

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ
FİLOLOGİYA FAKÜLTƏSİ**

**Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının
97-ci ildönümünə həsr olunmuş
“HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCAN FİLOLOGİYASI”
adlı Respublika virtual elmi konfransının
materialları**

22 may 2020-ci il

B A K İ - 2020

Konfransın təşkilat komitəsi:

Sədr:

Elçin Babayev

Bakı Dövlət Universitetinin rektoru

Sədr müavini:

Elçin Məmmədov

BDU, Filologiya fakültəsinin dekanı, dosent

Üzvlər:

Nərgiz Paşayeva

BDU, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrasının müdiri, AMEA-nın həqiqi üzvü

Nizami Cəfərov

BDU, Ümumi dilçilik kafedrasının müdiri, AMEA-nın həqiqi üzvü

Ədibə Paşayeva

BDU, Rus ədəbiyyatı tarixi kafedrasının müdiri, professor

Hüseyn Əsgərov

BDU, Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi metodikası kafedrasının müdiri, professor

Səhər Orucova

BDU, Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı kafedrasının müdiri, professor

Mehrriban Əlizadə

BDU, Filologiya fakültəsinin elmi işlər üzrə dekan müavini, dosent, məsul katib

Konfransın proqram komitəsi:

Sədr:

Cəlil Nağıyev

BDU, Dünya ədəbiyyatı kafedrasının müdiri, professor

Sədr müavini:

Lalə Quliyeva

BDU, Rus dilçiliyi kafedrasının müdiri, professor

Üzvlər:

<i>Sənubər Abdullayeva</i>	<i>BDU, Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının müdiri, professor</i>
<i>Ramiz Əskər</i>	<i>BDU, Türkologiya kafedrasının müdiri, professor</i>
<i>İlhamə Hacıyeva</i>	<i>BDU, Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti kafedrasının müdiri, professor</i>
<i>Mikayıl Cəfərov</i>	<i>BDU, Təbiət fakültələri üzrə rus dili kafedrasının müdiri, professor</i>
<i>Abbas Abbasov</i>	<i>BDU, Təbiət fakültələri üzrə ingilis dili kafedrasının müdiri, professor</i>
<i>Bəylər Hacıyev</i>	<i>BDU, Humanitar fakültələr üzrə ingilis dili kafedrasının müdiri, dosent</i>
<i>Elmira Fərəcullayeva</i>	<i>BDU, Alman və fransız dilləri kafedrasının müdiri, dosent</i>
<i>Cavanşir Muradov</i>	<i>BDU, Filologiya fakültəsinin tədris işləri üzrə dekan müavini, dosent</i>
<i>Anar Fərəcov</i>	<i>BDU, Filologiya fakültəsinin sosial məsələlər və tələbələrlə iş üzrə dekan müavini</i>
<i>Rəhilə Quliyeva</i>	<i>BDU, Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi metodikası kafedrasının dosenti</i>
<i>Məhəmməd Məmmədov</i>	<i>BDU, Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı kafedrasının dosenti</i>
<i>Ülviyyə Hüseynova</i>	<i>BDU, "Türkoloji araşdırmalar" ETL-in böyük elmi işçisi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru</i>
<i>Pərvin Eyvazov</i>	<i>BDU, "Türkoloji araşdırmalar" ETL-in kiçik elmi işçisi</i>
<i>Ramil Bayramov</i>	<i>BDU, "Türkoloji araşdırmalar" ETL-in kiçik elmi işçisi</i>
<i>Gülnar Axundova</i>	<i>BDU, Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı kafedrasının böyük laborantı</i>

I B Ö L M Ə

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCAN FİLOLOGİYASI

MƏSƏLƏLƏRİ

HÜSEYN ABBAS oğlu ƏSGƏROV

*Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
BDU, Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi
metodikası kafedrasının müdiri*

DÖVLƏTÇİLİK VƏ DİL

Xalqın əsrlər boyu formalaşmış və əvəzsiz bir miras kimi nəsildən-nəslə ötürülmüş milli-mənəvi dəyərlərini, adət-ənənələrini sağlam bir şəkildə qorumaq, cəmiyyətin bu dəyərlər əsasında tərbiyəsini təşkil etmək və bu dəyərləri müasir dövrün tələblərinə uyğunlaşdıraraq yaşatmaq, onu gələcək nəsillərə ötürmək qarşıda duran çox vacib vəzifələrdəndir. Çünki müasir dünyada qloballaşma pərdəsi altında eyniləşmə prosesinin getdiyi heç kəsə sirr deyil.

Milli-mənəvi dəyərlərimiz sırasında xüsusi yeri olan Azərbaycan dilinin tarixi miladdan əvvəlki dövrlərə gedib çıxır. Ayrı-ayrı türk birləşmələrinin ümumi anlaşma vasitəsi olan bu dil IV-V əsrlərdən etibarən ümumxalq danışığı dili kimi fəaliyyət göstərməyə başlamışdır.

Azərbaycan dili mövcud olduğu tarixi dövrlər ərzində həm zəngin inkişaf mərhələləri keçmiş, həm də müəyyən vaxtlarda ciddi təsir və təzyiqlərə məruz qalmışdır. Bu təsir və təzyiqlər nəticəsində vahid norma pozulmuş və öz yerini ayrı-ayrı sosial qruplara xidmət edən ixtiyari səviyyədəki üslublara vermiş, ümumxalq danışığı dili ilə yazılı dil arasında xeyli uzaqlaşma və fərqlənmə baş vermişdir.

Dil keçmiş bu günə, bu günü gələcəyə çatdıran çox güclü və qüdrətli bir vasitə olmaqla onun cəmiyyətdəki mövqeyi dövlətçiliklə birbaşa bağlıdır. Dövlətçilik zəminində dilin cəmiyyətdəki rolu artmaqla bərabər, ifadə imkanları, sözyaratma qabiliyyəti genişlənir, nüfuzu artır, şifahi və yazılı dil arasındakı vəhdət yaxşılaşır. Dil dövlətçiliklə müşayiət olunmadəqda adi məişət dili səviyyəsində qalır və tədricən cəmiyyətdəki mövqeyinin itirilməsinə gətirib çıxarır.

Dilimizin inkişafına dövlət səviyyəsində ilk qayğı Şah İsmayıl Xətai dövründə göstərilmişdir. Həmin dövrdə Azərbaycan türk dili ümumxalq ünsiyyət vasitəsinə çevrildi, xarici ölkələrə diplomatik məktublar belə bu dildə yazılıb göndərildi. Təəssüf ki, bu proses sonralar davam etdirilmədi.

İkinci belə bir dövr 1918-1920-ci illəri – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bərqərar olduğu dövrü əhatə edir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində rəsmi dövlət işləri rus dilində aparıldığından 1918-ci il iyunun 27-də dövlət dili barədə bir qərar qəbul edildi. Qərarla deyilirdi: “Türk dili dövlət dili qəbul olunsun. Dövlət idarələrinə, məhkəmə və inzibati orqanlara, habelə sair vəzifələrə bu dili bilənlər gələndək hökumət müəssisələrində rus dilinin işlədilməsinə ixtiyar verilsin”.

Qərar hökumət tərəfindən elan edilsə də, Parlamentdə bu məsələ qaldırılmadığından həll edilməmiş qaldı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət dili barəsində verdiyi bu qərarla Azərbaycan dili “türk dili” adı ilə dövlət dili hüququ aldı, tədrisin, kargüzarlığın bu dildə aparılmasına yollar açıldı, ilk dəfə olaraq Azərbaycan dilində dövlət himni yarandı, ümumiyyətlə, ümumi bir informasiya dilinin yaranması və onun normalarının sabitləşməsi üçün çox mühüm addımlar atıldı.

Lakin Cümhuriyyətin ömrü uzun olmadığı kimi, dil haqqında tədbirlər də milli əsaslarla davam edə bilmədi. Azərbaycanda Sovet Hakimiyyətinin yaranması ilə bu tədbirlərə son qoyuldu, Azərbaycan dilinə dövlət qayğısı aradan götürüldü, bir sıra sahələrdə rus dilinin məcburi tətbiqi milli dilimizə xeyli ziyan vurdu. Respublikada ikinci ana dili elan edilən rus dili, əslində, aparıcı yer tuturdu. Azərbaycan dilində mətbuat, məktəb, radio, televiziya və digər informasiya vasitələri olsa

da, bu dilin nüfuzu Respublikadan kənar da görünürdü. Bundan əlavə, Azərbaycan dilinə rus dilindən məcburi şəkildə çoxlu sözlər daxil olurdu və yeni anlayışların ifadəsi üçün Azərbaycan dilinin daxili imkanları vasitəsilə sözlərin yaranması müqayisədə çox azlıq təşkil edirdi.

Əsas informasiya vasitəsi rus dili olduğu üçün Azərbaycan şifahi dili və yazılı dili arasında norma bərabərliyi yaratmaq qeyri-mümkün olmuşdu.

Bütün bunlara baxmayaraq, əsrlərin sınaqlarından döyüşə-döyüşə gələn, başqa dillərin assimilyasiyasına qarşı dözümlülüyü ilə fərqlənən Azərbaycan dili öz inkişafını dayandırmadı. Bədii əsərlər, qəzet və jurnallar, radio və televiziya verilişləri, orta və ali məktəblərdə tədris Azərbaycan dilini dövrün mədəni və zəngin dillərindən birinə çevirdi.

1950-ci illərin sonlarında bu sahədə rəsmi bir oyanış başladı. Azərbaycan dilinin dövlət idarələrində tətbiqinin zəruriliyi qarşıya qoyuldu. Azərbaycanda, xüsusən Bakıda bu sahədə canlanma başladı, lakin hazırlıqsız görülən bu iş ciddi müqavimətə rast gəldi. Təəssüf ki, Azərbaycan rəhbərləri arasında da bu məsələdə yekdil fikir yox idi. Ona görə də bu proses tezliklə dayandı, hətta müəyyən qədər geriləməyə başladı.

Nəhayət, 1969-cu ildə Heydər Əliyev Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin Birinci Katibi seçildi və Respublikaya rəhbərlik etməyə başladı.

Bu gün Azərbaycan ictimai fikrində birmənalı şəkildə etiraf olunan həqiqət bundan ibarətdir ki, xalqı milli müstəqilliyə doğru aparan yol 1969-cu ildən, yəni Ulu öndər Heydər Əliyevin Azərbaycanda siyasi hakimiyyətə irəli çəkilməsi tarixindən başlayır. 35 ilə yaxın müddət ərzində Ulu öndər daim xalqın milli maraq və mənafeləri uğrunda mübarizə aparmış, xalqda tarixi keçmişini, milli kimliyini, dili, ədəbiyyatını, tarixi, mədəniyyəti, adət-ənənələrini, bütövlükdə milli-mənəvi dəyərlərini və düşüncə sistemini barədə dolğun təsəvvürlər yaratmaqla insanlarda müstəqil dövlətçilik şüurunun formalaşmasına çalışmışdır.

Heydər Əliyev Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin Birinci Katibi seçildəndən sonra onun ziyalılarla ilk geniş görüşü 1970-ci ildə Azərbaycan Dövlət Universitetində (indiki BDU-da) oldu. Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin Birinci Katibi Heydər Əliyev yığıncaqda Azərbaycan dilində nitq söylədi. Azərbaycan dilinə dövlət qayğısı da elə buradan başladı. O dövr üçün bu görünməmiş bir iş idi. Sonradan Heydər Əliyevin Azərbaycan dilində çıxışları müntəzəm şəkildə alındı. Hətta qurultayların tribunasından da ana dilində danışdı. 1974-cü ildə Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə dördcildlik Azərbaycan dili dərsliklərinə görə altı nəfər Azərbaycan dili müəlliminə Dövlət mükafatı laureatı adı verildi. Heydər Əliyev bütün bunları edərək cəmiyyətə mesaj verdi ki, milli varlığımızın, milli-mənəvi dəyərlərimizin əsası olan dilimizi sevməyin, onu qoruyub saxlamağın, inkişaf etdirməyin yolu, ilk növbədə, bu dildə danışmaqdan keçir.

Nəhayət, 1978-ci ildə Azərbaycan Respublikasının rəhbəri Heydər Əliyevin bilavasitə təşəbbüsü ilə Azərbaycan dili Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında dövlət dili kimi rəsmiləşdirildi. Konstitusiyanın 73-cü maddəsində göstərilir: “Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir”.

Azərbaycan dilinin dövlət dili adlandırılması o zaman üçün böyük hadisə idi. Bu, hər şeydən əvvəl, böyük cəsarət tələb edirdi və xalqa, milli varlığa, ana dilinə olan məhəbbətdən irəli gəlirdi.

Heydər Əliyev o vaxtkı SSRİ rəhbərliyi ilə apardığı kəskin mübarizə və müsahibələrdən söz açaraq demişdir: “O vaxt mən Sovet İttifaqının rəhbərliyi ilə, Kommunist Partiyasının rəhbərliyi ilə çox gərgin danışıqlar aparırdım. Sübut etməyə çalışırdım ki, biz dövlət dilimizin Azərbaycan dili olduğunu öz Konstitusiyamıza yazmalıyıq və yazacağıq. Moskvada bir neçə dəfə müzakirələr oldu. Cürbəcür fikirlər səsləndi və həmin fikirlərin əksəriyyəti ondan ibarət idi ki, belə olmamalıdır. Ancaq biz buna nail olduq və 1978-ci ildə, səhv etməmişə, aprel ayında Konstitusiyayı qəbul etdik. Həmin Konstitusiyada yazıldı ki, Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir. Xatirimdədir, o vaxt başqa respublikaların rəhbərləri ilə kəskin danışıqlarımız oldu. Ukraynanın rəhbəri Serbitski ilə mənim kəskin danışıqlarım xatirimdədir. O buna çox etiraz edirdi, belə əsaslandırırırdı ki, Siz belə yazdığınız halda, gərək onda biz də yazaq ki, Ukraynanın dövlət dili Ukrayna dilidir. Mən ona dedim ki, sizə heç kim mane olmur. Siz bizdən də böyük respublikanız və Sovetlər İttifaqında Sizin xüsusi çəkiniz bizimkindən qat-qat artıqdır. Siz istəsəniz, bunu yaza

bilərsiniz. Ancaq siz nə üçün bizə mane olursunuz? Mübahisəmiz çox gərgin oldu... Ancaq biz buna nail olduq. Hesab edirəm ki, bu o dövrdə, o zamanın şəraitində respublikamızda, ümumiyyətlə, ölkəmizin tarixində çox böyük hadisə oldu”.

Heydər Əliyev dilin mənəvi, tərbiyəvi, ideoloji xarakter daşdığına belə ifadə etmişdir: “Hər bir xalqın milliliyini, mənəvi dəyərlərini yaşadan, inkişaf etdirən onun dilidir”; “Hər bir xalq öz dili ilə yaranır. Ancaq xalqın dilini yaşatmaq, inkişaf etdirmək və dünya mədəniyyəti səviyyəsinə qaldırmaq xalqın qabaqcıl adamlarının, elm, bilik xadimlərinin fəaliyyəti nəticəsində mümkün olur”.

Beləliklə, Azərbaycan dilinin hərtərəfli inkişafı uğrunda mübarizənin əsasları 1970-ci illərdə qoyulmuş oldu.

1993-cü ildə Heydər Əliyevin yenidən hakimiyyətə qayıdışı ilə Azərbaycan dilinə dövlət qayğısı yeni mərhələyə qədəm qoydu. Heydər Əliyevin ana dili ilə bağlı tələbi belədir: “Hər bir Azərbaycan vətəndaşı, hər bir azərbaycanlı öz ana dilini – Azərbaycan dilini mükəmməl bilməlidir”.

Heydər Əliyev dövrün tələblərini də nəzərə alıb, gənclərə məsləhət gördü ki, xarici dilləri də öyrənsinlər, dünyaya çıxmaq üçün müasir elmi və siyasi informasiyanı qəbul etmək üçün bu, vacib vasitədir, ancaq hər bir azərbaycanlı, birinci növbədə, öz ana dilinə yiyələnməli, Azərbaycan ədəbi dilində yazmağı və danışmağı bacarmalıdır.

Ulu Öndərin bilavasitə rəhbərliyi və iştirakı ilə hazırlanıb qəbul edilmiş müstəqil Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında yazılmışdır: “Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir”.

Heydər Əliyev, demək olar ki, hər çıxışında ana dili, Azərbaycan dilçiliyi məsələlərinə toxunur, bir an belə bu problemi yadımdan çıxarmırdı. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1996-cı il iyun ayının 18-də keçirilən geniş iclasındakı nitqində Heydər Əliyev demişdir: “Nazirlər Kabinetinin iclaslarında və başqa toplantılarımızda mən bizim rəhbər vəzifəli şəxsləri bir neçə dəfə xəbərdar etmişəm ki, müstəqil Azərbaycan Respublikasında dövlət dilimiz, ana dilimiz, Azərbaycan dili hər yerdə - bütün sənədlərimizdə, bütün iclaslarımızda, toplantılarımızda işlənməlidir. Təəssüflər olsun ki, bəzi rəhbər vəzifəli şəxslərimiz təhsilini keçmişdə rus dilində aldıklarına görə və uzun illər öz işlərində yalnız rus dilindən istifadə etdiklərinə görə Azərbaycan dilini zəif bilirlər. Bu, anlaşıla bilər, çünki o dövrdə, əvvəlki illərdə keçmiş Sovetlər İttifaqının başqa yerlərində olduğu kimi, Azərbaycanda da dövlət işlərində əsasən rus dili işlədilir. Mən bir daha demək istəyirəm, bu barədə heç kəsə irad tutmaq, yaxud onları tənqid etmək fikrində deyiləm. Bu o dövrün tələbləri, o dövrdə yaranmış vəziyyət ilə əlaqədar olan bir haldır. Amma eyni zamanda biz üç ildir ki, yaxud beşinci ildir ki, müstəqil dövlətdə yaşayırıq. Azərbaycan müstəqil dövlətdir. Üç il dedim, çünki üç ildir ki, mən buraya gələndən, Azərbaycanda bu işə başlayandan həmin məsələləri dəfələrlə irəli sürmüşəm. Hesab edirəm ki, bu müddət bizim hər bir rəhbər vəzifəli şəxsimiz üçün yetərlidir ki, Azərbaycan dilini öyrənsin, mənimsəsin. Ancaq nədənsə bəziləri hələlik bu barədə istənilən nailiyyəti əldə edə bilməyiblər.

Mən bu barədə həmişə bir daha müraciət edirəm və xüsusən rəhbər vəzifəli şəxslərdən tələb edirəm ki, onlar dövlət dilini öyrənmək üçün lazımı əlavə tədbirlər görsünlər və buna nail olsunlar. Bunu etmək lazımdır, hətta zəruridir. Heç kəs fikirləşməsin ki, sabah yenə elə bir vəziyyət yaranacaq ki, Azərbaycan dili lazım olmayacaqdır. Azərbaycan dili həmişə lazım olacaqdır və onsuz yaşamaq mümkün olmayacaqdır”.

2000-ci il iyunun 18-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin “Azərbaycan dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” imzaladığı Fərman Azərbaycan dilinin inkişafı, tədqiqi, tətbiqi və təbliği barəsində indiyədək misli görünməmiş tarixi bir hadisə idi. Həmin fərman dilçilərin, tarixçilərin, etnoqrafların, yazıçıların, elm və mədəniyyət xadimlərinin üzərinə böyük bir məsuliyyət qoyurdu.

Fərmanda Azərbaycan dilinin dünyanın ən zəngin və ən qədim dillərindən olduğu xüsusi vurğulanır, onun keçdiyi inkişaf yollarına nəzər salınır, ayrı-ayrı tarixi mərhələlərdə Azərbaycan dilinin mövqeyi qeyd edilir, Azərbaycan ədəbi dili, onun ayrı-ayrı üslublarının meydana gəlməsi haqqında, xüsusən XX əsrdə Azərbaycan ədəbi dilinin zənginləşməsi haqqında məlumat verilir və

bir daha təsdiqlənir ki, Azərbaycan ədəbi dili müasir elmi və siyasi düşüncənin ifadəsi üçün bütün imkanlara malik olan imkanlı bir dildir. Fərmanda oxuyuruq: “Bütün xalqlarda olduğu kimi, Azərbaycan xalqının da dili onun milli varlığını müəyyən edən başlıca amillərdəndir. Dilimiz xalqın keçdiyi bütün tarixi mərhələlərdə onunla birgə olmuş, onun taleyini yaşamış, üzləşdiyi problemlərlə qarşılaşmışdır. O, xalqın ən ağır günlərində belə onun milli mənliliyini, xoşbəxt gələcəyə olan inamını qoruyub möhkəmləndirmişdir. İnkişaf etmiş zəngin dil mədəniyyətinə sahib olan xalq əyilməzdir, ölməzdir, böyük gələcəyə malikdir. Ona görə də xalqımızın ulu babalarından miras qalan bu ən qiymətli milli sərvətini hər bir Azərbaycan övladı göz bəbəyi kimi qorumalı, daim qayğı ilə əhatə etməlidir. Bu onun müqəddəs vətəndaşlıq borcudur”.

Bu sətirlər bir daha onu deyir ki, xalqla dil bir-birindən ayrılmazdır, dil xalqın varlıq formasıdır, xalqın tarixən keçdiyi yollarda onunla inkişaf edib zəmanəmizə gəlmişdir. Bu gün Azərbaycan dili ən dərin fikirləri çalarlarındanək aydın bir şəkildə ifadə etmək imkanına malikdir.

Fərmanda əlifba məsələsi də xüsusi yer tutur. Prezident qəti olaraq bu qərara gəlir ki, latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasının tətbiqi vaxtı çatmışdır və Nazirlər Kabinetinə tapşırırlar ki, “Ölkədə Azərbaycan dilində çap olunan qəzet, jurnal, bülleten, kitab və digər çap məhsullarının istehsalının 2001-ci il avqustun 1-nə qədər bütünlükdə latın qrafikasına keçməsinə təmin etsin”, “Mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti orqanlarında kargüzarlığın latın qrafikası ilə aparılmasını 2001-ci il avqustun 1-nə qədər təmin etsin”.

Nazirlər Kabinetinə o da tapşırırlar ki, “Azərbaycan Respublikasında dövlət dilinə qarşı gizli, yaxud açıq təbliğat aparmaq, Azərbaycan dilinin işlənməsinə və inkişafına müqavimət göstərmək, onun hüquqlarının məhdudlaşdırılmasına cəhd etmək kimi hallara, latın qrafikasının tətbiq olunmasına maneələr törədilməsinə görə məsuliyyət növlərini müəyyən edən qanunvericilik aktının layihəsini bir ay ərzində hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin”.

Fərmandan irəli gələn vəzifələrin yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar Prezidentin 4 iyul 2001-ci il tarixli Sərəncamı ilə Dövlət Dil Komissiyası yaradılmış, 9 avqust 2001-ci il tarixli Fərmanı ilə hər il avqust ayının 1-i Azərbaycan Respublikasında Azərbaycan Əlifbası və Azərbaycan Dili Günü kimi təsis edilmişdir.

Bundan əlavə, dövlət dilinin tətbiqi işinin əməli şəkildə həyata keçirilməsinə təmin etmək məqsədilə 30 sentyabr 2002-ci ildə Prezident Heydər Əliyevin təsdiq etdiyi “Azərbaycan Respublikasında Dövlət dili haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu qüvvəyə minmiş, həmçinin 2003-cü il yanvarın 2-də “Azərbaycan Respublikasında Dövlət dili haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun tətbiq edilməsi barədə” Fərman verilmişdir.

“Azərbaycan Respublikasında Dövlət dili haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu Heydər Əliyevin 1969-cu ildən başlayaraq açıq və örtülü şəkildə həyata keçirdiyi milli siyasətin tərkib hissələrindəndir, 1991-ci ildən, real olaraq 1993-cü ildən başlayan müstəqilliyimizin bəhrəsidir. Bu, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının dövlət dili haqqında maddəsinin həyata keçirilməsi idi.

Milli-mənəvi dəyərlər sırasında ana dilinə böyük önəm verməsinin səbəbini Ulu Öndər belə izzah edir: “Öz dilini bilməyən, öz dilini sevməyən adam öz tarixini yaxşı bilə bilməz, öz klassiklərinin əsərlərini öz ana dilində oxuya bilməz. əgər onları oxuya bilməsə, tariximizi bilməyəcək; onları oxuya bilməsə, mədəniyyətimizi bilməyəcək, milli-adət-ənənələrimizi bilməyəcək. Onları bilməsə, o, vətənpərvər olmayacaq, onda vətənpərvərlik duyğuları, hissiyyatı olmayacaqdır”, “Xalqın, millətin, insanın öz ana dilindən əziz, heç bir şey ola bilməz. Əvvəlcə ana dili, sonra başqa dillər”.

Heydər Əliyevin müəyyənləşdirdiyi strateji inkişaf kursu, Heydər Əliyev siyasəti bu gün İlham Əliyev tərəfindən böyük əzm və səbrlə davam etdirilir.

Prezidenti İlham Əliyevin “Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında” 12 yanvar 2004-cü il tarixli Sərəncamına əsasən, Azərbaycan dilində əvvəllər kiril qrafikasında çap olunmuş Azərbaycan və dünya klassiklərinin əsərlərinin qısa müddət ərzində həm də poliqrafik cəhətdən müasir tələblərə cavab verən bir biçimdə latın qrafikalı yeni əlifba ilə nəşr edilərək ölkə kitabxanalarına, o sıradan məktəb kitabxanalarına verilməsi, digər bir sərəncamla

25 cildlik Azərbaycan Milli Ensiklopediyasının hazırlanması dilimizin, elm və təhsilimizin tarixində böyük bir hadisədir.

Prezident İlham Əliyevin 2013-cü il 9 aprel tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı” dövlətimizin, Prezidentimizin dövlət dilinə olan yüksək qayğısının təcəssümüdür. Fikrimizcə, məqsədi Azərbaycan dilinin istifadəsinə və tədqiqinə dövlət qayğısının artırılmasını, Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsini, ölkədə dilçilik araşdırmalarının əsaslı surətdə yaxşılaşdırılmasını, dilçiliyin aparıcı istiqamətlərində fundamental və tətbiqi tədqiqatların inkişafına yönəldilmiş yaradıcılıq söylərinin birləşməsini və dilçiliyin müasir cəmiyyətin aktual problemləri ilə əlaqələndirilməsini təmin etməkdən ibarət olan bu Proqram dilimizə olan dövlət qayğısının yeni mərhələsinin başlanğıcı kimi də dəyərləndirilə bilər.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının 70 illik yubileyindəki nitqində dilimizlə, bütövlükdə milli-mənəvi dəyərlərimizlə bağlı nitqi biz elm, təhsil adamları qarşısında məsul vəzifələr qoyur: “Əsrlər boyu Azərbaycan xalqını bir xalq kimi qoruyan bizim mədəniyyətimiz, incəsənətimiz, musiqimiz və digər ənənələrimiz olubdur. Bizim bu sahədəki bütün fəaliyyətimizin əsasında Azərbaycan dili dayanır. Azərbaycan dili bizi bir xalq, millət kimi qoruyub. Əsrlər boyu biz başqa ölkələrin, imperiyaların tərkibində yaşadığımız, müstəqil olmadığımız dövrdə milli dəyərlərimizi, ana dilimizi qoruya, saxlaya bilmişik... Bəzi ictimai xadimlərin, hökumət üzvlərinin çıxışlarında, bəzi televiziya verilişlərində, Milli Məclisdə eşidirəm ki, kənar kəlmələrdən istifadə edilir. Buna ehtiyac yoxdur”.

Prezident İlham Əliyevin AMEA-nın 70 illik yubileyində Azərbaycan dili barədə səsləndirdiyi lakonik fikirlər, bütövlükdə Azərbaycan Respublikasında 1969-1982-ci illərdə və 1993-cü ildən bu günə kimi yürüdülmən mədəniyyət və dil siyasətinin ayrılmaz tərkib hissəsi və növbəti yüksək mərhələdə məntiqi davamıdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin “Azərbaycan dilinin elektron məkanda daha geniş istifadəsinin təmin edilməsi ilə bağlı bir sıra tədbirlər haqqında” 2018-ci il 17 iyul tarixli Sərəncamı, həmçinin “Azərbaycan dilinin saflığının qorunması və dövlət dilindən istifadənin daha da təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında” 2018-ci il 1 noyabr tarixli Fərmanı dövlət dilinin saflığının qorunması, onun hüdudsuz imkanlarından yetərincə istifadə edilməsi, televiziya və radio kanallarında, internet resurslarında, mətbu nəşrlərdə və reklam daşıyıcılarında ədəbi dil normalarına, leksik və qrammatik qaydalara əməl edilməsinin təmin edilməsi baxılımdan olduqca əhəmiyyətlidir, dilə dövlət qayğısının bariz nümunəsidir.

Dövlətimizin, Ulu Öndər Heydər Əliyevin, Prezident İlham Əliyevin ana dilinə, bütövlükdə milli-mənəvi dəyərlərimizə olan xüsusi diqqət və qayğısının tək bircə səbəbi var: milli-mənəvi dəyərlərsiz milli özünüdərk, milli düşüncə, milli ruh, vətənpərvərlik, Vətən sevgisi, müstəqil dövlətçilik şüuru yoxdur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Bakı, 1998, 976 s.
2. Aforizmlər. (Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin çıxışlarından seçilmiş müdrik fikirlər). Bakı, 1997, s.331).
3. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və konstitusiya aktları. Bakı, 2003, 128 s.
4. “Azərbaycan” qəzeti, 1996-cı il, 7 noyabr.
5. “Azərbaycan” qəzeti, 2001-ci il, 19 iyun.
6. “Azərbaycan” qəzeti, 2001-ci il, 10 avqust.
7. “Azərbaycan” qəzeti, 2002-ci il, 30 sentyabr.
8. “Azərbaycan” qəzeti, 2003-cü il, 4 yanvar.
9. “Azərbaycan” qəzeti, 2018-ci il, 18 iyul.
10. “Azərbaycan” qəzeti, 2019-cu il, 2 may.

XÜLASƏ

Dilimizin inkişafına dövlət səviyyəsində ilk qayğı Şah İsmayıl Xətai dövründə göstərilmiş, 1918-1920-ci illərdə – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bərqərar olduğu dövrdə bu qayğı yenidən bərpa olunsada, Cümhuriyyətin ömrü uzun olmadığından dil haqqında tədbirlər də milli əsaslarla davam edə bilməmişdir.

Azərbaycan dilinə yüksək səviyyədə dövlət qayğısı 1969-cu ildən — Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbər təyin olunduğu dövrdən başlayır.

Müstəqillik illərində Azərbaycan dilinin tədris, tətbiq və inkişaf etdirilməsinə dövlət qayğısının artırılması, ana dilimizin elmi tədqiqinin genişləndirilməsi, həmçinin bu iş nəzarətin gücləndirilməsi məqsədilə bir neçə tarixi fərman və sərəncam imzalanmışdır. Bu fərman və sərəncamlar Heydər Əliyevin 1969-cu ildən başlayaraq milli dillə əlaqədar həyata keçirdiyi böyük tədbirlərin qanunauyğun davamıdır.

Dövlətin müstəqillik illərinə bağlı dil siyasətinin ikinci mərhələsi 2004-cü ildən günümüzə qədərki dövrü əhatə edir. Prezident İlham Əliyevin 2013-cü il 9 aprel tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı” ilə Azərbaycan dilinin tədrisi və tətbiqinin genişləndirilməsi yeni mərhələyə daxil olmuşdur. Azərbaycan dilinin tədrisi və təbliği sahəsindən informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi bu dövrün əsas özəlliklərindəndir.

Prezident İlham Əliyevin bu sahədəki siyasəti bütövlükdə 1993-cü ildən bu yana yürüdülmən dil siyasətinin ayrılmaz tərkib hissəsi və yüksək mərhələdə məntiqi davamıdır.

Açar sözlər: Heydər Əliyev, Azərbaycan xalqı, ana dili, dövlət dili, Azərbaycan Respublikası, milli-mənəvi dəyərlər, dilçilik.

SƏHƏR HİDAYƏT qızı ORUCOVA

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

BDU, Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı kafedrasının müdiri

HEYDƏR ƏLİYEV SİYASƏTİNDƏ MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏR

Hər bir xalq öz adət-ənənələri, tarixi, dili ilə dəyər tapır. Milli-mənəvi dəyərləri qorumaq və inkişaf etdirmək xalqın müqəddəratıdır. Ümummilli Lider Heydər Əliyev ölkəmizə rəhbərlik etdiyi bütün dövrlərdə — istər 1969-cu ildə Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi seçildəndən sonra, istərsə də müstəqil Azərbaycan Respublikasının Prezidenti olandan sonra milli-mənəvi dəyərləri ön planda tutaraq onun qorunmasında və inkişafında böyük rol oynamışdır. Heydər Əliyevin siyasi və ictimai görüşlərinin sayəsində milli-mənəvi və əxlaqi dəyərlərimiz, adət-ənənələrimiz bütün istiqamətlərdə qorunmuşdur. Heç şübhəsiz ki, onun müdriklilik fəlsəfəsinin əsasında da məhz milli-mənəvi dəyərlərimiz dayanır.

Ulu Öndərin hakimiyyət illərinə diqqət yetirsək, onun siyasətinin mənəvi əsaslarını təşkil edən başlıca prinsipləri müxtəlif istiqamətlərdə qruplaşdırıla bilər.

Əvvəlcə onu qeyd edək ki, Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi ilk vaxtlardan etibarən, folklor və folklorşünaslığa münasibət müsbət mənada dəyişdi. “Əvvəlki onilliklər üçün yasaq olan "Dədə Qorqud", "Oğuz", "Oğuz yurdu", "Ozan", "Türk mədəniyyəti", "Qan yaddaşı" anlayışları respublikada yaranmış münbit zəmindən nəşət taparaq, elmi toplantılarda, ədəbi-mədəni yığıncaqlarda, kitablarda, mətbuatda, radio-televiziyaya verilişlərində geniş təmsil olundu”(3). Bu sahədə araşdırmaların genişlənməsi üçün 1994-cü ildə Milli Elmlər Akademiyasında xüsusi elmi statusa malik Folklor Elmi-Mədəni Mərkəzinin yaradılması, 1998-ci ildə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Rəyasət Heyətinin qərarı ilə folklor işinin xüsusi tələblər səviyyəsində qurulması, uzunmüddətli tədbirlər planının hazırlanması Ulu Öndərin uzaqgörən siyasəti ilə bağlı idi. 2003-cü

ildən isə AMEA-nın Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu nəzdindəki Folklor Elmi-Mədəni Mərkəzinin müstəqil elmi tədqiqat qurumuna - Folklor İnstitutuna çevrilməsi bu sahəyə olan diqqət və qayğısı idi. 2002-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisində qəbul edilən "Folklor haqqında Qanun"unun Ulu Öndər tərəfindən təsdiqi bu sahəyə olan diqqət və qayğının təzahürü idi.

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanına yeni nəfəs:

Heydər Əliyev rəhbərlik etdiyi bütün dövrlərdə "Kitabi-Dədə Qorqud"un araşdırılmasını diqqətdə saxlamışdır. 1997-ci il aprelin 20-də "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının 1300 illik yubileyi haqqında" Fərman və 1999-cu il fevralın 21-də "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illik yubileyi üzrə Dövlət Komissiyasının tədbirlər planı haqqında Sərəncam bunun bariz nümunəsidir. Onun sədrliyi ilə Dövlət Komissiyasının 1999-cu il 16 fevral, 1999-cu il 8 aprel və 2000-ci il 11 mart tarixli üç iclası keçirilmişdir. Heydər Əliyev öz nitq və çıxışlarında Azərbaycan xalqının dünyagörüşünün təşəkkül tapmasında "Kitabi-Dədə Qorqud"un misilsiz rolunu xüsusi qeyd etmişdir. Ulu Öndər rəhbər olduğu illərdə dastanın tədqiqatçıları olmuş Məmməd Arif Dadaşzadə, Həmid Araslı, Məmmədhüseyn Təhmasib, Əbdüləzəl Dəmirçizadə kimi fədakar alimlərin xidmətlərini yüksək qiymətləndirmişdir.

Aşıq yaradıcılığına töhfə:

1970-80-ci illərdə ayrı-ayrı bölgələrdə saz məktəblərinin açılması, aşıq ansambllarının qurulması, aşıq muzeylərinin yaradılması Heydər Əliyevin dəyərlərə olan sadıqlıyından irəli gəlir. 1978-ci ildə Cəbrayıl "Qurbani saz bayramı" tədbirinin təşkili, 1979-cu ildə Gəncədə "Çəsmə" folklor teatrının, 1980-ci ildə aşıq qızlar ansamblının yaradılması aşıq yaradıcılığına olan diqqətdən irəli gəlirdi.

Ümummilli Lider Heydər Əliyevin 1972-ci ildə Aşıq Ələsgərin 150 illik, 1981-ci ildə isə Aşıq Alının 180 illik yubileylərinin qeyd olunması haqqında imzaladığı sərəncamlar təkcə Aşıq Ələsgər və Aşıq Alı irsinin deyil, Göyçə aşıq mühitinin öyrənilməsinə vüsət verdi. Bununla belə, 1972-1973-cü illərdə Azərbaycan Elmlər Akademiyası Aşıq Ələsgərin ədəbi irsini əhatə edən ikicildliyi hazırlayıb nəşr etdirmiş, 1975-ci ildə Aşıq Alının, 1976-cı ildə Zödlü Abdullanın əsərləri ilk dəfə kitab halında işıq üzünə görmüşdür. Bundan başqa, Aşıq Şəmşirin anadan olmasının 110 illik yubileyinin keçirilməsi barədə Sərəncamın imzalanması, Göygöl rayonundakı musiqi məktəbinə və küçəyə onun adının verilməsi, məktəbin həyatında abidəsinin ucaldılması dahi liderin islahatlarındandır.

Ümummilli Liderin Aşıq yaradıcılığına olan diqqət və qayğısından təsirlənən aşıqlar ona şeirlər həsr etmiş, dastanlar qoşmuşdur. Aşıq Şəmşirin şeirləri bunun bariz nümunəsidir:

Möhürlə yazılıb xalqın qəlbinə,
Edir naxələfin ömrünü təbah,
Silinməz tarixdən adı Heydər.
Gülür xalqın üzünə, daha çəkmir ah.
Qəhrəman ellərdən alıb dərslərini,
Qaranlıq gecəni eyləyib sabah,
Belə böyük var ustadı Heydər.
Şəmşir, bizə var imdadı Heydər.

Heydər Əliyev nitqində xalq hikməti:

Mənəvi dəyərlərin mühafizəsinin qayğısına qalan Ulu Öndər öz çıxışlarında atalar sözü və məsəllərdən istifadə etmiş, nitqindəki dəyərli sözlər də hikmətli kəlamalara çevrilmişdir. Onun çıxışlarına nəzər yetirsək, görürük ki, milli-mənəvi dəyərlərlə bağlı fikirlər üstünlük təşkil edir. "Hamı bizim milli ideologiyamızın, milli əxlaqımızın, mənəviyyatımızın prinsipləri əsasında yaşamalı və işləməlidir" (2,156). Bununla yanaşı, o, həm də ümumbəşəri dəyərləri də diqqətdən kənar qoymamış, bu iki amili vəhdətdə qəbul etmişdir: "Mənəvi ənənələrimizi, adətlərimizi qoruyub inkişaf etdirəcəyik. Ancaq bununla bərabər, biz ümumbəşəri dəyərlərdən də bəhrələnirik" (2,175) Ümummilli Lider nitqində atalar sözlərini məqsədinə uyğun, müxtəlif mənə çalarlarında işlətməmişdir. Məsələn, olimpiadaya yola düşən idmançılarla söhbətində mərhum prezidentimiz "Sağlam bədəndə sağlam ruh olar" deyərək onlara motivasiya vermişdir. Ulu öndər çıxışlarında xalqımız üçün önəmli cəhətlər olan kişiliyə-ərliyə, sözübütövlüyə, şücaətilliyə, qorxmazlığa aid

atalar sözlərindən tez-tez istifadə etmiş və bu dəyərləri aşılamişdır: “Bizim Azərbaycanda kişi sözü çox tutumlu sözdür. Sözüün əsl mənasında “kişi” o deməkdir ki, bu adam sözü bütöv adamdır, sözüünün sahibidir, kişilərə xas hər cür ləyaqətə, keyfiyyətlərə malikdir, sözü ilə əməli birdir. Atalarımız həmin həqiqəti belə ifadə etmişlər: "Kişinin özünə baxma, sözüünə bax", "Kişinin sözü ilə işi bir olar", "Kişinin hörməti öz əlindədir".

Heydər Əliyev və xalq mərasimləri:

Ümummilli Lider Heydər Əliyev xalq mərasimlərinə də böyük dəyər verir, özü də bu cür tədbirlərdə iştirak edirdi. 1969-cu ildə Azərbaycanda dövlət səviyyəsində keçirilən Novruz Ulu Öndərin adı ilə bağlıdır. Ulu Öndər Novruzunu həm də milli birlik bayramı adlandırır və Azərbaycan xalqı üçün önəmli olduğunu vurğulayırdı: “Biz nə qədər çox yaşayırsaq, Novruz bayramının Azərbaycan xalqı üçün, hər bir azərbaycanlı üçün nə qədər gərəkli və nə qədər sevimli olduğunu bir o qədər də hiss edirik”(1,170). Bu səbəbdən də müstəqil Azərbaycanın Prezidenti olduqdan sonra o, hər Novruzda ümumxalq el şənliklərinə qoşulur, bayram ənənələrinə, meydan tamaşalarına baxardı. El şənliklərimizə önəm verən dahi şəxsiyyət 1979-cu ildə Gəncədə “Çeşmə” folklor teatrının yaradılmasında böyük rol oynamışdır. Bu cür teatrların yaradılmasına dəstək verən dahi şəxsiyyət xalq mərasimlərinin yaşadılmasında böyük rol oynamışdır.

Göründüyü kimi, Ümummilli Lider Heydər Əliyev bütün fəaliyyəti boyu mənəvi dəyərlərə sadıq olduğunu həm çıxışlarında, həm də fəaliyyətində göstərmişdir. O, bütün ömrünü Azərbaycan xalqının əsrlərə söykənən təcrübəsindən, sınaqlarından keçən adət-ənənələri yaşatmaq üçün çalışmışdır. Hazırda Azərbaycan Respublikasının mədəniyyət siyasətində milli-mənəvi dəyərlərimizin, folklor nümunələrimizin tədqiqi-tədrisi və təbliği məsələləri Ulu Öndərin siyasi kursunu uğurla davam etdirən möhtərəm Prezidentimiz cənab İlham Əliyevin siyasətində önəmli yer tutur. Milli-mənəvi dəyərlərimizin təbliği üçün bir sıra işlər görülmüşdür. Azərbaycanın Birinci vitse-prezidenti, YUNESKO və İSESKO-nun xoşməramlı səfiri Mehriban xanım Əliyevanın səyi nəticəsində dövlətimiz 2006-cı il oktyabrın 2-də "Qeyri-maddi mədəni irsin qorunması haqqında" Konvensiyaya qoşulmuşdur. Hazırda YUNESKO-nun qeyri-maddi mədəni irs üzrə Repräsentativ siyahısına Azərbaycanın dəyərləri — “Dədə Qorqud irsi: Dastan mədəniyyəti, xalq nağılları və musiqisi”, “Novruz bayramı”, “Azərbaycan aşıq sənəti”, “Qarabağ atı ilə oynanılan Çovqan atüstü oyunu” və digər mədəni abidələrimiz daxildir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Əliyev Heydər. Müdrik fikirlər (1998-2003). Bakı, 2000, 415 s.
2. Heydər Əliyev irsi və Azərbaycan folklorşünaslığının aktual problemləri. Bakı, Nurlan, 2013, 192 s.
3. Qasımlı Məhərrəm. Heydər Əliyev və Azərbaycan folkloru. // “Ozan dünyası” jurnalı. Bakı, 2010, № 2, 3-19

XÜLASƏ

Ümummilli lider Heydər Əliyev rəhbərlik etdiyi dövrlərdə milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunması üçün bir çox işlər görmüşdür. Ulu Öndər milli-mənəvi dəyərləri siyasətinin özəyinə çevirmişdir. Ümummilli liderin nitqində milli-mənəvi dəyərlər xalq hikmətləri ilə təcəssüm olunmuşdur. Onun folklorla olan qayğısı nəticəsində “Kitabi-Dədə Qorqud” öz layiqli yerini tutmuş, aşıq yaradıcılığı tədqiq edilmiş, Novruz kimi xalq bayramımız öz adət-ənənələri ilə qeyd edilmişdir. Ulu Öndərin folklorşünaslıq sahəsindəki islahatları da milli-mənəvi dəyərlərimizin araşdırılması üçün zəmin yaratmışdır. Məqalədə Ulu Öndərin siyasi və ictimai görüşlərində milli-mənəvi dəyərlərin yeri barəsində ətraflı söz açılır.

Açar sözlər: Heydər Əliyev, ulu öndər, xalq, milli-mənəvi dəyər, folklor, folklorşünaslıq

SƏNUBƏR ƏLÖVSƏT qızı ABDULLAYEVA
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
BDU, Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının müdiri

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ DİL MƏSƏLƏLƏRİ

Dil xalqın ölməzliyinin rəmzidir, ruhudur, canıdır. Dil haqqında çox deyilmişdir. Azərbaycan dilinin qorunması, saflığı uğrunda mübarizə bütün dövrlərdə ədəbiyyatşünasların, dilçilərin, sənət adamlarının, ümumiyyətlə, ziyalıların diqqət mərkəzində olmuşdur [1].Görkəmli şair və yazıçılar, dövlət xadimləri dil haqqında hikmətamiz sözlər demişlər.

Həsən bəy Zərdabinin bu kəlamı yaddan çıxmamalıdır: “Hər tayfa gərək iki şeyi bərk saxlasın ki, bu şeylər hər tayfanın dirəkləri hesab olunurlar və onların tayfa olmağına səbəbdirlər. Bu şeylərin biri dil və birisi din və məzhəbdir. Elə ki, bunlardan birisi əldən getdi tayfanın beli sına kimidir. İki də gedəndə, tayfa qeyri tayfalara qarışır, mirur ilə yox olur.”

Humbolt V.F.dil haqqında belə yazır: “Xalqın ruhu onun dilidir, xalqın dili onun ruhudur. Bundan gözəl eyniyyət təsəvvür etmək olmaz!” Eyni ilə bu fikri Firudin bəy Köçərli də qeyd edir: “Dil xalqın ruhu mayasındadır.” C.Məmmədquluzadə, Ö.F.Nemanzadə, Abdulla Şaiq, M.İbrahimov və başqalarının dil haqqında bir-biridən dəyərli fikirləri vardır.

Böyük liderimizin dil haqqında dediyi bu fikir də, yəqin ki, zaman keçdikcə dillər əzbəri olacaq: “*Xalqı xalq edən, milləti millət edən onun ana dilidir.*”

Azərbaycan dili Ümummilli lider Heydər Əliyev cənablarının çoxcəhətli fəaliyyətinin ayrılmaz tərkib hissəsi olmuşdur.Ulu öndərimiz ana dilimizin müxtəlif səviyyələrində olan bütün problemlərini (dil və siyasət, dil və əlifba, dil və onun işlənmə sferası və s.) daim diqqətdə saxlayırdı[2].

Heydər Əliyev deyirdi: “*Dil hər bir millətin əsasıdır. Ona görə də hər bir gənc öz ana dilini, Azərbaycan dilini, Müasir Azərbaycan dilini ən incəliklərinə qədər bilsin və bu dildən istifadə etsin. Biz müstəqil Azərbaycanda Azərbaycan dilini dövlət dili etdiyimiz kimi, cəmiyyətimizdə də, xalqımızın içində də Azərbaycan dilini mütləq hakim dil etməliyik.*”

Dilimizin dövlət müstəvisində tanınması, onun milli və beynəlxalq arenalarda təmsil olunması məhz ümummilli liderimiz H.Əliyevin adı ilə bağlıdır. Onun hakimiyyətə qayıdışı bütün sahələrdə olduğu kimi, ana dilimiz Azərbaycan dilinin dövlət siyasətinin əsas prioritetlərindən birinə çevrilməsi uğurla reallaşdı. Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra dilə dövlət qayğısı xüsusi vüsət aldı. Bir sözlə desək, müstəqillik dövründə dilimizin inkişafı, çiçəklənməsi məhz H.Əliyevin apardığı uğurlu dil siyasəti ilə bağlıdır. Ulu öndərimizin 1993-cü ildə yenidən hakimiyyətə qayıdışı ilə ana dilimizin dövlət strukturunda hüquqi mövqeyinin möhkəmlənməsi və dövlətçiliyimizin əsas dayaq sütununa çevrilməsində dönüş nöqtəsi oldu.

Möhtərəm prezident H.Əliyev özünün birinci dərəcəli dövlət vəzifələri sıralarında ana dilimizin də qayğısına qalmaq, onun saflığı, təmizliyi, zənginləşməsi, xalqın, cəmiyyətin həyatında özünəlayiq yer tutması uğrunda yorulmaq bilmədən mübarizə aparmaq olmuşdur. O demişdir: “*Bu gün biz müstəqil dövlət kimi ən fəxr etdiyimiz bir də odur ki, bizim gözəl Azərbaycan dilimiz var*”. Heydər Əliyevin dil siyasəti özünəməxsus möhkəm prinsiplər əsasında qurulmuşdur. 1995-ci ildə də qəbul olunmuş Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 21-ci maddəsində Azərbaycan dilinə tam dövlət dili statusu verilmiş, ana dilimiz cəmiyyət həyatının bütün sahələrində, o cümlədən, xüsusən dövlət idarəçiliyində özünün həqiqətən də layiqli yerini tutmuşdur. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının layihəsini hazırlayan komissiyanın dövlət dili məsələsinə həsr olunmuş iclaslarının birində H.Əliyev demişdir: “*İndi biz dilimizdə sərbəst danışırıq və hər bir mürəkkəb fikri ifadə etməyə qadirik. Bu, böyük nailiyyətdir. Bu, iqtisadi və başqa nailiyyətlərin hamısından üstün bir nailiyyətdir*”. O, özünün zəngin təcrübəsi, yüksək intellekti, milli mədəniyyətimizə və mənəviyyətimizə dərinləndən bələd olması sayəsində ardıcıl milli dil siyasəti işləyib hazırlamış və bütün çətinliklərə sinə gərəkək onu dönmədən, uğurla həyata keçirmişdir.

Ölməz liderimizin dil siyasətinin prinsipləri çoxşaxəlidir. Bu siyasət hər şeydən öncə demokratiklik prinsipinə əsaslanır[15]. Bu demokratiklik isə birinci növbədə hər bir məsələnin həllində xalqın, o cümlədən ziyalı kütləsinin rəyinin nəzərə alınması zəminində yaranması ilə əlamətdardır.

H.Əliyev dil siyasətinin əsaslandığı prinsiplərdən biri də dəqiqlik, uzaqgörənlikdir. Bu uzaqgörənlik, müdriklik məntiqə əsaslanır. Onun bütün çıxışlarında bunu aydın görmək olar: *“Demək, belə çıxır ki, bu 60 il müddətində yaşamağımıza baxmayaraq biz həm dilimizin adını yenidən qoymalıyıq, həm də millətimizin adını yenidən qoymalıyıq. Onda ölkəmizin də adını dəyişdirək. Bunu düşünmək lazımdır”* [16]. Hər bir məsələni hərtərəfli götür-qoy etmək, dərinlən araşdırmaq, xeyir və zərərini dəqiq müəyyənləşdirmək H.Əliyevin dil siyasətinin mahiyyətini təşkil edir.

H.Əliyev dil siyasətinin əsaslandığı prinsiplərdən biri də dillə bağlı bütün məsələlərdə münasibətdə obyektivlikdir. Obyektiv dil siyasətində məsələnin qışqırıqsız, hissiyata qapılmadan, təmkinlə və ən vacibi qanunauyğun şəkildə həll etmək nəzərdə tutulur. Dilin adı məsələsindən danışarkən H.Əliyev dil siyasətini həyata keçirməyin obyektiv yollarını belə müəyyənləşdirmişdir: *“Bir məsələni də nəzərinizə çatdırmaq istəyirəm. Bu çox tələyüklü, tarixi, ciddi bir məsələdir. Bu məsələni hissiyata qapılmaqla, emosiyalarla həll etmək olmaz”*[16].

Milli dil sahəsindəki siyasət ilk gündən ana dilimizin inkişafı, dövlət dili səviyyəsinə yüksəlməsi, dünya meridianlarına çıxması ideyaları ilə bağlı olmuşdur. Bu siyasətdə ana dilini bilməyin, onu dərinlən öyrənməyin vacibliyi mühüm yer tutur. H.Əliyev deyirdi: *“Mən gənclərimizə tövsiyyə verirəm: ...öz ana dilimizi, Azərbaycan dilini mənimsəmək lazımdır, bu dildə yaxşı danışmaq lazımdır, bu dili ana dili kimi duymaq, sevmək lazımdır”;* *“Hər bir Azərbaycan vətəndaşı, hər bir azərbaycanlı öz ana dilini – Azərbaycan dilini, dövlət dilini bilməlidir”;* və yaxud: *“Bütün gənclərə deyirəm ki, rus dilini yaxşı bilin, ingilis, fars, ərəb, fransız dillərini də yaxşı bilin. Amma bunların hamısından yaxşı öz ana dilinizi öyrənin”*[17]. Ümummilli liderimiz demişdir: *“Mən keçmişdə də demişəm, bu gün də deyirəm, şəxsən arzum ondan ibarətdir ki, hər bir azərbaycanlı çox dil bilsin”*.

Heydər Əliyevin dil siyasətində a) dil və millət; b) dil və milli mənlük; c) dil və milli əraziməsələləri əsas məsələ olmuşdur. Bu məsələlərdə ulu öndərin mövqeyi qəti olmuşdur: *“Hər bir xalqın dili xalqın, millətin milli varlığını özündə ehtiva edən mühüm bir amildir”*.

Qeyd olunan bu mərhələlər arasında fərqli məqam dövlət səviyyəsində həyata keçirilən dil siyasətinin mahiyyətindən irəli gəlir. Çünki dil siyasəti dövlətin dil sahəsində iradəsini həyata keçirməyin ən effektiv və güclü vasitəsidir. Ulu öndərin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi bütün dövrlərdə dövlətçiliyimiz tarixində ilk dəfə olaraq dil siyasətinin milli konsepsiyası bütün xırdalıqlarına qədər işlənib hazırlandı.

Bu mənada, onun dil siyasətinin əsas tərkib hissəsi olan dil və millət konsepsiyası dilin milli, ictimai və etnolingvistik mexanizmini dəqiqləşdirməyə və təkmilləşdirməyə yönəlmişdir [2].

Sözgedən konsepsiyada dil və milli mənlük məsələsi də aktuallığı ilə seçilir. *“Bizim milli mənlüyümüz də var, onunla da fəxr edə bilərik”*. Millətin millət olmasında milli mənlük də dillə bağlıdır. Möhtərəm prezident çıxışlarının birində qeyd etmişdir: *“Mənim üçün hər şeydən üstün mənim milli mənlüyümdür. Milli mənlüyüm məni həmişə bütün vəziyyətlərdən çıxarıb”*[17].

Ümummilli liderin dil və millət konsepsiyasında dil və milli ərazi problemi isə Azərbaycan ərazisində yaşayan azsaylı xalqların ana dillərinin qorunmasına və Azərbaycan dilinin ümumünsiyyət vasitəsi kimi formalaşmasına xidmət edir. H.Əliyevin başqa dillərə münasibətdə yürütdüyü dil siyasəti öz demokratikliyi, uzaqgörənliyi və obyektivliyi ilə seçilir.

Ölməz dahi şəxsiyyət olan Ulu Öndərimiz Azərbaycan dilinin tədqiqi məsələsi də prioritet bir məsələ kimi onun diqqət mərkəzində olmuşdur. Heydər Əliyev Azərbaycan dilinin öyrənilməsinə xüsusi önəm vermiş, 1974-cü ildə ali məktəblər üçün yazılmış 4 cildlik “Müasir Azərbaycan dili” dərsliyi milli dilçilik elminin inkişafına töhfə kimi qiymətləndirilmiş, bu dərsliyin müəllifləri prof. Ə. Dəmirçizadə, prof. M. Hüseyinzadə, prof. S. Cəfərov, prof. Ə. Abdullayev, prof. Y. Seyidov və dos. A. Həsənov, bir neçə ildən sonra isə prof. A. Axundov respublikanın ali mükafatı – Azərbaycan Dövlət mükafatına layiq görülmüşdür.

Ulu Öndər dilin təmizliyinin qorunmasını, inkişaf etdirilməsini elm adamları, söz ustaları, radio və televiziya əməkdaşlarının ümdə vəzifəsi hesab edirdi. *“Hər bir xalq öz dili ilə yaranır. Ancaq xalqın dilini yaşatmaq, inkişaf etdirmək və dünya mədəniyyəti səviyyəsində qaldırmaq xalqın qabaqcıl adamlarının, elm, bilik xadimlərinin fəaliyyəti nəticəsində mümkün olur.”*[17]. Heydər Əliyevin 1981-ci ildə respublika yazıçılarının VII qurultayında söylədiyi nitqdə deyilir: *“Dil xalqın böyük sərvətidir. Ədəbi dilin tərəqqisi olmadan mənəvi mədəniyyətin tərəqqisi mümkün deyildir... Biz tam inamla deyə bilərik ki, çox əsrlik tariximizdə Azərbaycan dili heç vaxt belə zəngin, nüfuzlu və hörmətli olmamışdır. Lakin mədəniyyət və elmin səviyyəsi yüksəldikcə, həyatın axarı sürətləndikcə dilin təkmilləşməsinə, inkişaf etməsinə, onun söz ehtiyatının genişlənməsinə daha çox qayğı göstərmək lazımdır. Bu da respublikanın bütün ədəbiyyatçılarının, Yazıçılar İttifaqının ən mühüm vəzifələrindən biridir”*[16]. Bununla da H.Əliyev cənabları ədəbiyyatçıların xidmətlərini yüksək qiymətləndirməklə yanaşı, onların qarşısında duran mühüm vəzifələri də vurğulamışdır.

Dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra ölkənin bütün sahələrində yaranan xaos ana dilimizin də dövlət müstəvisində mövqeyinin düzgün tənzimlənməməsinə gətirib çıxarmışdı. Bu barədə verilən qərarlar, aparılan müzakirələr qışqırıqlarla, emosiyalarla, subyektiv yanaşmalarla məhdudlaşdı. Yəni konkret addımlar atılması üçün vahidlik, obyektivlik, demokratiklik prinsiplərinin işə salınması lazım idi. Azərbaycan dilinə tam dövlət dili statusu verilmiş, ana dilimiz cəmiyyət həyatının bütün sahələrində, o cümlədən, xüsusən dövlət idarəçiliyində özünün həqiqətən də layiqli yerini tutmuşdur.

Azərbaycan televiziyasının 40-cı ildönümünə həsr olunmuş yubileydəki çıxışında böyük siyasi xadim qeyd etmişdi: *“Tamaşaçılar qarçısında çıxış edən televiziya işçiləri Azərbaycan dilində nə qədər səlis, gözəl, şirin, mədəni danışıqlar, o qədər də hər bir Azərbaycan vətəndaşı öz dilini sevcək, həmin televiziya verilişlərindən özləri üçün nümunə götürəcək və öz dilini inkişaf etdirəcəkdir. Bu televiziya işçiləri qarçısında duran çox böyük vəzifədir və mən bunu xüsusi qeyd edirəm.”*[4].

1996-cı ildə H.Əliyev cənabları Azərbaycan yazıçılarının X qurultayındakı çıxışında da yenə dil məsələlərinə toxunur: *“Bizim birinci nailiyyətimiz o olmalıdır ki, öz dilimizi Azərbaycanda hakim dil etməliyik. Hər bir azərbaycanlı öz ana dilini bilməlidir, bu dildə səlis danışmalıdır və bu dili sevməlidir.”*[7]

Tarixinə, mədəniyyətinə, dilinə böyük qayğı, sayqı göstərən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti 1997-ci il aprelin 20-də “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının 1300illik yubileyi haqqında”fərman imzaladı və bu yubiley çox böyük ehtiramla və təntənəli surətdə 2000-ci il aprelin 9-da qeyd edildi[8].

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının tədqiqatçılarında olan Fuad Köprülünün bir məşhur kəlamını yəqin hamı bilir. O yazırdı ki, bütün türk ədəbiyyatını tərəzinin bir gözünə qoysaq, o biri gözünə “Kitabi-Dədə Qorqud” qoysaq, Dastanağır gələr. Eyni ilə bu fikri bu istiqamətə də yönəltmək olar. ““Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı – 1300” layihəsi dövründə və bu layihədən sonra yaranan tədqiqat işlərini tərəzinin bir gözünə qoysaq, o layihəyə qədər olan bütün tədqiqat işlərinin tərəzinin digər gözünə qoysaq, layihə çərçivəsində və ondan sonrakı dövrdə yaranan araşdırmalar ağır gələr. Yubileyin keçirilməsi barədə fərman verildikdən sonra keçən üç ildə böyük işlər görüldü: konfranslar, simpoziumlar, tədbirlər keçirildi, əsərlər yazıldı, ikicildlik “Dədə Qorqud ensiklopediyası” yarandı və nəfis şəkildə çap olundu. Bu kitaba Azərbaycan Prezidenti “Milli varlığımızın mötəbər qaynağı” adlı çox dəyərli ön söz yazmışdı. Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin fərmanı ilə 9 dekabr 1999-cu ildə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının tədqiqindəki xidmətlərinə görə prof.K.Abdullayev, prof. Ş.Cəmşidov, prof. S.Əlizadə, prof. T.Hacıyev “Əməkdar elm xadimi” fəxri adına layiq görüldü. Bu yubileyin keçirilməsi, dilçilərə yüksək fəxri adların verilməsi Azərbaycan elminə, xalqına, ədəbiyyatına, dilinə göstərilən sevgidir, qayğıdır, diqqətdir.

Heydər Əliyevin dil haqqında verdiyi qanunlar və fərmanlar onun dil siyasətində aparıcı olub dilin həm siyasi arenada, həm də xalq arasında möhkəmlənməsinə, inkişafına təminat verirdi. 2001-ci il iyunun 18-də ümummilli liderimiz “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi

haqqında” fərman imzalamışdır [9]. Bu fərmanda Azərbaycan Prezidenti yanında Dövlət Dil Komissiyasının yaradılmasında ana dilimizin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsinə daha effektiv şəkildə nəzarət etmək və prosesi ümummilli maraqlar kontekstində tənzimləmək məqsədi daşıyırdı [10]. Qeyd etmək lazımdır ki, bu fərmanda Azərbaycan dilinə yüksək səviyyədə qiymət verilir. Bu sənəddə, eyni zamanda, Azərbaycan dilinin tarixinə nəzər yetirilir, onun müasir vəziyyəti təhlil edilir. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin 2001-ci il iyunun 18-də imzaladığı “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” fərmandan sonra isə vəziyyət tamamilə dəyişdi. Etiraf etməliyik ki, dilimizin inkişafında mühüm rol oynayan bu fərmandan sonra bütün rəsmi sənədlər Azərbaycan Respublikasının dövlət dili olan Azərbaycan dilində hazırlanmağa, dilimizin qaydalarına uyğun olaraq tərtib edilməyə başladı.

2001-ci il avqustun 9-da Azərbaycan Prezidenti yeni bir fərman – “Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında” mühüm bir sənəd imzaladı. Fərmanda deyilir: “Hər il avqustun 1-i Azərbaycan Respublikasında Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili günü kimi qeyd edilsin” [11].

Möhtərəm prezidentimizin dil haqqında dediyi ölməz kəlamlardan birini də qeyd etmək zəruridir: “*Əgər Atatürk dil haqqında qərarlar qəbul etməsəydi, bu gün belə gözəl Anadolulı türkcəsi olmazdı. Ona görə də dil, dil, bir də dil... Dili inkişaf etdirməliyik*” [13].

30 sentyabr 2002-ci ildə “Azərbaycan Respublikasının Dövlət dili haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu” Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən imzalandı [12].

2003-cü il yanvar ayının 2-də isə ulu öndərimiz H.Əliyevin fərmanı ilə “Azərbaycan Respublikasının Dövlət dili haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu” qüvvəyə mindi [13]. 3 fəsildən ibarət olan “Azərbaycan Respublikasının Dövlət dili haqqında” qanunda dövlət dilinin hüquqi statusu müəyyənləşdirilir, onun işlənməsi, qorunması və inkişafı sahəsində dövlətin əsas vəzifələri göstərilir. Qanunda inkişaf proqramının hazırlanması və dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına həmin proqramın həyata keçirilməsinin maliyələşdirilməsini hökumətin başlıca vəzifələrindən biri kimi göstərir. Bu qanun təhsil sahəsində dövlət dilinin işlənməsi, eyni zamanda, başqa dillər üçün geniş imkanlar da açır. Belə bir prinsipin qanunda öz əksini tapması həm insan hüquqları, həm də beynəlxalq hüquqda təsbit olunmuş digər mühüm aktlar baxımından olduqca böyük əhəmiyyətə malikdir. Qanunda nəzərdə tutulmuşdur ki, başqa dillərdə tədris aparan təhsil müəssisələrinin hər birində Azərbaycan dilinin tədrisi məcburi xarakter daşıyır. Qanunda dövlət dilinin televiziya, radio yayımlarında, kütləvi informasiya vasitələrinin yazı üslubunda, televiziya və radio aparıcılarının işində, dublyaj və tərcümələrdə ana dilimizin normalarına əməl olunması haqqında müddəalar da vardır. Dövlət dilinin normaları və əlifbası, onun beynəlxalq yazışmalarda istifadə olunması da öz əksini tapır. [13]

İndi Azərbaycan dili dövlət dili olduğu üçün rəsmi sənədlər Azərbaycan dilində hazırlanır. Rəsmi qəduklar, rəsmi çıxışlar protokol qaydalarına uyğun olaraq tərtib olunur. Azərbaycan dilinin rəsmi üslubu günü-gündən inkişaf edir, cıllanır.

Ulu Öndərimiz göstərir ki, “*Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi Azərbaycan dilini əbədi edibdir və bu gün Azərbaycan dilimiz yasayır və yasayacaqdır*”.

Doğrudan da, müstəqil dövlətin dili onun varlığı, inkişafı və gələcəyidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə.Z. Azərbaycan dili məsələləri. Bakı: BU nəşriyyatı, 1992. 329 s.
2. Abdullayev Ə.Z. Dil, siyasət, sosial tərəqqi. Bakı: Azər nəşr, 1985. 196 s.
3. “Azərbaycan” qəzeti, 2 noyabr 1995-ci il.
4. “Azərbaycan” qəzeti, 18 fevral 1996-cı il.
5. “Azərbaycan” qəzeti, 22 avqust 1996-cı il.
6. “Azərbaycan” qəzeti, 19 sentyabr 1996-cı il.
7. “Azərbaycan” qəzeti, 7 noyabr 1996-cı il.
8. “Azərbaycan” qəzeti, 20 aprel 1997-ci il.
9. “Azərbaycan” qəzeti, 18 iyun 2001-ci il.

10. "Azərbaycan" qəzeti, 04 iyul 2001-ci il
11. "Azərbaycan" qəzeti, 09 avqust 2001-ci il.
12. "Azərbaycan" qəzeti, 30 sentyabr 2002-ci il.
13. "Azərbaycan" qəzeti, 2 yanvar 2003-cü il.
14. "Azərbaycan" jurnalı, 1981, № 6.
15. Axundov A.A. Heydər Əliyev və Azərbaycanda dil quruculuğu // Heydər Əliyev dil haqqında və Heydər Əliyevin dili. Bakı: Elm. 1998. -196 s.
16. Heydər Əliyev dil haqqında və Heydər Əliyevin dili. Bakı: Elm. 1998. -196 s.
17. Xudiyev N. Heydər Əliyev və Azərbaycan dili //Seçilmiş əsərləri. X cild. Bakı: Elm və təhsil. 2014. 542 s.

XÜLASƏ

Azərbaycan dilinin qorunub, inkişaf etdirilməsi möhtərəm prezidentimiz Heydər Əliyevin dövlət siyasətinin tərkib hissəsidir. Milli dil sahəsindəki siyasət ilk gündən ana dilimizin inkişafı, dövlət dili səviyyəsinə yüksəlməsi, dünya meridianlarına çıxması ideyaları ilə bağlı olmuşdur. Ulu öndər ana dilimizin müxtəlif səviyyələrində olan bütün problemlərini - dil və siyasət, dil və əlifba, dil və onun işlənmə sferası və s. məsələləri daim diqqətdə saxlayırdı. Heydər Əliyevin dil haqqında verdiyi qanunlar və fərmanlar onun dil siyasətində aparıcı olub dilin həm siyasi arenada, həm də xalq arasında möhkəmlənməsinə, inkişafına təminat verdi. Müstəqil dövlətin dili onun varlığı, inkişafı və gələcək taleyidir.

Açar sözlər: Heydər Əliyev, ana dili, dil siyasəti, milli dil, dilçilik

МИКАИЛ МАГАМЕД оглу ДЖАФАРОВ

*Доктор филологических наук, профессор
БГУ, зав. кафедрой рус.яз.естеств.фак.*

ГЕЙДАР АЛИЕВ И РУСИСТИКА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Развитие лингвистической науки в Азербайджане, а также становление русистики как особой отрасли теоретического и прикладного языкознания теснейшим образом связаны с именем Общенационального лидера Гейдара Алиева, 97-ю годовщину которого мы сегодня отмечаем. Дело в том, что самые плодотворные годы в азербайджанской русистике совпали с периодом правления страной Общенациональным лидером.

Будучи мудрым и дальновидным государственным деятелем, Гейдар Алиев верно определил стратегические направления в системе образования и в сфере подготовки высококвалифицированных научных кадров по всем престижным специальностям, в том числе и по русистике. Первым шагом на этом пути было исторически важное решение – создать для талантливой молодёжи необходимые условия, позволяющие ей получить образование в зарубежных странах и в первую очередь в России. Но здесь возник естественный вопрос о языковом барьере. В такой обстановке возникла потребность обратиться за помощью к языковедам, в том числе и к русистам, занятым обучением нашей молодёжи языку северного соседа. Таким образом, возрос престиж русистики в нашей стране, её востребованность оказалась социально обусловленной.

Русистика как наука о русском языке и его преподавании имеет своеобразную предысторию в Азербайджане. Она ознаменована многочисленными призывами к изучению русского языка. За этими призывами стояли славные имена представителей передовой интеллигенции, которая осознав потребность в овладении русским языком, всячески ратовала за пропаганду языка северного соседа. С этой целью использовался широкий диапазон публицистических и поэтических средств, потенциально приемлемых для воздействия на разум и интеллектуальные устремления широких слоёв общества. Так, например,

выдающийся учёный – востоковед, профессор, декан философского факультета Казанского университета, первый декан факультета восточных языков Петербургской Академии наук, друг и учитель великого Л.Н. Толстого Мирза Казембек (в течение двух лет преподавал Л.Н.Толстому восточные языки, готовя его для поступления в Казанский университет) писал, что «русский язык богат, самобытен и уже занимает важное место между образованными языками Европы» (См.: 1, 24).

Следует помнить, что диалектика сосуществования славяно-русского и тюркского миров как неотъемлемых элементов общей, глобальной системы мироздания подготовила достаточно твёрдую историческую ниву для осуществления идеи приобщения к иноязычным культурам ... идеи изучения чужих языков, в том числе и русского (1, с. 4).

Выдающийся азербайджанский писатель-демократ, философ – материалист, основоположник азербайджанской драматургии и реалистической литературы, автор первого драматического произведения на Востоке, автор восточной поэмы «На смерть Пушкина», М.Ф.Ахундов, отметил, что «русский язык – непревзойденный в письменном и вообще в других отношениях. Он не имеет себе равного в изложении глубоких мыслей» (3, 112).

Известный поэт-сатирик, основатель русско-азербайджанской школы в Шамахе Сеид Азим Ширвани писал:

«Мой сын! С наукой русской будь знаком
И овладей ты этим языком ...
Нам в них нужды, без них ведь темен свет,
Без знания дороги к свету нет! ...
... Наследник мой! Все люди знают ныне, ...
... Что знанье языков приносит благо ...
... Особенно язык нам нужен русский ...
Ты русский изучай, наследник мой!

(Из стихотворения «Наставления сыну»).

Основоположник революционной сатиры в азербайджанской литературе ... , пламенный пропагандист дружбы народов М.А.Сабир придавал большое значение русскому языку: «Не знать русского языка – это все равно, что потерять ключ от самой богатой духовной сокровищницы».

Выдающийся азербайджанский композитор Узеир Гаджибеков призывал к изучению русского языка в учебных заведениях нашей республики: «необходимость преподавания русского языка в наших школах ... не подлежит сомнению. Это вопрос уже решённый, ... Без знания русского языка, владея только родным, многого достичь нельзя». (Из статьи «Məktəb məsələsi» в газ. «İrşad» от 12.10.1906).

Убедительно звучат слова переводчика «Евгения Онегина», народного поэта Азербайджана Самеда Вургуну: «Русский язык – один из самых сильных, самых богатых из всех живых языков» (8, 69-70).

Эти и многие другие искренние признания азербайджанцев исторически обусловленной потребности в приобщении к русскому языку, как справедливо отмечают авторы энциклопедического труда «Русский язык в Азербайджане» были продиктованы и обусловлены прежде всего высокой степенью осмысления народом той объективной целостности, в которой жили тюркский и славянский миры (1, 4).

Безмерное человеколюбие азербайджанского народа, его искреннее отношение к культуре, традициям и языку инородцев были детерминированы «внутренней исторической познавательной потребностью, духовным размахом и особой тягой к наукам, которые представляли развитие народа в определенные исторические эпохи: великие и мудрые народы всегда нуждаются в великом – вселенческих знаниях» (1, 5).

Об этом свидетельствуют исторические факты, подтверждающие повышение у азербайджанской интеллигенции интереса к интенсивному изучению русского языка и русской культуры. Такая инициатива была проявлена прежде всего со стороны корифеев мысли – генерала русской армии Аббаскули-Ага Бакиханова, профессора и декана

Казанского и Петербургского университетов Мирзы Казем-бек, профессора, заведующего кафедрой персидской словесности Петербургского университета Мирзы Джафара Топчибашева, великого азербайджанского философа – просветителя и драматурга Мирзы Фатали Ахундова, великих азербайджанских поэтов-сатириков Мирзы Алекбера Сабира и Сеид Азима Ширвани, корифея мировой классической музыки, основоположника азербайджанской профессиональной музыки Узеира Гаджибекова и многих других (1, 6).

На современном этапе значительной вехой во взаимоотношениях Азербайджана и России стало создание в 1972 году по инициативе тогдашнего руководителя республики **Г.А.Алиева** специального Института русского языка и литературы. Наконец, важным историческим событием стало создание в 2000 году Бакинского славянского университета на базе упомянутого института. Сегодня в Азербайджане имеется более 30 общеобразовательных школ с русским языком обучения и более 360 школ с азербайджанским и русским языком обучения (1, 16).

Гейдар Алиев принимал деятельное участие в жизни Бакинского государственного университета и других вузов, выступал на их юбилейных торжествах, излагал свою концепцию развития науки и образования в Азербайджане. По его инициативе в БГУ в рамках программы «Русский мир» создан «Русский центр», который оснащен электронной аппаратурой и библиотечным фондом. Для студентов здесь проводятся бесплатные курсы русского языка. Аналогичные курсы действуют и в других вузах.

Гейдар Алиев был выдающимся политиком и мудрым руководителем, который постоянно заботился о том, чтобы с каждым годом укреплялись традиционные отношения Азербайджана с другими странами и в особенности с Россией. Общенациональный лидер понимал, что этому в известной степени может способствовать уважительное отношение к русскому языку и русской культуре. Весьма характерны в этом смысле его слова: «Русский язык – это национальное богатство не только России, но и её ближайших соседей».

Аналогичного мнения придерживается и Президент Российской Федерации **В.В.Путин**, который говоря о добрососедских отношениях России и Азербайджана, дал высокую оценку роли русского языка в этом процессе: «Русский язык – хорошая основа для поддержания и развития культурных и экономических связей во имя интересов и на благо Азербайджана и России» (Из выступления во время встречи с членами Учёного Совета БСУ).

Вполне закономерно, что такая высокая оценка роли русского языка со стороны Гейдара Алиева была встречена В.В.Путиным с удовлетворением, что не могло не повлиять на улучшение отношений между двумя лидерами. Действительно, в высказываниях обоих президентов всегда звучат позитивные идеи. Характерна в этом смысле высокая оценка В.Путиным того факта, что в Азербайджане существует уважительное отношение к России и русскому языку.

Пророчески звучат мудрые слова выдающегося государственного и политического деятеля современности, общенационального лидера азербайджанского народа **Гейдара Алиева**. «Я хочу, чтобы наша молодёжь читала Шекспира на английском, Низами на азербайджанском, а Пушкина – на русском» (Из речи во время приёма деятелей искусства России, прибывших на празднование Дней Москвы в Баку, 1997 - июнь).

О состоянии русского языка в Азербайджане с удовлетворением говорят многие представители русского народа. Так, например, М.Забелин и В.Татаренко пишут: «Сохранение русской культуры, русского языка, ... обучение на русском языке в школах и высших учебных заведениях, создание такого уникального учебного заведения, как Бакинский славянский университет, издание журналов и газет на русском языке, открытие в Баку памятника А.С. Пушкину – это результат вдумчивой национальной политики Президента, направленной на построение демократического общества, на укрепление дружбы между народами» (4, 47).

Реальную оценку современного состояния и перспективы функционирования русского языка и литературы в Азербайджане мы находим в высказываниях Президента Азербайджанской Республики **И.Г.Алиева**: «Очень важно сохранить то, что дали

Азербайджану русский язык и русская литература» (Посол русской культуры // газ. «Известия» от 26.09.03).

Дальновидные мысли Президента вызвали всеобщий отклик и поддержку в Республике.

Знаменательно то, что ректор Бакинского филиала Московского государственного университета имени М.В.Ломоносова, академик **Наргиз Пашаева** дала интервью РИА «Новости», где отметила, что «знание русского языка очевидно не только для Азербайджана, но и для любой другой постсоветской республики. Знать русский язык важно не потому, что это язык большого государства, в составе которого мы находились на протяжении длительного отрезка времени, и не в силу тех или иных экономических и политических соображений. Не владея русским языком, мы в значительной степени лишаем себя возможности получать всестороннюю информацию о мировом прогрессе, достижениях науки, образования, мировой общественной жизни и культуры в целом» (Наргиз Пашаева: Мы не имеем права терять русский язык) // «Бакинский рабочий» от 11 апреля 2013 г., с. 2).

В этих словах звучит призыв к осознанию важной роли русского языка в мировом информационно-культурном пространстве и подчёркивается необходимость изучения этого языка в современном Азербайджане.

Об актуальности изучения русского языка в Азербайджане заинтересованно пишет проф. К.М.Абдуллаев: «Мы недавно перешли на латинскую графику. Сегодня для нас русский язык это – единственная возможность сохранения с русского языка с русской графикой, следовательно, с огромным богатством, возвращенным азербайджанским народом на ниве кириллицы» (1, 43). Отсюда логически вытекает вывод о том, что обучение русскому языку по сей день сохраняет свою актуальность.

Сегодня, говоря о достижениях русистики в Азербайджане, мы должны с благодарностью отметить имя её основоположника М.Т. Тагиева и его соратников: Ф.Г.Гусейнова, Л.М.Грановской и некоторых других.

Проф. М.Т.Тагиев был блестящим организатором науки и просвещения в Азербайджане, русистом широчайшего диапазона. Один из первых его учеников проф. Ф.Г.Гусейнов так отзывался о своём Учителе: «Профессор М.Т.Тагиев – уникальное явление в истории русистики второй половины XX столетия, образец самозабвенного служения большой науке. Он стал основоположником азербайджанской русистики, создателем самой престижной фразеологической школы. По признанию современников, это – самая яркая фигура в плеяде учёных Виноградовской школы. По роли в развитии русистики, значимости личного вклада в неё Мамед Тагиевич уступал разве что своему великому учителю». Исключительно высокую оценку ему давали и видные русисты Российских вузов. Фактически проф. М.Т.Тагиев был и остаётся знаменем азербайджанской русистики, а именно её основоположником.

Правой рукой проф. М.Т.Тагиева был его воспитанник проф. Ф.Гусейнов, который был ректором АПИРЯЛ им. М.Ф.Ахундова. Эти годы были трудными, переломными в общественно-политической жизни республики: навязанная народу Карабахская война, кровавые январские события и нескончаемая борьба за власть. Вот тут-то и ярко высвечивается совершенно новая грань личности проф. Ф.Гусейнова. Проявляется огромный талант руководителя-организатора. Благодаря энергичным мерам, дипломатичным действиям Ф.Гусейнова удалось сберечь и сохранить самостоятельность института.

Как ректор он весь был поглощён жизнью руководимого им коллектива. За короткий срок было многое задумано и претворено в жизнь. Главное в работе проф. Ф.Гусейнова – чувствовать пульс времени: уметь шагать в ногу с современностью и видеть главные проблемы завтрашнего дня.

В этой связи одна из главных задач, стоящих перед институтом, были широкое и всестороннее изучение и освоение славянских языков и культур. Так, ему в 1996 году удалось добиться открытия отделения славистики. Ему же принадлежит заслуга в открытии отделения перевода.

Одной из самых насущных проблем, которая волновала его, было составление и издание учебников и учебных пособий как для средних школ, так и для вузов республики.

Проф. Ф.Гусейнов всегда придавал большое значение научному росту педагогических кадров. По его инициативе при институте был открыт лицей, который успешно функционирует. Ф.Гусейнов не оставил без внимания и журнал «Русский язык и литература в Азербайджане». В 1966 году именно его усилиями было восстановлено издание этого журнала, и он обрёл новую жизнь.

Среди корифеев азербайджанской русистики одно из почётных мест принадлежит проф. Л.М.Грановской, которая уже много лет с большим энтузиазмом трудится в головном вузе русистов и успешно обучает нашу молодёжь основам лингвистической науки и прививает своим студентам навыки общения на русском языке. Важной заслугой Л.М.Грановской является её вклад в укрепление связей между российскими и азербайджанскими учёными. Она использует все возможности для расширения сотрудничества с учёными из российских вузов. Отрадно отметить, что для решения актуальных проблем лингвистики Л.М.Грановская часто встречается с выдающимися специалистами Российской академии и МГУ М.В.Ломоносова. Уже опубликованы совместные труды этих учёных по истории и современному состоянию русского языка. За долгие годы плодотворного сотрудничества с российскими коллегами азербайджанский учёный пользуется у них заслуженным авторитетом, как талантливый исследователь. Благодаря такому сотрудничеству русистика в Азербайджане получает заметный импульс для своего дальнейшего развития. Добавим также, что, будучи специалистом высокого класса, Л.М.Грановская постоянно оказывает помощь молодым преподавателям, магистрантам и студентам.

Итак, подытоживая важную тему, посвященную 97-й годовщине Общенационального лидера азербайджанского народа Гейдара Алиева, а также актуальным проблемам русистики в Азербайджане, можно с уверенностью сказать, что азербайджанская русистика, в становлении и развитии которой великий руководитель сыграл важную роль, и в наши дни успешно развивается благодаря постоянной заботе нынешнего руководства нашей страны - Президента Ильхама Алиева и Первого вице-президента Мехрибан Алиевой, в словах которой в лаконичной форме отмечаются исторические заслуги гениального государственного деятеля: «Общенациональный лидер азербайджанского народа Гейдар Алиев на протяжении всей жизни преданно служил своему народу и Родине. На всех страницах современной истории Азербайджана, и в экономике, и во внешней политике, и в науке, и в культуре мы видим его неизгладимые следы».

Сегодня мы вновь и вновь с благодарностью вспоминаем неопределимые заслуги основателя возрожденной независимой Азербайджанской Республики Гейдара Алиева.

Политический курс, определённый решительностью и дальновидностью Общенационального лидера, энергично и уверенно воплощается в жизни Президентом Ильхамом Алиевым, что ещё раз доказывает верность избранного азербайджанским народом пути.

В рамках небольшой статьи невозможно перечислить основные заслуги Общенационального лидера и охватить даже в обзорной форме все аспекты становления и развития русистики в Азербайджане. Добавим только, что глобальные изменения, происходящие во всех сферах общественной жизни, ставят перед русистами ряд приоритетных задач, связанных с процессами глобальной интеграции, применением информационно-технологических средств обучения, формированием межкультурной коммуникации.

Использованная литература

1. Абдуллаев К.М., Гамидов И.Г. Русский язык в Азербайджане (история, современность, перспективы). Баку: Kitab aləmi, 2005, 550 с.

2. Алиева Н.М. Культурологические парадигмы и обновляющийся Азербайджан // РЯЛА, № 1-2, 2018, с. 4-6.
3. Афоризмы: все по науке. Составитель: К.Душенко. М., 2000.
4. Ахундов М.Ф. Сочинения. Т. 2. Баку, 1948.
5. Вклад БСУ в празднование юбилея Общенационального лидера //РЯЛА, № 1-2, 2018, С. 7-8.
6. Гусейнов Ф.Г. Неповторимый путь в науке // Филологический сборник. Баку:мБСУ, 2001, с. 3-17.
7. Интервью Первого вице-президента Азербайджана Мехрибан Алиевой телеканалу «Россия 24», 01 марта 2017 г.
8. Михайловская Н.Г. Путь к русскому слову. М., 1986.
9. Первый вице-президент Мехрибан Алиева «Общенациональный лидер Гейдар Алиев ...». / Бакинский рабочий, 16 июля 2019.
10. Посол русской культуры // газета «Известия» от 26 сентября 2003 г.
11. Сейфулла Асадуллаев. Гейдар Алиев и литературный процесс. Баку: Нурлан, 2005, 264 с.
12. Тагиев М.Т. Лингвистические проблемы изучения русского языка как языка межнационального общения. Баку: Маариф, 1986, 368 с.

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о заслугах Общенационального лидера азербайджанского народа Гейдара Алиева в укреплении добрососедских отношений Азербайджана с Россией. Особо отмечаются факты государственной поддержки русистов, а также высокой оценки Гейдаром Алиевым значения русского языка. В этой связи приводятся и высказывания президента Ильхама Алиева и Первого вице-президента Мехрибан Алиевой о достоинствах русского языка и русской культуры.

Ключевые слова: *Общенациональный лидер, русский язык, русистика, значение русского языка, учёный.*

Mikayıl Cəfərov

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCANDA RUSİSTİKA

Xülasə

Məqalə Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevin Azərbaycan və Rusiya arasındakı mehriban qonşuluq əlaqələrinin möhkəmlənməsinə yönəldilmiş xidmətlərindən danışılır. Rusistlərə dövlət dəstəyi və Heydər Əliyev tərəfindən rus dilinin əhəmiyyətinə yüksək qiymət verilməsi xüsusi qeyd olunur. Bununla əlaqədar olaraq prezident İlham Əliyev və Birinci vitse-prezident Mehriban Əliyevanın da rus dili və mədəniyyətinin mahiyyəti haqqında sözləri də verilir.

Açar sözlər: *Ümummilli lider, rus dili, rusistika, rus dilinin əhəmiyyəti, alim.*

LEYLA ZEYNAL qızı GƏRAYZADƏ

*Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Bakı Dövlət Universiteti*

ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEVİN XALQ ŞAİRİNƏ VERDİYİ DƏYƏR: MƏMMƏD ARAZ

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə nəzər yetirərkən, demək olar ki, bütün şair və yazıçıların əsərlərində öz vətəninə, xalqına, millətinə rəğbət və sevginin şahidi oluruq. Xalq arasından çıxan

hər bir sənətkar mənsub olduğu xalqa, vətənə bağlı olur və öz yaradıcılığında onların vəsfinə yer verir. Yaradıcılıq dövrü XX əsrin II yarısını əhatə edən Məmməd Araz poeziyasının vətəninə, xalqına bağlılığı isə bir başqadır. Yəni “Böyük istedadı və poetik bacarığı sayəsində Məmməd Araz Nizami Gəncəvi, Məhəmməd Füzuli, Mirzə Ələkbər Sabir və Səməd Vurğun poeziyası ilə ona qədər gəlib çatan klassik şeir ənənəsini və üslubunu təkmilləşdirərək hamının gördüyü və bildiyi, lakin dilə gətirməyi bacarmadığı məsələləri ictimai düşüncənin məhsulu edib, Azərbaycanda vətəndaşlıq poeziyasının əsasını qoyub. Gənc yaşlarından başlayaraq yarım əsrdən artıq davam edən Məmməd Araz yaradıcılığı mənsub olduğu xalqa layiqli şair – vətəndaş xidməti nümunəsidir” (3). Onun şeirlərinin hər misrasından vətəninin hər bir çiçəyinin ətri, çaylarının şırıltısı, quşlarının cıkkiltisi gəlir, xalqın ruhu duyulur. Buna görə də onun şeiriyyəti xalqı tərəfindən həmişə yüksək dəyərləndirilmiş, sevilmiş və mahnılar bəslənilərək dillər əzbəri olmuşdur.

Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin də məhz Məmməd Araz poeziyasına vurğunluğu heç də bir təsadüf deyildir. Bildiyimiz kimi, Heydər Əliyev hər zaman xalqına, vətəninə, millətinə bağlı, qəlbi həmişə xalqı ilə döyünən bir Lider olmuşdur. Bu mənada, onun xalqını, vətəninə vəsf edən şair və yazıçılara da böyük hörməti var idi. Bu fikri onun Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində yazıb-yaradan şair və yazıçılara böyük qayğı, xüsusi diqqət göstərməsi, onların əksəriyyətinin yaradıcılıqlarını sevə-sevə mütaliə etməsi, çıxışlarında yeri gəldikcə onlardan sitatlar deməsi ilə əsaslandırmaq olar. Hətta Ulu Öndər xalqımızın istiqlalıyyəti uğrunda qələmlərini silaha çevirən şairləri təltif edəndən bir gün sonra onlar haqqında “Dünən mən, öz yaradıcılıqları ilə suverenliyimizin əldə edilməsinə, Milli Dirçəliş prosesinə böyük töhfələr vermiş Bəxtiyar Vahabzadənin, Məmməd Arazın və mərhum Xəlil Rzanın suveren Azərbaycanın ən yüksək mükafatı olan “İstiqlal” ordeni ilə təltif edilməsi haqqında üç fərman verdim”, -söyləyərək, ədəbiyyat və mədəniyyəti “insanlara təsir göstərən, onların əxlaqının, mənəviyyatının, ictimai-estetik baxışlarının formalaşmasına ən güclü vasitə” adlandırmışdır (7, s. 212-215). Belə ki, Heydər Əliyev hakimiyyətdə olduğu vaxtlarda dahi şəxsiyyətlərimizin təltif edilməsi, yubileylərinin keçirilməsi, onların xatirələrinin əbədiləşdirilməsi, külliyyatlarının işıq üzü görməsi istiqamətində çox mühüm işlər görmüşdür. Bunlar hər birimizə məlum olan danılmaz faktlardır.

Qeyd edək ki, Məmməd Araz da digər sənətkarlar kimi xalqımızın qədirbilən oğlu Heydər Əliyevin hakimiyyətdə olduğu zamanlarda öz layiqli yerini tutmuş, bir sıra mükafat və ya fəxri adlarla təltif olunmuşdur. Belə ki, şair 1972-1974-cü illərdə Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatında baş redaktorun müavini, 1974-cü ildən “Azərbaycan təbiəti” jurnalının redaktoru vəzifəsində işləmiş, “Ulduz” jurnalı redaksiya heyətinin üzvü olmuş, həmçinin 1971-1981-ci illərdə Azərbaycan Yazıçılar İttifaqında poeziya bölməsinə rəhbərlik etmişdir. Bunlardan başqa, Məmməd Araz 1975-ci ildə Azərbaycan Ali Soveti Rəyasət Heyətinin Fəxri Fərmanı ilə təltif olunmuş, 1978-ci ildə “Əməkdar mədəniyyət işçisi” fəxri adı verilmiş, 1992-ci ildə Azərbaycanın xalq şairi adına layiq görülmüş, 1995-ci ildə isə Ümummilli Lider Heydər Əliyev Xalq şairi Məmməd Arazı “İstiqlal” ordeni ilə təltif etmişdir. Həmçinin Ulu Öndərin təşəbbüsü ilə 16 aprel 1995-ci ildə şairin yaradıcılıq gecəsi keçirilmişdir. Məmməd Arazın yaradıcılığına həsr olunmuş bu axşamda dahi Ulu Öndərimiz iştirak etmiş və tədbirin sonunda belə bir nitq də söyləmişdir: “Bu gün biz Məmməd Arazın yaradıcılığının, şeirinin, onun bizim Azərbaycan xalqının mədəniyyətinə, ədəbiyyatına verdiyi töhfələri bir daha gördük, eşitdik, dinlədik və bir daha bunların Azərbaycan xalqı üçün faydalı, gərəkli olduğunu bildik. Və bir daha bu gün dərk edirik ki, Azərbaycan xalqının həyatında Məmməd Arazın yaradıcılığının nə qədər böyük əhəmiyyəti var. Həqiqətən də, bu belədir.

Son bir neçə ay mən fikirləşirdim ki, bizim bu ziyalıların, mədəniyyət və elm xadimlərinin hörmətini cəmiyyətdə qaldırmaq lazımdır. Çünki xalq həmişə öz ziyalıları, mədəniyyəti və elmi ilə tanınır. Şübhəsiz ki, xalqın tarixində sərkərdələrin də, siyasətçilərin də çox böyük rolu var. Ancaq xalq həmişə mədəniyyəti ilə, elmi ilə tanınır və keçmiş tariximiz də bunu sübut edir, bu gün də sübut edir, buna heç kəsin də şübhəsi yoxdur” (2).

Heydər Əliyevin Məmməd Araz poeziyasına və şəxsiyyətinə müsbət rəğbətinin bir sıra səbəbləri vardır. Onlardan birincisi, şairin vətəninə şeirlərində varlığı ilə tərənnüm etməsi və bütövlükdə azərbaycançılığı özündə əks etdirməsi idi. Onun “Azərbaycan, dünyam mənim”, “Ana

yurdum, hər daşına üz qoyum”, “Şuşada bir gecə”, “Oxuyan Təbriz”, “İnsan qayalar” və s. şeirlərini sevə-sevə oxuyan Ulu Öndər heyrətə gəlirdi, kövrəlirdi.

Azərbaycan – qayalarda bitən bir çiçək,
Azərbaycan – çiçəklərin içində qaya.
Mənim könlüm bu torpağı vəsf eləyərək,
Azərbaycan dünyasından baxar dünyaya.
Azərbaycan – mayası nur, qayəsi nur ki...
Hər daşından alov dilli ox ola bilər.
“Azərbaycan!” – deyiləndə ayağa dur ki,
Füzulinin ürəyinə toxuna bilər (4, s. 100).

Və ya:

Qayaların keçmişini
qayalara yazdım, deyə.
Onda Vətən sanar məni
Bir balaca Vətən daşı,
Vətən daşı olmayandan
olmaz ölkə vətəndaşı... (4, s. 109)

Təqdim olunan bu misralar Heydər Əliyevin sanki ruhunu oxşayırdı, ürəyinin dərinliyində alovlanan fikirlərini Məmməd Arazın poetik dillə ifadə etdiyi misralarda görürdü, eşidirdi, hiss edirdi, tapırdı. Buna görə də, o, şairin yaradıcılığını yüksək qiymətləndirərək deyirdi: “Öz əsərləri ilə yüksək bədii sənətkarlıq və əsl vətəndaşlıq qeyrəti aşıl原因an, doğma Vətəni sonsuz məhəbbətlə sevən, qüdrətli qələmi ilə xalqımıza sədaqətlə xidmət edən Məmməd Arazın poeziyasını Azərbaycan torpağından, tariximizdən, el-obadan ayrı təsəvvür etmək çətindir” (1). Göründüyü kimi, “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində Azərbaycanın milli istiqlaliyyəti, birliyi və ərazi bütövlüyü uğrunda öz qələmilə mübarizə aparan əbədiyaşar sənətkarlardan biri də “Xətayinin qılıncını suvardım, Məmməd Araz karandaşı göyərdi” deyərək öz poeziyası ilə qələmini milli ideallar, dövlətçilik və ərazi bütövlüyü uğrunda mücadilədə silaha çevirən görkəmli söz ustası Məmməd Arazdır. “Mənim yurdum hardan başlar? - ürəyimin kandarından...” - deyən şairin yaradıcılığında Azərbaycan bütün mənəvi böyüklüyü, qüdrətilə əks olunur. Məmməd Araz yaradıcılığı və bədii düşüncəsində Azərbaycan bir Dünyadır, Kainatdır. Onun yaradıcılığında Azərbaycan öz əxlaqı, mənəviyyəti, dərin ruhi-mənəvi aləmi, zəngin dəyərləri və sairləri ilə bir baxış, dünyagörüşü, özünəməxsus bir dünyadır” (6).

İkincisi, Məmməd Arazın yaradıcılığında fəlsəfiləyin yeni, müasir dünyaya baxış müstəvisində canlandırılması idi. Şairin yaradıcılığı oxucusunu düşündürür, onda niyə və nə üçün yaşadığı barədə müəyyən suallar yaradır. Y.Qarayevin təbirincə desək, “Bu şeirlərdə şair bir ənənənin yox, min illik əxlaq, fəlsəfə, hünər və poeziya irsinin (yaddaşının!) varisi kimi çıxış edirdi: insan, təbiət, tarix, tale - bir assosiasiyada qovuşub kəşifirdi... Əsl, həqiqi, böyük poeziya olan Məmməd Araz sözü də düşüncədə, əxlaqda və qeyrətdə belə yaddaşın şeirdə ifadəsidir.” (4, s. 7)

Bir taleyin oyununda cütələnmiş zərik,
Yüz il qoşa atılsaq da qoşa düşmərik.
Bir zərrənin işığına milyonlar şərik,
Dünya sənin, Dünya mənim, Dünya heç kimin... (4, s. 166)

Məmməd Araz yaradıcılığının mövzu-məzmun mündəricəsi o qədər geniş, zəngin və əhatəlidir ki, onun sözünə vurğunluğun səbəblərini, əslində, saymaqla bitirmək olmur. Elə buna görə də Ulu Öndərin də ona rəğbətini səbəbləri tükənməzdir. Onun şair haqqında fikirləri çoxdur və bu fikirlərdə şairin varlığı və sanki bütün poeziyası göz önündə canlanır. Heydər Əliyevin şair haqqında fikirlərindən biri də belədir: “Xalq şairi Məmməd Araz millətimizin mənəvi təkamülündə, gənclərimizin estetik tərbiyəsi yolunda yorulmadan çalışaraq qədim və zəngin ənənələrə malik milli poeziyamıza gözəl töhfələr vermişdir. Şairin dərin fəlsəfi məzmunlu lirikası çağdaş Azərbaycan poeziyasını daha da zənginləşdirmiş, Məmməd Araz istedadının, təfəkkürünün bəhrələri olan yüzlərlə şeir milyonların qəlbinə yol taparaq əbədi məskən salmışdır. Təkcə rəsmi təltifləri – xalq

şairi, əməkdar incəsənət xadimi fəxri adları, Dövlət mükafatı deyil, bənzərsiz sənətindəki millilik, xəlqilik, ənənəyə sədaqət və novatorluq ona xalq məhəbbəti qazandırmışdır” (1).

Bir sözlə, Məmməd Araz rəngarəng yaradıcılığı ilə Azərbaycan poeziyasını daha da zənginləşdirmiş, özünəməxsus keyfiyyətləri ilə xalqın sevgisini qazanmışdır. Başqa sözlə, “Poeziyanın dumduru, şəffaf bulağı başına o, Arazın bulanıq və paralı sahilindən ayrılıb gəldi, özü ilə poeziyaya Arazın dərđini, ağrısını da gətirdi. Özü də tarixdən və təbiətdən, ana dilindən, bayatıdan, folklordan axan bir Araza döndü - Məmməd Araz!” (4).

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. <http://anl.az/el/emb/M.Araz/sitat.html>
2. <https://www.youtube.com/watch?v=KfwxKqt1Tic>
3. <https://nuhcixan.az/news/medeniyyet-turizm/20998-bu-gun-xalq-sairi-memmed-arazin-anadan-olmasindan-86-il-otur>
4. Məmməd Araz. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə. I cild. Bakı: Lider, 2004, 224 s.
5. Məmməd Araz. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə. II cild. Bakı: Lider, 2004, 232 s.
6. Qasımov R. Azərbaycan ünvanlı Məmməd Araz poeziyası // https://525.az/site/?name=xeber&news_id=87927#gsc.tab=0
7. Асадуллаев С. Гейдар Алиев и литературный процесс. Баку: Нурлан, 2005, с. 212-215

XÜLASƏ

Məqalədə xalq şairi Məmməd Arazın yaradıcılığından və onun poeziyasına Ulu Öndər Heydər Əliyevin diqqət, qayğısından bəhs olunur. Qeyd edilir ki, Azərbaycan xalqının qədirbilən oğlu Heydər Əliyev Azərbaycanın elm, mədəniyyət və ədəbiyyat adamlarına, o cümlədən də poeziyamızın parlaq günəşi olan Məmməd Araza – onun yaradıcılığına xüsusi dəyər vermişdir. Həmçinin Ümummilli Liderin Məmməd Araz haqqında dediyi fikirlər təqdim olunaraq şərh edilir.

Açar sözlər: Heydər Əliyev, Məmməd Araz, Azərbaycan ədəbiyyatı, poeziya, vətən, xalq

ЭЛЬМИРА НАДИР ГЫЗЫ ФАРАДЖУЛЛАЕВА

*Кандидат филологических наук, доцент
БГУ, зав.кафедрой немецкого и французского языков*

РОЛЬ ГЕЙДАР АЛИЕВА В РАЗВИТИИ АЗЕРБАЙДЖАНО - ФРАНЦУЗСКИХ ЛИТЕРАТУРНЫХ СВЯЗЕЙ

В конце 1993 года президент Азербайджана Гейдар Алиев начал проводить интенсивную политику сотрудничества с Францией.

По приглашению французского президента Франсуа Миттерана свой первый официальный визит президент Азербайджана Гейдар Алиев совершил во Францию. Именно в период президентства Гейдар Алиева отношения между Азербайджаном и Францией активизировались. Франция стала второй страной после Турции, которая признала независимость Азербайджана и незамедлительно направила к нам своего первого посла Жана Перрена, основателя Ассоциации друзей Азербайджана во Франции. Визиты Гейдар Алиева в Париж явились важным фактором для развития азербайджано-французских связей. Одной из прерогативных инициатив президента Азербайджана была открыть Европе правду об Азербайджане и о тех переменах, которые происходили и должны были произойти. Одной из важнейших стратегических задач было - приобретать сторонников и находить единомышленников. В связи с тем, что в это время в Париже должна была состояться

Генеральная конференция ЮНЕСКО, целесообразно было начинать с Франции. В тот период в Азербайджане у многих бытовало мнение, что Франция - проармянская страна, однако, несмотря на это, руководствуясь формулой "сделай так, чтоб друг твоего врага стал бы твоим другом", Гейдар Алиев направил группу ответственных работников в Париж.

В ходе визита были запланированы не только встреча с президентом Франции Франсуа Миттераном и участие в заседании ЮНЕСКО.

Им было поручено посетить парижское предместье Сен-Клу, где провел последние годы своей жизни А.М. Тобчибашев. Практически забытый родным народом, что никак не соответствовало его большим заслугам перед Отечеством, он провел там свои последние драматические годы, описанные в специальном номере издававшегося в 30-х годах в Париже журнале "Прометей". Он похоронен на христианском кладбище, но согласно его завещанию, с соблюдением мусульманских традиций.

Впервые в заседании ЮНЕСКО, где присутствовали представители более чем 100 стран, принимали участие официальные представители Азербайджана, которые пронесли через весь зал трехцветное с полумесяцем и восьмиконечной звездой знамя независимого Азербайджана, один из оригиналов которого хранился в Париже, в семье А.М. Тобчибашева. Далее, как и планировалось, официальных представителей Азербайджана принял президент Франции Франсуа Миттеран, и сделал официальное предложение президенту Азербайджана Гейдар Алиеву совершить визит во Францию.

Во время своего первого визита во Францию Президент независимой Азербайджанской Республики Гейдар Алиев возложил венок на семейную могилу Алимардан бека в предместье Парижа Сен - Клу.

По возвращении из Парижа Указом Президента Азербайджанской Республики Гейдар Алиевым была создана Комиссия Азербайджанской Республики по делам ЮНЕСКО. Мощным импульсом развитию сотрудничества с ЮНЕСКО послужила встреча в декабре 1993 года в Париже Президента Гейдар Алиева с Генеральным Директором ЮНЕСКО Ф.Майором в штаб-квартире организации в Париже.

Там же были обсуждены вопросы расширения двустороннего сотрудничества. Национальная Комиссия Азербайджанской республики по делам ЮНЕСКО представляла собой межведомственный орган генеральным секретарем, которого был назначен Рамиз Абуталыбов, внесший большой вклад в координацию мероприятий связанных с участием республики в деятельности ЮНЕСКО.

Следует подчеркнуть, что ЮНЕСКО-единственная организация системы ООН, которая предусматривает непосредственное участие в её работе представителей интеллектуального сообщества своих государств-членов. Так в ходе работы 27-й сессии Генеральной конференции ЮНЕСКО во Франции была принята резолюция о включении в календарь празднования знаменательных дат на 1994-1995 гг. 500-летнего юбилея великого азербайджанского поэта М. Физули.

Это решение положило начало дальнейшей пропаганде азербайджанского литературного наследия выдающихся личностей нашего народа, таких как Насими, Низами, Молла Панах Вагиф, Мехсети Гянджеви, народного эпоса "Деде Горгуд" и др.

В связи с распоряжением Президента Азербайджанской Республики Ильхама Алиева о 100-летию Бакинского государственного Университета, на 39-й сессии Генеральной конференции ЮНЕСКО было принято решение о праздновании юбилея БГУ. В своём выступлении в штаб-квартире ЮНЕСКО в Париже, ректор БГУ Эльчин Бабаев рассказал о заслугах великого лидера Гейдар Алиева в налаживании и развитии отношений с ЮНЕСКО, а также особо подчеркнул роль Первого вице-президента Мехрибан Алиевой в блестящем продолжении этого сотрудничества.

Огромный пласт культурной информации стал взаимно доступен благодаря заложенному фундаменту дружественных связей Азербайджана и Франции. В том числе и в области литературы - то, что ранее было недоступно, теперь становилось достоянием людей. Например, литературная деятельность знаменитой Банин-Умм-Эль-Бану, внучки

нефтепромышленника миллионера, дочери министра АДР Мирзы Асадуллаева. В Париж она попала в 1924 году, когда ей было всего 19 лет. Её первый роман "Нами" сразу же привлёк внимание известного французского писателя Жана Полхана, а после выхода в свет ее "Кавказских дней" она сама стала знаменитостью.

С ней поддерживали тесные отношения Иван Бунин, Андре Мальро, Анри Монтерлен, Никос Казандзакис, Эрнст Юнгер, Надежда Тэффи. После "Кавказских дней" Банин опубликовала еще девять книг, перевела на французский с русского, немецкого и английского пять книг.

Она на равных общалась с такими мировыми знаменитостями как Жан Поль Сартр, Луи Арагон, Поль Элюар, Эльза Триоле.

Несмотря на уже преклонный возраст Банин принимала активное участие в акциях Ассоциации "Азербайджанский дом" в Париже.

Она выступала по радио, опубликовала статьи в журнале "Панорама" и газете "Лё Монд", в которых доводила до французской общественности известную правду о событиях в Нагорном Карабахе.

Благодаря мудрой политике Гейдар Алиева и установлению благоприятных взаимоотношений с Францией начался благородный период возвращения нашему народу его истории, его культурного наследия. Мы смогли прочесть публикации статей Ахмед бека Агаева в парижском журнале "Ля нувель ревью" (март 1891). Все они посвящены истории, обычаям и традициям мусульманского мира. В эти же годы литературная общественность Франции знакомится с комедиями выдающегося азербайджанского драматурга Мирзы Фатали Ахундзаде. Благодаря усилиям французского востоковеда Барбье де Мейнара, Альфонса Сильера и Люсьена Бюва с 1886 по 1906 гг. публикуются пять комедий М.Ф. Ахундзаде. Оригиналы двух из них в переводе Люсьена Бюва - "Мусье Жордан и дервиш Мастали Шах" и "Скупой" ("Гаджи-Гара") - были переданы в дар Оргкомитету по проведению юбилея Мирзы Фатали Ахундзаде. Любопытным фактом для исследователей азербайджано-французских литературных связей стал журнал "Ревю Индепандан" хранившийся в Национальной Библиотеке в Париже. Именно в этом журнале великая французская писательница Жорж Санд впервые в 1943 году опубликовала свой перевод на французский язык азербайджанского эпоса "Кероглу" с комментариями.

Азербайджано-французские литературные связи и в XXI веке продолжают успешно развиваться. Так, произведение Кямала Абдуллы "Неоконченная рукопись", явилась образцом одной из последних, причем успешных образцов этих связей.

Важная часть научной деятельности Кямала Абдуллы посвящена исследованию темы Деде Горгуда. А в романе "Неоконченная рукопись" писатель создал образ главного героя "Китаби Деде Горгуд"- памятника культуры и литературы Азербайджана.

На французский язык книгу перевели И.Ричар, предисловие к ней написал профессор Национального института восточных языков (INALCO) Клод Алибер, издана книга в парижском издательстве "Harmattan".

Французские читатели с интересом восприняли это произведение. Созданное с помощью художественного вымысла оно редактируется научным мышлением. Перевод и публикация этого романа на французский язык в Париже можно считать успехом нашей литературы.

Со времен посещения Александром Дюма Кавказа и его поразительных описаний Храма Огнепоклонников возле Баку, за исключением Оливье Ролена, мало кто из французских авторов писал об Азербайджане.

В 2015 году несколько французских писателей (Мишка Асаи, Бертран Бургала, Матиас Дебюро, Гийом Жан, Алис План, Бландин Ринкель) взяли на себя задачу исследовать нашу страну, чтоб сообщить обо всем новом и интересном.

Они описывали светское государство с мусульманскими традициями, и в то же время очень западное, находящееся в атмосфере мультикультурализма. Баку, столица, представилась им как загадочный средневековый город с лабиринтами аллей, окруженных

крепостью и лесом современных футуристических башен. Они и не знали, что это была самая первая демократическая и светская республика в турецко- мусульманском мире, что она предложила женщинам право голосовать за четверть века до Франции, что ее первыми посетителями были русские, немцы, шведы, французы, поляки. Они восхищались дворцами, построенными на вдохновении от великолепия архитектуры Венеции, Парижа и Монте-Карло. Они нарисовали искренний и необычный портрет богатой земли под названием Азербайджан. Сборник "Новые новеллы об Азербайджане" включает в себя новеллы современных французских писателей о Баку, Сумгаите, Габале, Шеки и являет собой образец продолжения развития азербайджано-французских литературных связей.

За счастье парижан,
За счастье всей земли
Твои, Азербайджан,
Игиды полегли.
Сложили песнь свою,
Оружья не сложив,
И все они в строю,
И каждый вечно жив.
Сотрутся ли черты
Отчаянных ребят?
Поныне им цветы
Француженки дарят.
Им было тяжелей,
И все же берегли
Честь Родины своей
От Родины вдали,
Смогли Азербайджан
И Францию сроднить,
От их смертельных ран
Живая крепла нить.
Менялись времена
И люди, но она
По- прежнему прочна,
По- прежнему верна. [2, s.4]

Это замечательное стихотворение написано В. Кафаровым в связи с захоронением наших соотечественников во Франции. По поручению Гейдара Алиева этим вопросом занимался Рамиз Абуталыбов. Дело в том, что 17 августа 1944 года во французском городке Родез немцы расстреляли около 30 азербайджанцев- участников французского сопротивления. Также азербайджанцы участвовали в освобождении французских городов Кармо, Альби и были награждены орденами Франции. В 1997 году в парижском Музее Национального Сопротивления прошла выставка "Участие иностранцев в боях за освобождение Франции". Среди стран участниц был и Азербайджан.

А 9 мая 2005 года во Франции, в городе Родез состоялась церемония открытия обелиска на котором написано: "Азербайджанским воинам, погибшим за Францию".

Особое внимание Гейдар Алиев уделял переводческой деятельности.

В своем выступлении на VII съезде азербайджанских писателей Гейдар Алиев сказал: « Взаимные переводы играют все более важную роль в многогранных процессах расцвета и сближения литератур. Это мощный инструмент общественно- политического значения для взаимного изучения и обогащения национальной культуры. Язык- это великое богатство людей. Прогресс духовной культуры невозможен без развития литературы». [3, s.41] Как результат этого завета в 2008 году по инициативе академика Наргиз Пашаевой в Бакинском Государственном Университете на факультете филологии открылось отделение "Французский язык и литература".

Выпускники этого отделения вносят посильную помощь и являются достойными продолжателями идеи Гейдар Алиева о развитии азербайджано - французских литературных связей.

И в заключении хотелось бы привести слова Президента Ассоциации друзей Азербайджана во Франции Жан Франсуа Мансея по случаю годовщины со дня кончины Гейдар Алиева: «Когда мы смотрим на необыкновенную судьбу Гейдар Алиева, мы понимаем привязанность и благодарность азербайджанского народа. Точно так же французский народ привязан и благодарен Шарль де Голлю. Гейдар Алиев означает для Азербайджана то же, что Шарль де Голль значил для Франции». [4,s.131]

Использованная литература

- 1.Азертэдж [электронный ресурс] <https://azertac.az/ru/xeber/1294692>
- 2.Бакинский рабочий (14 июля 1999) www.br.az
3. Выступление Гейдар Алиева на VII Съезде азербайджанских писателей. [электронный ресурс] <https://aztc.gov.az/az/posts/id:946>
4. Абуталыбов, Р.А. Годы и встречи в Париже/Р. А. Абуталыбов-Москва SJS Media,2006.-222с. ISBN 5-903009-01-8

XÜLASƏ

Azərbaycanda, 90-ci illər ümummillə lider Heydər Əliyevin prezidentliyi ilə yadda qaldı.

Onun müdrək siyasəti və Azərbaycan ilə Fransa arasında dostluq münasibətlərinin qurulması sayəsində Azərbaycan – Fransa ədəbi əlaqələrinin inkişafında yeni bir mərhələ başlandı.

Azərbaycanın YUNESKO-ya daxil olması, Fransanın arxivlərində,muzeylərində və kitabxanalarında saxlanılan tariximizin mədəniyyət abidələrinə sərbəst giriş imkanı yaratdı. Beləliklə bu hadisələr mədəniyyətlərin qarşılıqlı öyrənilməsi və zənginləşməsinə təkan verdi.

Heydər Əliyevin Azərbaycan və Fransa mədəniyyətlərinin inkişaf və sintezi prosesi ilə bağlı fikirləri bu gün də uğurla həyata keçirilməkdədir.

Açar sözlər: Heydər Əliyev, Azərbaycan, Fransa, sintez, ədəbi əlaqələr

AYTƏKİN RƏFİ qızı MİRZƏYEVƏ

Bakı Dövlət Universiteti

ÜLKƏR BAHADIR qızı SƏLİMOVA

Bakı Dövlət Universiteti

HEYDƏR ƏLİYEV SİYASİ NATIQLIYIN GÖRKƏMLİ NÜMAYƏNDƏSİ KİMİ

Tarixdə gözəl nitqi, yüksək natiqlik məharəti, möhkəm məntiqi ilə seçilən çox görkəmli şəxsiyyətlər olmuşdur. Natiqlik sənəti, ritorika, üslubiyyət və s. kimi elmlər məhz bu cür şəxsiyyətlərin təcrübəsini öyrənmək, ümumiləşdirmək sayəsində təşəkkül tapıb formalaşmışdır. Dünyanın böyük natiqlərinin hər birinin özünəməxsus üslubu, manerası olur ki, məhz onların sayəsində dilin inkişafında milli müstəqillik ideyaları və dövlətçilik ənənələri formalaşır. Həmin ideya və ənənələri öz fəaliyyətində gerçəkləşdirən və həyata keçirən qüdrətli dövlət başçıların, xalqının tarixində şərəfli yer tutan böyük siyasi xadimlərin müstəsna rolu olur. Belə qüdrətli dövlət başçısı və siyasi xadimlər cərgəsində Azərbaycan xalqının böyük oğlu, Ulu öndər Heydər Əliyevin adı öz yüksək və layiqli yerini tutur.

"H.Əliyev çıxışının hansı auditoriyaya ünvanladığını dəqiq bilir, mətdaxili vurğuları dəqiq müəyyənləşdirirdi".[4,64] Nitqin auditoriyada təsir gücünü müəyyənləşdirən əsas amillərdən biri

auditoriyaya söykənməkdir. Ümummilli lider bu faktorla əsaslanaraq siyasi natiqliyin inkişafında müstəsna rol oynayıb.

H.Əliyevin natiqlik məharətini və gözəl danışıq qabiliyyətini bir insan kimi fərdi istedadı, daim öz üzərində işləməsi, dərinlən bələd olduğu ana dilinə məhəbbəti, bu dildən mənəvi zövq alaraq istifadə etməsi, mənsub olduğu xalqı ürəkdən sevməsi, onun tarixini, mədəniyyətini dərinlən bilməsi ilə şərtləndirə bilərik.

H.Əliyevin 1993-cü ilin iyun ayında respublika rəhbərliyinə yenidən qayıdışı Azərbaycan tarixində yeni bir başlanğıc oldu. Azərbaycan dövlətçiliyinin düşmənlərinə, səriştəsiz müxalifətçilərə və başqalarına qarşı apardığı gərgin mübarizədə Ulu Öndərin xalqı birliyə, müstəqillik uğrunda mübarizəyə çağıran məzmunlu çıxışları, müsahibələri və alovlu nitqləri böyük rol oynadı və dahi dövlət xadiminin natiqlik məharətini bir daha ortaya çıxardı.

Heydər Əliyevin Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin 15 iyun 1993-cü il tarixli iclasındakı çıxışını yadıma salaq: "Mən burada böyük bir nitq söyləmək niyyətində deyiləm. Yalnız bir neçə kəlmə mütləq deməliyəm.. Mən Azərbaycan xalqının tarixi nailiyyətləri olan Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyini qorumağı, möhkəmləndirməyi, inkişaf etdirməyi özüm üçün ən əsas vəzifələrdən biri hesab edirəm. Bu səbəbdən ömrümün bundan sonrakı hissəsini harda olursa-olsun, yalnız və yalnız Azərbaycan Respublikasının müstəqil dövlət kimi inkişaf etməsinə həsr edəcəyəm. Və əminliklə demək istəyirəm ki, Azərbaycan Respublikası bundan sonra onun başına nə gəlsə gəlsin, müstəqilliyini itirməyəcək, yenidən heç bir dövlətin tərkibinə daxil olmayacaq, heç bir başqa dövlətin əsarəti altına düşməyəcək". [4,72]

Bu çıxışda ağır vəziyyətdən çıxmaq üçün xalqına müraciət edən, millətini həqiqətə inandıran, ona düz yol göstərən bir sərkərdənin ağı, iradəsi, emosiyası əks olunmuşdur. Çıxış mövcud siyasi nitq normalarına uyğundur və yüksək əqidəliklə, böyük inam, öz gücünə əminlik ifadə edən bu çıxışın intonasiasında bir bəyanat ruhu var idi.

H.Əliyevin həyatı, fəaliyyəti, siyasəti, natiqliyi hər biri ayrı-ayrılıqda bir elmdir. O, bacarıqlı bir ölkə başçısı, ictimai-siyasi xadim, elm xadimi olduğu kimi, həm də çox güclü bir natiq idi. Elə bir natiq ki, indiyə qədər Azərbaycanda öz mükəmməlliyinə, nitqinin əzəmətinə, səmimiliyinə, xəlqiliyinə və ümumən natiqlik məharətinə görə onunla müqayisə olunacaq ikinci bir şəxs olmamışdır.

Ulu Öndərin nitqindəki gözəlliyin, cazibənin, səmimiliyin sirrini tapmaq daim tədqiqat mövzusu olub. Hansı məclisdə Heydər Əliyev iştirak edirdisə, bəlli idi ki, gündəmdə olan məsələ haqqında ən parlaq nitqi məhz Ulu Öndər söyləyəcək.

H.Əliyevin natiqlik məharətini, gözəl danışıq qabiliyyətini, aşağıdakı səbəblərlə bağlıdır 1) bir insan kimi şəxsi, fərdi, təbii istedadı; 2) daim öz üzərində işləməsi, ətrafında, dünyada baş verən hadisələrə, onların səbəblərinə, nəticələrinə maraq göstərməsi, diqqətçilliyi; 3) dərinlən yiyələndiyi ana dilinə məhəbbəti, bu dildən mənəvi zövq duyması, böyük ilham alması; 4) mənsub olduğu xalqı ürəkdən sevməsi, onun tarixini, mentalitetini, mədəniyyətini və s. dərinlən bilməsi və bütün bunların ən mükəmməl səviyyədə daşıyıcısı olması; 5) mürəkkəb tarixi dövrdə, Azərbaycan xalqının müstəqil dövlət quruculuğu mərhələsində millət, xalq, milli dövlətçilik üçün hamıdan artıq məsuliyyət duyması və əsaslandırılmış, real, dünyəvi metodlarla böyük mücadiləyə girməsi və s.

"H.Əliyevin natiqlik məharəti - Azərbaycan xalqının milli sərvətidir; onun bu sahədəki istedadı hərtərəfli araşdırılmalı, öyrənilməli, Azərbaycan, ümumtürk və dünya natiqlik sənəti tarixində layiqli yerini tutmalıdır. Bunun üçün dahi natiqin nitq, çıxış, bəyanat və müsahibələri geniş təhlil olunub, onların sənətkarlığı, maneraları, poetikası araşdırılmalıdır". [5,53]

H.Əliyev ana dilində sadəcə danışmır, sadəcə fikrini, emosiyasını ifadə etmir, onu dinləyən həssas adam dərhal görür ki, o, ana dili ilə yaşayır, bu dildən mənəvi güc, qüvvə alır, sanki sözə can verir.

H.Əliyev hansı mövzuda məruzə və ya çıxış edirsə, yaxud söhbət-fikir mübadiləsi aparırsa, fərqi yoxdur, o, həmişə mövzuya dərinlən, yüksək professional səviyyədə bələd olduğu üzə çıxır. Konstitusiyə komissiyasının iclasından tutmuş yazıçılar, sənət adamları ilə görüşlərə qədər ən müxtəlif yığıncaqlarda Azərbaycan rəhbəri özünü həmişə olduqca sərbəst, olduqca hazırlıqlı və olduqca peşəkarcasına aparır. Fikrimizcə, H.Əliyev hər hansı mövzuda məruzə, çıxış, yaxud

söhbətə daim hazır olur dedikdə, həmin hazırlığın aşağıdakı məqamları fərqləndirilməlidir: a) əvvəlcədən qazanılmış təcrübə; b) məruzə, çıxış, yaxud söhbət ərəfəsində mütəxəssislərlə məsləhətləşmə - bilavasitə hazırlıq.

Azərbaycan rəhbərinin uzun illər ərzində gərgin mübarizələrdə qazanılmış təcrübəsi ona ən müxtəlif təşkilati işlərdə olduğu kimi natiqlik sahəsində də çox kömək edir. Müxtəlif xarakterli insanlarla, müxtəlif əhval-ruhiyyəli auditoriyalarla təmas, cəmiyyətin idarəsi sahəsində ardıcıl çalışma H.Əliyev üçün həmin istiqamətlərdə fəaliyyət göstərməyin başlıca prinsiplərini müəyyənləşdirmiş, əsas qaydalarını vermişdir. Ona görə də mütəfəkkir natiq cəmiyyətin hər bir təbəqəsi, zümrəsi ilə öz dilində danışsa, alimlə alim kimi, təsərrüfat işçisi ilə təsərrüfat işçisi kimi, incəsənət adamı ilə incəsənət adamı kimi və s. fikir mübadiləsi edə, səriştəli bir şəkildə məsləhətləşmə, bu və ya digər mövzuda tam professional keyfiyyətdə polemika apara bilir.

H.Əliyev məruzəyə, çıxışa, söhbətə və s. bilavasitə hazırlaşır, öyrənir deyəndə, burada söhbət ondan gedir ki, detallar dəqiqləşdirilir, yeniliklər nəzərdən keçirilir, fikir müxtəliflikləri aydınlaşdırılır və sistemli, ardıcıl, stabil mövqə müəyyənləşdirilir.

H.Əliyevin nitqləri auditoriyanın marağına, səviyyəsinə, dərk etmə imkanına müvafiq gəlir - auditoriya ilə natiq arasında, demək olar ki, hər dəqiqə sıx psixoloji kontakt olur.

H.Əliyev əzəmətli duruşu, iti baxışları, fikrinin dəqiq çatmasına kömək edən təsirli səsi ilə auditoriyanın diqqətini dərhal özünə çəkir, əlinin bəzən asta, bəzən sərt rəddedici hərəkəti ilə həmin auditoriyanı böyük ustalıqla idarə edirdi. "Dahi siyayətçi yalnız ən mürəkkəb məsələlər barəsində sadə, anlaşıqlı danışmaqla deyil, məsələn, tamamilə texniki məzmunlu məsələlərdən çox humanitar, cəmiyyətin hər bir üzvü üçün həyati əhəmiyyətli bir məsələ kimi bəhs etməklə də hamının diqqətini həmin məsələ üzərində düşünməyə cəlb edə bilib". [2,40]

H.Əliyevin nitqində şifahilik, fikrin bilavasitə ifadəsi, situasiyanın, məqamın nəzərə alınması, aktiv polemika, fikir mübadiləsinə meyillilik əsas əlamətlər kimi özünü göstərirdi. Onun tefəkkürü ilə nitqi arasında, əgər belə demək mümkünsə, bilavasitə əlaqə vardır - o, düşüncəsini bütün dəqiqliyi, səlissliyi ilə nitqində göstərib.

Ümummillilərin nitqində emosional məqamların meydana çıxması da özünü göstərirdi. Bu isə, natiqin bir azərbaycanlı - şərqli olaraq xarakterindəki emosionallıq təzahürlərindən, şəxsi-fərdi psixologiyasından, dövrün, zamanın mürəkkəbliyi, ictimai-siyasi hadisələrin səbəbləri daim gərgin saxlaması, gözlənilməz halların meydana çıxmasından da asılı idi. Bütün bunlar H.Əliyevin məruzə, nitq və çıxışlarına müəyyən gərginlik, emosionallıq gətirir, onun danışığının intonasiyasına əhəmiyyətli şəkildə təsir edir.

Müşahidələr və görkəmli üslubşünasların qeydləri göstərir ki: "emosional olmayan, natiqin hiss-həyəcanlarını əks etdirməyən, onun subyektini göz önündə canlandırmayan nitq auditoriyaya lazımı səviyyədə təsir edə bilməz, çünki dinləyən hər bir şəxs həmişə yalnız çılpaq informasiyanı qəbul etməklə kifayətlənmir, onun danışana inanması üçün güclü məntiqlə yanaşı, emosiya da lazımdır". [5,152] Bir sıra hallarda ən güclü kommunikasiya rolunu məhz emosiya oynayır. H.Əliyevin bir natiq kimi emosiyası onun səsinə, mimikasına, əlinin hərəkətlərində və dilinin sintaksisində təzahür edir.

H.Əliyev xalq danışığı dilindən gələn ifadələri, konstruksiyaları ustalıqla işlədir. Böyük ictimai-siyasi xadim övladı olduğu xalqın mənəviyyatını, dilini, etnoqrafiyasını dərindən öyrənmiş, bu sahədə zəngin bilik-məlumatla malik olmuşdur. Bu və ya digər məsələ barədə danışarkən H.Əliyev həmişə çalışır ki, Azərbaycan xalqının bütün təbəqələri onu başa düşsün, dediyi sözün praktik nəticələri olsun. Təbii ki, ictimai-siyasi natiqlik, ictimai-siyasi münasibətlər, dövlətçilik və s. əlaqədar terminologiyanın, rəsmi sintaksisin dildə fəal işləkliyini tələb edir və H.Əliyevin nitqi üçün də bu prinsip aparıcıdır. Yəni, ictimai-siyasi natiqlikdə xalq dilindən gələn sözlərə, ifadələrə çox az-az yer verilir. Lakin həmin sözlər, ifadələr az-az işlənsə də, yerinə düşür və görkəmli natiqin nitqinə canlılıq, ifadəlilik, təbiilik gətirir, onun nitqin rəsmiliyini zədələmədən məzmunca demokratikləşməsinə, xəlqiləşməsinə, ictimailəşməsinə səbəb olur.

Auditoriyalar qarşısında çıxış etməyə hazırlaşan insanlar müasir dinləyicilərin informasiya qəbul etmək qabiliyyətinin yüksək olduğunu bilərək, nitqlərində bəzi nüansları diqqətdə saxlamalıdırlar. Natiqin söhbəti qısa, yığcam, aydın, anlaşıqlı, elmi cəhətdən qüvvətli olmalıdır, bir

sözlə, mühazirələr, söhbətlər, çıxışlar həyatın tələbindən doğmalı, onun səsinə səs verməlidir. Natiqlik sənətinə aid olan bütün bu xüsusiyyətlərini Heydər Əliyevin nitq nümunələrindən əldə etmək mümkündür. Siyasi natiqliyin örnək nümunəsi olan dahi Öndərin nitqi bu sahə ilə məşğul olanlar üçün ən dəyərli mənbədir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abdullayev N. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı. "Elm və təhsil". 2013.
2. Abbasova S., Seyidova S., Məmmədova N., Cavadov Ə. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı. "Elm və təhsil". 2017.
3. Əliyev V. Heydər Əliyevin dil siyasəti .Bakı. "Nurlan", 2003.
4. Zamanov N. Heydər Əliyev və Azərbaycan nitq mədəniyyəti. I cild. Bakı. "Elm və təhsil". 2013.
5. Zamanov N. Heydər Əliyev və Azərbaycan nitq mədəniyyəti. III cild. Bakı. "Elm və təhsil". 2018.

XÜLASƏ

Məqalədə Heydər Əliyevin siyasi natiqliyin görkəmli nümayəndəsi olması haqqında fikirlər öz əksini tapıb. Dahi liderin nitqinin əsas xüsusiyyətləri təhlilə cəlb olunub. Natiqlik sənətinin əsas sahələrindən biri olan siyasi natiqliyin başlıca nümayəndəsi kimi H.Əliyevin natiqlik məharəti, ana dilinə xüsusi diqqəti ön plana çəkilib. Azərbaycan dilinin bütün imkanlarından istifadə edərək dəqiq, düzgün, təmiz, aydın şəkildə ictimai-siyasi mövzuları yüksək peşəkarlıqla təqdim etmək bacarığı Ümummili liderin nitqində daima özünü göstərmişdir.

Açar sözlər: *natiq, nitq, siyasi, dil, məruzə, xalq, auditoriya*

II BÖLMƏ

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

NİZAMİ QASIM oğlu XƏLİLOV

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Bakı Dövlət Universiteti

XALQ YARADICILIĞI, SƏNƏTKAR QÜDRƏTİ

(Ə.Haqverdiyev – 150)

XIX əsrin sonunda Azərbaycan dramaturgiyasında maarifçiliyin növbəti mərhələsini başa çatdıran Ə.Haqverdiyev XX əsrdə realist və demokratik ədəbiyyatımızın və sənətimizin təşəkkülündə əhəmiyyətli xidmətlər göstərmişdir.

Belə ki, Azərbaycan ədəbiyyatında realist və demokratik ədəbi təmayülün inkişafında Ə.Haqverdiyevin misilsiz və özünəməxsus rolu olmuşdur. Azərbaycan ədəbiyyatının N.Vəzirov, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, N.Nərimanov, M.S.Ordubadi, Ü.Hacıbəyov və digər görkəmli nümayəndələri ilə yanaşı bu böyük sənətkar da yaradıcılığı ilə bir sıra ədəbi-estetik, ictimai-siyasi, xəlqi və milli problemlərin bədii həllində indinin özündə də müasirliyini qoruyub saxlayan mühüm və dəyərli işlər görmüşdür. Onun “Dağılan tifaq”, “Bəxtsiz cavan”, “Ağa Məhəmməd Şah Qacar” və digər pyesləri, “Marallarım”, “Xortdanın cəhənnəm məktubları”, “Şeyx Şəban”, “Ac həriflər”, “Mirzə səfər” və s. kimi klassik nəsr əsərləri Azərbaycan ədəbiyyatının mühüm ədəbi-bədii janrlarından biri kimi ədəbiyyat tariximizin qızıl fonduna daxil olmuşdur. İctimai ziddiyyətləri, tragik-komik mövzuları realist planda şirin, axıcı və rəvan dildə təsvir edən ədib aşağı zümrədən olan insanların acı taleyinə çox həssaslıqla yanaşır, onların ağır, dözülməz həyat tərzlərini kəskin, realist planda sənətə gətirirdi.

Ə.Haqverdiyev istər tarixi mövzulardan yazsın, istərsə yaşayıb-yaratdığı müasir dövrün hadisələrindən bəhs etsin, hər yerdə və həmişə bir vətəndaş sənətkar kimi çıxış edir, zəmanəsinin mənəvi eybəcərliklərini ustalıqla, amansızcasına ifşa və ittiham edirdi. Onun yaradıcılığında həm iflasa uğrayan mülkədar psixologiyasının və əxlaqının ifşasının canlı mənzərələrini görürük, həm də bu iflas fonunda mürtəce din xadimlərinin törətdikləri rəzalət və cəhalətin canlı xalq dilində əks olunan lövhələrini müşahidə edirik. Ümumən, ədibin yaradıcılığında folklorizmdən bəhrələnən xəlqilik, realizm və həyat həqiqətləri həmişə çox güclü və aparıcı olmuş, ədəbi dilin təbiiliyi, səlisliyi, aydın və canlılığı onun əsərlərini fərqləndirmişdir.

Xalqın tarixini, etnoqrafiyasını, adət-ənənəsini, incəsənətini, məişətini dərinləndirən bilən Əbdürrəhimbəy Haqverdiyev yaradıcılığının ilk günündən başlayaraq folklorlardan məharətlə istifadə etmişdir. Ədibin yaradıcılığının bu cəhətini səlis müşahidə edən professor K.Məmmədov yazır: “Haqverdiyev də xalq yaradıcılığına məhəbbətlə bağlanan söz ustalarındandır. O, əlinə qələm aldığı gündən son nəfəsinə qədər şifahi xalq ədəbiyyatına bağlanmış, özünün bir sıra əsərlərinin mövzu və məzmununu nağıl, dastan və lətifələrdən almış, onu öz yaradıcılıq xüsusiyyətlərinə görə yaradıcı surətdə işləyib orijinal, mükəmməl, bədii əsərlər yaratmışdır”(1,105).

Xalq ədəbiyyatı ilə Ə.Haqverdiyevin bağlılığı geniş və çoxşaxəlidir. Bu bağlılıq və əlaqənin əsas köklərini bilmədən ədibin yaradıcılığında xalq ədəbiyyatından istifadənin müxtəlif cəhətlərini öyrənmək əlbəttə ki, maraqlı olardı. Onun xalq yaradıcılığı ilə yaxından bağlılığının bir sıra obyektiv və subyektiv səbəbləri vardır. Bunlar hansılardır?

Əvvəla, ədibin boya-başa çatdığı, yaşayıb-yaratdığı, Qarabağın xanlıq paytaxtına çevrilmiş Şuşa şəhər mühiti xalq yaradıcılığı ilə olduqca zəngin bir yerdir. Xalqımıza X.B.Natəvan, N.Vəzirov, Q.Zakir, Y.V.Çəmənəminli kimi yazıçılar, Ü.Hacıbəyov, C.Qaryağdı, Seyid Şuşinski, Bülbül və b. kimi klassik bəstəkar və xanəndələr bəxş edən bu şəhər tarixən mədəniyyətin, sənətin

bir növ beşiyi olmuşdur. Gözəl ab-havası, iqlimi, yaraşlıqlı, səfalı mənzərəsi ilə Şuşa həmişə ürəklərdə sevinc, fərəh, şadlıq doğurmuş, yaradıcı adamlar üçün ilham mənbəyinə çevrilmişdir.

Görkəmli tənqidçi-ədəbiyyatşünas, AMEA-nın müxbir üzvü, prof. Yaşar Qarayev Qarabağ-Şuşa mədəniyyətinin təkə Azərbaycan üçün deyil, dünya mədəniyyətindəki əlahiddə yerini müəyyənəndirərək yazırdı: “Nyu-Yorkda Azadlığa, Tbilisidə ana dilinə abidə var. Dinə, peyğəmbərə, İsayə ən böyük heykəli Lissabonda qoyublar. Mədəniyyət – poeziyaya, musiqiyə, muğama heykəli isə biz qoymalıyıq. Özü də mütləq Şuşada! Çünki “külli-Qarabağın abi-həyatı” ən çox məhz Şuşada həmişə bayatıdan, həmişə musiqidən və poeziyadan ibarət olub. Əsatir, folklor, dil, etnos, adət-ənənə, bədii təfəkkür və milli özəlliklə məkan, ərazi, torpaq və təbiət arasında qaynaq və qovuşaq çox az bölgələrdə burada olduğu qədərdir”(2).

Ə.Haqverdiyev belə bir mühitdə doğulmuş, böyümüş, rəsmi məktəb dərsləri ilə yanaşı, Şuşa təbiətinin, mühitinin də əsrarəngiz dərslərini almışdır. Təkə Qarabağın ucsuz-bucaqsız regionlarından deyil, Laçından, Qubadlıdan, Gorus, Qafan, Sisyan və s. yerlərdən, İrandan, Dağıstandan, Borçalıdan, Dərbənd civarlarından peşə-sənətlə, maddi və mənəvi ehtiyacla bağlı bir sıra adamlar da axıb Şuşaya gəlmişlər. Buna görə Şuşa həm də gözəl istirahət yerinə: çalmaq, oynamaq, əylənmək, mənəvi və estetik zövq almaq məkanına çevrilmişdir. “Hər nöqtəsi bir tarix səsləyən” /Y.V.Çəmənəminli/ Şuşanın poetik mənzərəsi, dağlar zirvəsində qartal kimi qərar tutması, Xan qızı, İsa bulağı, Turşsu bulaqları, Cıdır düzü kimi səfalı, mənzərəli yerləri və sairə də xalq yaradıcılığının inkişafı, sənətin və mədəniyyətin tərəqqisi üçün əlverişli şərait yaratmışdır. Bundan başqa bu şəhərdə yaşayanların təbiətində lətifəçiliyə, zarafat və gülüşə, satirik səciyyəli əhvalatlara, atmacalara da böyük həvəs olmuşdur. A.Şaiq yazır: “Azərbaycan xalqının incəsənətində parlaq bir mövqe tutan bu şəhərin əhalisində ayrıca bir xüsusiyyət vardır. Həyatı şən keçirməyə xüsusi meyl göstərən şuşalıların gözəl lətifələr düzəltməkdə böyük məharəti var. Təsadüfi deyil ki, böyük, kiçik, hər bir Şuşalı ilə söhbət etdikdə, hər sözünün başında bir lətifə deyir”(3,267).

Vaxtilə Nəcəf bəy Vəzirovun, Əbdürrəhimbəy Haqverdiyevin, Üzeyir bəy Hacıbəyovun, Yusif Vəzir Çəmənəminlinin, Firudin bəy Köçərlinin, Süleyman Sani Axundovun, Xurşudbanu Natəvanın, Cabbar Qaryağdıoğlunun, Bülbülün, Niyazinin, Fikrət Əmirovun, Xanşuşinskinin onlarla digərlərinin ruhunda, ürəyində məhz Şuşadan – Cıdır düzündən başlayan cığır – ədəbiyyatımızın, mədəniyyətimizin şahrah yoluna çevrilmişdir...

Yazıcının dünyagörüşünün formalaşmasında, inkişafında onun yaşadığı mühitin, təbiətin, ümumən məkanın və zamanın mühüm rolu olması şəksizdir. Yəni də, görkəmli yazıçı Y.V.Çəmənəminlinin dili ilə demiş olsaq: “dağlı, çeşməli yerin xalqı daha incə dilə, daha şairənə tərkiblərə malik olur”(4,48).

Ə.Haqverdiyev bəlkə də Qarabağda – Şuşada deyil, başqa bir yerdə böyüsəydi, bu keyfiyyətlər olduğu kimi ədibin yaradıcılığında öz əksini tapmazdı. Çünki, mühit, şərait yazıcının psixoloji dünyasının formalaşmasında, yaradıcı həyatında böyük rol oynayır. Məşhur rus yazıçısı A.Tolstoy haqlı yazır ki: “Əgər mən kənddə yox, şəhərdə doğulsaydım, uşaqlıqdan minlərlə şeylərdən, - yəqin ki, - hasarlara qonmuş sırsıradan, başlı-başına buraxılmış kəndlərdən, milad bayramı günlərində qazma daxmalardan, fal mərasimlərindən, nağıllardan, min bir ətir saçan nəğmələrdən, xırmanlardan xəbərsiz olar, köhnə Moskvanı belə təbii, öz mənşəyinə uyğun surətdə təsvir edə bilməzdim. Köhnə Moskvanın mənzərəsi mənə uşaqlığın unudulmaz xatirələrini pıçıldayırdı. Elə bundan da dövrün tələbatı və onun əlamətləri doğurdu”(5,793).

Bu yaradıcılıq psixologiyasının mühüm əlamətlərindəndir ki, bu fikirləri eynilə Əbdürrəhimbəy Haqverdiyevə də şamil etmək olar. Ədibin müasiri, dostu və tədqiqatçısı professor Əziz Şərif yazır: “Onun söhbətlərindən doymaq olmazdı. Hər nədən danışsaydı, Əbdürrəhimbəy hər dəfə dinləyəne müxtəlif sahələrdən dəqiq və maraqlı məlumat verərdi. Onun danışmaq tərzi də çox cəlbedici idi. Gülməli bir çey nəql edəndə Əbdürrəhimbəy elə incə yumor işlədirdi ki, ən qaraqabaq adam da özünü gülməkdən saxlaya bilməzdi. O öz gördükləri və eşitdiklərindən, Şuşada (Uca dağ başında”), Ağdamda, Azərbaycanın və İranın başqa yerlərində müşahidə etdiyi hallar və adamlardan (“marallardan”), təzə yazdığı və yaxud yazmaqda olduğu və yazmaq istədiyi hekayələrinin məzmunundan mənə çox şey nəql etmişdi. Mirzə Səfəri, qoca tarzəni, ovçu Qasımı və

sair qəhrəmanlarını mən müəllifin öz şifahi söhbətlərindən tanıyırdım. Kim bilir, o zaman ondan eşitdiyim nağil və hekayələri dəftərçəmə yazıb saxlasaydım, bəlkə də böyük yazıçımızın bu gün bizə məlum olan əsərlərinə xüsusi bir cild də əlavə edilmiş olardı!..”(6,278).

Ə.Haqverdiyevin təsvir etdiyi tiplər olduqca real, gerçək və həyatidir. Çünki, ədib onları həyatda görmüş, müşahidə etmiş və sonra qələmə almışdır. Görkəmli yazıçı Y.V.Çəmənəzəminli “Şəxslərin və hadisələrin tipləşməsi” məqaləsində ədibin tiplərinin bəzilərinin yaxından tanıdığını qeyd edirdi: “Əbdürrəhimbəyin ağıçı mələyi də həqiqi simadır. Ağıçı Mələk Qarabağ təziyələrində məşhur bir qadın idi. Gözəl səsi var idi. Ortaboy, qarayanız bir adam idi. Ağrı deyərəkən özü də ağlardı, ağlamaqdan kirpikləri tökülmüşdü. 1911-ci ildə bu qadına Aşqabadda rast gəldim. Xalq ədəbiyyatını gözəl bildiyi üçün bir gün onu bacım ilə qonaq çağırdım. Gəldi, lakin qələmi əlimdə görər-görməz duruxdu və bir söz demədi: adım “Molla Nəsrəddin”ə düşər deyə çəkindi...”

Əbdürrəhimbəyin “Haqq Mövcud”u da həqiqi simadır. Bu adamın əsil adı Molla Qurban idi. Lakin camaat arasında “Haqq Mövcud” adı ilə məşhur idi. Onun doğrudan da nüsxəbənd Məşədi Əkbərlə əlaqəsi olmuşdur”(2,48).

Ədib Şuşada yaşayarkən o zamankı mühiti, müxtəlif təbəqələrə məxsus adamların xarakterini, psixologiyasını dərinlən öyrənmişdi. Onun əsərlərinin əksər qəhrəmanları – “maralları”, onun müasirləri, mühitin yetirmələri idi... Xalqın ictimai-siyasi, mənəvi-əxlaqi problemləri, bir sözlə, çatışmayan cəhətləri həmişə onu düşündürür və narahat edirdi. Haqverdiyev istər Peterburqda təhsil aldığı illərdə, istərsə də Tiflis və Azərbaycanın müxtəlif yerlərində işlədiyi vaxtlarda xalq həyatının dərinliklərinə nüfuz edərək, onu mükəmməl müşahidə etmişdir. Ona görə də ədibin əsərlərində xalq həyatının təsviri olduqca canlı və təbii şəkildə əks olunurdu. Böyük rus dramaturqu A.N.Ostrovski bədii yaradıcılığın sirlərindən bəhs edərkən göstərirdi ki: “Xalq yazıçısı olmaq üçün Vətənə məhəbbət bəsləmək azdır, çünki bu məhəbbət yazıçıya enerji, hiss verir, məzmun vermir; odur ki, vətəni sevməklə bərabər xalqı yaxşı bilmək, onunla yaxınlaşmaq, ona dərinlən aşına olmaq lazımdır. Bədii istedad üçün ən gözəl məktəb öz xalqının həyatını öyrənməkdir. Xalqın həyatını bədii şəkildə əks etmək isə yaradıcılıq fəaliyyəti üçün ən gözəl sahədir(7,577). Ruhən xalqa bağlı olan, xalq həyatını, onun adət-ənənəsini, məişətini dərinlən bilən Ə.Haqverdiyev də məhz bu mənada xalq yazıçısı idi.

Demək olar ki, Ə.Haqverdiyevin həyatı da xalq yaradıcılığı ilə çox yaxından bağlı olmuş və yaradıcılığı boyu bunlar ona ilham vermişdir.

Məlumdur ki, XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində tənqidi realizm bədii ədəbiyyat aləmində aparıcı mövqə tuturdu. Tənqidi realistlərin yaradıcılığında isə xalqın mövcud həyat şəraiti, yaşam və düşüncə tərzii, onun arzusu və istəklərinin epik və gerçək əksi, bütün bunları təsirli və anlaşılıqlı olması üçün şifahi xalq ədəbiyyatına böyük maraq və istifadə xüsusilə qüvvətli idi. Bu dövr haqsızlıq, ədalətsizlik, despotizm, burjua patriarxal zülmünün hökm sürdüyü bir vaxta təsadüf edirdi. Bu illərdə təkcə Azərbaycan yazıçıları deyil, Avropa və çarizm imperiyası mühitində yaşayan digər millətlərin, xalqların sənətkarları da zamanın haqsızlıqlarına qarşı bədii əsərləri ilə də mübarizə aparırdılar. Onların arzuları millətlərini azad və xoşbəxt görmək idi. Tənqidi realistlərin dünyagörüşlərində vətən və xalq anlayışı tam aydın idi. XIX əsr ədəbiyyatından bəhs edərkən M.Qorki yazırdı ki, “xalq həmin dövrün bütün yazıçılarının sevimli qəhrəmanı idi”(8,94).

Ə.Haqverdiyevin şifahi xalq ədəbiyyatından geniş istifadə etməsinin bir cəhəti də yaşadığı dövrün tələb və ehtiyaclarından irəli gəlirdi. Xalq və Vətən anlayışı böyük nasir və dramaturqu düşündürən başlıca, aparıcı motivasiya idi. Ədib sələflərinin yolunu təzələyir, klassik ənənələri inkişaf etdirərək, onu yeni çalarlarla, məzmun və ideyalarla zənginləşdirirdi.

Ə.Haqverdiyevlə bir dövrdə yazıb yaradan C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, Ə.Qəmküsar, Ə.Nəzmi və başqa sənətkarlar da xalq yaradıcılığında bacarıqlı istifadə etmişlər. Bu dövrdə qızğın fəaliyyət göstərən “Molla Nəsrəddin” jurnalı başqa yazıçılarda olduğu kimi Ə. Haqverdiyev yaradıcılığında da mühüm rol oynamışdır.

Jurnalda atmacalardan, lətifələrdən, yumoristik hekayələrdən, bir sözlə xalq kütləsinin başa düşəcəyi şifahi xalq nümunələrindən geniş istifadə olunurdu. Dil sadəliyi, koloritliliyi, jurnaldakı materialların əsasını təşkil edirdi. Ə.Haqverdiyev jurnal haqqında xatirələrində yazırdı: “C.Məmmədquluzadə jurnalın dilinin sadəliyi haqqında deyirdi: “Mən axundlar üçün, savadlılar

üçün yazmayıram, mən avam kütlə üçün yazıram, ona görə də gərək mənim dilim sadə və avam üçün anlaşılacaq olsun”(9,432). Bu jurnalda çalışanlar xalq ədəbiyyatını mövzularına, məqsəd və niyyətlərinə uyğun şəkildə dəyişdirir, ona satirik forma və məzmun verir, öz fikirlərini gülə-gülə, güldürə-güldürə, eyni zamanda düşündürə-düşündürə xalqa çatdırırlar. Bu sənətkarlar tərbiyəvi fikir və düşüncələrini kütləyə çatdırmaq üçün folklordan ədəbi bir vasitə kimi istifadə edirdilər. Belə sənətkarlardan biri də Əbdürrəhimbəy Haqverdiyev olmuşdur.

“Molla Nəsrəddin” jurnalı ətrafında toplaşan yazıçılar üzünü xalqa tutub “Sizi deyib gəlmişəm, ey mənim müsəlman qardaşlarım!” şüarı altında mübarizəyə başlamışdılar. Onlar xalqın mənəvi həyatının tipik cəhətlərini saf-çürük edib, hər şeyi olduğu kimi əks etdirirdilər. Bütün bunlar folklor motivləri ilə qaynaq edilə-edilə, müxtəlif bədii üsullarla xalqa çatdırılırdı. Bu üsul jurnalın özünün tələb və niyyətinə, məqsəd və amalına çox uyğun idi. Bir qədər də mübaliğəli desək, bu jurnalda elə bil ki, bir folklorlaşma prosesi gedirdi. Yəni xalq həyatı, məişəti, onun keçmiş, gələcəyi, çatışan və çatışmayan cəhətləri folklorla vəhdətdə öz əksini tapırdı.

Şübhəsiz, bunlar da Haqverdiyev yaradıcılığına təsir etməyə bilməzdi. Onun realist dramaturq və nasir kimi yetişməsində xalq həyatı ilə bağlı əhvalat və hadisələrin də güclü təsiri olmuşdur.

Ə.Haqverdiyevin xalq yaradıcılığına həvəsini artıran amillərdən biri də ədibin həyat yoldaşı Tükəzban xanımın əlaqədardır. Bu qadın savadsız olsa da iti hafizəyə, zəngin həyat biliyinə malik idi. O, çoxlu nağıl, əfsanə, lətifələr bilirdi. Ədib ondan eşitdiyi folklor nümunələrini səlhiyə ilə bir dəftərə yazır və bədii yaradıcılığında istifadə edirdi. Tədqiqatçıların dediyinə görə Tükəzbanın söylədiyi nağıllardan “Qırmızı don” Haqverdiyevin daha çox xoşuna gəlmiş, “Pəri cadu” pyesindəki odunçu Qurban surətini də ədib oradan götürmüşdür(1,36-38).

Ümumiyyətlə, bir yazıçı-dramaturq və alim-tədqiqatçı kimi Ə.Haqverdiyevin folklorla münasibəti ciddi və səmərəli olmuşdur. Ən kiçik folklor nümunəsindən belə yan keçməmiş, həmişə təmasda olduğu mühitdən, adamlardan, oxuduğu əsərlərdən dəftərçəsinə folklor faktlarından nümunələr köçürmüşdür.

Ə.Haqverdiyev öz dövrünün geniş erudisiyalı, dərin və geniş intellektə malik, savadlı ziyalılarından olmuşdur. O, 1880-ci ildən, demək olar ki, ömrünün bütün gənclik illərində dövrün mükəmməl təhsil sistemindən bilik və savad almışdır. Şuşa və Tiflis realını məktəblərini bitirir, Peterburqda Yol Mühəndisliyi İnstitutunda təhsil alır, burada səkkiz il müddətində yaşayır, paralel olaraq azad müdaxim kimi Peterburq Universitetində Şərq fakültəsində təhsil alır, Şərq və Avropa ədəbiyyatının sirlərinə vafiq olur. Peterburq ədəbi, mədəni və elmi mühiti onun təfəkküründə yeni üfüqlər açır. O, ilk əsərlərini də (“Yeyərsən qaz ətinə, görərsən ləzzətini” (1892), “Dağılan tifaq” (1896) burada yazır. Onun xalq yaradıcılığına meyli lap əvvəldən olmuşdur. Təsədüfi deyildir ki, 1899-cu ildə Peterburqdan Şuşaya qayıdan Əbdürrəhimbəy Şuşada qaldığı iki il müddətində mütəmadi olaraq xalq yaradıcılığı nümunələri toplamaqla məşğul olur...

Ə.Haqverdiyev həm də poliglott olubdur. Əldə olan faktlar göstərir ki, o, fransız, rus, ərəb, fars dillərini, Zaqafqaziya xalqlarından erməni və gürcü dillərini, türk dil ailəsinə daxil olan əksər türk xalqlarının – özbək, türkmən, tatar dillərini mükəmməl, bəzilərini isə qismən bilibdir(10).

Lakin sənət adamı üçün ən kamil mənbə onun öz ana dilini mükəmməl bilməsidir.

Bu erudik, elmi-nəzəri potensialına görə Ə.Haqverdiyev 1924-cü ildə Rusiya Elmlər Akademiyasının ölkəşünaslıq bürosuna üzv seçilmişdir.

Bütün bunlar onun bədii təfəkkürünə təsiri ilə yanaşı, elmi-nəzəri, ədəbi mülahizələri, folklorla dair tədqiqləri, məqalələrinin əsasına çevrilirdi. Görkəmli ədibin folklorla dair tədqiqləri, xalq yaradıcılığı barəsində gördüyü böyük əvəzəlməz işlər xüsusilə təqdirəlayiqdir...

Keçən əsrin 20-ci illərindən Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra folklorla – xalq yaradıcılığına ədəbi-siyasi mühitdə maraq daha da artdı. Bu illərdə xalqın şifahi xəzinəsini toplamaq üçün dövlət səviyyəsində müəyyən tədbirlər nəzərdə tutuldu və xeyli işlər görülməyə başladı. Beləliklə, hətta 1923-cü ildən başlayaraq “Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyəti” adlı bir xüsusi təşkilat yarandı.

Əlbəttə, indi müasir oxucular üçün “Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyəti” anlamı müəyyən dərəcədə o qədər də anlaşıqlı deyil. Bu, əslində Azərbaycan mədəniyyətini – dilini, ədəbiyyatını, tarixini, folklorunu, musiqisini, etnoqrafiyasını, arxeologiyasını, bu qəbildən olan

bütün sahələri o dövrün elmi-nəzəri tələbləri səviyyəsində sistemli şəkildə tədqiqi, materialların toplanması və nəşri problemlərini həll etməli olan nüfuzlu bir təsisat idi. Müasir anlamda bu “Azərbaycanı tədqiq edən və öyrənən cəmiyyət”dir. Bu cəmiyyət 1929-cu ilə qədər fəaliyyət göstərmiş, Azərbaycan folklorunu, şifahi xalq ədəbiyyatı abidələrini, bunlara aid materialların toplanması, qeydə alınması, sistemə salınması və qismən dərc edilməsi sahəsində xeyli iş gördü¹.

Cəmiyyətin yarandığı ilk günlərdə üç əsas şöbə fəaliyyətə başladı ki, bunlardan da biri tarix-etnoqrafiya bölməsi olmuşdur. Bölməyə görkəmli yazıçı Ə.Haqverdiyev rəhbərlik edirdi. Cəmiyyətin folklor komissiyasına isə Hənəfi Zeynallı başçılıq edirdi. Buna baxmayaraq, bu komissiyanın işinin təşkilində Əbdürrəhimbəy Haqverdiyevin bir ağısaqqal və xalq ədəbiyyatının bilicisi kimi müstəsna rolu olmuşdur. Bu cəmiyyətdə daşdığı vəzifələr barəsində Ə.Haqverdiyev öz əli ilə yazdığı “Tərcümeyi-halım”da göstərir ki, o, 1923-1925-ci illərdə “Azərbaycanı tədqiq və tətəbbö cəmiyyəti”nin sədr müavini və sonra sədri vəzifəsində çalışmışdır.

Bu vaxtlar dil məsələsinə də böyük diqqət yetirilirdi. İlk illər Azərbaycan dilini öyrənən türkoloji yarım bölmə tarix-etnoqrafiya bölməsinin tərkibinə daxil idi və məlumdur ki, dil problemlərinin öyrənilməsi xalq dili ilə sıx bağlıdır. Bu mənada istər-istəməz folklor, folklor mətnlərinə müraciət edilirdi. Ə.Haqverdiyev bu illərdə xalq yaradıcılığının toplanması ilə daha ciddi məşğul olurdu. O, bir rəhbər işçi və elmin təşkilatçısı kimi V.A.Bartoldun, İ.İ.Meşşaninovun, N.İ.Aşmarinin və başqa görkəmli alimlərin Azərbaycana aid bir sıra əsərlərinin Azərbaycanda ilk dəfə çap olunmasına təşəbbüs göstərmişdir ki, bu müəlliflərin əsərləri Azərbaycanşünaslığın öyrənilməsində əhəmiyyətli elmi mənbələr idi. Ədib eyni zamanda həmin müəlliflərin əsərlərindəki faktların daha da dəqiqləşməsi və zənginləşməsinə məsləhətləri ilə yaxından köməklik də göstərmişdir.

Ə.Haqverdiyev özü xalq yaradıcılığının toplanması ilə şəxsən məşğul olmuş və bir sıra elmi, nəzəri fikirlər söyləmişdir. Ədibin tərcümeyi-hal faktlarından da məlumdur ki, o hələ Peterburqda oxuyarkən və sonra Şuşaya--Qarabağa qayıdaraq fəaliyyət göstərərkən Qarabağ folklor materiallarının toplanması işi ilə ardıcıl məşğul olmuşdur. Onun yaradıcılığında folklorun toplanması və öyrənilməsi əsasən iki istiqamətdə özünü göstərir. Birincidə, ədib bir tədqiqatçı alim kimi xalq yaradıcılığının bəzi sahələri haqqında maraqlı elmi-nəzəri fikirlər söyləyir, ikincidə isə xalqdan topladığı nümunələri əsərləri daxilində olduğu kimi, eşitdiyi şəkildə verir. Bu vaxt o, topladığı nümunələrlə təsvir etdiyi hadisələr arasında elə bir üzvi əlaqə yaradır ki, onları birbirindən ayırmaq çətinləşir. Burada da yazıcının qarşısında iki vəzifə dayanırdı. Haqverdiyev bu vaxt bir tərəfdən xalqdan eşitdiyi əfsanə, rəvayət və lətifəyə, xalq deyimlərinə həyat verir, yaşadır, digər tərəfdən əsərinin daha oxunaqlı, təsirli və cəlbedici olmasına nail olurdu. Akademik M.Arif Ə.Haqverdiyevin nəsr yaradıcılığının keyfiyyətlərindən bəhs edərkən ona yüksək qiymət verir və bu nəticəyə gəlir ki: “Onun (Ə.Haqverdiyevin – N.X.) hekayələrini oxuyanda elə bil ki, gözəl bir nağıl dinləyirik(11,181).

Digər tərəfdən Ə.Haqverdiyevin yaradıcılığına təsir edən amillərdən biri də xalq tamaşaları və el oyunları olmuşdur. Ədib inqilabdan əvvəl Azərbaycan teatrının tarixinə dair dil, ədəbiyyat, folklorun bəzi nümunələri haqqında xeyli axtarışlar aparmış və materiallar toplamışdır. Onun “Azərbaycanda teatr”, “Artistlik sənəti haqqında”, “Müsəlmanlarda teatr”, “Böyük islahat”, “Bizim yabılığımız”, “Ədəbi dilimiz haqqında”, “Əski və yeni türk ədəbiyyatı nümunələri (heca vəznü)”, “Türk dili haqqında” və bir sıra başqa məqalələri vardır ki, bu gün belə öz elmi və təcrübi əhəmiyyətini saxlamaqdadır.

Ədibin arxivində tarix, etnoqrafiya və folklorun bir çox nümunələri: tapmaca, dastan, nağıl, xalq mahnıları və sairə haqqında da maraqlı fikir və mülahizələri vardır. Ə.Haqverdiyev Asiya xalqları muzeyinin elmi əməkdaşı Y.E.Bertelsin “Fars teatri” kitabından bəhs edərkən Məhəmmədin ölümü ilə əlaqədar bəzi fikirlərlə razılışmır və elmi dəlillərlə obyektiv mübahisəyə də girişir(12). O, “Türk dili haqqında” məqaləsində türk dilli xalqlarının qədim və müasir dil və

1. Qeyd: “Tətəbbö”-ərəb sözüdür, tədqiq etmə, araşdırma, mütaliə, ardınca, arxasınca getmək mənalıdır. Bax: Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti (4 cildə), 4-cü cild, Bakı, Şərq-Qərb, 2006, s.455.

ədəbiyyatları barədə, Bilgə Xaqan və onun qardaşı “Kül-Tigin” abidəsi, folklorda geniş yayılmış “Xızır İlyas” əfsanəsi haqqında da qiymətli mülahizələr söyləmişdir.

Böyük yazıçı, ustad sənətkar, həqiqi vətəndaş Ə.Haqverdiyev xalqının mənəvi dünyasından qorpmuş və bu mənəvi dünyanın xəzinəsini ləyaqətlə qorumuş və ona yeni-yeni incilər, mirvarilər əlavə etmişdir. Onun zəngin irsi Azərbaycan ədəbiyyatının qızıl fonduna daxil olmuşdur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

- 1.Məmmədov K. Ə.Haqverdiyev. Bakı, Gənclik, 1970,
- 2.Bax: Qarayev Y. Qarabağ folkloru: “Nərmü-nazik bayatı”, yaxud “Külli Qarabağın abı-həyatı”, Azərbaycan folkloru antologiyası, V kitab (Qarabağ folkloru), Bakı, Səda nəş.,2000.
- 3.Şaiq A. Əsərləri, V cild, Bakı, Yazıçı, 1978.
- 4.Cəmənəmli Y.V..Seçilmiş əsərləri, 3-cü cild, Bakı, Elm 1977
5. Толстой А, Полное собр. Соч. т . 9, Гослитиздат. М. 1946.
6. Şərif Ə. Keçmiş günlərdən. Bakı, Azərənşr,1977.
- 7.Ostrovski A.N, Dikkens haqqında qeydlər, Əsərləri, X cild, Moskva,1947.
- 8.Горький М. Собрание литературно-критических статей.М., Гослитиздат,1941.
- 9.Ə.Haqverdiyev. Seçilmiş əsərləri. 2-ci cild, 1971.
- 10.Bax: K.Məmmədov. Ə.Haqverdiyev, Bakı, Gənclik,1970; C.Xəndan. Unudulmaz xatirələr. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəz., №57,17 dekabr,1960.
- 11.Arif M. Sənətkar qocalmır. Bakı, Yazıçı,1980.
- 12.Bax:Ə.Haqverdiyev. Народные зрелища и религиозные мистерии в Азербайджане. Azərb.Respub. Əlyazmaları fondu, Arxiv 10, Q-5/83.

XÜLASƏ

Xalqın tarixini, etnoqrafiyasını, adət-ənənəsini, incəsənətini, məişətini dərinləndirən bilən Əbdürrəhimbəy Haqverdiyev yaradıcılığının ilk günündən başlayaraq əsərlərində folklordan məharətlə istifadə etmiş və yeri gəldikdə nəzəri mülahizələr də söyləmişdir.

Xalq ədəbiyyatı ilə Ə.Haqverdiyevin bağlılığı geniş və çoxşaxəlidir. Bu bağlılıq və əlaqənin əsas köklərini bilmədən ədəbin yaradıcılığında folklordan istifadənin müxtəlif cəhətlərini öyrənmək çətindir. Onun xalq yaradıcılığı ilə yaxından bağlılığının bir sıra obyektiv və subyektiv səbəbləri vardır. Məqalədə bütün bunlara aydınlıq gətirməyə çalışmışıq.

Açar sözlər: Əbdürrəhimbəy Haqverdiyev, xalq həyatı, folklor, realizm, canlı xalq dili

MƏTANƏT ƏLİ qızı ABDULLAYEVA

Fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, professor

Bakı Dövlət Universiteti

NİZAMİ NƏ BARƏDƏ YAZIRDI?!

Əsərlərdən keçib gələn dahi Nizaminin əsərləri bütün zamanlarda insanları düşündürüb, indi də düşündürməkdədir. Nizaminin bütün yaradıcılığı insan fenomeninin şəxsi və ictimai həyat kontekstində anlaşılmasına, onun görünən və «görünməyən» aspektlərinin açılmasına, bir növ, təqdiminə həsr olunub. Belə təqdimatda insanın mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərinin müxtəlif amillərin təsiri ilə dəyişilməsi, insanın həm fiziki, həm ruhi varlıq olaraq həyata, cəmiyyətə inteqrasiyası; insan və Allah münasibətinin mahiyyəti və dialektiası göstərilir. Nizami Gəncəvinin yaşadığı dövrdə ədəbi əsərlər, əsasən, şah ailələrinin həyatı kontekstində yazılırdı. Nizami də ənənədən kənara çıxmamışdı, onun əsərlərinin əksəriyyəti padşahların həyatını əks etdirir. Bu, onun əsərlərinin görünən tərəfidir, lakin əsərlərin batını müstəvisində Nizami əsas məqsədini – insanın

ruhi varlıq kimi təkamülü, kamilləşməsi problemini göstərir. Bədii ədəbiyyatda belə yazı metodu qədim və orta əsr sufi şairləri üçün spesifik idi.

Bəşər tarixinin bütün dövrlərində müdriklər insanın kamilləşməsi problemini müxtəlif yollarla və vasitələrlə anlatmağa çalışıblar. Bədii ədəbiyyat belə məqsəd üçün çox uyğun vasitə olub. Mütəfəkkirlər gizli formalarda bədii söz qəlibində ruhun biliklərini yerləşdirirdilər. Belə əsərlər simvolik strukturlu əsərlər sayılır. Simvolik strukturlu əsərlər Şərq ədəbiyyatında, xüsusən təsəvvüf ədəbiyyatında üstünlük təşkil edir və onların çox vaxt həqiqi mahiyyəti illərlə, əsirlərlə gizli qalırdı. Təsəvvüf ədəbiyyatı dilinin rəmziliyi, metaforikliyi ilə adi ədəbi nümunələrdən fərqlənirdi. Ümumiyyətlə, Şərq ezoterik ədəbiyyatında, o cümlədən, təsəvvüf ədəbiyyatında müxəlif tematikalı epik poemalar, o sıradan, hökmdarların həyatını təsvir edən əsərlər xeylidir. Belə əsərlər, əslində, alleqorik örtüklü fəlsəfi-mistik traktatlar kimi dəyərləndirilə bilər. Nizami Gəncəvi əsərlərində insanı yalnız fiziki, bioloji, sosial varlıq kimi yox, həm də və daha çox mənəvi-ruhi varlıq aspektindən təqdim edir. Onun bütün əsərlərində insanın mənəvi-əxlaqi təkamülü məsələsi qoyulub – zahirdən batinə, ekstrovert həyatdan introvert həyata keçidin mexanizmi, fəlsəfəsi, estetikası və etikası təqdim olunur. Hansı tarixi dövrdə yaşamasından asılı olmayaraq İnsan fiziki, bioloji, ruhani varlıq olaraq kainata, yaradılışa aidlik kontekstində dəyişmişdir. İctimai-siyasi formasiyalar bir-birini əvəz etdikcə zahiri həyatın formaları da bir-birini əvəz edir, lakin insanın cövhəri – həqiqi Mən-i dəyişmişdir. Zaman mənəviyyatın ali strukturuna – ilahi idraka, həqiqi Mən səviyyəsinə sirayət edə bilmir. İnsanın özünün belə səviyyəsinə açılması üçün keçəcəyi mənəvi-ruhi təkamül min illərlə sabit «qaydalara» əsaslanır. Zahiri həyatın qanun-qaydaları, etikası və estetikası tarixi zaman çərçivəsində dəyişdiyi üçün insanların mənəviyyatı və əxlaqı da dəyişir, lakin ali mənəviyyat qanunları – humanizm, özünüdərək prinsipləri dəyişmişdir. Çünki onlar (humanizm və özünüdərək) mütəmadi olaraq dəyişən dünyanın yeganə dəyişməyən məzmununa - eşqə dayaqlanır. O eşqə ki, insana dünyanın bütün buxovlarından çıxaran azadlığını verir. Azadlıq, özgürlük, əslində insanın ruhunun yaşantısı, varoluşudur. Lakin minillərlə maddi dünyaya, fiziki formalara aludə olub onlara bağlandığına görə insan özünün həqiqi halından – azadlığından uzaq düşüb. Ruhun halı – eşq halıdır, eşq insanın təməl halıdır. İnsanın həqiqi Mən-i həmin təməldən rişələnir. Əslində humanizm və özünüdərək iki ayrı anlayış deyil. Humanizm özünü dərk etməyin ifadə formalarından biridir. Özünüdərək yolunda addımlamayan insanlar heç vaxt humanist ola bilməzlər; humanist kimi görüntü yarada bilərlər, amma həqiqi humanist ola bilməzlər. Nizami Gəncəvi yaradıcılığı bütünlükdə insanları ali mənəviyyata yönləndirən əsərlərdən ibarətdir. Buna görə də onun əsərləri zamanın fəvqündə «yaşayır», çünki hər şeydən əvvəl, onlar insanların ayıldılması, mənəviyyatının arıdılması, etikasının tənzimlənməsi, estetikasının aliləşməsi, ucaldılması kodeksi kimi yüksək dəyərə malikdir. Azərbaycanın, həmçinin bütün dünyanın şairi olan Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında xüsusi yer alan “Xəmsə”si simvolik strukturlu epik poemalardan ibarətdir. «Simvolik struktur obyektiv göstərici deyil; o yalnız təqdim olunur və şüurun yaradıcılıq aktında özünün konkret ifadəsini tapır. Yalnız bu zaman mənəvi cərgələrinin mürəkkəbliyi və batini nisbətləri, onların struktur üzvü vahidliyi, bütövlüyü tamamilə həyata keçirilir» (16, 8). Nizaminin bütün əsərləri başdan-ayağa insanları eşqdən bəhrələnen humanizmə, onun estetikasına və etikasına, özünü dərkə, insansevərlik ruhunda tərbiyəyə kökləyir. Bu dahinin əsərlərini birmənalı anlamaq düzgün olmaz. Nizaminin əsərlərinin ədəbi-bədii dərki asandırsa da, onun bədii forma içərisindəki fəlsəfi-ezoterik dərki elə də asan deyil. Nizami əsərlərinin belə dərki onların əsas elementlərinin – metaforaların, alleqoriya və rəmzlərin sakral funksiyalarının, gizli semantik məzmunlarının üzə çıxarılması ilə mümkündür. Fəlsəfi mənəviləndirilmə onların aksioloji və qnoseoloji aspektlərini üzə çıxarır. Bu zaman insanın idrak problemi, onun azadlığı, insan, kainat, yaradılış, mikrokosmos və makrokosmos və s. kimi məsələlər aktuallaşır. Nizami irsinin bütöv anlaşılması üçün onun həm nominativ, həm də ezoterik mahiyyətini öyrənmək lazımdır. Yəni bu dahinin yaradıcılığı həm rəşadət, eyni zamanda, irrasional üsullarla tədqiq edilməlidir. Varlığın dərin səviyyələrdə dərk edilməsində irrasional üstünlük verən filosof N.A.Berdyayev (1874-1948) bu işdə ağılla ruhun vəhdətini vacib sayaraq belə yazırdı: «Canlı həqiqət, bütöv həqiqət yalnız intellektual yolla, mühakimə yolu ilə açıla bilməz; onunla (həqiqətlə – M.A.) ancaq ruhani həyat təcrübəsində təmasda olmaq mümkündür. Ağıl özünün təcrid olunmuş, ayrılmış

mövcudluğuna son qoymalı və ruhun dolğun, tam həyatı ilə üzvi surətdə yenidən birləşməlidir. O zaman şüurlu dərketmə mümkündür. Varlığı dərketmə təcrübədə verilir, lakin o, heç vaxt rasionallaşdırılmış təcrübədə bəlli olmur. Subyekt və obyektə parçalanma mərhələsinə qədərki dövrdə varlıq yalnız dini, mistik təcrübədə bəlli olur. Fəlsəfə üçün qıdanı, materialı yalnız orada axtarmaq lazımdır» (9, 23). Ezoterik dünyagörüş hər cür şərtlənmələrdən, milli, məhəlli, etnik, irqi keyfiyyətlərdən kənar, məkan və zaman çərçivələri fəvqündə olan bilikləri özündə ehtiva edir. Alman teoloqu, filosofu və mistiki Meyster Ekxart yazır: "Allahı dərketmə işində ruha zaman və məkan kimi heç nə mane olmur; məkan və zaman həmişə yalnız hissədir, Allah isə tamdır. Əgər ruh Allahı dərək etməlidirsə, bunu zaman və məkan fəvqündə etməlidir" (10). Allahı dərək etmək üçün insan əvvəlcə özünü dərək etməyə çalışmalıdır. Dahi Nizami bu barədə belə deyir: **"Özünü tanı ki, mənalar yolu ilə / Özünü tanısan, Allahı da tanıyarsan "** (2, 316); **"Gözünü (İlahinin) köməyi ilə bəsirətləndirib o, / Özünü tanıyaraq Tanrını tanıdı"** (1, 138). Demək, ezoterik bilik müxtəlif inancların, dinlərin, fəlsəfi-mistik görüşlərin məğzini təşkil edən, aşkar və gizli qanunların vahidliyinin sirrini daşıyan və həyatın, kainatın həqiqi mahiyyətini özündə əks etdirən və gizli saxlanılan bilikdir. Belə bilikləri daşıyan əsərlərə gizli xəzinə demək düzgün olar. Nizami Gəncəvinin yaradıcılığını - xəzinəsini təşkil edən bütün əsərlər dinamik əsərlərdir, çünki onlarda müəllifin – Nizaminin ruhunun enerjisi hopdurulmuş misralar oxucusuyla dialoqa girir, ona tövsiyələr verir, onu məlumatlandırır, ruhani təkamülünə rəhbərlik edərək istiqamətləndirir. Buna görə belə əsərlər hər vaxt müasirdir, aktualdır, əbədi yaşardır. Nizami belə prizmadan özünə qiymət verərək deyir: **"Yüz ildən sonra əgər soruşsan ki, o haradadır, // Hər beytdən səs gələr: «Budur o.»"** (2, 345). Nizami Gəncəvinin yaradıcılığını təşkil edən bütün əsərlərinin, o cümlədən, poemalarının batini qatındakı gizli biliklər vasitəsilə həqiqi Məninə axtaran oxucuları ilə danışır, onları yönləndirir. Nizami özünün sıradan olmayan, fərqli insan olduğu barədə yazırdı. O, hər bir insanın oyanmasını, daxili işığını açmasını istəyirdi. Onun əsərləri insanlara bədii zövq verməklə bərabər, həm də və daha çox ilahi nura yetişmək yolunu göstərir. O özünün dünya insanlarına nisbətdə kimliyini belə izah edir: **" Ölü bir şəxsəm, ancaq mərdanə gedirəm, //Bu (dirilər) karvaniylə gedirəm, amma bu karvandan deyiləm"**. (5, 45). Bunu söyləmək üçün insan böyük daxili transformasiya keçərək surət aləmi üçün «ölüb» yeni keyfiyyətdə «doğulmalıdır». «Bu karvandan olmayanlar» həyatlarını və bütün fəaliyyətlərini təbiətin və insanın gizli qüvvələrini tədqiq və təhqiq etmək və belə qüvvələrin yönəldiyi ilahi ideyaya sadıq qalmaq və Onun sevgisinin cazibəsində yaşamaq yolunu seçirlər. Belə insanlar istedad sahibləri olar, sənətin, incəsənətin bu və ya digər sahəsində bacarıqlarını realizə edirlər. Bu münasibətlə şərqsünas alim N.İ.Priqarina yazır: «Şərq sənətkarı varlığın vahidliyini, onun başlanğıc səbəb və nəticələrinin qırılmazlığını və uyğun olaraq, özünün yaradıcılığının ali mənşəyini kəskin hiss edir. O, öz söyi ilə yaratdıqlarında, öz qələmindən, fırçasından çıxanlarda İlahi nur görür. Onun üçün sənət əsəri həmişə Haqqdan gələn vəhy, sənətkarın istedadı isə İlahi verginin nəticəsidir» (17, 4). «İlahi nur» ifadəsini ilahi enerji, ilahi biliklər mənasında anlamaq olar. «Qurani Kərimə istinad edən və ondan qaynaqlanan bir çox islam filosoflarının dünyagörüşündə nur anlamına rast gəlmək mümkündür. Onların nura dair düşüncələri Qurani Kərimdə təqdim olunan təsnifata uyğundur. Belə ki, onlar nuru həm Allahın varlığını, Onun transsendentliyini, həm Məhəmməd peyğəmbəri (s.), həm də Allahdan bilavasitə alınan ezoterik biliyi ifadə edən bir bənzətmə kimi qəbul edərək təfsir etmişlər. Filosofların problemə müraciətləri həm Qurani Kərimin nur haqqında ayələrinin (xüsusilə, «Nur» surəsinin məlum 35-ci ayəsinin) təfsiri, həm də nurun bir vasitəsiz verilən ilahi bilik kimi şərhli şəkildə olmuşdur» (6, 187). Allahın keyfiyyətlərindən olan işıq, nur xassəsi həm də kamil, müdrik insanlara şamil edilir. Müdrik başqalarının qaranlıq yolunu işıqlandırmaq üçün həyatını əridən şam kimidir. Fridrix Nitşe deyir ki, alovun şöləsi özündən çox ətrafındakılara işıq verir, müdrik adam da o cürdür. Nizaminin əsərləri mənəvi aləmi ilahi nura qovuşmuş ustad sənətkarın gizli biliklər üçün «qəlb qapıları açıq olan»lara rəhbərliyidir. (Gizli bilik anlayışı ezoterik bilik deməkdir). Nizami Gəncəvi kainat və insan haqqında (gizli) biliklərin əldə olunmasında hansısa bir yolun olduğunu (simvolik dillə) söyləyir. Həmin yolun mexanizmini "Yeddi gözəl" əsərinin gizli semantik strukturunda verir. Füzuli: **"İnanma aqla, zənn qılma ki aqıl // Ağıl gözüylə görər zər dolu xəzinələri"**; Nəsimi: **"Bilinməz ağzının sirri ağulla // Bunu söylədi bir mötəbər ər"** - deyərkən ağulla gizli biliklərin

dərkinin qeyri-mümkünlüyünü vurğulayırdılar. “İnsana verilmiş məhdud idrak qabiliyyəti əslində yalnız müəyyən məkan və zaman həddində baş verən sonlu hadisələrin öyrənilməsi üçün yetərlidir” (7, 188). Sakral məna daşıyan əsərlər yazıldığı dövrün insanları tərəfindən anlaşılmırdısa, əsrlər keçdikdən sonra mistik təlimlərdən xəbərsiz oxuculara necə də qəribə görünə bilər?! Gizli bilik, fərqi yoxdur, dini kitablardan əldə edilmiş olsun, müxtəlif nəzəri-fəlsəfi ədəbiyyatdan, klassik poeziyadan, ya da ən yaxşı halda, şəxsi təcrübə vasitəsilə, bütün hallarda insanın dünyanı və özünü dərki prosesini bu və ya digər səviyyədə tənzimləyir. Dünyanın dərki, öncə, özünüdərki müstəvisindən başlayır və belə səviyyədə əldə olunan hər bir kiçik uğur yeni səviyyəyə qalxmaq üçün təməl olur. Dünyanın dərki belə təməllərin möhkəmliyi ilə dərinləşir və genişlənir, dünyanın dərki rəşional və irrəşional biliklərin vəhdətində mükəmməlləşir. Fərdin Mütləqi dərketməsi və onunla birləşmə arzusu mistik yaşantıda realizə olunur ki, bu da gizli biliklərin - ezoterik dünyagörüşün əsas qayəsini təşkil edir.

Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sini təşkil edən poemalar mövzu etibarilə bir-birindən fərqlənsələr də, onları birləşdirən ümumi cəhət var: bütün poemaların zahiri süjetinin arxasında batini – sakral mətn (bəlkə də məzmun demək daha düzgün olar) verilib. Nizami Gəncəvinin gizli mətnlərinin mahiyyətində, birmənalı olaraq, Kamil İnsan ideyası durur. Kimdir Kamil İnsan?!

Beş poemanın hər birində Nizami irrəşional bilik mənbəyi kimi qəbul edə biləcəyimiz qeyb aləmindən danışır. O, bütün əsərlərində surət aləmindən pərdələnmiş olan qeyb aləmi ilə əlaqəsindən, qeybdən gələn səsin – hatifin verdiyi nəsihətlərdən, qeyb aləminin keyfiyyətindən söz açır. Bu dahinin idraki dərinliyi, kamilliyi faktorundan çıxış edərək «qeyb aləmi» problemini və ümumilikdə, bütün əsərlərinin fəlsəfi-ezoterik mahiyyətini «kəşf etmək» gərəkdir. Nizami Gəncəvinin ruh aləmini, könül dünyasını anlamayınca (an azı anlamağa cəhd etməyincə), onun söz aləminin kamilliyinə vəqif olmaq mümkün deyil. Nizaminin rəmzi-metaforik dili fiziki və metafiziki aləmlərin birliyini anlamağa yardım edən vasitə kimi dəyərləndirilə bilər.

«Sirlər xəzinəsi»ni yazarkən qeybdən gələn səs şairə bu maddi dünyada (məviliyi xoşa gələn küpdə) ikən qəlbin avazını tutmağı, fiziki bədənə (hissiyat yolkəsənlərinin – 4 ünsür olan od, su, torpaq, hava) qanunları ilə yaşamağı yox, qəlbin yolu ilə getməyi və s. məsləhət görür.

«Xosrov və Şirin» poemasının əvvəlində müəllif əsəri yazmağa başlarkən eşitdiyi gizli səs haqqında belə yazır: *“Hatifin nəsihətlərini eşidən kimi, // Hatif kimi özümü xəlvətə çəkdim. // O xəlvətə ki, könül dəryadır orada, // Bütün sərçəşmələr oradadır, orada. // Bir əfsanəni özümə dayaq etdim, // Bir atəşxanəni (özümə) behişt etdim”* (2, 48). Daha sonra çox yaxın dostunun onu mənasız, boş bir hekayəni qələmə almaq istədiyinə görə məzəmmət etdiyini söyləyir. Dostunun ona «mənalı dünyasının hökmdarı» - deyə müraciət etməsi Nizaminin əsərlərinin batini mənalardan xəbərdar olduğuna və heç bir əsərinin batini mənasız olmadığına işarə edir: *“Bu orucunda ki möhkəm durmusan, // Murdar bir sümüklə orucunu açma. // Səni heç bir arzu bəndə salmamış, // Çünki sən dünya arzusunda olmamışan. // Sənin ki qələminin nizə ucunda // Neçə xəzinənin qılınının açarı var, // Misi qızulla örtməkdən qərəzin nədir? // Qızılı gümüşə qat, bununla da yaşamaq olar. // Nədən Qarun xəzinəsi kimi torpağa meyl edirsən? // Sən dünya söz dəyənlərinin ustadısan. // Tək Allahın qapısını çal, şöhrətin artsın. // Atəşpərəstlərin adətini nə üçün təzələyirsən? // Söz dəyənlər sənə ürəyini ölü adlandırılar. // Hərçənd Zənd oxuyanlar diri dəyərlər. // O acı sözlərin üzərimə yağdırılmasından // Əsla qaşqabaq etmədim. // Könül alan Şirinin şirin ədasından // Qulağına bir neçə incə fikir oxudum. // Bəzəyini vurduğum o ipəyin // Könül oxşayan naxışlarını göstərdim”* (2, 51). Nizami dostunun acı sözlərindən incimir, yazacağı əsərin əsil məqsədini – gizli mənasını onun qulağına deyir. Dostu bu xəbərdən sevinir və Nizamiyə belə deyir: *“Şirinin dastanını eşitdikdə // Şirinlikdən dilimi uddum. // Belə sehrkarlığı sən edə bilərsən. // Bir bütdən bir Kəbəni sən düzəldərsən”* (2, 52). Burada **büt** sözü əsərin süjetinin zahiri tərəfinə, formasına, **Kəbə** isə süjetin içərisində gizlənmiş batini mənanın dərinliyinə, həm də çox qiymətli olmasına işarədir. Nizami Gəncəvi «Xosrov və Şirin» poemasının sonunda yazır ki, yaratdığı əsərin hər beytinə bir nişan bağlayıb, yəni beytin zahiri mənasının altında batini məna gizlədib. Nizami qəlib sözlərin – metaforaların anlaşılmasının ağılla mümkün olmadığını deyir. İnsan bədəni canın örtüyü olduğu kimi, sözün də qabığı, ilkin mənası batini mənanın örtüyüdür və o, yalnız göz üçün örtük sayılır, könül üçün yox. Çünki batini mənanı yalnız könüllə oxumaq

mümkündür. Daha sonra Nizami xəbərdarlıq edir ki, hər beytdə özünün gizli məqsədini – sirrini gizlədib və mənadan başı çıxanlar orada Nizaminin məqsədini görə bilərlər. Hər beytinin arxasında görünən Nizami ipək qurdu kimi insanlara xidmət etdiyindən danışır. **«Levli və Məcnun»** poemasını yazarkən belə bir mövzunun və formanın əsas məqsədə nail olmaq üçün əlverişli bəhanə olduğunu deyən Nizami əsərin özünü axan çaya, batini mənasını isə orada üzən balığa bənzədir və gizli mənanı könlündən çıxardığını, ağıl vasitəsilə isə əsərin zahiri formasını bəzədiyini – dünyəvi problemdən bəhs edən nəfis bir süjet qurduğunu söyləyir: **“Bundan qısa, (yaxın) yol yox idi, // Bundan oynaq bəhanə meydanı yox idi. // Bu bəhr yüngül, lakin axıcıdır. // Balığı ölü deyil, diridir. // Bu nadir incini axtararkən, // Ayağım tük qədər belə sürüşmədi. // Mən deyirdim (sorusurdum), könlü cavab verirdi. // Qazıyrdım, bulaq su verirdi. // Ağıldan topladığım bütün qazancı, // Onu bəzəmək üçün sərf etdim”** (3, 38). Dərin mistik təcrübə yaşamış böyük mütəfəkkirin əsərlərinin dili batini məna daşıyan məcazi ifadələr, metaforalar, alleqorik fiqurlarla zəngindir.

Batinində qiymətli miras gizlədilmiş əsərlərdən biri **«Yeddi gözəl»** poemasıdır. «Yeddi gözəl»də Nizaminin əsas məqsədi Bəhram şahın həyatını qələmə almaq olmamışdır. Bu poema sırf simvolik strukturlu əsərdir və o, müəllifin özünün mistik təcrübəsinin bədii formada təsviridir. Yalnız mistik təcrübə yaşayan müəlliflər onun (təcrübənin) mexanizmini təsvir və ifadə edə bilər. Əl-Qəzali özünün təcrübə yolunu bu cür açıqlayır: «Mən dahi sufi şeyxlərinin kitablarını oxuyaraq sufilik elmini öyrənməyə başladım və onların təliminin mahiyyətinə vardım. Başa düşdüm ki, intellektual düşüncə və rəşadət ağıl yolu ilə Allaha yaxınlaşmaq mümkün deyil, Allaha aparan yol ilham, «əhval» vəziyyətində mistik keçid və mənənin yenidən dirilmə vasitəsilə mümkündür» (11, 35). Cəsarətlə deyə bilərik ki, Nizami Gəncəvinin poemaları ezoterika əhli üçün nəzərdə tutulmuş mistik-fəlsəfi traktatdır, poemaların bədii forması isə bütün oxucuların zövqü üçün düşünülmüş gözəl, bədii estetik örtükdür. «Yeddi gözəl» əsərində müəllif eşq yolçuluğu adlanan mənəvi-ruhi təkamül yolunun mexanizmini təsvir etmişdir. Nizami epik poemalarında tarixi şəxslərin həyatını, doğulandan ölənə qədər olan dövrü təsvir etməkdə əsas məqsədi tarixi xronikanı və şəxsiyyətin tərcümeyi-halını qələmə almaq olmamışdır. Tarixin müəyyən səhifələrinin təsviri altında o, dərin mistik mahiyyət daşıyan süjet quraraq bədii priyom kimi istifadə etdiyi sərbəstliklərlə böyük və gizli həqiqətləri çatdırmaq məqsədini güdüb. Müəllifin əsərdə bədii priyom kimi sərbəstliklərdən istifadə etməsinə süjetin «yüngüllüyü» imkan verib. Qəhrəmanın həyat yolunu təsvir edən səhnələrin bir-birini dinamik surətdə əvəz etməsi, müəyyən bir geniş zaman diapazonunun qısa çərçivədə verilməsi, personajların psixoloji-ekspressiv vəziyyətlərinin introspektiv mövqedən təsviri epik poemalar üçün ən əlverişli simvolik strukturdur. «Süjetli təhkiyə üsulu tələb edir ki, bədii əsərin daxili aləmi «yüngül» olsun, hər şeydən əvvəl, elə süjetin özünün inkişafı üçün. Süjet dominant olanda əsərin daxili aləmi bu və ya digər dərəcədə «çətinləşdirilməmiş» olur. Mühitin müqaviməti düşür, zaman tezləşir, məkan genişlənir. Hərəkətin metronomu sürətlə və geniş diapazonda hərəkət edir» (15, 83). Nizami Gəncəvinin bütün poemalarında belə qanunauyğunluq gözlənilib. Nizami «Yeddi gözəl»i yazıb qurtardıqdan sonra əsər haqqında deyir: **“Hər gəlin bir başı bağlı xəzinədir, // Qızıl açar isə onun zülfünün altından bağlanıb. // Hər kim bu mədəni açsa, qızıl tapar, // Əgər başa düşən olsa, bəlkə də, dürr tapar”** (4, 291). Nizami əsərinin anlaşılmasını insanların idraki səviyyələrinə uyğun olaraq mümkün olacağını bu cür söyləyir. «Yeddi gözəl» poemasının batini mənası çox dərin və zəngin mistik süjet üzərində qərarlaşıb. Bu əsərdə Bəhram şahın dünyəvi işlərini, həyat tərzi, təsvir edən müəllif, əslində, mistik eşq yolçusunun – arifin kamillik, mərifət yolu təcrübəsini təsvir edib. Nizaminin «Yeddi gözəl»də təqdim etdiyi mistik yolçuluq sufilərin mistik təcrübəsi ilə həmahəngdir. Buna görə də «Yeddi gözəl»i başa düşmək üçün sufilərin ilahi biliklərə, sonra da Vəhdətə çatma vasitələrindən biri sayılan eşq yolçuluğunun əsas prinsiplərinə qısa nəzər salmaq vacibdir. Müxtəlif sufi təriqətlərinin zahirən bir-birindən az (və ya çox) fərqlənən eşq yolçuluğu təcrübəsi üç əsas dayaqda birləşir. Bu, şəriət (ilahi qanun) – təriqət (mistik yol) – həqiqət // mərifət (ilahi bilik) mərhələləridir. (Bəziləri mərifətlə həqiqəti ayıraraq dörd hissəyə bölürlər.) Eşq yolçuluğunun Allaha doğru səfər (seyr ilə-Llah) hissəsinin birinci mərhələsi şəriət, ikinci mərhələsi təriqətdir. Təriqət mərhələsinin sonunda Allaha doğru səfər başa çatır və Allahın içərisində səyahət (seyr fi-Llah) mərifət, yaxud da həqiqət adlanan mərhələ ilə başlanır. «Şəriət kökdür, təriqət – budaq, həqiqət isə - meyvə». Eşq yolçuluğu adlandırılan təriqət

mərhələsi çoxpilləlidir. Eşq yolçusu bu mərhələnin əvvəlindən sonuna qədər müxtəlif məqamlardan keçir, hallar yaşayır. Mistik proses çox vacib ruhani prinsiplərdən birini özündə əks etdirir: insan zahiri aləmin kobud vibrasiyalarını dəyişdirmədən ilahi biliklərə yetişə bilməz!

«İsgəndərnamə»də Nizami bir qədər də etirafa vararaq qeyb aləmi ilə əlaqəsi haqqında aşağıdakıları deyir: *“Gizləndə mənim bir ilhamçım var idi ki, Mənimlə gizli mənası olan sözlər danışardı./ İndi o ilhamçım susmuşdur./Həm də məni dinləyəni ki var idi, O da artıq (ilhamçım) birlikdə görünməz oldu”* (5, 432). İlhamçı susduğuna görə qiymətli söz deyə bilməməsindən narahat olan şair, eyni zamanda, gizli dinləyicisinin də olduğu haqda məlumat verir. Nizami Gəncəvi sözlərə məcazi mənə verməyi *sözün zülfünün ucunu burmaq* adlandıraraq göstərir ki, bu işi yalnız nəzm əsərlərində etmək mümkündür. Nizaminin şahın – İsgəndərin dastanını poema janrında yazmaqda əsas məqsədi batinində sakral süjet daşıyan əsər yaratmaq idi. Bu süjet isə fəlsəfi yük daşıyan traktat kimi dəyərləndirilə bilər.

Çox maraqlıdır ki, bütün mistik yazarlar ən qiymətli sözləri, informasiyaları qeyb aləmindən aldıklarını söyləyirlər. XX əsrin okkult intibahı tarixində məşhur simalardan biri, dərin mistik təcrübəsi olan psixoloq, yazışı Dion Forçun (1890-1946) dini istiqamətlərindən asılı olmayaraq mistik təcrübə baqajı olan bütün insanların gizli rəhbərləri olmaları haqqında belə yazır: «Bir sıra dini-mistik təlimlərlə tanış olub onları müqayisə etsək, görərik ki, bütün huşyar insanlar bu məsələdə haqlıdırlar, yəni ruhi həyatın əməli təcrübələrinə nail olmuş bütün insanlar təsdiqləyirdilər ki, onları İlahi varlıqlar təlimləndirirdi. Əgər şüurun yüksək səviyyəsinə çatdıran şəxsi təcrübəyə heç zaman malik olmayan bizlərdən hər hansı birimiz onların belə məlumatlarına fikir verməsək, çox axmaq hərəkət etmiş olarıq» (12, 30). Fəlsəfə elmləri doktoru S.Xəlilov dünyanı dərk işində iki yol – elmi və dini başlanğıc yolları haqqında düşüncələrində belə deyir: “Tədqiqata sezgidən, intuisiyadan sızan, hansı isə yollarla “ürəyə daman” bilgilərin daxil olması və tədqiqat predmetinin lokallıqdan çıxaraq qeyri-müəyyən kontekstə keçməsi ənənəvi idrak modelləri çərçivəsində izah oluna bilmir. Burada tədqiqat aspektindən, yanaşma bucağından asılı olaraq ya aşkarlanmayan (qeyri-şüuri) şüurdan, ya intuisiyadan, ya irrasional idrakdan, ya vəcd və vəhydən söhbət gedir” (8, 291). Burada sıralanan bilgialma prosesinin mistik metodları “gizli ilhamçıları eşitmək” mexanizmi üzərində qurulub. Belə metod insanın ruhi aspektinin inkişafına təkan verir. İbn əl-Ərəbinin «Məkkə vəhyləri» əsərinə yazılmış girişdə oxuyuruq: «Varlığın əsil məğzini açıqlayan qeyb görüntüləri – şəbəhlər vaxtaşırı ona görünür; onun ruhani inkişafı artır, o, (İbn əl-Ərəbi – M.A) mistik idrakın ən yüksək səviyyəsinə çatır və Allahla ünsiyyətə nail olur» (13, 16). Bu əsərə ön söz yazan tədqiqatçı alim A.D.Kniş göstərir ki, 1199-cu ildə İbn əl-Ərəbi doğma Mursiya şəhərinə gəlir və istisna edilmir ki, yarım il dünyadan təcrid olunaraq sufilər üçün adi sayılan həyat tərzi keçirir, 1200-cü ildən Əndəlusiyani həmişəlik tərək edərək Mərakeşə gəlir və burada «Tanrının səltənətində süzən və işıq sütunlarına dayaqlanan füsunkar bir quşun ona şərqə yollanmağın vaxtının çatdığını dediyi və səyahətə çıxarkən Fesli Məhəmməd əl-Həssarı özünə yol yoldaşı götürməyi məsləhət gördüyü bir şəbəh – qeyb görüntüsü ona baş çəkir» (13, 18). Hadisələrin sonrakı inkişafı qeybdən gələn görüntülərin həqiqiliyini təsdiqləyir. Sonra tədqiqatçı-alim yazır: «Burada, Məkkədə İbn əl-Ərəbi Allahın ona ünvanlandığı belə sözləri eşidir: «Mənə itaət edənləri düz yola yönəlt!»» (13, 19). Əl-Ərəbinin tərcümeyi-halında onun qeybdən göstərişlər almasını təsdiqləyən faktlar çoxdur. «1229-cu ildə Böyük Şeyxə (Əl-Ərəbiyə) şəbəh yolu ilə Peyğəmbər «Müdrikliyin gövhərləri» adlı kitab yazmaq göstərişini verir. Sufi böyük söylə həmin göstərişi yerinə yetirir» (13, 22).

Nizaminin rəmzi dilinin fəlsəfi məzmununu araşdıran Andrey Yevgeniyeviç Bertels yazır: «Orta əsrlər ədəbiyyatının simvolu olan metaforanın məzmunu mövcud olan ilahiyyat və təbiətşünaslıq təəvvürləri ilə müəyyənləşdirilir... Bu terminlər ... aləmi və Allahı dərk etməkdən ibarət özünüdərkən çox mühüm ilkin anlayışlarıdır. Nizami kimi bir şair onları buna tam uyğun şəkildə adlandırır və poetik obrazlara tətbiq edir» (14, 99). Poetik obrazlarda dövrün böyük mütəfəkkirinin – Nizami Gəncəvinin fəlsəfi düşüncə tərzi, dünyaəlamı əks olunur. Qədim Şərqi müdrikliyinə deyilir ki, həqiqət haqqında xəbər verilməlidir, amma həqiqət gizli saxlanılmalıdır. Nizami Gəncəvinin bütün əsərləri belə qanun üzərində qurulub.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (Filoloji tərcümə). Bakı: Elm, 1981.
2. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin (Filoloji tərcümə). Bakı: Elm, 1981.
3. Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun (Filoloji tərcümə). Bakı: Elm, 1981.
4. Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl (Filoloji tərcümə). Bakı: Elm, 1983.
5. Nizami Gəncəvi. İsgəndərnanə. (Filoloji tərcümə). Bakı: Elm, 1983.
6. Bünyadzadə K. Şərq və Qərb: ilahi vəhdətdən keçən özünüdərk. Bakı: Nurlan, 2006.
7. Xəlilov S. Mənəviyyat fəlsəfəsi. Bakı: Azərbaycan Universiteti, 2007.
8. Xəlilov S. Elm haqqında elm. Bakı: Azərbaycan Universiteti, 2011.
9. Бердяев Н. Философия свободы. Тверь: «АСТ Москва», 2007.
10. www.magister.msk.ru Духовные проповеди и рассуждения Мейстера Экхарта.
11. Бертельс Е.Э. Низами и Физули. Москва: Восточная литература, 1962.
12. Форчун Д. Мистическая каббала. Москва: София, 2005.
13. Ибн аль-Араби. Мекканские откровения. Санкт-Петербург: Петербургское востоковедение, 1995.
14. Бертельс А.Е. Поэтический комментарий Шаха Ниматуллаха Вали на философскую касыду Насир-и Хусрау // Сад одного цветка. Москва: Наука, с.19.
15. Лихачев Д. Внутренний мир художественного произведения // Вопросы литературы. АН СССР, Москва, 1968, № 8, с. 74-78.
16. Виноградов В.В. О теории художественной речи. Москва: Высшая школа, 1971.
17. Пригарина Н.И. Введение // Сад одного цветка. Москва: Наука, 1991.

XÜLASƏ

Məqalə Nizami Gəncəvi poemalarındakı gizli səviyyələrin, batini süjetlərin anlaşılması probleminə həsr olunub. Məqalədə göstərilir ki, bütün dövrlərdə müəlliflər batini süjetlərdə fəlsəfi-ezoterik dünyaaanlamı ilə bağlı biliklərini, o cümlədən, fiziki və metafiziki aləmlərin birliyi və bu kontekstdə insanın yeri və rolu məsələsinə münasibət göstəriblər. Məqalədə deyilir ki, Nizaminin poemalarının batini məzmununda yer alan insan və Allah münasibətinin mahiyyəti və dialektiası göstərilir; onun əsərlərinin əksəriyyəti padşahların həyatını əks etdirirsə də, əsərlərin batini müstəvisində Nizami əsas məqsədini – insanın ruhi varlıq kimi təkamülü, kamilləşməsi problemini və onun mexanizmini təqdim edir; bu problem sufi eşq yolçuluğu kontekstində dərk oluna bilər.

Açar sözlər: simvolik struktur, introvert həyat, irrasional bilik, qeyb aləmi, hatif, eşq yolçuluğu

FİRUZƏ ABDULLA qızı AĞAYEVA
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Bakı Dövlət Universiteti

QAZAX XALQININ XİLASKARI

Tarix şəxsiyyəti yaradır, yoxsa şəxsiyyət tarixi?

Yaşadıqları zamanın hüdudlarına sığmayan, epoxalar arasında körpü salan şəxsiyyətlərdən, onların keçdikləri həyat yolundan, əməllərindən, hər birinin öz xalqı və insanlıq üçün göstərmiş olduğu xidmətlərdən söz düşəndə bu sual da aktuallaşır, yenidən ictimai fikrin gündəliyinə gətirilir. Söhbət elə nadir və xoşbəxt taleli şəxsiyyətlərdən gedir ki, onları Allah sadəcə öz valideynlərinin – ata-anasının övladı kimi yaratmır, onların üzərinə həm də tarixin yaradıcısı olmaq məsuliyyətini və vəzifəsini qoyur. Qazax xalqının tarixində bu şərəfli vəzifəni yerinə yetirmək, bu uca adı doğrultmaq qisməti Abayın – böyük şair və humanist mütəfəkkir İbrahim Kunanbayevin bəxtinə düşmüşdür. Türk xalqlarının mənəvi dünyasında özünəməxsus yer tutan Abayın adı Azərbaycan

xalqı üçün də çox əzizdir. Azərbaycan xalqının ümummilliyet lideri Heydər Əliyev Abay şəxsiyyətinin tarixi mənasını yığcam, eyni zamanda bütün möhtəşəmliyi ilə səciyyələndirmişdir: *“Abay, onun yaradıcılığı bütün bəşəriyyətə , bütün xalqlara məxsusdur. Təbii ki , bu, qazax xalqının xoşbəxtliyidir. Çünki onun belə görkəmli övladı, alimi, maarifçisi var və o öz xalqını xoşbəxtliyə və firavanlığa aparan düzgün yol göstərmişdir. Bununla yanaşı , o, bütün bəşəriyyətə, eyni zamanda Azərbaycan xalqına məxsusdur. Biz Azərbaycanda Abayın yaradıcılığının əhəmiyyətini yüksək qiymətləndiririk.”*(1)

Abay hərtərəfli şəxsiyyət idi və öz xalqı üçün gördüyü işlərin əhatə dairəsi geniş , məzmunu isə dərin olmuşdur. Onun haqqında, demək olar ki, bütün qazaxların həvəslə işlədikləri təyinedici ifadələr var: *qazax xalqının böyük şairi, müasir qazax yazılı ədəbi dilinin banisi , qüdrətli bədii söz ustası , bəstəkar və maarifçi-demokrat və ictimai xadim...* Abay barədə söz açarkən bu ifadələrdən inşa yazan məktəbli də , ciddi tətqiqatlar aparan alim də, yüksək kürsülərdən nitq söyləyən siyasi xadim də eyni qürurla istifadə edir.

Abay qazax xalqının ictimai-siyasi, mədəni, eləcə də bədii düşüncə tarixinin ən mürəkkəb bir dövründə həyat səhnəsinə çıxmışdı. Türk xalqlarının vahid və sistemli ədəbiyyat tarixi dərslərinin yaradıcısı, görkəmli ədəbiyyatşünas alimimiz, prof. Pənah Xəlilovun qeyd etdiyi kimi: *“XIX əsrin ikinci yarısında qazax yazılı ədəbiyyatının başlıca nailiyyətləri onun (Abayın – F.A) adı ilə bağlıdır... Klassik qazax ədəbiyyatı onun sayəsində dərin ictimai-siyasi və fəlsəfi məzmun kəsb etmişdir.”*(2,3)

Qazax ədəbiyyatşünaslığında Abay öz xalqının mədəniyyət tarixində intibah yaratmış şəxsiyyət kimi qiymətləndirilir. *“Allah tərəfindən seçilmiş renessans şəxsiyyəti olmaq yalnız Abaya qismət oldu. Abay ona qədər yaradılanlardan bəhrələnərək qazax mədəniyyətini görünməmiş yüksəkliyə qaldırdı”* (3)

XIX əsrdə qazaxlar arasında təhsilə və orduya yalnız “seçilmiş” insanlar cəlb edilirdi ki, bunun da arxasında yenə düşünülmüş və Rusiya imperiyasının təsir dairəsində olan müsəlman xalqlarına yönəldilmiş məkrli müstəmləkəçilik məqsədləri dayanırdı. Ruslaşdırma siyasətini daha da dərinləşdirmək, demoqrafik tarazlığı pozmaq , özlərinə lazım olduqda isə xalqlar arasında münasibətləri gərginləşdirmək üçün qazax çölləri sürgünlərin məskəninə çevrilmişdi. “Yersiz gəldi, yerli qaç” zorakılığının tüğyan etdiyi bir şəraitdə yerli insan yaşamayan çöllərə doğru üz tuturdu. Məhsuldar ərəzilər , gəlir verən torpaqlar hakimiyyət dairələrinin kənardan gətirib yerləşdirdiyi insanların ixtiyarına verildirdi. Qazax çöllərinə kənardan gəlib burada məskunlaşanlar üçün Rusiya dövləti tərəfindən hər cür şərait yaradılırdı. Dövlətin “əyalətləri inkişaf etdirmək ” üçün ayırmış olduğu vəsaitlər də məhz kənardan gələnlərin məskunlaşdırılmasının stimullaşdırılmasına xərclənirdi. Qazax xalqının övladlarının hətta çar hökumətinin mənfəətləri və ucqarlardakı siyasətinin zərurətləri baxımından təhsilə və digər yeni həyat şəraitlərinə cəlb edilməsi də olduqca ədalətsiz şəkildə həyata keçirilirdi...

Məsələnin qəliz və paradoksal tərəfi isə bunda idi ki , tarixi reallıqlara görə , Orta Asiya xalqları , o cümlədən qazax xalqı üçün siyasi baxımdan Rusiya imperiyası ilə birlikdə olmaq o dövr üçün , bəlkə də, ən əlverişli və qaçılmaz qismət idi. Bu xalqların milli dövlət yaratmaq imkanları zəif idi. Digər tərəfdənsə , başda Osmanlı imperiyası olmaqla müsəlman Şərqi həm siyasi, həm də iqtisadi baxımdan tənəzzülə doğru getməkdə idi, dünyanın üstündəki siyasi coğrafiya öz hüdudlarını dəyişdirirdi. Bu, bir tarixi reallıq idi və həmin vaxt qazax xalqının və ya qazax xalqı ilə oxşar taleyi yaşayan hər hansı digər müsəlman xalqının Rusiya ilə müttəfiqliyi , Rusiyanın təsir dairəsinə daxil olması qarşıda duran yollar arasında “pislərin ən yaxşısı” sayıla bilərdi ki, açıq fikirli , xalqın gələcəyini düşünən ziyalıların bu məsələyə müsbət münasibəti həmin amillə izah oluna bilər. Rusiya imperiyası isə yaranmış tarixi şərtləri öz xeyrinə yönəltmək üçün mümkün olan bütün vasitələrdən istifadə edirdi.

Rusiya imperiyasının Orta Asiyada və Qazaxıstanda apardığı “zindəganlıq cəngi” –həyat savaşı Azərbaycanda daha sərt, daha məkrli və amansız idi. XX əsrin əvvəllərində rus məktəbində təhsil alan şagirdlər içində qazaxların nisbəti cəmi heç bir faiz də təşkil etmirdi. Təhsilə cəlb olunmuş insanların da , demək olar ki, hamısı təhsillərini ya öz hesablarına , ya da yerli imkan

sahiblərinin vəsaitləri hesabına almışdılar. İmperiya nəyin bahasına olursa olsun yerli xalqı qazax çöllərinə gətirdiyi yeni həyat üstünlüklərindən uzaqda saxlamağa çalışırdı.

Etiraf etmək lazımdır ki, bu siyasət öz işini görmüş, acı bəhrəsini vermişdi. Xüsusilə müsəlman xalqları arasında ictimai və mədəni gerilik daha da dərinləşərək ictimai və mədəni həyatda böyük təzadlar yaratmışdı. Bu təzadlar müsəlman və xristian mədəniyyətlərinin müqayisəsində daha bariz şəkildə görünməkdə idi. Siyasi cəhətdən Rusiya imperiyasına bağlı olan müsəlman xalqları bir tərəfdən öz tarixi köklərindən uzaqlaşdırılır, digər tərəfdənsə milli-etnik və dini ayrışdırılıya məruz qalırdı. Çox maraqlı bir faktı yada salmağa dəyər ki, hələ XIX əsrdə mükəmməl elmi mərkəzlərə malik Rusiya imperiyasında müsəlman xalqlarına qondarma adlar verərək öz kimliyindən uzaqlaşdırma siyasəti bir sistem təşkil edirdi. Məsələn, Azərbaycan türkləri Rusiya tərəfindən “qafqaz tatarları” adlandırıldığı kimi, Orta Asiya türklərinə də qondarma adlar verilmişdi. Qazaxlar “qırğız-qazax” və “qırğız-qaysaq”, qırğızlar isə “qara qırğızlar” adlandırılırdı. Bu əslində, milli kimliyin və insanların milli heysiyyatının göz ardına vurulması idi.

Kütlə, xalqın çoxluğu bu nataraz durumla barışdığı halda, xalqın daxilindən gələn yenilməz bir qüvvə xalqı öz varlığını və dəyərlərini yaşatmağa çağırırdı. Bütün varlığın həyatını işıq və təmiz hava təmin etdiyi kimi, xalqın varlığının davam etdirilməsi üçün ona işıq və hava təmin edən (edəcək) şəxsiyyətlər yetişirdi. Xalq nə qədər məhrumiyyətlərə və əzablara düçar olsa belə, nə qədər alçaldılmaya, təhqirə və təzyiqlərə məruz qalsa belə, xalqın içindən çıxan, torpağın sinəsindən göyərən qüvvələr ümidlə yaşayırdılar. Xalqın gələcəyinin daha aydın və daha işıqlı olması ümidi ilə. Xalqın özünün yetişdirdiyi ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin onun ümumi maraqlarını qorumamağa can atması, təhsil və biliklərə yiyələnmək həvəsi milli varlığın yaşadılması üçün “tarixin sifarişi” kimi təzahür edirdi. Görünür, ən çətin dövrlərdə tarix elə insanlara meydan verir ki, onlar işıqlı əməlləri ilə həm də tarixin özünü yaratmış və yaşatmış olurlar.

XIX əsrin sonlarında qazax xalqı arasından Abay kimi bir şəxsiyyətin araya-ərsəyə gəlməsinə, tarix səhnəsinə çıxmasına da sadəcə xoş bir təsadüf kimi, Allahın hədiyyə etdiyi xoşbəxt “şans” kimi baxmaq yəqin ki, düzgün olmaz. Abayın tarix səhnəsinə gəlməsinə qazax xalqının və özünü gələcəyə daha keyfiyyətlə daşımaq potensialının bir ifadəsi kimi qiymətləndirmək daha məqsədəuyğun və yerində olardı. Müstəmləkəçilik zülmünün tüğyan etdiyi bir ölkədə və şəraitdə milli ruhu oyadıb daha yüksəklərə qaldırmaq, xalqda öz dəyərlərinə, ən əsası isə öz mənəvi gücünə, gələcəkdə daha yaxşı yaşamaq qüdrətinə inam oyatmaq xalqın bir övladı kimi Abayın üzərinə düşən böyük bir tarixi təyinat oldu.

Müasir qazax ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, böyük şair və ictimai xadim Oljas Süleymenov müsahibələrinin birində dedi ki: *“Əsl şair xalqın qurtuluşu, həyatını qoruyub saxlaya bilməsi üçün nə lazım olduğunu, eləcə də xalqa nələrin zərər verə biləcəyini hiss etməlidir. Bizdə Abay belə bir şair olmuşdur.”*(4)

Öz xalqının xilaskar övladı olan Abay xalqı irəli aparmaq üçün yollar axtarırdı və axtardığı qurtuluş yolunun yeni dünya şərtlərinin düzgün dərk olunmasından, maarifdən, mədəniyyətdən, qabağa gedən millətlərin və cəmiyyətlərin təcrübəsini öyrənməkdən keçdiyini görürdü. Öz böyük müasiri olan Mirzə Ələkbər Sabir kimi Abay da “bizi dindirən əsrlər” –zəmanə ilə zəmanənin öz dilində danışmağı ən doğru istiqamət və çıxış yolu hesab edirdi. Abay yaxşı bilirdi ki, onun zəmanəsində Rusiya imperiyası ilə döyüşə çıxmağın qazax xalqı üçün heç bir əhəmiyyəti və perspektivi olmayacaq. Ona görə də Rusiya İmperiyasından öz haqlarını ala bilmək üçün xalq ilk öncə öz hüquqlarını dərindən bilməli, tarixin gedişatından baş açmağı bacarmalı idi.

Abay zəmanənin bütün mürəkkəbliklərini və ziddiyyətlərini öz taleyində yaşamış, öz tərcümeyi-halından keçirmiş bir şəxsiyyətdir. Onun atası Kunanbay böyük nüfuz sahibi idi, istər yerli əhali arasında, istərsə də çar məmurlarının yanında sözü ötürdü. Kunanbay həm keçmiş zəmanənin -itirilən dəyərlərinin yerini gözəl bilir, həm də yeni zəmanənin gerçəkliklərinə düzgün qiymət verməyi bacarırdı. Yolu qazax çöllərindən keçmiş Avropa səyyahlarından biri onu müdrikliyinə, iti zəkasına və hazırcavablığına görə “çöllərin Siseronu” adlandırılmışdı. Zəmanənin gerçəkliklərini aydın dərk etməyi bacaran Kunanbay öz kiçik oğlunu mədrəsə təhsili ilə yanaşı, rus məktəbində oxudanda da nə etdiyini yaxşı bilirdi: oğlunun gələcəkdə daha fəal mövqeyi olan, xalqın taleyinə təsir göstərə bilmək imkanına malik bir vətəndaş kimi yetişməsi üçün onun rus

məktəbinə getməsinə mane olmamışdı. Bu isə yeni dövrün ziyalı olacaq Abayın taleyində iz salmış ibrətamiz və rəmzi bir başlanğıc demək idi: onun qarşısında qazax çöllərində iki mədəniyyəti bir araya gətirmək vəzifəsi dururdu. Daha doğrusu, elə bir başlanğıc yaratmaq ki, həm Şərqi mədəniyyətinin dəyərlərini ehtiva etsin, həm də Qərbi mədəniyyəti ilə ünsiyyət yaradıb, Qərblə bir sırada irəliləyə bilsin. Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, bəzi mənbələrdə Abayın rus məktəbində təhsil almasının şairin kiçik yaşlarından mədrəsə təhsil sistemində etiraz edərək yeni məktəbə böyük rəğbətli ilə izah etmək mülahizəsi də mövcuddur. Hətta şairin rus məktəbinə öz atasından izinsiz, onun iradəsinin ziddinə olaraq getməsi də qeyd olunur. Ancaq son vaxtlar Qazaxıstanda Abayın tanınması istiqamətində yaranmış elmi kütləvi əsərlərdə, yazıçının yeni tərtib edilmiş tərcümeyi-halında Abayın öz atası Kunanbayın tövsiyəsi ilə mədrəsə təhsili ilə yanaşı, rus təhsili də alması qeyd olunur: rus təhsili almaq insanlara cəmiyyətdə daha yüksək mövqə və vəzifə tutmağa imkan yaradırdı.

Abay öz zamanəsinə qədər əsasən “aldı görək nə dedi” üsulu ilə bədahətən yaranan qazax şeirini folklor səviyyəsindən realist yazılı ədəbiyyat səviyyəsinə qaldıra bilmişdir. O, poeziyaya dərin sosial və fəlsəfi məzmun müdaxilə imkanlarını genişləndirmiş, özünəməxsus tarixə və ənənələrə malik qazax bədii düşüncəsini həm Şərqi ədəbiyyatının, həm də rus ədəbiyyatının ənənələrindən gələn yeni-yeni formalarla, rəngarəng janrlarla zənginləşdirmişdir. Məhz onun yaradıcılıq dühası sayəsində ədəbiyyat zamanın yolayırıcısında böyük sarsıntı keçirən bir millətin tarixinin həqiqi aynasına və tərcümanına çevrilmişdir. Millət bu aynada düzü düz, əyrini əyri görmüşdür.

Bu gün Abayın irsi qazax xalqının mənəvi sərvəti hesab olunur və xalq bu sərvəti yüksək qiymətləndirir, onunla qürür duyur...

Abay qazax xalqının mənəvi varlığına yeni keyfiyyət gətirməyə müvəffəq olmuş şəxsiyyətdir. Ucsuz-bucaqsız qazax çöllərinin üzərində dolaşan türk ruhunun sərbəstliyi və daim daxili azadlığa can atması, Şərqi mədəni irsinin zərifliyi, incə ahəngi, həssaslığı onun poeziyasında Qərbi və rus ədəbiyyatındakı dərin intellektuallıqla və rasionallıqla çulğalaşmışdır. Qazax ədəbiyyatı tarixində Abayın təmsalında şeir yeni keyfiyyət qazanmışdı: zamanə ilə döş-döşə gələrək, həyatın real gedişatını dəyişmək idealını öz çiyinlərinə götürmüşdü.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin böyük Qazax şairi Abay Kunanbayevin 150 illik yubileyində iştirak edən dövlət başçılarından və nümayəndə heyətləri rəhbərlərinin şərəfinə rəsmi qəbulda nitqi “Azərbaycan” qəzeti, 11 avqust 1995-ci il.
2. P.Xəlilov. Dan ulduzu, -“Abay. Şeirlər və poemalar” kitabına müqəddimə, Bakı, 1970
3. Muxtar Qul Məhəmməd. Dünyanı söz idarə edir, -“Körpü jurnalı”, 2008, №1
4. М.Сыдыкназаров, Д. Сыдыкназарова. Парадигмы духа и типология содержательных корреляций, www.nich.tarmpi.kz/n.../2/13_syidyknazarov_m_syidknazarova_d.doc

XÜLASƏ

XIX əsrin maarifçi demokrati Abay Kunanbayev Qazax xalqının tarixində yüksək intellekti, bacarığı və istedadı ilə fərqlənən şəxsiyyətlərdən olmuşdur. O, zamanla ayaqlaşaraq millətin özünü tanıması, dilini qoruması və yaşatması, mədəniyyətini inkişaf etdirmək üçün çox işlər görmüş, özündən sonra gələn nəsillərin yoluna işıq saçmışdır.

Qazax xalqının ictimai-siyasi həyatı, məişəti, əxlaqı, adət-ənənələri onun yaradıcılığının ana xətti olmuşdur. Şair haqqında Qazax ədəbiyyatı və mədəniyyətinin görkəmli nümayəndələri yüksək fikirlər söyləmişlər. Bu məsələlər məqalədə əhatəli şəkildə işıqlandırılmışdır.

Açar sözlər: tarix, elm, politika, xalq, Qazax, Abay

NOVRUZ VƏ İSLAM MƏDƏNİYYƏTİ

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev 10 yanvar 2017- ci il tarixində həmin ilin “İslam Həmrəyliyi İli” elan edilməsi haqqında tarixi Sərəncam imzalamışdır (2). Sərəncamda göstərilir ki, “Azərbaycan uzun əsrlərdən bəri İslam sivilizasiyasının əsas mərkəzlərindən biri olmuşdur. O, İslam dininin yayılmasında və eyni zamanda Müsəlman İntibahının bərqərar olmasında mühüm rol oynamışdır. Bütün bunlar Azərbaycan ərazisində ilk vaxtlardan İslam dininin maddi və qeyri-maddi irsinin formalaşmasına zəmin yaratmışdır. 743-cü ildə tikilən Şamaxı Cümə məscidi və ölkəmizin muzeylərində saxlanılan qədim əlyazmalar bunun bariz nümunəsidir. Dinlə bağlı sərt qadağaların mövcud olduğu sovet dövrü Azərbaycanında cəmi 17 məscid fəaliyyət göstərdiyi halda, hazırda onların sayı 2000-i ötüb keçmişdir... ”(2). Prezidentin bu Sərəncamı mühüm beynəlxalq və ideoloji mahiyyət daşıyır. “İslam həmrəyliyi” dünya miqyasında baş verən problemlərin həllinə, müsəlman ölkələri arasında birliyin, əməkdaşlığın daha da möhkəmlənməsinə öz töhfəsini verəcəkdir. 2017 -ci ilin may ayında Bakıda keçirilən IV İslam Həmrəyliyi Oyunları bu baxımdan çox əhəmiyyətlidir. Bu mühüm hadisə bütün müsəlman dövlətlərinin nəinki həmrəylik bayramına, həm də xalqların, ölkələrin birləşməsinin əyani sübutuna çevrilmişdir.

Məlum olduğu kimi, İslam dininin tarixi qədimdir. VII əsrin əvvəllərində Ərəbistan yarımadasında təşəkkül tapan İslam dini bütün dünyaya yayılmağa başlamış, Azərbaycan ərazisinin islamlaşma dövrü isə təqribən hicrətin 18-ci ilindən (639-cu il) hesab olunur. Tarixi mənbələrə görə, Azərbaycanın marzbanı İsfəndiyar ibn Fərruxzad həmin ildə ərəblərlə sülh müqaviləsi bağlandıqdan sonra Ərəblər bir çox əraziləri – Təbrizi, Naxçıvanı, Beyləqanı, Bərdəni, Şirvanı, Muğanı, Aranı fəth edib Dərbəndə qədər gəlirlər. Dərbəndin istehkamı onları heyrətə gətirir və şəhərə “Bab əl-Əbvab” (“Qapılar qapısı”) adını verirlər. Tarixçilərin məlumatlarında göstərilir ki, artıq xəlifə Əli bin Əbu Talibin hakimiyyəti dövründə (656-661) Azərbaycanda əhalinin böyük bir hissəsi islamı qəbul etmişdi (4 ; 9).

Azərbaycanda İslamın yayılması və bərqərar olması milli birliyin və siyasi sabitliyin formalaşmasına müsbət təsirini göstərdi. Din tarixində ən humanist və ədalətli olan İslam qanun və ehkamları insanları düzgün yola dəvət edir, onlarda dürüstlük, halallıq, sülhsevərlik, xeyirxahlıq və s. ali keyfiyyətlərin aşılmasında əvəzedilməz rol oynayır. Beləliklə də, VII əsrdə Azərbaycanda İslamın qəbul edilməsi türk və qeyri-türk etnoslar arasında, onların həyatında ciddi dönüş yaratdı ki, bu da müxtəlif adət-ənənələrin təşəkkülünə, qohumluq əlaqələrinin inkişafına və genişlənməsinə səbəb oldu.

Ümumislam mədəniyyəti İslamı qəbul edən xalqların milli dəyərlərinin zənginləşməsinə və tərəqqisinə böyük təkan verdi. Söz ehtiyatının genişliyi baxımından dünyanın ən zəngin və gözəl dillərindən olan ərəb dili İslam dininin ən mükəmməl qaynağı olan Qurani-Kərimin dilidir. Müqəddəs Qurani-Kərim müsəlmanlara yaşam tərzini, qayda və qanunlarını ərəb dili ilə çatdırmış və bu dili sonuncu səmavi dinin dili zirvəsinə yüksəltmişdir.

Xalqımızın erkən mifoloji təsəvvürlərindən bəhrələnən qədim dövr əkinçilik, maldarlıq, təbiətin yenidən oyanması, yazın gəlişi ilə bağlı görüşlərlə zənginləşən və milli mərasim sistemində əsrlər boyu sabitləşən ən möhtəşəm bayramlardan biri Novruzdur. Bu bayram xalqımızın milli - mənəvi dünyasını əks etdirən, etik-estetik görüşləri özündə yaşadıb bu günümüzdə çatdıran bütöv mədəniyyət kompleksidir.

1993-cü ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Ulu Öndər Heydər Əliyevin tarixi əhəmiyyət kəsb edən Sərəncamından sonra Novruz ölkəmizdə artıq rəsmi ümummilliyə bayram səviyyəsində - Dövlət Bayramı kimi keçirilməyə başladı. Bu əlbəttə ki, Novruzun beynəlxalq arenada daha da tanınmasına və onun möhtəşəmliyinin dünyaya çatdırılmasına zəmin yaratdı. Təsadüfi deyildir ki, 2009-cu ildə Heydər Əliyev Fondunun Prezidenti, UNESKO və İSESKO-nun

xoşməramlı səfiri, Azərbaycanın Birinci vitse-prezidenti xanim Mehriban Əliyevanın təşəbbüsü ilə Novruz bayramı dünya sferasında öz layiqli yerini aldı – UNESCO-nun dünya xalqlarının qorunan qeyri-maddi mədəni irs siyahısına daxil edildi. 2010-cu ildə isə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş məclisi 21 mart tarixini “Beynəlxalq Novruz günü” elan etdi. Həqiqətən də bu, Azərbaycan dövlətinin və dövlətçiliyinin qürurverici uğuru, böyük nailiyyəti idi.

Novruz təbiətin dirçəlişi, oyanışı ilə bağlı yaranan bayramdır. Novruz bayramının mənşəyi erkən təsəvvürlərlə bağlı olduğuna və çox geniş əraziləri əhatə etdiyinə görə, onun konkret yaranma tarixi barədə fikir yürütmək yanlışlıqlara səbəb ola bilər. Amma bu barədə müxtəlif ehtimallar mövcuddur, yəni bayramın ibtidai icma quruluşunun müəyyən mərhələsində meydana gəlməsi barədə fikirlər var. Bəzi mənbələrə görə, hələ Əhəmənilər dövründə (miladdan əvvəl 558-330) Novruzu keçirmək xalq arasında yayılıb. Bəzi tədqiqatçılar bu bayramın eradan əvvəl III minillikdə Babilstanda keçirilməsi haqqında məlumatlar verirlər. Çünki “ Babil təqviminin Yaxın Şərqi xalqlarının salnaməsinə təsirindən danışarkən bunu nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycan mühitinin Babillə əlaqədə olması haqqında tarixdə bir sıra məlumatlar vardır(5, s.92). Orta əsr mənbələrindən Ömər Xəyyamın “ Novruznamə” əsərində göstərilir ki, “ novruzun yaranmasının birinci səbəbi odur ki, həmin gündə Günəş dövrə vurub 365 gün altı saatdan sonra öz yerinə (hərəkət etdiyi bürcdən yenə ora qayıdır”.(5, s.99)

Ümumiyyətlə, Novruz kulturoloji dəyərlər kompleksi olduğuna görə, onu tarixən müxtəlif din və təriqət nümayəndələri dəstəkləmiş, öz bayramları kimi qəbul etmiş, ona müsbət münasibət bildirmişlər. Məsələn, zərdüştilər Novruz ənənələrini daha da zənginləşdirmiş, onun yayılmasına böyük təsir göstərmişlər. “İslam din xadimləri də Novruza dərin rəğbətlə yanaşmış, hətta bayram günü Həzrət Əlini xilafət mənəbinə yüksəltməklə onu, necə deyirlər, bir qədər özünüküləşdirmək istəmişlər. Buna nail ola bilmədikdə isə bəzi din xadimləri və hakimlər Novruzu müəyyən dövrlərdə yasaqlamağa təşəbbüslər göstərmişlər”(3, s.70).

Mənbələr göstərir ki, vaxtilə “Hörmüz” adı ilə bağlı bayram keçirilmiş, islamın bərqərar olmasından sonra isə qadağan edilmişdir. Xəlifə Müaviyənin (661-680) sarayına gələn din xadimləri “Bu bayram Hörmüz yox, Novruz (Yeni gün) adlanır və o, yaz, təqvim bayramıdır” deyərək ona münasibət bildirmişlər. Bundan sonra Müaviyə bu bayramın keçirilməsinə şərait yaratmışdır. Həcc ibn Yusifin (661-719) dövründə Novruza yenidən yasaqlar qoyulmuş, nəhayət, Xəlifə Ömər ibn Əbdüləzizin (717-720) hakimiyyəti illərində isə bayrama qarşı olan bütün qadağalara son qoyulmuş və Novruz daha geniş şəkildə təbliğ olunmağa başlamışdır (3,s.71).

Uzun yüzilliklər ərzində İslam alimlərinin əsərlərində Novruz bayramının mahiyyəti, həmçinin bu bayramda icra olunacaq müstəhəb əməllər haqqında məlumat verilmişdir.

Orta əsrlərin görkəmli alimi və mütəfəkkiri Əbu Reyhan Əl-Biruni (973-1051/1052) Novruz və İslam münasibətlərinə dair dəyərli tədqiqatların müəllifidir. O, öz əsərlərində İslamın Novruza münasibətini bildiren məqamlara toxunaraq göstərmişdir ki, ərəb xəlifələri ilk dövrlərdə Novruz bayramı üzərinə müəyyən qadağalar qoysalar da, Məhəmməd peyğəmbər əleyhissəlam ona yeni bir tərəvət gətirmişdir. Peyğəmbərimizin bayramla bağlı söylədiyi bir əhvalatdan sonra Novruz İslam dünyasında daha geniş yayılmışdır. Əl-Biruni Əbd əs Səməd ibn Əliyə istinadən belə bir rəvayəti qeyd etmişdir ki, “Novruz günü Məhəmməd peyğəmbərə (ə) içərisində halva olan gümüş cam hədiyyə edirlər. Peyğəmbər (ə) “Bu nədir?” deyərək məlumat istədikdə ona deyirlər ki, “Novruz halvasıdır”. Peyğəmbər (ə) “Novruz nədir?” – deyərək təkrar soruşduqda isə ona cavab verirlər ki, Novruz böyük el bayramıdır. Bu zaman peyğəmbər (ə) deyir: “Bəli, bu həmin gün idi ki, o gün Allah-təala ölüləri təkrarən canlandırmışdır.”

Peyğəmbər (ə) həmin gün ona göndərilən gümüş kasadakı Novruz halvasından bir tikə yemiş, qalanını isə öz əshabələrinə paylayaraq demişdir: “Qoy həmişə Novruz olsun ” (3,s.71).

Qeyd etməliyik ki, “Qurani-Kərim”də Novruz bayramının adı çəkilməyə də, ümumilikdə müqəddəs kitabda bayram sözünə yalnız bir dəfə rast gəlirik “Maidə” (“Üzərində yemək olan süfrə”) surəsinin 114-cü ayəsində deyilir: “Məryəm oğlu İsa dedi: “Ey Allahım! Ey bizim Rəbbimiz! Bizə göydən bir süfrə endir ki, bizim həm birincimiz, həm də axırıncımız üçün bir bayram və Səndən bir möcüzə olsun. Bizə ruzi ver, Sən ruzi verənlərin ən yaxşısısan!”(6)

Maraqlı cəhətlərdən biri budur ki, Novruz çərşənbələrinin əsas qayəsini təşkil edən, dünyanın və insanın yaranmasında bilavasitə iştirak edən dörd müqəddəs varlıq barədə Qurani-Kərimdə də məlumat verilir.

Dini mənbələrdə və səmavi kitablarda Yel –Külək dünyanı idarə edən Tanrı hesab olunur, yaxud da Allah tərəfindən göndərilən bir antropomorf kimi təsəvvür edilir. Məsələn, Məhəmməd peyğəmbər əleyhissəlam buyurub ki, “Külək Allahın qullarına bir nemətidir. Bəzən insanlara rəhmət, bəzən də əzab gətirir. Külək olduğu zaman ona söyməyin, onun xeyrini istəyin, şərindən də Allaha sığının, başqa sözlə külək Allahın əmrindəndir”. Quranın “Əhqaf” (“Qumsal təpələr”) surəsinin 24-cü ayəsində küləyin dağıdıcı gücü ilə bağlı bir əhvalata işarə edilir: “Bir zamanlar Allaha şəriq qoşan Ad qövmünün yanına Allah Hud peyğəmbəri göndərdi ki, onları düz yola gətirsin, lakin bu alınmayanda Allah Ad qövmünün üzərinə “Sarsar” deyilən məhvedici bir rüzgar göndərdi, yeddi gecə və səkkiz gün davam edən bu soyuq qasırğa həmin tayfanı yer üzündən sildi”(6).

İslam dinində dörd mələkdən biri Mikayla təbiət hadisələrini – yağışın yağmasını, küləyin əsməsini, yaşıllığın bitməsini idarə etmək Allah tərəfindən buyrulmuşdur.

Bayram anlayışı bolluq, bərəkət, xeyirxahlıq rəmzidir. Adi günlərdən fərqləndirilən bayram zamanı özünün arxaik ritual semantikasını və dəyəri ilə seçilir ki, mahiyyətini təşkil edən sakrallığı da onun başlıca əlamətidir (8, 43). İslamda Qurban və Fitrdən əlavə cümə günləri və Qədir-Xum da bayram kimi xüsusi mərasimlərə malik mühüm günlər hesab olunur. İslam alimlərinin bəzi kitablarında isə Novruzla bağlı vacib əməllər və dualar öz əksini tapmışdır. Məsələn, Şeyx Abbas Qumminin dörd məsumdan nəql etdiyi duaları topladığı külliyyat “Məfatihul-Cinan” (“Cənnətin açarları”) əsərində göstərilir ki, İmam Sadiqin (ə) məlumatına görə Müəlla ibn Xuneyse öyrətdiyi kimi, Novruz bayramı yetişdikdə qüsl alın, ən təmiz paltarlarınızı geyinin, ən xoş ətiirlərdən istifadə edin və çalışın həmin gün oruc tutun. Elə ki, şam və xüftən namazlarını və onların nafilələrini qıldın, dörd rükət iki-iki Novruz namazı qıl”(7, s.604). Bundan əlavə Əllamə Məhəmməd Baqir Məclisinin XVIII əsrdə ərəb dilində yazdığı islami-ensiklopedik kitab “Biharul-Ənvar” (“Nurlar dəryaları”) və ya tam adı ilə “Biharul-ənvaril-camiəti lidurəri əxbaril-əimmətil-əthar” (“Pak və məsum imamların hədislərindən gövhərləri əhatə edən nurlar dəryaları”) və s. dini kitablarda Novruz günündə icra olunacaq ədəb qaydaları barədə məlumat verilmiş, digər islam mənbələrində də bu bayramla bağlı ayrı-ayrı rəvayətlər toplusu təqdim edilmişdir.

Bundan əlavə, İslam şəriət kitablarında digər rəvayətlər də verilmişdir ki, bu mətnlər islamda Novruz günü barədə müəyyən bilgilərdən xəbər verir. Məs. İbn Fəhd Hilli (841 h.q) rəvayəti təqdim edir: İmam Sadiq (ə) buyurur. “Novruz günü Allah Rəsulunu (s) Qədir-Xumda (Məkkə-Mədinə arasında yerləşən bir məkanın adıdır. Məkkədən iki yüz kilometr məsafədə yerləşir – Ü.Nəbiyeva) müsəlmanlardan möminlərin əmiri Əli (ə) barədə beyət aldığı və müsəlmanların onun vilayətini təsdiq etmələrini istədiyi gündür... (9)

İslam mənbələrinə görə, “Biharul-ənvar”da (“Nurlar dəryaları”) qeyd olunur ki, “Xuneysin oğlu Müəlla deyir ki, Novruz günü İmam Sadiqin (ə) yanına getmişdim. İmam buyurdu: “Bu günün qiymətini bilirsənmi?”... Buyurdu: “Kəbənin Allahına and olsun ki, bu qədim bir adətdir. Dedim: “Ey sərvərim! Sizin bunu mənə açıqlamanız əzizlərimizin dirilməsindən və düşmənlərin məhv olmasından daha vacib olar”. O zaman buyurdu ki, ey Müəlla! Novruz günü Allahın bəndələrindən Ona pərəstiş edib şəriq qoşmaları peyğəmbər (ə) və onların höccətlərinə tərəfdar olmaları üçün əhd-peyman aldığı gündür. Bu, günəşin çıxdığı, küləklərin əsməyə başladığı və torpaqdakı güllərin bəhrələndiyi gündür...”(7) . Digər bir mənbədə belə rəvayət olunur ki, “Allah-təala buyurmuşdur ki, Novruz günü mənim yanımda əzəmətli və ehtiramlı gündür. Hər bir mömin bu gündə məndən hacət istəsə, onu yerinə yetirəcəm!”...”

Təqdirəlayiq haldır ki, bəşəri və sivil dəyərlərin zirvəsi olan İslam dini minilliklərdən keçib gələn Novruz bayramını yüksək qiymətləndirmiş, ona layiqli dəyər vermişdir. Tarixilik, struktur, ideya və məzmun cəhətdən xalqımızın keçirdiyi digər bayramlarla müqayisə edilməsi mümkün olmayan ulu Novruz İslamın qəbul və pərəstiş etdiyi əziz bayramlarından birinə çevrilmişdir.

Şimal yarımkürəsində astronomik yazın başlanması, yəni, gecə ilə gündüzün bərabərləşməsi ilə bağlı keçirilən bahar bayramı bir çox Şərqi ölkələrində, o cümlədən İran, Əfqanıstan, Pakistan,

Özbəkistan, Tacikistan, Qırğızıstan və s. ölkələrdə də bayram edilir. Misirdə yazın gəlişi “Şəmmuun-nəsim”- yaz və artım, məhsuldarlıq bayramı ilə bağlı müxtəlif mərasim və ayinlərin icrası ilə qeyd edilir (1, s.57). Şərq xalqları bu bayramı islamdan əvvəlki dövrlərdə keçirmişlər. Yaxın və Orta Şərqi bir çox ölkələrində bu bayram əziz və səbirsizliklə gözlənilən bir mərasim kimi qeyd edilir. Təbiətə sitayiş, təbiətin qış yuxusundan ayılması ilə bağlı olan Novruzun mərasimləri qədim tarixə malikdir və zaman keçdikcə bu mərasimlər şamanlıq, atəşpərəstlik, islam kimi dinlərin və etiqadların təsiri nəticəsində dəyişmiş, yeni-yeni elementlərlə zənginləşmişdir(1,s.51). Bu bayramın rəmzlərindən biri də yenilənmə, gələcəyə böyük ümidlər bəsləməkdir. Erkən təsəvvürlərə görə, bayram günü hər şey yenilənir, ilk yaz yağışı yağır, ot bitir. Şərq xalqları baharın gəlişini böyük səbirsizliklə gözləyir, evlərində səliqə-səhman yaradır, hazırlıq işləri aparırdılar. Ümumiyyətlə, bugünkü dövrdə Böyük İpək yolu boyunca yerləşən bütün ölkələrdə - Çindən, Orta və Ön Asiya ölkələrində də baharın gəlişi təmtəraqla qeyd olunur. Əfqanlar, farslar və tatarlar hətta sonuncu çərşənbəni də qeyd edirlər, səməni cücərdib, tonqal qalayrlar. Məsələn, əfqanlar bu bayramı təmtəraqla qarşılayır, hətta rəngli bayraqları 9 gün saxlayır, yüksək səviyyədə yaz bayramını keçirirlər.

Novruzla İslamı birləşdirən ən əsas cəhət isə ondan ibarətdir ki, hər iki möhtəşəm qaynaq insanların mənəvi dünyasını zənginləşdirir, onların daxili aləmini paklaşdırır, sıxıntılarını, ümitsizliyini yox edir, qəlblərdə inam hissini tərəqqi və qələbə əhval-ruhiyyəsini möhkəmləndirir və gələcək nəsillərə ötürür.

Qürurverici haldır ki, bu gün müasir Azərbaycan dünyanın ən nüfuzlu və mötəbər tədbirlərinin keçirildiyi, beynəlxalq əhəmiyyətli problemlərin müzakirə obyektinə çevrildiyi, müxtəlif məzmunlu forumların təşkil olunduğu ölkələrdən biridir.

Ulu öndər Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikası Gənclərinin I Forumunda demişdi: «Gənclərimiz diinimizi olduğu kimi öyrənməli, qəbul etməli və ondan istifadə etməlidirlər. Biz heç vaxt imkan verə bilmərik ki, ayrı-ayrı şəxslər, ayrı-ayrı qüvvələr öz şəxsi mənafeələrini güdürək İslam dini pərdəsi altında Azərbaycan gənclərinin tərbiyyəsini və mənəviyyatını zədələsin».

Azərbaycan xalqının ümummillə lideri 26 avqust 1994-cü il tarixində Təzəpir Məscidində Məhəmməd Peyğəmbərin mövludu münasibəti ilə keçirilən mərasimdə isə bildirmişdir: «İslam dini başqa dinlərə qarşı heç vaxt düşmən olmamışdır. Çünki bu dinlər hamısı Allahdan gəlir. Azərbaycanda müsəlmanlarla yanaşı başqa dinlərə etiqad edən adamlar da yaşayır. Onlar da Azərbaycanın bərabərhüquqlu vətəndaşlarıdır. Çalışmalıyıq ki, dini, mili mənsubiyyətindən asılı olmayaraq Azərbaycanın bütün vətəndaşları eynihüquqlu olsunlar və onların hamısının birliyini, vəhdətini təşkil edək. Bu da Allah-Taalanın buyruğu, bizim yolumuzdur».

Təsədüfi deyildir ki, 2009-cu il Bakı İslam Mədəniyyətinin paytaxtı elan olunmuşdur. 2018-ci ildə isə Naxçıvanın İslam Mədəniyyətinin paytaxtı elan olunması qərara alınmışdır. 2009-cu ildə Bakıda İslam Əməkdaşlıq(Konfransı) Təşkilatına üzv olan ölkələrin və həm də Avropa dövlətlərinin Mədəniyyət nazirlərinin toplantısı keçirilmişdir.

Azərbaycanda bu istiqamətdə davamlı olaraq aparılan işlər dünya miqyasında təhlükəsizliyin, sülhün, əmin-amanlığın təmin edilməsinə, sivilizasiyalararası dialoqun, islam həmrəyliyinə, o cümlədən İslam ölkələri ilə siyasi, iqtisadi, mədəni-mənəvi əlaqələrin daha da möhkəmlənməsinə xidmət edən tarixi təşəbbüsdür.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Aida İmanquliyeva . Novruz Şərq ölkələrində. Azərbaycanda Novruz. Bakı: “Çıraq”, 2012, s.51-57
2. Azərbaycan Respublikasında 2017- ci ilin “İslam Həmrəyliyi ili” elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. Bakı şəhəri, 10 yanvar 2017- ci il
3. Azərbaycanda Novruz. (Toplayanı, nəşrə hazırlayanı və elmi red. A. Nəbiyev) Vasim Məmmədəliyev . Novruz və İslam. Bakı:” Çıraq”, 2012, s.70-71
4. Bünyadov Ziya. Azərbaycan tarixi VII- IV əsrlərdə(Rus dilindən tərc. edənlər C.Cabbarov və H. Əlizadə), Bakı: “Şərq-Qərb”, 2007, 424 s.

5. Dadadzadə M. Azərbaycan xalqının orta əsr mənəvi mədəniyyəti. Bakı: "Elm", 1985, 216s.
  6. Qurani- Kərim (Ərəb dilindən tərcümə edənlər Z.Bünyadov və V. Məmmədəliyev), Bakı: 1997
  7. Məfatihul- Cinan (Küllüyyat) Şeyx Abbas Qumminin on dörd məsumdan topladığı küllüyyat (Tərc. edənlər Z. Bağırov, R. Şükürov), Bakı: 2013, 1000 s.
  8. Novruz Bayramı Ensiklopediyası (Tərtib edən B.Abdulla, T.Babayev), Bakı: "Şərql-Qərb", 2008, 208s.
- İnternet resursları*
9. Dinlərin tarixi. azerbaijan.az/p...ligion 01 a.html

XÜLASƏ

Təqdim olunmuş məqalə Novruz kulturoloji kompleksinin İslam mədəniyyəti ilə əlaqəsinin, o cümlədən İslam həmrəyliyinin qaynağı kimi mənəvi dəyərlər sisteminin araşdırılmasına həsr olunmuşdur. Ümumislam mədəniyyəti bu dini qəbul etmiş xalqların milli – mənəvi dünyasını daha da zənginləşdirmişdir. Novruz- Türk – Azərbaycan mədəni dəyərlər kompleksi olduğuna görə, bir çox din və təriqətlər bu möhtəşəm təbiət və cəmiyyət bayramını öz milli maraqlarına uyğunlaşdırmağa çalışmışlar. Təqdirəlayiq haldır ki, uzun əsrlər boyu İslam alimləri öz əsərlərində Novruzun mahiyyətini araşdırmağa çalışmış, hətta adət- ənənələrini də İslam kontekstində sərbəst etmişlər. Bu Yaz bayramının Şərql ölkələrində, o cümlədən İranda, İraqda, Əfqanıstanda, Pakistanda və s. keçirilməsi ilə bağlı mənbələrə də toxunulmuşdur.

Açar sözlər: Novruz, İslam mədəniyyəti, milli- mənəvi dəyərlər, yaz bayramı, tarix, mənbə

SULTAN MUXTAR qızı SEYİDOVA

*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Dövlət Universiteti*

ƏDƏBİ TƏNQİDDƏN ƏDƏBİYYAT TARİXÇİLİYİNƏ KİMİ

Şərəfli ömür yolu az-az adamlara nəsib olur. Belələrinin əməlləri, xeyirxah işləri daim anılır. Hər tərəfli biliyə, dünyagörüşə, geniş ürəyə, dərin zəkaya malik olan, xeyirxahlığı və səmimiyyəti ilə özünə əbədiyyət qazanan müdrik insanlardan biri də Pənah İmran oğlu Xəlilovdur. O, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının görkəmli nümayəndəsi, böyük ədəbi-ictimai xadim, çoxcəhədli yaradıcılığa malik alim, şərəfli müəllim ömrü sürən bir ziyalıdır. Bu ömrün qayəsi onun dözümlü, dönməzliyi, həyat eşqi, ruhdan düşməməsi, əməksevərliyi, uğura inamıdır. Əcəl aman versəydi elmin yollarında öz zəhməti ilə, öz ləyaqəti ilə yüksələn Pənah müəllimin bu günlərdə 96 yaşını tamam olacaqdı.

Professor Pənah Xəlilov Azərbaycanın qədim diyarında – Borçalı mahalının dilbər güşəsi Sadaxlı kəndində dünyaya göz açmışdır. Uca tanrı mələklərdən üstün olaraq yaratdığı insana özünün təkmilləşmiş, mükəmməlləşmiş sonuncu kitabının ilk ayəsində oxumağı buyurmuşdur. Oxumağın ilk ibadət olduğunu anlayan ilahiyyətçi ocağında dünyaya göz açan balaca Pənah anadan doğulanda öz dövrünün görkəmli şəxsiyyəti olan Molla Xəlil babaya muştuluqçu gəlir ki, ilk oğul nəvən olub. Molla Xəlil baba ilk nəvəsi olduğu üçün həddən çox sevinir və "adımı Pənah qoydum" deyir. Onun ömür-gün yoldaşı deyəndə ki, ay kişi, bu kənddə bir adam varmı ki, adı Pənah olsun? Əhməddən, Mahmuddan bir ad versək olmazmı? Bu zaman Molla Xəlil baba deyib ki, bir atalar sözü var "hər oxuyan Molla Pənah olmaz". Amma biləsən mənim nəvəm oxuyub Molla Pənah olacaq. Bu ad ruhani anlayışına görə tanrıya sığınan, Allaha pənah aparan, Allah pənahında, geniş mənada himayəçi, arxa, dadaçatan, istinadgah mənasında işlənir. Uşaqlıqdan saza-sözə çilgincasına vurğun böyüyən balaca Pənah M.P.Vaqifin də, klassiklərimizin və zamanımızdakı şairlərimizin də irsini sevə-sevə, heyranlıqla öyrənib, xeyli sonralar onların tədqiqatçısı kimi yetişdi, özünün təbiri ilə desək, "babamızın ümidini az da olsa, elm sahəsində doğrultdu".

... Günlər keçir, aylar ötür, balaca Pənah böyüyür, məktəb yaşı çatır. İlk təhsilini babasından alır. Babası etiqadlı ruhani, savadlı və dünya görmüş bir insan olduğundan oğullarına və kiçik qızına çərəkələr vasitəsi ilə ərəb əlifbasında oxumaq, yazmaq öyrədir. Sonra onlar latın hərflərini kəndin məktəbində öyrənirlər.

Pənah müəllimin atası İmran kişi də dövrünün təhsil görmüş ziyalı insanlarından idi. Borçalının Nəriman Nərimanov, Ömər Faiq Nemanzadə kimi maarif xadimlərinin bünövrəsini qoyduqları maarifçiliyin davamçısı olmuşdur və Sadaxlıda 1903-cü ildə ilk dünyəvi məktəbin açılmasında xüsusi xidməti olmuş vətənpərvər bir ziyalı idi. Hətta anası Yetər xanım da kənddə qadınların maariflənməsi, təhsil alması üçün çalışmış tərəqqipərvər bir qadın olmuşdur.

Pənah müəllim atasının vəzifəsi ilə əlaqədar dördüncü sinfi bitirəndən sonra Gəncədə M.Ə.Sabirin adını daşıyan 5 nömrəli orta məktəbdə təhsil almışdır. Ədəbiyyata sevgisinin və ədəbi zövqünün formalaşmasında orta məktəb müəllimlərinin rolu böyük olmuşdur. Bütün dərslərdən əla qiymətlər aldığı üçün ilin axırındakı imtahanlardan onu azad edirdilər. Axırncı sinfin buraxılış imtahanlarından da azad edildiyi üçün orta məktəb attestatının üzünü görmədən onu Azərbaycan Dövlət Universitetindən göndərilmiş bir dosent universitetə aparmışdır. Sonra məlum olur ki, Pənah müəllim filologiya fakültəsinə imtahansız qəbul olunmuşdur. Ona II kursu qurtarhaqurtarda adlı təqaüd (Stalin təqaüdü) verilməsi qərara alınır. Nümunəvi bir tələbənin xeyirxah bir insan olduğu hələ tələbəlik illərindən bəlli olur. Ona adlı təqaüd verilməsi qərara alınanda rəhbərliyə demişdir ki, bizim qrupda bir qız da əlaçidir. Ancaq maddi cəhətdən çox çətinlik çəkir. Mən isə “bəy balası” kimi dolanıram. Mənə düşən təqaüdü həmin qəza verilməsinə razıyam. Rəhbərlik bu gəncin ürəyinin böyüklüyünü görüb, ikinci Stalin təqaüdünün alınmasına nail olmuş və həmin təqaüd Pənah müəllimin dediyi qıza verilmişdir.

Pənah müəllim bütün ömrü boyu xeyirxah və səxavətli olub. Antik dövrün mahir natiqi Solon öz mühazirələrində söyləyirdi: “Həyatın ən yüksək qayəsi xeyirxahlıqdır ...”. Müqəddəs Quranımızda da yazılıb ki, “əsil insan odur ki, xeyirxahlıq etsin, səxavət göstərsin. Bunlar ekiz qardaşdırlar”.

Məhəmməd Peyğəmbərdən soruşurlar: “Əsil alim kimdir?” – “Əsil alim o şəxsdir ki, elmi öyrənən və öyrədən olsun”. Pənah müəllim elmi həm öyrəndi, həm də öyrətdi, özü də təmənnəsiz öyrətdi.

... Pənah müəllim 1948-ci ildə universiteti bitirir və aspiranturada saxlanılır. Onun elmi potensialını təkcə Mir Cəlal müəllim deyil, o dövrün bütün görkəmli alimləri, yazıçıları, şairləri görür və qiymətləndirir. Hələ aspiranturada oxuyarkən universitetdə xalq şairi Səməd Vurğunun “Mugan” poemasının təqdimat mərasimi keçirilirmiş. Çox görkəmli yazıçılar, şairlər, alimlər iştirak edirləmiş və o zamankı rəqlamentə görə bir nəfər aspirant da çıxış etməliymiş və bu qismət Pənah müəllimə düşübmiş.

Tədbir iştirakçılarından bir nəfər danışıq ki, poema haqqında bütün görkəmli alimlər, yazıçı və şairlər, o cümlədən Pənah müəllim aspirant kimi çıxış edəndən sonra söz Səməd Vurğuna verildi və şair tribunaya çıxan kimi dedi: “Yoldaşlar, mən hamının çıxışını dinlədim və bu qənaətə gəldim ki, mənim əsərimin əsas ideyasını, mənim bu əsərlə nə demək istədiyimi yalnız bu gənc aspirant düzgün qiymətləndirdi”.

Pənah müəllim özünü həmişə xəşbəxt hesab edirdi. Onun uğurları ölçülüb-biçilmiş planda yox, arzusuna, niyyətinə istiqamət verən mikromühitlə bağlı idi. Mikromühit isə ziyalılar, alimlər, pedaqoqlar ocağı olan Bakı Dövlət Universiteti idi. “İstedadım və səyim öz yerində, müəllim-professor heyətindən tutmuş, fakültə və universitet rəhbərliyinə, rektorlara qədər hamının mənə sonsuz qayğısı, diqqəti pillə-pillə ucalmağımın rəhnidir” (P.Xəlilov).

Pənah müəllim kiçiklə kiçik olub, böyüklə böyüklük etməkdə əvəzsiz insan idi. O, bir elin, bir obanın fəxri, güvənc yeri, bir nəslin arxası, dayağı idi. Onun ürəyi çox təmiz, safıydı. O tez-tez müəllimlərini xatırlayırdı. Unudulmaz müəllimimiz Mir Cəlal Paşayevin adı dilindən düşmürdü: “Dərsliyimə görə, məni doktorluq müdafiyyəsinə məcbur etmək dərəcəsinə gətirib çıxaran ədibimiz, müəllimimiz professor Mir Cəlal Paşayevə minnətdaram” (P.Xəlilov). Rektorlarımızdan Cəfər Xəndanı, Abdulla Qarayevi, Yüsif Məmmədəliyevi, Mehdi Əliyevi heç zaman unudmurdu. Onun dərsləkləri, məqalələri Azərbaycan Dövlət Universitetində “SSRİ xalqları ədəbiyyatı” (indiki “Türk

xalqları və şərq slavyanların ədəbiyyatı”) kafedrasının yaradılmasına əsas verdi (1973). O, keçmiş tələbələrinin şəxsində gənc kadrlar hazırladı. Özbəkistan və Gürcüstan Respublikası universitetləri ilə kafedralararası əlaqə və tələbə mübadiləsini gücləndirdi. Respublikamızın milli kadrlara olan ehtiyacını ödəməklə yanaşı, Dağıstan, Kabardin – Balkar, Gürcüstan respublikalarının bu sahədəki kadr ehtiyacını nəzərə alaraq həmin respublikalar üçün filologiya elmləri namizədləri və doktorları alimlik dərəcəsi olan istedadlı kadrlar hazırladı. Onun elmi-tədqiqat işlərinin bir neçə istiqamətini və indeksini göstərmək istərdim:

1. Azərbaycan sovet ədəbiyyatının inkişafı boyu şeirimizin və nəsrimizin klassiklərinin, gənclərin və yeniyetmələrin ədəbi prosesdə xidmətini işıqlandıran yazılarının sayı 300-dən çoxdur. Ədəbi prosesin iştirakçısı və tədqiqatçısıdır.
2. Yaxın və uzaq keçmişimizin klassiklərini təbliğ və tədqiq etmişdir.
3. Orta Asiya, Qazaxıstan türk xalqları ədəbiyyatı tarixini ali məktəb tədrisi obyektinə çevirib, öz dərslərində gənclərimizə sevdirmişdir. Həm də ədəbi əlaqələr tarixini bütün inkişaf tarixi boyunca ardıcıl işıqlandırmışdır.
4. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi cildlərinin yaranmasında müəllif kimi iştirak etmişdir.
5. Azərbaycan Respublikasının orta məktəbləri üçün 21 dəfə nəşr olunan dərsləyin iki müəllifindən biridir.
6. Azərbaycan Respublikasının ali məktəbləri üçün “Ədəbiyyatşünaslığın əsasları” dərsləyinin müəlliflərindən biridir.
7. Türk xalqları folklorunu, qədim türk dastanlarını tədqiq etmişdir. Bu mövzuda dərsləkləri, məqalələri, kiçik tərcümələri və ““Kitabi-Dədə Qorqud” --- intibah abidəsi” adlı monoqrafiyası geniş istifadə olunan mənbələr cərgəsindədir.
8. Bədii tərcümə sahəsində də Pənah müəllim böyük işlər görmüşdür. Onun tərcümə etdiyi M.Servantesin “Lamançlı Don Kixot” romanı, tarix sahəsində Herodotun “Tarix” kitabı respublikamızda tam halında tərcümə olunmuş ilk kitablardır. Xarici ölkələr ədəbiyyatının mütəxəssisləri acıq-aşkar bildirirlər ki, biz M.Servantesin “Lamançlı Don Kixot” romanını Pənah müəllimin uğurlu tərcüməsi səviyyəsində tərcümə edə bilməzdik.

Görkəmli alimin ən böyük xidmətlərindən biri də Yusif Vəzir Cəmənəzəminlinin anadan olmasının yüz on illiyi ərəfəsində “Əli və Nino” romanı ətrafında 25 ildən bəri çözülmənən mübahisəyə aydınlıq gətirməsi, bu əsərin məhz müəllifə aid olmasını tutarlı dəlillərlə sübuta yetirməsidir. Onun xidmətləri dövlətimiz tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. O, Azərbaycan Respublikasının Əməkdar müəllimi idi. Dəfələrlə fəxri adlarla təltif olunmuşdur. Azərbaycan Respublikası Prezidenti təqaüdünə layiq görülmüşdür.

Pənah müəllim ədəbiyyat tənqidçisi və tərcüməçisi ixtisası üzrə Azərbaycan Yazıçılar Birliyinə üzv olandan sonra şairlərin, ədiblərin, demək olar ki, bütün gənc nəslin əsərlərini vaxtlı-vaxtında oxuyub onlara öz münasibətini bildirməyi sanki özünə borc bilirdi. Yaradıcılığının 90-cı illər dövründə istər Azərbaycan, istərsə də xarici ölkələr ədəbiyyatının klassiklərini dərinlən tədqiq etmişdir. Tarixin atası Herodotun “Tarix” əsərini dilimizə çevirməsi onun tarix elminə marağından, sevgisindən irəli gəlmişdir. O, bir tarixçi kimi nəzərimizi cəlb edir. Tarixə olan marağı onu tarixi keçmişimizi tədqiq etməyə sövq etmişdir.

Pənah müəllimin insani keyfiyyətlərindən biri də dostluqda möhkəm olmasıdır. O, çox sədaqətli insan idi. Atamla qohumluqdan əlavə yaxın dost olublar. Atama o qədər ərək edirdi ki, hətta Bakıdakı dostlarını da bizə qonaq gətirirdi. Sovet dövründə belə bir ənənə var idi, hər il Azərbaycanın görkəmli ziyalıları Gürcüstana – Azərbaycan məktəblərinə gələrdilər. Bu artıq bir ənənə halını almışdır. Mən üçüncü sinifdə oxuyurdum. Hər şey yaxşı yadımdadır. Bu nümayəndə heyəti – Əliyər Qarabağlı, Abbas Zamanov, Şamil Qurbanov və Pənah Xəlilov əvvəlcə məktəbimizdə oldular, sonra atamla evimizə gəldilər. O zaman təsəvvür edə bilməzdim ki, bu böyük insanlar gələcəkdə mənim müəllimlərim olacaqlar. Onlar həmişə bizə gələndə uşaq hissiyatımın həssaslığı ilə onların sanki daxili bir əzəmətini duyurdum. Təxəyyülüm onları mənə hansısa bir yüksək insan obrazında göstərirdi. Çox illər keçdi. Təəssüratlarım məni aldatmadı. Onu demək istəyirəm ki, bu unudulmaz müəllimlərimin özləri də dostluqda sədaqətli idilər. Abbas müəllim deyirdi ki, “mən bu ailə ilə 40 ildir ki dostluq edirəm. 40 bir igidin ömrüdür”. 40 il 50 il

oldu, 50 il 60 il oldu, yenə də dostluq davam etdi. Zaman öz hökmünü verir, bizim də yaşımızın üstünə yaş gəlir. Müəllimlərimizin çoxu dünyasını dəyişib. Onlar bizdən uzaqlaşdıqca biz onlara yaxınlaşırıq.

Pənah müəllim yüksək erudisiyaya, böyük mədəniyyətə, dərin intellekdə sahib olan insan idi. O, türk xalqları, slavyan xalqları ədəbiyyatı ilə yanaşı, ədəbiyyatşünaslığın nəzəri məsələlərini, klassik ədəbiyyatı da çox gözəl bilirdi. O, əsil pedaqoq, minlərlə tələbənin sevimlisi, inamı, pərəstiş etdiyi bir şəxsiyyət idi. Onda dinləyiciləri maraqlandırmaq, özünə cəlb etmək qabiliyyəti güclüydü. Bu qədər informasiya bolluğunda Pənah müəllim həmişə yeni söz deməyi bacarmış, elmin, biliyin daim işıq, ziya olduğunu tələbələrində aşılama bilmişdir. O öz maraqlı mühazirələri ilə daim tələbələrinin təfəkkürünü, düşüncə tərzini inkişaf etdirməyi, biliklərini zənginləşdirməyi bacarmış, öz müdrikliyi, dərin ağılı, gözəl nitqi ilə onlara şəxsi nümunə olmuşdur. Onun alimliyi ilə müəllimliyi -- əsil pedaqoqluğu vəhdəd təşkil edir. O, tələbələrində örnək olan, çox yüksək mənəviyyətə malik müəllimlərimizdəndir.

Uca tanrı Molla Xəlil babanın arzu və diləyini yerinə yetirdi. Pənah müəllim çox gözəl ömür sürdü və elm dəryasının Molla Pənahı ola bildi.

XÜLASƏ

Məqalədə professor Pənah Xəlilovun həyat və yaradıcılığına qısa nəzər salınır. O, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının görkəmli nümayəndəsi, böyük ədəbi-ictimai xadim, çoxcəhətli yaradıcılığa malik alim, şərəfli müəllim ömrü sürən bir ziyalıdır. Bu ömrün qayəsi onun dözümlü, dönməzliyi, həyat eşqi, ruhdan düşməməsi, əməksevərliyi, uğura inamı idi. Onun uğurları ölçülüb-biçilmiş planda yox, arzusuna, niyyətinə istiqamət verən mikromühitlə bağlıdır.

Ədibin dərsləkləri, məqalələri ADU-də “SSRİ xalqları ədəbiyyatı” (indiki “Türk xalqları və şərqi slavyanların ədəbiyyatı”) kafedrasının yaradılmasına əsas verdi.

P.Xəlilov Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının görkəmli nümayəndəsi olmaqla yanaşı, tənqidçi və tərcüməçi kimi də fəaliyyət göstərmişdir. Məqalədə onun elmi tədqiqat işlərinin bir neçə istiqaməti və indeksi göstərilmişdir.

Açar sözlər: *görkəmli ədəbiyyatşünas, ictimai xadim, professor, pedaqoq, elmi fəaliyyəti və xidmətləri*

FROM LITERARY CRITICISM TO LITERARY HISTORICISM

Summary

The article contains a brief overview of Panah Khalilov's (1925-2019) life and activities. P.Khalilov was a famous scientist, literary scholar, critic, public figure, professor of BSU whose scientific activity is remarkable for its versatility and thematic diversity. P.Khalilov's pedagogical activity is also emphasized. He passed his spiritual-practical and cultural experience to the younger generation. P.Khalilov passed a worthy life path and was always characterized by endurance, diligence, purposefulness and optimism.

P. Khalilov's numerous scientific works, textbooks, manuals served as a basis of formation of the Chair of Literature of the USSR peoples (now-the Chair of Literature of the Turkic and East Slavic peoples).

P. Khalilov was engaged in literary criticism, literary studies, literary translation. A number of Doctor's and Master's theses were successfully defended under his supervision. P.Khalilov made a significant contribution to Azerbaijan philology and his merits to Azerbaijan science, literature, people are great.

Keywords: *outstanding literary scholar, public figure, professor, teacher, scientific activity, merits*

KƏMALƏ FAİQ qızı İSLAMZADƏ
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Dövlət Universiteti

FOLKLORDA VƏ YAZILI ƏDƏBİYYATDA ƏNƏNƏVİ SÜJETLƏR

Bədii obrazlarla düşünməyi öyrənən, saysız-hesabsız ədəbi nümunələr ərsəyə gətirən insan övladı bu müddət ərzində külli miqdarda süjet yaratmışdır. Bunların içərisində ənənəvi süjetlər xüsusilə diqqəti çəkir. Təbii ki, hər hansı bir süjetin ənənəviləşməsi, yəni zaman-zaman müxtəlif interpretasiyalarda təkrarlanması uzun bir tarixi prosesin nəticəsidir. İrəlidə bunun səbəbləri ilə bağlı mülahizələr üzərində dayanacağıq. Maraqlı məqamlardan biri də odur ki, ənənəvi süjetlər yalnız folklorda deyil, eləcə də yazılı ədəbiyyatda dəfələrlə işlənməyə məruz qalmışdır. Onların bəziləri mifologiya və folklor mənşəli olub, həm xalq yaradıcılığında, həm də yazıçıların əsərlərində özünü göstərir. Digərləri isə sırf yazılı ədəbiyyata xas olan ənənəvi süjetlərdir.

Ənənəvi süjetlərin mövcudiyyəti, folklor və yazılı ədəbiyyatda işlənməsi faktları qədim dövrlərdən bəlli olsa da, anlayışın elmi dövriyyəyə daxil edilməsi XIX əsrdə baş vermişdir. Müstəmləkəçiliyin tüğyan etdiyi, Şərqi ərazilərinin Avropa dövlətlərinin koloniyalarına çevrildiyi həmin dövrdə müxtəlif məqsədlərlə bu yerlərə gələn səyahətçilər, alimlər, missionerlər, ədəbiyyatçılar onlara tanış olan süjetlərin aborigenlər arasında da mövcud olduğunu fərq edib təəccübləndilər. Oxşar süjetlər ətrafında mübahisələr də elə bu zamandan etibarən başladı. Bu məsələ ilə, yəni süjet oxşarlığını doğuran səbəblərlə bağlı fikir müxtəlifliyi fərqli nəzəriyyələrin yaranmasına gətirib çıxardı. Onlar isə öz növbəsində yeni bir elmin – folklorşünaslığın təməlini qoydu. Hər bir nəzəriyyənin çevrəsində az-çox yaxın fikirli alimlərdən ibarət beynəlxalq qüvvələr təmərküzləşdi. Ayrı-ayrı ölkələrdə fəaliyyət göstərən bu həmfikir alimlər öz xalqlarının folklorundakı ənənəvi süjetləri tərəfdarı olduqları nəzəriyyənin müddəa və prinsiplərinə söykənərək sərh edirdilər. Təbii ki, bu zaman onlara əks arqumentlərlə etiraz edən opponentlər də tapılırdı.

A.E.Nyamtsu «Ənənəvi strukturlar müasir kontekstdə» adlı məqaləsində göstərir ki, ənənəvi süjetlər bəşəriyyətin minilliklər boyu qazandığı təcrübəni özündə toplayır. Onlar bu təcrübəni qoruyub dərk edən özünəməxsus formalı universal yaddaşdır. Onların arasında daha məhsuldar olanları mifoloji (Prometey, Piqmalion), ədəbi (Qulliver, Robinzon, Don Kixot, Şveyk), tarixi (Makedoniyalı İskəndər, Yuli Sezar, Sokrat), əfsanəvi-kilsə (İsa, İuda İskariot, Varavva) xarakterli süjetlərdir. A.E.Nyamtsu protosüjetlərin elementlərinin müxtəlif struktur-məzmun transformasiyaları kimi süjet-nümunələri, vasitəçi süjetləri, ənənəvi süjet sxemlərini və ənənəvi süjet modellərini ayırd edir. Protosüjet çoxvariantlı mifoloji, yaxud əfsanəvi materialın sistemləşdirildiyi, bütöv süjet sxeminin yaradıldığı, əsas problemlərin və dominant əxlaqi-psixoloji dəyərlərin müəyyənləşdirildiyi əsərdir (5, s.134).

Protosüjet həm yeni-yeni folklor nümunələrinin, həm də yazılı ədəbiyyat örnəklərinin meydana çıxması üçün ilkin qaynaq rolunu oynaya bilər. Yəni bu, həm xalq yaradıcılığı, həm də yazılı ədəbiyyat üçün keçərlidir. Protosüjetin əksini tapdığı mənbənin digər dillərə tərcümə olunması onun başqa xalqların milli ədəbiyyatları üçün əlçatanlığını təmin edir. Beləliklə, eyni süjet üzərində qurulmuş milli variantlar yaranır. Əsərlərin meydana çıxdığı coğrafi məkanlar, ölkələr müxtəlif olduğu kimi, onların arasındakı zaman fərqi də bəzən əsərlərlə ölçülür. Məhz bu səbəbdəndir ki, süjetin ümumiliyinə, təməl dəyərlərin dəyişməz olduğuna baxmayaraq, hər bir nümunə yarandığı tarixi mərhələnin məhsuludur, onun izini, möhürünü daşıyır. Ənənəvi süjet yeni dövrün doğurduğu insanların — söyləyici və yazıçıların təfəkkür süzgəcindən keçib bir daha özünəməxsus şəkildə dərk edilərək transformasiyaya uğrayır, sırf bu millətə xas olan baxış və mövqə fərqlilikləri qazanır. Elə buna görə də süjet oxşarlığı həmin nümunələrin orijinallığını inkar etmir. Milli kolorit, spesifik baxış bucağı, dövrün aktual çağırış və şüarları əsərin orijinallığını təmin edən faktorlar kimi önə çıxır.

Ənənəvi süjetlər həm folklor, həm də yazılı ədəbiyyat nümunələrində müşahidə edildiyindən müqayisə və təhlil prosesində bunlar arasında kəskin sədd çəkmək özünü doğrultmur. Təkcə onu

xatırlatmaq kifayətdir ki, Təpəgöz obrazından bəhs edərkən Ditsdən başlamış bütün alimlər onu Homerin «Odyssey»sindəki Politemlə qarşılaşdırmışlar. Yaxud bir çox nağıllar üçün qaynaq rolunu oynayan hind abidəsi «Pançatantra»nın da yazılı ədəbiyyat nümunəsi olduğunu unutmamalıyıq.

Ənənəvi süjetlərin heç də hamısı məhsuldarlığı baxımından eyni dərəcədə fəal deyildir. Bu kriteri üzrə onları aktiv və passiv deyərək iki qrupa ayırmaq mümkündür. Aktiv olanlar öz daimi funksionallığı ilə seçilir, milli tələblərə çevikliklə uyğunlaşaraq yeni nümunələr yaradır. Passiv olanların sayı məhduddur və onlara həm mifoloji-folklor, həm də yazılı ədəbiyyat süjetləri arasında təsadüf edilir. Onlar real milli-tarixi amillərdən asılı olduqlarından əxz olunduqları mədəniyyətə adaptasiya edə bilmirlər. Passiv süjetlərə dövrün, konkret milli mədəniyyətin mənəvi kontekstinə daxil olub uyğunlaşmaq üçün özünəməxsus münbit şərait tələb olunur.

Ənənəvi süjetlərin ideya-semantik imkanları tükənməzdir. Dövrün xarakterik aktual problemlərinin keçmişin mənəvi irsi vasitəsi ilə əksi daha səmərəlidir.

Rus tədqiqatçısı L.Pinski ənənəvi strukturları süjet-fabulalara və süjet-situasiyalara bölməyi təklif etmişdir. Onun fikrincə, süjet-fabulalara müxtəlif dövrlərdə yaşamış, fərqli millətlərə mənsub yazıçıların müraciət etdikləri mifoloji və folklor strukturlarını nümunə gətirmək olar. Süjet-situasiyalardan isə yazıçılar əsas qəhrəmanı seçib işləyərək ümumiləşdirilmiş sosial-psixoloji tipi yaradırlar (6, s.322-338).

XIX əsrin əvvəllərində linqvistlərin qədim sanskrit dili ilə yunan və latın dilləri arasındakı qohumluq tellərini müəyyənləşdirməsi həmin tarixi mərhələnin elmdə özünü göstərən sensasiyası olmaqla bərabər, başqa sahələrdə də yeni ideya, hipoteza, tədqiqat istiqamətlərinin yaranması və inkişafını stimullaşdırdı. Ari köklərə malik olduğu güman edilən xalqların dillərindəki oxşar cəhətlər onlar üçün ümumi olan Hind-Avropa mədəniyyətinin axtarışlarını labüd etdi. Təbii ki, ari tayfaları öz ilkin məskənlərindən müxtəlif səbəblərlə və fərqli istiqamətlərə köç etməzdən əvvəl ümumi bir mifologiyaya, ortaq bir dinə sahib olduqlarından araşdırmalar həm də bu yöndə aparılırdı. Mifoloji nəzəriyyənin banilərindən biri olan Yakob Qrimm 1834-cü ildə heyvani epos «Tülkü Reyneke» kitabına yazdığı ön sözdə bəzi qədim alman nəğmələri ilə Ezop təmsilləri arasında gördüyü bənzərlikləri onların ortaq Hind-Avropa mənşəyi ilə bağlayırdı. Daha sonra Vilhelm Qrimm də «Uşaq və ailə nağılları»nın III cildində qardaşından daha irəli gedərək fikrini belə əsaslandırırırdı ki, sivil, mədəni ari tayfaları Asiya və Avropadakı ilkin məskənlərindən ayrılarkən nağıl və təmsillərin rüşeymlərini də özləri ilə aparmış, məskunlaşdıqları yeni ərazilərdə yerli xalqlarla qarşılıqlı əlaqə və təsirdə olmaqla həmin süjet sxemlərini bir daha işləmişlər (2, s.297). Deməli, bu gün dünyanın müxtəlif xalqlarının folklorundakı süjet oxşarlıqlarının səbəbi məhz onların ümumi mənşəyi, bir kökdən olması ilə əlaqədardır. Başqa sözlə, mifoloji nəzəriyyənin nümayəndələri izlədikləri uyğunluqları həmin xalqların qədimdə qohum olması ilə izah edirdilər.

Tarixə ekskurs edib ənənəvi süjetlərin daha çox yayıldığı zaman kəsimlərini, areal və istiqamətləri nəzərdən keçirdikdə müəyyən səbəb-nəticə əlaqələrini üzə çıxarmaq mümkündür. Əldə olan faktların analizi göstərir ki, müharibələrin, kütləvi xarakterli köçlərin baş verdiyi və nəhəng imperiyaların yarandığı dövrlərdə (əslində bu üç hadisə bir-biri ilə bağlıdır) ənənəvi süjetlərin bir mədəniyyətdən digərinə keçidi, yaradıcı şəkildə mənimsənilməsi prosesləri aktivləşir. Bu, özünü yalnız folklorlarda deyil, eləcə də yazılı ədəbiyyatda büruzə verir. Məsələn, islam coğrafiyasının genişləndiyi, xilafətin hökmü çatan ərazilərin artdığı əsrlərdə həmin arealda yaşayan xalqların ədəbiyyatında sufi süjetlərə müraciətin çoxaldığını görürük. Bu səyyar sufi süjetlər ərəb, fars və türk dillərində öz bədii həllini tapmışdır (7, s.15-16). Yaxın Şərqdəki torpaqların Avropa dövlətləri tərəfindən müstəmləkəyə çevrildiyi dövrlərdə «Pançatantra», «Brihatkatha» («Böyük dastan») kimi hind ədəbiyyatı nümunələrindən gəlmə süjetlərin Qərb ədəbiyyatında təzahür etməsi də belə faktlardandır. Sanskrit mətnlərindən yalnız süjetlər deyil, onlar üçün spesifik olan kompozisiya xüsusiyyətləri, struktur özəllikləri də əxz olunmuşdur. XIX əsrin II yarısında Teodor Benfey özünün yeni nəzəriyyəsini məhz bu amilləri kompleks şəkildə nəzərdən keçirib ümumiləşdirməklə irəli sürdü. Tarixi-orientalist yaxud iqtibas nəzəriyyəsi mifoloji məktəbin müddəalarının tətbiq edilə bilmədiyi halları əsaslandırmaq iqtidarında idi. Bu nəzəriyyə xalqlar arasındakı siyasi, iqtisadi, mədəni əlaqələr zamanı süjetlərin Qərb tərəfindən Şərqdən iqtibas olunduğunu iddia edirdi. Tezliklə bir çox ölkələrdə tərəfdar qazanan bu nəzəriyyə bəzi alimlərin, ədəbiyyatşünasların öz

mülhizələrində çox «irəli» getmələri, ifrata varmaları, analogiyalardan sui-istifadə etmələri səbəbi ilə gözdən düşdü. Həmin alimlərin mövqeyində Şərqi rolunun həddindən artıq şişirdilməsi, Qərb folklor və ədəbiyyatının da qarşılıqlı şəkildə Şərqi mədəniyyətinə təsirinin nəzərə alınmaması izlənilir.

Yəqin ki, Fin məktəbinin nümayəndəsi Antti Aarnenin süjetlərin səyahəti, bir ölkədən başqa ölkəyə, bir mədəniyyətdən digərinə adlaması ideyasının gələcəyinə inanmaması da bununla bağlı idi. O hesab edirdi ki, oxşar nağıl motivləri ayrı-ayrı xalqlarda bir-birindən asılı olmayaraq meydana çıxıb bilər. Əslində, A.Aarnenin nəzərdə tutduğu oxşar motivlər bütün dünyada mövcud olan daimi süjetlər idi. Məhz səyyar və daimi süjetləri ayırd etmədiyindən A.Aarnenin yanaşması yanlış hesab olunmalıdır (8).

Folklorşünaslıqda səyyar (gəzərgi, səyahət edən) süjetlərdən fərqləndirilməli olan daimi süjetlərin təsnifatı ayrı-ayrı alimlər tərəfindən aparılmışdır. Məsələn, fransız yazıçısı Jorj Poltinin (1868-1946) təsnifatında 36 süjet və ya dramatik situasiya yer almışdır. Antik çağdan öz dövrünədək 1200 adda məşhur əsəri tədqiq edən yazıçı hesab edirdi ki, bu standart süjetlərin əsasında insanların həyəcan və qarşılıqlı münasibətlərinin tipologiyası durur. Həmin süjetlərə nümunə olaraq bir neçəsini sadalamaq istərdik: Yalvarış; Xilas; Cinayəti təqib edən intiqam; Yaxından digər bir yaxının intiqamının alınması və s. (9, s.183-192). Əslində, J.Polti daha əvvəl italyan dramaturqu Karlo Qatsi tərəfindən müəyyənləşdirilmiş və sonradan itirilmiş, eyni miqdarda süjetdən ibarət olan siyahını bərpa etmişdi (10). J.Poltidən sonra həmin siyahıya əlavələr etmək cəhdləri müvəffəqiyyətsizliklə nəticələnmişdi. Bunlar ədəbiyyatın əbədi mövzuları idi.

Səyyar süjetlər isə bir xalqdan digərinə keçərək yad mədəni mühitə adaptasiya edir. Lakin səyyar və daimi süjetləri eyniləşdirənlər, identik hesab edənlər də var ki, onlar metodoloji baxımdan yanlış yol tutmuşlar.

Argentinalı şair Xorxe Luis Borxes (1899-1986) «Dörd silsilə» adlı əsərində bütün süjetləri dörd silsilədə birləşdirərək ümumiləşdirməyi bacarmışdı. Müəllif yazırdı: «Cəmi dörd əhvalat var. Nə qədər ömrümüz qalsa da, biz onları bu və ya başqa şəkildə danışmağa davam edəcəyik» (1, s.125-427). Həmin dörd silsilə isə aşağıdakılardır:

- möhkəmləndirilmiş şəhərə hücum və onun müdafiəsi haqqında;
- uzun sürən qayıdış barədə;
- axtarış haqqında;
- tanrının özünə qəsd etməsi barədə.

Bu məqamda «əbədi obraz» anlayışı üzərində də dayanmaq zəruridir. Bəzən onu idealist mahiyyətli bir termin kimi qəbul edirlər. Bəzən də səyyar süjetlərin (Benfeyin təklif etdiyi mənada) tərkib hissəsi, elementi kimi başa düşürlər. Hesab edirlər ki, həmin əbədi obrazlar süjetlərin miqrasiyası, köçü zamanı bir ölkədən digərinə keçir, iqtibas olunur. Həqiqətdə isə əbədi obrazlar regional xarakter daşıyan milli hadisədir.

Başqa xalqların folklorunda, ədəbiyyatında onların analoqunun olması isə nəzəriyyəçilərdən ingiltərəli Matias Bodkin («Poeziyada arxetipik nümunələr» 1934) və kanadalı Nortrop Fray («Tənqidin anatomiyası» 1957) tərəfindən elmə gətirilmiş «ədəbi arxetip» anlayışı ilə izah oluna bilər (4, s.22). Yəni əbədi obrazların müxtəlif xalqların mədəniyyətindəki təzahürü iqtibasın nəticəsi olmayıb, konkret kollektivin (etnosun) şüuraltısının məhsuludur.

Bu və ya digər xalqın şifahi, yaxud yazılı ədəbiyyatının janr sistemində dəyişikliklərin baş verməsinə səyyar süjetlərin təsiri tarixən sübut olunmuş bir faktdır. Bu, həm yeni janrların yaranması, həm də mövcud janrlara yeni elementlərin əlavə olunması şəkildə təzahür edir. Nümunə kimi Nizami «Xəmsə»sindəki süjetlərlə birgə məsnəvi janrının da sonrakı əsrlərdə Şərqi aləmində yayılmasını göstərə bilərik. Yaxud qədim hind abidələrindəki süjetlərin sayəsində bu mədəniyyət üçün spesifik olan haşiyəli nəsr təhkiyə üslubunun həm folklorla, həm də Avropa romanlarına ayaq açmasını misal çəkmək mümkündür.

Y.M.Lotmanın yazılarında rast gəldiyimiz «fövqəltip» anlayışı bir çox hallarda «əbədi obraz» istilahı ilə yaxınlıq nümayiş etdirir. Hətta eyni bir surət həm «fövqəltip», həm də «əbədi obraz» kimi çıxış edə bilər. Misal üçün Don Kixot. Lakin bu iki anlayış arasında əsaslı və prinsiplial bir fərq də mövcuddur. «Sosial-psixoloji ümumiləşdirmə olan fövqəltip» (3, s.118) konkret tarixi

mərhələnin ədəbiyyatı ilə bağlı olduğu halda, «əbədi obrazlar»da belə bir məhdudiyət müşahidə edilmir və onlar bütün dövrlər üçün aktualdır. Müəyyən bir tarixi dövərdə əbədi obrazın fəvqəltip statusu alması mümkündür. Türk xalqları folkloru üçün müştərək olan «Koroğlu» (Goroğlu) eposunun qəhrəmanı orta əsrlərdə hər iki amplituda çıxış edirdi: Avropa ədəbiyyatında həmin mənzərə Faust obrazı ilə bağlı müşahidə olunur.

Dünyanın müasir mənzərəsi miqrasiya proseslərinin intensivləşməsini, bəzi ölkələr arasındakı sərhədlərin simvolik-şerti mahiyyət daşımasını və bunların nəticəsi kimi qarşılıqlı mədəni mübadilənin aktivləşməsini nümayiş etdirir. Qloballaşma bəşəriyyətin bütöv bir sistem kimi fəaliyyət göstərməsini tələb edir. Vahid kulturoloji məkanda dəyişikliyə uğrayan bədii təfəkkürdə səyyar süjetlər də transformasiyaya məruz qalır. Dəyərləndirmədə milli və dini amillərin yerini xaotik, qarışıq, amorf kriterilər tutmağa başlayır. Dövrün yeni çağırışlarının fonunda folklor və yazılı ədəbiyyat mənşəli səyyar süjetlərə müraciətlər çoxalır. Təəssüf ki, burada bəzən siyasi və kommersiya məqsədlərinin güdüldüyünü də müşahidə edirik. Məsələn, ən müxtəlif janr və üslublarda işlənən, roman, povest, film şəklində, detektiv və ya fantastik tərzdə təqdim olunan Zoluşka («Küllüçə» və ya «Ögey ana» süjeti) əhvalatını götürək. Əzablı, mürəkkəb tale yaşayan zavallı qızın sonradan varlı bir oğlana rast gələrək ailə qurması və xoşbəxtliyə çatması bu və ya başqa şəkildə, onlarla variantda təqdim edilmişdir. Xüsusilə yazılı ədəbiyyatda səyyar süjetlərə meylin artması özü ilə bəzi mənfi, xoşagəlməz halları da gətirmişdir. Belə ki, bir çox mükafatlara layiq görülmüş, məşhur əsərlərin, filmlərin meydana çıxmasından sonra başqa müəlliflər tərəfindən plagiatla bağlı iddialar irəli sürülməyə başladı. Doğrudan da əsərlər arasında süjet baxımından inanılmaz oxşarlıqlar özünü göstərirdi. Şikayətlərlə əlaqədar uzunmüddətli məhkəmələr qurulmuş, bəzən iddialar rədd edilmiş, bəzən də bir tərəf digərinə təzminat ödəməli olmuşdur. Göründüyü kimi, bu məsələdə vahid yanaşma yoxdur. Əsərin plagiat olub olmamasını müəyyənləşdirmək üçün bir meyar tapılmamışdır. Lakin görünən budur ki, ənənəvi süjetlərə müraciət edən yazılı ədəbiyyat nümayəndələri risk etdikləri halda, folklorda plagiat təhlükəsi yoxdur. Süjetlərin oxşarlığı, yaxud eyniyyəti folklorda plagiat hesab edilmir. Çünki bu əsərlərin konkret müəllifi bəlli deyil, onlar xalqın malıdır və heç kəs onlara müəlliflik iddiası irəli sürmür. Bu, folklorun əsas özəlliklərindəndir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

Rus dilində:

1. Борхес Х.Л. Коллекция //Перевод: В.Кулагина-Ярцева// СПб.: «Северо-Запад, 1992, 640 с.
2. Коккьяра Дж. История фольклористики в Европе. М.: Изд. Иностранная литература, 1960, 690 с.
3. Лотман Л.М. Реализм русской литературы 60-х годов XIX века (Истоки и эстетическое своеобразие). Л.: Наука, 1974, 348 с.
4. Мелетинский Е.М. От мифа к литературе. Предисловие // Учебное пособие по курсу «Теория мифа и историческая поэтика повествовательных жанров» М.: Российский государственный гуманитарный университет, 2001, 168 с.
5. Нямцу А.Е. Традиционные структуры в современном контексте // Литература в контексте культуры. 2014, вып. 24 (1), с.133-140
6. Пинский Л.Е. Магистральный сюжет: Ф.Вийон, В.Шекспир, Б.Грасиан, В.Скотт. М., Советский писатель, 1989, 416 с.
7. Шарифова С.Ш. Миграция сюжета как фактор развития литературы на современном этапе // Известия ЮФУ (Южного Федерального Университета) Филологические науки, Январь 2011, вып.1.с.14-22

Avropa dillərində:

8. Aarne A. Vergleichende Märchenforschungen. Berlin: Nabu Press, 2010
9. Cécile De Bary. Georges Polti, ou l'anticipation du théâtre potentiel // Poétique: Revue de theorie et d'analyse litteraires, №138, 2004, pp. 183-192
10. Polti Georges. 36 Dramatik Situations. Book Jungle, 2007

XÜLASƏ

Məqalədə dünyanın bir çox xalqlarının şifahi və yazılı ədəbiyyatında yayılmış ənənəvi süjetlərin elmi- nəzəri şərhə tarixi- xronoloji ardıcılıqla izlənilir. Bildirilir ki, ənənəvi süjetlərin bir qismi mifoloji-folklor mənşəlidir, digər qismi isə yazılı ədəbiyyata xasdır. Yeni-yeni əsərlərin meydana gəlməsi üçün qaynaq rolunu oynayan protosüjet anlayışına da aydınlıq gətirilir. Qeyd edilir ki, protosüjetin əks olunduğu mətnin tərcüməsi başqa xalqların ədəbiyyatında onun oxşar variantlarının meydana çıxmasına gətirib çıxarır. Müəllifin qənaəti belədir ki, bir xalqdan digərinə keçən süjetlərin yad mədəni mühitə adaptasiyası, yeni milli elementlərlə zənginləşməsi, dövrün, tarixi mərhələnin əlamətlərini daşması yeni yaranan nümunələrin orijinallığını təmin edir. Həmçinin aktiv və passiv ənənəvi süjetlər, süjet-fabula, süjet- situasiya, daimi süjetlər, əbədi obraz, ədəbi arxetip, fəvqəltip istilahlarnın ehtiva etdiyi məsələ və aspektlər də açıqlanır.

Açar sözlər: ənənəvi süjet, folklorşünaslıq nəzəriyyələri, əbədi obraz, ədəbi arxetip, fəvqəltip

HƏQİQƏT NƏBİ qızı ABDIYEVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Dövlət Universiteti

MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜ AZƏRBAYCAN POEZİYASINDA AĞRI, KƏDƏR MÖVZUSU

1988-ci illərin əvvəllərindən respublikada milli azadlıq hərəkatı get-gedə genişləndi və qarşılıqlı güc mərkəzinə çevrildi. Sosialist sisteminin dayaqlarının laxlaması rejim rəhbərliyinin iç üzünü açaraq zorakılığa, qəddarlığa, silahlı təcavüzə rəvac verirdi. 1990-cı ilin yanvarında Bakıda törədilən qırğınlar, Qarabağ qətli-amları, ərazilərin işğalı dövlət müstəqilliyinə qovuşmağı arzulayan Azərbaycan xalqına güc nümayiş etdirmək, “dərs vermək” planının tərkib hissələri idi.

Şimaldan əsən hərbi-siyasi ruzigar həssas olduğu qədər də cəsarətli və müdrik olan bədii ədəbiyyatımıza təsirsiz qala bilməzdi. “Təbii olaraq Azərbaycan ədəbiyyatı məhz bu dövrdən etibarən öz tarixində yeni olan bir mərhələyə qədəm qoydu. Nəsrədə, publisistikada olduğu kimi, poeziyada da xalqımızın taleyi müasirlik və yeni təfəkkür işığında dəyərləndirilməyə başlandı. Başqa sözlə, respublikamızda kükrəyən, ziddiyyətlər burulğanından boy göstərən milli istiqlal yönümlü ictimai-siyasi proseslər və hadisələr poeziyamızı yeni axara, yeni məcraya istiqamətləndirdi”(1).

Tarixən bədii ədəbiyyatın şeir növü xalqımızın milli oyanışının, dirçəlişinin, özünüdərkinin və özünü təsdiqinin əsas amili, ictimai şüurun təşəkkülündə mənəvi enerji mənbəyi olmuşdur. Şeir tarixin bütün dövrlərində milli şərəf və ləyaqətimizə, azadlıq və istiqlal ehtiraslarımıza tərcümanlıq etmişdir.

1988-1990-cı illər Azərbaycan poeziyasında milli vətənpərvərlik, Qarabağ müharibəsi, istiqlal mücadiləsi problemlərini araşdıran publisist Anar Vəziroğlu “Ayağa dur”, Azərbaycan kitabında yazırdı: “Dağlıq Qarabağ problemi daxil olmaqla Azərbaycanın müstəqilliyi xalq hərəkatının başlıca məqsəd və məramına çevrildi. Artıq bu zaman (1989-cu ilin əvvəllərində) Ermənistanda bir nəfər belə azərbaycanlı qalmamışdı; onlar öz dədə-baba torpaqlarından kütləvi şəkildə qovulmuşdular. ...İmperiya Azərbaycan xalqına, onun milli-azadlıq hərəkatına qarşı gizli planlar hazırlayırdı. Çox keçmədən, bu gizli planlar üzə çıxacaqdı; Azərbaycanda qara bayraqlar dalğalanacaqdı; xalq hərəkatı müəyyən parçalanmalara məruz qalacaqdı” (2).

1980-ci illərin sonunda Dağlıq Qarabağ problemi közərməyə, qanamağa başlayanda Azərbaycan poeziyası öz mövqeyini, istiqamətini müəyyənləşdirməkdə gecikmədi. Bədii ədəbiyyatımızın Qarabağ uğrunda çarpışmanı, müharibəni əks etdirməsi əslində xalqımızın milli azadlıq uğrunda mübarizəsi, milli dövlət quruculuğu prosesi ilə eyni vaxta düşsə də, poeziyamızda Vətən

harayı, torpaqlarımızın bütövlüyü, milli suverenlik ilə bağlı narahatçılıq, həyəcan öz ifadəsini tapmaqda idi. Məsələn, hələ 1987-ci ildə şair Hüseyn Arif “Göyçəlilər, dağılmayın Göyçədən” adlı şeir yazaraq bu problem ilə bağlı yalnız şair həyəcanını deyil, həm də uzaqgörənliklə müdrik düşüncələrini ifadə etmiş, bir yanlış addımın hansı fəlakətlərə yol açacağını, səbəb olacağını qələmə almışdı:

El çəkilər, yaxın köçər, yad itər,
Yurd dağılar, ocaq sönər, od itər,
Nəsil kəsər, tarix batar, ad itər
Göyçəlilər, dağılmayın Göyçədən (3).

Xatırlatmaq lazımdır ki, bu şeir yazılanda hələ Qarabağ hadisələri başlanmamışdır. Amma şair vətən övladlarını səfərbər olmağa, qədim yurd yerlərimizi tərk etməməyə, ocaqlarımızı söndürməməyə, vətənin qədrini-qiymətini bilməyə, dərk etməyə çağırırdı. Şeirdə ağrı və kədər hissi artıq duyulurdu və şair haray səsinə ucaldırdı.

Hüseyn Arif göyçəlilərə “dağılmayın Göyçədən” deməklə bir tərəfdən onları çox ciddi sınağın, təhlükənin gözlənilməsindən xəbərdar edir, digər tərəfdən isə Azərbaycan cəmiyyətinə açıq mesaj ünvanlayır, şair qəlbinə dammış Göyçə nigarançılığını ictimai auditoriyaya bəyan edirdi.

Belə ki, 1990-ci il 20 Yanvar faciəsi ilə poeziyada ağrı, kədər mövzusu son həddə çatdı. 20 yanvar faciəsi ədəbiyyatımızda ağrıya, nisgilə, kədərə büründü. Məmməd Aslan şəhidlərimizin qanına bələnən qərənfillərə üz tutub ağrı dolu baytısını, Qabil “Mərsiyə”sini, Bəxtiyar Vahabzadə “Şəhidlər” poemasını qələmə almaqla xalqın yaşantılarını dünyaya çatdırmağı qarşılarına məqsəd qoymuşdular. Məmməd Aslan ağrısı bir haraya çevrilib Müstəqillik dövrü poeziyasının ilk nümunələrinə çevrildi.

Qərənfil-şəhid qanı,
Ağla, qərənfil, ağla!
Ağla, inlət meydanı,
Ağla, qərənfil, ağla!
Cavanlara qıydılar,
Tanklar altda qoydular.
Qanın içib doydular,
Ağla, qərənfil, ağla! (4)

Əslində bu misralarda kədərlə bərabər bir xalqın yaşadığı faciə də vardı. Yaşanan hadisənin rəsmi çəkmişdi, Məmməd Aslan. 90-ci il üçün bu kimi şeirlərin yazılması çox vacib idi. Bu şeirlər günümüzün reallıqları idi. Qabil “Mərsiyə”sin şəhidlərin dəfnindən sonra yazmışdı. Bu bir tarix idi və bu şeirlər qanla yazılırdı. Qabilin şeiri isə içimizdə haraya çevrilən bir vulkan idi. Şair yaşadığımız faciəni Kərbəla müsibətinə bənzədirdi.

Öldü gənc, öldü uşaq, öldü gəlin-qızlarımız,
Ölmədi, şanlı şəhid oldu neçə yüzlərimiz,
Bu saat Kərbəla düzləridir, düzlərimiz,
Necə qan ağlamasın üzlərimiz-gözlərimiz? (5)

Hadisələr real olduğu qədər də təsirli və kədərli idi. Hadisələrin isti-isti misralara tökülməsi böyük cəsarət tələb edirdi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu şeirin ardını Qabil “Çadırlara alışmayın”, “Şəhid anası”, “Çalma, Qaboy”, “Nisbi sakitlik nədi”, “Oldu”, “Xəcalət” və.s. şeirlərində çox cəsarətlə ifadə edə bilmişdir.

90-cı illər ədəbiyyatında xüsusi ilə Şəhidlik mövzusunda poeziya nümunələri daha da çoxaldı. Sonra kədər və ağrı mövzulu poeziya Qarabağ müharibəsi ədəbiyyatında qaçqınlıq, torpaq itkisi, qərib məzar mövzulu şeirlərə də hopdu.

Qarabağ mövzusu Xəlil Rza Ulutürk, Məmməd Araz, Nəriman Həsənzadə, Nəbi Xəzri, Fikrət Qoca, Famil Mehdi, Məmməd İsmayıl, Məmməd Aslan, Hüseyn Kürdoğlu, Cabir Novruz, Zəlimxan Yaqub, Sabir Rüstəmxanlı, İlyas Tapdıq, Ələmdar Quluzadə, Vaqif Aslan, Firuzə Məmmədli və digər sanballı qələm sahiblərimizin yaradıcılığından qırmızı xətt kimi keçir. Şairlərdən Nəriman Həsənzadə “Bütün millətlərə” şeirlər kitabı vasitəsi ilə “Beynəlxalq məhkəmə”lərə üz tutdu, Ələmdar Quluzadə öz doğma Xocalısını və Xocalıda həlak olan atasını itirən-

dən sonra bu ağır dərdləri poetik ilhamının gücü ilə “Qadan mənə, Qarabağ” adlı kitaba çevirdi, Zəlimxan Yaqub “Şair harayı” qopardı, Məmməd İsmayıl bütün şairlərimizi tökülən günahsız qanların qisasını almaq uğrunda döyüşə səslədi:

...Hamıdan çıxarıb insanı hədə,
Boş qalan yurdlarda ulaşır itlər.
Şair Qarabağda, şair Göyçədə.
Canını el üçün verən şəhidlər, –
Mən şair deyiləm, atam-qardaşım” (6).

M.İsmayıl Qarabağ müharibəsi başlayan ilk günlərdən etibarən “Bu qan yerdə qalan deyil”, - deyərək tarixin haqsızlığına qarşı etiraz səsinə ucaldan öncül sənətkarlarımızdan biri oldu. XX əsrin 90-cı illərinin məğrur, əyilməz Nəsimini soraqladı. Qarabağı “Azərbaycanın yaralı köksündə qara bağ”a bənzətdi. Poetik ilhamının gücü ilə qəlbi ehtizaza gətirən, duyğuları köz-köz edən təşbehlər, bənzətmələr, təzadlar yaratdı:

Xalqımın köksünə güllə dəyibdi,
Qan axır şeirimizin misralarından,
- qan! qan! qan! (6).

Xüsusilə Qarabağ mövzusunda yazılan şeirlər poetik sferada yeni keyfiyyətlin meydana çıxdığından xəbər verirdi. 1980-ci illərin sonu - 90-cı illərin əvvəllərində poeziyamızda mövzu palitrası genişlənməkdə, sənətkarlıq xüsusiyyətləri çətin sınaq dövrünü yaşamaqda idi. Bu keyfiyyət öz növbəsində poeziyada bənzərsiz lirik obrazlara, bədii ifadə və təsvir vasitələrinə yol açır, zənginliyə səbəb olurdu.

Dövrün, zamanın poeziyasında əsas mövzu vətən həsrətindən, vətənə olan yüksək ülvi məhəbbətdən, şəhidlikdən, qaçqınlıqdan, didərginlikdən, düşməne nifrət, vətənin müdafiəsinə çağırış hissindən yaranır və ən gözəl, incə, ali insani hiss və duyğuların bənzərsiz ifadəsinə çevrilirdi. Torpaq, vətən uğrunda mübarizə, şəhid oğul və qızlarımızın yaşatdığı ağır-acı, müsibət, kədər hissi və eyni zamanda haqqa, qələbəyə inam əhval-ruhiyyəsi poetik düşüncələrə yol açan, onu mənalandıran və qeyri-adi lirik lövhələrin yaranmasına səbəb olan problemlər sırasında idi. Bu mövzuda Bəxtiyar Vahabzadə, Cabir Novruz, Nəbi Xəzri, Qabil, Zəlimxan Yaqub, Nüsrət Kəsəmənli, Məmməd Aslan, Məmməd İsmayıl, Vaqif Aslan, Firuzə Məmmədli və başqalarının yazdıqları əsərlər dövrün, mühitin barıt qoxulu ovqatını canında-qanında yaşadan dəyərli bədii nümunələrdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, kədər və ağrı motivi ən çox şəhidlik mövzusunda əksin tapırdı.

Azərbaycanın bütövlüyü, müstəqilliyi, suverenliyi, uğrunda şəhid olan oğullarımız poeziyada gur məşələ, ocağa, yenilməyən bayrağa bənzədilir, bəzən də məhz bu obrazlar vasitəsilə onların igidliyi, qəhrəmanlığı, şücaəti, cəsarəti simvollaşdırılırdı. Belə şeirlərdə adətən ağrı və ümid, üsyan və fəryad səsləri bir-birini əvəzləyir, haqqın, ədalətin qalib gələcəyinə inam aşılınırdı. Minor motivlər nə qədər güclü olsa da, xalqın igidliyinə, cəsurluğuna güvənc hissi, bir gün intiqam alınacağına inam duyğusu da poeziyada aparıcı xətt kimi diqqəti çəkir.

Laçın qayaların sinəsinə sığınan doğma kəndini və qartal qüdrətli el oğullarını şəhid verən şair Hüseyn Kürdoğlu fəryadı, ağını andıran misraları ilə həm də onların atdıqları addımları yüksək dəyərləndirmişdir:

Yatın bu dağ sinəsində şəhidlər,
Sinəmizdə çarpaz dağa döndünüz.
Qış gecəsi zülmət ilə döyüşdə
Gur məşələ, şam-çırağa döndünüz (7).

Kədər, ağrı mövzusu xüsusilə Famil Mehdi poeziyasında özünəməxsus boyalarla əks olunmuşdur. Müəllifin “Körpə qaçqın” (1995), “Qaçqınlar, ölməyin aman günüdür” (1995), “Mənim qaçqın anam Bakıda öldü” (1994) kimi şeirlərində qaçqınlıq həyatı və onun iztirabları ön plana çəkilmişdir.

“Körpə qaçqın” şeiri “Mənim qaçqın anam Bakıda öldü” əsəri ilə daha çox səsləşir. Müəllif şeirdə valideynlərini itirmiş qaçqın uşağının obrazını sözün sərt çalarları, fikrin, düşüncənin kontrastlı məqamları ilə canlandırmışdı. O, böyük məharətlə körpənin daxili dünyasına baş vuraraq,

onun yaşantılarını, əzab və iztirablarını poetik dillə oxucusuna çatdırmağı bacarmışdı. Şairə görə yetim əslində yurd-yuvasından didərgin düşənlərdir. F.Mehdi uşağın taleyinə acıyır və özünü onunla müqayisə edir:

Sən anasız, mən anasız – mənim anamı,
Dərd öldürdü, səninkini düşmən gülləsi (7).

Burada müqayisə olunan iki obraz, iki poetik qəhrəmanın qarşı-qarşıya qoyulması şeirin təsir gücünü artırır, poetik ovqatını daha inandırıcı, daha təsirli edir. Uşaq şairdən fərqlidir, çünki bu uşaq hələ yuxulara inanır, şairin isə yuxulara inamı, gümanı qalmayıb. Şairin anası daha böyük əzabdan ölüb, vətən, yurd itkisi əzabından. Kədər, ağrı mövzulu poeziya Xocalı faciəsində son həddə çatdı.

Xəlil Rza Ulutürkün, Zəlimxan Yaqubun, Nüsrət Kəsəmənlinin, Ələmdar Quluzadənin, Nurəngiz Günün, Ələkbər Salahzadənin, Əlirza Xələflinin və onlarca şairlərimizin poeziyasında Kədərin və ağrının ədəbiyyata sığmayan portreti yarandı.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. M. Nəcəfova, "Müasir Azərbaycan poeziyasında Qarabağ", Bakı, "Ekoprint", 2019
2. A. Vəziroğlu, "Ayağa dur, Azərbaycan!", Bakı, "Ulu", 2002.
3. H. Arif, "Seçilmiş əsərləri", "Xalqbank", Bakı, 2011
4. A. Məmməd, "Ağla, qərənfil, ağla!", "Səhər" qəzeti, Bakı, 1990, 16 fevral.
5. Qabil, "Seçilmiş əsərləri", Bakı, "Şərq-qərb", 2004
6. M. İsmayıl, "Seçilmiş əsərləri", Bakı, "Azərənşr", 1992
7. H. Kürdoğlu, "Yurduma qurbandır sözü", Bakı, "Sabah", 2005.
8. F. Mehdi, "Dilən, Professor, utanma, dilən", Bakı, "Azərənşr", 2002.

XÜLASƏ

1988-ci illərin əvvəllərindən respublikada milli azadlıq hərəkatı genişləndi. Bədii ədəbiyyatın şeir növü xalqın milli oyanışını, dirçəlişini əks etdirdi. 1988-1990-cı illər Azərbaycan poeziyasında Qarabağ müharibəsi öz əksini tapmışdı. 1990-cı il 20 Yanvar faciəsindən sonra çoxlu əsərlər yarandı. Bəxtiyar Vahabzadə "Şəhidlər" poemasını ilk olaraq qələmə aldı. 90-cı illər ədəbiyyatında şəhidlik mövzusunda poeziya nümunələri çoxaldı. Nəriman Həsənzadə "Bütün millətlərə" şeir kitabı vasitəsi ilə dünyaya müraciət etdi. Zəlimxan Yaqub "Şair harayı" qopardı. Poeziyada əsas mövzu vətən həsrəti idi. Şair Famil Mehdi "Körpə qaçqın" şeirini yaratdı.

Açar sözlər: Müstəqillik, faciə, müharibə, Vətən

MƏHƏMMƏD MƏMMƏDSƏİD oğlu MƏMMƏDOV

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Dövlət Universiteti

YUSİF BALASAQUNLUNUN "QUTADĞU BİLİG" ABİDƏSİNDƏ TÜRK BƏYİNİN ÖZƏLLİKLƏRİ

"Qutadğu bilig" əsərinin başdan-başa türk dilində yazılması, qədim adətləri və etnoqrafik xüsusiyyətləri gözəl bilməsi, Qurani, İslam fəlsəfəsini dərinlən mənimsəməsi Yusif Balasaqunlunu yalnız bir sənətkar kimi deyil, həm də türk dövlətçilik tarixinin qüdrətli simalarından biri kimi tanıdır. Türklük aləmini dünyaya və insana fəlsəfi baxış, hüquq və dövlət dünyabaxışından ayrı təsəvvür etmək olmaz. Bu möhtəşəm abidədə Yusif Balasaqunlu islam fəlsəfəsi ilə qədim türklərin törədən, Tanrıçılıqdan, həyat və düşüncə tərzindən gələn fəlsəfəsini birləşdirmişdir. İ. Qəfəsoğlunun

sözləri ilə desək, bu mənada əsər "...türklərin mənəvi tərifi, siyasi və idarəçilik görüşlərini ortaya qoymaqla Türk dövlətinin ictimai-siyasi bünövrəsini tanıtmışdır" (6, 4).

"Qutadğu bilig"dəki insan konsepsiyası , ağıl anlayışı, hikmət fəlsəfəsi qut və əsasında ədalət duran törə kimi anlayışların çoxsəpkili təhlili kimi ortaya çıxmağa bilər. Abidədə " Törə ilahi nizam olduğu üçün Tanrı öz nizamına uyğun adama qut verir" fikri xüsusi vurğulanır (1, 11). "Qutadğu bilig" dövlət adamları və idarə edənlər üçün həqiqi bir rəhbər, bir əxlaq və təsəvvüf kitabıdır. Qaraxanlılar dövrünün məhsulu olan "Qutadğu bilig" bir siyasətnamədir. Əsər yalnız bir fəlsəfə kitabı olmayıb, qaynağını ayət və hədislərdən alan "Qut"lu bir kitabdır.

Sakral mənə qatıyla bağlılığı bəyliyin türklərdə insana bir Tanrı vergisi olduğu düşüncəsindən aydın görünür. Yaradılışın nizamını davamlı olaraq saxlayan türk Tanrısı xaqanları və bəyləri yüksəltməsi üçün deyil, məhz türk millətini yüksəltsinlər deyər xaqanlara " kut" göndərirdi (3, s.110). Türk bəylərinin yeganə məqsədi Tanrı bayrağı altında bir türk nizamı yaratmaqdır. Böyük türk dövlətlərinin hamısında ölkələr fəth etmək, nizam yaratmaq, tarazlığı bərpa etmək, qatmaqarışılığını düzümə salmaq missiyası Tanrı qarşısında müqəddəs borcu ödəmə kimi semiotik mənə daşıyır. El yaratmaq hökmdarın Tanrı borcu kimi təqdim olunur.

Dövlətin əsas məqsədi ədaləti gerçəkləşdirməkdir. Qanun siyasi iqtidarın sərhədlərini müəyyənləşdirməklə yanaşı onun üstündə olduğunu göstərir. Lakin qanunun praktikada tətbiqi üçün siyasi iqtidara ehtiyacı vardır. Bəylik və bəyliyin insana necə keçməsi fikrinə gəlincə , abidədə Yusif Balasaqunlu tərəfindən belə deyilir: " Bəy nəcabətli nəsildən olmalıdır//Bəy igid,cəsur, qəhrəman, şirurəkli olmalıdır// Atası bəydirsə, oğul bəy doğular//O da ataları kimi bəy olar! // Bəy bilikli və ağıllı olmalıdır//Comərd və xoşxasiyyət də olmalıdır.// Bəylər biliklə xalqa baş oldular, //Ağılla elin-günün işini gördülər, //Bəy adı bilik sözü ilə bağlıdır// Biliyin lamı getsə də bəy adı qalar. //Bəy çox ağıllı olmalı, aqlın qiymətini bilməlidir, // Bilikli insanın düşməni çox olar, // Nə deyir, eşit gör bilik bilən ər, // Başına çox hadisələr gələn ər:"Qəfil iftiraya uğramamaq üçün //Bəy bilikli, ağıllı və sayıq olmalıdır"(1, beyt: 1949-1956, s.152).

Nüzamülmülkə görə , hökmdarın sahib olması vacib olan özəlliklərin başında ədalət və bilgi gəlməkdədir. Dövlətin uzun müddət bərqərar olmasını müəyyənləşdirən 2 əsass ünsürə gəldikdə isə bunlar-insan və ədalətdir. Bəy öncəliklə əxlaqi cəhətdən tutarlı olmalı, dövlətin idarə olunmasında ağıl və bilgiyə dayanmalıdır. Ədalət, qanun və cəzanı təmsil edən xaqan və ya bəy duyğularına hakim olmalı, ona bağlı olmamalıdır(2, s.153).

Fərabî "Əl-mədinətü-l- Fazıla" əsərində dövlət başçısı olan xaqanın" sağlam, doğuluşdan kəskin zəkali, hafizəsi güclü, qavrayışı qüvvətli, göəl və asan ifadə gücünə sahib, öyrətməkvə öyrənməyi sevən, yemək, içki və qadın düşkünü olmayan, həqiqəti sevən və yalana nifrət edən , comərd,var-dövlət və dünya nemətlərinə dəyər verməyən, adillərin dostu və zalımların düşməni, doğru bildiyində cəsur, əzim və iradə sahibi olması" gərəkli olduğunu ifadə edir (4, s. 77). "Qutadğu bilig"də Yusif Balasaqunlu "qut"a sahib olan bəydə olması gərəkən özəllikləri aşağıdakı kimi açıqlamışdır: "...Safqəlbli, həlim və şirindilli olmalıdır// Özünü gözləməli, iftira etməməli, // Pis və çirkin işə yaxın durmamalıdır.// Yığılmış malı yerində sərff etməli, // Həyatını, işini, rəftarını nizamlamalı, // Özündən böyüyə qulluq etməli, // Özündən kiçiyə şirin sözlə xitab etməli, // Kişi başqalarına yekəxana yanaşmamalı, // Özündən kiçikləri əzməməli, // Yavalıqla eyş-işrətə baş qoşmamalı, // Rəftarında doğrucul olmalıdır...// Özü təmiz olmalı, doğru yolda olmalı // Bunun bağlı belədir, birdəfəlik bilməlidir" (1, beyt:703-709, s.72; beyt: 727, s.73).

Türk bəyinin xalq tərəfindən sevilib-sayılması üçün daşınması vacib olan özəllikləri "Qutadğu bilig" əsərinə istinadən aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq mümkündür:

1. Bəy bilikli və ağıllı olmalı, siyasəti bilməlidir

Bəylərin bilikli və siyasəti dərindən bilməsi ilə bağlı Yusif Xas Hacib əski türk şairlərindən birinin bir beytini örnək gətirir:

Bəylərin qapısını siyasət bəzəyər,

Bəy siyasətlə elini nizama salar(1, s.161).

Türk bəyində aranan özəlliklərin başında uzaqgörənlik durur. Təbii ki, uzaqgörənliyi tamamlayan ünsür siyasət bilgisidir. Deməli, bəy siyasi və idarə sahəsində bilikli olmalıdır. Unutmayaq ki, bacarıqlı, dövləti və xalqı yüksəldən Türk xaqanlarına, hətta xatunlara "Bilgə"

ünvanları verilmişdir. Türklər bilgiyə verdikləri dəyərin və təcrübələrinin bir nəticəsi olaraq, xaqan və bəylərinin bilikli olmasını arzulayırdılar. Təbii ki, bilikli olmaqla yanaşı, tamamlayıcı özəlliklər içərisində ağıl və fəzilət də axtarıldı. Yusif Xac Hacib əsərdə bəyin ən mühüm özəlliklərindən biri olan ağıllı və bilikli olması üzərində ısrarla durur: "... İnsan ağılı ilə yüksəlir, biliklə böyüyür, // Bu iki şey insanı etibarlı edir (1, beyt: 289, s. 43); İnsan ağılı sayəsində insan adlanır// Bəylər bilik sayəsində eli idarə edir(1, beyt: 303, s. 44); Bəy xalqı biliklə əlində saxlar, // Biliyi olmasa, ağılı işə yaramaz (1, beyt: 1968, s. 153); Biliksizə dövlət yetişib, səadət nəsib olsa, // Xalqın arasında nifaq, el içinə fəlakət düşər // Əgər bəylik ağıllı adamın əlinə keçsə // El rahatlığa çatar, buna inan (1, beyt: 1780-1781, s. 140).

Əski türklər fəzilət sahibi olan şəxslərə ərđəmli deyirdilər. Ərdəmliyi Tanrı yolu və Tanrı tərəfindən verilən yaxşı bir özəllik kimi qəbul edilərdi (7, s. 583). Bu üzdən həmin özəlliyi axtarar, həmin vəsfi daşımayanı xaqanlıq haqqına sahib qəbul etməz və seçməzlərdi. Yusif Balasaqunlu səbirli və qərarlı olmaqla bağlı belə deyir: "Səbir və yumşaqılıq bəyin bəzəyidir // Bunlar bəyliyin əsas məziyyətləridir // Bəy işini bilərəkdən başlamalıdır, // Sona yetirmək üçün ağıllı olmalıdır(1, beyt 1988-1989, s.154); tələskənlik, kəvəzəlik və pis əməl-bunlar biliksizlik əlamətidir... // Hər işdə sakitliyə riayət et // İbadətdə tələs, cəld tərpən" (1, beyt 1997; 1998; s. 154).

2. Bəy ehtiyatlı və sayıq olmalıdır

Yusif Xas Hacibə görə, dövlətin ömrü dövlət işlərində tədbir və ayıqlıq ilə sıx bağlıdır. Müəllif bildirir ki, " Bəy çox ehtiyatlı və sayıq olmalıdır, // O. etinasız olsa , başqalarına sədəmə toxunar. // Hər elin bağı və kilidi iki şeydir: "Biri ehtiyat, biri qanun"- bunlar əsasdır // Ehtiyatlı bəy elin qoruyar, // Yağının boynunu əyər, onu kəməndə salar // Eldə doğru qanun yaradan bəy isə // Eli nizama salar, gününü ağ eylər"(1, beyt: 2014-2017, s. 155). Müəllif abidədə bəyin iki şeylə bəyliyinə pozduğunu vurğulayır: "... Biri zülm, digəri məsuliyyətsizlikdir, // bunun ikisi də bəyin elini viran edər //... Bəylər etinasız olsalar, işləri getməz, // Etinasızlıq davam etsə, bəylik bitər //... Zalım adam uzun müddət bəy ola bilməz, // Zalımın zülmünü el də qəbul etməz" (1, beyt: 2024; 2027; 2030, s.156). Yaxşı hökmdar xalqı ədalətli və adil qanunlarla idarə etməli, bir şəxsin digərinə qarşı təhdid və zor etməsinə yol verməməlidir. Yoxsa əlində nə hökmü keçəcəyi dövlət, nə də itaət edən xalqı qalar.

3. Bəy cəsur, qüvvətli və qəhrəman olmalıdır

Qəhrəmanlıq ruhu türk millətinin bütün fərdlərinin qəlblərinə hopmuş, zaman-zaman parlayan sonra dirilən bir kor olmuşdur. Dünya hər türkün simasında yatan bir aslanı tanımış və millət olaraq bizə əsgər millət adını qazandırmışdır(2, s.160). "Qutadğu bilig" abidəsində bununla bağlı belə deyilir: " Xalq üçün bəy igid və cəsur olmalıdır // Böyük işlərə ancaq bu keyfiyyətlər lazımdır (1, beyt: 1961, s.152) //... Qorxaqlar qoşunu pozarlar // Qoşun pozulsa, insan insanı tapdalayar" (1, beyt: 2284, s.170) və ya " Cəsur adam qorxaqların başına keçsə // Hamı ondan cəsərat alar"(1, beyt: 2045, s.157). Bu ifadələr orduya verilən dəyəri və qəhrəmanlıq ruhuyla bütünləşməsinə gözəl bir şəkildə ifadə etməkdədir.

4. Bəy əsil-nəcəbətli, soylu olmalıdır

Türklərdə əsilli olmaq aristokrat sinfinə məxsusluq və ya bəlli bir xanədən gəlmək deyildir. Türklərdə əsil olmaq türk olmaqdır. Xaqan və ya bəy olacaq şəxsin atası kimi anası da türk olmalıdır. Xaqanların türk olmayan qadınlarından doğulan uşaqları xaqan ola bilməzdi (2, s. 160).

"Qutadğu bilig" abidəsində bu özəllik ilə bağlı aşağıdakılar deyilir: "... Ey əməlisəleh, əsil-nəsilli xaqan // Dünya sənsiz olmasın" (1, beyt: 108, s.31) və ya "...Bax iki cür əsl insan var: Biri bəy, biri alim; onlar insanların başıdır //...Biri əlinə qılınc alıb xalqı idarə edər // Biri əlinə qələm alıb düz yol göstərər" (1, beyt: 265; 268, s.42). Abidədə Ötügen bəyinə istinadən bu sözlər mövcuddur: " Bəy nəcəbətli nəsiləndən olmalıdır... // Xalq üçün bəy seçkin olmalıdır, Sözü doğru, təbiəti isə sakit olmalıdır" (1, beyt: 1949; 1963, s.152). Vəzir Öydülmüşə görə isə bəy sakit, ağıllı, gözütöx, abırlı və əməlisəleh olmalıdır: "Tanrı kimə həya və göz suyu vermişsə // Ona dövlət və üz suyu da vermişdir" (1, beyt: 2007, s.155). Bu möhtəşəm abidədə verilən "soylu və əsil-nəsilli olmaq" ifadələrində türk olmaqdan savayı, həm də uca duyğu və düşüncələrə sahib olmaq anlayışı özünü göstərir.

5. Bəy səbirli olmalıdır.

Yusif Xas Hacibə görə səbirli və sakit olmaq idarə edənlərdə, xüsusilə hökmdarlarda olması lazım olan özəlliklərdəndir (5, s.51). Gözəl xüsusiyyətlərin başında yer alan səbrlə insan xeyrə, ucalığa, zəfərə çatmaq, günah , pis işlərdən uzaq ola və nəfsi yenə bilər. Hər ibadətə mükafatı varkən səbrin mükafatı saysız-hesabsızdır. Allah mükafat verəcəyi qulunu səbir yolu ilə imtahan edər. Allah üçün səbr etmək zənginlikdir, kimsəyə möhtac olmamaq deməkdir. Allah ilə səbr etmək əbədilikdir, vəfadır, cəfadır, mükafatı isə cənnətdir. Səbrin bəyde olması gərəkən ən önəmli fəzilətlərdən birisi olması ilə bağlı olaraq Hacib əsərində ona aşağıdakı tövsiyələri verməkdədir: “ Heç bir işdə tələsmə, səbirli, soyuqqanlı ol // Qul səbirli olsa, bəylik mərtəbəsinə qalxar”(1, beyt: 588, s.63); “Əgər hirsənsən, özünü tut səbr et, // Səbirli insan sabah sevinər //...Əziyyət, qayğı çəkən adam səbir etsə, // İtiridiyi rahatlığı təkrar əldə edər // Səbirli ol, səbr etmək hər kişinin işidir...” (1, beyt: 1317; 1320; 1322, s.112); “ Səbir və yumşaqlyq bəyin bəzəyidir // Bunlar bəyliyin əsas məziyyətləridir” (1, beyt: 1988, s.154) və ya “ O, gözütöx, səbirli, təvazökar, // Şəfqətli və sakit təbiətli olmalıdır” (1, beyt: 2170, s.164); “ Səbr etsən, möhnət nemət olar // Nemətə şükr etsən, artar bunu bil!” (1, beyt: 6450, s.425).

6. Bəy sadıq olmalıdır

Yaxşı bəy ətrafındakılara, xidmətçilərə, həmçinin hər bir işdə ona yardımçı olan şəxslərə qarşı sadıq olmalı, qədrini bilməlidir. Xüsusilə ağır tapşırığı yerinə yetirən, bu işin altında əzilən hər bir şəxsə qarşı vəfalı və diqqətli olmalıdır (8, s. 557). Bu xüsusiyyət ilə bağlı Yusif Balasaqunlu bəyə aşağıdakı tövsiyələri verməkdədir: “ Məsud, cəfasız, vəfalı görmək istəyəm // Onun üzünü görsün, onun hər əməli vəfadır”(1, beyt: 105, s.31) və ya “ Vəfaya qarşı vəfa insanlıq vəzifəsidir // Vəfa qıl, kişi ol, adını yüksəlt!”(1, beyt: 1691, s.135)

7. Bəy fəzilətli olmalıdır

Yaxşı və seçilmiş bir bəy olmaq üçün fəzilətə qiymət və önəm verilməlidir. İnsan fəziləti ilə başqalarına üstün gələ bilər və fəziləti çox olduqca məqam və mövqeyi yüksəlir. Fəzilətli olmaq Tanrının bir lütfü və adil bir hökmdar, bəy olmanın əsas cəhətlərindən biri sayılmalıdır (5, s.50). Bir bəyin şəxsində bütün fəzilətlər birləşsə, arzu etdiyi hər şey onun ətrafında toplanır. Məsələ ilə bağlı gözəl açıqlamalarını verən Yusif Balasaqunlu əsərində aşağıdakı tövsiyələrini söyləyir: “ Hər cür ərđəmi bütünlüklə əldə etməli, // Yaraşmayan şeylərdən iraq olmalı! // belə bir bəy adamların yaxşısı, elin yaraşığıdır // Seçilmiş və yaxşı adam kiçilməyən aya bənzər // Bütün dünya xalqı ona qul olar // Belə bəylər dünyaya hakim olar, arzuya çatırlar”(1, beyt: 2074-2076, s.158-159) və ya “ Kimdə belə ərđəm və tərbiyə varsa, // Onu bəy kimi ölkədə yüksəltmək lazımdır”(1, beyt: 2165, s.163); “Dünya hakiminə min bir fəzilət lazımdır, // O, bu fəzilətlərlə dünyanı idarə edir”(1, beyt: 3009, s. 213).

Bəy könlü və dilini doğru, fəzilətini də yüksək tutmalıdır ki, yolunu azmasın və doğru yoldan heç vaxt ayrılmınsın.

8. Mərhəmətli və təvazökar olmalıdır

Mərhəmətli və təvazökar olmayan bəydən insanlar əlini üzər. Bəy uzun illər iqtidarda qalmaq, yaşlandığı zaman hörmət və izzət görmək istəyirsə, kin-küdurəti qəlbindən çıxartmalı, mərhəmətli olmalı, qəlbindən keçənlə dilindən söylədikləri eyni olmalıdır. Təvazökar insanlar hər zaman incəqəbli, mərifətli, insanların qəlb və qürurunu qırmaqdan qorxan, həssas, duyğulu və səadətə qovuşmuş insanlardır (8, s. 558). “Qutadğu bilig”də bu cəhətlə bağlı bəyə aşağıdakı nəsihətlər verilməkdədir: “ Bəy təvazökar və mərhəmətli olmalı, // Günahkarların günahını bağışlamalıdır. // Xidmətindəkilər ona alışırlar, // Alışırlar, yaxşı xidmət edirlər”(1, beyt: 2122-2123, s.161); “...Sənə bəylik və ululuq qismət olsa, // Saçın ağaranadək onların sənə qalması üçün təvazökar ol”(1, beyt: 552, s.60); “Təvazökar adamı xalq sevər, // Təkəbbürlü və kinli adamı sevməzlər”(1, beyt: 2232, s. 167) və ya “Təvazökarlar insan qəlbini özünə isindirər, // Dili acı və qəzəblilər adamı özündən uzaqlaşdırar” (1, beyt: 2295, s.171); “Əgər sən bəy və xalqın böyüyü olsan, // Dilini, könlünü kiçik tut, özünü fəda elə” (1, beyt: 4534, s. 305); “ Nəzakətli adam səadətə həzm edər, // Nəzakətli adam sərətə layiqdir”(1, beyt: 2446, s.180) və s.

Yusif Balasaqunlunun söylədiklərindən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, haqq yolundan dönməyən, mərhəmətli və təvazökar söz söyləyən, söylədiyi sözlə gördüyü əməli bir olan idarəçi

hər zaman uğur qazanar. Digər tərəfdən həddini aşıb, lovğa və təkəbbürlü söz söyləyən, söylədiyi sözlə gördüyü əməlləri bir-birinə uyğun olmayan insanlar həmişə uğursuzluğa məhkumdur.

9. Bəy gözütöx və həyalı olmalıdır

Həyalı insan insanların seçilmişsi və yüksək səviyyəli nəcib insan olduğu üçün, bəyin də həyalı olması idarə edən üçün mühüm özəlliklərdən sayılır. Çünki həyalı insan pis bir iş görmədiyi kimi, münasib olmayan şeylərə yaxınlaşmaz, başqalarına qarşı kobud hərəkət etmər. Həyasız insandan isə dürüst, doğru hərəkət gözləmək əbəsdır. Həmin insan daim utanmaz və sırtıq bir ömrü yaşar.

Bəyin gözütöx və həyalı olması ilə bağlı Hacib əsərində bu tövsiyələri verir:

“Bəy gözütöx, həyalı və həlim olmalıdır//Sözündə və əməlində açıq olmalıdır//Bəy həmişə abırlı və adamların seçilmişsi olmalıdır, // Abırlının əməli və hərəkəti bütöv olar//Abırlı adam xoşxasiyyət olar//Ona yaraşmayan işə əl vurmaz //Bəyin könlü, dili və təbiəti düz olmazsa//O eldən səadət qaçar, yaxın gəlmər”(1, beyt: 2000; 2005-2006; 2012, s. 155) və ya “...Ölkəsini yaxşı idarə etmək üçün//Nəcibətli, abırlı, xoşqılıq, mərhəmətli olmalıdır”(1, beyt: 2169, s. 164); “İnsanların seçkini abırlı olandır//Abırlı adam insanların başıdır”(1, beyt: 2201, s.166) və s.

Bu tövsiyələrdən anlaşılır ki, yaxşı bir bəyin həyalı olması, özünü şər işlərdən uzaq tutması təkbaşına yetərli deyildir. Bununla yanaşı, bəy həyasız şəxs və xidmətçilərdən uzaq durmalı, onlardan özünü qorumalı, özündən uzaq tutmalıdır ki, gələcəkdə özünü onların həyasız hərəkətlərindən qoruya bilsin.

10. Bəy pis vərdişlərə sahib olmamalıdır

Yaxşı bir bəydə olması lazım olan cəhətlərdən biri onun içki, qumar və zinadan uzaq durmasıdır. Bu məsələ ilə bağlı ən sərt nəsihətləri verən Yusif Balasaqunlu öz əsərində aşağıdakıları deməkdədir: “ Şərab içmə, fəsada qarışma, uzaq ol, // Əxlaqsızlıq etmə, hiyləgər işlərlə üzükara olma// Şərab içmə, əxlaqsızlıq etmə, özünü qoru, //İkisi də insana yoxsulluq donunu geyindirər//Şərabdan insanın başına min bir günah gələr// Səadət isə zinadan qaçar, əxlaqsızın üzünə tüpürər” (1, beyt: 1334; 1337-1338, s.113)və ya“Bəy içki içməməli, fəsad qurmamalıdır//Çünki bu iki şey nəticəsində iqbal korlanır// Dünya bəyləri şərabın dadına alıssalar, // Ölkənin, xalqın bundan çəkdiyi zəhmət çox acı olar. // Əgər hakimlər qumara qurşansalar, // Ölkəni xaraba qoyar, xalqı möhtac edərlər”(1, beyt: 2091-2093, s. 159); “...Cahil içkiyə qurşandı, sərvəti yel kimi sovruldu, // Bəy içkiyə mübtəla olsa, ölkə qalarmı? // Bəy sərxoşluq və qumar ilə vaxt keçirsə, // Ölkənin işini düşünməyə imkan tapmaz. // Bəy içki düşkünü, fitnəkar və qaba olsa, // Onun xalqı da bütünlüklə əyyaş olar” (1, beyt: 2097; 2103; 2106-2107, s. 160).

Hacibin bu qeydinə uyğun olaraq deməliyik ki, Qaraxani hökmdarları öz dindarlıqları və içki içməmələri ilə İslam dünyasında şöhrət tapmışlar. Bütün bu söylənilənlərdən anlaşılır ki, içki, qumar və zina fəsadla bir tutularaq bəyin hər hərəkəti ilə təbəsine örnək olduğu israrla vurğulanır (5, s.50).

11. Bəy zülm etməməli, qəzəbinə hakim olmalıdır

İdarə etmə böyük məsuliyyət tələb etdiyindən, bəy gördüyü hər işdə Allah rızasını gözləməli, qəzəb və əsəbi halında haqq və ədalət yolundan dönməməlidir. Hiddət və qəzəb kişini fəlakətə sürükləyər, belə ki, insan hiddətləninə onun psixoloji və fiziki vəziyyəti, düşüncə tərzini dəyişər, ağzından çıxanı qulağı duymaz. Ədalətli və əfvedən bəy tarixdə qalar, iz qoyar, zalım bəy isə xalqın nifrətini qazanar.

Bəyin zülm etməməsi, zülm etdiyi halda xalqın uzun müddət buna dözməyəcəyi ilə bağlı Hacib aşağıdakı nəsihətləri verməkdədir: ” Zalım olma, pislərə zülm elə, //Zalımların hamısını ölkədən qov”(1, beyt: 5505, s.364); “...Ehsan edərəkən tələs, tez elə // Cəza verən zaman bir az asta ol”(1, beyt: 5219, s. 347) və ya “...Qılınc və qüvvə ilə ölkə tutmaq olar, //Onu uzun zaman zorla, intiqamla saxlamaq olmaz”(1, beyt: 2427, s.178); “...Bəyin sözü və könlü yaxşı olsa //Onun xidmətçiləri doğru yolla gedərlər // Bəy yaxşı olsa, onun işçisi //Xoş əməl sahibi olar, zərərsiz olar”(1, beyt: 2245-2246, s.168).

Həmin nəsihətlərdən aydın olur ki, ölkələri qılıncla tutmaq olar, amma dövlət uzun zaman zorla idarə oluna bilmər. Zülm ölkədə bəyin nüfuzunu aşağı salar, xaos yaradar və nəticədə dövləti də, hökmdarı da məhv edər. Bu məsələyə xüsusi önəm verən Yusif Xac Hacib bəyə bu nəsihətləri söyləməkdədir: “ Ey ağıllı ər, hirsini özündən iraq tut //Ey bilikli bəy, hiddətlənmə, yaxşı ad

qazan//Qəzəb və hiddətlə işə girişmə//Əgər girişsən ömrün zay olar//Hirsiyə iş tutan peşman olur//Qəzəbli adam işində yanılır”(1, beyt: 322-324, s.45) və ya “...İşində hirsələnmə, hirsinə hakim ol, //Bəylər hirsələnsələr, bəyliklər pozular”(1, beyt: 1414, s. 117);”Ədalətli iş gör, buna çalış, zülm etmə // Tanrıya qulluq et, onun qarısını aç//... Həvəs və açıq ilə heç bir iş igörmə// Hər iki halda dişini sıx, səbir et(1, beyt: 1451; 1453, s. 119).

Fikrimizcə, bəy və idarə edənlərə bir öyud kitabı olan “Qutadğu bilig”də verilən nəsihətlərin əsas məqsədi dövlət və millətə xidmət edən insanların nə kimi özəlliklərə malik olması şərtlərini hərtərəfli açıqlamaqdır. Bu mötəşəm əsərdə yalnız min il öncəki dövlət adamlarının deyil, həm də bu günümüzdəki dövlət adamlarının da faydalanacağı və öyrənəcəyi çox dərslər vardır. Həmin dərslər doğru və düzgün dəyərləndirilərsə, bu gün sarsılmış siyasi əxlaqın yenidən qurulmasına yardımçı olacaqdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Balasaqunlu Y. Qutadğu bilig. Bakı: Avrasiya press, 2006, 440 s.
2. Balcı C. Türk dövlət töresi. İstanbul: Bilgeoğuz yayımları, 2018, 277 s.
3. Bəydili C(Məmmədov). Türk mifoloji obralar sistemi: struktur və funksiya. Bakı: Mütərcim, 2007, 271 s.
4. Fərabə. El- Medinetü'l fazıla. /nşr. Ahmet Arslan. Ankara: Vadi yayımları, 1990, 327 s.
5. Genç R. Karahanlı devlet teşkilatı. Ankara: TTK yayımları, 2002, 265 s.
6. Kafesoğlu İ. “Kutadğu Bilig” ve kültür tariximizdeki yeri. İstanbul: Kültür Bakanlığı, 1980, 48 s.
7. Ögel B. Türk kültürünün gelişme çağları. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı yayımları, 1988, 788 s.
8. Sarıkaya M.Z. Kutadğu Bilig'e göre bey'in özellikleri / The Journal of Academic Sosial Science Studies. Number: 30, p. 551-568, Winter I 2014

XÜLASƏ

Dövrünün görkəmli mütəfəkkiri olan Yusif Balasaqunlu “Qutadğu bilig” kimi möhtəşəm əsərində islam fəlsəfəsi ilə qədim türklərin törədən, Tanrıçılıqdan, həyat və düşüncə tərzindən gələn fəlsəfəsini birləşdirmişdir. Əsər türklərin siyasi və idarəçilik görüşlərini ortaya qoymaqla Türk dövlətinin ictimai-siyasi bünövrəsini tanıtdığı bacarmışdır. Bir siyasətnamə olan “Qutadğu bilig” dövlət adamları və idarə edənlər üçün həqiqi bir rəhbər, bir əxlaq və təsəvvüf kitabıdır.

Türk xaqan və bəylərinin yeganə məqsədi ölkələr fəth etmək, türk bayrağı altında bir Tanrı nizamı yaratmaq, tarazlığı bərpa etmək, qatmaqarışıqlığı düzümə salmaq missiyasını yerinə yetirməklə, Tanrı qarşısında müqəddəs borcu ödəməkdir.

Yusif Balasaqunlu əsərdə bəylik və bəyliyin insana necə keçməsinə nəsihət və tövsiyələri ilə geniş şəkildə təqdim edir. Məqalədə “Qut”a sahib olan türk bəyinin xalq tərəfindən sevilib-sayılması üçün daşınması gərəkən özəllikləri “Qutadğu bilig” əsərinə istinadən araşdırılır.

Açar sözlər: bəy, xalq, soylu, ədalət, bilikli, təvazökar, mərhəmətli

АЙСЕЛЬ НИЗАМИ ГЫЗЫ БАГИРОВА
*Доктор философии по филологии, доцент
Бакинский государственный университет*

СМЫСЛОВАЯ ЦВЕТОПИСЬ ПОЭЗИИ СЕРГЕЯ ЕСЕНИНА

Многие писатели, поэты, художники пытаются в своем творчестве отделить цвет от своего носителя, придать ему, какой-то новый совершенный, ни от чего независимый характер.

Использование цвета является существенным элементом художественного стиля. В русской литературе можно найти много замечательных колористов, среди которых в первую очередь стоит назвать Г.Державина, Н.Гоголя, А.Тютчева, Н.Клюева, а также Л.Толстого и И.Тургенева, которые щедро употребляли краски в своих произведениях. Однако трудно найти другого такого писателя-поэта, как С.Есенин, у которого почти все творчество поражает ощущением цвета, красок. Богатая цветопись, многокрасочность изображения в поэзии Есенина общеизвестна. Сложная цветовая гамма, насыщенные тона и сразу же бросающиеся в глаза оттенки, прямое и метафорическое употребление прилагательных, существительных, глаголов, использование общеупотребляемых и устойчивых цветовых ассоциаций – все это есть у Есенина, все это яркие признаки его поэтического почерка. Через всю его лирику проходит, как в предметном, так и в символическом значении три основных цвета: синий – голубой, красный – розовый и золотой. Эта цветовая гамма воплощает эстетический образ Родины – и не только большой Руси, России, но, прежде всего «страны березового ситца», «малой родины», которой для Есенина, было, село Константиново Рыбновского района Рязанской области. В произведении «Выткался на озере алый свет зари» и «Восход солнца» Есенин начинает заливать рязанские пейзажи своими красками. Появляются красный, алый, зеленый, синий, голубой, желтый, рыжий, серебряный, золотой.

Есенин обладал глазом, очень тонко воспринимающим «цветовые характеристики природы». Отсюда комбинации красного и зеленого у раннего Есенина, идущие от такого «деревенского» живописания:

Там, где капустные грядки
Красной водой поливает восход,
Клененочек маленький матке
Зеленое вымя сосет. (1, 1, 62)

Несомненно, что в использовании цветового эпитета и вообще цветообраза Есенин во многом следовал иконной цветовой символизации и цветовой гамме. Есенин в своем труде «Ключи Марии» подчеркивает, что древнерусское искусство XIII и XIV веков носит на себе византийско-болгарский отпечаток. Известно, что новгородская и ярославская иконопись не возникла самостоятельно, а русские мастера в большой степени зависели от крещеного Востока. Поэт считает, что самым важным является «орнамент». «Ряды его линий в чудеснейших и весьма тонких распределениях похожи на мелодию, какой-то одной вечной песни перед мирозданием. Его образы и фигуры какое-то одно непрерывное богослужение живущих во всякий час и на всяком месте. Но никто так прекрасно не слился с ним, вкладывая в него всю жизнь, все сердце и весь разум, как наша древняя Русь...» (1, 5, 264)

В стихотворении «К теплomu свету, на отчий порог», Есенин подчеркивает, что на его взгляды, на прошлое влияние отражали, прежде всего, вещи, вынесенные из родного дома. В данном произведении доминирует переменчивое, многозначное, подвижное и тем самым поэтическое слово. «Оно словно светится, покрытое прозрачным лаком, его изящество особенно заметно рядом с клюевским – экзотичным и узорчатым, но тяжелым, деревянным словом» – пишет Алла Марченко. (3, 25)

Есенин обладает таинственной властью над поэтическим словом, нигде не жалеет красок: красная, синяя, желтая, розовая, зеленая, белая. Это только названные, открытые цвета, а, сколько цветовых и фактурных оттенков дают варианты желтого: овсяной двор, желтоволосый отрок, золото травы, ячменная солома. Есенин воспитывался в религиозной среде и древнерусскую иконопись он знал хорошо, но чтобы увидеть икону глазами поэта, он был вынужден выучить поэтическое мастерство. Для Есенина учителем был Н.Клюев. Именно он научил его лиричности. Он сделал Есенина «иконописцем».

В 1904 году реставраторами была очищена знаменитая икона Андрея Рублева «Троица», а в 1913 году в Москве состоялась первая выставка русской иконной живописи, на которой можно было увидеть этот шедевр древнерусского искусства. Глазам посетителей открылась сверкающая яркость иконы, очищенной от потемневшей со временем олифы,

иконы построенной на гармонии чистых и ясных цветов – розового, золотого, голубого, зеленого.

Восприятие этой иконы зрителем, воспитанным на культуре XX века, было необычно глубоким. Знаменитая «Троица» Андрея Рублева, по словам Аллы Марченко (3, 14-15), Н.Прокофьева (6, 125) и К.Кедрова (2, 170) послужила также Есенину «как бы эстетическим камертоном». Поэт довольно часто ссылается на этого гениального древнерусского живописца. Такую условность языка мы найдем в стихотворении «Осень»:

Тихо в чаще можжевеля по обрыву
Осень – рыжая кобыла – чешет гриву
Над речным покровом берегов
Слышен сильный лязг ее подков.
Схимник ветер шагом осторожным
Мнет листву по выступам дорожным
И целует на рябиновом кусту
Язвы красные незримо Христу (1, 1, 87)

Цветовая гамма его стихотворений напоминает не только краски непосредственно исходящие из иконы. Цветовые впечатления, разлитые в есенинской звучной лирике, во многом напоминают расцветку, которую можно заметить в русской религиозной фресковой живописи. «Синева, разлитая в поэзии С.Есенина, замечает Н.Прокофьев, действительно напоминает древнерусскую фресковую живопись. Недаром о знаменитом Дионисии его современники говорили, что он «аки дымом пишет». Эта синяя дымка полюбилась и Есенину, стала его ведущей красочной тональностью». (19, 130)

Интерес Есенина к старине укрепить также могло знакомство с членами «Общества возрождения художественной Руси», которое оформилось в начале 1915 года при Федоровском соборе в Царском Селе. В состав этого Общества входили выдающиеся русские художники, артисты, зодчие, а Есенина ввел туда, скорее всего Клюев или Ремизов, которые были членами совета. Целью этого Общества было возрождение древнерусского искусства и использование этого духовного наследия для «нравственного оздоровления» народа.

19 февраля 1917 года Есенин читал стихи в Трапезной Федоровского собора на завтраке в честь членов «Общества возрождения художественной Руси», собравшихся для осмотра собора и зданий Федоровского городка. Примером стихотворения, возникшего в этот период, послужить могут строки «Исуса – Младенца»:

Собрала пречистая
Журавлей с синицами
В храме
«Пойте, веселитесь
И за всех молитесь
С нами!»
Молятся с поклонами,
За судьбу греховную,
За нашу;..
В золоченой хате
Смотрит божья мати
В небо.
А сыночек маленький
Просит на завалинке
Хлеба... (1, 2, 119)

Анализируя это произведение, надо подчеркнуть богатую метафоризацию и присутствие олицетворений. Такую поэтику Есенина принято в советском литературоведении называть фольклорной, что служило не столько выяснению ее истоков, сколько редуцированию ее религиозной насыщенности.

Согласиться с точкой зрения, что фольклор был якобы единственной школой есенинского мастерства нельзя. Для Есенина характерна, прежде всего, цветопись. Зрительные восприятия у него были удивительно колоритны, разнообразны, многоплановы. Он не жалел красок, чтобы ярче передать богатство и красоту русской природы. Эта богатая цветовая гамма напоминает богатые цвета радуги, приводящие на мысль сразу стихотворение «Матушка в Купальницу по лесу ходила...», где лирический герой признается:

Родился я с песнями в травном одеяле
Зори меня вешние в радуго свивали
Вырос я до зрелости, внук купальской ночи,
Сутемень колдовная счастья мне пророчит (1, 2, 74)

В этом стихотворении на первом плане Купальница – один из древнейших деревенских праздников, который вошел в систему крестьянского календаря под общим именем Ивана Купалы. По народному обычаю следовало в купальскую ночь собирать различные травы, которые – по знахарской науке – имели целебную силу. Купальница была всегда веселым, радостным календарным праздником, во время которого празднующие при кострах пели песни, танцевали, шутили, а также обнимались и целовались под ветвистыми деревьями, чего в эту ночь никто никому не мог запретить. Ночь с 23 по 24 июня – начало Купальницы имеет для Есенина важное значение, т.к. знаменует собой летний поворот солнца, золотых лучей, которые внесут ясность в «сутемень колдовую». Поэт хочет, чтобы ночную темноту осветила радужная цветопись:

...Светит в темень позолотой
Размолевана дуга (1, 2, 66)

Для Есенина доминирующее значение золотой краски в его поэтической палитре очень характерно. Солнечным лучом «Божественной жизни» он заливает все возлюбленные собой предметы и места, так как этот луч «греет душу» его и «поит» верой в будущее. Лирический герой Есенина, попрощавшись с родной хатой, в которой «вьются паутины с золотой повеги», пошел дорогой, на которой «золотой песок» и «золотые травы». Над его головой «золотое солнышко», имеющее как «златистый пламень», а рядом – «золотая листва», «сучья золотых стволов» и «в холмах зеленых табуны коней сдувают ноздрями златой налет со дней». Золотой цвет в поэзии Есенина играет такую же роль, какую играл в древнерусской иконе. Золотой фон в иконе излучает как бы свет, который живет внутри нее, так как в ее мире нет никогда заката солнца и, следовательно – светотени. Икона как символ сама является источником света Божества. Такую же роль играет золотой цвет в стихотворении Есенина, блеск которых переливается как драгоценные оклады икон.

Древняя тень Маврикий
Родственна нашим холмам,
Дождиком в нивы златые
Нас посетил Авраам (5, 50)

Поэт окрашивает золотым светом, то, что он любит больше всего - родные засеянные поля. Он видит в них вечное и непреходящее, и поэтому «нивы златые» становятся у него постоянным эпитетом.

Стихи Есенина это не только проблема яркоцветности как таковой, а проблема смыслового отношения к цвету, которое он связывал с символикой древнерусской иконы. Он хорошо понимал эту символику и знал, что в иконописной эстетике существовала строгая иерархия цвета: ее вершину венчали золотой, белый и пурпурный, далее шли синий и зеленый. Золотой ассоциировался с божественным светом, белый был цветом спасения, небесной любви и чистоты, задушевного мира. Красный символизировал огонь веры, божественное пламя, обозначал жизнь, любовь, ненависть, а также кровь Христа и мучеников. Синий или голубой это цвет устремленности к небу, облик рая, тайны бытия. Зеленый воспринимался как цвет юности, жизни и надежды. Черный связывался с адской тьмой и небытием. В есенинской палитре заветное место занимает голубой и синий цвета.

«Голубень» - так поэт назвал свое стихотворение, а по нему и сборник, вышедший в 1918 году, может доказывать, что этот цвет является личным цветовым знаком поэта. Синеголубой – это цвет земной атмосферы и воды, он преобладает в природе независимо от времени года, в нем меняются лишь оттенки. В голубые и радостные тона окутана Россия в стихах Есенина. «Опять ты вновь заголубела, моя родимая земля» - пишет он. «Заголубели доли», вокруг «синяя ширь», от воды «синь во взорах». Эпитет «синий» можно встретить в обычных, привычных словосочетаниях, а также в совершенно новых поэтических. Вот например:

Там с утра над церковными главами
Голубеет небесный песок ... (1, 2, 68)

Здесь голубой цвет символизирует устремленность к небу, а это позволяет утверждать, что он неотрывно связан с сиянием солнца.

Зеленый цвет дополняет палитру Есенина. Этот цвет близок голубому и символизирует молодость, весну, а также религиозную надежду, связанную с предвкушением потусторонней жизни.

В зеленой церкви за горой,
Где вербы четки уронили,
Я поминаю просфорой
Младой весны младые были... (1, 2, 117)

Есенин отдает предпочтение чистому, свежему, зеленому цвету, который у него может иметь переносный смысл – рождающуюся любовь:

Зеленая прическа,
Девическая грудь,
О тонкая березка,
Что загляделась в пруд?... (1, 2, 149)

Следующим, очень важным цветом, который можно встретить у Есенина является цвет красный. Он появляется также в таких оттенках как розовый, алый, малиновый. В зависимости от контекста эти краски могут иметь разное метафизическое значение. Алый – это цвет утренней зари, цвет прекрасного, радостного восходящего солнца. В одном из первых своих стихотворений поэт писал: «выткнулся на озере алый цвет зари...», «Есть тоска веселая в алостях зари».

Красный и розовый появляются также в стихотворении «Польша». Это произведение открывается метафорой «облако кровавое», используемой для выражения несчастья военных времен:

Над Польшей облако кровавое повисло,
И капли красные сжигают города
Но светит в зареве белых веков звезда.
Под розовой волной, вздымаясь, плачет Висла... (1, 2, 84)

Если красный цвет выполнял у поэта жизниразрушающую функцию, описывая образы страданий, ужаса, смерти, то алый и розовый Есенин использовал для изображения счастья, молодости, любви, тоски и веры. С алым цветом тесно связаны у Есенина религиозные мотивы. Алый цвет выступает в качестве атрибута житнетворящего Христа и символы божественной веры:

На престоле светит зорче
В алых ризах кроткий Спас (1, 1, 14)

Это типичный пример есенинской метафоры, созданной поэтом для того, чтобы символизировать жизнь и кровь Христа. Алый и розовый цвета в стихотворениях Есенина «всегда символизирует девственную чистоту, непорочность, незапятнанность» - утверждает Е.Наумов (4, 35).

Когда Есенин хотел, чтобы в стихах звучал мотив «погибшей души», он употреблял желтый цвет. Этот цвет в творчестве Есенина появляется крайне редко. Он символизирует что-то кончавшееся, умирающее.

Перевязана в снопы солома,
Каждый сноп лежит, как желтый труп... (1, 2, 176)

Сходным пессимистическим звучанием наделяется в творчестве Есенина также черный цвет. Этот цвет появлялся тогда, когда у Есенина нарастает мрачное настроение. «Вечер черные брови носил» - так начинается одно из его стихотворений, в котором мы застаем поэта в состоянии упадка духовных сил. Черный, вместе с белым, это наиболее характерные цвета для древнерусской литературы. Они обозначали добрые и злые силы. Такое цветопонимание встречаем также у Есенина, с тем, что из его скудеющей со временем цветовой палитры устраняется царственный белый, а трагическое звучание одного только черного сильно выражено в поэме «Черный человек».

Под конец своей жизни, Есенин полностью отошел от былой многоцветности. Есенинская богатая палитра бросается сразу в глаза, как бросается в глаза лазурь и розовый в «Троице» Рублева, как бросались в глаза драгоценные золотые ризы. Икона постоянно сопутствовала поэту на протяжении всей его недолгой жизни. Без иконы он не мог и не хотел жить. Слишком большое значение имела она в его поэзии, чтобы ее позабыть. Поэтому в стихотворении «Мне осталась одна забава...» есенинский лирический герой надеется, что исполнится последняя его мечта:

Чтоб за все за грехи мои тяжкие,
За неверие в благодать
Положили меня в русской рубашке
Под иконами умирать (1, 2, 210)

Список использованной литературы

1. Есенин С. Собрание сочинений в шести томах, под ред. Е.А.Есениной. М: 1979
2. Кедров К. Образы древнерусского искусства в поэзии С.А.Есенина. // Кедров К. Есенин и современность. Сборник. М.: «Современник»1975, с. 165-180
3. Марченко А., Поэтический мир Есенина. М.: «Советский писатель», 1972, 312 с.
4. Наумов Е.С.Есенин. Жизнь и творчество. М.-Л.: «Просвещение», 1965, 168 с.
5. Петров-Водкин К., Русаков Ю. Пространство Эвклида. Самаркандия. Л.: «Искусство», 1970, 629 с.
6. Прокофьев Н. Есенин и древнерусская литература.// С.Есенин. Проблемы творчества. М.: «Советский писатель», 1978, 133 с.

XÜLASƏ

Məqalədə S.Yesenin poeziyasının zəngin rəng palitrası araşdırılır. O boyuk ustalıqla ətrafdakı təbiətin poetik şəkillərini yazır. S.Yeseninin bütün işləri rəng və boyaların hissi ilə heyrləndirir. Ən sevdiyi üç rəng: mavı, çəhrayı və qızıl, o, qədim rus nişanlarında görürdü. İkona şairi qısa ömrü boyu daim müşayiət etdi.

Açar sözar: şeir, rəng, qəhrəman, simvol, dil

SEVİNC HƏMİD qızı RƏSULOVA

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru

Bakı Şəhəri üzrə Təhsil İdarəsi

UŞAQ ƏDƏBİYYATIMIZIN TƏDQIQI TARİXİNDƏN

XIX-XX yüzilliklərin qovşağında uşaq ədəbiyyatımızın yüksəlişinə həm ədəbi-nəzəri, həm də əməli mənada əvəz olunmaz xidmətlər göstərən işıqlı zəka sahiblərinin öncüllərindən F.Köçərlinin adını iftixarla çəkə bilərik. Onun əsərlərinin nəşri və bütövlükdə həyat və

yaradıcılığının öyrənilməsi istiqamətində xeyli uğurlu təşəbbüslər edilsə də, təəssüf ki, uşaq ədəbiyyatı ilə əlaqəli fəaliyyəti barədə ədəbiyyatşünaslığımızda az iş görülmüşdür. Daha doğrusu, cəfəkeş ziyalının dediyimiz sahədə gördüyü geniş miqyaslı işlərin müqabilində bu işlərin elmi istiqamətdə araşdırılması cüzi və yetərsiz görünür. Halbuki bu, kifayət qədər əhatəli tədqiqata ehtiyac duyulan məsələlərdən biridir.

Məlumdur ki, Firidun bəy ədəbiyyat tariximizdə ilk ən mötəbər və fundamental “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” kimi möhtəşəm əsərin müəllifidir. İki cilddən ibarət iri həcmli bu kitabın I cildindəki “Bir neçə söz”, “Abbasqulu ağa Bakıxanov”, II cildindəki “Hacı Seyid Əzim Şirvani”, “Mirzə Əliəsgər Növrəs”, “Mirzə Sadiq Fani”, “Mirzə Kazım Qazi Əsgərzadə”, “İsmayıl bəy Nakam”, “Ağamirzə Məhəmməd Bağır Xalxalı” və s. portret-çerklərdə uşaq ədəbiyyatı ilə bağlı maraqlı və gərəkli fikirlərə, təhlillərə, mülahizələrə də rast gəlirik. Həmin kitablar XX əsrin 20-ci illərindən indiyə qədər üç dəfə (1925-1926; 1978-1981; 2005) “Azərbaycan ədəbiyyatı” adı ilə nəşr edilmişdir.

Firidun bəyin çox sayda mətbu məqalələri də vardır. Bu məqalələrdən bəzilərinə uşaq ədəbiyyatı ilə bağlı müəyyən qiymətli fikirlərə rast gəlirik. Həmin məqalələrin bir qismi müəllifin 1963-cü ildə işıq üzü görmüş “Seçilmiş əsərləri”nə daxil edilmişdir.

Ədəbiyyatşünas alimin uşaq ədəbiyyatı ilə əlaqəli ədəbi-nəzəri fikirlərinin, tövsiyə və məsləhətlərinin mühüm bir qismi onun məktublarında, müasiri olduğu həmkarları ilə yazışmalarında öz ifadəsini tapmışdır. Həmin məktubların əsas qismi 30-cu illərə qədər alimin həyat yoldaşı Badisəba xanım tərəfindən qorunub saxlanan arxivində mühafizə olunmuşdur. Təəssüf ki, 30-cu illərin repressiya burulğanında arxiv materiallarının əsas hissəsi rəsmi dairələr tərəfindən Badisəba xanımdan alınmış və həmin repressiya qaranlığında qeyb olmuşdur. Ona görə də bu məktub və materiallardakı mətləblərlə tanış olmaq bir müşkülə çevrilmişdir. Bununla belə məktublardan bəziləri müxtəlif məkanlarda yaşaya bilmişdir. Əldə olan məktub və materiallar sonralar ayrı-ayrı yerlərdə nəşr olunmuşdur (9).

F.Köçərlinin kiçik oxuculardan ötrü qələmə aldığı elmi-publisistik əsərlərin bəziləri XX əsrin əvvəllərindəki uşaq mətbuatımızda işıq üzü görmüşdür. Bunlar, əsasən, Azərbaycan ədəbiyyatının klassik sənətkarlarına həsr olunmuş çerklərdir. Həmin çerklərdən aşağıdakıları göstərmək olar: “Vaqif və Vidadi və bunların dostluğu” (3, 1907, №1); “Seyid Əbülqasım Nəbatı” (15, 1906, №1); “M.V.Vidadi, M.P.Vaqif və Q.Zakir” (15, 1906, №2); “Molla Vəli Vidadi” (15, 1907, №5); “Soltan Məcid Qənizadə” (11, 1912, №21). “Ədəbiyyatımıza dair” rubrikasında dərc edilmiş həmin məqalələrdən M.V.Vidadi, M.P.Vaqif və Q.Zakirin “Durnalar” şeirləri ilə bağlı yazılmış məqalə (15, 1906, №2), həmçinin “Vaqif və Vidadi və bunların dostluğu”, “Soltan Məcid Qənizadə” çerkləri F.Köçərlinin “Seçilmiş əsərləri”nin 1963-cü il nəşrinə də daxil edilmişdir (7, s. 130-135, 146-151, 288-292).

Firidun bəyin Azərbaycanda uşaq ədəbiyyatının inkişafına xidmət mənasında ilk təşəbbüsü kimi A.S.Puşkindən tərcümə və kitabça şəklində nəşr etdirdiyi “Torçu və balıq”, M.Y.Lermontovdan dilimizə çevirdiyi “Üç xurma ağacı”, Koltsovdan tərcümə etdiyi “A kişi, niyə yatıbsan?” şeirlərini nümunə göstərmək olar. “Torçu və balıq” 1892-ci ildə ayrıca, “Üç xurma ağacı” və “A kişi, niyə yatıbsan?” şeirləri isə 1896-cı ildə bir yerdə kitabça şəklində çap olunub azərbaycanlı oxucuların ixtiyarına verilmişdi.

Cəfəkeş ziyalının uşaq ədəbiyyatımıza əməli xidmətinin ən gözəl məhsulu və təzahürü isə 1912-ci ildə meydana çıxan “Balalara hədiyyə” kitabıdır. Kitabın nəşri Azərbaycanda yalnız kiçik oxucular tərəfindən deyil, elmi-kütləvi ictimaiyyət tərəfindən də sevinc və məmnunluq hissi ilə qarşılanmışdı. A.Şaiq “Dilimiz və ədəbiyyatımız” (“İqbal” qəz., 1913, 21 oktyabr), Kazımoğlu (Seyid Hüseyin) “Balalara hədiyyə, yaxud Qafqazda birinci kitab” (“İqbal” qəz., 1913, 23 may), M.Ə.Rəsulzadə “Tənqid və təhrir: Balalara hədiyyə” (“İqbal” qəz., 1914, 20 aprel) adlı tərif və təhlil səciyyəli mətbu məqalələrlə çıxış etmişdilər. “Balalara hədiyyə” 1967-ci ildən etibarən Köçərlişünas alim B.Nəbiyevin tərtibatı ilə bir neçə dəfə (1985, 1987, 2005) təkrar nəşr edilib azərbaycanlı balaların ixtiyarına verilmişdir. Kitabdakı materialların bu və ya digər qismi müxtəlif vaxtlarda uşaq ədəbiyyatına aid müntəxabat və antologiyalara da daxil edilmişdir ki, bu bərdədə bir

az sonra məlumat verəcəyik. Buradakı nümunələrdən bir çoxu ibtidai məktəb dərslərimizdə də uzun illərdir ki, yer alır.

Ədəbiyyatşünaslığımızda K.Talibzadə, B.Nəbiyev, Mir Cəlal, X.Əlimirzəyev, İ.Bəktaşi, R.Qənbərqızı, T.Salamoğlu, V.Vəliyev və başqaları F.Köçərlinin irsinin öyrənilməsi ilə bağlı diqqətəlayiq işlər görmüşlər. Pedaqoq alim S.Əzimova onun pedaqoji irsinin və fəaliyyətinin araşdırılmasına ayrıca dissertasiya həsr etmişdir. Firidun bəyin uşaq ədəbiyyatı ilə bağlı fəaliyyətinə toxunanlar isə qismən B.Nəbiyev, İ.Bəktaşi və Ş.Hüseynov olmuşlar. B.Nəbiyev bu böyük şəxsiyyətə həsr olunmuş fundamental monoqrafiyasında (14) müəyyən məqamlarda ötəri də olsa, dediyimiz məsələyə də toxunmuşdur. İ.Bəktaşi isə “Firidun bəy Köçərlinin yaradıcılıq yolu” monoqrafiyasının “Uşaq və xalq ədəbiyyatına məhəbbət” adlanan sonuncu bölməsində Köçərli və uşaq ədəbiyyatı probleminə xeyli yer ayırmışdır (2, s. 156-183). Filoloq alim “XX əsr uşaq mətbuatında ədəbiyyat” kitabında da, az da olsa, zikr olunan məsələyə diqqət yetirmişdir. Ş.Hüseynov da “Azərbaycan müəllimi” qəzetində (1977, 13 may) “Firidun bəy Köçərli və uşaq ədəbiyyatı” sərlövhəli bir məqalə ilə çıxış etmişdir.

Görkəmli pedaqoq və yazıçı S.M.Qənizadənin uşaq əsərlərinin ilk nəşrləri onun öz sağlığında baş vermişdir. Müəllifin ilk qələm təcrübələrindən və kiçiklər üçün bədii sərvətimizin qiymətli nümunələrindən sayıla bilən “Tülkü və Çaq-çaq bəy” adlı mənzum nağılı hələ 1893-cü ildə Bakıda quberniya idarəsinin mətbəəsində çap edilib oxucuların ixtiyarına verilmişdir. Əsər 1910 və 1918-ci illərdə də ayrıca kitab halında nəşr olunmuşdur. Müəllifin balalarımız üçün qələmə aldığı “Qurban bayramı”, “Allah xofu” və “Nabəkar qonşu” hekayələri ilk dəfə “Dəbistan” jurnalının səhifələrində oxuculara təqdim edilmişdir. Əvvəlki iki hekayə orijinal, “Nabəkar qonşu” isə təbdildir. “Qurban bayramı” “Dəbistan”da (1907, №1-4) dərc edildikdən sonra 1916 və 1919-cu illərdə yenidən ayrıca kitabça halında çap olunmuşdur. Eyni taleyi “Allah xofu” hekayəsi də yaşamışdır. Əsər “Dəbistan”da (1906, №11-18) “Şeyda” imzası ilə işıq üzü gördükdən sonra 1916-cı ildə Bakıda “Məktəb”in elektrik mətbəəsində yenidən nəşr edilmişdi. Hekayə barədə M.Ə.Rəsulzadənin “Açıq söz” (1916, 7 sentyabr) qəzetində eyni adlı (“Allah xofu”) nəzəri-tənqidi məqaləsi də işıq üzü görmüş, Məhəmməd Əmin bəy burada hekayənin əsas məziyyətlərindən danışmışdı.

S.M.Qənizadənin adını çəkdiyimiz bədii nümunələrdən əlavə “Rəhbər” jurnalında dərc edilmiş (1906, №2-4; 1905, №5) “Körpə uşaqlar tərbiyəsi” adlı elmi-kütləvi publisistika nümunəsi olan maraqlı bir məqaləsi də nəşr edilmişdir. Həcmcə iri olan məqalə fiziki tərbiyəyə həsr edilmiş, əsasən, valideynlərə ünvanlanmışdır. Bu məqalə X.Məmmədov və A.Həsənovun tərtib etdikləri “Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı müntəxabatı”na da daxil edilmişdir (1, s. 390-404).

S.M.Qənizadənin yuxarıda adını çəkdiyimiz uşaq əsərlərindən “Tülkü və Çaq-çaq bəy” mənzum nağılı, “Allah xofu” və “Nabəkar qonşu” hekayələri onun 1965-ci ildə A.Zamanov tərəfindən tərtib və nəşr edilmiş “Seçilmiş əsər”lərinə, sonuncu iki hekayə isə X.Məmmədov tərəfindən tərtib olunan və 1986-cı ildə işıq üzü görən “Gəlinlər həmayili” kitablarına da daxil edilmişdir. Dini mövzulu “Qurban bayramı” hekayəsi sovet dövründə hakim rejimin dinə mənfi münasibəti və qadağaları ucbatından hər iki nəşrə salınmamışdı. Hekayə yalnız Azərbaycanın müstəqilliyi dövründə yenidən çap üzü görmüşdür (1, s. 427-444).

Təəssüf ki, S.M.Qənizadənin yaradıcılığı kifayət qədər, hərtərəfli mənada öyrənilməmiş, onun uşaq əsərləri barədə az danışılmışdır. X.Məmmədov yazıcının həyat və yaradıcılığına həsr olunmuş monoqrafiyasında onun uşaq əsərlərini də təhlilə cəlb etmişdir. T.Cavadovun və Y.Babayevin uşa ədəbiyyatına aid dissertasiyalarında, habelə M.Məmmədov, Y.Babayev və T.Cavadovun birgə yazdıqları “Pedaqoji mühit və uşaq ədəbiyyatı” adlı dərs vəsaitində (1992) də S.M.Qənizadənin uşaq əsərlərindən müəyyən qədər söhbət açılmışdır.

Sultan Məcidin uşaq ədəbiyyatı barədə faydalı nəzəri fikirləri də mövcuddur. Həmin fikirlər daha çox onun məktublarında öz əksini tapır. Məktublardan bəzi nümunələr müəllifin 1965-ci ildə çap edilən “Seçilmiş əsərlər”inə də daxil edilmişdir.

Azərbaycanda satira ədəbiyyatını zirvəyə qaldıran M.Ə.Sabir uşaq poeziyamıza da gözəl töhfələr vermişdir. Onun uşaq şeirlərinin sayı 20-dən çoxdur. Bu poeziya nümunələrinin əksəriyyəti müəllifin sağlığında müxtəlif mənbələrdə dərc olunmuşdur. Ancaq mənbələr müxtəlif və

rəngarəngdir. Daha doğrusu, şairin uşaq əsərləri müxtəlif jurnalların, məcmuələrin, qəzetlərin və dərsliklərin səhifələrinə səpələnmiş şəkildədir. Belə ki, həmin poetik nümunələrə biz o zaman nəşr olunan “Dəbistan” (1906, №17) və “Yeni füyuzat” (1910, №6) jurnallarının, “Milli nəğmələr məcmuəsi”nin (1907), “Tazə həyat” (1907, 31 avqust), “Səda” (1910, 14, 25 fevral), “Həqiqət” (1910, 18, 21, 23 iyun), “Günəş” (1910, 23 noyabr, 20, 21, 26 dekabr; 1911, 2, 10 yanvar), “Yeni həqiqət” (1911, 3, 11 fevral) qəzetlərinin, “Birinci il” (1907- M.Mahmudbəyov), “İkinci il” (1908- M.Mahmudbəyov və b-ı), “Yeni məktəb” (1909-M.Mahmudbəyov, A.Səhhət) dərsliklərinin səhifələrində rast gəlirik. Şeirlərin çap olunduğu ilkin mənbələr barədə M.Ə.Sabirin əsərlərinin akademik nəşrlərinə yazılan şərh və qeydlərdə kifayət qədər məlumat olduğundan biz həmin məlumatları bir daha təkrar etmək istəmirik.

Şairin ilk şeirlər kitabı 1912-ci ildə, ikinci kitabı isə 1914-cü ildə Bakıda işıq üzü görmüşdür. Hər iki nəşrin tərtibçisi sənətkarın həm şəxsi, həm də məslək dostu A.Səhhətdir. 1912-ci il nəşri həcmcə yığcam olub Sabir irsinin ancaq bir qismini əhatə etdiyindən onun uşaq şeirləri buraya salınmamışdır. 1914-cü il nəşrində isə sənətkarın 13 uşaq şeiri yer almışdır.

Daha sonra şairin əsərləri 1922-ci ildə ayrıca kitab halında nəşr edilmiş, nəsrə Əliskəndər Cəfərzadə ön söz yazmışdır. Bu nəsrə şairin 20-yə qədər uşaq şeiri daxil edilmişdir. 1927-ci ildə Azərnəsr tərəfindən çap edilib oxuculara təqdim edilən “Sabir müntəxabatı”nda, həmçinin 1929-cu ildə işıq üzü görən “Şeirlər məcmuəsi”ndə M.Ə.Sabirin kiçiklər üçün qələmə aldığı poetik nümunələrin sayı 14-dür.

1939-cu ildə şairin kiçik və orta yaşlı uşaqlardan ötrü “Məktəb uşaqlarına töhfə”, 1948 və 1959-cu illərdə “Məktəblilərə töhfə” adlı kitabları nəşr edilir. Hər üç nəsrə sənətkarın həm əldə olan bütün uşaq şeirləri, həm də satiralarından, habelə müxtəlif məzmunlu poeziya örnəklərindən seçmə nümunələr daxil edilmişdir.

Müxtəlif illərdə Sabirin kiçik yaşlı uşaqlar üçün də seriya kitabçaları çap olunmuşdur. Bunlardan “Yaz günləri” (1945, 1957, 1975), “Qarğa və tülkü” (1945), “Uşaq və buz” (1953, 1972, 1977, 1987), “Təmsillər” (1961, 1971), “Məktəb şərqisi” (1962) və s. kitabçaları göstərə bilərik. Kiçik həcmli bu kitabçalar bir qayda olaraq mövzuya uyğun rəngli şəkillər və illüstrasiyalarla bəzədilirdi. Bunda məqsəd kiçik yaşlı oxucuların zövq və maraqlarını oxşamaq idi.

M.Ə.Sabirin “Hophopnamə”sinin son nəşri hələ ki 2012-ci ilə aiddir. 1912-ci ildən başlayaraq 100 il ərzində sənətkarın əsərləri dəfələrlə nəşr edilmişdir. Bunlardan yuxarıda nəzərə çatdırdığımız nəşrlərdən əlavə 1948, 1954, 1960, 1980, 1992-ci illər və s. nəşrləri göstərə bilərik. 1962-1965-ci illərdə Azərbaycan SSR EA-sı şairin əsərlərini 3 cildə nəşr edir. 2004-cü ildə onun əsərləri “Şərq-Qərb” nəşriyyatı tərəfindən iki cildə işıq üzü görür. Bu nəşrlərdə bir qayda olaraq şairin balalarımız üçün qələmə aldığı poeziya örnəklərinə də ayrıca yer verilir. Sənətkarın bu tipli şeirlərinə uşaqlardan ötrü tərtib edilmiş antologiyalarda, müntəxabat və məcmuələrdə də rast gəlirik. Orta məktəb dərsliklərində də uzun illərdir ki, Sabirin bir sıra şeirləri tədris edilir. Fikrimizcə, hamıya məlum olan bu məsələyə geniş şəkildə toxunmağa ehtiyac yoxdur.

Ədəbiyyatşünaslığımızda Sabirin uşaq əsərlərinin araşdırılması sahəsində də faydalı təşəbbüslər edilmişdir. C.Xəndan sənətkarın həyat və yaradıcılığına həsr olunmuş monoqrafiyasında (1940) ötəri şəkildə bu məsələyə də toxunmuşdur. Ə.Mirəhmədov da “Sabir” adlı iri həcmli monoqrafiyasında az da olsa, deyilən problemə yer ayırmışdır. Şairin yaradıcılıq irsinin tədqiqi və nəşri istiqamətində diqqətəlayiq işlər görən filoloq alim M.Məmmədov “Sabir və Azərbaycan demokratik mətbuatı” adlı monoqrafiyasında diqqəti daha çox sənətkarın mətbuatda dərc olunan uşaq şeirlərinə yönəlmişdir. Sabirşünas alim “Sabir və məktəb” adlı kitabında mövzu obyektinə ilə əlaqədar deyilən məsələyə daha geniş diqqət yetirə bilmişdir. C.Əhmədov M.Ə.Sabirin uşaq şeirlərinin sənətkarlığı haqqında ayrıca məqalə yazmışdır (4, s. 22-37). Y.Yusifovun da “Uşaqların sevimli şairi” adlı mətbu məqaləsi haqqında danışdığımız mövzuya həsr olunmuşdur (17). Uşaq ədəbiyyatımızın tədqiqatçılarından Əbdül Əzizov “Uşaqların sevimliləri” kitabına (1978) M.Ə.Sabirin uşaq poeziyasının tədqiqi və təhlili ilə əlaqəli ayrıca oçerk daxil etmişdir.

Azərbaycanda ali məktəblərdə eyni adla fənnin tədrisi üçün yazılmış “Uşaq ədəbiyyatı” dərsliklərində də Sabirə ayrıca oçerklər həsr olunduğunu görürük. Həmin kitablardan

Q.Namazovun, Z.Xəlil və F.Əsgərlinin, B.Həsənlinin, R.Yusifoglundun dərsliklərini, həmçinin X.Mustafayevanın dərslərini göstərə bilərik.

XX əsr uşaq ədəbiyyatımızın tanınmış təmsilçilərindən olan A.Səhhətin kiçik oxucular üçün qələmə aldığı əsərlərin ilkin nəşr taleyi də dostu Sabirin əsərləri kimi, əsasən, uşaq mətbuatı və məktəb dərslikləri ilə bağlı olmuşdur. Səhhətin balacalar üçün yaratdığı bədii sərəvət 30-a qədər poeziya nümunəsindən və “Cəhalət səmərəsi, yaxud bir yetimin xoşbəxtliyi” adlı pyesdən ibarətdir. Həmin şeirlərdən 3-ü “Dəbistan”da (1907, №2 iki şeir; №7), 7-si “Məktəb” jurnalında (1912, №9, 11, 13, 14, 21; 1913, №7, 9), 5-i M.Mahmudbəyovun “Birinci il və yaxud müsəvvər türk əlifbası” (1907), 4-ü M.Mahmudbəyov və həmkarlarının müəllifi olduğu “İkinci il” (1908), 10-u isə M.Mahmudbəyov və A.Səhhətin özünün müəllifi olduğu “Yeni məktəb” (1909) dərsliyinin səhifələrində ilk dəfə yer almışdır. Sənətkarın “Cəhalət səmərəsi, yaxud bir yetimin xoşbəxtliyi” adlı pyesi də ilk dəfə 1912-ci ildə “Məktəb” jurnalında (№13-15) işıq üzü görmüş, 1914-cü ildə isə ayrıca kitab halında nəşr edilmişdir.

Sovet dönəmində A.Səhhətin əsərləri ayrıca kitab halında ilk dəfə 1928-ci ildə “Müntəxabat” adı ilə nəşr edilmişdir. Nəşrə müəllifin uşaq şeirləri və adını çəkdiyimiz pyesi də daxil edilmişdir. “Müntəxabat” natamam şəkildə 1945-ci ildə də çap edilmişdir. A.Səhhətin bir neçə şeirini A.Şaiq 1912-ci ildə çap edilmiş “Gülzar” dərsliyinə də daxil etmişdi. Bu şeirlərin əksəriyyəti əvvəl adını çəkdiyimiz dərsliklərdə işıq üzü görmüşdür.

1935-ci ildə A.Səhhətin əldə olan əsərləri Ə.Müznibin tərtibatı ilə Azərnəşr tərəfindən işığa çıxarılmışdır. Təbii ki, müəllifin məlum yaradıcılıq irsini əhatə edən bu kitaba onun uşaq əsərləri də salınmışdır. “Seçilmiş şeirlər” (1938) kitabına isə şairin şeirlərindən seçmə nümunələr daxil edilmişdir. 1950-ci ildə meydana çıxmış “Əsərləri”ndə isə sənətkarın mənzum məktubları, uşaq şeirləri, tərcümələri, hekayələri, pyesləri və məqalələri də yer alır. Onun yaradıcılıq irsinin iki cildlik nəşrində də (I c.1975; II c.1976) həmin əsərlərinin təkrar nəşrini görürük. A.Səhhətin 2005-ci ildə “Lider” nəşriyyatında latın qrafikalı Azərbaycan əlifbası ilə çap edilən “Seçilmiş əsərləri”ndə də onun uşaq əsərlərinin əksəriyyəti ehtiva olunmuşdur.

Müxtəlif illərdə (1948, 1958, 1975, 2001) A.Səhhətin əsərlərindən seçmə nümunələr bilavasitə “Kiçik yaşlı uşaqlar üçün” ayrıca kitab halında işıq üzü görmüşdür. Sənətkarın müəyyən uşaq şeirlərini özündə ehtiva edən şəkil və illüstrasiyalarla müşayiət olunan kiçik kitablar da nəşr olunub balaca oxucuların ixtiyarına verilmişdir. Həmin kitablardan “Yaz səhəri” (1946), “Yay səhəri” (1948), “Cücələr” (1952, 1956, 1960, 1966, 1977), “Quşlar” (1952, 1957, 1987), “Bağça” (1963), “Bağçam” (1954, 1970), “Vətən” (1988), “Gün dağlara yayıldı” (2002) və s. göstərmək olar. Ümumiyyətlə, A.Səhhətin bədii irsinin, o cümlədən uşaq əsərlərinin nəşri sahəsində kifayət qədər səmərəli addımlar atılmışdır.

Bir məsələyə də diqqət yetirmək yerinə düşər. A.Səhhətin 1912-ci ildə Bakıda iki cilddən ibarət “Məğrib günəşləri” ünvanlı kitabı nəşr edilir. Buraya şairin rus və Avropa ədəbiyyatından yüksək sənətkarlıqla etdiyi tərcümələr daxil idi. Müxtəlif şairlərdən edilmiş tərcümələrin əksəriyyətini şeirlər təşkil edirdi. Həmin çoxsaylı tərcümələr yalnız böyüklər üçün deyil, kiçiklər üçün də dəyərli mütalibə əsərləri idi. Bu əsərlər bizim uşaq ədəbiyyatımızın inkişafına da müəyyən stimül verdi. Bundan əlavə A.Səhhətin “Məğrib günəşləri”nin I hissəsinə daxil etdiyi “Məktəb şagirdi” şeiri tərcümə nümunəsi deyil, şairin orijinal uşaq şeiri idi.

A.Səhhətin uşaq əsərlərinin tədqiqi yönündə də qənaətbəxş təşəbbüslərin şahidi oluruq. Belə ki, K.Talıbzadə iki dəfə (1955, 1986) nəşr olunan “Abbas Səhhət” adlı monoqrafiyasında sənətkarın həyat və yaradıcılığını bir bütöv halında araşdırmaya cəlb edir. Burada o, Səhhətin uşaq əsərlərindən də söhbət açır. M.Məmmədov “Şair, tərcüməçi, müəllim” (10), E.İsmixanova “Gözəl uşaq əsərləri” (6), Ə.Əzizov “Uşaqların sevimlisi” (5) məqalələrində bu və ya digər dərəcədə Səhhətin uşaq əsərlərinə nəzər yetirirlər. Ə.Əzizov “Uşaqların sevimlili” kitabında şairin uşaq yaradıcılığından ayrıca söhbət açır.

A.Səhhətin uşaq əsərlərinin kəmiyyət və keyfiyyət tutumu Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı tarixinə aid bütün dərsliklərdə sənətkara ayrıca oçerklər həsr edilməsinə səbəb olmuşdur. Q.Namazov, Z.Xəlil və F.Əsgərli, B.Həsənli və R.Yusifoglundun ali məktəblər üçün “Uşaq

əsəbiyyatı” dərsləklərində, X.Mustafayevanın eyni adlı dərslər vəsaitində də dediyimiz mənzərənin şahidi oluruq.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı müntəxabatı. (XIX-XX əsrlər). II c., B., 2002
2. Bəktəşi İ. Firidun bəy Köçərliyin yaradıcılıq yolu. Bakı, 1986
3. “Dəbistan” jur. (1906-1908)
4. Əhmədov C. Uşaq və zaman. Bakı, 1986
5. Əzizov Ə. Uşaqların sevimlisi. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəz., 1975, 22 fevral
6. İsmixanova E. Gözəl uşaq əsərləri. “Azərbaycan müəllimi” qəz., 1974, 25 dekabr
7. Köçərli F. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1963
8. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə. I c., II c., Bakı, 1978-1981; 2005
9. Köçərli Firidun bəyin şəxsi arxiv. Bakı, 2006
10. Məmmədov M. Şair, tərcüməçi, müəllim. “Azərbaycan müəllimi” qəz., 1974, 27 dekabr
11. “Məktəb” jur. (1911-1920)
12. Məmmədov M., Babayev Y., Cavadov T. Pedaqoji mühit və uşaq ədəbiyyatı. Bakı, 1992
13. Namazov, Q.M. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı / Q.M.Namazov. – Bakı: Bakı Dövlət Universiteti nəşriyyatı, – 2007. – 444 s.
14. Nəbiyev B. Firidun bəy Köçərli. B., 1984
15. “Rəhbər” jur. (1906-1907)
16. Rəsulova, S.H. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının maarifçi-realist mərhələsi (XIX əsrin II yarısı – XX əsrin əvvəlləri) / S.H. Rəsulova. –Bakı: Elm və təhsil, –2018. – 293 s.
17. Yusifov Y. Uşaqların sevimli şairi. “Kirovabad kommunisti” qəz., 1962, 1 fevral

XÜLASƏ

Məqalədə XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaradan F.Köçərli, S.M.Qənizadə, M.Ə.Sabir və A.Səhhət kimi söz ustalarının uşaq əsərlərinin nəşri və tədqiqi problemlərindən bəhs olunur.

Onlar XX əsrin əvvəllərində uşaqlar üçün dəyərli əsərlər yaratmışlar. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının inkişaf yolu ilə bağlı elmi məqalələr yazmışlar. Şəxsi məktublarında bu problemə toxunmuşlar. O vaxtdan başlayaraq gənc oxucular üçün yazdıqları əsərləri müxtəlif mənbələrdə çap etdirmişlər. Bu əsərlərin araşdırması istiqamətində ədəbi tənqidimizdə müəyyən işlər görülmüşdür. Məqalədə bu əsərlərin yığcam təsviri verilmişdir.

Adı çəkilən yazıçıların uşaq əsərlərinin müəyyən hissəsi tədqiq və nəşr edilsə də, müəyyən hissəsi diqqətdən kənar qalmışdır. Məqalədə bu məsələləri tədqiqat obyektinə çevirmişik. Eyni zamanda bu sahədə görülən işlərin əhəmiyyətini aydınlaşdırmağa səy göstərmişik.

Açar sözlər: mədəniyyət, uşaq ədəbiyyatı, ədəbi nümunələr, şəxsi məktublar

ФАТИМА АСКЕР ГЫЗЫ ДУРСУНОВА

доцент кафедры тюркологии, БГУ

МАДИНА НУГЗАР ГЫЗЫ ГУРБАНОВА

студентка 3 курса Бакинского филиала МГУ

СОЦРЕАЛИСТИЧЕСКАЯ УТОПИЯ КАК ЯВЛЕНИЕ ЛИТЕРАТУРНОГО ПРОЦЕССА В ТЮРКСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ XX ВЕКА

Соцреалистическая утопия – «самый расплывчатый, самый абстрактный, самый непредсказуемый идеал в истории художественной культуры, – неопределенное, далекое, но благодатное “будущее” – который должен благодетельствовать не личность, а “потомков”,

“народ”, “человечество”» (3, 107). Утопия связывается с социальными революциями, направленными на создание лучшего мира, именно по этой причине утопическое мышление становится важным составляющим такого литературного явления как соцреализм.

Соцреализм – «художественный метод литературы и искусства и, шире, эстетическая система, сложившаяся на рубеже XX вв. и утвердившаяся в эпоху социалистического переустройства мира» (9, 319).

Названное соцреализмом литературное направление было ориентировано на будущее и наполнено общественными мечтаниями о новом человеке как о члене сплоченного коллектива полных единомышленников. Вера в эффективные возможности коллективизма оборачивается социальной утопией, в рамках которой должно быть провозглашено своего рода уникальное государство. При этом несоответствие правде жизни расценивается читателем не как вымысел, а как возможная, весьма достижимая и осязаемо близкая во временном отношении явь. В условиях напряжения всех жизненных сил самоотреченно служащий передовому делу человек черпает поддержку из искусства, подпитывая им жажду переустройства. В связи с этим литература настойчиво изображает жизнь не фактическую, а желанную и ожидаемую. В этом смысле соцреалистический утопизм – точное отражение эпохи, проникнутой пафосом строительства нового общества – Города Солнца.

Концептуальная модель представления об идеальном обществе в тюркской литературе социалистического выбора, несмотря на влияние русской советской литературы, опиралась больше на восточную философско-религиозную литературу. Тем не менее, глубинные процессы литературной эволюции требовали от советских тюркоязычных писателей найти способы взаимодействия социалистической идеологии с привычными тюркским народам формами выражения эстетического и этического идеала.

Образ будущего, обещанного революцией, мечты о новом счастливом обществе находили художественное воплощение в произведениях тюркских советских писателей, однако проекты нового социального устройства опирались на уже существовавшие в тюркской литературе концепции, в частности на учения Аль Фараби, Насреддина Туси, Низами Гянджеви.

Яркую картину идеального общества – Города Солнца, создал в свое время восточный средневековый поэт Низами, «на несколько веков раньше всех утопических социалистов представил свою модель идеального общества» (8, 19). Его утопические взгляды выстроены на тех же концепциях, что и соцреализм: мир, человек, гуманизм. Анализируя его «Пятерицу», можно определить созвучные им лейтмотивы. Справедливое отношение к человеку в «Сокровищнице тайн»: эти призывы слышны, к примеру, в речи «О благожелательном отношении шаха к подданным» и в прилагающейся повести о старухе и султанине Санджаре, а также в повести о его питающемся куропатками соколе и соловье, вынужденном гоняться за червяками. Как замечает Н.А. Пашаева, «философия любви к человеку проповедуется в произведениях Низами как основополагающее нравственное учение» (8, 19).

В широкомасштабной поэме «Искандер-наме» Низами прорисовывает образ безупречного правления наиболее разносторонним способом: Александр Македонский, уже вписанный в сасанидскую хронику как обладатель наследственного «фарра» (т.е. божественной благодати), проводится поэтом через три этапа развития (3). Отдаляясь от брэнной военной карьеры, царь постигает философию и завершает земной путь пророком в «Икбал-наме» (3). В первой книге произведения, «Шараф-наме», ведется одно из важнейших повествований – о встрече Искандера с проницательной царицей Берды Нушабэ. В ее образе поэт воплощает самые высокие представления о женщине, свободной и умной, не стесненной многими предрассудками. У нее в государстве мы видим проблески Города Солнца: благоустроенность, дисциплина (недоступность дворца для мужчин, развлечения – днем, служение богу – ночью), расцвет культуры, мирная жизнь. Женщина-правитель являет собой искомый идеал, не нуждающийся в корректировках. Миросозерцание героини отражает прогрессивное начало в средневековой культуре – и известное религиозное

свободомыслие, и столь присущие тому времени утопические мечты о безусловно прозревшем и трезво рассуждающем монархе. Поэта всегда волнует вопрос религии. Он желает победы мировоззрения, свободного от фанатизма и мракобесия, нелепо объясняющего жизнь и природу. Низами мечтает о «религии», соединенной с наукой и проповедующей правду и справедливость. Недаром Нушабэ приказывает подать Искандеру золотые чаши с драгоценными камнями и так пристыдить его за войны ради богатства. В «Книге счастья» образ идеальной страны читается еще конкретнее: обнаруженная в походе на север цветущая местность вообще обходится без монарха, так как не испытывает притеснений, не страдает разделением на богатых и бедных, держится на упомянутом несколько выше коллективизме, при котором беда одного человека не сталкивается с равнодушием со стороны других. При таком раскладе государственный аппарат и вовсе не признается. Для Искандера этот опыт кульминационный, предваряющий непосредственно его кончину: идеальное общество увидено, звание пророка дано за готовность правителя целиком посвятить себя другим, что и есть настоящее его предназначение.

Судя по такому обращению Низами к древним временам как к обители прекрасной утопии, можно заключить, что и «вектор социалистического времени нацелен не в идеальное будущее, а в прошлое, поскольку ведущий принцип соцреализма – принцип народности внутренне укоренен в прошлом, нежели в будущем» (5, 41). Как бы то ни было, соцреализм содержит в себе непрерывные и вечные ценности, и это наилучшим образом обуславливает большую популярность жанра исторического романа, в котором современные тенденции проецируются на давно минувшие дни и одновременно отсылают к крупным переменам в дальнейшем.

Азербайджанский советский писатель М.С. Ордубади, впервые представивший жанр исторического романа в азербайджанской литературе, создает роман «Меч и перо», главный мотив которого идея единого Азербайджана. «Именно идея единства в своем художественном воплощении и в устах великого поэта Низами легла в основу романа» (1, 8). Само название, «Меч и перо», означает следующее: «Свобода и счастье народа, его борьба за свою независимость достигается не только мечом и кровью. Не менее важны и национальная идея, честь и преданность, гражданская позиция преданных своей Родине сынов» (1, 8). В рамках утопического мышления здесь прокладывается дорога к счастливой жизни:

1. Исходная точка – прошлое в истории человечества, т.е. государство абсолютизма, не реанимируемое никакими правителями с их реформами. Атмосфера пропитана неразумным преклонением перед Арабским халифатом и бесчестьем в отношении интересов собственной страны.

2. Вырвать народ из рук религии, сект, фанатиков. Взамен религии надо дать народу культуру и искусство, увенчать героизм азербайджанского народа короной просвещения – средством борьбы с суевериями и вредными обычаями. Автор говорит, что Коран – это временный свод законов для примитивного, нецивилизованного общества. Чтобы он себя не изжил, требуется регулярно доказывать его божественную суть, что и порождает ересь, фанатизм.

3. Внедрить модель будущего мироустройства, которая бы зиждилась на идеях справедливости и национального единства, на идее братства. Помимо ожидания справедливых реформ, очевидно стремление к всеобщему братству, лежащему в основе учения Ахи Фарруха, среди распространителей которого – поэтесса Мехсети-ханум и Низами. Ахи Фаррух Зенджани – суфийско-дервишский шейх, живший на рубеже XI-XII веков в округе Зенджани. Его орден защищал городских трудящихся. Члены ордена называли друг друга «ахи», что по-арабски означает «брат мой». Ахи Фаррух был духовным наставником Низами.

4. Учредить единое, независимое государство Азербайджан. Оно не должно быть игрушкой в руках чужаков с захватническими намерениями; одновременно обязательна кардинальная трансформация внутренней политики. В своем письме к атабеку Мухаммеду Кызыл-Арслан основательно и дальновидно описывает сложную обстановку в

Азербайджане. Главнейшей причиной народных волнений определяется отживший метод правления с негодными законами.

Итак, автор показывает Азербайджан XII века в период расцвета и увядания азербайджанской династии Атабеков Эльдегезидов. Ключевыми являются образы народного воина Фахреддина и мудрейшего поэта Низами, вокруг которых группируются все остальные. Автор ставит перед идеологически осовремененными героями цель объединения Северного и Южного Азербайджана. М.С. Ордубади раскрывает ее через призму трех основных параметров – концепции мира, концепции человека, концепции гуманизма. Такой подход проявляет утопическое мышление соцреализма.

Движение к великой цели единого и независимого Азербайджана М.С. Ордубади доверяет молодым «новым людям». Как и Низами, в своей концепции человека автор считает, что каждый имеет стремление к победе и каждый – человек творчества, так как вынашивает в себе мысль освободиться от гнета, а затем кардинально преобразовать мир. Одного импульса-рвения, однако, недостаточно для разгрома ядовитого режима – противодействие должно разворачиваться постепенно, продуманно, без резкости и пустых лозунгов. Практически воспроизводя речи В.И. Ленина, Низами многократно проговаривает беспроектную тактику восстания, без которой не воплотить утопии в будущем, и потому включает она крепкую организацию, долгую подготовку, наличие проверенной армии для отражения внешних угроз и работу опытных политиков в рамках нового правительства.

Интересно переплетение утопического и социалистического в описании утопической деревни Джанполад. Все дома в этой деревне построены по одному образцу, каждый член семьи имеет свою комнату, у всех в домах одна и та же домашняя утварь, все одеты одинаково, женщины не избегают мужчин, как это принято на Востоке, люди живут не богато, но обеспеченно и экономно, поля, сады, виноградники – все общее, все работают на земле сообща и правят деревней вместе, нет духовенства, а жители деревни считают себя учениками Ахи Фарруха Зенджани и признают только его учение о братстве.

Учение Ахи Фарруха Зенджани считается одним из самых смелых среди суфийских учений, так как именно этот орден наиболее смело становился на защиту городских ремесленников. Известный востоковед Е.Бертельс считал, что Низами был членом этого суфийского братства. Идеи, изложенные в учении Ахи Фарруха Зенджани, как нельзя лучше перекликались с идеями советского государства, поэтому образ коммунистического будущего в романе был передан сквозь призму этого учения.

Борьба за светлое будущее – тема многих произведений соцреалистического канона в тюркской литературе. Яркий пример этому роман «Священная кровь» (1938) Айбека (литературный псевдоним известного узбекского, советского писателя Мусы Ташмухамедова). В основу романа легли события, связанные со Среднеазиатским восстанием 1916 года, когда коренное мусульманское население среднеазиатских владений Российской империи встало на вооруженную борьбу против центральной власти. В советский период лидеры этого восстания рассматривались как революционеры, борцы с царской буржуазией. В их честь слагались стихи и писались романы.

Главный герой романа Юлчи вступает на путь классовой борьбы с угнетателями и эксплуататорами, но в конце погибает, проливая «священную кровь» праведника. Старец Шакир-ата, успокаивая плачущую у изголовья Юлчи его сестру Унсин, говорит:

— Доченька моя, родная, доченька! Не убивайся так. Ты умница, девушка, поймешь: смерть Юлчи — не простая смерть. За кого пролил кровь твой брат? Не за себя — за народ, за всех обиженных и обездоленных кровь свою он пролил. Эта кровь самая чистая, самая благородная. Это — священная кровь!.. Доченька, брат твой был мужественным джигитом. Честным джигитом. И он честно и мужественно умер. Кровь Юлчи не пропадет даром (2, 178).

Идеологическая концепция смерти мучеников - «шахидизма», внедренная некогда в сознание людей в мусульманской общине, как нельзя лучше вписывалась в представление об истинных революционерах – пламенных борцах за счастье человечества. Мученичество

за веру было характерным не только для исламской религии, но и для советской идеологии. Принявший смерть во имя «всех обиженных и обездоленных», становился своеобразным героем-шахидом советской действительности.

Сакен Сейфулин - основоположник советской казахской литературы, в поэме «Социалистан» создает Город Солнце, силу которого составляет сплоченный под знаменем Ленина рабочий класс, т.е. то самое общество, где люди помогают друг другу в целях достижения счастья.

Туркменский советский писатель Якуб Насырлы в первой в истории туркменской литературе фантастической повести «25 лет спустя» (1925 г.) рисует яркую картину города мечты, раскинувшегося среди песков уже через 25 лет.

Обобщая вышесказанное, основными составляющими соцреалистического утопизма определяются три концепции: мира, человека, гуманизма. В произведениях советских тюркских писателей реальность является полем сражения непримиримых противоположностей: старого (зловредного, нежизнеспособного) и нового (обещающего серьезные перспективы), закрепощения и свободы, хаотичности (опошляющегося общества до революционных волнений) и упорядоченности (чистого и обособившегося общества вследствие усилия революционной воли). Ввиду идеологической окрашенности и четкой выраженности авторской позиции деятельность человека с соцреалистическим мышлением характеризуется неизменным целеполаганием – тягой к реформаторству в связи с тоской по социально-политическому идеалу. Среда – это фоновая масса, обыкновено враждебная к герою, которая играет роль первейшего раздражителя. Будучи мифологически мощным героем эпического масштаба, он с немногими избранными ей противодействует, демонстрируя свою исполинскую натуру. В продумывании стратегии человек сохраняет преемственность со своими легендарными предшественниками и наставниками или сам привлекает последователей – аспект воспитания и поддержки очень значим.

Совокупность этих концепций сообразна с разветвленностью существования грандиозной личности: обозревается прошлое как образец вопиющего несовершенства и источник познания, а настоящее время оценивается как судьбоносный рубеж, платформа для борьбы. Эти две ветви – противоположность искомой утопии. По-настоящему добиться благоденствия можно исключительно в будущем, сейчас же счастье краткосрочно: для утописта привязка к будущему – ценнейший стимул, а непрекращающееся сопротивление – гарант собственной неутомимости.

Использованная литература

1. Афет Ислам. Зеркало. – 2012, 1 августа.
2. Айбек. Священная кровь. Ташкент, Укитувчи, 1975, 180 с.
3. Бертельс Е. Низами / Предсмертная песня. «Искендер-намэ». [Электронный ресурс]. – URL: <https://litresp.ru/chitat/ru/%D0%91/berteljs-e/nizami/8>
4. Боров Ю.Б. Соцреализм: Взгляд современника и современный взгляд. – М: АСТ; Олимп, 2008. – 479с.
5. Гюнтер Х. Соцреализм и утопическое мышление. // Соцреалистический канон. – М., 2000. – 1040с.
6. Добренко Е.А. Политэкономика соцреализма. – М.: Новое литературное обозрение, 2007. – 592с.
7. Ордубади М.С. Меч и перо. – Изд-во «Язычи». – Баку, 1981. – 735с.
8. Пашаева Н. Человек – образ – литература. – Баку: Mütərcim, 2003. – 180с.
9. Энциклопедический словарь юного литературоведа/ Сост. В. И. Новиков. – М.: Педагогика, 1988. – 416с.

Fatima Əskər qızı Dursunova
Mədinə Nugzar qızı Qurbanova

SOSIALİST REALİSTİK UTOPIYA XX ƏSR TÜRK XALQLARI ƏDƏBİYYATINDA ƏDƏBİ PROSES FENOMENİ KİMİ

Xülasə

Məqalədə Sovet dövrü Türk xalqları ədəbiyyatında sosialist realist ədəbi metodu çərçivəsində utopik zehniyyət mövzusu nəzərdən keçirilir. Türk xalqları ədəbiyyatında utopik zehniyyətin formalaşması, bu fəlsəfənin xoşbəxtlik utopiyası üzərində qurulduğu qeyd olunur. Məqalədə Nizaminin əsərlərindəki sosial utopiya, Şərq fəlsəfi ədəbiyyatındakı utopiyanın qavranılması tədqiq edilir. Sovet dövrü ədəbiyyatındakı sosialist realizmi metoduna uyğun olaraq yazılan əsərlərdə utopiya anlayışı nəzərdən keçirilir, Şərq ədəbiyyatı nümunələri ilə müqaisə edilir. Bununla yanaşı sosialist realizmi metodunun Türk xalqları ədəbiyyatına təsiri də nəzərdən keçirilir.

Açar sözlər: sosialist realizmi, sosial utopiya, mifogenlik, inqilabi hərəkət, sosialist-realist anlayışı.

DƏYANƏT ALMAZ oğlu CÜMƏNOV
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Sumqayıt Dövlət Universiteti

RƏSUL RZA ƏDƏBİ MƏKTƏBİNDƏ POETİK ASSOSİATİVLİK

1960-80-ci illər mərhələsini Azərbaycan ədəbiyyatında mövzu və forma axtarışları baxımdan 1920-30-cu illərin uğurlu davamı və xələfi, 90-cı illərin isə bir növ səlafi fonunda Rəsul Rza ədəbi məktəbi XX yüzillik Azərbaycan poeziyasında özünəməxsus və möhtəşəm görünür. Bu ədəbi məktəb sadə və həyati mövzuların mənalandırılması və adiliyin tərənnümü ilə yeni poetik ruh və şeiriyətə yol açması, yeni ritm, intonasiya çalarları və ahəng, poetik assosiativlik, şeirdə intellektuallıq, dil novatorluğu, yeni təşbeh, metafor, obraz və s. baxımdan ayrıca bir poetik mərhələdir: “P.Neruda, N.Hikmət, B.Nezval və R.Rza qəbul etdikləri yaradıcılıq üslubları ilə bir-birinə yaxın sənətkarlardır. Lakin istər P.Neruda və Nezval, istərsə də N.Hikmət və R.Rza əsərlərindəki fərdi obrazları və konkret ümumiləşdirmələri ilə tamamilə müstəqil şairlərdir” [1, s. 23]. Rəsul Rza və bu ədəbi məktəbin təmsilçiləri Ə.Kərim, Ə.Salahzadə, İ.İsmayilzadə, F.Qoca, F.Sadiq, V.Səmədoğlu, V.Cəbrayılzadə, R.Rövşən, A.Abdulla və b. bir üslubda birləşsələr də, fərdi poetik üslublarına, ifadə tərzinə görə ayrılmışlar. Tədqiqatlar göstərir ki, Ə.Kərim Azərbaycan poeziyasında ayrıca bir mərhələ yaratmış, Ç.Əlioğlu şeirimizi surrealist çalarlarla zənginləşdirmiş, V.Səmədoğlu, V.Cəbrayılzadə, R.Rövşən isə yaradıcılıqlarının müəyyən mərhələsində dekadans şairlərə çevrilərək Azərbaycan poeziyasında dekadentizm ədəbi təmayülünü təmsil etmişlər. Fərdi poetik üslub, fərdi ifadə tərzini novatorluğu üzə çıxarır və eləcə də novatorluq fərdi poetik üslubu müəyyənləşdirir və beləliklə, ümumi ədəbi prosesdə, ədəbi məktəb daxilində şairin yaradıcılıq siması, poetik ədası, özünəməxsusluğu görünür.

Azərbaycan bədii fikir tarixində Rəsul Rza ədəbi məktəbinin Azərbaycan poeziyası tarixində özünəməxsusluğunu şərtləndirən amillərdən biri onun forma və məzmunca novator mahiyyət kəsb edən dil-üslub özəllikləri ilə ilişgildir. Bu məsələnin tədqiqi bütövlükdə milli şeir dilimizin öyrənilməsində, elmi konsepsiyasının yaradılmasında aktualıq kəsb edir və fikrimizcə, diqqətdən kənar qalmamalıdır. Rəsul Rza və bu ədəbi məktəbin dil-üslub xüsusiyyətləri sırasında poetik assosiativlik, yəni bədii fikrin assosiativ çalarlarla təqdimi əsas yer tutur ki, bu da onları S.Vurğun ədəbi məktəbindən əsaslı şəkildə fərqləndirmişdir. Asosiasiya prosesində isə şeir dilinin yeni ritm və intonasiyaya köklənməsi, adi detalın obrazlaşdırılması, yəni bədii detala çevrilməsi, söz çevikliyi-maksimal lakoniklik, poetizmlərin vacib keyfiyyət və forma dəyişikliyi baş tutur.

Elmi təfəkkürdən fərqli olaraq incəsənətdə, yaradıcı peşələrdə, bədii yaradıcılıq prosesində obrazlı təfəkkür ana sütuna çevrilir. Obrazlı təfəkkürün yüksək forması sayıla biləcək assosiativ təfəkkürü isə zahirən bir-biri əlaqəsi olmayan, yaxud əlaqəsi uzaq görünən əşya və hadisələr arasında poetik qanunauyğunluq, poetik kontakt yaratmaq cəhdləri kimi düşünmək olar. Təbii ki, bu həm yaradandan (şairdən), eləcə də onu qavramaq istəyəndən (oxucudan) yüksək intuisiya, intellekt və məntiq tələb edir. Poetik mətnyaratma prosesində assosiasiyaya daha çox meyil etmək R.Rza,

eləcə də bu poetik məktəb nümayəndələrinin yaradıcılığı üçün əsas səciyyəvi cəhət olmuşdur ki, Bir insan şəkli asacağam/bir yanında Nəsimi/ dabanından soyulandan sonra/Bir yanında məşəl tək yanmış Azəri qızı/tunc heykəli qoyulandan sonra/Bir yanda Cordano Brunonun külü/Bir yanında Məmməd həsən kişi/ömrü, günü yollara tökülü/Yuxarıda kosmopolit göy/Aşağıda sərhədlə kilidlənmiş ölkələr –deyən şairin “asdığı”, “çəkdiyi” şəkillər ilk baxışdan başqa-başqa təfərrüatlar yaratsa da:

“Bir yanda Ofvensim -
minlərlə insan, beli bükülü.
Bir yanda yolları insanla döşənmiş -
Köhnə Sibir,
Kalıma.
Bir yanda Xirosima - ölü.
Bir tərəfdə
Fərhad, Şirin,
Kərəm, Əsli,
Bir tərəfdə
İsrafil, Qafur
Qastello, Lorca -

prometeylər nəslə [7, s. 36-37]”, lakin oxucu bu əşya və hadisələrin arsında bir körpü qura bilir və bununla, hissələr, yəni ayrı-ayrı rəsmlər tamlaşır, müxtəlif dinlərin, irqlərin, xalqların nümayəndələri, məkanlar birləşir, R.Rzanın çəkdiyi bütöv poetik tablo (təlqin etmək istədiyi poetik fikir) canlanır: bütün zamanlardan keçən planetar səciyyəvi insan və onun ömür yolu. Əslində bu, şairin öz zamanından bütün zamanlara və insanlara, insanlığın tarixinə poetik-fəlsəfi baxışı idi, insanlıq konsepsiyası idi.

Modernizmin ən səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri zamana, hadisəyə, təfərrüata deyil, detala üstünlük verilməsidir. R.Rza ədəbi məktəbinin təmsilçisi F.Qocanın “Risk” şeirində lirik qəhrəman da lüğətdən adi bir sözü - risk sözünü götürüb onun haqqında fikir yürüdür, “bir üz, iki tirə” kimi ikibaşlı söz sayır, ilk dəfə bir qumarbazın kəşf etdiyini (“ya apara, ya gətirə”), ata-ananın kimliyini bilmədən doğulmağın özünün risk olduğunu deyir. Şeirdə “Bəlkə boynu kəndirsiz olmaq olar, Bəlkə yana burulmaq olar” kimi misralar mətnaltı ictimai-siyasi məna kəsb etməklə müstəqillik mənasını ifadə edir, “boynu kəndirsiz”, “yana burulmaq” ilk baxışdan nəzərə çarpmayan “risk” sözünün bətnində yer alır. Ayaqqabı, qan, qan içən, çaxır və s. kimi zahirən bir-biri ilə əlaqəsiz ayrı-ayrı lövhələr canlandırır:

“...Ayaqqabımı ayağa geyərlər
Qan da qırmızıdı,
Qan içən də var.
Amma ayrı şeydi çaxır...
Və ilaxır, və ilaxır...”[6, s. 69].

“Rənglər” silsiləsində R.Rza şirmayı rəngi (Afrikanın dərdi/Babının saqqal darağı), ağ rəngin sevinc çalarını bir-birindən uzaq detallarla asosiasiya etdiyi kimi (Quzey qarı/Bir körpənin südə bulaşmış üz-gözü/Şorbaya yanböyür batırıb çıxardığı/qaşıqdan aldığı ləzzət/Şübhələrin dağıldığı gün/Dost əli...), F.Qocanın “Risk” şeirində də ilk baxışdan bir-biri ilə uyarsız görünən bu misra –sözlər arasında poetik təfəkkürdə assosiasiya yaradılır. Qan, qan içən birdir, çaxır ayrıdır, lakin “fərqli olanlar”ı birləşdirən qırmızı rəng olsa da, əlamət sonrakı misralarda keyfiyyətə keçir. Arazın adı çəkildə artıq oxucu Azərbaycanın ikiyə bölünməsinə, tökülən qanlar, Rusiya və İran kimi imperiya qanıçənləri yaddaşında bərpa edir. “Çaxır” isə onların inkarını yaratmaq, əlamət oxşarlığının heç də həmişə eyni keyfiyyətə malik olmadığını diqqətə çatdırmaq üçün istifadə edilən detaldır. Şair dövrün risk axtardığını, bəzən tarixin, ölkənin də riskdən doğduğunu yazır, Araz kimi balaca bir “soyuq” çayın böyük bir xalqın yolunu kəsməkdə “qaynar” riskə girməsi ilə buna dözən Od övladının soyuq mütiliyi qarşılaşdırılır. Od övladının soyuq mütiliyi də şeirdə risk kimi görünür. F.Qoca sonda “Heç soyuq da deyil, Elə öz fikirlərimdən üşənirəm” deyərə nəticəni oxucunun ixtiyarına buraxır.

Abbas Abdulla avtobioqrafik xarakterli “Kimliyim” şeirində özünün keçdiyi ömür yolunu poetik lövhələrlə əks etdirərkən, adi bir detalı - üzüm giləsini bədii detala çevirir. Vaxtilə on beş yaşında bazarda satdığı üzümlə “Uyğusuz gecələrimi satırdım/Dostlarımla oyunumu satırdım/Boyumu-buxunumu satırdım/Fikrimi-düşüncələrimi satırdım”-deyən şair bütün diqqəti üzüm gilələrinə yönəldir:

“Bir sözlə, satdığım üzümün gilələrində
Mənim olmayan cocuqluğumu satırdım,
İtən sevincimi, göz yaşalarımı satırdım,
Anama-bacılarıma örpək alırdım,
Bir mahnım da vardı:
“Qondurası qırmızı,
Ölürəm, a dağlar qızı...” [2, s. 15].

Abbas Abdulla şeirlərinin dilini nəzərdən keçirərkən heca ilə sərbəstin qovuşduğundan yaranmış üslubi xüsusiyyətlər, heca ənənəsinin güclü təsiri, qafiyəyə meyillilik aydın hiss olunur.

Rəsul Rza və bu poetik məktəb nümayəndələrində söz çevikliyi, lakoniklik ənəvi şeirlərdən fərqli olaraq daha çox assosiasiativ təfəkkürdən doğur və bir növ assosiasiya prosesi özü bunu tələb edir, şairi buna məcbur edir. Məsələn, R.Rzanın “İnsanlar” şeirindəki kimi:

“Doyumsuz gözlər,
duyumsuz ürəklər.
Bağlı qollar,
ağır yüklü kürəklər.
Yüksəliş pillələri,
qazanış zirvələri.
Ağlın, zəkanın

neçə ölümsüz əsəri” [7, s. 40].

V.Səmədoğlu 1962-ci ildə yazdığı bir şeirdə poetik ünvanını lakonik şəkildə ifadə etmək üçün bir qədər də irəli gedərək poetik fikrin maksimal yığcamlığına nail olmaq üçün artıq söz və ifadələrdən, şakilçilərdən “qaçır”, lakin söz-misraların xüsusi məntiqi ardıcılıqla düzülməsi hesabına poetik mənanın daxili tamlığı qorunur:

“Mənim ünvanım:
Nəhayətsizlik.
Zaman.
Məkan.
Dünən,
bu gün
və sabah.
...Qlaktika.
Günəş sistemi.
Yer kürəsi.
Torpaq...” [8, s. 9].

F.Qocanın “Qatar” şeirinin də poetik mətni başdan-ayağa maksimal lakoniklik üzərində qurulmuşdur. Şeirdə qatar bir bədii detala çevrilir, şair onu “yerişini” zamana bənzədir, vaxtlarla müqayisə edir, lakin sanki bu tələskənlik, sürətli “qaçış” və onun tez-tez çıxartdığı “tapar-tapar” səsi şeirə hopur:

Qaçır qatar,
Uçur qatar,
Taraq-taraq,
Düşür qalır
Polad izi
Yollar ilə-
daraq-daraq
yerin üzü [6, s. 142].

Sonra “qaçır qatar”, “uçur qatar”, “uçur külək” kimi misralarda küləyin uçması ilə qatarın sürəti zamanın, ömrün sürətinə dönür. Fikrimizcə, qatarın sürətli hərəkəti və bu hərəkət prosesində “taraq-taraq” səsinin anidən və birdən “çalınması” poetik fikrin də maksimal yığcam misralarla ifadəsinə, forma baxımdan da misraların “qırıq-qırıq”, “kəsik-kəsik” olmasına, yəni hər sözün bir misraya dönməsinə yol açır: “Qaçır/Uçur/Vaqon vaqon/Ürək/Arzu/Ümid/Nicat/ Mən zamanam/Tutun məni/Çatan çatır/Qalan qalır! Hər biri bir misrada verilən “Ürək”, “Arzu”, “Ümid”, “Nicat” və s. sözlərin hər biri bir “taraq-taraq”a dönür. Maraqlıdır ki, intonasiya və ritm poetik mətnə bədii fikrin sürətli qavranılmasına imkan yaradır, hətta üslubi keyfiyyətə, şeirin bədii enerjisinə çevrilə bilər. Ümumiyyətlə, poetik assosiasiyadan yaranan lakoniklik mətnə əsas fikir və məzmunun “açar”ına çevrilən söz və ifadələrin işlənməsini tələb edir ki, bu da şeiri əlavə söz yüklənməsindən xilas edir, eyni zamanda bədii qavramanı sürətləndirir.

Yeni poetik forma axtarırları, əslində, tarixi-poetik ənənədən qaçmaq novatorluqla yanaşı modern şeirin tələblərindən birinə çevrilmişdi. Yeni, orijinal məcazlar, təşbehlər, metaforalar və fərdi poetik obrazlardan istifadə imkanları da şairin novator fərdi poetik üslubun göstəricilərindən sayılmalıdır. Bu baxımdan R.Rza ədəbi məktəbinin davamçılarını nəzərdə tutan çağdaş ədəbi təmayüllərin tədqiqatçısı E.Akimova “Şeirin bədii təsvir və ifadə vasitələrinin dəyişdirilməsi, assosiativ təfəkkürün itiliyi, təşbeh və metaforalara polifonik çalarlıq vermək, konstruksiya əsasında şeiri qurmağa çalışmaq və bu yolla oxucu düşüncəsini oynatmaq, onu daim dinamik və oynaq saxlamağa nail olmaq” [3, s.109] kimi fərqli cəhətləri XX əsr daxilində 60-70-ci illər şeirinin özəlliyi saymışdır. R.Rza hələ 1958-ci ildə yazdığı “Ərk qalası” şeirində “alt dodaqdan üst dodağa qalxa bilməyən səsə qədər” ifadəsi şeirin bədii təsvir və ifadə vasitələrinin dəyişdirmək cəhdindən xəbər verirdi:

“Vuruşdular:
alt dodaqdan
üst dodağa qalxa bilməyən
səsə qədər” [7, s. 69].

Bunu 1970-ci illərdə “sosrealizm tabularının qarşısına sürrealizmin azad ruhu və mistik rüyaları ilə” (Azər Turan) çıxan Ç.Əlioğluda da müşahidə etmək mümkündür. Akademik N.Cəfərov yazırdı ki, Ç.Əlioğlunun şeirlərində söz-leksikon o qədər güclü, enerjilidir ki, qrammatikamı bütünlüklə sıxışdırır, ikinci, hətta üçüncü plana keçirir. O, bunu edə bilər (və edir)!..” [4, s. 26].

“Uçan işıq daşlardan
Çiçəklərdən keçirdi.
Yarpaqlar, ağaclar,
Uçan işıqla birgə
Ruhumu da içiridi.
Ağacların şirəsində özümü axan gördüm...
Uçan işıqla keçdim.
Dünyanın daşından, dəmirindən” [5, s. 10].

Eləcə də şairin “Bürkü” şeirində “bekar bürkü”, “avara bürkü”, “tülkü bürkü”, “tükü bürkü” və s. tipli sözlər yeni bədii təyinlərdən xəbər verirdi. Adı bir detal - yayın “bürkü”sünü poetik mətnin gedişatında bədii detala çevirən şair “iştahası özündən böyük kiçik müdirləri”in bürokratiçiliğinin, yalan vədlərinin, “get-gəl”lərinin daha dəhşətli “bürkü” yaratdığını parçadan-parçaya rəsm edir. Lirik qəhrəman tüstülü küçələrin avtobus, maşın bürküsünə düşür, pulgir bazarların möhtəkirlik bürküsündə bişir, daha sonra bürkü detalı R.Rza və Ə.Kərim şeirində olduğu kimi planetarlaşır:

“Bürküdür...
Atom silahı keçirib ələ
Afrikanın cənubunda
bir dələduz ölkə...
Bürküdür...
Yaponiyada

Samuray ordusu
dirçəlir yenə...
Bürküdür...
Qardaş qırğımı
gedir İranda... [5, s. 13-14].

Şeir beləcə ictimai-siyasi narahatlığın, dəhşətlərin “bürkü” yaratması ilə davam edir. “Ürküdün/Bu tülkü bürkünü/tüklü bürkünü/Götürün kürəyimdən/alın çiynimdən/bürkü kürkünü” şəklində sonlanan “söz oyunu”nda bürkü ilə kürkün alliterasiyası baş tutur və bəşəri təhlükənin – siyasətləşən bürkünün hiyləgərliyi fonunda poetik fikrin açılmasına kömək edir.

Qətiyyətlə demək olar ki, Rəsul Rzanın sərbəst modern, fəlsəfi-intellektual şeirləri Azərbaycan poeziya məkanında azad şeir fəlsəfəsinin, poetexnologiyasının yaranmasına və inkişafına təkan verən və bu istiqami seçən ədəbi gəncliyi stumullaşdıran başlıca “poeziya amili” olmuşdur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abdullazadə A. Şairlər və yollar (Azərbaycan sovet poeziyasında yaradıcılıq üslubları). Bakı: Elm, 1984, 224 s.
2. Abdulla A. Sonsuzluğa gedən karvan (Şeirlər və poemalar). Bakı: Yazıçı, 1988, 155 s.
3. Akimova E. Çağdaş poeziya və ədəbi təmayüllər. Bakı: YYSQ - Milli Virtual Kitabxananın e-nəşri, 2018, 374 s.
4. Cəfərov N. Çingiz Əlioğlu - çərçivənin çərçivəsizliyi, yaxud çərçivəsizliyin çərçivəsi. 525-ci qəzet, 2010, 11 dekabr
5. Əlioğlu Ç. Ömür ağacı (Şeirlər və poemalar). Bakı: Yazıçı, 1980, 141 s.
6. Qoca F. Seçilmiş əsərləri, Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 248 s.
7. Rza R. Seçilmiş əsərləri. Beş cild. I cild. Bakı: Öndər, 2005, 304 s.
8. Səmədoğlu V. Sən uzaq yaşıl ada. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 264 s.

XÜLASƏ

Azərbaycan poeziyasının 1960-80-ci illər mərhələsində modern-sərbəst, fəlsəfi-intellektual şeir baxımından Rəsul Rza ədəbi məktəbi özünəməxsusluğu ilə möhtəşəmdir. Ə.Kərim, Ə.Salahzadə, İ.İsmayilzadə, F.Qoca, F.Sadiq, V.Səmədoğlu, V.Cəbrayılzadə, R.Rövşən, A.Abdulla və başqaları bir üslubda birləşsələr də, fərdi poetik üslublarına, ifadə tərzinə görə ayrılmışlar. Məqalədə bu ədəbi məktəbin əsas dil-üslub xüsusiyyəti olan poetik assosiativlikdən bəhs olunur. Tədqiqat göstərir ki, asosiasiya prosesində şeir dili yeni ritm və intonasiyaya köklənir. Adi detal obrazlaşdırılaraq bədii detala çevrilir, maksimal lakoniklik yaranır, poetizmlər isə vacib keyfiyyət və forma dəyişikliyinə məruz qalırlar.

Açar sözlər: modern şeir, poetik assosiativlik, bədii detal, lakoniklik, poetizm

SEVİL DÜNYAMİN QIZI HÜSEYNOVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Bakı Dövlət Universiteti

M.F.AXUNDZADƏ YARADICILIĞINDA MAARİFÇİLİK İDEYALARI VƏ İCTİMAİ-SİYASİ GÖRÜŞLƏR

XIX əsr Azərbaycan fikir tarixində mühüm bir mərhələni təşkil edir. Bu dövrdə Azərbaycanda milli inkişafa, tərəqqiyə buxov olan feodal-patriarxal münasibətlərinə qarşı mübarizə gündən-günə güclənirdi. Dövrün qabaqcıl ictimai fikirlərli ziyalıları da bu mübarizədə fəal iştirak edirdilər.

Onlardan biri də Azərbaycanda realist dramaturgiyanın ilk bünövrəsini qoyan M.F.Axundzadədir.

M.F.Axundzadə öz ədəbi yaradıcılıq fəaliyyətinə şeirlə başlamış və bunu həyatının sonuna qədər davam etdirərək yeri gəldikcə, müxtəlif mövzularda mənzum əsərlər yazmışdır. Təxminən qırx beş illik yaradıcılıq fəaliyyətində o ancaq tək-tək hallarda şeir yazmışdır. Onun yaradıcılıq fəaliyyətinə hansı ildən başladığı haqqında dəqiq məlumat olmasa da, bizə gəlib çıxan mətbu və qeyri-mətbu şeirlərindən “ Dövrədən şikayət” mənzuməsi, “ A.S.Puşkinin ölümü haqqında Şərq poeması”, “ Yeni əlifba haqqında mənzumə”, iki təcniyi bir neçə farsca kiçik mənzum parçaları məlumdur. İlk şeirindən İbn Sina, Beyzavi, Səhban, Xaqani, Rumi kimi Yaxın Şərqdə tanınmış böyük alim və şairlərin adlarını çəkməsi, klassiklərdən məharətlə istifadə etməsi onun hələ gənc yaşlarında ikən bilikli və istedadlı şair, klassik şeirə dərinləndirən bələd olduğunu göstərir. Onun 50-ci illər və son dövr yaradıcılığına aid olan iki şeiri vardır ki, bunların biri azərbaycanca mükəmməliyi, digəri isə 1876-cı ildə Varsavadan Tiflisə gəlmiş Vandanın gözəlliyi və istedadı haqqında farsca qəsidədir. Müəllif özü əsərin əvvəlində bu barədə məlumat verir və Vanda haqqındakı qəsidəni dostu Adolf Berjenin xahişi ilə qələmə aldığını söyləyir.

Axundzadənin şeirləri içərisində üç mənzum hekayəsi vardır ki, bunlar Mollayi-Ruminin əsərlərinə nəzirə olaraq yazılmışdır. “ Hekayəti-bədiəxani və Ərdəbili və Məşədi Buttan Səlyani”, “ Hekayəti-pota Kərim və Səfər dəllək” və “ Hekayəti-Seyyid Ələm Səlyani”dən ibarət bu üç mənzum hekayə Şərq şairlərinin məlum həzriyyəti (zarafat) tipində yazılmış tənqidi şeirlərinə bənzəyir. Bu şeirlərdə tüfeyli həyat keçirənlər tənqid olunmuş və gününü boş-boşuna keçirən avaralar ifşa edilmişdir.

M.F.Axundzadənin yaradıcılığında ictimai-siyasi görüşlər mücərrəd görüşlər deyildi. Onun fikirləri xalqın ictimai həyatının inkişaf prosesi ilə əlaqədə, xalq kütlələrinin azadlıq mübarizəsinin gedişində təşəkkül tapmışdır. M.F.Axundzadənin bütün fikirləri öz əsərlərində təbliğ olunmuşdur, yəni öz dövrünün hakimiyyət orqanlarında çalışan müftəxor və rüşvətxor məmurlar, avam qadınlar və onlarla mənfi xüsusiyyətlərə malik olan obrazlar öz əksini tapmışdır. O, həyatın, real düşüncə tərzinin, ədəbiyyatın, sənətin qarşısına qoyduğu zəruri tələbləri müasirləri içərisində hamıdan tez və dərinləndirən başa düşürdü.

“Azərbaycan ədəbiyyat tarixində yeni bir yol açan M.F.Axundovun yaradıcılığı barəsində maraqlı tədqiqat aparmış Abdulla Şaiq Axundov yaradıcılığının xüsusiyyətlərini aşkara çıxarır, onun keçmiş sxolastik ədəbiyyat nümayəndələrindən tamamilə fərqli olan, real həyatdan alınmış səhnələri məharətlə təsvir edən bir yazıçı kimi qiymətləndirərək yazırdı: “M.F.Axundov birinci olaraq Azərbaycan ədəbiyyatını sxolastik ədəbiyyatın əskimiş, yıpranmış, qəsidə, qəzəl və mərsiyə şəklində dar çərçivəsi içində sıxılıb qalmış mövzularından qurtardı, onun yerində həyat və həqiqət təsvir edən komediya və hekayə tərzini möhkəmləndirdi.” (3, s.268)

Ədibin sənətdə ideyalıq, müasirlik, ictimai məzmun, realizm uğrunda mübarizə məsələlərinə dair nəzəri-tənqidi mülahizələri ilə ümumi yaradıcılığını həmişə vəhdət təşkil edirdi. Dövrün aktual ictimai-siyasi məsələləri və problemləri, xalqın zəruri tələbləri ilə bağlı olan yeni ideyalar gətirən və ədəbiyyatımızda yeni bir ədəbi formanın mükəmməl təməl təməl daşlarını qoyan M.F.Axundzadə yazdığı “ Hekayəti-Molla İbrahimxəlil kimyagər”(1850), “ Hekayəti-Müsyö Jordan həkimi nəbatat və dərviş Məstəli şah cadükünü-məşhur”(1850), “ Hekayəti-xırsı-quldurbasan”(1851), “ Sərgüzəşti-vəzir-xani Lənkəran”(1851), “ Sərgüzəşti-mərdi-xəsis”(“ Hacı Qara”)(1852) və “ Mürəfiə vəkillərinin hekayəti”(1855) adlı komediyalarla Azərbaycan ədəbiyyatında əsaslı bir dönüş yaratdı. Bu komediyalar realist sənət prinsipləri əsasında yaradılmışdır. Məhz onun komediyaları ilə ədəbiyyatımızda realist sənətin, sözün həqiqi mənasında realizm yaradıcılıq metodunun mükəmməl binası ucaldılmışdır. Bu əsərlərin əsas ideya məzmunu və problemlərini isə maarifçilik təşkil etmişdir. Dünyagörüşü etibarilə maarifçi olan Axundzadə əsərlərində doğma xalqının müəyyən tarixi dövrünün realist təsvirini vermişdir. Onun əsərlərindəki həyat durğun, sabit deyil, hərəkətdə, inkişafda götürmüş, həm köhnəlmiş, həm də yeni doğulan, təşəkkül tapan və böyük gələcəyi olan cəhəzlərini əks etdirmişdir.

“ Tiflis mühiti də onun dünyagörüşünə mühüm təsir göstərmişdir. O, burada sürgündə olan dekabristlərin inqilabi ideyaları ilə yaxından tanış olmuş və mütləqiyyətin iç üzünü görməyə müvəffəq olmuşdur. Bu yolla O, rus və Avropa mədəni irsinə yol tapmış, məşhur şəxsiyyətlərin

həyatı ilə tanış olmaqla çox qısa müddət ərzində 6 komediya ərsəyə gəlmişdir. M.F.Axundzadənin yüksək erudisiyaya malik olması onun bir sıra tarixi və fəlsəfi əsərlər də yazmasına səbəb olmuşdur. Öz xalqının eybəcərliklərini görüb, onu düşündürən xalqın böyük xalq olduğunu vurğulayan M.F.Axundzadə həm xalqı düşünür, həm də xalqı gülüşlə düşündürürdü. O, həmçinin xalqın öz keçmişi ilə, ətalət və cəhaləti ilə komik vəziyyətlə ayılırdı. Xalqın geriliyini görməklə yanaşı, o, bu vəziyyətdən qurtulmağın yollarını da göstərirdi. Öz məqsədyönlü yaradıcılığında cəhalət, fanatizm, fırıldaqçılıq, cadüqərlik kimi cəmiyyətin xəstəliklərini nəsihətlə deyil, məhz acı gülüşlə, insanları islah etməklə çatdırırdı. Onun gülüşü əsl intibah xarakterində idi.”(4, s.91)

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında və ictimai-fəlsəfi fikir tarixində maarifçilikdən inqilabi-demokratizmədək yüksələn və milli mədəniyyətimizdə yeni bir mərhələ yaradan mütəfəkkirdir. Onun ideyaları zəngin və möhkəm təməl üzərində meydana gəlmiş və dünyagörüşünün formalaşmasına qədim yunan fəlsəfəsinin, qabaqcıl rus ədəbiyyatının və Avropa maarifçiliyinin böyük təsiri olmuşdur.

XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəllərində Qərbi Avropadan maarifçilik hərəkatı bütün dünyaya yayılmağa başladı. İctimai-siyasi, sosial-iqtisadi mahiyyət kəsb edən maarifçilik özfəaliyyətində, həm də inkişafın da dövrün estetik fikrindən geniş istifadə edir, bədii yaradıcılığın, elmi-nəzəri fikrin ideya təsir gücünə arxalanırdı. XIX əsrdən başlayaraq isə bu hərəkat Azərbaycan ədəbi-ictimai fikrinə də sirayət etmişdir. İlk olaraq A.Bakıxanov, M.Ş.Vazeh, İ.Qutqaşanlı, Q.Zakirin yaradıcılığında öz rüşeymlərini göstərmiş, sonra isə M.F.Axundzadənin yaradıcılığında sistemli şəkildə inkişaf etdirmişdir. M.F.Axundzadə sistemli maarifçiliyin əsasını qoymaqla bərabər, onun milli zəmində hərəkata çevrilməsinə kömək etmiş, özündən sonra yetişən ədib və dramaturqların bu istiqamətdəki fəaliyyətinə müsbət təsir göstərmişdir. Məhz M.F.Axundzadə ilə başlayıb XIX əsrin II yarısı, XX əsrin əvvəllərində inkişaf edən maarifçilik dövrü bədii-estetik fikri, zəngin milli xüsusiyyətləri, əlvan koloriti, tipik realist özünəməxsusluğu ilə diqqəti cəlb edir. Ədibin yeni əlifba uğrunda apardığı mübarizə onun maarifçilik fəaliyyətinin əsasını təşkil edir. Onun maarifçilik görüşlərinin kökünü yeni əlifba layihəsi uğrunda mübarizəsində axtaran F.Qasımlı yazır: “M.F.Axundov bütün ömrü boyu xalqın tərəqqisi uğrunda yorulmadan mübarizə aparmışdır. Yeni əlifbanın maariflənmə və savadsızlığın ləğvi işində müstəsna əhəmiyyəti olacağını bilən Axundov onun həyata keçirilməsi uğrunda 30 ilə yaxın çalışmış, İrana və Türkiyəyə getmiş, Rusiya və Avropa ölkələrinə məktublar göndərmiş, dost və tərəfdaşları ilə yazışmış, onun gənc nəsil tərəfindən öyrənilməsi üçün yollar və vasitələrə əl atmış, heç bir şeyi əsirgəməmişdir.”(6, s.316)

Xalqın iqtisadi-mədəni intibahını düşünən M.F.Axundzadə əlifba islahatı uğrunda fəal mübarizə aparırdı. Bu isə Şərqi despot hakimlərinin və mürtəce ruhanilərinin ona qarşı nifrətini artırır, onu müsəlman xalqının bədxahı, islam dininin düşməni kimi qələmə vermələrinə səbəb olurdu. Bu maneələr onun ruhdan salmır, əksinə yeni-yeni layihələrin hazırlanmasına ruhlandırır. Ömrünün sonuna qədər O, ərəb əlifbasının islahatı uğrunda fəal mübarizə aparsa da, çox təəssüf ki, onun bu gözəl təşəbbüsü hakim dairələrin biganəliyi üzündən həyata keçməmişdir. “Yeni əlifba haqqında mənzumə” adlı nəzm əsərində Axundzadə əlifba uğrunda apardığı mübarizəni epik dildə təsvir edir, Türkiyə və İran vəzirinin ərəb əlifbasının dəyişilməsi məsələsinə mənfi münasibətini tənqid edir.

Azərbaycan dramaturgiyasının realist bədii nəsrin materialist estetikasının banisi olan M.F.Axundzadə həmçinin realist ədəbi tənqidin əsasını qoymaqla, fəlsəfi fikir tariximizdə şərəfli yol keçmiş mütəfəkkirdir. K.Talibzadə isə M.F.Axundzadəni professional tənqidin banisi hesab edərək onun əsərlərində tənqidin üç növünü müəyyənləşdirir: “həyata, cəmiyyət hadisələrinə tənqidi münasibət”, “ədəbiyyatın tənqidi xarakteri”, “tənqid bir elm kimi” (8, s.13)

Yuxarıda bəhs edilən məsələləri, qaldırılan problemləri öz yaradıcı platformasında həll edən Axundzadə mövcud kontekstdə gerilikçi cəmiyyət və xalq problemini ön plana çəkirdi. Bu mənada mövhumatçı din adamları, savadsız kütlə, hüquqsuz qadın problemi onun bu istiqamətdəki fəaliyyətinin başlıca mövzularından idi. Bu baxımdan onun ilk komediyası olan “Hekayəti-Molla İbrahimxəlil kimyagər” də fırıldaqçı dərvişləri, dinin nüfuzundan istifadə edən yalançı kimyagərin, mahir kələkbazların avam xalqı necə kəməndinə saldığını açıb göstərir. Müəllif burada Şeyx Salah, Molla Həmid, dərviş Abbas, Molla İbrahimxəlil kimi ruhani cilidinə girmiş və din pərdəsi arxasında

xalqı aldadan fırıldaqçıları tənqid edir, həmçinin avam nuxalıları qınqır. Axundzadə heç zaman İslam dininə qarşı çıxmamış, din pərdəsi arxasında gizlənən, dinə qara yaxan, yalnız öz mənafeələrini güdən xurafatçıları, sadə xalqı aldadıb düzgün yoldan döndərən din başçılarını, axundları, seyidləri, mollaları və digərlərini tənqid edib xalqı universal şəkildə maarifləndirmişdir.

Böyük maarifçi yalançı din xadimlərinin ikiüzlülüynü, onların dindən savadsız adamları aldatmaq üçün bir vasitə kimi istifadə etdiklərini onların üzünə dediyi üçün qəzəbə gələrək “ateist” adlandırılmışdır. Lakin böyük maarifçinin görüşlərinin əsas qayəsi cəhalətə, mövhumata, fanatizmə qarşı mübarizə, elm və maarif uğrunda çalışmaq, şəxsiyyətin azadlığına nail olmaq idi.

Cəhalətə qarşı çevrilən digər əsər “Hekayəti-Müsyö Jordan həkimi nəbatat və dərviş Məstəli şah cadükünü-məşhur” komediyasıdır. Bu əsərdə Axundzadə cadugərliyi özünə peşə seçərək, gəlir mənbəyi hesab edən, avam qadınları aldadan dərviş Məstəli şah obrazını yaratmışdır. Əsərdə maarifçi ədib xalqı, xüsusən də gəncləri dünyavi elmlərə yiyələnməyə çağırır. Komediya qadın surətləri tənqid obyektini kimi götürülsə də, müstəqim yolla ifşa olunurlar və nadanlıqın qurbanı kimi qələmə alınır.

M.F.Axundzadə qadının cəmiyyətdə yeri, rolu məsələsinə dönə-dönə toxunur, ictimai həyatın bütün sahələrində qadınlara kişilərlə bərabər hüquq verilməsi fikrini qətiyyətlə müdafiə edirdi. Qadın azadlığını bütün cəmiyyətdən azadlığın təbii ölçüsü sayan Axundzadə əsərlərində Azərbaycan qadınının hüquqsuzluğunu təsvir edərək, məhz bu hüquqsuzluqdan onların başına gətirilən amansız bəlalara ifşa edirdi. Ədib yaşadığı dövrdə savadsız mollaların şəriət qaydalarından öz mənafeələrinə uyğun istifadə edib qızları və qadınları cəhalətə məhkum etmələrini tənqid edir, çoxarvadlılığı pisləyirdi. Belə ki, onun “Sərgüzəşti-vəzir-xani Lənkəran” əsərində qadın personajının dili ilə çoxarvadlılığın nə kimi faciələrə gətirib çıxardığını görürük. Qadının cəmiyyətdə oynadığı rola böyük önəm verən, onların kişilərdən daha iradəli, mənən daha güclü olduğunu vurğulayan müəllif XIX əsrin əvvəllərində qadınların üzləşdikləri cəhalətdən yaxa qurtarmağın yolunun məhz təhsildən keçdiyini hesab edirdi. Işıqlı ziyalı, böyük maarifpərvər mütəfəkkir olan M.F.Axundzadə hər bir insan faciəsinin arxasında hüquqsuzluğun, avamlıq, cahillik, cəhalət və savadsızlığın durduğunu hesab edirdi.

Ədibin maarifçilik və demokratik baxışlarını 1857-ci ildə yazdığı “Aldanmış kavakib” povestində və 1860-cı ildə yazmış olduğu “Kəmalüdüvlə məktubları” adlı fəlsəfi traktatında geniş şəkildə əks etdirmişdir. Əbəs deyildir ki, ədəbiyyat tarixi ədibin məhz bu fəlsəfi traktatını yüksək dəyərləndirərək “xurafatla mübarizədə yüz minlik bir ordunun görə bilmədiyini bir işi görən əsər” kimi öymüşdü. Xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, Axundzadə bu əsəri doğma ana dilində yazmaqla Azərbaycan dilində fəlsəfi terminlərin formalaşmasında mühüm rol oynadı. Ən vacib məqam məhz xalq kütlələri üçün fəlsəfi əsərin yazmış olmasıdır və xalqın həyatı və mübarizəsi ilə irəli sürdüyü konkret aktual ictimai-siyasi problemlərlə, dövrün ideoloji mübarizəsi ilə bağlı, müxtəlif sxolastik, dini-mistik, idealist fəlsəfi təlimlərə, dini-idealist cərəyanlara qarşı mübarizə aparmasıdır. Bu yolla Azərbaycan ictimai fikrində gerçəkliyin materialist fəlsəfi konsepsiyasını yaratmaqla O, fəlsəfəni həyatın qarşıya qoyduğu sosial problemlərin həllinə istiqamətləndirirdi. Bu əsərin də ərsəyə gəlməsində də əsas qayə cəhalət, mövhumata və fanatizmə qarşı mübarizə aparmaq, elm və maarif uğrunda çalışmaq, Avropa ölkələrinin üstün mədəniyyətini Azərbaycanda yaymaq, şəxsiyyətin azadlığına nail olmaqdır. M.F.Axundzadənin demək olar ki, bütün əsərlərində qaldırdığı mühüm ictimai problemlər bütün müsəlman aləminin həyat tərzini, dünyagörüşü ilə bağlı idi və O, həmin məsələlərə xurafatla barışmaz mübarizə fonunda yanaşmışdı.

“M.F.Axundzadə xalqa, ictimaiyyətlə müraciət edir və deyirdi ki, indi möcüzələrə, “yalan əfsanələrə” deyil, zəkaya, elmə, fəlsəfəyə inanmaq dövrüdür...İndi elm lazımdır və sivilizasyon lazımdır və yəqin bil ki, puç etiqat üstündə bağlanan məzhəb etibarlı bir şey deyil” (5, s.23)

M.F.Axundzadə insan ağılına və zəkasına böyük ümüd bəsləyərək ictimai tərəqqini elmin, maarifin inkişafı ilə eyniləşdirirdi. O, hesab edirdi ki, təfəkkür sahiblərinin sayı çox olan ölkələrdə tərəqqi və inkişaf sürətlidir. Ona görə də insanları cəhalət quyusundan çıxıb elmə dəvət edir, savada səsləyirdi.

M.F.Axundzadənin ictimai-siyasi görüşləri feodal-təhkimçilik münasibətləri əleyhinə olaraq Azərbaycan və Yaxın Şərq ölkələrində baş verən ictimai-iqtisadi irəlləyişlərlə, sinifi mübarizə ilə,

azadlıq hərəkatı ilə, inkişaf edən elmi və mədəni əlaqələrlə bağlıdır. Onun ictimai-siyasi baxışları zəhmətkeş təbəqələrin mənafeyinə uyğun gəlir. Şərq dünyasının dahisi olan Axundzadə bütün dünyada aqlın əbədi həbsdən azad olmasını məhz elmin inkişafı ilə baş verəcəyini irəli sürürdü.

“Axundzadə dövlət məsələlərində islahatlar keçirmək, konstitusiyalı monarxiya yaratmaqdan tutmuş, onu demokratlaşdırmaq, parlament təsis etmək və nəhayət, xalq hakimiyyəti qurmaq ideyasına kimi böyük təkamül yolu keçmişdir. Onun dövlətdə yaratmaq istədiyi bütün islahatlar və çevrilişlər cəmiyyəti dəyişdirmək, xalqı azadlıq və xoşbəxtliyə çatdırmaq məqsədi güdürdü. İstibdad quruluşuna qarşı tərəddüd etmədən amansız mübarizə aparmaq, çirkinlik və haqsızlıqların hökm sürdüyü feodalizmi ədalətli bir cəmiyyətlə əvəz etmək, xalqa siyasi, cismani və mənəvi azadlıq vermək, onu elm və mədəniyyətin nailiyyətləri ilə tanış etmək, kütləni savadlandırmaq və tərəqqiyə çatdırmaq, xalqa səadət və xoşbəxtlik vermək Axundzadənin başlıca: siyasi idealı, mübarizəsinin əsas məqsədidir. Bu məqsəd özünün fəlsəfi ifadəsini” Kəmalüdüvlə məktubları” traktatında və ondan sonra yazılmış məqalə və məktublarda tapmışdır.”(7, s.391)

Ümumiyyətlə Axundzadə cəmiyyətdə dəyişikliklər etməyin, islahatçılıq keçirməyin, nöqsan və qüsurların aradan qaldırılmaq yolunu elm və maarifdə görürdü. O, elm və maarifin xalqın gözünü açmasında, onu daha da ardıcıl və güclü etməsində oynadığı böyük rola yüksək qiymət verirdi. Zülm, istibdad və despota qarşı məhz şüurlu surətdə, gözüaçıq mübarizə aparmaq fikrini irəli sürürdü. M.F.Axundzadə ömür boyu maarifçi mübarizənin yeni üsul və formalarını axtarırdı. Çünki, Axundzadə Azərbaycan ədəbiyyatında azad düşüncə tərzinin ən böyük nümayəndəsi, Şərq dünyasının bir dahisi idi.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Axundov M.F. Seçilmiş əsərləri.3cild. Bakı, Şərq-Qərb, 2005, 560 s.
2. Axundov M.F.Məqalələr məcmuəsi.Bakı, Azərb.E.A.nəşriyyatı,1963, 356 s.
3. Ağamalıyeva F. M.F.Axundzadə yaradıcılığının A.Şaiq dramaturgiyasına təsiri. “B.Vahabzadə və Azərbaycan filologiyasının aktual problemləri” mövzusunda Beynəlxalq elmi konfransın materialları, Bakı Universiteti, Bakı, 2015, 29 oktyabr
4. Əhmədov Ə. Azərbaycan maarifçiliyi fəlsəfəsi. Bakı, Elm, 1983, s.91
5. Köçərli F. Azərbaycan mütəfəkkiri.Bakı, Elm, 1988, 388 səh.
6. Qasımzadə F. M.F.Axundovun həyat və yaradıcılığı. Bakı, Azərnəşr, 1962, 377 səh.
7. Qasımzadə F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, Elm və təhsil, 2017, 550 səh.
8. Salmanov Ş. Akademik Kamal Talıbzadə. Bakı, Azərnəşr, 1998, 214 səh.

XÜLASƏ

Axundzadə dramaturgiyanın və realist nəsrin yaradıcılarından biridir. Bu məqalə Axundzadənin maarifçilik mübarizəsindən bəhs edir. Onun yeni əlifba üçün və xalqın maariflənməsi yönündə atdığı addımlardan söz açılır. Məqalədə Axundzadənin ictimai-siyasi görüşlərindən də bəhs olunur. Araşdırmada bunlardan söz açılır.

Açar sözlər: Axundzadə, ictimai-siyasi, əlifba, maarifçi, yazıçı

SANURƏ SAHİB qızı SƏMƏDOVA

miəllim

BDU-nun Qazax filialı

İSA HÜSEYNOVUN HEKAYƏLƏRİNDƏ İDEYA – BƏDİİ TƏKAMÜL

İsa Hüseynovun çoxsaxəli yaradıcılığı, ədəbiyyatın bir çox janrlarında qələmə aldığı dəyərli nümunələr müəllifin yaradıcılıq potensialının, xeyli zəngin olduğunu biruzə verir. Özünəməxsus maraqlı təhkiyə üslubu olan yazıçının qəhrəmanları əsasən kiçik, gözdən uzaq Azərbaycan kəndinin

problemlər içərisində itib-batan sakinləri və ən qədim Bağ nəslinin nümayəndələri - Əmirililərdir. Bu problem onun əsərlərində bir xətt üzrə inkişaf edərək, müxtəlif məkanlarda, müxtəlif rollarda əks olunur . Yazıcının qələmə aldığı bədii nümunələr, yazdığı ssenarilər onun yaradıcılığının zənginliyini bir daha sübut edir.

Yazıcının əsərinə seçdiyi sujet genişdir, məsələn, müəllif adi bir lövhəni, hansısa fəslin təsvirini və ya adi bir otağın görünüşünü sözlə elə ifadə edir ki, sanki həmin detal oxucunun gözü qarşısında əks olunur. Onun hekayələri özündən əvvəlki onilliyin ənənələrindən təcridə olmasa da, öz mövzularına, mətləb və ovqatına görə fərqli cizgilərlə xarakterizə edilir. İ.Hüseynovun müasir həyatımızı mürəkkəblikləri ilə təsvir edən əsərlərində təbiilik, inandırıcılıq, realizm güclüdür “Dəqiqələr və illər”, “Plyajda”, “Zəhər”, “Kəndə toy vardı” və “Şəppəli” hekayələrini cəsarətlə yazıcının poetik təfəkkürünün inkişafını göstərən bədii əsərlər sırasına daxil edilir. “Dəqiqələr və illər” əsəri İ.Hüseynovun hekayə yaradıcılığının ümumi mədəni səviyyəsinin göstəricisi kimi poetik təfəkkürünün nümunəsi kimi qiymətləndirilə bilər. Bu hekayə yeknəsəq həyat tərzinə, ömrün – qiymətli günlərinin mənasız keçirilməsinə qarşı amansız bir etiraz hesab edilir. Müəllif qırx yaşlı Heybəyin öz ətrafında baş verən dəyişikliklərə qaribə mühafizəkar münasibətlərini mənalı təsəvvüflərlə canlandırmışdır.[3.12] Heybət peşmançılıq hissələrini, yenidən yaşaması mümkün olmayan günlərə həsəd olduqca qabarıq və təsirlə ifadə olunmuşdur. Oxucunu ömrün, həyatın mənası haqqında düşündürür, sağlam düşüncə onu insan kimi ömür sürməyə yaşayb-yaratmağa çağırır. Heybət on beş ildir ki, yeknəsəq həyat şəraitini, bir-birindən fərqlənməyən günlərinin ritmini poza bilmir. Redaksiya işçisi olan Heybət bu vaxt ərzində həmişə qəzet üçün baş məqalə yazır, qələminin altında çox zaman eyni ruhlu cümlələr, min – milyona kərə işlənib dadını – duzunu itirmiş şablon sözlər görünür. Heybətin mühafizəkar baxışları onu ömrü boyu məhəbbətsiz yaşamağa məhkum etmişdir. İlk gənclikdə sevdiyi Tutunu plyajda gördüyü üçün onu həyasız adlandıraraq qəlbində cuzi bir məhəbbət hissi olmayan əmisi qızı ilə evlənmişdir. Bu izdivac da Heybətə xoşbəxtlik gətirməmişdir. Həyat yoldaşı ilə onbeş il müddətində həqiqi bir ürək dostu, sevən bir ər kimi yaşamamışdır. Buna biz Tükəzin həyat və düşüncə tərzində də müşahidə edirik. Tükəzin taleyi də Heybətin keçirdiyi mənəvi faciədən heç də fərqlənmir. Onun da yaşadığı günlər məişət yekrəngliyi içərisində keçmişdir. Dörd divar arasında yalnız ev işləri görməklə və əri üçün yemək hazırlamaqla məşğul olan Tükəz eyni qələbdən çıxmış günlərinin cansızlığını başa düşmək iqtidarında da deyildir. Hekayənin sonunda müəllif əsərin ruhuna uyğun bədii – fəlsəfi ümumiləşdirmə aparmışdır: “Heybət sanki yorulub kursunun çökəyinə yapışdı. Onun baxışları Tükəzin cizgiləri ilə bir – birinə qarışaraq ağ divarın fonunda bozaran uzunsov sifətini örtərək, aynabəndin qaranlığı içində yorğun – yorğun gəzib su daşında dayandı. “Dəqiqələr və illər” hekayəsinin əsas qayəsini, aparıcı ideyasını təşkil edən bu məzmunlu sonluq Heybət kimi, Tükəz kimi adamları ömrün qədrini vaxtında bilməyə, yalnız fərəh gətirən əməyə, yaratmağa səsləyən gözəl bir çağırış olduğu göstərilmişdir [3.23]. Müəllif Heybətin psixoloji rəsmini yaratmış, əsas qayə ümumiləşdirmə vüsəti ilə şərh olunmuşdur. Müəllifin qənaətinə görə, zamanın – illərin hökmü ilə, dəqiqələrin, ritmi ilə, dövrənin gedişi ilə hesablaşmamaq, ömrün hər anını dəyərləndirməmək mənəvi faciənin mənbəyidir.

Yazıcının “Plyajda” (1964) hekayəsini oxuyarkən biz surətləri gözlərimiz qarşısında canlandırırıq, həyatın nəfəsini, boyalarını, şirəsini duyuruq. Belə bir yığcam lakonik hekayədə müasir insanın mürəkkəb xarakterini yaratmaq, intim duyğu və düşüncələrindən xəbər vermək, yadda qalan 105 bədii surətlər və tablolar yaratmaq, hər şeydən əvvəl, İsa Hüseynovun qələminin ehtitasımı, qüdrətinin bariz nümunəsi idi. Hekayədə iki surət iştirak edir: Murad və Şərqi. Onlar payız aylarının birində boşalmış plyajda soyuq qumun üstünə xalça salıb uzanmışlar. Murad romantikaya qapılmışdır. Ona ələ gəlir ki, dənizlə, sahillə bircə Şərqi ilə gözələrinin dərinliklərində də sükut vardır. Şərqi düşüncəsini isə başqa fikirlər məşğul edir. Fikrini Muradın ağ “Volqa”sının cazibəsindən xilas edə bilmir. Onun xəyalında ağ “Volqa” kosmik gəmi kimi canlanır. Şərqiyə ələ gəlir ki, bir – birinə yaxın olan adamların zövqü də, hissi də, fantaziyası da uyğun olmalıdır. Şərqi suallarına Muradın cavabları qızı qane etmir. Şərqi isə Muradın suallarına yarı rusca, yarı azərbaycanca cavablar qaytarır, onun tərifli sözlərini “kompliment” kimi qəbul edir. Hər bir 106 mükəllimə aydın göstərir ki, onlar ayrı – ayrı adamlardır. Murad: “Mənnən rusca

danışma, Şərqi... Sən rusca danışanda mən özümü məhdud adam kimi hiss edirəm.” deyəndə o, bizim nəzərimizdə nisbətən dar düşüncəli, təbiətdən kasıb bir adam kimi canlanır. Əlbəttə, rusca yaxşı danışa bilməməsi üçün yox. Onlar yaşca da tay deyillər. Şərqi Muradın başındakı ağ tükləri sayır. Lakin bu ağılıq ağ “Volqa”nın yanında hiss olunmur, Şərfinin gözlərində də əhəmiyyətsizləşir. Hekayənin sonluğu oxucuda emosional təsir yaradan orijinal bir yolla yekunlaşır. Belə final oxucunu düşündürür. Hekayə drammatik situasiya ilə zənginləşir. Bununla təsvir obyektini drammatik səhnə səviyyəsinə qalxır. Həyat faktlarının sənət materialına çevrilməsi cəhdi kimi özünü doğruldur. Bunu təsadüfi hesab etmək olmaz ki, yazıçı obrazın mənəvi varlığının düşüncələri və fikri fəaliyyətini təbiət lövhələrinin intensiv əlaqəsində açmaqla müasirlərimizi əxlaq və mənəviyyat aspektindən səciyyələndirməyə nail olmuşdur. Onun yaradıcılığında reallığı obrazın psixoloji tədqiqi vasitəsi ilə inikas etdirmək meyli qabarıq nəzərə çarpır. Cəmiyyətin aktual məsələlərinə yazıçı müdaxiləsi və həyat səhnələrinin böyük sənətkarlıqla bədiiləşdirilməsi İ.Hüseynovun hekayələrinin müasirlik ruhunu qüvvələndirir. Bədii qəhrəmanların hadisələr labirintindən keçirməklə onun xarakterini açmaq estetik təsir gücünə səbəb olur, süni və qeyri – inandırıcı təfsilatlardan yazıçını xilas edir. “Cığırılar”da sevənlər ürək sözlərini bir – birinə deməkdə çətinlik çəkirlər, qarşılıqlı anlaşılmaqlıq üzündən müvəqqəti olaraq ayrılmalı olurlar. Lakin bir müddətdən sonra ot basmış cığırılara yenidən ayaq izlərinin düşməsi ümid verir ki, uzun illər gizli sevişənlər birləşəcəklər. “Plyajda” isə əksinədir. Cəmi beş gün ərzində tanışlıq nəticəsində bir – birinə “kompliment” deməkdən çəkinməyən, 109 istəklərinə asanlıqla nail olanların məhəbbətinin gələcəyinə, yazıçının subyektiv fikrindən asılı olmayaraq, inanırıq. Bu qənaət hadisələrin və oxucunun məntiqinə əsaslanır. Yeni mövzu axtarırları İ.Hüseynovun hekayə yaradıcılığının mövzu yeknəsəqliyindən xilas edir. Yazıçının aktual yaradıcılıq qayğılarını üzə çıxarır. Bütün hallarda o, axtarışlarının əsas istiqamətini müasirlik mövqeyinə yönəldir. İsa Hüseynovun əsərlərinin bir qismində insan psixologiyası ilə təbiət gözəllikləri arasındakı ahəngi, insan qəlbi ilə ətraf mühitin təması, bu yaxınlığın pozulmasına qarşı etirazın təsviri fonunda bir sıra mühüm ictimai - əxlaqi əhəmiyyəti olan məsələlərə toxunmuşdur. “Zəhər” (1964) hekayəsi bu problemə tamamilə yeni aspektdən, daha kəskin əxlaqi baxımdan yanaşmışdır, bədii mənalandırma qənaətbəxş səviyyədədir. Hekayədə ruhi-psixoloji vəziyyətlərin təsvirlərinə, həyatın daxili cizgilərini əks etdirməyə daha çox meyl edilmişdir. Bununla da yazıçı dövrün ideya və estetik tələblərinə cavab əzmi nümayiş etdirmişdir. Meşəni axırıncı dəfə gəzməyə çıxan meşəbəyi MirQasımın qəlbini qəribə, anlaşılmaz kədərini çəşməli, keçirdiyi ruhu vəziyyətlərin tufanı bürümüşdür. Onun görkəmi ilə, oxuduğu şən mahnı ilə üzünün ifadəsi və qəmli səsi arasında bir təzad duyulur. Çünki bu gün meşəbəyi illərlə ünsiyyət bağladığı, mehrini saldığı meşə ilə ayrılır. Qoynunda 110 gəzdirdiyi meşə üç gündən sonra suyun altında qalacaq, MirQasım kişiye bir daha görünməyəcək. Bu fikirlərin ağırlığı altında qaməti bükülmüş qoca burdan hiss edir ki, göy ürgə adətinin əksinə olaraq, düz bir yerdə bürədi. Bu vəziyyət qocanı narahat edir. Axı, qarşdakı “böyük itkidən sonra” xatirini heç də oğlanlarında az istəmədiyi göy ürgə onun yeganə həmdəmidir. Qoca meşəbəyi atın bürəməsinə öz dərdinə şərək olmaq kimi qiymətləndirməyə çalışır, gözləri dolur. Sonradan müəyyənləşdirir ki, at asırğaldan zəhərlənmişdir. MirQasım kişi göy ürgəni ölümdən qurtarmaq üçün yaxında yerləşən köçürülmüş sovxozla tələsir. Burada yalnız özünün, kürəkənin və daha bir neçə sovxoz işçisinin şəxsi mal – qarasını saxlayan sovxoz direktorunun qayınatası Daşdəmir kişi qalmışdır. Öz ləyaqəti, əyilməz qüruru, sadə qəlbi ilə oxucuya təqdim olunan meşəbəyi MirQasım kişinin Daşdəmirə olan söhbətlərini, bu danışılardan doğan münasibətləri göstərən səhnə hekayənin ən maraqlı parçasıdır. Burada biz yeni bir adamla - əməlləri ilə cəmiyyətin, meşəbəyi MirQasımın ürəyini zəhərləməyə çalışan dargöz, xüdpəsənd, yaltaq, tacir psixologiyalı, yeri düşəndə isə əzəzil Daşdəmirə tanış oluruq. Daşdəmirin MirQasım kişiye dediyi ilk tənəli sözlərindən onun alçaqtəbiətli bir tip olduğu meydana çıxır. O, göy ürgəni xilas etmək üçün bir vedrə süd istəyən meşəbəyini acılayır: “Ölmədik sən 111 dövrünün qurtarmasını da gördük, göy ürgənin belində belədən belə çapırdın, elədən də elə çapırdın. Saatda bir malı, heyvanı atın döşünə qatır salırdın xalxala. İndi kimə qalır sən bu qoruqların?”¹ Daha sonra böyük ihtəza ilə, paxıllıqla dediyi sözlər onun başqa iyrənc sifətlərini də aşkar edir: “Oğlum raykom katibidir, pulun çox olar, ver xərçləyək.. Mənim torbamın dibi deşikdir. Bir iki baş normadan artıq saxlayıram deyən hər yoldan ötən rüşvət istəyir. Sənin özünü də necə

dəfə qonaq eləmişəm. Yadından çıxıb?”² Mirqasım kişiyyə “İşim keçməyən adama bir tikə də yeditmərəm” deyən Daşdəmirin indiyə qədər qapalı qalan iç üzü aydın oludca o, süd vedrəsini götürür və getmək istəyir. Lakin Daşdəmir vedrəni onun əlindən alıb içindəki südü yerə çalayır. Meşəbəyi istəyir ki, pul təklif etməklə südü satın alsın. Lakin qururunu sındırmadan adi təmkni ilə geri qaydır. “Göy ürgə artıq böyrü üstə idi. Meşəbəyi çöməlib onun gözlərini sıgalladı. Sonra əllərinin arxası ilə öz gözlərini sildi: - Belə - belə işlər, ay göy ürgə. Ürgə son dəfə xırıldayıb dartındı və hərəkətsiz qaldı.” Göründüyü kimi, ana torpağa, təbiətə ənənəvi bağlılıq baş qəhrəmanın timsalında öz qabarıq təzahürünü tapmışdır. Hekayə qəhrəmanının daxili həssaslığı bədii təhlilin mərkəzinə çəkilir. Təbiətin taleyini xalqın taleyi ilə bağlamaq niyyəti hekayənin daxili məzmunundan, ideya siqlətindən sezilir. Mündəricə zənginliyi sərrast cizgilərdə canlandırılan baş qəhrəmanın siqlətli xarakterini yaratmağa istiqamətlənmişdir. İctimai hadisələrə cəsarətli müdaxilə istedadlı yazıçının yaradıcılıq imkanlarından qaynaqlanır. Təbiətlə bağlı motivlərin yeni cizgilərinin təsvirindəki konkretlik İ.Hüseynov qələmi üçün təbii vasitələrinin bolluğunda bəsitlik hiss olunmur. Təbiətə münasibətin spesifik cəhətləri insan obrazlarının psixologiyasının, xarakterinin təsviri ilə paralel təcəssüm etdirilir. Mövzu dairəsinə, bədii inikas üsluna görə fərqlənən “Zəhər” hekayəsi bədii mənasına, ideya istiqamətinə görə də ümumiləşdirici əhəmiyyət kəsb edir. Obrazların səciyyəsi qəhrəmanın xarakteri hadisələrin şərhə fonunda açılır. Hər bir replikanın incə çalarları, təbiətə pərəstiş duyğularının təfərrüatı, ən kəskin və dramatik məqamlar tipik lövhələr vasitəsi ilə müəllif tərəfindən göz önündə canlandırılır. Yazıçının müşahidə sərrastlığı ilə tərəvətli ifadə üsullarının qovuşması bədii təsirin yüksəlməsinə xidmət etmişdir. “Cıyırlarla ağır – ağır evə qayıdan meşəbəyi dayanıb meşənin səsinə son dəfə qulaq asdı. Əvvəllər 113 atına müraciət edən Mirqasım kişi artıq yalqızdır: “Belə - belə işlər, ay meşəbəyi Mirqasım”. Təbiətlə insanın üzvi vəhdətini əsərin qəhrəmanının timsalında görürük. Daxilən zəngin adam meşəbəyi Mirqasımın qəlbində iki hiss mübarizə aparır. Ətraf mühitlə, təbiətin toxunulmazlığı ilə bağlı ciddi daxii narahatlıqla əlaqədar motivlərin köklü səbəbi haqqında meşəbəyinin düşüncələri, bu ziddiyyətli düşüncələrin doğurduğu mənəvi – psixoloji nəticələr və qayğılar hekayənin əsas ana xəttidir. Mirqasım kişinin təbiətə münasibəti əxlaqi keyfiyyətimizə çevrilir. Təbiətin ağışında ömür sürmüş Mirqasım kişi özünü təbiətin bir hissəsi hesab etdiyi üçündür ki, suyun meşəni basmasını böyük həyacan və təlaşla dərk edir. Onun üçün meşənin məhvi ilə göy ürgənin ölümü itirilmiş bir dünya kimi təşviş doğurur. Qəhrəman təbiətlə özü arasında doğmalığ və yaxınlıq olduğunu bütün varlığı ilə dərk etdiyi üçündür ki, keçirdiyi təşviş və kədər hissləri olduca qüvvətlidir. Əsərin ilk səhifələrində oxuyuruq: “Bəndi çəkənlər, meşəni suyun altında qoyanlar öz balalarıdır. Deyirlər su daha əfzəldir. Suyumuz olsa, deyirlər, ilan mələyən düzlərdə yüz belə meşələr salacaqlar. Salacaqlar, ay göy ürgə, salacaqlar. O günü, o dövranı biz də görəcəyik. Yüz yaşında at belinə çıxıb meşəbəyilik eləməyinin atasına lənət”. Yazıçı Mirqasım kişinin meşə üçün narahatlıq hisslərini, təbiətin məhvinə insani və bəşəri faciə səviyyəsinə yüksəldir. Təbiət yalnız gözəllik və ülvyyəət mənbəyi kimi götürülmür. O, gündəlik məişətin, həyat tərzinin bir parçası kimi qiymətləndirilir. Rəmzi olaraq təbiətə hücumu, ürgənin ölümünü incə eyhamlarla Daşdəmirlərin təmsil etdiyi “Zəhər”lərdən görür. Yaramaz insan əxlaqının eybəcər təzahürlərini Daşdəmirin simasında çəmləşdirir. Daşdəmir və onun əhatəsindəki Daşdəmir xislətlilər zəhərin rəmzi kimi mənalandırılır.” Meşəbəyinin tərəddüdləri olduqca təbii verilmişdir. O, meşənin yerinə su hövzəsinin inşa edilməsinin xoş niyyətlə bağlılığını başa düşür. Bununla belə, meşənin su altında qalacağını fikirləşdikcə qoca meşəbəyi daxili bir narahatlıq hissi keçirir, yaraları qövr eləyir. Çünki meşəyə gələnlər və bulaq başında onu nahara dəvət edənlərin hərəsi onun ürəyində bir xətirə qoyub getmişdir. Deməli, “lənt kəsilib şlyuz açılanda, meşə suyun altında qalanda, meşə ilə birlikdə neçə - neçə ülfətini, ünsiyyətini, ərşdən – gürşdən xəbər verən söhbətlərini də bitirəcəkdir”. Maraqlıdır ki, təbiət obrazlarında da müəyyən insani məzmun ümumiləşdirilmişdir. Əsərin adı da məharətlə seçilmişdir. Bu ad böyük bir həyat həqiqətinin təcəssümüdür. Əgər biz zəhəri göy ürgəni öldürən asırğal kimi başa düşsək, hekayənin ümumiləşdirmə qüdrətini hiss etməmiş olarıq. Zəhər daha geniş mənə kəsb edir. Hekayədəki Daşdəmir kişi kamilər elə bir ictimai zəhərdir ki, onlar cəmiyyətin sağlam tərəflərini həmişə təhdid etməyə, zəhərləməyə hazırdır. Daşdəmir – zəhər sintezi əsərin estetik məziyyəti, ifadəlik imkanları barədə aydın təsəvvür formalaşdırır.

“İnsanların daxili aləminə həssas münasibət, onların şüurlarındakı köhnəlik qalıqlarına qarşı “psixoloji”, “bədi” mübarizəyə fəal surətdə girişmək İsa Hüseynov yaradıcılığı üçün səciyyəvidir.” Bu nöqtəyi nəzərdən yazıçının “Kənddə toy vardır” (1964) hekayəsi də əhəmiyyətli bir əsərdir. Hekayə belə bir hadisə əsasında yazılmışdır. Qədim adətlərə riayət edərək, təmtəraqlı toy məclisi qurub qatar – qatar maşınları küçələrdə nizamlı sürdürən toy sahibi öz sevincini, təntənəsini nümayiş etdirir. Müəllif toy karvanının nizamlı hərəkətini və toy adamlarının: qapotunun üstünə qırmızı yaylıq çəkilən birinci “Volqa”da oturmuş nəhəng, qapqara lopa bıqlı toy babasının, bəy və onun sağdışının, gəlinin cehizi olan ikinci yük maşınında gedən və “avadanlığın arasında bir təhər qərar tutan zurnaçıların”, “maralının ətrafında yelpazə şəklində qızıl güllər çəkilmiş “Volqa”dakı gəlinin, sağdış və yengəsinin əhvali – rühiyyəsinin, rayon milis idarəsinin sərxoş rəisi – bəyin böyük qardaşının tapançasını tez – tez göyə boşaltmasını, bundan ehtiyatlanan kənd arvadlarının damlara çıxmış uşaqları qovmalarını o qədər real, təbii cizgilərlə, bədi boyalarla əks etdirmişdir ki, oxucunun gözləri qarşısında kənd toyunun aydın lövhələri, cazibəli səhnələri canlanır. “Vağzal” havasının həzin melodiyları altında öz isti yuvasını tərk edən və kalağayında üzünü gizlətməmiş gəlinin göz yaşları daha emosional təsir bağışlayır. Gözlənilməz bir hadisə toy həyəcənini alt – üst edir. Toy ovqatı dəyişir. Əsərin konfliktə də buradan başlayır. Zahirən dəbdəbəli toy səhnələrinin arxasındakı gizli mətləblər üzə çıxır. Unutmaq olmaz ki, yazıçı etnoqraf yox, insanın daxili məzmununa nüfuz edən, onun mənəvi dünyasının incəliklərini oxucuya bədi üsullarla təqdim edən söz sənətkarıdır. Ona görə də, söz sənətkarı üçün nəyin yox, necə və niyə deməyi daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bədi qayənin qabarıq şəkildə oxucuya çatdırıb təlqin edə bilmək bacarığı isə, heç şübhə doğurmur ki, yazıçının sənət cəsarəti ilə bilavasitə bağlıdır. Yazıçı və oxucu üçün psixoloji və bədi həqiqət daha maraqlı yaradıcılıq amilidir. Toyun qabağını kəsmək səhnəsi yazıçı üçün obrazın xarakterini açmaq vasitəsi kimi qələmə alınmışdır və belə adət - ənənənin təqdiri və təbliği, demək olar ki, sezilmir. Müasirlik olduqca geniş estetik anlayışdır və müasirliyin başlıca meyarı söz sənətkarının yaşadığımız günlərə dair həyat hadisələrinin qələmə alınması deyil. Müasirlik daha ciddi bədi – estetik kateqoriyadır. Tarixdən yaxın və uzaq keçmişimizdən, qədim adət - ənənələrdən, keçmiş günlərin həyat tərzindən yazmaq da əsər müasirlik hüququ qazana bilər. Əsərin bir uğuru da ondan ibarətdir ki, ondan yaranan təssürlər fraqmental səciyyəyə daşmır. Bədi təsvir vasitələri yorucu olmadığı üçün hadisələr oxucu qəlbinə asanlıqla sirayət edir. Oxucuda həyəcən və narahatlıq yaradan hadisələr bir – birini doğurur. Oxucu daim intizar içərisində qalır. Köhnəliyin bu gün üçün yaramayan cəhətlərini kəskin tənqid edən İsa Hüseynov, eyni zamanda, ictimai həyatın son dərəcə aktual məsələlərinə, cəmiyyətimizin irəliyə doğru inkişafına, yüksəlişinə və tərəqqisinə mane olan nöqsanlarının, antipodların tənqidinə həsr edilmiş hekayələr də yazmışdır. Bu cəhətdən satirik – yumoristik planda yazılmış “Şəppəli” (1968) hekayəsi daha səciyyəvidir. Adətən ciddi planda yazan İsa Hüseynov bəzən satirik – yumoristik üsluba da müraciət etmişdir. Yazıçı dövrün bədi şüuruna yumoristik üslubu ilə də 125 təsir göstərə bilər. Hətta irihəcmli “Kollu Koxa” əsəri də bu üslubda yazılmışdır. O da xüsusi diqqət çəkir ki, bu üslub ədibin son dövr yaradıcılığında özünü daha çox və mükəmməl formada göstərir. Deməli, “Şəppəli” hekayəsinin satirik – yumoristik planda yazılması təsadüfi və ötəri hal deyil. Bu onun yaradıcılığının təbiətindən həyatı faktlara bədi qiymət verməyin estetik meyarından doğmuşdur. Satira və yumorun vəhdətindən üzvi birliyindən ərsəyə gələn bu hekayə bədi inikas imkanları ilə diqqəti cəlb edir. Bu əsər həm də satirik ünsürlərin, yumor elementlərinin bədi təsirini, islahedici gücünü nümayiş etdirir. Çünki satira – yumor kəsərli bir silahdır. “Şəppəli” hekayəsində yumor nə qədər üstünlük təşkil etsə də, ictimai nöqsanları tənqid edən səhnələrdə satirik vüsət də geniş və əhatəlidir. “Şəppəli” hekayəsinin həyatı əhəmiyyətini, müasirlik ruhunu, sənətkarlıq məziyyətlərinin təhlil etməzdən əvvəl son dövrdə yaranmış eyni ruhlu əsərlərin əsas cəhətlərinə, daha doğrusu nəsrimizdə sabitləşmiş qüsurlu, nöqsanlı tərəflərinə nəzər yetirək. Satirik üsulda yazılmış hekayələrin əksəriyyətində (Sabit Rəhmanın, Seyfəddin Dağlının, Salam Qədizadənin və s. əsərlərində) dəb halını almış, vərdisə çevirilmiş bir sıra ciddi qüsurlar özünü göstərir. Bu əsərlərdəki mənfi tiplər çox zaman eyni peşə sahibləri olur və onların tənqidinə yazıçının çılpaq tendensiyası aydın hiss olunur. Buradakı müsbət qəhrəmanlar sxematik verilir, ziddiyyətli 126 cəhətlər malalanır ki, bu da yaradıcılıq meyarının itirilməsinə, sxematizmə aparıb çıxarır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Hüseynov İ. "Əmiqızı", "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 1957, №31
2. Hüseynov İ. "Zülfıqar əmi", "Azərbaycan" jurnalı, 1960, №5
3. Hüseynov İ. "Dəqiqələr və illər", "Azərbaycan" jurnalı, 1960, №12
4. Hüseynov İ. "Plyajda", "Azərbaycan" jurnalı, 1964, №2 .
5. Hüseynov İ. "Zəhər", "Kənddə toy vardı" "Azərbaycan" jurnalı, 1964, №7
6. Hüseynov İ. "Şəppəli", "Azərbaycan" jurnalı, 1968, №5
7. Hüseynov İ. "Qızmar günəş altında", "Kommunist" qəzeti, 1958, 8 dekabr.
8. Hüseynov İ. "Yeni zaman, yeni qəhrəman", "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 1961, 26 avqust

XÜLASƏ

Yazıcının qələmə aldığı bədii nümunələr, yazdığı ssenarilər onun yaradıcılığının zənginliyini bir daha sübut edir. Yazıcının əsərinə seçdiyi sujet genişdir. Müəllif adi bir lövhəni, hansısa fəslin təsvirini və ya adi bir otağın görünüşünü sözlə elə ifadə edir ki, sanki həmin detal oxucunun gözü qarşısında əks olunur. Onun hekayələri özündən əvvəlki onilliyin ənənələrindən təcridə olmasa da, öz mövzularına, mətləb və ovqatına görə fərqli cizgilərlə xarakterizə edilir. İ. Hüseynovun müasir həyatımızı mürəkkəblikləri ilə təsvir edən əsərlərində təbiilik, inandırıcılıq, realizm güclüdür.

Açar sözlər: yazıçı, müəllif, hekayə, təsvir, həyat

PƏRVANƏ İSMAYIL qızı PAŞAYEVA

*İngilis dili (təbiət fakültələri üzrə) kafedrasının baş müəllimi
Bakı Dövlət Universiteti*

AZƏRBAYCAN MƏTBUAT TARİXİNDƏ MİRZƏ ƏLƏKBƏR SABİRİN YERİ VƏ MÖVQEYİ

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri olan Mirzə Ələkbər Sabirin mətbuat ailəsinə, xüsusilə "Molla Nəsrəddin" jurnalına gəlişi onun yaradıcılığının parlaq səhifələrindən biridir. Şairin realist poeziyası Azərbaycan xalqının o dövrdəki həyatını canlı ensiklopediya, güzgü kimi özündə əks etdirir.

1906-cı il aprelin 7-də nəşrə başlayan "Molla Nəsrəddin" jurnalı bədii ədəbiyyatda satirik cərəyanın istiqamətlənməsində xüsusi rol oynadı. Jurnal ayrı-ayrı şairlərin yaradıcılığına güclü təsir etdi. M.Ə. Sabir, Ə. Nəzmi, Ə. Qəmküsar, M. Möcüz və başqa istedadlı satiriklər də məhz bu zaman yetişdilər.

"İlk növbələrdə" dərc etdiyi satirik parçalarla əsil "Molla Nəsrəddin" şairini axtaran Cəlil Məmmədquluzadə xoşbəxtlikdən öz arzusuna tez çatmış, axtardığı nadir satirik istedad sahibini vaxtında tapmışdı. "Molla Nəsrəddin" səhifələrində çıxış etməyə başlayan Sabir jurnalın ideya-estetik cəhəsinin müəyyənləşməsində mühüm rol oynadığı kimi Azərbaycan şeirinin inkişafı tarixində də yeni bir məktəbin - inqilabi-satirik şeir məktəbinin əsasını qoymuş oldu" [3, s. 33].

XX əsr Azərbaycan satirası C. Məmmədquluzadə və M. Ə. Sabirin qələmində özünün ən yüksək zirvəsinə yüksəlmişdi. "Molla Nəsrəddin" xalqın gözünü açmaq, onu elmə, mədəniyyətə yaxınlaşdırmaq, təhsilə cəlb etmək üçün var qüvvəsi ilə çalışırdı. Elə buna görə də həm Cəlil Məmmədquluzadənin öz yazdığı məqalələrdə, həm də böyük şairimiz Sabirin şeirlərində elm və mədəniyyət məsələsi mühüm yer tuturdu. Hər iki yazıçı eyni dövrdə yaşayıb, eyni ictimai mühitin ziddiyyətlərini görüb və qələmə alıblar. Sabir də, Mirzə Cəlil də həyatı, ictimai varlığı dərindən dərk və əks etdirmək yolunda ardıcıl çalışmışlar. Hər iki sənətkar həyata ayıq nəzərlərlə baxış, zülmü, ədalətli istismarı, gerilik və cəhaləti ifşa etmişlər.

Sabir öz yaradıcılığı ilə dövrün bütün şairlərini səmimi olmağa çağırırdı. Şairə görə, sənət həqiqətə xidmət etməlidir. Həqiqəti xalqa açıb demək, insanları düşündürən ən vacib və aktual məsələləri izah etmək, bütün həyatı və yaradıcılığı boyu xalq şairinin əsas məqsədi olmuşdur.

Sabir zəhmətkeş xalq içərisindən çıxmış, gənc yaşlarından xalqın əzablı və məşəqqətli həyatının canlı şahidi olmuş, zəhmətkeş kütlələrin ağır güzəranı, mövhumat, cəhalət içərisində boğulması bu böyük sənətkarı düşündürmüş və narahat etmişdir.

Ən yaxşı mütərəqqi xüsusiyyətlər hər iki yazıçının dərhal birləşib “Molla Nəsrəddin” səhifələrində zülm və iztiraba qarşı əlbir mübarizəyə başlaması, azadlıq uğrundakı hərəkata, ədəbi-ictimai inkişafa güclü təkan göstərməsi üçün əlverişli zəmin hazırlamış, dərin ictimai-siyasi və tarixi köklər üzərində yüksələn həmin dostluq ciddi sınaqlardan keçərək bərkimiş, məfkurə və ideal dostluğuna çevrilmişdir. Cəlil Məmmədquluzadə ilə Sabir arasındakı dostluq, hər şeydən əvvəl, hər iki yazıçının dünyagörüşündəki qabaqcıl ideyaların inkişafının təbii nəticəsidir [3, s. 35].

“Molla Nəsrəddin” jurnalının elə ilk nömrələrindən başlayaraq Sabirin kəskin ruhla satiraları şairin yaradıcılığında ayrıca yer tutur. Bu satiralarda Sabir doğma xalqının ictimai-mədəni yüksəlişi naminə mübarizə aparırdı.

Doğrudan da Mirzə Cəlil və Sabiri oxuyarkən elə düşünmək olar ki, bir sənətkar həm nəsrə, həm də nəzmlə yazıb. Bu sənətkarların yaradıcılığında məzmun birliyi vardır. Lakin dediyimiz kimi formaca müxtəlifdir. Bir mövzunun biri nəzmlə, digəri isə nəsrə xalqa çatdırmışdır. Bu sənətkarların əsərlərində sadə zəhmət adamlarının-fəhlənin, kəndlinin mənfeyi və taleyi ön plana çəkmişdir. Çünki onlar eyni dövrün, eyni ictimai mühitin açıq fikirli nümayəndələri idi.

Ədəbiyyat tariximizdə ilk dəfə siyasi mövzular, xalq azadlığı həm Sabirin, həm də Cəlil Məmmədquluzadənin əsərlərində kəskin və aydın şəkildə qoyulmuşdur. Bu cəhətdən hər iki sənətkarın məqsəd birliyi hər yerdə gözə çarpır.

Cəlil Məmmədquluzadənin də, Sabirin də yaradıcılığında dini fanatizm nümayəndələrini ifşa etmək mühüm yer tuturdu. Onlar bu mövzunu hərəsi öz güclü qələmi ilə ifşa edirdi.

M.Ə.Sabir “Tək səbir” satirasında mövhumatı insanları fəaliyyətsizliyə, ədalətə sürüklədiyini tənqid edərək yazmışdır:

Ta gəlirik biz də bir az anlayaq,-
Məzhəri irfanda vurur tək səbir.
Ya deyirik işləri sahmanlayaq,-
Məclisi əyanda vurur tək səbir [5, s. 96].

Göründüyü kimi Sabir göstərir ki, bizim xalqda mövhumata inamın çoxluğu onları geri salır, bugünkü işinisabaha qoyur, tərəqqiyə, irəliyə addımlamağa qoymur.

Xalqın maariflənməsi məsələsi də hər iki sənətkarı düşündürmüş, Sabirin “Bilmirəm nə görübdür”, “Ata nəsihəti”, “Oxutmuram əl çəkin!”, “Təhsili elm”, “Bah! Bu imiş” satiralar bu mövzuya həsr olunmuşdur.

Sabir “Ata nəsihəti” adlı satirasında ananı, atanı tənqid edərək, onun nadanlılığına acı-acı gülür. Anam, sadələv ata elə bilir ki, övladı oxusa təhsil alsın tələf olar, onun fikrincə oxuyub elm sahibi olmaqdan quldur ya qaçaq olmaq yaxşıdır.

Bundan sonra qul tövbə dəxi məktəbə getmə.
Bircə usam oğlum!
Ta baxma müəllim sözünə, ta əməl etmə,
Axır utan, oğlum!
Çıx dağa-daşa yol kəsilən qarətə başla
Axırda qaçaq ol
Sal bir beşatam boynuva, bu adətə başla. [5, s. 22]

Şeirdən göründüyü kimi avam ata ən pis yolu, yaxşı yol kimi göstərməklə özünü gülünc vəziyyətə salmışdır.

Məktəb şagirdlərinə tövbə şeirində Sabir uşaqlarına elmə yiyələnməyi, cəlalətdən uzaq olmağı tövsiyə edir.

Çalışın, biniyar olun, çalışın!
Elm ilə sərfraz olun, çalışın!

Gələcək günlərin səadətini
Qazanın fəzli fəxri izzətini. [5, s. 350]

Böyük şairimiz M.Ə.Sabir ədəbiyyatımızın ictimai fikir çərçivəsini genişləndirməkdə, onu həyata, xalqın mübarizəsinə, onun dərdlərinə yaxınlaşdırmaqda misilsiz xidmət göstərmişdi. O, yaradıcılığın gözəl xüsusiyyətləri ilə heç kəsə bənzəməyən şairdir.

Hər kiçik əsərində böyük bir aləm yaradan şair hər şeydən əvvəl kim üçün və nə üçün yazdığını müəyyənləşdirmiş, xalqın ürəyinə ən yaxın yollar axtarıb tapmışdır [2, s. 55].

Sabir böyük vətənpərvər idi. O, ölkəsinin abad xalqını xoşbəxt və mədəni görmək istəyirdi. Şair vətənimiz Azərbaycanı qabaqcıl xalqlar sırasında görmək istəyirdi.

“Molla Nəsrəddin” jurnalının 15-ci nömrəsində çap edilən “Oxutmuram, əl çəkin” satirasında isə Sabir avam atanı tənqid edir. “Bilməm nə görübdür bizim oğlan oxumaqdan?!” adlı satirası da eyni mövzudandır. Bu satira ananın dilindən yazılmışdır. Avam ana elə bilir ki, oxumaq uşağı xəstəliyə düşər, onun gözünün qarasını aparar:

Bilməm nə görübdür bizim oğlan oxumaqdan?!
Dəng oldu qulağım!
Jurnal, qəzetə, hərzəvü hədyan oxumaqdan
İncəldi uşağım!

***

Bəsdir oxudun, az qala canın tələf oldu,
Bu kardən əl çək!
Yazmaq, oxumaq başına əngəl-kələf oldu,
Əş'ardən əl çək! [5, s. 56]

M.Ə.Sabir ata və ananın avam və bisavad olduğunu müsəlman ailələrində uşaq tərbiyəsinin acınacaqlı vəziyyətinə gülüslə gülür. Belə bir gülüş “Bəxtəvər”, “Uşaqdır”, “Oxutmuram, əl çəkin!” satiralarında xüsusilə qüvvətlidir. Bu əsərlərdə gülüş hədəfi olanlar o ata-analardır ki, oğlunun söyüş söydüyünü görüb fərəhlənir; o, ata-anadır ki, imkanları olduğu halda uşaqlarını məktəbə qoymaq istəmirlər.

Şairin yaşadığı aləmdə insanın ağına, idrakına, əsil-bəcabətinə deyil, puluna görə hörmət edirlər.

Cəmiyyətin inkişafına mane olan qüvvələr “Ax, ax.....” satirasında tənqid olunmuşdur.

Ax!.... necə kef çəkməli əyyam idi,
Onda ki, övladi-vətən xam idi,
Öz həqi-məşruini bilməzdi el,
Gözlərini bir kərə silməzdi əl,
Qərtəyə, jurnala əyilməzdi əl. [5, s. 133]

Göründüyü kimi, şairin köhnəpərəst qəhrəmanını narahat edən məsələ xalqın öz hüququnu başa düşməsi, “Hüriyyət” barəsində düşünməyə başlamasıdır. Satirik tip öz keçmiş hüquq və imtiyazlarını, özbaşnalıqlarını ya edərək təəssüflənir, həmin günlərin dönməsini arzulayır.

Şair ailə, əxlaq, tərbiyə məsələlərinə ictimai və mədəni inkişaf nöqtəyi-nəzərindən yanaşmış, bu mövzularda yaratdığı əsərlərlə cəmiyyətdəki yeni əxlaq normalarının və ailə münasibətlərinin möhkəmlənməsinə kömək etdiyi kimi, buna mane olan əxlaq normalarının və ailə münasibətlərinin aradan qaldırılması işinə də xidmət etmişdir.

Sabir şeirlərinin mühim bir qismi irticanın inkişafına həsr olunmuşdur. O, dövrünün əsas ziddiyyət və bəlalərini qələmə alırdı. Ruhanilər, mülkədarlar və nadanlar onun satira qələminin hədəfi olurdu. Görkəmli yazıçı-ədəbiyyatşünas Mir Cəlal “Azərbaycanda ədəbi məktəblər” kitabında qeyd edir: “Şair istibdadın, cəhalətin, nadanlığın hökm sürdüyü mühitə qarşı bütün nifrət və qəzəbini amansız tənqidi gülüş yolu ilə ifadə edirdi. Adətən, satira axmaqların və alçaqların hökmran olduğu yerdə hakimlərə qarşı çevrildikdə daha qüvvətli olur. Sabir Məhəmmədəli şah, Sultan Əbdülhəmid, Stolpin, bəy, xan, hoqqabaz, falçı, fındaqçı və oğruların meydan sürdüyü bir zamanda yaşamışdır. Bütün bu adamların çirkin siması, ziyankar əməlləri şairə satira mövzusu olmuşdur. Şairin bütün zərbələri hədəfə dəymişdir. Ona görə Sabir satirası hətta mütləqiyyətin hökm sürdüyü bir zamanda belə çox qüvvətli və təsirli idi” [4, s. 148].

Sabir həmişə mövcud quruluşunun köhnəliyini, çürüklüyünü göstərmişdir. Bunun üçün şair mühafizəkarlıq və köhnəpərəsliyi ifşa etmişdir. Şair tipin öz dili ilə özünü ifşa etmək üsulundan istifadə edərək qüvvətli satiralarını yaratmışdır. O, sanki tipin öz cildinə girir, onun kimi düşünüb danışır.

Beləliklə, C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev, Ə.Nəzmi, Ə.Qəmküsar kimi qələm sahibləri ilə bir cəbhədə dayanan M.Ə.Sabir bir sıra qəzet və jurnallarda, xüsusən də "Molla Nəsrəddin" satirik jurnalında siyasi-ictimai, iqtisadi-sosial həyatın mənzərələrini əks etdirməklə dövrünün mühüm məsələlərinin bədii təsvirini vermişdir. O, mətbu yaradıcılığında, satirik şeirlərində, əsasən, mövhumatı, cəhaləti, müftəxorluğu, zülm və əsarəti tənqid etmiş, bütün fəlakətlərin səbəbini maarifsizlikdə görmüşdür.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Hüseyinov F. "Molla Nəsrəddin" və molla nəsrəddinçilər. – Bakı: Yazıçı, – 1986.
2. Xəndan C. Sabir (həyat və yaradıcılığı). – Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, –1940.
3. Məmmədov M. Sabir və mətbuat. – Bakı: Elm, – 1974.
4. Mir Cəlal. Azərbaycanda əbədi məktəblər (1905-1917). – Bakı, 2004.
5. Sabir M.Ə. Hophopnamə. – Bakı: Azərnəşr, – 1960.

XÜLASƏ

Məqalə Azərbaycan mətbuatında XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri olan Mirzə Ələkbər Sabirin yeri və mövqeyinə həsr olunmuşdur. "Molla Nəsrəddin" jurnalının elə ilk nömrələrindən başlayaraq Sabirin kəskin ruhla satiraları şairin yaradıcılığında ayrıca yer tutur. Bu satiralarda Sabir doğma xalqının ictimai-mədəni yüksəlişi naminə mübarizə aparmış, "Molla Nəsrəddin" satirik jurnalında siyasi-ictimai, iqtisadi-sosial həyatın mənzərələrini əks etdirməklə dövrünün mühüm məsələlərinin bədii təsvirini vermişdir.

Açar sözlər: satira, mətbuat, Sabir, mövhumat, cəhalət

GÜLNAR ETİBAR qızı AXUNDOVA

Dissertant

Bakı Dövlət Universiteti

ÖZBƏK ŞAİRİ YOLDAŞ EŞBEKİN YARADICILIĞINDA MODERNİZM VƏ ƏNƏNƏVİLİK

Müasir özbək poeziyasında şeirlərinin orijinallığı ilə seçilən şairlərdən də biri Yoldaş Eşbekdir. Yoldaş Eşbek təkcə özbəklərin yox, bütün türk xalqının ənənələrini, duyğularını, düşüncələrini, adətlərini modernist ruhu ilə qələmə almışdır.

Yoldaş Eşbek 1 sentyabr 1952-ci ildə Səmərqəndin İştihan rayonu Baytobi kəndində anadan olmuşdur. 1969-cu ildə orta məktəbi bitirən şair 1974-cü ildə Daşkənd Texnik İnstitutunun məzunu olmuşdur. Ədəbiyyata, sözə, sənətə bağlılığı 1974-1978-ci illərdə Daşkənd Dövlət Universitetinin Filologiya fakültəsində təhsil almasına səbəb olmuşdur. Bu ixtisası aldıqdan sonra Yoldaş Eşbek müəllimlik, tərcüməçilik, bir çox qəzet və jurnallarda redaktorluq etmişdir. 20-dən artıq kitabın müəllifi olan Yoldaş Eşbek "Şöhrət" ordeni ilə təltif edilmişdir. "Darıxaraq yaşayaram" (1981), "Yüksək ağaclar", "Mavi durnalar", "Yaxşılığa baxaram" (1987), "Ağacların nağılı" (1988), "Əbədi məsafə" (1991), "Xəyal çiçəyi" (1989), 2015-ci ildə nəşr olunan "Əbədi məsafə" kimi kitabların müəllifidir.

Yoldaş Eşbeğin poeziyasına nəzər saldıqda onun şeirlərinin mövzu rəngarəngliyini, dərinliyini, ifadə genişliyini, poetik duyumluluğu aydın sezə bilərik. Onun şeirlərində müasirlik ilə ənənəvilik vəhdət təşkil edir.

Şeirlərinin əksəriyyətində "İnsan-Kainat-Tanrı" paralelliyini görürük. Əsasən, bir çox mətnlərdə kişi kimi təsvir olunan Allah obrazı Yoldaş Eşbəkənin yaradıcılığında qadın təsviri ilə verilmişdir. Məsələn, "Qadın" şeirində şair qadını Tanrı səviyyəsinə yüksəldir:

Özbəkçə:

U, ayâl!
Âlämning egəsi
Häyrätdä
Häyrätlär...
Yüzügdä sâyası.
Dâyaning âlämi,
Âlämning dâyası.
Zärrälärgä bölingän qudrät,
Qudrätlärgä bölingän zärrä. (1,34)

Tərcümə:

O, qadın!
Aləmin sahibi
Heyrətdə
Heyrətlər...
Üzündə kölgəsi.
Dayənin aləmi,
Aləmin dayəsi.
Zərrələrə bölünən qudrət,
Qudrətlərə bölünən zərrə (1,36).

Biz bu misralarda türk xalqları üçün səciyyəvi olan Umay ananı görürük. Türk xalqlarında Umay/Humay ilahə kimi qəbul edilir. Türk mifoloji düşüncəsinə görə, Umayın şüa saçma funksiyası vardır ki, insanların bədənində daxil olaraq ölənə qədər ona enerji verir. Şair də ona işarə edərək "Zərrələrə bölünən qudrət" deyir.

Şairin şeirlərində türk xalqlarının inancından doğan kultlara rast gəlirik. "Qaçmaqda olan qurdun yavrusuna söylədikləri", "Qisas" və başqa şeirlərində kultlara və simvollara rast gəlirik. "Qaçmaqda olan qurdun yavrusuna söylədikləri" adlı şeirdə insan ilə heyvan paralelliyini görürük. Qurd öz balasına deyir:

Özbəkçə:

-Pädäriğä lä'nät ulärning!
Âqsämä!
Çâpâyapmân-kü
İçimgä yütib
Boğzim qân bolsä-dä.
Toğrı yür!
Yügür!
Mening bäläm bolsäng âqsämä,
Âyâğing üzilib tüşsä häm!
Âqsägäning körüb qâlsämi,
Yänä quvâr ärtingdän âdäm(1,15).

Tərcümə:

-Onların atasına lənət olsun!
Axsama!
Qaçıram ki
İçimə çəkib
Boğazım qan olsa da.
Düz göz!
Qaç!
Mənim balamsansa axsama

Ayağın qopsa da axsama,
Axsadığını görüb gələr,
Yenə qovar səni arxandan insan.

Şeirdən əsas çıxan nəticə odur ki, özünün zəifliyini heç kimə göstərmə. Çünki insanlar zəif yerdən vururlar. Şair bu məsləhətləri əcdadlarımızın dili ilə verməyi daha uyğun görür.

"Qisas" rəmzlərlə zəngin şeirdir. Şair həm vətəndaş kimi, həm insan kimi haqsızlığa dözmək istəmir. Şairə görə, düşməndən qisas almaq mütləqdir.

Özbəkçə:

Men qışlâqqä kirämän, âtä,
Men qäsäs âlämän, älbättä,
Tärqäb ketär puşmānläringiz,
Yangrāb ketär gülşānläringiz.
Häli häm bār ekän düşmānläringiz.
Älingän öç-tuğılgän häyät,
Älınmägän qasās-çuqur bātğän iz. (1,26)

Tərcümə

Mən kəndə girirəm, ata,
Mən qisas alacağam, əlbəttə.
Dağılır peşmanlıqlarımız
Səs-səda verəcək gül bağçalarımız
Hələ də varmış düşmənləriniz
Alınan öc - doğan həyat
Alınmayan qisas - dərin batan iz

Şair şeirində "alma" rəmzindən də istifadə edir. Türk mədəniyyətində olduğu kimi Yoldaş Eşbekin yaradıcılığında da almanın simvolik mənə yükü çox ağırdır. Düşməninə, hətta özündən belə qisas alan qəhrəman bütün pisliklərə, şər dolu insanlara alma atır. O, ümid edir ki, almaya görə insanı həbs etməzlər.

Özbəkçə:

Älmä ätäyätğän biläk
Tälgunçä ätämän,
Telbälärçä külib qätämän.
U mälını təşläydi,
Ä'mälını təşläydi,
Hävlisini-vätänını
Təşläb qaçä başläydi.
Deräzälär sınib ketär älmädän,
Yer älmädür,
Kök älmädür,
Eh bu yurtdä-
Bu hävlidä birär erkeq qalmädi! (1,27)

Tərcümə:

Almalar atan bilək
Yorulanadək atıram,
Dəlilər kimi gülərək dönürəm.
O malını atırdı,
Əməlini atırdı,
Həyatını, Vətənini
Atıb qaçmağa başlayırdı
Pəncərələr qırılır almadan,
Yer almadır
Göy almadır
Ah bu yurdda

Bu vətəndə heç bir kişi qalmadı!

Sonda isə "mən almayam, ata" deyən qəhrəman Qızılalma məfkurəsindən çıxış etməkdən çəkinmir. Ümumiyyətlə, Yoldaş Eşbek yaradıcılığında azadlıq, türkçülük məfkurəsi, demək olar ki, yanaşı irəliləyir. Bu iki ideologiya onun yaradıcılığının qayəsini təşkil edir. Amma şair öz ideoloji fikirlərini də xalq ənənələri arasında gizlədə, xalq nümunələri ilə bəzəyə bilir. Bu da şairin yaradıcılığını daha da zənginləşdirir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Yoldaş Eşbek. Ebedi mesafe. Ankara, 2015, 216 s.

XÜLASƏ

Məqalədə müasir özbək şairi olan Yoldaş Eşbek yaradıcılığından bəhs edilir. Yoldaş Eşbek şeirlərində müasirlik ilə ənənəviliyi paralel şəkildə verərək bütün türk xalqlarının ənənələrini, duyğularını, düşüncələrini, adətlərini modernist ruhu ilə qələmə almışdır. Məqalədə onun "Qisas", "Qadın", "Qaçmaqda olan qurdun yavrusuna söylədikləri" adlı şeirləri təhlil edilir.

Açar sözlər: Yoldaş Eşbek, özbək, qisas, modernizm, folklor

SAHAB SADIQ qızı ƏLİYEVƏ

AMEA-nın Naxçıvan Bölməsi

İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun dissertantı

XANƏLİ KƏRİMLİNİN ELMİ YARADICILIĞINDA CƏNUBİ AZƏRBAYCAN MÖVZUSU

Xanəli Kərimli Naxçıvan ədəbi və elmi mühitinin tanınmış simalarındandır. O, zəngin bədii və elmi yaradıcılığı ilə ədəbiyyat tariximizdə özünəməxsus mövqə qazanmış, yaradıcılığında Vətəninə, xalqına olan sevgisi ən səmimi duyğularla təqdim olunmuşdur. Həyat və yaradıcılıq yolunun bütün dövrlərində Azərbaycanın bütövlüyü məramına, böyük Azərbaycan idealına sədaqətlə xidmət edən X.Kərimlinin istər bədii, istərsə də elmi yaradıcılığında Cənubi Azərbaycan məsələsi yüksək həssaslıqla təqdim olunmuş, bu məsələnin qəlbində, düşüncəsində yaratdığı əks-səda, narahatlıq, ağrı, nisgil əsərlərinin əsas mövzusunə çevrilmişdir. "Yeni dövr Azərbaycan şeirində vətəndaşlıq lirikasının əsas yaradıcılarından biri" [2, s. 7] hesab olunan X.Kərimlinin bədii yaradıcılığındakı vətən sevgisi, qəlbən, fikrən əsl azərbaycanlı olmasından doğan ideyaları, Azərbaycanın keçmişi, bu günü və sabahına olan həssas münasibəti Azərbaycanın bütövlüyünə olan inamın timsalında hər bir azərbaycanlının yoluna işıq salır, gələcəyə inamla irəliləməyə sövq edir. Şairin şimalı-cənublu Azərbaycanın birliyini tərənnüm edən "Azərbaycan", "Xiyabani demiş", "Gəzirəm Vətəndə itən Vətəni", "Aparmağa", "Toğluqayanın Savalana məktubu", "Sual", "Şiraza gəlmişəm", "Hayıf sənə, Təbriz yolu", "Qabaqdadır", "Niyə qayıdırsan", "A Kür bacım" şeirləri bu istiqamətdə qələmə alınmış əhəmiyyətli poeziya nümunələridir.

X.Kərimlinin elmi-publisistik yaradıcılığında da Cənubi Azərbaycan əsas mövzulardandır. Onun "Savalan çağırır", "Cənubi Azərbaycan demokratik ədəbiyyatının ilk addımları", "Tarixi romanlar müəllifi (Pənahi Makuli haqqında)", "Səməd Behrəngi yaradıcılığında ictimai motivlər", "Ali məktəblərdə Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisi" adlı elmi məqalələri, "Zehtabi bu gün də var", "Fəthi Xoşginabi hekayələrində vətənpərvərlik" adlı publisistik yazıları müxtəlif qəzet və jurnal səhifələrində dərc olunmuş, hər birində Cənubi Azərbaycan məsələsi müxtəlif istiqamətlərdə tədqiq olunmuşdur. "Azərbaycan təbiəti" jurnalının 1982-ci il nəşrində çap olunan "Savalan çağırır" yazısında Cənubi Azərbaycan Səttar xanın, Şəhriyarın yurdu, Səhəndin, Eldayağının, Heydərbabanın, Savalanın anası kimi təqdim olunmuş, burada formalaşan ədəbiyyatın zənginliyi

azadlıq uğrunda mübarizə aparan Azərbaycan xalqının mənəvi aləminin zənginliyi, cənub torpağının gözəlliyi ilə əlaqələndirilmiş, cənublu şair və yazıçıların əsas ilham qaynağı olan Arazın sahilləri, Qaflantı, Mərənd, Sambran dağlarının gözəlliyi, Təbrizin füsunkar təbiəti, Xoşginab kəndinin qaratorpaq təpələri vəsf olunmuşdur. Yazıda Cənubi Azərbaycan demokratik ədəbiyyatının nəsr nümunələrində təbiət təsvirlərini tədqiq edən X.Kərimli yazır: “Əgər ayrı-ayrı nəsr əsərlərində təsvir edilən təbiət lövhələrini yan-yana qoysaq onda doğma Cənub torpağının bütöv bir xəritəsi göz önündə dayanar” [5, s. 26]. Cənubi Azərbaycan yazıçılarından Firuz Sadiqzadə, Həmid Məmmədzadə, Məmmədrza Afiyət, Fəthi Xoşginabının əsərlərindəki təbiət lövhələrinin təhlil olunduğu məqalədə təbiət təsvirlərinin bədii əsərin estetik dəyərini artırmaqda, oxucu zövqünün tərbiyəsində, müəllif ideyasının açılmasındakı rolu yüksək dəyərləndirilmişdir. Xüsusilə F.Xoşginabının hər hansı bir yer haqqında bitkin məlumat verməyə xidmət edən, tarixi şəraitin qabarıq cizgilərini əks etdirmək üçün istifadə etdiyi təbiət təsvirlərinin müəllif ideyasının açılmasındakı əhəmiyyətini vurğulayan X.Kərimli bunun konkret nümunələr əsasında elmi şərhini verir. Məqalənin sonunda xalqla bağlılığın bir yönünün də təbiətə məhəbbətdən qaynaqlandığını vurğulayan müəllif cənub sənətkarlarının əsərlərini bu baxımdan yüksək dəyərləndirir: “Cənub sənətkarları torpaqcanlı sənətkarlardır. Onların hər bir uğurlu əsərində Savalan məhəbbəti, Savalan dərdi qaynayıb qovuşmuşdur. Savalan bu xalqın səadətə, azadlığa qovuşmaq üçün çırpınan ürəyidir” [5, s. 27]. 1984-cü ildə “Ulduz” dərgisinin səhifələrində dərc olunan “Cənubi Azərbaycanda demokratik nəsrin ilk addımları” yazısında isə XX əsrin 40-cı illərində Təbrizdə “Azərbaycan cəmiyyəti”nin və bu cəmiyyətin mətbu orqanı olan “Azərbaycan”, daha sonra “Vətən yolunda” qəzetlərinin çap olunması, 1943-cü ildə Sovet-İran mədəni əlaqələr cəmiyyətinin yaradılmasının Cənubi Azərbaycanda şahlıq diktaturasına qarşı mübarizəni daha da gücləndirdiyi vurğulanmış, nəticədə S.C.Pişəvərinin rəhbərliyi ilə 1945-ci ildə milli hökumətin qurulması ilə mədəni çiçəklənmə dövrünün yaşanması tədqiqəlayiq hal kimi dəyərləndirilmişdir. Həmin illərdə Cənubi Azərbaycanda əllidən artıq qəzet və jurnalın nəşr edilməsi demokratik ədəbiyyatın inkişafına təkan verən ən mühüm cəhət kimi xarakterizə olunmuşdur. Müəllif demokratik nəsrin formalaşmasına təkan verən “Şairlər məclisi” ədəbi birliyinə yaradılmasını və pərakəndə halda yazıb-yaradan sənətkarların vahid ədəbiyyat cəbhəsində birləşməsinə yüksək dəyərləndirərək yazır: ““Şairlər məclisi” Cənubi Azərbaycan demokratik yazıçılarının, demək olar ki, ilk ədəbi birliyi idi. Məclisin həftədə bir dəfə keçirilən yığıncağında təkcə Cənubi Azərbaycanda yaşayan qüvvələr deyil, eyni zamanda o zaman Təbrizdə Qızıl Ordu sıralarında xidmət edən Cəfər Xəndan, Cəfər Cəfərov, Qılman Musayev (İlkin), Qulam Məmmədli, Hüseyn Şərif, Ənvər Məmmədخانlı kimi istedadlı sovet ədəbiyyatçıları da iştirak edirdilər” [6, s. 51]. “Şairlər məclisi” sonradan “Azərbaycan şair və yazıçılar cəmiyyəti”nin yaradılmasında da zəmin rolunu oynamışdır. Məqalədə, həmçinin milli hökumətin Azərbaycan dilini milli dövlət dili elan etməsi və bunun nəticəsində demokratik ədəbiyyatın yaranması və inkişafı geniş şərh olunmuşdur. Nəsrin meydana gəlməsini demokratik ədəbiyyatın ən mühüm nəəliyyəti kimi dəyərləndirən müəllif belə əsərlərin Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında XX əsrin əvvəllərindən H.Z.Marağalı və Ə.Talıbov tərəfindən fars dilində yazıldığını qeyd etmiş, ana dilində nümunələrin isə milli hökumət dövründə həm demokratik fars ədəbiyyatının, həm də Azərbaycan sovet ədəbiyyatının təsiri ilə qələmə alındığını diqqətə çatdırmışdır. Demokratik ədəbiyyatın yarandığı ilk illərdə tənqidi realizm metodu ilə yazıb-yaradan sənətkarlar Azərbaycan sovet ədəbiyyatının təsiri ilə sosializm realizm metoduna yiyələnmiş, bu istiqamətdə “F.Xoşginabının “İbrahim”, “Məsum və Məsumə”, “Züleyxa”, “Zeynəb”, İslam Sərrafinin “Toy paltarı”, Qəhrəmanzadənin “Medal”, “Mənim dilim”, “Vətəni sev”, “Çağırışa cavab”, Mirrəhim Vilayinin “Pərvizin arzu və sevinci”, K.Qafarın “Bu gün də, sabah da gedənlər qayıdacaqlar”, “Mən ölüm, haradadırlar” kimi hekayələri” [6, s. 53] qələmə alınmışdır. Müəllif, həmçinin qeyd etmişdir ki, 1946-cı ilin sonlarında yaranmış tarixi şəraitlə əlaqədar azadlıq hərəkatında iştirak edən bir sıra cənublu yazıçı Sovet Azərbaycanına mühacirət etməyə məcbur qalmış, demokratik cənub ədəbiyyatı Azərbaycan sovet ədəbiyyatı ilə qaynayıb qovuşaraq onun ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilmiş və beləliklə, demokratik cənub nəsrinin özünün yüksək inkişafına Sovet Azərbaycanında nail olmuşdur. X.Kərimli Sovet Azərbaycanında cənub nəsrinin sıralarına qoşulan yazıçılar - Həmid Məmmədzadə, Firuz Sadiqzadə, Məmmədrza Afiyət,

Məhəmməd Dadaşzadə, Söhrab Tahir, A.P.Makulu, Ağaverdi Ələkbərov haqqında da məlumat vermişdir. Beləliklə, müəllifin sözügedən məqaləsində 1940-cı illərdə Cənubi Azərbaycandakı ictimai-siyasi vəziyyət, burada formalaşan ədəbiyyata təsir edən amillər, demokratik cənub nəsrinin yaranması və inkişafı, nümayəndələri haqqında əhəmiyyətli elmi təhlillər aparılmışdır.

X.Kərimlinin elmi-pedaqoji fəaliyyətinin də əsasında Cənubi Azərbaycan məsələsi, gənclərin Azərbaycanın milli-mənəvi bütövlüyü ruhunda tərbiyələnməsi və bu istiqamətdə ali və orta məktəblərdə gedən təlim proseslərinin təhlil və tədqiqi dayanır. Onun “Ali məktəblərdə Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisi” məqaləsi bu istiqamətdə qələmə alınmış, yazıda orta və ali məktəblərdə Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisinin ümumi vəziyyəti, üstün və nöqsanlı cəhətləri nəzərdən keçirilmiş, müəllifin irad və tövsiyələri, bu məsələnin tədris prosesində əks olunmasının əhəmiyyəti geniş şərh olunmuşdur. Eyni zamanda alim “Ali və orta ümumtəhsil məktəblərində Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisi” metodik vəsaiti ilə də bu mövzuya olan həssas münasibətini ortaya qoymuşdur. 2000-ci ildə NDU-nun “Qeyrət” nəşriyyatında işıq üzü görən vəsait giriş, üç fəsil və nəticə hissələrindən ibarətdir. Girişdə alimin 90-cı illərin hadisələrindən sonra Azərbaycanda təhsil sahəsində baş verən dəyişikliklər, tədrisin metodikası ilə bağlı mülahizələri əks olunmuş, Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının orta ümumtəhsil və ali məktəblərdə tədrisinə geniş imkan və şəraitin yaradılması yüksək dəyərləndirilmişdir: “Vahid, bütöv mənəvi tamlığı canlı bir orqanizm kimi birləşdirən Şimali və Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatlarının bir proqram əsasında məktəblərimizdə tədrisi yalnız müstəqilliyimizin və suveren dövlətçiliyimizin nailiyyətidir” [3, s. 5]. “Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə bir nəzər” adlı birinci fəsildə Azərbaycanın ərəzi bütövlüyü məsələsini tarixi faktlara söykənərək şərh edən müəllif 1828-ci il Rusiya və İran arasında parçalanan Vətəninin ağırlı taleyinin ədəbiyyatımızda bir həsrət mövzusu yaratdığını, bu istiqamətdə bir sıra əsərlər yazıldığını diqqətə çatdırmışdır. XIX-XX yüzilliklər ərzində Şimali və Cənubi Azərbaycanın ictimai-siyasi vəziyyəti, ədəbi-mədəni əlaqələrin inkişafını konkret fakt və təhlillərlə araşdıran alim mətbuatın inkişafı, ədəbi mühitdə yazıb-yaradan şair və yazıçıların fəaliyyətini yaşadıkları dövrün təhlili kontekstində tədqiq etmişdir. Bu fəsildə iki yüz illik Cənubi Azərbaycanın ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni mühiti, ədəbiyyatın keçdiyi inkişaf yolu, formalaşan ədəbi istiqamət və meyllər tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının inkişaf tarixini ətraflı şərh edən X.Kərimli 1830-cu ildən çağdaş dövrümüzdə qədər ədəbiyyatın keçdiyi inkişaf yolunu yeddi dövrə bölməklə qruplaşdırmış, hər bir dövrün spesifik cəhətlərini elmi təhlillərlə araşdırmışdır. İkinci fəsil “Ali məktəblərdə Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının tədris metodikası” adlanır ki, bu fəsildə ali məktəblərdə tədris və onun keyfiyyətinin yüksəldilməsi, yüksək intellektual səviyyəyə malik vətəndaşların yetişdirilməsində müəllimin elmi dünyagörüşünün, material və faktları mənimsəmək bacarığının, tədris, tərbiyə prosesində vahidlik, bütövlük prinsipinin tətbiqinin, tələbə auditoriyasının ümumi səviyyəsinin, onun maraq və dünyagörüşünün sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsinin əhəmiyyəti diqqətə çatdırılmışdır. Ali məktəblərdə Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı fənninin tədrisinin tələbələrin milli ruhda tərbiyələnməsində əhəmiyyətini vurğulayan alim xarici tələbələrlə də bu istiqamətdə işləməyin, onlara Azərbaycan həqiqətlərinin, mənəvi sərvətlərimizin, milli varlığımızın olduğu kimi aşılmasının zəruriliyini nəzərə çatdırmışdır. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisi zamanı dil, məzmun və üslub rəngarəngliyi faktorları əsas götürülmüş, XIX əsrin birinci yarısından çağdaş dövrümüzdə qədər formalaşan ədəbiyyat doqquz mövzu üzrə qruplaşdırılmışdır. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatını tədris etmək üçün Cənubi Azərbaycan tarixini mükəmməl bilməyi müəllim üçün başlıca şərt hesab edən X.Kərimli tələbələrdə vətən, millət, xalq sevgisini aşılamaqda Cənubi Azərbaycan və mühacirət ədəbiyyatının tədrisinin əhəmiyyətini də şərh etmişdir: “Müşahidələr göstərir ki, tələbələrdə xalq, vətən, millət anlayışlarının böyüklüyünə, mənə və siqlətinə məhəbbət hissini vətəndən kənardə yaranan vətən həsrətli, milli amallı ədəbiyyatların tədrisi zamanı daha tez oyatmaq olur” [3, s. 31]. Alim eyni zamanda Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisi prosesində ümumilikdən çox konkret faktlar əsasında dərslərin qurulmasını, ədəbiyyatın tədrisinin dövrələşmələr üzrə aparılmasını, hər bir dərslərin mövzusunun dünən, bu gün və sabahımızla bağlı şəkildə qurulmasını, mövzu üçün material seçilməsi, saf-çürük edilməsinin tədrisin məzmun və keyfiyyətini, ideya istiqamətini şərtləndirən başlıca cəhət olmasını, dərslərin zənginləşməsində

yeni-yeni faktların, təzə fikir, mülahizələrin effektivliyini, müəyyən bir dövr ədəbiyyatının ümumi mənzərəsini yaratmaq üçün haqqında ya məlumat olmayan, ya da az məlumat olan məsələlərin şərh edilməsini, mühazirə və seminar dərslərinin bir-birini tamamlaması kimi məsələləri geniş izahla ali məktəb müəllimlərinin diqqətinə çatdırmışdır. “Orta ümumtəhsil məktəblərində Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı tədrisinin bəzi məsələləri” fəslində isə orta məktəblərdə Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisinə uşaq ədəbiyyatının yaradıcısı Səməd Behrəngi və onun “Balaca Qara balıq” hekayəsi ilə başlanılması müsbət hal kimi dəyərləndirilmiş, Səməd Behrənginin yaradıcılığında bədiiliklə elmiliyin vəhdəti, Balaca Qara balığın simasında azadlıq və istiqlaliyyət uğrunda mübarizənin uşaq dünyası və geniş oxucu auditoriyası üçün əhəmiyyəti vurğulanmış, bu hekayənin tədrisində müəllimin uğurlu təlim üsullarından istifadəsinin nümunəsi kimi konkret məktəb və müəllimlərin fəaliyyəti nəzərə çatdırılmışdır. Həmçinin dərsləklərdə təkcə Cənubi Azərbaycanda yaşayıb-yaradan qələm əhlinin deyil, həm də azadlıq uğrunda mübarizə aparan tarixi şəxsiyyətlərin və onların hikmətli sözlərinin yer alması, “müəllifli bayatılar” mövzusunun tədrisi zamanı M.H.Şəhriyarın şeirlərinə müraciət olunması müsbət hal kimi dəyərləndirilmişdir. Tədris zamanı yol verilən nöqsanlar da müəllifin diqqətindən kənar qalmamışdır. Belə ki, tədrisinə altıncı sinifdən başlanan Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı fənninin ardıcıl keçirilməməsinin tədrisdə sisteməliklik prinsipinin pozulmasına yol açacağı da vurğulanmışdır. Bir sözlə, bu vəsait orta ümumtəhsil və ali məktəblərdə Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisi məsələlərinə həsr olunan ilk əsər olmaqla bərabər, alimin illərlə apardığı araşdırmalarının da məntiqi nəticəsidir.

X.Kərimlinin Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatına marağı hələ gənclik illərindən formalaşmış, “Cənubi Azərbaycanda doğulub boya-başa çatmış, xalqımızı dərin məhəbbətlə sevən filoloq-alim Məmmədəli Müsəddiqlə şəxsi yaxınlığı, Moskvada yaşayan Cənubi Azərbaycanın tanınmış yazıçısı Fəthi Xoşginabi ilə məktublaşması Xanəlinin Cənubi Azərbaycanda yaranan demokratik ədəbiyyatı öyrənməyə daha da həvəsləndirmişdir” [2, s. 195]. Bu həvəs sayəsində 1978-ci ildə Azərbaycan SSRİ Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı şöbəsində professor Həmid Məmmədzadənin rəhbərliyi ilə “Cənubi Azərbaycan demokratik ədəbiyyatında hekayə janrının inkişafı (1941-1970)” mövzusunda namizədlik dissertasiyası üzərində işləməyə başlamış, 1987-ci ildə isə uğurla müdafiə etmişdir. Dissertasiya “cənubdakı soydaşlarımızın nəsr yaradıcılığına həsr olunmuş birinci elmi-tədqiqat işidir” [1, s. 9]. Giriş, üç fəsil, nəticə, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarət olan dissertasiyanın birinci fəslə “Cənubi Azərbaycan demokratik nəsrində hekayə janrının yaranması (1941-1946)” adlanır ki, burada müəllif “1941-1946-cı illərdə Cənubi Azərbaycanda milli-azadlıq hərəkatının inkişafı ilə bağlı demokratik ədəbiyyatın meydana gəlmə prosesini şərh etmişdir” [4, s. 94]. Bu fəsildə, həmçinin bir sıra qəzet və jurnalların nəşr edilməsi, məclis və cəmiyyətlərin yaradılması, Azərbaycan dilinin dövlət dili elan olunması kimi məqamlar demokratik ədəbiyyatın yaranmasına təsir göstərən ən mühüm faktor kimi dəyərləndirilmiş, həmin illərdə qələmə alınan hekayələr tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. “Cənubi Azərbaycan demokratik ədəbiyyatında hekayə janrının inkişaf yolu. Hekayə janrında ictimai-siyasi motivlər (1947-1970)” adlı ikinci fəsildə milli hökumətin süqutu ilə əlaqədar Şimali Azərbaycana mühacirət edən bir sıra cənublu yazıçının – Məmmədrza Afiyət, Firuz Sadıqzadə, Abbas Pənahi, Həmid Məmmədzadə, Söhrab Tahir və başqalarının əsərlərinin təhlili ilə yanaşı, cənubda fəaliyyət göstərən gənc yazıçıların yaradıcılığı da tədqiqata cəlb edilmişdir. “Cənub hekayələrində bəzi sənətkarlıq məsələləri (1941-1970)” adlanan üçüncü fəsildə isə həmin dövrdə fəaliyyət göstərən cənublu yazarların əsərlərinin sənətkarlıq xüsusiyyətləri tədqiq edilmişdir. Dissertasiya işi Cənubi Azərbaycan demokratik ədəbiyyatının otuz illik bir dövrünü elmi, ədəbi aspektdən araşdıran çox dəyərli elmi-tədqiqat əsəridir.

X.Kərimlinin Naxçıvanın Cənubi Azərbaycanla ədəbi və elmi əlaqələrinin inkişafında da xidmətləri böyükdür. İranda keçirilən poeziya məclislərinin, yubiley tədbirlərinin fəal iştirakçılarından olması, haqqında İran mətbuatında yazıların dərc olunması, müxtəlif qəzet və jurnallarda şeirlərinin və elmi məqalələrinin çap olunması, Cənubi Azərbaycanın bir çox şair və yazıçısı ilə məktublaşması, bir kitabının İranda nəşr olunması, şeirlərinin bir neçəsinin Cənubi Azərbaycanın müxtəlif şəhərlərində qələmə alınması onun Cənubi Azərbaycanla sıx əlaqəsini göstərən əsas məqamlardır. X.Kərimlinin 2011-ci ildə Fatma Mir Hüseynpur tərəfindən nəşrə

hazırlanan “Duyğularım, düşüncələrim” adlı müxtəlif şeirlərinin və poemalarının daxil edildiyi kitab Urmiyada çap olunmuş, onu Cənubi Azərbaycan oxucusuna və elmi-ədəbi ictimaiyyətinə daha yaxından tanıtmışdır. X.Kərimli haqqında İran mətbuatında da yazılar dərc olunmuş, hər birində onun şair və alim kimi fəaliyyəti yüksək dəyərləndirilmişdir. 2007-ci ildə “Körpü” jurnalında “Bu da bir nağıldı...” kitabının nəşri ilə bağlı yazı dərc olunmuş, “Mən zamanın sualıyam” şeiri oxuculara təqdim olunmuşdur. Yazıda oxuyuruq: ““Bu da bir nağıldı...” şair Xanəli Kərimlinin “Ay işığında” və “Anamdan məktub” adlı kitablarından sonra üçüncü şeir kitabıdır... O, Türkiyə, Gürcüstan və İranda keçirilən bir neçə beynəlxalq konfransda iştirak etmişdir...” [7]. Eyni zamanda “Körpü” jurnalının 2006-cı il nəşrində naxçıvanlı şair Əbülfəz Muxtaroğlunun X.Kərimliyə həsr etdiyi “Soruşdumu” şeirinin, Həsən Həmidoğlunun “Misaq” qəzetində “Xanəli Kərimli”, Arif Ağalarovun “Körpü” jurnalında “Şeir gərək haqdan gələ”, Doktor Camal Ayrımlının “Nəvide-Azərbaycan” qəzetində “Qardaşımın səsi” yazılarının və “Savçı” dərgisində şairin həyat və yaradıcılığından bəhs edən bir neçə məqalənin dərc olunması X.Kərimli yaradıcılığına verilən dəyərin timsalında Naxçıvan ədəbi-elmi mühitinə Cənubi Azərbaycanda olan sevginin göstəricisi, əlaqələrimizin inkişafını göstərən ən mühüm cəhətlərdəndir. Sadaladığımız hər bir yazıda X.Kərimlinin həyat və yaradıcılıq yolu haqqında məlumatlar verilir, şeirləri təhlil olunur, yaradıcılığının ən mühüm məqamları Cənubi Azərbaycan oxucularına təqdim olunur. X.Kərimlinin, həmçinin Moskvada yaşayan tanınmış Cənubi Azərbaycan yazıçısı Həməzə Fəthi Xoşginabi ilə 1980, 1981, 1982-ci illərdə məktublaşması, filoloq-alim Məmmədəli Müsəddiqlə şəxsi yaxınlığı Cənubi Azərbaycana olan marağını daha da qüvvətləndirmiş, cənubdakı ədəbi mühiti daha yaxından izləməsinə, burada yaranan ədəbiyyatı öyrənməsinə sövq etmişdir. Naxçıvan Dövlət Universitetində çalışdığı müddətdə Cənubi Azərbaycana dəfələrlə səfər edən, müxtəlif poeziya məclislərinin, beynəlxalq konfransların iştirakçısı olan şair Naxçıvanda Cənubi Azərbaycanla bağlı keçirilən tədbirlərdə də fəallıq nümayiş etdirmişdir. Onun 2005-ci ildə Urmiya şəhərində keçirilən Xaqanişünaslıq konfransında, 2004-cü ildə Şəhriyarın poeziya günlərində, 2011-ci ildə Poldəşt şəhərində Şəhriyarla bağlı keçirilən beynəlxalq konfransda, Tehran və Şiraz şəhərlərində İran və dünya şairlərinin II konqresində, 2008-ci ildə Təbrizdə ümummilli lider Heydər Əliyevin yubileyi ilə əlaqədar keçirilən tədbirdə və 2010-cu ildə Tehran şəhərində İmam Xomeyninin vəfatının ildönümü tədbirlərində iştirakı, eyni zamanda Naxçıvan Dövlət Universitetində İran İslam Respublikasının Naxçıvandakı Baş Konsulluğunun Mədəniyyət mərkəzi ilə birlikdə böyük Azərbaycan şairi M.Şəhriyara həsr olunmuş “Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın sənət dünyası” mövzusunda beynəlxalq elmi konfransda “Azərbaycan poeziyasında Şəhriyar mövzusu” adlı məruzə ilə çıxış etməsi və İran İslam İnqilabının 20 illiyi ilə əlaqədar NDU-da keçirilən “İranda İslam İnqilabı və müasirlik” mövzusunda elmi konfransdakı çıxışı Naxçıvan-Cənubi Azərbaycan ədəbi və elmi əlaqələrinin hər zaman mövcudluğunu göstərən ən mühüm cəhətlərdəndir. X.Kərimli bu gün də Cənubi Azərbaycanla əlaqələrimizin inkişafı istiqamətində səylə çalışır. O, NDU-da Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı fənnini tədris etməklə gənclərimizin də bu ruhda tərbiyələnməsi, şimalı-cənublu Azərbaycanın milli-mənəvi bütövlüyü istiqamətində öz üzərinə düşən missiyanı uğurla həyata keçirir.

Nəticə olaraq belə qənaətə gəlmək olar ki, X.Kərimlinin bütöv, vahid Azərbaycan ideali Cənubi Azərbaycan məsələsinə həssas münasibətini formalaşdırmış, bu istiqamətdəki fəaliyyəti ona cənubsünas alim adını qazandıra bilmişdir. Onun Cənubi Azərbaycan mövzusunda qələmə aldığı bədii, elmi, publisistik əsərləri, əlaqələrimizin inkişafındakı xidmətləri Vətənə, xalqa olan dərin sevginin və sədaqətin timsalında hər bir azərbaycanlının yoluna işıq salır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Bəşirov S. Xanəli Kərimli: Bir ömrün nağılı. Bakı: Qanun, 2011, 240 s.
2. Xanəli Kərimli. Şairə məktub. Bakı: Qanun, 2007, 296 s.
3. Kərimov X. Ali və orta ümumtəhsil məktəblərində Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisi. Naxçıvan: Qeyrət, 2000, 76 s.
4. Sadıqzadə N. XX əsrdə Naxçıvanda ədəbiyyatşünaslığın inkişafı. Bakı: Elm, 2009, 168 s.

5. Kərimli X. Savalan çağırır // Azərbaycan təbiəti, 1982, №2, s. 26-27
6. Kərimli X. Cənubi Azərbaycanda demokratik nəsrin ilk addımları // Ulduz, 1984, №12, s. 51-54
7. Bu da bir nağıldı // Körpü, 2007, №52, s.32

XÜLASƏ

Məqalədə Xanəli Kərimlinin elmi yaradıcılığında Cənubi Azərbaycan mövzusu ətraflı araşdırılmış, bu istiqamətdə qələmə aldığı elmi əsərləri tədqiqata cəlb olunmuşdur. Qeyd olunmuşdur ki, yaradıcılığının bütün dövrlərində Cənubi Azərbaycan mövzusunda xüsusi həssaslıqla yanaşan X.Kərimlinin bu istiqamətdə qələmə aldığı əsərlərinin hər birində vətəninə olan yüksək sevgisi, ayrılıqdan yaranan ağrı, nişgillik yüksək həssaslıqla təqdim olunmuşdur. Məqalədə onun elmi fəaliyyətinin cənub istiqaməti ətraflı araşdırılmış, bir sıra elmi məqalələri, publisistik yazıları təhlil olunmuş, cənubsünas alim kimi fəaliyyəti yüksək dəyərləndirilmişdir. Vurğulanmışdır ki, X.Kərimlinin elmi-pedaqoji fəaliyyətinin də əsasında Cənubi Azərbaycan məsələsi, gənclərin Azərbaycanın milli-mənəvi bütövlüyü ruhunda tərbiyələnməsi və bu istiqamətdə ali və orta məktəblərdə gedən təlim proseslərinin təhlil və tədqiqi dayanır. Məqalədə, həmçinin onun Naxçıvanın Cənubi Azərbaycanla ədəbi-mədəni və elmi əlaqələrinin inkişafındakı xidmətləri də araşdırılmış, alimin Cənubi Azərbaycanla sıx əlaqəsini göstərən əsas məqamlar diqqətə çatdırılmışdır. Yekun olaraq belə qənaətə gəlinmişdir ki, X.Kərimlinin Cənubi Azərbaycan mövzusunda qələmə aldığı bədii, elmi, publisistik əsərləri, əlaqələrimizin inkişafındakı xidmətləri Vətənə, xalqa olan dərin sevginin və sədaqətin timsalında hər bir azərbaycanlının yoluna işıq salır.

Açar sözlər: Xanəli Kərimli, Naxçıvan, Cənubi Azərbaycan, cənub mövzusu, ədəbi-elmi əlaqələr, elmi mühit, azərbaycançılıq ideologiyası.

DÜNYAXANIM MİRZƏBALA qızı XALIQZADƏ

Doktorant

Bakı Dövlət Universiteti

POEZİYAMIZIN CƏNUB HƏSRƏTİ (SÜLEYMAN RÜSTƏM, SƏMƏD VURĞUN VƏ RƏSUL RZA YARADICILIĞINDA)

XIX əsrdə İran və Rusiya arasında olan amansız müharibələrdən sonra 1828-ci ildə Türkmənçay sülh müqaviləsi ilə Azərbaycan iki yerə parçalandı. Bu parçalanma nəticəsində yaranmış ağır ictimai-iqtisadi vəziyyət, fars və rus işğalçıların istibdadı Azərbaycanın hər iki tərəfində milli ədəbiyyatımızın yaranmasının qarşısını ala bilmədi.

Bu tarixi ədalətsizlik, torpağımızın iki yerə bölünməsi onun həm mədəniyyətinin, həm ədəbiyyatının, həm də dilinin müxtəlif səviyyədə formalaşmasına müəyyən təsir göstərdi. Lakin bütün bu haqsızlıqlara, maneələrə baxmayaraq milli ədəbiyyatımız yaranmış, müxtəlif inkişaf yolu keçmiş, istiqalətliyyət idealımız ədəbiyyatımızda yaşamışdır.

Hər bir ictimai-dövrün çətinlikləri, xalqın ağrı və iztirabları ilk növbədə ədəbiyyatda öz əksini tapdığı kimi, bu dövrdə vətən həsrəti, qardaşı-qardaşdan ayıran düşmənə nifrəti, bir zaman gələcək yenidən birləşmək ümidi poeziyamızın aparıcı mövzusunda çevrildi. XX əsrin əvvəllərində o taylı-bu taylı Azərbaycan ədibləri arasında müəyyən ədəbi əlaqələr var idi. Bu ədəbi əlaqələr "Vətən yolu" qəzetinin yaranmasından sonra daha da gücləndi.

Məlumdur ki, 1941-ci ilin avqust ayında İran Hökuməti ilə ABŞ, Britaniya və Sovet dövləti arasında müqaviləyə əsasən müttəfiq qoşunları İranda nəzərdə tutulmuş işğal zonasına hərbi qüvvələr yerləşdirdi. Müəyyən olunmuş işğal zonasına Şimaldan daxil olan Sovet Ordusunun tərkibində hərbi səfərbərliyə alınmış azərbaycanlı ziyalılar da var idi. Cənubi Azərbaycana göndərilən xüsusi ziyalılar qrupu tərkibinə Süleyman Rəhimov, Meybalı Əmiraslanov, Ağasəlim

Atakişiyev, Mustafa Quliyev, Qılman İlkin, Cəfər Xəndan, Qulam Məmmədli, Osman Sarıvəlli, Süleyman Rüstəm və b. daxil olmuşdu. Mayor hərbi rütbəsində olan Mirzə İbrahimova “Vətən yolunda” adlı qəzet nəşr etmək həvalə olunmuşdu. “Vətən yolunda” qəzetinin Azərbaycan dilində nəşri, sonra redaksiya nəzarətində “Şairlər məclisi” yaranması ədəbi fikrin və mətbuatın canlanmasına ciddi təsir göstərmişdi.(3, 45)

Güney Azərbaycanda baş verən ictimai proseslərdə yaxından iştirak etmək, soydaşlarımızın böyük bir hissəsinin həyatını bilavasitə müşahidə etmək, dərini-sevincini duyub hiss etmək ədəbiyyatımızda Cənubi Azərbaycan mövzusunun daha geniş inkişafına səbəb oldu.

Süleyman Rüstəm poeziyasında da, Cənubi Azərbaycan mövzusu ümumən xalqımızın milli özünüdərkinin və inkişafının çox mühüm tərəflərindən biri kimi işıqlandırılmışdır. Süleyman Rüstəmin 1933-cü ildə yazdığı “Yaxşı yoldaş” poemasının da cənub mövzusu əsərin giriş hissəsində öz ifadəsini tapır. Poemada cənub motivi çox böyük yer tutmasa da, əsərin bədii məzmununda önəmli bir xətti təşkil edirdi. Araz müraciət edən şair, Güney torpaqlarını xəyalən səyahət edir.

Yaxşı bax, gör nə olur bir o cənubunda sənin,
Yaşar odlarda yazıq həmvətənin
Orada aclar, yalavaclar yığılırlar bazara,
Dinləyirlər qoca dərviş babanı (8,173)

Şair Arazın o tayında yaşayan xalqın taleyi barədə düşünür. Ümumiyyətlə, Süleyman Rüstəm Təbrizdə olarkən böyük ictimai-siyasi fəaliyyət göstərir, Arazın o tayında yaşayan soydaşlarımızın düşüncə və hisslərinə təsir edən şeirlər yazırdı. Sonralar o, Təbrizi xatırlayaraq yazırdı: “Təbrizə qabaqcıl ziyalılarımızdan bir qrup gəlmişdi. Mən də onların sırasında idim. Mən bir neçə nəfərlə Tehrandə olmalıydım. Lakin bu məni heç maraqlandırmırdı. Mən qan qardaşım ilə görüşmək, həyatını dərinləndirmək məqsədi ilə Tehrana getmədim. Təbrizdə qaldım.” (8, 274)

Şairin yaradıcılığında Cənub mövzusu ömrünün sonuna qədər təməl və aparıcı mövzularından biri oldu. Ədibin Cənub lirikasında onun poeziyasının ən gözəl xüsusiyyətlərini, ideya-poetik xüsusiyyətlərini müşahidə edirik.

“Təbrizim”, “Dilimə dəymə”, “Anam dilli qardaşım”, “Təbrizli analar”, “Vüsal həsrəti”, “Durnalar”, “Arazım” və s. bu kimi şeirlər S. Rüstəmin Cənub şeirlər silsiləsinə daxil olan poetik incilərdir. Şairin Güneydə olarkən yazdığı ilk şeirlərdən biri “Təbrizim” adlanırdı. Şeirdə zərif, aydın, səlis poetik obraz və təsvirlərlə “dili bir, qanı bir qardaşların” görüşündən doğan kədər, qarışıq sevinc, Cənubi Azərbaycanda xalqın sağlamlıq rejimi şəraitində məruz qaldığı məhrumiyyətlər ifadəsini tapmışdır.

Qoymaram yadları girsin qoynuna,
İzn ver, qolumu salım boynuna!
Sənin bayramına, sənin toyuna,
Dərdinə aşına sirdaşım gəlib. (8,6)

S. Rüstəmin cənub lirikasına xas olan vəsf, həsb-hal, etiraf formasını bu şeirdə də görmək mümkündür. “Təbrizim” şeirində şair xalqın faciəvi obrazını yaratmağa nail olmuşdur.

“Cənub həsrəti” S. Rüstəmin müharibədən sonra cənub mövzusunda qələmə aldığı ilk şeirlərdəndir. Şairin müharibə illərində yazdığı şeirlərdə daha çox güneyli qardaşlarımızla olan görüşlərin doğurduğu təəssürat hissi ifadə olunmuşdu. Lakin müharibədən sonra yazdığı şeirlərdə bu təəssürat hissi həsrət hissi ilə əvəzlənmişdi.

“Cənub həsrəti” şeiri iki hissədən ibarətdir. Birinci hissədə şair müharibə illərində qarış-qarış gəzib dolaşdığı cənuba- Arazdan o yana xəyalən səyahətə çıxırdı, oradakı zülm səhnələrini canlandırırırdı. Başqa sözlə S. Rüstəm şeirdə Cənubi Azərbaycanda milli hökumətin devrilməsindən sonrakı hadisələri qələmə alırdı. Şeirin bu hissəsi şairin qəlbini bürümüş sonsuz kədər hissəsinin ifadəsi ilə başlanırdı və bu kədər hissi bütün şeir boyu duyulurdu:

Yenə şair ürəyim döndü qana,
Yağır ətrafa dilimdən odlar
Baxıram dərddi Arazdan o yana,
Görürəm qanda üzür cəlladlar...(8,64)

Şair şeirdə “İki sahilin” müqayisəli təsvirini verir. Şimali və Cənubi Azərbaycanın müqayisəli təsvir üsuluna ədibin “Yaxşı yoldaş” poemasının giriş hissəsində rast gəlirik. Şair bu üsulu “Cənub həsrəti” şeirində də tətbiq edirdi: ancaq eyni üsulun “Yaxşı yoldaş”dakı məzmunu “Cənub həsrəti” şeirindən əsaslı fərqlənirdi. Belə ki, “Cənub həsrəti” şeirində şair cənubdan artıq oranı gəzib-dolaşmış, bu yerlərlə bağlı unudulmaz xatirələri olan bir şəxs kimi danışdı. Başqa sözlə, şair bilavasitə şəxsi həyat təcrübəsindən çıxış edirdi ki, bu da şeirin ideya mündəricəsini əhəmiyyətli dərəcədə dolğunlaşdırırdı.

Torpaqlarımızın iki yerə bölünməsi, Arazın o tayında yaşayan bacı və qardaşlarımızın ağır həyatı bir vətənpərvər şair kimi Səməd Vurğunu da düşündürməyə bilməzdi. Dahi şairimizin “Təbriz gözəlinə”, “20 bahar”, “Yandırılan kitablar”, “Körpünün həsrəti” şeirləri, “Təbriz şairlər məclisinə” mənzum məktubu Güney Azərbaycana həsr olunmuş möhtəşəm əsərlərdir.

“Təbriz gözəlinə” şeirində Arazın o tayında yaşayan soydaşlarımızın acı taleyindən danışılır. Şeirdə təsvir olunan gözəl başına qara örtmüş, gözləri həsrət yaşı ilə dolu, məşəqqətli ömür yaşayan Təbriz qızıdır. Şair şeirdə öz taleyi ilə onun taleyini bir-birinə bənzədir. Çünki hər ikisi dərddir; Təbriz gözəlinin ana və babası ağır, şəraitəz həyatın qurbanı olduğu kimi, şairin anası “təbibsiz, davasız” çox erkən dünyasını dəyişmişdir. Lakin şairi ən çox düşündürən vətənin ikiye parçalanmasıdır. Bütün bunlara baxmayaraq “Təbriz gözəlinə” şeiri nikbin arzularla bitir.

Gözlərin dolmasın! Dayan bir az da!
Qəlbin də, sevgin də, dərddin də haqdır...
Azadlıq bayrağı güllü bir yazda.
Təbrizin üstündə parlayacaqdır. (6,210)

Səməd Vurğun “20 Bahar” şeirinin proloq hissəsində insanı yer üzünün ali varlığı kimi təsvir edir. Şeirin birinci hissəsində Azərbaycanın bəstəkar qızı Baharın yaratdığı simfoniyanın insanlarda oyatdığı xoş-əhval ruhiyyə təsvir olunmuşdur. Şeirin ikinci hissəsi isə Təbriz gözəlinə müraciətdən ibarətdir. Bu müraciətdə Güneydə yaşayan azərbaycanlıların fars istibdadından çəkdiyi əziyyətlər öz əksini tapmışdır.

O qəmli gözlərin intizardadır
Xəyalın qəfəsdə ömrün dardadır.
O gün ki, parladı şahların tacı
Sən oldun bir çörək, bir haqq möhtacı (7,40)

Şair şeirdə xalqın acınacaqlı həyatını təsvir etdikdən sonra Təbriz gözəlini ağ günə səsləyir. Cəbhələrdə aslan kimi döyüşməyi, haqqını tələb etməyi məsləhət görür. Şeirin “Əks-səda” adlanan hissəsi bütünlüklə xalqı azadlığa səsləyən cəngiyə bənzəyir.

Təbriz oğlu! Təbriz qızı!
Yadlar yedi haqqınızı
Bir üsyanla doğacaqdır,
Azadlığın dan yıldızı! (7, 42)

1945-ci ilin dekabrında Təbriz şəhərinin “Şairlər məclisi”nin üzvləri Səməd Vurğuna mənzum məktub yazaraq onu Cənuba dəvət etmişlər. Dəvət məktubunu Cənublu şairlərdən Məhəmməd Biriya, Mir Mehdi Etimad, Əli Fitrət, Mir Mehdi Çavuş və b. imzalamışlar. (1, 263)

...Şairlərimiz gəldi dünən böylə qərara
Lütf eyləyəsən Təbrizə məclis tapa zivər
Çünki dilimiz bir, sözüümüz bir, elimiz bir
Həm bir atadandır, bir anadandır iki gövhər. (6, 155)

Gözəl şairimiz Güneyli həmkarlarına şeirlə cavab vermişdir. Səməd Vurğun əzizlərdən gələn məktubu böyük hörmətlə qarşılamışdır. Xəyalı ilə Təbrizi gəzən şair həmkarlarını böyük sevgi ilə salamlamış, bir gün Təbrizə yolu düşəcəyi ümidini etmişdir.

Düşər bir gün yolum şəksiz, düşər Təbrizə qardaşlar
Salamlar Vurğunun qəlbi sizi min sazla, söhbətlə. (7,155)

Təəssüf ki, Səməd Vurğuna Təbrizə getmək qismət olmadı. 1946-cı il dekabrın 12-də şah ordusu öz xarici havadarlarının köməyi ilə Cənubi Azərbaycana soxuldu, minlərlə cəsəətli, istedadlı, azadlıqsevər vətən övladı işgəncə ilə öldürüldü, zindanlar ağzınadək dolduruldu. Bu qanlı

faciə “Şairlər məclisi” üzvlərinə də amansız zərbə vurdu. Fars şovinistləri Azərbaycan dilində olan kitabları Təbriz küçələrində yandırdı. S.Vurğun 1947-ci ildə yazdığı “Yandırılan kitablar” şeirində bu vandalizmə qətiyyətlə öz etirazını bildirmişdi.

Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli tədqiqatçısı, professor Almaz xanım Məmmədova bu haqda yazırdı: “Milli hökumətin məğlubiyyətindən sonra sərhədlər, qadağanlar on qat güclənsə də bu əlaqələr öz qüvvəsini saxlamaqda davam edirdi. Şah irticasının Təbriz meydanlarında ana dilli kitabları yandırmasına qarşı rəsmi Sovet dairələri susduğu zaman ilk etiraz səsini ucaldanlardan biri Səməd Vurğun idi. Şair “Yandırılan kitablar” şeirini lənət damğası kimi İran cəlladlarının alınına vurdu.” (2, 178)

Cəllad! Sənin qalaq-qalaq yandırdığın kitablar
Min kamalın şöhrətidir, min ürəyin arzusu
Biz köçürük bu dünyadan, onlar qalır yadigar,
Hər vərəqə nəqş olunmuş neçə insan duyğusu. (7, 156)

Güneydə yaşayan soydaşlarımızın həyatına biganə qala bilməyən, onların acı həyatını şeirlərində və çıxışlarında dilə gətirməkdən çəkinməyən ədiblərimizdən biri də xalq şairimiz Rəsul Rzadır. Hələ 1937-ci ildə yazdığı “Təbrizli dostuma” adlı şeiri ilə o, İran irticasına qarşı amansızlıq təbliğ edirdi. Cənubi azərbaycanlıları təhqir və istismar edən Şərq despotizmi və Qərb imperializminin alçaq niyyəti şairin sonrakı əsərlərində daha aydın və konkret şəkildə ifşa olunur. Ədibin yaradıcılığında “Təbrizin yolları oyum-oyumdur”, “Təbrizim mənim”, “Yaralı Təbriz”, “Ərk qalası”, “Nigaran suallar”, “Yaralı Kərkükün bugünlü xoyrat və maniləri” və s. bu kimi şeirlər Cənub həsrətinin poetik ifadəsidir.

Güney Azərbaycanda Milli Hökumət qurulduqdan sonra Rəsul Rza Təbrizə gəlmişdi. Təbriz, Ərdəbil, Xoy, Azərşah, Sərab, Səlməs və başqa şəhərləri gəzən şair, ölkənin iqtisadi və siyasi vəziyyəti haqqında aydın təsəvvürə malik olur. O, Təbrizdə ilk gəlişi zamanı belə çıxış etmişdi: “Təbriz bizim üçün adi şəhər deyil, sözün əsl mənasında paytaxtdır, Şah İsmayıl Xətəinin, Səttarxanın, Bağırxanın, Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin, neçə-neçə söz dahilərinin yadigar qoyub getdiyi şəhərdir. Mənim buraya gəlişimdə məqsəd tarixdə ad qoymuş bu şəhərin və cənublu qardaşlarımızın bugünkü həyatından sənədli film çəkməkdir. İstəyimiz budur ki, qoy gələcək nəsillərə atalarının, babalarının qəhrəmanlıqla dolu həyatından bir yadigar qalsın. İnsanların bir zaman unuda biləcəklərini qoy olduğu kimi kino lentində saxlayaq. Sabah nəslimiz bizi unutmazlıq üstündə qınamasın...” (4,346)

Rəsul Rza Təbrizə bu gəlişi ilə Cənubi Azərbaycanın tarixinə həmişə yaşayacaq “Arazın o tayında” kimi sənədli və tarixi bir əsər yadigar verdi. (R. Rza 1946-1949-cu illərdə Azərbaycan SSR kinematoqrafiya naziri olmuşdur.)

Şairin “Hilal” poemasında Güneyli qardaşlarımızın azadlıq uğrunda apardığı mübarizədən bəhs edir. Bu əsərdə müəllif, qədim tarixə malik mübariz bir xalqın taleyini, yaşayış tərzini, gələcəyə olan münasibətini ümumiləşdirməyə çalışmışdır. Sadə kənd müəllimi olan Hilal öz həyatını xalqın səadəti yolunda mübarizə işinə həsr edir. Hilal inqilabçılarla qəbiristanda görüşərkən valinin adamları tərəfindən yaxalanır, edam olunur. Poemanın bədii cəhətdən təsirli və mənalı çıxmış surətlərindən biri də Hilalın anasıdır. Oğlunun ölümü ananı cismən sarsıtsa da ruhən sarsıda bilmir.

“Mənim hələ saysız oğullarım var!
Onun ulduz qədər dostları sağdır.
Qəlbimin yarası sağalacaqdır!” (5, 215)

Bu yüksək ruh və böyük inamla yaşayan mübariz ana, özünün kölə vəziyyəti ilə barışmayan və intiqam gününü səbirsizliklə gözləyən məğrur bir xalqı təmsil edir.

Görkəmli ədibimiz M. İbrahimov “Odlu sətirlər” adlı məqaləsində R.Rzanın cənub motivli şeirlərinə münasibətini belə bildirirdi. “Rəsul Rza Cənubi Azərbaycandakı böyük və unudulmaz xalq hərəkatına həsr etdiyi şeirlərdə xalqımızın əsrlik həsrətini, azadlıq uğrunda qəhrəman mübarizəsini tərənnüm etmişdir. Odlu ürəklə yazılmış bu şeirlər, müvəqqəti məğlubiyyətlərə baxmayaraq, xalqın, xalq azadlığının qələbə çalacağına inamı möhkəmlədir, oxucuya nikbin duyğular aşılayır” (4, 20)

Süleyman Rüstəm, Səməd Vurğun və Rəsul Rzanın Güney poeziyasında xalqın ağır həyatının təsviri, İran irticasının törətdiyi vəhşiliklər əks olunsa da, bu şeirlərin sonunda bir nikbinlik, azadlığa, mübarizəyə çağırış nidaları ifadə olunur. Hər üç şairimizin yaradıcılığında Cənub poeziyasının mövzu, fikir və hiss dairəsi geniş olsa da bunları əsasən bir cəhət –Azərbaycan xalqının milli varlığını, tarixi taleyini ifadə etmək mövzusu birləşdirir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Adilxan Bayramov. Səməd Vurğun: Milli və ümumbəşəri. Bakı, 2006, 316 s.
2. Almaz Əli qızı. Türkün döyünən ürəyi Güney Azərbaycan. Bakı, 2019, 235 s.
3. Teymur Əhmədov. Akademik Mirzə İbrahimov. Bakı, 2015, 295 s.
4. Rəsul Rza xatirələr işığında (məqalələr, çıxışlar), Bakı, 2001, 508 s.
5. Rəsul Rza. Seçilmiş əsərləri, IV cild. Bakı, 2005, 335 s.
6. Səməd Vurğun. Seçilmiş əsərləri, I cild. Bakı, 2005, 264 s.
7. Səməd Vurğun. Seçilmiş əsərləri, II cild. Bakı, 2005, 247 s.
8. Süleyman Rüstəm. Seçilmiş əsərləri, II cild. Bakı, 2005, 327 s.

XÜLASƏ

XIX əsrdə Azərbaycan iki böyük imperiya - Rusiya və İran arasında parçalandı. Bu hadisədən sonra ədəbiyyatımızda azadlıq, ədalət uğrunda mübarizə və vətən həsrəti motivləri meydana gəldi. "Poeziyamızın vətən həsrət" məqaləsində S.Rüstəm, S.Vurğun və R.Rza poeziyasında cənub motivləri araşdırılmışdır. Üç şairin şeirləri əsasında müqayisə və ümumiləşdirmələr aparılmışdır.

Açar sözlər: Güney Azərbaycan, vətən həsrəti, ayrılıq, mübarizə

MƏTANƏT MAHMUD qızı MAHMUDBƏYLİ

Doktorant

Bakı Dövlət Universiteti

MİR CƏLALIN “AÇIQ KİTAB” ROMANINDA FOLKLOR NÜMUNƏLƏRİ

Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri də Mir Cəlal Paşayevdir. Ədib ədəbiyyatımıza yaşadığı müddətdə yeni tövhələr vermişdir. Yazıçı kimi 1928-ci ildə ədəbiyyata gələn Mir Cəlal, elə həmin ildə də ilk tədqiqat əsərini yazıb. Sözün gücünə güvənib, onun böyüklüyünə baş əyən sənətkarın köüllərə yangı salmış “Bir gəncin manifesti” əsəri, zəmanənin güzgüsü olan hekayələri klassik bədii nümunələr kimi ədəbiyyat tariximizin səhifələrində müəllifinə əbədiyaşarlıq qazandırmışdır. Yuxusuz gecələrinin, gərgin zəhmətinin bəhrəsi olan “Füzuli sənətkarlığı”, “XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı”, “Azərbaycanda ədəbi məktəblər (1905-1917)”, “Ədəbiyyatşünaslığın əsasları” adlı fundamental əsərləri ədəbiyyatşünaslıq elminin qızıl nüsxələrindəndir.

Mir Cəlal milli şifahi ədəbiyyatın, klassik və müasir bədii nəsrin ən yaxşı ənənələri əsasında yetişib, mahir hekayə ustası və romançı kimi yüksəlmişdir. Mir Cəlal əsərlərində xalq həyatını, eləcə də dövrün aktual problemlərini işıqlandırır. Eyni zamanda, Mir Cəlal xalqa, kökə bağlı insan idi. O, xalqın psixologiyasını dərinlən bilir, ruhunu duyurdu. Şifahi xalq ədəbiyyatına yaxşı bələd olan yazıçı əsərlərində yeri gəldikcə folklor nümunələrindən istifadə edirdi. Bununla da ədib yaradıcılığını zənginləşdirir, əsərlərinə canlılıq gətirirdi. Ədibin əsərlərini diqqətlə nəzərdən keçirsək, folklorla qırılmaz bağı hiss edirik. Yazıçı bəzi əsərlərində folklor motivlərindən istifadə etmiş, bəzi əsərlərini isə sırf folklor nümunələri əsasında qurmuşdur.

Mir Cəlal hekayələri ilə yanaşı həm də romanları ilə diqqətləri öz əsərlərinin üzərinə çəkməyi bacarmışdır. “Dirilən adam” (1934-1935), “Bir gəncin manifesti”(1939), “Açıq kitab”(1941), “Yaşadılarım”(1946-1952), “Təzə şəhər” (1948-1950), “Yolumuz haynadır” (1952-1957) kimi romanları qələmə almışdır. “Romanlarından üçünün mövzusu keçmiş, üçünün mövzusu isə müasir həyatdan alınmışdır. Maraqlı süjet qurmaq, hadisələri və obrazları təbii məcrada qələmə almaq, mətləbi yığcam, konkret və lakonik formada ifadə etmək bacarığı bu əsərlərin hər birində özünü göstərir. Müşahidə dəqiqliyi və dərinliyi, həyat hadisələrinə yaxından bələdliyi, insan psixologiyasını yaxşı duyması və bilməsi ədibin sənətini səciyyəvləndirən xüsusiyyətlərdəndi.” (3, s.10)

Mir Cəlalin “Açıq kitab” romanı 1944-cü ildə çap olunmuşdur. “Açıq kitab” romanının mövzusu müasir mövzudadır və ziyalı, məktəb mühiti ilə bağlıdır. Bildiyimiz kimi Mir Cəlal əsərlərində şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən istifadə etməyə heç çəkinməmiş, hətta folklor nümunələri ilə əsərlərinə rəng qatmış və xalqdan gələn bir yazıçı olduğunu göstərmişdir. “Açıq kitab” romanına fərqli baxış tərzii ilə nəzər salaraq əsərdəki obrazların dilindən istifadə edilən şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinə diqqət yetirəcəyik. Mir Cəlal bu əsərində kifayət qədər folklor nümunələrindən istifadə etmişdir. Ümumiyyətlə Mir Cəlalin roman və hekayələri folklor nümunələrinin işlənmə yerinə görə daim diqqət çəkmiş, digər yazıçıların əsərlərindən seçilmişdir.

“Açıq kitab” satirik roman olsa da, lirik və dramatik məqamları da az deyil. Mir Cəlal həyatı əks etdirdiyi, həyatın təzadlarını açdığı, insan münasibətlərinin konkret vəziyyət və şərait daxilindəki xarakterini, gözəllik və çirkinliyin mahiyyətini göstərdiyi üçün həmin cəhətlər çox vaxt əlaqəli şəkildə real təzahürünü və bədii təcəssümünü tapmışdır.”(3, s. 11)

Mir Cəlal “Açıq kitab” romanında atalar sözlərindən geniş şəkildə istifadə etmişdir. Bildiyimiz kimi atalar sözü öz yığcamlığı ilə seçilir.

“Xalqın öz ruhundan qopub ümumi məfkurənin izini daşıyan və milli əhval-ruhiyyəni açıqca meydana qoyan atalar sözləri elin öz içərisində gəzib dolaşan ədəbiyyatdır. O, eyni zamanda millətin həyat tərzini proqramlaşdırma dili, topluluğun davranış stereotipinin aydın ifadəsidir.”(1,s. 6) Elə buna görə də Mir Cəlal əsərləri atalar sözü və məsəllərin işlənməsinə görə seçilir. Məna zənginliyi, fikir dolğunluğu və ifadə gözəlliyi ilə seçilən atalar sözü və məsəllər yazıçıya həm də sözə qənaət etməyi, aydın, yığcam, səlis və obrazlı yazmağı öyrədir.

Romanda Nayıbov adlı obrazın Gəldiyev haqqında söylədiyi “İt hürər, karvan keçər”, “Yel qayadan nə aparar?” atalar sözləri obrazın mənfə xüsusiyyətlərini önə çəkmək üçün istifadə olunmuşdur.

Mir Cəlalin qələmə aldığı bu romanda dövrün eybəcərliklərini özündə əks etdirən Gəldiyevin hərbə-zorbasından qorxan da olurdu. Ancaq Gəldiyevin arxası möhkəm idi. Atalar yaxşı deyib: “Arxalı köpək qurd basar!”. “Allah dəyməyə, bəndə nə eləyəcək”(3, s. 212). Verilən atalar sözü tam onun vəziyyətini izah edirdi.

Daha sonra şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən: “Məşhur məsəldir, yoldaşlar, toyuğun başı kəndə, quyruğu şəhərə sarı dursa quyruq başdan şərəfətlidir”. Atalar demiş əsas odu “Ürək geniş olsun!” kimi nümunələr işlənmişdir. Əsərin irəli səhifələrində Gəldiyev və Rübabə arasında keçən dialoq atalar sözünün işlənmə zənginliyi ilə seçilir.

“Böyüklərin nəsihəti dərmandır. Özü acı olar, nəticəsi şirin. Bunu atalar deyib.

- Atalar onu da deyib ki, ağıl yaşda deyil, başdadır.

- Demək özünü məndən ağıllı bilirsən də! Atalar özü deyib ki, qadın ağıldan naqis olar.

Saçı...

- Onu atalar deməyib!

- Bəs kim deyib?

- Məşədi İbad deyib.

- Mən bu sözə inanıram.

- Həqiqi varis atasından qalana sahib durar.” (3, s. 263)

“Xalqın müşahidələrini, təsəvvür və təfəkkür tərzini, canlı məntiqini hifz eləyən atalar sözü sıxılmış yaydır: onun əsl enerjisi, təsir qüvvəsi nitq məqamında, konkret zaman ,şərait daxilində bilinir.” (1, s. 5)

Elə bu dialoqa nəzərən demək olar ki, yazıçı atalar sözünün bu xüsusiyyətlərindən romanda tam yerində işlətmişdir.

“Hər işıldayana gövhər, hər guruldayana güc deməyəcəyəm”.(3,s. 274), “Qız ağacı, qoz ağacı...” (3,s.281),

“Hər halda qab düşməsə, cingilti çıxmaz”(3,s.283)

“Həyalı balamdır, qapıya gələn inək südlü-bərəkətli olar!” (3, s.295)

“Yazın sığırçını kimi uçub gəlib, qədəmi xoş olsun, ilahi”. (3, s.295)

“Göz-qaşını min bəzə,Biməzəsən, biməzə!” (3, s.296)

“Balığı at dəryaya, balıq bilməsə də xaliq bilər”. (3, s. 303)

“Əbləh köpək qaysavadan pay umar.”(3, s.307)

“Ölünün, deyərlər, rəhməti, ya lənəti apardığında yox, qoyub getdiklərində olur.” (s-315)

Belə folklor nümunələrinə əsərdə obrazların dilində rast gəlirik. Təkcə atalar sözü yox, bayatı da Mir Cəlal əsərlərində öz əksini tapır. “Bayatı insan həyatının canlı poetik salnaməsidir. Onun varlığını, mənəvi aləmini dünyaya göz açdığı çağdan ömrünün son anlarına kimi müşayət edir, duyum və hislərinə estetik, bədii zövq aşılayır.” (2, s.4) Mir Cəlal da əsərlərində istifadə etdiyi bayatılarla oxucularına bədii zövq yaşadır.

“Göyərçinəm, uçdum gəl,

Dost bağına düşdüm gəl.

Yaxşı günün yoldaşı,

Yaman günə düşdüm, gəl!”

Rübabənin dilindən verilən bu bayatı da öz mənə zənginliyi ilə seçilir.

“Mir Cəlalin yaradıcılığında başlıca tədqiq və inikas obyektı, hər şeydən əvvəl, insandır, onun mənəvi dünyası, fikri-hissi həyatı, mübarizə və fəaliyyətidir. İnandırıcı surətlər, xarakterlər yaratmaq tələbi sənətkar Mir Cəlali da daim ciddi düşündürmüş və əksər hallarda o, məqsədinə nail olmuşdur. Müəllifin realist qələmlə canlandığı surətlər bir-birinə oxşamır, hərəsinin öz daxili aləmi həyata öz baxışı, öz təfəkkür tərzı, orijinal xarakteri, bu xarakteri fərdiləşdirən və, ümumiləşdirən keyfiyyətləri var.”(3, s.11)

Yazıçılarımız şifahi ədəbiyyat nümunələrindəki xalq müdrikliyi və fəlsəfəsindən yararlanmaqla əsərlərinin sirayətədicı gücünü artırmağa müvəffəq olmuşlar. Mir Cəlal da şifahi xalq ədəbiyyatımızdan bir neçə yolla istifadə etmişdir.

O, bəzən folklor motivlərini, folklorizmləri əsərlərinə gətirmiş,bəzən də nümunələrin özlərini obrazların dilindən verməklə oxucuya çatdırmaq istədiyi fikri qüvvətləndirmişdir. “Açıq kitab” romanı da şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin işlənmə yerinə görə digər əsərlərdən seçilir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Atalar sözü. Bakı, Öndər nəşriyyat”, 2004, 264 səh.
2. Azərbaycan bayatıları. Bakı, XXI-Yeni Nəşrlər Evi”, 2004, 304 səh
3. Mir Cəlal. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005, 384 səh.
4. Mir Cəlal. Bibliografiya. Nğiyeva N.P. Bakı, “Adiloğlu” nəşriyyatı-2006. 260 səh.

XÜLASƏ

Məqalə Azərbaycan nəsrinin korifey sənətkarlarından biri olan Mir Cəlalin öz yaradıcılığında folklorlardan necə bəhrələndiyindən bəhs edir. Məlumdur ki, folklor daim yazılı ədəbiyyat nümayəndələri üçün sujet, motiv, obraz, mövzu qaynağı olmuşdur. Yazıçılarımız şifahi ədəbiyyat nümunələrindəki xalq müdrikliyi və fəlsəfəsindən yararlanmaqla əsərlərinin sirayətədicı gücünü artırmağa müvəffəq olmuşlar. Mir Cəlal da ağız ədəbiyyatımızdan bir neçə yolla istifadə etmişdir. O, bəzən folklor motivlərini , folklorizmləri əsərlərinə gətirmiş, bəzən də nümunələrin özlərini obrazların dilindən verməklə oxucuya çatdırmaq istədiyi fikri qüvvətləndirmişdir.

Açar sözlər: Mir Cəlal, roman , folklor, motiv, atalar sözü və məsəllər, bayatı

FÜZULİ YARADICILIĞI MİRZƏ İBRAHİMOVUN ƏDƏBİ TƏHLİLİNDƏ

Mirzə İbrahimovun tənqid və ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyətində orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının təhlili mühüm yer tutur. Zəngin və çoxcəhətli “çalışmaları ilə ədəbiyyat həyatına işıq tutmuş” (4, 77) M.İbrahimov elmi yaradıcılığında orta əsrlər ədəbiyyatı tarixinin müxtəlif problemlərinin araşdırılması və həlli yollarını axtarmış, bu barədə akademik fikirlər irəli sürmüş və mötəbər alim sözünü söyləmişdir. Ədib yaradıcılığının bütün mərhələlərində orta əsr irsinə müraciət etmiş, milli ədəbiyyatın inkişafını orta əsrlər poeziyasında aramış, bu baxımdan Məhəmməd Füzuli yaradıcılığına məqalələr həsr etmişdir.

Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının İntibah xarakterli olması barədə mülahizələri alimin Məhəmməd Füzuliyə həsr etdiyi məqalələrində öz əksini tapmışdır. Məhəmməd Füzulinin Azərbaycan ədəbiyyatında tutduğu yerə alimin diqqəti “Böyük demokrat” monoqrafiyasından başlamış, dahi şairin vəfatının 400 illiyinin qeyd olunduğu 1950-ci illərdə daha da aktualıq qazanmışdır. Bu münasibətlə qələmə aldığı “Azərbaycan xalqının dahi şairi” (“Azərbaycan” jurnalı, 1958, № 12, s. 5-9), “Azərbaycan şeirinin sönməz günəşi” (“Azərbaycan qadını” jurnalı, 1958, № 12, s. 7-8), “Böyük amal, böyük məhəbbət, böyük sənət şairi” (81, 5-9), “Məhəmməd Füzuli” (82, 419-439) və s. məqalələri Mirzə İbrahimovun Füzuli irsinə dərinlən bələdliyini, şairin ölməz sənətinin bədii sirlərinə nüfuz etdiyini ortaya qoymuşdur.

Mirzə İbrahimov, hər şeydən əvvəl, Füzuli sənətinin universallığını, bütün dövrlər üçün ölməzliyini vurğulayır: “Böyük ədəbiyyat və sənət dühalarının ən gözəl xüsusiyyətlərindən biri də müxtəlif səviyyəli, müxtəlif zövqlü, müxtəlif əqidəli və müxtəlif təcrübəli insanları qüvvətlə, həvəslə özünə çəkməsi, cəzb edib saxlaması, özüylə irəli aparması, yuxarılara qaldırmasıdır... Məhəmməd Füzuli məhz bu cür dühadır. Azərbaycan xalqının əbədi yaşayacaq şairi, Azərbaycan şeirinin günəşidir...” (1, 419). “Məhəmməd Füzuli” məqaləsini akademik oxucu amilinə önəm verməklə

başlayır və Füzuli şeirinin dərinliyi və çoxmənənliliyindən çıxış edərək, müasirlərimizin qəlbinə yol tapdığını, körpü saldığını obrazlı tərzdə izah edir: “...Onun əsərləri elə rəngarəng bir gülüstandır ki, orada fəhlə də, alim də, istədiyini tapacaqdır, yazıçı da, müəllim də xoşagələnlər güllərdən dəstə bağlayacaqdır. Bu, tükənməz bir xəzinədir. Orada hər cür qiymətli daş-qaş var, gövhər də, inci də, almaz da, qızıl da... O, pak duyğular, yüksək fikirlər xəzinəsidir” (1, 419).

Füzuli şeirinin təsir qüvvəsini şairin “hər şeydən qabaq insan olması, zəmanəsinin övladı olması, dövrünü, onun ehtiraslarını, ziddiyyətli həyatını və xəyallarını əks etdirməsi” ilə, “yalnız xəyalın qanadlarında göylərdə uçmayıb”, həm də “yerdə, torpağın üstündə yaşaması” ilə izah edən tədqiqatçı aşıqların bu poeziyada – “eşq xəzinəsi”, mütəfəkkirlərin – “hikmət xəzinəsi”, həyat aşıqlarının – “mübarizə və yaratmaq ehtirası” və “hətta həyatdan küsmüşlər”in də - “bir ilişəcək tapacaqları”na əmindir. Beləliklə, Mirzə İbrahimovun sovet dövründə geniş yayılmış Füzulinin guya yalnız “qəm və kədər şairi”, zəmanəsindən küskün, bədbin şair olduğu fikrini dağıdaraq, ona ilk növbədə, hərtərəfli mündəricəyə malik İntibah şairi kimi baxdığını görürük. Yalnız həyat və insan həqiqətlərinə dərinlən nüfuz etmiş şair ölməz sənətkar səviyyəsinə yüksələ bilər.

Mirzə İbrahimov Füzuli şeirinin həm öz dövrünün fəvqünə yüksəlməsini, həm də bizə, bugünkü oxuculara doğmalığını, ilk növbədə, onun xəlqiliyində, xalq nöqtəyi-nəzərini ifadə etməsində görür. “Doğma xalqının və zəmanənin həyatını, mübarizəsini, ruhunu, arzularını, fəlsəfəsini yüksək bədii şəkildə və saf vətəndaşlıq vicdanı ilə əks edən bir şair keçmişdə qala bilərdi? Yox, qala bilməz! O, üzünü gələcəyə tutub yazmışdır. Gələcək onun mənzilidir” (1, 426). Və bu tezis bütünlükdə məqalədən keçir, Füzuli poeziyasının hər bir cəhətinin təməl prinsipini izah etmiş olur. Şairin “hakimlərin gücünə uyub məddahlığa”, dinə qapanıb “dini ehkamları təbliğ edən

bir vaizə çevrilməməsinin” səbəbini alim məhz “fitri istedad, xalqa bağlılıq və şeirə, sənətə vicdani, yüksək münasibət”də görür (1, 428).

Füzuli şeirində “yaşamağı və şadlığı sevən, kəskin ağıllı, nikbin və oynaq təbiətli insanın eşqi və həsrəti canlanır” və aşiq “ümitsiz kədərdən” məhz “nakam məhəbbətin iztirablarını xalq nikbinliyi ilə yumşaldaraq” (1, 425) qurtulur. Mirzə İbrahimov M.Füzulinin “milli şair” kimi təsdiqini də xəlqiliklə bağlayır: “Füzuli

bütün varlığı ilə, kamil və mənalı yaradıcılığı ilə həqiqi milli şair idi. Doğma xalqının həyat görüşü, fəlsəfəsi, əxlaqı, zövqü, təsəvvür və arzuları onun əsərlərində yüksək bədii obrazlarla əks olunmuşdur” (1, 425). Eyni zamanda, alim bu xəlqiliyi Füzulinin “Azərbaycan dilini o zamana qədər görünməmiş bir yüksəkliyə qaldır”ması, “bu dildə fikri dərinliyi və bədii bitkinliyi etibarlı ilə Hafizin, Sədinin, Xəyyamın əsərləri ilə yanaşı duracaq qəzəllər, qəsidələr, rübailər, müxəmməslər yaratması”nda görür. “Nəhayət, bu dildə dünya ədəbiyyatının gözəl incilərindən olan “Leyli və Məcnun” kimi epik əsərin yazılması”nı (1, 425) dəlil kimi göstərir.

Akademik Mirzə İbrahimov Məhəmməd Füzulini orta əsrlərin “feodal ətaləti” içərisindən çıxarıb, ona qarşı duran əsl İntibah şairi kimi nəzərdən keçirir: “Füzulinin əsərləri, onun dünyagörüşü nəinki o əsr Şərq xalqlarının qabaqcıl fikrinin aynası olmuş, həm də Avropa intibahı ilə səsleşmişdir” (1, 428). Və tədqiqatçı bunu, ilk növbədə Füzulinin “azad məhəbbət, şəxsiyyətin azad inkişafı” barədə fikir mövqeyində görür və təəccüblənirdi: “Qərībədir ki, belə bir şairi necə də asket, “tərkidünya şair” adlandırmışlar” (1, 424). Dəlil olaraq, Füzulinin “əsl cəhənnəm zahidlərin məclisidir” – sözlərini misal gətirir, “başqalarının minnətini çəkməkdən azad” sənətkarı şahlardan, xanlardan, “xalqın hesabına süfrəsini tikə-tikə böyrək qızartması ilə zinətləndirənlərdən yüksək sayırdı” və tədqiqatçı-alim Füzuli yaradıcılığını “demokratik, xalq ruhlu bir yaradıcılıq” (1, 424) adlandıırırdı.

Füzuli şeirindəki “orta əsrlər Şərq ədəbiyyatı”na məxsus rəmzlərə: “mey - abi kövsərə, meyxana – məscidə, məstlik – dini huşyarlığa, yar – huri-qılmana, vüsal – cənnətə qarşı” olmaqla, diqqət yetirən tədqiqatçı burda “eşq” deyiləndə nə: “intim, ictimai mənadan məhrum xəstə duyğular”ın, nə də: “mistik dini bir təsəvvür”ün nəzərdə tutulduğunu bildirir. Alimə görə: “Bu, yüksək, həqiqi bir eşqdır ki, insanın qəlbində yuva salıb, qanında yaşayır, ehtiraslarından qida alır” (1, 434). “Doğrudan da, böyük şairin yaradıcılığı yüksək, müqəddəs, təmiz bir eşqi tərənnüm edir” (1, 434).

Füzulinin eşq dünyası haqqında məsələyə Mirzə İbrahimov başqa bir məqaləsində - Mirzağa Quluzadənin şair haqqında “Füzulinin lirikası” adlı monoqrafiyasına 1965-ci ildə yazdığı “Füzuli haqqında qiymətli tədqiqat” resenziyasında (2, 414-421) bir daha toxunmuşdur. “Burjua ədəbiyyatşünaslığının

ənənəvi səhvləri”ndən söz açaraq, alim yazır: “Bu səhvlərdən biri də burur ki, guya Füzuli məhz məhəbbət şairidir. Bu məhəbbət isə əvvəla cinsi mahiyyət daşıyır, yəni qadın-kişi məhəbbəti ilə məhdudlaşır, ikinci də, ilahidir, hətta bəzilərinin fikrincə, mistik mahiyyətdədir” (2, 417). Bu yanlışlara cavab olaraq, M.Quluzadənin münasibətinin eynilə öz fikirləri ilə səsleşdiyini təqdir edərək, tədqiqatçının həmçinin Füzulidə “vəhdəti-vücut” məsələsi barədə dedikləri ilə də razılaşıq: “Füzulinin məhəbbəti bəzilərinin bu vaxta qədər dediyi sırf platonik, yaxud mütləq varlığa, allaha olan məhəbbət və onunla birləşmək, onun daxilində əriyib yox olmaq həvəsi deyil. Yəni Füzuli lirikasının fikri əsasını “vəhdəti-vücut” fəlsəfəsi təşkil etmir. Bu lirika dünyəvi hisslərdən qidalanmışdır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, cəmiyyətin, zəmanənin ictimai-fəlsəfi görüşlərini əks edir” (2, 418).

Məqalədə M.İbrahimovun diqqət yetirdiyi ikinci bir məqam Füzuli lirikasında qəzəl janrının müstəsna yeridir. Füzuli qəzəlinin “böyüklüyü, əzəməti, misil-sizliyi”ni şairin onu “ənənəvi aşiqanə çərçivədən çıxararaq, cəmiyyətin ictimai, mənəvi, əxlaqi, fəlsəfi həyatını əks edən çox qüvvətli və təsirli poetik janra çevirməsi”ndə görən alim estetik mündəricəsini də fərqləndirir: “O, şeirin qəzəl formasına məxsus yığcam, dolğun, obrazlı ifadələrlə böyük mənaları və həqiqətləri açmış, ziddiyyətlər və çarpışmalarla dolu olan dövrünün mühüm hadisələrini əks etdirmişdir” (2, 415). Ədib Məhəmməd Füzulinin “Şərq poeziyasında, xüsusən dil etibarlı ilə Azərbaycana yaxın

olan xalqların poeziyasında qəzəl formasının ən böyük ustadı sayılması”nın (2, 414) səbəbini də tədqiqatçı bu xüsusiyyətlərdə görür.

Füzulini ümumbəşəri dəyərlər daşıyıcısı kimi təqdim edən Mirzə İbrahimov, heç də marksizmə xas sinfi nəzəriyyədən yan keçmədi. Şairi məhz zəmanəsinin övladı kimi qiymətləndirir və bu nöqtədə Füzulinin yaradıcılığında “xalq və hakimiyyət” qarşıdurmasını üzə çıxarmağa çalışırdı. “Ey Füzuli, odlara yansın büsati-səltənət!” – deyən şairin mövqeyində bəzən ifrat dərəcədə materializm və birbaşa ictimai mübarizə notları da axtarırdı: “Söz yox ki, Füzuli respublika və ya demokratik dövlət quruluşu ideyasına gəlib çəxməmişdi. Lakin o, istibdada və ədalətsiz hakimiyyətə nifrət edirdi, ədalətli, insafli, elm və ədəb sahibi olan hökmdar onun idealı idi” (3, 379) – deyən müəllifin fikirlərində müəyyən həqiqət varda da, burda hər hansı ictimai inqilab ideyası axtarmaq sovet dövrünün ideologiyasından irəli gəlirdi.

Halbuki M.Füzulinin fəlsəfi humanizmi ayrı-ayrı cəmiyyətlərə qarşı olmaqdan daha çox, İlahinin yaratdığı ən ali varlıq olan insanın daxili-mənəvi üsyanı idi. M.Füzulinin məramı – həmin həqiqəti ifadə etmək, gözəllik və estetik kamillik yaratmaq naminə olan “inqilab” idi.

Bütövlükdə, bu mərama nüfuz edən, məqalələrində onu müasir oxucu üçün hərtərəfli şərh edən akademik Mirzə İbrahimov M.Füzulinin milli və dünya ədəbiyyatında rolunu və yerini həmin ali missiya ilə bağlayır: “Füzuli əsərləri solmaz, saralmaz bir bədii gözəlliyə malikdir. Bu əsərlərdə dolğun mündəricə ilə kamil bədii forma pozulmaz vəhdət təşkil edir. Füzuli dörd yüz il bundan qabaq Azərbaycan ədəbiyyatında, Azərbaycan ədəbi dilində həqiqi bir inqilab yaratdı. Milli ədəbiyyatımızı bədii dühanın ən qiymətli və parlaq inciləri ilə zənginləşdirdi. Onun adı Dante, Şekspir, Höte, Puşkin kimi ölməz sənət dühalarının adı ilə bir yerdə yaşayır və yaşayacaq” (3, 385-386).

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. İbrahimov Mirzə. Xəlqilik və realizm cəbhəsindən, Bakı: Azərnəşr, 1961, 522 səh.
2. İbrahimov Mirzə. Seçilmiş əsərləri, On cildə, X cild, Bakı: “Yazıçı” nəşriyatı, 1983, 505 səh.
3. İbrahimov Mirzə. Seçilmiş əsərləri, On cildə, IX cild, Bakı: “Yazıçı” nəşriyatı, 1982, 661 səh.
4. Akpınar Yavuz. Azeri Edebiyatı Araştırmaları, İstanbul: Dergah yayınları, 1994, 512 s.

XÜLASƏ

Mirzə İbrahimovun tənqid və ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyətində orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının təhlili mühüm yer tutur. Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının İntibah xarakterli olması barədə mülahizələri alimin Məhəmməd Füzuliyə həsr etdiyi məqalələrində öz əksini tapmışdır. Mirzə İbrahimov Füzuli şeirinin həm öz dövrünün fəvqünə yüksəlməsini, həm də bizə, bugünkü oxuculara doğmalığını, ilk növbədə, onun xəlqiliyində, xalq nöqtəyi-nəzərini ifadə etməsində görür.

Açar sözlər: humanizm, ilahi eşq, mənəvi, vəhdət

KÖNÜL TEYMURAĞA qızı XANLAROVA

Doktorant

Bakı Dövlət Universiteti

ELÇİN ƏFƏNDİYEVİN YARADICILIĞINDA QARABAĞ MÖVZUSU (“BAYRAQDAR” POVESTİ ƏSASINDA)

Azərbaycan ədəbiyyatında 60-cılar adı ilə tanınan ədəbi nəslin güclü qələmlərindən biri də Elçin Əfəndiyevdir. Yaşadığı və yaratdığı dövrün özünəməxsus ictimai, siyasi və iqtisadi mühitində o dönəm insanının iç dünyasını və ruh halını roman, hekayə, teatr əsərlərində böyük

uğurla işləyən yeni nəslin öndə gedən yazarlarından biri olan Elçin əsərlərinin bir çoxunu sovetlər dönəmində yazsa da, sistemə, sovet ideologiyasına əsir olmaq yerinə Azərbaycan ədəbiyyatına xidmət etməyi üstün tutmuşdur. Hekayə, povest və romanları ilə Azərbaycan ədəbiyyatında yeni bir yol açan Elçinin əsərləri ingilis, fransız, ispan, ərəb, fars, macar, alman, çex, slovak, bolqar, rus və digər dillərə tərcümə edilmiş, Türkiyə türkcəsinə uyğunlaşdırılmışdır.

Elçin Əfəndiyevin yaradıcılığı Türkiyədə daha çox maraq doğurmuşdu. Təsadüfi deyil ki, az vaxt ərzində Elçinin “Mahmud və Məryəm”, “Şuşa dağlarını duman bürüdü”, “Ağ dəvə”, “Ölüm hökmü”, “Sarı gəlin” və s. kimi əsərləri Türkiyə türkcəsində nəşr olunmuşdur. Onun haqqında məqalələr, monoqrafiyalar, dissertasiyalar yazılmışdır. Ali Duymaz Elçin yaradıcılığına bu sözlərlə qiymət verir : “ Bütöv bir türk ədəbiyyatı anlayışı siyasi və coğrafi sərhədlər içində birləşə bilər. Bunu yolu da Elçin kimi ədəbi təcrübələrin öyrənilməsindən keçir”.

Sedat Adıgözəl “Elçinin romanları” adlı doktorluq dissertasiyasında Elçini xüsusi ilə azadlıq mövzusunda yazan ən güclü yazıçılardan hesab edir və 60-cı illəri Azərbaycan ədəbiyyatında bir mərhələ kimi qiymətləndirilir. Elçin hər zaman mühiti narahat edən ciddi problemlərə məsuliyyətlə yanaşmış, yazıçı təxəyyülü vasitəsi ilə problemlərə aydınlıq gətirməyə çalışmışdır. Belə ciddi mövzulardan biri də “Qarabağ dərdi” idi.

Əslində Ermənilər və Azərbaycan türkləri arasında yaşananlar və ədəbiyyata da təsir edən, yansıyan savaşı Dağlıq Qarabağ hadisələrindən çox daha əvvələ gedir. Hələ 1905-1907-ci illər arasında Qafqazda baş verən hadisələr ədəbiyyata yansımış və Məmməd Səid Ordubadinin “Qanlı illər” adlı əsərində bu hadisələrdən bəhs edilmişdir. Bu illərdə baş verən hadisələrdən bəhs edən əsərlərdən biri də Cəfər Cabbarlının “1905-ci ildə” adlı əsəridir. Mirzə Ələkbər Sabirin “Müsəlman və erməni vətəndaşlarımıza” adlı əsərində erməni-müsəlman münasibətlərinə diqqət çəkmişdir. Bundan başqa Mirzə Bala Məmmədzadənin “Əksinqilabçılar”, “Bakı uğrunda müharibə”, Cəfər Cabbarlının “Əhməd və Qumru” hekayəsi də sözü gedən mövzulardadır. Son olaraq günümüzdə qədər davam edən və Azərbaycan ədəbiyyatına mövzu edilən Qarabağ hadisələri haqqında bir çox hekayə, povest, roman, pyes yazılmışdır. Bunlar arasında Elxan Elatlıın “Cəhənnəmdən gələn səs”, Ağarəhim Rəhimovun “Qoşa qanad”, “İkili dünyam”, Sabir Əhmədlinin “Ömür vadisi”, “Axirət sevdası”, Elçin Mehrəliyevin “90-cı illər”, Fazil Günəyin “Qara qan”, Salatın Əhmədovanın “Kişilik səngəri”, Mahirə Abdullanın “Əvvəl-axır”, Hüseynbala Mirələmovun “Xəcalət”, Vidadi Babanlıın “ Ana intiqamı”, Aqil Abbasın “Çadırda Üzeyir Hacıbəyov doğula bilməz” kimi əsərlər yer alır.

Elə əsərlər var ki, Qarabağ probleminə birbaşa deyil, dolayısıyla, müharibənin dəhşətlərinə keçmiş insanların acı taleyi vasitəsilə toxunur. Xalq yazıçısı Elçinin “Qaçqınlar” silsiləsindən olan “Qarabağ şikəstəsi”, “Sarı gəlin”, “Bayraqdar” və s. povest və hekayələri bu qəbildəndir.

Bu povestlərdə pulemyot güllələri eşidilmir, döyüş səhnələri canlandırılmır və igidlərimiz qəhrəmancasına şəhid olurlar. Lakin bu müharibə Elçinin povestlərində öz doğma torpağında bir göz qırpımında qaçqına çevrilən qarabağlıların ağırlı taleyi şəklində təsvir edilir. Onlar acından ölmürlər, onlar bütün günü ruzi axtarışında Abşeronu dolaşırlar, gecə isə doğma torpaqlarını yuxularında görürlər. Çünki Elçin insanın mənəviyyatının dərinliklərinə enməyi sevir və bunu çox gözəl bacarırdı. Bu insanlar Elçinin “Qarabağ şikəstəsi” povestinin qəhrəmanı Cümü kimi itirilmiş torpaqlarının xatirəsi ilə yaşayırlar. Cümü yüz dəfə, min dəfə yaddaşındakı dağ sıldırımlarına dırmaşaraq az qala hər ağacı, hər qayanı, böyütkən kolunu göz önünə gətirir və qüssə ilə dərk edir ki,Şuşanın işğalından sonra o sanki yaşamayıb.

“Bayraqdar” povestində hadisələrin mərkəzində Surxay obrazı və böyük futbolçu istedadına görə Eysebio adını almış oğludur. Bir vaxtlar Şuşanın mərkəzindəki köşkdə qəzet satan Surxayın həyatda oğlundan və öz əlləri ilə düzəltdiyi üçrəngli bayraqdan qiymətli heç nəyi yox idi. Və Surxay Bayraqdar 1988-ci ildə üçrəngli bayrağı başının üstünə qaldıraraq mitinqin önündə dayananda Sovet orqanının oraqlı-çəkicli bayrağını görməyə adət etmiş çox adam müstəqillik bayrağını ilk dəfə gördü. Və o vaxtdan Şuşada bütün mitinqlərdə Surxayın bayrağı vətənpərvərlərin əlində idi. Buzovnadakı fəhlə yataqxanasında sığınacaq tapan, ailəsi üçün gündəlik ruzisini Bakı-Mərdəkan trassında qəzet sataraq çıxaran Surxay öz adətində xilaf çıxmayaraq əlamətdar bayram günlərində də öz sevimli üçrəngli bayrağını üçüncü mərtəbədəki balaca otağının pəncərəsindən asırdı. Ancaq

bir gün oğlu həyətdə uşaqlarla futbol oynayanda qazanxananın damına düşən topu götürərkən sürüşüb üzüqoylu, Surxayın artıq damdan çıxarsa da, evə gətirməyə macal tapmadığı bayrağın üstünə düşür. Bayrağın dəstəyinin ucundakı zutul Eysebionun-Əbülfətin sinəsini deşib düz ürəyini deşir. Əsərin sonluğu çox təsiredicidir: tək oğlunu itirmiş Surxay Əbülfətin ölümündən sarsılmış yaxınlarının yığıldığı ehsan süfrəsinin arxasından qalxıb harasa gedir və bir azdan əlində üçrəngli bayraqla geri qayıdaraq iyde ağacının budaqları arasında uzadır. Bu dözülməz, çarəsiz anda belə bayraq Surxay üçün müqəddəs idi. Çünki bu bayraq Surxayın ailəsini və onun kimi bir çox qaçqın ailələrini Şuşaya, doğma yurda bağlayan son ümid idi. Povestdə heç bir şüar, heç bir çağırış yoxdur. Ancaq əsər insan güclü və silinməz vətənpərvərlik hissi oyadır. Bu, Elçinin böyüklüyü idi. Bu baxımdan deyə bilərik ki, əsər başdan-başa psixoloji bir əsərdir. Bu əsər haqqında diqqəti çəkən çalışmalardan biri Türkiyədə nəşr olunmuş Taşkın İşgörenin “Elçin Əfəndiyevin “Bayraqdar” povestində insan panoraması” adlı məqalədir. Müəllif əsəri ən incə detalına qədər maraqlı metodlarla şərh etmişdir. İlk öncə əsərin janrı haqqında qeyd edir: “ Bayraqdar” povestində,1992 yılında göçə zorlanan Şuşalı Azərbaycanlıların psixoloji, sosiolojik ve iktisadi açıdan yaşamlarının ele alınmış olduğu görülmektedir. Bu anlamda eserin tarihi bir povest olduğu açıktır”. Əsərdə müəllif tarixi faktlara da toxunmuşdur. Tədqiqatçı əsərin tarixi povest olduğunu aşağıdakı faktlarla isbat edir. “Kendisine Şuşada yaşayan dostlarının “Bayraktar” şeklinde bir lakap takmalarının nedeni, 1988 yılında Gorbaçovun “prestroyka” (Gorbaçovun uyguladığı politik ve ekonomik reform hareketi) zamanı Ermenistanın Karabağda hak iddia etmesi sırasında Şuşada meydana gelen gösterilerde Surhayın Azərbaycanın üçrəngli bayrağını açmasıdır. Povestteki bu davranış, dış dünyadaki gerçek tarihe ve olaylara dayandırılmıştır. Nitekim povestin başlangıç zamanı da 2003 yılının 27 Mayıs gecesine denk gelir.Çünkü Surhay her mayıs ayının 28-de üç renkli Azərbaycan bayrağını penceresine asar. Surhay, Şuşada yaşadığı dönemde köşkün camına Mehmet Emin Resulzadenin fotoğrafını asan ve üç renkli Azərbaycan bayrağını çok seven milliyetçi bir karakter olarak canlandırılmıştır”. (4, s.769)

Taşkın İşgören məqaləsində əsəri nəzəri baxımdan da təhlil etmiş və əsərin yazılma texnikası haqqında elmi-nəzəri məlumat vermişdir: “ Yazar Karabağ Savaşları dolayısıyla Şuşadan Baküye gerçekleştirilen göç nedeniyle, kişilerin psikiyolojik durumlarını, sosiolojik ve iktisadi yaşamlarını irdelemiştir. 31 kısımdan oluşan povestte, geçen 5 günlük zaman diliminde (27 Mayıs-2 Haziran 2003) bir gencin ölümü konu olmuş kibidir, fakat aslında geriye dönmüş (flashback)teknikleriyle birçok karakterin hikayesi anlatılmıştır. Altbaşlığı “Eysebionun faciəli ölümü haqqında kədərli povest” olarak kaleme alınmış olan “Bayraqdar” povestinde Ebülfətin ölümünə oldukça az yer verilmiştir. Yirmi altıncı kısımda Ebülfətin ölümü kısaca verilmiş: sonraki kısımlarda ise karakterlerin Ebülfətin ölümünə ilişkin tepkileri üzerine durulmuştur. Otuz bir kısımdan oluşan povestte anlatıcı, “her şeyi bilen” III tekil kişidir ve yazarın kendisidir”. (4,s.770) Bunu da xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, Elçin Əfəndiyevin yaradıcılığının tədqiqatçılarından olan Sedat Adıgüzel bu üsulu “tanrısal baxış açısı” adlandırır. Elçin Əfəndiyev “Ölüm hökmü” romanında da bu üsuldan istifadə etmişdir.

Əsərdə diqqət çəkən məqamlardan biri də müəllif ortamı siyasi məqamlardan təmizləyərək sevgi motivlərinə də yer verməsidir. “Cemile və Ebülfətin povestte okuyucuya yansıttıkları tek şey, çocuk yaşta Şuşadan ayrılmak zorunda kalmış birçok şeyden habersiz iki gencin birbirlerine olan masum aşklarıdır. Yazarın bu gençlere göçə ilişkin hiçbir siyasi mücadele yüklememiş olduğu görülmektedir”. Məqalə müəllifi əsərin obrazlar aləmini bir-bir incələmiş və maraqlı faktlar ortaya çıxarmışdır. Surxay, Cümü, Vasili Kuzmiç, Kamança Tanrıverdi, Məleykə xanım, Kazım bəy, Məmməd, Arsen Allahverdiyev, Əhməd Ağayevič və s. kimi obrazları təhlil etmiş, hər birinə aid özəllikləri xüsusi qeyd etmişdir. Bu obrazları birləşdirən bir cəhət var: Şuşa həsrəti, Şuşa sevgisi. Elçin Əfəndiyev daha çox bu obrazların timsalında vətəninə ayrı düşmüş insanların psixoloji durumları aydınlaşdırmışdır. Bu obrazları narahat edən maddi durumları deyildi, onları üzən, ürəklərində yara olmuş vətən həsrəti idi. Yazar klarnet səsinə duyğulanan Əhməd Ağayevičin iç dünyasına baş vurmaq üçün monoloqdan istifadə edir: “Klarnet ağzını tavana yox, elə bil həmin məkandan düz Əhməd Ağayevičin üzünə (ürəyinə.....içinə...) tuşlayıb deyirdi ki, ay səfeh insan, yox, ay səfeh Əhməd Ağayevič, hər şeyin var, otuz ildir cürbəcür vəzifələrdəsən, pulun var, yaxşı

övladların var, nəvən var, nə olsun? Bunun nə mənası var? Hər şeyin var, amma öz içində öz ürəyində heç olmasa, bir kvadratmetrlik odan da yoxdur ki, üstünə çıxıb özünü boğulmaqdan xilas edəsən və Əhməd Ağayevič hiss etdi ki, bu saat bu aydınlıq gecədə, dənizin kənarında arvad kimi hönkürüb ağlayacaq” (3, s.147).

“Bayraqdar” povesti Qarabağ probleminin insanların taleyində qoyduğu acı izlərin bədii təcəssümünü kimi Elçinin də yaradıcılığında əhəmiyyətli yer tutur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Adıgüzel Sedat. Edebiyat sosiolojisi açısından romanlar: Ankara, 2011.
2. Axundova Elmira . Böyük yazıçının “kiçik” nəsrini // 525-ci qəzet // 26 yanvar. 2015
3. Elçin. Bayraqdar: Bakı, 2004.
4. Taşkın İşgörən. Elçin Əfəndiyevin “Bayraqdar” povestində insan panoraması // Journal of Turkish language and literature // sayı 3. 2018 .

XÜLASƏ

Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunda bir çox dramaturq, nasir və şair toxunmuşdur. Bu yaradıcıların hər biri mövzunu özünəməxsus şəkildə təqdim etmişdir. Elçin Əfəndiyev də öz yaradıcılığı ilə Azərbaycan ədəbiyyatına layiqincə xidmət etmiş, xalqımızın dərdinə hər zaman şəriki olmuşdur. “Bayraqdar” povesti Şuşanın işğalından sonra Bakıya köç etmiş həmvətənlərimizin taleyindən bəhs edir. Araşdırmamız Elçin Əfəndiyevin yaradıcılığının Türkiyədə tədqiqatından, nəşr olunan əsərlərindən, xüsusi ilə “Bayraqdar” povestinin Türkiyədə öyrənilməsindən, bu əsər haqqında dəyərli məqalələrin təhlilindən ibarətdir. Bütün bunlar mövzunun aktuallığını və yeniliyini şərtləndirir.

Açar sözlər: Elçin, Qarabağ, povest, Şuşa, Bayraqdar

QƏMƏR RÜBAYIL qızı İSMAYILOVA

*II kurs magistrant
Bakı Dövlət Universiteti*

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏNİN PYESLƏRİNDƏ KOMİK MONOLOQLAR

Böyük dramaturq Cəlil Məmmədquluzadə Azərbaycan ədəbiyyatında novator sənətkar kimi şöhrət qazanmışdır. Azərbaycan nəsrini bilavasitə C.Məmmədquluzadə hekayələri əsasında yeni bir mərhələ yaşamış oldu. Eyni zamanda Azərbaycan dramaturgiyasının yeni mərhələsi də Cəlil Məmmədquluzadənin adı ilə bağlıdır. “C.Məmmədquluzadə gülüşünün ümumi ruhu əsasən kədərli, tutqundur, həzindir, bir az da lirikdir. Mirzə Cəlil gülüşündə kədərdən doğan dərin bir inilti, sızıltı duyulmaqdadır; orada talesiz insanların naləsi, fəryadı çox qüvvətli təzahürünü tapmışdır” (7, 228). C.Məmmədquluzadə, öz əsərlərində nadanlıq, avamlıq, cahillik, din və mövhumat, qadın hüquqsuzluğuna və s. qarşı mübarizə aparmış, gənc nəslin tərbiyəsi və mənəvi kamillik məsələlərinə xüsusi diqqət yetirmişdir, həm komik, həm satirik yönümdən təhlil etmişdir.

“...idealları ilə müqayisədə insanın öz qüdrətinin məhdud olduğunu hiss etdiyi yerdə tragizmin rüşeymi gizlənir” (5, 39). Məhz bu cəhət Cəlil Məmmədquluzadənin əsərlərində gülüşdə böyük bir kədər intonasiyası yaratmışdır. Bu cəhətdən “Ölülər” əsərinin tənqidi gülüşü dərin tragizmi ilə diqqəti cəlb edir.

“...Sultanməcid Qənizadə hələ 1916-cı ildə “Şeyx Nəsrullahın ölüləri diriltməsi yalansa da, “Ölülər” in ölü fikirləri diriltməsinə şübhə ola bilməz” sözlərini təsadüfən deməmişdir” (2,134). Satirik ifşasına görə “Ölülər” əsərinin tənqid diapazonu çox böyükdür, belə ki, ədib mövhumat təsirində olan avamlar kütləsinə ümumi ittihamçı bir “ölülər” damğası da vurmuş olur.

“Ölülər” pyesində C.Məmmədquluzadənin dramaturji kamilliyi xüsusilə oradakı monoloq və dialoqlarda özünü göstərir. Ədibin yaratdığı bədii qəhrəmanların hər biri özünün fərdi təbiətini, ətrafa münasibətini daha çox monoloq və dialoqlarda aşkara çıxarmış olur. Xüsusilə əsərdəki dialoqlar gərgin drammatizmi, ittihamçı pafosu ilə diqqəti cəlb edir. İsgəndərin fikirləri, zəmanəsinə etirazı daha çox bu monoloqlarda aşkara çıxır. İsgəndərin monoloqları böyük gərginliyi, emosianallığı və yüksək pafosu ilə diqqəti cəlb edir. Onun monoloqları məqamına görə daha çox ifşaçıdır, ittihamçıdır. Ədib İsgəndərin monoloqlarında onun fərdi xarakterini, zəmanəsinə qarşı üsyankarlığını çox qabarıq şəkildə nəzərə çatdırır. İsgəndər zəmanəsinə, mühitinə qarşı tək mübarizə aparır. Bu təklik onun monoloqlarında çox qüvvətli şəkildə təcəssümünü tapmış olur. Şübhəsiz ki, Cəlil Məmmədquluzadənin Şərqi xolastiktəhsil üsuluna münasibəti birmənalı deyildi. Həssasqəlblə vətəndaş Avropanın elmi-texniki inkişafı ilə müqayisədə öz doğma yurdunda, ümumən bütün Şərqdə mədəni-mənəvi geriliyi görərəkən sakit dayana bilmirdi. O, Şərq mədrəsələrinə, ümumiyyətlə təhsil-tədris üsuluna münasibətini İsgəndərin aşağıdakı monoloqunda ifadə etmişdir:

“İsgəndər (kitaba). Tanıyıram səni. Mən də səni bir az oxumuşam...Mənim də müəllimim mənə məsləhət elərdi ki, bala, səy elə, dərslərini yaxşı öyrən. Amma bu dığırınların heç birindən eşitmədim ki, desin: bala, adam ol...”(6, 386).

Bu monoloqda həmçinin İsgəndərin köhnəliyi təbliğ edənlərə qarşı qəzəb hissini də duyuruq.Kərbəlayi Fatmaxanım göz yaşları içində Allaha yalvararaq ölmüş qızıSaranın dirilməyini istəyərkən İsgəndər dərin təəssüf hissi ilə tək bir ifadə işlədir: “Yazıq ana!” (6,394). Bu təəssüf onun anaya olan dərin məhəbbətindən irəli gəlir. Həm də bu, Kərbəlayi Fatmaxanım kimi minlərlə zavallı ana və qızlarımıza olan təəssüf yangısıdır.

Şeyx Nəsrullah avam kütləni öz tərəfinə çəkmək, onlarda özünə inam yaratmaq məqsədilə anlaşılmaz vəz söyləyir. İbrahimxəlil kimyagər kimi o da öz çirkin niyyətlərini həyata keçirmək üçün yeni-yeni fırılcaqlarla avam camaatın qarşısına çıxır. “Həqiqətdə mən naxoşam”, “mənim mərazim çox şiddətli mərazdır” sözləri də Şeyxin təklikdə özü-özünə etirafıdır. Bu etiraf elə bir həqiqətdir ki, İsgəndər və Şeyxdən başqa heç kəsə agah deyil. Məlum olur ki, İsgəndərin sağlam düşüncə ilə fanatizm dünyasından ayıra bilmədiyi cahillər kütləsini Şeyx Nəsrullah naxoş canla özü də çox asanlıqla idarə etməyi bacarır.Əsl faciə də elə buradan başlayır. Professor Xalid Əlimirzəyevin də qeyd etdiyi kimi, “İsgəndərin faciəsi onun aqlının, idrakının faciəsidir” (2, 124).

Üçüncü məclisdə İsgəndərin ifşalarına təhəmmülə çatmayan Şeyx səhnəni tərək edir, İsgəndər meydanda tək qalır. O, Şeyxlə müqayisədə gücsüzlüyünü, mübarizədə təkliyini başa düşür, bu, ona əzab verir.İsgəndərin “Yox, yox! Bunu bilirəm ki, mən heç bir şeyəm” sözləri də onun belə bir cəmiyyətdə mənən əzildiyini sübut edir.

İsgəndərin qəbiristanlıqda ölülərə müraciəti də maraqlı səhnələrdəndir. C.M İsgəndərin monoloqu ilə sanki süjet qurur, hadisələrin davamını gətirir: “Belə tutaq ki, siz məsələ, dirildiniz. Çox əcəb. Axı diriləndən sonra bu qəbiristanda ki, qalmaqacsınız; istəyəcəksiniz ki, söz yox, dağılasınız evlərinizə. Çox əcəb, dağıldınız.İndi bir deyin görüm, sizi hələ evə qoyacaqlarmı? Vallah, billah, Şeyx Nəsrullahın başına and olsun, gedib görəcəksiniz ki,evlərinizin qapıları bağlıdır. ...qapını döyəcəksiniz ki, gəlib açsınlar. Onda qapının dalına bir adam gəlib soruşacaq: (nazik səslə) Ey, qapını döyən, sən kimsən? Bəli, siz cavab verəcəksiniz ki, tez ol, aç qapını, mənəm...(Nazik səslə) -Cəhənnəm ol qoy get! Biz səni tanımırıq!.. Sənin burada heç zadın yoxdur! Qardaşın Hacı Fərəc arvadını da alıb, evinə də sahiblənilib, uşaqlarını da göndərüb naxıra... Ölülər! (bir az yavaş) Gəlin bu kefli İsgəndərin sözünü eşidin necəki, yatıbsınız, yatın! Allah sizə rəhmət eləsin...” (6, 417). Göründüyü kimi, İsgəndər ölülərə hadisələrin dəhşətli nəticə ilə bitəcəyini əvvəlcədən xəbərdarlıq edir. Həm də axı ölülərin dirilməsi və yenidən bu aləmə qayıtması ilə tək cə canlı müqəvvaların sayı artmış olacaq.Belə bir mühit isə heç kimə və heç nəyə lazım deyildi. “Bu aləmi, mühiti inkar və rədd etmək, dağıtmaq, dəyişdirmək lazımdır” (2, 132).

İsgəndər hər şeydən əvvəl qaranlıq dünya ilə mübarizə aparırdı. Hansı ki bu, bundan yarım əsr əvvəl, Hekayəti-Molla İbrahimxəlil kimyagər əsərində də öz əksini tapmış həmin qaranlıq aləm idi. Bu qaranlıq dünyada külli-ixtiyar zalım, vicdansız fırılcaqçıların əlində idi, onlar böyük bir nadan kütləyə rəhbərlik edirdi. Belə bir dünya ilə mübarizə aparmaq isə heç də asan deyildi. Bunun

üçün kütləşən zehinlər, feodal-burjua əxlaqı və qaranlıq mühiti dəyişilməli idi. Məhz bu mənada İsgəndəri Hacı Nurunun sələfi hesab edirlər.

İsgəndər heç də içkiyə düşkün biri deyildir. Monoloqa nəzər salsaq görürük ki, həqiqətən də bu, kefli adamın fikirləri ola bilməzdi: "...ölen qardaşlarınızın, bacılarınızın və övrət-uşaqlarınızın dirilməyinə razı olmadınız. Niyə razı olmadınız? Ondan ötrü ki, arvadlarınızın hamısını yumruq altında öldürmüşünüz. Ölen qardaşlarınızın arvadını almısınız, ölen dostlarınızın malını yemisiniz. Razı olmadınız ki, dirilib gəlsinlər və sizin əməllərinizi görüb desinlər: "Tfu sizin üzünüzə!" (6,428). Bu, müsəlmanların başına gətirilən müsibətləri görüb anlayan, düzgün təhlil edən, ayıq, gözüaçıqadamın sözləri idi. O, bu sözləri ilə bir hüquqşünas kimi fanatikləri işlətdikləri cinayət əməlləri ilə üz-üzə qoyur, onlara lənətlər yağdırır. Əsər boyu sakit, səssiz görünən mərifət carçısı İsgəndərin artıq qəzəbli qəhqəhəsi eşidilir. Bu, həmçinin vətəninə, xalqını böyük məhəbbətlə sevən həssas qəlbli gəncin sözləridir. Əslində İsgəndərin hiddəti də onun güclü vətəndaşlıq hissindən doğur. "Ölülərə acıdığı qədər və daha çox dirilərə, vətəndaşlarına acıyır" (8, 30). İsgəndərin son nitqi qüvvətli sarkazm nümunəsidir. Bu, onun ölümə məhkum cəmiyyətə son müraciəti idi. İsgəndər "ölülər" adını torpaq altında yatanlara deyil, məhz torpaq üstündə gəzən gözübağlı cahil fanatiklərə qoyur. İsgəndərin bir vətəndaş olaraq daxili hüzn və kədəri ifadə olunur.

Cahillər mühitindəki amansız qanunlar, həmçinin kor-koranə aldanışlar neçə-neçə faciələrə, tarix səhifələrinin qan ilə yazılmasına şərait yaradıb. Aşağıdakı monoloq bu cinayətkarlara, cəhalət girdabında boğulanlara başdan-ayağa ittihamnamədir: "Baxın! Baxın! Yaxşı baxın! Diqqətlə baxın! Sizin tarixlərinizin kitabında bu, qan ilə yazılmış səhifədir. Sizdən sonra gələnlər bu kitabı vərəqləyib bu səhifəni görəndə deyəcək: (ucadan) Tfu sizin üzünüzə!" (6,428). Bu monoloqda həm də İsgəndərin gələcəyə inamı duyulur, yeni nəslə ümid edir, onların elmin, maarifin tərəfində dayanacağına inanır.

Ana dili, millət, vətən, milli ləyaqət kimi məsələlər "Anamın kitabı" nda yalnız bir ailə fonundadaha tünd boyalarla işlənmişdir. "Doğrudur, bir ailə var, ancaq Azərbaycan, Yaxın Şərq üçün çox səciyyəvi bir ailə. Bir ölkəni, xalqı təmsil edən bir dudman" (4, 96). Ailədaxili konfliktin səbəbi qardaşlar, bacı və ananın ayrı-ayrı dünyabaxışlarına sahib olmaları, vahid amal uğrunda birləşə bilməmələridir. Bəzi tənqidçilər Gülbaharı zəif xarakterli obraz hesab edirlər. Lakin Gülbaharla bağlı bu fikirlər birtərəflidir. Çünki Gülbaharın da İsgəndər kimi düşmən qüvvələrlə mübarizədə aciz və tək olduğunu nəzərdən qaçıрмаq olmaz. Təəssüf ki, mübarizə aparən cəbhələr qeyri-bərabər qüvvələrə malikdir.

Əsərdə ailə bir növ vətəni təmsil edir. Qardaşlar ailəni, yəni vətəni tərk etməklə onu içindən parçaladıqlarını dərk etmirlər. Ailənin parçalanması da rəmzi olaraq vətənin parçalanmasına işarədir. Məhz bu parçalanma onun nəticəsidir ki, tarix səhifələrində gah tatar, gah türk, gah da fars adlandırılmışıq. "Zəhrabəyim ananın "Ürəyim, ürəyim (əlini qoyur ürəyinə) üç yerə bölünə, üç tikə ola, hər tikəsi də bir tərəfə çıxıb gedə (baxır yenə otağa), onda dəxi yenə ürəyim parçalanar, ölürəm..." sözləri də məhz parçalanmış vətənin sonuncu naləsi, iniltisi idi (6,469).

Gülbahar qardaşlar arasına təfriqə salan kitabları bir-bir şkafdan çıxarır, əsəbi halda adlarını sadalayır, cırıb tullayır yerə və od vurub yandırır. Vətəni parçalanmadan xilas etmək üçün son gücünü ortaya qoyur, o, bu gücünü atanın vəsiyyətnaməsindən alır. Hər kəs kitabların yanaraq məhv olmasını heyrət içində seyr edərkən Zəhrabəyim ana dərin izzətlər içində "Ax, yazıq canım!" deyir (6,474).

Vəsiyyətnamədə ata bir-bir övladlarının anadan olması tarixini qeyd etdikdən sonra yazır: "...Yer, göy, aylar və ulduzlar göylərdə seyr edib gəzə-gəzə genə əvvəl-axır günün başına dolanırlar çünki bunlar hamısı qədim əzəldə gündən qopub ayrılmış parçalardır. Mən etiqad edirəm ki, mənim də balalarım dünyada hər yanı gəzib dolansalar, genə əvvəl-axır anaları Zəhranın ətrafında gərək dolanalar, çünki ay və ulduz şəmsin parçaları olan kimi, bunlar da analarının ayı və ulduzlarıdır. Vay o kəsin halına ki, təbiətin həmin qanununu pozmaq istəyir; onun insafi və vicdanı ona madamülhəyat əziyyət edəcək, nə qədər canında nəfəs var, peşiman olacaq" (6,475).

Müsbət ideal Gülbaharın acı fəryadı ilə ifadə olunub. Gülbaharın dilindən verilmiş atanın vəsiyyətnaməsində xəlqilik açıq aşkar hiss olunur, bu isə Cəlil Məmmədquluzadənin özünün birbaşa

həll etmək istədiyi böyük ictimai ideallardan qaynaqlanır. Gülbaharın monoloqu ailə, vətən, xalq kimi müqəddəs məfhumlardan xəbərsiz olan, onların dəyərini dərk etmək iqtidarında olmayan qardaşlara sərrast açılmış atəş olur. Atanın vəsiyyəti əsində, Cəlil Məmmədqluzadənin Azərbaycan övladlarına nəsihəti idi. Vətənə, dilə, mədəniyyətə, tarixə, millətə bağlılıq, hörmət, sevgi hər bir vətəndaşın borcudur, xalqın mənafeyi, azadlığı uğrunda mübarizə aparmaq isə hər şeydən əvvəl vicdan işidir.

Gülbaharın monoloqu ilə İsgəndərin monoloqu eyni tragikomik xarakterə malikdir, onlara düşmən mövqedə duranlara qəti ittiham kimi səslənir və pyeslərdə qoyulan məsələlərə də məhz bu monoloqlarla yekun vurulur. Eyni zamandahər iki monoloq hiddətli sarkazm nümunəsidir. Əsərin ideyasını təşkil edən monoloqlar ifşa hədəflərinə qarşı ağır mənəvi cəza olur. Professor Mir Cəlil Paşayev qeyd edir: “Gülbaharın son sözü İsgəndərindən təsirlidir. Bu nitq, ümumiyyətlə, ədəbiyyatımızda məzmunlu, lirik monoloqlardan biridir. Burada müəllif öz fikirlərini yığcam, xülasə halında, bədii, orijinal və yeni bir şəkildə, qəhrəmanın dili ilə ifadə etmişdir” (8, 42).

Cəlil Məmmədqluzadənin nəsrində olduğu kimi dramaturgiyasında da təsvir olunan hadisələr konkret məkan, zaman və cəmiyyətlə məhdudlaşmırdı, bütün Azərbaycanı, böyük bir dövrü və bəşəriyyəti əhatə edirdi. Həm bu baxımdan, həm də ictimai məzmunu və mahiyyətinə görə “Danabaş kəndinin məktəbi” əsərindəki komik gülüşün təsir və əhatə dairəsi genişdir: “Burada daha çox şux, oynaq gülüş hakimdir” (3,64). Əsərdə gülüşün məzmunu isə tənqid hədəflərinə uyğun olaraq rəngarəngdir. Belə ki, görkəmli ədib milli ləyaqətini itirmiş Pirverdi bəyə, uçitel Həsənova, qazıya, dilmanca qarşı ifşaedici, öldürücü gülüşdən istifadə etmişdir. Kəndlilərin düşükləri çətin vəziyyət, onları bu vəziyyətə salanlar kəskin tənqid olunur. Əsərdə həmçinin avam camaat da gülüş hədəfidir, lakin bu gülüşün məzmununda inkaredicilik və ya sarkazm yoxdur. Əksinə, ədibin kəndlilərə, mərhəmətli, islahedici gülüşü açıq-aydın hiss olunur.

Çar hökumətinin zahirən mütərəqqi görünən məktəb açmaq layihəsi arxasında siyasi məqsədlər gizlənilir. Xalid Əlimirzəyevin də qeyd etdiyi kimi “...bu niyyətin məzmunu, mahiyyəti büsbütün çürükdür. Nəinki çürükdür, hətta çox qorxulu, mürtəce xarakterə malikdir, çar hökumətinin gizli, üstü riyakarlıqla pərdələnmiş müstəmləkəçilik siyasəti ilə bağlıdır” (1, 232).

Naçalnikin bu “şərəfli iş” lə bağlı anlaşılmaz nitqini təbii olaraq başa düşməyən avam və miskin kəndlilər qarşılarında qoluzorlu Pirverdi bəyi görürlər. Dilmanca və qazı da öz növbəsində naçalnikin və inspektorun sözlərini istədikləri şəkildə təhrif edirlər:

“Dilmanca. ...Naçalnik həzrətlərinin sizə rəhmi gəlib və bu gün hədsiz zəhmətlər çəkib və Danabaş kəndinə təsriflər gətirib, bir xəyal ilə ki, burada, bu gün bir uşqol binası qoya və bu vəsilə ilə sizləri bəlkə qaranlıq aləmindən çıxarda, işıqlıq aləminədəxil eləyə” (6, 488).

Pirverdi bəy, qazı və dilmanca bu hərəkətləri ilə Çar hökumətinin sədaqətli qulluqçusu olduqlarını nümayiş etdirirlər. Bu da onların riyakarlıq, yaltaqlıq xislətindən irəli gəlir.

“Böyük adamlar”ın kəndə qəfil gəlişinin səbəbi avam camaata məlum olmadığından onlar çaşqınlıq içində qalırlar. Hətta rus dilində təkə “soldat” sözünü başa düşəndən sonra böyük təşvişlə övladlarını gizlədirlər. Gəlişin səbəbi isə İnspektorun rus dilində söylədiyi uzun-uzadı nitqindən sonra aydın olur. Məqsəd, müstəmləkəçilik siyasətinin gözəbağlı icraçısı Uçitel Həsənov kimi mürtəce xarakterli gənc təbəələr hazırlamaqdan ibarətdir. Məlum olur ki, kəndlilər övladlarını gizlətməkdə, inspektora, naçalnikə, müəllimə, Pirverdi bəylərə inanmamaqda haqlıdırlar.

Əsər boyu müəllimin dilindən dəfələrlə səslənən “uçenie svet, neuçenie tma” kəlməsi əsərin ideyasını təşkil edir. Lakin uçitel Həsənov bu sözləri ilə yalnız zahirdə mütərəqqi görünür, bu xüsusiyyəti ilə o, “Anamın kitabı” ndakı Rüstəm bəyə bənzəyir. Ümumiyyətlə, Uçitel Həsənov “Anamın kitabı” ndakı milli ləyaqətini itirmiş, məsləksiz qardaşlardan heç nəyi ilə fərqlənmir. Nəticədə müəllimin hər hərəkəti kəndlilərdə gülüş doğurur:

“Uçitel. (camaatın dalınca) Amma yadınızdan çıxmasın ha, elm, elm və genə də elm! (Camaat bunu eşidəndən sonra dəxi də bərk gülə-gülə uzaqlaşır. Və uçitel yenə onların dalınca ucadan haraylayır). Uçenie svet, neuçenie tma”(6,5).

Diqqət edilsə, Cəlil Məmmədqluzadənin nəsrindəki təhkiyə ilə dramaturgiyasındakı surətlərin danışiq üslubu arasında müəyyən dərəcədə yaxınlıq nəzərə çarpır. Sadəlik, səmimilik burada aparıcıdır, əlavə olaraq, surətlərin hər birinin fərdi psixologiyası, dünyagörüşü nəzərə

alınmışdır. Yəni bu monoloqların hər birində surətlərin fərdi xarakterləri haqqında təsəvvürlər müfəssəlləşir. Ədibin əsas qəhrəmanlarının monoloqları həm də fərdi xarakterləri ilə, orijinallığı ilə diqqəti cəlb edir. Yəni ədib monoloqlarda və dialoqlarda fərdiləşməyə xüsusi diqqət yetirir. Mirzə Cəlilin yaratdığı monoloqlar dinamik xarakterdə olub, fikir zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir. Bu monoloqlarda özünütəqdim üslubu çox güclüdür. Əsərdəki müəllif idealının bədii təəcəssümündə bu monoloqlar qüvvətli, təsirli bədiin vasitə olur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

1. Əlimirzəyev X. "Dahi sənətkar, böyük vətəndaş". Bakı, "Elm və təhsil", 2010, 684 səh.
2. Əlimirzəyev X. "Dramaturgiyamızda ideal və qəhrəman". Bakı, "Bakı Universiteti Nəşriyyatı" 1995, 245 səh.
3. Əlimirzəyev X. "Klassiklərimizin ideal və poetik sənət dünyası" 2-ci cild. Bakı, "Elm və təhsil", 2009, 668 səh.
4. Hüseyinov F. Paşayev M. "XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı". Bakı, "Elm və təhsil", 2019, 560 səh.
5. Qarayev Y. "Faciə və qəhrəman". Bakı, "Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası" 1965, 201 səh.
6. Məmmədquluzadə C. Əsərləri 1-ci cild. Bakı, "Öndər Nəşriyyat" 2004, 664 səh.
7. Mütəllibov T. "Əbdürrəhimbəy Haqverdiyevin poetikası". Bakı, "Yazıçı", 1988, 328 səh.
8. Paşayev M. "Cəlil Məmmədquluzadə realizmi haqqında". Bakı, "Azərbaycan Dövlət Universiteti", 1966, 70 səh.

XÜLASƏ

Görkəmli Azərbaycan ədibi Cəlil Məmmədquluzadə XX əsrin mütərəqqi ideyalar carçısıdır. Ümumiyyətlə, XX əsr maarifçilik cəhətdən öz yüksəlişini C. Məmmədquluzadə dramaturgiyası və bədii nəsrilə yaşadı. Ədibin maarifçi ideyaları dramaturgiyasında monoloq və dialoqlarda ifadə olunmuşdur. Məqalədə hər bir obrazın dünyagörüşünü, psixologiyasını açmaq məqsədi daşıyan monoloqlardan nümunələr vermişəm. Həmçinin bu monoloqlarda sarkazm ünsürlərindən də məharətlə istifadə olunub.

Açar sözlər: monoloq, xarakter, müsbət ideal, tənqidi gülüş, sarkazm

Rəyçi: AMEA-nın müxbir üzvü T.M. Mütəllibov

MİLANƏ VİDADİ qızı AXUNDOVA

II kurs magistrant

Bakı Dövlət Universiteti

BƏXTİYAR VAHABZADƏ POEZİYASINDA MƏNƏVİ-ƏXLAQİ KAMİLLİK PROBLEMİ

Hər zaman axtarışda olan, kəşf edən, düşünən beynə sahib olan insan həm də hiss edən, duyan, qüdrətli qəlb sahibidir. O, öz ağılı ilə müxtəlif, real, müsbət əməlləri həyata keçirə bilir. Əgər bu əməllərin nəticəsi onun qəlbinin, vicdanının səsinə düzgün cavab verirsə, uyğun gəlirsə, insanın mənəvi aləmi, ruhi və fiziki dünyası nəinki formalaşar, həm də ciddi təsir və tərbiyə gücünə malik olar.

Ən qədim dövrlərdən bu günə qədər yazılan, tarixlərdə və arxivlərdə qorunub saxlanan bütün əsərlərdə mənəvi-əxlaqi kamillik problemi aktual mövzu olmuşdur. Yaradıcılığı, ümumən sənət dünyası ilə qədim dövr ədəbiyyatının zirvəsində dayanan Nizami Gəncəvinin "Xəmsə"si, orta dövr ədəbiyyatına adını qızıl hərflərlə həkk edən Nəsiminin əsərləri, əbədi sənət dünyası və onun təlqin etdiyi hürufilik təriqətinin başlıca müsbət ideali da bu məsələnin (Kamil insan necə olmalıdır?) həllinə yönəlmişdir. İslamın təməl, ədəb-ərkan-mərifət kitabı olan Qurani-Kərimdə və eləcə də digər dinlərin müqəddəs, haqq-ədalət kitablarında da mənəvi-əxlaqi kamillik əsas-başlıca mövzu olmuşdur.

Bu o deməkdir ki, əbədilik və kamillik mövzusu tarixən hələ çox-çox əvvəllərdən yazıçıları, şairləri düşündürmüşdür. Onlarbədi ədəbiyyatı insan düşüncəsini yaxşılığa, paklığa doğru dəyişən, əxlaqını, mənəviyyatını formalaşdıran ən güclü vasitə hesab etmişlər. Elə buna görə də əbədi hüquq qazanan əsərlər yaratmışlar.

Müasir Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi olan Bəxtiyar Vahabzadə bu sahədə nümunə göstərən qüdrətli sənətkarlardan idi. Onun bütün ədəbi-bədii yaradıcılığında təlim-tərbiyə məsələlərinin məğzini təşkil edən “mənəvi-əxlaqi kamillik” mövzusu əsas və aparıcı yeri tutmuşdur. Böyük türk dünyasının dahi sənətkarı olan qırğız yazıçısı Çingiz Aytmatov B.Vahabzadə yaradıcılığının bu cəhətini yüksək qiymətləndirilmişdir: “...Dünyada ad çıxaran çox şair var. Qəzet və jurnalları vərəqlədikcə görürsən ki, əsl şair azdır. Tək-tənha qalanda, bir neçə kəlimə ilə “Həyat nədir?” sualına cavab axtaranda yalnız sözü fikirdən, obrazdan, ruh və nəfəsdən yoğrulmuş həqiqi şairlər sənəni yaşamaq eşqinə, düşüncələrinə qol-qanad verir. Müasirimiz B.Vahabzadə də belə şairlərdəndir” (6, 7).

Şairə görə, insanın düşüncələri, əxlaqı, mənəviyyatı cəmiyyətdə - insanlar içində formalaşır. Buna görə də o, təkliyi ən böyük faciə sayır. Müəllifin fikrincə, dərd bilən, dərd anlayan tərəf müqabili olmayan yerdə insan acizləşir –təklənir, dərddə nəfəs alır, tənhalıq düşüncələrindən yorulur. Böyük şair Q.bəy Zakir haqlı olaraq yazırdı ki;

Dərd bilməzə dərdi-dili açınca,
Ruzigarın cəfasından qaçınca,
Namərd körpüsündən rahat keçincə,
Razıyam apara o sellər məni (8, 29).

Ustad B.Vahabzadə isə bu qənaətdə idi ki, bir nəfər dərd bilən, dərd anlayan sirdaş olarsa, insan min dərddə qalib gələr, real gücə sahib olar. Tək qalan, eldən ayrı düşən insanı şair bayquşla, boynu bükük bənövşə ilə müqayisə edir:

Öz el-obasını tərkdir etdiyindən
Tək-tənha dolanır bayquş bu gün də.
Kolların dibində tək bitdiyindən,
Boynu bükük olur bənövşənin də (6, 10).

“Səadət nədir?” şeirində isə hər zaman arzuyla döyünən, xoşbəxtlik, səadət axtarışında olan insan qəlbinin duyğuları əks olunub. Tələbəkən məktəbi başa vurmaqda, bitirərkən işləməkdə, daha sonra sevməkdə, evlənməkdə səadəti arayanların istək və arzularına cavab olaraq son anda şair belə qərara gəlir ki, səadət bunların heç birində deyil, onun harda olduğunu tapmaq üçün daha çox müşahidə etmək, ömür yolu qət etmək lazımdır:

Seyr edib yaxını, gah da uzağı
Bir az seçə bildim qaranı ağdan
Yaxşı görmək üçün uca bir dağı
Gərək sən baxasan ona uzaqdan (6, 18).

Bəs səadəti harada, nədə axtarmalı? Onu necə tapmalı? Nədir səadət? – sonda müəllifin gəldiyi qənaət budur ki, səadəti uzaqda axtarmaq lazım deyil. İnsan kiməsə, nəyəsə, hardasa gərək olarsa, səadəti tapmış olacaqdır. Xeyirxahlıq, mərhəmət, səxavət ən ali duyğular kimi insan qəlbinə səadətə çatdırar:

Çıraq ol! Nurunu artır günbəgün
Hər yerdə həyatın boğ zülmətini
Məncə, çıraq olub başqalarıyçün
Yananlar tapıbdır səadətini! (6, 18).

Halalı haramdan seçməyi bacaran, əxlaqı gözəl, vicdanlı, dürüst insanların maddi dünyadakı əməlləri ədalətli və doğru olduğu kimi, mənəvi dünyaları da zəngin olur. Bu insanlar hər zaman bəd əməllərdən, “əyri” düşüncələrdən uzaq durmağa çalışırlar. Lakin təəssüf ki, dünyamızda belə insanlardan fərqli olaraq, şər xislətli, mələk cildinə girmiş şeytana bənzər insanlar da çoxdur. B.Vahabzadə əsərlərində onları tənqid atəsinə tutmuş, öz nifrətini bildirmişdir.

Şairin “Oğrular” şeirində iki növ oğru qarşı-qarşıya qoyulur: “kiçik” oğrular və “böyük” oğrular. Müəllif bildirir ki, “kiçik” oğruları, tüfeylilər olan anbar oğrularını tutmaq çox asandır.

Dükan, ya anbar göz önündədir, buna görə də onu artığını, əksiyini tez görmək olur. Lakin “böyük” oğruların əməlləri əsl faciədir, bələdir. Çünki onlar yalnız mal-mülk oğurlamırlar, öz qıfıllı ürəkləri ilə düz ürəkləri açır, vicdan, qəlb, sevinc oğurlayırlar. Şeirir hər misrasında şairin qəzəbi, narahatlığı duyulur, o, haqqı, ədaləti haraylayır, bu mənəvi oğruları kimin tutacağını bilmir:

Bilmirəm, sən mənə başa sal bunu,
Bu hansı zamandır, bu hansı çağdır. –
Əsəb oğrusunu, qəlb oğrusunu,
Sevinc oğrusunu kim tutacaqdır? (6, 51).

“Bəxtiyar Vahabzadə poeziyasında deyim birbaşadır, aparıcı bədii vasitə şair emosiyasını bütün çılpıqlığı ilə təcəssüm etdirən intonasiya çalarlarıdır. Bəxtiyar Vahabzadə predmetin fəlsəfi-ictimai mahiyyətinə enməyi, hadisə arxasında gizlənən məzmunu göstərməyi üstün tutur” (3, 109). Şairin sovet dövründə yazıb “Sandıqdan səsələr” silsiləsinə daxil etdiyi və satirik üslubda qələmə aldığı “Yalan hakim olub” şeiri də ideya baxımından “Oğrular”la səsləşir, şair satiranın gücündən istifadə edərək hadisələrin əsl mahiyyətini sərt dillə ifadə etmişdir. Burada da öz vicdanını itirən, yalançı, ikiüzlü, ləyaqətsiz “əyriilər” tənqid atəşinə tutulur:

Yalanlar həqiqət qiyafəsində,
Yeklər cövlan edir şeş xanəsində
Oğrular, əyriilər zəmanəsində
Əyriilik sayılır fərasət, Allah (4, 73).

“Həqiqi sənətkar... Bəzən od tutub yanır, bəzən Prometey kimi üsyankar, bəzən məsum uşaq kimi kövrək olur və bu zamanlar da onun lirikası insanın qəlbini sarsıdan, ruhi aləmini təlatümə gətirən ülvü bir avazla səslənir. Və biz ona şair deyirik. Bəxtiyar Vahabzadə belə sənətkarlardandır” (5, 87). İlyas Əfəndiyevin söylədiyi bu fikirdə böyük həqiqət vardır, çünki Bəxtiyar Vahabzadə elə sənətkarlardan olmuşdur ki, öz əsərləri ilə birbaşə insanın qəlb dünyasına daxil olmağı bacarmışdır. İnsanın daxili, mənəvi-əxlaqi aləmi, onun ictimai mühitdə, digər insanlarla münasibətdə formalaşması, dəyişməsi, mənəvi axtarışları və bunların nəticəsində kamilləşməsi şairin poeziyasının, daha dəqiq desək, bütün yaradıcılığının aparıcı mövzularındandır. Şairə görə, insan beyni daima, hər an və hər zaman yenilik kəşf etmək, qurub-yaratmaq üçün axtarışdadırsa, onun qəlbə də həqiqəti tapmaq, yaxşını yamandan, düzü əyridən ayırmaq üçün hissələrini cilalamağı bacarmaq gücündədir. Bunun üçün də, onun “kənül gözü” həmişə açıq olmalıdır. Ədibin “İki kor” adlı şeiri də bu mövzudadır. Şair fiziki kor olan insanla mənəvi kor olan insanı müqayisədə verir və göstərir ki, fiziki kor insan bu dünyanın işığından məhrumdursa da, ağına, hissəyə nankör deyil, gözləri kordur, lakin özü kor deyil və ağına gözüylə o görür, duyur. Şeirir sonrakı bəndində başqa bir insan surəti yaradılır, bu insan kor deyil, lakin “gözü görməyir”. Belə insanların hətta dostu göz önündə öldürülsə də, onlar görmədim deyəcəkdirlər. Yaxşıya ortaqlaşub, yamanı görməyən, fikrini, hissini ucadan deməyə çəkinən bu cür insanlar bəzən gördüklərini görmək istəməz, həqiqəti gizləyər, yalanı qoruyurlar. Müəllifin fikrincə, belələrinin yaşadığı həyatın heç bir mənası yoxdur, belə yaşamaqdansa, şərəfli ölmək daha yaxşıdır:

Gözləri görməyən kor deyil hələ,
Görmək istəməyən kordur, deyərdim.
Belə müqəvvaya, belə cahilə
Həyatın özü də gordur deyərdim (6, 53).

B.Vahabzadənin “Təəssüf” şeiri də bu mövzudadır. Dünyada baş verən qırğınlara, fəlakətlərə, şəhərlərin üstünə tökülən bombalara, ölən insanlara, axdılan qanlara etinasız yanaşan insanlar şairi çox təəssüfləndirir. “Çörək yeyə-yeyə, nərd vura-vura” hər axşam televizor arxasından baş verən bu dəhşətləri izləyən insanlar elə bil idman yarışını seyr edirlər. Sinəsində ürək yerinə daş gəzdiren, özündən başqa heç kəsi düşünməyən, vətənə, xalqa, millətə, ümumiyyətlə, insanlığa məhəbbət hissini unudan insancıqların hansı mənəvi-əxlaqi aləmindən, hansı kamilliyindən söz açmaq olar?

Od-alov sürünür şəhərdə dil-dil
Uçur uca evlər, balaca damlar.
Elə bil ekranda qırğına deyil
İdman yarışına baxır adamlar (6, 176).

Mənəviyyat insanın bütün ali hissələrinin, mənəvi dəyərlərinin toplusudur və bunların içərisində nəfsinə qalib gəlməyi bacarmaq, gözütöxlük, şərəf-ləyaqəti qorumaq ən vacib olanlardır. Candan və ruhdan ibarət olan insan maddi dünyanın nemətlərinə aldanıb, tamahının qulu olarsa, nəfsinin əlində aciz qalar. Nəfsini boğmağı bacarmayan insanlar əxlaqını da, vicdanını da, şərəfini də itirirlər. B.Vahabzadənin “Tamah-Ləyaqət” adlı şeiri bundan bəhs edir. Şair bildirir ki, nəfsinə qul olan kəslər gərək ağına yox, mədəsinə güvənsinlər, çünki onların yalnız adı insandır, özlərinin isə adı bir böcəkdən fərqləri yoxdur. Nəfsinə uyanların silahı yalnız xəyanət olur və belə insanlar öz ləyaqətlərini tamahlarına qurban verirlər. İnsan məhz o zaman kamil insan zirvəsinə yüksələ bilər ki, nəfsini öldürməyi bacarsın:

Alçalda-alçalda şəxsiyyətini
heç olur
Şərdən də xeyir güdənlər.
Ac qalar, alçatmaz,
ləyaqətini
tamah qılıncına qalxan edənlər (6, 217).

“Bir məziyyəti xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır. Şair dinindən, irqindən asılı olmayaraq insan şəxsiyyətini hər yerdə uca tutur, onun ləyaqətinin hər hansı şəkildə tapdanmasına etirazını bildirir” (1, 24). Şair ləyaqəti insanın ikinci adı və ən doğru ünvanı hesab edir. O, göstərir ki, insan məhz ləyaqəti ilə qətrə-qətrə insaniləşməyi bacardı, buna görə də ləyaqətlə qazandığı insanlıq adını qorumalı, tamahına əsir etməməlidir.

İnsanın mənəviyyatının formalaşmasına təsir edən ən böyük qüvvələrdən biri də onun səhvləridir. Dahi alman yazıçısı və mütəfəkkiri İ.V.Höte demişdir: “Bəzi insanlar heç vaxt səhvə yol vermirlər, çünki heç nə etmək istəmirlər”. Deməli, insan yaşayıb-yaradırsa, enişli-yoxuşlu, keşməkeşli həyat yollarında fərqli mərhələlərdən keçirsə, müxtəlif səhvlərə yol verə bilər, əgər bu səhvlərin fərqi varıbsa, nəticə çıxardar və bir daha təkrar etməməyə çalışarsa, kamilləşər, əksinə, etdiyi səhvləri görməzsə, hər dəfə əvvəlkindən də böyük yeni səhvlərə yol verərsə, bu zaman uçuruma yuvarlanar. Səhvlər doğru yolu tapmaqda insana həqiqi bir köməkçidir.

“Səhvlərim! Siz mənəsiniz, mən də sizəm!” deyən B.Vahabzadə də bu fikirdə idi ki, insan səhvləri ilə mənəvi aləmini formalaşdırır. “Səhvlərim, səhvlərim” şeirində şair nöqsanları fəryad, əzab, aman adlandırır. Çünki səhv insan qəlbinə ağır yükdür və onun vicdanını mühakimə edir. “B.Vahabzadənin şeir yaradıcılığını araşdıran elə bir tənqidçi (Məmməd Cəfər Cəfərovdan Nizami Cəfərova qədər) olmamışdır ki, onu “narahat şair” hesab etməsin. Həmin narahatlıq, hətta tərəddüd, səhv edib səhvini etiraf etmək və s. müəyyən mənada şairin fərdi xarakterindən irəli gəlir” (2, 23). Şairə görə, insan səhv etdiyi andan ürəyində bir vuruş başlanar:

Səhvlərim boğazımdan bərk yapışıb
Yuxumu da dara çəkir.
Vicdanımı ora çəkir, bura çəkir.
Ürəyimdə vuruş gedir,
Mən kiminlə vuruşuram,
heç bilmirəm (6, 79).

Bu vuruş insanın başqasıyla deyil, özünün özüylə, vicdanıyla vuruşudur, məhz mənəvi dünyası zəngin, əxlaqı kamil insanların qəlbində bu vuruş baş qaldırar. Şair qəlbindəki bu vuruşları alınıdakı qırıqlarla müqayisə edir, çünki onların hər ikisi səhvlərinin nişanəsidir, biri daxildə, digəri isə xaricdə.

Göstərilən bütün nümunələrdən aydın olur ki, B.Vahabzadə poeziyasında mənəvi-əxlaqi kamillik problemi hərtərəfli və dəqiq işlənmişdir. Şair əxlaq və təlim-tərbiyə, eyni zamanda “kamil insan necə olmalıdır?” mövzularıyla bağlı düşüncələrini poeziyada mükəmməl şəkildə ifadə etməyi bacarmışdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Axundlu Y. İstiqlal şairləri. Bakı: “Elm”, 1998, 126 s.

2. Cəfərov N. Bəxtiyar Vahabzadə. Bakı: “Azərbaycan nəşriyyatı”, 1996, 80 s.
3. Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə. I cild. Bakı: “Elm və təhsil”, 2016, 800 s.
4. Vahabzadə B. Bir ömür yuxu. Bakı: “Azərbaycan nəşriyyatı”, 1998, 189 s.
5. Vahabzadə B. Foto-kitab. Bakı: “Azərbaycan nəşriyyatı”, 1995, 128 s.
6. Vahabzadə B. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. I cild. Bakı: “Öndər nəşriyyat”, 2004, 321 s.
7. Vahabzadə B. Seçilmiş əsərləri. İki cildə, II cild. Bakı: “Öndər nəşriyyat”, 2004, 231 s.
8. Zakir Q. Seçilmiş əsərləri. Bakı: “Avrasiya Pres”, 2005, 400 s.

XÜLASƏ

Müasir Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi olan Bəxtiyar Vahabzadə bədii ədəbiyyatın insanın mənəviyyatının formalaşmasında təsiri ilə bağlı nümunə göstərən qüdrətli sənətkarlardan idi. Onun bütün ədəbi-bədii yaradıcılığında təlim-tərbiyə məsələlərinin məğzini təşkil edən “mənəvi-əxlaqi kamillik” mövzusu əsas və aparıcı yeri tutmuşdur. Mənəvi-əxlaqi kamillik mövzusu Bəxtiyar Vahabzadə poeziyasında əhatəli və dəqiq işlənmişdir. Müəllif insanın mənəvi-əxlaqi dünyasının bütün qatlarını özünəməxsus incəliklə açmağı bacarmışdır. Bu baxımdan şairin poeziyası ayrıca tədqiq olunmalıdır.

Açar sözlər: poeziya, mənəviyyat, əxlaq, tərbiyə, cəmiyyət.

Rəyçi: prof. A.Ə.Abasov

MİLANƏ VİDADİ qızı AXUNDOVA

II kurs magistrant

Bakı Dövlət Universiteti

BƏXTİYAR VAHABZADƏ POEZİYASINDA “TARİXDƏ İNSAN VƏ İNSANDA TARİX” MÖVZUSU

Ulu tanrının yaratdığı bütün canlı və cansız aləmin ən zəkalisı, ən qüdrətli və ən alisi olan İnsan, yaranmışların, mövcud olanların mərkəzində dayanıb, tarixi yazan, qoruyan müqəddəs və qüdrətli varlıqdır. Yaşanan və yaşadığımız dünya insan əməllərinin – maddi və mənəvi sərvətləri ilə (şadlıq-sevinc-fərəh, qəm-qüssə-kədər, çox çeşidli maddi nemətlərlə) zəngin olsa da, dünya-zaman hələ də düzəlmir ki, düzəlmir. Həmişə olduğu kimi indi də dünyanı düzəlməyə qoymayan insandır. Ustad H.Cavidin dediyi

“İblis nədir?

– Cümlə xəyanətlərə bais...

Ya hər kəsə xain olan insan nədir?

–İblis!..” (2, 104).

indi özü-özü ilə əlbəyaxadadır. Kökləri dərinə - qədimlərdə olan, “Ağılın faciəsi” bu günlərdə dünyanı-zamanı, bütün bəşəri narahat etməkdədir. Vaxtilə tez-tez deyirdilər, təkrar edirdilər ki, “Ağarıb saçları qocaldıqca, gəncləşir həyat”. Amma unudurdular ki, bu gəncləşən həyatın – dünya və zamanın taleyi-ixtiyarı, həmişə olduğu kimi indi də insanın əlindədir. Vay o gündən ki, bu hökmranlıq dünyanı çaxnaşmaya salan təxribatçı, şovinst bəzi qərb dövlətlərinin, erməni xislətli siyasətbazların, paşinyanların əlində olsun. Böyük filosof şair B.Vahabzadə bu faktı, bu həqiqəti uzaqgörənliklə və yüksək bədiiliklə ifadə edirdi:

Bəxtiyar, qüdrətin əqlə güvəndi,

Göylərin əsrarı yerlərə endi.

Barmaqdan asılıb taleyi indi

İnsan əməlinə kaş dözə dünya... (7, 270).

Dünyanı lərzəyə salan, qorxu-səksəkə-narahatçılıq içərisində saxlayan, həyatı məhv etmək gücünə malik olan dağıdıcı; raket-nüvə-atom silahlarını kim yaradıb? İnsan! Nə üçün-kim üçün yaradıb?... Bütün bu sorğu-sualların cavabı “Tarixdə insan, insanda tarix” faktının içərisindədir. Bu fakt ona da aydınlıq gətirir ki, “tarixdə yaşayıb, tarixi özündə yaşadan” insanın, görəsən, sevinci-

fərəhi-şadlığı çoxdur, yoxsa kədəri-qəm-qüssəsi... Bu sualın cavabını da biz B.Vahabzadənin sovet dövründə yazdığı poeziya nümunələrindən tapdıq:

Unudulub çoxdan bəri,
Dünyanın toy-düynləri,
Ötüb-keçib şən günləri
Dərdi, qəm-qüssəsi qaldı... (8,321).

Geniş və tam halda bütün bu sorğu-sualların cavabını həmişə olduğu kimi, çirkab qəbul etməyən tarix və “tarixdə insan, insanda tarix” faktının özü verəcək.

Tarix uludur – müqəddəsdir – onu da diqqətdə saxlıyıb, təbliğ edir ki, həmişə olduğu kimi indi də dünyada haqq-ədalət, müqəddəs insanlıq əksik olmayıb, yamanı kimi, yaxşısı da, qüdrətli də olub, var və olacaq!... Yamanı dedikdə, söhbət həyata – insanlığa qənim kəsilənlərdən, erməni xislətli xainlərdən, “nəfsi-əmmarənin” əlində əsir olanlardan gedir... Belə insanları nəzərdə tutub böyük sənətkar Ə.Haqqverdiyev yüksək bədiiliklə əsaslandırır ki, (“Pəri cadu” əsərində) “İnsan, nəfsi-əmmarənin dalınca gedərsə, bələlara uğrayıb fövt olar”. Necə ki, əsərin qəhrəmanı Qurban oldu. İndi də yalan-hiyələ-fırılacaq yolu tutan Paşinyan özü ilə birlikdə millətini də bu bəlaya sürükləyir.

Bütün bu ali mülahizə, tövsiyyə və həqiqətlərin ünvanlandığı məkan, dünya-zaman-insan və bu üçlüyü dərinləndirən, saf-çürük edən Ulu Tarixdir. Haqq və ədalət məbədgahı olan tarix onu yaradanların yaratdıqları ilə zənginləşir. Keçmişin keçən və indinin görünən və görünməyən izlərini, qanlı müharibələrini, dağıdıcı fəlakətlərini, “ağ və qara” günlərini, ağrılı-acılı illərini, eyni zamanda əsrarəngiz yüksəliş dövrlərini, şanlı qələbələrini özündə sığdıran tarix, bu günün insanına dünənindən xəbər verir, sabahı üçün ibrət dərsi – müəllim olur.

Tarixin səhifələrində insan kimdir? İnsan tarixin həm aydın, həm də qaranlıq səhifələrinin yaradıcısıdır. O, Mirzə Cəlilin “Ölülər”i, Cavidin “İblis”i ilə mübarizə apararaq nəfsi, tamahı öz içində boğub, cəhaləti yox etməyə çalışsan, eyni zamanda “İblis”ə qul olub “qan püskürən”, “atəş savurandır”. İnsan təbiətin özü kimi başdan-başa ziddiyyətlərdən ibarətdir.

Qeyd etdiyimiz kimi, tarixi yaradan da, yaşadan da insandırsa, demək o, böyük qüvvədir, öz cismində, ruhunda bütöv bir tarixi sığdırmağı bacaracaq qədər böyük. Şərqdə ilk operanın əsasını qoymuş Ü.Hacıbəyov, ömrünün son illərində eşitməsə də, qüdrətli əsərlər yaradan L.V.Bethoven kimi sənətkarlar musiqinin tarixini qızıl hərflərlə yazdığı kimi, cəsarəti, insanlıq eşqi, vətən sevgisi, xalqa bağlılığı ilə seçilən, yaşadığı dövrə öz əsərləri ilə möhrünü vuran Ə.Cavadlar, M.Müşfiqlər, H.Cavidlər özləri başdan-başa tarix deyilmi? Deməli, tarixi yazan, elə tarixdə yaşayan – tarix olan insanın özüdür.

Tarix dedikdə hər hansı bir xalqın, millətin müəyyən bir zaman kəsiyində varlığı, yaratdığı, yaşadığıdır demək, bu anlayışı məhdudlaşdırmaqdır. Əgər belə olsaydı, bu zaman tarix yalnız həmin dövr üçün aktual olardı. Tarix elə bir anlayışdır ki, o “yaşlandıqca” əzəmətliləşir, əzəli-əbədi olaraq dünya-zaman və insan üçün “ibrət dərsi olmaq” vəzifəsini şərəflə yerinə yetirir.

Öz adı ilə tarix yazmağı bacaran görkəmli sənətkarlardan biri də dahi Azərbaycan şairi B.Vahabzadədir. O, yüksək şairlik istedadı ilə nəinki oxucuların qəlbində yer almış, eyni zamanda ədəbiyyatın məşhur qələm sahibləri tərəfindən də yüksək qiymətləndirilmişdir. “Şair Bəxtiyarın bəxtiyarlığı onun qibtə ediləcək dərəcədə böyük olan poetik istedadıdır. Bu yaradıcılıq istedadı ona dərin xalq məhəbbəti qazandırmışdır. Onu vətənin sevimli şairi etmişdir. Belə bir tale səadətdir. Belə bir insan həqiqətən bəxtiyardır. Bu bəxtiyarlıq bir insan, bir vətəndaş, bir nəğməkarın bəxtiyarlığıdır. Mən Bəxtiyarı belə tanımışam, belə duymuşam, belə sevmişəm” – Rəsul Rza (6,54).

“B.Vahabzadə şeirimizin Füzuli, Vaqif, Sabir, S.Vurğun, Aşəq Ələsgər, Şəhriyar bulağından su içmişdir. O, sözü elə gözəl oynadır, elə parlaq təzadlar yaradır, fikri gözlənilmədən elə döndərir, elə dərinləşdirir və fəlsəfi ümumiləşdirmələr səviyyəsinə elə qaldırır ki, oxuyanda valeh olursan, hədsiz sevinc və mənəvi estetik ləzzət duyursan” – Mirzə İbrahimov (6,68).

“Vətənin tale xəritəsi B.Vahabzadə əsərlərində bəzi tarix və coğrafiya kitablarından daha dolğun əks olunub. B.Vahabzadə şeiri sonrakı nəsillərə vətəndaş olmağı, sözü üzə şax deməyi, həqiqəti cəsarətlə söyləməyi öyrədib...B.Vahabzadə poeziyası öz oxucusuna yalana nifrəti, həqiqətə məhəbbəti tərbiyə edir” – Məmməd Aslan (6,117).

Həqiqətən də, B.Vahabzadə öz şəxsiyyəti, mənəviyyəti və əsərləri ilə həm tarixdə silinməz iz qoymağı, həm də özü bir tarix olmağı bacarmışdır. Onun mövzü dairəsi geniş olan yaradıcılığı bunun bariz sübutudur. Belə ki, mənəvi-əxlaqi kamillik problemi, əxlaq və təlim-tərbiyə məsələləri, ailə-məişət, övlad-valideyn münasibətləri kontekstində “Tarixdə insan kimdir”, dünya haqqında poetik düşüncələr, vətəndaşlıq və vətənpərvərlik haqqında fikirlər, insan və vətəndaşlıq borcu məsələləri kontekstində isə “İnsanda tarix nədir” sualları şairin əsərlərində öz cavabını tapmışdır. Bir sözlə, müasir poeziyada “İnsan və zaman” problemi B.Vahabzadə yaradıcılığında hərtərəfli əks olunmuşdu. “Şair gərgin yaradıcılıq axtarıqlarının məhsulu olan “İnsan və zaman” silsilə şeirlərində zamanla yarışan bir fikrin surəti və sonsuzluğu, sərhədsiz dünya və ömür ətrafında düşüncələrə dalır. İnsan kamalla yeni zirvələr fəth etdikcə sürət çoxalır, zaman ləngiyir, kainat böyüyür və genişlənir” (1, 166).

AMEA-nın müxbir üzvü, ədəbiyyatşünas Yaşar Qarayevin fikrincə, “Bəxtiyar şeirində zamana maraq – xalqın mənəvi əbədiyyətinə, mənəvi “indi”sinə və keçmişinə olan maraq deməkdir. Zaman onu yalnız tarixi taleyi ilə xalqın mənəvi və əxlaqi həyat təcrübəsi ilə bağlılığı baxımından düşündürür və narahat edir. Keçmişə də, gələcəyə də şair məhz “Vətən tarixi”nin səhifələri kimi vərəqləyir” (4, 16).

B.Vahabzadə elə bir “tarixdir” ki, hər zaman xalqını, millətini düşünmüş, vətənin keçmişinin ağrısını, gələcəyinin qayğısını öz ürəyində çəkmişdir. O, öz vətəndaşlıq borcunu dərk edən əsl vətənpərvər olmuşdur. Özünü “Oğuzdan törəyən türk oğlu türk” adlandıran və kimliyi ilə fəxr edən şair zaman-zaman özündən narazı və şikayətçi olmuşdur, təbii ki, bu narazılıq və şikayətçilik sənətkarın şəxsi taleyi ilə bağlı deyildi, çünki şair vətənin sevincini də, dərini də öz ruhuna hopdurmuş, xalqı ilə gülüb, onunla birgə ağlamışdır:

Adımı dəyişin, bilinsin yolum,
Məgər bəxtiyaram, Bəxtiyar olum?
Sınəmə dağ çəkən bir belə dağla
Mən ağlar bəxtimə necə yar olum? (5,45).

“Bəxtiyar sözün əsl mənasında və bütövlüyü ilə o zaman bəxtiyar ola bilərdi ki, insana möcüzə kimi gələn, gerçəkləşməsi millətini və yurdunu əsl bəxtiyara çevirəcək bütün ülvi arzuları onun payına düşmüş ömür möhləti içərisində həyata keçsin”(3, 5).

Doğrudan da, o insan adını tarixdə yaşada və özü bir tarix ola bilər ki, o, şəxsi mənafeyini unudub, xalq, millət, vətən üçün çalışsın, bəxtiyarlığı düşməndən təmizlənmiş vətəndə və bu vətənin parlaq gələcəyində tapsın. Şair bunun üçün – insana tarixdən bir külək kimi əsib keçməmək üçün, kim olduğunu dərk etmək üçün səslənir, həyatın axarını qədərə bağlayan yatmış beyinləri oyatmağa çalışır:

Bizim sükançımız qədərmi yalnız?
Çalışmaq, çarpışmaq boş əfsanədir?
Əgər mütləqdirsə alın yazımız
Bəs bizə verilən bu ağıl nədir? (5,180).

Bəzən isə B.Vahabzadə ömrünü hədəf keçirənləri, yaşamağın qüdrətini və dəyərini anlamayanları tənqid edərkən onlara qarşı öz həyat yolu ilə tarix yaratmağı bacaranları qoyur, maraqlı müqayisələr aparır:

“Bu dünya beş gündür”,-deyib hər yerdə
Sağ ikən qəbirdə uzanan da var.
Öz alın tər ilə bircə ömürdə
Yüz insan ömrünü qazanan da var (8,155).

Nümunənin ilk iki misrasında şairin qəzəbi hiss olunur, belə ki, müəllifə görə, “dünya beş gündür” fəlsəfi ilə yaşayanların ölmüş bir insandan heç bir fərqi yoxdur, çünki o insanlar üçün yalnız “bu günləri” maraqlıdır, onlar gələcəyin xoş günləri üçün çalışmadıqları kimi, öz vətəndaşlıq borclarını da, vətənə, millətə sevgi kimi ali hissləri də unutmuşdurlar. Bu insanlardan fərqli olaraq “bircə ömrünə” yüz insan ömrünü sığdırmağı bacaran “tarixlər” isə təqdirə layiq insanlardırlar. Əlbəttə ki, şair tarixdə iz qoyaraq yaşamağın çətinliyinin fərqi idi. Lakin o, belə hesab edir ki, “yaşamaq yanmaqdır”sa, “yanasan, gərək”. Bəli, o, həyatın mənasını da bunda görürdü. Necə ki,

“şamın həyatı onun yanmağındadır”sa, eləcə də insanın həyat yolu mübarizələrdən, sınaqlardan, çarpışmalardan keçməlidir.

Qeyd etdiyimiz kimi, tarix “yaşlandıqca” əzəmətliləşir, əzəmətli tarix isə həmişə müasirdir. Tarixin hər anını özündə saxlayan zaman çox mücərrəd, bir o qədər də dəqiq bir anlayışdır. Təsadüfi deyildir ki, B.Vahabzadə yaradıcılığında “zaman” problemi həmişə “insan” problemi ilə paralel şəkildə işlənmişdir. İnsandır mı zamanı ya zamandır mı insanı dəyişən? , zamandır mı sonsuz olan, yoxsa insan əməlləridir mi zamanı sonsuzlaşdıran? Bu kimi suallar müəllifin əsərlərində öz cavabını tapmışdır:

Qocaldır insanı, qocaldır zaman;
Ürəyin atəşi, közü qocalmır.
Dağları, daşları, qocaldan zaman,
Bilmirəm, bəs niyə özü qocalmır? (8,282).

Şairin “Qocalmır” şeirində oxucuya çatdırmaq istədiyi fikir budur ki, zaman insanı fiziki qocaltsa da, düşüncələrini, duyğularını, arzu və xeyallarını, ürəyinin atəşini qocalda bilmir, insanın yaşayıb-yaratmaq arzusu hər zaman gənc qalır. Sonrakı bənddə isə müəllif fikrini daha da dərinləşdirir:

Bəxtiyar, düşünək biz dərin-dərin
Xeyallar möhtəşəm, arzular şirin
Əsl sənətkarın, əsl şairin
Özü qocalsa da, sözü qocalmır (8,283).

Hər bir insan yaxşı ya pis, doğru və ya yanlış olmaqla tarixdən gəlib keçir, öz izini qoyur, eyni zamanda hər insan öz ömür yolu ilə bir “tarix” olur. Əsas olan budur ki, “tarix”in “səhifələr”i düz “hərflər”lə yazılmış olsun. Əgər belə olarsa, tarix nə qədər “qocalırsa”, “qocalсын”, insanı nə qədər qocaldırsa, qocalсын, əsl sənətkarların fikri, sözü qocalmayacaqdır.

B.Vahabzadə qüdrətli söz ustası, vətənpərvər, insanpərvər şair olduğu qədər, insanlığın gələcək taleyi barədə düşünən, narahat olan bir vətəndaş olmuşdur:
Qorxuram dünyada bir zaman gələ
İnsanlar yaşaya, insanlıq ölə (6,28).

Narahat qəlblə şair bu hissləri keçirməkdə heç də haqsız deyildi, çünki insanlıq ölərsə, bəşəriyyət məhv olar, tarixin səhifələrini yazan “tarixlər” də yox olar.

Bəxtiyar Vahabzadə elə bir tarix yazdı, elə bir bədii irs qoyub getdi ki, nə qədər zaman ötüb keçsə də, onun əsərləri ilə tanış olan hər bir oxucu qəlbinin gözünü açacaq, öz qaranlıq düşüncələrinə aydınlıq gətirəcəkdir. Şairin fikirləri o qədər dərin, mənalıdır ki, nəinki oxucuların ürəyinə yol tapmış, eyni zamanda müəllifin özünün də tək olduğu zamanlarda dostuna, sırdaşına çevrilmişdir:

Adamlar içində tək oluram mən,
Uzanır günüm də, gec axşam olur.
Mən tək olan zaman fikirlərimin
Hər biri yanımda bir adam olur (6,49).

B.Vahabzadə ədəbi-bədii irsini sistemli – ardıcıl şəkildə araşdırmaq, tədqiq etmək “tarixdə insan, insanda tarix” faktına aydınlıq gətirmək deməkdir...

“Tarixdə insan, insanda tarix” faktının bariz nümunəsi olan B.Vahabzadənin ədəbi-bədii irsi, xüsusilə, poeziyası əzəli və əbədi vətəndaşlıq ruhu, “insan və zaman”, “sənətkar və müasirlik” prinsipləri – tələb və ehtiyacları ilə bağlı olduğu üçün əbədidir...

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abdullayev C.M. və b. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı (Ali məktəblər üçün dərslik). İki cildə. II cild. Bakı: “Bakı Universiteti nəşriyyatı”, 2007, 564 s.
2. Cavid H. Seçilmiş əsərləri. Beş cildə. III cild. Bakı: “Lider nəşriyyatı”, 2005, 304 s.
3. Hüseynov R. “Bəxtiyar vahabzadənin arzuladığı Bəxtiyar gələcək”. Risalə. Araşdırmalar toplusu. XI cild. Bakı: “Elm və Təhsil” nəşriyyatı, 2015, 232 s.

4. Qarayev Y. Poeziya və nəsr. Bakı: “Yazıçı” 1979, 198 s.
5. Vahabzadə B. Bir ömür yuxu. Bakı: “Azərbaycan nəşriyyatı”, 1998, 189 s.
6. Vahabzadə B. Foto-kitab. Bakı: “Azərbaycan nəşriyyatı”, 1995, 128 s.
7. Vahabzadə B. Seçilmiş əsərləri. Bakı: “Azərnəşr”, 1961, 273 s.
8. Vahabzadə B. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. I cild. Bakı: “Öndər nəşriyyat”, 2004, 321 s.
9. Vahabzadə B. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. II cild. Bakı: “Öndər nəşriyyat”, 2004, 231 s.

XÜLASƏ

B.Vahabzadə yaradıcılığında “tarixdə insan və insanda tarix” mövzusu hərtərəfli və dəqiq işlənmişdir. Dahi şair bu haqqda, xüsusilə, öz poeziyasında estetik zövqü oxşayan, eyni zamanda insanı dərinlən düşünməyə vadar edən nümunələr yaratmışdır. Buna görə də B.Vahabzadə irsini sistemli şəkildə araşdırmaq “tarixdə insan, insanda tarix” faktını aydınlaşdırmaq deməkdir. Çünki ədibin yaradıcılığında həm “tarixdə insan kimdir?”, həm də “insanda tarix nədir?” suallarına cavab tapa bilirik. B.Vahabzadə öz şəxsiyyəti ilə də buna bariz nümunədir.

Açar sözlər: tarix, insan, dünya, zaman, şəxsiyyət

Rəyçi: prof. A.Ə.Abasov

NARİFƏ KAMANDAR qızı İSMAYILZADƏ

II kurs magistrant

Bakı Dövlət Universiteti

BOSNİYA-HERSEQOVİNA ƏDƏBİYYATINA QISA BİR NƏZƏR

Bosniya və Herseqovina Balkan yarımadasının şimal-qərb hissəsində yerləşən Avropa ölkəsidir. “Ölkə adının etimologiyası Bosniya çayının adı ilə bağlıdır və sözün kökü çox güman ki, qədim İllirya dilindən gəlir” [1, s. 6]. Miladdan öncəki dövrlərdən bu günə qədər bosniyalıların yaşadığı torpaqlar illiryalılar, keltlər, alman, qotlar, farslar, avarlar, peçeneqlər, hunlar, slavyanlar, türklər, xorvat və serb kimi bir çox fərqli etnik tayfalarla ev sahibliyi etmişdir. Bosniya-Herseqovinanı özünəməxsus edən cəhəti etnik tərkibinin zəngin olmasıdır. Əsasən Bosniya, Serbiya və Monteneqroda yaşayan bosniyalılar bu coğrafiyanın digər slavyan icmaları olan serblər və xorvatlarla qohum xalqdır. “Din və məzhəb ayrılığı bu üç xalqı bir-birindən fərqləndirən ən əsas xüsusiyyətdir” [3].

Bosniya ədəbiyyatı ümumilikdə dörd fərqli dövrdə tədqiq olunur. Bu, müəyyən mənada Bosniyanın siyasi tarixinin əksi kimidir. Buna görə Osmanlı dövrü, Avstriya-Macaristan idarəetmə dövrü, Yuqoslaviya Krallığı dövrü və Titonun rəhbərliyi ilə qurulan Yuqoslaviya dövrü Bosniya ədəbiyyatı tarixində də bir mərhələ təşkil edir.

Bosniya xalqı osmanlıların fəth etdiyi digər Balkan ölkələrindən fərqli olaraq islamı kütləvi şəkildə qəbul etmişdir. Yeni dinin asanlıqla qəbul görməsində əsas səbəb o torpaqlarda mövcud olan boqomilçilik dini məzhəbinin islam dini ilə oxşar cəhətlərə malik olmasıdır. Boqomil təriqətinə sitayiş edən slavyanlar və Osmanlı türkləri arasında kilsə təzyiqlərinə qarşı bir növ siyasi ittifaq yaranır. “Bu siyasi ittifaq bu coğrafiyada türklərin fəth prosesinin sürətlənməsinə səbəb olmuşdur.” [4, s. 84].

İslamiyyəti qəbul etmiş bosniyalı müsəlmanlar kiril əlifbasını ərəb əlifbasıyla əvəz etmiş, daha dəqiq desək, boşnak dilində olan mətnləri osmanlıların istifadə etdiyi hərflərlə yazmışdır. Həmin dövrdə ərəb əlifbasının boşnak dilinə uyğunlaşdırmaq üçün ziyalılar xüsusi səy göstərmişdir. Boşnakların rəis-ül-üləması Hacı Mehmed Camaləddin Çavuşeviç bu sahədə ən çox mübarizə aparan şəxs olmuşdur. Birinci Dünya Müharibəsinə qədər boşnakların nəşr olunan kitab və jurnallarında məhz ərəb əlifbasından istifadə olunmuşdur.

Osmanlının tərkibində inkişaf edən Bosniya ədəbiyyatı iki istiqamətdə tədqiq olunur. Birinci istiqamət Adnidən (1420-1474) başlayaraq boşnakların türk dilində yazan son divan şairi Herseqli Arif Hikmətə (1829-1903) qədər davam edən ədəbi dövr, ikinci istiqamət isə “Alhamiyado” kimi

adlandırılan ədəbiyyat növüdür. “Alhamiyado” ədəbiyyatı 1878-ci ilə qədər boşnakların serb-xorvat və ərəb hərfləri ilə yazılmış ədəbiyyatıdır. Təxminən 500 illik geniş bir dövrü əhatə edən bu ədəbiyyat Bosniya ədəbiyyatının ən maraqlı və önəmli bir hissəsini təşkil edir. “Həm xarici, həm də bosniyalı tədqiqatçıların bu dövrə aid araşdırmaları bizə göstərir ki, türk dilində yaranan Bosniya ədəbiyyatı həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət baxımından Osmanlı Divan ədəbiyyatının davamçılarından biri hesab edilməlidir” [2, s. 78].

Alhamiyado ədəbiyyatının boşnaklar tərəfindən nə zaman yaradıldığı haqqında dəqiq tarix mövcud deyil. Amma bir çox araşdırmalar əsasında bu ədəbiyyatın ilk nümunələrinə XVII yüzilliyin sonunda rast gəlinəyi haqda məlumatlar verilir. Bu ədəbi nümunələr XIX əsrə qədər yazılmağa davam etmişdir.

“Alhamiyado ədəbiyyatının ilk və ən məşhur nümunəsi Məhəmməd Həvai Üskufinin qələmə aldığı Makbul-i Arif (Potur Şahidi) adlı mənzum lüğətdir” [8, s. 165]. 1601-1651-ci illərdə yaşamış Həvai didaktik şeirləri və 1631-ci ildə (Potur Şahidi) adlı ilk türkcə-boşnakca mənzum lüğəti ilə tanınır. “Lüğətin ön sözündə özü haqqında boşnak (bosnəvi) kimi bəhs edir və boşnak dilinin digər dillərdən fərqli olduğunu bildirir” [6, s. 64]. Övliya Çələbi “Səyahətnamə”də Həvainin adını hörmətlə anır. Alhamiyado ədəbiyyatının ilk nümunəsi olan və yazıçı tərəfindən IV. Murada ithaf olunan bu lüğət 1868-ci ildə Otto Blau tərəfindən nəşr edilmişdir.

Yazılı ədəbiyyatla birgə Osmanlı dönəmində boşnakların xalq ədəbiyyatı da inkişaf etmişdir. Əsasən mərkəzi şəhərlərdə inkişaf edən xalq ədəbiyyatı nümunələrində dil və melodiya baxımdan Şərqi xalqların ədəbiyyatına yaxınlıq aydın şəkildə nəzərə çarpır. Bu təsir xüsusi olaraq “sevdalinka” kimi adlandırılan sevdə nəğmələrində özünü göstərir. Bundan əlavə Bosniya xalq ədəbiyyatı lirik dastan və balladalar cəhətdən də zəngindir. Bu dastanlarda boşnak ailələrinin tarixi və yaşayış tərzini ustalıqla təsvir edilmişdir.

Bosniya xalq ədəbiyyatının ən məşhur nümunəsi “Hasanaqinitsa” (“Həsən ağanın arvadı”) adlı balladadır. İlk dəfə İtalyan filoloqu və səyyah yazıçı Alberto Fortis tərəfindən 1774-cü ildə Venesiyada nəşr olunan bu əsər bir çox folklorşünas və şairin diqqətini cərkərək Avropa xalq ədəbiyyatının dəyərli bir parçası kimi dəyərləndirilmişdir. Göte də bu balladaya heyran olmuş və orijinal versiyasındakı melodiyanı hifz edərək alman dilini tərcümə etmişdir. 1778-ci ildə Göte tərəfindən nəşr olunan bu ballada bütün Avropa dillərinə tərcümə edilmiş və Bayron, Puşkin, Lermontov, Qrimm, Lamartini, Koptar, Mitskeviç kimi məşhur ədiblərin diqqətini cəkməmişdir. Bu ballada xalq ədəbiyyatı nümunəsi olaraq başqa dillərə ən çox tərcümə olunan (sadəcə İngilis dilinə on altı dəfə) və haqqında ən çox məqalə yazılan bir nümunədir. “Hasanaqinitsa” balladası bir çox folklorşünasın Bosniya ədəbiyyatına marağına səbəb olmuşdur. “Bosniya ədəbiyyatında “Ömər ilə Merima”, “Moriç qardaşları” və “Hifzi Bəy Durmuş kimi dastanlar” və hekayələr də çox dəyərli xalq ədəbiyyatı nümunələridir” [5, s. 21].

Bosniya ədəbiyyatı Avstriya-Macaristan dövründə (1878-1918) yeni bir istiqamət almışdır. 1878-ci il Berlin Konqresinin qərarlarından sonra osmanlılar Bosniya və Herseqovinanı tərk etmək məcburiyyətində qalmışdır. Bosniya-Herseqovinanın Avstriya-Macaristan hökumətinə altına daxil olması digər xalqlarda olduğu kimi ictimai-siyasi, təhsil və mədəni inkişafında böyük ölçüdə təsirini buraxmışdır. Bosniyalılar bu dövrdə dini və təhsil haqlarından əlavə bir çox hüquq və azadlıqlardan məhrum olmuşdur. Mədəni həyatda müəyyən bir durğunluq özünü göstərmişdir. Birinci dövr (1878-1882) ədəbiyyatın bir növ “ölü” dövrü hesab olunur. Nəşriyyatlarda fəaliyyət sönük bir hal alır. Boşnak dilində və ərəb hərfləri ilə sadəcə üç-dörd qəzet çap olunmağa davam etmişdir. Boşnakcaya uyğunlaşdırılmış ərəb hərflərinin yerini yavaş-yavaş latın əlifbası alır.

1878-ci ilin sentyabrında yeni hakim qüvvələr tərəfindən nəşr olunan “Bosansko-Hercegovackih novina” (Bosniya-Herseqovina qəzeti) və 1881-ci ildən etibarən “Sarajevski list” (Sarayevo qəzeti) adlı siyasi məzmunlu qəzetlərdə bosniyalı yazıçıların heyətə daxil edilməsi və xalq ədəbiyyatı örnəklərinə yer verilməsi Bosniya ədəbiyyatının inkişafına xüsusi təkan vermişdir. “Bundan əlavə, 1881-ci ildə serbiyalı yazıçı Miloş Mandiçin hazırladığı “Turcizmi u Bosni” (“Boşnakçada türk sözləri”) adlı lüğətin nəşri “bosniyalı”ların varlığını qəbul etmək baxımından layiqli addım kimi görünür” [9, s. 22].

Avstriya-Macaristan idarəetmə dövrünün ikinci mərhələsi (1883-1897) milli özünüdərk prosesinin daha da gücləndiyi dövrdür. Bu yeni vəziyyət ədəbiyyata da təsirsiz ötüşməmişdir. Durgunluq vaxtından sonra bir neçə yazıçı XIX yüzilliyin sonlarına doğru yeni Bosniya ədəbiyyatının təməlini qoymuşdur. Avstriya-Macaristan idarəçiliyi altında yaranmağa başlayan bu ədəbi mərhələdə şair və yazıçılar ərəb hərflərinin əvəzinə latın hərflərindən istifadə etməyə başlamışdır.

Yazıçılar arsında yeni vəziyyətə ilk ayaq uyduran və yeni ədəbi axımın başlanmasına Mehmed bəy Kapetanoviç Lyubişka öncüllük etmişdir. M.K. Lyubişka “Risaleyi Əxlaq” adlı ilk kitabını (1883) latın hərfləri ilə nəşr etdirmişdir. “Daha sonra “Xalqın varlığı”, “Şərqi varlığı” adlı kitablarını yayımlamaqla çağdaş Bosniya ədəbiyyatının istiqamətini təyin etmişdir” [5, s. 19].

Üçüncü dövr (1897-1905) xorvat və bosniyalı yazıçılar arasında əlaqələrin intensiv hal olduğu dövrdür. Bu dövrdə nəşr olunan Xorvatiya jurnallarında bosniyalı müəlliflər də yer almışdır. Mehmed bəy Kapetanoviç Lyubişkadan başqa Safvet bəy Başaşiç, Ethəm Mulabdiç, Osman Nuri Hacıç, Avdo Qarabəqoviç, Mustafa Kazım Çatiç kimi boşnak yazıçılar Bosniya elm və mədəniyyətinin avropalaşmasında xüsusi səy göstərmişdir. Bu dövrdə bosniyalı yazıçılar Qərbə gedən yolda xorvat yazıçıları təqlid etmişdir. Bu illərdə Bosniya ədəbiyyatı illər boyunca Şərq ənənələri ilə formalaşmasına baxmayaraq Serbiya və ya Xorvatiya ədəbiyyatından geri qalmamışdır.

Avstriya-Macaristan hökmranlığından sonra Yuqoslaviya krallığı tərkibində qalan boşnaklar yenə də yeni ölkə düzəlinə ayaq uydura bilməmişdir. İkinci Dünya müharibəsindən sonra mövcud durum sabitləşən zaman boşnak yazıçılar yeni təşkilat və cəmiyyətlər qurmuş, ədəbiyyatla bağlı yeni jurnallar dərc etdirmişdir. Bu hadisədən cəsarətlənən yazıçı Əhməd Mulaxaliloviç Bosniya ədəbiyyat nümayəndələrinin o dövrün dərslərinə salınmaması haqqında “Qeyrət” dərgisində bu fikirləri ifadə etmişdir: “Heç mövcud deyilməmiş kimi müsəlmanların ədəbiyyatı orta məktəb dərslərinə salınmışdır. Hətta müsəlman yazıçılar universitetlərdə də tədris olunmur. Bu səbəbdən də Yuqoslaviya ədəbiyyatını tədris edən müəllimlər ədəbiyyatımız haqqında heç nə bilmir” [7].

Safet bəy Başaşiç ilə Musa Kazım Çatiçin şeir ənənəsini davam etdirən Həməzə Humonun (1895-1970) bu dövr yazıçıları arasında önəmi çox böyükdür. H. Humo Uzun illər boyunca “Qeyrət” dərgisi ilə əməkdaşlıq etmişdir. Bosniya ədəbiyyatında şair kimi tanınan Həməzə Humonun 1927-ci ildə nəşr etdiyi “Grozdanın kikit” (“Qrozdanın qəhqəhəsi”) adlı əsəri ilə modern Bosniya romanının təməlini qoymuşdur. Avropa ədəbiyyatında geniş yayılmış ekspressionizm və Qərb ədəbiyyatına xas xüsusiyyətlərin təsiri boşnak ədəbiyyatında bu romanda öz əksini tapmışdır. “Qrozdanın qəhqəhəsi” əsəri Almaniyada bir neçə dəfə nəşr edilmişdir.

Həməzə Humonun romana gətirdiyi yenilikləri Əhməd Muradbəqoviç (1907-1972) hekayə janrında davam etdirmişdir. Bu çağdaş yazıçının hekayələrində Şərq və Qərb, ənənəvi Osmanlı-islam kulturu ilə Avropa mədəniyyətləri arasında baş verən ziddiyyətlər və qarşıdurmalar bədii əksini tapır. İki dünya müharibəsi arasında millətinin psixoloji, etnik və mədəni istiqamətlərdə alın yazısını incələyib gəldiyi nəticələri uğurlu şəkildə təsvir edən Əhməd Muradbəqoviçin 1924-cü ildə nəşr olunan “Həməzə Novələ” (“Hərəm hekayələri”) adlı əsəri özünəməxsus bir yazıçı dəsti-xətti ilə qələmə alınmışdır. Yazıçının insanın daxili və xarici dünyası arasındakı əkslikləri incələyərkən ekspressionist üsluba üz tutduğu diqqətə çarpır.

İki dünya müharibəsi arasında hekayə və romançılar siyahısında A. H. Byelovats, Aliya Nametak, Həsən Kikiç, Ziya Dizdareviç, Ənvər Çolakoviç kimi bir çox dəyərli yazıçı vardır. A. H. Byelovats (1886-1972) özündən öncə yazan yazıçılara nəzərən romanlarında boşnak ailəsini daha dərinləndirən və daha cəsarətlə incələmiş, sosial mövzuları əks etdirən əsərləri ilə boşnak romanının yerli mövzular və tarixi hadisələrdən qurtulması yolunda ilk addımı atmışdır. Boşnakların yeni vəziyyətə ayaq uydurması və aydınlanma hərəkatı üçün mübarizə aparın A. H. Byelovats məmləkətindəki əsilzadələrin baxış və düşüncələrini qınamışdır. Mübariz ruhlu yazıçının “Həzər” romanı ədəbiyyatda böyük şöhrət qazanmışdır. Boşnaklar tərəfindən Piyer Lotsi adlandırılan Əbdürrəhman Hifzi Byelovats iki dünya savaşı arasında müsəlmanların böyük hörmətlə qarşıladığı bir ədib idi. “Pod drugim suncem” (“Başqa günəş altında”), “Minka”, “Melika”, “İşcahureni leptiri”

(“Baramadan çıxmış kəpənəklər”), “Zidanje sretnog doma” (“Xoşbəxt evin tikilməsi”) romanları yazıcının yaradıcılıq irsinin ən gözəl nümunələridir.

İkinci Dünya müharibəsi illərində yazıb yaradan Ənvər Çolakoviçin (1913-1976) Bosniya ədəbiyyatındakı yeri çox dəyərlidir. “Legenda o Ali Paşi” (“Əli Paşanın əfsanəsi”) adlı romanı ilə şöhrətlənən bu yazıçı boşnak çarşısı, məhəllələri, orada yaşayan insanların iç dünyası haqqında çox gözəl söhbət açır. Yazıcının Sarayevoda müsəlmanlarının həyatından bəhs edən bu romanında əsnafların balaca dükanlarda dərd və qayğı dolu günləri təsvir olunur.

İkinci Dünya müharibəsi illərində Bosniya ədəbiyyatında şeir də öz varlığını qorumağa davam etmişdir. Nəsrə özünü göstərən böyük irəliləyişlər şeir sahəsində olmamışdır. XX yüzilliyin ilk illərində nəsrə ad qazanan bəzi yazıçılar poeziya ilə də məşğul olmuşdur. ““Hərəm hekayələri” əsəri ilə tanınan Əhməd Muradbeqoviç “Haremska Lirika” (“Hərəm lirikası”) adlı şeir kitabı ilə oxucuların diqqətini çəkmişdir” [5, s. 27]. Şeirlərində romantizm və simvolizmdən daha çox ekspressionizm üstünlük təşkil edir. Şeir nümunələrində sevdalinkaların həzinliyi də duyulur.

Müharibə illərində xorvat şeirindəki impressionizm eksperimentlərinə ayaq uydurmaq cəhdlərinə baxmayaraq boşnak şeir ənənələrinə və təbiət peyzajlarına bağlılığı ilə seçilən Saleh Aliç vardır. Lirik peyzajlara çox yer verən şair sosial mövzulardan da yan keçməmişdir. “Şeirim dünyanın gözəlliklərini və ululuğunu dərk etmək üçün bir yoldur” deyən şairin yaradıcılığında həyat ilə şeir arasındakı sıx bağlılıqdan bəhs olunur. İkinci Dünya müharibəsindən öncəki illərdə şeirlərində həssaslıq və gizəmlilik üstünlük təşkil etdiyi halda müharibədən sonrakı illərdə klassik qaydalardan imtina edib sərbəst nəzm qaydalarına müraciət edir. Saleh Aliç ilk yazılarını “Yeni Bahar” adlı qəzətdə yayımlamışdır. Bosniya ədəbiyyatında daha çox şair kimi tanınsa da, hekayə və digər nəsr nümunələri də qələmə almışdır. Bir çox tənqidçilərin fikrincə, Saleh Aliçin şeirlərində Musa Kazım Çatiçin təsiri görünür. ““Liriski Akvareli” (“Lirik akvarelər”), “Liriski dnevnik” (“Lirik gündəlik”) və “Poezija” (“Poeziya”) adlı şeir kitabları var” [5, s. 88].

İkinci Dünya Müharibəsi illərindən əvvəl ədəbiyyata lirik şair kimi daxil olan Mak Dizdar uzun illərin təcrübəsindən bəhrələnmiş və şeirlərində sözlərdən çox mənalı biçimdə istifadə etmişdir. Mak Dizdar Bosniya poeziyasında lirik şeirləri ilə dünya poeziyasına qədəm qoyan aparıcı şairlərdən biridir. Əsl adı Mehmedəli olan Mak Dizdar çox gənc yaşında yaradıcılığa qədəm qoymuşdur. 1966-cı ildə nəşr olunan “Kameni spavac” (“Daşda yatan”) şeir kitabı ilə poeziyada həqiqi yerini qazanmışdır. Mak Dizdar ilk şeiri ilə poeziyada ənənəvilikdən yaxa qurtarmağa cəhd etmişdir. Sonrakı illərdə yazdığı şeirlərdə yerli və sosial-tarixi hədudları aşaraq bəşəri dəyərləri əks etdirən mövzular qələmə alır. Lakin bu, onun kökdən ayrı düşdüyü fikrinə dəlalət etmir. Əslində şeirlərinə ümumbəşəri dəyər qazandırmaq üçün öz mahiyyətinə enən şairin “Bütün əsərləri” 1981-ci ildə Sarayevoda üç cildə toplanmışdır. Enes Dutakoviçin fikrincə, Skender Kulenoviç ilə Mak Dizdar şübhəsiz ki, XX əsr Bosniya ədəbiyyatının ən vacib şairləridir. “Böyük bir dövrü əhatə edən bu iki şairin yaradıcılığında müsəlman poeziyasının inkişaf meylləri və ədəbi tarixi çox aydın şəkildə öz əksini tapır” [3, s. 59].

İllər sonra bir çox ədib yavaş-yavaş ictimai reallıqlardan və pafos dolu fikirlərdən uzaqlaşmışdır. Mak Dizdar və İzzət Sarayliç 1955-ci ildə nəşr olunan şeir kitabları ilə bu yolda ilk addımı atanlardan olmuşdur. İzzət Sarayliç kədərli elegiyalarında və həzin xalq mahnılarında zaman və dostluqlardan şikayətlənir və qoca dünya ilə fikir ayrılığında olduğunu bildirmişdir. Onun sözlərinə görə yarı real keçmiş yaxud gözlənilən bir gələcək yoxdur; çünki bu ölümlü dünyada insanoğlu bu gün və yalnız burada yaşayır. İzzət Sarayliç ilk şeirlərini on səkkiz yaşında nəşr etdirmişdir. İlk şeir kitabı “U susretu” (“Qarşılama”) 1949-cu ildə nəşr olunmuşdur. ““Şeir kitabların ən əhəmiyyətli “Minutu cutanja” (“Səssizlik dəqiqələri”), “Tranzit”, “Stihovi za luka noc” (“Yaxşı gecə üçün misralar”), “Nastavak razgovora” (“Danışığın davamı”), “Rodeni 23, streljani 42” (“23-də doğulmuşlar, 42-də asılmışlar”)” [5, s. 169].

Bosniya poeziyasının durğunluqdan xilas edilməsində Hüseyin Tahmişiçin yaradıcılığının da böyük payı var. H. Tahmişiç müharibə illərindən sonra ortaya çıxan məhdudiyətlərdən və təzyiqlərdən qurtulub ümumdünya mövzularını əhatə edən, böyük bir ənənəyə sahib Avropa poeziyasının müasirliyinə uyğunlaşmağa çalışmışdır. Hüseyin Tahmişiçin tənqidçilər tərəfindən Bosniya ədəbiyyatında “çağdaş poeziyanın məhək daşı” kimi qiymətləndirilir. 1954-cü ildə “Putnik

zivota" ("Həyat yolçusu") adlı şeir kitabı, 1968-ci ildə şeirlərinin böyük qismini ehtiva edən "İzbrane pjesme" ("Seçilmiş şeirlər") adlı toplu nəşr olunmuşdur. "Yelləncək" adlı şeirlər toplusu 1985-ci ildə türkcə işıq üzü görmüşdür.

Bosniya poeziyasında "kölgədə qalmış" şairlərdən biri kimi tanınan Bisera Alikadiç dəyərli şeirlərin müəllifidir. B. Alikadiç şeirlərini "Minijaturye" adlı kitab halında ilk dəfə 1959-cu ildə nəşr etdirmişdir. "Ardınca "Noc i clibar" ("Gecə və kəhribar"), "Kapi i mahovine" ("Damlalar və yosunlar"), "Drhtaj vucice" ("Kiçik qurdun titrəyişi") və digər şeir kitabları dərc olunmuşdur. "Larva" ("Sürfə") adlı bir romanı da günümüzdə qədər gəlib çatmışdır" [5, s. 198].

Bu dövrdə şeirin ümumi qaydalarında müəyyən dəyişikliklər özünü göstərmişdir. Bu istiqamətdə müharibədən sonrakı Bosniya poeziyasının ən maraqlı şairi Abdullah Sidrandır. A. Sidran müxtəlif radio və televiziya filmlərində işləmişdir. Müharibə illərində şeir və məqalələri ilə müharibəyə qarşı çıxışlarını davam etdirmişdir. İlk şeir nümunələrini "Şahbaza" adlı kitabda toplamışdır. Digər şeir kitabları "Kost i meso" ("Sümük və ət"), "Sarajevska zbirka" ("Sarayevo kolleksiyası")dır. Şair və yazıçı olmaqdan əlavə dramaturq kimi də fəaliyyət göstərmiş Abdullar Sidran Bosniya ədəbiyyatında mühüm mövqeyə sahibdir. A. Sidran "Dolly Belli xatırlayırsınız mı?" və "Atam ezamiyyətdə" adlı filmlərin ssenaristidir.

Meşa Səlimoviç nəsrə Bosniya ədəbiyyatının ən məşhur nümayəndələrindən biridir. M. Səlimoviçin yazdığı əsərlər, xüsusən "Dərviş i smrt" ("Dərviş və ölüm") romanı bir çox mükafatlara layiq görülmüşdür. "Dərviş və ölüm" romanında mütləq dini həqiqətlərə söykənən dünyasında yaşayan Mevlevi şeyxi Əhməd Nurəddinin qardaşının günahsız şəkildə həbs olunub edam edilməsindən sonra dərin ruhi sarsıntılardan bəhs olunur. Əsərdə günah, cəza, ədalət, din və hakimlik anlayışları çərçivəsində ziddiyyətlər incələnir. "Dərviş və ölüm" romanı yayımlandıqdan sonra Mehmed Səlimoviç ədəbiyyat aləmində məşhur Nobel mükafatı laureatı İvo Andriç ilə müqayisə olunmuşdur. Çoxlarının fikrincə, bu roman Bosniya ədəbiyyatında ilk müasir roman kimi qəbul edilir. Ədəbiyyatda əsasını qoyduğu bu böyük ədəbi mərhələni bir neçə il sonra yayımladığı "Tvrcava" ("Qala") romanı ilə davam etdirmişdir. Yazdığı əsərlər bir çox dillərə tərcümə edilmişdir. "Xüsusilə, "Dərviş və ölüm" və "Qala" romanları Türkiyədə də nəşr olunmuşdur" [5, s. 95].

Bosniya ədəbiyyatının bütün dövrlərində poeziya, hekayə və roman janrlarından başqa digər ədəbi janrlar da inkişaf etmişdir. Teatr janrında Safet bəy Başaқиçdən başqa roman janrları ilə də məşğul olan Əhməd Muradbeqoviç, Rasim Flipoviç, Hamza Humo, Skender Kulenoviç, Aliya İsakoviç və Dərviş Susiç şöhrət qazanmışdır.

Yekun olaraq qeyd edim ki, yaxın tarixdə Boşnak ədəbiyyatı Bosniya müharibəsinin başlaması (1992-1995) ilə bircə durğunluq dövrünə qədəm qoymuşdur. Bosniya müharibəsindən sonra film sektoru və ədəbiyyat kimi mədəni sahələrdən müharibə mövzusu əsas yer tutmuşdur. Bu isə ədəbiyyat sahəsində əsərlərdə zəngin mövzu çalarlılığının qarşısını almışdır.

Bosniya ədəbiyyatının inkişaf prosesi öz coğrafiyasının tarixi ilə birbaşa əlaqədə olmuşdur. Müxtəlif hakim qüvvələrin işğalı zamanı onların həyat tərzini və mədəniyyətini qəbul etsələr də, boşnakların milli-mənəvi özünəməxsusluğu hər zaman qorunmuşdur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Akarşlan M. Bosna Hersek ve Türkiye. Ağaç, İstanbul, 1993, 104 s.
2. Başıgac S. Bosancı i Hercegovci u İslamskoj knjizevnosti. Sarajevo, 1912
3. Durakoviç E. Muslimanska poezija XX veka. Svetslost, Sarajevo, 1996, 333 s.
4. Ercan Y. Osmanlı yönetiminde gayrimüslimler. Turhan Kitabevi, Ankara, 2001, 316 s.
5. Kaya F. Çağdaş Boşnak Edebiyatı. YPK, İstanbul, 1997 323 s.
6. Malcom N. Bosna Kratka Povijest, (Prev. Zlatko Crnković). Buybook, Sarajevo, 2011, 81s
7. Mulahlilovic A. "Knjizevnici Muslimana u nasim srednim skolama (Orta Okullarımızda Müslüman Yazarları) Gayret. sayı 22. 1941
8. Okumuş S. "Muhammed Hevâî Üsküfi ve Türkçe-Boşnakça Manzum Sözlüğü Makbul-i Arif (Potur Şahidi)", Turkish Studies, Vol. 4/4, 2009, 823-844 s.

9. Rizviç M. Bosansko- Muslimanska Knjizevnost u doba preporoda. 1887-1918, 2. b. Sarajevo, 1990, 22 s.

XÜLASƏ

Bosniya ədəbiyyatı Balkan ədəbiyyatının bir parçasıdır. Bir çox təsirlərə məruz qalmasına baxmayaraq öz xüsusiyyətlərini itirməyən Bosniya ədəbiyyatı özünəxas ədəbi janrları ilə zənginləşmişdir. Berlin Konqresi ilə Osmanlı hökumranlığından çıxan Bosniya, Osmanlı mədəniyyətinin təsirindən tam qurtulmadan başqa bir mədəniyyətə uyğunlaşmağa çalışmışdır. Dörd fərqli dövrdə təhlil edilən Bosniya ədəbiyyatı regionun siyasi tarixi ilə çox bağlıdır. Hər zaman zənginliyi ilə fərqlənən bu ədəbiyyat 1992-1995-ci illər arasında davam edən müharibə ilə əlaqədar əsərlərdə əsasən müharibə mövzusunda geniş yer vermişdir. Beləliklə, ədəbiyyat mövzu cəhətdən daralmış və durğunluq dövrü yaşamışdır.

Açar sözlər: Balkanlar, Bosniya mədəniyyəti, boşnaklar, Osmanlı təsiri, ədəbi mərhələlər.

Rəyçi: prof. C.Q.Nağıyev

NARİFƏ KAMANDAR qızı İSMAYILZADƏ

II kurs magistrant

Bakı Dövlət Universiteti

BOŞNAKLARIN “MUSİQİLİ TARİXİ” - SEVDALINKA

Aparılan tarixi tədqiqatlara əsasən Bosniya-Herseqovina XIV yüzillikdə katolik, pravoslav, boqomil dini etiqadlı bir neçə toplumun məskunlaşdığı heterojen quruluşa sahib məkan olmuşdur. Bosniya və Herseqovinanın 1463-cü ildə Osmanlılar tərəfindən fəth edilməsi nəticəsində türklər və bosniyalılar arasında mədəni əlaqələrin güclənməsi müşahidə edilir. Bu mədəni təsirin fonunda Balkan coğrafiyasında toplu şəkildə müsəlmanlaşma prosesi baş vermişdir. Dini görüşləri islama yaxın olan boqomillərin olduğu bölgələrdə islama keçid mərhələsi daha rahat həyata keçirilmişdir. Bu proses bütün regionda eyni sürətlə baş verməmişdir. “Xristianların yaşadığı kəndlərdə bu proses özünü doğrultmamışdır” [12, s. 98]. İslamın qəbulu ilə birgə bosniyalılar türk kulturu və islam mədəniyyəti hövzəsinə daxil olmuşdur. Osmanlı türkcəsi və dini-təsəvvüfi ənənələr Bosniya torpaqlarında sürətlə yayılaraq dərin bir iz buraxmışdır. Bu təsirin bariz nümunəsi boşnak şifahi xalq ədəbiyyatının ən önəmli janrı olan sevdalinkalardır. Sevdalinka islamı qəbul etmiş, Şərq yaşayış biçimini mənimsəyən Bosniya xalqının yeni bir mədəni xəzinəsi olaraq ədəbiyyatda meydana çıxmışdır. Bir çox cəhətlərlə bayatı qəlibinə sahib olan mani və türkü janrına yaxın olan sevdalinkalarda bir eşq hekayəsi tərənnüm olunur. Əsasən müəyyən bir çalğı alətinin müşaiyətilə ifa olunan sevdalinka Balkanlarda sırf boşnaklara xas olan bir folklor nümunəsidir.

Balkan coğrafiyasında islamı qəbul etmiş slavyan əsilli millətə boşnak deyilir. Daha çox Bosniya-Herseqovina, Qaradağ və Serbiyada yaşayan boşnaklar bu coğrafiyanın digər slavyan əsilli sakinləri olan serblər və xorvatlarla qohum xalqlardır. Qohum olan bu slavyan kökənli xalqları bir-birindən fərqləndirən təməl xüsusiyyət din və məzhəb ayrılığıdır.

Balkan yarımadasında katolik xorvat, pravoslav serb kimliyi ilə yanaşı müsəlman bosniyalıların mövcudluğu Osmanlı imperiyasının bu bölgəni fəth etməsinin nəticəsidir. Fateh Sultan Mehmed tərəfindən 1463-cü ildə Bosniya və Herseqovinanın böyük bir hissəsi zəbt edilmişdir. Fəthin sosial-mədəni təsiri və türk dərvişlərinin bu ərazidə məskunlaşması kütləvi şəkildə islamın qəbul olunmasına səbəb olmuşdur. Yeni dinin məfhumları və yaşayış tərzini Bosniya torpaqlarında sürətlə hiss olunmağa başlamışdır. Sarayevo, Banya-Luka, Travnik və Mostar kimi önəmli strateji bölgələrdə islami memarlıq abidələri ucaldılırdı ki, bu da şəhərlərə Osmanlı şəhəri ab-havası qazandırmışdır. “Osmanlı türklərinin həyat tərzinin əsasında dayanan milli-mənəvi dəyərlər boşnakların yaşayış tərzinə daxil olmuşdur. Bosniyalılar həyatın bütün sferalarında: sosial, mədəni, ticarət, din, dil və ədəbiyyat və s. osmanlıları nümunə kimi qəbul etmişlər” [11, s. 65].

Balkan yarımadasında hakim dil olan slavyan dillərində Osmanlı türkcəsinə məxsus olan sözlər, deyimlər gündəlik məişət dilində istifadə edilməklə yanaşı, ədəbi dilə də sirayət edə

bilmişdir. “Osmanlının bu bölgəni tərk etməsindən təxminən bir əsr sonra Abdullah Skaljiç 1966-cı ildə nəşr etdiyi “Serb və xorvat dilində olan türk sözləri lüğəti” kitabında 8878 türkcə sözün boşnak dilində mövcud olduğunu təsbit etmişdir” [14, s. 67]. Osmanlı türkcəsinin boşnak və digər Balkan dillərinə olan təsirini xalq kultüründə də görmək mümkündür. “Serb dilçi alimi Vuk Karadziç 1829-cu ildə Belqraddakı sosial vəziyyətdən bəhs edərkən serb kişilərinin müsəlman kişiləri kimi sarıq bağlayıb nargilə çəkdiyini, qadınların isə müsəlman qadını kimi çarşaf geyindiyini qeyd edir” [2, s. 11].

Boşnak xalq ədəbiyyatının özünəməxsus janrı olan “Sevdalinka” ərəb dilindən türk dilinə, türk dilindən də boşnak dilinə keçən “sevda” sözündən əmələ gəlmişdir. Sevda–“eşq, sevgi” və ya “arzu, həvəs, şiddətli meyil” mənasını daşıyır. Ərəb dilində “sevda” “siyah safra” mənasını ifadə edir. Qədim ərəb və yunan təbibləri insan vücudunda mövcud olan dörd təməl elementdən biri olan siyah safranın insanın emosional halətinə təsir etdiyini bildirmişdir. Bu elementin insanda melanxolik əhval və narahatlıq hissi oyandırdığına dair elmdə tibbi dəlillər mövcuddur. “Eşq”lə eyni kökə sahib olan “aşeka” sarmaşığı ağacının adıdır. Eşq və aşeka sözləri arasında mənə yaxınlığı mövcuddur. Aşeka bir ağacı qucaqlayan, qidasını həmin ağacdən alan və zaman içində ağacı qurudaraq öldürən sarmaşığa deyilir. Eşq də aşiqə sitəm etdirir, onu zəiflədir. Başqa bir versiyaya əsasən, “eşq” həm şirin, həm də turş meyvə olan “uşuq” ilə əlaqəlidir. Eşq də sevgiliyə həm məhəbbət, həm də ayrılıq kədəri yaşadan bir duyğudur” [5]. Sevda sözü boşnak dilində türkcədə olduğu kimi sevda/sevdah, türkcədə “aşiq” mənasına sahib olan sevdalı sözü isə yenə boşnak dilində sevdalija/sevdahlija/sevdeliya şəklində istifadə edilir. Ümumiyyətlə, “sevdalinka” adı şeirin məzmunundan, ruhundan doğan bir anlayışdır.

Boşnak xalq ədəbiyyatının ən tanınmış lirik janrı olan sevdalinkalar müsəlman Şərfinə xas kişi-qadın münasibətini, yeni davranış qəliblərini özündə cəm edir. Bir-birinə qovuşa bilməyən sevdalılar oxuduqları sevdalinkalarda eşqlərini üstüörtülü biçimdə dilə gətirirlər. “Sevdalı gənclərin görüş məkanı çox zaman pəncərə kənarı olmuşdur. Aşiqin pəncərə kənarında söylədiyi sevdalinkaya məşuqə qəfəsində həbs olan bülbül kimi bir başqa sevdalinka, yaxud eyni sevdalinkanın digər bir bəndi ilə cavab verirdi” [10, s. 34]. Beləcə, iki sevdalı gənc incə duyğularını bu şəkildə səsləndirmişdir.

Sevdalinkalar xalq ədəbiyyatının bir örnəyi olduğu üçün ədəbi dövriyyədə meydana çıxma tarixi ilə bağlı dəqiq bir məlumat yoxdur. Lakin çoxsaylı fikirlərə əsasən, bu folklor nümunəsinin XVI yüzillikdən etibarən boşnak xalq ədəbiyyatında görülməyə başlamışdır. Bosniyanın Avstriya-Macaristan İmperatorluğuna ilhaq edildiyi dönmə qədər, yəni XVI əsrdən XIX əsrin sonlarına kimi sevdalinka ədəbi janrı öz altın çağını yaşamışdır. Yazılı mənbələrdə ilk dəfə 1574-cü ildə xorvat yazıçı Luka Botiç tərəfindən sevdalinkaların adı çəkilir. Sevdalinkadan bəhs edən ilk yazılı mənbə Luka Botiçin 1861-ci ildə qələmə aldığı “Acınacaqlı Mara” əsəridir. Tədqiqatçı Botiç həmin sevdalinkada “Split bazarında Adil adlı müsəlman boşnak gənc Mariya adlı xristian qıza eşqini ifadə edən bir sevdalinka oxuyur” [10, s. 5] deyərək qeyd edir. Botiç həmin tarixi dönmədə bu tərz eşq hadisələrinə çox tez-tez rast gəldiyini də vurğulayır.

1780-1781-ci illərdə Mula Mustafa Başeski Sarayevonu əsas mövzu kimi əks etdirdiyi və türkcə qələmə aldığı “Rüz-name” əsərində Sarayevodakı sosial-mədəni həyat tərzindən bəhs edir. M.M.Başeski yazır ki, Sarayevoda qadınlar həftədə bir dəfə toplaşır “söhbət halvası” təşkil edər, ney çalar və sevdalinkalar söyləyərtilər. “Sevdalinkaların daha çox qadınlar tərəfindən ifa edilməsi bu janra “qadın nəğmələri” deyilməsinə də səbəb olmuşdur” [6, s. 134]. Qadınlar sevdalinka ifa edərkən ilk vaxtlar mis sinini instrumental alət kimi istifadə etmişdir. Osmanlının idarəsi altında olmasından dolayı Bosniya musiqi kultürünə şərq musiqi alətləri daxil olmuşdur. “Bu mədəniyyətlərarası əlaqə müddətində incəsənətdə kordofon, tənbur kimi musiqi instrumentləri aktual səciyyə qazanmışdır” [7, s. 93].

1878-ci ildə Avstriya-Macaristan İmperatorluğunun Bosniyanı işğal etməsilə həm o dövrə qədər mövcud olan yaşayış tərzində, həm də musiqi alətlərinin istifadəsində dəyişikliklər olmuş və sevdalinkaların icra tərzində fərqli hallar nəzərə çarpmışdır. İşğal dövründə sevdalinkaları ifa olunduğu zaman saz əvəzinə akkordeon müşayiət etmişdir. “Bu yenilik sevdalinkanın məqam sistemindən tampere sistemə keçməsinə dəlalət etmişdir” [9, s. 29]. Bosniya xalq musiqisi ilə

bağlı araşdırmaları ilə məşhur olan Vlado Miloşeviç sevdalinka melodiylarının musiqi xüsusiyyətlərini təsvir edərkən əvvəlki zamanlarda şərq tonunun əsas təşkil etdiyini qeyd etmişdir.

Bir müddət Bosniyada məskunlaşmış rus tarixçisi Aleksandr F.Giliferdinq öz qeydlərində yazır ki, Stalok şəhərinin qaymaqamı Həmzə bəy Rizvanbegoviçin malikanəsində axşam çağı tənburun müşayiətilə sevdalinkalar söylənmiş, xüsusən Ramazan axşamlarında bu ənənə daha çox həyata keçirilmişdir. Fransisken Antun Knezeviç 1870-ci ildə “Bosniyada evlənmə adətləri” adlı kitabında sevdalinkalardan bəhs açaraq türk oğlan və qızları arasında yaşanan eşqin mənzərəsini sözlərlə təsvir etmişdir. Knezeviçə görə türk oğlanlar sevdiyi qızın evinə girilməsi yasaq olduğu üçün qızlar axşam çağı pəncərə önünə keçib sevdalinka oxuyar, oğlanlar da tənburla birlikdə sevdalinkalara qarşılıq verərmişlər.

Sevdalinkaların əsasən qadınlar tərəfindən ifa olunması, zaman və məkan baxımından icra tərzini türk xalq ədəbiyyatında bayatı qəlibində olan mani və türkü janrı ilə oxşarlığını əks etdirir. Bu da əsassız şəkildə baş verməmişdir. Fəthdən öncə və sonrakı dövərlərdə Anadolu ozanları Balkanları diyar-diyar gəzib sazın müşayiətilə nəğmələr söyləyərmiş. Hafiz Nemətullah bir tədqiqat işində belə qeyd edir: “...Yuqoslaviyanın bir çox kənd və şəhərlərində başda Bolqarıstan, Rumıniya, Albaniya kimi bir çox Balkan ölkələrində saz şairləri xalq ədəbiyyatının bir-birindən gözəl nümunələrini yaymış və yeni nəsil şairlərə təsir etmişdir” [13, s. 77]. Ortaq temalara sahib olan türkülər və sevdalinkalar iki fərqli millətin şüurunda qadın anlayışının və eşqə münasibət tərzinin bənzərliklərini diqqət mərkəzinə çəkir. Bir çox cəhətdən oxşarlıq təşkil edən bu janrları iki müxtəlif ədəbiyyatda bir-birinin yansıması kimi qəbul etmək də tam doğru hesab edilmir.

Boşnaklarla eyni coğrafiyanı bölüşən serb və xorvatların da xalq yaradıcılığında sevdalinkalara rast gəlmək mümkündür. Serb dilçi alimi Vuk S. Karadziç 1814-cü ildə nəşr etdiyi “Kiçik sloven-serb xalq şeiri kitabı” əsərində bəzi sevdalinkaları qeyd edərək bu şeirləri “Məhəmmədin dininə inanan serblərin şeirləri” adlandırır. Lakin sonrakı tədqiqatlarda aydın olmuşdur ki, dilçi alim “Məhəmmədin dininə inanan serblər” deyərək məhz elə bosniyalıları nəzərdə tutmuşdur.

XIX əsr polyak şair Adam Mitskeviç də sevdalinkalar haqqında bəhs etmiş və bu şeirlərin hansı topluma aid olduğunu qeyd etmişdir. Mitskeviç sevdalinkaların müsəlman şeiri olduğunu və islamı qəbul etmiş slavyanların bu şeirləri öz dillərində söylədiyini bildirir.

Sevdalinkalar ikili, üçlü, dördlü, beşli və s. misra sayına malik olduğu üçün bu janrda bəlli bir şeir qəlibinin olmadığını görmək mümkündür. Balkan musiqisində tez-tez istifadə olunan “vibrato” vokal texnikası sevdalinkanın ən bilinən məşhur xüsusiyyətlərindən biridir.

Sevdalinkalar sevda, eşq üzərinə qurulmuş bir janr olduğuna görə sevgilinin təsviri, gözəllik ünsürləri, geyim-keçimi və sevgiliyə ithaf olunan tərifləri özündə ehtiva edir. Gözəllərin vəsfinə həsr olunmuş aşiqanə məzmunlu folklor şeirlərində sevgili yar, könül oğrusu bir “dilbər”dir. Boşnak dilində “dilbər” sözü türkcədə olduğu kimi eyni mənani- gözəl, sevgili, canan mənasında ifadə edilmişdir. Sevdalinkalarda cananın zahiri gözəlliyi ilə bərabər mənəvi gözəlliyi də təriflənir. “Dilbər” sözü şeirdə daha çox sevgilinin adı önündə istifadə olunduğu üçün təyin funksiyasını yerinə yetirir.

“Dilbər türk xalq ədəbiyyatında gözəlin təməl keyfiyyətini bildirən bir sözdür. Xüsusilə, ozanlar sevgili haqqında bəhs edərkən dilbər sifətindən istifadə etmişdir” [1, s. 54]. Türk saz şairlərindən Sümmani, Ərzurumlu Əmrah, Qaracaoğlan, Gövhərinin şeirlərində dilbər sözünün sıx-sıx istifadə edildiyini görmək mümkündür.

Qadın estetik gözəlliyin kosmosunda dayanan bir varlıqdır. Gözəllik anlayışı toplumdan topluma, dövrdən dövrə dəyişən bir anlayış olsa da, xalq nəğmələrində heç vaxt dəyişməyən bir gözəllik düsturu vardır. Sevdalinkalarda sevgilinin gözləri, dodaqları, qaşları onun üz gözəlliyini tamamlayan elementlərdir. Sevgili yarın gözəlliyi ən çox günəşə və aya bənzədilərək təsvir edilir. “Ay qaranlıq gecələri aydınladan bir işıq qaynağıdır. Qaranlıq insanı ürkdür və daxili bir sıxıntıya səbəb olur. Gecələr ayın sayəsində işığa qovuşur və insanları bu sıxıntıdan uzaqlaşdırır. Gündüzlər necə ki günəş ilə gözəlləşirsə, gecələrin də bəzəyi aydır. Lakin ayın işığı günəşin şüaları kimi yandırıcı və külə döndərən deyil, nurani bir özəllikdədir. Sevgili yar da eyni ay kimi nur saçan, təsirli bir gözəlliyə sahibdir” [2].

Sevgili cananın gözləri aşıqı ovsunlayır, özündən alır, əqlini pozur. Gözlərdəki baxış aşıqə ümid verər, yaxud aşıqin ümidini söndürə bilər. Gözlər qaşlarla, kirpiklərlə, yanakı baxışlarla sevgilini təsir altına salar, aşıqinə zülm edər. "...Gözün vəzifəsi görməkdirsə, sevgilinin gözü daim görməzlikdən gələr" [3, s. 98].

Sevgilinin gur saçları, gözəl ətri sünbülçiyinə oxşadılır. Uyğur türklərində də gözəl yarı saçı sünbülçiyinin gözəlliyi ilə əlaqələndirilir. "Uyğurların "sümbül saç" deyə təsvir etdiyi uzun və gur saçlar uyğur qızlarının gözəllik simvoludur. Uyğur qızlarının uzun saçı tel-tel ayraraq hörmək adəti çox əski dönəmlərdən qalmadır" [15, s. 14]. Sünbülçiyi bahar fəslinə yaxın açar və baharın müjdəçisidir. Gur saçlı sevgili də aşıqin könlünə bahar gətirir.

Osmanlı xanədanlığının təxminən 450 il boyunca Bosniya torpaqlarında hakimlik etməsi dövlət sisteminə aid paşa, vəzir, sultan və bəy ünvanları kimi anlayışların şeir dilinə daxil etmişdir. Sevdalinkalarda bəzən bir qadının bir paşa ilə yaşadığı eşq münasibəti təsvir edilir. Şeirlərdə Osmanlı paşaları əzəmətli, zəngin və avtoritar görkəmli şəxslər kimi canlandırılır. Boşnak kökənli, tanınmış tarixi şəxsiyyət olmuş Sokullu Mehmed Paşa sevdalinkalarda adı tez-tez anılan dövlət adamlarından biridir.

Boşnakların islam dini inancına sahib olması sevdalinkalarda bu dinə aid bir çox ünsürün yer almasına səbəb olmuşdur. Boşnakların islamiyyəti türklərin vasitəsilə qəbul etməsi Ramazan bayramının, dini terminlərin və din adamlarına verilən adların türkcədə olduğu kimi bu dildə də işlək olmasına səbəb olmuşdur. İslam dininin mühüm ibadətləri olan namaz, oruc, zəkat və qurban kəsmək, həmçinin imam, müəzzin, hacı və s. kimi dini anlayışlar şeirlərdə yeri gəldikcə işlədilmişdir.

Sevdalinka Bosniya-Herseqovina mədəniyyətinin önəmli milli-mənəvi simgəsidir. "Visoko şəhərində "İnstitut Sevdaha" (Sevda İnstitutu) və Sarayevoda sevdalinka muzeyi kimi tanınan "Art Kuća Sevdaha" (Sevda mədəniyyət evi) bosniyalıların folklor sərvətinə olan dəyərin nümunəsidir" [9, s. 34]. Sevdalinka bosniyalılara məxsus folklor nümunəsi kimi yaransa da, müasir dövrdə caz və pop kimi müxtəlif musiqi janrları ilə birgə sintez edilir. XX və XXI əsrlərdə sevdalinkalar akkordeon, gitara, klarnet, fleyta və kontrabas kimi instrumentallardan ibarət kiçik orkestrlər tərəfindən ifa olunmuşdur. "Bosniyada XX əsrdən sonra cəmiyyət həyatında meydana gələn dəyişikliklər sevdalinkaların mövzu-mündəricə cəhətdən fərqli hal almasına səbəb olmuşdur. Bununla birgə mədəniyyətdə türk kulturu və türk dilinin təsirinin azaldığı da müşahidə edilir" [16, s. 6]. Orkestrin sevdalinkaların icra tərzinə daxil olması nəticəsində o vaxta qədər sazla-sözlə oxunan sevdalinkaların artıq insan səsilə ifa edilməsinə ehtiyac qalmamışdır. Akkordeonun dövrüyyəyə daxil olması ifaçının səsinə arxa plana atmışdır. Bu da sevdalinkaların qədim və sirli ruhunun itməsinə səbəb olmuşdur. Məşhur sevdalinka ifaçısı Safet İsoviç qeyd etmişdir ki: "Akkordeonun müşaiyəti olmazdan öncə saz ilə və ya sadəcə vokal olaraq oxunan sevdalinkanın ifası üçün qüsursuz bir səsə ehtiyac duyulurdu..." [9, s. 45]. Bu "qüsursuz səs" sahiblərinə Himzo Polovina, Zaim İmamoviç, Zora Dublyeviç, Beba Selimoviç, Vesna Hadziç, Nevzad Salkoviç, Zəhra Deoviç, Leyla Yusiç, Dino Merlin və b. misal çəkmək mümkündür. Müasir dövrün tələbinə baxmayaraq gənc sənətkarlar modern musiqinin sevdalinkaların orijinallığına olan təsirini nizamlayaraq onu hifz etməyə çalışırlar.

Sevdalinka xalq ədəbiyyatı örnəyi olmasına rəğmən yazılı ədəbiyyatda da özünü göstərə bilmişdir. XX yüzilliyin ilk illərində nəsrə məşhurlaşan qələm sahibləri müxtəlif mövzularda şeirlər də yazmışdır. "Haremseke Novele" - "Hərəm hekayələri" adlı əsərlə ədəbiyyatda ün qazanmış Əhməd Murabeqoviç "Haremska Lirika" - "Hərəm lirikası" şeir kitabı ilə həm oxucu kütləsinin, həm də tənqidçilərin diqqət mərkəzində olmuşdur" [8, s. 27].

Sevdalinkanın vətəni Bosniya olsa da, digər Balkan ölkələri və Türkiyədə də bu nəğmələr sevilir və dinlənir. Bir çox sevdalinkalarda Türkiyəyə, ələxüsus İstanbulla könlüdən bağlılıq, heyranlıq hissi dilə gətirilir. "U Stambolu na bosforu" adlı sevdalinka türk sevgisini çox gözəl açıqlayan bir nəğmədir. Yaxud Osmanlı tarixinin böyük tarixi şəxsiyyəti Sultan Süleyman haqqında yazılmış "Razbolije se Sultan" nəğməsi türklərlə olan tarixi bağlılığı sübuta yetirən nəğmədir.

Yekun olaraq onu qeyd edək ki, sevdalinkalar keçmiş zamanlarda olduğu kimi müasir dövrdə də boşnak xalqının hislərinə tərcüman olan, onun kultürünü, sosial mənzərəsini təsvir edən bir

janrdır. Müsəlman bosniyalıların mədəni dünyasında önəmli yer tutan sevdalinkalar sözü, musiqisi və bütün anlamı ilə birlikdə tarixin canlı bir şahididir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Albayrak N. Ansiklopedik folk edebiyatı sözlüğü. İstanbul. Kapı yayımları, 2010, 145 s.
2. Akgöynük M. 17.yüzyıl aşık şiirinde sevgili motifi. Niğde. Niğde Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.
3. Balkaya A. “Kerem ile Aslı” hikayesinde Keremin sevgili tasvirleri üzerine inceleme. Uluslararası Sosyal Araştırmalar dergisi.
4. Castellan G. Balkanların tarihi. İstanbul. Milliyet yayımları, 1995, 148 s.
5. Dizman E. Meşai Sistemde Aşkın Tecellisi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi Ankara. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.
6. Hamziç M. Sevdalinka, Knjizevni leksikası. Sarajevo. Dobra knjiga, 2009, 335 s.
7. Karaca Beljak T., Talam J. “Bosna Hersek”teki Şehir Müzik Geleneği: Sevdalinka ve Saz”. Porte akademik. Journal of Music and Dance Studies. 2012, 85 s.
8. Kaya F. Çağdaş boşnak edebiyatı antolojisi. İstanbul. Yapı kredi yayımları, 1997, 323 s.
9. Kurşitoğlu B. “Göçmen kimliği açısından Boşnak müzikleri: Trakya ve İstanbul örneği,” İstanbul. İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 2008, 167 s.
10. Maglajliç M. Usmena Lirika Bosnjaka. Sarajevo. Preporod, 2006, 387 s.
11. Popris O. Vranis S. Sevdah i Sevdalinka, Institut Sevdaha Fondacija Omer Poprica, Bemust, Sarajevo. 2005, 102 s.
12. Rihtman C. Orijentalni uticaji u tradicionalnoj muzici Bosne i Hercegovine, Narodno stvaralaštvo Folklor, Beograd. 1982, 245 s.
13. Sağlam S. Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi (ÇÜTAD). 2014, 603 s.
14. Skajliç A. Turcizmi u Srpsko-Hrvatskom Jeziku. Sarajevo. 1966, 661 s.
15. Tanrıdağlı G. Uygur türklerinde saç örgüleri ve anlamları. A. Ü. Türkiyat Araştırmaları dergisi. 2000, 7 s.
16. Zero M. Sevdah Bošnjaka. Sarajevo. Tugra. 2009, 156 s.

XÜLASƏ

Bosniya-Herseqovina ədəbiyyatının xalq yaradıcılıq nümunəsi olan sevdalinkalar boşnakların həyat tərzini, tarixi iztirablarını, mənəvi dünyaduyumunu özündə ehtiva edən milli-mənəvi sərvətdir. Osmanlı fəthinin sosial-mədəni təsiri nəticəsində ərsəyə gələn “sevda nəğmələri” Balkan coğrafiyasında islamı qəbul etmiş slavyan əsilli bosniyalıların “musiqili tarixi”dir. Sevdalinkaların özünəməxsus xüsusiyyətləri onun unikal ədəbi nümunə olmasına işarə edir. Boşnaklar bu nəğmələri əsrlərdən bəri hifz edərək yeni çağa qədər gətirib çıxarmışdır. XVI yüzillikdə boşnak xalq ədəbiyyatında yaranan, bəşəri hislərlə zəngin olan sevdalinkalar müasir tarixi dövrdə bütün Balkan yarımadasına və Şərqi Avropaya qədər yayılmışdır.

Açar sözlər: Sevdalinka, Bosniya xalq ədəbiyyatı, Osmanlı mədəniyyəti, qadın, eşq.

Rəyçi: prof. C.Q.Nağıyev

AYGÜL MÜŞVİQ qızı ALXAZOVA

II kurs magistrant,

Bakı Dövlət Universiteti

İMDAT AVŞAR VƏ AZƏRBAYCAN

İmdat Avşar müasir dövrdə ictimai hekayələri ilə diqqət çəkən bir yazıçıdır. Ona hekayələri ilə yanaşı ən çox şöhrət qazandıran Türk dünyasının tanınmış yazıçılarından tərəcəmələr etməsidir.

Kiçik yaşlarından dinlədiyi nağıllar və dastanlar onun yaradıcılığına təsirsiz ötürməmişdir. “Koroğlu”, “Əsli və Kərəm”, “Fərhad və Şirin” kimi xalq dastanlarındakı şeirlərə və türkülərə maraqdan sonra, şeirlər yazmağa başlamışdır. İlk qələm təcrübəsi kimi birinci sinifdə olarkən Türk dili müəlliminin verdiyi ev tapşırığı üçün bir hekayə yazmasıyla başlamışdır. 17-18 yaşlarında şeirlər yazmağa başlayan İmdat Avşar sonralar daha çox nəsrə yönəlmişdir. İlk şeiri “Agora” jurnalında, ilk hekayəsi isə “Qardaş qələmlər” jurnalında dərc olunmuşdur. Uşaq yaşlarından istər klassik, istərsədə xalq ədəbiyyatına diqqət yetirən İmdat Avşar, Yunus Əmrəni, Qaracaoğlanı, Pir Sultan Abdalı, Şah İsmayıl Xətəini, Füzulini oxuyaraq onlardan təsirlənmişdir. Bununla yanaşı Nihal Atsız, Nəcib Fazıl Qısakürək, Niyazi Osman Gençosmanoğlu, Yavuz Bülent Baqilər, Əli Akbaş kimi şairləri də oxumuşdur. Nəsr sahəsində Ömər Seyfəddin, Rəşad Nuri Güntəkin, Peyami Səfa, Tarık Buğra, Çingiz Aytmatov, Elçin, Anar, Adil Yaqubov kimi yazıçıları həvəslə oxusada yazdığı hekayələrində öz içindən keçənləri yazmışdır.

“Çiydəmləri Solan Çöl” və “Soyuq Yuxu” adlı hekayə kitabları ilə müasir türk hekayəçiliyinin önəmli simalarından biri kimi tanınan İmdat Avşar, hekayələrindəki axıcılıq və orijinallıq ilə diqqət çəkən bir yazıçıdır. O, günümüzdəki türk hekayə janrında əmin addımlarla irəliləyərək, hekayələrinin qurğusu, dili, üslubu, ilə türk ədəbiyyatında son dərəcə özünəməxsus bir yer tutmuşdur. Onun ən diqqət çəkən xüsusiyyəti isə öz torpağının, öz millətinin hekayəçisi olmasıdır.

İmdat Avşar daha çox müəllimlik illərindəki xatirələrinə söykənərək yazdığı hekayələrində Türk kəndinin, qəsəbəsinin hətta böyük şəhərlərin içində olan fəqir əhalinin bütün halını, həyatını, duyğu və düşüncələrini canlı həyat səhnələri formasında təqdim edə bilmişdir. Günümüzdə real Anadolu həyatını İmdat Avşar qədər canlı bir şəkildə təqdim edə bilən başqa bir yazıçı yoxdur.

İmdat Avşar romantik hissləri realist həyat tabloları vasitəsi ilə təqdim edə bilən yazıçılardandır. O şahid olduğu, yaşadığı, gördüyü gerçək yaşantıları öz hekayələrində fəal bir şəkildə təqdim edə bilir. Anadolunun mərkəzində, Kırşəhərdə dünyaya gələn İmdat Avşar ilk hekayəsini çap etdikdən qısa vaxt ərzində istər aldığı mükafatlar, istərsə də ictimaiyyətdə haqqında yazılan tənqid və qiymətləndirmə yazılarıyla Türk ədəbiyyatında yerini almışdır. İmdat Avşar, ilk hekayəsini hər nə qədər qırx yaşında dərc etsə də, onun yazıçılıq həyatına gec qaldığı düşünüləməməlidir. Hekayələrində yer verdiyi bioqrafiyasına və müsahibələrinə baxılarda onun kiçik yaşlarından etibarən ədəbiyyata marağı olduğu görsənir. O, hələ uşaq olarkən anasından dinlədiyi nağıl və ağıllarla, atasından dinlədiyi Koroğlu dastanı və Dədə Qorqud hekayələri ilə Türk xalq ədəbiyyatı ilə tanış olar.

İmdat Avşarın ta uşaqlığından başlayan və ilk hekayəsini yayımladığı il olan 2007-ci ilə qədərki yaradıcılığını ilk qələm təcrübələri hesab etmək olar. Əli Akbaşın tövsiyyəsindən sonra hekayələrini yaymağa başlayan İmdat Avşarın hekayələrindəki təsvir gücü, orijinal dili onun hekayələrini daha oxunaqlı edir. İlk kitabı 2009-cu ilin oktyabr ayında “Ötükən” nəşriyyatı tərəfindən nəşr olunmuşdur. “Çiydəmləri Solan Çöl” adlı bu hekayələr kitabı Türkiyədə dörd dəfə çap olunmuşdur.

Onun şeir və hekayələri Azərbaycan dili ilə yanaşı qırğız, qazax, tatar və türkmən dillərinə tərcümə edilib, Azərbaycanda, Türkmənistanda, İranda, İraqda, Kırımda, Qırğızıstanda və Qazaxıstandakı jurnallarda və qəzetlərdə dərc olunmuşdur.

İstedadlı türk yazıçısı olan İmdat Avşar qələmini həm şeirdə həm də nəsrə sınıamışdır. O bir şair, yazıçı kimi məşhurlaşmamışdan əvvəl istər Türkiyədə, istərsədə Azərbaycanda tərcüməçi kimi tanınmışdır. O, Azərbaycan ədəbiyyatına yaxın olan adamlardan biridir.

İmdat Avşar müsahibəsində Bəxtiyar Vahabzadənin dediyi “mənəm anam savadsızdı” sözünü sitat gətirərək, anasının yazıb-oxumadığını bildirir:

“Amma anam ürəyi yanıqlı bir qadındır. Mən uşaqkən içdən gələn ağıllar oxuyar, atalar sözləri, məsəlləri deyərdi. Atam isə ibtidai məktəbdə üç il oxuyub. Amma çox ziyalı bir adamdır. Mən “Koroğlu”, “Dədə Qorqud” dastanlarını, türk nağıllarını lap uşaq yaşlarımdan atamdan eşitmişəm, öyrənmişəm. İndi anam və atam o nağılları, o dastanları nəvələrinə danışıır.” (5)

Biz bu sözlərə onun “Anamın yalın halı” adlı hekayəsində də rast gəlirik. Ailədə beş qardaş olan İmdat Avşarın bir böyük qardaşı Elmlər namizədi, dosent Ziya Avşar, Mövlanəşünasdır. O Mövlanənin rübailərini “Sirlərin dili” adıyla türk dilinə tərcümə etmişdir.

İmdat Avşar, “Gecənin susqun nəğməsi” adlı şeir tərcüməsi ilə Beynəlxalq Rəsul Rza mükafatı (2010), “Şəhnaz xanım kollecisi” adlı hekayəsi ilə Mədəniyyət Nazirliyi Abbas Sayar hekayə yarışmasında birincilik mükafatı (2010), Türk mədəniyyətinə xidmət mükafatı (2010), Mədəniyyət nazirliyi və Əskişəhər qubernatorluğu tərəfindən təşkil olunan Yunus Əmrə xatirəsinə, Sevgi mövzulu hekayə yarışmasında “Soyuq Yuxu” adlı hekayəsiylə birincilik mükafatı (2011), “Aydınlıq Gecələr” adlı hekayələr toplusu ilə Türk dilləri arsında ən yaxşı hekayə tərcüməsi mükafatı (2002), Beynəlxalq Bəxtiyar Vahabzadə adına Türk Dünyası Ədəbiyyatına xidmət mükafatı (2012), “Soyuq yuxu” adlı kitabıyla, Ən yaxşı hekayə mükafatının (2013) sahibi olmuşdur.

Qeyd etdiyimiz kimi yaradıcılığının ilk dövründə daha çox şeirlər yazan müəllifin “Acıdır Bahar”, “Məni yalnız qoyma”, “Bir durnanı vurdular”, “Yalnızlıq”, “Qar zamanı” və s. bir sıra şeirləri vardır. Bu şeirlərində İmdat Avşar hekayələrində də olduğu kimi Bozkır (Çöl) həyatından təsirlənərək yazmışdır. “Yalnızlıq” adlı şeirində yalnızlığı, tənhalığı “çöldə əriyən qara” bənzədən müəllif öz yaşadığı torpaqdan ayrı düşdüyünü və yenidən doğulduğu yerə qayıtmağın həsrətini çəkir.

Çingiz Aytmatovu dünya ədəbiyyatında böyük yazıçılardan biri hesab edən İmdat Avşar eyni zamanda Elazığda onunla görüşmə fürsəti belə tapmışdır. Onun vəfatından sonra bu ustadın əsərlərini və özünü daima yaşatmaq məqsədi ilə “Çingiz Aytmatova ağıt” şeirini yazmışdır.

“Bulud küsüb Çingiz xana,
Sirr oldu qutlu kölgəsi.
Aç saçını Nayman ana
Yıxıldı Qırğızın qalası.” (2, s. 11)

Müəllif bu şeirdə Çingiz Aytmatovu Qırğız xalqının bilgəsi adandıraraq onun bütün türk milləti üçün dəyərli olduğunu qeyd edir.

“Uyğur, Özbək, Tatar gəlmiş,
Türklər qatar-qatar gəlmiş,
Ayağı yer tutan gəlmiş,
Nə görkəmdi cənazəsi.” (2, s. 12)

Bundan əlavə “Avşar analarının Aytmatova ağıdı” adlı əsərində Dönə xatun, Şərifə qarı, Pəmbə xala, Hürü bibi, Dudu gəlin, Avşar qızı və s. bir çox Avşar qadınlarının dili ilə Çingiz Aytmatovun istər türk, istərsədə qırğız xalqı üçün böyük bir dağ, nəhəng bir şəxsiyyət olduğunu dilə gətirir.

Müsahibələrinin birində Azərbaycan ədəbiyyatı ilə ilk dəfə 1990-cı ildə tanış olduğunu söyləyən İmdat Avşar “Sovet İttifaqının dağılmağa başladığı zamanlarda Şəhriyar, Bəxtiyar Vahabzadə, Anar, Elçin, Məmməd İsmayıl, Məmməd Aslan, Sabir Rüstəmxanlı və başqalarının əsərləri ilə tanış olmuşam” (6) demişdir. Azərbaycan ədəbiyyatından tərcümələrə 2007-ci ildən başlayan İmdat Avşar, Mirzə Fətəli Axundov və Mirzə Cəlil Məmmədquluzadədən indiki gənc yazıçı və şairlərə qədər bir çoxunun şeir, hekayə və romanlarını türk dilinə tərcümə etmişdir.

Azərbaycan dili ilə yanaşı türkmən və özbək dilindən də türk dilinə tərcümələr edən yazıçı, türk dilində də üç hekayə kitabı və yüzlərlə ədəbi yazıların müəllifidir. Bu günə qədər Mirzə Fətəli Axundovun komediyalarını, “Aldanmış Kəvakib” əsərini, Cəlil Məmmədquluzadənin “Danabaş kəndinin əhvalatları”, Rəsul Rzanın “Gecənin susqun nəğməsi”, Anarın “Kərəm kimi”, Elçinin “Seçilmiş hekayələr”i, Sabir Rüstəmxanlının “Difai fədailəri”, “Ölüm zirvəsi”, Məmməd İsmayılın “Unutduğun yerdəyəm”, Eyvaz Zeynalovun “Ölümlə oyun”, “Komandirin meymunu”, Varis Yolçuyevin “Sənə inanıram”, “Son məktub”, Məqsəd Nurun “Seçilmiş hekayələr”i, Günel Anarqızının “Qarabağ hekayələri” və s. əsərlərini türk dilinə tərcümə edərək çap etdirmişdir. O bundan əlavə Azərbaycanın məşhur yazıçılarının hər birindən bir hekayənin yer aldığı “Keçmişdən günümüze Azərbaycan hekayələr antologiyası” və Qarabağ müharibəsi ilə bağlı əsərlərin olduğu “Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ hekayələri antologiyası” adlı iki kitab hazırlamışdır.

Azərbaycan ədəbiyyatının önəmli yazıçılarından Anarın “Kərəm kimi” və Elçin Əfəndiyevin “Baladadaşın ilk məhəbbəti” adlı əsərlərini türk dilinə tərcümə etmişdir. Keçmişdən bu günümüzdə Azərbaycan Hekayələri adlı bir də antologiya hazırlamışdır. İmdat Avşar Azərbaycan ədəbiyyatının Türkiyədə tanınmasında, yazıçılarımızın əsərlərinin türk dilinə tərcümə olunmasında böyük xidmətləri olan şəxslərdən biridir. Onun bu günə qədər Azərbaycan ədəbiyyatından 100-ə yaxın əsəri tərcümə olunaraq nəşr edilmişdir.

İmdat Avşarın Qənirə Paşayeva ilə birgə çap etdirdiyi “Qarabağ hekayələri” adlı bu kitabda Elçin Əfəndiyev, Sabir Rüstəmxanlı, Əjdər Ol, Aqıl Abbas, Günel Anarqızı, Qənirə Paşayeva, Məqsəd Nur, Aydın Tağıyev, Afaq Şıxlı, Nəringül Nadirqızı, Eyvaz Zeynalov, Əkbər Qoşalı, Akif Əli, İmdat Avşar, Mahir Qabiloğlu kimi ədiblərin kədər dolu hekayələri toplanmışdır. Bu hekayələrdə XX əsrdə dünyanın gözü qarşısında ən ağır soyqırma, qətləmə məruz qalan, öz el-obalarından çıxarılan Azərbaycanlıların, ağır-acılarını özündə əks etdirir.

2011-ci ildə Övliya Çələbinin 400 illiyi ilə əlaqədar olaraq, Övliya Çələbi ili elan edilmişdir. İmdat Avşar Övliya Çələbinin 400 il öncə gəzdirdiyi və eyni zamanda öz Səyahətnaməsində qələmə aldığı yerlərdən biri olan Azərbaycanı özünə məkan seçərək “Övliya Çələbinin izində: Azərbaycan” adlı bir kitab yazmışdır. Bu kitab 2011-ci ildə yanvar ayında “Bəngü” yayımları tərəfindən nəşr olunmuşdur. 12 gün ərzində Azərbaycanın Şabran, Xaçmaz, Nabran, Quba, Bakı, Şamaxı, Pirqulu, Şəki, İsmayılı, Bərdə, Gəncə kimi yerlərini gəzərək, buradakı təbii və tarixi gözəllikləri görmə imkanı tapmışdır. Övliya Çələbinin təsvir etdiyi yerlərin çoxunda olan körpülərin, qalaların tamamilə yox olduğunu təəssüflə qeyd edir. İmdat Avşar bu əsərdə Övliya Çələbinin Azərbaycan ərazilərinə dörd dəfə gəldiyi və bu səyahətlərin onun Səyahətnaməsində geniş yer aldığını qeyd etmişdir. Yazıçı bu kitabı hazırlamaq üçün Övliya Çələbinin ayağının dəydiyi yerləri gəzərək bir kitab ərsəyə gətirmişdir.

Türk yazıçısı İmdat Avşar müəllifi olduğu “Övliya Çələbi izində: Azərbaycan” adlı kitabında Ülvi Bünyadzadənin ədəbi fəaliyyətini qələmə almışdır. Bu kitabda diqqət çəkən əsas hissələrdən biri də “Şəhidlər Xiyabanında” ömrünün baharında solan bir gənc şair” (1) adlanır. Bununla yanaşı Türkiyədə nəşr olunan “Qardaş qələmlər” jurnalında “Ömür yolu” poeması dərc edilmişdir. Əsəri Türk dilinə də İmdat Avşar tərcümə etmişdir.

Türk dünyası dillərindən Türkiyə türkcəsinə tərcümə etdiyi əsərləri ilə tanınan İmdat Avşarın hekayələrində Azərbaycan türkləridə yer almışdır. Onların hekayənin içərisində İğdır və ətrafında, Araz çayının sahilində yaşadıkları göstərilir. Yazıçı yazdığı bu hekayələrində onları öz dilləri ilə birlikdə təsvir etmiş yəni ki, Azərbaycan türkcəsi ilə danışdırmışdır. Onun yazdığı bu otuz hekayənin dördündə Azərbaycan türkləri görülür. Bu dörd hekayənin ikisinin mərkəzində uşaqlar vardır.

İmdat Avşar İqdırda vəzifədə olarkən Qarabağdan köç etmiş bir Azərbaycanlı ailə ilə tanış olmuş və bu ailənin faciəsini “Qarabağ qaçqınları” adlı hekayəsində əks etdirmişdir. Bu hekayə 2009-cu ildə “Ulduz” jurnalının iyun sayında çap olunmuş, bir çox Azərbaycan saytlarında yerləşdirilmişdir.

Müsaibələrinin birində “Qarabağ məsələsinin tək-cə Azərbaycanın yox, bütün Türk və İslam dünyasının məsələsidir” (4) deyən İmdat Avşar, işğal olunan torpaqların türk torpaqları, oradan sürgün edilənlərin eyni zamanda soyqırma məruz qalan insanların türk olduğunu vurğulamışdır. Onun qələmə aldığı “Qarabağ qaçqınları” adlı hekayədə Qarabağdakı erməni vəhşiliyindən bir qurtuluş ümidi ilə Türkiyəyə gələn, ancaq Türkiyədə yoxsulluq və kimsəsizlik üzündən yaşaya bilməyən, ümid etdiyi hüzu tapa bilməyən Azərbaycanlı bir ailənin dramından bəhs olunur. Ailədə ata tar çalaraq, qız və ana utana-utana dilənərək, oğul isə yaşının qaldıra bilməyəcəyi bir qapıçılıq işinə girərək ailəni ayaqda tutmağa çalışsa da, oğulun qapıçılıq işinə girdiyi ilk gün elektrik cərəyanının vurması nəticəsində ölümü ailə üçün bir faciə, hekayə üçün isə son olur. Hekayədəki əsas mövzu isə fəlakətdən qaçaraq fəlakətə uğrayan bir ailənin faciəsidir.

Hekayədə uşaq olaraq Pünhanə adında bir qız uşağı və qardaşı Seyfəddin yer alır. Pünhanə, on yaşında, üzü yanmış bir vəziyyətdədir. Hekayədə anasıyla birlikdə dilənərkən təsvir olunur.

“Pünhanə! Gözlərin nə rəngdi sən? Bəs əllərin, əllərin? O kiçik ayaqlarınlamı qaçdın güllələrin, bombaların önündən? O kiçik adımlarınlamı aşdın dağları? Üşümədinmi Pünhanə?”

Üşümədinmi? Üzün niyə uşaq üzü deyil, nə üçün bu qədər yanmış? Bombaların, güllələrin səsini duydumu qulaqların? Bəs gözlərin, gözlərin nə rəngdi Pünhanə? Axan qanı gördümü o gözlərin? Qanlar sıçradımı evinizin divarlarına?" (2, s. 38)

Seyfəddin isə hələ həyatının baharında on beş, on altı yaşlarında bir uşaq kimi təsvir olunmuşdur. Fiziki olaraq "incə, qara-quru bir gənc" olaraq təsvir edilir. Ayağındakı ayaqqabının biri qara, biri qəhvəyidir. Həyatın onları gətirdiyi nöqtə və ailəsinin içində olduğu vəziyyət onu çətin, yükünü qaldıra bilməyəcəyi bir işdə işləməyə məcbur edir. Yaşının kiçik, fiziki olaraq isə cılız olmasına baxmayaraq Seyfəddin "Mən bacararam abi" deyərək qapıçılıq işinə girmişdir. İşə gəldiyi ilk gün isə elektrik vurması nəticəsində öncə sağ tərəfi iflic olmuş, xəstəxanaya çatanda isə vəfat etmişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Avşar İ. Azərbaycan: Evliya Çelebi'nin İzində, Ankara:Bengü yayınları 2011,184 s
2. Avşar İ. Cengiz Aytmatov'a ağıt // Kardeş Kalemler dergisi 2008, №19, səh.8-11
3. Avşar İ. Soğuk Rüya. İstanbul: Kesit yayınları, 2015, 240 s
4. https://525.az/site?name=xeberprint&kecid=1&news_id=7879
5. www.anl.az/down/meqale/525/2012/mart/237188.htm
6. www.anl.az/down/meqale/medeniyyet/2015/noyabr/463227.htm

XÜLASƏ

İmdat Avşar son dövrlərdə Türk ədəbiyyatının diqqət çəkən və önəmli yazıçılarından birisi olma yolunda əmin addımlarla irəliləyən və bununla yanaşı tərcüməçilik və şairlik ilə məşğul olan bir şəxslərdəndir. Türkiyə- Azərbaycan mədəni əlaqələrinin inkişafında xidmətləri olan insanlardan biri olan İmdat Avşar, bir çox Azərbaycan yazıçılarının əsərlərini türk dilinə tərcümə etmişdir. Onun Azərbaycan ədəbiyyatının Türkiyədə tanıtılmasında böyük xidmətləri olmuşdur.

Açar sözlər: Azərbaycan, İmdat Avşar, realist, tərcüməçi, ədəbiyyat.

Rəyçi: prof.F.A.Ağayeva

AYGÜL MÜŞVİQ qızı ALXAZOVA

II kurs magistrant,

Bakı Dövlət Universiteti

İMDAT AVŞAR HEKAYƏLƏRİNDƏ ABDALLAR VƏ ABDAL MƏDƏNİYYƏTİ

Musiqi, ibtidai dövrlərdən bu günümüdə, müasir cəmiyyətə gələnə qədər hər çağda və hər regionda insan həyatının ayrılmaz hissəsi olmuşdur. Musiqi ilə əlaqədar olan axtarışlar bir çox cəmiyyətdə fərqli musiqi cəmiyyətlərinin ortaya çıxmasına zəmin yaratdı. Peşəkar olaraq musiqi ilə məşğul olan adamlar Kırşəhərdə "abdall" olaraq adlandırılmış və adları geniş bir coğrafiyaya yayılmışdır. Bu abdallar musiqini bir peşədən daha çox həyatlarının ayrılmaz bir parçası kimi mənimsəmişlər.

Abdal termini təsəvvüfi dairələrdə özlərini Allah yoluna həsr edən sufileri adlandırmaq üçün istifadə edilmişdir. Təsəvvüfi qaynaqlara görə abdallar "saç və saqqallar bir-birinə qarışmış, solğun üzlü, hərəkətsiz, işsiz gücsüz, övladsız, yer üzündə tək bir əkilmiş ağacı belə olmayan və yalnızca özlərinə göstərilən hədəfə çatmaq üçün qatılacaqları sabahkı yarışa bu gündən idman edərək hazırlaşan insanlar" (4, s. 11) olaraq təsvir olunur. Abdal sözü XIV əsrdən öncəsinə aid bəzi İran qaynaqlı ədəbi əsərlərdə "dərviş" mənasında işlədilmişdir. Bu əsrin tarixçilərindən olan Aşıkpaşazadə bu dövrdə Anadoluda qonaq və səyyah olaraq "Anadolu qaziləri", "Anadolu ahıları", "Anadolu abdalları" və "Anadolu bacıları" adlandırılan dörd tayfanın adını çəkmişdir.

“XVII əsrdə Bektaşiliyin Anadoludakı digər “Rafizi” qruplarla birlikdə Abdalları da içində eritdiyi, XVIII əsrdə “Bektaş Abdalları” ifadəsinin yayıldığı hətta “Abdal” ifadəsinin “Bektaş” ifadəsi ilə eyni mənada istifadə edildiyi görünür.” (3, s. 32)

Günümüzdə Abdal topluluqları daha çox Kırşəhər, Mərsin-Silifke, Afyon-Sultandağı və Əmirdağ, Antalya, Adana, Qaziantep, Yozqat, Tokat, Çorum, Konya, Kayseri, Sivas, Malatya, Karaman, İsparta, Dənizli və Amasya da yaşamaqdadırlar. Son zamanlarda İzmir, Aydın və Manisa tərəflərinə edilən köçlərlə bu yerlərində də abdal yaşayış sahələri meydana gəlmişdir.

Orta Anadoluda abdalların özlərinə aid sosial, mədəni, dini və iqtisadi münasibətlər və davranışlarının tipik olaraq müşahidə ediləcəyi ən önəmli mərkəz Kırşəhərdir. Kırşəhərdə yaşayan abdallarla Kaman, Kırıkkale mərkəz və Kəskin, Nevşəhər-Hacıbektaş, Ankara-Polatlı, Gölbaşı-Soğulcak kəndi və Haymanada yaşayan abdallar arasında keçmişə bağlı bir əlaqə vardır. Günümüzdə Kırşəhər abdalları, mərkəzdə Bağbaşı və Aşıkpəşə məhəllələri ilə Kaman vilayətində bəlli bir nüfuza sahib olaraq yaşamaqdadırlar.

Min illik Anadolu-türk tarixində bəlli bir yeri olan abdalların çoxu, ələkçilik, səbətçilik, qalayçılıq, sünnətçilik və musiqiçilik kimi bənzər işlərlə məşğul olmuşlar. Abdalların öz peşələrini icra etdikləri yerlərin başında toylar gəlir. Bir abdal üçün toy həm dolanışığını saxladığı bir iş həm də hünərlərini sərgiləyə biləcəyi bir nümayiş yeridir.

Abdallara Türkiyənin fərqli bölgələrində ayrı-ayrı adlar verilməkdədir. Diyarbəkirdə aşiq, mıtrıp, Urfa və Adıyamanda gevende və ya gövənde, Qaziantep və Qəhrəmanmaraşda abdal, kirvə deyilməkdədir. Türkiyədə yaşayan Abdalların ümumi olaraq həyatlarına baxdıqda, sosial, mədəni, maddi və dinni tərəfdən cəmiyyətin digər insanlarından bir sıra fərqliliklərə sahib olduqları görsənir.

Abdallar mənşə etibarıyla türkməndirlər. Abdallar Türkiyənin bir çox bölgələriylə yanaşı, Türkiyədən başqa Əfqanıstan, Çin, Azərbaycan, Türkmənistan kimi ölkələrdə yaşamaqdadırlar. Abdallar özlərinə xas ifadələri içərsində yaratdıqları zəngin mədəniyyət mirası ilə Anadolu musiqi mədəniyyətinin ən bənzərsiz cəmiyyətlərindən biridir. Abdallar Anadolu türkmən çalğı və türkü sənəti içərsində, yaşadıkları bölgələrin yerli xalqıdır. Sənətkarlıq, çalğıçılıq və türküçülük kimi bacarıqlarıyla yanaşı, Bozlaş deyilən və oxuması çətin olan uzun havaları özlərinə məxsus bir tərzdə səsləndirmələri səbəbiylə usta kimi qiymətləndirirlər.

“Abdal mədəniyyətində ustalıq önəmli bir yer tutur və usta-şagird münasibətləri ilə yetişən gənc Abdallar ustalarından miras qalan mədəniyyəti sonrakı nəsillərə ötürürlər.” (6, s. 940) Elə bu nöqtəyi-nəzərdən yanaşıldıqda İmdad Avşarın hekayələrində Kor Bektəş, Bəhri usta və Səfər usta, oğlanları Adəm, Tufan və Heydər üçün bir model tip kimi qarşımıza çıxır. Onlar öz şagirdlərinə musiqi alətləri ilə yanaşı Abdal adətlərini də öyrədirdilər.

Çöl həyatının rəngli simaları olan Abdallar İmdad Avşar hekayələrinin önəmli fiqurları olaraq qarşımıza çıxır. Yazıçı iki kitabında toplanan hekayələrinin onunda Abdallar və Abdal mədəniyyəti haqqında yazmışdır. Yazıçı abdalları mövzu obyekt kimi götürərkən onların kasıblıqlarını ağalar qarşısındakı zəifliklərini və eyni zamanda sənətkar tərəflərini önə çıxarır. Ağalar qarşısında əzilən, maddi sıxıntılar çəkən, pis vəziyyətlərə rəğmənlə sazları, davul-zurnaları, kamanları ilə könüldən-könülə qapılar açmağa davam edən Abdallar, İmdad Avşarın hekayələrində özlərinə yer tapmışdır.

Yoxsul, qəmgin və səfil bir bozkırı(çölü) içində saxlayan və sonra bunu qələmə alan yazıçı, bir tərəfdən Anadolunun çiləkeş halını göstərəkən, bir tərəfdən də onların hələ də ümidini itirməmiş, hər şeyə qatlanan, dözən bir tərəfini göstərir. Yazıçı bunları dilə gətirərkən Anadolu insanının bu çətin imtahanını oxucuya çatdıraraq mənəvi və milli dəyərlərin hələ də necə qorunub saxlandığını gözlər önünə sərir. Yəni ki, yazıçı mənliliyini və saflığını qoruyan Anadolu insanı üzərindən oxucuya insanlıq dərsi keçir.

Prof.dr. Nazim Hikmət Polad yazıçının hekayələrinin üç başlıca mövzu üzərində qurulduğunu söyləmişdir. Bu mövzular müəllimlik, abdalıq, mollalıq mövzularını əhatə edir. Yazıçının Həmdi kirvə, Türbənin dəlisi, Ağac atlar, Rəhman dayı, kimi hekayələri müəllimlik etdiyi illərdəki xatirələrindən yola çıxaraq qələmə almışdır. Kərəm, Molla əmi kimi hekayələrində isə mollalıq anlayışlarından bəhs edər, hətta yeri gələr tənqid edər. “Çiydəmləri solan Çöl” kitabının ilk beş hekayəsinin isə əsas baş mövzusu Abdallar və onların həyatıdır. Bu hekayələrə Evin yığılsın Hacı,

Möhtərəm, Bəhri usta, Allah görər, Abdal qocası kimi hekayələr aiddir. Bundan əlavə yazıçının hekayələri folklor cəhətdən zəngin hekayələrdir. Yazıçı bu hekayələrdə kasıb və yoxsul Anadolu kəndlisinin ənənəvi, ictimai və mədəni xüsusiyyətlərini göz önünə sərir. Bununla yanaşı hekayələrində sıxılıqla məsəl, atalar sözləri, bayatılardan istifadə etmişdir.

Abdallar və Abdal mədəniyyəti ədəbiyyatda bəlli bir şəkildə ilk dəfə İmdat Avşarın hekayələrində işlənmişdir. Daha çox Kırşəhərdə yaşayan abdalların yoxsulluqlarını, əzab-əziyyətlərini, çəkdiyi çilələri amma buna baxmayaraq hələ də qəlblərindəki bir ümidlə həyata tutunma səylərini göstərən yazıçı türk cəmiyyətinə sosial problemləri olan türk insanının səsinə çatdırır. Xüsusilə də aşağıda verilən bu hissədə Kırşəhər abdallarının ağızından onların maddi vəziyyəti və cəmiyyətdən geri qalmaları göstərilir.

“– Harda qaldınız, qurbanı olduğum ağa uşaqları, – dedi, – evdə bizim uşaqlar aclıqdan bir-birilərinin qulaqlarını gəmirir. Cibimizdə siçanlar oynadır. – Çardaqdakı arvadını göstərdi. – Bax bu bizim it yeməz belə, üzümə baxmır qurbanı doluqlarım. Bizə də keçinmək lazım deyilmi?”(1, s. 16)

Verilən bu hissədən anlaşıldığı kimi yazıçı, hekayə qəhrəmanlarının maddi vəziyyəti və cəmiyyətdəki yerini daha açıq göstərmək üçün onların dilindən abdalların yoxsulluğunu, çarəsizliyini son dərəcə açıq bir şəkildə oxucuya çatdırır. Oxucu bu sətirlərdə sadə və saxta bir səsə deyil, ürəkdən dilə tökülən cümlələrlə qarşı-qarşıya qalır. Başqa sözlə, oxucu Kırşəhər abdallarının gerçək hekayələrini bir dildən, yazıçının özündən dinləyir. Bir insanlıq dramını, milli və mənəvi dəyərlər süzgülündən keçirərək sərgiləyən İmdat Avşar, Anadolu insanların çətin həyatının şahidi olduğunu bir dəfə daha oxucuya çatdırır.

Hekayələrində içində böyüdüüyü və yaşadığı cəmiyyətin mentalitetini ələ alan yazıçı, özümüzə uzaqlaşan baxışlarımızı yenidən öz içimizə doğru çəkməyi qarşısına məqsəd qoyur. Bunu edərkən də, oxucunu həqiqi həyat səhnələrilə və real, bir qədər də bənzərsiz Anadolunu özündə əks etdirən insanlarla qarşılaşdırır. Bunlar sayəsində yazıçı oxucularına yalansız və səmimi bir Anadolu türk insanına ənənəvi və mədəni xüsusiyyətlərini, cəmiyyətdəki problemləri əks etdirən tiplər seçir. Yoxsul və məzlum minlərlə Anadolu uşağı, onların zərərsiz, sakit, aciz kimi təsvir olunan ana və ataları bu hekayənin qəhrəmanlar heyətini əhatə edirlər. Oxucu bəzən Kırşəhər Abdal kəndindən Kor Bektəşin evinə qonaq olur, bəzən isə Kaman orta məktəbindəki Möhtərəmin ya da ki, yanıq səsi Tufanın dərddli türkələrini dinləyir.

İçlərində bir həyat saxayan, bir-birini tanımayan minlərlə insan, ancaq bir-birlərini tanımasalarda, bilməsələrdə eyni acını, eyni sevinci duyan insanlardır. İmdat Avşar adları fərqli olsa da, hekayələri eyni olan bu insanları bir araya gətirir.

İmdat Avşar bu hekayələrdə Çöl həyatını bütün çıpağı ilə göstərir. Burada biz Anadolu insanının Bozkırda yaşam mübarizəsinin şahidi oluruq. Yaratdığı özünəməxsus və rəngli obrazlar ilə Anadolunun müxtəlif yerlərində yaşayan insanların dünyasını göz önünə sərir. Kitabda Abdallar, onların həyat şəraiti, çəkdiyi sıxıntıları “Evin Yıxılsın Hacı”, “Möhtərəm”, “Abdal Qocası”, “Bəhri Usta”, “Allah Görür” adlı hekayələrində öz əksini tapmışdır. Bu hekayələrin çoxunda abdallar maddi sıxıntıları olan bir insan topluluğu olaraq göstərilir. Əsas işləri və dolanışıqları musiqçilik olan Abdallar bu gün Orta Anadolu ərazisində, əsasən, Kırşəhər, Kırıkkale, Keskin, Ankara, Yozgat və Antalya kimi şəhərlərdə yaşayırlar. Orta Anadolunun musiqi zənginliyini ortaya qoyan Abdallar, Muharrem Ertaş, Neşat Ertaş, Hacı Taşan kimi bir çox sənətkar yetişdirmişdir. Mərkəzi Anadoluda ciddi bir nüfuzə malik olan Abdallar, bu gün unudulmağa başlamış mədəni bir qrup olmaqla yanaşı, tez-tez itib-qaxılan, potensial cinayətkar kimi göstərilməklə cəmiyyətdən xaric edilməyə çalışılan bir sosial qrup olaraq göstərilir.

Kırşəhər abdalları arasından dünyaya gələn Neşat Ertaşın bir səs və söz ustası olaraq səsinin Türkiyə sərhədlərini aşması, həm elmi dairələrdə, həm də medya orqanlarında abdallara qarşı böyük marağın yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu marağ abdallar və icra etdikləri musiqi növü və sürdükdükləri qeyri-adi həyat tərzini səbəbiylə Kırşəhəri sıxılıqla ölkə gündəminə gətirmişdir. Neşat Ertaşın uzun illər qürbətdə yaşaması, abdallar haqqında edilən işlərdə Kırşəhərdə yaşayan digər abdalların hər birini də bir mənbə şəxs olaraq göstərir.

İmdat Avşarın abdallardan bəhs edən digər hekayələrindən fərqli olaraq, bu hekayədə abdalların həyat və yaşayış səviyyəsi yerinə dövrün məşhur abdalı Muharrəm Ərtaşa həsr edilmişdir. Hekayənin əvvəlində Muharrəm Ertaşın oğlu Neşet Ərtaşın atasına qoyulan abidəyə həsr etiyi misraları ilə başlayır.

“Süren olur cehaletin atını,
Kim çevirir cabilin kuvvatını,
Belki bir gün babamın anıtını
Sarsan olur deyə kaygı duyuram.” (2, s. 135)

Hekayənin mövzusu “Ozanlar babası” adlandırılan Muharrəm Ərtaşın və bütün ozanların şərəfinə qoyulan abidə haqqındadır. Kırşəhərin keçmiş Bələdiyyə sədrilərindən Cahid Gursəs 1992-ci ildə Muharrəm Ərtaşın abidəsini qoydurmuşdur. “Ozanlar parkı” içərisindəki bu abidəyə, bütün ozanları təmsil etdiyi qeyd edilərək “Ozanlar abidəsi” adı verilmişdir. Lakin daha sonra abidə aradan götürülərək bələdiyyə tərəfindən depoya qoyulmuşdur. Xalqın tənqidi reksiyasından sonra abidə iki ay depoda saxlandıqdan sonra köhnə yerindən 20 metr uzağa köçürülmüşdür.

İmdat Avşarın qələmə aldığı bu hekayədə də abidənin qoyulması və daha sonra yenidən qaldırılması zamanını əhatə edir. Hekayədə hadisələr iki yaşlı yoldaşın ətrafında baş verir. Belə ki, hər öylə əzanından sonra məscidin yanında, əsgərlik şöbəsinin yanındakı kiçik parkda olan oturmaqçılardan birində otururdular. Hər zaman buraya gələrək keçmiş xatirələri yada salar, maşınların gürültüsü səslərini boğsada eyni küçədən qırx il öncə bir faytonla keçməyin sevincini yaşayırlardı.

“Şahnaz” xanım kolleci hekayəsində bilik yarışlarında, rəsm-kompozisiya kimi yarışmalarda sonuncu olarkən, musiqi yarışlarında, musiqi müəllimləri olmamasına rəğmən abdal uşaqları sayəsində rəqibsiz olduqlarını və hər zaman birinci olduqlarını göstərir. “Şahnaz xanım kolleci” hekayəsində nağaraçı Mənsur ustanın ağızından çıxan sözlərdə Abdallığın atadan oğula keçdiyi anlaşılır.

“Nə olacaq ağam! Siçandan doğulan kəndir kəsər, bu abdal oğlu, dostu-düşməne qarşı oxuyubda müəllim olacaq deyilki” (2, s. 61)

İmdat Avşarın hekayələrində Abdallar yaşadıkları maddi sıxıntılara rəğmən sənətkarlıq tərəfləri olan insanlardır. Evi şiddətli yağan yağışda viran olmuş Heydərın əlindəki kaman dinləyənin qəlbində xoş hislər yaradır. Möhtərəm İstanbullu musiqi müəlliminin önündə flüt çala bilməz, amma zurna onun nəfəsiylə həyat tapar. Bəhri usta və oğlu Tufanın əllərindəki saz qəlbın tellərinə toxunan bir alətə çevrilmişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Avşar İ. Çığdemleri Solan Bozkır. İstanbul: Kesit yayımları, 2015, 184 s.
2. Avşar İ. Soğuk Rüya. İstanbul: Kesit yayımları, 2015, 240 s
3. Altınok B. Y. Abdallar ve Neşet Ertaş // Türk Yurdu 2013 №306, səh.30-33
4. Bekki S. Abdallık Geleneği ve Neşet Ertaş // Ahi Evren Aktüel dergisi 2013 №3 səh.10-13
5. Gürkan B. Neşet Ertaş Bizim Konuşan Dilimiz! Türkmən-Abdal Toplumu Gözüyle Neşet Ertaş//Türk Yurdu 2013 №306, səh.43
6. Tonga N. Bozkırın Kadim Bülbülleri yahut İmdat Avşar'ın hikayelerinde Abdallar ve Abdal kültürü Kırşehir:Ahi Evren Üniversitesi Yayınları 2013 səh. 931-943

XÜLASƏ

“Çiydəmləri Solan Çöl” və “Soyuq Yuxu” adlı hekayə kitablarıyla Müasir Türk ədəbiyyatının önəmli simalarından biri olan İmdat Avşar, hekayələrinin bir çoxunda Abdalların həyatlarını realist bir baxış bucağı ilə ələ almışdır. Hekayələrində Abdalların yoxsulluğu, ağalar qarşısındakı zəiflikləri və bununla birlikdə sənətkar tərəfləri göstərilmişdir. Ağalar qarşısında əzilən, maddi sıxıntılar çəkən, pis vəziyyətlərə rəğmən sazları, davul-zurnaları, kamanları ilə

könüldən-könülə qapılar açmağa davam edən Abdallar, İmdad Avşarın hekayələrində özlərinə yer tapmışdır.

Açar sözlər: Abdal, Abdal mədəniyyəti, hekayə, Kürşəhər, İmdat Avşar.

Rəyçi: prof.F.A.Ağayeva

İNTİZAR BALAOĞLAN qızı MƏMMƏDOVA

II kurs magistrant

Bakı Dövlət Universiteti

Ə.HAQVERDİYEVİN “DAĞILAN TİFAQ” ƏSƏRİNDƏ QADIN OBRAZLARI

Görkəmli dramaturq Ə.Haqverdiyev Azərbaycan tarixinin mühüm bir dövrünü əsərlərində əks etdirmişdir. Onun əsərlərini oxuyarkən XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın mədəni vəziyyətinin nə yerdə olduğu, ailə-məişət məsələləri vəbaşa məsələlər haqqında məlumatlanır. Haqverdiyev odövrün mənzərəsini mükəmməl şəkildə əks etdirə bilmiş, sadə bir dildə oxuculara təqdim etmişdir. 1896-cı ildə yazdığı “Dağılan tifaq” əsərində ədib getdikcə tənəzzülə doğru gedən mülkədarlığın süqutunu təsvir etmiş, ona xas xüsusiyyətləri- əyyaşlıq, istismarçılıq, zəhmətkeş insanlara olan layiqsiz davranışı açıb göstərmişdir. Haqverdiyevin geniş müşahidələrinin nəticəsi kimi ərsəyə gələn “Dağılan tifaq” ona dramaturq şöhrəti qazandırmışdır. Əsərdə Nəcəf bəyin simasında mülkədarlığın cəmiyyətin təzə meylləri qarşısında acizliyi, buna tab gətirə bilməyib tənəzzülə uğraması əks etdirilmişdir.

Əsərin əsas qəhrəmanı olan Nəcəf bəy halal zəhmətlə qazanmadığı üçün pulun qiymətini bilməyən, israfçılıq edən, ailəsinə, qadına qarşı kobud münasibət bəsləyən, kasıblara-pulu olmayanlara yuxarıdan aşağı baxan, onları adam yerinə qoymayan bir obrazdır. Məhz bu xüsusiyyətlər onun faciəsinə səbəb olur.

Niyə məhz “Dağılan tifaq”? Məlum olduğu kimi əsərdə Nəcəf bəyin malı, mülkü əlindən çıxır, müflis olur, ailəsi paramparça olur. 1880-90-cı illərdə Azərbaycanda mülkədarlıq tənəzzülə uğrayır, patriarxal-feodal münasibətləri burjua münasibətlərlə əvəz olunmağa başladı. Tifaqların, ocaqların dağılması ictimai-əxlaqi tənəzzülə, böhtana məruz qalmış mülkədarlığın öz təbiətindən doğurdu(2,s.19). Ə.Haqverdiyevin folklorla yaxından tanışlığı, ona olan marağı bu əsərə seçdiyi adda da özünü göstərir. El arasında işlənən, heç xoş olmayan bir qarğış var: “Tifağın dağılsın” Tifaq birlik mənasını ifadə edir. Bundan əlavə bu sözün ev anlamı da vardır. Əsərdə də evi dağılan, bəylikdən müflis vəziyyətə düşən Nəcəf bəy idi. Təbii ki, ədibin dövrün mənzərəsini əks etdirmək üçün bir priyom kimi Nəcəf bəyin faciəsinə mülkədarlığın iflası fonunda verməsi danılmazdır. Lakin bununla yanaşı, Nəcəf bəyi bu hala salan səbəblərin sırasında Allahın haram buyurduğu işlərdən biri ilə-qumarla məşğul olmasını, acımasızlığını, kasıbların ahını almasını da göstərə bilirik.

“Dağılan tifaq” əsərindəki qadın obrazlarından biri Nəcəf bəyin arvadı Sona xanımdır. II məclisdə namaz üstündə dua edərkən qarşımıza çıxan Sona xanım Allahdan kömək istəyir. Dünyada Allahdan savayı kimsəsinin olmadığını deyən bu qadın öz ixtiyarsızlığından, hüquqsuzluğundan, söz deməyə, fikir bildirməyə haqqı olmadığından acı-acı söz açaraq əllərini Allaha dərgahına qaldırır. “Ey yerin, göyün bir pərvərdigarı! Rəhm elə bizə, bəlkə gələcəkdə bizim də sözüümüz olsun”(1, s.58). Bu sözlər göstərir ki, Sona xanım yalnız özünü deyil, özü kimi olan bütün qadınları düşünür, özü ilə yanaşı onların da halına acıyır. Əlini Allaha açıb yalnız özü üçün deyil, bütün hüquqsuz qadınlar üçün kömək istəyir. Dərdini ancaq Allaha deyə bilən, Sona xanımın duası qəbul olur, ancaq özü bunu görə bilmir, bu sevinci yaşaya bilmir. Sona xanımın acı-acı bəhs etdiyi bu əsarət pərdəsi nə az, nə çox təxminən 30 il sonra Cəfər Cabbarlının “Sevil”i ilə qalxır.

Müəllif, Sona xanımın simasında təkcə bəy arvadlarının deyil, feodal-patriarxal cəmiyyətində yaşayan hüquqsuz qadınların ümumiləşmiş obrazını yaratmışdır(2,s.22). Sona xanım faciədəki müsbət surətdir. O öz hüquqsuzluğunun fərqiindədir. Öz sözünü deyə bilməmək onu çox kədərləndirir. Sona xanımın monoloq və dialoqlarında dilindən çıxan ifadələrlə onun kədərini,

arzu və istəklərinin şahidi oluruq.“..... bəlkə gələcəkdə bizim də sözüümüz olsun.” deyərkən Sona xanım cəmi övrət tayfasının hüquqsuzluğuna ürək ağrısını, onların da cəmiyyətin müstəqil, hüquqlu üzvləri olmasını nə qədər ürəkdən istədiyini göstərir. Bu arzular, istəklər Haqverdiyevin idi. Haqverdiyev öz istədiklərini məhz Sona xanımın dilindən ifadə etmişdir.

Əsərdəki qadın obrazlarından biri olan Pəri xanım Sona xanımın dərini bölüşdü, ürəyindəkiləri açıb dedi, danışdıqca mənəvi rahatlıq tapdığı bir obrazdır. Ancaq onun da əlindən Sona xanıma ürək- dirək vermək, səbr etməsini məsləhət görməkdən savayı bir şey gəlmir.

Sona xanıma sonuncu və ən böyük zərbə oğlu Süleyman bəyin ölümü olur. Hər cür dərdə, əzaba dözən qadın belə böyük bir dərdə tab gətirə bilmir və ölür. Nəcəf bəy iki balası ilə qalır. Əlində, ovucunda heç nə qalmayan Nəcəf bəy tamam müflis vəziyyətə düşür, bir zamanlar ona nökrəklik edən Cavad indi ağa olub ona köməklik edir, ərzaqdan, ətdən alıb onun evinə göndərir. Nəcəf bəyin faciəsinin şərhini şəhər əhalisindən olan 2 nəfər-Əbdül və İsmayılın söhbətindən aydın görürük.

“Bu evi ki görürsən, top dəysəydi dağılmazdı, onu qumar dağıtdı.

-Düz buyurursunuz, Ağa İsmayıl. Allah heç kəsi qumara mübtəla eləməsin.Xudavəndi-ələm hətta öz Qurani-şərifində qumarı şeytan əməli buyurubdur. Əlbəttə şeytan əməlinə qurşanan gərək axırda belə olsun”(1, s.73).

Budur, yenə bir faciə və səbəb yenə bir şər əməl. Nəcəf bəyin faciəsinə səbəb onun Allahın qadağan etdiyi bir şeyə meyl etməsi olur.

XX əsr Azərbaycan dramaturgiyasında mifoloji obrazlara, mif elementlərinə müraciət edən müəlliflər sırasında Ə.Haqverdiyevin də xüsusi yeri vardır. Yazıcının “Dağılan tifaq” faciəsində mifoloji elementlərdən olan yuxu,qarğış hadisələrin gedişatında əhəmiyyətli rol oynayır. Əsərdə yuxu motivi ilə ikinci məclisdə rastlaşırıq. Sona xanım gördüyü yuxunu Pəri xanıma nağıl edir. Hansı ki, hələ ailənin başında heç bir bəla yox idi, hamı sağ-salamat idi. Pəri xanımın yuxusunun əvvəlində olduğu kim hər yer “güllük gülüstanlıq” idi. Sona xanım yuxusunda həyətlərinin behişt kimi gözəl olmasını, yorulanların gəlib həyətlərindəki ağacın kölgəsində dincəlmələrini, bulaq suyundan içib dua etmələrini, lakin birdən-birə havanın tutulması, bərk külək əsməyi, göy guruldamağı və güclü dolu yağmağını görür. Və bununla birdən-birə o gözəlliklər məhv olub gedir. Onlardan heç bir nişan da qalmır. Sona xanımın çox təsirləndiyi bu yuxunu Pəri xanım pisə yozmasa da çox keçmir ki yuxudakı kimi onların yaşayışı alt-üst olur.

Qapısına gələn qadını boş qaytardıqdan sonra Nəcəf bəyin monoloqu olur,hansı ki burada onun dilindən eşidirik:“Kül başına Nəcəf! Məgər sən qabağına açılan əlləri boş qaytarardın? İndi o qədər ölübsən, ahü-nalə qəbul eləyirsən. Yetim uşaqları çörəksiz qoyursan...”(1, s.62). Bu cümlələrdən aydın olur ki, Nəcəf bəyin əvvəlki var-dövləti olsaydı, qapısına gələnə əliboş qaytarmazdı. Qapısına gələnlər ahü-nalə ilə, qarğışla deyil, dua ilə, alqışla o qapıdan çıxardı.

Nəcəf bəyi bu hala salan, onun evini dağıdan, ailəsinin iki üzvünü əlindən alan, sonra da özünün ölümünə səbəb olan başlıca səbəb qumardır. Qumar, haqsız yerə başqasının malını götürmək, bilə-bilə ortaq şəkildə oğurluq etməkdir. Qumarda itirilən pulda uşaqların, kasıbların haqqı vardır. İslamda qumar oynamaq birmənalı şəkildə haram, şeytan əməli hesab olunur.

Sona xanım namaz qılan Allaha ibadətlə məşğul olan bir qadındır. Pəri xanıma dərdləşərkən,“Nəcəf eləyim, ay Pəri, budur kişi qurşanıb qumara, bir azdan sonra görərsən olub-qalanın hamısını uduzub, qaldı lat-lüt”(1,s.59). Pəri xanım isə cavabında səbr etməsini, bəlkə ərinin ağlının başına gəlib qumarı yerə qoymasını, qumarın şeytan əməli olmasını söyləyir. Demək ki, qadınlar bu yolun doğru yol olmadığını fərqudədirlər. Ancaq, əfsus ki, onların bir söz deməyə haqqı yoxdu. Sona xanımın öz sözləriylə desək “Mənim dilim yoxdur ki, qabağında bir söz deyim. Yalvarıram olmur, yapışıram olmur. Mənim də gücüm öz canıma gəlir, başıma vurmaqdan az qalib gözlərimə qara su ensin!”(1, s.59).

Sona xanımın yuxuda gördüyü kimi onların bağçasında bülbüllərin səsi kəsilir, xoş sədaların yerini bayquş səsləri alır.“...Yavaş, Ağa İsmayıl, o quş səsini eşidirsənmi? Deyəsən bayquş səsidir.

-Eşidirəm, eşidirəm. Allah, amandır, axşam tərəfi, yağış havası, bayquş da ulayır. Görəsən fəqirin başına yenə nə bəla gələcək...”(1, s.75).

İnsan öz nəfsinin ucbatından bəlalara düşər olur. Atdığı səhv addımlarla, şərə meyl etməklə, şeytana uymaqla həm dünyasını cəhənnəmə çevirir, həm də axirətini heç edir.

Qeyd etdiyimiz kimi əsərdə mifoloji elementlərdən biri olan qarğışdan da istifadə olunmuşdur. Qarğışa başqa adla “bəddua”da deyilir. Dua Allaha səslənərək ondan kömək diləmək mənasını daşıyır. Bəddua isə Allahdan kiminsə zərər görməsi üçün edilir. Ta qədim zamanlardan folklorda mövcud olmuş, yazıçılar da zaman-zaman öz əsərlərində bir priyom kimi bu vasitədən istifadə etmişlər.

Əsərdə Sona xanımın, Nazlı xanımın dilindən səslənən qarğışlar Nəcəf bəyə ünvanlanır. Sona xanımın “Evin yıxılsın, nə qayırdığındır, nə fikir eləyirsən?” , “Sən gərək xudavəndi-ələmin öz oduna yanasan” kimi , çətin vəziyyətdə olduğu üçün ərinin Nəcəf bəyə ududuğu pulları istəmək üçün onun qapısına gələn Nazlı xanımın “Allah səni evsiz-eşiksiz qoysun. Allah! Mənim balalarım düzdə qoyanın balalarını düzdə qoy! Allah! Məni oda yandıranın üstünə od yağdır! Belə Allah sizin gözlərinizin yaşını çörəyinizə yavanlıq eləsin! Sizi görüm ağ gün eşidəndə burnunuzun ucu tutulsun!” (1, s.62). kimi ifadələri belə nümunələrdəndir.

Qadınla sərt rəftar edən, onu əliboş geri göndərən Nəcəf bəy onun ahını alır. Naümid bir qadının yanan ürəyini soyutmaq üçün dilindən çıxardığı bu qarğışlar da Nəcəf bəyin faciəsini yaxınlaşdırır. Həqiqətən də, qadının söylədikləri real olur. Təbii ki, bu qarğışlar səbəbsiz yerə edilmir, Nəcəf bəy öz hərəkətləri, davranışları ilə onları buna məcbur edir.

Əsərdə Dərviş obrazı da epizodik olaraq özünü göstərir. Dram boyu cəmi bir dəfə görünən bu obraz Nəcəf bəyin öz sözləri ilə desək onu ayıldır.

Ey əzizim, bir baxın dünya nə ibrətxanədir!

Axırın fikr etməyən aqıl deyil, divanədir...

Gerçəkləri eşitməyə dözə bilməyən Nəcəf bəy pul verib Dərvişdən ardını oxumamasını istəyir. O, Dərvişin onu ayıltığını etiraf edir, ancaq artıq gec olduğunu, on iki para kəndin ikisinin qaldığını deyir. Dərviş obrazına biz daha sonra “Pəri Cadu” əsərində də rast gəlirik. Hansı ki, orada da əsərin baş obrazına düzgün istiqamət verir, ancaq o Dərvişə deyil, İblisə doğru gedir və onun da başına fəlakətlər gəlir, Nəcəf bəy kimi bəlalara düşər olur.

“Dağılan tifaq”da diqqət çəkən məqamlardan biri də əsərin sonlarında ölmüş Sona xanımın kölgəsinin (teyfinin) Nəcəf bəyin gözüne görünməsi və onu rahat buraxmamasıdır. Hansı ki, qadının teyfi onun gözüne görünür və “Ver mənim imarətlərimi” deyir. Sona xanımın teyfinin tələblərindən sonra Nəcəf bəy günahlarının böyüklüyünün fərqinə vurur. Belə acınacaqlı vəziyyətdə düşməsinin səbəbkarının özü olduğunu dərk edir. Ancaq bu etiraf olanları dəyişdirmək iqtidarında deyil. T. Mütəllibov “Ə.Haqqverdiyevin poetikası” kitabında qeyd edir ki, “İndi Nəcəf bəyə yalnız nəticə çıxarmaq və ailəsini məhv edən, özünü çıxılmaz, faciəli vəziyyətə salan mülkədarlıq vaxtının qudurğan, pozğun əməllərinə lənət yağdırıb özünü ittiham etməkdən başqa bir şey qalmamışdır.” (3, s. 23) Necə deyirlər “Sonrakı peşmançılıq fayda verməz.”

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Haqqverdiyev Ə. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. I cild. Bakı: “Lider nəşriyyat”, 2005, 500 s.
2. Məmmədov K. Ə.Haqqverdiyev. Bakı: “Yazıçı”, 1970, 196 s.
3. Mütəllibov T. Ə.Haqqverdiyevin poetikası. Bakı: “Yazıçı”, 1988, 328 s.

XÜLASƏ

Ə.Haqqverdiyevin 1896-cı ildə yazdığı “Dağılan tifaq” əsərində ədib getdikcə tənəzzülə doğru gedən mülkədarlığın süqutunu təsvir etmişdir. Ədib burada mülkədarlığa xas xüsusiyyətləri-istismarçılığı, əyyaşlığı, zəhmətkeş insanlara olan layiqsiz davranışı açıb göstərmişdir. Əsərdə həmçinin qadınların hüquqsuzluğuna da geniş yer verilmişdir. Sona xanımın timsalında müəllif təkcə bəy arvadlarının deyil, həmin cəmiyyətdə yaşayan hüquqsuz qadınların ümumiləşmiş obrazını yaratmışdır. Müəllif Sona xanımın öz dili ilə hüquqsuzluğunu əks etdirir və öz istəklərini məhz onun dilindən verir.

Açar sözlər: qadın, hüquqsuzluq, mülkədarlıq, şər əməl, acizlik
Rəyçi: dos. J.F.Hüseynova

İNTİZAR BALAOĞLAN qızı MƏMMƏDOVA

II kurs magistrant
Bakı Dövlət Universiteti

Ə.HAQVERDİYEVİN “PƏRİ CADU”ƏSƏRİNDƏ QADIN OBRAZLARI

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev Azərbaycan dramaturgiyasında özünəməxsus yer tutan dəyərli yazıçılarımızdan biridir. Onun yaradıcılığında “Pəri cadu” əsəri xüsusilə seçilir. İstər dil-üslub xüsusiyyətləri, istər obrazlar aləmi, istərsə də sujet xətti etibarilə böyük maraq doğuran bu əsər haqqında çoxsaylı fikirlər səslənmişdir. Ə.Haqverdiyevin heç bir əsərinə “Pəri cadu” da olduğu qədər fikirlər söylənilməmişdir. Mövzusu və sujeti xalq yaradıcılığından alınmış bu əsərin əsas qayəsi belədir: “Hər kəsin öz əlinin əməli onun müqəddəratını təmin edir”.

Ə.Haqverdiyevin həyat yoldaşı Tükəzban iti hafizəyə malik bir qadın idi. O uşaq vaxtlarından nənəsindən eşitdiyi yadında qalan nağılları Haqverdiyevə danışdı. Əbdürrəhim bəy böyük maraqla bu nağıllara qulaq asır, onları ayrıca bir dəftərə səliphə ilə yazırdı. Tükəzbanın söylədiyi “Qızıl don” adlı nağıl yazıçının marağını daha çox cəlb edir. Nağılın qəhrəmanı odunçu Qurban idi. Bu nağıldakı fikirlər Peterburqda olduğu vaxt qoca bir inqilabçının ona etdiyi ağıllı nəsihətlərlə səsləşirdi. Məhz “Pəri cadu” əsərini yazarkən yazıçıya bunların böyük təsiri olmuşdur.

“Pəri cadu” əsəri ilə bağlı K.Məmmədov “Ə.Haqverdiyev”, N.Xəlilov “Xalq təfəkkürü və sənətkar qüdrəti”, T.Mütəllibov “Ə.Haqverdiyevin poetikası”adlı tədqiqat əsərlərində dəyərli fikirlər söyləmişlər.

“Mövzusu və sujeti xalq yaradıcılığından alınmış “Pəri cadu” pyesində əsasən ailə-məişət məsələsi həll edilir. Əsasən məişət səhnələri üstünlük təşkil etsə də, əsərdə simvolizm təsirləri də vardır”(2,s.40). N.Xəlilovun bu fikri, həqiqətən də özünü doğruldur.

Əgər “Pəri cadu” ya qədər yazdığı pyeslərdə yazıçı yoxsullara az yer verirdisə, bu əsərdə yoxsul sinfin nümayəndələri əsas yer tutur. Pyesdə üç təbəqənin: yoxsulların (Qurban, Səlimə, Niyaz, Əmrah, Sayad), ortababların (Pəri, Rəhim)və mülkədarların(Hafizə xanım) həyatı , ailə münasibətləri təsvir edilmişdir(2,s. 40).

Əsərdə qadın obrazları xüsusilə böyük maraq doğurur. Pəri cadu, Şamama cadu, Hafizə xanım,Səlimə kimi obrazlar öz xarakter xüsusiyyətləri, müxtəlif situasiyalardakı davranışları ilə diqqət çəkirlər. Haqverdiyev bu obrazların hər birini özünəməxsus ustalıqla işləmiş, təkrarsız bir əsər yaratmışdır.

Açmasın çiçəklər,gülməsin güllər,
Ötüşməsin şirin dilli bülbüllər,
Dərdim çoxdur ellər, ellər, ay ellər!
Yar-yar deyib gecə-gündüz ağlaram...

Ölməz sənətkarımız H.Cavidin qələminə məxsus bu misralar kədərli, bədbəxt bir qadının halını ifadə etmək üçün çox uyğundur. Xoşbəxt insanlar ətrafına daim müsbət enerji ötürər, bədbəxt insanlar isə ətrafındakıların da özləri kimi olmasını istəyər. Elə “Pəri cadu” əsərindəki Pəri obrazı da belə insanlardandır. Həyat yoldaşı əlindən alınmaqla yanaşı illərdir yaşadığı evindən , böyütdüyü çiçəklərindən məhrum edilən Pəri özünü çox bədbəxt hesab edir. Göz yaşları axıdır, ah fəqan edir. Dərvişin məsləhətlərinə məhəl qoymur. Səbr etməyi, Allaha pənah aparmağı, dua etməyi deyil, intiqam almağı, şeytana qulluq etməyi seçir. “İntiqam səfərinə çıxacaqsansa,özün üçün də bir məzar qaz”. Konfutsi tərəfindən söylənilmiş bu fikirdə böyük həqiqət var. Pəri intiqam yolunu seçərək ətrafındakıların yanaşı özünə də böyük zərər vurur və sonu məzar olur.

İnsana əzəldən bəri düşmənçilik edən şeytan hər vasitə ilə onu çətinliklərlə üz-üzə qoyur. Elə “ Pəri cadu” dakı İblisin timsalında da biz bunun şahidi oluruq. Qulağına qisas sədası gələn İblis buna çox şad olur. Elə onun öz sözlərini nümunə göstərərək fikrimizi əsaslandırma bilərik. “Hirs,

tamah, övrət gözəlliyi, dünya malitək mənim əlimdə aləti-cazibə var ki, onların müqabilində dağlar, daşlar belə dayanmaz”(1, s.111). Əfsuslar olsun ki, insan İblisin bəhs etdiyi bu məfhumlara meyilli olur və nəfsinə tab gətirə bilməyib İblisə uyaraq özünü məhv edir.

Qurbanın eşqi Pərinin daşa dönmüş ürəyini yumşaldır. İntiqam eşqi ilə alışıb yanan Pərinin tək istəyi Qurbana qovuşmaq olur. Qulluğunda olan əcinnələrə Qurbana əziyyət olmasın deyər hazır odun yığdırır. Şamama caduya əmr edir ki, necə olursa olsun Qurbanı ona gətirsin, ancaq Qurbana əziyyət verməsin. Qurbana qovuşduqdan sonra onun əziyyətlər gördüyünü eşidən Pəri İblisin xəbərdarlığını unudaraq Şamama caduyla pis rəftar edir. Şamama cadunun qisası isə Pəriyə canı bahasına başa gəlir. Pərinin ölümünə səbəb onun nəfsinə qalib gələ bilməməsi, İblisə məxsus hirs, gözəllik, tamah və s. məfhumları üstün tutması olur. Pərinin başlıca səhvi mübarizəsini düzgün aparmamağı olur. Pəri bu yola çıxarkən onun bir şüarı var idi: İntiqam! Çətin vəziyyətdə olan Pəriyə ilk təklif Dərvişdən gəlir, lakin Pəri yanlış yola yönəlir, İblisə uyur. Özü kimi qadınlarla birləşib yararlı bir iş görmək əvəzinə öz şəxsi maraqları naminə kiminsə ailəsini dağıtmaqdan belə çəkinmir. Əsərin əvvəlində Pərinin dərini dinləyib ona məsləhət verən Dərviş “Güllər solar, bağça məhv olar. Hərgah ürəyini güldən üzüb Allaha bağlarsan, əbədi bir gülüstana müvəffəq olarsan. Fikir et qızım. Səbr et, səbr et, səbr, səbr, səbr...”(1, s.110). - deyir. Ancaq Pəri əbədi bir gülüstanı deyil, cəhənnəmi seçir, səbr etmək əvəzinə qisas almağı seçir.

“Pəri Cadu” əsərində Pəridə intiqam hissi o qədər güclüdür ki, o nəinki tək öz ərindən, ümumiyyətlə bütün kişi tayfasından intiqam almaq istəyir. O qisas almaq üçün iblisi, cini, şeytanı köməyə çağırır: “Zülm asimana bülənd olan yerdə səbr etmək olmaz. Gərək cəmi yerlərin – göylərin bələlərini köməyə çağırıb, onlar ilə əl-ələ verib gərək nəinki öz ərimdən, bəlkə cəmi bivəfa kişi tayfasından qisas alam...”(1, s.110).

Nizami Xəlilov “Xalq təfəkkürü, sənətkar qüdrəti” adlı tədqiqat işində “Pəri Cadu” əsərində “Avesta”nın müəyyən izlərinin olduğunu söyləmiş, konkret dəlillərlə bunu təsdiqləmişdir. Müəllif başlıca olaraq yaxınlığı xeyir və şərin mübarizəsində göstərmişdir. Daha sonra əsərdəki Pəri obrazı ilə “Avesta”dakı Payrikanın yaxınlığından onlar arasında müəyyən oxşarlıqların olmasından söz açmışdır. Müəllif qeyd edir ki, “Avesta”da Payrika gözəllik ilahəsi kimi təsvir edilir. Lakin guya o insanları yoldan çıxararaq bədxah Əhrimənə kömək edirmiş. “Göründüyü kimi, Pəri ilə Payrikanın adlarında olduğu kimi fikirlərində, əməllərində də müəyyən oxşarlıqlar vardır”(2, s.66). Doğrudan da, bu bənzətmə olduqca maraqlıdır. Pərinin şərə uyaraq Qurbanı yoldan çıxarması, Payrikanın Əhrimənlə əlbir olub insanları yoldan çıxarması ilə əlaqələndirilmişdir.

Daha sonra müəllif qeyd edir ki, “Pəri” sözünün lüğəti mənası gözəllik olsa da “pəri” əslində sehrkar, cadugər, əfsunçu, cin, şeytan, əcinnə deməkdir. Yazılı ədəbiyyatda da çox vaxt “pəri”nin mənfi tip kimi təsvir olunmasını qeyd edərək bu əsərlə yanaşı C.Cabbarlının “Solğun çiçəklər” əsərindəki Pəri obrazını nümunə göstərir. Hansı ki Bəhramla Saranın məhəbbətini puç etmiş, onları fəlakətlərə düşür etmişdir.

“Pəri Cadu” əsərindəki qadın obrazlarından biri də Şamama Cadudur. Bu qarı İblisin Pəriyə “hədiyyə”sidir. Əcinnələrlə birlikdə Pəriyə xidmət edən bu qarı Pərinin hər bir istəyini həyata keçirir, onun qulluğunda dayanırlar. Şərin təmsilçisi olan bu qarı özünü Zərnigar kimi təqdim edərək çox evləri viran qoyur, qan tökdürür. Bu qarının sözlərinə uyan, nəfsinin qurbanı olan şəxslərin sonu heç də ürəkaçan olmur. Öz əlində olanlarla yetinməyib daha çoxun istəyən, nəfsi ağına üstün gələn bu şəxslər sonda ölümə məhkum olurlar. Hafizə xanım və Qurbanın evinə girərək şirin dilini işə salan, onların aqlını qarışdıran, ruhunu zəhərləyən bu qarı öz məqsədinə çatır. Onlar şərə uyaraq şeytanın vəsvəələrini dinləyir və onun dediklərini edərək uçuruma sürüklənirlər. Şamama cadu Azərbaycan nağıllarının çoxunda rast gəldiyimiz küpəgirən qarı obrazını xatırladır. N.Xəlilov da öz tədqiqat işində onların oxşarlığından söz açmışdır. Onun gördüyü işlərinə nağıllarımızdakı küpəgirən qarılardan heç də geri qalmadığını qeyd edən müəllif Şamama cadunu kiçik cinsli iblis adlandırmışdır.

Şamama cadu nəfsin özü, onun göstəricisidir. Allahın Quranda insan haqqında verdiyi əhəmiyyətli məlumatlardan biri də onun nəfs sahibi olmasıdır. Nəfs insana müəyyən hərəkəti etdirir və hər hansı qərarı aldırır. Dünya malını üstün tutanlar, axirətini düşünməyənlər onun qurbanı olur və bələlərə düşür olurlar.

Xeyir və Şər əzəldən bəri bir-birinə qarşı duran qüvvələrdir. Bu qüvvələr daim bir-biri ilə mübarizə aparır. Onların bu mübarizəsi insanın daxilində baş verir. İnsan elə bir yaradılışdır ki, onların hansının qalib gələcəyi məhz onun əlindədir. Şərə uyan, nəfsi ilə bacara bilməyən insanlar Şəri qaldıraraq Xeyirə qarşı qoyur və nəticədə Xeyiri məğlub edirlər. Əksinə, Şərdən uzaq olan, Allahın buyurduqlarını icra edən insanlar isə Xeyiri qalib edirlər.

Əsərdəki qadın obrazlarından biri olan Hafizə xanımda Şamama cadunun felinə uyan, şirin sözlərə qanaraq onun dediklərini edən bir obrazdır. Qurbanı Şamama cadunun sayəsində ələ keçirən xanım onun əvvəlki həyat yoldaşına əl atmasını-pul göndərməsini eşidərək çox qəzəblənir. Qurbana etdiklərini onun başına qaxaraq peşimanlığını bildirir. Aralarındakı münaqişə zəminində Hafizə xanım Qurban tərəfindən öldürülür. Və budur nəfsinin, şər əməlin növbəti qurbanı da Hafizə xanım olur.

“Pəri Cadu” əsərində heç bir günahı olmayan, məsum qadın obrazı Səlimədir. Səlimə Qurbanın həyat yoldaşdır və ərinə, ailəsinə sadıq, əlindəkilərə qane olan bir qadındır. Tamah, nəfs kimi məfhumlar ondan kənardır. Övladı ilə məşğul olub, həyat yoldaşının yolunu gözləyən, onu rahat etmək üçün dəridən qabıqdan çıxan bu qadın gözəlliyi, dövləti, bəyliyi xoşbəxtlik hesab edən əri Qurbanın nəfsinin qurbanı olur. Qurbana görə Səlimə yaxşı qadın olsa da onun gözəlliyi yoxdur və bu da onun xoşbəxt olmağına maneçilik törədir. Qurban onu tərk edərək övladı ilə tək buraxır. Ac, susuz damın altında qalan qadın Hafizə xanımın evinə gələrək Qurbanın qarşısında ağlayır, dərini danışır. Biçarə qadın Hafizə xanım tərəfindən çölə atılır və zəhər vasitəsilə özünü və övladını öldürür.

“Pəri Cadu” da şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən olan layla janrından istifadə olunmuşdur və təsadüfi deyil ki, bu nümunələr məhz Səlimə - dramın ən günahsız şəxsi tərəfindən səslənir. Laylalar şifahi xalq ədəbiyyatının lirik növünə daxil olan janrlarından biri olub anaların beşik başında körpələri uyutmaq üçün söylədiyi nümunələrdin. Səlimənin drama daxil olduğu andan etibarən müxtəlif situasiyalarda onun dilindən səslənən laylalarla rastlaşırıq. Laylanın səsləndiyi ilk epizod III məclisin əvvəlidir ki, qarşısındakı beşiyi yelləyərək ərinin yolunu gözləyən bir qadının dilindən söylənilir. Daha sonra yenə həmin məclisdə iki dəfə Səlimə tərəfindən səslənən layla Şamama cadu tərəfindən yoldan çıxarılararaq evindən, ailəsindən qoparılib aparılan Qurbanın bir anlıq ayağını saxlamasına və içinin titrəməsinə səbəb olsa da, şər onu üstələyir.

Sonuncu pərdədə üç dəfə layla nümunəsi ilə rastlaşırıq və bunlardan ikisi Səlimənin səsidir ki Qurbanın qulağına gəlir. Adətən yuxu gətirən layla Qurbanı sanki qəflətdən ayıldır. Eys-ışrətlə məşğul olan Pəri cadu ilə kef çəkən Qurban bir anlıq ayılır və nələr etdiyini fərqi nə varır. “Sən bir mən arsız, binamusa baxginən, gəlib burada kefə məşğul olmuşam, daha demirəm ki, üç qan tökmüşəm. Səlimə! Qədrini bilməmişəm, səsinə qurban olum ...” (1, s.142).

Ancaq, əfsus ki, artıq çox gec idi. Qurban bir anlıq ayılısada, şərin təmsilçiləri onu rahat buraxmır və əbədi yuxuya qərq edirlər. Sonuncu dəfə layla Şamama cadu tərəfindən əsərin sonunda səslənir. İnsanları yoldan çıxararaq, şərə sürükləyən, qan tökdürən bu qadın bundan ləzzət alır və istehza ilə səsləndirdiyi layla ilə dram tamamlanır. N. Xəlilov qeyd edir: “Bu layla həm də rəmzi mənə daşıyır. Qurbanı başa salır ki, sən qızılgül içində şirin yuxu tapmağın-əbədi rahatlığın ancaq və ancaq öz ailən, öz ocağımla bağlıdır.” (2, s.43). Həqiqətən də, müəllifin bu fikri çox düzgündür və onun bu fikri ilə razılaşmamaq mümkün deyil.

N.Xəlilov da “Xalq təfəkkürü, sənətkar qüdrəti” adlı tədqiqat işində “Pəri Cadu” əsərində layladan istifadə olunmasına, onun müxtəlif məqamlarda fərqli mənalar ifadə etməsinə xüsusi diqqət yetirmişdir. “Sənətkar eyni laylanı bir neçə dəfə işlətməklə müxtəlif lövhələr yaradır və hər dəfə layla səslənəndə oxucuya başqa cür təsir edir” (3, s.64).

Əsərdə diqqət çəkən məqamlardan biri də Pəri və Səlimənin eyni vəziyyətdə fərqli davranışları olur. Əsərin əvvəlində həyat yoldaşının xəyanəti ilə üz-üzə qalan Pəri intiqam yolunu seçir və bu yolda İblisdən kömək alır. Eyni bir situasiya qarşısında qalan Səlimə isə ona xəyanət edən həyat yoldaşından intiqam almağı deyil, özünü və körpəsini zəhərləyərək mübarizəni yarımçıq qoyub bu həyatı tərk etməyi seçir.

İnsan öz əməllərinin nəticəsini bu dünyada da görür. Əməlləri daim xəyanət üstündə qurulan insan şeytan təbiətlidir. Pəri cadunun məskunlaşdığı yer, mənə görə, cəhənnəmə aparıcı bir yoldur.

Ora gedib çıxan insanların geriye dönüşü yoxdur. Qurbanın Pəri ilə birlikdə oxuduğu misralar da, mənəcə, təsadüfi seçilməmişdir. "Öz məclisinə mənim kimiləri buraxma , çünki bir kədərli adam bütöv bir məclisi qəmləndirə bilər". Zənnimcə, "məclis" dedikdə insanın qəlbi, "qəmli insan" dedikdə isə şər əməl nəzərdə tutulmuşdur.

"Pəri Cadu" əsəri ilə səsləşən, müəyyən oxşarlıqları ilə diqqətimi çəkən məşhur "Qərib cinlər diyarında" kinofilmi haqqında bəhs etmək istəyirəm. Hikmət Ziyanın ssenari müəllifi olduğu bu filmə əlindəkilərlə qane olmayan əlinin zəhməti ilə çörək qazanmağı buraxıb cinlər padşahına qulluq etmək üçün cinlər diyarına gedən Qəribin sərgüzəştlərindən danışılır. Var-dövlətə, gözəlliyə, rahat yaşayışa meyl edən Qərib mənə müəyyən qədər Qurbanı xatırladır. Necə ki, bu filmə Qəribi cinlər padşahı aldadıb yoldan çıxarır, eləcə də Şamama cadu Qurbanı aldadır. Qərib də Qurban kimi onu sevənləri-anasını, qardaşı Sahibi, sevgilisi Zərəngizi geridə qoyaraq, nəfsinin dediklərinə əməl edir. Qurban kimi Qərib də sonda peşman olur, ancaq Qərib daha şanslıdır, o yenidən öz yaşadığı yerə geri döner və yaşayışına davam edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Haqverdiyev Əbdürrəhim bəy. Seçilmiş əsərləri.İki cildə. I cild.Bakı: "Lider nəşriyyat", 2005, 500 s.
2. Xəlilov N. Xalq təfəkkürü, sənətkar qüdrəti. Bakı: "Elm və həyat", 1996,136 s.
3. Məmmədov K . Ə.Haqverdiyev.Bakı: "Yazıcı",1970, 196 s.

XÜLASƏ

Ə.Haqverdiyev yaradıcılığında mühüm yer tutan əsərlərdən biri "Pəri Cadu" əsəridir. Əsərdəki qadın obrazları fərqli xüsusiyyətləri ilə seçilir. Əsərdə,həmçinin, nəfs problemi də qabarıq şəkildə özünü əks etdirmişdir. İnsanın şərə meyl etməsi, nəfsinə yenilməsi, intiqam hissi ilə hər yola əl atması və s. öz əksini tapmışdır. Ədibin bu əsərdə irəli sürməklə istədiyi əsas fikir budur ki, insan daim nəfslə mübarizə aparıb, əlinin əməyinə bağlanmalıdır. Belə olan təqdirdə axtardığı məqsədə nail ola bilər.

Açar sözlər: qadın, səbr, hirs, tamah, intiqam

Rəyçi: dos. J.F.Hüseynova

FƏRİDƏ AKİF qızı FARZULLAYEVA

II kurs magistrant

Bakı Dövlət Universiteti

TÜRK ƏDƏBİYYATINDA UŞAQ ŞEİRİNİN İNKİŞAF TARİXİ

Şeir keçmişdən bu günə qədər insanların düşüncələrinin aynası, duyğularının dili olmuşdur. Şeir ritmik quruluşu vasitəsilə öyrənilən məlumatları yadda saxlamağa kömək etməklə yanaşı bu prosesi daha əyləncəli və maraqlı etmişdir. Tədqiqatçılar uşaq ədəbiyyatından bəhs edərkən onu uşaqların dünyasına və səviyyəsinə xitab edə biləcək əsərlər toplusu kimi təqdim edirlər. Uşaq ədəbiyyatı onların böyümə və inkişafına, xəyal, duyğu, düşüncə və hislərinə, zövqlərinə, əylənərək öyrənmələrinə yardım etmək məqsədi ilə gerçəkləşdirilən bir ədəbiyyat olaraq tanınır. Təsadüfi deyildir ki, tədqiqatçı A.F.Oğuzxan uşağın dil inkişafı və şeir arasındakı bənzərliyi belə izah edir: "Uşaq daha yenidən danışmağa başlayarkən şeirdə işlənən cümlələrin quruluşuna uyğun bir istiqamət seçir, qafiyə və səs çalarlığı baxımından bir-birinə çox bənzəyən kəlimələr istifadə edir. Uşaqlar istifadə etdikləri kəlimələrə fərqli bir gözəllik qatırlar. Onlar öz daxili dünyalarını və düşüncə tərzlərini əks etdirən formaya üstünlük verirlər" (2, 7).

Türk ədəbiyyatında isə uşaq lirikasının meydana çıxması elm və təhsilə marağın artdığı bir dövrə - TənziMAT dövrünə təsadüf edir. Ümumiyyətlə isə uşaq ədəbiyyatının inkişafı, mövzu

üzərində daha ciddi araşdırmaların başlanması isə Cümhuriyyətin elanından sonrakı dövrlə bağlıdır. 1979-cu ilin "Dünya uşaq ili" kimi qəbul edilməsi ilə uşaq ədəbiyyatına əvvəlki illərdən daha çox önəm verilməyə başlandı. Türkiyədə uşaq ədəbiyyatının bir qədər gec meydana çıxması bir həqiqətdir. 1911-ci ilə qədər uşaq ədəbiyyatı dedikdə daha çox epik növdə yazılan əsərlər yada düşürdü. Bu dövrə qədər yazılan Yusif Has Hacıbin "Kutadqu-Bilik", Mahmut Kaşğarının "Divanilüġat-it-Türk", Səlcuq hökmdarı Keykavusun oğluna nəsihət vermək üçün yazdığı "Kabusnamə" və digər ədəbi nümunələr uşaqların inkişafında böyük rol oynasa da hələ bu əsərlər Türk dünyasında uşaq ədəbiyyatının başlanğıcı hesab oluna bilməzdi. Çünki bu dövrlərdə "uşaq ədəbiyyatı" qavramı Türk ədəbiyyatında tam şəkildə özünü doğrultmamışdı. 1839-cu ildə Tənzimat fərmanının elanı sadəcə sosial-siyasi nöqteyi-nəzərdən Türk cəmiyyətinə təsir etmədi, eyni zamanda Türk ədəbiyyatı yeni bir mədəniyyət dairəsinə - Avropa mədəniyyətinə daxil oldu. Bu zaman çərçivəsində əcnəbi dil bilənlərin sayı tədricən artdı, avropa dilindən tərcümələr edilməyə başlandı və bu tərcümələr sayəsində Türk ədəbiyyatı Avropada mövcud olan uşaq təhsili və psixologiyası ilə yaxından tanış olmaq şansı qazandı.

İbrahim Ələddin Gövsanın 1911-ci ildə nəşr olunan "Uşaq şeirləri" kitabı uşaqlar üçün nəşr olunan birinci şeir kitabı idi. Kitabın ilk səhifəsində Tənzimat ədəbiyyatının qələm sahiblərindən biri olan Abdülhaq Hamidin Ələddin bəyi təqdir edən "Əziz Ələddin bəy" deyə başlayan yeddi misralıq qısa bir məktubu yer alır. Kitabın önsözündə uşaqların inkişafında böyük rol oynayan valideynlərə və müəllimlərə müraciət edən İbrahim Ələddin "Ağac yaşken eğilir" ("Dəmiri isti-isti döyərlər") atalar sözünü xatırladaraq onlara milli-dini-əxlaqi ismarıclar verməyin vacib olduğunu və Avropada bunun şeir və nəğmə vasitəsilə edildiyini qeyd edirdi (3, 126). "Bir kaç çocuk kalbi kazanabilmek şu ehemiyetsiz hizmetin en büyük mükafatıdır" („Bir neçə uşağın qəlbini qazanmaq bu əhəmiyyətsiz xidmətin ən böyük mükafatıdır“) sözləri ilə önsözü bitirən İbrahim Ələddinin "Ana məhəbbəti" ("Anne sevgisi"), "Horoz ile İnci" ("Xoruz illə İnci"), "Çiftçinin nasihatı" ("Əkinçinin nəsihəti"), "Bahar", "Kelebek" ("Kəpənək"), "Tilkinin vaadi" ("Tülkünün vədi") kimi şeirləri bu gün də ən gözəl ədəbi nümunələr hesab olunur. Uşaq şeirlərini İbrahim Ələddinin ardınca Əli Ülvinin "Çocuklarımıza neşideler" (1912), Təvfik Fikrətin "Şərmin" (1914) şeirləri izləyir (4, 128).

XX əsrdə Türkiyənin sosial-siyasi mühitdə yetişdirdiyi ən böyük sənətkarlarından olan və Türk elmi ədəbi tarixinin qurucusu Fuad Köprülünün uşaqlar üçün yazmağa zaman ayırması diqqəti cəlb edən məqamlardan biri olmuşdur. Onun "Məktəb şeirləri" (1918), Molla Nəsrəddin (1918) adlı kitabları uşaq ədəbiyyatında önəmli yerə sahibdir.

Türk uşaq ədəbiyyatının tarixinə nəzər yetirdikdə fərqli dil və üslub xüsusiyyətləri daşıyan bir-birindən dəyərli əsərlərlə qarşılaşırıq. Türk uşaq şeirinin ilk nümunələrindən biri olan Təvfik Fikrətin "Şərmin" şeiri Osmanlı dövründə yazılmasına baxmayaraq dil və üslubun sadəliyi baxımından bu gün də rahatlıqla başa düşülür (2, 8):

Açıl perde, açıl perde
Sen açıldın, güneş nerde?
Bizi galiba unutmuş,
Hayır, onu bulut yutmuş.

V.Qusev, A.Z.Yefimov, V.Vinoqradov, Ö.Dəmirçizadə kimi bir çox ədəbiyyatçılar şairin özünəxas tərzini əks etdirən dil və üslubun ədəbi yöndən üstünlüyünü, müəyyən qaydalara söykəndiyini və xüsusilə də başadüşülən olmasını vurğulayırlar. Lakin türk uşaq şeirlərində dəyişməkdə və inkişaf etməkdə olan dil və üslub sistemi müəyyən bir dövrdə bir çox problemlərlə qarşılaşmışdır. Xüsusilə uşaq dünyası, psixologiyası kimi bir çox önəmli faktorların nəzərə alınmaması dil və üslubun düzgün işlənməsini çətinləşdirirdi.

Tədqiqatçı-yazıçı Meral Alpaya görə uşaq şeirlərində dil və üslub baxımından aşağıdakı xüsusiyyətlərin olması zəruridir (5, 132):

- 1.Milli dil istifadə olunmalı və şeirdə əcnəbi sözlərə yer verilməməlidir.
- 2.Dil təbii və sadə olmalı, uşağın dilə marağını və sevgisini artırmalıdır.
- 3.Uşağın sahib olduğu dil səviyyəsindən başlayaraq söz bazasını zənginləşdirməlidir.
- 4.Uşaqlar üçün yazılan əsərlər dilin qaydalarına uyğun olmalıdır.

5.Cümlələrdə uşaqların qavrama səviyyələrinə və yaşlarına uyğun ifadələrdən istifadə olunmalı, uzun cümlələrdən imtina edilməli, fikirlər isə açıq şəkildə verilməlidir.

Ədəbiyyatda önəmli yer tutan bəlağət və bədiilik uşaq ədəbiyyatında özünü daha çox hiss etdirir. Belə ki, bəzən uşaqların düşüncələrində bəlağətin gücü ilə yaradılan dünya çox zaman həqiqi dünyadan daha çox təsirli olur. Müasir türk uşaq şeirinin dili isə yetəri qədər bəlağətli və səmimi bir dildir. Türk uşaq ədəbiyyatında yer alan uşaq şeirlərinin bir çox qismində düzgün söz sırasına riayət olunsun da, bəzi şeirlərdə bu sıranın pozulduğunun şahidi oluruq. Nümunə kimi Fazıl Hüsni Dağlarcanın "Evimiz" şeirinə diqqət yetirək (5, 122):

Evimiz dörd odalıdır,
Hadi gezelim Tuncay
Yavaş-yavaş hepsini
Konuk odası süslü
Duvarlara bezeklere baktıkça
Giderim uzaklara ben.

Şeirdə qarışıq söz sırası aydın şəkildə görünsə də şeirin dili sadə, mənası isə aydındır. Bəzən türk uşaq şeirlərində məna bir və ya iki misrada tamamlanır. Bu cür qısa misralar uşaqların şeirdə verilən fikirləri daha yaxşı başa düşmələrinə bir növ kömək edir. Məsələn, Cahit Zarifoğlunun uşağın dilindən anaya sevgisini və onun verdiyi güvən duyğusunu çox aydın bir dillə ifadə edən, ən əsası isə qısa olmasına baxmayaraq dərin məna yüklü "Çalışan anne" ("İşləyən ana") şeiri sadəcə yeddi kəlimədən ibarətdir (4, 245):

Korkunç
Bir fırtına çıkıyor
Annem evden gidince.

Türk ədəbiyyatında uşaqlar üçün yazılan şeirlərin inkişafında iki ayrı istiqamət göstərilir (2, 5).

1.Uşaqlarda şeiri duyma hissini oyadan və tamamilə uşaqlar üçün yazılan şeirlər. Bu şeirlər müxtəlif mövzuları əhatə edə bilər.

2.Uşaqları sanki ovsunlayan və yalnız uşaqlardan bəhs edən şeirlər.

Uşaqlardan bəhs edən şeir nümunələri ilk dəfə İslam dininin qəbulundan sonrakı dövrlərdə meydana çıxmışdır. Beləliklə şairlər uşaqlardan istifadə edərək onları əsərlərin baş qəhrəmanı etmişlər.

Uşaq şeirlərini yazarkən hər bir şairin diqqət etməli olduğu əsas məsələ uzun təsvirlərdən imtina etməkdir. Uşaqların hər hansı bir mövzunu dərk etmə müddəti qısa olduğundan onlar nəticəni tez bir zamanda görmək istəyirlər və uzun təsvirlərdən tez bezirlər. Uşaq ədəbiyyatında şeirlər daha çox uşağın öz dilindən, valideynin və ya böyüklərin dilindən, yaxud da təbiət hadisələrinin dilindən verilir. Uşağın öz dilindən verilən şeirlərdə çevrəsi, ata-anası, müəllimləri və başqaları ilə danışan uşaq həyatı öz məntiqi, düşüncə tərziləri ilə ifadə edərək özünü sanki ətrafına təsdiqlətməyə çalışmaqla saflığını, səmimi duyğularını və hazır cavablığını da bir növ şeirdə əks etdirir.

Hər bir şeirin öz daxilində müəyyən bir ahəngi vardır. Rədif, qafiyə, ölçü, alliterasiya, assonans kimi ünsürlər şeirdə ahəng yaradan ən önəmli vasitələrdir. Şeirin ahəngi, səslərin oxşarlığı onun uşaqların dilinə daha rahat yatmasına, dilə yaxından bələd olmasına şərait yaradır. Şeirlərdə tam və zəngin qafiyələrə daha çox yer verilsə də, yarım qafiyəyə də müəyyən qədər rast gəlinir. Məsələn „Kelebek“ („Kəpənək“) adlı şeir parçasına nəzər yetirək (5, 144):

Sabahki tatlı rüzgarın
Budur çiçekli bir eşi
Ve ya yavru kuşların
Küçük, sevimli kardeşi.

„Çocuklarımıza neşideler“ kitabında yer alan „Çalışalım“ adlı şeirdə isə misra sonunda ikidən çox səsbənzərliyi nəzərə çarpır. Bu misralar isə zəngin qafiyəyə ən gözəl nümunədir (5, 145):

Tenbellikten sakınalım
Çalışmanın zamanıdır.
İnsanlığı takınalım

İş insanın bir canıdır.

Uşaq ədəbiyyatının istər türk, istər alman, istərsə də azərbaycan ədəbiyyatında rolu danılmazdır. Təsadüfi deyildir ki, uşaq ədəbiyyatı tədqiqatçıları uşaq ədəbiyyatından bəhs edərkən onu uşaqların dünyasına və səviyyəsinə xitab edə biləcək əsərlər toplusu kimi təqdim edirlər. Uşaq ədəbiyyatı uşaqların böyümə və inkişafına, xəyal, duyğu, düşüncə və hislərinə, zövqlərinə, əylənərək öyrənmələrinə yardım etmək məqsədi ilə gerçəkləşdirilən bir ədəbiyyat olaraq tanınır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Keklik S, Savran Ö. "Çocuk şiir antolojilerinin (2000-2013) biçim ve içerik açısından incelenmesi", Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi ÖS-II: Türkiye: 2015, 339-352 s.
2. Memmedov C. "Modern Türk Çocuk Şiirinin Dil ve Üslup Özellikleri", Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi-№1, 2013, 12 s.
3. Önkaş N.A. "Çocuk Edebiyatı Kitaplarında şiirin yeri", Türkiye, Muğla Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2009, 12 s.
4. Temizyürek F, Şahbaz N.K, Gürel Z. "Çocuk Edebiyatı", Ankara, "Pegem Akademi", 2016, 273s.
5. Yurdakul M.E. "Çocuk şiirleri", Türkiye, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, cilt 19, sayı 2, 2010, 120-146 s.

XÜLASƏ

Burada türk uşaq ədəbiyyatının inkişaf tarixini müəyyən dərəcədə işıqlandırmağa çalışdıq. Məqalədə türk ədəbiyyatında illər öncədən öz sözünü demiş şairlərin uşaq lirikası nümunələrini özündə əks etdirən tarixi mərhələləri qısa şəkildə əks olunmuşdur. Eyni zamanda türk uşaq lirikasının uşaqların inkişafında oynadığı rol, onların uşaqlara hansı yöndə təsir etməsi aydın şəkildə ifadə edilmişdir. Bununla yanaşı şeirlərin forma və məzmun cəhətdən təhlili verilmişdir. Ən önəmlisi isə türk şeirinin dil və üslub xüsusiyyətləri öz əksini tapmışdır. 1911-ci ildən başlayan uşaq ədəbiyyatı bu gün də geniş oxucu kütləsinə sahib olmaqla öz aktuallığını və varlığını hər zaman qorumuşdur.

Açar sözlər: uşaq ədəbiyyatı, türk ədəbiyyatı, şeir xüsusiyyətləri, şairlər, dil və üslub

Rəyçi: f.ü.f.d. M.X.Əliyeva

SƏBİNƏ NAMİK qızı ƏLİYEVƏ

II kurs magistrant

Bakı Dövlət Universiteti

ƏDƏBİYYAT DƏRSLƏRİNDƏ MÖVZULARIN TARİXİ-SİYASİ HADİSƏLƏRLƏ ƏLAQƏLƏNDİRİLMƏSİ

İnteraktiv təlimi aktual edən əsas səbəblər şagirdlərin təfəkkürünü, özünü inam hissini, fikrin düzgün ifadə etmə qabiliyyətini inkişaf etdirməsidir. Həmin səbəbləri reallaşdırmaq üçün interaktiv təlimdə istifadə olunan yeni üsullardan biri də inteqrasiyadır. Bu səbəbdən də digər fənlər kimi ədəbiyyat üzrə mövzuların tədrisində də həmin inteqrasiyadan istifadə imkanları təlimin qarşısında duran aktual məsələlərdən biridir.

Mənbələrdə – dərsliklər və proqramlardan aydın olur ki, bütün dövrlərdə ümum təhsil məktəblərində şagirdlərin lazımi şəkildə savadlanması üçün müxtəlif ədəbi nümunələrdən istifadə olunmuşdur. Xalqımızın ayrı-ayrı dövrlərdə yaşamış görkəmli nümayəndələri, xüsusilə yazıçı və şairləri gəncliyin hərtərəfli biliklərə sahib olmasını arzulamışlar. Heç şübhəsiz qeyd edə bilərik ki, bu mənəvi keyfiyyətin aşılması, daha dəqiq desək, adamların daha yaxşı savad, bilik qazanması

bilavasitə orta məktəblə, xüsusilə ədəbiyyat fənninin tədrisi ilə bağlıdır. Bu gün məktəblərdə ədəbiyyatımızı tədris edən müəllimlərin üzərinə olduqca böyük vəzifə düşür. Belə ki, müəllimlər fənn kurikulumunun və şagirdlərin oxusunun təşkilinə verilən müasir tələbləri nəzərə alaraq gəncliyə çatdırmalı, onlara öyrətməli, sənətkarların əsərindən müvafiq parçaları sevərəkədən tədris etməli və məhz bu istiqamətdə tədris aparmalıdır [1, s. 70].

Orta məktəbdə ədəbiyyat dərslərinin başlıca məqsədi şagirdlərdə yüksək bədii zövq aşılamaqla yanaşı onların estetik hisslərini, gözəlliyi dəyərləndirmək qabiliyyətini formalaşdırmaq və inkişaf etdirməkdir. Digər informativ səciyyəli fənlərdən, məsələn fizika, riyaziyyat, tarix, coğrafiya və kimyadan fəqli olaraq, ədəbiyyat dərslərində bilik vermək – məhz şagirdlərin mənəvi ruhi aləminin, estetik duyumunun zənginləşdirilməsinə yönəldən başlıca məqsədə çevrilir.

Bu gün təhsilimizin qarşısında mühüm vəzifələrin həlli dayanır. Daim yenilənən, sürətlə dəyişən dünyanın dərk edilməsi düşünməyi bacaran insanın tərbiyə edilməsini ön plana çəkir. Unutmamalıyıq ki, yeni yanaşmaların, yeni texnologiyaların tətbiqi yollarının işıqlandırılması, mahiyyətinin açıqlanması günümüzün ən vacib məsələlərindəndir. Deyə bilərik ki, dərin düşüncəli, təfəkkürlü hadisələrə çevik və fəal münasibət bildirməyi bacaran insanın – şagirdlərin tərbiyə olunması XXI əsrin problemlərinin həllində iştirakın təmin olunması baxımından olduqca vacibdir [3, s. 62].

Elmi-nəzəri fikirlərdə əsaslandırılır ki, ədəbiyyat həqiqətləri, həyatın mürəkkəbliyini hərtərəfli ifadə edərək hiss və duyğuya təsir göstərir, varlığa estetik münasibət oyadır, daxili qüruru, inamı və fərəhi artırır, zövqü genişləndirir. Ədəbiyyatın tərbiyəvi əhəmiyyəti daha çox yeni ideyaların yaranmasında, estetiklikdə, haqqa, ədalətə, həqiqətə çatmaqda, əxlaq və mənəviyyata göstərdiyi təsirdə axtarılır.

Yeniyyətlərin timsalında onların milli mənlik şüurunu oyatmaq, şəxsiyyət, vətəndaş yetişdirmək, dünya görüşünü genişləndirmək, milli qüdrətini, kimliyini, gen kodlarını, soykökünü tanımaq da ədəbiyyat tədrisinin mühüm vəzifə və məqsədidir. Xüsusilə də, mədəniyyət və dünyagörüşlərinin çarpazlaşdığı, xalqların və millətlərin bir-birinə inteqrasiya etdiyi müasir qloballaşma şəraitində bu məqsəd öz aktuallığını daha aydın hiss etdirir.

Azərbaycan ədəbiyyatının özü kimi tədrisi tarixi də olduqca qədimdir. Azərbaycanda məktəb təhsili tarixinin başlanması, adətən VIII – IX əsrlərə aid edilir. Bu səbəbdən ən qədim dövrlərdən başlayaraq ərəb istilasına qədər tərbiyə, təlim və məktəb təhsilinin tarixi kölgədə qalmışdır. Qədim mədəniyyət tarixə malik olan ölkəmizin tarixinin öyrənilməsində ədəbiyyatımızın rolu danılmazdır. Bu səbəbdən ədəbiyyat dərslərinin tədrisində müəllim mənəvi dəyərlərin şagirdlər tərəfindən mənimsənilməsi üçün tarixi biliklərə də sahib olmaqla yanaşı, bu biliklərə tez - tez müraciət etməlidir.

Müasir dövrdə qüvvədə olan ədəbiyyat proqramında ədəbi təhsil iki pilləni əhatə edir :

1. V - IX siniflər

2. X - XI siniflər

Qeyd etməliyə ki, birinci pillə də iki yere bölünür :

a) V - VII siniflərdə ədəbiyyatın öyrədilməsi

b) VIII - IX siniflərdə ədəbiyyatın öyrədilməsi [5, s. 30].

Əlbəttə ki, ayrı - ayrı siniflər üzrə dərslərin müəyyənləşdirilməsi, mövzuların seçilməsi heç də təsadüfi deyil, müəyyən bir məqsədə uyğun olaraq seçilir. V-VII siniflər üçün proqram hazırlanarkən ədəbiyyatın geniş imkanları nəzərə alınmaqla şagirdlərin estetik inkişafında, mənəvi aləminin zənginləşməsində, dünyagörüşünün inkişafında əhəmiyyətli rol oynayacaq mövzular müəyyənləşdirilmişdir. Klassik və müasir ədəbiyyatdan seçilən və həmin mövzularda əks olunan ideyaların aşılmasına xidmət edən əsərlərin tədrisi daha məqsədə uyğun sayılmışdır. VIII-IX siniflərdə isə ədəbiyyatımızın qədim dövrlərdən bu günə qədər keçdiyi yolun öyrədilməsi nəzərdə tutulur [4, s. 115]. Onun da qeyd edək ki, bu siniflərdə sənətkarların həyat və yaradıcılığına dair ilkin məlumatların öyrənilməsi əsas tələblərdən biridir.

X-XI siniflərdə isə məqsəd ədəbiyyat tarixinə aid bilikləri dərinləşdirməkdir. Bu siniflərdə materialların məzmunu da genişlənilir və bir sıra məsələlərin – giriş xarakterli icmallar, sənətkarların

yaradıcılığını ümumi mənzərəsi, ədəbi-tarixi icmallar, sənətkarların tərcümeyi-halı, ədəbiyyat nəzəriyyəsinə dair materiallar və s. öyrədilməsi nəzərdə tutulur [2, s. 311].

Bildiyimiz kimi ədəbiyyat fənni fənlərarası inteqrasiya imkanları baxımından olduqca zəngindir. Ədəbiyyat dərslərində Azərbaycan dili ilə əlaqə daha çox yaradılır. Bunun əsas səbəblərindən biri hər iki fənn arasında ümumi cəhətlərin və yaxınlığın çox olmasıdır. Bədii əsərlərin sənətkarlıq xüsusiyyətləri üzrə iş, əsərin üslubu şagirdlərin dil dərslərində mənimsədikləri biliklərə əsaslanmaqla aparılır. Fikrimizcə, Azərbaycan dili ilə inteqrasiya şagirdlərin dil üslub xüsusiyyətlərinin inkişafına müsbət təsir edərək ədəbiyyat fənninin məqsədlərinin həyata keçirilməsi baxımından əhəmiyyətli rol oynayır.

Ədəbiyyat dərslərində coğrafiya, riyaziyyat, musiqi, fizika və başqa fənlərlə də inteqrasiya yaradılır. Qeyd olunmalıdır ki, ədəbiyyat dərslərinin illik planlaşdırılmada standartlar səviyyəsində fənlərarası inteqrasiya imkanları xarici dil, ana dili, ümumi tarix, Azərbaycan tarixi fənlərinin nümunəsində şərh edilmişdir.

Ədəbiyyatın tarixlə yol yoldaşı olması danılmaz həqiqətdir. Bədii ədəbiyyat konkret tarixi hadisələri, mühiti bəzən də tarixi bir dövrü əks etdirir. Ədəbiyyat dərslərində icmal mövzuların, ədəbi-bədii əsərlərin dərinlərdən mənimsədilməsi, sənətkarların tərcümeyi-halı kimi mövzularda müəllim yığcam şəkildə olsa da, tarixə müraciət etməli və müəyyən şərhlər verməlidir. Fikrimizcə, belə olduqda şagirdlər əsərlərdəki tarixi hadisələrin, şəxsiyyətlərin təsvirində şərtilik, tarixi realıq və bədii həqiqət barədə aydın təsəvvürə sahib olurlar.

Dərslərin zəngin materiallar üzərində qurulması, monoqrafik mənbələrdən, əyani vasaitlərdən istifadə olunması diqqəti cəlb edir. Nizami Gəncəvinin aforizmləri, hikmət xəzinəsi, hökəmdarların dəvətini hörmətlə qəbul edib saraylara getməməsi, əsərlərinin elmi-fəlsəfi dərinliyi və humanist ideyaların təbliği insanın şəxsiyyət kimi formalaşmasında, özünü dərk etməsində böyük tərbiyə məktəbidir. İmadəddin Nəsiminin diri-diri dərisi soyulan zaman belə məğrur dayanması, əqidəsinin dönməzliyi, əyilməzliyi və s. kimi məlumatlar sənətkarı şagirdlərə sevdilir. Səməd Vurğunun Qazax müəllimlər seminariyasına qəbul olmaq istədiyi zaman Firudin bəy Köçərlinin onu imtahana buraxmaq istəməməsi, ona cavab olaraq şairin : “ Ay Firudin bəy, bircə bilsəydin ki, bu ürəkdə nələr var...” [2, s. 274] deməsi, 1923 - cü ildə Səməd Vurğunun iki atlı qaçaqla etdiyi söhbət və başqa bu kimi nümunələr həm təhsil, həm də tərbiyə baxımından əhəmiyyətli sayılır.

Ədəbiyyat dərslərində sənətkarların tərcümeyi-halının öyrədilməsi zamanı tarixlə inteqrasiya olduqca yüksək nəticə verir. Qüdrətli sənətkarların tərcümeyi-halı şagirdlərin həm mənəvi həm də, tərbiyəsi baxımından əhəmiyyətlidir. Nizami Gəncəvinin, Məhəmməd Füzulinin, C. Məmmədquluzadənin doğma vətəninə, xalqına olan münasibətini, Q. Bürhanəddinin, Ş.İ.Xətəinin qəhrəmanlığını öyrənən şagird mənən zənginləşir. Fikrimizcə, bu sənətkarların şəxsiyyəti, vətənə xidməti şagirdlərdə dərin təəssürat yaratmaqla, həyatda inamın, ləyaqətin, əməyin, əqidənin rolunu əyani şəkildə göstərir.

Bu materialların tədrisi zamanı yüksək ideaların carçısı olan sənətkarlar haqqında yadda qalan, canlı məlumatlarla giriş edilməsi onun yaradıcılığının və əsərlərinin daha dolğun şəkildə qavranılması üçün şərait yaradır. A. İldırımın həyat yoluna nəzər salmadan “Əsir Azərbaycanım” şeirinin ideya və məzmununu başa düşmək olduqca çətindir. Əsərin oxusuna keçməzdən əvvəl sənətkarın sovet rejmi tərəfindən amansız təqiblərə və tənqidlərə məruz qalması, universitetdən xaric edilməsi, Dağıstana daha sonra isə Türkmənistanına sürgün edilməsi, repressiyalara görə ailəsi ilə birlikdə İrana qaçması və s. haqqında danışılır. Bu zaman şagirdlər istiqlal şairi olan A.İldırımın “Əsir Azərbaycanım”ı yazmasını, keçirdiyi hisləri, öz doğma vətənini əsir adlandırmasının səbəblərini anlayırlar. Buradan şagirdlərə məlum olur ki, vətənimiz vaxtilə əsir olmuş, repressiyalara məruz qalmışdır.

Tarix fənni ilə inteqrasiyada tərcümeyi-hal materiallarının xüsusi rolunu qeyd etməyimizin əsas səbəbi bu materialların canlı tariximizi, ədəbi əsərlərin yarandığı dövrün mənzərəsini şagirdlərimizə çatdırmasıdır. Tərcümeyi-hal materialları enişli-yoxuşlu və əzab-əziyyətli ömrün salnaməsidir. Bu dərslərin tədrisi zamanı şagird bu yolun nələrdən gəlib keçdiyini müşahidə edə bilir. Bununla yanaşı şagirdlər burada uğurların səbəbləri hansılardır, uğura gedən yolun mənbəyi, başlanğıcı və sonunun nələrdən təşkil olunduğunu, bunun səbəbləri və çatışmazlıqların nələrdən

törədiyini aydınlaşdırır. Beləliklə həmin materiallar vasitəsilə xalqımızın tarixini daha yaxşı öyrənirlər. Bugünkü gənclərimiz üçün bu olduqca vacib və gərəklidir.

Bədii əsərlərin təhlili də ədəbiyyat dərslərində böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu əsərlərdə öz əksini tapan əsas problemlərin müzakirəsi elə təşkil edilməlidir ki, şagirdlər əsəri emosional, şüurlu qavrasınlar, milli və ümumbəşəri dəyərlər onların hiss və duyğularına, düşüncələrinə təsir edərək şəxsi dəyərlərinə çevrilsin. Müasir təlimin tələblərinə əsasən ədəbiyyat və tarix fənlərinin inteqrativ üsullarla tədrisi müsbət nəticələr verəcəkdir.

Qeyd edək ki, ədəbiyyat fənninin tədrisindən danışıarkən bu məsələləri nəzərə almalıyıq. Mövzuların tədrisində düzgün metod və vasitələrdən istifadə etməklə müvafiq biliklərin əldə edilməsinə nail olmaq mümkündür.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu. Elmi əsərlər cild 85, №7, Bakı: 2018, 262 s.
2. Həsənli B. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı: Müəllim, 2014, 423 s.
3. İnteraktiv təlim ensiklopediyası. Bakı: Təhsil, 2010, 162 s.
4. Ümumi təhsil pilləsinin dövlət standartları və proqramları (kurikulumları). Bakı: Kurikulum jurnalı, 2010, №2, 152 s.
5. Yusifov F. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı, 2009, 162 s.

XÜLASƏ

Məqalədə müasir təlimdə inteqrasiyanın rolu və təlim prosesinə təsiri araşdırılmışdır. Dərslilər və proqramlara əsasən inteqrasiyanın növləri və əhəmiyyəti haqqında məlumatlar verilmişdir. Ədəbiyyat dərslərindəki mövzular tarixi-siyasi hadisələrlə əlaqələndirilmiş, ədəbiyyat dərslərinin tarix fənni ilə əlaqəli şəkildə tədris olunması araşdırılmışdır. Ədəbiyyat dərslilərindən nümunələr gətirməklə fənlərarası inteqrasiyanın müsbət tərəfləri göstərilmişdir. Sonda müəllif mövzuların tədrisində düzgün metod və vasitələrdən istifadə etməklə müvafiq biliklərin əldə edilməsinə nail olmağın mümkünlüyünü qeyd etmişdir.

Açar sözlər: təlim, inteqrasiya, fənlərarası inteqrasiya, tarix, ədəbiyyat.

Rəyçi: dos. S.Ş.Mustafayeva

FATİMƏ BAĞIR qızı BAĞIROVA

Magistrant

Sumqayıt Dövlət Universiteti

SABİR ƏHMƏDLİNİN AZADLIQ CARÇISI - LAÇIN OBRAZI

Sabir Əhmədli sənətində əksini tapmış həyat həqiqətlərini, eyni zamanda xalqın tarixi taleyinə vətənpərvər yazıçı münasibəti kimi dəyərləndirmək olar. Tarixi dövr və hadisələri, sovet hakimiyyətinin mövcud problemlərini bir növ tədqiq edərək öyrənmiş yazıçı seçdiyi yüzlərlə fakt və hadisələri konkret cizgilərlə inandırıcı və təbii şəkildə bədii ədəbiyyatda əks etdirmişdir. Ədibin yarım əsrlik bir tarixi təsvir edən, koloriti və təbiiliyi ilə diqqət çəkən əsərləri insanın cəmiyyətdə mövqeyi, şəxsiyyətin xalq, vətən qarşısında borcu haqqındakı düşüncələr aləmidir. Nasirin mühakimə və fikirlərinin mərkəzində Vətənin, xalqın taleyi məsələləri dayanır.

İstər qaldırdığı aktual məsələlərin vüsəti cəhətdən, istər təsvir miqyası, istərsə də müəllifin peşəkar ədib kimi yüksəlməsi baxımından "Yamacda nişanə" povesti xüsusilə seçilir. Simvolik detallarla zəngin olan bu povestin əsas yükünü, enerjisini ədib Laçın surətində mərkəzləşdirir, tarixi həyat həqiqətlərini, şəxsi həyəcanlarını obrazın taleyinin prizmasından keçirərək zənginləşdirir. Povestin ilk vərəqindən son səhifəsinə qədər Laçının maraqlı həyat yolu izlənilir. Pəhləvan gücünə, təmiz qəlbə, zəhmətsevərliyinə baxmayaraq, onun həyatı "burulğana" düşən fədakar insan taleyidir. Məlumdur ki, 1950-60-cı illərdə ədəbi prosesdə insanın daxili aləminə meyil güclənmiş,

psixologizmin əlamətləri obrazların duyğu və düşüncələrində ifadəsini tapmışdı. Dəliqanlılığı, çılğınlığı ilə seçilən Laçın obrazı da bu ovqatı hiss etdirməkdədir. Çoxlarının odlu, alovlu adlandırdığı Laçın əsgərliyə gedir, orada sürücülük sənətinə yiyələnir. Arzulayır ki, əsgərliyi bitirib kəndə qayıdanda iş tapıb işləsin, ev tikib ailə qursun. Ancaq sadə istəklər qarşısında bu gəncin həyat yolu elə də rəvan olmur.

Hərbi xidmətdə olan zaman bir vaxt haray saldığı küçələr, insanlar onun üçün darıxır, kənd camaatı bu qəsəbəni, məhəlləni Laçınsız təsəvvür edə bilmirlər. İnsanlar onu həm sevirlər, həm də çəkinib qorxurlar, qorxanlar isə ikiüzlülər və riyakarlardır. O, əsgərliyə getdikdən sonra "sanki səsküylü çayın yolunu dəyişdilər, yatağı boş qaldı" (1, s. 202). Hər kəs onun üçün qərubsəyirdi. Lakin bu kəndin, qəsəbənin rəhbərləri başdan-ayağa süründürməçiliyi, bürokratiya, rüşvət və ətaləti sərgiləyirlər. Əsgərlikdən qayıdan, günlərlə katibin qəbuluna düşmək üçün gözləməkdən əziyyət çəkən Laçını sürücü kimi işə qəbul edib, işlə təmin etmirlər. Get-gəldən onu təngə yığan bütün vəzifəlilər saxtakar insanlardır. Onlar bu pəhləvan cüssəli qəhrəmandan qorxur, ona görə də hər vaxtlar Laçının odunu, hərəratini söndürməyə çalışırlar. Hətta onun ciddi baxışları, qəzəbi əmanət kassasının müdirini xəstələndirib yatağa salır. Rayon rəhbərləri, katibləri ilə yanaşı, maraqlıdır ki, Laçının böyük qardaşı da onun işlə təmin olunmasına razı olmur. Bunları nəzərə alan F.Mədətov əsərin ideyasına belə münasibət bildirir: "Yazıçı bununla respublikamızın heç bir kənar qüvvənin təsiri olmadan müstəqil və demokratik şəkildə idarə olunmasını arzulamışdır. Əsərdə maşın dövlət aparatının rəmzi kimi verilmişdir ki, Laçın da bu maşını idarə etməyə həsrət qalır. Sürücülərdən heç biri ona müvəqqəti də olsa, sükan etibar etmir, buyruq qulu olduqlarına görə "xozeyin icazə vermir", -deyə onun arzularını puça çıxarırlar. Bu epizodlar xalqın müstəqilliyinin tapdalanması və onların öz ölkələrini idarə etməkdən uzaqlaşdırılmasını əks etdirir" (3, s. 46).

Xalqın sərvətlərini talan edənlər Laçını gücdən, qüvvədən salmaq üçün onu betonçu, fəhlə kimi işlərə göndərmək niyyətində olurlar. Şər qüvvələrin planı onu mərkəzdən uzaqlaşdırmaq, cismən, ruhən təslim etməkdir. O illərdə hökm sürən mənfur ideologiyanın istəyi şərə qarşı mübarizə aparan Laçın kimi vətəndaşların varlığındakı hərəratı, düşüncəni məhv etmək idi. Nəhayət ki, Laçına iş tapılır. Kəndin yangınsöndürmə məntəqəsinə qırmızı maşına sürücü kimi onu işə göndərirlər. Rəmzi məna daşıyan bu məntəqə Laçının azadlığını məhdudlaşdıran bir məkandır və burada isə heç zaman yangın baş verməmişdir. Bu məntəqənin rəisi Həsənخانla söhbətindən aydın olur ki, o, buraya öz istəyi ilə gəlməmişdir. Əsərdən bir parçaya nəzər salmaq:

"- Məni imtahan eləmək istəyirsən? Mən bura öz xoşumla yəni..." yəni"ni təzə rəisin dilincə uzatdı və Həsənخان bunu eşidəndə başını qovzayıb Laçına altdan- üstədən göz qoydu- sizə məlum olduğu kimi, könüllü gəlməmişəm. Lazım olub göndəriblər, indi də gəlmişəm, qarşınızda dayanmışam.

- Çox yaxşı. Mənim də niyyətim imtahan eləmək deyil. Birlikdə işləyəcəyimiz adamı yoxlamayım? İşə qəbulda müəyyən maddələr var, əməl olunmalıdır.

- Buyurun, nə maddəniz var, söyləyin. Amma onu bilinki, məni buraya göndəriblər.

- Göndərsinlər də.

Həsənخان ilişib ora- bura qurcuxdu. Ayağa qalxdı, papağını iki əli ilə başına basıb möhkəmlətdi, ulduzun guşələri papağın yunu arasında itdiyindən təkə oraq çəkici seçilirdi" (1, s. 222). Laçının tez-tez işlətdiyi "özxoşumla", "könüllü deyil", "lazım bilib göndəriblər" kimi ifadələrin iş üçün can atan personajın dilindən söyləməsi, düşünürük ki, yazıçı tərəfindən ədəbi priyom kimi işlənmişdir. Və yaxud digər bir detala fikir verək, "ulduzun guşələri papağın yunu arasında itdiyindən təkə oraq çəkici seçilirdi". Belə hesab edirik ki, bu detal Həsənخان kimilərinin hansı niyyətdə olması, kimlərin buyruq qulu olmasının üstüörtülü şəkildə, simvolik ifadəsidir.

Başqa bir məsələyə də diqqəti yönəltmək istəyirik. Bu məntəqə qəsəbədən kənar bir məkanda yerləşir və yangınsöndürmə idarəsinin ətrafı doğum evi, xəstəxana və həlak olmuş əsgərin qəbri olan yamacdan - qəbristanlıqdan ibarətdir. Rütubət qoxan, divarları suvanmamış, tək pəncərəsi isə heç zaman açılmamış bu idarə içərisi qaranlıq həbsxananı xatırladır.

Həsənخان Laçına qırmızı maşını göstərib onu hərdəm idarə etməyin mümkünsüzlüyünü bildirsə də, Laçın ona "Həsənخان, maşın adam kimidir. Bir yerdə saxlayarsan-saxlayarsan, axırda bilmərrə tərpnəməz, inan, sürüm yuxarı kəhrizə, yoxlayım, həm də üzünə su çiləyib havaya verim,

qərəmətdən çıxsin", (1, s.227) -deyə etirazını bildirir. Həsənخانın gözünə qaya boyda görünən qırmızı maşını Laçın qarajdan çıxarıb qəsəbəyə doğru sürür. "Nəhayət, tanış-biliş Laçının əlini sıxanda görməli idi. "Bağrıyanıq "Lalə" maşını" qəsəbə sakinlərinin ürəyinə fərəh, səksəkə salır. Bir neçə gün qırmızı əjdahanı sürən və bundan ehtiyat edənlər maşının idarə edilməsinə qadağa qoyurlar. Laçınla ehtiyatla davranmağı, ustalıqla hərəkət etmək lazım olduğunu bilən Həsənخان hiyləgər planlarını işə salır. Onu "əlquzusuna" döndərərək maşınla su daşıdırır. Laçın çəni su ilə doldurur və gündüzdən Həsənخانın danışdığı yerlərə aparırdı. Bu iş axşam qaranlığı düşəndən başlayıb gecə yarısına, bəzi hallarda, xoruz banına qədər davam edirdi"(1, s. 238). Qısa müddət ərzində maşının Laçın tərəfindən idarə olunması, su daşması simvolik mənada ölkə sərvətlərindən Həsənخان kimilərinin faydalanması, hər şeyi nəzarət altında saxlamalarının göstəricisidir.

Xarakterlərin təhlilinə imkan verən müfəssəl təsviri və həyəcanlı hadisələri ədib bir kompozisiya daxilində bitkin şəkildə ifadə edir. Bağrıyanıq "Lalə" maşının bir çoxlarını qorxutması, əslində, Sovet imperiyasının ideologiyasına xidmət edənlərlə milli istiqlal hissi ilə yaşayan və xalqını azadlıqda görmək arzusunda olan Laçın kimilərinin istəklərinin toqquşması idi. Yamacda tək bir əsgərin qəbri olan qəbristanlığa heç vaxt pəncərə açılmamış olsa da, Laçın onu israrla açır. " Həsənخان... dedi:

- Axı bu pəncərəni sən indi görürsən? Birdən- birə nə oldu ki, ağına gəldi?

- Açacam buranı.

- Açma. Qışda, yağışda-filanda şişib köpür, sonra bağlamaq olmur.

Pəncərə aşağı yamaca baxırdı. Buradan görünən ən yaxın nişan yamacın üstündəki həmin əsgər abidəsi idi. Pəncərə tozlu idi, bayır tor içində seçilirdi. Həmin pilləli abidə də buradan diqqətlə baxdıqda görünürdü. Təəccüblü bir də burası idi ki, balaca otağı gündə, iki gündə bir süpürüb azmaz tozu bayıra çıxardıqları halda pəncərəyə toxunmaq, əl gəzdirmək indiyə kimi Laçının ağına gəlməmişdi.

- Açmasan yaxşıdır, Laçın.

- Axı niyə, niyə, nə üçün?! Laçın diş kötüyü tək haçalı lingi qaldırdı. Həsənخان köks ötürdü:

- Oranı bizdən qabaq da, görünür, açmayıblar. Tək bir yol mən açmışam. Açan kimi də bağlamışam. Oradan bir qəribə hava gəlir. Qəbristan havası açanda bilinir..."(1, s.246).

Povestin ruhunu özündə təcəssüm etdirən və əsərin adı kimi adlanan yamacda bir nişanə olan bu qəbir ədibin amal və məqsədinin daşıyıcısıdır. Məzarda uyuyan əsgər isə ölkəmizə təcavüz edən quzğunlarla vuruşda həlak olmuş vətən oğludur. Bu yazıçının hökmranlıq etdikləri müstəmləkə respublikalarda, həmçinin vətənimizdə "özgə" millətləri bütövlükdə məhv etməyə çalışan imperiyanın antimilli, antibəşər mahiyyətini açıb göstərmək ifşa etmək istəyi idi. Fikrimizcə, pəncərənin açılması ilə otağın havasının sərin meh yeli dəyişməsi azadlıq ruhunun- milli ruhun oyanmasına bir işarədir.

Sükana əyləşməyi qadağa qoyanlar Laçını hiylə ilə tora salanlar, onun azadlıq ruhunu heç bir vəchlə əlindən ala bilmədilər. Əsərin sonunda yamacda maşını idarə edərkən qəzanın baş verməsi və yamacda əsgərin qəbrinə doğru baxaraq maşınla birlikdə həlak olması Laçının tarixi həqiqətlərin təhrif olunmasına, milli məhdudluğa şərait yaradan sovet ideologiyasına qarşı barışmaz mübarizəni simvolizə edir. S.Əmədlinin bu üsulla əl atması milli varislik ənənələrini yaşatmasından irəli gəlirdi.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Əhmədov S. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, I cild. Bakı: Azərnəşr, 1989, 462 s.
2. Qarayev Y. Azərbaycan ədəbiyyatı XIX və XX yüzillər. Bakı: Elm, 2002, 740 s.
3. Mədətov F. Sabir Əhmədli yaradıcılığında dissident motivlər və müstəqillik. Bakı: Elm, 2017, 287 s.

XÜLASƏ

70 il SSRİ əsarətində olan Azərbaycanın taleyi S.Əhmədlini hər şeydən əvvəl, bir vətənpərvər ədib kimi daim narahat etmiş və yazıçı qələmini süngüyə çevirərək mübarizlər sırasına qoşulmuşdur. Onun “Yamacda nişanə” povesti bu cəhətdən xüsusilə seçilir. Povestdəki Laçın obrazı vətənin azadlığı yolunda canlarını qurban vermiş milli qəhrəmanların ümümləşmiş obrazı kimi diqqəti cəlb edir. Əsərdə yangınsöndürmə məntəqəsi azadlığın məhdudlaşdırıldığı bir məkanı, yəni SSRİ-ni, qırmızı maşın isə bu “xalqlar həbsxanası”nın ideoloji aparatını simvolizə edir. Bu ideoloji aparata canla-başla xidmət edən özümüzdən olan “balta”ların “fəaliyyəti” də əsərin ana xəttində yer almışdır.

Açar sözlər: Sabir Əhmədli, “Yamacda nişanə” povesti, Laçın obrazı, simvolika, milli ruh, mübarizə, azadlıq

HƏCƏR RAMİZ qızı YAHYAYEVA

II kurs magistrant

Bakı Dövlət Universiteti

J.M.Q.LE KLEZIONUN YARADICILIĞINDA MİFİK DÜNYADUYUMU (“QIZILAXTARAN” ROMANI ƏSASINDA)

Alman misirşünası, arxeoloqu Yan Assmann “Mədəni yaddaş” kitabında yazır: “Mif insanın özünü və dünyanı anlamaq üçün uydurduğu hekayədir. Bizi özünə tabe edən, kəskin tələblər irəli sürən və formalaşdıran gücə sahib bir reallıqdır” [1, s. 85]. Bununla alim həm mifin xüsusiyyəti, həm də funksiyası ilə bağlı tərif verir. Mifin funksiyaları ilə bağlı tərifdə onun bu yazıda əsas diqqət çəkəcəyimiz insanı və dünyanı anlamaqda bir növ yol göstərən olduğuna işarə edilir. Xüsusiyyəti ilə bağlı tərifdə isə reallığı ifadə olunur. Amma bu reallıq mifikliyin, mifin həqiqətən baş vermiş olduğu mənasına gəlmir. Mifin həyatın bir reallığı olduğunu, harda olursa olsun, bir-birinə yaxın ya da uzaq coğrafiyalarda yaşamış olsalar belə hər bir cəmiyyətin miflərə ehtiyac duyduğunu, öz miflərini yaratdığını, bütün xalqların mifik təxəyyül gücünə sahib olduğunu vurğulayır. Bu gün müasir cəmiyyətin fərdləri olaraq Yunan panteonunu təşkil edən Olimp tanrılarının həqiqətən var olduğuna inanmırıq, amma onlarla bağlı miflər vasitəsilə həmin dövr insanların özlərini və kainatı anlamağa çalışdıqlarını başa düşürük.

Le Klezio “Onitşa” romanının nəşri münasibətilə 5 aprel 1991-ci ildə “Le Figaro” jurnalına verdiyi müsahibəsində deyir: “Sanki quruluşları səbəbindən dağılmağa daha çox meyilli olan, təbiətə olduqca bağlı qalan sivilizasiyalar XIX əsrdə qorxunc zərbələrə məruz qaldılar. Biz bu gün miflərimizdən yetim qalmış vəziyyətdəyik, məhz buna görə mən bu romanı yazmaq istədim” [4]. XX əsr insanının narahatlığının səbəbini bir mənada onun miflərdən qoparılması ilə əlaqələndirən və bunu müasir cəmiyyətə tənqidi mövqeyini ifadə etdiyi bir çox yazılarında vurğulayan Le Klezio yardıqlığı üçün mifin əhəmiyyəti iki cəhətdən özünü büruzə verir. Bunlardan birincisi, yazıçının yaratdığı təhkiyədə əsərinin mərkəzinə qoyduğu realizmə nail olmaq üçün nağılvari bir üsuldən istifadə etməsidir. İkincisi, tənqidçilərin bir çoxu belə hesab edir ki, Le Klezio insan taleyinin ən təbii yolla təsvirini yaratmaq üçün mifə müraciət edir.

Le Klezio “İncil” miflərinə və xüsusilə də antik yunan miflərinə tez-tez müraciət edir. Məsələn: “Protokol” romanının baş qəhrəmanının adı Adamdır. Əsərlərindən birinin adı “Tufan”dır. “O biri tərəfə səyahət” əsərinin qəhrəmanı sanki Lilitin müasir formasıdır. “Qızıl axtaran” romanında qızıl axtaranın gəmisi tez-tez Arqonavtların gəmisi ilə qarşılaşdırılır. Romanda qızıl yun ilə qurulan əlaqə şərh xarakterli və ya tək-cə metaforik və simvolik mənə daşımır. Romanda təhkiyəçi bir çox yerdə Arqo gəmisinin və qızıl yunun axtarışına çıxan Yazonun adını çəkir. Le Klezionun “Qızıl axtaran”da nəql etdiyi macərə əslində babasının başına gələnlərdir. Baba həqiqətən də gizli xəzinəni tapmaq üçün Rodriges adasına gedib və Le Klezio romanının mövzusunu buradan götürmüşdür. Yazıçı “Rodriges adasına səyahət” adlı, əslində qızıl axtaranın

gündəliyi xüsusiyyəti daşıyan, bir başqa əsərində babasının təcrübəsinin Yazon mifi vasitəsilə necə formalaşdığını yazır.

Le Klezionun demək olar ki, bütün əsərlərində qəhrəmanları təbiətlə müəyyən formada assosasiya yaradaraq öz kimliklərinin və köklərinin axtarışına səy göstərməkdədirlər. Bu mənada Le Klezio obrazları sözün mifik mənasında qəhrəman olmasalar belə, öz kimliklərini tanımaq üçün keçdikləri yolun, köklərini axtarma cəhdlərinin qəhrəmanlarıdır. Ona görə ki, onlar da mif qəhrəmanı kimi macərələrə atılır, keşməkeşli yollardan keçir, həyatın qaranlıq, kirli üzünü ilə tanış olur, ona mane olanlarla mübarizə aparır, qəhrəmanlara xas təhlükəli hərəkətlər edirlər. Bu macərələrdən, təcrübələrdən, imtahanlardan ya qalib ya da məğlub olaraq çıxırlar. Getdikləri yoldan zəfərlə qayıtdıqları zaman qəhrəman sayılırlar, məğlubiyyətlə qayıtsalar özləri fərqiində olmasalar belə yenə də qəhrəmandırlar. Çünki bu mübarizənin sonunda qazandıqları şey “Qızıl axtaran”da olduğu kimi gizlədilmiş xəzinə deyil, özlərinin daxilindəki xəzinədir, özləridir. Le Klezio qəhrəmanları hər biri bu kontekstdə yuxarıda qeyd etdiyim kimi qəhrəman sayılırlar. Le Klezio romanlarında kütləvi xarakter daşıyan, tarixin axarını dəyişdirən, təbii fəlakətlər, müharibə, epidemiya kimi qlobal miqyasa malik olan hadisələrlə insan taleyinə və insanlığın vəziyyətinə işıq salır. Bu minvalla yazıçının romanlarında ibtidai insanın təbiət, kainat, həyatla qurmağa çalışdığı əlaqə bəzi tənqidçilər tərəfindən onun roman dünyasının mifik təbəqəsi hesab olunur. Lakin mifin qavrama səviyyəsi fərdlə məhdudlaşır. Yəni roman qəhrəmanı - fərd, yaşadığı hər hansı bir təcrübəni, təbiətlə bu və ya digər şəkildə qurduğu əlaqəni, arzusuna çatmaq üçün keçdiyi sınaqları, bunların mifik reallığı olub olmadığını bilmədən, kollektiv şüurdan bəhrələndiyinin fərqiində olmadan fərdi şüur müstəvisində yaşayır. Fərdin miflə yaratdığı əlaqə makrokosmosdan mikrokosmosa keçid edir. Le Klezionun roman qəhrəmanlarının bir çoxunun uşaqlıq yaxud yeniyetməlik dövrünə yeni qədəm qoyan insanlar olması bu baxımdan anlaşılıqdır. Çünki onların müqəddəs və təbiəüstü olan ilə arasındakı münasibət daha şüursuz, buna görə də daha təbii münasibətdir. İzabel Gilletin fikrincə uşaqlıq dövrü kainatla orijinal münasibətlər qurmaq baxımından çox əhəmiyyətlidir. Uşağın yetişmə yolunda təcrübədən keçirdiyi hadisələr mifik bir aləm içində cərəyan edir, amma real aləmlə mifin qarşılaşdığı nöqtədə heç bir fəvqəladə hal baş vermir. Fəvqəladə hesab olunan kosmosdur, təbiətdir, (dəniz, külək, səhra, dağlar bu cəhətdən Le Klezio yaradıcılığında vacib yer tutur.) dünyanın özüdür və o kosmosun içində yaşayan insandır. Beləcə, Le Klezionun romanlarında miflər insana, ayrı-ayrılıqda hər bir fərdə dünyada necə əhəmiyyətli bir yer tutduğunu təlqin edir. Romanların baş qəhrəmanlarının adı insanlar olması da maraqlıdır. Adı, sıradan insanlar olmalarına baxmayaraq onlar kainatın bətnində tutduqları yerə görə olduqca imtiyazlıdırlar.

Mifoloji mövzulardan alınan elementlər onlar haqqında belə düşünməyə imkan verir. Qəhrəman macərələrə atılmaq, həyəcanlı hadisələri təcrübə etmək fürsətini etdiyi səfərlər boyunca, yaxud bu səfərlər zamanı qonağı olduğu fərqli ölkələrdə və coğrafiyalarda tapır. Le Klezionun qəhrəmanları bu səfərlərə fərqli məqsəd və səbəblərə görə çıxırlar. Səfərlərin bəzisi məcburiyyətdən olub, qaçış məqsədi daşıyarsa, bəzisi isə istəkli olaraq həyata keçirilir. Kimisi real, kimisi isə xəyali səyahət edir. Bu səyahətlər bir tərəfdən qəhrəman üçün macərə xarakteri daşıyarsa, digər tərəfdən onun öz kimliyini axtarmasına, başqa dünyaların sirlərinə və sehrinə vaqif olmasına imkan yaradan canlı bir aləmə aparır. Səyahət mövzusunun planında təbiətin dili, təbiətin şifrəsi, təbiətin yaddaşı, dəniz, səma, İtirilmiş cənnət, Nuh tufanı, Qızıl yun başda olmaqla bir çox mifoloji mövzulara yer verilən Le Klezio romanlarından biri də “Qızıl axtaran” (frns. “Le Chercheur d’or”) romanıdır.

İtirilmiş cənnət mifi. Müqəddəs kitablarda Eden bağı deyə adlandırılan və Tanrının insanı yaratdıqdan sonra onun yaşaması üçün yaradıldığına inanılan bağıdır. Müqəddəs kitablara görə bu bağda dörd qola ayrılan bir çay, bir Həyat ağacı və bir də yaxşılıq və pislik ağacı var. Allah Adəmin qabırğa sümüyündən Həvvanı yaratmış, insanlığın əcdadı sayılan bu cütlük ilk günahı işləyəne qədər burada yaşamışdır. İlk günahdan sonra buradan qovulmuşlar. Tövrətin “Yaradılış” adlanan hissəsində Eden bağı belə təsvir edilir: “Rəbb Allah torpaqdan insanı yaratdı və onun burnuna həyat nəfəsi üfördü, beləcə, insan canlı varlıq oldu. Rəbb Allah şərqdə, Edəndə bir bağ saldı və yaratdığı Adəmi oraya qoydu. Rəbb Allah yerdə gözəl görünüşlü və yeməli meyvələri olan

cürbəcür ağaclar, həmçinin bağın ortasında həyat ağacı və xeyirlə şəri bilmə ağacı bitirdi” [Tövrət, Yaradılış 2, s. 3].

“Qızıl axtaran” romanının baş qəhrəmanı olan Aleksisin anası, atası, bacısı Laura ilə birlikdə xoşbəxt yaşadığı Boukan çökəkliyi sanki yer üzündəki cənnətdir. Aleksis ailəsi və dostu Denislə burada təbiətin qoynunda firavan həyat sürür. İki çay, dağlar və dənizin əhatə etdiyi bu çökəklik Aleksis və bacısının xeyir və şər ağacı adlandırdığı ağaclarla birlikdə həqiqətən cənnəti xatırladır və romana mifik bir ab-hava qatır. Bu cənnət bihuşluğu tək-cə təbiət, ağaclar, səma, dəniz, dalğa, küləklə qaynayıb-qarışmanın verdiyi xoşbəxtlik deyil. Eyni zamanda azadlığı doyunca yaşamağın verdiyi xoşbəxtlikdir. Bu firavanlığı “Qızıl dövr” mifi ilə bağlı element kimi qiymətləndirmək olar. Çünki J. L. Duttonun qeyd etdiyi kimi : “Qızıl dövr ilkin yanaşmaya görə tanrılarla insanların yer üzündə əmin-amanlıq şəraitində yaşadıkları ehtimal edilən dövr olaraq qəbul edilir” [4, s.88]. Bu yerüzü cənnəti ifadəsini, Qızıl dövr atmosferini ananın ədəbiyyat, tarix, əfsanə, rəvayətlərdən ibarət, şirin səsi ilə danışdığı dərslər tamamlayır. Anasının səsi ilə tamamlanan bu cənnəti sonralar Aleksis İtirilmiş cənnət kimi xatırlayır. Bu yerüzü cənnəti mənzərəsi içində Aleksin anasının keçdiyi dərslər, söylədiyi hekayələr tək-cə bu görüntünün, Aleksisinn ana səsinə yüklədiyi böyük mənanın fonetik ifadəsi deyil. Dərsin içindəki hekayələr də mifik işarələri ilə birlikdə Aleksisi başlayacağı macərəyə hazırlayan və fərdi şüurunu formalaşdıran faktorlar olaraq diqqəti cəlb edir. Aleksisin Tövrət və İncillə əlaqəli mifik işarələrlə yüklənmiş cümlələri bizə miflərin üstüörtülü və üstüaçıq şəkildə qəhrəmana yol göstərdiyini, onun səfərə çıxmasında təşəbbüskarlıq göstərərək fərdi şüurunun formalaşmasına dəstək olduğunu göstərir: “Bunlar anamın danışdığı hekayələrdir, o vaxta qədər daha gözəlini daha qəribəsini eşitməmişdim. Amma həqiqətən ən çox sevdiyim hekayə Müqəddəs hekayədir. Tünd qırmızı rəngli dəri ilə üzünmüş bir kitabdır bu...Şəkillərə baxmaq, səhifənin başında yazılan sözləri və əfsanələri oxumaq üçün səhifələri yavaşca çeviririk. Babil qülləsi kimi, ya da “Yunus peyğəmbər bir balinanın qarında üç gün qaldı və oradan sağ çıxdı” yazılan hər şeydən çox sevdiyim oymalar da var. Uzaqda, üfüqə yaxın yerdə, buludların arasında böyük, yelkənli bir gəmi görünür. Anamdan “o gəmidə kim var?” deyə soruşanda, o cavab vermir. Düşünürəm ki, bir gün balinanın qarından çıxdığı zaman Yunusu görmək üçün bu gəminin içində kimin səfər etdiyini görəcəyəm. Həmçinin, Tanrının göy üzündə, buludların arsında Qüdsün üzərində ordular çıxartığından bəhs edən hekayəti də sevirəm...Laura tarixdən əvvəlki dövrləri, ilk qadının və ilk kişinin yaradılışını, xeyir və şər ağacına dolanmış bədəni ilan bədəninə, başı insan başına oxşayan şeytanın təsvirini daha çox sevir. Laura buna görə xeyir və şər ağacının bizim bağdakı ağaclarla eyni olduğunu düşünür, çünki, o ağacın da ağacımız kimi yarpaqları və meyvələri var” [6, s.29-30].

Romanda Yerüzü cənnəti ilə İtirilmiş cənnət mifləri paralel formada , çox vaxt bir yerdə ortaya çıxır. Romanın avtobioqrafik cəhəti buna imkan yaradır. Bu paralellik o vaxtlar səkkiz yaşında olan bir uşağın xatirələrinin otuz ildən sonra yetkin bir şəxs tərəfindən nəql olunması ilə reallaşır. Təhkiyəçi Aleksisin xatirələrini dilə gətirərkən itirilmiş cənnətin axtarışı altında onun uşaqlığının keçdiyi evə duyduğu həsrəti ifadə edir.

Tufan və ya dünyanın sonu mifi. Yerüzü cənnəti daima olduğu kimi qalmayacaq. Cənnət ya yox olacaq ya da onun sakinləri oradan qovulacaqlar. “Qızıl axtaran” bunların hər ikisinə açıq şəkildə işarə edən bir romandır. Bəşəriyyətin ortaq yaddaşına yazılan Nuh Tufanı ilə bağlı miflə də romanda bu və ya digər formada rastlaşırıq: “Su torpağın üstünə sərilib təkrar dağların təpəsinə qalxanda anamın bizə böyük kitabdan oxuduğu tufan əfsanəsini, Nuh peyğəmbərin qaçmaq üçün düzəltirdiyi və içinə hər heyvan növündən bir dənə qoyduğu nəhəng gəmini xatırlayıram.” [6, s. 81].

Romanda Nuh Tufanı mifi ilə birlikdə əlaqələndirilərək verilən dünyanın sonu, kaos və apokaliptik ab-hava sadəcə sona işarə etmir. Le Klezionun digər romanlarında olduğu kimi burada da dağılmanın ardından yenidən qurulma gəlir. Nuh Tufanından sonra dünyada olduğu kimi bəhs etdiyi həmin qasırgadan sonra Aleksis və ailəsinin həyatı da alt-üst olur. Atasının qurduğu elektrik stansiyası dağılır, müflis olur. Əmisi onların torpaqlarını ələ keçirir. Aleksis və ailəsi evlərindən-yəni cənnətdən qovulurlar. Amma İtirilmiş cənnət mifində olduğu kimi bu həm bir son, həm də başlanğıcdır. Hər sonun bir başlanğıc olduğu kimi kainatın da daim dağılıb yenidən qurulduğu

düşünülür, yəni əslində heç nə məhv olmur, sadəcə öz yerini başqa bir şeyə verir. Və bu da həyat-ölüm dialektikası çərçivəsi daxilində hərəkətdədir. Sonsuz dövrə bir tərəfdən də çətin sınaqlardan keçən insana mükafat olaraq xoşbəxtliyə çatacağına inam hissi verir. Beləcə həm fərdi şüurda, həm də kollektiv şüurda hər şeyi silib yenidən başlamaq, yenidən yaratmaq, həyata bağlanmaq və eyni zamanda ölümün də varlığını qəbul etmək düşüncəsi yaranır. Aleksisdə bu dağılmadan sonra naməlum quldur tərəfindən gizlədilmiş qızılı axtarmaq arzusu meydana gəlir.

Anaqrorsis: Bixəbərlikdən, qəflətdən oyanma. Le Klezio qızıl axtaranın gündəliyi əhəmiyyətini kəsb edən “Rodrigues adasına səyahət” adlı kitabında babası Aleksis və ailəsinin sürgün edildiyi evdən bəhs edərkən bu evin onun üçün mifik bir ev olduğunu söyləyir. Ona görə ki, bu evə “itgin ev” deyilir. Romanda Aleksisdə qızılı axtarmağa maraq oyadan da Rodrigues adasından tapacağı xəzinə ilə itirdiyi xoşbəxtliyi yenidən qazanmaq düşüncəsi olur. Le Klezionun “Rodrigues adasına səyahət” kitabında söylədikləri Aleksislə babasının macərəsi arasındakı paralelliyə diqqət çəkməklə yanaşı, axtarışın əsl səbəbini ortaya çıxarır.

Ancaq Aleksisin gözlədiyi və tapdığı fərqli olur. İlk olaraq Aleksis başa düşür ki, xəzinənin yerini göstərdiyini zənn etdiyi şəkillər əslində göyüzünə işarə edir və ulduzlara baxmaq çox vacibdir. Xəzinənin gizlədildiyi güman olunan yer boşdur. Bu hal sujeti adanın yerlilərindən olan Ouma adlı gənc və sirrli qızın varlığı və ona olan məhəbbətdən bəhs edən alleqoriyaya doğru sürükləyir. Burada Ouma primitivizmi simvolizə edir. Tələbatını mümkün olduğu qədər ən az səviyyəyə endirən bu gənc qız ona qızılın lazımsız olduğunu sübut edir: “Əgər çobanlar qızılı tapsalar onu dənizə atarlar” [6, s. 262]. Oumanın bu xəbərdarlığı Aleksis üçün bir həyat dərsi ehtiva edir. Bir növ maariflənmə, oyanma gerçəkləşir. Qızılın çiyinlərində ağırlıq yaradan yükündən azad olan Aleksis eşqin verdiyi xəfifliyi duyar. Bu mənada ondan qızılı tapıb tapmadığını soruşan bankirə verdiyi cavab qətidir: “Daha tez-tez gəlirsiniz şəhərə. Bu xəzinənizi tapmağınız mənasınamı gəlir? –Xeyr, əksinə, bu xəzinəni tapmadığım mənasına gəlir” [6, s. 337].

Xəzinəni tapmaq istəyi başdakı hədəfindən yayınmış, daha çox başqa bir xoşbəxtlik aləminə, gələcəkdəki xoşbəxtlik üzərinə fokuslanmışdır. Bu axtarış irəlilədikcə harmoniya dolu bir həyatın qızıldan qiymətli olduğu ortaya çıxır. Bunu antik dövr tragediyalarına əsaslanaraq açıqlayan İzabel Gillet Aleksisin vəziyyətini “anaqrorsis” adlandırır. Yəni bu cəhalətdən, qəflətdən bilgiyə oyanmaqdır. Aleksisin fərdi şüurunun meydana gəlməsində miflərin məxsusi əhəmiyyətini bir başqa cəhətdən də vurğulamaq lazımdır. Bu da qızılın bir bəhanə olması və bu kontekstdə əsil məqsədin miflər vasitəsilə öz kimliyini tapmaq olmasıdır. Yazıçı burada miflər vasitəsilə simvolik olaraq insan həyatının çevrilməsində, insanlığın ortaq keçmişinin izlərinə nəzər salır. Bir neçə dəfə antik miflərin quruluşunda şəxsi təcrübə və yaşadıklarından ilhamlanaraq özü mif yaradan Le Klezio əcdadlarının köklərinə qayıdışı kollektiv yaddaş xəzinəsi olan miflər vasitəsilə həyata keçirir. Belə görünür ki, Le Klezio süni dəyərlər üzərində bərqərar olan, romanda qızılın timsalında maddiyata əsir olan dünyada, Qərbdə miflərin üstündəki pərdəni qaldıraraq elə bil ki, illərdir elmin, texnologiyanın, sosial qayda-qanunların, din, əxlaq, siyasət başda olmaqla bütün növ təzyiqli ünsürlərinin insanlığın üzərinə yüklədiyi yüklər, süni qatqılar sayəsində özünəməxsusluğunu itirmiş insanı əvvəlki vaxtların azadlığına, rahatlığına qovuşdurmaq istəyir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Assmann Jan. Kültürel bellek, İstanbul, Ayrıntı yayınları, 2014.
2. Bachelard Gaston. Mekanın poetikası, İstanbul, İtiki yayınları, 2014.
3. Cassirer Ernst. İnsan üstünə bir deneme, İstanbul, Yapı Kredi yayınları, 1997.
4. Dutton Jacqueline Louise. The representation of Utopia in the work of Jean-Marie Gustave Le Clezio, University of Adelaide, 1999.
5. Erdemli Atilla. Mitostan felsefeye, İstanbul, Ayrıntı yayınları, 2015.
6. Le Clezio Jean-Marie Gustave. The Prospector, London, Atlantic books, 2008.
7. Le Clezio Jean-Marie Gustave. Voyage to Rodrigues, London, Atlantic books, 2008.
8. Zeynalova Dilbər. Bədii ədəbiyyatda yaddaş və onun funksiyası, Bakı, İpək yolu № 4, səh 91-98, 2018.

9. Кравченко Анна Борисовна. Архетипы в романе Жана-Мари Гюстава Леклезьо "Золотоискатель", Вестник Балтийского федерального университета им. И. Канта. Сер.: Филология, педагогика, психология. 2017. № 3. С. 65—70.

XÜLASƏ

"Qızıl axtaran" romanında gördüyümüz qədəri ilə Le Klezio qəhrəmanları miflərin yardımı ilə bir yandan bəşəriyyətin ortaq mədəniyyətinə müraciət edərək orada öz həqiqi kimliyini tapır, bir yandan da mifin onun fərdi şüuruna təsir etməsi üçün bir qapı aralamış olur. İzabel Gillet Aleksisdə xəzinəni tapmaq ümidinin ölməsini bizim bildiyimiz formada şərh edərək, bunun qəhrəmanı yeni bir həyata, yeni bir şüur səviyyəsinə çatdırdığını qeyd edir. Aleksisin qızıl axtarışının daha sonra mənəvi bir axtarışa çevrildiyini, qızılı axtarmaq macərəsinin sonunda özündən başqa heç bir şey tapmadığını söyləyərək, sərgüzəştini məğlubiyyət yox, "mənəvi" qovuşduran marafonda təşəbbüskar addım olaraq qiymətləndirmək düzgün olar. Bu mənəvi arayışın sonunda nə Aleksis, nə də Le Klezio üçün kainatda var olan dağıdıcı güclər tam mənada yox olmur, bu güclər xoşbəxtlik göstəricisi olan məhəbbət və gözəlliyin gücü qarşısında boyun əyirlər. Bu qızıl axtarma sərgüzəştində Aleksis üçün əsl xəzinə heç şübhəsiz atasından ona qalan və davam etdirilməli olan izdir. Xəzinəni axtarmaq, atanı tapmaq, bir kökü, bir ideali simvolizə edən insanlıq nəslinin içində var olmaqdır. Xəzinənin arxasınca düşmək öz ideal kimliyini axtarmaq, öz alın yazısının izinə düşmək mənasına gəlir. Əsl qızılın eşq olduğunu, özü, öz uşaqlığı olduğunu fərqi varan Aleksis üçün miflər fərdi şüurun meydana gəlməsinə yol açaraq, sonsuzluğun dərkinə səbəb olmuşdur. Bu da uzun və məşəqqətli yolun bir növ mükafatı olur.

Açar sözlər: *Le Klezio, mif, Qızıl axtaran, roman, itirilmiş cənnət.*

Rəyçi: prof. C.Q.Nağıyev

HƏCƏR RAMİZ qızı YAHYAYEVA

II kurs magistrant

Bakı Dövlət Universiteti

"SƏRGƏRDAN ULDUZ"UN SƏRGƏRDAN YAZARI

"Beynimizi günlərlə məşğul edən, bütün ruhumuzu ələ keçirən, bəzən hüceyrələrimizdə xəstəlik əmələ gətirən, bizi şübhələrlə yaşamağa məcbur edən qayda-qanunlar, insanların bir-biri üçün meyar hesab etdikləri dəyərlər yoxsa sadəcə bir heç, bir xülyadır?" [4]

Müasir dünya ədəbiyyatının hal-hazırda yaşayan çox böyük simalarından biri Jan - Mari Qustav Le Klezio yaradıcılığında bu məsələlərə toxunaraq, xəyalla gerçək, var ilə yox, mümkünlə qeyri-mümkün arasında oxuyucularını başqa bir dünyaya aparır. Le Klezio 13 aprel 1940-cı ildə Fransanın cənub şəhəri Nitsda anadan olmuşdur. Valideynləri əslən əvvəllər Fransa koloniyası olan, 1880-ci ildə ingilislər tərəfindən tutulan Mavrikilərdəndir. Onun anasının əcdadları ingilis olmuşdur. Buna görə də yazıçı həm fransız, həm də ingilis dillərini ana dili kimi mənimsəmişdir. Müəllifin fikrincə, ailə şəcərəsinin etnik baxımdan genişliyi, rəngarəngliyi, habelə özünün müxtəlif xalqlar və mədəniyyətlərlə təmas qura bilməsi yaradıcılığını qidalandıran və fərqli edən əsas amillərdən biridir. Dünyanın dörd bir yanını gəzən bir cərrahın oğlu olmaq, kiçik yaşlarından bir ölkədən başqa bir ölkəyə getmək uşaq olmasına baxmayaraq Le Klezionun qarşısında geniş üfüqlər açmışdır. Onun daxilində mövcud olan dərin düşünmə qabiliyyətini daha da inkişaf etdirmişdir. Le Klezio 8 yaşında İkinci Dünya müharibəsi müddətində Nigeriyada həkimlik edən atasının yanına gedir. Beləliklə, gələcəkdə böyük romanlara imza atacaq dahi yazıçının macərəsi bu cür başlayır. 1950-ci ildə atasının fəaliyyətinin bitməsi ilə Nitsaya geri qayıdırlar. 1858-1859-cu illərdə İngiltərənin Bristol Universitetində İngilis dili təhsili alır. Bakalavr təhsilini Nitsa Ədəbi Tədqiqatlar İnstitutunda Fransız dili və ədəbiyyatı ixtisası üzrə tamamlamışdır. 1964-cü ildə isə Marseldə yerləşən Aix-En-Provence Universitetində məşhur belçikalı şair və yazıçı Henri Miçhauk haqqında yazdığı dissertasiya ilə magistr dərəcəsi alır. London və Bristolda bir neçə il yaşadıqdan

sonra müəllim işləmək məqsədilə Amerika Birləşmiş Ştatlarına üz tutur. 1967-ci ildə Taylanddakı milli yardım xidmətində fəaliyyət göstərməyə göndərilir, lakin uşaqların cinsi istismarına qarşı etiraz etdiyinə görə tez bir zamanda ölkədən qovulur və fəaliyyətini tamamlaması üçün Meksikaya göndərilir. Yazıçı 1970-1974-cü illərdə Panamadakı yarımköçəri Embera-Vounan tayfası arasında yaşamışdır. 1975-ci ildə Qərbi Saxara (Mərakeş) əsilli Cemi ilə ailə qurmuşdur. Ötən əsrin sonlarından başlayaraq Le Klezionun ailəsi ilin müxtəlif vaxtlarında Nyu-Mexikoda, Mavrikidə və Nitsada yaşayır. Bu səbəbdən də müəllifi bəzən "Fransanın köçəri yazıçısı" adlandırırlar. O bu illər ərzində Banqkok, Mexiko, Boston, Albukerke kimi bir çox şəhərlərdəki universitetlərdə müəllimlik fəaliyyəti ilə məşğul olmuşdur. Hindu dilinə yiyələnməsi nəticəsində 1977-ci ildə məşhur hindu ədəbi abidəsi – "Çalam-balamın peyğəmbərliyi" eposunu fransız dilinə çevirmişdi. 1983-cü ildə Perpinian universitetində orta əsrlər Meksika tarixinə dair doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir.

Le Klezio yazmağa 7 yaşından başlamışdır və 72 ildir ki, yazmağa davam edir. Yazıcının 1963-cü ildəki ədəbi debütü kifayət qədər uğurlu olmuşdu. O, 23 yaşında yazdığı ilk mətbu əsərinə – "Protokol" romanına görə Fransanın nüfuzlu "Renadut" və "Qonkur" mükafatlarını qazanmışdır. İndiyə qədər Le Klezionun qələmindən otuzdan çox roman, hekayə, esse və nağıl kitabları çıxmışdır. Hindu ədəbiyyatından çoxsaylı tərcümələri isə fransız yazıçısının çağdaş dünya mədəniyyətinə xidmətinin başqa bir önəmli sahəsidir. Le Klezio ədəbi yaradıcılığı ərzində bir çox görkəmli mükafatlara layiq görülmüşdür: "Teopraste Renadut" (1963), "Valeri Larbaud" (1972), "Jan Giono" (1997), "Prins de Monako" (1998), "Stiq Dagerman" (2008), "Nobel" (2008).

Le Klezio romanlarında əsasən hər kəsin hər zaman qarşılaşmadığı, sınaqdan keçirmədiyi və ya bixəbər olduğu hadisələri qələmə almağa üstünlük verir. Le Klezio üçün həmişə mütləq ki, kəşf olunmamış həyatlar vardır və bu da bir yazar üçün əvəzsiz bir nemətdir. Le Klezionun maraqlı və hər kəsin bilməli olduğu bir xüsusiyyəti isə fərqli elm sahələri ilə bağlı insanı heyretə gətirəcək səviyyədə məlumatının olmasıdır. Onun yazıçılığına və insanlığına dair çox gözəl xüsusiyyətlərindən biri də romanlarını real və səmimi humanizm duyğusu ilə qələmə almasıdır. Bu duyğu onun ruhuna, əsərlərinin canına həpmişdir. Həmişə bitərəf olmağı seçmiş, qələmi ilə insanlığa, təbiətə və sülhə xidmət etmişdir. Heç şübhəsiz yazıcının "rəsmi sivilizasiyalar fəvqündə bəşəriyyətin tədqiqatçısı olduğuna, yaradıcılığında yeni istiqamətlərə, poetik macərələrə və hissiyyətli sevinclərə görə" 2008-ci il ədəbiyyat üzrə Nobel mükafatına aparan da bu xüsusiyyətləridir.

Le Klezionun simasında siyasi cəhətdən tərəf tutmadan, romandakı insanları öz təbiətindən ayırmadan, hər şeyi olduğu kimi təqdim edən və bundan heç narahat olmayan bir yazar görürük. İstər bir fransız, istər bir ərəb, istər bir amerikalı, istərsə də bir yəhudi Le Klezio tərəfindən vahid mövqedən təqdim edilir. Din, irq, millət, etiqad ayrı-seçkiliyi etməyən Le Klezio üçün hər kəs eynidir. Onun üçün fərqlər heç bir əhəmiyyət kəsb etmir. Onu maraqlandıran insanların siri, keçməkeşli həyatıdır. Yazıçı və tənqidçi İzabel R.Q. Le Klezio və onun "Qızıl axtaran" əsəri haqqında yazdığı kitabda ondan bu cür bəhs edir: "Yolunu itirmiş insanlar Le Klezionu daha çox cəlb edir" [4].

Le Klezionun yaradıcılığında realizm anlayışının məlum mənasından daha geniş və daha dərin aspektdə ifadəsini görürük. Əgər romantizm klassisizmə reaksiya olaraq yaranmışdısa, realizm onların hər ikisinə qarşı formalaşmış bir anlayışdır. Yazıçı insanı ilkin varlığından, gender kimliyindən tutmuş, mürəkkəb həyat fəlsəfəsinə qədər araşdıran və qələbləşmiş dəyərləri tənqid edən bir anlayış formalaşdıraraq realizmə yeni və fərqli bir mənə qazandırmışdır. Eyni zamanda qeyri-adi olmaq da Le Klezio üçün realizm hesab edilə bilər. İctimai qaydaların əksinə, öz doğruları ilə yaşamaq da realizm sayıla bilər. Yazıcının müdafiə etdiyi bu cəhət onun roman qəhrəmanlarını da oxucuya səmimi, doğma edir. Onun əsərlərini neytral tərzdə heç bir dini, dili, irqi və milliyəti üstün tutmadan, ya da tənqid etmədən obyektiv yanaşma ilə qələmə aldığı görürük. Le Klezionun realizmi haqqında çox şey demək olar. Cəmiyyətin yox saydığı amma əslində var olanı ifşa edib, üstünü açması da realizmə nə qədər bağlı olduğunun sübutudur. Lakin o daima bu cərəyana bağlı qalmaq dərdində olmamış, əslində öz daxilində var olan bir həyat tərzini və həyatın özünü əks etmə, nəql etmə arzusunda olmuşdur.

Le Klezio sənətkarlığı ilə bağlı olan digər bir cəhət onirizmdir. Onirizm yunancadan tərcümədə xəyal, yuxu mənasını verir və əsasən psixologiyada istifadə edilir. Ədəbiyyat və rəssamlıqda da bu istiqamət olduqca təsirli olmuşdur. Məşhur sürrealist rəssam Salvador Dalinin rəsm əsərlərini onirik ifadəsi ilə xarakterizə etmişlər. Le Klezionun romanlarında rast gəldiyimiz onirizm əslində bəzən reallıqla çulğalaşan və biri-birini əvəz edən xəyaldır. İnsanın yaşadığı çıxılmaz vəziyyətləri, xülyalar aləmini, təsəvvürlərini və nələrsə nail olma arzularını böyük bir ustalıqla araşdıran yazıçı onirizmin incə və mürəkkəb mahiyyətini oxucuya öz sadə kompozisiyası ilə heç bir çətinlik çəkmədən çatdırıb bilmişdir. Nə qədər həyatın və reallığın özünü yazsa da oxucu əsərlərdə yenə də sirrli bir məqam, qeyri-adi bir hiss olduğunu duyur. Bu da bilavasitə yazıçının onirizmi ilə bağlıdır.

Le Klezionun roman qəhrəmanları həyatlarına istiqamət verən alın yazıları ilə heç şübhəsiz müasir fransız nəsrinin özünəməxsus obrazları arasında özlərinə yer ediblər. Dünyanın ən ucqar nöqtəsində yaxud izdihamlı şəhərlərdə olmalarından asılı olmayaraq bu qəhrəmanlar öz macərəsini yaşayarkən oxucunu insanın alın yazısı haqqında düşünməyə vadar edir. Uzaq və fərqli coğrafiyalarda olsa belə cürbəcür şərtlər altında yaşamağa boyun əyən ya da üsyan edən, dik durmağa çalışan, güclə nəfəs alıb verən, sevinən, kədərlənən, əzab çəkən bu insanlar sanki bizdən biridir. Onları bizə bu qədər doğma edən xüsusiyyətin nə olduğunu düşünən zaman, cavabı yazıçının romanlarının ortaq cəhəti olan “tale”də axtarmağımız lazım gəlir. Bizi doğma edən talelərimizdir [4].

Le Klezio insanın daxili aləmindəki hiss-həyəcanları araşdırmağı, dilə gətirməyi, ifadə etməyi vacib hesab edir. İnsan ömrü boyu çox mürəkkəb hisslər keçirə bilər. İnsan övladı səhv etməyə meyllidir. Bəzi səhvlər bağışlana bilər. Bağışlanmayan, yaxud qarşılığı ödənilə bilməyən böyük səhvlər olduğu zaman insan özünü yalnızlığa məhkum edir. Yazıçı qəhrəmanlarının düşdüyü bu psixoloji vəziyyəti, ölüm-qalım mübarizəsini, dəlilik həddinə çatan, anormallaşan və bir müddət sonra adılşən qeyri-adi həyatı bütün incəlikləri ilə ifadə etmişdir. Le Klezioya görə insanın özünü ifadə etməsi – ekspressiya çox vacibdir. İfadə edilməyən fikirlər, hisslər sonralar çox təhlükəli bir düşməyə çevrilə bilər.

İnsanlar arasındakı yadlaşmanın, dəliliklərin, müharibələrin, qəddarlıqların sayının artmasının səbəbi insanın özünü ifadə edə bilməməsidir. Özünü ifadə edə bilməyən insan ya özünə, ya da ətrafına ziyan vurmağa başlayır ki, bunların da hər ikisi qorxuludur. Ekspressionizm azadlıqdır və insan özünü ifadə edə bilmədiyi halda azad ola bilməz. Le Klezionun yaradıcılığında postkolonyalizmə qarşı bu və ya digər formada mənfi münasibət öz əksini tapmışdır. Hər şeydən əvvəl deyə bilərik ki, bəlkə də Le Klezio ömrünü sadəcə Avropanın dilbər guşələrində keçirsə idi onun qəlbində, yaradıcılığında əzilən insanlara qarşı bu qədər ürək yanğısı olmazdı. Yazarın səyahətləri, müşahidələri və ən əsası dünyaya ədalətli baxa bilməsi onun postkolonyalistləri ifşa etməsinə gətirib çıxarmışdır.

Le Klezionun qələmindən çıxan əsərlərdən bəziləri : “Protokol”, “Səhra”, “Sərgərdan ulduz”, “Onitşa”, “Qızıl axtaran”, “Okean qoxusu”, “Qızıl balıq” “Alma”, “Afrikalı”, “Mondo və digər hekayələr”, “Daşqın” və s.

“Protokol” romanı 1988-ci ildən 2004-cü ilə kimi 7 dəfə nəşr olunmuş, bir neçə dilə tərcümə edilmişdir. Romanın baş qəhrəmanı Adam Pollo cəmiyyətlə arasında problemi olan, ictimai qayda-qanunları qəbul etməyən, normalara qarşı anormal münasibət göstərən və buna görə ailəsini, sevgilisini və keçmişini arxada qoyan bir insandır. Adam Pollo romanın əvvəlində sahibini belə tanımadığı bir evə köçür və sevgilisi Mişelə bu haqda məktub yazır. Məktubdan başa düşülür ki, o evdə tək qalmağından xoşbəxtlik duyur və onun bu tənhalığını pozan birinin gəlməsindən olduqca narahatdır. Bu evdə o içində baş qaldıran fırtınaları sakitləşdirməyə çalışır, lakin daha böyük böhrana tuş gəlir. Bunlardan qaçıb cəmiyyətə üz tutanda isə artıq gec olur və o cəmiyyətlə ayaqlaşa bilmir. Le Klezionun bu romanda təsvir etdiyi aid olduğun yeri tərk etmək, özünü bir yerə aid hiss edə bilməmək və bədbəxtliyin kökündə yalnızlıq məsələsi dayanır [6].

“Səhra” romanı 1980-ci ildə nəşr olunmuşdur. Romandakı hadisələr zaman və məkan baxımından, 1909-1910-cu illərin qışında Saqiət-əl-Hamra vadisində və 30 mart 1912-ci ildə Aqadirdə cərəyan edir. “Səhra” Fransa idarəçiliyi altında Mərakeşdə yaşayan səhra qəbilələrinin

yaşamaq uğrunda mübarizəsini əks etdirir. Süjet haçalanmış formadadır. Bir tərəfdə buranın yerli sakinləri olan səhra adamlarının xristianlar tərəfindən qətlə yetirilməsi gənc qəbilə üzvü Nurun şahidliyi ilə təqdim olunur. Digər tərəfdə Afrikadan Marselə köçən gənc qız Lallanın gözü ilə Avropadakı mühacirlərin səfaləti və yaşamaq uğrunda mübarizəsindən bəhs olunur. Romanda xristianlar, xüsusən fransızlar və onların idarəçiliyindəki yerli əsgərlər və Göy Adamlar əks qütblərdə, kəskin qarşıdurma şəraitində verilmişdir. Qərblilərin məqsədi bu torpaqlardan fayda əldə etmək, yerlilərininki isə doğma yurdlarında azad, əmin-amanlıq içində yaşamaqdır. “Səhra” romanı Qərb dövlətlərinin Afrikadakı müstəmləkə siyasətini çox acı bir şəkildə gözlər önünə sərir: “Keçirdikləri əzabları, susuzluğu, daşları və ucsuz-bucaqsız qumları qovuran amansız günəşi, hey uzaqlaşan üfvləri heç kim unutmamışdı. Doyurula bilməyən aclığı, hər şey üçün-təkcə qida deyil, ümid, azadlıq və məhrum olduğun hər şey üçün aclığı heç kim unutmamışdı; bu aclıq səni toz dumanı içərisində, özünü itirmiş sürü arasında təpənin döşü ilə ən yuxarıya qovur ki, sən oradan yenidən qarşıda sonsuz sayda belə təpələr görüb aşağı addımlayırsan” [2].

Le Klezionun 1992-ci ildə yazdığı "Sərgərdan ulduz" romanında yenə iki əhvalat bir-birinə qarışır. Qəhrəmanlardan biri – İkinci Dünya müharibəsindən sonra İsrailə gedən yəhudi qızı, digəri isə – fələstin qaçqını olan gənc ərəb qadınıdır. Qəhrəmanların dini və milli mənsubiyyətləri, dil və mədəniyyətləri fərqli olsa da yaşadıkları əzablar, çəkdikləri zülmələr eynidir. 1943-cü ildə Fransadan İsrailə köçməyə məcbur olan yəhudi ana və qızının 1982-ci ildə Fransada sona çatan hekayəsi olan bu əsərdə də bir alın yazısından bəhs edilir. Əsərin baş qəhrəmanı Ester və bəzi epizodlarda iştirak edən Necma “Səhra”dakılar kimi taleyin doğulduqları diyardan tanımadıqları diyarlara atdığı insanlardır. Eynilə Ester kimi Necma da yurdundan ayrılarkən buralara bir daha dönməyəcəyini yaxşı bilirdi: “Xarici əsgərlər bizi yük maşınlarına mindirib dünyanın o biri başı deyəcəyimiz bir yerə gətirəndə sevdiyim hər şeyi bir daha görməyəcəyimi bilirdim. Səhərlər qağayıların ətrafında dövrə vurduğu dənizin üstündə yırğalanan gəmilərin yelkənləri haradadır indi?” [3] Bu düşürgə əslində onların yaşamağa deyil, xəstəliklərlə, aclıqla boğuşaraq ölməyə gəldikləri bir məkandır. Get-gedə buradan gedəcəklərinə dair ümidləri tükənir, gəldikləri torpaqlar artıq yadlarına da düşmür.

Əsərin süjetinə diqqət yetirsək Fransa iqtidarı ilə yəhudilər, fələstinlilərlə İsrail idarəçiliyi arasında kəskin qarşıdurmanın əks olunduğunu görə bilərik. “Səhra” romanında olduğu kimi burada da qarşıdurmanı hərəkətə gətirən ortaq subyekt var. Ester yəhudilərin, Necma isə fələstinlilərin mühacirətinin təmsilçisidir. Roman boyu onların hər ikisi gəldikləri yurdda əmin-amanlıq tapa bilməyib yenə köç edirlər. Necma və Ester talelərinin hökmü ilə daima yerini dəyişən sərgərdan ulduzlardır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Бровка О. О. Художни версий оппозицй «Природа- цивилизация» у творчости Ж.М.Г. Ле Клезио, Вісн. Луган. нац. ун-ту имени Тараса Шевченка. Филологични науки , – 2013. – № 22 (2). – С. 153–162.
2. Jan Mari-Qustav Le Klezio. Səhra, Bakı, Qanun nəşriyyatı 2014.
3. Jean Marie-Gustave Le Clezio. Göçmen yıldız, İstanbul Can Yayınları, 1996.
4. Nedret Öztokat. Jean-Marie Gustave Le Clezionun romanlarında özne/yazgı ilişkisi, Tekirdağ, VIII Uluslararası Frankofoni kongresi, 16-18 mayıs 2013.(231).
5. Nicole M. Thorburn. Writing past and present in the work of J.M.G. Le Clezio, University of Colorado at Boulder, 2012.
6. Pelin Batman. Jean-Marie Gustave Le Clezionun üç romanında yalnızlık teması, Adana, Türkiye Cumhuriyeti Çukurova Üniversitesi, 2010.
7. Сафронова Виктория. Тема пространства и времени в философском романе Ж.М.-Г. Леклезио “Terra Amata”, Филология и Культура, 2017. №3(49).

XÜLASƏ

Le Klezionun təbiətindən və uşaqlığından gələn başqa bir yeri kəşf etməyəyə, səyahətə, tənhalığa olan marağını yüksək ədəbi ustalıqla romanlarında əks etdirdiyini görürük. Romanlarda yer alan müstəmləkə zülmü, sürgün, qırğın, tənhalıq kimi hadisələrin müxtəlif insanların həyatından necə keçdiyi və yaddaşında necə izlər buraxdığı göstərilir. XX əsrin faciəli hadisələri bu romanlarda əks olunmuşdur. Qeyri-bərabər qüvvələr arasındakı döyüşün şahidi olan səhra döyüşçüsü Nurun, xəyali mənada vəd edilmiş yurdunda əmin-amanlıq tapa bilməyib, bu arzu ilə yeni diyarlara yola çıxan Esterin, ya da işğal altında cəhhənnəmə çevrilmiş ərəb torpaqlarında həyatdan ümidini üzməyən Necmanın taleyinə baxdığımız zaman sülh bizə utopik yox, reallaşması çox mümkün bir yuxu kimi görünür. Bu aydın fikirli qəhrəmanlar bəşər övladını dünya haqqında, sülh haqqında, humanist duyğular haqqında düşünməyə çağıran ideala çevrilir. Nəticə olaraq demək olar ki, Le Klezionun ədəbi yaradıcılığı sülhə çağırış mücəssiməsidir.

Açar sözlər: Le Klezio, Protokol, Səhra, roman, yalnızlıq.

Rəyçi: prof. C.Q.Nağıyev

GÜLTAC MƏHƏMMƏD qızı QASIMOVA

II kurs magistrant

Bakı Dövlət Universiteti

NƏCİB FAZİL QISAKÜRƏYİN LİRİKASINDA İLAHİ EŞQ

XX əsr Türkiyə Cumhuriyyət dövrü ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri olan Nəcib Fazil Qısakürək keşməkeşli həyat yolu keçmişdir. Nəcib Fazil ziddiyyətli yaradıcılığa malik sənətkarlardan biridir. Dövrünün böyük sənətkarı olan, zəngin yaradıcılığa sahib, “Ustad” ləqəbi daşıyan şairin əsərləri bir müddət diqqətdən kənar qalmışdır. Sənətkarın irili-xırdalı səksənə yaxın kitabı çap olunmuşdur. Bunların təxminən yarısı şeir, nəsr, dram, memuar, esse və ədəbi portret janrında qələmə alınmış əsərlərdir. Digər yarısı isə başqa mövzularda yazılmış elmi əsərlərdir. Yaradıcılıq qələmini müxtəlif janrlarda sınayan sənətkar hər şeydən öncə görkəmli şair və qüdrətli dramaturq olmuşdur. Ancaq ilk olaraq Nəcib Fazil Türkiyə ədəbiyyatında böyük şair kimi tanınmışdır. Yaradıcılığa da məhz elə lirik şeirlə başlamışdır. İlk şeiri “Örümcek ağrı”nı (“Hörümçək toru”) 1925-ci ildə nəşr etdirmişdir. Bundan sonra ardıcılıqla “Kaldırımlar” (Səkilər) (1928), “Ben ve ötesi” (Mən və ayrısı) (1932), “Sonsuzluk kervanı” (Sonsuzluq karvanı) (1955), “Çile” (Çilə) (1962), “Şiirlerim” (Şeirlərim) (1969) və “Esselam” (Əssalam) (1973) kitablarını nəşr etdirmişdir. Bu kitablar arasında xüsusilə seçilən bir kitabı vardır ki, bu da “Çilə” kitabıdır.

Kitaba bu adın verilməsi heç də təsadüfi deyildi. “Çilə” sözü farscadan türkçəyə keçmiş bir sözdür ki, mənası nəfs tərbiyəsi və ibadət deməkdir. Hansısa bir təriqətin üzvü olmaq istəyən şəxs ilk öncə bir yerə girər və burada 40 gün çilə doldurard. Bəzi ədəbiyyatlarda çilənin müddətini qırx yox, min gün olduğu da yazılır. Amma təriqət ədəbiyyatında çilənin müddəti 40 gün hesab olunur. Bu müddət ərzində burada ona bir palaz, su, çörək və Quran verilir. Burada çox az qidalanaraq və yataraq çiləkeş (çilə dolduran adama verilən ad) 40 gün gecə-gündüz ibadətlə məşğul olur. Bu dərviş-sufi olmaq istəyən adamın çəkildiyi bir sınaqdır. Bu halda Nəcib Fazil nəinki 40 gün, 7-8 il (Əbdülhakim Arvasi ilə olduğu dövr) qalmışdır. Özünü maddi aləmdən təcrid edərək imtahanını uğurla verərək sufi olmuşdur. Nəcib Fazilin bu məqama yetişməsində o dövrün görkəmli alimi Əbdülhakim Arvasinin çox böyük rolu olmuşdur. Onunla tanış olana qədər böhranlı bir həyat yaşayan sənətkarın həyatına Arvasi ilə birlikdə dinclik gəlmişdir. Bununla bağlıdır ki, 1965-ci ildə qələmə aldığı “Böyük qapı” (sonradan, 1974-cü ildə “O və mən” adıyla ikinci dəfə nəşr olunmuşdur) adlı kitabında yaradıcılıq dövrünü iki dövrə ayırır və bunu murşidi ilə tanış olduğu tarixi günlə əlaqələndirir. İki hissədən ibarət olan kitabın bölmə adları da bunu dediklərimizi təsdiq edir: “Tanıyınca qədər” və “Tanıdıqdan sonra”.

“Çilə” kitabından əvvəl Nəcib Fazil ilk olaraq 1939-cu ildə “Çilə” şeirini yazmışdır. 23 il sonra isə eyni adlı kitabını nəşr etdirmişdir. Bu kitabın sənətkarın həyatında əhəmiyyətli yeri vardır. Çünki bir müddət sonra adlarını çəkdiyimiz şeir kitablarından seçmələrdən başqa bütün şeir

kitablarının müəlliflik hüququndan imtina edərək bütün şeirlərini bu kitabda toplamışdır. Dəfələrlə nəşr olunan kitabın son nəşrinin fəsiləri belə adlanır: Şeirlərim və şairliyim adlı Təqdimat, Allah, İnsan, Ölüm, Şəhər, Təbiət, Qadın, Qorxu, Daüssıla(Vətən həsrəti), Ukde(Qüssə), Hafakan(Ürək döyüntüləri), Dekor, Təcrid, Qəhrəmanlar, Dava və cəmiyyət, Poetika.

Nəcib Fazilin şeirlərini məzmununa görə 3 qrupa ayırmaq olar: 1. İctimai-siyasi lirika, 2. Məhəbbət lirikası, 3. Fəlsəfi lirika.

Sənətkarın şeirlərinin əksər hissəsini təşkil edən fəlsəfi lirikası xüsusilə maraqlıdır. Fəlsəfi mövzuda yazdığı şeirlərində təsəvvüfi görüşlərdən çıxış etdiyi üçün bu qrup şeirləri bizim üçün daha çox əhəmiyyətlidir.

Üstad Nəcib Fazilin ümumi olaraq təsəvvüflə bağlı şeirlərini təhlil etmək üçün ilk öncə “poetika”nın üzərində dayanmaq lazımdır. Ona görə ki, şair sərhədli duyğular çərçivəsində qalmayan, üstün idrak səviyyəsinə yetişən, nə etdiyinin fərqi olmasıyla yanaşı, nə üçün etdiyini də bilən və nəticə olaraq mütləq həqiqəti axtaran yaradıcı şəxsdir. O zaman şeir də bu anlayışa paralel olaraq, varlıqdan əks olunan sirlərin və gözəlliklərin ardınca gedərək Allahı tapmaq, yəni mütləq həqiqətə yetişmək işidir. Şairin bu axtarışda tutduğu yol ən kəsə, ancaq ən çətin yoldur. Bu yolla gedərək kainatdakı kəsərdən yarıdanla vəhdətə yetişmək şair və şeirin başlıca qayesidir. “Hiss” və “fikir” onun şeirlərini təmsil edən iki əsas elementdir. Duyğu düşüncəyə, düşüncə duyğuya dönüşərək bu iki elementin tərkibindən şeir doğur. Duyğu və düşüncənin bu sirlə formulu ifadənin gücünü, yəni “şeir dili”ni formalaşdırır.

Başlanğıcda Nəcib Fazilin şeirləri dərin metafizik yönümdə olmaqla yanaşı, “lâ dini”, yəni din xarici şeirlər olmuşdur. Müasiri olan şairlər ümumilikdə mövcud dünyadakı hadisələrə, cəmiyyətdəki problemləri daha çox əks etdirirdilər, Nəcib Fazil isə bunun əksinə, insanın iç dünyasının təsvirini daha üstün sayırdı. Qorxu, vahimə, hiss-həyəcan, görünməyən aləmə aid cinlər, pərilər, axirət dünyası sirləri şairin gənc yaşlarında yayımlanan üç şeir kitabının başlıca təzahürlərini formalaşdırmışdır. Nəcib Fazil kimi nəfsindən əmin, əyilməz və bükülməz xarakterli bir insanın öz-özündən “Mən nəyəm, nə üçün varam, hardan gəlirəm, hara gedirəm?” deyə soruşmamağı mümkünsüz idi. Onun gənclik şeirlərində maddi aləm xaricinə açdığı qapı, metafizik açımlar “yerdən göylərə aparan yol”un tapılacağına bir işarə sayıla bilər. Necə ki 30 yaşına çatdığında o, təsəvvüfi mənada mürşidinə, varlıq şüuru olaraq İslama qovuşmuşdur. Dərin və uzun bir nəfs mübarizəsindən sonra yetişmək istədiyi məqama çata bilmək üçün şair ruhunda mövcud olan, görülən aləmin arxasında daima başqa və görünməyən bir aləmin varlığına dair hissini qaynaq təşkil etdiyinə də şübhə etmir. Sənət həyatının 25-ci ilindən sonra qələmə aldığı poetika haqqında yazıları onun keçirdiyi bu dəyişmələrdən sonra şeir anlayışını sahib olduğu dünyagörüşü çərçivəsində dəyərləndirmək, yəni şeirin səbəbini izah etmək nöqtəyi-nəzərindən qələmə alınmışdır.

Tənziat dövründən başlayaraq Şinasi, Ziya paşa, Əhməd Hamid kimi şairlərin yaradıcılığında metafizik aləmə yönəlmə bir ənənə halını almışdır. Lakin Cumhuriyyət dövrü türk ədəbiyyatının formalaşmağa başladığı bir dövrdə bu mövzuda Nəcib Fazil özünəməxsus bir tərzin öncüsünə çevrilmişdir. Nəcib Fazilin metafizik fəlsəfəsinin əsasında demək olar ki, “mən” və “o” problemi dayanır. Bu kontekst hələ o zaman Yunus Əmrənin “Mən” və “O” kontekstinə doğru atılmış ilk addımlardan biridir. Yunus Əmrə deyirdi:

Beni sorman bana, bende değilim,
Suretim boş yürür, dondan içeri.(4, s. 137)

Nəcib Fazilin isə 1939-cu ildə qələmə aldığı “Mən” şeiri bu cəhətdən maraqlıdır:

Ben, kimsesiz seyyahı, meçhuller caddesinin,
Ben, yankısından kaçan çocuk kendi sesinin.(5, s. 67)

8 beytlik bu şeirdə mənsubiyyət, fərdiyyətçilik ifadə edən “mən” əvəzliyinin yeni məna kəsb etdiyini müşahidə edirik. Bu “mən” artıq yalnız özünü düşünən bir fərd olmaqdan çıxmış, cəmiyyətdəki məsuliyyətini dərk etmişdir. Özünü bütün hər şeydə, hər yerdə, hər kəs kimi görən şair özünü gah işlənməmiş günaha, gah Allah deyənlərin vəbalına, gah öz səsinin əksindən qorxub qaçan bir uşağa, gah 9 kəndin sahibi olan ağaya, gah bu kənddən qovulmuş adama, gah bugünün

keçmişinə, gah da sabahın ümidgahına və s. bənzədir. Şair “Sakarya Türküsü”, “Bayraq və Sultan”, “Dastan” və bir neçə başqa şeirlərində də “mən”i ilə nəfsinin mübarizəsindən bəhs etmişdir.

Təsəvvüfdə əsas olan nəfs, ölmədən öncə ölmək, Allah, qul sevgisi kimi məsələlərə də Nəcib Fazilin şeirlərində tez-tez müraciət olunur. Nəfsin tərbiyəsini ən böyük problem sayan şair, nəfsiylə olan mübarizəsini belə anladır:

Ruhuma bir kefen bezi yeter de,
Yetmez aç nefsime sırma ve ipek.
Çare yok yüzünden düştüğüm derde;
Yesem de “toprakla karışık kepek...”(5, s.70)

"Günəşlə bir tutsa da", yenə də nəfsinin razı düşməyəcəyini, bu fəzanın ona darlıq edəcəyini söyləyən üstad sonunda bacara bilməyərək “benim nefsim ne köpek” deyərək nəfsini tənqid edir. “Mənim nəfsim” ilə eyni ildə yazılmış “Və nəfs” şeirində də yenə eyni mövzuya müraciət edərək bu səfər “ölmədən öncə ölmək” və buna əngəl olan nəfsindən bəhs edərək bu misraları yazır:

Köpek korkusuyla korktum ölümden,
Ölmeden ölmeyi anlayamadım.
Ne güneşler doğup battı üstümden,
Bir günü bir güne bağlayamadım. (5, s. 71)

İki bənddən ibarət olan bu şeirində nəfsi bu dünyada Allaha qovuşmaq yolunda ən böyük maneə hesab edən lirik qəhrəman nəfsinə nə şöhrət, nə şan-heç nəyin bəs etmədiyindən bəhs edir. Nəfsinin ardınca illərlə qaçsa belə ondan zərrə qədər bir şey qazanmadığını deyir.

Ölmədən öncə ölməyin mənasını dərk etdiyi üçün artıq ölüm onu qorxutmur, əksinə, ölümü əbədiyyətə açılan bir qapı hesab edir. Ölümlə bağlı fikirlər qədim zamanlardan hər kəsi düşündürmüş, şifahi xalq ədəbiyyatında ağıllardan başlayaraq müasir dövrümüzdə qədər öz varlığını qoruyub saxlamışdır. Bəziləri ölümdən qorxarkən, onu dəhşətli hadisə sayarkən, bəziləri də mahiyyətini dərk edərək ölümü toy-düyünə bənzədirlər. Nəcib Fazil də ölümün əslində əbədi həyata açılan qapı olduğunu bildiyi üçün onu səbirsizlikə gözləmişdir:

Ben ölünce etsin dostlarım bayram,
Üstüste tam kırk gün, kırk gece düğün!
Açı doyurmaksa kabirde meram,
Yemeğim Fatiha, günde beş öğün. (5, s. 119)

Dünyanı kölgələr ölkəsinə, görünməyən, yəni var olmayan şeylərin kölgəsinə bənzədən şair insanları dünya malına aludə olmamağa çağırır. Var olmayan şeylərin kölgəsi dedikdə lirik qəhrəmanın əsas demək istədiyi dünyada olan hər şeyin əslində heç olmasıdır. “Aralıq qapı” şeirində isə bu dəfə dünyanı havasız quyuya oxşadan və buradan daraldığını deyən lirik qəhrəman “Kapımı, buyursun, diye o melek, Aralıyorum” yazaraq ölümü qapıda gözlədiyini bildirir.

İfadə etdiyi mənanın dərinliyi baxımından “Ölməmək” şeiri maraqlı doğuran nümunələrdən biridir:

Kesilmiş bir kamyş, ormanlıklardan,
İnsan...Rüzgarlara bağlı bir düdük.
İndik de dünyaya karanlıklardan,
Sıra-sıra mezar başka ne gördük? (5, s.117)

Burada Mövlanədəki ney məsələsinə toxunur. Neyin fəlsəfəsi nədən ibarət idi? Ney bataqlıqda bitən bitki idi. Oradan qoparıldı, qamışdan ney düzəldildi və dilə gələn əşyaya çevrildi. Ney nəfəslə çalınır. Nəfəs nədir? İnsanın cismini ruhu ilə birləşdirən bir vasitədir. Neyə nəfəs verərək ona bütün hislərimizi ifadə etmək ixtiyarı verdik. Burada da insanın Allahın yer üzərindəki təcəllası olmasına işarə edilir.

İkinci bəndində işlənən “Çarpıldık, ölməmək için ölüme!” misrası birbaşa təsəvvüfdəki ölüm anlayışını izah edir. Bütün şeirin əsas qayəsinin bu misrada ifadə olunduğunu desək, yanılmırıq.

Nəcib Fazil irsinin görkəmi tədqiqatçılarından olan Eşqanə Babayeva “Nəcib Fazilin yaradıcılıq yolu” adlı kitabında sənətkarın fəlsəfi poeziyası ilə bağlı fikirlərini belə vermişdir: “Nəcib Fazilin poeziyasına nəzər saldıqda belə bir nəticəyə gəlirik ki, onun fəlsəfi lirikasında əvvəlcə fərdiyyətçi, daha sonra metafizik və toplumsal ruh hakim mövqedədir. Qənaətimcə, şair

özüylə vicdanı arasında mükəllimə aparır. “O”na qovuşmaq üçün çırpınan “mən”in yolu isə cəmiyyətdən (“biz”dən) keçir. Çünki “mən” eyni zamanda cəmiyyətin bir parçası olan sosial varlıqdır. Bu baxımdan da, N.Fazil poeziyasında modernist baxışlarla sufizm ənənələri vəhdət təşkil edir”.(1, s. 67)

Nəcib Fazil Qısakürəyin şeirlərində təvvüflə bağlı anlayışlara çox yer verilmişdir həm dünya ilə, həm də o dünyayla bağlı fikirlərini oxuculara dəqiqliklə çatdırmışdır. Yaradana gedən yolda çəkilən çilələr, keçilən sınaqlar onun şeirlərinin əsas qayəsini təşkil edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Babyeva E. Nəcib Fazil Qısakürəyin yaradıcılıq yolu. Bakı. Elm və təhsil. 2013. 326 s.
2. Baz E. Necip Fazıl Kısakürek (ö.1953) ve tasavvuf. Ankara. Tasavvuf İlmî ve Akademik araştırma dergisi. 2003. 12 s.
3. Eroğlu E. Modern türk şiirinin doğası. İstanbul. Yapı Kredi Yayınları. 2011. 99 s.
4. Əmrə Y. Əsərləri. Bakı. Öndər. 2004. 326 s.
5. Kısakürek N F. Çile. İstanbul. Büyük Doğu Yayınları. 1962. 525 s.
6. Kısakürek N F. O ve Ben. İstanbul. Büyük Doğu Yayınları. 1965. 264 s.
7. Qısakürək N.F. Seçilmiş əsərləri. Bakı. Şərq-Qərb. 2011. 551 s.

XÜLASƏ

Nəcib Fazil öz yaradıcılığı ilə Türkiyə ədəbiyyatında önəmli yer tutan sənətkarlardan biridir. Təsvüflə bağlı görüşlərinə həm nəsr, həm də nəzmlə yazdığı əsərlərində sıxca yer versə də, onun bu mövzuda sənətkarlıq məsələlərini əsas üzə çıxardığı sahə şeirləri olmuşdur. Təsvüflə bağlı anlayışları şeirlərində bir-bir işləyən şair özündən sonra bu sahədə ölməz sənət əsərləri buraxıb getmişdir.

Açar sözlər: Nəcib Fazil Qısakürək, sufi, çilə, təsvüf, nəfs, ölüm.

Rəyçi: dos.K.N.Nəcəfova

GÜLTAC MƏHƏMMƏD qızı QASIMOVA

*II kurs magistrant
Bakı Dövlət Universiteti*

NƏCİB FAZİL QISAKÜRƏYİN “YUNUS ƏMRƏ” PYESİNDƏ SUFİZM

Cumhuriyyət dövrü Türk ədəbiyyatının önəmli simalarından biri olan Nəcib Fazil Qısakürək ədəbiyyata şeirlə başlamaqla yanaşı hekayə, roman, teatr, memuar kimi bir çox növdə əsərlər yaratmışdır. Ədəbi dünyasının növlər baxımından zəngin olmasına baxmayaraq Nəcib Fazil daha çox şair kimi tanınmışdır və bununla əlaqədar olaraq onun haqqında aparılmış araşdırmalar daha çox poeziya yaradıcılığı ilə bağlı olmuşdur.

Yaradıcılığında sənətkarın şeirdən sonra ən çox əsər yaratdığı ədəbi növ dram əsərləridir. Belə ki, bu sahədə onun ikisi yarım qalmış, ümumilikdə on yeddi pyesi mövcuddur.

Pyələrində həyatdan götürdüyü müxtəlif sahələrə toxunan Nəcib Fazilin bir qism əsərləri sufizmlə bağlı yazılmışdır.

Nəcib Fazilin sufi ideyalarını ən çox verdiyi, daha düzünü desək, başdan-başa bu ideyalarla qələmə aldığı əsərlərindən biri də 1969-cu ildə yazdığı “Yunus Əmrə” pyesidir. Yazıçı dövrünün böyük sufi şairi olan Yunus Əmrəni əsərinə baş qəhrəman seçərək dəyərli bir səhnə əsəri yaratmışdır.

Nəcib Fazilin təsvüflə əlaqəsi artıq bizə məlumdur. Sənətkar Arvasıyla tanış olduqdan sonra həyatına yeni bir istiqamət seçmək məqsədiylə təsvüfə həm düşüncə, həm də yaşam olaraq mənimsəmişdir. 1934-cü ildən sonra yazdığı əsərlərdə artıq Allah, varlıq, qəzavü-qədər

yaradıcılığının əsas mövzularına çevrilmişdir. Ona görə təsəvvüf “insanın iç dünyasının, mövcudluğunun qayəsidir”. Təsəvvüf insanın öz nəfsiylə mübarizədir.

Təsəvvüflə bağlı fikirlərini ən çox şeirlərində versə də, nəsr əsərlərində də təsəvvüfi ideyalara geniş yer verir. Həm hekayə, həm səhnə əsərləri olan pyeslərində, həm də romanlarında təsəvvüfi ideyalardan çıxış edən Nəci b Fazil bir-birindən maraqlı sənət əsərləri ortaya çıxarmışdır.

Səhnə əsərlərinə daha əvvəl başlayan və ilk pyesini 1935-ci ildə yazan sənətkar üçün dramaturgiya bu tarixdən sonra ayrılı bilməyəcəyi bir istiqamət olur. Bir-birinin ardınca Türkiyə ədəbiyyatının önəmli əsərlərindən olan “Bir adam yaratmaq”, “Ləqəb”, “Yunus Əmrə”, “İbrahim Ədhəm”, “Taxta ev”, “Toxum” və s. pyeslərini yazır. Bəşəri kəşflərin ən böyüyü olaraq təkəri görən ustad, sənət formaları içində də teatrı “ən böyük kəşf” qəbul edirdi. Həyatı, insanı əksətdirmə, yaxşını, doğrunu göstərmə, bir-birinə zidd, tipik, maraqlı münasibət və vəziyyətlərə diqqət çəkmək nöqtəyi-nəzərindən dramaturgiya ən münasib yol idi. Bu nöqtədə mesaj vermək, ustadın dili ilə desək, mövzu ortaya qoymaq birə-bir tamaşaçıyla həmsöhbət olmaq üçün bir fürsətdir və mesaj fikri sənətkar üçün vazkeçilməzdir. Teatrın əyləncə tərəfi qədər bir çox sənət və düşüncə adamı tərəfindən önəmsənməsi də bununla bağlıdır.(5, s.2)

Teatr səhnədə tamaşaçılarla bir hərəkət və ya dialoq vasitəsiylə əlaqə tələb edən bir sənətdir. Təsəvvüf isə söz elmi olmayıb, bir hal, vəziyyət elmidir. Yəni, sözdən çox yaşantıya aid bir məqamdır. Çoxluğa deyil, fərdlərə xitab edir, danışmaqdan daha çox susmağı öyrədir. Bu mənada təsəvvüfi teatra daşımaq o qədər də asan deyildir. Bunu keçməyin yolu ya alternativ yaşantı, yaxud xarakterlər yaratma və ya təsəvvüfi şəxsiyyətləri, yaşantıları səhnəyə daşımaqdır. Bunu ilk növbədə ən aşkar edəcək ünsür əsərdə dərvişlərə yer verməkdir. Təsəvvüfi yaşantının simvolik təmsilçisi dərviş, təsəvvüf elminin əsası da nəfsi öldürmək və zikrdir. Dərviş keçmişdə həyatın içində var olan bir tipdir. Onlar paltarları kimi dünya malına da dəyər vermir. Nəci b Fazil də pyeslərində bu obraza geniş yer vermişdir. Onun dərviş obrazları bəzən həyatdan götürülmüş şəxslər- Yunus Əmrə, İbrahim Ədhəm kimi şəxsiyyətlərdir.

Nəci b Fazilin Yunus Əmrəyə qarşı marağı çox əvvəldən var idi və onun “Yunus Əmrə” adlı şeiri 1932-ci ildə yazılmışdır. Həmin şeirin son misralarında sənətkar belə deyir:

Bırakmam, tutmuşum artık yakandan,
Medet ey şairim, Yunusum medet! (2, s. 383)

“Yunus Əmrə” pyesi daşın üzərində oturub qaval çalan çobanla dərvişin söhbətiylə başlayır. Dünyanın necə bir yerə çevirildiyi təsvir olunur. “İndiki dünyada insan bir-birini yeyən canavar”a dönüşmüşdür. Bununla o dövrdəki monqol yürüşlərinə işarə edilir. Onlar keçdikləri hər yeri qana boyamışdılar. Bütün bu olanlar bir dərvişin dili ilə ifadə olunduğu zaman altında cins bir at, geyimindən bəyzadə olduğu bilinən bir gənc onlara yaxınlaşır. Qırmızı ipək şalvarlı, bəyaz ipək qaftanlı gənc Yunus idi. O da ailəsiylə birgə monqollardan qaçdığını, monqolların yolda anasını, atasını, qardaşlarını gözünün önündə öldürdüyünü deyir. İndi yollara düşmüşdür. Məzarlığı olmayan bir kənd, ölümün olmadığı bir diyar aramaqdadır. Dərvişlə arasında keçən söhbətdə dərviş ona “sən məndən daha çox dərvişə bənzəyirsən” deyərək, ölümsüzlüyü tapmaq üçün içinə qayıtmasını, onu içində axtarmasını söyləyir.

İkinci səhnədə Yunus ölümün bilinmədiyi Ərənlər kəndindədir. Burada ölüm yoxdur, gəliş və gediş vardır. Kəndin sakini ilə danışan Yunus öyrənir ki, burda insanlar ölmür. Dağın arxasından səs gəlir, o səs kimi çağırırsa o, əlindəki işi də qoyub, heç kimlə halallaşmadan o səsin gəldiyi yerə gedir və bir daha qayıtmır. Buna görə də burada hər kəs hər an çağırılmağa hazır yaşayır və heç kim heç kimin haqqını yemir. Gedənlər isə deyilənlərə görə dağın arxasındakı mağaradan göyə çıxırlar. Yunus bunları eşidincə ölümün bilinmədiyi bu yerdə qalmaq istəyir. Ancaq onu qəbul etmirlər, getmək üçün yol da göstərmirlər. Tam da bu zaman aydınlıq havada göy gurultusu eşidilir və məchul bir səs “Yunus, gəl, başı sarğılı Yunus bəy, gəl” deyərək onu çağırır. Yunus bu heybətli səsin təsiri ilə düşünmədən o istiqamətə doğru getməyə başlayır.

Üçüncü hissədə Yunus qeybdən gələn bir səslə danışır. Səs ona dörd sual verir. Şeirlər vasitəsiylə bu suallara cavab verən Yunus bütün maneələrdən keçir və ən sonda ona mürşidini tapmağı söylənir: “Artıq yeri, mürşidini tap!”(2, s. 31)

Bundan sonra Yunusu Tapdıq Babanın qapısında, başını yerə qoymuş dərviş olaraq görürük. Bu arada Tapdıq Baba qarıya çıxır, onun kim olduğunu soruşur və onu tanımaq istəyir. Tapdıq Baba onu görmədən tanıyır, yuxuda gördüyü kimi olduğunu deyir. Yunus da ona onu bilmədən gördüyünü deyir. O da Tapdıq Babaya başına gələnleri danışır. Yunus yolunu, onu tapmaq üçün çox əziyyət çəkmişdir. Bəyzadəyə kəsib kəndlilə olmuşdur. İçinə çəkilmiş, Ərənlər kəndinə gəlmiş, buradan onu çağıran səsə gəlmişdir. Burada məlum olur ki, dağın arxasından gələn səs, çağıran səs Tapdıqın səsidir. Yunus bunun onun səsi olduğunu deyir. Tapdıq Baba ondan qarşısına çıxan maneələrin nə olduğunu soruşur. Yunus isə həmin dörd əngəlin ölüm, visal-i sufi, eşq və mürşid olduğunu deyir. Tapdıq Baba indi bu qarıdan nə gözlədiyini Yunusdan soruşduğu zaman o, ölümsüzlüyü, gerçək həyatı axtardığını deyir. Ancaq bu yol rahat yol deyildir. Tapdıq babanın dili ilə bu “sərin suda qaynamaq”, qabda kəllə daşımaqdır. Yunus buna razı olub “daşıyaram” dedikdə Tapdıq baba ondan dərviş qıyafəsinə girməyi və çilə doldurmasını istəyir. Yunus artıq “zəhərlə bişən aş” yeməyə köntüllü olmuş, çiləyə soyunmuşdur. Çilə ruh təmizliyinə ərmək üçün girişilən bir pəhriz və məhrumiyət dönəmidir. Çilədəki ən başlıca məqsədlərdən biri də nəfsin nəzarət altına alınmasıdır. Bu səbəblə də Yunus ilk öncə nəfs imtahanı ilə sınıxılır:

Ne diyeyim, neyleyeyim,
Nefs elinden, hırs elinden?
Derdimi kime söyleyeyim,
Nefs elinden, hırs elinden...(3, s. 43)

Nəfsi haqqında belə fikirlər səsləndirərkən birdən qapısı döyülür. Yunus gələnin kim olduğunu soruşur. O da cavabında Tapdıq Babanın qızı Fatma olduğunu deyir. Yunus ona qapını açan zaman qara geyimli biriylə qarşılaşır. Bu, onun nəfsi idi. Nəfs Yunusu yoldan çıxarmaq üçün cürbəcür vədlər verərək onu bu yoldan döndərmək istəyir. Yunusa bütün dünya nemətlərini təklif edir, bu sevdadan vaz keçməsinə istəyir. Onun təkliflərini qəbul etməyən Yunus nəfsinin üzərinə atılıb onu boğmağa çalışır. Yunus onu qol gücüylə məğlub edə bilmədiyi zaman kəlməyi-tövhidlə (La İlahə İllallah) özündən uzaqlaşdırır.

Bu zəfərdən sonra Tapdıq Baba gələrək onu çilədən çıxarır və qızını da ona verdiyini deyir. Yunusa nəfsini öldürməsinə deyil, imana gətirməyə çalışmasını, Allahın bəndəni onu məğlub etmək üçün yaratdığını söyləyir. Yunus uzun müddət Fatmaya yaxınlaşmayınca Tapdıq Baba dostu gedənin əmrləri üsuluna görə yerinə yetirməklə olacağını, qadının da Allaha çatma vəsilələrindən biri olduğunu, buna görə də özünü məhrum edərək deyil, malik olduğu halda məhrum bilərək ola biləcəyini, bunun İslamın sirlərindən olduğunu deyir.

Bundan sonrakı hadisələrdə Yunus əlli beş yaşında təsvir olunur. Onun ikinci çiləsi, yetkinləşmə yolunda etməsi gərəkən ikinci iş təkkəyə odun daşımaqdır. Bu onun çilədən sonrakı xidmət mərhələsi idi. Çünki təsəvvüfdə xəlvət qədər xidmət də vacibdir. Yunus bu işi səsini belə çıxarmadan illərlə görür. Hər gün təkkəyə odun daşıyır. Aradan illər keçir. Artıq Tapdıq Baba da yaşlanmışdır. Bir gün onlar evin qapısının qabağında otururlar. Tapdıq Baba artıq qocaldığından, burdan getmə zamanının gəldiyindən danışır. Yunus ona şeirlər oxuyur. Burada verilmiş şeirlər də mesaj yüklü şeirlər idi. Şeyxi ondan eşqi düşünməsinə, onu düşünüb söyləməsinə istəyir. O da “Eşqin aldı məndən məni” misrası ilə başlayan şeirini söyləyir:

Aşkın aldı benden beni,
Bana seni gerek seni!(3, s.67)

Tapdıq Baba Yunusdan otuz il boyunca dərgaha daşdığı odunlardan istəyir. Yunus da odunlardan birini ona uzadır. Bu odunların hamısı dümdüz idi. Bundan sonra Tapdıq Baba Yunusa bişdiyini, hazır olduğunu söyləyir. Tek bir şey qalmışdır. O da əsasını göyə atmaq və Yunusun onu tapacağı günə qədər gözləmək. Sonrakı səhnə şeirlər söyləyib gəzən Yunusun qazı qarşısına çıxmağıdır. Yunusun söylədikləri ordakılar üçün anlaşılmaz, zahirən təhqir və şəriətə zidd qəbul olunurdu. Bunun üçün zindana atılacağı zaman əsa ortaya çıxır və Yunusun ərməşliyi, vəli olduğu qəbul edilir.

Bir qədər sonra sonra Yunusun yanına bir çapar gəlir. Bu, sultandan xəbər gətirən çapar idi. Ölkənin sultanı onu yanına çağırır, tax-tac vəd etsə də, Yunus bunu qəbul etmir, elçiyə belə cavab

verir: “Sultanına de ki, Yunusu Sultanların Sultanı istəyir. Dörd müsəlmanın daşıyacağı taxt-i rəvanı da tabutluqda gözləyir.”(3, s. 88)

Canım kurban olsun senin yoluna!

Adı güzel, kendi güzel M.....!

Şəfaat eyle bu kemter kuluna!

Adı güzel kendi güzel M.....! (3, s. 88)

Nəcib Fazil pyesdə Yunus Əmrəni tarixi şəxsiyyət kimi təsvir etmişdir. Bu da onu daha çox Yunus Əmrə o real tarixi fonda əks etdirməyə sövq etmişdir. Yunus obrazını fərqli aspektlərdən qələmə almamışdır. Lakin ilk pərdədəki nonqol istilalarından qaçıb gələn bir gənc olması və Ərənlər kəndinə getməsi səhnələri bilinən hekayənin xaricinə çıxan hissələridir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Akı N. Çağdaş türk tiyatrosuna toplu baxış. Ankara. Atatürk universiteti yayınları.1923-1967. 400 s.
2. Kısakürek N F. Çile. İstanbul. Büyük Doğu Yayınları. 1962. 525 s.
3. Kısakürek N F. Yunus Emre. İstanbul. Büyük Doğu Yayınları. 1969. 89 s.
4. Şen C. Necip Fazıl Kısakürek`in tiyatroları üzerine bir inceleme.Doktora tezi. Bartın 2017,340 s.
5. Törenek M. Necip Fazıl Kısakürek`in tasavvufu oyunları. A Ü. Türkiyyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi. №56. 2016. 20 s.

XÜLASƏ

Başdan sona sufi ideyalarla işlənən bu əsərin hər yerində təsəvvüflə bağlı görüşlərə rast gəlmək mümkündür. Ən başından Yunusun tərki dünyalığa qapılıb, bu dünyada ölümsüzlüyü axtarması, bu yolda sınaqlara çəkilməsi, mürid-mürşid məsələsi, şəriət-təriqət, çilə çəkmə, nəfslə sınağa çəkilməsi, ona qalib gəlməsi, həqiqi eşqi tapması və könlünü Allaha bağlaması-bunların hamısı Nəcib Fazilin şeirlərindən tutmuş nəsr əsərlərinə qədər yaratdıqlarında verilən idealar idi.

Nəcib Fazilin sufi ideyalarını işlədiyi başqa pyesləri də mövcuddur. Ancaq "Yunus Əmrə" pyesinin məzmunu, ideyası digərlərindən tamam fərqlidir. Burada Nəcib Fazilin təsəvvüflə bağlı fikirlərini tam olaraq qavramaq olur. Məsələn "Taxta ev", "Bir adam yaratmaq" pyeslərində səthi verilən təsəvvüfi ideya "Yunus Əmrə" pyesinin mərkəzində dayanır.

Açar sözlər: Nəcib Fazil Qısakürək, teatr, pyes, Yunus Əmrə, Tapdıq Baba, nəfs, dərğah

Rəyçi: dos.K.N.Nəcəfova

GÜNƏŞ ZAKİR qızı QULİYEVA

Dissertant

Bakı Dövlət Universiteti

BƏXTİYAR VAHABZADƏNİN POEZİYASINDA İSTİQLALÇILIQ

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin istiqlaliyyət savaşı mövzusunda söz açılarda Əhməd Cavaddan, Almas İldırımın sonra anılan ən böyük şair Bəxtiyar Vahabzadədir. Bəxtiyar Vahabzadə təkcə Azərbaycan mədəniyyətinin deyil, həm də Azərbaycan gerçəkliyinin tərkib hissəsidir, çox sayda Azərbaycan insanı, xüsusilə gənc nəsillər həqiqi idealını Bəxtiyar Vahabzadə poeziyasında tapıb. “Bu poeziya ürəklərə təpər, tərəddüd keçirən qəlblərə qətiyyət və inam bəxş etmişdir”. Onun poeziyası mənəvi nur, səfərbəredici vasitə kimi həmişə öndə olub. “20-ci yüzilliyin əvvəllərində yeni fikirlərə, siyasi-mənəvi təlatümlərə hamilə olan Azərbaycan cəmiyyəti Sabiri, əsrin müdriklik çağlarında isə Bəxtiyarı dünyaya gətirdi. Bu baxımdan Sabir Bəxtiyarın qanuni, mənəvi atasıdır. O da təsadüfi deyil ki, Bəxtiyarın siyasi-ictimai məzmunlu şeirlərində istiqlalçı şairlərin (Mehmet Akif Ersoy, Tofik Fikrət, Əhməd Cavad, Almas İldırım və b.) hamısından daha çox Sabirin hayqırtıları ilə fəryadları duyulmaqdadır” (1, s. 162).

“Vəkil etdi millətin çəkdiyi sitəm məni” düşüncəsi ilə yazıb-yaradan qüdrətli şairin doğma dilimizin, milli kimliyimizin taleyi ilə bağlı narahat düşüncələri sonralar “Latın dili” şeirində, “Mərziyyə” poemasının səhifələrində oyadıçı, hərəkətverici üsyana çevrildi. Bəxtiyar Vahabzadə görkəmli şair, böyük fikir adamı kimi, 1920-ci ildən sonra istiqlalçı nəsillər arasında qurulan əlaqələri ötən əsrin 60-cı illərində yenidən bərpa etməklə poeziyada həmin nəslin hüquqi varsisi olduğunu sübuta yetirdi. Ədəbiyyatşünas alim Mürşüd Məmmədovun təbirincə desək, ikiyə bölünən millətin tarixi faciəsini də bütün çılpalığı ilə “Gülüstan” poemasının misralarına hopdurdu, özünün istiqlalçı amalından bir qarış da geri çəkilmədi və bu yaşamı, mücadiləsi ilə o, bütöv bir istiqlalçı nəslin ideoloqu, tərbiyəçisi, eyni zamanda, ustadı oldu. Onun adı, imzası olmadan millətin istiqlal hərəkəti yarımçıq və solğun görünər. “Millətim bədbəxtsə, mən hansı haqla, hansı ürəklə Bəxtiyar olum?” ağrısı böyük şairin istiqlal mücadiləsinin təməlinə dayanır.

Sovet dönmənin dissident şairi Bəxtiyar Vahabzadə sistemli şəkildə totalitarizmi qamçılamaqdan, istiqlal mücadiləsinə hesablanmış şeirlər yazmağından qalmamışdı. Bu, onun üçün zəruri bir missiya idi. İstiqlal poeziyamızın bayraqdarlarından biri kimi Bəxtiyar Vahabzadə Azərbaycan tarixinə “qırmızı qaranlıqlar” (Əlibəy Hüseynzadə) kimi daxil olmuş Sovet dönməndə belə zamanla hesablaşmayıb, onun qüdrətli, cəsarətli qələmi və ilhamı sayəsində “Əlahəzrət zaman poeziyanın hüzurunda dayanıb” (2, s. 425).

Professor Nizaməddin Şəmsizadə həmin dövrün 70 illik total sosiologiya basqısı altında iki cür ədəbiyyatın formalaşdığını yazır: “Bir bolşevik ideologiyasına xidmət edən sovet ədəbiyyatı, bir də sovet dövrünün milli Azərbaycan ədəbiyyatı”. B.Vahabzadə ikinci ədəbiyyatı yaradan və ömrünün sonuna kimi öndə dayanan, çoxəsrlik klassik poeziyamızdan gələn fəlsəfi-intellektual şeirimizin qüdrətli nümayəndəsidir: “Çünki müasirlərindən heç kim dünya fəlsəfi poeziya təcrübələrini onun qədər uğurla milli-poetik sistemimizlə birləşdirə bilməyib. Onun bir şair kimi fəaliyyəti mənsub olduğu xalqın tarixi, mənəvi həyatı, etnoqrafik təfəkkürü, bir sözlə, iç dünyası ilə bağlılığındadır. O, fəlsəfi-intellektual şeirə bu iç dünyadan gəlir”. Bəxtiyar Vahabzadə əsl vətəndaş şairdir. Onun ictimai ideali da, estetik dünyası da məhz vətəndaşlıq, istiqlalçı düşüncəsindən qaynaqlanır. B.Vahabzadə yaradıcılığı “milli taleyimizə dünya müharibələri, inqilabi çevrilişlər, siyasi qalmaqallar, qanlı repressiyalar, mənəvi aldanışlar erası kimi daxil olmuş XX əsrin kardioqramasına bənzəyir. Burada infarkt keçirmiş ürək kimi taleyin amansız zərbələrindən parça-parça olmuş Azərbaycanın ölməz obrazı bütün əzəmətilə poetikləşir... O, tariximizi poetik gözlə, şair fəhmi ilə oxuyur, eyni zamanda tarixi taleyimizə dünya səviyyəsindən nəzər salmağa nail olur” (N.Şəmsizadə). B.Vahabzadə poeziyası milli istiqlal, azadlıq uğrunda savaq müstəvisində tarixi yaşadan, tarixi istiqlal, azadlıq, haqq-ədalət, dirəniş, mübarizə yoluna, yolçuluğuna yönələn poeziyadır. Mənsub olduğu xalqın həyat, yaşam qayəsini qan yaddaşına, kökə, ilkinliyə yönəltmək, onu oymaq, mübarizəyə qoşmaq B.Vahabzadə yaradıcılığının başlıca missiyasıdır. Bu poeziya milli-mənəvi varlığımızın yenilməzliyinə, kökdən gəlib kökə getməsinə, öz haqqına sahib çıxma savaşının müqəddəsliyinə ucaldılmış əbədiyyət abidəsidir. B.Vahabzadə görkəmli türk ədəbiyyatşünası İsmayıl Hikmətin həyat fəlsəfəsinin, istiqlal düşüncəsinin dərşini yetərincə mənimsəmişdi ki: “İlham pərdəsinin zərif gərdəsinə istibdad zənciri vurmazlar, ipək saçlarına istiqlal çələngi hörərlər”. Bu mənada B.Vahabzadə yaradıcılığı bütövlükdə və bütün yönəri ilə Azərbaycan poetik təfəkkürünün istiqlal çələngidir. Müstəqilliyimizin bərqərar olması, istiqlalçılığımızın var olması prosesində B.Vahabzadə yaradıcılığının müstəsna, əbədiyaşar yeri var. Bu poeziya zaman-zaman yağmalanmış, tikə-tikə doğranmış, olmazın zülmünə düşər edilmiş, haqqı tapdalanmış, namərdliklə üz-üzə qalmış Azərbaycanımızın yaralarına məlhəm olan, ona bu bəlalardan çıxış yolu göstərən bir vasitədir. Bu poeziya Babək əqidəsi, Koroğlu yenilməzliyi, Şah İsmayıl Xətai cəsarəti ilə qundaqlanıb. Onun poeziyası yaddaşın, milli düşüncənin fəryadı, oyanış təbili kimidi. SOS işarəsi kimi hər an milli düşüncəyə mesaj verir ki, ayıq olun, sayıq olun, milli kimliyimizə sahib çıxın, özünüzə, könlünüzə layıq olun.

B.Vahabzadə xalqımızın yüksək insani keyfiyyətlərini, əxlaqi dəyərlərini, mənəvi məziyyətlərini təcəssüm etdirən xalq yaradıcılığından ustalıqla bəhrələnən və bu bəhrələnməni istiqlal, müstəqillik savaşımızın tərənnümü istiqamətində böyük ustalıqla sərf etməyə nail olan qüdrətli sənətkardır. Onun yaradıcılığında sosial, estetik problemlərə vətəndaş baxışı və mücadilə,

istiqlalçılıq düşüncəsi həmişə vəhdətdə olub. B.Vahabzadə bütün yaradıcılığı boyunca mənsub olduğu xalqı milli oyanışa, öz-özünü dərinəndən dərk etməyə, bu yöndə öz gücünü, qüdrətini, istedadını, intellektual potensialını hərəkətə gətirməyə səsləyib. Təbliğ edib ki, biganəliyə, milli dəyərlərə xor baxmaq hallarına qarşı barışmaz mövqedə dayanmaq lazımdı, həyatda özü olmayanların sözü olmur:

Özünü dərk eylə, özünü ağla,
Gah ona, gah buna baş əydin, yetər.
Özgəyə bu qədər yalmanmağınla
Özünə düşmənsən özgədən betər.
Özüm olmalıyam, mən özüm ancaq, -
Özüm deyiləmsə, demək heç nəyəm (1, s. 208)

B.Vahabzadə poeziyası sözün həqiqi mənasında dönməz bir savaşı, mücadilə yolçusunun poeziyasıdır. Bu poeziya təlqin edir ki, milli azadlıq, istiqlal yolunda xalq öz gücünü yenilməz, sərt dağlara, qayalara belə göstərməli, hər cür qorxu-hürkünü dəf etməyi bacarmalı, cəsarətlə silahlanmalıdır. Yoxsa “Latin dili” şeirində təsvir edilən durum qarşısında qalmaq hər an taleyini izləyəcək:

“Mən azadam, müstəqiləm” sözlərini
Öz dilində deməyə də
İxtiyarın yoxsa əgər,
De, kim sənə azad deyər?..
Söylə, söylə, necə azadsan ki,
Komalarda dustaq olub ana dilin?
Böyük-böyük məclislərdən
İtirilib ilim-ilim... (1, s. 187)

Bəxtiyar Vahabzadə fikri öz mahiyyəti etibarilə aristokratizmin ifadəçisidir. Bununla belə o, aristokratizmi fərdiyyətçiliklə pragmatizmi özündə birləşdirən burjua düşüncəsinə, bu yöndə özünü bürüzə verən hər cür mənəviyyat və bazar iqtisadiyyatı diqtəsinə müxalifdir. Onun vətəndaş-şair dünyagörüşü aristokratizm anlayışı daxilində yalnız haqqın gücünü tanıyır və təqdir edir, adına zorakılıq, haqsızlıq, istila deyilən nəsnələrə qarşı üsyana çağırır. B.Vahabzadə fikrinin aristokratizmində milli qürur hissi ön qatdadı. Hər məqamıyla xalqın istiqlaliyyət savaşının yanında. Və bu yöndən xalqın azadlıq istəyinə qarşı dayanan qüvvələrə qarşı etiraz edir ki:

Ey ikibaşlı qartal,
Üç yüz ildir dad çəkir
Dünya sənə əlindən.
...Sən dostluq deyə-deyə
Xalqlara düşmən oldun.
Azadlıq deyə-deyə
Azadlıq göylərində
Duman oldun, çən oldun (1, s. 106).

Heç də təsadüfi deyil ki, 1988-ci ildə Azərbaycan xalqının milli-azadlıq hərəkətinin alovlanması, müstəqillik uğrunda aparılan mübarizə B.Vahabzadənin də yaradıcılığında yeni bir mərhələnin başlanğıcı oldu. İstiqlal mövzusu onun poeziyasında ən əsas, aparıcı mövzuya çevrildi. Bu, heç də təsadüfi deyildi. Çünki B.Vahabzadə ömrü boyu xalqın, millətinin istiqlalını arzulamış, bu amal yolunda təqiblərdən, sistemin təhdidlərindən belə çəkinməmişdir. Əsl vətəndaş mərdanəliyilə bəyan etmişdir ki:

Azadlıq, azadlıq, ömrüm boyunca,
Sənə acın oldum, möhtacın oldum.
Zaman dilimizi qıfıllayınca,
Mən sənə daha çox Leylacın oldum (1, s. 105).

B.Vahabzadənin sənətkar yolu aydın, eşqi dərin, əqidəsi, məsləki aydın olan bir yoldur. Bu yolla gedən hər bir kəs nifrətini qurşun edib düşməninə sinəsində soyutmağın savabını yaxşı bilənlərdir. Azərbaycan adına, türk ruhuna tapınanlardır. Dosta dost, düşməne göz dağı olanlardır.

Yenilməzlik bayrağıdır. Belə insanlar vətənin qayalarını qılınc, dərələrini sipər, səngər bilirlər. Belələri anadan qopub, alınıb millətə oğul olurlar.

B.Vahabzadə bu yaranışın, doğuşun şairidi. B.Vahabzadə cəsarəti, qətiyyəti, dönməzliyi istiqlal savaşı yolunda həmişə xalqının yanında olub. Onun azadlıq mücadiləsinə dəstək verib. Bu yöndə millətə hava və su kimi gərəkli olub. Hələ sovetlər dönəmində o, müstəmləkə zülmünə məruz qalan xalqlara ünvanladığı şeirlərində öz doğma millətinin düçar olduğu məhrumiyyətlərin ağır-acısını təsvir etməkdən çəkinmir, fəvqəladə bir cəsarətlə yazırdı:

Millətimin dərini
Ünvanlayıb özgəyə,
Başqasının yasında
Öz ölümə ağladım (1, s. 79).

“Şəbi-hicran”dan sonra “Gülüstan” poemasını qələmə alan B.Vahabzadə, belə demək mümkünsə, Azərbaycanda ilk dissident şair kimi tanındı. Vətəndaş poeziyamızın bayraqdarı oldu. Təsadüfi deyil ki, dünyaşöhrətli qırğız yazıçısı Çingiz Aytmatov B.Vahabzadə yaradıcılığının bu dəyərli cəhətlərindən bəhs edərkən yazırdı: “...B.Vahabzadənin poetik təfəkkürü, mədəniyyəti çox üstün mahiyyət kəsb edir və millilikdən ümumbəşəri fəvqə qalxır. Milli və beynəlmiləl münasibətlər problemi günümüzün canlı mübahisələrinə çevrilən məsələlərdən biridir və bu problem öz mütərəqqiliyini, nadir əhatəliliyini və məhsuldarlığını bir daha B.Vahabzadənin yaradıcılığında tapıb” (3).

“Zülmün üzünə haqq deyən şilləni çəksən, Şilləndə möhürlənmiş o qeyrətdədir Allah” düşüncəsi ilə yazıb-yaradan B.Vahabzadə əsl istiqlal şairi kimi öz xalqının azadlıq mücadiləsinə sistemli şəkildə təkan vermiş, əqidəsinin, eşqinin, qanının rəngi bildiyi müstəqil Azərbaycan bayrağının daim başımız üstündə qürurla dalğalanması naminə poeziyanın, ümumən ədəbiyyatın bütün imkanlarından istifadə etmişdi. Təsadüfi deyil ki, ulu öndər Heydər Əliyev 6 iyul 1997-ci ildə Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin yubileyinə həsr edilmiş təntənəli iclasda etdiyi çıxışında B.Vahabzadənin sovetlər dönəmi zamanı bütün türk dünyasının mənəvi yüksəlişi və birliyi naminə apardığı mücadiləni yüksək qiymətləndirərək xatırlayırdı: “Mən hələ Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsində işləyən zaman B.Vahabzadənin həbs olunması məsələsi meydana çıxmışdı. O vaxt mən onu xilas etdim. Qoymadım həbs olunsun. Nəinki qoymadım, onunla dəfələrlə söhbətlər apardım, öz məsləhətlərimi verdim. Bunlar hamısı onun xatirindədir. Belə bir insan o vaxt böyük fəlakət qarşısında idi. Nəyə görə? Heç bir cinayəti yox idi. Ona görə ki, millətini sevirdi, millətin qayğıları haqqında yazılar, şeirlər yazırdı. “Gülüstan” poemasını yazmışdı. Ondan ötrü o zaman həbs etmək məsələsini qoymuşdular” (4).

Həmin vaxtdan böyük bir zaman məsafəsi keçmiş, nəticədə Azərbaycan tarix səhnəsində bir daha müstəqilliyinə nail olmuşdur. Müstəqilliyin bayrağının nə qədər əziz olmasını poeziya müstəvisində yetərincə gözəl anladan B.Vahabzadənin tarixi ədalətin bərpa olunmasında müstəsna xidməti var. Bu xidməti Azərbaycan xalqı heç vaxt unutmur. Hər kəs xatırlayır ki, müstəqilliyimiz uğrundakı savaşı başlanğıcında ədəbiyyat müstəvisində B.Vahabzadə qədər hünərvərliklə tək-tək yaradıcı insan çəba göstərə bilmişdi. Eyni zamanda sovet hakimiyyəti illərində xalqın düşdüyü acınacaqlı vəziyyəti, rus imperiyasının apardığı assimilyasiya siyasətini, milli zülmü əsərlərində əks etdirməyə çalışan yazıçılar və şairlər arasında B.Vahabzadənin müstəsna rolu olmuşdur. Böyük şair, dramaturq Hüseyn Caviddən, eləcə də istiqlal şairi Əhməd Cavaddan, Almas İldırımından sonra B.Vahabzadə Azərbaycan ədəbiyyatında sovet zülmünə qarşı açıq etiraz edən, səsini ucaldan ilk şairdir. 1959-cu ildə yazdığı “Gülüstan”, 1963-cü ildə qələmə aldığı “Yollar və oğullar” poemalarında o, ölkəsinin müstəmləkə halında yaşadığını, milli tarixinin və soykökünün inkar edilməsini və s. böyük vətəndaş-şair əzmkarlığı ilə bəyan etdi. “Şükür” namazını qibləsiz qılmağa məcbur edilmiş müsəlman-türk insanların ağır durumu bir sənətkar kimi onu həmişə dərindən ilgiləndirmişdi. Bütün yaradıcılığı və yaşamı boyunca B.Vahabzadənin qəlbində millətin ağırları qövr edib. Bu problemdən çıxış yolu onun baş mövzusu olub.

1968-ci ildə B.Vahabzadə Asiya və Afrika yazıçılarının müşavirəsində iştirakı zamanı burada məmləkətlərinin istiqlalını tələb edən görkəmli sənətkarların çıxışlarını dinləyir. Konfransı sovet hökuməti yüz min manatlarla xərc hesabına təşkil etmişdi. Məqsəd əzilən xalqların əzən imperialist

dövlətlərə qarşı üsyanını bütün dünyaya bildirmək idi. Amma konfransın təşkilatçıları, sovet ideoloqları nəzərdən qaçırdılar ki, ən böyük, ən usta imperialist, “parçala, hökm sür” düşüncəsinin fikir babası elə sovet dövlətinin özüdür. Unudurdular ki, həmin konfransda Afrika və Asiyadan dəvətli olan sənətkarlarla yanaşı oturan Azərbaycan şairi B.Vahabzadə içində yaşadığı sovet quruluşunun eybəcər, hiyləgər imperialist sifətini çox gözəl görür və elə oradaca onun əleyhinə “Neo” adlı şeirinin ilk misralarını yazırdı. Ömrü boyu istiqlal arzusu ilə yaşayan, yazıb-yaradan şair üçün həyat devizi, həyat proqramı həmin şeirin ikicə misrasında belə bütün əzəməti, gerçəkliyi ilə öz əksini tapmışdı:

Təməldən uçula evi zalımın,
Qurula binası istiqlalımın.

Xalqın bəsirət gözünün açılmasına, qəflət yuxusundan oyanmasına xidmət göstərib. Ürəklə, cəsarətlə yazıb-yaradıb.

O, yalnız yaşadığı, içində olduğu zamana yox, gələcəyə, yaşanası günlərə də güzgü tutmağın təşnəsiydi, bütün xoş ümidlərə, suverenlik, müstəqillik duyğularına heykəl qoyulmasını istəyirdi. İnsanı yaşadan böyük arzuların tərənnümçüsü kimi yazıb-yaradırdı. Şeirlərində çox mətləbi tələb, hökm kimi qoymağı oxuyanlara ürəkli, cəsarətli olmaq mesajı idi. Millətin azadlıq naminə ayağa qalxması, bir olması, vahid dövlətçilik ideyalarını özündə yaşadan, ehtiva edən ölümsüz mənəviyyət, əbədiyyət hücrəsidir Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığı.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. “Türk dünyasının Bəxtiyarı”, “Təfəkkür” nəşriyyatı, 2002, səh.162
2. Nizaməddin Şəmsizadə. Seçilmiş əsərləri, III cild, “Elm”, 2011, səh.425.
3. “Ədalət” qəzeti, 19 avqust, 2000.
4. “Xalq” qəzeti, 6 iyul, 1997-ci il.

XÜLASƏ

Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığında yenidən başlayan istiqlal tariximizin keçdiyi şərəfli yol. B.Vahabzadənin poeziyasında yaşayan istiqlal duyğuları, azadlıq şeirləri, Azərbaycan Türk tarixi, “bu tarixi yaşadan “Gülüstan “poeması”, “İstiqlal”, “Şəhidlər” poeması. Bəxtiyar Vahabzadə poeziyası milli istiqlal, azadlıq uğrunda savaş müstəvisində tarixi yaşadan, istiqlal, azadlıq, haqq-ədalət, dirəniş, mübarizə yoluna, yolçuluğuna yönələn poeziyadır. Mənsub olduğu xalqın həyat, yaşam qayəsini qan yaddaşına, kökə, ilkinliyə yönəltmək, onu oyatmaq, mübarizəyə qoşmaq Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığının başlıca missiyasıdır. Bu poeziya milli-mənəvi varlığımızın yenilməzliyinə, kökdən gəlib kökə getməsinə, öz haqqına sahib çıxma savaşının müqəddəsliyinə ucaldılmış əbədiyyət abidəsidir.

Açar sözlər: B.Vahabzadənin poeziyasında istiqlalçılıq, istiqlal duyğuları, azadlıq şeirləri, Azərbaycan Türk tarixi, “Şəhidlər” poeması.

GÜNƏŞ ZAKİR qızı QULİYEVA

Dissertant

Bakı Dövlət Universiteti

BƏXTİYAR VAHABZADƏNİN YARADICILIĞINA TÜRK ROMANTİZMİNİN TƏSİRİ

Tarixə dünya müharibələri, ictimai inqilablar, siyasi represiyalarla qalmaqallı epoxa kimi daxil olmuş XX əsr həm də zəngin ədəbi – tarixi proses əsri idi. 70 illik kommunist əsarətindən SSRİ adlanan imperiya asılılığından millətlərin azad olub müstəqillik qazanması da məhz bu əsrin taleyinə qismət oldu. Xüsusilə qardaşlıq ittifaqı kimi saxta anlayışlar altında ilhaq olunmuş türk

müsəlman respublikaları – Azərbaycan Türkmənistan, Qazaxıstan, Özbəkistan, Qırğızıstan, habelə, Tacikistan bu müstəqilliyi asan əldə etmədi. Sovet imperiyası dağılmaq ərafəsində Gürcüstanda Qzaxıstanda və Moldovada, xüsusilə, türkçülüyn beşiyi olan Azərbaycanda qanlı qırğınlar törətdi. Özünüdərk prosesi keçirən azadlığa qovuşmaq üçün möhtəşəm meydan hərəkəti başlayan millətimiz 20 Yanvar qırğını, Xocalı soyqırımını yaşamalılı oldu. Sovet ordusu, şanlı nəğmələr qoşduğumuz sıralarında vətən andı içib qulluq etdiyimiz qızıl ordu, milli ayrıseçkilik zəminində öz xalqına qarşı silah işlətdi, dinc əhəlinin qanını bələdi.

Bununla belə XX əsr xalqların tarixinə yüksək ədəbiyyat və mədəniyyət əsri kimi daxil oldu. Müxtəlif ədəbi mədəni mərhələlər, dünya ədəbi mədəni həyatına daxil olan şedevr əsərlər, əlvən janrlar və üslublar görkəmli sənətkarlar yarandı.

Xalq şairi akademik Bəxtiyar Vahabzadə XX əsrin ortalarından – sovet ideologiyasının basqısının güclü olduğu bir dövrdə, tarixi 1956-cı ildə İ.V.Stalinin şəxsiyyətə pərəstişinin ləğv olunduğu Sovet tarixinə “Xruşşov mülayimləşməsi” kimi daxil olan dövrdə ədəbiyyata gələn B.Vahabzadə 60 –cı illərdə şeirimizdə öncüllərdən biri, fəlsəfi intellektual poeziya təmayülünün yaradıcılarından biri idi. Bundan başqa onun ədəbi tarixi mövqeyini səciyyələndirən müasirləri olan sovet şairlərindən fərqləndirən bu idi ki, o totalitar sovet ideologiyasına milli məqavimət göstərərək yazıb yaratmış, 60-cı illərdə “Gülüstən” poemasına görə sovet KQB-si tərəfindən təzyiqlərə məruz qalmışdır. B.Vahabzadə bu gün də həllini gözləyən Azərbaycanın bütövlüyü, ana dili, türkçülük və azərbaycançılıq uğrunda cəsərlə mübarizə aparmışdır. Bəxtiyar Vahabzadəyə “Türk dünyasının Bəxtiyarı” şöhrəti gətirən onu milli ənənələrə bağlılığı ilə bərabər Türkiyə ədəbi mühitinə bağlılığı olmuşdur. O, yaradıcılığa başladığı 50-ci illərdə “Bütün türkləri birləşdirən şair” (Heydər Əliyev), Füzuli ilə bərabər türk romantikləri Namiq Kamal, Tofiq Fikrət, Rza Tofik, Mehmet Ersoy ilə təmasda olmuşdur. Bu təmas XX əsrin sonuna qədər davam etmiş, şair çağdaş Türkiyə ədəbi mühiti ilə əlaqədə fəaliyyət göstərmiş, onun yaradıcılığı 70-ci illərdən etibarən Türkiyə ədəbiyyatşünas və tənqidçiləri tərəfindən hərtərəfli tədqiq olunmuş, onlar Azərbaycan şairini böyük filosof və türkçü kimi araşdırmışdılar. Hələ sovet dönəmində Bəxtiyar Vahabzadənin türk dünyasına çıxışı Türkiyə ədəbi mühitindən, Türk ədəbiyyatşünaslarının onun barəsində tədqiqatları sayəsində və şübhəsiz ki, onun fərdi üslubuna xas fəlsəfi türkçülük sayəsində mümkün olmuşdur. Türkiyə ədəbi mühiti, Türkiyəli oxucular və tənqidçilər onu böyük türk şairi, dünya türklərinin istiqlal arzularının tərənnümçüsü, cəsərləli və təmiz qanlı türk oğlu kimi tanımış və qəbul etmişlər. Bunu qardaş Türkiyə ədəbi mühitindəki araşdırmalar və Bəxtiyar Vahabzadəyə olan sərhədsiz ehtiram sübut edir. Heç şübhəsiz ki, şairin kökü Azərbaycan torpağına, arzuları Azərbaycan Türklərinə bağlı idi və onun şeirlərində türkçülük millətçilik formasında, millət ana dili və vətən sevgisi şəklində təzahür edirdi. Azərbaycan tarixi və çoxəsirlik ədəbiyyatı ilə iftixar Bəxtiyar Vahabzadəni bir vətəndaş və ziyalı kimi səciyyələndirən onun yaradıcılığına millilik aşıləyan cəhətlər idi. O, ana dilindən (türk dilindən!) başlayıb ana vətənə doğru gəlir, oradan da böyük Vətənə - Turana yol alırdı.

Ədəbiyyatşünas, Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığının heyranlarından və təbliğatçılardan biri olan Nazim Muradov doğru olaraq qeyd edir ki, Bəxtiyar Vahabzadənin Türk dünyasının müdrək, ürfən, hikmət sahibi olan şəxsiyyətlərinə olan bağlılığı ilk növbədə mənəvi saflaşmaya, ruhən zənginləşməyə olan ehtiyacdən irəli gəlir: “Bəxtiyar Vahabzadənin Ə.Yəsəvi, Mövlana, Nəsimi, Əlişir Nəvai, Füzuli, Aşiq Ələsgər, M.Ə.Sabir, Abdulla Tukay, Şəhriyar, Mehmet Akif Ersoy, Musa Cəlil, Necip Fazil Kısakürək, Nazim Hikmət, Aşiq Veysəl, Behcet Kamal Çağlar, Çingiz Aytmatov, Oljas Süleymenov, Yavuz Bülent Bakiler kimi ustadların haqqında mənzum və mənsur əsərlərində, yazılarında, söhbətlərində dilə gətirdiyi fikirləri, özünün Türk dünyasının bu böyük söz ustalarına münasibətini ortaya qoymaqla birlikdə, şairin Türk ədəbiyyatının mahir bilicisi və araşdırmaçısı olduğunu göstərir” (3).

Bəxtiyar Vahabzadənin XIX əsrin sonlarına doğru Türk ədəbiyyatına yeni bir mövzu və forma gətirmiş, Türk ədəbiyyatında yeni bir hadisə kimi dəyərləndirilən romantik şeir Namiq Kamal yaradıcılığına heyranlığı da bu mövqedən qaynaqlanır.

“Romantizm – adətən hələ tapılmamış həqiqətlər sorağında yaranan narahət axtarışların ifadə forması, üslubu, metodu kimi doğulur” (Yaşar Qarayev). “Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm” adlı ilk böyük monoqrafik və konseptual tədqiqat əsərində görkəmli ədəbiyyatşünas alim Məmməd

Cəfər romantizmi xalqın bədii fikir tarixi ilə ifadə olunan vətəndaşlıq tarixinin parlaq səhifələrindən biri kimi xarakterizə edir. XIX əsr dünya romantizminin Şərqdə davamı kimi qəbul edilən XX əsr Azərbaycan romantizmi artıq əvvəlki əsrlərin romantik ədəbiyyatı olaraq qalmamışdı. Yaşar Qarayevin “Romantizm: mübahisələrin davamı” məqaləsində qeyd etdiyi kimi, bu, artıq Şərq (bakir Şərq) romantikası deyildi, Şərq xüsusisyyətləri ilə zənginləşən, şərqləşən dünya romantizm hərəkatının öz inkişaf və hərəkatında yeni mərhələ idi. “Bu romantizm “Orta əsrlər ədəbiyyatı” dedikdə nəzərə gələn vahid tipoloji məzmunundan, onun əhatə etdiyi estetik ərazidən kənarında – məhz 20-ci əsrdə baş verən hadisə idi” (Y.Qarayev). və bu baxımdan xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadə də öz yaradıcılığı boyunca məhz imperializmin, totalitar rejimin, bir sözlə, sistemin dünya miqyasında süqutu epoxasının məhsulu kimi yeni, mürəkkəb bir tarixi şəraitin hadisəsi kimi meydana çıxan 20-ci əsr Azərbaycan romantizminin aktual, cazibədar gəlişmələrinə biganə qala bilməzdi. Hüseyn Caviddən, Məhəmməd Hadidən, Abbas Səhhətdən, eyni dərəcədə də Türkiyə ədəbiyyatının görkəmli romantikləri Namiq Kamaldan, Tofiq Fikrətdən, Rza Tofiqdən gələn ənənələr ilk növbədə Bəxtiyar Vahabzadənin vətənçilik, istiqlal savaşı haqqında olan düşüncələrinin təməlini artırdı. Ən müqəddəs arzusu xoşbəxtlik, müstəqillik və azadlıq olan Bəxtiyar Vahabzadəni bu görkəmli sənətkarların ümumbəşəri söz xəzinələri xüsusi bir heyranlıqla öz cazibə dairəsində saxlayırdı. Hər birinin yaradıcılığı ilk növbədə ədalətsizliyə, zülm və istismara, sistemə, sistemin əzabverici istibdadına qarşı üsyan mənbəyi idi. Bu görkəmli sənətkarlar cəmiyyətdə baş verənlərə fəvqəladə bir namus və heysiyyət prizmasından münasibət bildirirdilər ki, bu da Bəxtiyar Vahabzadə kimi qürurlu vətəndaş-şairin diqqətindən kənarında qala bilməzdi. Bu sənətkarların təsəvvür və təxəyyül etdikləri dürüst cəmiyyət, dürüst insanlıq mühiti həm də Bəxtiyar Vahabzadənin özünün görmək, müasiri olmaq istədiyi bir aləm idi.

Türkiyənin görkəmli romantik şairləri Namiq Kamalın, Tofiq Fikrətin, Rza Tofiqin yaradıcılığı azadlığa, inqilaba, yeni və ədalətli bir həyata səsləyən sənət faktı olaraq böyük Osmanlı imperiyasının qaranlıq göylərində bir şimşək kimi çaxmış, cəmiyyət həyatında inkişafın, yeniliyin, inqilabın bayrağına çevrilmişdir. Bu görkəmli romantiklər anlayır və yaxşı bilirdilər ki, bu inkişaf, yenilik və təkamül asan başa gəlmir. İlk dövrlərdə çətinliklərlə, etirazlarla rastlaşır, lakin zaman keçdikcə yenilik öz yerini tutur, möhkəmlənir və qalib gəlir. Bu düşüncələr hər bir halıyla Bəxtiyar Vahabzadənin həyata, ictimai-siyasi mühitə, cəmiyyətə olan baxışlarıyla həmahəng idi. Ona görə də xüsusi bir aludəçiliklə o, Namiq Kamal, Tofiq Fikrət, Rza Tofiq, eləcə də Hüseyn Cavid, Məhəmməd Hadi kimi romantiklərin yaradıcılığını incələyir, onlardan bəhrələnir və özünün azadlıq, müstəqillik, vətənçilik qayəli dəyərli əsərlərinin yaradılması prosesində təməl daşı, özü hesab edirdi.

Bu baxımdan türk dünyasının görkəmli şəxsiyyətlərindən biri, Türkiyə Cümhuriyyətinin fikir babası və yaradıcısı Mustafa Kamal Atatürkün “Vətənin qurtuluşu və istiqlaliyyəti üçün ölməyi bugünkü nəslə Namiq Kamal öyrətdi” – deyə dəyərləndirdiyi Namiq Kamal yaradıcılığının xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadəyə aşkar təsiri çox maraqlı bir mövzudur. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Türkiyənin üç böyük inqilabçı şairlərindən biri kimi tanınan Namiq Kamal şair, jurnalist, tərcüməçi və görkəmli ictimai xadim kimi tanınmış, “Gənc Osmanlılar” Cəmiyyətini yaradanlardan biri olmuşdur. O, 1876-cı ildə ilk Türk Konstitusiyaya layihəsinin hazırlanmasında yaxından iştirak etmiş, türk romanının banilərindən biri kimi tanınmışdır. Öz azadlıq mücadiləsi yolunda zindan həyatı yaşamış, zindanda olarkən “Zavallı uşaq”, “Akif bəy”, “Gülinihal” adlı ölməz əsərlərini yaratmış N.Kamalın şəxsiyyəti və yaradıcılığı Bəxtiyar Vahabzadə kimi bir hürriyyət şairin diqqətindən kənarında qala bilməzdi. Təsədüfi deyil ki, Bəxtiyar Vahabzadə Türkiyə ədəbiyyatından bəyəndiyi isimlər sırasında çəkdiyi adlar içində Namiq Kamalın adı lap ilkdən gəlir; Tofiq Fikrət, M.Ə.Yurdakul, M.A.Ersoy ilə bir arada... Bəxtiyar Vahabzadə Namiq Kamalı “İnam şairi” adlandırır və dərin bir heyranlıqla qeyd edirdi ki, “Onun şeirlərində səs və sözlərin quruluşu, nizam və ahəngi nəğməyə çevrilir. Budur, böyük şairin adı həyat olayını sənətin ecəzkar dili ilə ümumiləşdirə bilmək istedadı!..” Ümumiyyətlə, Namiq Kamalda səs duyğusu çox güclüdür. Bunu biz onun şeirlərində, kəlmələrin düzülüşündəki harmoniyada da görürük. Ana dilinin divanəsi olan şair İstanbul şivəsini daha çox sevirmiş” (2). N.Kamalın ana dilinə olan bu bağlılığını, müstəsna sevgisini böyük satirik M.Ə.Sabir də yüksək qiymətləndirmiş, Salman Mumtazın “Osmanlı klassik

şairlərindən daha çox bəyəndiyiniz şairlər” – sualına “Ziya Paşa və Namiq Kamal bəy” – deyə cavab vermişdir; təbii ki, daha çox hər iki şairin doğma ana dillərinə olan sədaqətləri baxımından.

“...Həyatının bir dövründə çox erkək və diri bir səslə danışan və bizi Şərq şerinin qadınlaşmış adasından qurtaran insan” (Yəhya Kamal) deyə dəyərləndirilən Namiq Kamal Batı (Qərb) mədəniyyəti qarşısında şəxsiyyətli dirənişi ilə görünürdü. Ziya Paşa və Şinasi kimi o da “Qərb qarşısında qətiyyətlə əzilmiş, silinmiş və xüsusən də özünü inkar etmiş” birisi kimi göstərmirdi. “Bir sözlə, Namiq Kamal Osmanlı türk millətçiliyinin və qürurunun üzərinə toz qondurmayan, bizi və mədəniyyətimizi israrla ucaldan, bunu böyük səmimiyyət və qətiyyətlə edən, əskiklik və geriliyimizi, sadəcə, idarəçilik və rejimdə görən, hətta “əgər Türkiyə məşrumiyyət idarəsinə nail olarsa, Qərb kimi bir məsələsini həll etmiş sayılır” – deyə bilən saf və idealist bir görüşün sahibidir (1, s. 38).

Bəxtiyar Vahabzadəni Namiq Kamal yaradıcılığına (və şəxsiyyətinə) bağlayan başlıca cəhət heç şübhəsiz ki, ilk növbədə bu böyük türk şairinin də öz düşüncəsində, fikirlərində hər zaman Türk varlığına – İslama, elmə, ədəbiyyata, sənətə və əxlaqi görüşlərə sadıq qala bilməsi faktıdır. Həqiqətən də Namiq Kamal o sənətkarlardandır ki, bütün həyatı boyu öz yaradıcılığında və yaşamında hüriyyət, vətən, millət sevgisini hər şeydən uca tutmuş, “xalqa xidməti özünün, eləcə də hər bir insanın böyük şərəf işi hesab etmişdir. Türkiyə ədəbiyyatına vətənpərvərlik, millət təəssübü və azadlıq ideyalarını gətirən Namiq Kamal yaradıcılığı, heç şübhəsiz ki, eyni əqidə və azadlıq duyğusu ilə ədəbiyyata qədəm basmış Bəxtiyar Vahabzadə diqqətindən kənarda qala bilməzdi. Namiq Kamalın adı tarixə Türkiyə ədəbiyyatının ən parlaq simalarından biri kimi, barışmaz, mübariz kimi, əqidəsi yolunda hər cür əzab-əziyyətlərə, təqiblərə və təzyiqlərə dözməyə hazır olan, iradəli və dinməz şəxsiyyət kimi tanınan “Vətən şairi” olaraq bilinən Namiq Kamal yaradıcılığı Bəxtiyar Vahabzadə üçün müstəsna bir örnək, qaynaq rolu oynamışdır. Bu prosesdə N.Kamalın “Vətən şerqisi” şeiri, xüsusi rol oynayır. Bəxtiyar Vahabzadə mücadiləsi, milli kimliyi bu şeirlə bilavasitə bağlıdır. Bu şeir bütövlükdə Bəxtiyar Vahabzadə ruhunun, milli mücadiləsinin ifadəçisi təsiri bağışlayır.

Qan ilə qılıncdır görünən bayrağımızda,
Can qorxusu gəzməz obamızda, dağımızda.
Hər guşədə bir şir yatar, torpağımızda,
Qovğada şəhadətlə bütün kim olarız biz –

yazan Namiq Kamalla

Əsarət odunda bişdi nəslimiz,
Azadlıq eşqinə yandıq, yaxıldığ.
Çatıb azadlığa bu məbəddə biz,
Şükür namazını qıbləsiz qıldığ –

deyən Bəxtiyar Vahabzadə;

Yarə nişandır təpinə ərlərin,
Mövt isə rütbəsidir əsgərin.
Altı da bir, üstü də birdir yerin,
Arş igidlər, Vətənin imdadına! –

yazan Namiq Kamalla deyən eyni fikir ucalığından, münasibət aydınlığından bir-birinə doğma və yaxın idilər.

Namiq Kamalın “Çəkmədim dünyada zənciri əsarət bayrağını qeydi dünyadan mübərriyam, bilir dünya məni” mərdanəliyin ifadəsi idi Bəxtiyar Vahabzadənin milli kimlik uğrunda başlayan savaşı. Tofiq Fikrətin:

Mərkəzi-xakə atsalar da bizi,
Kürreyi-ərzi partladıb çıxarız –

yaşamının Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığında “Gülüstan”da yenidən pöhrələnən davamı idi. Namiq Kamalın:

Nə əfsunkar imişsən, ah, ey didari-hüriyyət,
Əsiri-eşqin olduq, gərçi qurtulduq əsarətdən.

rahatlığından Bəxtiyar Vahabzadənin “Gülüstan” narahatlığı dikəlib qalxırdı.

1908-ci il Türkiyə burjuva inqilabına ideyaca ilham və istiqamət verən Namiq Kamalla bir arada görkəmli türk şairi Tofiq Fikrət yaradıcılığı da Bəxtiyar Vahabzadənin xüsusi dəyər verdiyi ustalardan biridir. Namiq Kamala xas azadlıq, müstəqillik duyğusu Tofiq Fikrət yaşamının da ana xəttini təşkil edir.

“Sərvəti-Fünun” ədəbiyyatının ən böyük şairlərindən biri olan Tofiq Fikrət irsi də Namiq Kamal yaradıcılığı kimi, xalq şairi, istiqlal aşığı Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığına təsirsiz ötürməmişdi. Onun yaradıcılığı mübarizə əzmi, dərin məzmunu ilə, Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığı ilə yetərincə səsleşir. N.Kamalın “Haluqun dəftəri”ndən oxucuya yaxşı tanış olan haqq-ədələtə çağırış motivi Bəxtiyar Vahabzadə şeirlərinin üslubu, ifadə tərzilə eynidir. Daha çox azadlıq, hüriyyət şairi kimi tanınan, “Ey haqq, yaşa, sevgili millət, var ol” mücadiləsi aparan Tofiq Fikrətin eyni düşüncə və mübarizənin yolçusu olan Bəxtiyar Vahabzadə ruhuna sirayəti şəksiz və qanunauyğun bir haldır. Öz könül dostuna:

Qaldığım varsa da gah əkməksiz,
Qalmadım indiyədək məsləksiz –
deyə xitab edən Tofiq Fikrətlə:
Xalqı dərk etməsən, xalqı sevməsən,
Xalq nə dərk eləyər, nə sevər səni –

yazan Bəxtiyar Vahabzadə düşüncəsini qırılmaz tellər, eyni mənəvi dəyərlər bağlayır. Hər iki şairin başlıca məramı türk millətinin azadlığının əbədi olması, yaşaması və milli kimliyinə sahib çıxması ideyası olmuşdur. “Fikri hürr, ürfani hürr, vicdanı hürr bir şairəm” bəyanı edən Tofiq Fikrətlə

Çərxi-fələk istəyir lap dolana tərsinə,
Əqidəmi heç nəyə dəyişməyəm mən yenə -

düşüncəsi ilə yazıb-yaradan Bəxtiyar Vahabzadə sənətə, vətəndaş yolçuluğuna, xidmətçiliyinə eyni yüksək mövqedən yanaşır, eyni durumu paylaşır. Tofiq Fikrətin məşhur “Millət şərqi” XX əsrin əvvəllərində Türkiyə gənclərinin hüriyyət və ləyaqət uğrunda mübarizə əzmini ifadə edirdisə, 90-cı illərdə Azərbaycan xalqının milli azadlıq hərəkatının poetik şüarı kimi səsleşdi. Əsərlərində milli ideyalar nə qədər vüsətlə səsleşsə də, Tofiq Fikrət özünü ilk növbədə bütün bəşəriyyətə mənsub olan insan kimi dərk etdirdi və onu Bəxtiyar Vahabzadə ruhuna, yaşamına doğmalaşdıran, cəzb edən başlıca məziyyətlərdən biri də məhz bu durumdan, münasibətdən irəli gəlirdi.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Ahmet Kabaklı. “Namiq Kamal və Batı”, “Milli kəltür” dərgisi, 1990, say 69.
2. Bəxtiyar Vahabzadə. “İman şairi”, “Zaman” qəzeti, 8 yanvar, 1998
3. Nazim Muradov. “Türk dünyasının milli-mənəvi dəyərləri və Bəxtiyar Vahabzadə”, 28 noyabr, 2015

XÜLASƏ

XX-əsr ədəbi –tarixi prosesini, mənzərəsi Bununla belə XX əsr xalqların tarixinə yüksək ədəbiyyat və mədəniyyət əsri kimi daxil oldu. Müxtəlif ədəbi mədəni mərhələlər, dünya ədəbi mədəni həyatına daxil olan şedevr əsərlər, əlvan janrlar və üslublar görkəmli sənətkarlar yarandı. Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığında Türk romantizminin təsiri. Türkiyə ədəbi mühiti. Türk ədəbiyyatının görkəmli romantikləri Namiq Kamal, Rza Tofiq, Tofiq Fikrət Mehmet Akif Ersoy yaradıcılığının Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığına təsiri. Bədii nümunələrdəki paralelliklər. Ruh yaxınlığı, əqidə birliyi, hüriyyət, azadlıq meylləri.

Açar sözlər: XX-əsr ictimai–tarixi dövr, ədəbiyyat, B. Vahabzadə yaradıcılığı, romantizm, türk romantizmi, türkçülük, R. Tofiq yaradıcılığı.

HÜSEYN CAVIDİN DRAMATURGIYASINDA TÜRKÇÜLÜYÜN BƏDİİ TƏCƏSSÜMÜ

Hüseyn Cavid Şərqi xalqları tarixinin mühüm məqamlarını, görkəmli dövlət xadimlərini, tarixi və ədəbi şəxsiyyətlərini, hökmdarlarını tədqiq edib öz əsərlərinin əsas obrazlarına çevirən sənətkardır. O, tarixi dramlar müəllifidir. Zaman-zaman baş vermiş tarixi hadisələri, tarixi həqiqətləri, tarixi olayların baş verdiyi zaman və məkanı araşdırmaq tarixçinin işidir. Lakin tarixi əsər yazan ədəbiyyatçı bu tarixi hadisələrə öz təfəkkür və dünyagörüşü çərçivəsində yanaşır, tarixi hadisələrə mövcud zamanın gözü ilə baxır. Tarixi mövzuda əsər yazan hər bir sənətkar tarixi şəxsiyyəti istədiyi kimi yaratmaq və ideallaşdırmaqda, hadisələrin inkişaf istiqamətini müəyyənləşdirməkdə tam sərbəstdir. H.Cavid tarixdən bəhrələnərək yaratdığı qəhrəmanların dili ilə yaşadığı dövrə münasibətini dolayı yollarla da olsa bildirmişdir. Ədəbiyyatşünaslıqda romantizmin tarixini araşdırdıqda görürük ki, romantik ədəbiyyatın ən görkəmli nümayəndələri tarixə tez-tez müraciət edərək ən böyük şəxsiyyətlərin həyatını, tarixi, həmçinin, qeyri-adi hadisələri, mifoloji və dini sujetləri tədqiqatə cəlb etmişlər. Bu cəhətdən H.Cavidin yaradıcılığı çox mühüm ideya-estetik xüsusiyyətlərə, eyni zamanda mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Dramaturgiyada tarixilik milli yaddaşın əsas meyarıdır. H.Cavidin dramaturgiyasında milli yaddaşın dərki birbaşa türkçülükə bağlıdır. Ədib müraciət etdiyi bütün tarixi mövzularda türkün, türkçülüyn tarixini ön planda göstərmişdir. Türk dünyasının görkəmli fəhrlərini, türk xalqlarının tarixən apardığı mübarizəni tarixi mənbələrə istinadən tərənnüm edən sənətkar, poeziyasında olduğu kimi dramaturgiyasında da türkçülüyn alovlu tərənnümçülərindən biri kimi çıxış edirdi. “Topal Teymur”, “Səyavuş”, “İblis”, “Şeyx Sənan”, “Maral”, “Ana” dramları H.Cavidin türkçülüyn bədii təcəssümünü verdiyi əsərləridir.

Türk xalqlarının keçmişini, əxlaqi-mənəvi təkamülünü, azadlıq və mübarizə meyllərini, milli ruhunu və psixologiyasını təsvir etmək H.Cavid üçün əsas mahiyyət kəsb edirdi. Böyük türk dövlətlərinin tarixini, türk xalqlarının mübarizliyini, sahib olduğu böyük qüdrəti, əzəməti əks etdirmək baxımından H.Cavidin “Topal Teymur” pyesi ədibin yaradıcılığında xüsusi yer tutur. 1925-ci ildə yazılmış “Topal Teymur” dramında Cavid özündən əvvəl böyük yol qət etmiş türkçülərlin fikirləri ilə yaxından tanış olmuş və onlarla eyni mövqeydən çıxış etmişdir. H.Cavid böyük imperiyaların dünyanı yenidən bölüşdürdüyü mürəkkəb bir dövrdə müharibələrin insanları, bəşəriyyəti fəlakətə sürüklədiyini göstərmək və bütün bunlara öz etiraz səsini ucaltmaq üçün “Topal Teymur” dramını yazdı. Bu dramı yazarkən böyük sənətkar ilk öncə tarixi dövrün əhval-ruhiyyəsini düzgün şəkildə əks etdirməyə çalışmışdır. Tarixi məlumatlara və tarixi şəxsiyyətlərə həssaslıqla yanaşan ədib, hadisələrin inkişafında təxəyyülün məhsuluna da yer vermiş, yüksək bədiiliyə nail olmuşdur.

Ədib “Topal Teymur” əsərini yazarkən tarixi hadisələri dərinədən öyrənmiş, bir çox tarixi simaların adlarını tarixdə olduğu kimi saxlamışdır. Bu məqamda Mişkinaz Cavid Cavid əfəndi haqqında olan xatirələrindən birini xatırlamamaq mümkün deyil: “Cavid bir dəfə dedi ki, “Topal Teymur”u, “Peyğəmbər”i yazarkən elə bil onlarla üzbəüz oturub söhbət etmişəm. Onlar mənə sanki öz təbiətləri haqqında danışmışlar. Bəzən onların bu və başqa səhv hərəkətlərini üzlərinə deyir, günahlandırır, nə üçün belə etdiklərini soruşurdum. Doğrudur, onlar da özlərini doğrultmaq üçün mənə cavablar verirdilər. Bəziləri məni qane edir, bəziləri yox”. (3, s.262) H.Cavid “Topal Teymur” dramında milli tarixi və bəşəri ideyaları irəli sürdüyünə görə əmin idi ki, onun ideyaları bütün bəşəriyyət üçün gərəklidir. Ədib bu əsəri vasitəsi ilə türk xalqlarını vahid birliyə çağırır. Müəllif dil, fikir, din birliyi məsələlərində ortaq nöqtədə birləşərək kənar müdaxilələrin güclənməməsi üçün birləşməyə, qara qüvvələr hücum edəcəyi halda türk xalqları arasında baş verə biləcək mümkün döyüşlərə qarşı mübarizəyə səsləyirdi. Onu hər zaman türk birliyi, türkçülük ideyası ən vacib ideya kimi düşündürdü.

H.Cavid yaradıcılığının ən qiymətli əsərlərindən biri olan “Topal Teymur” pyesi yarandığı dövrdən etibarən bütün diqqətləri öz üzərinə çəkmişdir. Sovet ədəbiyyatşünaslığı bu əsəri pantürkist ideyalarının məhsulu olaraq görsə də zaman keçdikcə əsər öz layiqli qiymətini almışdır. Uzun illər Cavid əfəndi türkçülüğü, Turançılığı tərənnüm etdiyi, türk-İslam tarixinə üz tutduğu üçün “pantürkist”, “panislamist”, “panturanist” kimi damğalarla ittiham edilmiş, müxtəlif təzyiqlərə məruz qalmışdır. Lakin qarşılaşdığı təzyiq və maneələr onu ruhu, qəlbi ilə bağlı olduğu məqamlardan ayıra bilməmişdir. Dramaturq “Topal Teymur” əsərində müharibə və insan, hökmdar və şair, siyasət və əxlaq və.b problemlərə toxunmuş, romantik bir sənətkar kimi insani keyfiyyətləri ön plana çəkmişdir.

Sənətkar tarixi mövzuda yazdığı dramalarında quru faktlara, biblioqrafiyalara, tarixi xronologiyalara əsaslanmamışdır. Cavidin əsərlərini də hər zaman aktual, oxunaqlı edən məhz bu cür yanaşma tərzidir. Ətrafında baş verən gözəlliyi və irəliyə doğru addımlamağı görməyən şəxslərə ədib, Əmir Teymur obrazını ərsəyə gətirməklə dərs verir. Dünyanın yarısını işğal edən bu qəhrəman əslində dünyadan heç bir şey aparmadan onu tərk edir. H.Cavid bu əsəri ilə hakimlik iddiası ilə yaşayanlara, danışan dilləri susduranlara, qan tökməyə həris olanlara, dünyanın faniliyini və haqqın gec-tez, amma mütləq qalib gələcəyini söyləyən ibrətamiz bir ismarıç göndərir. “Topal Teymur” pyesi həm fəlsəfi məzmununa, həm yüksək bədiiyyətinə, həm də tarixilik və müasirliyinə görə H.Cavid dramaturgiyasının, eləcə də Azərbaycan və Türk ədəbiyyatının ən önəmli və yüksək bədii ideyalarını özündə birləşdirən əsərdir.

H. Cavid yalnız öz zamanına uyğun deyil, bütün dövrlər üçün aktual olan mövzulardan yazmışdır. Müəllifin belə əsərləri göstərir ki, bəşəri sənətkar yaradıcılığında tarixi mövzulara daha çox müraciət etmişdir. Bütün yaradıcılığı ərzində tarixi həqiqətlərə hər zaman sadıq qalan H.Cavid əsərlərində türkçülüğün tərənnümünə xüsusi diqqət göstərmişdir. Türk xalqlarının tarixindən bəhs edən əsərlər içərisində müəllifin “Səyavuş” pyesi böyük əhəmiyyətə malikdir. Əsərdə türklərin qədim tarixindən başlayaraq böyük Səlcuq imperatorluğu dövrünə qədər olan hadisələr təsvir edilir. Müəllif “Səyavuş” pyesində mənsub olduğu xalqın tarixinə, soy-kökünə sədaqət göstərmiş, türkçülük məfkurəsinə xidmət etməyi əsas ideya kimi irəli sürmüşdür. H.Cavid bu əsəri böyük ustalıqla qələmə almış, Firdovsidən uzaqlaşaraq tarixi türkçülük məfkurəsinə ön plana çəkərək qabarıq şəkildə göstərmişdir. Türkçülük və Turançılıq Cavid yaradıcılığı üçün doğma ideyalardır. “Səyavuş” əsərində İran-Turan müharibələrinə geniş yer verən Cavid əfəndi tarixi İran-Turan hadisələrini qarşılaşırma formasında işləyən Firdovsidən fərqli olaraq türk inkişaf erasının ən parlaq, ədalətli, adil hökmdarı olan Əfrasiyabın- Alp Ər Tonqanın hakimiyyətini daha qabarıq göstərir.

Hüseyn Cavid türkçülüğü, türk xalqlarının tarixini əsərlərində təcəssüm edib, türklərlə bağlı mövzu işləyirdisə əvvəlcə türk millətinin tarixinə, türklərin mifoloji qaynaqlarına, ədəbi inkişaf salnaməsinə də dərinlən bələd olmalı idi. Cavid əfəndi məlumatı yetərlicə olmayan mövzuya müraciət etməzdi. Bu mənəvi zənginlik onun əsərlərinin fəlsəfi, tarixi, məfkurəvi təhlilində müəllifi dünyanın ən böyük sənətkarları ilə müqayisədə daha yüksək zirvələrə qaldırır.

H.Cavid 624-cü ildə baş vermiş hadisələri Firdovsi “Şahnamə”si əsasında incələsə də öz düşüncəsində və fəaliyyətində türkçülük məfkurəsinə 1933-cü ilə qədər başlıca ideya kimi aparmışdır. Həmin dövrdə belə bir addım atmaq sənətkarın nə qədər cəsarətli olduğunun xəbərçisidir. Bu illərdə bolşevik Rusiyasının işğalı altında olan Azərbaycanda türkçülük ideyaları məcburi şəkildə sosializm ideyaları ilə əvəz edilirdi. “Formaca milli, məzmunca socialist” ədəbiyyatın yaranması başlıca qayə kimi irəli sürüldüyü bir zamanda H.Cavid türkçülük ideyalarını ədəbiyyata gətirməklə yalnız Azərbaycanda deyil, həmçinin Rusiya imperiyası daxilində fəaliyyət göstərən bütün türkdilli respublikaların tarixi və milli yaddaşını daim oyaq saxlamağa çalışırdı.

Müəllif “Səyavuş” əsərini yazarkən Firdovsi kimi Keykavusu tərif etsəydi, onu əsas qəhrəman kimi ideallaşdırsaydı bu gün həmin əsər bu qədər sevilməzdi. Lakin Cavid əfəndi Firdovsidən fərqli olaraq türk oğlu, türk qəhrəmanı olan Səyavuşu əsərinin əsas obrazına çevirdi. Bəli, bu belə də olmalı idi. Hər zaman əsərlərində türkçülüğü təbliğ edən, qəlbi türkçülük duyğuları ilə alovlanan bir sənətkar türk hökmdarını əsərinin mərkəzi obrazı kimi təsvir etməli idi. Cavid kimi qəlbi vətən eşqi ilə döyünən, türkçülük ruhu ilə alışıb-yanan vətən oğlu bunun əksini edə bilməzdi. Bu müsabiqədə

qalib gələn türkçülük məfkurəsinin tarixi ruhu idi, türk ədaləti idi və H.Cavidin məhəbbət, həqiqət axtarışında əqidə dönməzliyi idi.

“Şahnamə” mövzusu H.Cavidə türk tarixinin və cəmiyyətinin, türk dövlət quruculuğunun ən qədim dövrlərinə müraciət etmək imkanı bəxş etmişdi. H.Cavid Əfrasiyab, Səyavuş mövzularına müraciət etməklə əslində Alp Ər Tonqa və Turan, türklərin tarixi kimliyi məsələlərinə yenidən müraciət etmək, İran-Turan problemlərini daha aydın şəkildə analiz etmək imkanı əldə etmiş, türk-İran və ya Çin imperiyasının türklərə qarşı olan münasibəti barədə söz demək fürsəti qazanmışdır.

“Səyavuş” dramı yalnız sərkərdə Səyavuşun qəhrəmanlıqlarından bəhs etmir. Əsərdə türk qadınının oğluna verdiyi öyüd-nəsihətlər tarixi ana öyüdüdür. Səyavuş saraya getməzdən əvvəl süd anası ilə vidalaşarkən ağsaçlı anası ona məsləhətlər verib, yol göstərir. Bu öyüdlər, məsləhətlər türk mənəvi əxlaqının, yurd, vətən istək və arzularının təcəssümü kimi səslənir.

Müəllif “Səyavuş” pyesində təkcə türk kişilərinin qəhrəmanlığını, döyüş meydanlarında göstərdiyi hünərləri təsvir etməklə kifayətlənməmişdir. Ədib eyni zamanda gözəlliyi qədər cəsurluğu, mərdliyi, qoçaqlığı dillər əzbəri olan türk qadınlarının obrazını canlandırmışdır. Müəllif Firəngiz obrazının təmsalında türk bəyləri kimi ova çıxan türk xanımının təkrarsızlığını ifadə etdirir. “Həm yaralar bizim qızlar, həm sarar”- söyləyən Tosun türk qızlarının daxili aləmini açır. At sürməkdə, ov etməkdə kişilərdən geri qalmayan türk qadınları hər bir məsələdə böyük qəhrəmanlıq, dözümlü və mətanət nümayiş etdirirlər. Səyavuş Turan elinə qayıdan zaman yolda ovçu qızlarla qarşılaşması təsadüfi deyildir. Müəllif bu epizoddan istifadə etməklə türk qadınlarının sahib olduğu hünər və məharəti nümayiş etdirmişdir.

H.Cavidin Turan ideyası “Səyavuş” əsərində inkişaf etdirilir. Bütün yaradıcılığı boyu sadıq qaldığı Turan fəlsəfəsinin tarixi köklərinə qədər gedərək Alp Ər Tonqaya dayanıb, yeni tarixə üz tutub söz deyə bilmək yazıçıdan böyük cəsarət tələb edirdi. Tarixə boylanıb Alp Ər Tonqaya baxarkən ölümsüzlüyün sirrini Hüseyin Cavid daha dərinə dərk etdiyi üçün daha da cəsarətlənərək Səyavuş zirvəsindən hətta gələcəyi belə görürdü.

Hüseyin Cavid “Səyavuş” əsəri ilə inanan, aldanan Azərbaycanın faciəsinə məlhəm olacaq türk məfkurəsinə, tarixi qəhrəmanlığını əbədləşdirdi. “Ana”və “Maral” dan, “Topal Teymur” və “Şeyx Sənan”dan, “İblis” dən keçən Turan fəlsəfəsi H.Cavidin qələmiylə “Səyavuş” faciəsində tarixilik qazandı. H.Cavid XX əsrin 30-cu illərində - repressiyaların bir addımlığında Azərbaycan ədəbiyyatına yeni bir türkçülük dastanı bəxş etdi. Bu əsər tarixi türk dövləti, qüdrətli türk xaqanı, üsyankar türk gəncləri, Turan əlinin şanlı tarixi, mənəvi dəyərləri, türkçülüynün ilk ünsürləri haqqında oxucuda ətraflı məlumat yaratmağa səbəb oldu.

H.Cavid “Topal Teymur” dramında iki türk fəthini səhnəyə çıxararaq onların milli dəyərini özünə qaytarmaqla, “Səyavuş”da Alp Ər Tonqanı, Səyavuş ucaltmaqla aldığı tarixi, milli zövqü “Xəyyam”da davam etdirərək türkün tarixi kimliyini bütün dünyaya tanıtdı. Ədib tarixə sadıq qaldığından digər əsərlərində olduğu kimi “Xəyyam”da da tarixi həqiqətləri bədii şəkildə təcəssüm etdirərək şair qəhrəmanını əbədləşdirir. Biz H.Cavidin mövzu seçimindəki ustalığını, bədii təfəkkür və istedadının hüdudsuzluğunu mifoloji, dini, tarixi türk savaşılarını, eşq tərənnümçüsü olan şair obrazlarını böyük dramlarında bədiiliklə təsvir etməyindən aydın hiss edirik. Professor Kamran Əliyev yazır: “Xəyyam” pyesində Səlcuqların tarixi doğuluşunun və yenidən qurulan dövlətçilik ənənəsinin bədii salnaməsi verilmişdir. “Xəyyam” pyesində hökmdar və dövlət, hökmdar və qanun, hökmdar və sənətkar problemləri romantik bədii düşüncənin imkanları səviyyəsində, tarix və müasirlik müstəvisində inikas etdirilir” (4, s.145) “Xəyyam” əsəri bədii-estetik dəyərinə, tarix və türkçülüynün bədii təcəssümünə, eyni zamanda irfan və sufizm ənənələrinə mənsubluq baxımından H.Cavidin mükəmməl əsərlərindəndir. Sürətləri tarixi türk şəxsiyyətlərinin adları ilə zəngin olan “Xəyyam” ilə H.Cavid tarixə təkrarsız bir sənət nümunəsi ərməğan etdi.

Qeyd etdiyimiz kimi H.Cavid yaradıcılığında türkçülüynün bədii təcəssümü dramaturgiyasında daha yüksəkdir. Müəllif qələmə aldığı dram əsərlərində türkçülüynü təbliğ və təcəssüm etmişdir. Belə əsərlərdən biri də “İblis” faciəsidir. H.Cavid yaradıcılığının parlaq nümunələrindən biri olan “İblis” faciəsini qələmə alarkən müəllif, bir sıra səbəbləri gətirmişdir. Mifologiyayı bilməsi, mədrəsə təhsili alması, “Qurani-Kərim” kəlamları ilə böyüyən sənətkar İblis mifoloji obrazını təsadüfən yaratmamışdır. Folkloru və dini dərinə bilən Cavid iblisin şərinə, dağıdıcı funksiyasına

kifayət qədər bələd idi. Ona görə də bu əsər H.Cavidin düşüncəsinin məhsuludur. Bundan əlavə, faktlar sübut edir ki, əsərin meydana gəlməsi ictimai-tarixi şəraitlə də bağlı olmuşdur. Həmçinin, həmin zamanlarda dərin ictimai-siyasi hadisələr yaşayan Türkiyənin xilasının yollarını axtarmaq əsərin əsas ideyasına söykənirdi.

Ötən əsrin əvvəllərində Almaniyanın I Dünya müharibəsinə başlaması, ingilis siyasi xadimlərinin gizli fəaliyyəti, fransızların mədəniyyət adı altında öz bəd niyyətlərini həyata keçirməsi, digər tərəfdən Şərqi mentaliteti, milli əxlaq məsələləri H.Cavid düşüncəsində sistem halını alaraq obraz, bədii düşüncə və dialoqlar formasında “İblis” əsərində öz əksini tapmışdır. Türk ordusu dövrün imperialist müharibəsi ilə üz-üzə gəlmiş, göz-gözü dayanmışdır. Əsərdəki zabıt Vasifin türk ordusu üçün olan böyük nigarançılığı H.Cavidin özünün nigarançılığı demək idi. Bu barədə ədəbiyyatşünas Kamran Əliyev yazır: “Könüllü türk zabiti Vasif isə bir az bədbindir. O, türk ordusunun gələcəyindən narahatdır. Xəyanət əlinin yalnız bir insanı, bir ordunu deyil, hətta bir dövləti belə alt-üst etməsi qorxusunu yaşayan Vasif türkün keçmişini ilə gələcəyinin arasında dayanıb.” (4, s. 148)

H.Cavid “İblis” faciəsində türk məsələsini, türkçülük düşüncəsini qaldırmaqla onun nigaran, pərişan ruhunu göstərməyə çalışırdı. Müəllif əsərlərində ön planda təsvir etdiyi milli türkçülük məsələsinə milli düşüncə prizmasından yanaşırdı. Bu zaman belə bir sual ortaya çıxır: Türkiyəni və türkləri nə xilas edə bilər? Əvvəla, türk millətini sevən, türk milləti uğrunda ölməyə belə hazır ola bilən insanlar bu yolda qalib gələ bilər. Həmin dövrdə türk millətini xilas etməyə dünyanın siyasi sferasında öz düşüncəsi- milli düşüncəsi, ağılı və zəkası ilə nail ola biləcək yeni milli liderə böyük ehtiyac var idi. O zamanlar Türkiyə və ümumiyyətlə türk dünyası üçün milli birlik, milli bərabərlik, milli həmrəylik çox vacib şərt idi. Demək olar ki, bu şərtlər bütün türk dünyası üçün bu gün də çox vacib məsələdir. Belə bir zamanda ortaya çıxan ən vacib məsələlərdən biri də türkün türkə sadıqlığı məsələsi idi. H.Cavid əsərdə bu məsələyə xüsusi incəliklə toxunur. Rus ordusuna xidmət edən Kazanlı bir türkə türk zabiti tərəfindən deyilmiş sözlər türkün türkə sadıqlığı məsələsinə toxunur:

“Başqa millətdən olmuş olsaydın,
Yenə mümkündür əfvim... Ah azgın!
Türk olub türkə atəş etmək için
Yalnız bir cəzaya layiqsin:
O da edam!..” (1, s. 53)

Bəli, türklər üçün sədaqət hər şeydən önəmlidir. Bu tarixən belə olub. Başqa bir millətin türkə qarşı xəyanətini bağışlamağı bacaran türklər, türkə xəyanət edən türkü bağışlamırdılar. Hər zaman ədalət tərəfdarı olan, xalqına, ölkəsinə sədaqətlə xidmət edən türklər üçün bu təbii hal idi. Müəllif əsərdə bunu işləməklə türklərin bir-birinə nə qədər sədaqət bəslədiyini, hər bir türk oğlundan, damarlarında türk qanı axan hər bir şəxsdən sadıqlığı tələb etdiyini bədii yollarla təcəssüm etmişdir:

“Türk ordusu daim basaraq ölkələr almış,
Ən sonda siyasətdə basılmış da bunalmış.
İdrakı sönük başçıların qəfləti ancaq,
Etmış, edəcək milləti əldə oyuncaq”. (1, s. 27)

Vasifin dilindən verilmiş bu misralar türk ordusunun tarixən sahib olduğu gücün, əzəmətin göstəricisidir. Sahib olduğu güclü və vüqarlı orduların sayəsində türklər daim zəfərlər çalmış, böyük uğurlar əldə etmişlər. Lakin zaman keçdikcə siyasət sahəsində xəyanətlərin, özbaşnalıqların olması, bəsirət gözü bağlanmış, yalan vədlərə inanan dövlət başçıları millətini yadların əlində oyuncağa çevirmişdir. Bədxah qüvvələrin təsiri nəticəsində türklər arasında xəyanət və fitnə-fəsad geniş vüsət almağa başlamışdır.

H.Cavid böyük ustalıqla qələmə aldığı dramlarında türkçülüğü bədii şəkildə təcəssüm etməklə dövrü üçün mühüm məsələlərə toxundu. Türkçülüğü, türklərin tarixini, milli kimliyi məsələsini gündəmə gətirməklə türk xalqlarında milli kimliyə, tarixə qayıtmaq arzusu yaratdı. Türkçülüğün və tarixin tərənnümü və təbliği baxımından Cavidin dramları olduqca əhəmiyyətlidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Cavid H. Əsərləri, V cildə, 3 cild, Bakı: Lider nəşriyyatı 2005, 303 s.
2. Cavid H. Əsərləri, V cildə, 4 cild, Bakı: Lider nəşriyyatı 2005, 256 s.
3. Cavid M. Cavidin xatırlarkən. Bakı: Işıq nəşr, 1976, 392 s
4. Əliyev K. H.Cavid: həyatı və yaradıcılığı. Bakı: Elm, 2008.
5. Hacıyev D. Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi dram. Bakı: Yazıçı, 1983, 159 s.

XÜLASƏ

Hüseyn Cavidin yaradıcılığında türkçülüyn bədii təcəssümü baxımından dramaturgiyası fərqlənir. Bəzi tədqiqatları nəzər almasaq H.Cavidin dramaturgiyası kifayət qədər tədqiqata cəlb olunmamışdır. Türkçülüynü, türk xalqlarının tarixini, onların keçmişini, bu gününü və gələcəyini öyrənmək baxımından Cavid dramaturgiyasının tədqiqi olduqca əhəmiyyətlidir. Bu əsərlərin təhlili və düzgün qiymətləndirilməsi tarixən mövcud olmuş böyük qüdrət və əzəmətə sahib olan türk xalqlarının, eyni zamanda türk dövlətçilik ənənələrinin, türk tarixinin qorunması və öyrənilməsi baxımından olduqca vacibdir. Bu dramaların təhlili gənc nəsildə türkçülük ideyaları haqqında düzgün fikir formalaşdırmaqda mühüm rol oynayır. Buna görə də Cavidin dramaturgiyası geniş tədqiqata cəlb olunmalıdır.

Açar sözlər: türkçülük, tarixi dram, Turan, qəhrəman, bədiilik, milli tarix.

AYNUR CEYHUN qızı İMANOVA

II kurs magistrant

Bakı Dövlət Universiteti

ƏHMƏD AĞAOĞLUNUN “SƏRBƏST FİRQƏ XATİRƏLƏRİ” SİYASİ MEMUAR JANRI NÜMUNƏSİ KİMİ

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatında yaranan memuarlarda dövrün ədəbi və tarixi şəxsiyyətləri haqqında verilən məlumatlar diqqəti çəkməkdədir. Xatirələrin böyük əksəriyyətində bu şəxsiyyətlərin obrazlarının yaradılmasına çalışılmışdır. Bu baxımdan Əhməd bəy Ağaoğlunun “Sərbəst firqə xatirələri” əsəri diqqət çəkməkdədir. Əsərdə Mustafa Kamal Atatürkün Sərbəst firqəni yaratması, çox az fəaliyyət göstərməsi və dağılması ilə bağlı hadisələr qələmə alınmışdır. “Sərbəst firqə xatirələri” əsəri memuar janrında yazılmış olsa da burada dramatik əsərlərdəki kimi konflikt, gərginlik vardır. Memuarda bir tərəfdən o dövrdə Türkiyə cümhuriyyətinin mütərəqqi qüvvələri ilə mühafizəkar qüvvələri arasında olan qarşıdurma, digər tərəfdən isə bu qüvvələrin özlərinin daxili ziddiyyətlərindən bəhs edir.

Əhməd Ağaoğlu 1930-cu ilə qədər türk düşüncə və siyasi həyatında təsirli biri olsa da Türk siyasətinə imzasını Fəthi bəy dönəmində qurulan Sərbəst firqə qurucularından olması ilə atmışdır. Sərbəst firqə cümhuriyyətin banisi olan böyük Qazinin təşəbbüsü ilə millət məclisində meydana çıxmışdır. Firqənin lideri Türkiyənin keçmiş Paris səfiri Fəthi Okyar, ən böyük dəstəkçisi isə Əhməd Ağaoğlu olmuşdur. Bu firqəyə Əhməd bəyin girmə səbəbi başda şəxsiyyəti və hürriyyətçiliyi olmuşdur.

Ağaoğlu Yalovada Dəniz Yolları idarəsinin yeni qurduğu otel şəərəfinə verilən baloda Qazidən Sərbəst firqənin qurulduğunu, qurucusunun Fəthi bəy olduğunu və özünün də Fəthi bəylə bərabər olacağını öyrənmiş və təəccüblənmişdir: “Qazi, İsmət Paşa, Kazım Paşa və Fəthi bəy salonun ortasında durub söhbət edirdilər. Qazi ətrafa baxarkən gözləri mənə sataşdı və əli ilə yanına gəlməyimi işarə etdi. Qazi aramla burnunu çəkdi və gülümsəyərək “Sərbəst firqə başçısı Fəthi bəy!” deyə Fəthi bəyi mənə təqdim etdi, sonra yenə mənə xitabən “Fəthi bəylə birlikdə çalışacaqsan” – dedi.

- Paşam! İsmət Paşa ilə Fəthi bəy arasında narazılıq olmaz ki?
- Dedim ki, Fəthi bəylə birlikdə çalışacaqsan”. (1, s. 256-257).

Rəqs arasında Qazi Əhməd bəyin yanına gələrək:

“-Təbrik edirəm, Fəthi bəylə dil tapıbmişsan.

- Hələ heç Fəthi bəyi görməmişəm.

- Canım siz çoxdan anlaşıbmışsınız. Bu dəqiqə gedib Fəthi bəyi də səninlə dil tapdığı üçün təbrik edəcəyəm.” (1, s. 257) deyib Fəthi bəy və Ağaoğlunun uzun müddətdir bir-biriləri ilə tanışlıqlarını vurğulamışdır. Ağaoğlu və Fəthi bəy İttihad və Tərəqqi zamanından tanış olmuş və Maltada sürgün həyatı yaşamışlar. Onlar Sərbəst firqənin qurulmasında və İzmir səyahətində birlikdə hərəkət etmiş, firqənin dağılmasına qədər də birliklərini davam etdirmişlər.

Əhməd Ağaoğlunun “Sərbəst firqə xatirələri” əsərindəki hadisələrin mərkəzində Mustafa Kamal Atatürkün bədii-sənədli obrazı durur. Elə buna görə də yuxarıda adını çəkdiyimiz əsəri bədii ədəbiyyat kimi təhlil etmək mümkündür. Xatirədə ölkədə demokratiyanın inkişaf etdirilməsi üçün yeni partiya təsis etmək məqsədi ilə Fəthi Okyarın Qazi Mustafa Kamalla yazışması verilir. Bu məktubla guya Fəthi bəy Atatürkdən siyasi fəaliyyətə başlamaq üçün icazə istəyirdi. Həmin məktuba cavabda Mustafa Kamal Fəthi bəyin təşəbbüsünü çox bəyəndiyini və razı olduğunu bildirir. Atatürklə Fəthi bəy arasındakı bu iki məktub əslində Qazinin Fəthi bəyin və İsmət paşanın birlikdə tərtib etdikləri məktublar idi. Əhməd bəy Ağaoğlu bu məktublar barəsində belə yazır: “Fikir verdim ki, kağızların ikisi də İsmət paşanın əli ilə yazılıb. Aydınadır ki, bu üç şəxs saatlarla həmin məktublarnın tərtibi ilə məşğul imişlər.” (1, s. 260). Bu qayda ilə firqənin təsis edilməsini Əhməd bəy məqbul saymırdı. Bunu Atatürklə onun saraydakı dialoqundan görür və onların xarakterlərinin müəyyən cəhətlərini öyrənmək olur: “Keçmiş firqə olduğu kimi qalır, dövlətin bütün qüvvələrinə, vasitələrinə, sərvətlərinə isə yenə də İsmət Paşa hakimiyyət edəcək. Bütün bunlar az imiş kimi, zati-dövlətiniz də dünyaya yayılmış şöhrət və nüfuzunuzla yenə o firqənin başında qalırsınız. Bunun qarşısında isə hər cür vasitədən məhrum Fəthi bəy ortaya çıxır. Kim onun yanında gedəcək?

- Sən gedərsən.

- Getməyəm.

- Nə üçün?

- Sizdən ayrılmaq.

- Niyə ayrılırsan? Mənə bağlısan?

- Ətinizə, sümüyünüzə yox, ancaq ifadə etdiyiniz mənaya bağlıyam.” (1, s. 261).

Qazi öncə qəzəbləndiyi bu mübahisədən sonra sakitləşir və kənara çəkilir. Mübahisəyə İsmət paşa qoşulur, yeni firqə yaradılmasında onların tutduqları yolun nə qədər doğru olduğuna Əhməd bəyi inandırmağa çalışır. Qazi Mustafa Kamalın bu cür incə diplomatiya işlətməsi ilə Sərbəst Cümhuriyyət Firqəsi yaranır. Sərbəst firqənin yaranması ilə bağlı xatirənin digər fəsillərində daha dramatik səhnələr göstərilmişdir. Təqdim edilir ki, Sərbəst firqə çoxsaylı müqavimətlərə rast gəlmişdir. İsmət paşanın, Qazinin yaxın ətrafından olanlar bu firqənin yaranmasının əleyhinə idilər və müəyyən təbliğatlar aparırdılar. Belə hadisələrin baş verməsi Sərbəst firqədən olanları çox narahat edirdi. Böyük narataçılıqlar doğuran hallara baxmayaraq Atatürkün Sərbəst firqəyə maddi və mənəvi yardımı, Fəthi bəy, Nuri bəy, Təhsin bəy, bacısı Məqbulənin Sərbəst firqənin üzvləri olması firqənin digər üzvlərinin cəsarətini artırırdı. Belə xoş əlamətlərə baxmayaraq köhnə firqə ilə yeni firqə arasındakı münasibətlər düşmənçilik həddinə çatmışdı. Əsərdə hadisələr gərginləşdikcə buna uyğun olaraq obrazların xarakterləri daha aydın açılır, onları təhlil etmək daha da dolğunlaşır. Müəllifin əsərin “Nə üçün bələdiyyə seçkilərində iştirakın əleyhinə çıxırdım?” fəslində Qazinin xarakterindən bəhs etməsi təkcə Qazinin obrazını müəyyənləşdirmək üçün deyil, həm də baş verən hadisələrin və bu hadisələrdə onun rolunu görməyə imkan verir. “Məlum olduğu kimi, Qazi hər il bir yenilik çıxarır, kimsənin ağına və xəyalına gəlməyən hansısa məsələni ortaya atırdı. Bu ilin yeniliyi də, əvvəla, bələdiyyə seçkilərində qadınların iştirakı, sonra isə seçkilərin ümumi səsvermə əsasında aparılması idi.” (1, s. 268).

Sərbəst firqə hadisəsində olduğu kimi ölkədə baş verən hadisələr heç də həmişə Atatürkün gözlədiyi kimi olmurdu. Əhməd bəy Ağaoğlunun fikrincə, sərbəst firqənin yaradılmasını istəyərkən, Mustafa Kamal belə zənn etmişdi ki, özünün rəhbəri olduğu CXF-nin nüfuzu böyükdür və bələdiyyə seçkilərində otuz faiz seçici yeni firqəyə səs vermiş olsa da, digər hissəsi köhnə firqəni dəstəkləyəcək. Lakin bu belə deyildi. Xalq ilə xalq firqəsi arasındakı bağlılıq qırılmışdı. Xalq xalq firqəsinə dözməyə vadar edən iki cəhət var idi: birincisi qorxu, ikincisi isə Atatürkə qarşı

minnətdarlıq hissi. Buna görə də Atatürk yeni firqənin yaradılmasını qərara alınca əhali çox sevinmiş, sərbəst firqə az bir vaxtda böyük nüfuza malik olmuşdur. Sərbəst firqəyə inananlar, xüsusən də İzmirdə o qədər çox idi ki, hətta İsmət paşanın rəhbərlik etdiyi hökumət bu firqənin İzmirdə təşkilatlanmasının qarşısını almaq üçün təxribatlardan istifadə edirdi. Xalq firqəsinin tərəfdarları “Anadolu” qəzetində sərbəst firqəni dəstəkləyənləri təhqir etmiş və buna görə də xalq mətbəəyə hücum etmiş, nəticədə polisin atəş açması ilə bir uşaq dünyasını dəyişmişdir. “Qəzetin həmin gün çıxan nömrəsində İzmir xalqı şiddətlə təhqir edilmişdir. Bundan mütəəssir olan xalq mətbəəyə tərəf yollanır və mətbəənin önündə nümayiş keçirir... Mətbəənin içərisində polis nəfərləri xalqı qorxutmaq üçün camaatın üzərinə atəş açmış və atılan güllələrdən biri on dörd yaşında bir məktəbliyi öldürmüşdü... İzdihamın içərisindən bir qoca qucağında gətirdiyi bir uşağı birdən-birə Fəthi bəyin ayaqları altına ataraq:

- Bu da sizə bir qurban. Başqalarını da verərik. Yalnız sən bizi qurtar, - dedi və ağlayaraq Fəthi bəyin ayaqları altına sərildi.” (1, s. 277).

İzmir hadisələri xalqın hökumətdən narazılığını tam aydın göstərirdi. Firqələrarası münasibətlərdə gərginlik çox böyük idi. Lakin bunlara baxmayaraq, Qazi çox sakit görünürdü. O, baş verənlərə qarşı səs çıxarmır, Sərbəst firqəni daha yaxşı təşkilatlanmağa, seçkilərdə iştirak etməyə yönləndirir, baş verən qanunsuzluqları aradan qaldırmağa cəhd göstərmirdi. Fəthi bəylə Nuri bəy ondan bu hadisələrə münasibətini öyrənmək istəyərkən onlara diplomatik cavab verirdi: “Mən iki firqəyə də yardım edəcəyimi demişdim. Görürsünüz ki, siz mənim yardımımıza möhtac deyilsiniz. Xalq sizə tərəf axışır. Yardıma o biri firqə möhtacdır. Mənim cavabımı yardım kimi başa düşün və işinizi davam etdirin. Lazım gələrsə, sizə də yardım göstərəcəyəm.” (1, s. 283). Fəthi bəy və Nuri bəyin özlərini bu cavab qane etmiş kimi göstərdiyini yazan Ə. Ağaoğlu qeyd edir ki, əslində Atatürkün elə ən böyük məharəti də insanlara inam hissi verə bilmək qüdrətidir. O, baş verən çətinlikləri bu üsulla dəf edir, qarşısındakıların özlərini inanmış saydıqları halda o, öz işini görməyə davam edirdi.

Əhməd Ağaoğlu əsərdə Qazini qərribə və başa düşülməsi çətin olan bir insan kimi göstərir. Yazıcının fikrincə, Atatürk Sərbəst firqənin yaradılmasını təklif edərkən ağılına gəlməmişdi ki, xalq yeni firqəyə bu dərəcədə maraq edər. Atatürk yeni firqəni aradan qaldırmaq iqtidarında olduğu halda bunu etmir, qüruruna sığışdırmırdı. Bu hadisələrdə də Qazi mücadilə yolunu seçir. Bunu gören Fəthi bəy Sərbəst firqənin buraxılmasını istəyir. Lakin Qazi yenə öz sakitliyini saxlayır və xarakterinə sadıq qalır. O, müxalif firqəni mücadilə etməyə çağırır. Yeni yaranmış firqənin böhranlı vəziyyətdən çıxmaq üçün özünü buraxmasından başqa yolu yox idi. Heç kimin ağılına gəlməzdi ki, Atatürkün israrı ilə yaranmış bu firqənin taleyi belə olacaq. Əhməd Ağaoğlu sonadək Qazinin yeni firqə yaratmaq fikrinin səmimiyyətinə inanmışdı.

Sərbəst firqənin bağlanması son nöqtəni qoyan hadisə 15 oktyabr 1930-cu ildə məclisdə qaldırılan məsələ olmuşdur. İclas gecə saat birin yarısına qədər davam etmişdir. Firqənin ləğvi 17 noyabrda xalqa bildirilir. “Firqənin ləğv edilməsinə dair qərarın mətnini tərtib etdik və Fəthi bəylə Nuri bəyi bu mətni Qaziyə təqdim etmək üçün Cankayaya göndərdik. Onlar Qazinin hüsurunda İsmət və Kazım paşalar da daxil olmaqla bütün böyüklərin toplandığını görürlər. Fəthi bəy mətni Qaziyə təqdim edir. İsmət paşa firqənin ləğvi ilə bağlı qərardakı bəzi söz və ifadələrə münasibətini bildirir... Beləliklə, 1930-cu il avqustun 8-də təməli qoyulmuş Sərbəst firqə həmin il noyabrın 17-də, yəni heç yüz gün yaşamadan tarixə gömüldü.” (1, s.307).

Əhməd Ağaoğlunun müəllifi olduğu “Sərbəst firqə xatirələri” memuar əsəri aid olduğu janrın çox qiymətli bir nümunəsidir. Bu əsər vasitəsilə demokratiya, insan hüquq və azadlıqları qorunan müstəqil dövlətin quruculuğunda aparılmış mübarizənin nə qədər çətin və keşməkeşli olduğunu görürük. Həmçinin əsərdə dövlət quruculuğu uğrunda həyatlarını qurban vermiş, bu yolu özlərinə məslək seçmiş bir çox insanın şəxsiyyəti ilə tanış oluruq. Bunlardan biri də Atatürkdür. Əsərdə bu qüdrətli şəxsiyyətlərin həyat yolunun qələmə alınması müasir dövrümüz üçün də aktualdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Ağaoğlu Əhməd. Seçilmiş əsərləri, Bakı: “Şərq-Qərb”, 2007, 392 s.

2. Ağaoğlu Əhməd. Altmış yeddi il sonra, "Azərbaycan" jurnalı, 2019, №1, s.36-64
3. Ağaoğlu Əhməd. Şuşa, Peterburq və Paris xatirələri (Atatürkə iki məktub), Bakı: "Çapır" yayınları, 2019, 125 s.
Türkiyə türkcəsində
4. Ağaoğlu Samet. Babamdan hatıralar, Ankara: "Zerbamat" neşriyat evi, 1940.
5. Ağaoğlu Sürəyya. Bir ömür böylə keçdi, İstanbul: "Ağaoğlu" yayın evi, 1984, 255 s.

XÜLASƏ

Məqalədə Əhməd Ağaoğlunun sərbəst firqə xatirələri tədqiq edilir. Bu əsər Türkiyədə Sərbəst firqənin yaranmasına həsr edilmişdir. Əhməd Ağaoğlu həmin bu əsər vasitəsilə Mustafa Kamal Atatürkün xarakterini səciyyələndirmiş, onunla bərabər xatirələrində həmin dövrdə İsmət paşa, Kazım paşa, Fəthi bəy obrazlarını da canlandırmışdır. Xatirələrdə firqələrarası mücadilədən bəhs edilir, daha sonra isə Sərbəst firqənin özünü buraxması haqqında məlumat verilir. Və yenə də hadisələrin mərkəzində Mustafa Kamal Atatürk durur və onun obrazının cizgiləri Əhməd bəy Ağaoğlunun qələmindən oxuculara təqdim olunur.

Açar sözlər: Sərbəst firqə, Xalq firqəsi, bələdiyyə seçkiləri, İzmir hadisələri

Rəyçi: prof.V.S.Sultanlı

AYNUR CEYHUN qızı İMANOVA

II kurs magistrant

Bakı Dövlət Universiteti

MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏNİN "STALINLƏ İXTİLAL XATİRƏLƏRİ" NİN MÖVZU, PROBLEM VƏ JANR ÖZƏLLİKLƏRİ

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatında yaranan memuar nümunələrinin əksəriyyətində milli istiqlal mübarizəsinin təsviri əsas mövzu olaraq seçilmişdir. Bu da təbiidir. Çünki mühacirət ədəbiyyatını təmsil edənlərin böyük əksəriyyəti istiqlal mübarizəsinin bu və ya digər dərəcədə təmsilçisi olmuş, müstəqil dövlətçilik məfkurəsinin yaranması, formalaşması və inkişafında əllərindən gələni əsirgəməmişlər. Bu mənada Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin "Stalinlə ixtilal xatirələri", Hüseyn Baykaranın "Azərbaycan istiqlal mücadiləsi tarixi", Əlimərdan bəy Topçubaşovun "Sönməz mayak", Əziz Alpoutun "Hayatımın hekayələri", Mehmet Altunbayın "Hürriyyətə uçan türk", Ceyhun Hacıbəylinin "Bir il xəyallarda və ya bütöv bir ömür", Əbdülvahab Yurdseverin "Azərbaycan istiqlal savaşından səhnələr", Nağı Şeyxzamanlının "Azərbaycan istiqlal mücadiləsi xatirələri" və başqa əsərlər diqqəti çəkir.

Bəhs olunan əsərlər içərisində Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin "Stalinlə ixtilal xatirələri" əsəri özünəməxsusluğu ilə maraq doğurur. Məlum olduğu kimi, M.Ə.Rəsulzadə yalnız Azərbaycan xalqının deyil, bütövlükdə Türk dünyasının ən böyük şəxsiyyətlərindən biridir. O, həyatını bütünlükdə siyasətə, millətinin inkişafına həsr etmiş, hələ 34 yaşında ikən Azərbaycanın dövlət başçısı olmuşdur. Erkən yaşlarından başlayaraq o, çətin və mürəkkəb bir savaşa qoşulmuş və bu savaşın sonucu olaraq 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini yaratmışdır. Kimliyi silinməyə çalışılan bir millətin varlığını ona xatırlatmış, əsarət altında olan torpaqları azad etmişdir. "Azərbaycan xalqının taleyinin bir parçası olan Rəsulzadənin mənalı həyatına, dolğun yaradıcılığına bu gün ani bir nəzər salmaqla biz Vətənə, müstəqil Azərbaycana sədaqət timsallı böyük bir şəxsiyyətin canlı obrazı ilə görüşürük. Sözsüz ki, bu sədaqət, bu sevgisi ilə o, Azərbaycan xalqının məhəbbətini qazanmış və qəlblərdə əbədi məskən salmışdır. Rəsulzadə prinsipə sədaqətin, məfkurəyə bağlılığın, səbr və fədakarlığın, əzm və qüdrətin timsalı idi." (1, s. 28). O, mühacirətdə yaşadığı illərdə də heç vaxt əqidəsindən dönməmiş, ömrünün sonlarına qədər Azərbaycanın azadlığı və istiqlaliyyəti uğrunda mübarizəsini böyük fədakarlıqla davam etdirmişdir. Dünyasını dəyişəndə də üç dəfə "Azərbaycan" sözünü təkrar etməsi onun doğma vətənə ilahi sevgisinin sübutudur.

İlk dəfə 1954-cü ildə “Dünya” qəzetində “Bir türk milliyətçisinin Stalinlə ixtilal xatirələri” adı ilə hissə-hissə çap olunan bu əsər qısa bir zamanda geniş oxucu auditoriyası qazanmışdır. “Əslində müəllif XX yüzilin əvvəllərindən 1922-ci illərə qədərki dövrü Stalinlə bağlı – onun iştirakı ilə təsvir edir. Stalinin bir şəxsiyyət kimi real obrazını yaratmağa cəhd etdiyindən onu xarakterinin real cizgilərilə verə bilmiş, şəxsiyyəti haqqında birtərəfli, ifrat fikirlərin təsirinə qapılmamışdır” (3, s. 395).

Xatirələrdən öyrənirik ki, M.Ə.Rəsulzadəni Stalinlə tanış edən əmisi oğlu, yenicə siyasət aləminə atılmış Məhəmməd Əli olmuşdur. Həmin dövrdən başlayaraq onlar birlikdə Çar Rusiyasına qarşı mücadilə aparmağa başlamışdır. Ancaq bir müddət sonra Məhəmməd Əmin bəy Stalini yaxından tanımış və onların yolu ayrılmışdır. Fərqli siyasi görüşlərə malik olsalar da Stalin M.Ə.Rəsulzadənin gücündən və get-gedə artan nüfuzundan bəhrələnmək üçün onu öz tərəfinə çəkmək istəyirdi. “Məhəmməd Əmin Stalinlə ideya və məslək cəhətdən uzaq və barışmaz olsa da, mübarizə meydanında bir müddət yaxın olmuşdur. Bu yaxınlıq bəzi hallarda sadəcə xeyirxahlıqla yox, hər ikisinə yenidən həyat bəxş etməklə nəticələnmişdir. Məhəmməd Əminin bioqrafiyasında yazanlar göstərir ki, o, Stalini 1907-ci ildə Bakıda neft quyusuna salıb boğmaq istəyənlərin əlindən xilas etmişdir. O, İstanbulda Kamoya və digər inqilabçılara da beləcə həyatbəxşedici yardım əli uzatmışdır.” (2, s.105)

Xatirələrdən onu da öyrənirik ki, Stalin M.Ə.Rəsulzadəni mənən öldürmək və təmsil etdiyi milli dəyərləri bütünlüklə ortadan qaldırmaq yolunu seçir və bu planını həyata keçirə bilmək üçün onu ölümdən xilas edir. Ancaq Məhəmməd Əmin bəyin iradəsi və siyasi zəkası Stalinin niyyətini həyata keçirməyə imkan vermir. Həbsxanada görüş zamanı Stalinin öz siyasi rəqibinə qarşı münasibəti aralarındakı dialoqda üzə çıxır: “Çar istibdadına qarşı mücadilələrinizi, sizin inqilabi hərəkətdəki rolunuzu və əhəmiyyətinizi bilirəm. Bu inqilab üçün gərəkli bir şəxsiyyət olduğunuzu təqdir edirəm. Siz nə öldürüləcəksən, nə də ömrü boyu həbsxanalarda çürüdüləcəksən bir insansınız. Məncə sizə azadlıq verilməlidir: istəsəniz burada qalın, istəsəniz mənimlə bərabər Moskvaya gedək – ki bunu mən sizə şəxsən tövsiyə edirəm, çünki buradakılar sizi rahat buraxmayacaqlar” (4, s. 19). Onların hər ikisi Çar Rusiyasına qarşı mübarizə aparmışdılar və bu imperiyanın yıxılmasında önəmli rol oynamışdılar. Onları birləşdirən ideya yaxınlığı idi.

Məhəmməd Əmin bəy Stalinin xarakterini açmaq üçün müxtəlif lövhə və epizodlardan istifadə etmişdir. Məsələn, aşağıdakı parçaya nəzər yetirək:

“Salon-vaqonda yemək süfrəsi başında ikən qatarımız qələbəlik bir stansiyada dayandı; burada bir az gözləyəcəkdik. Stalin Məhəmməd Əliyə: “Pərdələri endir”, - dedi. Məhəmməd Əli:

- Yoldaş Stalin, bu niyə? – deyər soruşdu.

- Bayırdakılar masamızı görməsinlər, - dedi.

- Görürlər görsünlər, nə olacaq ki?..

- Qulaq asın, necə yəni nə olar, səfəlet və məhrumiyyət içində olan xalq bizim bolluq içində olduğumuzu görsə, inqilab olar, bilmirsən?” (4, s. 31).

Xatirələrdə qeyd olunur ki, M.Ə.Rəsulzadənin Azərbaycan müsəlmanları içərisində nüfuzunu nəzərə alan Stalin öz məqsədləri baxımından ondan istifadə etmək üçün şirnikləndirici təkliflər edir. Hətta onun yanında Cənubi Azərbaycanla Şimali Azərbaycanın birləşdirilməsi, bolşevik inqilabının həyata keçirilməsi metodları yönündə söhbətlərin aparılması, bir səmimiyyət atmosferi yaratmağa cəhd göstərməklə əslində Rəsulzadəni Sovet hökuməti ilə əməkdaşlıq etməyə cəlb etmək niyyətindən qaynaqlanır.

“ - Yoldaş Kalinin, Azərbaycanı Azərbaycana birləşdirmək istəmirsiniz?! – deyər Stalin ona xitab etdi. O isə dayanmadan əli ilə sərt bir jest edərək:

- Yox, yox, istəmirəm, - dedi” (4, s. 48).

Ancaq onun bütün bu cəhdləri nəticəsiz qalır. M.Ə.Rəsulzadə Stalinin niyyətini çox gözəl anladığından Şərqi öyrənmək adı altında qurulan cəmiyyətə rəhbərlik etməsini istədiyində sədr ola bilməyəcəyini, ancaq bir üzv olaraq işləyə biləcəyini bildirir. Sonra bu cəmiyyətin elmi deyil, siyasi bir cəmiyyət olduğunu öyrənir və üzv belə olmayacağını bildirərək bütün təklifləri rədd edir. M.Ə.Rəsulzadənin kommunist ideologiyasının bir parçası halına gətirmə cəhdlərinin ən maraqlısı Şərq millətləri kommunist universitetindəki bir qrup tələbədən gəlir. “Universitetimizdə “Şərq el-

lərində inqilab hərəkatı” kafedrası boşdur. Buraya təyin edilmək üçün səlahiyyət sahibi bir professor axtarırlar. Düşündük-daşındıq, bu kafedraya sizdən daha səlahiyyətli bir professor tapılmaz qənaətinə gəldik.” (4, s. 43). M.Ə.Rəsulzadə tələbələrini qırmaq istəmədiyindən onlarla işləyə bilməyəcəyini bildirir. “Mənim söyləyəcəklərimi siz daima qeyd-şərtlə qəbul edəcək, bu müsavətçi əcəba, hadisələri doğrumu izah edir? – deyə düşünəcəksiniz. Mən də daima mənim söylədiklərimi bu kommunistlər əcəba, tam bir etimadla dinləyirlərmi? – deyə düşünəcəyəm. Nəticədə, “nə məndən sizə yaxşı bir müəllim, nə də sizdən mənə yaxşı bir tələbə olmaz!” (4, s. 15).

Hər hərəkatının müşahidə edildiyi bir mühtdə min bir sıxıntı içərisində həyatına davam edən Rəsulzadə fəaliyyətini elmi araşdırmalara yönəldir. ““Rumyansev muzeyi” deyilən Moskvanın əski mədəni müəssisəsi yaşadığımız evin yerləşdiyi məhəllədə idi. Burada müəzzəm bir kitabxana var idi. Oraya getməyə qərar verdim. Azərbaycan tarixi və müxtəlif mövzular üzərində araşdırmalar aparırdım. Yarıac, yarıçılpaq bir vəziyyətdə hər şeyi unutmuş, kitablara dalmışdım.” (4, s. 37).

Moskvada göz həbsi altında keçən sürgün illərində Rəsulzadə artıq özünə ağır gələn bu vəziyyətdən qurtulmaq axtarışına başlayır. Azərbaycanın istiqlal yolunda çalışmaq əzmindən bir an belə dönməyən Məhəmməd Əmin bəy Moskvadan qaçaraq istiqlal yönündə fəaliyyətini davam etdirmək istəyirdi. O, 1922-ci ilin yayında kitabxanalarda işləmək, Mark və Bartold kimi tanınmış alimlərdən məsləhət almaq bəhanəsilə Leninqrada yollanır. Dostlarının, xüsusilə tatar filosofu və maarifçisi Musa Begiyevin vasitəsilə Finlandiyaya keçir. Bir aya qədər Helsinkidə tatar koloniyasında müsafir kimi qaldıqdan sonra dəniz yolu ilə Berlinə, sonra isə İstanbula gedir. “Bir ay Finlandiyada qaldıqdan sonra Əlimərdan bəy Topçubaşovun təşkil etdiyi pasport və viza ilə Fransaya, oradan isə Türkiyəyə gedən M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycan mühacirətini vahid təşkilatda birləşdirməyə nail olmuş, ciddi elmi, siyasi, ədəbi-tənqidi yazıları, tərcümələri ilə mətbuatda ardıcıl və səmərəli şəkildə fəaliyyət göstərmişdir.” (5, s. 75).

Göründüyü kimi, M.Ə.Rəsulzadənin bu xatirələri qələmə almaqda məqsədi özünün də iştirakçısı olduğu siyasi prosesləri və Stalinlə şəxsi münasibətləri zamanı apardığı müşahidələr əsasında onun bədii obrazını yaratmaq olmuşdur.

M.Ə.Rəsulzadənin ədəbi-bədii və nəzəri-kulturoloji irsinin öyrənilməsinə münasibətdə bəzən qeyri-peşəkarlıq özünü göstərir. Yazıçı-ədəbiyyatşünas Elçinin doğru qeyd etdiyi kimi, “Bu böyük şəxsiyyətə populist münasibət onun zəngin ədəbi-siyasi irsinin elmi əsaslarla öyrənilməsinə mane olmuşdur. Bu şəxsiyyət, onun yaradıcılığı və fəaliyyəti həm jurnalist, həm də ədib qələmi ilə təsvir və tərənnüm edilmişdir, lakin hələ həqiqi elmi qiymətini almamış, haqqında kəsərli tədqiqatçı sözü deyilməmişdir.” (1, s. 27).

Bütövlükdə Məhəmməd Əmin bəyin “Stalinlə ixtilal xatirələri” əsəri Azərbaycan ədəbiyyatında siyasi memuar janrının orijinal, bənzərsiz nümunələrindən biridir. Təəssüf ki, indiyədək mühacirət ədəbiyyatının bu qiymətli abidəsi siyasi memuar janrı kontekstində təhlil obyektinə çevrilməmişdir. Bu isə təbii olaraq xatirələrin gerçək mənada elmi dəyərini almasına imkan verməmişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Elçin. Seçilmiş əsərləri (10 cildə), 8-ci cild, Bakı: “ÇİNAR-ÇAP” nəşriyyatı, 2005, 551 s.
2. Qurbanov Şamil. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Bakı: “Nurlan” nəşriyyatı, 2001, 132 s.
3. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı. İki cildə, II cild, Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2007, 564 s.
4. Rəsulzadə Məhəmməd Əmin. Bir türk milliyyətçisinin Stalinlə ixtilal xatirələri, Bakı: “Qanun” nəşriyyatı, 2010, 132 s.
5. Sultanlı Vaqif. İstiqlal sevgisi, Bakı: “Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2014, 252 s

XÜLASƏ

Təqdim edilən məqalədə Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı nümunələrindən biri, bütövlükdə Türk dünyasının ən böyük şəxsiyyətlərindən biri sayılan Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin “Stalinlə ixtilal xatirələri” əsərindən bəhs edilir. M.Ə.Rəsulzadənin Stalinlə tanışlığı, onunla birlikdə Çar

Rusiyasına qarşı mücadiləsi, sonralar yollarının ayrılması məqalədə tədqiq edilir. Memuardan olur ki, Stalin Rəsulzadəni seçdiyi yoldan çəkəndirməyə çalışmış, ancaq Məhəmməd Əmin bəyin iradəsi və siyasi zəkası Stalinin niyyətini həyata keçirməyə imkan verməmişdir. Məhəmməd Əmin bəy Stalinin xarakterini açmaq üçün müxtəlif lövhə və epizodlardan istifadə etmişdir. Ümumiyyətlə, adı çəkilən əsərdə M.Ə.Rəsulzadənin iştirakçısı olduğu siyasi proseslər və Stalinlə şəxsi münasibətləri zamanı apardığı müşahidələr əsasında onun bədii obrazı yaradılmışdır.

Açar sözlər: Mühacirət ədəbiyyatı, Çar istibdadı, bolşevik inqilabı, milli məfkurə, azadlıq.

Rəyçi: prof.V.S.Sultanlı

TÜRKAN HÜSEYN qızı HÜSEYNZADƏ

II kurs magistrant,

Bakı Dövlət Universiteti

V SİNİF ƏDƏBİYYAT DƏRSLƏRİNDƏ FƏNDAXİLİ İNTEQRASIYADAN İSTİFADƏ İMKANLARI

Hər bir şəxsiyyətin həm formalaşmasında, həm də inkişafında məktəb xüsusi və əsas rol oynayır. Ona görə də məktəbdə tədris olunan fənlər kimi mövzular da xüsusi seçilir. Fənlər arasında ədəbiyyat fənninin xüsusi rolu vardır. Çünki məhz bu fənn vasitəsilə şagird ətraf aləmi, cəmiyyəti dərinlən dərk edir, düzgün şəxs kimi formalaşır. Bu fənn şagirdlərə doğruluğu, vətənpərvərliyi, ailə sevgisini, bir sözlə insani hissləri aşılayır. Ona görə də bu fənni tədris edən müəllim fənninə daha diqqətli, həssas yanaşmalıdır. Bütün fənn müəllimlərinin birinci vəzifəsi tədris etdiyi fənni şagirdə sevdirmək olmalıdır. Bunun üçün düzgün metodlardan istifadə etməli, uşaqlarda motivasiya yaratmağı bacarmalıdırlar. Fənni sevdirmək, dərinlən izah etməyin digər bir yolu da fəndaxili əlaqə yaratmaqdır. Belə olan halda şagird keçilən mövzunu daha yaxşı mənimsəyir, həmçinin digər keçilən mövzularla əlaqə yaradılan zaman keçmiş dərsləri xatırlayır. Həm də müxtəlif mövzuların əlaqələndirilməsi öyrədilən materialların daha rahat, asan mənimsənilməsinə, obrazlı təfəkkürün inkişafına kömək edir. Belə əlaqələndirmə olan zaman şagirdlər bir həqiqəti də dərk edirlər ki, təbiətdə və cəmiyyətdə olan hər şey bir-biri ilə əlaqəlidir, bir-birindən asılıdır. Deməli, bu mənada, ədəbiyyat fənninin tədrisi prosesdə fəndaxili inteqrasiyanın rolunun müəyyənləşdirilməsi aktual məsələlərdən biridir.

İnteqrasiya özü nə deməkdir?

“İnteqrasiya” latın dilindəki “interger” sözündən olub, “bərpa olunma”, “doldurma”, “hissələrin bütöv bir tam halında birləşməsi”, “bütöv”, “bütövləşmə” deməkdir. Yəni inteqrasiya hissələrin birləşməsi, bütövləşməsi mənasını bildirir. Savadı olan hər bir insan ətrafda baş verən hadisələrin yaranma səbəbini açıqlamalı, ona münasibət bildirməyi bacarmalıdır. Müasir dövrimizdə təhsil də öyrənmələrdən bunu tələb edir.

Bəs inteqrasiyadan nə kimi istifadə olunur? Bildiyimiz kimi, məktəbdə tədris olunan fənlər arasında bağlılıq, əlaqə var. Əslində, bu bağlılıq sadəcə müasir dövrdə yox, keçmişdə də olub; bütün dövrlərdə fənlər bir-biri ilə sıx əlaqədə olmuşdur. Nəsirəddin Tusi yazırdı ki, “şagird hansı fənni öyrənmək, o sahədə ixtisas sahibi olmaq istəyirsə, o fənlə əlaqəsi olan bütün elmlər və sənətlərlə tanış olmağa həvəs göstərməlidir, məsələn, yazı-pozu sahəsində mütəxəssis olmaq istəyən başqa əlaqədar elmlərdən, ədəbi fənlərdən baş çıxarmalıdır”. Müasir təhsil sistemində də bu məsələ xüsusi qabardılır. Tədris zamanı şagirdlərdən tələb olunur ki, müəllimlərinin yardımını vasitəsi ilə fəndaxili, fənlərarası əlaqələri tapıb üzə çıxarmağı bacarsınlar.

Fəndaxili əlaqə: bir fənn daxilində bir neçə mövzunun, bölmənin arasındakı əlaqənin qurulmasına xidmət edir. Naxçıvan Dövlət Universitetinin əməkdaşı Rumiyyə Piriyyəva fəndaxili inteqrasiyanı bu cür izah edir: “Fəndaxili inteqrasiya müəyyən bir fənnin aşıladığı anlayış, bilik və bacarıqların əlaqələndirilməsi, fənn daxilində səpələnmiş faktların sistemləşdirilməsidir. Bu mənada inteqrasiya olunmuş məzmun informativ cəhətdən daha tutumlu olur, şagirdlərin daha əhatəli kateqoriyalarla düşünmə bacarığı formalaşdırılmasına kömək edir” O göstərir ki, təhsilin ibtidai

pilləsində fəndaxili inteqrasiyadan daha geniş istifadə olunur. Çünki bu cür inteqrasiyada dəyərlərin dərinədən dərk olunması xüsusidən ümumiyyə və ya ümumidən xüsusiyyə doğru ola bilər.

Fəndaxili inteqrasiya iki cür olur:

- 1.üfüqi;
2. şaqüli inteqrasiya (1, s. 6).

Üfüqi inteqrasiyada əsas məsələ budur ki, burada məzmun xətləri əlaqələndirilməklə fəndaxili inteqrasiyadan istifadə olunur.

Şaqüli inteqrasiyada isə sinifdən-sinfə tədricən genişlənən məzmun xətləri arasında varislik təmin olunur.

İnteqrasiyanın aşağıdakı növləri də var:

1. Fənləri əlaqələndirilərək inteqrasiya:
  - a) İki fənni uyğunlaşdıraraq;
  - b) Bacarıqları inteqrasiya edərək;
  - c) Bir fənn çərçivəsində inteqrasiya;
  - d) Sərbəst inteqrasiya.
2. Fənləri birləşdirilərək inteqrasiya:
  - a) Fənnə əsaslanaraq;
  - b) Mövzuya əsaslanaraq;
  - c) Layihələrə əsaslanaraq;
  - d) Digər şərtlərə əsaslanaraq.

Ədəbiyyatda fəndaxili əlaqə dedikdə isə, ilk növbədə, eyni sinifdə və müxtəlif siniflərdə söz sənətinin, hər hansı bir mövzunun, problem üzrə əlaqələndirilməsi başa düşülür. Təcrübələr də göstərir ki, şagirdlər dərslərdə inteqrasiya yaradılan zaman mövzunu daha dərinədən, daha mükəmməl mənimsəyir, dərs yaddaqalan olur, dərslər maraqlı, “rəngarəng” olur və şagirdlərdə yaradıcılıq, tədqiqatçılıq meyilləri yaranır (6, s. 9).

V sinif ədəbiyyat dərslərinə nəzər saldıqda məlum olur ki, yeni dərslərdə və metodik vəsaitdə bütün ədəbi-bədii materialların interaktivlik zəmində öyrədilməsi imkanları diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. Bu da, təbii ki, müsbət haldır.

V sinif şagirdi ədəbiyyat fənni ilə yeni tanış olur. Lakin bu günə qədər o, əlifba, oxu kimi dərsləklə tanış olub, ibtidai sinif müəlliminin köməyi ilə bir çox ədəbi əsərlərə müraciət edib, sinifdən xaric oxu üçün kiçik şeirlər əzbərləyib, mətnlər öyrənib. Bu səbəbdən də, V sinif ədəbiyyat fənnini tədris edən müəllim təlim prosesində aşağı sinif dərsləklərindəki əsərlərlə əlaqə yarada bilər. Belə ki, V sinifdə tədris olunan mövzulardan biri də Bəxtiyar Vahabzadənin “Ağ saçlar” şeiridir. Şeir adından kimin ağ saçlarından danışıldığı məlum olmur, yəni şeirin hansı mövzuda olması şagirdlərə ilk öncə məlum olmur. Müəllim uşaqlara “Məktəb yolları” şeirini xatırlada bilər. O şeirdə bir çox yollar olduğunu, lakin bir yolun hər zaman insan xatirində qalacağını, hətta qocalanda belə unutmayacağını söyləyir. Bu yol məhz məktəb yoludur. Şagirdlər müzakirə yolu ilə şeiri xatırlayır, məzmununu danışır, hətta sinifdə hansına şagird əzbərdən də söyləyə bilər. Ondan sonra müəllim yeni dərslə, Bəxtiyar Vahabzadənin “Ağ saçlar” şeirinə qayıdır. Orada da məktəbdən, müəllimdən danışıldığını söyləyir.

Əzəmətli bir binanın qarşısından **hər keçəndə**

Dayanıram... Gizli bir hal doğur məndə.

Bu binanın duruşunda nə **hikmət** var!

Çoxdur onun qarşısında məntək ayaq saxlayanlar...

O, məktəbdir. o anadır, o şüarlar çırağıdır,

Dünyaları dəyişdirən pək əməllər ocağıdır.

Hər daşında, kərpicində mənim min bir xatirəm var.

Bunu ancaq duya bilər bu hiss ilə yaşayanlar (4, s.18).

Şeir sonunda məlum olur ki, ağ saçlar ömrünü, gününü uşaqların təlim-tərbiyəsinə həsr edən müəlliminin ağ saçlarıdır... Şeir sonunda uşaqlara ədəbiyyat nəzəriyyəsinə heca vəznə barədə ümumi məlumat verilir. Müəllim nəzəriyyəni daha yaxşı öyrətmək üçün uşaqlardan hansı şeirləri bildiyini soruşa bilər, sonra uşaqlar söylədikləri şeirlərin bəndlərinə diqqət edərək heca vəzninə

uyğun gəlib, gəlmədiyinə fikir verir, sonda dəqiq nəticəni söyləyə bilərlər. Əlbəttə, müəllim fikirlərin doğru olub-olmadığını söyləməli, səhvləri izah etməlidir. Bu yolla uşaqlar həm keçən dörd ildə əzbərlədikləri şeirləri xatırlayacaqlar, həm də heca vəzninin mahiyyətini daha dərinlən mənimsəyəcəklər. Çünki müasir təhsil əzbərçilik məktəbi deyil, məntiq, təfəkkür məktəbidir. Bu gün bizlərə yalnız uşağın tərifi əzbərdən deməsi lazım deyil, bununla yanaşı o öyrəndiyini tətbiq etməyi də bacarmalıdır.

V sinif şagirdinə Nizami Gəncəvinin “Kərpickəsən kişinin dastanı” əsəri tədris olunur. Şagirddən əsəri təhlil etmək tələb olunur. Əsərin standartı 1.2.2; 1.2.4; 1.1.2; 3.1.3. şəklindədir (3, s.171). Bu əsəri tədris etməkdə məqsəd budur ki, şagirdlərdə yazılı və şifahi nitq inkişaf etsin, təhlil etmə bacarıqları təkmilləşsin, uşaqlarda əməyə və əməkçi insanlara qarşı sevgi, rəğbət hissləri oyansın. Bu əsərdə inteqrasiyadan istifadəni Təhsil Problemləri İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Asya Bəkirova, müəllim əsəri keçən zaman şagirdlərdən əmək mövzusunda yazılmış şeirlərdən nümunə çəkmələrini tələb edə bilər, şəklində izah etmişdir.

Məqaləni oxuyan zaman belə qənaətə gəlirik ki, bu əsəri tədris edən müəllim asanlıqla folklorla əlaqə yarada bilər. Şifahi xalq ədəbiyyatımızın dəyərli, ilk nümunələri olan əmək nəğmələri ilə bu əsər arasında inteqrasiya yarada bilərik. Beləliklə, şagirdlər folklor nümunələri ilə tanış olar, onları da əzbərdən söyləyə bilərlər.

Həmçinin, V sinif şagirdlərinə ədəbiyyat fənnini tədris edən müəllim bilməlidir ki, uşaqlar bundan bir il öncə, yəni, IV sinifdə Nizami Gəncəvinin “Az danışmağın gözəlliyi” adlı şeirini keçmişlər. Şair burada da gənclərə nəsihət, tövsiyə verir. Həmin müəllim bu ilki “Kərpickəsən kişinin dastanı” əsəri ilə “Az danışmağın gözəlliyi” adlı şeir arasında əlaqə yarada bilər. Bunu da bilmək lazımdır ki, V sinif şagirdləri həm də III sinifdə tədris alarkən Nizami Gəncəvinin həyatı haqqında kiçik məlumat almış, onun “Xəmsə”sinin olduğunu öyrənmiş və “Fitnə” haqqında olan hekayə ilə tanış olmuşlar. Bütün bunlarla inteqrasiya yaradaraq Nizami haqqında daha geniş, dolğun məlumat verib, yeni dərsi keçmək olar.

V sinif dərslərinə nəzər saldıqda Süleyman Rüstəmin “Azərbaycana gəlsin” şeirini görürük. Bu şeir uşaqlarda vətən sevgisi oyadır. Xüsusilə şagirdlər Azərbaycanın gözəlliklərini şeir vasitəsilə dərinlən duyurlar. Şeirə keçməmişdən öncə müəllim uşaqlardan “vətən nədir?”, “niyə “ana vətən” deyirik?”, “vətən sevgisi nədir?”, “hardan başlanır vətən” tipli suallar verə bilər. Təbii ki, cavablar müxtəlif olacaq. Bu isə V sinif şagirdlərinin öz düşüncələri, fikirləri olacaqdır. Sonra isə inteqrasiya yaratmaq üçün müəllim “kim vətənə dair başqa şeir bilir?” sualı ilə sinifə müraciət edə bilər. Uşaqlar ötən dörd ildə öyrəndiklərini xatırlayacaqlar. İbtidai sinifdə uşaqlar hələ birinci sinifdə təhsil alarkən Kamal İsgəndərin “Anamızdır Azərbaycan” şeirini keçmişlər. Məqsəd altı, yeddi yaşlı uşaqların qəlbində vətən sevgisi oyandırmaqdır. Bu şeirdə Azərbaycanın görməli yerlərinin, Şahdağ, Göygölün adı çəkilir.

Bir tarixdir Azərbaycan,
Min bürcü, min qalası var.
Şahdağ kimi uca dağı,
Göygöl kimi aynası var.

Həmçinin şeirdə milli qəhrəmanlarımızdan: Koroğlu, Cavanşirdən bəhs edilir. Şeirinin sonunda Azərbaycanın anamız olduğu vurğulanır.

V sinifdə keçilən Süleyman Rüstəmin şeirində də vətənin gözəlliyindən, insanların sədaqətindən, bir-birinə qarşı hörmətindən bəhs edilir. Müəllim bu iki şeir arasında inteqrasiya yarada bilər. Əlavə olaraq da, ikinci sinifdə keçilən Əhməd Cəmilin “Vətən” şeiri ilə həmin şeir arasında inteqrasiya yaratmaq mümkündür. Bu şeirdə də vətənin dupduru göllərindən, yamyaşıl çöllərindən, dağlarından, düzlərindən, dərələrindən söz açılır. Hər iki şeir insanda vətən sevgisi oyadır.

V sinifdə uşaqlar bədii təsvir ifadə vasitələri ilə: epitet, metafora, mübaliğə və digərləri ilə tanış olurlar. Nəzəriyyəni izah etdikdən sonra ötən illərdə və V sinifdə keçdikləri şeirləri xatırladıb həmin ifadə vasitələrini məhz həmin şeirdə tapmaları istiqamətində tapşırıq verilə bilər. Beləliklə də, şagirdlər nəzəri bilikləri tam şəkildə mənimsəyə bilərlər.

Sonrakı dərslərdə keçiləcək E. Zeynalovun “Oğru” hekayəsində də şagirdlər-dən təsvir vasitələrinin hissələrini və faktlarını müəyyən etmək tələb olunur. (1.1.5) Beləliklə, fəndaxili əlaqə yaranır, şagirdlər keçdikləri mövzuları daim xatırlayırlar və ən əsası, inteqrasiya yaratmaq bacarıqları inkişaf edir.

Şagirdlərə S.Əhmədlinin “Şəhidlər xiyabanı” hekayəsi tədris olunarkən də onlardan təsvir vasitələrinin hissələrini və faktlarını müəyyən etmək tələb olunur. Bununla yanaşı 5-ci sinif ədəbiyyat fənni üzrə müəllim üçün metodik vəsaitində deyilir ki, şagirdlərdən keçən dərslər (E.Zeynalovun “Oğru” hekayəsi) təsviri mətnin hissələrini müəyyən etmək tələb olunmuşdur. Bu dərslər yerinə yetiriləcək iş əvvəlki dərslərdəki fəaliyyətlərdən onunla fərqlənir ki, əsərin hissələrini müəyyən etməklə bağlı məsələlər daha incəlikləri ilə təqdim edilir. Bundan sonra şagird əvvəlki dərslərlə əlaqə yaradaraq hansı əsərdə hissələrin necə böldüyünü söyləyir. Və aradakı fərqi özü izah edir. Təbii ki, müəllim də bələdçi rolunu oynamalı, şagirdlərin səhvini, düzünü deməlidir.

M.Çəmənlinin “İgid Mübariz” əsəri də ədəbiyyat nəzəriyyəsi ilə inteqrasiya yaratmaq baxımından olduqca səciyyəvidir. Belə ki, bu əsərdə müəllim 1.1.5 standartına əsasən təsvir vasitələrini müəyyən etməyi tələb edə bilər. 1.2.4 standartına əsasən isə əsərin ideyası soruşulur. Bu zaman şagirdlər ideyanın nə olduğunu (yazıçının oxucuya çatdırmaq istədiyi fikir) bilməli, bu əsərdə onu müəyyən etməlidirlər. Sonra isə müəllim keçilən digər əsərlərdəki mövzunun ideyasının bu əsərdəki mövzu ideyası ilə üst-üstə düşdüyünü soruşa bilər. Beləliklə, V sinif şagirdləri həm ideya anlayışı dərindən tanış olacaqlar, həm də digər qəhrəmanlıq mövzusunda olan əsərləri xatırlayıb bu əsər ilə əlaqə yaratmağı bacaracaqlar.

Gördüyümüz kimi, ədəbiyyat dərslərində fəndaxili inteqrasiyanın imkanlarından istifadənin yüksək səviyyədə həyata keçirilməsi, həm dərslərin maraqlı keçməsinə, həm də şagirdlərdə yaradıcı fəaliyyətin, onlarda öyrən-mək, biliyi təcrübədə tətbiq etmək və digər bu kimi bacarıqların formalalaşdırılmasına imkan yaradır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu. Elmi əsərlər, cild 85, N-7, Bakı, 2018.
2. Ədəbiyyat fənni üzrə V sinif üçün metodik vəsait, Bakı: Bakı, 2012, 200 s.
3. Ədəbiyyat fənni üzrə V sinif üçün dərslük, Bakı: Təhsil, 2016, 208 s.
4. Həsənlı B. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası, Bakı: Müəllim, 2014, 136 s.
5. Yusifov F. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası Bakı: 2009, 162 s.
6. http://www.anl.az/down/meqale/az_muellimi/az_muellimi_aprel2009/77191.htm

XÜLASƏ

Məqalədə aktual mövzulardan biri olan V sinif ədəbiyyat dərslərində fəndaxili inteqrasiyadan istifadə imkanlarından bəhs olunur. “İnteqrasiya” latın dilində “interger” sözündən olub, “bərpa olunma”, “doldurma”, “hissələrin bütöv bir tam halında birləşməsi”, “bütöv”, “bütövləşmə” deməkdir. İnteqrasiya bütün elm sahələrində xüsusi yer tutur. Ədəbiyyatda fəndaxili əlaqə dedikdə isə, ilk növbədə, eyni sinifdə və müxtəlif siniflərdə söz sənəti, hər hansı bir mövzu, problem üzrə əlaqələndirilməsi başa düşülür. Təcrübələr də göstərir ki, şagirdlər dərslərdə inteqrasiya yaradılan zaman mövzunu daha dərindən, daha mükəmməl mənimsəyir, dərslər yadda qalan olur, dərslər maraqlı, “rəngarəng” olur və şagirdlərdə yaradıcılıq, tədqiqatçılıq meyilləri yaranır. V sinif ədəbiyyat dərslərinə nəzər saldıqda məlum olur ki, yeni dərslərdə və metodik vəsaitdə bütün ədəbi-bədii materialların interaktivlik zəmində öyrədilməsi imkanları diqqət mərkəzində saxlanılmışdır.

Açar sözlər: *inteqrasiya, ədəbiyyat, təlim, elm, təhsil*

Rəyçi: *dos.S.Ş.Mustafayeva*

**AĞARƏHİM RƏHİMOVUN “DƏLİNİN YADDAŞ XƏRİTƏSİ” – İNSANIN
MƏNƏVİ-ƏXLAQİ KEYFİYYƏTLƏR “XƏRİTƏSİ” KİMİ**

Ağarəhim Rəhimov nəsr əsərlərində obrazların xarakterlərinin inkişafı, dəyişməsi və formalaşmasında ziddiyyətli, mürəkkəb, sərt əxlaqi-mənəvi psixoloji halları önə çəkir, dramatism anlarından məharətlə istifadə edir. Yazıçı obrazları müxtəlif şəraitlərdə, ilk növbədə, digər insanlarla münasibətlərdə xarakterlər səviyyəsində ümumiləşdirir, daha sonra müəllifin yaradıcılıq meyarlarından süzüləndən sonra xüsusiləşərək, bəlkə də indi söhbət etdiyimiz, ya da gündə bir dəfə də olsa, gördüyümüz, ola bilsin ki, bizim özümüzündə ola biləcəyimiz obraz və obrazlar aləmi yaradır. Bu obrazların rəngarəngliyi, eyni zamanda təkrəngliyini biz A.Rəhimovun “Dəlinin yaddaş xəritəsi” əsərində dəgərə bilərik.

A.Rəhimovun “Dəlinin yaddaş xəritəsi” adlı miniatür hekayələrdən ibarət romanında xalqın müdrikliyi, əxlaqi-mənəvi düşüncələri, söykökə, adət-ənənələrə bağlılığı bədii təfəkkür süzgəcindən keçirilir. Bu əsərdə ayrı-ayrı insanların taleyindən, məişət və güzəranlarından, onların dünyada baş verən hadisələrə münasibətindən bəhs olunur. Gələcək nəsil humanist ideyalarla silahlandırılır. Təsvir olunan hər bir kiçik əhvalatda və bu əhvalatların ümumi fonunda təsvir olunan mənzərədə qaldırılan problemlərə əxlaqi-mənəvi dəyərlər, xalq ənənələri, psixologiyası və s. digər aspektlər baxımından yanaşılmasına əsasən romanda milli düşüncənin milli bədii nəsrədə necə inikas etdiyinin şahidi oluruq. Təsədüfi deyil ki, bu əsər roman janrı tipologiyasında “əhvalatlar romanı” kateqoriyasına aid edilir. Burada işlədilən ifadələr xalqın kamal dünyasından, milli bədii düşüncədən süzülüb gələn incilərdir. Əxlaqi-mənəvi aləmi zinətləndirən ideyalardır. Atalar sözləri, zərb-məsələlər, duyumlar, deyimlərdir. Bütün bunlar hamısı bir amala xidmət edir. Bu amal A.Rəhimovun bədii yaradıcılığının əsas sütununu təşkil edir: milli əxlaqi dəyərlərin möhkəmləndirilməsi və mənəviyyatın təkmilləşdirilməsi amalı. A.Rəhimovun “milli nəsr dünyası”nda (3, s.5) müəllif oxucusunu oxuduqca süjet axarlılığına ehtiyac olmayan rəngarəng, bəzən də yalnız ağ və qara tonların hakim olduğu düşüncələr, hadisələr və hislər burulğanına salır.

Müəllifin təqdimatında biz Zeynəb qarını əsərin “Xəzinə” (“Müdrək kəlamlar xəzinəsi”) adlı ilk hissəsində tanıyıyıq. Təsvir olunan hər bir kiçik hadisə “Dəlinin yaddaş xəritəsi”ndə oxucunu fərqli məkanlara aparır, həyatın, dünyanın ən müxtəlif insanları ilə qarşılaşdırır. Bu “xəritə” məhz Zeynəb qarının xəritəsi idi. Əsərdə onun adı ilə bağlı müxtəlif hadisə və əhvalatlar təsvir olunur. Dünyagörmüş bu qadın bilavasitə ya bu hadisələrin izləyicisi və dəyərləndiricisi, ya da birbaşa iştirakçısı mövqeyində çıxış edir. Yazıçının yeni tipli qəhrəmanı bizi rəmzi xəritənin istənilən bir nöqtəsinə aparır, lakin sonda öz vəzifəsini icra edərək uzaqlaşır. Zeynəb qarı əsər boyu sanki oxucusu ilə birgə hadisələri yaşayır, öz xəritəsinin izlərini bizim təfəkkürümüzdə naxış kimi işləyir. Romanın “Dəlinin yaddaş xəritəsi” adlanması təsadüfi deyil, bu birbaşa olaraq Zeynəb qarı obrazı ilə bağlıdır. Əsəri ümumi məntiqi məzmunu əsaslanaraq “Ağıllının yaddaş xəritəsi” də adlandırmaq olar. Bu “xəritə”də ən ağıllı adamdan ən dəli insana qədər hər kəs özünü tapa bilər. Bəlkə də, ağıllı ilə dəli elə eyni məfhumdur?! Zeynəb qarı hərtərəfli mükəmməl obrazdır, lakin reallıqda belə ağıllıların, həyatın hər yerində insanların qarşısına çıxıb onlara real olan, amma “həyatdan olmayan” fikirləri söyləməsi insanlar tərəfindən ziddiyyətlə qarşılanır. Bu fikirlərin ünvanlandığı subyektlərin heç də hamısı, bunların “ağıllı” fikirlər olmasını qəbul etmir. Həmin fikirlər əsərin ümumi ideyasına xidmət edir. Biz buna əsərin sonuncu hekayəsində (“Halallıq”) Zeynəb qarının halallıq istəməsi və dünyaya ilə sağollaşmaq getməsinin əks olunduğu epizodda şahid oluruq. O, öz sözlərində bunu vurğulayaraq əsəri tərk edir: “ – Az ömür sürməmişəm, bu illər ərzində anladım ki, ən qüdrətli şey ağıldır...” (5, s. 606). Artıq əsərin sonunda Zeynəb qarının “yoxluğunda” oxucu hər şeyin “varlığını” görür. Bizə əslində Zeynəb qarı yox, onun bizdə göstərmək istədikləri və görmək istədikləri lazımdır. Bu xəritə çox qarışıqdır, lakin bizə bu yolda bələdçi məhz Zeynəb qarıdır. Hətta əsəri “xarakterlər xəritəsi” də adlandırmaq olar. Hər miniatür hekayədə Zeynəb qarı qarşısındakı

obrazın əxlaq və düşüncəsinə uyğun cavab verir. İstehza, gülüş, kinayə Zeynəb qarının silahını qüvvətləndirən amillərdir. Dəlililik qüvvəsi gətirən də həmin istehza, gülüş, kinayədir. Lakin buna dəlililik yox, dəli kimi ağılım gücü demək olar. Bu güc, potensial xalqın tarixi köklərindən su içir. Buradakı əhvalatların hər birində həyat bütün sahələrindəki reallığı, bəzən isə qeyri-reallığı ilə əks etdirilir. Bu güclə paralel Zeynəb qarının aləmində səbr, təmkin insanın daxili aləminə təsirdə başlıca şərt olur. Qeyd etməliyik ki, müəllif bu obrazı yaradarkən hər cür sünilikdən, quramaçılıqdan, qeyri-təbiilikdən uzaq olmağa çalışmışdır, obrazın xalqdan süzülüb gələn düşüncəsinə, ruhuna, dilinə qətiyyənlə toxunmur. Onun mübarizə aparmaq üçün qüvvətli və yeganə silahı sözdür. Hər kiçik hissənin sonundakı Zeynəb qarının kəsərli, tutarlı sözləri əsərin sonunda bizim gözümlərimizin qarşısında “insanın mənəvi-əxlaq keyfiyyətlər xəritəsi”ni canlandırır. Bu silah əxlaqi qüsurluları, mənəviyyatı korlanmış insanları Zeynəb qarından çəkindirir, qorxudur. Zeynəb qarını A.Rəhimovun digər əsərlərindəki heç bir obraza bənzəmir. Hətta onun başqa roman və povestlərində Zeynəb qarını obrazının dilindən deyilmiş hikmətli sözlərə istinad olunduğunun da şahidi oluruq (məsələn, “Qasırğa romanı”) (4, s.3). Həqiqətən də, “Zeynəb qarını A.Rəhimin uzun illərdən bəri gələn, onun zəngin təcrübəsinin və müşahidəsinin nəticəsidir, Zeynəb qarını bir növ, yazıçının prototipidir” (1, s.101). Əsərin əsas qayəsi və ideyasına nəzər salsaq, deyə bilərik ki, “Dəlilin yaddaş xəritəsi” mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlər anlayışına və meyarlarına tamamilə yeni töhfələrini verir.

Müəllif sürətlə qloballaşan dünyanın və onunla eyni ritmdə yaşamağa çalışan milli dəyərlərin eyni artan sürətlə aşınmasına, məhv olmasına, yaratdığı Zeynəb qarını obrazının gözü ilə baxır, onun təfəkkürü ilə bu hadisələrə qiymət verir. “Bizim gördüyümüz Zeynəb qarını obrazının bədii mətn məkanından subyektiv milli düşüncə məkanlarına transformasiyasıdır” (3, s.6).

Zeynəb qarını keçmişinə, bugününə və gələcəyinə xitab edir. Keçmişini gələcək üçün ən mühüm milli-mənəvi dəyər hesab edir. Onun “Sabahın müəllimi” hekayəsində: “ – Oğlum, sən nə qədər çox bilsən də, müasir olsan da, məqsədə çatmağın ən yaxşı yolunu sən baban bilir. Sabahın müəllimi dünündü. Onu da eşitməmiş olmazsan ki, keçmişinə daş atan özü topa tutular” (5, s.590).

Əsərdəki hekayələrin bir qisminə müəllif ölüm mövzusunda Zeynəb qarını obrazını vasitəsilə münasibət bildirməyə çalışmışdır. Bu hekayələrindən biri də “Ölülərin dərsi”dir. Nəvəsi Zeynəb qarından insanların niyə öldüyünü soruşanda Zeynəb qarını qalanlara dərs vermək üçün olduğunu deyir. Bu dərs nə idi: “Ölənələr dirilərə qandırmaq istəyirlər ki, başqalarının var dövlətini oğurlamayın. Qəlblərə toxunmayın, yalan, şər... danışmayın, özünü günah qazanmayın. Həmişə mənəvi kimi burda qoyub gedəcəksiz”(5, s.574).

“Ömür əmanətdir” hekayəsində Həsərət kişi ilə dialoqunda Zeynəb qarının digər bir xarakter xüsusiyyəti təsvir olunmuşdur. Zeynəb qarını hər nə qədər ətrafına hirsli, kinli, həm də səbrli, təmkinli olsa da, bir o qədər yorulmuş, həyata küsmüş daxili aləmi ilə bu dünyadan qopmağa çalışan obrazdır. O, ölümü insanın bu dünyada edə biləcəklərinin bir həddi kimi qiymətləndirir: “Gözəl dünyada insanlar gözəl yaşamaq əvəzinə, özləri özlərinə qənim kəsirlər. Ölüm olmasa insanlar qudurlarlar, dünyanı məhvərindən çıxararlar, mizan itər, haqq-ədalət pozular. İnsan ölümün özünü də öldürməyə qadir xilqətdir. Ancaq özü-özünü qoruya, yaşada bilmir” (5, s.448). Eyni bu mahiyyət və məzmununda olan “Ölümün çarəsi yoxdur” (5, s.510) hekayəsi də vardır.

Bəzən isə ölüm əslində bəhanə olur, müəllif insanın dərddən və bəladan ayrı mövcud olmadığını deyərək, əqidəcə Füzuliyə yaxınlaşır. Bu ideya “Baş bəla görər” hekayəsində təsvir olunub. “Doğulan hər kəs dərddə mübtəladır:

Ayaq dəyməyən daş olmaz,
Bəla görməyən baş...” (5, s.359).

Dərd və bəla mövzusu deyəndə ilk yada düşən dahi şairimiz Füzuli olur. Onun yaradıcılığının əsasını da məhz bu iki mövzu təşkil edirdi: “Dərd şairliyin əsas sərmayesidir” (2, s.16). “Hədiqətüs-süəada” əsərində “Fəsl-i-ibtilayi-Adəm əleyhissəlam” hissəsində Adəm peyğəmbərlə bağlı rübaisində Füzuli bu fikiri belə ifadə edir:

Adəm ki, fəzayi-ələmə basdı qədəm,
Ənduhü bəlaya oldu əvvəl həmdəm.
Məxsusdur Adəmə bəlayi-ələm,

Aləmdə belə çəkməyən olmaz adəm(2, s.33).

“Ölüm” mövzusunda əlavə qəbiristanlıqla bağlı hekayələri də vardır. Bu hekayələrindən biri “Ölü xortlayıb” hekayəsidir. Burdakı Zeynəb qarının öz nəvəsi ilə dialoqundan insanların ölümünə yox, əslində o qəbiristanlıqda toplaşan insanlara qarşı olan acı istehzasını göstərirdi: “Oğlum, yəqin ölümlərdən hansısa xortlayıb” (5, s.532).

A.Rəhimov hekayələrində ailə, ailə dəyərlərini, övlad-valideyn münasibətlərini, xüsusilə vurğulayır. Burada da Zeynəb qarı yalnız həqiqət axtarışındadır. Belə hekayələrinin sayı kifayət qədərdir: “Övlad tərbiyəsi”, “Zərbənin ağrı-acısı”, “Fərsiz övlad”, “Atayla dost”, “Ata və oğullar”, “Ağıllı oğul” və s. hekayələrini nümunə olaraq göstərmək olar. Bu hekayələrinin bəzilərinə nəzər salaq: “Zərbənin ağrı-acısı” övlad tərbiyəsinin fərd kimi insanın həyatında necə önəmli yer tutduğunu və yanlış tərbiyənin insanı necə böyük fəlakətlərə sürükləyə biləcəyi Zeynəb qarının dili ilə diqqətə çatdırılır: “Gec-tez uşağıma vurduğun zərbənin ağrı acısını ən çox özün çəkəcəksən” (5, s.369). Bəzən isə tərbiyənin də gücsüz qaldığı məqamlar olur ki, bunu da “Fərsiz övlad” hekayəsində görürük: “Fərsiz övlad altıncı barmaq kimidir, kəsərsən, ağrıdar, saxlarsan, eybəcər görünür” (5, s.366). Digər bir hekayə də “Atayla dost”da yazıçı ailə daxili münasibətləri daha fərqli aspektdə təhlil etmişdir: “Övladı ilə dost olmağı bacarmayan kəsin düşməni çox olar” (5, s.329). Bu düşüncə milli baxışlardan irəli gəlir.

Dost münasibətlərinə də bir neçə hekayədə Zeynəb qarı vasitəsilə ədib özünəməxsus fikirlərini bildirir. Belə hekayələrinə nümunə olaraq “Dost olaq”, “Dostunu tanı” və s. hekayələrini demək olar. Onun “Dost olaq” hekayəsində iki dost – iki oğlan söhbət edərkən Zeynəb qarı onların bir-birinə qulaq asmaqdan daha çox yalnız “mən, mən..” dediklərini eşidir. Onun bu “dost”lara münasibəti birmənalı və əlavə şərhə ehtiyac olmadan elə Zeynəb qarı üslubu ilə deyilmiş çox sadə bir cavabla ifadə olunur: “Dost arası pak gərək. Sizin aranız pak deyil. Ona görə də dost sözüne zəhər qatmayın” (5, s.534).

Zeynəb qarı sözünü söylərkən heç dolandırmadan birbaşayalnız bir hədəf göstərir; məhz insanın mənəvi-əxlaqi yoxsallıq problemini tənqid obyektini kimi seçir. Hekayələrindən birində - “Gəmiricilər”də biz bunun aydın təsvirini görürük: “Ən təhlükəli gəmirici insandır. Özünüzdən qoruyun” (5, s.530).

Bəzi hekayələrdə isə cismən yaşayan, amma mənən məhv olan insanlar Zeynəb qarının söz atəşinə tuş gəlir. Bu insanların özlərinə belə faydası yoxdur, o ki qaldı, cəmiyyətə hər hansı bir xeyir versinlər, insan daxilən güclü deyilsə, öldürülür. Belə bir insan rəhmətə gedəndə (“Çoxdan ölmüşdü” hekayəsi) Zeynəb qarı onun vida mərasiminə getmir, bunun səbəbini soruşurlar, cavabında isə Zeynəb qarıkəskin ironik məzmun daşıyan fikirlərini çox təmkinlə səsləndirir: “ – Əşi, o ki, çoxdanın ölüsüdü, maraqlıdır ki, vida mərasimini indiyəcən niyə saxlayıblar?” (5, s.510)

Zeynəb qarının rastlaşdığı insanların hamısı tənqid hədəfi olmur; o, müsbət əxlaqi keyfiyyətlərə malik insanların daxili aləmlərindəki işığı görə bilirdi. İş adamı Qədiriyyənin alicənablığını (“Alicənablıq” hekayəsi) yüksək qiymətləndirir: “Mən istəməzdim ki, sənin haqqında belə sarsaqlar əməllərindən çəkinmirsə, sən də xeyirxahlığından əl çəkəsən” (5, s.524).

Romanı rəsm tablósuna bənzətsək, əminlikə deyə bilərik ki, hər bir hekayə bu rəsm əsərində (“Dəlinin yaddaş xəritəsi” romanı) rəssamın (A.Rəhimovun) vurduğu fırça zərbələridir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Füzuli. Əsərləri. Altı cildə. III cild. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2005, 472 s.
2. Füzuli. Əsərləri. Altı cildə. VI cild. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2005, 384 s.
3. Məmmədli İ. Məmmədova S. İnsan konsepsiyası işığında (Ağarəhimin bədii yaradıcılığı fronda). Bakı: “BQU nəşriyyatı”, 2017, 372 s.
4. Rəhimov A. Dəlinin yaddaş xəritəsi. Bakı: “BQU nəşriyyatı”, 2014, 532 s.
5. Rəhimov A. Əsərlər. 20 cildə. XI cild (romanlar). Bakı: “BQU nəşriyyatı”, 2015, 563 s.
6. Rəhimov A. Əsərlər. 20 cildə. XIX cild (əhvalatlar romanı). Bakı: “BQU nəşriyyatı”, 2015, 628 s.

7. Rəhimov A.S. Əliyeva T.A.Yazıçı xarakteri və bədii düşüncə. Bakı: “E.L” nəşriyyat və poliqrafiya şirkəti MMC”, 2018, 296 s.

XÜLASƏ

Zeynəb vətəninə, millətinə və xalqına bağlıdır. A.Rəhimov “Dəlinin yaddaş xəritəsi” miniatür hekayələrdən ibarət romanında xalqın müdrikliyi, əxlaqi-mənəvi düşüncələri söykəkə, adət-ənənələrə bağlılığı bədii təfəkkür süzgecindən keçirilir. Ayrı-ayrı insanların taleyindən, məişət və güzəranlarından, onların dünyada baş verən hadisələrə münasibətindən bəhs olunur. Gələcək nəsillər humanist ideyalarla silahlandırılır. Burada işlədilən ifadələr xalqın kamal dünyasından, bədii təfəkküründən süzülüb gələn incilərdir.

Açar sözlər: mənəviyyat, əxlaq, xəritə, ağıl, dəlilik

Rəyçi: dos. S.M.Qocayeva

RAZİYYƏ ELŞƏN qızı HƏSƏNOVA

II kurs magistrant

Bakı Dövlət Universiteti

AĞARƏHİM RƏHİMOVUN ROMANLARINDA SOSIAL-ƏXLAQİ VƏ MƏNƏVİ PROBLEMLƏR (“GİRDAB”, “SƏFALƏT” VƏ “QİSAS” ROMANLARI ƏSASINDA)

Ağarəhim Rəhimovun yaradıcılığı Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında özünəməxsusluğu ilə seçilir. Xüsusilə onun nəsr yaradıcılığının: roman, hekayə, povest və s. janrlarında qələmə aldığı əsərlərinin sosial-əxlaqi və mənəvi problemlər baxımından tədqiqi ədəbi tənqiddə bu mövzunun daha fərqli aspektdə işlənilməsinə, həmçinin müştərək motivli digər əsərlərlə müqayisəli tədqiqinə şərait yarada bilər. Bu tədqiqatın əsasında üç romanın bədii təhlili və tənqidi əsas yer tutur: “Girdab”, “Səfalət” və “Qisas”. Müraciət etdiyimiz romanlar sanki bir-birinin məntiqi yekunu və davamıdır. Onları bir-birinə bağlayan mənəviyyat anlayışıdır, digər tərəfdən bu romanları bir-birindən ayıran və tamamilə fərqli istiqamətlərə çəkib aparan əxlaq və əxlaqsızlıq anlayışının çoxmənəvilikidir.

Məhsuldar yazıçı-dramaturq Ağarəhim Rəhimov bütün yaradıcılığı boyu əxlaq və mənəviyyat problemləri ilə müntəzəm və sistemli məşğuldur. Onun yaradıcı fəaliyyətinin əsas qayəsi insanlıq (xeyirxahlıq, mərhəmət, qayğı ...), ideali mənəviyyatımızın həddlərindən boylanmış Allah, məramı isə ədalət və həqiqətdir. Müəllifin aləmində həqiqət Allah, ədalət isə onun qanunudur. O, mənəvi keyfiyyətləri bütün yaradıcılığı ilə çulğalayan, ideoloji novator sənətkardır. Özünəməxsus ideoloji konsepsiyası olan yazıçıdır.

Ağarəhim Rəhimovun nəsrində həyatın inikası daha çox publisistik tərzdə təsvir olunsada, onun əsərlərində obrazlar aləminin təhlilinə və buradakı hadisələrin bir-biri ilə əlaqələndirilməsinə nəzər yetirdikdə, bu obrazların əsərdəki dialoqlarında, həmçinin öz daxili aləmlərinin və düşüncələrinin təsvirində təsirli bədii epik lövhələri görmək mümkündür. Bədii əsərin əsas obyektivi mövzudur, ideya isə onun əsas subyektidir. Əsərin ideyası mövzunu cəmiyyətin ən çuxur nöqtəsindən alıb, dünyanın ən gözəl və ali hisslərinə qovuşdurandan sonra yenidən o çuxur nöqtəsinə qaytarmağa malikdir. Belə süjetin inkişafına biz məhz “Səfalət” romanında rast gəlirik. “Səfalət” romanında Asimanözünün həyat amalına çevirmiş olduğu qayəsini elmi yaradıcılığında tədqiqat mövzusunə çevirib. Bu hissə əsərdə çox sadə bədii priyom kimi görünsə də, yazıçının çatdırmaq istədiyi fikir və ideya bir o qədər qəliz və mürəkkəbdir. “Müasir şəraitdə mənəvi aşınmalar və onlara qarşı mübarizə”...(4,s.301) Asimanın günahkar hesab etdiyi zəmanə deyil, insanlardı, onların yaratdıqları şəraitdi, yəni cəmiyyətdə gedən mənəvi aşınmadı. Ağarəhim cəmiyyətdəki böhranları “mənəvi xəstəlik”(4, s.290) adlandırır. Bu mənəvi xəstəlik elə bir ictimai-əxlaqi problemdir ki, öz cildini hər dövrə və şəraitə görə dəyişə bilər, amma heç bir zaman

mahiyyətini dəyişməz. Əsərdəki fərqli-fərqli obrazların, yəni cəmiyyətin fərdlərinin subyektiv aləmləri açılrsa da, cəmiyyət fərdlərdən ibarət olduğu üçün ümumi fonda insan cəmiyyətinin problemləri üzə çıxır. Məhz bu ideya Ağarəhimin romanlarında zamanının diktəsidir. “Səfalət” romanında sərt həyatı gerçəkliklərə istinad edən yazıçı insan və sosial mühit, humanist dəyərləri məhvə sürükləyən amillər, insanlığın yaşamaq, mücadilə etmək uğrundakı çırpınışları, işıqlı gələcəyə çağırış kimi epik lövhələrlə oxucuya təqdim edir.

“Qisas”da isə cəmiyyətin mənəvi-əxlaqi erroziyasından, yetişən nəsillərin qarşılaşdıqları faciələrdən söz açılır. Əsərdə insanın daxili aləminin mürəkkəbliyi, onun daxili aləminin, düşüncələrinin həyatının üstünə çəkdiyi pərdə həm ictimai düşüncə fonunda, həm məişət aspektində, həm də bədii məzmununda oxucunun diqqətini cəlb edə bilər. “Qisas” romanında əsas məsələ insanın ali təhsilli olub və ya olmaması yox, bunun insanın əxlaqında, mənəviyyatında ölçü və ya meyar olmaması göstərilməyə çalışılmışdır. Yenilik və inkişaf mədəniyyətdədir, saf münasibətlərdədir. Lakin hər şeyə rəğmənlə yüksək təhsil cəmiyyətin düşüncəsini dəyişdikcə, yenilikləri təcürbəyə tətbiq elədikcə, onun nəticələrinin faydasına inandıqca yenilikləri də təcürbənə beyinlərə, ruhlara yol tapacaq. Bu əsərdəki Şərqiyyə obrazı da cəmiyyətdə gedən yüngül dəyişmələrin, ifrat gender söhbətlərinin, qloballaşmanın qurbanı olur. Bu ifadələrin heç biri əslində bizim cəmiyyətdə mənfi inkişafa sövq edən arqumentlər olmamalıdır, lakin bunların ifratı və bu anlayışların hamısının birlikdə insanların təcürbəsinə daxil olması böyük bir mənəvi xaos səbəb ola bilər, bu isə insan mənəviyyatının “səfalətə” sürüklənməsinə, insan əxlaqının qaralıq “girdaba” yuvarlanmasına apara bilər. Nəticədə isə artıq bizim gördüyümüz fiziki qisasların bünövrəsində yatan mənəvi “qisas”lar təcürbənə başlamışdır. Hansı ki, qisas və nifrət mütləq şəkildə təəssüf hissi ilə yekunlaşır. “Qisas” romanında biz Muxtar obrazını məhz ədəb-ərkan Muxtar olaraq tanıyıırıq, onun bu çərçivədə yaşadığını görüb xoşbəxt olduğunu görürük. Lakin özü də etiraf edir: “Bu yaşa gəlmişəm, indi anlayıram ki, ədəb-ərkan sığınmaq, onun meyarlarına əsaslanmaq dözülməzlikdir. O adamın özünün fəlakətidir. Axırı ya intihar olar, ya da kimisə qətlə yetirib, cinayətkara çevrilmək” (3,s.300). Onun fikirləri belə insanların rastlaşdığı labüd sonluqdur. Əsər yarımbaşlıq kimi “Boz buludlar” fəsili ilə başlayır, bu buludlar ailənin üzərini almışdır. Artıq ilk cümlələrdən və başlıqdan ailə daxilindəki münasibətlərdəki çartlaqları, haçalanmaları və parçalanmaları görürük. Əxlaqsızlıq qəlbin mənəvi xərcəngidir, bu nə qədər müalicə edilməyə çalışılsa da, ruh əvvəlki xəstəliyin izlərini və fəsadlarını daim üzərində saxlayacaq, öz fəlakət sonluğunu öz əlləri ilə qələmə alacaq. Bu bədii axar, yazıçının subyektivi, yəni ideyasının yazıçını apardığı yoldur, əlavə təsirlər belə bu bədii axarı dəyişə bilməz.

Müasir həyat müasir ədəbi proresi təkəna və inkişafa sövq edir. Bu təkənanın mərkəzində ən əsaslı yeri milli şüur problemi tutur. Yazıçının bu ideali bəhs etdiyimiz romanlarında aydın şəkildə əks olunmur. Buna ehtiyac da yoxdur, hər obrazın düşüncəsində müəllifin milli vətəndaş qayəsi öz əksini tapır. Məhz bundan sonra oxucuda milli şüur anlayışı formalaşmağa başlayır. Bu onun yaradıcılığında milli mənəvi dəyərlər meyarı ilə eyni sırada addımlayır.

İnsanın keçdiyi və keçə bilmədiyi yolları dərk etməsi, onun öz həyatını dəyərləndirməyi bacarması, hiss etdiyini ifadə edə bilmək – yaşadığını anlamaqdır. Ən kiçik cəmiyyət problemi ən böyük insan faciəsinə çevrilə bilər. Yazıçının da bu romanlarında əzab-əziyyətlərlə, məşəqqətlərlə qarşılaşan, ancaq əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlərə malik obrazlarında həqiqət və ədalət axtarışlarının sezildiyi aydınlığı ilə görünür.

“Boz buludlar” başlığı əsərdə baş verəcək hadisələrinin xəbərçisidir, ilk tünd fondan etibarən hadisələr özünə başlanğıc götürür, süjətdə baş verən hadisələr gərginləşməyə başlayır. İlk baxışdan oxucuya elə gəlir ki, Muxtar obrazını məhv edən həyat fəlsəfəsinə çevirdiyən böyük faktoru və meyarı olaraq ona ləqəb qoyulmuş “ədəb-ərkan”dır. Hansı ki, bu ədəb-ərkan A.Rəhimovun yaradıcılığının əsas xətlərindən birini təşkil edir. Muxtar ədəbi ilə əsərdəki digər obrazların fəvqündə durur. Ailə qurarkən insanlar bir-birini tanımalıdırlar. Mənən və xaraktercə yaxın olmalıdırlar. Arvadı Şərqiyyəyoldaşının tamamilə əksinə xarakterə malik idi. Ailə faciəsinin bünövrəsi də məhz bunun üzərində qoyulur.

Ən böyük əxlaqi və qazanılması çətin olan keyfiyyətlərdən biri insanın özünü cəmiyyət düşüncəsində dəyərləndirə bilməsidir. “Qisas” romanında Muxtar əsərin əvvəlindən sanki onu

gözləyəcək labüd fəlakətlərin fərqlində idi, min bir vəchlə bunun qarşısını almağa çalışırdı. Bunları biz arvadına olan sonsuz inamında və onun etdiyi hər bir şeyə göz yumduğunda görürük. Bunları etməklə o səhv edirdi, deyə bilmərik, çünki o, ailəsini xilas etməyə çalışırdı, əslində isə öz faciəsi üçün zəmin hazırlayırdı. Məişət problemləri fonunda bir ailənin necə böyük bir cəmiyyət faciəsinə və probleminə çevrilə biləcəyinin şahidi oluruq və əmin oluruq ki, “Ağıllı dirilərin bu dünyada yaşama haqqı yoxdur...”(3,s.470).

A.Rəhimovun “Girdab” romanında isə cəmiyyətin mənəviyyatındakı boşluqlardan yaranan və sonu görünməyən “girdab”lardan bəhs olunur. O “girdab” ki, dahi sənətkar H.Cavidin yaratdığı qəhrəmanlar da onun buxovundan xilas ola bilməyib, “uçurma”a yuvarlanmışlar. Bu girdab sonsuz, zamansız və məkansızdır. Cəmiyyət və insanlıq var olduqca, onu daim addım-addım izləyir, tərəqqinin qarşısını almaq üçün yeni yollar axtarır. Lakin bu “girdab”a qarşı dura biləcək, onun tilsimini qıra bilən, xoşbəxtliyin fəth etdiyi bir zirvə də var. A. Rəhimovun tələq etdiyi bu zirvə həyat – yaşamaq eşqinə rəvac verən nikbin əhvali-ruhiyyədir. O, ədibin yaratdığı obrazları həyatın ağırlı yollarını keçməyə ruhlandırır: “Dünya yaxşılığın çiyindədir...” (1, s.308).

Romanın əsasında ədəbiyyatın bünövrəsi və dayaq nöqtəsi olan əxlaq kodeksi dayanır. O əxlaq ki, “idrakın işığı” ilə nurlanır (1, s.517). Əxlaq anlayışına aydınlıq gətirən A.Rəhimov fəlakətlərin səbəbi kimi mənəvi yoxsulluq anlayışının üzərində dayanır: “Əxlaqi sərvətlər, mənəvi dəyərlər zəka nurundan doğar və o, insanı insan eləyən mühüm vasitəyə çevrilir” (1, s.486). Yazıçı əxlaqla idrakı qarşılıqlı vəhdətdə və əlaqədə təhlil edir. İnsanın ən ümdə xüsusiyyətləri olan əxlaq və mənəviyyat yalnız “idrak nurunda” parıldadıqca gözəldir.

Təsadüfi deyil ki, əsərin mərkəzində dayanan Şəfəq obrazı əxlaqi keyfiyyətləri ilə çox ağır yollardan keçir, cəmiyyətdəki böhranlar və təlatümlər də məhz bir fərdin simasından, sınaq yollarından başlayır. Prof. M.Qasımlı yazır: “A.Rəhimov mənəviyyatda gedən eroziya-çürümə proseslərinin nə qədər təhlükəli və acınacaqlı olduğunu ən adi, sıradan epik mənşəli obrazların fonunda cəsarətləşdirir” (6, s.140). Əxlaqsızların, mənəvi dəyərlərin nə olduğunu anlamayanların nail olduğu yalnız bir şey var: “acı məğlubiyət üzərində iyrənc qələbə! (1, s.486).

Ağarəhimin bu üç romanında biz sosial-əxlaqi və mənəvi problemlərin irihəcmli əsər çərçivəsində geniş epik lövhələrin təsvirini görürük. Həm bu romanlar, həm bu romanlar üzərində aparılan tədqiqat işləri məhz əxlaq və mənəviyyat problemlərinin əsərlərdə bədii inikasını daha geniş aspektdə təhlil etməyimizə kömək edir. Hər nə qədər bu romanlar məişət mövzulu əsərlər sırasına daxil olunsa da, onların ideyası və bədii qayəsi, bu tipli əsərlərin roman yaradıcılığında yeni ideya şaxələrinin çoxalmasına gətirib çıxara bilər. Ədəbi örnəklərin ən dəyərli bədii yükü məhz insan və insan münasibətləridir ki, Ağarəhim Rəhimov məhz bu üç romanda bu ideyanın təqdiminə müvəffəqiyyətlə nail olmuşdur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Rəhimov A. “Girdab”. Bakı: “BAPQS” nəşriyyatı”, 2004, 604 s.
2. Rəhimov A. Əsərlər. 20 cildə. I cild (romanlar). Bakı: “BQU nəşriyyatı”, 2013, 500 s.
3. Rəhimov A. Əsərlər. 20 cildə. XI cild (romanlar). Bakı: “BQU nəşriyyatı”, 2015, 563 s.
4. Rəhimov A. Əsərlər. 20 cildə. VI cild (romanlar). Bakı: “BQU nəşriyyatı”, 2014, 572 s.
5. Rəhimov A. Əsərlər. 20 cildə. VII cild (romanlar). Bakı: “BQU nəşriyyatı”, 2014, 625 s.
6. Rəhimov S.A. Əliyeva T.A. Yazıçı xarakteri və bədii düşüncə. Bakı: “E.L.” nəşriyyat və poliqrafiya şirkəti MMC”, 2018, 296 s.

XÜLASƏ

Məhsuldar yazıçı-dramaturq Ağarəhim Rəhimov bütün yaradıcılığı boyu əxlaq və mənəviyyat problemləri ilə müntəzəm və sistemli məşğuldur. Onun yaradıcı fəaliyyətinin bütün qayəsi insanlıq (xeyirxahlıq, mərhəmət, qayğı ...) və idealı mənəviyyatımızın həddlərindən boylanmış Allah, məramı isə ədalət və həqiqətdir. Müəllifin aləmində həqiqət Allah, ədalət isə onun qanunudur. Öz mənəvi keyfiyyətləri bütün yaradıcılığı ilə çulğalaşan, ideoloji novator sənətkardır. Yazıcının özünəməxsus ideoloji konsepsiyası mövcuddur. Bu ideoloji konsepsiyanın bu üç romanın

süjet xətlərində mərkəzləşdiyini görə bilərik. Romanların bədii əhəmiyyəti mənəviyyatın istər ümumi cəmiyyət düşüncəsində, istərsə də hər bir fərdin təfəkküründə necə rol oynadığını göstərməkdir. Burada ən çox diqqəti cəlb edən məsələ mənəviyyatın qalın qırmızı xətlərlə yox, məhz mənəviyyat məfhumuna yaraşan şəffaf və nazik xətlərlə öz incə möhürünü vurmasıdır.

Açar sözlər: əxlaq, mənəviyyat, cəmiyyət, roman, sosial mühit

Rəyçi: dos. S.M.Qocayeva

ARZU POLAD qızı NOVRUZOVA

II kurs magistrant

Bakı Dövlət Universiteti

RƏFİQ XALİD QARAYIN YARADICILIĞINDA “MƏMUR” OBRAZLARININ SƏCİYYƏSİ

Türk ədəbiyyatının önəmli şəxsiyyətlərindən biri olan Rəfiq Xalid Qaray 1908-ci ildə İstanbulda ziyalı məmur ailəsində dünyaya gözlərini açmışdır. Onun atası və babası müxtəlif yüksək vəzifələrdə çalışmış, atası Mehmed Xalid bəy bir dönəm Osmanlı Bankı Naziri olmuşdur. Rəfiq Xalid Qalatasaray liseyində və Hüquq Məktəbində təhsil almışdır. Bu illərdə təhsilindən əlavə müxtəlif məmur vəzifələrində çalışmışdır. Maaşı və rütbəsi nə qədər yüksək olsa da, Rəfiq Xalid məmurluqda özünü tapmamışdır. Görünür, onun məmurluğa və məmurlara qarşı sevgisizliyinin təməli bu illərdə atılmışdır. Sonrakı dövrlərdə çalışdığı Bəyoğlu Bələdiyyə Sədrinin baş katibi və Poçt-Teleqraf İdarəsinin müdiri vəzifələri də uzunmüddətli olmamış, qısa bir zaman çalışdıqdan sonra vəzifədən getməli olmuşdur.

1908-ci ildə Məşrutiyətin elanından sonra rahat bir işdə çalışmaq istəyən gənc Rəfiqin yolu təsadüfən Sərvəti-Fünun mətbəəsi ilə kəsişir və onun ömrünün sonun qədər davam edəcək publisistik fəaliyyəti başlayır. Həmin vaxtlarda bir tanış tərəfindən ona “Aləm” məcmuəsində yumor və satirik üslubda məqalələr yazmaq təklif olunur. Əvvəl qəbul etmək istəməsə də, qələmini bu üslubda da sınayır və uğurlu alınır. Sadəcə iki ay sonra “Kirpi” təxəllüsü ilə yazdığı məqalələri hamı tərəfindən oxunan bir jurnalistə çevrilir. *“Yumorun mənim işim olmadığını düşünürdüm. Sən demə, işim imiş. İlk məqaləmi bəyənməyib yandırdıqdan iki ay sonra “Kirpi” imzalı məqalələri Türkiyədə böyük bir rəğbətlə oxunan yazıçı mən idim”*(1, 13 s.).

Bəlkə də, yumor olmasaydı, Rəfiq Xalidin yaradıcılığı bu qədər geniş, məqalələri bu qədər maraqlı olmazdı. Yaqub Qədri Qaraosmanoğlunun seçdiyi bu təxəllüs onun yaradıcılıq yolunu müəyyən edir. Cəmiyyətdə gördüyü bütün ayrılıqlara qarşı tikanlarını çıxarır. Xarakterindəki nikbinlik əsərlərinə nə nüfuz edir. Hər bir vəziyyətin gülünc, təbəssüm doğuran tərəfini tapmağı bacarır. Ən kədərli hadisələrdə belə, insanların cəhəlinə, nadanlığa, dini mövhumata incə-incə gülür. Öz yolunu tapdığını düşünən Rəfiq Xalidin “Kirpi” imzası ilə yazdığı məqalələri müxtəlif dərgilərdə çap olunmağa başlayır. O, bu məqalələrində gündəlik əhvalatları, baş verən ictimai hadisələri, cəmiyyətdə gördüyü ayrılıqları, siyasi prosesləri yumor üslubu ilə qələmə almışdır. Məqalələr o qədər çox sevilir ki, illər sonra “Kirpinin Dedikləri” adlı bir kitabda toplanaraq yenidən çap edilir. Bəzi məqalələr həmin dövrdəki ictimai prosesləri əks etdirdiyinə görə o dövrü bilməyən insan üçün anlaşılmaz ola bilər. Lakin toxunulan problemlər müasir zaman üçün də aktualdır.

Kirpinin tikanları siyasətdən yan keçməmişdir. Yazıçı iqtidar partiyası olan “İttihad və Tərəqqi”nin üzvlərini lağa qoyduğu üçün müxalifətin tərəfini tutduğu sanılmışdır. Əslində isə o, siyasətə qarışmaq istəməmiş, tərəf tutmamışdır. Sadəcə iqtidar partiyasının bacarıqsızlığı qarşısında qələmini saxlaya bilməmiş, gördüyü nöqsanları öz satirik üslubu ilə dilə gətirmişdir.

Kitaba daxil olan “Dövlət idarəsində işlər” adlı məqalədə məmurların süründürməçiliyi, işi gecikdirməkləri tənqid olunur. Bir nəfər sənəd imzalamaq üçün idarəyə gəlir. Məmurlar ya nahar, ya namaz vaxtı gəldiyinə görə tez-tez fasilə verirlər, sənədə baxmamış başqa bir məmura göndərilirlər. Son dəfə sənədə baxıb imzalamaq lazım olduqda isə iş vaxtı bitir, sənədi yarımçıq qoyub gedirlər. Soruşulanda isə, “qayda belədir, vaxt bitib” deyirlər. “Bezdik bu siyasətdən” adlı

məqalədə isə bir kişi hamının siyasətdən danışmağından, siyasi zarafat etməyindən, kimi danışdırsa siyasi cavab verməyindən şikayətlənir: “Məsələn, qonağı biraz gözlədən kimi deyir: “Sədrəzəm kimi gününüz, saatınız bəlli deyilsə xəbər verin, o vaxt gələk.” ...Ayaqqabıalmağ istəyirsən, satıcı qutuları açıb deyir: “Bunlar xalis ingilis malıdır. Siyasəti də belə sağlamdır amma qədrini bilmirik.” *Bezdik bu siyasətdən*”(4, 66-67s.).

Rəfiq Xalidin həyatındakı bütün mənfi hadisələr məmur və siyasətçiləri tənqid etdiyi üçün baş vermişdir. Ömrünün yarısı sürgündə vətən həsrəti çəkərək keçmişdir. Lakin o, yenə də, yumordan və məmurları tənqid etməkdən çəkinməmiş, bu mövzuya roman və hekayələrində də toxunaraq mükəmməl məmur obrazları yaratmışdır.

Azərbaycanda Rəfiq Xalid Qaray haqqında fikir söyləyən tədqiqatçılardan biri ƏhmədƏhmədovdur. O, “Rəşad Nurinin romanları” adlı kitabının giriş hissəsində bu mövzuyla bağlı belə demişdir: “Onun “Məmləkət Hekayələri” adlı kitabında toplanmış əsərlərində məmurların bürokratizmi, əxlaqsızlığı ifşa edilir və Anadolunun kəndlərindəki yaşayışı təsvir edən maraqlı səhnələr verilir. Müəllif bu hekayələrdə ölkənin geridə qalmış əyalətlərində hökm sürən nadanlıq, avamlıq, meşşanlıq daha təsirli göstərmiş və xalqın taleyi ilə oynayan satqın, riyakar ruhaniləri, jandarmları kəskin satira atəşinə tutmuşdur”(2, 14 s.).

“Məmləkət Hekayələri”ndəki əsas obrazlardan biri məmurlardır. Buradakı məmurlar da məqalələrdə olduğu kimi işinə laqeyd yanaşan, vəzifəsindən sui-istifadə edən, rüşvətxor, meşşan, tənbel tiplərdir. Bir çoxu işindəki nöqsanlara görə ucqar əyalətlərə sürgün edilmişdir. Təbii ki, belə bir yerə təyin edilən bacarıqlı məmurlar da mühitin təsirinə düşərək ideallarından uzaqlaşır, öz vəzifə borclarını unudurlar. Rəfiq Xalidin əksər hekayələrində məmurlar vəzifə başında deyil, içki və qadın məclislərində əylənrəkən təsvir edilmişdir. Məsələn, “Sarı Bal” adlı hekayədə kəndin kaymakamı axtarış zamanı “Sarı Bal” adlandırılan əxlaqsız qadının evində tapılır. Belə məmurların ən bariz nümunəsi isə, müəllifin yaratdığı mükəmməl tiplərdən biri “Şaftalı Bağçaları” hekayəsindəki Agah bəy obrazıdır.

Agah bəyin təyin olunduğu qəsəbə yazıcının hekayələrində təsvir etdiyi digər sıxıcı qəsəbələrdən fərqli olaraq, səfəli şaftalı bağçalarının olduğu, çayların, sərini bulaqların axdığı bir yerdir. Qəsəbə camaatı yayda bütün vaxtını bu bağlarda keçirir. Hətta qadınlar belə kişilərlə birlikdə əylənirlər. Lakin qəsəbədə həmin bağlardan başqa gəzilərək, əyləncəli vaxt keçiriləcək bir yer yoxdur. Bura bəzi məmurlar tərəfindən sürgün yeri adlanır. Adətən nöqsanları olan, bəyənilməyən məmurlar bu qəsəbəyə göndərilir. Onlar da buradan başqa bir yerə göndəriləcəklərini bildikləri üçün rəsmi işlərə fikir vermir, günlərini əyləncələrlə, məclislərlə keçirir, daimi yaşamaq üçün evlər tikdirirlər.

Qəsəbəyə yeni təyin olunan Agah bəy bura böyük ideallarla, işləmək arzusu ilə gəlmişdi. İdarədəki hər kəsi işə cəlb etməyi, həvələndirməyi düşünürdü. Lakin gəldiyi ilk gündən hamının işdən çox, şaftalı bağçalarındakı əyləncələrdən danışdığını görür. Məmurlar hər gün iş bitməmiş bağa getməyə hazırlanırlar. Agah bəy uzun müddət məclislərə qatılmır. Lakin istirahət günləri qəsəbədə yalnız qaldığını görüb bir dəfə iştirak etməyə razı olur. Belə əyləncələr, səhərə qədər davam edən içki və qadın məclisləri, nəhayət, Agah bəyi də özünə çəkməyi bacarır. Hekayənin əvvəlində böyük işlər görməyi fikirləşən Agah bəy mühitin təsirinə düşərək hamı kimi hərəkət etməyə başlayır. Bir müddət sonra o da idarədəki bütün məmurlar kimi işləməyin daşını atır. Rahat həyata, ətalətə öyrəşir. Geyimi, hərəkətləri, düşüncələri dəyişir. Bütün məclislərə qatılmağa başlayır. Hətta öz evində içki və qadın məclisləri təşkil edir.

Agah bəy qəsəbəyə yeni gəldiyi vaxtlarda buradakı məmurların rahat həyata yaşamağa öyrəşdikləri, dünya dərdləriylə maraqlanmadıqları üçün çox təəssüflənirdi. Məmurlar da onu zövqdən, əyləncədən anlamayan biri kimi qiymətləndirirdi. Lakin o indi əvvəlki günlərini xatırlayarkən, “cavanlıqdır”, deyib keçir... Agah bəy kimi məmurlardan fərqli olaraq, gördüyü işdən başqa heç bir qabiliyyəti olmayan, sadəcə işi ilə məşğul olan, danışdırmayan danışmayan, zəif xarakterli məmurlar da var. Rəfiq Xalidin yaratdığı Baqi bəy və Vəhbi Əfəndi obrazları belələrindəndir. Onlar həyatlarındakı stabillik pozulmasın, problemlə üzləşməsinlər deyərək hər şeyə razı olur, boyun əyirlər.

“Qoca Öküz” və “Boz Eşşək” adlı hekayələrdə də vəzifələrini düzgün yerinə yetirməyən, sui-istifadə edən, rüşvət alaraq bəzi şeylərə göz yuman məmurlar, vəzifəli şəxslər təsvir edilmişdir. “Qoca Öküz” hekayəsindəki Hacı Mustafa ağa məmurlara apardığı hədiyyələr, şirinliklər vasitəsilə öz torpaqlarını artırır və bütün işlərini maneəsiz həll edir. Kəndlilər isə ona heç bir söz deyə bilmirlər.

Rəfiq Xalid də bir müddət məmur işlədiyinə görə idarələrdəki vəziyyəti, məmurların özbaşnalığını, tənbəlliyini çox yaxşı bilirdi. Ona görə bu mövzuya həm məqalələrində, həm də hekayələrində tez-tez toxunmuşdur. Sürgün illərindəki boş vaxtlarında Anadolunun müxtəlif vilayətlərində məmurların həyatını müşahidə etməyə daha çox vaxtı olduğu üçün həmin dövrdə yazdığı hekayələrdə məmur obrazlarına daha çox rast gəlinir. Bu məsələ ilə bağlı bir məqaləsində belə demişdir: “İş başındakıların nə olduqlarını yaxşı bilirəm! Beş il bomboş oturub diyar-diyar bunu müşahidə etmişəm”(3, 123 s.).

Özünün də dediyi kimi, obrazları və mövzularını real həyatdan, gördüyü və eşitdiyi hadisələrdən götürdüyü və bunları heç kimdən çəkinmədən qələmə aldığı üçün onun əsərləri həmişə təbii, oxunaqlı və maraqlı olmuşdur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Aktaş Şerif. Refik Halid Karay. Ankara, “Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları”, 1986, 150 s.
2. Əhmədov Əhməd. Rəşad Nurinin romanları. Bakı, “Azərbaycan SSRİ Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı”, 1965, 170 s.
3. Karay Refik Halid. Ağa Paşanın Hatıratı. İstanbul, “İnkilap Kitabevi”, 2017, 200 s.
4. Karay Refik Halid, Kirpinin Dedikleri. İstanbul, “İnkilap Kitabevi”, 2010, 192 s.
5. Karay Refik Halid, Məmləkət Hikayeleri. İstanbul, “İnkilap Kitabevi”, 2018, 198 s.
6. Quliyev Elman. Türkiyə türk ədəbiyyatı. Bakı, “Orxan”, 2003, 122 s.

XÜLASƏ

Rəfiq Xalid Qaray türk ədəbiyyatının cəsarətli yazıçılarından biridir. Yaradıcılığı boyu cəmiyyətdə gördüyü əyrilikləri, problemləri qələmə almaqdan və oxuculara çatdırmaqdan çəkinməmişdir. Ən çox müraciət etdiyi obrazlardan biri isə məmurlardır. Müəllif onları müsbət cəhətləri ilə yox, ən mənfi xüsusiyyətləri ilə təsvir etmişdir. Bu məmurlar rüşvətxor, laqeyd, şorgöz olmaqları ilə fərqlənirlər. Məqalədə də müəllifin yaradıcılığında məmur obrazlarının səciyyəsi, xarakterlər, tiplər araşdırılmışdır.

Açar sözlər: Rəfiq Xalid Qaray, məmləkət hekayələri, Anadolu insanı, türk ədəbiyyatı, məmur.

Rəyçi: prof. F.A. Ağayeva

ARZU POLAD qızı NOVRUZOVA

Bakı Dövlət Universiteti

II kurs magistrant

RƏFİQ XALİD QARAYIN “MƏMLƏKƏT HEKAYƏLƏRİ”NDƏ ANADOLU HƏYATININ TƏSVİRİ

Hər dövr öz ədəbiyyatını yaradır. Ədəbiyyat isə öz yazıçısını yetişdirir. XX əsrin əvvəlləri Osmanlı dövləti üçün çətin bir dövr idi. Müharibələr, itirilən ərazilər, hakimiyyət dəyişiklikləri, etnik azlıqlar arasındakı çaxnaşmalar ölkəni çıxılmaz vəziyyətə qoymuşdu. Belə bir zamanda ziyalılar çıxış yolunu öz milli etnik kimliyini dərk etməkdə, xalqa yönəlməkdə, xalqın problemini anlamaqda və oxucuya çatdırmaqda görürdülər. Xalq isə Anadoluda idi, uzaq idi.

Anadoluda həyat mərkəzdəki kimi deyildi. Uca dağ başında gediləcək bir yol, əylənəcək bir məşğuliyyət tapmaq asan olmurdu. Anadolu insanı ordunun əsgər ehtiyatı idi. Bu səbəbdən illərlə davam edən müharibələr insanların güzəranını, təsərrüfatını alt-üst etmişdir. Mərkəzdə insanlar universitetlərdə təhsil aldığı halda, əyalətlərin bəzi kəndlərində ibtidai məktəb belə yox idi. İnsanlar təmiz su tapmaqda çətinlik çəkirdi. Mərkəzdə yaşayanlar Anadoluya sürgün yeri kimi, müəmmalı, qaranlıq bir yer kimi baxırdılar. Bəzi ucqar yerlər maarif və mədəniyyətdən xeyli uzaq qalmışdı. Buna görə inanlar öz istəkləri ilə oraya getməkdən çəkinirdilər. Könüllü şəkildə işləməyə gedən gənc müəllimlər və məmurlar isə bir çox çətinliklərlə, müqavimətlə üzləşir, tez bir zamanda mühitin təsirinə düşüb öz ali məqsədlərini unudurdular. Dini mövhumatçılıq baş alıb gedirdi. Əhali övladlarını müasir məktəbə göndərməkdənsə, mədrəsə təhsilini üstün tuturdu. Burada xalq təbabətçiləri və dua ilə xəstəlik müalicə edənlər savadlı həkimdən daha yüksək mövqedə olduğu üçün xəstəliklər baş alıb gedirdi. Hamının bir-birini tanıdığı kiçik bir kənddə hər hansı bir ailədə baş verən hadisənin dediqoduya çevrilib yayılmağı çox sürətlə baş verirdi. Belə mənfi keyfiyyətlərə baxmayaraq, Anadolu əhalisi türk xalqının əsasını təşkil edir. Ona görə bu xalqı maarifləndirmək, bataqlıqdan çıxarmaq lazım idi. Bu vəzifə də, şübhəsiz, ziyalıların, maarifçilərin, ədəbiyyatçıların üstünə düşürdü. Nəticədə, ədəbiyyatda xalqın yaşayışını əks etdirən əsərlər yazılmağa başlandı. Bu mövzuya müraciət edən ilk yazıçılardan biri Rəfiq Xalid Qaray olmuşdur. Onun “Məmləkət Hekayələri” adlı hekayələr toplusu bədii ədəbiyyatda Anadolu mövzusunda yazılmış ilk kamil kitab hesab olunur.

Kitab 1919-cu ildə nəşr edilmişdir. İlk nəşrdə on dörd hekayə işıq üzü görmüşdür. Sonrakı nəşrlərdə hekayələrin sayı on səkkizə çatdırılmışdır. Azərbaycanda isə ilk dəfə 1928-ci ildə latın qrafikası ilə dörd hekayə nəşr olunmuşdur. Bütün hekayələrin daxil olduğu yeni nəşr isə 2006-cı ildə işıq üzü görmüşdür. İndiyə qədər həm türk, həm Azərbaycan ədəbiyyatında Rəfiq Xalid Qaray haqqında müxtəlif yazılar, məqalələr yazılmış, yaradıcılığı geniş tədqiq olunmuşdur.

Rəfiq Xalidin bu hekayələri yazmağa başladığı illərdə Anadolu mövzusunda toxunan, əsərlərində xalq həyatına yer verən yazıçı hələ kifayət qədər deyildi. Ziyalılar xalqı yaxşı tanımırdı. Yazılan əsərlərdə Anadolu sadəcə hadisənin keçdiyi məkan olaraq istifadə edilirdi. Rəfiq Xalid isə digər yazıçılardan fərqli olaraq həm gəncliyində Anadoluya etdiyi səfərlərdə, həm də sürgün illərində xalqın içində yaşamışdı. O, İstanbullu bir gənc gözü ilə xalqın məişətini, adətlərini, problemlərini yaxından müşahidə etmiş və ona qərribə gələn real hadisələri səmimi bir dillə qələmə almışdır. Onun hekayələrində Anadolu həyatı olduğu kimi, bəzək-düzəksiz, bütün reallıqları ilə təsvir olunmuşdur. Bu səbəbdən həmin hekayələr geniş oxucu kütləsi tərəfindən maraqla qarşılanmış və illər keçsə belə unudulmamışdır.

Müəllifin hekayələrinin sevilməyinin bir səbəbi də, dilinin sadə xalq dilinə yaxın olmağı, hamının anlayacağı bir dildə yazılmışdır. Hekayələri Azərbaycan dilinə ilk dəfə tərcümə edən C. Axundzadə kitabın ön sözündə bu haqda belə yazmışdır: “Dili olduqca işlənmiş, yonulmuş bir üslubdur. Osmanlı aristokratiyasının yenilənmiş və təbiilənmiş bir dilidir. Onu rusların Turgenyevi məqamında tuta bilərik. Həmin rusların 1840-cı illərdəki “xalqa doğru” şüarının eynini də Türkiyədə görmüş oluruq. Lakin burada xalq yerinə Anadolu keçmişdir”(3, 5 s.).

“Məmləkət Hekayələri” kitabına yazıçının Anadolu mövzusunda yazdığı hekayələrdən əlavə, müxtəlif mövzularda yazdığı ilk hekayələri də daxildir. Rəfiq Xalid yaradıcılığının ilk illərində müxtəlif mövzularda hekayələr qələmə aldıqdan sonra bir müddət qələm saxlamış, sürgün illərində səfəri əsasında yenidən hekayə yazmağa davam etmişdir. O, Anadolu reallıqlarından bəhs edən hekayələrini əsasən sürgün illərində və sonrakı illərdə sürgün xatirələri əsasında qələmə almışdır.

Rəfiq Xalid Qaray Anadolunu mədəniyyəti, gözəllikləri, qonaqpərvərliyi ilə deyil, hər cür eybəcərliyi, nadanlığı, nöqsanları ilə təsvir etmişdir. Hekayələrin çoxu süjetlərin ruhuna uyğun olaraq şaxtılı qış günlərində, kasıb kəndli daxmalarında cərəyan edir. Müəllif hadisənin nəticələrini təsvir edərkən də sözlərdən yox, təbiət təsvirlərindən, məkanların aurasından, havanın şəraitindən istifadə edir. Hekayələr adətən belə təsvirlərlə başlayır və bitir. Məsələn, “Küsəyən Ömər” hekayəsində Ömər qazının məğlub olduğu gün hava yağmurlu və şaxtılı idi. “Yatıq Əminə”nin vəfat etdiyi gün də qar yağdı...

Onun ən çox toxunduğu məsələlərdən biri əyalətlərdəki əyləncə məclisləri və bu əyləncələrin iştirakçısı olan məmur və əxlaqsız qadınların həyatıdır. Yazıçının sürgün illərində İstanbuldan gələn gənc biri olaraq kənd və qəsəbələrdəki əyləncələrlə xüsusi maraqlandığı hiss olunur. Zətən ucqar bölgələrdə əhalinin işdən sonra yığılıb əyləncələr, məclislər təşkil etməkdən başqa vaxt keçirəcəyi bir məşğuliyyət çox azdır. Adətən belə əyləncələr sadəcə kişilərin iştirak etdiyi içki məclisləri olur. Çünki o illərdə nəinki Anadolunun ucqar bir kəndində, hətta İstanbulda da qadınların kişilərlə birlikdə məclislərdə iştirak etməyi yaxşı qarşılanmırdı. Məclislərin qadın iştirakçıları isə təkcə əxlaqsız adlandırılan qadınlar olurdu. Belə qadınlar maddi ehtiyacdən və digər müxtəlif səbəblərdən bu yola üz tuturdular. “Sarı Bal”, “Yatıq Əminə” və “Şaftalı Bağçaları” belə hekayələrdəndir. Bu hekayələrin fərqi ondadır ki, “Sarı Bal”da məclislər hamıdan gizli, qapalı qapılar arxasında keçirildiyi halda, sonuncu hekayədə məmurlar açıq-aşkar “şaftalı bağçaları”nda içkili məclislər təşkil edir, birlikdə əylənirlər.

Bəzən belə hallar da olur. Qadın heç bir şey etmədiyi halda cəmiyyətin ona vurduğu əxlaqsız damğasını bütün həyatı boyu daşımağa məcbur olur. “Yatıq Əminə” hekayəsində əxlaqsız adlandırıldığı üçün mühafizəkar yaşayan ucqar bir qəsəbəyə sürgün edilən Əminə orada yaşadığı müddətdə heç bir mənfi hərəkət etməməyinə baxmayaraq, cəmiyyət tərəfindən qəbul olunmur. Əhali ona nə iş, nə də çörək verir. Beləcə, heç kimin kömək etmək istəmədiyi, kömək etməyi özünə yaraşdırmadığı Əminə soyuqdan və aclıqdan daxmasında ölü tapılır. Burada artıq rollar dəyişir. Heç kimdən kömək görməyən Yatıq Əminə möhtac olduğu halda əxlaqsızlıq edib pul qazanmadığı və dilənmədiyi üçün namuslu şəkildə aclıqdan ölür. Namus və əxlaqları ilə öyünən qəsəbə əhalisinin isə iç üzünü ortaya çıxır. Kim olursa olsun, möhtac olan bir qadına yardım etmədikləri, onu bu yoldan çəkendirib xilas etmədikləri üçün əsl əxlaqsızın onlar olduğu məlum olur. Halbuki, Əminə bu qəsəbəyə “əxlaqlı insanlar” içində tərbiyə olunmaq, cəmiyyətə qaytarılmaq üçün göndərilmişdi. Onlar isə Əminəni cəmiyyətdən kənarlaşdıraraq məhvini səbəb olurlar.

Məmur həyatı Rəfiq Xalidin bütün yaradıcılığı boyu ən çox müraciət etdiyi mövzulardan biridir. “Məmləkət Hekayələri”nin məmurları məsuliyyətsiz, vəzifələrinə ciddi yanaşmayan, rüşvətlə hər şeyə göz yuman, tənbel, qorxaq, əyləncə və qadın düşkünüdür. Öz nüfuzlarından istifadə edərək istədikləri hər şeyi edə bilirlər. Bunlar o illərdə sonu yaxınlaşan dövlətin zəifliyi ucbatından yoxlanılmayan və ya gözdən çıxarılıb əyalətlərə sürgünə göndərilən məmurlardır. Əsərlərdə hər məmurun özünəməxsus bir xüsusiyyəti olsa da, ümumi bir məmur tipi və oxucuya çatdırılmaq istənən ümumi məsələlər var.

“Qoca Öküz” hekayəsində Hacı Mustafa Ağanın torpaqlarını böyüdüb işlərini həll etməyinə göz yuman rüşvətxor məmurlarla, “Boz Eşşək”dəki vəzifələrinə laqeyd yanaşan məmurların etdikləri hərəkət görünüşdə fərqli olsa da, mahiyyətcə eynidir. Yaxud “Sarı Bal”ın evində tutulan kaymakamla “Şaftalı Bağçalarında” kef məclisləri təşkil edən məmurlar cəmiyyət tərəfindən fərqli qarşılanırsalar da, bu onların hər birinin qadın düşkünü olduğu reallığını dəyişdirmir. Bunlardan fərqli olaraq, “Yatıq Əminə” hekayəsindəki Leytenant Sabri qəsəbə əhalisinin qınağından qorxur, Əminəyə yaxınlaşmağı özünə yaraşdırmır. Lakin ağılından keçirir.

Eyni şəkildə, müəllifin ilk hekayələrindən biri olan “Qonşu Namusu” hekayəsində İstanbulda yaşayan vəsadə bir məmur olan Baqi bəyin xəyanət edən həyat yoldaşına göz yummağı ilə mühafizəkar bir qəsəbədə yaşayan lal-dinməz Vəhbi əfəndinin zorla evləndirilməyinə səs çıxara bilməməyi eyni səbəbdəndir. Hər ikisi stabil iş və həyatlarının pozulacağı, çətinliyə düşəcəkləri üçün qorxur və müqavimət göstərə bilmirlər. Belə məmurlar işlərində də yenilik etməkdən qorxur, yerlərində addımlayırlar.

Cəhalət, nadanlıq və bu səbəbdən qeybətçilik Anadolu insanının düçar olduğu bələlərdən biridir. Hər cür yenilikdən, məlumatdan uzaq qalmaq insanları istər-istəməz dediqoduya və bilgisizliyə aparır. Hər kəs kimdənsə eşitdiyi məlumata inanır. Gerçəyi görmür. Qapalı cəmiyyətdən uzaq həyat görməyə imkan vermir. Məlumatlar, əsasən kişilərin toplaşdıqları qəhvəxanalarda yayılır. Məsələlər burada müzakirə edilib həllini tapır. Belə bir şərait bəzi hiyləgərlərin insanları istismar etməyinə gətirib çıxarır. Onlardan biri yalançı din xadimləridir. “Pir” hekayəsindəki Abdi xoca obrazı belələrdəndir. O, kənddəki nüfuzunu itirməmək üçün insanlara yalan danışmaqdan çəkinməmişdir. Yaxud dostluğundan istifadə edərək Vəhbi əfəndini yalana inandıran imam da onu

istismar etmiş sayılır. “Yatıq Əminə”ni mədh edən Hacı Bəkir Əfəndi də adına uyğun hərəkət etməmişdir.

“Göründüyü kimi,Rəfiq Xalidin əsərlərindəki qəhrəmanlar mühitin təsiri nəticəsində ya məhv və ya da mənən şikəst olurlar”(2, s.15). Qüsurlu bir cəmiyyətdə heç kim öz yerini tapıb dürüst yaşaya bilmir.

Rəfiq Xalid Qaray “Məmləkət Hekayələri”ndə yaxından tanış olduğu Anadolu insanını, Anadolu mühitini bütün xüsusiyyətləri ilə, hərtərəfli qələmə almaq, əks etdirmək istəmiş və buna kifayət qədər müvəffəq olmuşdur. O, dilinin sadəliyi kimi, təsvir etdiyi insanları da bütün sadəlikləri ilə vermiş, olduqlarından yaxşı və ya pis təsvir etməyə çalışmamışdır. Onun qələminin sehri də elə bu xüsusiyyətindədir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Aktaş Şerif. Refik Halid Karay. Ankara, “Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları”, 1986, 150 s.
2. Əhmədov Əhməd. Rəşad Nurinin romanları. Bakı, “Azərbaycan SSRİ Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı”, 1965, 170 s.
3. Xalid Rəfiq. “Həqqi Sükut”. Bakı: “Azərənşr”, 1928, 40 s.
4. Karay Refik Halid, Məmləkət Hikayələri. İstanbul, “İnkilap Kitabevi”, 2018, 198 s.
5. Qaray Rəfiq Xalid. Məmləkət Hekayələri. Bakı, “Nurlan”, 2006, 169 s.
6. Quliyev Elman. Türkiyə türk ədəbiyyatı. Bakı, “Orxan”, 2003, 122 s.

XÜLASƏ

Rəfiq Xalid Qaray türk ədəbiyyatının görkəmli hekayə ustadlarından biridir. O, dilinin və üslubunun sadəliyi ilə seçilir. Onun bu qədər tanınmadığına Anadolu həyatı ilə bağlı yazdığı hekayələr böyük rol oynayır. Burada yazıçının həmin hekayələrinin ideya və məzmun xüsusiyyətləri, obrazlar aləmi təsvir edilmişdir. Hekayələrdə Anadolu mühiti bütün xüsusiyyətləri ilə öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: Rəfiq Xalid Qaray, məmləkət hekayələri, Anadolu, Anadolu insanı, cahillik

Rəyçi: prof. F.A.Ağayeva

AYŞƏN ƏLİ QIZI QULUZADƏ

II kurs magistrant

Bakı Dövlət Universiteti

“DƏDƏ QORQUD” MÖVZUSU POSTMODERNİST ROMAN DÜŞÜNCƏSİNDƏ

Azərbaycan nəsrində “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının postmodernist roman müstəvisində istifadə olunması yazıçı, şair, prof. K.Abdullanın adı ilə bağlıdır. Ümumiyyətlə, yazıçının “Dədə Qorqud” yaradıcılığı uzun illərin məhsuludur, onun həm bədii, həm də elmi əsərlərini əhatə edir. Ədibin bədii və elmi əsərləri Azərbaycan ədəbiyyatında, Azərbaycan ədəbi mühitində bənzəri olmayan orijinal hadisədir. K.Abdulla özünəqədərki ənənə əsasında işləmir, lakin yaradıcılığında güclü bir ənənə də müşahidə olunur, bu ənənə elə K.Abdullanın öz ənənəsidir. O, xüsusilə bədii yaradıcılığında inkişaf etdirdiyi “Dədə Qorqud” yozumu ənənələri ilə müasir Azərbaycan tənqidində, əslində, çəşbaşlıq yaratmış müəllifdir. Hələ ki, Azərbaycan ədəbiyyatında üçüncü minilliyin başlanğıcında elə bir bədii əsər olmadı ki, onun haqqında K.Abdullanın 2004-cü ildə çap olunmuş “Yarımqıç Əlyazma” romanı qədər yazsınlar və mübahisə etsinlər. Bu roman ədəbi və elmi mühiti sözün həqiqi anlamında silkələdi. Haqqında çoxsaylı yazılar dərc olundu. Bu yazıların əksəriyyətini bir xətt birləşdirir: emosionallıq [4, s.125].

Roman tənqidçilər tərəfindən ya çox bəyənildi və tərifləndi, ya da tənqid və inkar olundu. Azərbaycan ədəbi tənqidi uzun müddət “Yarımqıç Əlyazma” ilə məşğul oldu. Milli ədəbi tənqid bu

əsəri qiymətləndirərkən çətinliyə düşdü, “Yarımçıq Əlyazma” Azərbaycan ədəbi tənqidinin nəzəri-metodoloji ehtiyatlarındakı “yarımçıqlıqları” ortaya çıxardı. Köhnə baza əsasında formalaşmış müasir Azərbaycan tənqidi elə bu köhnə baza üzərində də qalmışdı. Azərbaycan nəsrinə XX əsr ədəbi düşüncəsinin davamı idi və onu dəyərləndirmək müasir ədəbi tənqid üçün son dərəcə asan idi. Birdən-birə həm əski motivləri, həm də anlaşılmaz dərəcədə yeni olan bədii düşüncəni əks etdirən “Yarımçıq əlyazma” ortaya çıxdı. Əski motivlər deyəndə qədim yazılı abidəmiz “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı nəzərdə tutulur. Yeniliklər isə ənənəvi, bizim alışığ olduğumuz “Kitabi-Dədə Qorqud”dan çox fərqlənir, lakin ortaqlar, mövzu və oxşarlıqların olması da danılmazdır.

İlk reaksiyalar çox sərt oldu və ədəbi tənqid sferasından kənara çıxdı. Romanın müzakirəsinə ziyalılar qoşuldu, bu müzakirədə ədəbi subyektlərin özü-yazıçı və şairlər iştirak edirdi. Müzakirə ədəbi təhlil müstəvisindən çıxıb, ədəbi nəsilər arasında zövq, mövqe, ədəbi metod savaşına çevrildi. Nəhayət, bu çoxsaylı yazıların içində romanı onun öz “müəllif konsepsiyası” baxımından qiymətləndirən yazılar da görünməyə başladı. Romanın bir çox dünya dillərinə tərcümə olunması müzakirənin sərhədlərinin Azərbaycan sərhədlərini aşmasına səbəb oldu, dünya səviyyəsində müzakirə olunmağa başladı. Bununla da “Yarımçıq Əlyazma” Azərbaycan ədəbi mühitini özünə yenidən baxmağa məcbur etdi. Bu roman uzun illər boyu bədii yaradıcılıq və ədəbi tənqidin meyar kimi əsaslandığı dəyərlərin yenidən dəyərləndirilməsinin vacibliyini də ortaya çıxardı. “Yarımçıq əlyazma” romanı Azərbaycan ədəbi düşüncəsinə öz bədii “yükünü” verməklə yanaşı, ədəbi mühitə də öz yükünü verdi: ona “canlanmaq, dirçəlmək, oyanmaq” potensialı bəxş etdi.

“Kitabi-Dədə Qorqud” bütövlükdə K.Abdullanın bədii və elmi yaradıcılığında əsas və mərkəzi yeri tutur. K.Abdullanın “Dədə Qorqud” motivləri əsasında bədii yaradıcılığı onun eyni motivlərlə bağlı elmi tədqiqatlarının davamı, tərkib hissəsidir. Müəllifin elmi və bədii yaradıcılığında müşahidə olunan bu vəhdət K.Abdulla yaradıcılığını ümumilikdə səciyyələndirən keyfiyyətdir. Onun elmi əsərləri intellektual axtarışlarının məhsulu olduğu kimi, bədii əsərləri də, əslində, bu elmi axtarışların poetik müstəvidə davamıdır. “Yarımçıq Əlyazma” romanının cildinin arxa qabığında müəllif özü bunu aydın şəkildə belə ifadə edib: “Yarımçıq Əlyazma”ya gətirən yollar, izlər, çıxışlar, lağımlar: “Əvvəl-axır yazılanlar...”, “Yolun əvvəli və axırı”, “Unutmağa kimsə yox...”, “Ruh”, “Gizli Dədə Qorqud”, “Sırrıçında dastan və yaxud Gizli Dədə Qorqud – 2”, “Bir-iki, bizimki...”, “Kim dedi ki, Simurq quşu var imiş?!””, “Sırrıçında nəğmələr”, “Gümüş dövrün sirləri”, “Qərar”, “İlişin qayıtmağı”, “Elə bil qorxa-qorxa...”, “Hər dən mənə mələk də deyirlər...”, “Beyrəyin taleyi”, “Casus”, “Hamı səni sevənlər burdadı...”, “Dəvə yağışı”, “Kədərli seçmələr” və hətta: “Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri əsasları” [1].

K.Abdullanın “Dədə Qorqud” motivləri əsasında elmi yaradıcılığı bədii yaradıcılığından daha əvvəllərə gedib dayanır. Bu yazılarda yazıçının “Yarımçıq Əlyazma” romanını necə yaranmasının izahı və “texnoloji mexanizmləri” gizlənmişdir. K.Abdulla “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarını hamıdan fərqli oxumağı, hamıdan fərqli anlamağı bacarır və buradakı saxlanmış “gizli” məqamları tutub, onların ardınca mətnin daxili aləminə, dərin qatlarına, mətnaltı mənələrə ustalıqla enir. “Yarımçıq Əlyazma” romanını bu cəhətdən “Dədə Qorqud” dastanının ilk baxışdan görünməyən hissəsi saymaq olar. O, görünməyən aləmə K.Abdulla zəngin biliklərindən, “gizli” məqamları tutmaq kimi xüsusi qabiliyyətindən istifadə etməklə enə bilir. K.Abdulla buna özünü illərlə hazırlayıb. Onun elmi yaradıcılığı, bir növ, bu hazırlığa xidmət etmişdir. Bu cəhətdən onun 1979-cu ildə çap olunmuş “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili və mifoloji təfəkkürü” adlanan məqaləsi ilə 2004-cü ildə çap olunmuş “Yarımçıq Əlyazma” romanı arasında 25 illik zaman məsafəsi var. Ancaq romanın ədəbi mühiti çaş-baş qoyan məzmununun “texnologiyası” məhz bu məqalədə var. Müəllif məqalədə dastanın oxucunu heyran qoyan dil gözəlliyinin mifoloji görüşlərlə bağlı olduğunu, daha doğrusu, dilin funksional formullarının mifin funksional məntiqinə tabe olduğunu, yaxud onunla müəyyənləşdiyini göstərmişdir [1].

“Yarımçıq Əlyazma” romanı başdan-ayağa təzadlar, düşündürücü məqamlar və müəyyən mənada qəribəliklər üzərində qurulmuşdur. Roman kifayət qədər iri həcmə malikdir. Lakin bu qədər iri həcmli romanın məzmununu cəmi bir neçə cümləylə izah etmək mümkündür: Oğuz elinin başçısı Bayındır xan xəbər alır ki, Oğuz elində casus var imiş. Salur Qazan onu tutdurub, sonra da

Oğuz bəylərinin hamısının iştirakı ilə qurulan müşavirədə hamının razılığı ilə zindandan buraxmış, Oğuzu tərک etməyinə şərait yaratmışdır. Bayındır xan Qorqudun katibliyi ilə bir neçə günlüyə istintaq qurdurur və romanın bütöv məzmunu bu istintaq süjetlərindən ibarətdir. Aydın olur ki, casusun anası Boğazca Fatma bir-bir Oğuz bəylərinə yaxınlaşıb, hər bir bəyə ayrılıqda gəncliyini, onunla sevişdiyi anları xatırladaraq deyib ki, bu uşaq səndəndir. Beləliklə, Oğuz bəylərinin hər biri elə güman edib ki, casus onun oğludur. Ona görə də bəylər biri-birindən gizlin casusun zindandan buraxılmasında həmrəy olublar.

Bu sadə və qısa, məna etibarilə çox mürəkkəb, təzadlı məqamları biri-birinə ülvi şəkildə qovuşdurmağı bacarmaq K.Abdullanın ustalığının göstəricisidir. Süjet sadə olsa da, məzmunun məna qlobalığı və aktualığı birlikdə mükəmməl kompozisiya yaratmışdır. Romanda digər təzadlardan biri komikliklə ciddiliyin orijinal şəkildə birləşdirilməsi, vəhdətdə verilməsidir. Süjet zahirən komikdir. Boğazca Fatma Oğuz bəylərini barmağına dolayır. Lakin bu komizmin altında ciddi bir faciə görünür: Oğuz elinin birliyi, İç Oğuzla Dış Oğuzun birliyinin zədələnilib parçalanması, qardaş qırğınının sürətlə yaxınlaşması. Bu əsas məsələ Dədə Qorqudun öz-özü ilə daxili dialoqunda belə ifadə olunur: “Bayındır xan bunları söyləyib yum verdi, susdu. Mən dəxi susdum. Bəli, bu imiş Xanın əsl öyrənmək istədiyi mətləb. Kim Oğuz içində nəyi dilər?! Oğuzun yarası hardadır? Artıq uzun zamandan bəri ikiyə bölünmüş Qalın Oğuzun sözdəki birliyi bu gün niyə tük qədər nazik oldu? Suçlu kimdi?” [1, s.281].

Romanın süjet əsasında duran “casus” məsələsi nə qədər komik planda təsvir olunsada, onun altında çox ciddi problemlər durur. Prof. T.Hacıyevin yazdığı kimi, “Oğuzu tarixən solduran məhz casus olub. Asiyada Çin casusluğu türkü içəridən palıdı qurd yeyən kimi əridir, Qərbdə həmin üsulla Avropa Oğuzla qıpçağı bir-birinə qırdırır. Bu gün də Oğuzun nəvələrini casus bir-birinə qırdırır zəif salır” [3, s.10]. Demək, “casus” məsələsi eposda olduğu kimi, romanda da milli mövcudluğun əsası olan dövlətçiliyin sütunları ilə bağlıdır. Bu baxımdan, K.Abdullanın elmi və bədii yaradıcılığında “casus” mövzusuna dönə-dönə qayıdılmasının səbəbləri üzərinə, fikirləşirik ki, prof. Q.Namazovun aşağıdakı fikri aydın işıq salır. O yazır: “Qədim türk xalqları, eləcə də Azərbaycan xalqı öz torpaqlarında yaranan dövlətlərin quruculuğu haqqında min illərdən bəri yaşanan dastanların öyrənilməsi problemi həm tarixə yenidən dönüş, həm də soykökümüze qayıdış baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir” [5, s.41].

K.Abdulla “Yarımçıq əlyazma” romanında “Dədə Qorqud” motivləri və özünün bədii təfəkkürünün məhsulu olan hadisələri vəhdətdə verərək ədəbiyyatımızda həm bu mövzuda yazılmış əsərlər içərisində bir yenilik, fərqlilik yaratdı, həm də janr olaraq yeni bir janra-postmodernizm janrına müraciət etdi. Prof. K.Abdulla romanda əskiliklə yeniliyi çox böyük sənətkarlıqla vəhdətdə verərək bu günümüzün, indiki dövrümüzün aktual problemlərinə də işıq salmışdır. Romanda əks olunan ailə-məişət problemləri, ailə fərdləri arasındakı problemlər, yalançılıq, xəyanət, fırıldaqçılıq motivləri keçmişə baxaraq bu günkü hadisələrə nəzər salmağa, oxucunu düşünməyə vadar edir. İstər janr yeniliyi, istər əskilik arasına əlavə olunan yeniliklər, istərsə də “Yarımçıq əlyazma”nın müxtəlif dünya dillərinə tərcümə olunması nəticəsində “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dünya arenasında tanınması və oxunmasına səbəb olması baxımından K.Abdullanın “Dədə Qorqud” yaradıcılığı ədəbiyyatımızda çox qiymətli və diqqətəlayiq bir hadisədir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abdulla K. Yarımçıq əlyazma. Bakı: “XXI”-YNE, 2004, 288 s.
2. Abdulla K. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili və mifoloji təfəkkürü/Ulduz jur., 1979, № 1, s. 57-59.
3. Hacıyev T. Həmişəyaşar Dədə Qorqud ədəbiyyatı/Qorqud ədəbiyyatı (bədii əsərlər). Bakı: Öndər Nəşriyyat, 2004, s. 4-14.
4. İsmayılova Y. “Dədə Qorqud kitabı” və müasir Azərbaycan ədəbi düşüncəsi. Bakı, “Elm”. 2011, 368 s.
5. Namazov Q. “Kitabi-Dədə Qorqud”un sələfləri/Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. IX kitab. Bakı: Səda, 2000, s. 41-52.

XÜLASƏ

Azərbaycan nəsrində “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının postmodernist roman düşüncəsində istifadə olunması görkəmli yazıçı, şair, prof. K.Abdullanın yaradıcılığı ilə bağlıdır. Kamal Abdullanın elmi və bədii yaradıcılığı “Dədə Qorqud” mövzusu ilə sıx bağlıdır. Prof. K.Abdulla bu sahədə geniş elmi və bədii tədqiqatlar aparmışdır. Onun “Dədə Qorqud” mövzusunda bəhs edən və ədəbiyyatımızda yenilik olan “Yarımqıç əlyazma” romanı bu baxımdan çox qiymətli əsərdir. Bu əsərin “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dünya arenasında da məşhurlaşmasında böyük rolu vardır.

Açar sözlər: nəsr, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları, postmodernizm, roman, ədəbi tənqid, “Yarımqıç əlyazma”

Rəyçi: prof. Y.N. İsmayılova

AYŞƏN ƏLİ QIZI QULUZADƏ

II kurs magistrant

Bakı Dövlət Universiteti

“DƏDƏ QORQUD” MÖVZUSU POETİK FİKİRDƏ

Azərbaycan poeziyası həmişə mövzu və məzmun baxımından zəngin və rəngarəng olmuşdur. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı xalqımızın bədii düşüncəsində daim özünəməxsus yer tutmuşdur. Bu səbəbdən, demək olar ki, yazıçı və şairlərimizin hər biri öz yaradıcılığında “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı ilə bağlı hansısa bədii fikirdən, bədii detaldan istifadə etmişlər. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı xalqımızın qədim dövlətçilik ənənələrindən bəhs edən, milli-mənəvi dəyərlərimizi, əski adət-ənənələrimizi özündə əks etdirən dastan olmaqla yanaşı, tariximizi, inam və inancımızı da özündə ehtiva edən tarixi, ədəbi bir mənbədir. Bu səbəbdəndir ki, dastan yadelli işğalçılar, dövlətimizi idarə etmək və xalqımızın milli mənsubiyyətini onlara unutturmaq istəyənlər tərəfindən dəfələrlə təqiblərə məruz qalmışdır. “Azərbaycan Sovet ədəbiyyatının vəzifələri və onu yaxşılaşdırmaq tədbirləri” haqqında Azərbaycan K(b)P Mərkəzi Komitəsinin 1948-ci il qərarının 1-ci bəndində birbaşa olmasa da, dolay yolla “Yalançı xalqilik təzahürlərinin tamamilə kökünü kəsmək üçün tədbirlər görsünlər” deməklə “Dədə Qorqud”a qarşı mübarizə nəzərdə tutulur[9, s.11]. “Kitabi-Dədə Qorqud” Türkiyədə ilk dəfə 1916-cı ildə Kilisli Müəllim Rifət, Azərbaycanda isə 1939-cu ildə akademik Həmid Araslı tərəfindən nəşr olunmuşdur. XX əsrin birinci yarısında “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının çap olunması cəmiyyətimizdə məşhurlaşmasına səbəb oldu, şairlərin təxəyyülünə də öz təsirini göstərdi. Bu təsir bu günə qədər müasir ədəbiyyatımızda davam edir.

Müasir Azərbaycan ədəbiyyatında “Dədə Qorqud” motivlərindən istifadə Ə.Dəmirçizadənin XX əsrin 40-cı illərində yazdığı “Dədə Qorqud” librettosu və “Qaraca Çoban” pyesi ilə başlanmışdır. Ə.Dəmirçizadə yaradıcılığının “Azərbaycan ədəbiyyatında “Dədə Qorqud” motivləri” mövzusu baxımından müstəsna mövqeyi vardır. Elmdə birmənalı şəkildə təsbit olunduğu kimi, ədəbiyyatımızda “Kitabi-Dədə Qorqud” mövzusunda ilk bədii əsər Ə.Dəmirçizadənin Ş.Şeyxovla müştərək 1943-cü ildə qələmə aldığı librettodur [8, s.12]. Bu mövzuda şeir yaradıcılığı da Ə.Dəmirçizadəyə məxsusdur. Ə.Dəmirçizadə “Dədə Qorqud” motivləri əsasında yazdığı dram əsərlərində şeirlərdən də istifadə etmişdir. “Dədə Qorqud” librettosu Oğuz elinin ağsaqqalı, bilicisi, müdrik düşüncə sahibi, xalqın məsləhətçisi, onun xoş günlərində sevinən, yaman günlərində kömək edən Dədə Qorqudun qopuzu sinəsinə basaraq hadisələri nağıl etməsiylə başlayır:

Dədə Qorqud demiş ellər adıma,
Çox çatmışam mən ellərin dadına,
Hamı bilir, mindən artıq yaşım var,
Çox görmüşəm, çox şey gəlir yadıma [2].

Oğuz elinin qəhrəmanlarından olan, hünərləriylə el arasında hörmət qazanmış igid Uruzخان qızlardan öz gözəlliyi ilə fərqlənən, qızılgülə bənzəyən Gülçinə aşiq olur, onunla evlənmək arzusunu bildirir. Gülçin və elin digər qız-gəlinləri bu işə bir şərtlə razı olduqlarını bildirirlər:

Oğlan, bir ox atsan əgər,
Oxla maral tutsan əgər,
Bil ki, məni də ovlamısan,
Ürəyimi də tovlamısan [2].

“Qaraca Çoban” pyesində məclis vaxtı Dədə Qorqud “yan tərəfdə qocaman bir ağacın dalında görünür. Məclisdəkilər onu görmür. Lakin o, yavaş və ağır addımlarla məclisə yaxınlaşır. Bilirsiz (səssiz - Y.İ.) halda ətrafı və məclisi seyr edərək dinləyir və dua edir kimi bir vəziyyət alaraq deyir[8, s.17]:

Daim olsun elimizdə toy-düyün!
Tanrı bizə göstərməsin yaman gün.
Daim olsun dövlətimiz dünyada!
Tanrı bizə gətirməsin dərd, qada” [3, s.10].

Poeziyada, ümumilikdə ədəbiyyatda “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının motivlərindən istifadə daha sonralar dövrün mövcud vəziyyətinə uyğun olmuşdur. Repressiyalar dövründə ona maraq azalmış, demək olar ki, yox olmuş, sonralar yenidən güclənmişdir. Ümumiyyətlə “Dədə Qorqud” Azərbaycan ədəbiyyatında daim mövcud olmuş, onu heç vaxt tərk etməmişdir. N.Ələkbərli göstərir ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” mövzusu sovet dövrü Azərbaycan poeziyasında 50-ci illərdən başlayaraq getdikcə genişlənir, çoxlu şeir və poemalar yaranır. B.Vahabzadənin, N.Xəzrinin, İ.Səfərlinin, H.Arifin, A.Abdullazadənin, Hidayətin, V.Cəbrayılzadənin, N.Kəsəmənlinin, R.Z.Xəndanın və b. şairlərin yaradıcılığında “Kitabi-Dədə Qorqud” motivlərinə çox rast gəlirik. El şairi Səməd Beyləqanlının “Oğuznamə”, “Elim Dədə Qorqud yurdu”, “Beyləqan” və s. şeirləri “Kitabi-Dədə Qorqud” mövzusunda. Ümumən bu qəbilli şeir və poemaların əsas ruhunu soykökə qayıdış, tarixə və folklora yaradıcı münasibətin poetik təzahürləri kimi də qiymətləndirmək mümkündür [5, s.16].

N.Ələkbərlinin müşahidələrinə görə, 80-90-cı illərin ayrıcında poeziyada “Kitabi-Dədə Qorqud” mövzusu daha da qüvvətləndi. Xüsusən gənc şairlərin yaradıcılığında “Kitabi-Dədə Qorqud” motivləri, obrazları və ideyaları əhəmiyyətli yer tutmağa başladı. Tofiq Qaraqayanın “Mərə kafir”, Səməd Qaraçöpün “Yalncıq” və “Oğuz”, Telman Hüseynin “Ozan” və s. şeirləri ədəbi gəncliyin bu sahədə axtarışlarını əks etdirirdi [5, s.16].

Qurban getdi Alp ərənlər,
Qurban getdi, -Alp oldu.
Yalncıqlar əyildi-əyildi,
Oğuz torpağına qulp oldu...
Yalncığı niyə öldürmədin, Beyrək [11]?

Və yaxud:

... Həmişə içindən yıxıldı Oğuz,
... Həmişə gücündən yıxıldı Oğuz [11].

Səməd Qaraçöpün bu misraları həmin dövrün gənc şairlərinin yaradıcılığında, yaradıcılıqlarının ilk dövrlərində “Dədə Qorqud” mövzusunda kifayət qədər istifadə etmələrinin, bu mövzudan yan keçməmələrinin göstəricisidir.

Tədqiqatçı eposun ədəbiyyata təsirinin çoxplanlı, mürəkkəb və geniş tədqiqat tələb edən iş olmasına işarə edərək göstərir ki, ədəbiyyatımızda “Kitabi-Dədə Qorqud” təsiri tək-cə birbaşa deyil, həm də dolayısı ilədir. “Kitabi-Dədə Qorqud” poeziyasının, nəsrinin, bədii-fəlsəfi hikmətinin, orijinal poetikasının təsiri bir çox sənətkarların yaradıcılığında öz izlərini qoymuşdur. Bu təsirin izlərini onlarca şeirdə, hekayədə, miniatür və epik əsərlərdə müşahidə etmək mümkündür [5, s.16]. Azərbaycan poeziyasında xüsusilə görkəmli şairlərin yaradıcılığında “Dədə Qorqud” motivlərindən istifadə kiçik janrlardan (şeirlərdən) monumental janrlara (poemalara) doğru istiqamət götürmüşdür. Bu cəhətdən B.Vahabzadə, N.Xəzri, B.Səhənd, A.Abdullazadə, Z.Yaqub, N.Kəsəmənli, V.Aslan və b. şairlər Dədə Qorqud ruhunda tək-cə kiçik həcmli şeirlər yazmamış, eləcə də iri poemalar yaratmışlar [7, s.147-148].

Ədəbiyyatdakı bu prosesi bir dalğa hesab edən tədqiqatçı H.Həşimli göstərir ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” motivlərinin yazılı ədəbiyyatda yeni bir dalğa ilə qüvvətlənməsi... (XX əsrin – Y.İ.)

70-ci illərindən başlanır. Bunun müəyyən obyektiv və subyektiv səbəbləri də vardır. O doğrudur ki, dastan Azərbaycanda ilk dəfə altmış il bundan əvvəl çap edilmiş, lakin stalinizm dövründə yayılmamış, qərəzli münasibətə hədəf olduğundan ədəbi prosesə təsirsiz qalmış, yalnız 60-cı illərdən sonra dastan yenidən ədəbi həyatda öz qanuni yerini bərpa etməyə başlamışdır [7, s.148]. Şair-ədəbiyyatşünas S.Rüstəmخانlının “70-80-ci illər Azərbaycan poeziyasında “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarına sevginin yenidən çiçəklənməsi”barədəki dəqiq müşahidəsi də bunu təsdiqləyir. Doğrudan da, 1970-90-cı illərdə M.Arazın, R.Behrudin, Dilsuzun, S.Qaraçöpün, son vaxtlar qələmini poeziyada da sınayan M.Süleymanlının və başqalarının bir sıra şeirlərində “Kitabi-Dədə Qorqud” ruhu, dastandan gələn bədii təsvir və ifadə vasitələri, təsvir üsulu ön planda dayanır. Xüsusən milli oyanışın, etnik yaddaşa qayıdışın poetik məramnaməyə çevrildiyi məqamlarda “Kitabi-Dədə Qorqud” motivləri tutarlı bədii vasitəyə dönür [6, s.57].

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının müasir Azərbaycan poeziyasına təsirindən danışarkən görkəmli Azərbaycan şairi S.Vurğunun yaradıcılığını diqqətlə nəzərdən keçirmək lazımdır. Belə ki, “S.Vurğun bütün yaradıcılığı boyu xalq yaradıcılığının rəngarəng nümunələrindən məharətlə istifadə etmişdir. Şifahi xalq ədəbiyyatı, onun ideya və bədii xüsusiyyətləri, ondan istifadə yolları haqqında qiymətli fikirlər söyləmişdir” [4, s.5].

S.Vurğun xalqın tarixinə, adət-ənənəsinə, folkloruna, ədəbiyyatına, düşüncə tərzinə böyük diqqətlə, hörmətlə yanaşan bir şair idi. S.Vurğun ədəbi abidələrimizdən də söz açmış, onların mahiyyətini, ideya və spesifikasiyalarını açıqlamağa çalışmışdır. “Dədə Qorqud” kimi misilsiz abidənin mənəviyyatımızın, milli təfəkkürümüzün inkişafında, estetik düşüncəmizin formalaşmasında oynadığı rolu yüksək qiymətləndirmişdir. S.Vurğunun bədii və elmi yaradıcılığında folklor motivləri məsələsinə məqalələr həsr etmiş prof. C.Abdullayev sənətkarın “Dədə Qorqud” eposuna münasibətini də ayrıca məqalədə təhlil etmişdir. Alimə görə, “möcüzəli və qədim sənət abidəsi” olan “Kitabi-Dədə Qorqud” “şairi ömrü boyu düşündürmüş və vaxtaşırı olsa da, istər bədii, istərsə də elmi-nəzəri əsərlərində ondan söhbət açmış, yaradıcılığında ondan bol-bol faydalanmışdır [1, s.126].

Görkəmli şairimiz S.Vurğunun “Gələcəyin toy-bayramı” şeirində Azərbaycan ölkəsi və insanın gələcəyi Dədə Qorqudla birgə təsəvvür olunur [7, s.150]:

Alqış bizim getdiyimiz bu dediyim gələcəyə!..
Bizim Odlar ölkəsi də mahnısını deyə-deyə
Öz şeirinin nəfəsilə yaşayacaq o zaman da;
Dədə Qorqud dediyimiz min bir yaşlı bir ozan da.
Qoca vaxtı öz sazını sinəsinə basacaqdır,
Bütün xalqlar və tayfalar ona qulaq asacaqdır [1, s.127].

Şair öz obrazlarını yaradarkən “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının obrazlar sistemindən metaforik vasitə kimi istifadə etmişdir. Prof. C.Abdullayevə görə sənətkarın “Fərhad və Şirin” poemadakı Azər baba obrazı Dədə Qorqudu xatırladır. Alim belə hesab edir ki, Qorqud Dədənin obrazı poemada Azər baba və müdrik Ozan obrazları arasında “bölünmüşdür”. O yazır ki, Azər babanın müdrikliyi ilə Ozanın sazı və sözü sanki bir-birini tamamlayır və bizə elə gəlir ki, şair, ehtimal ki, bunları simvolik şəkildə mənalandıraraq, ağılı, idrakı, təcrübəni, müdrikliyi Azər babanın, mahnı, musiqi və incəsənəti isə Ozanın timsalında vermişdir. Lakin hər halda “Azər baba, üstə gəl Ozan, bərabərdir Dədə Qorqud” (Azər baba + Ozan = Dədə Qorqud) düsturuna mənaca haqq qazandırmaq mümkündür [1, s.131-132].

Görkəmli şair B.Vahabzadənin dastanın obraz və ideyalarından istifadəsinin kökündə məhz milli ideyalar, milli özünütəsdiiq idealları dururdu. “Azərbaycan oğluyam” şeirində “anasının torpaq”, “atasının od olduğunu” və “oddan yarandığını” milli özünütəsdiiqin ən ali və ülvi səviyyəsi kimi bəyan edən B.Vahabzadə milli varlığımızın “hünər” keyfiyyətini vəsf edərəkən “Kitabi-Dədə Qorqud”dan məşhur adalma motivinə istinad etmişdir:

Hünər göstərməyincə
Adsız yaşamışam mən.
Dədəm Qorqud ad verdi
Mənə öz hünərimdən [10, s.197].

Yuxarıdakı qeyd olunan fikirlər, gətirilən nümunələr bir daha sübut etdi ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı milli-mənəvi dəyərlərimizi-sədaqət, qeyrət, ədalət, səxavət, etibar, humanizm, gözəlliyin tərənnümü, saflıq, düzlük, doğruluq, vətənpərvərlik, ana müqəddəsliyi kimi dəyərləri özündə əks etdirən bir qaynaqdır. Şairlərimizin, yazıçılarımızın eposa marağının, onun motivlərindən istifadə etmələrinin səbəbi də məhz bu idi, bütün axtarıqları ideya və ideallarını bu eposda tapırdılar.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abdullayev C. Səməd Vurğun və “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı/ Dədə Qorqud-1300, Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1999, s. 125-134.
2. Dəmirçizadə Ə. Dədə Qorqud (xalq yaradıcılığı epusu). Libretto (musiqisi: Q.Salahov və C.Cahangirovundur. Bakı: Azərbaycan SSR XKS Yanında İncəsənət İşləri İdarəsi. M.Maqomayev adına Azərbaycan Dövlət Filarmoniyası Qızıl ordunun 25-ci ildönümünə həsr olunmuş Azərbaycan musiqi və mahnı rəqsləri konserti, 1943)
3. Dəmirçizadə Ə. Qaraca Çoban (dörd pərdəli mənzum pyes). Bakı: 1942.
4. Əfəndiyev P. Səməd Vurğun və xalq yaradıcılığı. Bakı: Yazıçı, 1992, 159 s.
5. Ələkbərli N. “Kitabi-Dədə Qorqud” Azərbaycan ədəbiyyatında/ “Azərbaycan” jur., 1999, № 9, s. 13-17.
6. Həşimli H. Azərbaycan yazılı ədəbiyyatında “Kitabi-Dədə Qorqud” motivləri/ Naxçıvan Dövlət Universitetinin “Elmi əsərləri”, 1998, № 2, s. 56-58.
7. İsmayılova Y. “Dədə Qorqud kitabı” və müasir Azərbaycan ədəbi düşüncəsi. Bakı, “Elm”. 2011, 368 s.
8. İsmayılova Y. Ə.Dəmirçizadənin “Dədə Qorqud” librettosu və “Qaraca Çoban” pyesində Oğuzxalqının milli birlik və vəhdəti ideyaları./“Bakı Universitetinin Xəbərləri” jurnalı, Humanitar elmlər seriyası, 2013, № 2, s. 12-26.
9. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı: Biblioqrafiya. Azərbaycan Milli Kitabxanası. Bakı, 2015, 590 s.
10. Vahabzadə B. Əsərləri (1960-1969). 12 cildə, II c. Bakı: Elm, 2008, 616 s.
11. <http://zim.az/qaracop/919-smd-qarap-sixiram-qlm-btn-canimi.html>

XÜLASƏ

Məqalədə göstərilir ki, Azərbaycan ədəbiyyatı daim mövzu baxımından zəngin və rəngarəng olmuşdur. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı xalqımızın ən qədim yazılı mənbələrindən biridir. Dastanda xalqımızın qədim adət-ənənələri, düşüncələri, inam və inacları öz əksini tapmışdır. Bu səbəbdən “Dədə Qorqud” mövzusu ədəbiyyatımızda, poeziyamızda həmişə hakim mövqe tutmuşdur. XX əsrin əvvəllərindən bu günə qədər bu mövzu poeziyamızda öz aktuallığını qoruyub saxlayır.

Açar sözlər: “Dədə Qorqud”, dastan, mövzu, poeziya, şeir, poema.

Rəyçi: prof. Y.N. İsmayılova

GÜNAY QEYİS qızı ABDULLAYEVA

II kurs magistrant

Bakı Dövlət Universiteti

ANARIN “OTEL OTAĞI” ROMANINDA QƏHRƏMANIN FACİƏSİNİ ŞƏRTLƏNDİRƏN AMİLLƏR

“Otel otağı” əsəri Anarın digər əsərlərindən fərqli olaraq, daha realist bir əsərdir. Əsərdə bir tərəfdən real, acı gerçəklik, həyat realist cizgilərlə əks olunur, digər tərəfdən qəhrəmanın ətrafında baş verən bu gerçəkliyin əsl mahiyyəti qabarıq şəkildə önə çıxarılır. Anarın əsərlərinin ortaq

cəhətlərindən biri də budur ki, əsərlərdə verilən obrazların bir çoxu müasirlərimiz olan normal, bizim kimi sadə həyat yaşayan insanlardır. Bu qəhrəmanlar ailə, məişət qaygıları çəkir, yaxşı yaşamağa can atır, istər öz məişətləri haqqında, istərsədə dövlətin iqtisadi vəziyyəti haqqında fikirləşir, bütün bu problemlər onları dərindən sarsıdır.

“Otel otağı” ... Azərbaycan ədəbiyyatının, mənim fikrimcə, əsrimizin sonlarına doğru gəlib çıxdığı (kəşf etdiyi) ən mükəmməl obrazdır –son əlli il ərzində bizim ədəbi-bədii (ola bilsin ki, hətta ümumən ictimai təfəkkürümüz) bundan daha mükəmməl, daha həyatı, daha təsirli bir obraz yaratmamışdır [6,17].

“Otel otağı” nın əsas qəhrəmanı Bakı Ali Məktəblərindən birinin müəllimi, filologiya elmləri namizədi, yüksək mənəvi əxlaqa malik olan, milli ziyalı obrazını təmsil edən Kərim Əsgəroğludur. Yazıçı daha çox onun simasında Azərbaycan ziyalısının çağdaş faciəsini daha sərt, realist detallarla təsvir edir. Bununla müəllifin əsas məqsədi qəhrəmanın faciəsinin ardında duran dəhşətli gerçəkliyin mənzərəsini açıq-aydın göstərməkdir. Bu mənada realist əsər olan “Otel otağı” nın acı, dəhşətli sonluğu qaçılmaz və danılmazdır. Bu səbəbdəndir ki, Anarın bu əsərini həyəcansız, yangısız, ürək ağrısız oxumaq mümkün deyil. Buna da əsas səbəb Kərim müəllim, ətrafındakı insanlar və onların taleləridir. Kərim müəllim kimi insanlar olan cəmiyyətdə həmdə ikiüzlü, yalançı Çopur Cabbarlar olması, ən əsası da həmin insanların ziyalılardan yaxşı və üstün mövqedə həyat sürməsidir. Kərim müəllimin xarakterini səciyyələndirən mühüm cəhətlər onun xalqın mənəvi zənginləşməsi, xalqımızın etnik kökünün qədim zamanlara aid olduğunu isbat etməyə çalışırdı. Bu qədər elmə bağlı olsada Kərim müəllim maddi və mənəvi üzüntü içində yaşayırdı. Həm sovet həm də müstəqillik dönməsində yaşayan qəhrəman halal maaşı ilə dolanır, çətin güzəran keçirir. Vətəni azad olduqdan sonrada Kərim müəllimin həyatında, əsasən dolanışıqında fərq olmur, əksinə daha betər günə qalır, ailəsinin dolanışıqını təmin etmək üçün ürək ağrısı ilə olsada başqalarına dissertasiyalar yazırdı. Ancaq illər keçdikcə ailədə problemlər, ehtiyaclarda dəyişir, artıq tək dolanışıq, güzəranı keçirmək üçün pul qazanmaq kifayətsizdir. Kərim müəllimin qızı böyüyüb, ərə getmək vaxtıdır və burada cehiz məsələsi ortalığa düşür. Ata öz qızına cehiz verməlidir. Bu həmdə ona görə vacibdir ki, onun qızı varlı bir ailəyə gəlin getməyə hazırlaşır. Bütün bu ailə problemləri, vətən dərdi, həyatdakı çətinliklər İstanbula gedərkən onun yadına düşürdü.

Kərimin Türkiyə sevdası uşaqlıqdan özünü göstərirdi. Bu da boşuna deyildi, atasının Türkiyədə təhsil alması, Türkiyə sevdası Kərimədə keçmişdi. Atası iyirminci illərdə Türkiyədə oxumuşdu, İstanbulda Köprülü, Cəfər oğlu kimi tanınmışların tələbəsi olmuşdur.

Kərim atasından çox şey öyrənmişdir, ən əsası atası ona əsgiləşməni öyrətmişdi.

Atası Kərimə “Kitabi-Dədə Qorqud” u sevdirmişdi, bir də təklikdə, oğrun-oğrun, xıslın-xıslın, yan-yörəsinə baxa- baxa (guya ki, Çadrovıdakı balaca otaqlarının hər tərəfində gizlədilmiş mikrafonlara boylanırdı) Türkiyə şairlərinin seirlərini oxuyaraq, ara-sıra İstanbulun ayrı- ayrı yerlərindən danışaraq onu Türkiyəyə heyran etmişdi [2,288].

Amma Əsgər kişi Kərimin türkololoq olmasını qətiyyənlə istəməirdi. Sovet İttifaqında türkolologiyaya həmişə nəzarət altında olduğundan, atası bunun həmişə belə qalacağını düşünürdü.

Kərim atasının hər bir hərəkətinə diqqət yetirirdi, görürdü ki, atası Türkiyəyə qulaq asıb radionu keçirəndə həmişə dalğalı dəyişirdi, əqrəbi ya Bakının, ya da Moskvanın üstünə qoyurdu. Əsgər kişi 37-ci ildə tutulub sürgün edildiyindən hər kəsdən şübhələnər, evə gələn hər kəsin çuğul, yonca ola biləcəyini fikirləşirdi. “Yonca” tək onların ailəsində, anası ilə atasının dilində işlənən söz idi. Kərim çox sonralar bildiki yonca kimlərə deyilir. “Yonca” da yalnız onların ailəsində, atasıyla anasının dilində işlənən söz idi. “Filankəs deyəsən yoncadır”, “hə, yoncaya oxşayır”. Kərim çox sonralar bildi ki, yonca kimə deyilir [2,288].

Kərimin atasının iki il İstanbulda oxumağı yetdi ki, onu sürgün etdilər, amma xoş təsadüfdən o, Tomskda müəllimlik edə bilmişdi. Əsgər kişi ərəbcəni, farsca, rusca və başqa dilləri mükəmməl bilirdi.

Kərimin doqquz yaşı olanda atası sürgündən geri qayıtmışdı. Amma Kərimin atasını əlli ikinci ilin əvvəlində yenə tutdular. Elmi şurada “Kitabi Dədə Qorqud” ifşa olunarkən Çopur Cabbar Əsgəri yaş yuyub quru sərmişdi.

Elmi şurada Çopur Cabbar:

-Yaxanı kənara çəkə bilməyəcəksən, Əsgər, -deyirdi,- Dədə Qorqudu Azərbaycanda ən çox təbliğ edənlərdən biri sən Əsgər deyildinmi? Kişiliyin, cəsarətin olsun, dur günahlarını boynuna al, özün də görək bu dastanın bizə nə dəxli var axı? Bizim dədə-babalarımız bəyəm at əti yeyiblər, qımız içiblər? Sənsən bu sərsəm fikirləri Türkiyədən bura gətirən, orda görünür dərslərini yaxşı veriblər. Məqaləndə üç dəfə Kilisli Rifətin adını çəkmişən, yeddi dəfə, özüm saymışam, Köprülünün qarşısında diz çökmüşən, səkkiz dəfə Orxan Şaiqə təzim etmişən [2,289].

Əsgər nə qədər elə olmadığını desə də sözünü dinləyən olmadı, özünü saxlaya bilməyib- get hara xəbər verirsən ver- deməsi onun axırı oldu. Bu sözün qurbanı oldu, bəlkə də bu cümləni deməsəydi, ancaq işdən çıxardardılar, amma onu sürgün etdilər iki il sonra qayıtdı. Bu zaman artıq Stalin ölmüş, Mircəfər Bağırov tutulmuşdu. Əsgər birinci sürgündən nə qədər nikbin qayıtmışdısa, indi o qədər bədbin, yorğun, fikirli qayıtmışdı.

Bütün bu atası, Çopur Cabbarla bağlı fikirlər Kərimin yadına İstanbul səfərində düşmüşdü. Bəlkə də Kərimin faciəsini şərtləndirən əsas amil fikirləşmək, düşünmək idi. Elə bütün bu fikirlər xəyallarda Kərimin yaddaşından süzülür, fikirləşdikcə fikirləşirdi.

Atasından Kərimə tarixə, ədəbiyyata maraq, anasından isə musiqini sevmək, klassik Avropa musiqisinə, muğamlarımıza bələdlik keçmişdi. Anası ixtisasca həkim idi, amma əsl şuşalı kimi gözəl səsi vardı. Hələ uşaqlıqdan Kərimə gözəl musiqilər ifa edər, pianinoda çalardı. Şopenin “Matəm marşını bir ayrı sevərdi, anasına yaxınlaşar “ Ana, mənə ölü marşını çal” deyər, səssiz-səmirsiz onu dinlərdi.

Kərimin qorxduğu nəşə vardsa, onlardan bəlkə də ən birincisi musiqi idi. Musiqini həm çox sevirdi, həm də musiqidən dəhşət qorxurdu. Onun evində çoxlu vallar, kasetlər var idi.

“Albinyonun “Adaciosu”, Vivaldi, Bax, Motsart, Prokofyev, Birdə öz musiqimiz– Hacıbabanın muğamları, Rübabənin ifasında Üzeyir bəyin “Leyli və Məcnun” u, xalq mahnıları – Bülbül, Rəşid, Akif. Bir də Fidan – “Gülçöhrənin ariyası”. Dinləməkdən doymurdu. Qorxmurdu da. Bütün bunları ilk dəfə haçan, nə zaman eşitdiyini unutmmuşdu, amma dinlədikcə hansı emosiyaların, hiss-həyəcanların oyanacağını dəqiq bilirdi – bu sabit emosiyalar idi, sabit musiqi idi, yaddaşında məhrəm olmuş musiqi idi. Rəfdən götürüb çaldıracağı hər hansı tanış musiqidən heç bir nigarançılığı yox idi. Vay o gündən ki, təsadüfən radioda çoxdsn unutduğu bir musiqi parçası qəfildən rastına çıxaydı [2,291].

Elə buna görə də musiqidən çox qorxardı, çünki musiqinin onun yadına salacağı xatirədən, ötüb keçən günlərdən qorxardı.

Elə bu səfərdə də xatirələrdən qaça bilməmişdi, gah atası, anası, itirdiyi dostları, gah da çox sevdiyi insanlar, əzizləri gözünün qabağına gəlirdi, onlardan eşitdiyi bir söz, bir ifadə, bir təbəssüm xatirələri oyatmağa bəs edirdi.

Elə bil bu xatirələrdə hamısı Kərimi İstanbul yolunda haqlamışdı. Bütün həyatı sanki gözünün önündən film fraqmenti kimi keçirdi. Tamillayla Kür boyu getmələri, gənclik səfərləri yadına düşmüşdü indidə - necə də gənc idilər, ilahi, təzə evlənmişdilər, elə bu da toy səyahəti kimi bir şey idi. Bütün bunlar sanki təz olmuş kimi Kərimin xəyalında canlanırdı, elə bil bütün bunlar çoxdan yox, lap təzəcə baş verib.

Yarpaq dolması. Kərim ömründə birinci dəfə Sədyarğilin qohumugildə yedi o balıqdan bişirilmiş yarpaq dolmasını, belə bişirmə üsulunu da ilk dəfə görürdü; balığın tikələrini yarpağa büküb oda tuturdular, yarpaqlar yanmağa başlayanda demək bişib hazır olub. Bu qoxudan başqa bir iy də gəldi burnuna. Qurumuş baldırğan tumları əziləndə belə iy verirdi. Kür suyunun dadı da yadıdaydı – çayın suyundaşdan süzüb içirdilər [2,292].

Sədyarın qardaşı Kərimlə Tamillanı həтта Kürün qovuşduğu yerə də aparıb çıxarmışdı. Bu yerləri görmək Kərimlə Tamillanın arzusu idi. Hələ nişanlı olanda əhd etmişdilər ki, mütləq Kürə Arazın qovuşduğu yeri görməyə getsinlər. Elə Kür səfəri də bu söhbətdən sonra baş tutmuşdu. Sədyar “bu mənim boynuma” demişdisədə özü gedə bilməmişdi, bu işi qardaşı Sadıxa həvalə etmişdi. Onun sayəsində gözəl istirahət keçirmişdilər, Kərim ömrü boyu bu xəcalətdən çıxma bilməyəcəklərini düşünürdü. İllər keçdikdə isə az qala onun adını da unutmuşdu.

Çayqovuşanı xatırladı - qərribə yer idi - Kürlə Araz bir-birinə, qovuşmada xeyli vaxt bir - birində aralı axırdı - rəngləri başqa – başqaydı, hətta adama elə gəlirdi ki, ayrı sürətlərlə axırlar. Gah Araz güc gəlir Kürü itələyir, gah Kür qabarıb Arazı basdalayırdı [2,293].

Hardan düşmüşdü bütün bunlar Kərimin yadına bu gün burda. İstanbul şəhərində, boğaz sahilində? Onun anımları çox vaxt musiqidən doğurdu, amma indi Bethovenin fitlə çalınan 9 –cu sinfoniyası hardan yadına salmışdı o uzaq gəncliklərinin Kür səfərini –toy səfərini. O gün, o qayıqda, ya da barama saxlanan otaqda bəyəm Bethoven səslənirdi? Yox, doğrudan da, anımların, xatirələrin yada salmaq sirrini, yaddaşa qayıtma məntiqini izah etmək mümkün deyil. Əhməd Haşiminin misralarını xatırladı;

Bizə bir zövqü –təxəttür qaldı
Bu sönən, kölgələnən dünyadə...

Bəlkə Kərimə də bu dünyada qalan xatirələrin zövqü idi ancaq?

Ya bəlkə o gün Kürdə yosun iyi gəlirdi, Bax beləcə ilıq meh əsirdi –narın qoxuları belə gətirən belə bir meh, keçmişimizi bizə qaytaran bir əsim meh, bir əsim qoxu [2,293]...

Kərim Erolla Bakıda tanış olmuşdu. “Dədə Qorqud” simpoziumuna gələnlər arasında Erolla və Doğan bəylə daha çox doğmalaşmışdı. Elə Behicə xanımlada o vaxt tanış olmuşdu.

Kərim kimi Erola musiqini çox sevirdi. Bizim müğənnilərdən Floranın səsinə çox bəyənmişdi, Kərim də Ankaraya konfransa gələndə Erola Floranın mahnıları olan kaset gətirmişdi.

Erol ayı kimi idi, iri qaməti vardı, əlləri sanki ayı pəncəsi idi, bununla belə onun çox incə, yuxa qəlbi vardı. Dərin bilikli tarixçi olmaqla bərabər, şair kimi duyğusal idi. Kərimlə onu həm elmi maraqları, həm də ən əsası musiqiyə olan maraq, aludəçilik yaxınlaşdırmışdı. Ankaraya gələndə Erolgildə qonaq oldu. Erol ona hədiyyə olunan kaseti alan kimi qurdu. Kərim kasetə mahnıları yazdırandan sonra özü dinləməmişdi, mahnıların hamısı ona tanış idi. Birdən Cavanşir Quliyevin “Şuşa” mahnısı səsləndi, Kərim az qala hıçqıracaqdı. Yaxşı ki, Erol otaqda yox idi, Kərim dərhal özünü ələ aldı, istəmirdi ki, Erol onun ağlamağını görsün. Sabir demişkən; “ağladıqca kişi qeyrətsiz olur” .

Nə ağlayırsan burda, Ankarada, böyük, güclü dövlətin arxayın şəhərində, yumşaq kürsülərlə, səsləri hopduran qalın xalılarla döşənmiş otaqda, alaqranlıq torşerin işığında, bahalı Amerikan siqaretlərini bir –birinə calaya-calaya.. Qeyrətin var gedəydin Şuşanın uğrunda döyüşməyə. Özünün- özünə verdiyi bu sual- ittihamlara nə cavab vermək olardı? Yaşının əlli səkkizi haqlaması,diabeti, radikuliti, yüksək qan təzyiqi. Gözü də zəifləmişdi –andıra qalmışdiabetin fəsadları... Universitetdə təhsil illərində hərbi təlim saatlarından başqa heç vaxt əlinə silah almamışdı, heç ov tüfəngi də götürməmişdi. Bunlar hamısı belə, amma, amma, amma..

Döyüşə bilmirdin ölməyə gedəydin Şuşaya Haçansa vəsiyyət eləmişdi –öləndə mənə Şuşada basdırın –demişdi –nənəmin, babamın yanında. Gedəydin, öləydin, basdıraydılar.

Kim basdıracaqdı? Şuşa, onun Şuşası, babasının, nənəsinin, anasının Şuşası düşmən əlindəydi. Ermənilər buraxardılar onu Şuşaya? Ölməyə də buraxmazdılar heç. Ölür getsin ayrı yerdə ölsün [2,296]...

Nə ölməmiş, nə də ürəyi partdamamışdı. Ankaraya konqresə gəlmişdi. Əslində konqres də bəhanə idi, əsas məqsədi işə düzəlmək idi. Sadəcə işləyib pul qazanmaq istəyirdi –qızına cehiz almaq üçün. Həqiqət bu idi. Bir dəst mebel –taxta-tuxta.

Bütün bu səbəblər idi Kərimi Bakıdan Ankaraya, ordanda İstanbula apararı. Bakı simpoziumunda tanış olmuşdu Behicə xanımla. Erol, Doğan bəy, Behicə xanım Kərimin məruzəsini çox bəyənmişdilər. Behicə xanım ona İstanbulda universitetdə Azərbaycan ədəbiyyatından dərslər deməyi təklif etmişdi. Bəlkə də bütün bunlar Kərimin taleyi idi, alınma belə yazılmışdı. İstanbul səfəri, sancan ürəyi, hər şey sanki onu ölümə bir addım da yaxınlaşdırırdı.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Anar. Əsərləri: 10 cildə I c., Bakı: Nurlan, 2003, 578 s.
2. Anar. Əsərləri: 10 cildə II c., Bakı: Nurlan, 2003, 515 s.
3. 2. Anar. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Çarşıoğlu nəşriyyatı, 2004, 487 s.

4. Anar. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Lider nəşriyyatı, 2004, 416 s.
5. Anar- 80, Şəxsiyyətin tarixi. Bakı: 2009, 520 s.
6. Cəfərov N. Anar. Bakı :AzAtaM, 2004, 57 s.
7. Pənah Gülxani. Anar və folklor. Bakı: Elm, 2007, 288 s.
8. Tağısoy Nizami. Anar nəsrinin şəhər fəzası. "525- ci qəzet". 14 mart, 2019

XÜLASƏ

Yazıçı "Otel otağı əsərini yazarkən dövrün aktual problemlərini nəzərə almışdır. Kərim milli ziyalı obrazıdır. Şuşa hadisələri, insan taleyinin, ömrünün ağırlı günlərini görürük bu əsərdə. Kərim Əsgəroğlu ehtiyac ucbatından Türkiyə universitetlərindən birində işləmək üçün ora yollanır. Bu zaman başına gələn hadisələr, uğursuzluq, maddi sıxıntı, yaşadığı problemləri yazıçı ustalıqla qələmə almışdır.

Açar sözlər: Vətən həsrəti, ziyalı, milli düşüncə, ailə qayğısı, həsrət

Rəyçi: dos.S.Ə. Sultanova

GÜNAY QEYİS qızı ABDULLAYEVA

II kurs magistrant

Bakı Dövlət Universiteti

ANARIN YARADICILIĞINDA ŞƏXSİYYƏT VƏ MÜHİT PROBLEMI

Anar xalq yazıçısı, Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli yaradıcılarından biridir. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatının yaradıcı simalarından biridir.

Hər bir yazıçı böyük bir xəzinə, böyük bir ədəbiyyat tarixidir. Yazıçılar, müəlliflər öz həyatlarından öncə xalqın mənəvi həyatının hər hansı bir dərdini, işıqlandırmaqla ona diqqəti cəlb edir və yazdığı əsərlər bu yöndə olur.

Anarın yaradıcılığına ilk yazılarından bu yana nəzər salsaq görürük ki, insan sosial qüvvə kimi həmişə ön planda, baş rolda olmuşdur. Anarın əsərlərində özünəməxsusluq, müəllifin öz dəst-xətti açıq aşkar sezilir. Onun yaradıcılığına nəzər salsaq görürük ki, əsərlərində cəmiyyətin dağıdılıb, yeni cəmiyyət qurulması fikri əsas şəkildə qəbul edilməsədə, yazıçı cəmiyyət içərisində dəyişikliyin vacibliyini labüd hiss edirdi.

Anarın "şəhər nəsrini" nin qəhrəmanları qeyri-adi olub, başqalarından fərqlənsələr də, hər hansı qəhrəmanlıq etməyə meyilli deyillər. Onlar sanki öz qapalı məkanlarında yaşamağa məhkum olduqlarını bilsələr də, həmin dairədən çıxmağa heç bir səy göstərmirlər [7].

Bu qəhrəmanların həyatına ümumi bir nəzər salsaq görürük ki, onların həyatı, yaşayışı heç də pis deyil, əsəri oxuduqca bunu lap açıq aydın görürük. Bu qəhrəmanlarda bizim kimi sadə, sıradan insanlardır, dolanışiq dərdi çəkir, sadə həyatlarına davam edirlər.

Buradan belə bir nəticə çıxır ki, onlara əzab verən, fəlakətə, ölümə çəkən maddi imkansızlıqdan çox, mənəvi tənhalıqdır. Bu qəhrəmanlara ayrı-ayrı qısa nəzər salarsaq bunu açıq şəkildə görə bilərik.

Anar əsərlərində dövrün ən aktual problemlərini qaldıraraq, ən həssas nöqtələrə toxunmağı bacarmışdır. Anar öz bədii yaradıcılığı boyu mənəvi tərəqqi etmiş sənətkardır. O, bütün yaradıcılığı boyu milli mənəviyyət qatını möhkəmlətməyə çalışmış, bu yolda əzmlə, yorulmadan çalışmışdır.

Anarın nəsr əsərlərinin çoxunun mövzuları müasirlikdən bəhs edir, sadə insan həyatından götürülmüşdür. Bu real obrazlarla tanış olduqca, bizdə belə fikir yaranır ki, bu elə bizik, ya da yaxından tanıdığımız insanlardır. Onun əsərlərində müasir həyata bağlılıq, həyatın yaxşı, pis tərəflərini canlandırmaq ön planda durur. Bu keyfiyyətləri yazıçının bir çox əsərlərində görmək mümkündür. Burada həyat həqiqətləri ilə bədii həqiqət vəhdətdə verilir.

"Macal", "Ağ liman", "Əlaqə" və başqa digər əsərlərində də bu reallığı görmək mümkündür.

“Asılıqanda işləyən qadının söhbəti” emosional təsirli əsərdir. Bunu Azərbaycan nəsrinin ən gözəl hekayələrindən biri olduğunu desək yanılmırıq. Bir cümlə ilə xarakter yaratmaq, kiçik abzasla böyük fikri çatdırmaq, güclü bənzətmələr, metaforlar işlədərək əsəri daha axıcı etmək böyük ustalıqdır.

“Asılıqanda işləyən qadının söhbəti” hekayəsində hadisələr yaşlı qadının dilindən verilir. Qadın həmişə bir kişi və qadın paltosunu bir yerdən asdığını deyir. Bu hadisə bir müddət belə davam edir, qadın deyir ki, onlar həmişə işə bir gəlir, gəlmiyəndə ikisi də birdən gəlmirdi. Sanki xəstəlik onları bırıyerdə tutur, sağalanda bir sağalırdılar. Asılıqanda işləyən qadın bu qadının paltosunu bir gün başqa kişinin mixəyi paltosunun yanında asıldığını görəndə elə bilir ki, səhvən asılıb. Amma bundan sonra qadının sarı paltosu, mixəyi paltoyla bir asılır. Burada bir qadının iki kişiylə olan məhəbbəti təsiredici, emosional dillə təsvir edilir.

Bu hekayə Anarın ilk hekayələrindən biridir. Bununlada elə ilk hekayədən biz yazıçının qələminin gücünü görürük.

“Gürcü familiası” 1967- ci ildə yazılmış hekayədir. Burada iki gəncin həyatı, keçmişi, münasibəti öz əksini tapır. Əsmər və Oqtayın söhbətindən biz onların indiki həyatınının, keçmişinin izləyicisi oluruq. Əsmər uşaqılıq xatirəsindən, uşaqılıq dünyasından danışanda necə qayğısız olduğunu görürüksə, dünyanı gəzib dolaşdığından, bərli-bəzəkli otellərdən söz salanda, danışanda bir o qədər qayğılı, fikirli görürük. Bütün bunları oxuduqca görürük ki, Əsmərin yenidən uşaqılığına, pəncərəsiz otağına qayıtmaq istəyi var, amma bütün bunlar üçün artıq gecdir. Çünki Əsmər Camala ərə getməklə, onunla ailə qurmaqla böyük boşluğa yuvarlanmışdır. Moskvada Oqtayın ad gününü xatırlayıb bir günlük də olsa onun yanına, daha çox öz keçmişinə sığınır. Burada keçmişi, gəzdiyi yerlər haqqında Oqtayla söhbətindən biz onun mənəvi əzabının, təkliyinin şahidi oluruq. Elə bu səbəbdəndir ki, Oqtayla baxdığı filmədən sonra özünü “kamikadze” adlandırır, özünü ölümə məhkum olunmuş, kamikadzelər kimi hiss edir. “Mən teleqramı qapdım. İki söz. “təbrik edirəm.” Birdə imza: Kamikadze” [3,382]. İki gəncin illər sonra görüşü onlarda keçmişə səyahət, öz gələcəkləri haqqında fikirləşmək imkanı verir.

Anarın 1967- ci ildə yazdığı növbəti hekayə “Mən, sən, o və telefon” dur. Bu hekayənin mövzusu müasir həyatdan götürülmüşdür.

Telefon nömrələri

Oxşamaz bir-birinə

Amma hamısında

İnsan səsi...

...pis günlər

oxşamaz bir-birinə

birində özün susarsan,

birində telefon. (Vaqif Səmədoğlu) [3,331].

Hekayə Vaqif Səmədoğlunun bu şeiri ilə başlanır. Elə buradan da hekayədə ki, ustalığı, fikir müxtəlifliyini, müasirliyi görmək mümkündür.

Hekayə Rasimin toy məclisinin təsviri ilə başlanır. Sağlıqlar deyilir, Seymura da artıq evlənmək vaxtının çatdığı, ailə qurmağın vacib olduğu deyilir. Əsas hadisələr də bundan sonra cərəyan edir, hər kəs bir rəqəm deyir və budur telefon çağırır. Hekayəni oxuduqca görürük ki, insan hisləri, nigarançılığı, həyəcanı olduğu kimi verilmişdir. Seymurla Mədinə bir-birini tanımadığı halda bir-birinə bu qədər yaxın, doğma olması təbii boyalarla təsvir edilmişdir. Bu danışmalar, söhbətlər artdıqca yaxınlıq, doğmalılıqda artır. Təsədüfdən yada taleyin oyunundan Seymur iş yerini dəyişdikdən sonra Mədinə ilə eyni yerdə işləyirlər. Seymur bunu biləndə Mədinəyə demək istəyir, amma demir, buradan yeni bir oyun başlayır. Seymur öz dünyasında iki mən ilə mübarizə aparır. O hiss edir ki, Mədinəni özünə qısqanır. Hadisələr də elə bu yöndə cərəyan edir.

“O gecənin səhəri” hekayəsində 1937- ci ilin faciəsi təsvir edilir. Binanın qarşısında maşın dayananda heç kəs yerindən tərpənmir, amma hamını qorxu bürüyür, görəsən kimin dalınca gəliblər, kimin qapısını döyəcəklər. Addım səsləri bir-bir qapılara yaxınlaşdıqca insanlarda həyəcan artır, ən xırda səhvlərini də xatırlayıb dərin həyəcan keçirirlər [3,260]. Addım səsləri uzaqlaşdıqca isə rahat nəfəs alırlar. Nəhayət addım səsləri Murad Zeynallının evinin qarşısında dayanır. Səhər

Domkom Bəşir Zeynallının adını lövhədən silmək istəyəndə Murad Zeynallı ilə üzləşir, məlum olur ki, gələcək tibbi yardım maşını imiş Murad Zeynallının oğlu olub. Burada Cavanşir obrazı həmin dövrdə insanların ağzından çıxan sözü xəbər verən, onları haqsız yerə ölümə sürükləyən “sapı özümüzədən olan” lar cərgəsindəndir. Hadisələr Murad Zeynallının oğlunun dilindən verilir. 1937-ci il faciəsi, qanlı tarixin sadəcə bir gecəsini təsvir etməklə həmin illərin ağırlığını göstərir və bunu indi də duymaq olur.

Bütün bu hekayələrdə insanlarla mühit arasındakı əlaqəsizlik özünü göstərir. Bu özünü təkcə hekayələrində yox, demək olar ki, bütün əsərlərində göstərir. Anarın əsərlərində gördüyümüz qəhrəmanlar, obrazlar adi həyat insanları, bizdən biridir.

1968-ci ildə yazılmış “Dantenin yubileyi” əsərində həyatda özünə mövqe tuta bilməmiş, unudulmuş adi bir adamın taleyi təsvir olunur. Hadisələr Feyzulla Kəbirlinski və onun teatr fəaliyyəti fonunda verilir. Feyzulla Kəbirlinski qırx ildən çox müddətdə teatrda çalışsada, hətta ən adi rolun belə öhdəsindən gələ bilmir. Rejissor onu nə qədər danlasa da səsini çıxarmır, heykəl kimi səhnədə qalır. Burada yazıçı həm də teatr sahəsindəki çatışmazlıqları da ifşa edir göstərir. Feyzulla Kəbirlinski evdə də özünə hörmət qazana bilməmiş biridir. Arvadı Həcər evə gələndə onunla acı danışır, bu yaşına gəlib, amma nə yaşayışları yaxşı deyil, nə də ərinin hörməti- izzəti yoxdur. Kəbirlinski özündə vəzifəcə yüksək insanların yanında nə qədər savadsız, mütidirsə, altı nəfərlik rəhbərlik etdiyi dərnəkdəki insanlara qarşı özünü savadlı, bilikli göstərir. Rejissorun ona acı, tənqid şəklində dediyi, ona irad tutduğu sözləri o sanki öz sözləriymiş kimi istifadə edir. Teatrda üç sözü belə demək qabiliyyəti olmayan insan dərnəkdə “Oqtay Eloğlu” əsərini tamaşaya hazırlayır. Özü də Oqtay rolunu ifa edir.

Feyzulla Kəbirlinski həm də sadələv insandır. İnsanların ona kinayə ilə dedikləri sözləri başa düşmür, onların onun yaxın dostu olduğunu, ona hörmət etdiyini zənn edir. Məcid atası barədə Eldara qıcıqlandırıcı sözlər deyəndə də Məcid masqasını taxır, Eldarın yanında “Feyzulla müəllim” deyər müraciət edir, sanki Eldar nahaq yerə onu döymək istəyir.

Bu əsərdə Anar cəmiyyətdə özünə, bacarığına uyğun peşə seçməyən insanın faciəsini göstərməyə çalışmışdır.

“Beşmərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi” əsəri “Ağ liman” əsərinin davamıdır. Bu romanda dövrün ailə -məişət şəraiti, gənclərin əxlaqi keyfiyyətləri, cəmiyyət üçün yad olan əxlaq normaları təsvir edilir. Əsərdə əsas obrazlar Təhminə və Zaurdur. Onlar bir- birinə olan məhəbbəti, aralarında olan sevgi, inamsızlıq romanın əsas mövzudur. Burada Təhminənin cəmiyyətdəki mövqeyi, cəmiyyətin ona münasibəti bütün reallığı ilə qələmə alınmışdır. Təhminə Zauru sevdiyinə görə həyat yoldaşı Manafdan ayrılır, amma Zaur Təhminəyə heç vaxt həqiqətən inanmır. Həmişə içində şübhə olur ki, Təhminə Zauru yalan danışır, başqa insanlarla da münasibəti var. Beləliklə onlar ayrılır, Zaur peşman olanda isə artıq gec idi. Təhminə artıq yox idi.

Anar yaradıcılığı boyu insane taleləri haqqında düşünmüş, əsərlərinə müxtəlif taleli insanları baş qəhrəman kimi seçmişdir. İnsan həyatı müəllif üçün həmişə ön planda olmuşdur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Anar. Dantenin yubileyi. Bakı: Mütərcim 2009, 53 s.
2. Anar. Əsərləri: 10 cildə I c., Bakı: Nurlan, 2003, 578 s.
3. Anar. Əsərləri: 10 cildə II c., Bakı: Nurlan, 2003, 515 s.
4. Anar. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Lider nəşriyyatı, 2004, 416 s.
5. Anar- 80, Şəxsiyyətin tarixi. Bakı: 2009, 520 s.
6. Cəfərov N. Anar. Bakı :AzAtaM, 2004, 57 s.
7. Pənah Gülxani. Anar və folklor. Bakı: Elm, 2007, 288 s.
8. Tağısoy Nizami. Anar nəsrinin şəhər fəzası. “525- ci qəzet”. 14 mart, 2019

XÜLASƏ

Anar yaradıcılığında şəxsiyyət və mühit bütün yaradıcılığı boyu aktual olmuşdur. Həm hekayələrində, həm də romanlarında insan taleləri, mühitlə insan arasındakı münasibət, insanın özünü axtarışı əsas məsələ kimi verilmişdir. Anar öz əsərlərində dövrün problemlərini göstərmiş, obraz yaradarkən müasir insanı, onun yaşayışını qələmə almışdır. Yazıcının əsərlərini oxuduqca oxucu ya özünü tapır, yada tanıdığı insandan bir nişanə görür. Bu əsərləri həyəcənsiz oxumaq mümkün deyil.

Açar sözlər: yazıçı şəxsiyyəti, bədii yaradıcılıq, xarakter, obrazlar aləmi, qəhrəman.

Rəyçi: dos. S.Ə. Sultanova

RƏŞİDƏ ƏDALƏT qızı RƏŞİDLİ

II kurs magistrant

Xəzər Universiteti

RÜSTƏM BEHRUDİ POEZİYASINDA MİLLİ MOTİVLƏR

Müasir Azərbaycan ədəbiyyatında öz dəsti-xətti ilə seçilib iz qoyan, poeziyamızda yeniliklərlə milliliyi birləşdirən şair Rüstəm Behrudi həm Azərbaycanda, həm də Türk dünyasında tanınır. Onun poeziyası milli adət-ənənələri, düşüncəni özündə daşıyır. Rüstəm Behrudi şeirlərində sadaladığımız xüsusiyyətlərin qayəsini Vətən, yurd sevgisi təşkil edir. Onun ədəbiyyatımızda tutduğu yol millət üçün gedilir. Necə deyərlər, "Bu yolun başlanğıcı da, sonu da Vətəndir!" (8, 26).

Şübhəsiz ki, bu səbəbdən də milli motivlərin əksi Rüstəm Behrudi poeziyası üçün xarakterik cəhətlərdəndir. Rüstəm Behrudi şeirinin kökü min illərə söykənir, xalq düşüncəsindən qidalanır, milli motivdən qaynaqlanır. Rüstəm Behrudi yaradıcılığında Dədə Qorqud müdrikliyi, şaman duası, türk təfəkkürü boylanır. "O, millətin dastan və nağıl dövrünü yaşamaqdadır. Gah göytürkləri törədən doqquz budaqlı ağacın altında, gah Oğuz Xaqana oğullar verən qutsal işığın içindədir"(12,17). Türk dastanlarında yer alan milli motivlər Rüstəm Behrudi yaradıcılığının da özəyini təşkil edir. Məlumdur ki, Türk təfəkküründən qaynaqlanan mifoloji düşüncələrdə yer alan kulturlar ədəbiyyatda motiv kimi əksini tapmışdır. Rüstəm Behrudi yaradıcılığında da kulturla bağlı motivlər geniş yer tutur.

Rüstəm Behrudi yaradıcılığında ağac motivinə tez-tez rast gəlirik. Şair ağacdən priyom kimi istifadə edir. Bildiyimiz kimi, ağac türk təfəkküründə və inancında Göy Tanrının simvollarından biri olub, insanla Yaradan, yer ilə göy arasında əlaqələndirici vasitədir. Bu vasitə də ağacın obrazlaşdırılması ilə nəticələnmişdir. Bu səbəbdən də türklərdə ağaca sevgi, hörmət, ehtiramı təkə tapınma ilə əlaqələndirmək olmaz. Altay türk mifologiyasında "Bay-Kayınq"; eləcə də nağıllarda "Temir terek"; ümumi türk mifologiyasında isə "Bay terek", "Temir kavak" və yaxud "Həyat (Dünya)" ağacı" deyə müxtəlif şəkillərdə adlandırılan "övliya ağac" inancına təkə türk mifoloji düşüncə sistemində deyil, bir çox dünya xalqlarının mifologiyasında təsadüf etmək mümkündür. Mahmud Kaşğari oğuzlar haqqında məlumat verərkən onların "ulu, uca və böyük" hesab etdikləri bir ağacı "Tenqri" deyə adlandırmalarından, Dərbənd yaxınlığında həyat sürdürən yerli əhali, yəni qumuqlar tərəfindən bu cür ulu saydıqları bir ağaca "Tenqrixan" demələrindən danışmışdır. Əslində isə bu cür məlumatlar göstərir ki, türklərin düşüncəsində müqəddəs hesab edilən həmin ağac Tanrının ilahi sifətlərini özündə birləşdirir (7,17).

Behrudi yaradıcılığında isə ağac motivi bir sıra funksiyalara sahibdir və bir çox məqsədlərə xidmət göstərir. "Dərd öldürmür adamı" şeirində şair özünü ağaca bənzədərək payızda solan ağacı insan ömrü ilə müqayisə edir:

Bu payız gecəsi çılpaq ağacam,
Bu payız gecəsi ölən bir budaq.
Allahın ömrü tək uzanır gecə;
Elə bil heç sabah açılmayacaq (3, 194).

Şairin 80-ci illərdə məşhurluq qazanan "Salam dar ağacı" şeirində də eyni motivlə rastlaşırıq. Bu şeirin məşhurluq qazanması, sevilməsinə də səbəblərdən biri məhz mifopoetik ənənə ilə bağlıdır.

Yolunu gözlədin hər səhər, axşam,
Salam, dar ağacı!
Əleyküm-salam.
Əcəllə ölməyə doğulmamışam,
Salam, dar ağacı!
Əleyküm-salam!

Miflərdə, dastanlarda, nağıl və rəvayətlərdə əksini tapan ağaca müraciət, onunla görüşmək, salamlamaq, xəbərləşmək xüsusiyyəti Rüstəm Behrudinin bu şeirində də görürük. Şair ağacla salamlayıb, dərini açır, iki yol - "ölüm" və "qalım" arasında qalaraq "Ya səni yendirəm, ya sənə yennəm" deyir. "Eli yağmalanan, çayları quruyan" şair "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanından "boylanır". "Kitabi-Dədə Qorqud"dastanında "Salur Qazanın evinin yağmalanması" boyunda Uruzun ağacla söhbətləşdiyi hissəyə nəzər yetirək: "Mərə kafir,aman! Tanrının birliyinə yoqdur güman! Qoy məni bu ağacla söyləşəyim"-dedi. Çağırub ağaca soylamış, görəlmiş, xanım, nə soylamış:

Ağac, ağac!! Dersəm sana,ərlənmə ağac!
Məkkə ilə Mədinənin qapusu ağac!
Musa Kəlimün əsası ağac!..
Əgər ərdir, əgər övrətdir,qorxusu ağac!
Başın ala baqar olsam, başsız ağac!
Dibin ala baqar olsam, dibsüz ağac!
Məni sana asarlar, götürməgil ağac!
Götürəcək olursan, yigitligüm səni tutsun, ağac!
Bizim eldə gərək idin,ağac!
Qara hindu qullarıma buyuraydım,
Səni para-para doğrayalardı, ağac! (10,46)

İki şeir arasında müqayisələr aparsaq, eyni məzmun xüsusiyyətlərini görə bilərik. Hər iki şeirdə də obraz ağaca müraciət edir, ağacı qorxudur, ölümün baskarı olacağı halda Uruz da "Qara hindu qulların onu doğrayacağını", Rüstəm Behrudi şeirinin qəhrəmanı isə "sənin canın mənəm, hər yanın mənəm" deyərək hədələyir.

"Boz qurd obrazı Rüstəm Behrudi yaradıcılığında bədii mətnin ruhunun təminatçısıdır" (8,26). Türk təfəkküründə kultlaşan obraz olan qurd türk tarixində və folklorda özünəməxsus bir yer tutur. İnanca görə, türklər qurd soyundan gəlmiş və səfərlərdə qurd onlara yol göstərmişdir. Boz qurd türk mifoloji düşüncəsində göylərdən enmiş sakral bir varlıqdır. Kosmoqonik aktın iştirakçısı kimi Boz qurd ilkin əcdad funksiyasına malikdir. Göytürklərdə dişi qurd "ulu ana", uyğur türkləri üçün erkək qurd "ulu ata" hesab olunur, hətta Göytürk xaqanlarının Boz qurda bənzədilməsi barədə tarixi mənbələrdə məlumatlara rast gəlinir. Oğuzlarda isə erkək boz qurd böyük səfərlərdə başçılıq edir. Türklərin qurdu özlərinə totem etmələrinin mənası onun türkləri başqa millətlərdən ayıran bir milli xarakterin ifadəsi olmasıdır. Bugünkü şaman türklərində də qurdun müqəddəs olduğunu göstərən əlamətlər vardır. Şaman musiqi alətlərində mütləq qurdun təsviri özünü göstərir.

Rüstəm Behrudi yaradıcılığında da kultlaşan bu obraz motivə çevrilir. Şair çəkinmədən qurdu türkün soy-kökü hesab edir:

Mayası qurddan gələn
Özgə bir dinə gəlməz...
Şamanam içim köz-köz...(3, 9)

O da yeri gəldikcə qurdu şamançılıqla bağlayır. Ümumiyyətlə, şaman və türkcülüyn vəhdəti Rüstəm Behrudi yaradıcılığı üçün səciyyəvidir. Ona görə də istənilən milli motiv Şamançılıq boyaları ilə təsvir edilir.

Rüstəm Behrudi poeziyasındakı Boz Qurd da kult kimi ölməzdir, amma tənhadır, kimsəsizdir. Tənhalığını ulamaqla göstərir.

Bu payız gecəsi ay işığında,
Mən, mən unudulmuş, kimsəsiz ada.
Bir aydı, bir də mən, ona üz tutub,
Qurd olub ulamaq istəyir adam... (3, 194)

Rüstəm Behrudi yaradıcılığının qayəsini təşkil edən motivlərdən də biri Tanrıçılıqdır. Türkçülükdən qaynaqlanan Tanrıçılıq İblis və Mələk motivləri ilə vəhdətdə verilir:

Sən iblisdin, mələkdin?
Ruhuma şübhə əkdin.
Tanrıyla olan əhdi.
Kim pozubdu?" Kim?! Adı?! (3, 79)

İblis və Mələk motivləri Rüstəm Behrudinin tənhalıq mövzusunda yazılan şeirlərin tərkib hissəsinə daxildir. "Mən İblisə söz versəm də", "İblis", "Mələk", "Tanrım, sənın qapını bir mələk açdı", "37 yaş" və s. şeirlərində bunu görə bilirik:

Ey tənha, yalnız adam,
Ey mənə oxşayan kəs!
Adəmdən, Nuhdan bəri
Cavabını axtarır
o göylərdən gələn səs (3, 163)

Şair bu motivli şeirlərdə ənənəvi mövzulardan kənara çıxır, ədəbi əsərlərdə yaradılan bədheybət, qorxunc İblisdən fərqli bir obraz canlandırır. Rüstəm Behrudi poeziyasındakı İblis o qədər də vahiməli deyil, yeri gəldikcə İblis və Mələk eyni pillədə durur. Şair bəzi şeirlərində insanı yarı İblis, yarı mələk olan məxluq hesab edir. Şairə görə, həyat harmoniyasında bu vacib şərtidir. "Onun fikrincə, İblis xofu olmazsa, "dua, tövbə, savab, günah" tərəziləri itən təkbaşına həyat "sərsəm" kimi mövcud olar. Bütövlükdə İblis haqqında yazılmış şeirləri ilə, Rüstəm Behrudi dünya ədəbiyyatının əbədi motivi olan bu mövzunun üzərindən mövcud pərdəni çəkmiş, ona yeni mənə verməyi bacarmışdır. "(9, 23). "İblislə qol-boyun" adlı şeirdə bu motivi görə bilirik:

Kim danışsa, haqq adından,
Demək indi çıxıb qandan
Mələklərin qanadından
Süzülən qandan danışım
Haqq özü bir yoldu. Bir oyun –
Kim desə haqqa yol qoyun
Mən də iblislə qol-boyun
Bədəndə candan danışım (3, 201-202).

Misralardan da aydın görünür ki, bu şeirdə xeyirlə şərin mübarizəsi motivi əks olunmamışdır. Şair insanın içindəki iblislə mələyin dinc yaşamasının tərəfdarıdır. Ümumiyyətlə, Rüstəm Behrudi Mələk və İblis motivlərində yazılan şeirlərində filosof kimi çıxış edir.

Xalq yaradıcılığından bəhrələnən Rüstəm Behrudi poeziyasında dərviş motivinə də rast gəlinir. Onun yaradıcılığında tanrıçılıq fəlsəfəsi ilə yanaşı duran ikinci mövzu məhz dərvişlikdir. Dərviş folklor mətnlərində, adətən, sakral xüsusiyyətlərə malik, yaşlı ruhani, köhnə geyimli, təcrübə və ağıl sahibi biri kimi təsvir edilir. O həm insanlara yardım edən, darda olanların köməyinə çatan ("Əsli Kərəm" də Sofi və Mahmudu tufandan xilas edir, "Abbas və Gülgəz" də Abbası quyudan çıxarır), qəhrəmanları alma və yaxud şərabla butalıyan, ("Tahir və Zöhrə", "Novruz" və s dastanlarda), övladı olmayanlara alma verməklə müjdələyən bir obraz kimi (Qurbani", "İsmayıl", "Səyyad və Səadət" və s dastanlarda, "Cantiq", "Gül Sənavərə neylədi, Sənavər Gülə neylədi", "Məlik Məmməd və Məlik Əhməd", "Şəms və Qəmər", "Pəri xanımın nağılı", "Padşah oğlu", "Uşaq pəhləvan" və s. nağıllarda) verilir.

Rüstəm Behrudi poeziyasında dərviş tək haqqa sığınır, öyüd verir, nurani obraz, müdrik qoca olur. "Bu gündən dərvişəm daha" şeirində şairi haqqa çatan, aşıq obrazını dərviş libasında görürük:

Odumdan çəkdim gülümü,
Gedirəm tapım ölümü,

Ver xirqəmi, köşkülümü
Bu gündən dərvişəm daha (3, 229)

Şeirə nəzər yetirdikdə görürük ki, buradakı dərviş dastan və nağıllarda rast gəldiyimiz buta verən, yardım edən dərvişdən çox "pay alan" dərvişdir. Bu dərvişə qədim abidəmiz olan "Kitabi-Dədə Qorqud" da bir neçə yerdə rast gəlirik. Çünki dərviş burada xüsusi gücə malik, ilahi həqiqətlərdən xəbərdar olan, yardım edən biri kimi təsvir edilmir. Məsələn "Dirşə xan oğlu Buğac xan Boyu"na nəzər yetirək: Dirşə Xanın arvadının dilindən-"Qara donlu dərvişlərə nəzirlər verdim" şəklində işlənir (10, 31). Lakin bu o demək deyil ki, şeirdəki dərviş təkcə pay almaqla kifayətlənir. Şair onun eşq yolçusu olduğunu da poetik ifadələrlə göstərir.

Eşq olsa da eşqin adı,
Şam-pərvanə nağılıdı.
Eşq məbədim dağıldı,
Bu gündən dərvişəm daha (3, 229).

"Son yolun məndən keçəcək" şeirində də Tanrı eşqinin yolçusu olan dərviş yer almışdır:
Gör mənə Tanrı neylədi?
Yol verib yoldan əylədi
Əyləyib dərviş əylədi;
Bu yol ki qandan keçəcək (3, 222).

"Yarımqıç şeir" adlı nümunəsində də sərkərdən gözən bir dərviş təsvir edilir:
Dərvişmiyəm, yolşumuyam
Ev-eşik, odam olmadı.
Nə satdımsa, özüm aldım
Almağa adam olmadı (3,85)

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, Rüstəm Behrudi poeziyasında yer alan bütün motivlər xalq yaradıcılığı və türk mifoloji dünyagörüşü ilə sıx bağlıdır. Ona görə də Rüstəm Behrudi yaradıcılığı fəlsəfi şeir kontekstində araşdırılarda belə motivlər ön planda tutulmalıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Behrudi Rüstəm. Bir dəli ayrılıq kimi. Bakı: "Qanun", 2014, 230 s.
2. Behrudi Rüstəm. Çətindir göyü sevib, qayıdıb yerin olmaq: və yaxud bu belə olmamalıydı // "Azadlıq", 2014.- 10 iyul.- S.13.
3. Behrudi Rüstəm. İblis mələkdən gözəldir. Bakı: "Dünya" nəşriyyatı, 1997, 236 s.
4. Behrudi Rüstəm. Salam dar ağacı / tərt. ed. və red. T.Kazımlı. Bakı: Azərənşər, 2007.- 528 s.
5. Behrudi Rüstəm. Şaman duası: şeirlər və poema / red. Z.Yaqub. Bakı: Yazıçı, 1988.- 153 s.
6. Behrudi Rüstəm. Yaddaşlara yazın: şeirlər. Bakı: Yazıçı, 1986.- 72 s.
7. Bəydili Cəlal. Türk mifoloji sözlüyü. Bakı: "Elm", 2003, 418s.
8. Əliyev Kamran. Ruh poeziyası yaxud Rüstəm Behrudinin özü haqqında bilmədikləri. // "Ədəbiyyat" qəzeti, 15 oktyabr, 2016 cı il, s. 26
9. Həbibbəyli İsa. Bütövlük və genişlik // "525-ci qəzet", 2015. 12 sentyabr. s.22-23; 26
10. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı (Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər). Bakı: "Öndər", 2004, 376 s.
11. Sultan Xanım. İnam şairi, zaman şairi, şaman şairi // "525-ci qəzet", 2012. 10 aprel, s.7.
12. Sultanova Xanım. Rüstəm Behrudi yaradıcılığında mifopoetik ənənə. // "525-ci qəzet", 2016, 30 aprel, s.17

XÜLASƏ

Müasir Azərbaycan ədəbiyyatında dəsti-xətti ilə tanınan şairlərdən də biri Rüstəm Behrudidir. Rüstəm Behrudi poeziyasında milli ənənələr fəlsəfi fikirlərlə əks olunmuşdur. Onun yaradıcılığında türkçülüklə, şamanizmlə bağlı olan motivlər əks olunmuşdur. Biz məqalədə qurd, ağac, dərviş, iblis, mələk və s. motivlərdən söz açdıq. Məqalədə şairin şeirlərindən nümunələr verilmiş, nəzəri məsələlər araşdırılmışdır.

Açar sözlər: Rüstəm Behrudi, poeziya, motiv, ağac, qurd, şaman

Rəyçi: dos. D.Zeynalova

RƏŞİDƏ ƏDALƏT qızı RƏŞİDLİ

II kurs magistrant

Xəzər Universiteti

XX ƏSR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA TÜRKÇÜLÜK

Azərbaycan ədəbiyyatında türkçülüyn izlərinə XIX əsrdə rast gəlirik. A.Bakıxanov, M.F.Axundov, H.b.Zərdabi ilə təşəkkül tapmış türkçülük XX əsrdə bir ideologiyaya çevrilə bilməşdir. Bu ideologiya üçün əsas mənbə Türkiyə ədəbiyyatı hesab olunur. "Türkiyədən gələn türkçülük özünü bir neçə formada göstərirdi; dil, vətən, millət ideyasının poetik dərk. M.Ə.Yurdaqul, T.Fikrət, N.Kamal, M.Ə.Rəcəzadə kimi şairlərin yaradıcılığında artıq türkçülük görüşləri ifadə olunmağa və getdikcə yayılmağa başlamışdır" (4, 6.). Beləliklə, türkçülüyn yeni mərhələsinə təkan verilmişdir. Azərbaycanda bu mərhələnin başında Əli bəy Hüseynzadə dayanırdı.

Bununla belə, türkçülük ideologiyası Ziya Göyaldan xeyli əvvəl Azərbaycan romantiklərinin yaradıcılığında mədəni türkçülüyn prinsipləri ilə sərhədlənmiş, siyasi anlamda vüsət tapmamışdır. Ziya Göyald "Türkçülüyn əsasları" kitabında özü də bunu etiraf edirdi: "...Hüseynzadə Əli bəy Rusiyadakı milliyətçilik cərəyanlarının təsiri ilə türkçü olmuşdur. Bilxassə hələ kollecdə ikən gürcü gənclərindən son dərəcə milliyətpərvər olan bir yoldaşı ona milliyət eşqini aşlamışdır" (5, 31).

Əli bəy Hüseynzadənin "Kaspi", "Həyat" və "Füyuzat" kimi qəzet və jurnallarda irəli sürdüüyü mülahizələr Azərbaycan romantiklərinin yalnız mədəni türkçülüyə önəm verdiklərini sübut edir. Əli bəy Hüseynzadə dəfələrlə türk birliyi, türk ittihadı ilə bağlı dolaşiq fikirlərə, xüsusən ermənilərin "pantürkizm" təhlükəsi ilə bağlı uydurmalarına cavab olaraq bu anlayışlara aydınlıq gətirmiş, türklərin bir millət olaraq inkişafı, tərəqqisi üçün mədəni tərəqqini, mədəni birliyi başlıca şərt saymışdır.

H.Z.Tağıyevin maddi dəstəyi ilə Əhməd bəy Ağaoğlu ilə birgə nəşr etdirdiyi "Həyat" qəzeti türkçülük ideyalarının təbliğinə xidmət göstərirdi. Bu səbəbdən də 1919-cu ildə İstanbulda həbs olunan Əli bəy öz fikirlərindən dönməmişdir.

Əli bəy Hüseynzadə öz poeziyasında da türkçü, turançı idi. Onun "Sizlərsiniz ey qövmi-macar bizlərə ixvan" misrası ilə başlayan şeirində onun türkçülük ideyalarını görə bilərik. O, "Arslan ağzı" şeirində də öz ideologiyasını poetik dildə ifadə edir:

Vətənimiz bizim islam torpağı,
Torpağımız bizim Arslan yatağı,
Müharibə bizə bir əyləncədir,
Ölüm saçan toplar əl oyuncağı.
Əbədiyyən yaşar türkün bayrağı!
Ölümdən qaçarmı vətən uşağı?!
Üstü də, altı da birdir torpağın!
Yer, gök, dəniz bütün Tanrı qucağı!(7, 19)

Əli bəy Hüseynzadənin açdığı cığır ilə sonra Hüseyn Cavid, Əhməd Cavad, Cəfər Cabbarlı, Abbas Səhhət, Abdulla Şaiq kimi şairlər getmişlər.

Türkçülük ideyalarının alovlu təbliğatçılarından da biri Hüseyn Cavid olmuşdur. Onun əsərlərinin qayəsində Türkçülük, Turançılıq dayanır. H.Cavid təkcə irəli sürdüüyü məfkurə ilə deyil, əsərlərinin dili ilə də bir Türk idi. Böyük türk alimi Mustafa Haqqı Türkəqul ədibin dilinə nəzərən söyləmişdir. "bir körpü yaratmış və bu iki şivə arasındakı məsafəni qısaltmışdır" (2, 8).

Hüseyn Cavid milli mənsubiyyəti ilə də, türkçülüüyü ilə də, türkün tarixi ilə də fəxr etmişdir:

Məmləkətlər, zavallı millətlər
Həp boyun bükdü, türkə yalvardı,

Mərhəmət gördü... canı qurtardı.
Sonra lakin bu mərhəmət, bu aman,
İştə tarix!.. Türkə verdi ziyan (2, 53).

Hüseyn Cavid millətin bədbəxtliyinin səbəbini milli kimlikdən, soy-kökədən uzaqlaşmaqda gördü:

O gün ki, İstanbulda gənclik fransızlaşdı,
Getdikcə türk evladı uçuruma yaqlaşdı.
Yurdumuzu sardıqca düşkün Paris modası,
Hər kəscə örnək oldu sərsəm firəng ədası.
Sərxoşluq, iffətsizlik sardı bütün gəncləri,
Zəhərləndi getdikcə məmləkətin hər yeri (3,340).

Əli bəy Hüseynzadə kimi H.Cavid də türkləri avropalılarda "axtarırdı". "Şeyda" əsərində bir epizoda nəzər yetirək:

Almaniyalı rəssam Maks Müller Şeydaya deyir: "Bilirsən ya, bən səni pək sevirim: çünki səndə bütün mənasilə türk nəcabəti görüyürəm" (3,242).

Ədibin əsərlərində hadisələr Turan məmləkətində baş verir. H.Cavid türkcü, turançı olmağı ilə fəxr edirdi. Ona görə də əsərlərində də o ruhu aydın görmək olur. Səbəbsiz deyil ki, M.Ə.Rəsulzadə onun "Topal Teymur" əsərində "milliyyət hissi"nin təbliğ olduğunu söyləyir.

Məhəmməd Hadinin də yaradıcılığının əsasını türkcülük təşkil edirdi. Bu ideyalar onun Türkiyəyə getməsindən sonra daha da intensiv xarakter alaraq yaradıcılığının qayəsinə çevrildi. Biz Hadiinin əvvəlki şeirlərində onun daha çox islamçılığı təbliğ etdiyini gördük. Əvvəlki poeziyasında yer alan "millət-i-islam" ifadəsi sonralar "türk" ilə əvəzlənmişdir. Yaradıcılığının sonrakı dövrlərində türkcülük tərənnüm olmuşdur. "Əsgərlərimizə-könüllülərimizə", "Məfkureyi-aliyəmiz", "Zəfəri-nahiyəyə doğru", "Türkün nəğməsi" şeirlərində şair başdan-ayağa türkdür.

Mərd olan əsgərliyi təqdir edər əzyan ilə,
Əsgər olmaq bir fəzdir hər möminə Quran ilə.
Əsgər olmaq bir şərəfdir, türk üçün, islam üçün,
Əsgəriyyətlə yaşat millət həyatı şan ilə. ...
Daima türk oğlu hifz etmişdir öz namusunu,
Əldəki süysü-şücaət, dildəki iman ilə.
Qorxmayız düşməndən əsla, dönsə dünya atəşə,
Hər zamanda etmişiz qovğa qövi-cahan ilə.

Abbas Səhhət yaradıcılığında türkcülük Vətən anlamı ilə paralel şəkildə verilmişdir. O, türkcülük təəssübkeşliyini poeziyasında da qorumuşdur:

Türklük, islamlıq iddiası ilə,
Öz dilin bilmək istəyən yoxdur.
Əcnəbi ruhunun havasılə,
Vətənin, millətin sevən yoxdur. (10, 125)

Abdulla Şaiq yaradıcılığında da türkcülük önəmli rol oynayır. O, şeirlərində türk oğlunu birliyə çağırır. "Türk çələngi" adlı kitabında şairin türkcülüüyü təbliğ edən şeirləri cəmlənmişdir. Zənnimizcə, onun "Yeni ay doğarkən" şeiri türkcülüüyü təbliğ edən yaradıcılığının bədii səlnaməsi adlandırsaq, yanılmazdır. Əsərdə yeddi türk dövləti ölkə ulduzu ilə simvollaşdırılmışdır. V.Osmanlı bu şeirin təhlilində qeyd edir: "Romantik qəhrəmanın belə halda "bən istərəm yeddi ölkə qovuşsun bir-birinə", - istəyi şairin özünün yeddi Türk dövlətinin birləşməyi istəyidir. Romantik qəhrəmanın yeddi ölkənin birləşib günəş kimi işıq saçması şairin yeddi türk dövlətinin, bütünlükdə Türklərin birləşib nurlanması arzusudur" (9, 110).

Cəfər Cabbarlı, Əhməd Cavad, Umgülsüm Sadıqzadə kimi romantiklərin də yaradıcılığında türkcülük qırmızı xətlə keçmişdir.

Əhməd Cavadın "Çırpınırdı qara dəniz" şeiri türkcülüüyün himnəyə çevrilmişdir:

Çırpınırdı Qara dəniz
Baxıb Türkün bayrağına!
"Ah!..." deyərdim, heç ölməzdim,

Düşə bilsəm ayağına .
Ayrı düşmüş dost elindən,
İllər var ki, çarpar sinən!..
Vəfalıdır gəldi, gedən,
Yol ver Türkün bayrağına!
İncilər tök, gəl yoluna,
Sırmalar səp sağ, soluna!
Fırtınalar dursun yana,
Salam Türkün bayrağına!(1, 124)

Onun "Şəhidlərə", "Türk bayrağına", "Ey əsgər", "Dərdim" kimi şeirlərində türkçülük tərənnüm olunur. "Yürü, yürü batan günün üzünə" şeirində şair ayrı düşmüş türkçülüyə həsrətlə baxır:

Ey Türk, bana sevda çiçək bu şeylər,
Göydə hilal, yerdə sənin sancağın!
Durnalarla göndərdiyim salami
Yetirdimi, sana ninen torpağı?!
Yürü, yürü batan günün izinə!

Gülümsəyir doğan Günəş yüzünə!(1, 127)

Azərbaycan ədəbiyyatının romantiklərindən olan Umgülsüm Sadıqzadənin yaradıcılığında da türkçülük qızıl boyalarla təsvir olunmuşdur. Onun poeziyasındakı türkçülük canlıdır, həyat doludur. "Ey türk oğlu" şeirində Cumhuriyyətin yaratdığı üç rəngli bayraq tərənnüm olunur:

Şanlı, yüksək babanın öyüdünü unutma,
Sən də yürü o yolu.
Yürü, əvət özünü heç şeydən qorxutma;
Yürü, əvət bir daha təməddünün, ürfanın
Ülvi duyğular versin
Türkün həssas qəlbine

Hörmət, izzət aldırın böyük Turan elinə.(12, 58)

Türkçülük ənənələri 1980-90-cı illərdə daha da geniş vüsət almışdı. Xəlil Rza Ulutürk bu məfkurəni öz poeziyasında dirilti. Türkçülük öz poetik ifadəsini Xəlil Rza Ulutürk yaradıcılığında tapdı. Şairin "Azərbaycan", "Sən alçaqsan", "Boz qurda öyü" şeirlərində türkçülük milli kimliyə çevrilmişdir. "Qalx ayağa, Azərbaycan" şeirində X.Ulutürk Məmməd Əmin Rəsulzadə ideyalarını əks etdirir:

Bu sahilə odlar yurdu,
O sahilə Türküstansan,
Müsəlmanlıq sədlərinə,
Sığışmayan müsəlmansan.
Xaçpərəst də, buddacı da,
Uzündəki nura heyran,
Sevir türkü altı qitə
Sevməyənlər türkə qurban.

Göründüyü kimi, Müasir Azərbaycan ədəbiyyatında türkçülük, turançılıq ideyaları müxtəlif şairlərin, yazıçıların əsərlərində öz əksini tapır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Cavad Əhməd. Seçilmiş əsərlər. Bakı: "Şərq-Qərb", 2005, 296 s.
2. Cavid Hüseyn. Əsərləri. Beş cildə. II cild. Bakı, "Lider nəşriyyat", 2005, 352 s.
3. Cavid Hüseyn. Əsərləri. Beş cildə. I cild. Bakı, "Lider nəşriyyat", 2005, 256 s.
4. Əfəndiyev Timuçin. Azərbaycan romantiklərinin yaradıcılığında türkçülük // 525-ci qəzet. Bakı: 2019, 4 oktyabr, № 133, s. 6.
5. Göyalp Ziya. Türkçülüyn əsasları. Bakı: "Xəzər Universiteti" nəşriyyatı, 2010, 208 s.

6. Hadi Məhəmməd. Seçilmiş əsərlər. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2005, 464 s.
7. Hüseyinzadə Əli bəy. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, II c. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2007, 480 s.
8. Osmanlı Vəli. Azərbaycan romantizmi. Bədii-estetik problemlər. II c., Bakı, Elm, 2014, 368 s.
9. Osmanlı Vəli. Azərbaycan romantizmi: 2 cildə, I c., Bakı: "Elm", 2010, 464 s.
10. Səhhət Abbas. Əsərləri, 2 cildə, I c., Bakı: "Azərneşr", 1975, 314 s.
11. Şərifova Salidə. Klassiklər və muasirlər söz müstəvisində. Bakı, "Elm və təhsil", 2018, 568 s.
12. Umğülsüm. Əsərləri. Bakı: "Letterpress", 2010, 120 s.

XÜLASƏ

Azərbaycanda türkçülük hərəkatının inkişaf etməsində maarifçiliyin rolunun böyük olduğunu deməməyə əsas verir. A.Bakıxanov ilə başlayan bu hərəkata M.F.Axundov, H.Zərdabi və digərləri də qoşularaq Azərbaycan maarifçiliyinin bu prosesdə rolunu şərtləndirmişdir. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında isə türkçülük bir ideologiyaya çevrilərək bəzi yazıçılarımızın, şairlərimizin yaradıcılığında başlıca yer tutdu. Əli bəy Hüseyinzadə ilə başlayan bu hərəkata Ə.Cavad, H.Cavid, Umğülsüm və b. ziyalılarımız da qoşuldu. Məqalədə XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin yaradıcılığında əks olunan türkçülük tədqiq olunmuşdur.

Açar sözlər: Əli bəy Hüseyinzadə, türkçülük, H.Cavid, Azərbaycan ədəbiyyatı, romantiklər

Rəyçi: dos. D. Zeynalova

TAMİLLA YUSİF qızı MƏHƏRRƏMZADƏ

II kurs magistrant

Bakı Dövlət Universiteti

FİKRƏT SADIĞIN ELMİ-PUBLİSİSTİK MƏQALƏLƏRİ

XX əsrin 60-cı illərində yaradıcılığa başlayan Fikrət Sadiq Azərbaycan ədəbiyyatına təkcə şair kimi daxil olmadı. O öz qələmini nəsr, dramaturgiya, publisistika sahəsinə həsr etmiş və ədəbi mühitdə daim maraqla qarşılanmışdır. Fikrət Sadiğın publisistik məqalələri milli və ümumbəşəri meyarlar ətrafında cərəyan edir. Şair Vətən, Xalq, təbiət, sevgi, söz, sənət, ədəbiyyat kimi məsələlərdə daim öz təəssübkeşlik mövqeyini ortaya qoymuş və milli-mənəvi dəyərlərin aşılmasını istiqamətində ideyasını açıqlamışdır. Düzdür, mövzu baxımından rəngarəng olan həmin publisistik məqalələrə nəzər saldıqda ən çox şairin məhz söz, sənət, ədəbiyyat məsələlərinə üstünlük verdiyini asan başa düşmək olur. “Füzuli şair sözünün sinonimidir”, “Müşfiq şeirinin şəfqətində yol getmək olar”, “Şuşada Vaqif poeziya günləri”, “Rəsul Rza”, “Balaş Azəroğlu”, “Şeir hələ ölməyib”, “Abbas Abdulla şeirlərində” və sair məqalələri dediklərimizə nümunədir. Lakin “Sənin ana dilin”, “Təbiəti qoruyun”, “Bir kişi sazını satırdı yolda”, “Vətənə qayıt” və s. məqalələrində isə Fikrət Sadiq ictimai-sosial məsələlərə toxunmuş, vətənə sevgi, xalqa bağlılıq, təbiəti qorumaq, sülhü təbliğ etmək kimi ideyaya çıxış etmişdir. Fikrət Sadiq istər klassik, istər müasir şairlərin yaradıcılığına müraciət edərkən həmin şairi mükəmməl şəkildə araşdırmış, daha sonra fikirlərini ortaya qoymuşdur. Çünki şairin publisistik məqalələrini oxuduqca hər bir cümlədə elmi üslubun bədii üslubu üstələdiyini görmək mümkündür. Məsələn, Fikrət Sadiq, bildiyimiz kimi, Məhəmməd Hadi yaradıcılığıyla bağlı dissertasiya mövzusu götürmüş, araşdırmış, lakin müəyyən maneələrə görə müdafiə etmək fikrindən vaz keçmiş və bu işi yarımçıq sonlandırmışdır. Bu mənada, Fikrət Sadiğın Məhəmməd Hadiyə həsr etdiyi məqaləsində dərin bir elmilik bədiiliyi sözsüz ki üstələyəcək idi. Fikrət Sadiq, Məhəmməd Hadiyə təkcə şair kimi yanaşmamış, yalnız onun şeirləri üzərində təhlillər aparmaqla kifayətlənməmiş, həmçinin Hadinin sənətkarlıq xüsusiyyətlərindən bəhs edən maraqlı nüansları ortaya çıxara bilmişdir: “Hadinin şeir dilini ağırlaşdıran təkcə ayrı-ayrı qəliz sözlər deyil, iki, üç və bəzən də, dörd sözlü izafət birləşmələridir. Biz, bu tərkiblərə Hadidən əvvəlki şeirimizdə də rast gəlirik. Fərq burasındadır ki, Hadinin gətirdiyi tərkiblər yeni idi. O şeirimizə “ərbabi-

vəhşət”, “babi-səadət”, “hüri-mədəniyyət”, “beyti-məsərrət”, “qəlbi-fikrət”, zindani-cəhalət”, “barani inqilab” və sair kimi yeni romantik ictimai tərkiblər, məcazlar gətirmişdir (3, s. 240).

Bu izahların hər birində şair Fikrət Sadıq araşdırdığı məsələni məhz yenilik cəhətdən səciyyələndirmişdir ki, bu isə əsas mühüm nüanslardan biridir. Çox maraqlıdır ki, hələ Fikrət Sadığın Məhəmməd Hadi yaradıcılığına dərin rəğbəti ilk yaradıcılıq illərindən qəlbində kök salıb. Belə ki, şair 1963-cü ildə ilk – “Cığır” adlı şeirlər kitabını çap etdirəndə “Məhəmməd Hadiyə” sərlövhəli şeir yazmışdır:

Soraq vermək istədim bu gündən sənə, şair,
Məzarını aradım.
Tapmadım, gözlərimdə qaldı arzum, muradım.
Ömrünün son günləri Gəncədəydin, deyirlər.
Gedib Gəncəni gəzdim.
Dilimdə, ürəyimdə - bir ağlar qəlbədən qopub
Milyon qəlbi ağladan o yanıqlı şeirlər,
Hər yerdə səni gəzdim.
Qarış-qarış dolandım qoca Şirvanı, şair!
Məzarın hanı, şair?!Şəlalədən soruşdum, şəlalə axdı keçdi.
İldırımından soruşdum, ildırım çaxdı keçdi.
Lalədən, bənövşədən, yasəməndən soruşdum.
Dağdan, daşdan, qayadan, göy çəməndən soruşdum,
Dedilər ki, bir zaman o bizə baxdı keçdi.
Gəzdim hər yanı, şair,
Məzarın hanı, şair?!Bir qocadan soruşdum, dedi: axtarma, bala,
Özünü yorma, bala,
O ki, elə yanırıdı:
Ya gərək əriyəydi, ya gərək kül olaydı.
Ana yurdun dərdinə, el-obanın dərdinə
Elə yanmadı ki, o, məzarı da qalaydı! (2, s. 42).

Fikrət Sadıq repressiya illərinin ağrı-acısını da yaşamış sənətkardır. Belə ki, birbaşa olmasa da, dolayısıyla sürgündə olan atasına vurulmuş “Xalq düşməni” damğasına görə on il mətbuat üzünə bağlı olmuşdu. Buna görə Fikrət Sadıq repressiya qurbanlarına, onların acınacaqlı həyatlarına biganə qalmamış, Cavid, Cavad, Müşfiq və başqaları haqqında elmi-publisistik məqalələr yazmışdır.

Fikrət Sadıq “Müşfiq şeirinin şəfəqində yol getmək olar” adlı elmi-publisistik məqaləsində Müşfiq poeziyasını, həyatını, mühitini çox gözəl, əlvan bədii boyalarla təsvir edə bilib. Şair təkcə Müşfiqi, onun yaradıcılığını izah etmir, həm də şairin sürgün, repressiya illərinə həsr edilmiş “Qızılgül olmayadı”, (Rəsul Rza), “Küləklər” (Məryəm Həsənova) əsərlərini də yada salmış və münasibət bildirmişdir. Əslində Fikrət Sadığın elmi-publisistik məqalələrində diqqətimizi çəkən şairin istənilən mövzu üzərində işlərkən yenilik axtarışında olması, həmçinin mövzunun yeniliyinin qiymətləndirilməsidir. Bu da şairin müəllifi olduğu bütün elmi-publisistik, bədii-publisistik məqalələrin hər birində əsas şərtlərdəndir. Elmiliyin əsas üslub kimi diqqətdə olduğu bu məqalələrdə bədiiilik özünü gizlətmir. Çünki Fikrət Sadıq şairiydi, onun cümlələrindəki şairanəlik bu yazılarda üzə çıxırdı. O, Mikayıl Müşfiqi elmi cəhətdən təhlil edir, mövzunun yeniliyini səciyyələndirir və həmçinin bədii üslubdan istifadə etməklə yazdığı məqalənin oxucunun daha yaxşı, daha rahat qavramasına, o cümlədən geniş oxucu kütləsi qazanmasına təkan olurdu: “İki və ya üç xəbis ürəkli birləşsə, bir uşaq qəlbli şairi yıxmağa nə var ki?!...”

Yaxşılıq da, pislilik də insanın əməlidir, dünyada qalib tarix olur. Müşfiqin qəlbini söndürənlər, şeirlərindəki işıqı söndürə bilmədilər. Onun ömür budağını qırdılar, amma ümidini, yaşamaq inadını qıra bilmədilər (1, s. 5).

Fikrət Sadıqın publisistik məqalələrində diqqətimizi çəkən məqamlardan biri də şairin dəfələrlə ana dili barədə, onun təmizliyi, yad ünsürlərdən qorunması, bir sözlə doğma ana dilimizin qorunması, saflığının gələcək nəsillərə ötürülməsi idi. Fikrət Sadıq poeziyasının da, məqalələrinin də hər bir halda əsas məqsəd və ideyası vətənə, millətə, ədəbiyyatımıza xidmət etmək olub. “Sənin ana dilin” adlı məqaləylə yanaşı, Fikrət Sadıq “Ana dilim”, “Ana dilimizi qoruyaq” və sair bu mövzuda xeyli şeirlər də yazmışdır. Fikrət Sadıq “Sənin ana dilin” publisistik məqaləsində dilimizin kökünü şərh edir, onu qorumaq və gələcək nəsillərə ötürmək üçün ziyalı mövqeyini ortaya qoyur: “Sənin ana dilin Böyük türk ağacının əzəmətli şah budağıdır. Bir kökdən şaxələnib, bütün dünyaya yayılıb. İndi az qala dünyanın yarısında bu dili eşitmək olar. Azərbaycan da onun içində. Sənin ana dilin Azərbaycan türkcəsidir” (3, s. 316).

Daha sonra şair fikirlərini davam etdirib bu dili qorumağın müqəddəsliyini izah edir: “Burda sözüm analaradır. Siz övladlarınıza öz dilinizi, ana dilinizi öyrədin. Uşaqlar ilk suvarılan ağaclar kimi yalnız öz dilimizin bulaqlarından su içməlidir. Onda bu millətin gələcəyi var. Ana dilimiz qollu-budaqlı nəhəng palıd ağacı kimi göylərə ucalacaq. Əgər onun budaqlarından yolka oyuncaqları kimi yad kəlmələr asılacaqsa, budaqları sınaq. Kökü quruyacaq!” (3, s. 317).

Fikrət Sadıq ana dilimizin saflığı, qorunması mövzusunda XX əsrin digər ziyalıları - Anar, Elçin, Məmməd Araz, Xəlil Rza Ulutürk və digər şair və yazıçılarla eyni məqsədə xidmət etmişlər. Bu mövzuda, bildiyimiz kimi, hələ 18-ci əsrdən başlayaraq Molla Pənah Vaqifin qoşmalarının, gəraylılarının böyük rola malik olduğunu qeyd etmək yerinə düşər. Elə buna görə də Molla Pənah Vaqif poeziyası Fikrət Sadıq tərəfindən araşdırmaya cəlb edilib. “Şuşada Vaqif poeziya günləri” məqaləsi məhz bu baxımdan səciyyəvidir.

Fikrət Sadıq, bildiyimiz kimi, həm heca vəznində yazıb-yaratmış, həmçinin sərbəst şeirin ən gözəl poetik nümunələri məhz onun yaradıcılığında xüsusi incəliklə yazılmışdır. Fikrət Sadıq heca vəznində məhz M.P.Vaqifdən, Səməd Vurğundan bəhrələnmişdirsə, sərbəst şeirin incəliklərinə varanda Rəsul Rza poeziyasını özünə örnək bilmişdir. Fikrət Sadıqın Bakıya gəlib bir şair, bir ziyalı, bir filoloq kimi formalaşmasında Rəsul Rzanın rolu olmuşdur. Fikrət Sadıq xatırlayır: “Şamaxıda, Çuxuryurdda kənd müəllimi işləyərkən Bakıya gəlməsini, Yazıçılar İttifaqında gənc şairlər arasında keçirilən müsabiqəyə qoşulmasını, Rəsul Rza tərəfindən seçilməsini xoş xatirələrlə yada salır: “Atam 38-ci ildə tutulmuşdu. Xalq düşməninin oğlu idim. Ürəyimdə söz çox idi, deyə bilmirdim. Adamları uzaqdan sevirdim. Böyük şair Məhəmməd Hadi demişkən: “İnsanları pək çox sevirəm, lakin uzaqdan”. Dərdimi heç kəslə bölüşmürdüm. Amma onda kimsəyə oxuya bilmədiyim şeirlərimi oxudum çinar səbrli şairə. Sonralar həmişə məndən soruq tutdu. Hər təzə yazıma, kitabıma sevindi. Hər yeni kitabından mənə bağışladı. Hərəsində öz əliylə yazılmış işıq dolu ümid. Moskvada nəşr olunacaq ilk kitabıma da ön söz yazdı” (3, s. 249). İlk dəfə Fikrət Sadıq AYW-də keçirilən şeir müsabiqəsinə qatılarkən onun yazdığı sərbəst şeir Rəsul Rza tərəfindən yüksək qiymətləndirilmiş və bundan sonra heca vəzniylə şeirlər yazıb yaradıcılığa başlayan Fikrət Sadıq sərbəst vəznə də çox gözəl bədii nümunələr, şeirlər yazıb-yaratmışdır. Fikrət Sadıq Rəsul Rzanın mövzu dairəsindən də yüksək şəkildə bəhrələnmiş, insan və zaman problemini yaradıcılığında əxz etdirmişdir. Əslində XX əsrin 60-cı illərində insan və zaman, insan və dünya problemi ədəbiyyatın, poeziyanın başlıca mövzusu idi. Fikrət Sadıqın publisistik məqalələrindən bir neçəsi – “Çinar ömürlü şair”, “Rəsul Rzanın yubileyi münasibətilə” məqalələri Rəsul Rzaya həsr edilmişdir. Fikrət Sadıq Rəsul Rzanı bu şəkildə qiymətləndirib: “Şeir qəsrimizin üç möhtəşəm bürcündən biri də. Hər yerdən görünürdü. Uca idi, sadə idi, sirliliyi idi. Şeirlərində gizli bir eyham vardı.

60-cı illərdə birdən-birə gələn şeir seli yadımızdadır. Bu seli sel eləyənlərdən idi” (3, s. 249).

Fikrət Sadıq bunlardan başqa Dədə Şəmşir, Balaş Azəroğlu, Abbas Səhhət, Qabil, Məmməd Araz, Əli Kərim, Xəlil Rza Ulutürk, Anar və digər şair və yazıçılar haqqında dəyərli məqalələr yazmışdı.

“Müəllim kimdir” məqaləsində bu peşəyə şərəf gətirən məsələlərə izah vermiş, müəllimliyi yüksək qiymətləndirmişdir. Həmçinin “Çevrə” adlı şeirində də müəllimlik peşəsinin xüsusiyyətlərini əks etdirmişdir.

Beləliklə, şair Fikrət Sadıqın elmi-publisistik və bədii publisistik məqalələrinin bütövlükdə ədəbiyyata, sözə, sənətə xidmət üzərində yazıldığını demək olar.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Sadıq F. "Müşfiq şerinin şafəqində yol getmək olar". "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 2 sentyabr, 1988.
2. Sadıq F. Cığır. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı 1963, 45 s.
3. Sadıq F. Taleyin acığına. Çinar-çap-2003, 526 s.

XÜLASƏ

Fikrət Sadığın publisistik məqalələri milli və ümumbəşəri meyarlar ətrafında cərəyan edir. Şair Vətən, Xalq, təbiət, sevgi, söz, sənət, ədəbiyyat kimi məsələlərdə daim öz təəssübkeşlik mövqeyini ortaya qoymuş və milli-mənəvi dəyərlərin aşılınması istiqamətində ideyasını açıqlamışdır. Sonda müəllif, şair Fikrət Sadığın elmi-publisistik və bədii publisistik məqalələrinin bütövlükdə ədəbiyyata, sözə, sənətə xidmət üzərində yazıldığını demək olduğunu qeyd etmişdir.

Açar sözlər: Fikrət Sadıq, məqalələri, mövzusu, elmi publisistik məqalələri

Rəyçi: dos. M.O.Həsənova

AYTAC FƏXRƏDDİN qızı MƏMMƏDBƏYLİ

II kurs magistrant

Xəzər Universiteti

AZƏRBAYCAN MODERNİST POEZİYASININ ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Müəyyən bir cərəyanın formalaşması və inkişafında hansısa tarixi hadisələr təkan rolunu oynamışdır. Modernizmin də hər hansısa bir xalqın mədəniyyətində, incəsənətində, ədəbiyyatında təşəkkül tapmasını şərtləndirən əsas səbəb dövrün prosesləri, ölkədə baş verən hadisələrdir.

Akademik Nizami Cəfərov Azərbaycan ədəbiyyatında modernizm dövrünün başlanğıcını 1970-80-ci illərə aid edir. O, bunu iki tendesiya ilə bağlayır. "Onlardan biri Rəsul Rzanın yaratdığı modernist-eksperimental məktəb, digəri isə, Səməd Vurğunun rəhbərlik etdiyi ənənəvi məktəb idi" (1). Vaqif Yusifli də Rəsul Rzani ilk modernist şair kimi qəbul edir.

Akademik İsa Həbibbəyli də Azərbaycan modernizmini milli-mənəvi dərkə qayıdış və milli istiqlal kimi dəyərləndirir. "Konsepsiyanın bir bölməsini araşdırıcı "Milli-mənəvi özünüdərkə qayıdış və istiqlal ədəbiyyatı mərhələsi. Modernizm" adlandırır" (3). Tədqiqatçıya görə, milli-mənəvi özünəqayıdış XX əsrin 60-cı illərində özünü göstərmişdir. İ.Stalinin ölümü, N.Xruşşovun hakimiyyətə gəlməsi ilə şəxsiyyətə pərəstişliyin bitməsi modernizmin yaranması üçün şərait yaratdı. Vaqif Yusifli isə modernizmin başlanğıcının bu dövrə aparılmasını düzgün hesab etmir: "Altmışncı illərdə modern şeir Azərbaycan poeziyası mənzərəsində yalnız eksperiment təsiri bağışladı və elə bu səbəbdən ona qarşı müqavimətin olması təbii idi. Geniş oxucu kütləsi bu tipli şeirləri qəbul etməyə hələ hazır deyildi, amma həmin prosesi dayandırmaq, onun qarşısını almaq imkan xaricində idi. İlk Azərbaycan modernistləri özləri də bu prosesin nə ilə nəticələncəyinin fərqi deyildilər, onlar mümkün qədər ənənəvi şeirin dar qəfəsindən xilas olmağa, qurtulmağa çalışırdılar". (5, 348)

Azərbaycan ədəbiyyatında ilk modernist meyillərin ortaya çıxdığı zaman kəsiyində başqa ədəbi qrup belə mövcud deyildi. Bu boşluq bizim ədəbiyyatımızda modernizmin kök salması ilə nəticələ bilirdi. Lakin bu hal müşahidə olunmadı. Sosial-siyasi zəmində yaranan modernizm açıq ortaya çıxmıdı, əksinə, sovet dövründə poeziyanın alt qabığında özünü gizlətdi. Avangardçıların da çıxışlarında açıq şəkildə modernizmi duya bilirdik. Məhz bu xüsusiyyətinə, yəni təkmlililiyinə görə avangarddan fərqlənirdi.

SSRİ-nin dağılması ilə modernizm yeni mərhələyə qədəm qoydu. Bu, "neomodernizm" mərhələsi 1990-cı illərə aiddir. Azərbaycan poeziyasında "yenidən oyanış" başlanmışdı. Hətta poeziyada tamamlanmamış modernizm dalğası ikinci dalğa ilə birləşdi, lakin epitaj səciyyəli

deyil, "durğun" inkar zəminində göründü. Tənqidçi Rəhim Əliyev bu barədə yazır: "Qafiyəsiz və ya sərbəst şeir ədəbiyyatda modernist eksperimentçiliyin bir qolu kimi baxmaq olar" (2, 18). Modernistləri iki qrupa bölən tədqiqatçı bir hissəni sənətdə islahatçılıq tərəfdarı kimi hesab etsə də, onları tələskənlikdə günahlandırır. İslahat və eksperimentçiliyi onların çılpaq bir məqsədi kimi qiymətləndirərək, həmin modernistləri ədəbi tərəqqidə katalizator kimi hesab edir. Tədqiqatçıya görə, Azərbaycan ədəbiyyatında modernistlərin iz qoya bilmir, onların poeziyada yer tutan şeirləri yoxdur. Tənqidçinin bu fikrini inkar edərək söyləyə bilərik ki, poeziyamızda iz salan xeyli sayda şairlər – R.Rza, Ə.Kərim, X.R.Ulutürk, F.Sadiq, V.Bayatlı, R.Rövşən kimi müasirlərin şeirləri yaddaşlara həkk olmuşdur. Hətta biz modernizmdən doğan inkarı, "qarşı çıxma"nı keçmiş proses adlandırma bilərik.

Müasir poeziyamızda yeniliklər, novatorluqlar öncə formada, sonra isə mətnin məzmununda, məna sferasında, strukturunda özünü göstərdi. Azərbaycan nəsrində olduğu kimi poeziyasında da modernist-eksperimental yaradıcılıq meyilləri tarixi modernizmi təkrarladı, bu səbəbdən də modernist-eksperimentalizm yox dərəcəsinə düşdü.

XX əsrin sonlarında şəhər həyatının genişlənməsi şeir dilində də kəskin dönüşlər yaratdı. Bu prosesi tədqiqatçı Yaşar Qarayev daha öncələrə – 1960-cı illərə apararaq yazır: "60-90-cı illər ədəbiyyatının öz ruhi mahiyyəti etibarilə total rejimlə heç vaxt barışmamış, ona müxalif olmuş və bugünkü istiqlal və demokratiya hərəkatı üçün ideya-mənəvi zəminin hazırlanmasında fəal iştirak etmişdir" (4, 512)

Azərbaycan poeziyasında modernizmi axtararkən bir sıra xüsusiyyətləri qeyd etmək lazımdır:

Forma yeniliyi üçün digər xalqların şeir formalarından istifadə edilməsi;

Dünya ədəbiyyatı tarixində antik, tonik, sillabik, tonik-sillabik, əruz, sərbəst şeir mövcuddur. Sərbəst şeir modernizm üçün daha uyğundur. Dilin daxili qanunlarına uyğun olaraq, Azərbaycan poeziyasında modernistlər sərbəst şeir daxilində digər vəznlərə müraciət edir, yeri gəldikcə, heca və ya əruzun formasına sərbəst şeri sığdırır.

Forma qatında inkar motivinin bir neçə istiqamətdə özünü göstərməsi;

Modernistlər ənənəvi şeir formalarından imtina edərək yenilərdən istifadə edir və ya ənənəvi formalara yenilik donu geydirirlər. Hətta poeziyamız üçün yeni olan sərbəst şeir də müasirləşdirməyə, yeniləşdirməyə çalışır, poetexniki elementlərdən - qafiyədən imtina edərək şeri daha çox ritmə meyilləndirirlər.

1.Sınanmış vizual şeir effektlərindən yararlanmaq, eləcə də yeni ifadə və təsvir vasitələrinin yaradılması; Modernist üslubda yazan şairlər eksperimentlər edərək yeni bədii təsvir və ifadə vasitələri yaradırlar.

2.Çevik dil qaydalarına, dil oyunlarına riayət edilməsi; Azərbaycan dilinin söz bazasından istifadə edərək söz oyunları qururlar.

3.Durğu işarələrini semantik anlamda canlandırmaq və lazım gəlsə imtina edilməsi; Modernist üslubda yazılan şeirlərin əksəriyyətində dil qaydalarına riayət olunmur, misralar kiçik hərflə başlayır, durğu işarələrindən istifadə olunmur.

4.İnsanın şüuru ilə alt şüuru arasında bağlantı qurmaq və bundan istifadə edilməsi; Şairlər şüurla təhtəşüur arasında bağlılıq qurur, özünütəhqin hislərini də aşılamağı bacarırlar.

5.İnkar və tənqidin avanqarddakı çığırtı və epatajin, postmodernizmdəki kinayə və ironiya deyil, tənkinlə edilməsi; Modernistlər hər hansısa tənqid etmək istədiyini məsələni ifşa etmir, əksinə, hər bir halı açır və müqayisə edərək oxucuların öhdəsinə buraxır.

6."Mən" in qabardılaraq fərdi hislərin ön plana keçməsi; Bu şeirlərdə poetik qəhrəman ön planda tutulur və "Mən" qabardılır. Nəsimi fəlsəfəsi ilə müəyyən qədər səsleşir.

7."Təbiət" və "mən" arasında daxili özgələşmə; Bu şeirlərdə poetik qəhrəman mövcud cəmiyyətə, duruma, təbiətə özünü yad hesab edir.

8.Milli hislərlə kosmopolit düşüncənin çulğalaşması; Şair milli düşüncədən özünə lazımlıları götürüb dünyəviləşdirir.

9."Allah-Yaradan mənəm" ideyasının aktuallaşması; Bu ədəbi baxışla insan Allahu tapır, onunla yaxınlaşır, daxilindəki Tanrını görür, ona suallar ünvanlayır, bəzən tərifləyir, bəzən tənqid edir. Bu münasibət sufizmdə olan İlahi məqam fəlsəfəsi ilə səsleşir.

Ümumiyyətlə, insani tənhalıqla Tanrı tənhalığı şeir düşüncəsi üçün təzə deyil. Amma modernizmdə bu tənhalıq insana "Allahın allahı olmağa" icazə verir, bu ifadə şeirdə yenidir.

Sadaladığımız bu xüsusiyyətləri Azərbaycan modernist poeziyası üçün spesifik cəhətlər kimi hesab edə bilərik. Onu da nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, modernizmdə yazılan hər şeirə spesifik forma məxsusdur: "Hər ayrıca sərbəst şeirin öz spesifik forması vardır və yeri gələndə tənqid bu formanı təhlil etməlidir"(2, 18).

Azərbaycan poeziyasında modernizmdən danışarkən onun iki dalğasının olduğunu unutmamalıyıq. Şerti olaraq bunu iki mərhələyə ayıra bilərik:

Birinci dalğanın başlanması 1960-cı illəri əhatə edərək Rəsul Rzanın, Fikrət Qocanın, Ramiz Rövşənin, Əli Kərimin, Ələkbər Salahzadənin, Vaqif Cəbrayılzadənin, Vaqif Səmədoğlunun və başqalarının yaradıcılığında modernizmi üzə çıxartdı. 1990-cı illərdə isə modernizmin ikinci dalğası gəldi. Bu dalğa Avropa modernist cərəyanların poeziyaya axımını şərtləndirdi. Qulu Ağsəs, Zahir Əzəmət, Aqşin Yenisey kimi şairlər bu cərəyan axımına düşdülər. Modernizmi əsas götürən şairlərin mövzuları da rəngarəngliyi ilə seçildi.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Cabbarlı Nərgiz. Modernist-eksperimental şeir və çağdaş poeziyada "neomodernizm" dalğası. <http://kultur.az/?p=7904>
2. Əliyev Rəhim. Sənətkarlıq axtarışlarının yeni mərhələsi, Poeziyanın təbiiliyi. Bakı: Yazıçı, 1982, 90 s.
3. Əlizadə Əsgərli. Azərbaycan ədəbiyyatında modernizm cərəyanı olubmu? <https://kaspi.az/az/azerbaycan-edebiyatinda-modernizm-cereyani-olubmu/>
4. Qarayev Yaşar. Tarix: yaxından və uzaqdan. Bakı: Sabah, 1996, 712 s.
5. Yusifli Vaqif. Poeziyanın yolları və illəri (1960-2000-ci illər). Bakı: Mütərcim, 2009, 404 s

XÜLASƏ

Azərbaycan poeziyasında modernizmin sistemli şəkildə öyrənilməsi həlledici istiqamət kimi götürülmüşdür. Məlumdur ki, Azərbaycan poeziyasında modernizm iki dalğa ilə özünü göstərmişdir. 1) 60-70-ci illərdə təşəkkül tapan; 2) Müstəqillikdən sonra inkişaf edən. Məqalədə Azərbaycan poeziyasında müşahidə olunan modernizm xüsusiyyətləri araşdırılır. Bu xüsusiyyətlərə forma yeniliyini, dil çevikliyi, lakonikliyi, məzmunun orijinallığını və başqa cəhətləri daxil etmişik. Araşdırmanın başlıca obyekt müasir Azərbaycan poeziyası əhatə edir.

Açar sözlər: Modernizm, forma, məzmun, poeziya, modernistlər

Rəyçi: dos. D. Zeynalova

MUĞDƏT CABBAR oğlu ABDULLAYEV

Magistrant

Sumqayıt Dövlət Universiteti

NİZAMİNİN YARADICILIĞINDA ATƏŞPƏRƏSTLİYİN AYIN VƏ MƏRASİMLƏRİNİN TƏSVİRİ

"Xəmsə"yə daxil olan əsərlərin üçünün süjet xətti bilavasitə atəşpərəstlik dini ilə əlaqəlidir. Nizami atəşpərəstlik həyat tərzini təsvir edərkən onun bir sıra ayin və mərasimlərinə də toxunmuş, bunları qəhrəmanların həyatı fonunda təsvir etmişdir. Bu ayin və mərasimlər bəzən geniş lövhələrdə, bəzən də qısa, epizodik şəkildə öz əksini tapmışdır.

“Xosrov və Şirin” poemasında Zərdüştilik motivləri sırasına atəşpərəstlərin ayin və mərasimləri də əlavə edilmişdir.

Yemək vaxtı Xosrov möbidə dedi,
“Bacubərsəm” rəsmi icra eylədi.
Hər yeməyə Xosrov uzatsaydı əl,
“Bacubərsəm”ə o, edirdi əməl.
“Bacubərsəm” rəsmi mütləq gərəkdir,
Bu möbid xörəyi dadmaq deməkdir.
Möbiddən icazə olarsa əgər,
Hökmdar xörəyi arxayın yeyər. (4, s.106).

Bacubərsəm atəşpərəstliyin vacib ayinlərindən biridir. Nizami də bu ayinin vacibliyini xüsusilə vurğulayır. Bu ayinə görə atəşpərəstlər hər dəfə yeməkdən öncə süfrə başında sükut edərək dua oxuyardılar. Xosrov da bu ayini qeyd-şərtsiz yerinə yetirir. Nümunədən görüldüyü kimi bu ayini möbidlər həyata keçirərmiş. “Bu möbid xörəyi dadmaq deməkdir” deməklə şair həm möbidlərin cəmiyyətdəki və dindəki nüfuzunu, həm də möbidin duasıyla yeməyin də sanki müqəddəsləşdiyini göstərir. Bu ayinin mahiyyətini belə izah edək: atəşpərəstlər yemək üçün tanrıya şükr duası oxuyarmışlar, yeməyin yeyilməsinə isə möbid yalnız dua bitincə icazə verirdi.

Əsərdə Xosrov və Şirinin toyu səhnəsi atəşpərəstlikdə toy mərasimi, onun necə təşkil olunması haqqında təsəvvür yaradır. Əvvəlcə münəccimlər çağırılır və toy üçün uğurlu gün təyin olunur. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, münəccimlərin toy üçün uğurlu gün seçmə adəti müasir dövrdə Hindistanda yaşayan atəşpərəstlərin etnoqrafiyasında hələ də yaşamaqdadır və buna çox önəm verilir. Daha sonra isə möbidlər yığışaraq məclis təşkil olunur.

Əlindən tutaraq Şirininin şah,
Əmr etdi möbidə kəsilsin nikah.
Lazımı hazırlıq görüb gəlinçin,
Möbid qaydasıyla kəsildi kəbin. (4, s.307).

“Yeddi gözəl” məsnəvisində isə toy səhnəsinə geniş yer verilməmişdir. Bəhrəmin Fitnə ilə toyunu şair belə təsvir edir:

Möbidlər çağrılıb gəldi saraya,
Şah kəbin kəsirdi o dilbər aya. (5, s.106).

Hər iki əsərdə toy səhnəsi, mərasimin təşkil olunması eyni qaydada həyata keçirilir. Bu mərasimin icrasında möbidlər əsas rol oynayır. Atəşpərəstlər öz kəbinlərini möbid qaydasıyla kəsdirərdilər. Möbidlərin dinin əsas ayinlərinin icraçıları olmaları onların fəaliyyət sahələrinin ən önəmli hissəsini təşkil edirdi.

“Xosrov və Şirin” poemasında Xosrovun dəfn mərasimi də atəşpərəstlərin dini qaydalarına uyğun olaraq təşkil olunur. Xosrovun tabutu daş-qaşlarla bəzədilir. Onu məqbərəyə apararkən cəngavərlər tabutun qarşısında sədd çəkirlər.

Tabutu günbədə qoyub böyükələr,
Üz-üzə durdular sırada yer-yer.
Möbidlə danışıb son vida üçün,
Girdi məqbərənin içinə Şirin. (4, s.336).

İskəndərnamənin “Şərəfnamə” hissəsində İskəndərin atəşkədələri dağıtması təsvir edilərkən Nizami muğların başqa bir ayininə diqqəti yönəldir, hətta onlara olan münasibətini də ifadə edir.

Muğlarda belə bir azar da vardı,
Hər ilin başında bir qız alardı,
Novruz ilə Səddə bayramlarında
Ayinlər yenidən olurdu bərpa.
Ər üzü görməmiş gəlinlər, qızlar
Evindən sevinclə dışarı çıxar...
Önündə al şərab hər üzü lələ
Muğlarla üz-üzə vurur piyalə. (6, s.171).

Muğların çirkin əməlləri haqqında “Xəmsə”də bir sıra məlumlar vardır.Nizami onların qeyri-əxlaqi davranışlarından “İskəndərnamə”də Azərgüşəsb atəşgahını təsvir edərkən də danışıbmışdır.Burada isə maqların əməllərinin daha açıq şəkildə şahidi oluruq.Din yolundan azan muğlar nümunədə təsvir olunan ayinlərini hər il Novruz və Səddə bayramlarında yenidən icra edərdilər.Gənc qızlarla əyləncə məclisi təşkil etməyi,əməllərini din pərdəsilə örtməyi muğlar artıq bir ayin halına gətirmişdilər.Bu səbəbdən idi ki, Nizami İskəndərin atəşkədələri dağıtmasına və muğları oradan qovmasına bəraət qazandıraraq “Sildi dünyada hər bulanıq dini” ifadəsini işlədir.Nizami bulanıq din dedikdə isə muğların bu əməllərilə çirkləndirilən atəşpərəstlik dinini nəzərdə tutmuşdur.

Səddə iranlıların qədim bayramlarından biridir.Bu bayram Novruzdan əlli gün qabaq qeyd edilərmiş.İranlıların inancına görə odun tapılması bu günə təsadüf edilir.Atəşpərəstlər bu bayramı Zərdüştün şərəfinə keçirərlərmiş.Bayramda atəşpərəstliyin simvolu olan od yandırılıb şənlik təşkil edilirdi.

Nümunədə adı çəkilən bayramlardan biri də Novruz bayramıdır.Nizaminin “Xəmsə”sinin leksikonunda “Novruz” sözü dəfələrlə təkrarlanır.Bu bayramın necə qeyd edilməsi haqqında geniş məlumat verilməsə də, amma yeri gəldikcə ara-sıra bayrama müraciət olunmuşdur.Nizaminin təsvir etdiyi ayinin Səddə və Novruz bayramları ərəfəsində təşkil olunması da təsadüfi deyildir.

“Şərəfnamə”də Nizami Novruz bayramının mənşəyi məsələsinə də toxunmuşdur :

Firidun şənliyi,Cəmin novruzu

Üzlərdən silmişdi kədəri,tozu. (6, s.220).

Göründüyü kimi Nizami Novruzu zərdüştilərlə əlaqələndirir.Burdakı adların ikisi də Avesta ilə əlaqəlidir.Avestanın ilkin variantı 21 kitabdan ibarət olmuşdur.On səkkizinci kitab Yim/Yəm adlanır.Bu ad sonralar tarixi dissimilyasiyaya uğrayaraq Cəm/Cəmşid şəklini almışdır.Cəm Zərdüşt zamanında qəbilə başçısı olmuşdur.Firdovsinin “Şahnamə” əsərində isə bu obraz əfsanəvi İran şahı kimi təqdim edilir.Nizami də “Cəmin novruzu” deməklə Novruz bayramının bir ayin kimi mövcudluğunu zərdüştiliklə əlaqələndirir.

Böyük mahiyyəti olan bayramın tarixi kökləri qədimlərə dayanır.Novruzun yaranması və yaradıcıları,onun formalaşması barədə elm aləmində müxtəlif fikirlər səsləndirilməkdədir.Novruzun mənşəyi barədə bir çox mülahizələr var.Bəzən bu bayram Cəmşid,bəzən də Kəyumərlə əlaqələndirilir.Bəzi mənbələrdə isə Novruz sonuncu xəlifə Əlinin hakimiyyətə gəldiyi və ya doğum günü kimi mənalandırılır.Təbii ki bu islam dini yayıldıqdan sonra yaranmış bir fikirdir.Əslində isə bu mülahizələrin hamısı ədalətli şah ideyasından doğaraq formalaşır.Xalqın bu bayramı sevdiyi,rəğbət bəslədiyi hökmdarların hakimiyyəti ilə əlaqələndirməsinin əsasında ədalətli hakimiyyət və xalq sevgisi durur.Novruzun göytürklərin Ərgənəkon əfsanəsilə əlaqələndirilməsinə qarşı çıxan K.Hüseynoğlu doğru olaraq onlar arasındakı zaman fərqi qətiyyət çəkərək Ərgənəkonun V əsrdə Altaydakı hadisələrlə bağlı olduğunu, Novruzun isə daha qədim zamanlarda yarandığını vurğulayır.Novruzu Ərgənəkonla əlaqələndirənlər isə Ərgənəkondakı əridilən dəmiri,qalanan odu Novruzdakı odla eyniləşdirməyə çalışırlar.Doğrudur, hər ikisinin məzmununda qurtuluş anlayışı olsa da, aralarındakı tarixi zaman kəsimini də nəzərdən qaçırmayaraq olmaz.

Novruz sisteminin yarandığı coğrafi məkan Turan ərazisi,yaradıcıları isə turanlılar olmuşdur.Novruz fəlsəfəsinin qorunub saxlandığı ilk yazılı mənbə isə Avestadır.

Zərdüşt öz təlimini yaradarkən doğma yurdu Turanın mədəniyyətinə əsaslanmışdır.Öz təliminin ideoloji əsaslarını möhkəmləndirmək üçün və dini əhalinin asanlıqla qəbul etməsi üçün bu önəmli faktor idi.Ona görə də Zərdüşt turanlıların əcdad kultuna sadıq qalaraq Tura bayramından məharətlə bəhrələnmişdir.O həmvətənlilərini inandırmaq üçün peyğəmbərliyin ona Tura bayramında verildiyini iddia edirdi.

Zərdüşt dini təlimini vətəninə yaratmış,lakin turanlılar bu dini qəbul etmədikləri üçün o məcbur qalılıq Parfiyaya getmişdir.Bu ərazilərdə və Parfiyaya qonşu İranda öz dinini yaymağa başlamışdır.Artıq Zərdüşt burada bir peyğəmbər kimi qəbul edilmiş və Zərdüştilik dini böyük nüfuz qazanmışdır.Turanlılar Zərdüştdə bəslədikləri nifrət üzündən ona süi-qəsd hazırlayırlar və o ibadət zamanı qətlə yetrilir.Peyğəmbərlərini itirmiş iranlılar qəzəblənərək turanlıları it mənasını verən “saka” adlandırırlar.Novruz bayramının mənşəyi haqqında Kamil Hüseynoğlu yazır: “Tədqiqatlar

göstərir ki, Novruzla bağlı ilkin inanclar və mərasimlər (od kultu, günəşin ilahiləşdirilməsi, xeyir və şər arasında mübarizə ideyası və s.) qədim İran mənbələrində “saka” yunan mənbələrində “skit”, “Avesta”da “tur” və ya “turanlı”, müasir rus elmi ədəbiyyatında isə “skif” adlandırılan etnoslar arasında yayılmışdır.” (8, s.44).

M.H.Təhmasibin bayram haqqındakı fikirləri maraqlıdır: “Bəzən bu bayramı atəşpərəstliklə bağlamağa da cəhd edirlər. Düzdür, bu bayramla əlaqədar mərasimlərdə günəşlə, odla, hətta mehrpərəstliklə bağlı ünsürlər çoxdur. Lakin, azacıq diqqətli araşdırma göstərir ki, Novruz zərdüştilikdən də çox-çox qədim olmuş, bu din də islamıyyət kimi Novruz bayramından ancaq öz məqsədinə uyğun istifadəyə çalışmışdır.” (9, s.23). Tədqiqatçı fikrinə bunu da əlavə edir ki, bayramda odun müqəddəsliyi deyil, azarı-bezarı yandırmaq əlamətləri yaşamaqdadır. Zərdüştilikdə od müqəddəs sayılmışdır. İnsanlar öz dərdlərini odun üstünə tökə bilməzdilər.

Ağaverdi Xəlilin də fikirləri M.H.Təhmasibin fikirlərlə üst-üstə düşür. O da Novruz bayramının əsas komponentlərindən olan oda diqqəti çəkir və odun funksiyasını belə izah edir: “Sonralar atəşpərəstlik dinlərində (məzdəkizm, parsizm, uezidizm) od ilahi qüvvə kimi deyil, təmizləyici, arındırıcı qüvvə kimi çıxış edir. Amma odla arınma ideyası bir sıra dinlərə də daxil olur.” (1, s.77).

Bəxtiyar Tuncay isə bayram haqqında ilk yazılı məlumatı şumer mətnlərində rast gəldiyini söyləyir. Yeraltı ölümlər dünyasının hakimi Ereşkiqal məhsuldarlıq və çobanlar tanrısı Dumuzini yeraltı dünyada əsir etdikdən sonra təbiətdə ölmə baş verir, ağaclar quruyur, çiçəklər solur. Sevgi tanrısı İninnin Dumuzini martın 21-də xilas etməsindən sonra hər şey əvvəlki vəziyyətinə qaydır və Şumerlər bu günü Dumuzi bayramı kimi qeyd edirlər. B.Tuncay bayramın mənşəyini və mahiyyətini şumer mətnlərlə bağlayır.

Ə.Hüseynzadə 1907-ci ildə Füyuzat jurnalında çap olunan “Novruzi-inqilab” adlı məqaləsində Novruzun İran mənşəli olması və həmçinin atəşpərəstliklə əlaqələndirilməsinə münasibət bildirmiş və bunun yalnız olduğunu vurğulamışdır.

Folklorumuzu araşdıran Y.V.Çəmənəminli “Azərbaycanda zərdüşti adətləri” məqaləsində yazır: “Novruz adətinə “Avesta”da rast gəlmiriksə də, fəlsəfi tamamilə oradan alınmışdır. Qışla təbiətin ölməsi zərdüştilərə qış və soyuğun müzür olduğunu təlqin edir. Odur ki, qışı Əhrimənin yaradılışı ədd eləyirlər. Zərdüştilik məfkurəsindən urani və sağlam bir aləm təsvir olunarkən orada soyuq və xəstəlikdən əsər olmadığı qeyd edilir.” (2, s.310).

Novruz hələ qədim zamanlardan xalqımızın dünya görüşünü, mənəvi düşüncəsini, təbiət və cəmiyyətə münasibətini ifadə edən bir sistemdir. Bu sistem sabit kosmos və planet qanunlarının əsasında yaranmış və formalaşmışdır. Martın 21-də gecə və gündüz bərabərliyini, bu gün ilin dəyişdiyini, yeni ilin bu gündən başladığını müəyyənləşdirən insanlar bu hadisəni duya və dərk edə bilmiş və nəticədə bu astronomik hadisə Novruzun əsaslandığı ilk kainat qanunu olmuşdur. Novruz sisteminin əsasında müntəzəm bir hərəkət dayanır.

Bəzi tədqiqatçılar Novruz bayramından yalnız əkin, biçin bayramı kimi söhbət açaraq onun mahiyyətini kiçiltmişlər. Novruzun bir sistem kimi tədqiq edən və bu sistemin mahiyyətini astroloji qanunlara əsaslanaraq şərh edən Xeybər Göyyallı Novruzun mənəvi tutumunun belə daraldılmasına qarşı çıxaraq yazır: “Düzdür, Novruz sisteminin ümumi mündəricəsində məişət-təsərrüfat məsələləri də özünə yer almış, onun ilkin yaranışında mifik təfəkkür də müəyyən səviyyədə iştirak etmişdir. Ancaq özündə ciddi maddi-mənəvi dəyərləri cəmləmiş Novruz sistemini yalnız məişət-təsərrüfat məsələləri ilə bağlamaq və gerçəkliklə bir o qədər də səsleşməyən mifoloji qaynaqlarla əlaqələndirmək onun əhatə dairəsini daraldır və mənəvi nüfuzunu azaldır.” (7, s.12).

Novruz bayramı haqqında araşdırmanın nəticəsi kimi qeyd edə bilərik ki, bayramın mənbəyi atəşpərəstliklə əlaqəli olmasa da, bu bayrama sonradan zərdüşti elementləri əlavə olunmuşdur. Zərdüştilik fəlsəfəsində mühim rol oynayan dörd ünsürün təsiri ilə bu bayramda eyni adla 4 çərşəmbənin mövcudluğu bunu söyləməyə bizə əsas verir.

Camalı aləmə nurdan qoysun tac,

Gündüzü bir novruz, gecəsi-merac . (4, s.46).

Bu beyt “Xosrov və Şirin” poemasından “Xoşbəxt padşah Qızıl Arslanın tərif” hissəsindəndir. Şair Qızıl Arslanı mədh edərkən onun camalının tac kimi nurlu olmasını bildirir. Tac

cavahirlərlə bəzədildiyi üçün parıldayaraq işıq saçır.Şair padşahın surətinin də tac kimi aləmi işıqlandırdığını, bu işıqla dünyanı nurlandırdığını mübaligəli dillə qələmə alır.Gündüzü Novruza, gecəni isə merac gecəsinə bənzədən şair hər iki günün həm Novruzun, həm də merac gününün müqəddəsliyinə işarə edir və şahın gündüzü və gecəsinə maraqlı bənzətmə ilə təsvir edir.

Bir gecə, novruzdan daha şən gecə,
Bayram gündüzütək xoş, rövşən gecə . (4, s.101) .

Xosrovun keyf məclisi səhnəsini təsvir edərkən şair bu beytlə başlayır.Burda məclisin əzəmətini və möhtəşəmliyini oxucuya çatdırmaq üçün şair keyf məclisinin Novruz kimi şən və əyləncəli olduğunu bildirir.

Novruza dönmüşdü qaranlıq gecə,
Məclis bəzənirdi onlar gülüncə. (4, s.225) .

Xosrov və Şəkərin məclisdəki əyləncə gecəsinə müqayisə edərkən şair yenə Novruz bayramını xatırlayır və əyləncə gecəsinə bayram gününə bənzədir.

Gətirdiyimiz nümunələrdən aydın olur ki, Nizami dövründə də bu qədim köklərə malik olan bayram böyük təntənə ilə qeyd edilmişdir.Ona görə də şair əyləncə səhnələrini təsvir edərkən onların təntənəsini göz önündə canlandırmaq üçün bu məclisləri Novruzla müqayisə edir və tez-tez Novruz bayramına müraciət etməli olur.

O yerdə ki, alov çıxırdı daşdan,
Məcuslar deyirdi “özündən yanan”. (6, s.173).

“Şərəfnamə”də “İskəndərin İran atəşgədələrini dağıtması” başlığı altında verilən hissədən gətirdiyimiz bu nümunədə Nizami atəşpərəstlərin həm məbədi olan atəşkədəni təsvir edir,həm də “özündən yanan” odları yada salır.Bu isə atəşpərəstlərin “Apam-Napata” adlanan ayinləri ilə əlaqəlidir.

İslam dininin bir çox şərtləri və anlayışları atəşpərəstlikdən ona keçmişdir.Bizim islam təfəkkürü səviyyəsində qəbul etdiyimiz cənnət, cəhənnəm, Sirat körpüsü, axirət, namaz və s. kimi dini anlayışlar ilk dəfə zərdüştilikdə mövcud olmuş və fəlsəfəsi bu dinin qaydalarına uyğun şərh edilmişdir.Namaz atəşpərəstlikdə ibadətə ən vacib növlərindən biri idi.Atəşpərəstlikdə də ibadət gündə beş dəfə yerinə yetirilirdi ki, bu da eynilə bu şəkildə islama daxil olmuşdur.Atəşpərəstlər namaz ayinini bu cür yerinə yetirirdilər: onlar atəşdanın qarşısında duraraq əllərini qaldırır və oda səcdə edərək dua edərdilər.Nizami atəşpərəstliyin bu ayinini poetik şəkildə belə təsvir etmişdir :

Lalə namaz qılmağa gəlib atəşkədəyə,
Məcus hindlilər kimi əlləri qalxıb göyə. (3, s.74).

Bu beytdə lalənin poetik funksiyası atəşpərəst kimi çıxış etməkdir.Şair yenə laləni atəşpərəstə bənzədir.Alov dillərini isə kahinlərin ibadət zamanı göyə qaldırılmış əlləri kimi təqdim edir.Maraqlıdır ki, Nizami atəşpərəst deyərək onun önündə çox zaman hindli təyinini işlədir.Bu da atəşpərəstlərin əksəriyyətinin Hindistanda yaşaması ilə əlaqədardır.İslam dini yarandıqdan və yayıldıqdan sonra atəşpərəstlər güclü təzyiqlərə məruz qaldılar.Nəticədə atəşpərəstlərin bir hissəsi Hindistana köçməli oldu.Bu köç nəticəsində onlar öz dini etiqadlarını qoruyub saxlaya bildilər.Hal-hazırda da atəşpərəstlərin əsas hissəsi Hindistanda yaşamaqdadır.

Atəşpərəstlərin ayin və mərasimlərinin öyrənilməsi baxımından Nizaminin yaradıcılığı olduqca dəyərli mənbədir.Atəşpərəstlik dövrünün mədəni mühiti ilə tanış olmaq üçün bu əsərlərdən bəhrələnmək olar.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

- 1.Ağaverdi X.Türk xalqlarının yaz bayramları və Novruz. Bakı:Elm və təhsil, 2013,150s.
- 2.Çəmənəzəminli Y.V.Əsərləri.Üç cildə.III cild.Bakı: Avrasiya Press,2005, 440 s.
- 3.Gəncəvi N.Sirlər Xəzinəsi.Bakı:Lider Nəşriyyat,2004, 264 s.
- 4.Gəncəvi N.Xosrov və Şirin.Bakı:Lider Nəşriyyat,2004, 392 s.
- 5.Gəncəvi N.Yeddi Gözəl.Bakı:Lider Nəşriyyat,2004, 336 s.
- 6.Gəncəvi N.İskəndərnamə.Şərəfnamə.Bakı:Lider Nəşriyyat,2004, 336 s.

- 7.Göyyallı X.Novruz:genezisi,tarixi transformasiyaları və mərasimləri.Bakı:Qanun Nəşriyyatı,2015, 232 s.
- 8.Hüseynoğlu K.Novruzun tarixi və coğrafiyasına dair.Folklorşünaslıq məsələləri.2011,№1,Cild 9, s.44-48
- 9.Novruz bayramı ensiklopediyası.Bakı:Şərq-Qərb, 2008, 208 s.
- 10.39.Tuncay B.Bahar bayramı şumerdə yaranıb.Olaylar.2010,20 mart-1aprel,№46,s.6.

XÜLASƏ

Məqalədə Nizaminin yaradıcılığına nəzər salınmış, “Xəmsə” də təsvir olunan atəşpərəstliyin ayin və mərasimləri haqqında bəhs edilmişdir.Nizami yaradıcılığına zərdüştliyin təsirinin araşdırılması nizamişünaslıqda aktual problem olduğundan bu mövzunun xüsusi tədqiqata ehtiyacı vardır.Novruz bayramının bəzən atəşpərəstliklə əlaqələndirilməsindən dolayı, Novruzun tarixi haqqında elmi mülahizələr xüsusi diqqət yetirilmişdir. “Xəmsə”də təsvir olunan ayin və mərasimlərin təsviri bəzən geniş lövhələrlə təqdim olunsa da, bəzən epizodik xarakter daşıyır.Bu məlumatlar əsərin süjet xəttində mühim yer tutaraq həmçinin şairin dini görüşlərifadə edir.

Açar sözlər: Nizami, Xəmsə, atəşpərəstlik, dini ayin və mərasim, bayram.

MUĞDƏT CABBAR oğlu ABDULLAYEV
Magistrant
Sumqayıt Dövlət Universiteti

NİZAMİ YARADICILIĞINDA XEYİR VƏ ŞƏR MOTİVİ

Zərdüştliyin bəşər tarixində ilk peyğəmbər dini olduğu üçün dünya mədəniyyətinə bir çox təsiri olmuşdur.Bu təsir Şərqin böyük şairi Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında da az və ya çox şəkildə özünü hiss etdirməkdədir.Nizaminin “Xəmsə”sində Avesta fəlsəfəsi ilə səsleşən bir çox ideyalar vardır.Nizaminin yaradıcılığını araşdırarkən irəli sürülən fikirlərin Zərdüştün ideoloji görüşləri ilə uyğunluğu diqqəti cəlb edir.

Bütün dinlər xeyir və şərin mübarizəsini özündə əks etdirməkdədir.Dinlə yanaşı fəlsəfi düşüncə sistemi də bu mübarizə motivinin üzərində təşəkkül tapmışdır. “Avesta”da bu problem abidənin mərkəzində dayanır.Xeyir və şəh mövzusu Avestanın əsas ideyası olması etibarilə burada geniş şəkildə öz bəddi və fəlsəfi şərhini tapmışdır.

Bu problemin tarixi köklərini araşdırdıqda bizi Şumer mədəniyyətinə aparən bir yola çıxarmış olur.Xeyir və şəh motivinin izlərinə ilkin olaraq Şumer və Babil rəyavətlərində rast gəlinməkdədir.Şumer mədəniyyətinin “Qızıl əsr” , “İlk qızıl dövrü” adlandırılan zamanda dinclik,xoşbəxtlik hökm sürmüş,insanlar rahat yaşayaraq heç bir əziyyət çəkməmişdilər.Bütün insanların eyni vəziyyətdə yaşadığı dövrdə qorxu və paxıllıq,həsəd və nifrət hisləri yox idi.Bütün bunlar Şemer ədəbiyyatının məhsulu olan “Enmerkar və Arratta hökmdarı” dastanında təsvir olunmuşdur.Bu epik dastan cəmiyyətin “qızıl dövrü” haqqında olan məlumatları özündə qorumuşdur.

Dünyanın bu sabit düzəni Tanrı-insanı qane etməyərək onun tərəfindən pozulmağa başlanır.Tanrı səviyyəsinə yüksəlmiş insan öz əli ilə yaradılan bu rahatlığa,səadətə,xeyirə dözməyərək bu nizamı pozmağa başlayır.Onda paxıllıq hissi yaranır və bu hiss onu nəşə pis əməl etmək üçün düşündürməyə vadar edir.Beləliklə hər şeydə hökmranlıq edən xeyirlə yanaşı onun əksi olan şərin də yaranmasına şərait yaradılır.Nəticə etibarilə insan xeyiri özü yaratdığı kimi şəri də özü yaratmış olur.İnsan xarakterində yaranmış olan ikili xasiyyət mifik təfəkkür səviyyəsində şərh edilmiş,insanın bu bəlanın özü tərəfindən yaradıldığı qənaətinə gəlinmişdir.

Şumer mifologiyasında tanrılar-Enlil və Enki qardaşları dünyanı idarə edirlər.Müdrilik tanrısı Enki insanların güclü,çalışqan,əzmkar olduğunu görüb qorxuya düşür.İnsan nəşli getdikcə artaraq çoxalmağa idi.Bundan ehtiyatlanan Enki baş tanrı Enlilə deyir : “Qorun,mənim

qardaşım.Sənin itaətində olan insanların sayı artır və onlar yenilməz nəhənglərə çevrilir.Onlar çox fədakar olur və fəallaşır,şəhərlər salır,qalalar ucaldır.Bax,hər halda, onlar bizimlə tən gəlməsin.Qüdrətli Enlil qorxuya düşdü və Enkidən soruşdu: “İnsan nəslini məhv etmək yaxşı olmazmı?İnsanları yenidən sənin onları hazırladığın gilə çevirəkmi? “Yox,belə eləmək yaramaz”- deyə Enki cavab verdi.İnsanlar bizə öz qurban hədiyyələrilə bizim məbədlərimizi doldurmaq üçün lazımdır.Amma onların sayını azaltmalı,cəsarətli niyyətlərinə mane olmalı,yoxsulluğa çəkməli,onları qorxutmalıyıq ki, onlar özlərini tanrılara tay tutmasınlar!” (1, s.22). Bundan sonra harmonik nizam pozulmağa başlayır və həyatda xeyir və şər daima mübarizə edir.Çox qədim zamanlara aid olan bu rəvayət onu göstərir ki, ilk insan-tanrıların təbiətində şər də mövcud olmuşdur.Bu fikrimiz “Bilqamis” dastanında da öz təsdiqini tapmış olur. “Bilqamis” dastanında ümumdünya daşqınının Tanrı Enlil tərəfindən insanların sonunu gətirmək üçün törədildiyi qeyd olunur.

Bəşəriyyət tarixində dualistik görüşlərin formalaşması,xeyir və şərin yaranması,bu ziddiyyətlərin mənəvi şumerlərdən başlanır.“Avesta” Şumer-Babil mədəniyyətinin məhsulu olduğu üçün bu ideyanı özündə əks etdirməkdədir.Zərdüşt peyğəmbər tərəfindən bu ideya inkişaf etdirilərək konsepsiya halına salınmış və “Avesta”nın əsas şüarına çevrilmişdir.Zərdüştün “xeyir düşüncə,xeyir söz,xeyir əməl” konsepsiyası Avestanın və zərdüştiliyin fəlsəfi əsasını təşkil edir.Bu üçlük zəncirvari bağlanaraq biri digərini tamamlayır.İnsan əvvəlcə xeyir düşüncəyə sahib olmalıdır.Xeyir düşüncə sahibi olan şəxs düşüncəsini ifadə etdikdə onun fikri də xeyirli olacaq.Xeyir düşüncə və xeyir söz özlüyündə xeyir əməli şərtləndirir.Zərdüştlüyün bu triadası həyatın qanununu ifadə edir.

Avestada xeyir işıqdır,oddur,istilikdir,bərəkətdir,sağlamlıqdır,ağıldır,dirilikdir və s. Həyatda yaxşı olan bütün maddi və mənəvi cəhətlər xeyir adı altında cəmlənir.Hörmüz bunun rəmzi ifadəsidir.Zərdüşt isə bunların,haqqın,ədalətin carçısı və qoruyucusudur.

Şər isə zülmətdir,qaranlıqdır,soyuqdur,quraqlıqdır,xəstəlikdir və s.Avestada şər qüvvələr Əhrimənin simasında ümumiləşdirilmişdir. Hörmüz-Əhrimən mübarizəsi də xeyir və şər mübarizəsinin obrazlaşdırılmış bir şəkildir.Bu mübarizə Avestada əzəli və daimi şəkildə təsvir olunsada,sonda xeyirin qələbə çalmasına inam vardır.Hörmüzün qələbəsilə yer üzündə xeyirin əbədi hakimiyyəti qərqrar olacaq və şərin kökü kəsiləcəkdir.

Xeyir və şərin mübarizəsi Azərbaycan ədəbiyyatının bütün dövrlərində aparıcı ideya istiqamətlərindən birini təşkil etmişdir.Şifahi xalq ədəbiyyatından tutmuş müasir dövrdə də ədəbi nümunələrdə bu mübarizənin fərqli formalarda təsvirinin şahidi oluruq.Nizami Gəncəvi yaradıcılığı da xeyir və şər motivindən uzaq deyildir.Nizami irsində “Avesta”dan gələn bu mübarizə beşliyə daxil olan hər bir əsərdə öz bədii əksini tapmışdır.

Nizaminin epik şeir yaradıcılığının ilk nümunəsi olan “Sirlər xəzinəsi” poemasının bir neçə hekayəti xeyir və şərin mübarizəsi üzərində qurulmuşdur. “Adil Nuşirəvan ilə vəzirin hekayəti”ndə ova çıxan Nuşirəvan və vəziri boş xarabalıqda iki bayquşun civildəşdiyini görürlər.Nuşirəvan vəzirdən bayquşların nə danışdığını soruşduqda o Nuşirəvana belə cavab verir ki, bu quş qızını verib o quşdan başlıq umur,cehiz olaraq bir neçə dənə xarabalıq istəyir.O biri bayquşun cavabı isə hekayənin əsas qayəsini təşkil edir.Bayquşun cavabı bu olur ki, şah əgər bu şahdırsa yüz min belə xarabalığı da ona cehiz verəcəkdir.Nuşirəvan bütün bunları duyduqda göz yaşları tökür,ölkədə ədalətsizliyin,qəddar hakimiyyətin quşlar aləminə də yayılmasına təəssüflənir.Burda şər Nuşirəvanın simasında təqdim olunur.Zalım olduğu üçün şər bütün ölkəyə yayılmışdır.Alleqorik üslubda verilən bu hekayədə Nuşirəvanın öz xislətini dəyişməsinə səbəb olan vəzir isə ədaləti təmsil edir.Quşların söhbətindən şahı xəbardar edən vəzir Nuşirəvanın vicdanını oyada bilir və xeyir şəri üstələyərək ədalət qələbə çalır.Sonda Nizami Nuşirəvanı tərbiyənləndirərək adil bir hökmdara çevirir.Şair göstərir ki, insan öz səhvlərindən nəticə çıxararaq doğru yola meyil etməlidir.

Qarı ilə Sultan Səncərin hekayətinin də mövzusunun ədalət,zülm,qəddarlıq təşkil edir.Əzab çəkmiş bir qoca qadın Sultan Səncərin qarşısına çıxaraq ondan şikayət edir.Ölkədəki ədalətsizliyin hədsiz olmasından danışan Qarı şaha zülmkar siyasətindən əl çəkməsini məsləhət görür.Darğalar tərəfindən evi talan edilən,özü isə döyülən qadın Nuşirəvanı “haqqı dardan asan” adlandırır.Ölkədə vəziyyət elə bir həddədir ki, özləri qatil olduğu halda darğalar qatil axtarır.Hekayədə Nuşirəvan şəri

təmsil etdiyi halda Qarı xeyiri, ədaləti təmsil edir. Qarının sözünə qulaq asmayan Nuşirəvanın başı bəlalara düşür. Bu isə onu göstərir ki, şər sonda yenə məğlub olaraq öz hakimiyyətini itirir.

Ədlin çilçirəq kimi işıqlatsın gecəni,
Bu gün, sabah, həmişə bəxtiyar etsin səni. (3, s.112).

Nizami burda Zərdüşt kimi ədaləti işıq hesab edir. Ədalət işıqdır. Işıq isə hər yeri nurlandırır. Demək ədalət, xeyir harda varsa oranı işıqlandırır. Poemadakı bütün hekayələrin əsasını ədalət, xeyrə çağırış motivləri təşkil edir.

Zalım padşah və düz danışan kişinin dastanında Nizami xeyir və şəri qarşı-qarşıya gətirir, onları üzləşdirərək xeyirin qələbəsini təsvir edir. Hekayədə zalımlığı ilə ad qazanmış padşahın qarşısında Qoca qorxmayaaraq onun hansı xislətə sahib olmasını, zülmündən bütün ölkənin əziyyət çəkdiyini üzünə söyləyir.

Mən ki eyiblərini bircə-bircə sayanam,
Yamanını, yaxşını göstərən bir aynayam.
Düz, dəqiq göstərsə ayna səni özünə,
Özünü qır, aynanı qırmaq yaraşmır sənə. (3, s.169).

Qocanın bu dedikləri şahın mənəvi oyanışına səbəb olur. Qocanın dediklərinin doğru olduğunu anlayan şah xalqla ədalətli rəftar etməyə başlayır. Nizami göstərir ki, şərin qarşısında susmaq olmaz, belə olan halda o daha da çoxalacaq. Şərlə mübarizə etmək həyatın əsas ali məqsədidir. Bu mübarizəni istər qılınc gücü ilə olsun, istərsə də sözün gücü ilə qalib gələndək davam etdirmək lazımdır.

“Yeddi gözəl” poemasında da iki hekayə birbaşa xeyir və şər mövzusu üzərində qurulmuşdur. Bunlardan birincisi üçüncü iqlim padşahı qızının danışdığı Bışrin hekayəsidir. Vicdan sahibi olan Bışr qəlbinə yol tapan eşqdən xilas olmaq üçün Kəbəyə gəlir. Ziyarətini bitirib geri qayıdarkən Məlixə ilə yol yoldaşı olur. Özünü çox öyən Məlixə hər işdə mənfi düşüncəyə sahibdir. Hər şeyin əsasında bir pislilik axtararaq gördüklərindən belə nəticələr çıxarır. Onun bu xislətinə qarşı çıxaraq Bışr ona belə məsləhət verir:

Etmə, dedim sənə, gəl, pis fikirlər
Ki, sonra əlindən baş verməsin şər. (4, s.175).

Bışrin dili ilə verilən bu hissədəkilər Zərdüştün fikirlərinin eynisidir. Bışrə görə də əgər pis düşüncəyə sahib olarsansa onda sənin əməlin də pis olacaqdır. Nizami zərdüştlüyün “xeyir düşüncə, xeyir söz, xeyir əməl” triadasını Bışrin dili ilə ifadə etmişdir.

Məlixanın qəlbində şər hökm sürdüyü üçün o bu şərin qurbanına çevrilir. Səhrada su quyusu tapdıqdan sonra o suyu çirkəndirir və su küpünü sındırmaq istəyirdi. Amma özü bu quyuda bataraq həyatını itirir. Bışr isə xeyir düşüncəli olduğu üçün sağ qalır. Bışr su quyusunun Məlixə kimi heyvanlar üçün düzəldilən tələ olduğunu düşünmür, quyunun xeyirli niyyətlə yaradıldığına şübhə etmir. Nizami Bışrin bu qurtuluşunu onun xeyir düşüncə sahibi olmasıyla əlaqələndirir:

Mənim yaxşı getdi ona gümanım,
Fikrim yaxşı oldu, qurtardı canım. (4, s.178).

Bışr öz düşüncəsi, öz əməlləri sayəsində sonda sevdiyinə qovuşur. O aşiq olduğu gözəllə yenidən qarşılaşır. Bışr əvvəlcə ondan uzaq gəzib beytul-müqəddəsə getsə də, qayıtdıqdan sonra məlum olur ki, onun sevdiyi, zalım Məlixanın xanımı imiş. Hekayənin əsas ideyası bundan ibarətdir ki, şər xisləti Məlixanın həyat çırağını söndürsə də, xeyir düşüncəli Bışrin çırağını yandırmış olur.

“Yeddi gözəl” poemasında bu mözuda yazılmış ikinci hekayə “Xeyir və Şər” adlanır. Hekayənin adı onun ideyasını ifadə edir. Nizami burada ilk dəfə olaraq konkret qəhrəmanları onların xarakteri ilə adlandırır.

Gəncin biri Xeyir, birisi Şərdir,
Onlar adları tək işlər görərdi. (4, s.225).

Xeyir və Şər adlanan iki gənc səfərə hazırlaşır. Hələ hekayənin əvvəlindən Şərin xarakteri özünü göstərməyə başlayır. Sonrakı mərhələlərdə isə onların öz adlarının mahiyyətini əks etdirməsinin tam şahidi oluruq. Şər tamahkardır, hiyləgərdir xeyir isə inanandır, o pislilik etməyi bacarmır.

Hekayədə hadisələr səfər zamanı yolda baş verir.Maraqlıdır ki, əvvəldə bəhs etdiyimiz hekayədə də hadisələr səfər zamanı yolda iki yoldaş arasında təsvir edilir.Bişrin hekayəsi ilə digər ortaq cəhət isə su anlayışı ilə bağlıdır.İdeyaca eyni olan hekayələrin ortaq elementlərini belə ümumiləşdirmək olar: səfərə çıxmaq,yol getmək,su motivi.Buradakı yolu həyat yolu kimi də mənalandıra bilərik.İnsan həyatının yolu enişli-yoxuşlu olur.O, bu yolda digələrini tanıyır və sınaqdan keçirir. Bunun nəticəsində yaxşını və yamanı tanımış olur.Bəhs etdiyimiz hekayələrdə də yol bu fəlsəfi anlamdadır.

Yeddi gün yol getdikdən sonra Xeyir susuzluğa dözməyərək Şərdən su istəyir.Şər isə yoldaşına kömək etməyərək hiyləyə əl atır.O, öz adına uyğun davranır.

Tanrı qəzəbinə gəlmiş zalım Şər
Gördü adı kimi yaramaz işlər. (4, s.226).

Su əvəzinə gövhərə razı olmayan Şər Xeyirin iki gözünü xəncərlə kor edərək onu al qan içində qoyaraq gedir.Kürd qızının sayəsində sağ qalan Xeyir əməlləri sayəsində tacidar olur.Nizami bir daha bu ideyanı irəli sürür ki, insanın xisləti necədirsə onun həyatının istiqaməti də bu yöndə olur.Bu məqamda “Niyətin hara mənzilin ora” atalar sözünün əbəs yerə deyilmədiyini xatırlatmaq yerinə düşər.

Nələr eylədimsə o zaman sənə,
Bütün eylədiyim yaraşır mənə.
Nələr bacarırsan,mənə durma et,
Et ancaq özünə,adına nisbət. (4, s.242).

Şərin dilindən verilən bu parçadan aydın olur ki, Şər özü də xislətindən xəbərdardı və xisləti onu bu əməlləri etməyə vadar edir.O, başqa cür davrana bilməz.Onun təbiəti və mahiyyəti budur.Eləcə də Xeyirin simasında da bunu müşahidə edirik.Onun da mayası işıqdan yarandığı üçün qaranlıq işlər edə bilmir.Etdiklərinə görə Şəri cəzalandırmaq istəsə də bunu bacarmır.Buna baxmayaraq Şər sonda yenə məhv olur.Bu əks qütblərin mübarizəsi öz fəlsəfi şərhini Nizami yaradıcılığında yüksək poetik çalarlarla tapmışdır.

“İskəndərnamə”də xeyir və şəhər motivi Nüşabə-İskəndər xəttində fərqli şəkildə təzahür edir.İskəndəri böyük rəğbətlə qarşılayan Nüşabə onunla dostluq münasibəti yaradır.Ağlı ilə dünya fatehini özünə heyran buraxır.Bunun nəticəsində onu müharibə etmək fikrindən yayındırır,öz ölkəsini böyük fəlakətdən qoruyur.Nüşabə böyük sərkərdəyə ibrət dərsi vermək üçün süfrəyə yemək əvəzinə daş-qaş,ləl-cavahirat düzdürür.Dünya malının dəyərsiz olması,insanın nəfsinə sahib çıxma bilməsi gərəkdiyini ibarətəməz şəkildə İskəndərə öyrədən Nüşabə bu tədbiri,zəkası ilə şəri,pis düşüncəni məğlub etmiş olur.

Nüşabə gülərək söylədi şaha:
“Daşın ki, boğaza yolu yox,daha,
Faydasız,yaramaz belə daş üçün
Bu qədər vuruşmaq,çarpışmaq neçün?
İndi ki, yeməyə yaramaz bu daş
Dünyada onunla ucalarmı baş?
Dəyərsiz bir daş ki, olmayır yemək,
Onunçün bu qədər zəhmət nə gərək? (5, s.215).

Poemada İran şahı Dara da şəhər qüvvə şəklində təsir edilmişdir.İskəndər-Dara müharibəsi zamanı İskəndər ədaləti,işığı, Dara isə şəri,zülmü təmsil edir.İran xalqı onun zülmündən zara gəlmişdir.O, İskəndərə hər bə açaraq öz çirkin xislətinin qurbanına çevrilir.

İskəndər obrazı isə poemada bir neçə planda təqdim olunur: qüdrətli sərkərdə və dünya fatehi,alim və peyğəmbər.Onun təqdim olunduğu bu sifətlərin hər birində ədalətli siyasəti,ədalətli davranışı,xeyirin tərəfdarı və haqqın qoruyucusu olduğunun şahidi oluruq.Fəth etdiyi hər yerdə ədaləti bərqərar edən,zülmü yer üzündən silən İskəndər 7 filosofun əhatəsində kamil bir şəxsiyyətə çevrildikdən sonra tanrı tərəfindən peyğəmbərlik mərtəbəsinə yüksəldilir.

“Yeddi gözəl” poemasında Bəhrəmin başının eyş-işrətə qarışmasından istifadə edən vəzir Rast Rövşən şəhərə xidmət edən obrazlardandır.Yeddi məzlumun şikayəti nəticəsində onun bəd

əməlləri bir-bir sadalanır.Acgözlüyü,sərvət hərisliyi onu insanlıqdan çıxararaq qorxunc bir divə çevirmişdir.

“Xosrov və Şirin” məsnəvisində Xosrovun oğlu Şiruyə də şər qüvvələr sırasına daxildir.Hakimiyyət başına keçən Şiruyə öz atasını zindana saldırır.Əsərdə onun surəti zahiri cəhətdən də çirkin şəkildə təsvir olunur.Daxili çirkinliyi zahirinə vuran Şiruyə Şirinə olan sevgisi üzündən atasının qatilinə çevrilir.

Nizami yaradıcılığında bu ideoloji mübarizənin tərəfdaşları kimi çıxış edən obrazlar da iki qismə ayrılır: xeyrin tərəfdaşları və əməllərlə bunu sübut edənlər, şərə qulluq edənlər və şəri dünyaya yayan çirkin xislətli obrazlar.Bu obrazların bəziləri geniş şəkildə təqdim olunsalar da,bəziləri isə epizodik obraz səviyyəsində qalırlar.

Nizami Gəncəvi “İskəndərnamə” poemasının “İqbalnamə” hissəsində İskəndəri utopik məkan olan “Xoşbəxtlər ölkəsi”nə gətirir.Nizaminin xoşbəxtlik haqqında olan görüşləri bu hissədə öz əksini tapır.Şair bu xəyali dünyanı yaratmaqla xoşbəxt yaşamağın hansı hallarda mövcud ola biləcəyini,buna hansı yollarla nail olmağın mümkünlüyünü açıqlayır.Hər şeyin zirvəsində xeyir dayanır.Nizamiyə görə xeyrin hökm sürdüyü təqdirdə bütün bunlara nail olmaq olar.

İskəndər düşdüyü bu sehirlə aləmdə çobansız sürüləri,qıfılsız qapıları,qoruqsuz bağları gördükdə buna təəccüb edir.Bunların səbəbi isə bir-bir açıqlanır.Xeyrin hökmran olduğu bu ərazidə insanlar düzgünlükdən tük qədər keçməz,yalanla əsla işləri olmaz.Köməyə ehtiyacı olanlara kömək etmək,dara düşəni xilas etmək bu insanların ən yaxşı sifətlərindəndir.

Oğurluq eləməz bizdən bir nəfər,
Oğurlaya bilməz bizdən özgələr.
Nə zəncir, nə qıfıl görər qapılar,
Gözətçisiz otlar bizim mal-davar...
Heç kəsi pis yola əsla çəkmərik,
Fitnə axtarmırıq, qan da tökmərik.
Dərđlinin dərđinə olarıq şərik,
Şad olsa, onunla şadlıq eylərik. (5, s.180,181).

Ədalətli cəmiyyətin mövcud olması üçün lazım olan bütün şərtləri Nizami qocaların dili ilə ifadə edir.Yalandan,hiylədən,haramdan uzaq olmaq;sosial bərabərlik,hər kəsin eyni səviyyədə yaşaması;şəri,zoru,nifrəti özündən uzaq etmək və s.Bütün bunlar bir ad altında toplanır ki, buna da “xeyir” deyilir.Nizaminin göstərdiyi kimi bu şərtlər altında yaşayan cəmiyyəti Allah özü hiyf edəcəkdir.

Nizami İskəndərin dili ilə bəşəriyyətə cavab verilməsi çətin olan bir sual verir “İnsan bunlardırsa, bəs bizlər nəyik? Bu elə bir sualdır ki, 800 ildən artıq bir müddət keçsə də cavablandırmaq çox çətinindir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

- 1.Əlibəyzadə E. Avesta Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyət tarixidir.Bakı:Yurd NPB,2005, 240 s.
- 2.Əlibəyzadə E. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (Ən qədim dövrlər). Bakı:Qarabağ,2009, 828 s.
- 3.Gəncəvi N.Sirlər Xəzinəsi. Bakı:Lider Nəşriyyat,2004, 264 s.
- 4.Gəncəvi N.Yeddi Gözəl. Bakı: Lider Nəşriyyat,2004, 336 s.
- 5.Gəncəvi N.İskəndərnamə.Şərəfnamə. Bakı:Lider Nəşriyyat,2004, 336 s.

XÜLASƏ

Məqalədə xeyir və şər motivinin yaranması, bu dualistik görüşlərin fəlsəfi mahiyyəti haqqında bəhs edilmişdir.Nizami yaradıcılığının əsas ideya istiqamətlərindən birini təşkil edən bu motivin Avesta ilə əlaqəsi müəyyənləşdirilmişdir. “Sirlər xəzinəsi” poemasında bu motiv ədalətli şah ideyası ilə sinkretik şəkildə təqdim olunur. “Yeddi gözəl” poemasında isə bu motiv obrazlı şəkildə təqdim

olunaraq fəlsəfi mahiyyəti açıqlanır. Bu isə Nizami yaradıcılığı ilə zərdüştilik bağını ortaya çıxaran mühim faktorlardan biridir.

Açar sözlər: Nizami, Avesta, zərdüştlük, xeyir və şər, şumer dastanları

VÜSAL ƏLİ oğlu ŞABİZADƏ

II kurs magistrant,

Sumqayıt Dövlət Universiteti

AZƏRBAYCAN PUBLİSİSTİKASININ FORMALAŞMASI: ƏNƏNƏ VƏ YENİLİK

Uzun müddət “sosial ədəbiyyat” adlandırılan publisistika hal-hazırda müstəqilləşsə də həm jurnalistikanın, həm də ədəbiyyatın orta q xüsusiyyətlərini daşımaqdadır. Termin olaraq publisistika XIX əsrdən etibarən işlənməyə başlamışdır. Azərbaycan publisistika tarixi Həsən bəy Zərdabi ilə başlasa da, 1832-ci ildə Azərbaycan türkcəsində işıq üzü görən “Tiflis xəbərləri” (Tiflis xəbərləri) qəzeti bu sahədəki ilk addımlardan hesab olunur. Bu hadisə publisistikamızın yaradılmasına zəmin olsa da, təəssüf ki, inkişafına zəmin ola bilmədi. Yalnız qırx üç il sonra-1875-ci ildə maarifçi-nasir H.Zərdabinin redaktorluğu ilə nəşr olunan “Əkinçi” qəzeti çağdaş publisistikamızın formalaşmasında əsaslı addım oldu. Bununla həm də publisistikamızda ilk publisistik ənənələrin əsası qoyulmağa başladı. XX əsrin əvvəllərində (1900-1918) çap olunmağa başlayan çoxsaylı mətbu orqanlar artıq “Əkinçi” ənənələri üzərində möhkəmlənirdilər. “Əkinçi” qəzeti özündən sonra “Ziya”, “Şərqi-rus”, “Kəşkül”, “Kaspi” kimi ilkin ənənəvi mətbu orqanların təşəkkülündə ədəbi məktəb rolunu oynadı. Dövrün ikinci böyük mətbu orqanı olan “Füyuzat” da “türkləşmək, islamlaşmaq, milliləşmək” konsepsiyasını irəli sürərək maarifdə yeni bir cığır açmağa müyəssər olmuşdular. Bu barədə prof.B.Əhmədovun “Cəmi 32 sayı çıxmasına rəğmən, “Füyuzat” nəinki özündən sonrakı ictimai-siyasi düşüncəni məşğul etmiş, hətta Sovetlər dönmində belə qadağan olunmasına baxmayaraq yeni nəslin formalaşmasında nəzəri baza rolunu oynamışdır. Bu cəhətdən jurnalı milli-mənəvi varlığımızın əvəzsiz sərvətlərindən biri hesab etmək olar.”(1, s. 65) fikirləri yerinə düşür.

İmperianın müstəmləkə siyasəti (dili və milli ayrışdırıcılıq) xalqımızın mədəni-sosial həyatında irəliləyişlərin qarşısını almağa yönəldiyinə görə bütün xırda tərəqqi cücərtilləri belə əzilir və əhalinin cəhalət içərisində yetişməsinə münbit şərait yaradırdı. Vətənpərvər ziyalı təbəqənin maarifçi təşəbbüsləri də mənəələrlə qarşılaşırdı. Hətta 1891-1903-cü illərdə mətbuat üzərindəki qadağa da bunu sübut edir.

XIX əsrin sonlarında mətbuat mövzu baxımından rəngarəng olmasa da, yeni əsrin əvvəllərində ədəbiyyatın, mətbuatın repertuarını I Dünya Müharibəsi, məktəb, maarifçilik, xeyriyyəçilik, milli məfkurə, milli oyanış, milli özünüdərk və s. yeni ideologiyalar təşkil edirdi. Artıq insanlar dünyada cərəyan edən hadisələrdən az-çox xəbərdar olmağa başlayırdılar. Sözügedən dövrdə Azərbaycan türkcəsində çap olunan “Həyat”, “İrşad”, “Molla Nəsrəddin”, “Füyuzat”, “Dəbistan”, “Yeni Füyuzat”, “Məktəb”, “Babayi-əmir”, “Dirilik” və s. qəzet və jurnallar elm, təhsil, maarif, mədəniyyət sahəsində ciddi müsbət cəhdlərdir. Əlbəttə ki maarifçiliyin milli zəmində inkişafı dövrün ziyalı təbəqəsi sayəsində mümkün olmuşdur. H.Zərdabi, onun ətrafında toplanan ziyalı təbəqəsi-M.F.Axundov, S.Ə.Şirvani, N.Vəzirov, Ə.Adıgözəlov, İ.S.Şahtaxtı, M.Ə.Şirvani, Ə.Elçizadə və s., XX əsrin əvvəllərində Y.V.Çəmənəminli, S.Vəlibəyov, M.Mahmudbəyov, A.Şaiq, S.M.Qənizadə, N.Nərimanov, Ə.Haqverdiyev, F.Köçərli, Ə.Hüseynzadə, M.S.Ordubadı, Ə.Ağaoğlu, C.Məmmədquluzadə, Ö.F.Nemanzadə və s. kimi maarifsevər ziyalıların düşüncəsi milli özünüdərkə əsaslanırdı.

Mətbuat orqanlarının çoxluğuna baxmayaraq və ziyalıların tərəqqi cəhdləri əngəllənir bununla da maarif işi ləngiyirdi. Bu barədə prof.B.Əhmədovun fikirləri ilə razılaşmaq lazımdır. XX yüzil mətbuat və publisistikadan danışarkən o belə deyir: “Bu qədər mətbuat orqanlarının çıxmasına baxmayaraq mətbuatın işini çətinləşdirən, onun azadlığına əngəl ola faktorlar da yox deyildi. Milli

mətbuatın ən böyük çətinliyi senzura məsələsi idi. Çünki canişin və onun məmurları milli mətbuatın üzərində sərt bir senzura tətbiq etmişdilər. Vaxtilə H.Zərdabi bu senzura baryerinə görə “Əkinçi”ni bağlamağa məcbur olmuşdu...”(1, s. 39)

AXC-nin süqutundan sonra publisistikamızın sovet dövrü başladı ki, bu da müstəqillik dövrünə qədər davam etdi. Yeni yaranmaqda olan milli maarifçi düşüncələr, demokratik dünyagörüşü yavaş-yavaş sosialist düşüncə ilə əvəz olunmağa başladı. Sovet hakimiyyətinin bərqərar olması ilə elmdə, mədəniyyətdə, ədəbiyyatda, publisistikada ikili cəbhə yarandı. Dövlət səviyyəsində millilik, türkcülük, cumhuriyyətçilik sözləri birmənalı olaraq düşmən mövqə ilə əlaqələndirilirdi. Artıq 30-cu illərdən sonra iki cəbhə arasında qarşıdurma repressiya ilə nəticələndi. Bu illərdə S.Vurğun, M.Hüseyn, M.İbrahimov, Ə.Şərif, İ.Əfəndiyev, N.İmamquliyev, N.Babayev və s. kimi publisistlər diqqəti cəlb edir. Yarım əsrə qədər davam edən bu xaos 70-80-ci illərdən etibarən səngiməyə başladı və yenidən demokratik ideyalar, istiqlalçılıq, hüriyyət mövzusu açıq şəkildə bədii publisistikaya gəldi. Anar, Elçin, B.Vahabzadə, S.Rüstəmخانlı, S.Əhmədov, Ə.Mirəhmədov, K.Talıbzadə, Y.Qarayev kimi yazıçı və elm xadimlərinin publisistik yaradıcılığında “Füyuzat”dan gələn ənənələr- “türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək” ideyası hiss olunurdu. Bu baxımdan söyləmək olar ki, günümüz də daxil olmaqla müasir publisistika H.Zərdabidən bu tərəfə möhkəm sütunlar üstündə bərqərar olmuş və baş verən lokal və global proseslər sayəsində mövzuca yenilənmişdir. Buna baxmayaraq müasir publisistika ənənədən çox da aralanmamış, özündə klassik publisistlərin yaradıcılıq tendensiyasını mühafizə etdirmişdir. H.Zərdabinin yaradıcılıq sütunları, sonrakı dövrlərdə yaşayan publisistlərin yaradıcılıq yolu və ideologiyası müasir publisistika üçün etalon rolunu oynamışdır. Belə ki, ənənədən gələn mövzuların cari zamanla ayaqlaşmış ayaqlaşmamasından asılı olmayaraq müasir publisistlərin yaradıcılığında köhnə yaradıcılıq üsulları, düşüncə tərz, zamanəyə baxış aspekti dəyişməmişdir. Bu da müasir publisistikamızda ənənəyə bağlılıqdan və publisistikadakı klassik ənənə ilə yeniliyin vəhdətini göstərir. XIX əsrin ikinci yarısından və XX əsrin əvvəllərində M.F.Axundov, İ.Qutqaşanlı, N.Vəzirov kimi, XX əsrin ilk rübündən etibarən Mirzə Cəlil, C.Cabbarlı, Ə.Nəzmi, Ö.F.Nemanzadə, M.Ə.Sabir, Ə.Haqverdiyev, M.S.Ordubadı, Sovet dövründə M.İbrahimov, M.Hüseyn, Ə.Vəliyev, İ.Əfəndiyev S.Vurğun, M.Müşfiq və s. kimi yazıçı və şairlərimizin publisistik yaradıcılığı da bu baxımdan qiymətlidir. AXC və müstəqillik dövründə də Anar, Elçin kimi yazıçılar, B.Vahabzadə, S.Rüstəmخانlı kimi şairlər də publisistik yaradıcılıq ilə məşğul idilər. Bu dövrdə mətbu orqanların da rolu əvəzsizdir. “Azərbaycan”, “Ulduz” kimi jurnallar, “Ədəbiyyat qəzeti”, “525-ci qəzet”, “Kaspi” kimi qəzetlərdə silsilə məqalələr çap olunur.

Müasir publisistikada ənənəçiliyin nə dərəcədə mühafizə olunduğu barədə danışarkən Cəlil Məmmədquluzadənin zəngin publisistik yaradıcılıq üslubunun xüsusiyyətləri və ideologiyasını xatırlamaq yerinə düşər. Ədibin yaradıcılığı satirik publisistika olsa da, hazırkı dövrdə publisistlər ictimai və sosial problemlərə kəksin münasibətə daha az müraciət edirlər. Bəxtiyar Vahabzadənin və Sabir Rüstəmخانlının publisistik yaradıcılığında isə “Mirzə Cəlil üslubu” aydın duyulur. Onların cəmiyyətdəki naqisliklərə cəmiyyətin bir fərdi kimi ərkyana tənqidi münasibəti səmimiyyətdən irəli gəlir. Hər iki publisistin yaradıcılığı mədəni-etik, sosial və ictimai-iqtisadi və siyasi məsələlərlə zəngindir. B.Vahabzadə keçən əsrin 50-ci illərindən, S.Rüstəmخانlı isə 70-80-ci illərindən etibarən publisistik axtarışlara başlamış və 90-cı illərdə milli-demokratik ideyalarda qovuşmuşdurlar. Yaradıcılıqlarının ilkin illərində cəmiyyətin təhsili, mədəniyyəti, tarixi və milli mənsubiyyəti kimi mövzularda olsa da AXC-nin qurulmasında, meydan hərəkatlarında fəal söz sahibidirlər. Müasir publisistikanın ənənədən digər əsaslı fərqi isə əks etdirilən hadisələrin tarixi keçmişlə əlaqələndirilərək, müqayisə edilərək təsvir olunmasıdır. Ənənədən gələn mövzularda Sabir Rüstəmخانlının sələflərindən dil-üslub baxımından fərqlənən yaradıcılığı mövzu baxımından daha da sabitləşdi və dərinləşdi. Məqalələrində tez-tez Cəlil Məmmədquluzadənin adını çəkib ondan sitat gətirməsi onun üslubunun həm Cəlil üslubuna yaxınlığından, həm də mövzu cəhətdən uyğunluğuna dəlalət edir. Hətta publisistin məqalələrindən biri də “Mirzə Cəlil demiş” adlanır. Anarın yaradıcılığında da “Molla Nəsrəddin-66” silsilə məqalələr toplusu da Molla Nəsrəddin ənənələrinin müasir publisistikadakı önəmli mövqeyini göstərir. C.Məmmədquluzadənin publisistik irsini dərinləndirən S.Rüstəmخانlı elmi işini də bu istiqamətdə işləyib. Bu xüsusda demək olar ki,

hər iki publisisti eyni maarifçi dünyagörüşü və milli özünüdərk ideyaları birləşdirir. Publisistikanın milli kimlik, milli soykök, dil, vətəndaşlıq, mətbuat haqqındakı fikirləri də Mirzə Cəlillə oxşarlıq təşkil edir. Bunun səbəbi də hər ikisinin cəmiyyətə eyni ziyalı gözü ilə baxmaları və cəmiyyətdəki qüsuralara ziyalı münasibəti ilə əlaqəlidir. Mirzə Cəlil yaradıcılığında rast gəlinən “erməni məsələsi”nə klassik publisistikada da toxunulmuşdur. M.Cəlilin mənfur qonşulara olan münasibəti zaman-zaman məqalə və felyetonların mövzularına çevrilmişdir. Keçən əsrin sonlarına yaxın isə ermənilər əsl kimliklərini göstərməyə başladıqdan sonra isə bu mövzu yenidən aktuallaşmağa başladı və yeni aspektdə işləndi. Ümumiyyətlə, “Mirzə Cəlil ənənəsi”, “Molla Nəsrəddin ənənəsi” publisistikamızın əsas üslubi xüsusiyyətlərindən sayılır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Əhmədov B. XX yüzil Azərbaycan ədəbiyyatı: mərhələlər, istiqamətlər və problemlər. Bakı, Elm və təhsil, 2015, 552 səh.
2. Mətbuat tarixi və publisistika məsələləri(Məqalələr toplusu), Bakı, Ozan nəşriyyatı, 2016, 184 s.

XÜLASƏ

XIX əsrin sonlarında yaranan Azərbaycan publisistikası zəngin və dərin inkişaf yolu keçmişdir. Müasir dövrdə ənənədən gələn mövzu və problematika da dərinləşmiş və zənginləşmişdir. Çağdaş publisistikamızda B.Vahabzadə, S.Rüstəmxanlı kimi publisistlərimiz H.Zərdabi, Mirzə Cəlil kimi klassiklərimizin yolunu davam etdirmişlər. Keçən əsrin sonunda isə klassik publisistikamız yeni mövzularla adı çəkilən publisistlər hesabına daha da genişləndi. Milli birlik, istiqlaliyyət, türkcülük və s. mövzuları buna misal göstərmək olar.

Açar sözlər: tarix, mətbuat, publisistika tarixi, ədəbiyyat, çağdaş publisistika

SÜRƏYYA AFTANDIL qızı BAYRAMOVA

I kurs magistrant

Bakı Dövlət Universiteti

"AŞIQ QƏRİB" DASTANINDA OBRAZLAR SİSTEMİ

Məhəbbət dastanlarımızın içərisində Aşiq Qərib dastanı xüsusi yer tutur. Elm aləminə dastanın iki versiyası məlumdur; 1) Anadolu-Azərbaycan, 2) Türküstan versiyaları. Mənbələrin verdiyi məlumata görə, ilk dəfə 1813-cü ildə Aşiq Nüsrəddin adlı bir sənətkar tərəfindən Azərbaycanın iki yerə parçalanması barədə tarixi faciəvi sazişin imzalanması şərəfinə təşkil edilmiş ziyafət məclisində "Qərblə Şahsənəmin hekayəti" adı ilə söylənmişdir. Süjetin başqa bir variantı isə sonrakı illərdə Mahmudbəy Mahmudbəyov tərəfindən yazıya alınmış və 1882-ci ildə SMOMPK - "Qafqaz ərəziləri və xalqlarının təsviri üçün materiallar toplusu"nda nəşr edilmişdir. Bundan sonra isə 1916-cı ildən başlayaraq Orucov qardaşları mətbəəsi tərəfindən litoqrafiya üsulu ilə dastan Azərbaycan və türk dillərində bir neçə dəfə nəşr edilib yayılmışdır. Həmin nəşrlər içərisində məzmun dolğunluğu ilə seçilən Gəncə variantı Anadoluda da şöhrət tapmışdır. Bu variant əsasında da təsadüfi deyildir ki, Anadolu aşıqları onun Anadolu variantını formalaşdırmışlar (4, 1). Azərbaycanda dastan haqqında H.Araslı, M.H.Təhmasib, P.Əfəndiyev A.Nəbiyev və başqaları bu barədə dəyərli tətqiqat işləri aparmışlar.

Aşiq Qərib milli dastan yaradıcılığının ən erkən sujetlərini əhatə etdiyi kimi, xalqımızda erkən orta əsr məişət həyatını, adət-ənənələrini əhatə edir. Aşiq Qərib dastanının mərkəzində

beynəlxalq süjet olan “ər öz arvadının toyunda” süjeti durur. Amma bu süjet dünyanın bir çox xalqlarında müxtəlif dəyişikliyə uğramış, lakin bu süjet bütün xalqlarda mühafizə olunub saxlanılmışdır. Azərbaycan xalq ədəbiyyatında isə ilk dəfə bu süjetə “Kitabi Dədə Qorqud”dastanının “Bamsı Beyrək” boyunda rast gəlirik. Azərbaycan dastanlarında süjet ər arvadın arasında deyil, nişanlılar arasında qurulur. Bu baxımdan “Bamsı Beyrək” boyu ilə “Aşıq Qərib” dastanı bir-birinə daha yaxındır. Yəni eyni süjet “Bamsı Beyrək” də ozanlar, “Aşıq Qərib” də isə aşıqlar tərəfindən işlənmişdir (2, 484). Aşıqlarımız tərəfindən “Aşıq Qərib” dastanı elə mükəmməl detallar, süjetlər və obrazlarla bəzəmişdir ki, dastanı oxuduğumuz anda həmin dövrün əhvalını duya bilirik.

“Aşıq Qərib” dastanının obrazlar sistemində gəldikdə isə onu qeyd etmək lazımdır ki, dastanda iki obrazlar sistemi vardır: 1) Əsas obrazlar (Rəsul Şahsənəm), 2) köməkçi obrazlar (Rəsulun anası, Güloğlan, Şahvələd) sistemi. İlk öncə əsas obraz olan Aşıq Qərindən yəni Rəsuldan danışaq. Əsas hadisələr onun ətrafında cərəyan edir. Dastan qəhrəmanı olan Rəsulun adının Qəribə çevrilməsi təsadüfi deyildir. Bu bəlkədə həmin dövrlərdə Azərbaycanda baş verən ictimai-siyasi hadisələrlə əlaqəlidir. Beləki qəriblik motivi xalq yaradıcılığının bütün növlərində mühüm yer tutmuşdur. Nağıllarda, dastanlarda, bayatılarda, atalar sözlərində qəriblikdən şikayətə tez-tez rast gəlirik. Bu da həmin dövrlərdə müharibələr sürgünlər zorla başqa ölkələrə köçürülmələr şifahi ədəbiyyatda qəriblik motivinin yaranmasına gətirib çıxartdı (2, 485). Burada da Rəsul yatıb yuxusunda ona buta verildiyini gördüyü anda öz doğma şəhərini Şahsənəmə görə tərk edib yad bir diyara gəlir. Orada rastlaşdığı ilk qarı tərəfindən ona ilk dəfə olaraq Qərib deyilir. Bu ad Rəsulun xoşuna gəlir və artıq Qərib adından istifadə edir. Təbrizdən çıxdıqdan sonra o, hər yerdə qəriblikdən ayrılıqdan söz açır:

Kimimiz var, burda bizi dindirə,
Kimsənə yox halım yara bildirə,
Qorxum budu tufan bizi öldürə,
Rəsul qala burda yaralı, dağlar!

Burada yalnız Qəribin duyğuları şikayətləri deyil minlərlə vətəndən ayrı düşmüş başqa diyarlarda miskin həyat sürən insanların hiss və duyğuları ümumiləşdirilmişdir (2, 487).

Qəribin gücü qüvvəti sazı və sözüdür. Ona Dərviş tərəfindən badə verildikdən sonra o, həm də haqq aşığı olur. Şahsənəmi atasından istədikdə, atası Qərindən 40 kisə qızıl istəyir. Qərib Şahsənəmi almaq üçün yeddi il diyar-diyar gəzib aşıqlıq edir. Öz sevgisindən əl çəkmir. Hətta Hələb Paşası Qəribin söz ustalığına ağına heyran qalır və onu sarayında saxlamaq istəyir, lakin qərib buna razı olmur. “Hələb paşası dedi:

– Qərib, gəl getmə. Bu yollarda tələf olarsan.

Qərib başladı ağlamağa paşa onun alamağını görüb ürəyi dayanmadı və əmr etdikini Qəribə bir at versinlər. Qəribə yaxşı at verib onu yola saldılar” (1, 47). Bir tərəfdən öz vətənidən ayrılması digər tərəfdən sevgilisi Şahsənəmdən ayrı qalması onun ürəyini dağlayır.

Aşıq Qərib dastanında Qərib ilə Bamsı Beyrək boyundakı Beyrəyi yaxınlaşdıran bəzi məqamlar vardır. Burada ilk öncə onu qeyd etmək olar ki istər boyda istərsədə dastanda oğlanla qız ilk dəfə bir-birlərini qızın yaşadığı evin ətrafında görüşürlər. Bamsı Beyrəkdə də Aşıq Qərində də qəhrəmanların öz sevdiklərinə üzük taxmaq motivi vardır. Beyrək qəhrəmanlıq müsabiqəsindən sonra banuçiçəyə üzüyü taxır Qərib isə səfərə çıxdığı zaman. Bamsı paltarını dəli ozanla dəyişdirdikdən sonra evlərinə gəlir. İlk öncə bulaq başında ağlayan bacısını görür. Bu eyni ilə Aşıq Qərində də belədir. Həmçinin hər iki dastanda da bacılar qardaşlarını tanımır. Bu və bunun kimi başqa oxşarlıqlar da vardır (3, 231).

Yeddi illik ayrılıqdan sonra Qərib sevgilisinin toyuna aşıq libasında gəlir. Saz çalıb söz söylədikdən sonra məclisdəkilər onu tanıdı lakin haqq aşığı olduğuna inanmadılar qərib isə məclisdəkilərə “ mənə gətirən ağam Xızırın atının ayağının altından bir ovuc torpaq götürmüşəm. İndi anamın gözlərini açacağam” deyir və torpağı anasının gözünə sürtməklə anasının gözləri açılır və məclisdəkilər onun haqq aşığı olduğuna inanırlar və sonda Şahsənəmi ona verirlər.

İkinci əsas obraz isə Şahsənəm obrazıdır. O bütün ömrünü qəribin saf məhəbbətinə qurban verir. Yeddi il onun yolunu gözləyir. Atasının zoru ilə Şahvələdlə nişanlansa da bəhanələr gətirərək toyu qəsdən gecikdirir. Qəribin ailəsi ilə əlaqəni heç zaman kəsmir. Hətta Qəribin ölüm xəbərini eşitdikdən sonra belə ümidini üzür və yenədə Qəribin yolunu gözləyir. Şahsənəm həmin dövrdə feodal-patriarxal mühitin ağır şəraitində yaşayan Azərbaycan qadınının ümumiləşmiş obrazıdır. Şahsənəm ağır günlər keçirir Qəribsiz onun üçün həyat yoxmuş kimi gəlir. Lakin sonuna qədər sədaqətli sevgili olur. Hətta Qəriblə kəbini kəsildikdən sonra Qərib Şahsənəmi yaxına qoymur Şahvələdin ona toxunması ilə günahlandırır lakin Şahsənəm bunun belə olmadığını hətta Qəribin ölüm xəbərinə belə inanmayıb onun yolunu gözlədiyini Qəribə bildirdi. Burada da biz Azərbaycan qadınının keçmiş zamanlardan bəri öz sevgisinə sədaqətini görürük.

Dastanda köməkçi obrazlara gəldikdə isə, burada da maraqlı obrazlar aləmi vardır. Əvvəlcə Güloğlan obrazı haqqında danışsaq, bu obraz “Bamsı Beyrək” boyunda Yalançıoğlu obrazı ilə müqayisə olunur. Hər iki dastanda yalandan qəhrəmanın öldüyü xəbərini verirlər. Hər iki dastanda da öz köynəklərini çıxarıb, bir qoyun kəsib onun qanına bulayır və aparıb ailəsinə təhvil verirlər. Lakin “Bamsı Beyrək” boyundan fərqli olaraq, “Aşıq Qərib” dastanında Güloğlan Şahsənəmlə evlənmək niyyətində deyil sadəcə olaraq o, Şahvələdin tapşırığı ilə Qəribi öldürmək niyyətində olur. Lakin Qəribi tapmadıqda yalandan heyvanın qanına boyanmış köynəyi gətirir. “Bamsı Beyrək” boyunda isə Yalançıoğlu Banuçiçəklə evlənmək üçün bu yola addım atır.

Dastanda ana obrazında diqqət yetirmək lazımdır. Ana həmişə müqəddəs varlıq olmuşdur. Dastanda da ana surəti diqqət və ustalıqla işlənmişdir. Qərib uzaq səfərə gedərkən ilk öncə anasının yanına gəlir ondan halallıq istəyir. Bütün dastanlarımızda qəhrəmandan sonra ən çox əziyyət çəkən analar olmuşdur. Ayrılıq dərdi övladının uzaqda olması və ya ölüm xəbəri anaları ağır vəzəyyətinə gətirib çıxarır. Aşıq Qərib dastanında da bu obraz Qəribin anası Banu xanımdır. O övladının xoşbəxtliyi üçün hər şeyə razıdır. Hətta öz doğma vətəni belə balası üçün qoyub getməyə razı olur. Qürbətdə çox əziyyətlər, çəksədə balası üçün dözürlər. Nəhayət oğlunun ölüm xəbərini eşidən ana məhv olur, ağlamaqdan gözləri tutulur. Amma buna baxmayaraq o yenədə bir ümidlə bir gün oğlunun gələcəyini hiss edir, onun yolunu gözləyir. Yalnız Qərib qayıtdıqdan sonra o muradına çatır. O öz sevincini oğluna müraciətlə dediyimahnılarında ifadə edir:

Çox gözlədim bu yerlərin yazını,
Oğlumun uçurdum mən şahbazını,
Amanat saxladım Qərib sazını,
Çox əcəb gəlibdi Qəribim mənim (2, 489).

Dastanda müsbət surətlərdən Dəli Mahmudu qeyd etmək olar. O sədaqətli mərd dostluq rəmzi kimi qeyd olunmuşdur. Qəribi tanıdıqdan sonra sona qədər onunla yoldaş olur. Şahvələdi yalançı Güloğlanı nifrətlə damğalayır. Qəribə köməklik edir.

Digər bir əlavə obraz isə ağ atlı Xızır obrazıdır. Bildiyimiz kimi xalq mifologiyasında Xızır özünəməxsus bir yer tutmuşdur. Xızır darda olan insanlara yardım edir. “Aşıq Qərib” dastanında isə Xızır haqq aşığı olan Qəribə öz yardım əlini uzadır. Yolda çarəsiz qalan Qəribin yardımına gəlir. Üç dəfə yalnız yol deyən Qəribin hər dəfəsində yanında olur və onu bir günə Hələbdən Tiflisə gətirir.

Həmçinin gözləri tutulmuş anasının gözlərini açması üçündə atinin ayağının alındakı torpaqdan götürməsinə tələb edir. Deməli bir çox dastanlarımızda nağıllarımızda görünən Xızır obrazı, burada da əsər qəhrəmanına öz yardımını göstərmişdir.

“Aşıq Qərib” dastanı yalnız Azərbaycanda deyil, həmçinin Zaqafqaziyada, Kiçik və Orta Asiya xalqları arasında da yayılmışdır. “Aşıq Qərib” dastanının türk, özbək və başqa variantlarında vardır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan dastanları beş cildə, III cild, Bakı: Lider nəşriyyatı 2005
2. Əfəndiyev Paşa. “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı”, Bakı: “Elm və təhsil”, 2012, 600 səh.
3. Məhəmmədhüseyn Təhmasib, “Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər)”, Bakı: Elm nəşriyyatı, 1972.
4. Nəbiyev Azad. “Aşıq Qərib” – Azərbaycan xalqının böyük məhəbbət dastanı. Bakı: “Ədəbiyyat qəzeti” 2011.

XÜLASƏ

Məhəbbət dastanlarımızdan olan “Aşıq Qərib” dastanının özünəməxsus zəngin obrazlar sistemi vardır. Məlumdur ki “Aşıq Qərib” dastanı Nüsrəddin adlı bir aşıq tərəfindən düzülüb-çoxulmuşdur. “Aşıq Qərib” dastanında obrazlar sistemini iki yerə bölmək olar: əsas və köməkçi obrazlar sistemi. Dastanda hadisələr əvvəldən sona qədər qəhrəmanın ətrafında cərəyan edir. Məqalədə Qərib, Şahsənəm, Güloğlan, Qəribin anası və başqa obrazlar təhlilə cəlb edilir.

Açar sözlər: “Aşıq Qərib” dastanı, məhəbbət, motiv, obrazlar aləmi, xüsusiyyətləri.

AYTƏN CABİR qızı ŞAMİLOVA

*IV kurs bakalavriat
Bakı Dövlət Universiteti*

PATRIK ZÜSKİND "ÖZ DÜNYASINA QAPANANLAR"

Dünya ədəbiyyatında tək bir roman müəllifi kimi tanınan və elə bu romanı ilə də alman ədəbiyyatının ən yaxşı yazıçısı statusuna yiyələnən Patrik Züskind 26 mart 1949-cu ildə Almaniyanın Ambaxt şəhərində Ştarnberq gölünün yaxınlığında sərbəst yazıçı Vilhelm Emmanuel Züskindin ailəsində dünyaya gəlmişdir. Patrik Züskind Holtshausendə böyümüş və ilk təhsilini də burada almışdır. Əvvəllər peşəkar şəkildə piano çalmaq istəsə də, sağ əlində olan fiziki problemlə əlaqədar bu istəyini reallaşdırma bilməmişdir. Universiteti bitirdikdən sonra bir il “Aix-en-provence” leksiyalarında iştirak etmiş, öz biliklərini fransız dili və mədəniyyətini öyrənməyə sərf etmişdir. Bundan sonra Parisə getmiş və orada yaşamağa başlamışdır. Yazıçılıq kariyerasına teatr oyunları yazmaqla başlamışdır. Universitet illərində yazmağa başladığı bədii yazıları və ssenariləri bugünə kimi nəşr olunmamışdır. 1981-ci ildə Münixdə yazdığı “Kontrabas” monopyesi Züskindin teatr səhnəsində qazandığı ilk nailiyyət idi. “Kontrabas” Almaniya, İsveçrə, London və Nyu Yorkda tamaşaya qoyulmuşdur. Bundan sonra Züskind özünə dünya şöhrəti qazandıran “Ətriyyatçı” romanını(1985), “Göyərçin”(1987) və “Cənab Zommerin tarixi”(1991) əsərlərini yazır.

Patrik Züskind də atası kimi sərbəst yazıçı olaraq fəaliyyət göstərir, həm sərbəst yazılar yazır və korrektorluq edir, həm də roman, qısa hekayələr və televiziya üçün ssenarilər yazır. Hal-hazırda gizli şəkildə fasilələrlə gah Münhen, gah Fransada, xüsusilə də Mansadanda yaşamaqdadır. Müəllif bu həyat tərzini Qrenuy obrazını xatırladır. Ümumiyyətlə, Patrik Züskindin müxtəlif obrazları ilə tanış olduqca bu obrazların da müəllif kimi cəmiyyətdən təcrid olunmağa meyilli olmalarını

görürük. Məsələn, gənc rəssam olan qadın obrazı öz emalatxanasına, kontrabasçı səskeçirməz mənzilinə, Jan Batist Qrenuy mağaraya qapanırlar. Xüsusilə Cənab Zommer obrazı bu baxımdan müəllifin özünü xatırladır. Onun ən böyük istəyi cəmiyyətdən uzaqlaşaraq mənəvi rahatlıq tapmaqdır. Belə bir fikir də yarana bilər ki, Züskindin öz həyatı əsərlərinin davamıdır, yaxud əksinə əsərlərinin bir növ başlanğıcıdır. Bu haqda Funda Kızıler məqalələrindən birində yazmışdır: “Züskindin bədii mətn paradigmasında xarici aləmi düşmən kimi görüb ondan qaçmağa çalışan kontrabasçı və “Göyərçin” povestinin baş qəhrəmanı Gonatan Noel evlərinə sığınarkən, ətir virtuozu Qrenuy kimsəsiz bir dağa, Cənab Zommer isə təbiətin qoynuna sığınmaqla özünə rahatlıq tapmağa çalışır. Lakin bu obrazların heç biri cəmiyyətdən bu cür qaçışla axtardığı rahatlığa qovuşa bilmir. Bunun əvəzinə biz daim narahat və axtarışda olan insan obrazları ilə qarşılaşırıq” (3, s. 34).

Bəzi araşdırıcıların fikrinə görə, Züskind “ədəbiyyat dünyasının yaşayan ən sirli yazıçılardan biri”dir. Patrik Züskind isə özünü “nəşr olunmamış qısa hekayələrin və uzun ssenarilərin müəllifi” kimi təqdim edir.

Züskind yaradıcılığı nəinki roman, pyes, kiçik hekayə janrında qələmə aldığı dolğun bədii əsərlərdən, həmçinin televiziya və səhnə üçün yazdığı ssenarilərdən də ibarətdir. Onun ilk əsərlərindən olan “Ətriyyatçı” romanı oxucular tərəfindən xüsusi maraqla qarşılanmışdı. 1981-ci ildə yazdığı “Kontrabas” monopyesi də müəllifin diqqətəlayiq əsərlərinin başında gəlir. İlk dəfə 1984-cü ildə tamaşaya qoyulmuşdur. Bu tarix müxtəlif qaynaqlarda 1985-ci il kimi də göstərilmişdir. Prof. Jerzy Stuhr “Kontrabas” haqda yazdığı məqaləsində pyesin beynəlxalq premyerasının ilk dəfə 15 fevral 1985-ci ildə keçirildiyini qeyd etmişdir(7).

Əsər Almaniya ilə yanaşı, İtaliya, Kanada, ABŞ, Avstriya kimi ölkələrdə də 700 dəfəyə yaxın tamaşaya qoyulmuşdur. Əsər haqqında Züskind özü bunları qeyd etmişdir: “1980-ci ildə “Kontrabas”ı yazdım. Bu əsər bir adamın öz balaca otağında həyat haqda keçirdiyi düşüncələrlə bağlıdır. Bu əsərdə həyatdan əldə etdiyim təcrübələrim yer alıb, çünki həyatımın çoxunu get-gedə artan çətinliklərlə belə balaca otaqlarda keçirmişəm. Ümid edirəm ki, bir gün o qədər balaca bir otaq taparam ki, məni tamamilə tükədən və hərəkət etdiyim anda məni tərək edər”(7).

“Kontrabas” birinci şəxs dilindən nəql olunur. Biz həm onun monoloqunu dinləyirik, həm də Züskindin səhnəni canlı təsviri ilə birlikdə bu şəxs kim olması və hərəkətləri haqqında təəssüratımız olur. Həmin birinci şəxs, hadisələri nəql edən qəhrəmanımız kontrabas çalğıçısının özüdür. Dövlət orkestrında xidmət edən bu kontrabasçı uşaqlığından başlayaraq bu gün də onu narahat edən və sevmədiyi bir çox məsələyə toxunur. O danışdıqca oxucu və ya tamaşaçı onun necə tənha və bədbəxt olmasının şahidi olur. Əsər bir növ kontrabasçının musiqi və həyatla bağlı düşüncələri paradigmasında reallaşır. Qəhrəmanımız Qərb musiqisi ilə bağlı tənqid və düşüncələrini də tamaşaçı ilə paylaşır. Bu yolla da bir çox məsələlərə toxunmağı bacaran “kontrabasçı elə Züskindin öz proobrazıdır”, – desək, yanlışdır. Bu haqda Miray Esleyin fikirləri də maraqlı görünür: “Teatr mətninin musiqi ilə olan əlaqəsində kontrabassın görüntüsü, səslərin gurultulu olması və formaca iri və kobud bir musiqi aləti olması musiqi ilə birlikdə nəinki orkestr daxilindəki, o cümlədən cəmiyyətdə mövcud olan iyerarxiya və toplumsal cinsiyyət məsələlərinə də biganə qalmamasına gətirib çıxarır. Nəticə olaraq Alman idealizminə qarşı tənqid səciyyəsi daşdığı deyə biləcəyimiz bu oyun(tamaşa) musiqi və cəmiyyətdəki bir çox problemə kontrabas aləti ilə cavab verir”(2, s. 67).

Əsəri oxuduqca görürük ki, kontrabasçı bu alətin kobud görünüşü və gurultulu səsə sahib olması ilə əlaqədar digər alətlərlə müqayisədə daha az ehtiyac duyulması və insanlara xoş təsir bağışlamamasından şikayətlənir. Lakin musiqiçi bunu elə bir dillə deyir ki, biz ilk başda onun sanki aləti həqiqətən tərifi ediyini və başqa alətlərdən daha üstün tutduğunu düşünürük. Əsərdən gətirdiyimiz belə bir sitata nəzər yetirək: “Əksinə, bircə şey heç cür ağılıma girmir – kontrabassız orkestr. Hətta deyə bilərik ki, orkestrin mövcudluğu da bir başa kontrabasdan başlayır. Bəzən görürsən ki, orkestr birinci skripkasız, nəfəsli musiqi alətləri, zərb alətləri, tambur, truba olmadan, daha nələrsizsə çıxış edir. Amma kontrabassız – Ömründə!”(5, s. 276).

Kontrabasçı əvvəlcə bu ifadələri işlətməklə sanki öz kobud görünüşlü alətinin orkestr üçün hava və su qədər vacib olmasını vurğulayır. Lakin çox keçmir ki, Bethoven, Şopen kimi dahilərin kontrabasdan istifadə etmədikləri üçün əsərlərində yaranan çatışmazlıqları da kinayəli bir dillə

vurğulayır. Və ya Şubertin “Si minor” adlı əsərinin kontrabassız necə yarımçıq olacağı məsələsinə toxunur: “Təsəvvür edin ki, Şubertin sinfoniyası kontrabassız necə minor səslənirdi. Çox kiçik cizgisini də təsəvvür edirəm. Bunu necə təsəvvür edəsən, sevinin ki, bunu qulağınızla eşitməmişiniz”(5, s. 277).

Alman idealizminin düşüncə tərzini özündə əks etdirən mətn əslində bir növ inkişaf və dəyişiklikdən çəkinən bu qəlibləşmiş sistemi kontrabasçının diliylə tənqid edir. Məsələn, mətndən gətirdiyimiz belə bir sitata nəzər yetirək: “Mən ümumiyyətlə caza, roka və bütün bu tipli şeylərə qarşıyam. Klassik ənənənin qulu, gözəlliyə, xeyirxahlığa və həqiqətə meyllənən bir musiqiçi kimi sərbəst improvizasiyanın yaratdığı anarxiyadan qorxduğum qədər heç nədən çəkinmirəm”(5, s. 277).

Pyes eyni zamanda həm Alman idealizminin klassik bir təsvirini verir, həm də cəmiyyətin necə olmasına dair suallar qoymaqla gündəlik həyatda görməzdən gəlməyə çalışdığımız bir çox məsələləri də göz qabağına gətirir. Bu məsələlərdən ən başlıcası isə “kimsəsizləşmək”, “tənhələşmək” problemimizdir. Pyesin ən başlıca dərdi orkestrin ən axırına oturdulmuş, digər musiqiçilərdən ayrılmış, orkestr üçün daşdığı əhəmiyyətə baxmayaraq, dinləyənlər üçün varlığı heç də məlum olmayan kontrabasın tənhəliyini, gərəksizliyini göstərməklə əslində bu günün insanına güzgü tutmaqdır. “Kontrabas yaylı çalğı alətləri arasında ən qalın səslisidir. Bununla belə orkestrin yaratdığı harmonik sistemdə olduqca əhəmiyyətli yer tutur. Harmonik strukturda ən altıda duran bas cərgəsi, orkestrin öz quruluşunda isə ən arxada və ya küncdə durur. Bununla belə musiqi əsərlərində vacib olan notları, cümlələri bir-birinə bağlayır və ya onlar arsında keçidi təmin edir”(2, s. 72).

Müəllif bir musiqi aləti kimi kontrabası seçməklə bir yandan özünün musiqi sahəsindəki savadını göstərmiş olur, bir yandan da cəmiyyətdə baş verən istismarı və ayrışdırıcıliyi ən dolğun şəkildə ifadə edə bilir. Bu baxımdan müəllif həqiqətən də bu çalğı alətinə böyük anlam yükləmişdir. Başqa bir ifadəylə ona “ictimai cins” rolunu vermişdir. Miray Eslek bu haqda yazır: “Alətə belə toplumsal cinsiyyət rolunun verilməsi sadəcə onun bir cins kimliyini ortaya çıxarmır. Cəmiyyətdə fiziki baxımdan reallaşan kənarlaşdırma, təcrid halları fiziki və cinsi zorakılığa gətirib çıxarır. Çünki məhz bu əsərdə musiqi ilə birlikdə qadın bədənini də simvolizə edən kontrabas həyatın içində yer alan bu cür şiddət hallarını xatırladır”(2, s. 73).

Bu fikirləri daha da aydınlaşdırmaq üçün əsərdən bir sitat da gətirəcəyik. Lakin əvvəlcə bunları qeyd etmək istəyirik ki, öz həyatından, çaldığı alətdən nifrət edən baş qəhrəmanımız bütün bu nifrətinin səbəblərini də dolayı yolla izah edir. Biz onun nitqini dinlədikcə qarşımızdakının hər şeyi ilə canlı bir insan olduğuna əmin oluruq. Bu insan bir yandan bütün cəmiyyəti – yuxarıları və aşağıları, bir yandan həyatın özünü, bir yandan da 35 yaşına çatmış, aşiq olmaq üçün gecikdiyini düşünməsinə baxmayaraq aşiq olmuş bir insanı təmsil edir. Bu insanın musiqiyə başlamaq səbəbi isə ondan özü kimi məmur olmağı tələb edən atasının tələbini yerinə yetirmək yerinə musiqiçi olan anasının ixtisasını davam etdirməkdir. Əslində bu obraz musiqiçi olmaq da istəmir. Lakin atasının tələblərinə tabe olmaq yerinə, anasını “oğlum sevdiyim ixtisasımı davam etdirir” düşüncəsi ilə xoşbəxt etməyi üstün tutur. Nəticədə isə heç nə dəyişmişdir. Qəhrəmanımız dövlət orkestrində qulluq etdiyinə görə atası kimi məmur olmuşdur. Deməli, onun bütün bu qəzəb və nifrəti uşaqlıqdan irəli gələn və zamanın çətinliyi ilə daha da böyüyən bir nifrətdir. Lakin baş qəhrəmanımızın kontrabası belə alçaltmasının yeganə səbəbləri bunlar deyil. O bu aləti həm də aşiq olduğu qadınlarla arasına girən iri, qorxunc, bədheybət bir varlıq kimi qiymətləndirir. Onu qoyacaq yer tapmadığı halda bir qadının evinə necə təşrif buyuracağından şikayət edir: “...Necə də bədheybət alətdir! Xahiş edirəm, ona diqqətlə baxın! Sadəcə baxın! O piyli qoca qarına oxşayır. Kontrabas ən biabırçı, ən namünasib, ən kobud musiqi alətidir. Onu böyük bir ləzzətlə tikə-tikə edərdim, mişarla doğrayardım, dağıntılarını da toza döndərərdim”(5, s. 290).

Onun öz çalğı alətinə olan nifrətinin başqa bir səbəbi də budur. Kontrabasın qadın bədənini ilə müqayisə olunan bu kobud təsviri musiqiçinin bu alətə olan qəzəb və nifrətini haqlı çıxarır. Əslində bu monoloq bir növ cəmiyyətdə qadına qarşı olan istismar və zorakılıq hallarını da təmsil edir.

Pyes tək bir şəxsin dilindən tək məkanda – musiqiçinin otağında baş verməsinə baxmayaraq o qədər çox məsələyə toxunur ki. Daha çox modern üslubda yazılmışdır. Çünki müəllifin birinci şəxsin diliylə verdiyi ifadə üslubu kinayəli, bəzənsə yumoristik bir dildir. Bununla belə əsərdə

postmodern ünsürlər də yer alır. Pyesin sonuna doğru baş qəhrəmanımızın xəyalında keçmişə qayıdıb sevdiyi qadına – Saraya olan məhəbbətini hayqırması və ya tez-tez xatirələrdə keçmişə baş vurması buna kiçik bir nümunə ola bilər. Bundan başqa müəllif əsəri elə bir dillə ifadə edir və o qədər çox məsələyə toxunur ki, sanki artıq nələr anlayacağımızı, əsəri necə mənalandıracağımızı tamamilə biz oxucuların öhdəsinə buraxır. Sanki “Əsərə istədiyiniz kimi baxa bilərsiniz”, – deyir, – “Ya öz həyatından qeyri-məmnun olan kontrabasçınının – az maaşlı, istəyi həyatı yaşaya bilməyən bir dövlət məmurunun haqlı nifrəti kimi, ya da... ya da necə anlamaq istəyirsinizsə, o cür”.

Müəllifin maraq doğuran əsərlərindən biri də “Göyərçin” povestidir. Əsər dilimizə tərcümə olunmamışdır. Kiçik həcmli bu əsərdə hadisələr baş qəhrəman Gonatan Noel və onun evinin qapısı ağızına qonmuş göyərçin ətrafında cərəyan edir. Daha doğrusu, 55 yaşına çatmış və bankda nəzarətçi işləyən yaşlı Gonatanın qapısı ağızına qonmuş göyərçindən qorxaraq evini tərk etmək qərarı alması və bundan sonra baş verən hadisələri əks etdirir. Əsərin baş qəhrəmanı olan Gonatan Noelin həyatı tükənməz çətinliklərlə keçmişdir. Hələ uşaq ikən anasını itirmiş, çox keçmədən atası da yoxa çıxmışdır. Beləcə hər iki valideynini itirən Gonatan yaşca özündən kiçik olan bacısı ilə Cənuba gedən bir qatarla yola düşürlər. Cənubda onların həyatı bir müddət qaydasında gedir və tezliklə Gonatan hərbi xidmət üçün çağırılarda bacısını buradakı insanlara tapşırır. Hər şeyin yoluna girdiyinə inandığı bir dövrdə – üç illik əskərlikdən sonra yaşadıkları kəndə qayıdanda bacısını tapa bilmir və qonşulardan Kanadaya getdiyini öyrənir. Əslində hadisələrin bu cür təsviri inandırıcı gəlmir. Bacının taleyi ilə, onun doğrudan da Kanadaya getmiş olması ilə bağlı oxucuda şübhə yaranır. Evlilik həyatı da uğursuz alınan Gonatan əşyalarını yığıb Parisə yola düşür. Nəhayət böyük çətinliklərdən sonra həyat Parisdə üzünə gülür. Həm bankda bir iş tapır, həm də qalacaq kirayə bir ev. İndiyə kirayə tutduğu həmin evdə bütün səs-küylərdən və insanlardan uzaq, sadəcə özünün olduğu səsiz və kimsəsiz bir həyat yaşamağı arzulayır. Tək istəyi evinin illik son kirasını da verib öz şəxsi mülkünə çevirmək və bu balaca evdə hər şeydən uzaqda yaşamaqdır. Hər mərtəbəsində tualeti ortaq istifadə olunan bu binada Gonatanı yeganə qorxudan şey, onun ən dəhşətli kabusu tualetə getmək üçün koridora çıxanda kimləsə qarşılaşmaqdır. Sanki “Əvvəlcə siz buyurun, Yox, yox siz keçin”, – deməklə çox lüks və ya mühim bir yerə təşrif buyurmaq üçün bir-birinə icazə verməyə çalışmaq ona qorxulu bir kabus kimi görünür. Və bu kabus Allaha şükür ki, Gonatanın başına indiyə kimi sadəcə bir dəfə gəlmişdi.

Bir səhər yenə tualetə getməyə hazırlaşarkən yadına həmin əhvalat düşür. Əvvəlcə qapının arxasında kiminsə olacağı qorxusuyla qapını açmaqdan imtina edir, sonraysa bütün cəsarətini toplayıb qapını azca aralayır. Və o dəhşətli mənzərə ilə qarşılaşır – qapısının ağızında bir göyərçin oturmuşdur. Bundan sonra oxucu Gonatanın göyərçinə qarşı içində yaranmış ikrah və nifrət duyğusu ilə qapını açmaqdan imtina etməsinin şahidi olur. Züskind əsərin bu hissəsində oxucunu heyrləndirməyi böyük bir məharətlə bacarır. Gonatanın içində yaranan bu nifrət və qorxu qarışıq duyğular onu qapını açmaqdan daşındırdığı kimi mətbəxdə qabları və ya tərəvəz yumaq üçün istifadə etdiyi qabyuyulandan tamamilə başqa, heç vaxt ağılından keçirməyəcəyi iyrenc bir məqsəd üçün istifadə etməsinə səbəb olur. Gonatanın özünü bu qədər çarəsiz hesab etməsi, bir göyərçindən qorxaraq qapını açmağa cəsarət etməməsi həqiqətən də oxucunu çaşdırır. Nəhayət, əşyalarını köhnə çamadanına yığıb evi tərk edəndə göyərçinin orada olub-olmamasına belə baxmadan pilləkəndən aşağı enir. Bu göyərçinin ona toxunması ehtimalı belə Gonatan üçün əzabvericidir. Belə ki, öz dərini nərdivanda qarşılaşdığı və binanın təmizlik işlərindən məsul olan Madam Rokarda belə deyə bilmir. Göyərçinin getməməsi ehtimalına görə bütün gecəni evə qayıtmamağı, bunun əvəzinə oteldə gecələməyi qərara alır. Lakin burada da macərələr ondan əl çəkmir. Patrik Züskindsə oxucuya yenə rahatlıq imkanı vermir. Qaldığı binanı tərk edib işə yollanandan otelə çatana qədər Gonatanın beynində yaranan sorğu və düşüncələr oxucunu da düşünməyə vadar edir. İllərdir onunla eyni məhəllədə yaşayan evsiz acınacaqlı və ikrah doğuran həyatı, işi başından aşan dərzi qadın və s. Bütün bu başına gələnlər indiyə kimi səssiz, insanlardan kənardə yaşamağa can atan Gonatanın özünü və həyatını sorğulamasına gətirib çıxarır. O hətta bankda nəzarətçilik edəndə belə hər dəfə stabil duran, gözlərini belə qırpmadan ətrafa nəzər yetirən, işinə dəqiqəsi-dəqiqəsinə hər gün eyni vaxtda, gecikmədən çatan biridir. Həyatında baş verən ən kiçik dəyişiklik və ya yeniliyin belə hər şeyi məhv edə biləcəyindən ehtiyat edir. Məhz buna görə də onun hər günü digərlərinin eynisi,

təkrarıdır. Gonatan göyərçini görəndə onda yaranan qorxu onu illərdir yaşadığı binanı tərk etməyə məcbur etmişdir. Bütün bunlar əsəri oxuduqca oxucuya daha normal görünür. Bu isə Züskindin ustalığıdır. Çünki bugün baş verən hadisələrə paralel keçmişdən fraqmentlər gətirir, yuxarıda uşaqlığı və gənclik illərindən qeyd etdiklərimiz kimi. Lakin bu gün onu yaşadığı evi tərk etməyə vadar edən göyərçin düşünməyə də məcbur edir. Beləcə otel otağında oturan Gonatan indiyə kimi yaşadığı bütün həyatını, etdiklərini sorğulamağa başlayır. “Azadlıq nədir?” “Atdığı atdımları istəyərkimi atırdı?” “Varlığının mahiyyəti nədədir?” və s. Bu isə hər birimizi düşündürür. Bununla sanki müəllif oxucuyla təmasa keçir.

Bu cəhət – tək qalmaq, insanlardan qaçmaq problemi Züskindin bütün əsərləri üçün səciyyəvidir. Lakin “Göyrəçin”i digər əsərlərdən fərqləndirən cəhət qəhrəmanın əsərin sonunda həyatın mənasının digər insanların əhatəsində olmaqla qazanıla biləcəyi qənaətinə gəlməsidir. Bu hissə əsərin türkcə tərcüməsində belə gedir. “Nerede öbür insanlar? Tanrım, nerede öbür insanlar acaba? Yaşayamam ki ben öbür insanlar olmadan!”(4, s. 69).

Əsərin finalında da məhz bu düşüncələrlə Gonatanın öz evinə qayıtması təsvir olunur. Evi olan mərtəbəyə çatdıqda isə göyərçinin çoxdan qovulub-koridordan çıxarılmış olmasını, yerlərin təmizləndiyini görür.

Müəllif “Kontrabas” pyesində olduğu kimi “Göyrəçin” povestində də öz içinə qapanan, insanlardan və cəmiyyətdən qaçan insan obrazını böyük bir ustalıqla yaradır. Müəllif həm yazır, həm düşündürür. Doğrudanmı bu obrazları cəmiyyətdən uzaqlaşmağa məcbur edən onların çətin keçən və üzlərinə gülməyən həyat hekayələridir? Xeyr, “Kontrabas”da ciddi şəkildə göstərilən sinfi ayrı-seçkilik, insanların özlərini pula satması, kapitalizmin yaratdığı bütün çirkinliklər, irəli getmək, daha çoxunu qazanmaq hərisliyi, şəhvət və ehtirasın insani duyğulara üstün gəlməsi və s. bunun başlıca səbəbləridir. Züskinin digər bir məharəti isə baş qəhrəmanları həm bütün bu səbəblərə görə cəmiyyətdən uzaqlaşan, insanlara nifrət bəsləyən və onlardan qaçan şəxslər kimi, eyni zamanda bütün bu keyfiyyətlərin daşıyıcısı, bəzənsə əksinə yeniliyə tamamilə qapalı, idealizmin köləsi kimi təsvir edir.

Müəllifin “Üç hekayə və bir yamsılama” adlı hekayələr toplusuna daxil olan “Dərinlik arzusu” adlı hekayəsi Züskind yaradıcılığında öz içinə qapanaraq cəmiyyətdən uzaqlaşan obrazlar silsiləsinin davamıdır. Bu əsərdə də müəllif mövzunu qələmə almaqla kifayətlənmir, bu günün elm və sənət adamlarını, o cümlədən hər kəsi maraqlandıran ciddi bir məsələyə toxunur – Dərinlik! Bu dərinlik mənəvi bir anlama sahibdir. Əsərin qısa məzmunu belədir: Gənc bir rəssam qadın öz rəsm sərgisində heç də pis niyyəti olmayan, əksinə onu çəkməyə və düşünməyə daha da həvəsləndirmək istəyən bir tənqidçinin “Gördüyünüz iş istedadla, zövqlə görülüb, amma sizdə dərinlik çatışmır” ifadəsinə ilk anda əhəmiyyət verməsə də, səhəri gün bir qəzetdə həmin tənqidçinin bu haqda yazdığı məqaləsini oxuduqda ciddi-ciddi düşünməsi ilə başlayır. Gecələrlə-gündüzlərlə dayanmadan rəsm əsərlərini gözdən keçirir, yenilərini çəkməyə çalışır, şəhər kitabxanasına gedib müxtəlif kitablar oxumağa, əsərlərinə necə dərinlik qata biləcəyi haqda fikirlər əldə etməyə çalışır. Lakin bütün bu cəhdləri ona axtardığı dərinliyi qazandıra bilmir. Əksinə onu uçuruma sürükləyir. Tədricən depressiyaya düşür, dostlarından, öz gözəl həyatından uzaqlaşır, rəsm çəkməkdən də imtina edir və otağına qapanıb dayanmadan içir. Tək düşündüyü isə niyə dərinlik qazana bilməməsidir. Çox keçmir ki, şəhərə bu istedadlı gənc rəssamın intihar xəbəri yayılır. Səhəri günsə bu haqda həmin tənqidçinin yeni bir məqaləsi dərc olunur. Məqalənin məzmunu gənc və istedadlı rəssam olan bu qadının öz çevrəsindəki insanlar tərəfindən təsdiq tapma bilməməsi, sənətə və insana lazımı dəyərin verilməməsi haqdadır. Beləcə müəllif tənqidçi vasitəsilə biz insanların ətrafımızda baş verən yaxşı və ya pis şeylərə, həmçinin düşünən və axtaran sənət insanlarına qarşı necə biganə olmağımızı, həyatın mənasına varmadan onu necə boşluqda keçirməyimizi vurğulamağa çalışır. Hekayə bu gün üçün də çox aktual olan bu məsələni əhatə etməklə bizlərə bir növ güzgü tutur.

Göründüyü kimi, Züskindin əsərlərinə nəzər yetirdikdə onun bütün əsərləri üçün eyni bir cəhətin xarakterik olmasının şahidi oluruq. Bu cəhət isə cəmiyyətdən uzaqlaşmaq və öz iç dünyasına qapanmaqdır. Bu ya yuxarıdakı hekayədə olduğu kimi bir depressiya halı, ya “Kontrabas”da olduğu kimi ədalətsizlik və bərabərsizliyin hökm sürdüyü cəmiyyətə qarşı üsyan, ya da “Göyrəçin”də olduğu kimi, həmin cəmiyyəti təmsil edən, yenilikdən çəkinən və köhnəlik

tərəfdarı qorxaq zehniyyətlərin təcəssümü olaraq qarşımıza çıxır. Züskind bütün bu məsələlərə ya modernizmin açıq ifşa üsulu ilə, ya psixologiyamıza təsir etməklə, ya da düşüncələri alt-üst edən postmodern bir üslubla toxunur. Hansı yolu tutmasından asılı olmayaraq müəllif öz “dərd”ini oxucuya çatdırmağı və onu düşündürməyi ustalıqla bacarır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Arslan N. Postmodern edebiyat bağlamında Patrick Süskindin “Koku” adlı romanı. İstanbul, 2006. 84 Səh.
2. Eslek M. P. Süskindin “Kontrbas” tiyatro metnində Müzik, Gürültü ve Toplumsal Cinsiyet çalışmaları. Online Journal Of Music Sciences. 2017. Səh. 67 – 85.
3. Kızıler Funda. Süskindin postmodern anlatı evreninde bir paradigma olarak kültleşen ve sinemaya uyarlanan metni: Das Parfum. Səh 33 – 47.
4. Süskind P. Güvercin. İstanbul. “Can Yayınları”. 2013. 89 Səh.
5. Züskind P. Parfümer. Bir qatilin tarixçəsi. Bakı. “Qanun”. 2017. 304 səh.
6. Züskind P. Ətriyyatçı. Bir qatilin tarixçəsi. Roman və hekayə e-toplusu. Milli Virtual Kitabxana. Bakı. 2012. 142 səh.

İnternet resursu:

7. <http://www.ast.krakow.pl/kontrabasista>

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında az tədqiq olunmuş bir məsələyə - Patrik Züskind yaradıcılığı və bu yaradıcılığın təməlinə duran cəmiyyətdən təcrid olunma probleminə baxılmışdır. Züskindin yaradıcılığından üç əsər üzərində daha geniş durulmuşdur: “Kontrabas” monopyesi, “Göyərçin” povesti, “Dərinlik arzusu” hekayəsi. Əsərlərin məzmunu haqda qısa məlumatlar verilməklə birlikdə bu əsərlərdə yer alan obrazların cəmiyyətdən uzaqlaşmalarının, öz içlərinə qapanmalarının səbəbləri araşdırılmışdır. Hər üç əsər və bu əsərlərin baş qəhrəmanları arasındakı oxşarlıqlar da diqqətə çatdırılmışdır. Məqalədə P.Züskindin həyatı haqqında qısa məlumata və müsahibələrindən kiçik parçalara da yer verilmişdir.

Açar sözlər: Patrik Züskind, cəmiyyətdən uzaqlaşma, istismar, Kontrabas, Göyərçin, Dərinlik həsrəti

Rəyçi: dos. N.A.Həsənov

ƏLİZADƏ BİLLUR SABİR QIZI

III kurs bakalavriat

Bakı Dövlət Universiteti

“ƏSLİ VƏ KƏRƏM” DASTANINDA TƏSƏVVÜF İDEYALARININ ƏKSİ

Məhəbbət dastanları folklorumuzun böyük bir hissəsini əhatə etməklə yanaşı, bir sıra mifoloji ünsürləri, xalq adət - ənənələrini, təsəvvüf dünyagörüşünü və bir çox dərin məsələləri özündə birləşdirir. Buna görə də daim tədqiqat obyektini olan məhəbbət dastanlarının ədəbiyyatımızda xüsusi rolu vardır. Bildiyimiz kimi, belə dastanların bir çoxunda quruluş, süjet eynidir. Məhəbbət dastanları, bir qayda olaraq ustadnamə ilə başlayıb duvaqqapma ilə bitir (3, s.471). “Əsli və Kərəm” dastanının fərqliliyinə gəldikdə isə abidənin duvaqqapma ilə deyil, cahannamə ilə bitməsinin səbəbi xoşbəxt sonluqla deyil, qəhrəmanların ölümü ilə sonlanmasıdır. Təsəvvüf baxımından dastana nəzər yetirdikdə Əsli və Kərəmin eşqinin ilahi eşq olduğu, Kərəmin bir haqq yolçusu olduğu aydındır. Bu səbəbdən də belə fikirlərin dərinliyini izah etmək üçün dastanın bəzi hissələrinə nəzər salaq:

Dastanın başlanması bir çox məhəbbət dastanlarında olduğu kimi, ənənəvi başlanğıcdır. Mahmudun və Məryəmin dünyaya nəzir – niyazla gəlməsi, hələ uşaqlıqda atalarının bir – birinə söz

verməsi, böyüyüb 15 yaşına çatdıqdan sonra sonra Mahmudunbağda Məryəmi görməsi və ona aşiq olması ilə hadisələr başlayır. Aşıqların deyişməsindən sonra Mahmud özüne Kərəm, Məryəmə isə Əsli adını verir. Fikrimizcə, bu adlar da təsadüfi seçilməyib. Adların mənasına baxsaq, “Kərəm” adının “lütf”, “Əsli” adının isə “təməl”, “bir şeyin təməlini yaradan” mənasını verdiyini görürük (9). Buradan Kərəmin Allahın lütfü olduğu, Əslinin isə onun ilahi eşqi üçün, haqq yolunda atdığı ilk təməl addım olduğu məlum olur. Onların ilk deyişməsində Əsli Kərəmə deyir:

Ağam Kərəm, paşam Kərəm, yan Kərəm,
Alış Kərəm, tutuş Kərəm, yan Kərəm(1, s.12)

Sanki, bu misralar Kərəmin öz eşqi yolunda mübarizələr aparacağına, onun üçün min cür əzab çəkəcəyinə və sonda yanib kül olacağına işarə idi.

Dastanda olan maraqlı motivlərdən biri də “sərv ağacı” motividir ki, biz buna tez – tez təsəvvüf ədəbiyyatında rast gəlirik. Kərəm Əslini sərv ağacı altında görür, bu ağacla dərdləşir, hətta Əslisi gedən zaman sərv ağacına sığınır. Mənasına müraciət etdikdə isə artıq bu motivin dastandakı mövqeyi aydınlaşır. Sərv ağacı insan həyatının doğumdan ölümə qədər var olma cəhdlərinin və vəhdətin simvoludur. Yarpaqlarının göyə doğru qalxması cənnətə qovuşma arzusunu əks etdirir. Hər zaman yaşıl olması isə ölümsüzlüyə işarədir (8, s.39).

Kərəm Əslidən ayrı düşən zaman üsyan etmir, bu ayrılığın Allahdan gəldiyini, əzab-əziyyətə qatlaşmağa hazır olduğunu deyir:

Əcəb ayrı düşdüm nazlı yarımdan,
Yolunda keşdiyim canü sərimdən.
Yazıldı bizimçin Mövla Kərimdən,
Aşiq gərək min bəlaya tuş olsun (1, s.20).

Bu ideyalar təsəvvüfdə də belədir. Aşiq sevgisinə qovuşmaq üçün çəkdiyi əzabdan şikayət etmir. Bu yolda ona dərd də, qəm də, kədər də xoşdur. Bunu anlayan aşiq artıq ilahi eşq yolçusudur, dərvişdir. Buna dastanlarda “haqq aşığı” deyilir. Bu ifadənin dərinliyinə gedən zaman, “haqq aşığı” ndən gəldiyinin şahidi oluruq. Ümumiyyətlə, aşiq sənətinin təsəvvüflə sıx bağlı olması ilə əlaqədar fikirlər vardır. Bildiyimiz kimi, aşıqlar tez-tez təxəllüslərdən istifadə etmiş, özlərini “miskin”, “dəli”, “qul və s. adlandırmışlar. Bu sözlər tanrı qarşısında bəndə acizliyini göstərir, aşığın tanrının qulu olduğunu bildirir. Aşiq vücutla vəhdətə girməyincə, allaha qovuşmayınca özünü qul adlandırır. Eynilə “aşiq” sözünün “aşiq” sözündən yaranması da bu fikirlər arasındadır (4, s. 131-132). Dastanda isə haqq aşığı olmağı bacaran qəhrəman artıq vəhdəti – vücutun mərhələlərini keçməyə başlamışdır. Maddi dünya nemətlərinin bir heç olduğunu, əsl olanın mənəvi eşq olduğunu, məcazi eşqin ilahi eşqə gedən bir körpü olduğunu idrak etmişdir.

Məhəbbət dastanlarında rast gəldiyimiz motivlərdən biri də şərəbdır. Ancaq bu şərəb adı şərəb deyil, eşq şərəbidir. Bu simvolik içki adı insanın “vergililər” statusuna keçməsinə təmin edən vasitədir. Yusifi Züleyxaya qovuşduran şərəbdır. Bunu Kərəmin də dilindən eşitməyimiz təsadüfi deyildir:

Sürəhilər dolsun, saqi yürüsün,
İçək badə, içək bizə nuş olsun (1, s.21).

Dastanda Kərəmin Əsliyə müraciəti də diqqətimizi cəlb edir. Onun dilindən tez – tez “xan”, “xanım”. “Əsli xan” ifadələrinə rast gəlirik:

Aşdı getdi qarlı dağın ardına,
Xan Əslim yadıma düşdü, ağlaram.
Heç təbiblər çarə etməz dərdimə,
Xan Əslim yadıma düşdü ağlaram (1, s.73).

Sufi sözlükdə bunun izahına rast gəlirik:

“Bir gün Çingiz xan hər kəsi öz ətrafına toplayır və deyir ki, mən xanlar xanı Çingiz xanam, hamınızın xanıyam - sonra isə arvadını göstərərəksöyləyir – bu isə mənim xanımdır” (7, s.39). “Əsli və Kərəm” də də eyni mənada işləndiyini düşünürük ki, bu da maraqlı epizoddur.

Bildiyimiz kimi, məhəbbət dastanlarının süjetində olan mərhələlərdən biri də qəhrəmanın aşiq olduqdan sonra haqq aşığına çevrilməsidir. Belə bir fikir də var ki, Kərəm buta almamışdır, bu səbəblə də, haqq aşığı deyildir. Onun sonda ölümü də məhz bununla əlaqəlidir. Lakin bu bir qədər

məntiqə sığmayan məsələdir. Çünki burada əsas məsələ aşıqın məşuqunu hansı yolla tanıması deyil, onun arxasınca getməsi, onun üçün əzab - əziyyətlə qatlaşmasıdır. Dastan təsəvvüf ideyalarının daha zəngin olması ilə digərlərindən seçilir. Sonda hər iki qəhrəmanın bir olaraq, bütün olaraq ölməsi (sufizm baxımından qovuşması) vəhdəti – vücud fəlsəfəsinin prinsiplərindəndir. Məhz atəşdə yanaraq kül olmaları, hər ikisinin külünün bir – birinə qarışdırılması vəhdət olması bizə pərvanənin şam ətrafında yanmış kül olmasını xatırladır. Pərvanənin yanması öz həçliyini qəbul etməkdir, “mən” dediyin varlığını buraxıb eşqdə qeyb olmaqdır. Özünü sevdiyini arandan çəkib çıxarmaqdır. (Ariflər belə deyər: “Sən çıxınca aradan, qalır səni yaradan”). Mənliyini dərk etmək və ən əsası özünü tərk etməkdir. Kərəm də öz sevgilisinin ətrafında dönə - dönə yanan, yandıqca bir o qədər də eşqinə qovuşan salıq idi. Bu səbəblə də, onların “mənən qovuşması” sonu qaçılmaz olur. Fikrimizcə, bu dastanın sonunun “faciəvi son” adlandırılması tam doğru deyildir. Kamil insana çatmaq ideyasına tam yaraşan bir sonudur. Çünki sonda, kamil insana, arifə məxsus bir qovuşmaq görürük.

Kərəm Əslini axtarmaq üçün yola düşdükdən sonra bir çox yerlərdən keçir, buradakı insanlardan, durnalardan, dumandan, dağdan, obadan sevdiyinin sorağını alır. Tiflis, Ballica, Çaloba, Bəyazıd, Van, Ərdəhan və s. kimi yerlərdən keçən hər dəfə Əslini tapmaq ümidi ilə coşub – daşan Kərəmin qarşısına bir çox gözəllər çıxır. O, hər dəfə bu gözəlləri vəsf etsə belə, yenə Əslidən danışmağa başlayır, ondan bir xəbər eşitmək istəyir:

Bənzər Əslim cənnətdəki huriyə,
Ah çəkəndə dağlar, daşlar əriyə.
Dərdli Kərəm bu yollarda çürüyə,
Yolçunu yolundan eylər bu gəlin (1, s.38)

Qeyd edək ki, Tiflisdə qəhvəxanaya gələn zaman Kərəmə başqa qızla evlənməsini söyləsələr də, atası ona başqa gözəllər göstərsə də, o, hər dəfə belə deyir: “Mən öz Əslimi tapmalıyam”. “Əsli və Kərəm” bir çox məhəbbət dastanlarından (“Novruz və Qəndab”, “Məhəmməd və Güləndam”, “Şah İsmayıl” və s.) bununla fərqlənir ki, o ancaq Əslini sevir, ancaq ona qovuşmaq istəyir, dəfələrlə gözəl qızlarla rastlaşsa belə, onları vəsf edir və Əslini soruşur. Həqiqətən də, bu dastanın ideyasının dərinliyini göstərir. Aşıq vəhdətə yalnız üzündə ilahi eşqin təəcəllisini gördüyü məşuqla qovuşa bilər.

Kərəm özündəki dəyişikliyi hiss edir, yolunun haqq yolu olduğunu dərk edir və artıq özünü Məcnuna bənzətməyə başlayır:

Mən nə idim, nə oldum,
Cismim tük gətirdi, Məcnuna döndüm (2, s.122).

Dastanda daha çox toxunulan məsələ din ayrı - seçkiliyidir. Əslinin gavur qızı, Kərəmin müsəlman olması hamını maraqlandırarsa da, bu onlar üçün önəm daşımır. Variantlarda Əsli bəzən erməni qızı, bəzən gürcü qızı olaraq göstərilir. 10553 nömrəli cümgdə təsadüf edilmiş bir qoşma da var ki, bu qoşma dastanın “Şeyx Sənan” əfsanəsinə çox yaxın olduğuna işarədir.

Sənan tək oda atdım Quranı,
Donguz güddüm ələ aldım əsanı.
Tərk etdim Mehdi, tutdum İsanı,
Məscidim olubdu kəlisə mənim (6, s.302).

Vəhdət – vücudda din ayrılığı yoxdur. Eşq dastanlarına görə haqq aşıqlığı elə uca məqamdır ki, onun nə məzhəblərə, nə də dini ayrı seçkiliyə ehtiyacı var. Din haqq gedən doğru yoldur. Ölülər və dirilər seriyasından çıxan aşıq din yolunu çoxdan keçib, hüsnü-Mütləqə qovuşmağa can atır. Eşq könüldədir. Aşıqlərə görə müsəlmanı, kafiri yaradan uca Allahın yeri də könüldür. Yalnız və yalnız “kamil insan”, “eşq” anlayışları vardır. Mövlanənin bu sözləri yerinə düşərdi - “Yenə gəl, yenə gəl, hər nə isən yenə gəl. Kafir olsan da, atəşə inansan da, bütə inansan da yenə gəl. Bu bizim dərgahımız ümitsizlik dərgahı deyil, yüz dəfə tövbəni pozmuş olsan da yenə gəl” (10).

Dastanın sonuna yaxın bütün dünya nemətlərini atan, yalnız eşqinə inanan Kərəmi görür və bunu onun dilindən eşidirik:

Tək bircə yarımı mənə versələr,
Bu fani dünyada malı neylərəm?

Bir imdad olursa, mövladan olsun,
Qeyrinin verdiyi malı neylərəm? (1, s.45).

Kərəmin bütün əsər boyu müraciət etdiyi, dərdləşdiyi durna, badi – səba və könül kimi üç əsas obyekt var. Durna və badi – səba şifahi xalq ədəbiyyatında, könül isə daha çox klassik ədəbiyyatda diqqətimizi cəlb edən obyektidir (6, s.305-307). Kərəm öz könlünü belə izah edir:

Bir məhəlləsində yeddilər, beşlər,
Bir məhəlləsində bəzircan işlər.
Bir məhəlləsində doqquz dərvişlər,
Bir məhəlləsində pıran əyləşmiş.

Sanki hər misrası bizə vəhdəti - vücudun bir mərhələsini xatırladır. Birinci misra şəriəti, ikinci misra mərifəti, üçüncü misra təriqəti və son misra isə həqiqəti izah edir. Şəriət və mərifət mərhələlərindən sonra gələn təriqətdə artıq insan özünü dərk etməyə başlayır, idrakının qabığı qırılır, dərvişə dönür və öz yolunu seçir. Sonuncu mərhələ olan həqiqətdə isə, kamilləşən, dünya nemətlərindən uzaqlaşan, nəfsindən arınan insan qovuşma, vəhdət olma mərhələsinə gəlir və burada artıq “mən və sən” yoxdur (5, s.94). Düşünürük ki, “pıran” sözü “pır” sözü ilə əlaqəlidir ki, bu da artıq “hər şeyi dərk edən müdrik insan” mənasını verir.

“Əsli və Kərəm” dastanı öz sevgisi uğrunda aylarla, illərlə dolanan, onu hər gördüyü yerdə sonsuz ümidlə axtaran, eşqi üçün pərvanətək yanıb küll olan Kərəmin və vəfalı aşiqini böyük məhəbbətlə və səbrlə gözləyən, sevdiyinin ölümünə dözə bilməyib onun küllərindən küll olan Əslinin və daha qısa desək, küllərindən bir – birinə qovuşaraq haqqa çatan Əsli və Kərəmin hekayəsidir. Bir çox variantlarda fərqli epizodlara rast gəlsək də, dastanın ümumi məğzi, ideyasının dərinliyi və kəskinliyi eynidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan dastanları. 5cildə, II cild. Bakı: “Lider” nəşriyyatı. 2005, 448 s.
2. HeydərovE.İ. “Əsli – Kərəm” dastanı və alban mədəniyyəti. Bakı: “Səda” nəşriyyatı. 2007, 208 s.
3. Əfəndiyev P.Ş. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: “Elm və Təhsil”. 2012, 600 s.
4. Qasımlı M.P. Ozan – Aşiq sənəti. Bakı: “Uğur”. 2011, 304 s.
5. Mütəhhəri Ş. İslami elmlərlə tanışlıq. 3 cildə / III cild. Tehran: “Sədra” nəşriyyatı. 2010, s. 94-96
6. TəhmasibM. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə / II cild. Bakı: “Kitab aləmi”. 2011, 440 s.
7. Öztekin H.A. Sufi sözlük, müsbət kelimələr arşivi.I cild. İstanbul: “Hayykitab”. 2018, 271 s.
8. R. Kankal.Türk kültüründe servi ağacı. TR dergisi. İstanbul: “TR editör”.2019, s. 35-41.
9. http://www.vaybee.de/tuerkische_name.html
10. <https://onedio.com/haber/mevlana-sozleri>

XÜLASƏ

"Əsli və Kərəm" dastanları sevgi dastanları arasında xüsusi yer tutur. Bu dastan sufi fikirlərinin zənginliyi ilə fərqlənir. Buradakı sevgi əzəmətli və müqəddəsdir. Dastanda vəhdəti-vücud fəlsəfəsinin izləri aydın görünür. Dastan müxtəlif aspektlərdən araşdırılmışdır.

Açar sözlər: məhəbbət dastanları, “Əsli və Kərəm” dastanı, təsəvvüf, ilahi eşq, vəhdəti-vücud fəlsəfəsi

Rəyçi: dos. Məhəmməd Məmmədov

TÜRK MİFOLOJİ DÜŞÜNCƏSİNDƏ SU KULTU

Mövzunun aktuallığı ilk növbədə su obrazının mifik düşüncədə və folklorda oynadığı rolla bağlıdır. Türk mifoloji düşüncəsində su kultu əbədi başlanğıc olan xaosu bildirən və eləcə də yaradılış aktında iştirak edən struktur yaradıcı bir mifologemdir. Suyun ilkin yaradılışın əsası olması Azərbaycan xalqının əcdadı olan Oğuz türklərinin mifoloji təsəvvürlərində mühüm yer tutur. Suyu tapınan, onu canlı varlıq, ulu hamı hesab edən babalarımız öz yaddaşlarında su kultu ilə bağlı inanclar gəzdirmiş, onu günümüzdə qədər yaşatmışlar. Min illərdir sabitləşən ənənələrlə, dünyagörüşlə bağlı olaraq suyu kutsal(müqəddəs-S.Xəlilova) bilməmişlər. Yaradıcı başlanğıc hesab edilən suya inam su kultunun yaranmasına gətirmişdir. Mifologiya folklorun əsasını, ilkin bünövrəsini təşkil edir. Buna görə də su stixiyası ilə bağlı inanclar folklor düşüncəsinə daxil olaraq çoxsaylı əfsanə, rəvayət, nağıl, dastan, mərasimlərin və s. məzmununda öz yerini almışdır. Su stixiyası ilə bağlı inanclar Oğuz türklərinin ən qədim və möhtəşəm abidəsi “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında xüsusi zənginliyə malikdir. “Dədə Qorqud”da su ilə bağlı inanclar, qədim təsəvvürlər, mifoloji görüşlər o dərəcədə zəngindir ki, tədqiqatçıları cəlb etmiş, bunun səbəbini öyrənməyə sövq etmişdir. Suyun ilkin yaradılışın əsası olması Oğuz türklərinin düşüncəsində mifoloji və dini təsəvvürlərin bir-birinə münasibəti baxımından heç bir ziddiyyət təşkil etmir. Belə ki, dastanın ikinci boyunda (“Salur Qazanın evi yağmalandığı boyu bəyan edər”) su ünsürü ilə bağlı çox maraqlı mənzərə ilə qarşılaşırıq. Salur Qazan ovda olan zaman narahat yuxu görür və evinə qayıdır, gəlib evinin, yurduğun talan olunduğunu görür. Bunu kimin etdiyini bilmir. O növbə ilə, evini yurddan, sudan, qurddan, köpəkdən və sonda isə çobandan xəbər alır. Qazanın suya müraciətində türklərin qədim mifoloji görüşləri durur.

Qazan aydır: “Su Haq dizarın görmüşdür, bən bu su ilə xəbərləşəyim,”- dedi. Qazan aydır:

Çağnam-çağnam qayalardan çıxan su,
Ağac gəmiləri oynadan su,
Həsənlə Hüseynin həsrəti su,
Bağ və bostan ziynəti su,
Ayışə ilə Fatimənin nigahı su...
Ordumun xəbərin bilürmüsin, degil manat!
Qara başım qurban olsun, suyum, sana!-dedi(5, s. 41).

Folklorşünas R.Əlizadə “Azərbaycan folklorunda təbiət kultları” adlı monoqrafiyasında qeyd edir ki, suyun həyat və nizam gətirən ünsür kimi işarələnməsi faktının “Dədə Qorqud” eposundakı əksi daha qabarıqdır. Eposun ilk boyunda belə bir ifadəyə rast gəlirik: “Qamın aqan görkli suyun qırılmasın”! Bu formulun mahiyyəti onu göstərir ki, suyun mifoloji düşüncədə cilalanmış özəllikləri, yəni onun ölüm və xaosu, həyat və nizam yarada bilməsi kult sisteminin formalaşmasına zəmin yaradır(3, s. 70).

R.Əlizadə su stixiyasının ilkin xaosla bağlılığı haqqında belə bir qənaətə gəlmişdir. “Araşdırma nəticəsində aydın olmuşdur ki, su kultunun qədim türklərin inanclar sistemindəki yeri onun ilkin xaosu və yaradıcı başlanğıcı özündə təcəssüm etdirməsi ilə izah olunur.

Su həyatın ayrılmaq parçası və dünyada, bəlkə də, hər şeydən çox olan maddədir. Bədənimizin çox hissəsi sudan təşkil olunmuşdur və su olmasa heç bir canlı yaşaya bilməz. Su folklorda həyat mənbəyidir. Bu ölümləri dirildən “abi-həyat”, yəni dirilik suyudur. Azərbaycan folklorunda, o cümlədən ədəbiyyatında İsgəndər-Zülqərneynin dirilik suyunu tapmaq üçün zülmət dünyasına getməsi, bu suyu içməyin ona qismət olmaması haqqında rəvayət çox məşhurdur(5, s. 15-16).

Türk alimi B.Ögel yazır ki, İran və Ön Asiya mifologiyasında külək, atəş, su və torpaq insanın yaradılışında çox əhəmiyyətli rol oynayır. Altay və Sibir türk mifologiyasında isə bu dörd ünsürə çox rast gəlmirik. Bu, ilk dəfə uyğurların zamanında görünür(6, s. 487).

Türk mifologiyasında su stixiyası ilə bağlı inancları təmsil edən maraqlı obrazlar vardır. Bu obrazlar müxtəlif şəkillərdə türk xalqlarının inanclarında hətta bu gün belə yaşamaqdadır. Türk mifologiyasında su ünsürünün rolunu araşdırmış K.V.Nərimanoğlu bir çox səciyyəvi inanc və obrazları ümumiləşdirərək yazır: “Altay mifologiyasına görə, hər şeydən əvvəl talay deyilən su yaranmışdır. Onlarda xüsusi Suiyəsi adlı ruh da vardır. Yakutlar su ruhuna Qaran deyirlər. Tukyular və altaylılarda yer-su adlı ruhların mövcud olduğu məlumdur. Guya həmin ruhlar insanlarla birgə yaşayırlar. İnama görə, isti sular cəhənnəmdən, şirin sular cənnətdən gəlmişdir(8, s. 29).

Türk mifoloji görüşlərini özündə yaşadan rəngarəng mətnlərə-əsatir və əfsanələrə, dastanlar və s. nəzər saldıqda görürük ki, su stixiyası ilə bağlı türk inancları içərsində diqqəti ən əvvəl cəlb edən suyun ilkin yaradılışın əsası olması haqqındakı inandırıcıdır. Suyun yaradılışda oynadığı rol onun ən əsas və ən ilkin, eyni zamanda ən həlledici roludur. Çünki hər bir mifologiyada ilkin yaradılışda - mifoloji kosmoqoniyada iştirak edən element əsas və müqəddəs sayılır. Türk mifologiyasında su ilkin yaradılışda iştirak etdiyi üçün yaradıcı başlanğıc kimi müqəddəs sayılır. Suyun türklərin şüurunda müqəddəsliyi, ona hörmət olunması məhz bununla bağlıdır. Türk xalqlarının mifoloji mətnlərində saxlanmış obrazlardan biri də Yer-sub ilə bağlıdır.

Məlumatlara görə, Yer-sub obrazında yerlər və sular birləşmişdir. Yer-sub haqqında A.İnan, B.Ögəl, M. Seyidov kimi görkəmli tədqiqatçılar çox məşhur mifoloji varlıq kimi bəhs etmişlər. A.İnana görə, türklər islamiyyəti qəbul etdikdən sonra su kultunun izlərini uzun müddət qorumuşlar. Müxtəlif obyektləri təmsil edən əyələr ümumi əyə obrazında birləşməsinin kökləri qədim türk mifoloji düşüncəsində yer və suyun ayrılmazlığını simvollaşdıran Yer-sub obrazı ilə bağlıdır. Qədim türklər yer və suyu hətta bəzən eyni varlıq kimi təsəvvür etdirmişlər. A.İnan bir məqaləsində göstərir ki, göytürklər. Budun İnlı, İduk Ötüken, İduk Baş adlı dağları müqəddəsləşdirərək hamısına – “ıduk-yer-su” demişlər(4, s. 253).

Prof.M.Seyidov qədim türk abidələrindəki Yer-sub məsələsinə ayrıca məqalə həsr etmişdir. Lakin Yer-su onun mifoloji görüşlərində əsas yer tutan anlayışlardan olduğu üçün onun barəsində öz kitablarında dəfələrlə bəhs etmişdir. M.Seyidov öz məqaləsində su inancı ilə bağlı çoxsaylı faktlara toxunaraq suyun mifikləşməsinə belə şərh etmişdir. “Yuxarıda deyilənləri ümumiləşdirərək təsdiq etmək olar ki, türkdilli xalqlar su ilahəsini “Suxanı”(suyun xanı), “Suiyəsi”(suyun sahibi), “Yayık xan”, “Qoran” adlandıraraq ona tapınmışlar(7, s. 68).

Su və yer həm real həyatda, həm də mifologiyada təbiətin əsaslarını təşkil edir. Doğurdan da, planetimiz yer və sudan ibarətdir. Türk xalqlarının mifoloji düşüncələri, inancları ilə bağlı olaraq suyun bir çox funksiyalarını qeyd etmək olar. Bəzi bölgələrimizdən toplanmış inanca görə, “Pis yuxunu suya danışallar ki, yuyub aparsın. Yaxşı yuxunu da danışallar ki, aydınlıq olsun”.

İnanca görə, su pis yuxunun qarşısını alır, insana gələcək şəri dayandırır. Demək, su insanın taleyinə təsir edir, baş verəcək pis hadisənin qabağını su alır. Bu halda su pisliliyi, şəri təmizləyən qüvvə kimi çıxış edir. Su stixiyasının qoruyucu funksiyası inanc mətnlərində aydın şəkildə qalmışdır. Uşaq doğulduqdan 40 gün sonra mərasim və uşağın başına tökülən 40 üskük su 40 günü bildirir. Bu su onun yaşadığı günləri şərdən təmizləyir. Uşaq (onun həyatı) su vasitəsilə təmizlənir. Su pis yuxunu yuyub apardığı kimi, 40 günlük uşaqdan da pisliliyi, şər-xətanı yuyub aparır. Demək, su uşağı da, yuxunu da təmizləyir, şərdən qoruyur. Suyun “ ağırlığı, uğuruğu” təmizləməsi insandan xəstəliklərin, dərd-bəlanın, bədliyin, bəxti gətirməməyin, uğursuzluğun su vasitəsilə təmizlənməsi deməkdir.

Maraqlıdır ki, suyun övlad vermə funksiyası da məlumdur, belə ki, 40 günlük müddət daxilindəki uşaqla bağlı su kosmoqonik sudur- həyatyaradıcıdır. İraq türkmanlar “qırxı çıxmamış körpənin paltarının suyunda uşağa qalmayan qadın çimsə, uşağı olacağına inanırlar”(2, s. 85).

Ulularımız suyun həyatverici, şəfaverici, dirilik vermə, əbədi yaşatmaq, ölümsüzlük bəxş etmə funksiyası olduğuna inanmışlar. Ən qədim və əziz bayramlardan biri olan Novruz bayramı ilə bağlı mərasimlərdə də suya tapınmanın, pərəstişin-su kultunun izləri açıq-aşkar müşahidə olunur. Dörd çərşənbəmizdən biri də su çərşənbəsidir. Suyu qüdrətli edən axır çərşənbədir. Novruz bayramı xalqımızın çox qədim dünyagörüşü ilə bağlı olduğu üçün nəinki su ünsürünü, həm də digər ünsürləri öz yaddaşında saxlayaraq bizlərə qədər gətirib çatdırmışdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Aynur Babək. Azərbaycan folklorunda su ilə bağlı inamlar, Bakı: Nurlan, 2011, 212 səh.
2. Azərbaycan folkloru antologiyası. II cild. İraq- türkmən cildi/Tərtibçilər: Q.Paşayev, Ə.Bəndəroğlu. Bakı: Aqrıdağ, 1999, 467 s.
3. Əlizadə R. Azərbaycan folklorunda təbiət kultları. Bakı: Nurlan, 2008, 174 s.
4. İnan A. Tarihde ve Bugün Şamanizm.5. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2000, 241 s.
5. Kitabı-Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Bakı: Öndər nəşriyyat, 2004, 376 səh.
6. Ögel B. Türk mifolojisi (kaynaklar ve açıklamaları ile destanlar), I cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989, 644 s.
7. Seyidov M. Öləngin izi ilə // Azərbaycan jurnalı, 1965, s.84-93
8. Vəliyev K. Elin yaddaşı, dilin yaddaşı. Bakı: Gənclik, 1987, 280 s.

XÜLASƏ

Su kultu ilə bağlı araşdırmamızın nəticəsində aydın olur ki, su kultunun qədim türklərin mifoloji düşüncəsindəki yeri onun ilkin xaosu və yaradıcı başlanğıcı özündə əks etdirməsi ilə izah olunur. Suyun həmçinin hansı funksiyaları daşması, hansı obrazlar yerində çıxış etməsi haqqında məlumat verilmişdir. Su stixiyası ilə bağlı inanclara, folklorumuzda yeri və s. məsələlərə də toxunulmuşdur.

Açar sözlər: Su, kult, mifologiya, funksiya, inanc

Rəyçi: dos. M.M.Məmmədov

İLKNUR ÜLVİ qızı PƏNAHLI

III kurs bakalavr

Bakı Dövlət Universiteti

KLASSİKLƏRİN YARADICILIĞINDA AĞAC VƏ MEYVƏLƏR MİFOPOETİK OBRAZ KİMİ

İnsan yaradıldığı gündən bəri təbiətlə əlaqədədir. İstər yaradılış, istərsə də ilk insanın cənnətdən qovulması, yəni Yer üzünə- dünyaya gəlməsi səbəbi də təbiətlə bağlıdır. Bütün bu amillər yaradıcı insanların əsərlərində öz yerini tapır. Təbiətlə sıx əlaqənin həm xalqların mifoloji görüşlərindən, həm də səmavi kitablardan şahidi oluruq. Yaradılışla bağlı qədim türk əfsanələrindən birində belə yazılır: "... yer üzərində yerləşsinlər deyə, başqa insanlar yaratdı (Qara xan- İ.P). Yerdən doqquz budaqlı bir ağac böyüdərək, hər budağın altında bir insan yaratdı. Bu doqquz insan bu günə qədər yer üzündə yaşayan 9 boyun əcdadları olmuşdur". [13, s.19] Ağac qədim türk inancında müqəddəsdir. Hətta maralın buynuzu böyüyüb, şaxələndiyi üçün ağaca bənzədilmiş və buna görə maral buynuzu da müqəddəs hesab olunmuşdur. Şamanizmdə bütün canlılar- insanlar, ağaclar, təbiətdə olan hər şey, heyvanlar hamısı bir səviyyədədir. Çünki onlar eyni enerji vasitəsilə yarımlar. Hər bir yaradılmışın öz ruhu var. Şamanlar meşəyə girəndə sayğı göstərirlər. Onların düşüncəsinə görə, ağaclar həyatın simvoludur. Meşədəki pis ruhları qovmaq üçün ağaca vurub, qışqıraraq səs- küy çıxarırdılar. (Qulaq çəkib, taxtaya vurmaq adəti burdan qalıb.) Məhəmməd Füzuli dünyanın yaradılması haqqında "Hədiqətüs-süəda" əsərində belə yazır: "Rəvayət edirlər ki, dünya xəlv edildiyi zaman ulu Tanrı Əzrailə əmr etdi ki, yer üzünü hər tərəfdən bir ovuc torpaq götürüb Bətni-Nüman deyilən yerə tökülsün. Və bir topa buluda fərman verdi ki, qırx gün bərəkət yağışı yağdırıb o torpağı yararlı hala salsın. Bu fərmanı icra edən bulud otuz doqquz gün ələm dənizi ilə qəm çeşməsindən su alaraq həmin torpağa yağdırdı. Qırxıncı gün möhnət sona yetəndən sonra Qüzəh dənizinin nəmindən toplanmış damlaları da bir yerə cəm edərək həmin torpağa tökdü və beləlikə, o torpaq adəmi-surət şəklini aldı. Bu səbəbdəndir ki, insan

xislətinin sevincli anları az, qəm ruzigarlarına məruz qaldığı məqamlar çoxdur”. [5, s.2] Göründüyü kimi, insan İlahi mənşəli olduğu kimi, həm də təbii mənşəlidir. Yaradılmışların əşrəfi olan insan torpaqdan yaranıb, torpağa qayıdacaqdır. Tanrı Adəm peyğəmbəri yaradandan sonra hər şeyin adlarını Adəmə öyrətdi və mələklərin ona səcdə etməsini əmr etdi. Lakin İblis Allahın əmrinə müxalif çıxaraq, səcdə etməyi qəbul etmədi. Nəhayət, Adəm və Həvvanı yoldan çıxarmaq üçün vəsvəsə etməyə başladı. Şeytanın hansı heyvanlar vasitəsilə cənnətə girməsində fərqlər nəzərə çarpır, adətən, ilan, tovuz quşu bu rolda görünür.(Füzulidə ilan və tovuz, “Tövrat” da ilan.) Altay və yakut türklərinin yaradılış haqqında olan dastanlarında təsvir edilir ki, Tanrı ilk insanı çamurdan yaradıb. Ona ölümsüz ruh tapmaq üçün axtarışa çıxır. Şeytan isə mühafiz köpəyi aldadaraq, insanı yoldan çıxarır. “Quran” da Adəmlə Həvva buğda dənəsini yediklərinə görə cənnətdən qovulurlar (və ya üzüm, yaxud əncir ağacı). “İncil”də isə bu, alma ağacı olaraq verilir. Klassiklərin də bu məsələyə münasibətləri müxtəlifdir. Nizami Gəncəvinin buğdaya üstünlük verdiyi kimi, Qazi Bürhanəddinin də bir çox şeirlərində buğda dənəsi ilə rastlaşmaq olar. Lakin Qazi bir şeirində onun alma olduğunu yazır. Bu ağacın elm ağacı olduğu da söylənilir. “Tövrat”da o, “yaxşı və pisi bilmə ağacı” olaraq anılır. Şeytan Həvvanın yanına gəlib dedi: “Çünki Tanrı bilir ki, o ağacın meyvəsini yeyəndə gözləriniz açılacaq, yaxşı ilə pisi bilərək Tanrı kimi olacaqsınız”. [Varlıq III: 5] Məhəmməd Füzuli “Hədiqətüs-süəda” əsərində bunu, “məhəbbət şahidi” adlandırır. Həmin əsərdə Adəmə deyilir ki: “Bil ki, onun meyvəsi qüssə və möhnət, kölgəsi kədər və şaşqınlıqdır”. [5, s.4] Əsərdə bu meyvənin yeyilməsi insanın təbiətən yasaq olan şeylərə rəğbət bəsləməsiylə də əlaqələndirilmişdir. “Füzuli eşq mücəssəməsi olan ağacı Həvva ilə eyniləşdirir”. [6, s.208] Nəticədə, Adəm bu meyvəni yeyərək, həqiqətən möhnət və kədər içində qalır.

M. Füzuli insanı cənnətdən çıxaran meyvənin alma olmasına “Söhbətül-əsmar” poemasında eyham edir. Bu poemada meyvələr özlərini tərifləyib, onlardan əvvəl danışan meyvəni pisləyərək “söhbət edirlər”. Armud Tüffahın(Alma) özünü öyməsindən şikayətlənir, onu “Şeytan kimi fitnəkar” (“müfsideyi-misali-şeytan”) adlandırır.

Gər yaxşı olardı al deyərdin,
Alma neçün adını qoyardın? [8, s. 266]

Alma özünü özünü tərifləyərkən bu sözləri deyir:

İki yarın arasında məhrəm,
Yox mən kimi dəhrdəmüqəddəm
Həm peyki-nigari nazəninəm,
Həm qasidi-yari-məhcəbinəm. [8, s.266]

Alma, şifahi və yazılı mətnlərdə bir neçə mənada işlənmişdir. Onun bir rəmzi mənası da aşıqın məhəbbətini sevgiliyə bildirməsidir. Yəni, aşıq sevdiyi qıza alma göndərərək ona sevgisini bildirmiş olur, bu cəhətdən alma sevgi rəmzidir. (“Bir almanın iki yarısı” ifadəsində də bunu görmək olar.)Folklor və bəzi yazılı mətnlərdə də övladı olmayan cütlüklərə Xızır peyğəmbərin alma gətirməsi və onu yedikdən sonra onların övladının olduğunu şahidi oluruq. Bu cəhətdən, alma övladı da simvolizə edir.

M. Füzuli “Söhbətül-əsmar” əsərində meyvələrin faydaları ilə yanaşı, zərərlərindən də bəhs etmişdir. Xurmadan bəhs edərkən, onu “peyğəmbərlərin yeməyi” , “möminlərin iftarı” adlandırır. Xurma “İncil” də həyat ağacı olaraq hallanır. “Qurani-Kərim”də İsa peyğəmbərin anadan olması ilə əlaqədar olaraq, xurmanın adı çəkilir. Məryəm bu meyvəni İsa həyata gəldikdən sonra yemişdir. “Barsız-bəhərsiz, qurumuş xurma ağacının Allah-Təalanın qüdrəti ilə bir an içərisində tər-təzə meyvələr yetirilməsi söylənilir”. [6, s.110]Peyğəmbərdən söylənilən bir hədisdə deyilir: “Doğmuş qadınlarınıza tər-təzə xurma verin, yesinlər. Ağacları içərisində Allah yanında Məryəm bint İmranın altında oturduğu xurma qədər kəramətli ikinci bir ağac yoxdur”. [6, s.111]

Füzuli üzümə keçəndə, şərəbin fəsadlarına toxunur:

Bir kəslə ki ittihad qılsan,
Bir cam mey ilə şad qılsan,
Ol şadlığı tamam olur qəm,
Qəm üstünə qəm gəlir dəmadəm. [8, s. 267]

Bundan əlavə, nar, turunc, alça, ərik və s. meyvələrdən bəhs edir. Turunc tək Füzuli yaradıcılığında yox, əksər divan ədəbiyyatı sənətkarlarının yaradıcılığında işlənmiş mövzudur.

“Yusif əlində narınc gəldi, ayın turuncunu Züleyxa kimi kəsdi”. [1, s.383]

Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” poeməsindən gətirilmiş bu nümunədə Yusif peyğəmbərin qissəsinə işarə edilmişdir. Rəvayətə görə, Yusif peyğəmbərin gözəlliyinə vurulan Züleyxanı Misirin digər qadınları tənqid edirdi. Züleyxa da özünü haqlı çıxarmaq üçün onu tənqid edən qadınlara məclis qurur, qarşılarındakı bıçaqla turuncu kəsmələrini istəyir. Qadınlar turuncu kəsməyə başlayanda Züleyxa Yusifi içəri çağırır, Yusifin gözəlliyindən qadınlar gözlərini ala bilməyib, özləri də bilmədən turunc əvəzinə əllərini kəsirlər. Demək olar ki, bütün klassik sənətkarlarda bu mövzuya rast gəlmək olar. Burada gecə və gündüzə işarə olunur, Günəş doğaraq gecəni gündüzlə əvəzləyir. “... səhər və günəş əvəzinə iki istiarə- (Yusif və narınc) işlədir. Səhərin açılması ilə ayın aradan getməsinə isə Züleyxanın narıncı kəsməsinə bənzədir. [1, s.383]

Nar klassiklərin yaradıcılığında ən çox rastlaşdığımız meyvələrdəndir. “Qədim yunan və koreyalıların görüşlərində, iudaizm və xristianlıqda nar ilahi aləmlə bağlı bir nemət kimi yad olunur”. [14, s.340] Həmçinin, sevgi rəmzi olaraq bilinir. Nar dənəcikləri çox olduğuna görə aşiqin bitməz-tükənməz göz yaşlarını da narın dənəciklərinə bənzətmişlər:

Dünü gün iki gözümdən axıdır ənardanə,

Cigərimqanilə gör ki, bu yüzüm nə xoş yandı. [3, s.112]

Şair göz yaşını nara bənzətməklə maraqlı istiarə yaradır, nar dənələri qırmızı rəngdədir, müəllif onları qana bənzədir. İkinci misra birinci misranı izah edir. Göz yaşı da duzlu olduğundan yanaqları göynədir. Əsl aşiqin tökülən qanlı yaşı da, onun təsirilə yanan yanaqları da ona xoşdur. “Ümumiyyətlə, nar Nəsiminin diqqətini özündə saxlaya bilən yeganə ağacdır. Şair onun özünü, meyvəsi və gülünü ayrı-ayrılıqda öyür”. [14, s.340] Nizami Gəncəvi “Xosrov və Şirin” poeməsində Fərhadın külüngünün sapının da nar ağacından olduğunu qeyd edir. Fərhad həmin möhkəm nar budağının sapından olan külüng ilə Şirinin surətini Bisütunanəqş etməyə başlamışdı. Şirinin guya ölümünü eşidən Fərhad, o külüngü dağın başına atır, onun yerində isə nar ağacı bitir:

Deyirlər, o dəstək bir ağac oldu,

Bütün budaqları narlarla doldu. [2, s.210]

Narın sevgini ifadə etməsinin burdan da şahidi oluruq. Yuxuyozmalarına diqqət yetirdikdə isə, nar çeşidli mənalar ifadə edir, bunlardan biri də evliliyə işarə etməsi, övlad kimi yozulmasıdır. “Qurani-Kərim”də nar cənnət meyvələri sırasına daxil edilib. *Ər- Rəhman surəsi, 68- ci ayə: “Orada (o iki cənnətdə) növbənöv meyvələr, xurma və nar vardır”. [4, s.415]* Narın faydalarından hədislərdə də bəhs etmişlər: “*Narı içindəki pərdəsi ilə birlikdə yeyin, çünki mədəni təmizləyir*”. (Hz. Əli) Qədim türklərin Nardoğan (Nardugan) bayramı olduğu məlumdur. Diqqət yetirsək, görərik ki, nar günəşə bənzəyir və moğol dilində “nar” günəş, türkcədə “tuqan” doğan deməkdir. Tatarlar isə bu bayrama “Koyaştua” yəni, “Günəş doğan” deyirlər. Qədim türklərin inancına görə, gecə ilə gündüz daim mübarizə şəklindədir və bu mübarizəni nəhayət, gündüz qazanır. Bayramın qeyd olunması vaxtı, 21 dekabrda sonra ilk dolunayın çıxdığı gündür (və ya 21 dekabrda). Bu tarixdən sonra gündüzlər uzanmağa başlayır, gecələr qısalır. Nardoğan bayramı türklərin yeni il bayramıdır. İnsanlar evlərini təmizləyib, gözəl paltarlar geyinirdilər. Hər kəs bu gündə bir nar yeməli idi. Hətta xristian ölkələrindən bütün dünyaya keçdiyi düşünülmə “Yeni il” bayramının da Nardoğan bayramından kök aldığı düşünülür. Bu gündə yerinə yetirilən bəzi ənənələrə diqqət yetirsək, bu fikrin ağlabatan olduğunu demək yanlış olmazdı. Nardoğan bayramında qədim türklər, Günəşi onlara verdiyinə görə, Ülgönə dualar edirdilər. Dualarının qəbul olması üçün də şam ağacının altına hədiyyələr qoyur, budaqlarına bez bağlayırdılar. Ağacın altında mahnılar oxuyub, əl-ələ tutaraq dövrə vururdular. Bu, Günəşi simvolizə edirdi. Düşünürdülər ki, bu gün nə qədər ailə və dostlarla birlikdə olsalar, o qədər uzunömürlü, sağlam olarlar. Şam ağacı qədim türklərdə müqəddəs idi, çünki bu ağac Ülgönün ağacı idi. Şam ağacının tanrılar aləmini insanlar aləmi ilə birləşdirən bir bağ olduğuna inanırdılar. Xristianlarda isə şam ağacını bəzəmə adətinə ilk dəfə XVI əsrdə Almaniyada rast gəlinir. Onlar da eynilə türklər kimi, şam ağacının altına hədiyyələr qoyurlar. Türklərdə Ayaz ata (və ya Ayaz xan, Soyuq xan) soyuq havalarda ortaya çıxan, kimsəsizlərə, kasıb, fəqir insanlara kömək edən bir şəxs kimi tanınır. Ayaz ata obrazına Altay, Sibir, İdil-Ural, Türküstan türklərinin

mifologiyalarında rast gəlmək mümkündür. Xüsusilə, Qıpçaq və Sibir türklərində tez-tez gördüyümüz şəxsdir. Bu da xristianların “SantaKlauzu” ilə yaxınlaşır. Günümüzdə yeni ilin qəhrəmanı olan “Şaxta baba” da həm adının mənası etibarilə (“çox soyuq” deməkdir), həm də xarakter baxımından Ayaz baba ilə yaxınlaşır. Qədim türklər qışın gəlməsini, Ülkər bürcü ilə əlaqələndirirdilər. Onun 6 ulduzunu göyün 6 dəliyi kimi yozmuşlar. Ordan Yer üzünə soyuq hava üflənir, havalar soyuyub, qış olur. Bunu dialektlərimizə diqqət yetirdikdə, görmək olar, “ülkərbatan” və “ülkərdoğan” sözləri dialektlərdə işlənməkdədir. (Hər ikisi Oğuz rayonunda işlənir.) “Ülkərbatan” payızın axırı, “ülkərdoğan isə payızın əvvəli anlamını verir. Bütün bu deyilənlərdən aydın olur ki, nar qədim türklərdə günəşin rəmzi kimi sevilirdi.

Füzuli “Fəzliyə nəsihət” adlı qəsidəsində ağacı ataya, meyvəni övlada bənzədir:

Salsan həqiqət aləminə yaxşı bir nəzər,
Sən meyvəsən, mən isə ağac, dəhrbusitan. [9, s.314]

Düşünmək olar ki, bu ona Nizamidən gəlir. Şair meyvə və ağacın simasında övladın ən əsas öz ayaqları üzərində durması, zəhmətkeşlik məsələlərinə toxunur:

Mənsiz yaşa, qazan özünə hörmət, etibar,
Mən maneyəm, yoxunsa bu gün nam ilə nişan. [9, s.315]

Şair qeyd edir ki, necə ki, ağac üzərindəki meyvə yetişdiyi vaxt onu ağacdan dəriylər, yəni meyvə artıq ağacdan ayrılmağa məcbur olur, insan da belədir. Müəyyən yaş dövrünə qədər övlad atanın vasitəsilə dolanır, lakin sonra özü iş sahibi olmağa, qazanmağa məcburdur. Meyvəni ağacdan dərməyəndə təbiət ona öz təsirini göstərir, çürüyüb ağacdan düşərək məhv olur. Əməklə məşğul olmayan, tənbel insan da məhvə məhkumdur.

Nizami Gəncəvi “Xosrov və Şirin” poemasında ata-oğul münasibətlərini ağac və onun meyvəsi fonunda belə verir:

Nar öz meyvəsini başında saxlar,
Odur təpik vurmaz ona hər murdar.
Tut öz meyvəsini yerlərə tökər,
Odur ki, təpikdən əziyyəət çəkər. [2, s.329]

Xosrovun oğlu Şiruyəyə qəzəbi tutduğundan, Büzürgümid Xosrova övladı ilə pis rəftar etməməyi, səbr etməyi məsləhət görərək, nar və tut ağacının meyvələrini misal çəkir. İslam dinində də belədir, övladın tərbiyəsi ilə bağlı danışarkən, onun təhqir edilmədən, şəxsiyyətinin alçaldılmadan tərbiyə edilməsi düzgün hesab olunur.

Nəsimi şeirində rastlanan ağaclardan biri uddur. Ud həm çalğı alətidir, həm də elə bir ağacdır ki, onu yandırdıqda xoş qoxu verir. Bu ağacın vətəni Hindistan sayılır.

Qaliyəbu saçınla çün can ilə vüslət etmişəm,
Çini-tatarı bulmuşam ud ilə mişkü ənbəri. [3, s.89]

Saç təsəvvüf ədəbiyyatında kəsrətə işarədir, insanı Vəhdətə qovuşduran vasitədir. Nəsimi gözəlin saçının ətrini vəsf edir. Udun yandırıldıqda gözəl qoxu yayması yuxarıda qeyd olunmuşdu. İnsan eşq oduna yanmadan, Vəhdətə çata bilməz. Şair udu ikinci misrada işlədərək, dolayısı ilə eşqin oduna yanıb, sevgiliyə çatdığını bildirir.

Saxlamazdım nəvəkin gözdə bəlasın çəkməsəm,
Su verib olnəxlibəslərdimmi olsa barsız? [7, s.141]

M.Füzuli yaradıcılığından gətirilmiş bu nümunədə kirpiklər ağac, kirpiklərdən gələn bəla göz yaşı, ağacın barı isə meyvəsidir. Göz yaşı, üç cürdür: təməl gözyaşı, refleks gözyaşı, duyğularımız təsiri ilə yaranan gözyaşı. Təməl gözyaşı, bizim gözümüzdə həmişə olan, gözün nəmliliyini saxlayan, bakteriyalardan qoruyan gözyaşıdır. Refleks gözyaşı, məsələn, soğan doğrandığı zaman gələn gözyaşıdır. Duyğuların təsiri ilə yaranan gözyaşı isə, sevincdən və ya kədərdən baş verir. Göz yaşı vasitəsilə insan stressin gətirəcəyi fəsadlardan qurtulur, duyğular nəticəsilə yaranan gözyaşının tərkibində stress hormonu mövcuddur, insan ağlayanda bədəndəki stressi də atmış olur. Həmçinin ağlamağın insanda endorfin- xoşbəxtlik hormonunu yaratdığı fikri də irəli sürülür. Buna görədir ki, insan ağlayandan sonra, özünü yüngülləşmiş və daha yaxşı hiss edir. Füzuli də yuxarıda bu məsələyə işarə edir. Mövlanə Cəlaləddin Ruminin bir kəlamında da buna bənzər fikirlə rastlaşmaq olar: ”Göz yaşının da bir vəzifəsi var imiş. Ardından gələn

gülümsəmə üçün təmizlik görərmiş”. Ağaca da su verdikdə o yaşarır, qol budaq atır, barlı olur. Suyun ağaca verdiyi faydanı, 98.2 % -i sudan ibarət olan göz yaşı da gözə verir.

Sərv tutmuş başını cümlə ağaclardan uca,
Meyvəsi olmasa da, kölgəsi dünyaya dəyər. [8]

Saib Təbrizinin heç yerdə qeyd olunmayan, yalnız Möhsün Nəsinin “Quşların dili” əsərində rast gəldiyimiz bu beyti diqqətəlayiqdir. Ağacları bar verən və bar verməyən ağaclar deyər, 2 qismə ayırmaq olar. Bar verən ağaclar, öz meyvələri ilə insanlara fayda verərkən, barsız ağaclar da kölgə salır. Sərv ağacının meyvəsi olmur, ancaq insanların onun kölgəsi ilə rahatlamasına vasitə olur.

Klassik əsərlərdə ən çox yer alan ağaclara Tuba və Sidr ağaclarını da nümunə gətirmək olar. Bu ağaclara Nəsimi şeirində kifayət qədər rast gəlmək mümkündür.

Gəl, ey tuba, sücud eylə bu siminbərsəhi sərvə
Ki, əmri-əscədü gəldi bu rəna qəddübalayə. [3, s.34]

Tuba cənnət ağacıdır. Deyilənə görə, cənnət əlbisələri bu ağacın tumurcuqlarından hazırlanır. Məhəmməd peyğəmbərdən bu ağac haqqında hədis vardır: “Şübhəsiz Cənnətdə bir ağac vardır ki, bir minici kölgəsində yüz il yerisə də, o kölgənin sonuna çata bilməz”. [15] Nəsimi beytdə tuba ağacını sərvə səcdə etməyə çağırır. Beytin ikinci misrası birinci misrmanı izah edir. Bəqərə surəsi 34-cü ayədə deyilir: “(Ya peyğəmbər!) Biz mələklərə: “Adəmə səcdə edin” - dedikdə İblisdən başqa (hamısı) səcdə etdi. (Yalnız) o, lovğalanaraq (səcdə etməkdən) imtina etdi və kafirlərdən oldu. [4, s.8] Nəsimi ikinci misrada bu ayəyə işarə edərək, maraqlı bənzətmə aparır və məqamı üstün olan insanın dəyərini digər şeirlərində olduğu kimi təsdiq edir. Nəsimi bənzətmə məqsədilə tuba ağacından istifadə edir:

Boyun tuba, ləbindir abi-kövsər,
Yüzün tənə qılır şəmsühilalə. [3, s.45]

Kövsər cənnətdə olan bulağın adıdır, gözəlin dodaqlarını Kövsər suyuna bənzədib. Tuba ağacı hündür olduğundan, sevgilinin boyunun ona bənzədilməsi təsadüfi deyil. Üzünü isə günəş və aydan da üstün tutur.

Rəfrəfdən Tubaya vurdu ələmi,
Ordan da Sidrəyə qoydu qədəmi. [2, s.352]

Nizamidəm gətirilmiş bu nümunədə merac hadisəsindən bəhs edilmişdir. Rəfrəf Kürsü və Ətləs fələyi arasında yerləşən aləm. Tuba ağacı kimi, Sidrə də behişt ağacıdır. Sidrə cənnətin son nöqtəsində- yeddinci göydə olan ağacdır. Sidrətülmüntəhanı həm də “Cəbrail məqamı” adlandırılır. Peyğəmbər Sidrətülmüntəhanı da keçib, Cəbrildən də yuxarı məqama yüksələrək, Tanrı ilə danışıb, ilahi sirlərə vaqif oldu.

Nihalın etidalını utanır sidrəvü tuba,
Bu qəddi bənzədən sərvə nihalın qədrini bilməz. [3, s.63]

“Nihal” sözü birinci misrada fidan, ikinci misrada yaradıcı mənasında işlənmişdir. Fidan nə böyük, nə də balaca ölçüdədir, orta həddədir. Bu beytdə şair nihalın təvazökarlığını bəyənir. Tuba və Sidr fidanın orta həddindən, təvazösündən utanırlar. Nəsimi ikinci misrada qəddi sərvə bənzətməyi tənqid edir. Nihal insana işarədir. İnsanı sərvə bənzətmək, yaradılışın dəyərini bilməməkdir. Çünki Tanrı yaradılanlar içində üstünlüyü insana verir. Sərv gözəl qamətli olsa da, o ağacdır. İnsan mələklərdən də, ağaclardan da yüksəkdə durur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Araslı N. “Nizaminin poetikası”. Bakı: “Elm” 2004, 454 s.
2. Gəncəvi N. “Xosrov və Şirin”. Bakı: “Lider nəşriyyatı” 2004, 392 s.
3. İ.Nəsimi Seçilmiş əsərləri” 2 cildə I cild. Bakı: “Lider Nəşriyyatı” 2004, 336 s.
4. “Qurani-Kərim”. Bakı: “Şərq-Qərb” Nəşriyyat evi, 2012, 568 s.
5. “Karvan” roman-qəzet. Bakı: No 1, yanvar-mart 1992, 48 s.
6. Qasımova A. “Quran qissələri XIV-XVI əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının ideya-bədii qaynaqlarından biri kimi”. Bakı: “Nurlan” 2005, 346 s.

7. Füzuli M. Seçilmiş əsərləri 6 cildə I cild. Bakı: “Şərql-Qərb” 2005, 400s.
  8. Füzuli M. Seçilmiş əsərləri 6 cildə II cild. Bakı: “Şərql-Qərb” 2005, 336 s.
  9. Füzuli M. Seçilmiş əsərləri 6 cildə IV cild. Bakı: “Şərql-Qərb” 2005, 344 s.
  10. Nəsiri M. “Lisanüt-teyr”. Bakı 2001 : Tural-Ə Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 292 s.
  11. Ögəl B. “Türk mifologiyası” I cild. Bakı: “MBM” 2006, 626 s.
  12. Ögəl B. “Türk mitolojisi” II cild. Ankara: Türk tarixkurumubasımevi 1995, 611 s.
  13. Radloff V. “Türklük vəşamanlık”. İstanbul ÖrgünYaymevi 2008, 473 s.
  14. Səadət Şıxıyeva “Nəsiminin düşüncə aləmində mifopoetik obrazların yeri”. Azərbaycan: Motif Akademi Halkbilimi Dergisi / 2011-2 (Azərbaycan özel sayısı- II) s.335-353
- İnternet resursları:**
15. https://www.yeniasya.com.tr/mehmet-ornek/cennette-tuba-agaci_482143
  16. <https://4kutsalkitap.wordpress.com/2012/11/20/tevrat-bolum-1-3/>
  17. <https://m.youtube.com/watch?v=h4zOwBGJmXw>

XÜLASƏ

Məqalədə ağac və meyvələrin klassik ədəbiyyatda ifadə etdiyi mənalardan bəhs edilmişdir. Şeir örnəkləri , əsasən, Nizami, Nəsimi, Füzuli yaradıcılığındandır. Türklərin qədim bayramı olan Nardoğan bayramı böyük təntənə ilə qeyd olunurdu. Sənətkarlar ağac və meyvəsi vasitəsilə oğul-ata münasibətlərinə dair öz fikirlərini bildiriblər. Yusifin qissəsindən bəhrələnən şairlər tez-tez turunc məsələsinə toxunmuşlar.

Açar sözlər: Yaradılış, “Söhbətül-əsmar”, atalar və oğullar münasibətinin meyvə və ağacla ifadəsi, Nar, Tuba və Sidr ağacları

Rəyçi: dos.S.M.Qocayeva

Ш В Ö L M Ə

DİLÇİLİK

ЛАЛА ГУСЕЙН ГЫЗЫ ГУЛИЕВА

*Доктор филологических наук, профессор
БГУ, зав. кафедрой Русского языкознания*

К ВОПРОСУ ОБ ИЗУЧЕННОСТИ РУССКОГО ОСТРОВНОГО ГОВОРА АЗЕРБАЙДЖАНА

Русский островной говор Азербайджана – это диалектный язык русских переселенцев, возникший на данной территории в первой трети XIX века. Образование русского островного говора в Азербайджане – один из итогов проникновения сюда русских.

Русский островной говор Азербайджана (РОГА) – уникальное явление, специфика которого заключается в том, что с самого начала своего существования на данной территории он находился в тесном иноязычном (азербайджанском) окружении. Первичное научное исследование РОГА относится к началу 50-х годов XX века и связано с именами известных азербайджанских ученых - Мамеда Тагиевича Тагиева, Гейдара Нуруллаевича Асланова, Серафимой Давыдовной Кац, Артура Яковлевича Микиртуни. В 70- 80-е годы проф. Л.Гулиева, долгие годы руководившая диалектологической практикой студентов филологического факультета Бакинского государственного университета, изучала русскую топонимию и антропонию [5], базирующуюся на диалектной лексике РОГА, с конца 90-х годов прошлого века по настоящее время исследованием РОГА активно занимались Ф.Мамедбейли, Э.Гейдарова, Г. Керимова, работа которых в этот период в основном была связана с лексикографической обработкой диалектного материала.

Научное исследование РОГА шло в нескольких направлениях и, в первую очередь, было связано с полевым сбором диалектного материала в разных селах республики. Основной целью работы была максимально полная фиксация диалектного материала, его лексикографическая обработка (для составления диалектного словаря). Важность написания словаря РОГА подчеркивалась М.Т. Тагиевым в статье «К принципам составления словаря русских говоров в Азербайджане». В статье отмечалась ценность изучения в иноязычном окружении русских говоров как с точки зрения характера материала самого русского языка, так и с точки зрения междиалектных процессов двух контактирующих разносистемных языков [13,с.18]. Собранный диалектный материал послужил основанием для описания фонетической, лексической, словообразовательной, морфологической системы РОГА, нашедшего свое отражение в научных работах Г.Н. Асланова, С.Д. Кац, А.Я. Микиртуни. Лингвокультурологический аспект (выявление основных концептов в РОГА) занимает ведущее направление в современных исследованиях РОГА (Э.Гейдарова, Л.Г. Гулиева, Г.Д.Удалых [4,7,14,15]).

Первым научным трудом, посвященному РОГА, можно считать работу А.Я.Микиртуни «Говоры русских переселенцев в Азербайджане» (1952 г.). Это – кандидатская диссертация автора, написанная на основе диалектного материала, собранного в 12 сёлах Азербайджана. В исследовании описана фонетическая и лексическая система говора русских переселенцев. Поскольку работа А.Я. Микиртуни была первым научным исследованием, характеризующим фонетическую систему местного говора, естественно, описание было неполным, требующим уточнений, а утверждения автора часто носили декларативный характер, недостаточно подтверждающий иллюстративный материал. В РОГА автор отмечает три типа яканья: а) диссимилятивное яканье донского типа [в'ал'и, н'асу, но с'ило, ф с'ил'е, р'ике]; б) умеренное яканье [с'ало, р'ака, з'арно, но ф с'ил'е, р'ик'и, в з'ирн'е]; в) сильное яканье [в'ал'и, н'асу, р'ака, ф с'ал'е, в б'ад'е]. Рассуждения

автора о наличии трех типов яканья неубедительны, так как не подтверждаются достаточным количеством примеров (диалектных текстов). А это необходимое условие для определения любого типа вокализма. Изучение диалектных фонетических особенностей требует длительного наблюдения говора, сравнения с говорами метрополии. В последующих исследованиях подчеркивается повсеместно разрушенное умеренное яканье [1, с.5]. В наших диалектных материалах зафиксировано яканье как явление, свойственное фонетической системе островного говора Азербайджана – южнорусского в своей основе. Записанные в разных селах тексты не позволяют говорить о регулярно, последовательно проявляющихся типах яканья. Можно лишь говорить о разрушенном и разрушающемся явлении предупредительного вокализма после мягких согласных. В одних и тех же селах у одних и тех же носителей говора спорадически встречались: [*с'астра и с'истра, ум'арла и ум'ирла, л'асок и л'исок, п'атном и п'итном, п'аском и п'иском и др.*]. Или можно говорить о яканье как реликтовом явлении, встречающемся в речи жителей русских сел Азербайджана и сохранившихся до наших дней.

Исследователем не описана такая яркая фонетическая черта русских говоров, как смягчение заднеязычного [к] после парных мягких согласных, [j], [ч]. Это явление в лингвистической литературе носит название прогрессивное смягчение заднеязычных согласных: «Это едва ли не уникальный случай в фонетике русского языка, для которой характерно регрессивное направление ассимилятивного воздействия согласных. В результате прогрессивного смягчения в говорах появляются сочетания мягких заднеязычных согласных с гласными непереднего ряда, которых нет в литературном языке, по крайней мере, в исконно русской лексике...» [12, с.59].

Широко распространенное в русских говорах прогрессивное ассимилятивное смягчение заднеязычных согласных «нельзя считать специфически южным или специфически северным явлением: оно встречается и на севере, и на юге, и только некоторые особенности его реализации могут быть признаны специфически северными или южными. Это явление связано скорее с делением территории русских говоров на западную и восточную части и тяготеет к восточной» [12, с.59-60]. В частности, установлено, что для южных говоров характерно смягчение [к], а для северных – смягчение всех заднеязычных в позиции после мягких согласных, [ч], [j].

В говоре русских переселенцев Азербайджана регулярно прослеживается смягчение заднеязычного [к] после парных мягких согласных, [ч], [j]. Об этом свидетельствуют наши диалектные материалы по селам Русские Борисы, Владимировка, Наримановка, Алексеевка, Ново-Ивановка (это старые названия сел, в которых проводились диалектологические экспедиции, в настоящее время села переименованы): [*хв'ет'к'а, д'ун'к'а, наст'ел'к'а, тол'к'а, дочк'а, ручк'а, пьмал'ен'к'у, бан'к'а. к'ип'аточк'у*].

Несмотря на отмеченные недостатки, работа А.Я. Микиртуни считается первой научной разработкой русского островного говора Азербайджана.

Вопросы фонетики исследуемого говора отражены в научных трудах диалектологов С.Д. Кац, Г.Н. Асланова, Л.Г. Гулиевой. В кандидатской диссертации С.Д. Кац «Лексика говора села Славянки Кедабекского района Азербайджанской ССР» [8], наряду с анализом лексики с. Славянки, дается краткое изложение фонетических черт русского островного говора Азербайджана.

В работах Г.Н. Асланова [1], рассматриваются в основном неэквивалентные фонемы азербайджанского языка, отсутствующие в русском языке и попавшие в островной говор в составе заимствованной лексики, описывается фонологическое и фонетическое освоение заимствований.

В исследовании Л.Г. Гулиевой «Ассимилятивное смягчение заднеязычных согласных в русском островном говоре Азербайджана» [6, с.84-87] отмечается, что это явление довольно широко представлено в русском островном говоре Азербайджана, а результат его по-разному проявляется в речи жителей разных населенных пунктов. В «Лексиконе русского островного говора Азербайджана» [10] зафиксировано большое количество слов, в которых

на месте [к] произносится мягкое [к'] после мягких согласных: *карданья, кухленья, лачужечья, оболонья, оклунья, чепелья, черничья* и др. Смягчение [к] происходит и после твердых согласных, иногда [к] и [к'] варьируют в одних и тех же словах (*чепелья – чепелька, махонья – махонья, оболонья – оболонья* и др.)

Изолированный от материнского диалекта русский говор Азербайджана функционировал как разновидность южнорусского наречия, но уже в новых условиях. Характерной особенностью фонетической системы местного говора является яканье (тип не определен; хотя А.Микиртуни в работе начала 50-х годов прошлого столетия отмечал три типа яканья; в настоящее время это разрушающееся явление спорадически проявляется в речи русских переселенцев, особенно старшего поколения. Эта якающая основа не противоречила усвоению навыков произношения азербайджанского гласного звука *э* нелабиализованного, среднего между /*e*/ и /*a*/, при заимствовании лексики из азербайджанского языка: *gəl-* *гял*, *kəlat-* русск. *кялям*, *kələş* - русск. *кяляш*, *kənd-* русск. *кянд*, *kəsək* русск. *кясяк*, *lərgə* - русск. *ляргя* и др. В зависимости от периода различаются субституции неэквивалентных звуков азербайджанского языка в русский говор. Ранние заимствования характеризуются заменой акустически близкого к азербайджанскому /*ə*/ -- /*a*/ после мягкой согласной. В заимствованиях более позднего периода, особенно в речи носителей говора, владеющих азербайджанским языком неэквивалентный звук /*ə*/ сохраняется без изменения.

Итак, для русского островного говора произношение *-кя* после мягких согласных является обычным, не противоречащим его фонетической системе. С одной стороны, здесь проявлен результат прогрессивного ассимилятивного смягчения задненебного /*k*/ после мягких согласных (хотя в говоре отмечаются случаи смягчения /*k*/ и после твердых согласных). С другой стороны, распространенное в говоре яканье, также способствующее усвоению произношения азербайджанского звука /*ə*/, и в итоге произношение *-кя* наряду с *-гя*, *-хя*, *-ля*, *-ся* и др. Слушая речь носителей говора (не видя его визуально, не зная заранее, это азербайджанец говорит или русский) не всегда можно различить: произносится в каждом конкретном случае /*a*/ или азербайджанский звук /*ə*/ . Двужычие носителей местного говора можно считать гарантией сохранения прогрессивного смягчения задненебного /*k*/ в русском островном говоре Азербайджана [6, с. 84-87].

В 2014 году вышел в свет «Лексикон русского островного говора Азербайджана» (авторы - Л.Г. Гулиева, Э.А. Гейдарова). В него вошло около 6 тысяч диалектных слов. В «Лексикон» включена вся лексика, зафиксированная в говоре русских переселенцев Азербайджана, а также слова, совпадающие с литературными, но отличающиеся от них по семантике и функционированию. Выход в свет «Лексикона» был значимым событием в научной жизни республики, послужил базой для интенсификации дальнейшего исследования островного говора. «Лексикон» представляет научный интерес в двух аспектах: 1) даёт возможность проследить степень устойчивости языковых элементов, изолированных от метрополии; 2) позволяет наблюдать различные проявления межъязыковых и междиалектных контактов. К слову, в 2014 г. «Лексикон» был включен в годовой отчет Национальной Академии Наук Азербайджана как важнейшее научное достижение в области гуманитарных наук. Изданные на основе «Лексикона» научные труды имеют не только научное, но и большое практическое значение и могут быть активно использованы в вузовском образовании [7, 101]. Из «Лексикона РОГА» можно извлечь богатейший иллюстративный материал по диалектной фонетике: изменение [а] в [e] в положении между мягкими согласными под ударением [ап'ет', м'еч, п'ет', м'ечик], переход [e] в [o] под ударением перед твердыми согласными [д'он], [д'орск'ий], [д'орҹан'ец], [в'оснус'], [б'орда], сохранение более древнего произношения, когда [e] не переходит в [o] [зв'езды, разведр'ильс', в'едры]; яркая фонетическая особенность южнорусского наречия и нашего островного говора в том числе, - неразличение гласных неверхнего подъема в первом предударном слоге после твердых согласных, т.е. аканье (недиссимилятивного типа), которое в отдельных

случаях лексикализовано и дается в «Лексиконе» через [a]: валтожиться, гаманок, када (из когда), чабан (наряду с чобан), чабанить и др. Проявление этого явления в заимствованной лексике (например, азербайджанское слово *şorix* передается в акающем варианте *чапур*, *чапура*, *чапурый*, *чапурна*, *doğra* как *давҫа*). Такие фонетические явления, как *яканье*, употребление /y/ на месте /o/ в безударном положении в абсолютном начале слова [*җузарн'ик*, *уҗарот*, *утапр'и*, *утн'ас'и*] и в ударных слогах [*колус*, *йентува*]; прибавление гласных в начале слова перед сонорными в сочетании с последующим согласным [*ал'л'аной*, *ал'на*, *аржаной*] или перед глухими согласными [*упакойник*], смягчение заднеязычных согласных после мягких сонорных и *Ј* (*толька*, *ванька*, *чайкю*, *дочка* нашли отражение в «Лексиконе»). Интересный материал по освоению заимствованной из азербайджанского языка лексики может быть использован при написании курсовых работ, рефератов на спецкурсах. «Лексикон» активно используется на занятиях по истории русского языка, так как содержит значительное количество старославянской и древнерусской лексики, на семинарах по русской диалектологии, лексике современного русского языка, на диалектологической практике, при написании дипломных и курсовых работ. Реально все разделы курса «Русской диалектологии» могут быть иллюстрированы материалом «Лексикона» и т.д. Приводимые в качестве иллюстрации образцы диалектных текстов бесценны по своей оригинальности, передаче неповторимости колорита южнорусского менталитета. Значимость «Лексикона русского островного говора Азербайджана» была высоко оценена российскими учеными (Л.А.Вербицкой, В.М. Мокиенко - Санктпетербургский ун-т, О.В. Васильевой, Л.А. Ивашко, А.П.Баимаковой, Е.В. Пурицкой –авторского коллектива Псковского областного словаря, Чупряковой О.А.- Казанский федеральный университет и др.), отражена в рецензируемой литературе (Т.В.Нестерова) [11,с.120-122].

В начале XXI века наметилось новое направление в исследовании русского островного говора – лингвокультурологическое. Этой теме посвящены 2 монографии и ряд статей Э. Гейдаровой. [2,3, 4]. Материалом для её исследований послужил «Лексикон русского островного говора Азербайджана». Вышедшие в 2015 и 2017 годах монографии Э. Гейдаровой «Лексическая система русского островного говора Азербайджана» и «Языковой портрет русского островного говора Азербайджана»– результат многолетней кропотливой работы ученого, которые можно считать обобщающими исследованиями культурологического подхода к изучаемому уникальному явлению.

В настоящее время не только азербайджанские ученые продолжают работать над изучением русского островного говора Азербайджана (защищено несколько магистерских диссертаций), материалы «Лексикона» привлекаются российскими диалектологами для сопоставительных исследований [11, с.120-122].

Использованная литература

1. Г.Н. Асланов - Заимствования из азербайджанского языка в русском островном говоре. АКД- Баку, 1967- 19 с.
2. Э.А. Гейдарова - К вопросу о ключевых идеях русской лингвокультуры (на материале русского островного говора Азербайджана). // Вестник Волжского университета имени В. Н.Татищева. Тольятти- 2016- № 3. -Том 1. Филологические науки. С. 71-77.
3. Э.А. Гейдарова - Лексическая система русского островного говора Азербайджана. – Баку- Авропа, 2015- 178 С.
4. Э.А. Гейдарова - Языковой портрет русского островного говора Азербайджана. – Москва- Университетская книга, 2017- 304С.
5. Л.Г. Гулиева - Русская топонимия Азербайджана: история и современность - Баку- AVROPA- 2010- 177 С.
6. Л.Г. Гулиева - Ассимилятивное смягчение задненебных согласных в русском

островном говоре Азербайджана // Язык и литература, БГУ – Баку-2015- № 3(95) - С.84-87.

7. Л.Г. Гулиева - Русский островной говор Азербайджана: современные разработки и возможности их применения в системе образования // Материалы Международной научной конференции. – Баку- БСУ- 2017- С. 101-102.

8. С.Д. Кац - Лексика села Славянка Кедабекского района Азербайджанской ССР. – АКД – Баку- 1963 С. 18.

9. Р.И. Кудряшова - О семантической структуре лексем материнских говоров вусском островном говоре Азербайджана // Сталинградская гвоздика. Сборник материалов международной научной конференции. -Волгоград, 2015-, С.129-133.

10. Лексикон русского островного говора Азербайджана. Европа – Баку, 2014 - 497 С.

11. Т.В. Нестерова - «Лексикон русского островного говора Азербайджана» // Русский язык за рубежом.- М.- 2015-, №2- С.120-122.

12. С.К. Пожарицкая - Русская диалектология - М, МГУ им.М.В. Ломоносова – 1982- С.59-60.

13. М.Т. Тагиев - К принципам составления словаря русских говоров в Азербайджане // Ученые записки АГУ им.С.М. Кирова. Серия языка и литературы. – 1967- №3- С.18.

14. Г.Д. Удалых - Особенности диалектной картины мира носителей РОГА//Славянские этносы, языки и культуры в современном мире. -Уфа, РИЦ БашГУ – 2016- С.150-155.

15. Г.Д. Удалых - Русский островной говор Азербайджана как культурологическое явление// Развитие русского языка и культуры за рубежом: традиции и инновации/. Сборник материалов Международной научно-практич конференции - Махачкала.,2017. - С.139-144.

РЕЗЮМЕ

Рассматривается изученность русского островного говора Азербайджана, уникального языкового явления, специфика которого заключается в том, что с самого начала своего существования на данной территории он находился в тесном иноязычном (азербайджанском) окружении. Анализируются научные труды азербайджанских ученых – исследователей РОГА, начиная с 50-х прошлого века. Отмечается новое лингвокультурологическое направление в современных разработках, положительная оценка российскими учеными труда азербайджанских исследователей/

Ключевые слова: русский островной говор Азербайджана, современные разработки

МИКАИЛ МАГАМЕД оглу ДЖАФАРОВ

Доктор филологических наук, профессор

БГУ, зав. кафедрой рус.яз.естеств.фак.

АЗИЗА АФТАНДИЛ гызы ФЕЙЗИЕВА

БГУ, ст.лаборант кафедры рус.яз.естеств.фак.

О ВОЗМОЖНОСТЯХ РЕАЛИЗАЦИИ СМЫСЛОВОГО ПОТЕНЦИАЛА МНОГОЗНАЧНОГО СЛОВА

В последние десятилетия поиски исследователей – языковедов позволили определить наиболее приоритетные направления лингвистической науки. Учёные пришли к выводу о том, что в наше время «фокус языковых проблем сместился в сторону человека. Устойчивый интерес современной лингвистики к человеческому фактору в языке проявляется, в частности, в обращении к исследованию соматических единиц, отражающих в своей семантике всё то, что относится к сфере телесности» (7, с. 3).

В большинстве работ соматизмы рассматриваются в контексте целостного тематико-понятийного класса: внешность, организм, характер, бытие человека.

По мнению В.И.Половниковой, данный класс охватывает такие понятия, как внешний облик; строение тела; здоровье, функционирование организма, болезни; личная гигиена, предметы ухода за собой; черты характера; интеллект; эмоции, чувства, оценка; внешнее проявление чувств; физические действия и действия, связанные с мыслительной деятельностью и волей; отдых, усталость; периоды жизни, национальность, питание; посуда; дом, жильё: мебель; одежда, обувь; язык, речевая деятельность (6, с. 9-10).

Более того, наряду с приведенным тематико-понятийным классом можно отметить и смежные с ним классы. Это «человек и природа», «человек и общество», «человек и его деятельность». Но характеристика всех этих тематико-понятийных классов в одной работе не представляется возможным. Поэтому мы остановимся на анализе только первого из названных классов, где наибольшей употребительностью отличается слово *рука*. Будучи одним из важных физических атрибутов человека, *рука* путём художественного осмысления может расширить свой смысловой потенциал и употребляться в различных контекстах, что обычно отражается в толкованиях данного слова в лексикографических источниках.

Обратимся к словарной статье данного слова в 17-томном ССРЛЯ, где отмечается семь его значений (см. 8):

1. Одна из двух верхних конечностей человека от плеча до конца пальцев; часть этой же конечности от пясти до конца пальцев: *В правой руке он держал чёрную шляпу.* (Тург. Весенние воды, 18).

2. Одна из верхних конечностей человека как орудие деятельности, труда ... *Каждый должен собственными руками пропитание себе доставать* (Тургенев. Отцы и дети, 21).

3. О манере письма, почерке. *Надпись на письме была на моё имя, но рука совершенно незнакома* (Карезн. Бурсак, II, 18).

4. Только мн. Перен. Рабочая сила, рабочие ... *нужны, квалифицированные руки* (Гладков. Энергия, I, 5). // *Способность к труду, деятельности ... продаёт свои силы промышленным предпринимателям* (Плеханов. Мужики бунтуют).

5. Мн. Перен. О человеке, лице (обычно в сочетании с каким-либо определением) как обладателе, владельце чего-л. *Ковшик несколько раз переходил из рук в руки* (Пушкин. Дубровский, II, 19).

6. Перен. Символ власти, владычества. [Мелания:] *Сильную руку, Порфирий, надобно, железную руку!* (М.Горький. Достигаев. I).

7. Ед. Перен. Разг. О влиятельном человеке, способном защитить, оказать поддержку. *Всех обошла, везде у ней была своя рука* (Мамин-Сибиряк. Пир горой, 12) (ССРЛЯ, 12, с. 1528-1544).

Более того в словарную статью рассматриваемого слова включено также множество устойчивых оборотов типа: *Сон в руку. Из рук вон плохо. Сойти с рук. Сбывать с рук. Дать по рукам. Связывать руки* и др.

Важное значение имеют также данные исторических словарей, которые свидетельствуют о том, что соматизм *рука* относится к древнейшему пласту русской лексики и тесно связан с аналогичным лексическим фондом других языков. Таким образом, можно судить о том, что за долгую историю своего бытования рассматриваемое слово обросло множеством значений и заняло весьма активную позицию в сфере устойчивых оборотов русского языка. Специальные исследования показывают, что такой же путь развития прошли многочисленные слова различных семантических групп. Всё это происходило благодаря внутренней диалектичности, гибкости и динамизму лексико-семантической области языка. Однако нельзя забывать и о том, что характер всевозможных преобразований того или иного слова зависит также от его внутреннего потенциала. Причём любые изменения в смысловом содержании того или иного слова соответствующим образом отражаются в его контекстном употреблении, т.е. лексическом окружении. Следовательно, правомерно считать, что самые

объективные сведения о функционировании лексических единиц можно извлечь из контекст их употребления. Такого мнения придерживаются и составители словарей.

Всё это обусловило наш выбор – рассмотреть изучаемый нами соматизм *рука* в контексте небольшого рассказа Гариба Мехтиева «Материнские руки» Этот рассказ используется и в качестве учебного текста на занятиях РКИ.

Примечательно то, что уже в самом названии рассказа перед читателем предстаёт благородный, очень дорогой и святой для каждого человека образ матери и её бескорыстных рук. Более того, за счёт олицетворения материнских рук эти два образа сливаются в единый образ, назначение которого – служить важным жизненным началом для семьи и обществу в целом.

В данном тексте зафиксировано около десяти употреблений слова *рука* и более двадцати употреблений его заменителей – местоимений третьего лица множественного числа в различных формах (*они, их, им*), которые в совокупности олицетворяют идеальный образ материнской руки. Фактически читатель адекватно воспринимает намерение автора-повествователя, направленное на отождествление образа рук с образом матери. Автору-повествователю удалось путём олицетворения довести образ *рук* до образа матери, объединить их функционально. Несомненной заслугой автора-повествователя является и то, что в рамках автобиографического произведения смог описать искреннюю, бескорыстную привязанность матери к своему сыну, воплотить в образе материнских рук идеальный образец самоотверженного отношения в семье. Именно в результате такого подхода к семейным отношениям формируется синтетический, неразделимый, целостный образ матери и её рук. Фактически в данном рассказе образ материнских рук синтезирует в себе все положительные качества (физические и нравственные) любящей матери, которые проявляются в её отношениях к родному сыну.

Показательно то, что олицетворение материнских рук и наделение их сугубо человеческими свойствами, автор осуществил с помощью подбора соответствующего контекста, т.е. лексического окружения. Так, например, указанные свойства у слова *руки* могли быть эксплицированы в сочетании с такими глаголами, как *пойти, баюкать, убеждать, купить, наказать* (понятно, что руки сами по себе не могут совершать действия, обозначенные приведёнными глаголами).

Обращает на себя внимание и своеобразные употребления слова *руки* с определителями, т.е. с эпитетами. Ср.: *материнские, узловатые, со вздувшимися венами, не пыльные, горячие, сладко трепавшие, дрожащие, сильные, не так уж красивые, прекрасные, усталые, родимые, родные*. Особенно многочисленны сочетания данного слова с глаголами в предикативных конструкциях типа: *пеленали, баюкали, подносили, ласкали, шлёпали, укрывали, избавили, подняли, коснулись, налились – силой, не потянулись, пошли по горам, мёрзли, сгорали, обдирались, занозились, леденели, приносили, подкладывали, убеждали, оттолкнуть, поднести, купили, привели, превратились, ударили, отшлёпали, прижали, приласкали, наказали*.

Встречаются также сочетания с краткими прилагательными: *были протянуты, горды, мудры, беспощадны* руки матери.

Для изображения рук автор использует весьма редкие сравнения. Материнские руки уподобляются сверкающим молниям, тяжёлому мечу, острому ножу.

Определённый интерес в плане функционирования представляет также то, что в рассказе слово *рука* несколько раз (5) употребляется при обозначении соответствующей части тела самого автора-повествователя и лишь в одном случае в рамках такого употребления она заменено местоимением.

Среди разнообразных употреблений слова *рука* встречается лишь один случай, олицетворяющий постороннего человека. Ср.: *Не потянулись они к чужой руке* (т.е. к постороннему человеку).

Анализ лингвистических трудов, а также тщательное изучение всей совокупности названий частей тела, внутренних органов человека, позволили исследователям сделать

важные выводы в области описания рассматриваемых слов. Этому способствовало и то, что в контексте основных понятий данной проблематики стали рассматриваться такие явления, как кинетическое поведение, соматическое поле, соматическое пространство, соматический культурный код, невербальная семантика и т.д.

В результате глубокого теоретического осмысления соматической лексики в лингвокультурологическом аспекте (на материале современного английского языка) Л.А.Сайфи сделала заключение о том, что «тело, его структура служат не только точкой отчёта, но и универсальным образцом для построения системы понятий как в языке, так и в культуре многих этносов, взаимодействия с такими ключевыми категориями, как пространство, время, природа, социум и др.» (7, с. 9).

Изучение процесса коммуникации показывает, что любое общение представляет собой взаимодействие вербальных (словесных) и невербальных средств, которые относятся к различным знаковым системам. В рамках функционального подхода к невербальным средствам обычно относят паралингвистические компоненты (все дополнительные к языку речевые звуки, жесты, выражения лица (мимику), позы, телодвижения и манеры).

Заслугой Л.А.Сайфи является то, что она предприняла попытку пересмотреть критерии выделения соматической лексики и разработать понятие соматического пространства языка и соотнесённость этого пространства с различными концептосферами. По мнению автора, соматическое пространство «является макроструктурой, выделяемой на основании глобальной семантической категории телесности и образованной совокупностью семантических полей, представляющих данную категорию в лексико-фразеологической системе языка» (7, с. 5).

Исследователи предполагают, что в пределах соматического пространства можно выделить две лексические области. Одна из них связана с обозначением жизнедеятельности человека (передвижение, говорение, дыхание, процесс поглощения пищи и т.д.), другая – с обозначением телесно обусловленных потребностей и нужд и общественных форм их удовлетворения (одежда, косметика, медицина и здравоохранение, спорт, ритуалы и т.д.).

Необходимо иметь в виду также, что подобного рода периферийные средства выполняют роль связующих звеньев между соматическим пространством и другими концептуальными областями (7, с. 10-11).

Более подробный анализ семантического взаимодействия различных разрядов соматической лексики показывает, что «в рамках соматического пространства формируется соматический код культуры, включающий две микросистемы, представленные лексическими единицами отражения семиологически значимых телодвижений, с одной стороны, и «телесными метафорами», с другой» (7, с. 5).

По мнению исследователей, важным существенным фактором характеристики коммуникативного поведения соматизмов является интерпретация их функций в ткани художественного произведения, где обычно содержится много указаний на невербальное поведение персонажей, и поэтому важно распознать за описанием кинемы (движения) передаваемую ею информацию.

Смысловой потенциал многозначного слова адекватно реализуется в разнообразных контекстах его употребления. Именно это обстоятельство позволяет дифференцировать основное, прямое и переносные значения многозначного слова. Контекст является также конкретным выразителем единства содержательной и формальной сторон языка.

Использованная литература

1. Вербицкая Л.А. Роль языка в жизни общества // Русский язык за рубежом. № 5, 2015, с. 10-17.
2. Гурбанлы Г.М. Сравнительное исследование многозначной соматической лексики (на материале русского и азербайджанского языков).АКД. Баку, 2000, 25 с.

3. Костомаров В.Г., Митрофанова О.Д. Методическое руководство для преподавателей русского языка иностранцам. М.: Рус.язык, 1988, 158 с.
4. Леонтьева А.Л. Как мы воспринимаем мир вокруг нас // Русский язык за рубежом. № 2, 2017, с. 160-127.
5. Молдован А.М. Теоретические исследования русского языка на современном этапе // Русский язык за рубежом. № 6, 2017, с. 13-17.
6. Половникова В.И. Лексический аспект в преподавании русского языка как иностранного на продвинутом этапе. М.: Рус.язык, 1982, 104 с.
7. Сайфи Л.А. Концептуализация соматического образа человека в языке и дискурсивных практиках (на материале современного английского языка). АКД. Уфа, 2008, 24 с.
8. Словарь современного русского литературного языка. Т. 12, М.-Л., 1960, с. 1528-1544.
9. Слыхалова Н.Г. Соматические речения со значением эмоций в русском языке (на материале произведений М.Булгакова). АКД. Минск, 2002, 20 с.
10. Токарева И.Ю. Новое в обучении русскому языку: учебный, концептуальный анализ // Русский язык в школе, 2010, № 7, с. 9-11.
11. Verdiyeva Z., Ağayeva F., Ədilov M. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı, 1979.

ÇOXMƏNALI SÖZLƏRİN MƏNA POTENSİALININ REALLAŞDIRILMA İMKANLARI

Xülasə

Məqalədə çoxmənalı sözlərin məna potensialının müxtəlif kontekstlərdə reallaşması problemi araşdırılır. Bununla əlaqədar olaraq *рука* (əl) somatizmin və *материнские руки* (ana əlləri) söz birləşməsinin bədii mətndə və ümumxalq dildə işlənməsinin xüsusiyyətləri təhlil edilir. Çoxmənalı sözlərin müxtəlif kontekstlərdə işlənməsi onların əsas və məcazi mənalarını bir-birindən fərqləndirilməsinə kömək edir.

Açar sözlər: çoxmənalı sözlər, reallaşdırma, kontekst, məcazi, söz birləşmələri

СЕВИНДЖ АББАСГУЛУ ГЫЗЫ МАГЕРРАМОВА

*Доктор филологических наук, профессор
Бакинский Государственный Университет*

ТЕМПОРАЛЬНАЯ СТРУКТУРА ТЕКСТА (РЕТРОСПЕКЦИЯ И ПРОСПЕКЦИЯ)

Как известно, время — обязательный атрибут денотативного пространства текста. В различных системах знаний, накопленных человечеством, имеются самые различные представления о времени: бытовое, научное, грамматическое и т.д. Множественность подходов к пониманию феномена времени детерминирует неоднозначность его толкования.

Время, прежде всего, характеризуется событиями, их развитием, последовательностью. Вследствие этого «оно включает, во-первых, семантику ограниченной длительности, различающей события, семантику меры, временного периода, точек времени. Во-вторых, оно включает семантику неограниченной длительности, семантику текущего времени, временных изменений от прошлого к настоящему и будущему» (1,115).

В настоящей статье на материале конкретных примеров из художественной литературы рассматриваются важные составляющие темпоральной структуры текста - ретроспекция и проспекция.

В качестве основных признаков реального времени принято называть его

одномерность, необратимость, однонаправленность (от прошлого к настоящему и будущему), протяженность (длительность), временной порядок, одновременность /разновременность, кратность (повторяемость)/ однократность. Что же касается художественных текстов, то в них наблюдается, с одной стороны, стремление автора передать жизненный поток событий подобно реальному времени, а с другой - стремление передать существенные свойства времени), изменить его ход, разомкнуть временные границы, прервать однонаправленность времени. В.Б.Шкловский в статье «Новелла тайн» сопоставлял временную последовательность, отражающую реально текущее время, с повествованием, в котором есть тайны, что нередко сопровождается временными перестановками (5).

Мы полагаем, что именно различные временные сдвиги, отклонения, изображение в литературно-художественном тексте нарушений реального хода событий вызывает большой интерес ученых при исследовании временных отношений в тексте.

Конечно, текстовое время является моделью воображаемого мира, в различной степени приближенного к реальному, от которого оно отличается многомерностью, образностью. Каждое художественное произведение имеет собственное время, характеризующее отображаемый в данном произведении мир событий, отношений, эмоций.

«Художественное время - это и репрезентация реального времени в различном объеме, масштабе, с различных точек зрения, и своеобразный аспект художественно изображенной действительности, и конструктивный элемент текста. Сам ход времени в художественном тексте иной, чем в действительности, т.к. автор текста волен в общем потоке изображаемых событий выделять, укрупнять те из них, которые в соответствии с его творческим замыслом являются наиважнейшими, ключевыми, и, наоборот, компрессировать, сжимать события менее важные» (3,5).

Существуют различные языковые способы свертывания событий (актуализации мгновений) или их развертывания, растяжения с максимальной детализацией, конкретизацией всех аспектов изображаемого события. По мнению И.Р.Гальперина, «описываемое явление становится приближенным к наблюдателю (читателю), когда оно выделено. Выделение в тексте осуществляется перерывом в развертывании событий и фиксированием внимания на каком-либо отрезке текста... Континуум в художественном произведении одновременно непрерывен и дискретен. Когда он непрерывен, он рисует действие; когда он дискретен, он выражает состояние или качество» (2,94).

Изображение действий и деятельности - основа временной непрерывности. Однако в художественном тексте наблюдаются временные отклонения, нарушений временного порядка другого рода, так называемые **ахронии**. Они проявляются в двух разновидностях: **ретроспекция**, или возврат к уже обозначенному, изображенному событию, и **проспекция** - т.е. взгляд в будущее. Ретроспекция и проспекция являются важнейшими составляющими темпоральной структуры текста.

Ретроспекция - категория текста, объединяющая формы языкового выражения, относящие читателя к предшествующей содержательной информации. Ретроспекция проявляется двояко:

- когда предшествующая информация уже была изложена в тексте;

- когда предшествующая информация, необходимая для связи событий, сообщается, прерывает поступательное движение текста, т.е. происходит перестановка временных планов повествования. Автор возвращает читателя к уже ранее сообщенным фактам, очевидно, придавая им какое-то значение, привлекая к ним внимание читателя, заставляя его удерживать в памяти отдельные моменты сообщения.

Ретроспекция может быть представлена в двух видах в зависимости от того, какая установка лежит в ее основании:

- восстановить в памяти читателя ранее данные сведения или сообщить ему новые, относящиеся к прошлому и необходимые для понимания путей дальнейшего развертывания повествования;

- дать читателю возможность переосмыслить эти сведения в новых условиях, в другом контексте, например: «Он закрыл глаза и с отчаянной жалостью **вспомнил** Париж, свое окно... **Вспомнил** свой стол с книгами и рукописями... и свой опьяняющий подъем счастья и доброты ко всему... Какую превосходную книгу он **писал тогда** о справедливости, добре и счастье! Он был молод, здоров, богат. Ему хотелось всем обещать молодость, здоровье, богатство... Какой сентиментальный вздор! **Это было весной накануне войны.**

Как хотелось Полю снова поверить в то утро! Но если это счастье растоптано солдатскими сапогами, разорвано снарядами, залито нарывным газом, то что же остается?» (А.Н. Толстой. Древний путь);

Увы! ничто не прочно на земле. Все, что я вам рассказал о житье-бытье моей доброй помещицы, — дело прошедшее; тишина, господствовавшая в ее доме, нарушена навеки. У ней теперь, вот уж более года, живет племянник, художник из Петербурга. Вот как это случилось.

Лет восемь тому назад проживал у Татьяны Борисовны мальчик лет двенадцати, круглый сирота, сын ее покойного брата, Андрюша (И.С. Тургенев. Записки охотника. Татьяна Борисовна и её племянник);

Случилось это со мной уже давно, лет шесть или семь тому назад. Меня тогда только что помолвили за Василия Полякова — помните, такой из себя статный был, кудрявый, еще буфетчиком у матушки у вашей служил? Да вас уже тогда в деревне не было; в Москву уехали учиться. Очень мы с Василием слюбились; из головы он у меня не выходил; а дело было весной (И.С. Тургенев. Записки охотника. Живые мощи);

Небольшой человек посмотрел на всех нас, взглянул в потолок и начал следующим образом:

— **Десять лет тому назад**, милостивые государи мои, я был студентом в Москве. Отец мой, добродетельный степной помещик, отдал меня на руки отставному немецкому профессору, который за сто рублей в месяц взялся меня поить, кормить и наблюдать за моею нравственностью. Этот немец был одарен весьма важной и степенной осанкой; я его сначала порядком побаивался. Но в один прекрасный вечер, возвратившись домой, я с невыразимым умилением увидел своего наставника, восседающего с тремя или четырьмя товарищами за круглым столом, на котором находилось довольное количество пустых бутылок и недопитых стаканов... (И.С. Тургенев. Андрей Колосов);

Расскажите-ка вы нам что-нибудь, полковник,-сказали мы наконец Николаю Ильичу. Полковник улыбнулся, пропустил струю табачного дыма сквозь усы, провел рукою по седым волосам, посмотрел на нас и задумался....

- Ну, слушайте ж,- начал он.- **Дело было в тринадцатом году**, под Данцигом. Я служил тогда в Е - м кирасирском полку и, помнится, только что был произведен в корнеты. Веселое занятие - сраженья, и походы - хорошая вещь, но в осадном корпусе очень скучно было. Сидишь себе, бывало, целый божий день в каком-нибудь ложементе, под палаткой, на грязи или соломе, да играешь в карты с утра до вечера. (И.С. Тургенев. Жид);

«С самого утра меня стала мучить какая-то удивительная тоска. Мне вдруг показалось, что меня все покидают ...(и через 25 предложений) **Я уже сказал**, что меня целые три дня мучило беспокойство, покамест я догадался о причине его» (Ф.М.Достоевский. Белые ночи).

«Карета летела. **Мы сказали уже**, что в голове Марьи Александровны ещё утром в то время, когда она гонялась за князем по городу, блеснула гениальная мысль. Об этой мысли **мы обещали упомянуть** в своем месте. **Но читатель уже знает ее**» (Ф.М. Достоевский. Дядюшкин сон);

«В течении недели после совершения кощунственного и позорного преступления, **о котором читателям уже известно из предыдущей главы - просьбы о добавочной порции**, - Оливер сидел взаперти в темной и пустой комнате, куда его заключили по мудрому и милосердному распоряжению **вышеупомянутого совета**» (Ч.Диккенс. Приключения Оливера Твиста).

Ретроспекция употребляется и в научных текстах: «**Как мы уже указывали**,

существует зависимость семантической интерпретации связного текста от знания о мире, которым располагает получатель текста...» (Ирена Беллерт. Об одном условии связности текста. - В сб.: Новое в зарубежной лингвистике. М., 1978).

«**Как мы видели выше**, сложное действие обычно функционирует как некоторая единица...» (Т. ван Дейк. Вопросы прагматики текста - В сб. Новое в зарубежной лингвистике. М., 1978).

Ретроспекция может быть **субъективно-читательской и объективно-авторской**. Читатель волен мысленно возвращаться к уже прочитанным частям. Когда же в тексте появляются такие слова, как «ему вспомнилось...», «как уже отмечалось выше», «ранее уже упоминалось о том, что...», «читатель помнит, что...», «и опять перед ним проносятся картины прошлого...» и т.д.-перед нами **объективно-авторская** ретроспекция.

Ретроспекция реализуется разными способами, среди которых особое место занимает повтор. Сама ретроспекция - тоже повтор, повтор мысли, который замедляет движение повествования. Она способствует более глубокому пониманию взаимозависимости отдельных частей текста. Читатель хранит в памяти информацию о фактах, характеристиках персонажей, событиях, времени и месте их протекания и вырабатывает свое отношение ко всему содержанию текста.

Субъективно-читательская ретроспекция является важным компонентом сопереживания, ибо читатель всегда подвергает полученную информацию критической оценке.

С точки зрения ретроспекции заслуживают внимания **послесловие, заключение, эпилог**.

Ретроспекция особенно эффективно воспринимается при повторном и многократном прочтении текста. Практически каждый текст в какой-то степени основан на ретроспекции. Последовательное накопление информации невозможно без удержания в памяти информации, полученной ранее. Однако ретроспекция как категория текста предполагает целенаправленное действие со стороны автора, который заставляет читателя вызвать из памяти определенные факты.

Проспекция - категория текста, объединяющая различные языковые формы отношения содержательной информации к тому, о чем будет идти речь в последующих частях текста.

Сигналами протекции являются такие выражения, как: «забегая вперед отметим...», «как будет указано ниже», «подробнее об этом будет говориться в следующей главе», «дальнейшее изложение покажет», «кто бы мог подумать, что через некоторое время...», «никто и не мог подозревать, что спустя пять лет...» и т.д., например: «**А теперь я приступаю к очень важному эпизоду в истории Оливера**, ибо мне **предстоит** поведать о происшествии, которое, хотя и может показаться пустым и незначительным, косвенным образом **повлекло** за собой существенную перемену во всех его делах и видах на будущее» (Ч.Диккенс. Приключения Оливера Твиста);

«Повесть моя **заключает в себе** полную и замечательную историю возвышения, славы и торжественного падения Марьи Александровны и всего ее дома в Мордасове: тема достойная и соблазнительная для писателя. Разумеется, прежде всего нужно объяснить: что удивительного в том, что в город въехал князь К. и остановился у Марьи Александровны, - а для этого нужно сказать несколько слов и о самом Князе К.. **Так и я сделаю... к тому же биография этого лица совершенно необходима и для всего дальнейшего хода нашего рассказа Итак, приступаю**» (Ф. М. Достоевский. Дядюшкин сон);

«Она стояла у окна и задумчиво глядела вдаль. И если бы кто-нибудь сказал ей в эту минуту, что **она больше не увидит** этот прекрасный сад, этот милый сердцу дом, где прошли ее лучшие дни, ее сердце разорвалось бы на части» (А.Я.Бруштейн. Дорога уходит в даль);

«Кто бы мог подумать, что пройдет десять лет, и Симон, милый Симон, **будет убит** на войне, а Сюзи **уйдет в монастырь**. Но это будет через десять лет. Сейчас же они мирно восседали на своей любимой кушетке и мило беседовали о разных пустяках, не подозревая о

том страшном, что им готовит жизнь» (Лео Перутц. Грезы);

Глава первая, **в которой читатель знакомится с главным героем, и узнаёт**, насколько опасным может быть вынесение из снов в реальность различных предметов. Кроме того, **в этой главе начинается Игра**, и главному герою объясняют три Явных Правила.

Алексей — это молодой человек, **о захватывающих приключениях которого в дальнейшем пойдёт в основном речь**. Давайте представим его поближе и опишем (Константин Владимиров. Ржавое оружие судьбы);

Я разделся и упал в постель с головокружением, но уснул сладко и мгновенно, разбитый счастьем и усталостью, совсем не подозревая, **какое великое несчастье ждёт меня впереди, что шутки Сони окажутся не шутками** (И.В.Бунин. Натали);

Он [Воланд] остановил свой взор на верхних этажах, ослепительно отражающих в стеклах изломанное и **навсегда уходящее от Михаила Александровича солнце**, затем перевел его вниз, где стекла начали предвечерне темнеть, чему то - снисходительно усмехнулся, прищурился, руки положил на набалдашник, а подбородок на руки. (М.А.Булгаков. Мастер и Маргарита).

Проспекция широко представлена и в научных текстах, например: «В следующей главе **будут рассмотрены** начальные степени эквивалентности»; «**Следующий вопрос касается** различия сложных действий с одной стороны, и последовательности действий - с другой»; «**в следующей главе будет намечена** возможная классификация пресуппозиций» (из сборника «Новое в зарубежной лингвистике». М., 1993).

Кроме того, названия произведений, а также глав произведений некоторых зарубежных и русских писателей (например: Ч.Диккенса, М.Твена, «Декамерон» Дж.Бокаччо, «История Жиль Блаза из Сантльяны» А.Р. Лесажа, М.Е. Салтыкова – Щедрина «Повесть о том, как один мужик двух генералов прокормил», Н.В.Гоголя «Повесть о том, как поссорился Иван Иванович с Иваном Никифоровичем» и др.) сами по себе носят характер проспекции.

Как видно из вышеприведенных примеров, проспекция - один из приемов повествования, который дает читателю возможность яснее представить себе связь и обусловленность событий и эпизодов. Зная, **что** произойдет в дальнейшем, читатель глубже проникает в содержательную информацию, поскольку настоящее предстает перед ним в несколько ином плане.

Проспекция, как и ретроспекция, может быть объективно-авторской и субъективно-читательской.

Таким образом, текстовое время - это созданная фантазией автора и обусловленная его мировоззрением и творческим замыслом модель воображаемого мира, в разной степени приближенная к реальному миру, «которая отличается многомерностью, объемом и иерархичностью частных темпоральных значений» (4, 62). В художественном тексте воплощаются также и уникальные индивидуально- авторские представления о времени, которые проявляются: 1) в текстовых ахрониях (ретроспекциях и проспекциях); 2) в сжатии (свертывании) и в растягивании (развертывании) времени протекания событий; 3) в дискретности времени. Каждое отдельное литературное произведение имеет собственную темпоральную структуру и уникальные особенности создания образа художественного времени.

Ключевые слова: текст, время, последовательность, ретроспекция, проспекция, темпоральная структура

Использованная литература

1. Бабенко Л.Г., Казарин Ю.В. Лингвистический анализ художественного текста. Учебник. Практикум. М., 2004.
2. Категоризация мира: пространство и время. М., 1997

3. Гальперин И.В. Текст как объект лингвистического исследования. М., 1981
4. Лотман Ю.М. Внутри мыслящих миров: человек - текст - семиосфера - история. М., 1996
5. Шкловский В.Б. Новелла тайн //Хрестоматия по теоретическому литературоведению. Тарту, 1976

MƏTNİN TEMPORAL QURULUŞU (RETROSPEKSİYA VƏ PROSPEKSİYA)

Xülasə

Məqalədə zaman müxtəlif aspektlərdən tədqiq olunur, mətn daxilindəki ayn-ayn cümlələrdə, bu cümlələrin qarşılıqlı əlaqəsində təzahür edən zaman anlayışı konkret misallar əsasında təhlil olunur, qrammatik və obyektiv zaman, obyektiv zaman və müəllifin mətndə nəzərdə tutduğu zamanın fərqli cəhətləri araşdırılır və belə bir nəticə hasil olur ki, çox vaxt mətndəki komponentlərdə olan zaman ardıcılığı ilə gerçəklikdəki zaman ardıcılığı eyniləşmir.

Bu işə müəllifin təsvir etdiyi hadisələrə müxtəlif zaman prizmalarından baxması ilə əlaqədardır.

Açar sözlər: mətn, zaman, ardıcılıq, retrospeksiya, prospeksiya, temporal quruluş

YADİGAR VƏLİ oğlu ƏLİYEV

*Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor əvəzi
Gəncə Dövlət Universiteti*

QƏDİM TÜRK RUNİK YAZILI ABİDƏLƏRİNDƏ SİFƏT

Qədim türk yazılı abidələrinin dilində sifətlər həm morfoloji, həm də leksik-semantik funksionallığı ilə seçilir. Sifət rəng mənasından uzaqlaşaraq məcaziləşir, yeni anlam ifadə edir: kara türqis bodun “yoxsul türqis xalqı” (kara “qara” sifəti, Kültigin şərəfinə ab., şərq tərəf, 38-ci xətt), kara bodun “qara camaat” (kara “aşağı təbəqə, yoxsul”, Moyun Çor ab., şərq tərəf, 17-ci xətt). Əlamət bildirən sifət məcaziləşir: kalın yağı “sıx, çoxlu düşmən” (kalın “sıx, qalın” mənasında, I Altınkök abidəsi, 8-ci xətt). Rəng bildirən sifət sabitləşmiş ifadə yaradır: kök teŋri “müqəddəs göylər” (kök “mavi” mənasında, II Elegest ab., 1). Keyfiyyət bildirən sifət məcaziləşir: ağır çoluğun “böyük ailəsi ilə” (ağır sifəti “böyük” mənasında, Kül Çor ab., Qərb tərəf, 5).

İsimləşmiş sifət yeni lüğəvi vahid kimi çıxış edir. Ak sözü “ağ” mənasını bildirən sifət olduğu halda, runik mətnlərdə ismə aid hal şəkilçilərini qəbul edə bilir və ayrıca isim kimi işlənməli olur. Kültigin alp Şalçı akın binip... (rəng bildirən ak “ağ” isimləşmiş sifəti “at” mənasını bildirir; “Kültigin Alp Şalçının atını minib”, KltŞm.3). Azman akıŋ binip (ak “at”; Azman atı minib, KltŞm.5). Edgügə bögmədim (edgü “yaşxı”; Yaşxıdan doymadım – Beqre abidəsi, 2). Bengümin ti[kdi] (“Əbədi daşımı tikdi”, VIII Çaxöl abidəsi,1; “əbədi” mənasında bengü sifəti abidələrdə taş ismi ilə işlənir: bengü taş).

Sadə sifətlər xüsusi ismin tərkib hissəsi kimi çıxış edir:

Yaş Akbaş (ak “ağ”; “gənc Ağbaş”, Arxan abidəsi).

Karakum (kara “qara”; “Qaraqum”, Tonyukuk şərəfinə abidə, I daş, Qərb tərəf, 7-ci x.).

Alp Turan (alp “igid”; şəxs adı, I Barlık abidəsi).

Ərən Uluğ (uluğ “böyük”; şəxs adı, II Altınkök abidəsi).

Kara Yaş (kara “qara”, yaş “gənc”; şəxs adı, I Kara Bulun abidəsi, 3-cü xətt).

Kara Çor (kara “qara”; şəxs adı, I Talas abidəsi,2-ci xətt).

Kutluğ Öz (burada düzəltmə sifət xüsusi ismin tərkibində çıxış edir; kutluğ “xoşbəxt”, IX Talas ab.,1).

Əlamət bildirən düzəltmə sifət ismin qrammatik hal şəkilçisi – -ka yönük hal əlaməti ilə işlənir. Eki bağlığa bəyimə (“iki tayfalı bəyimə”; İyme abidəsi,1-ci xətt).

Adlardan düzələn sifətlər abidələrin dilində çoxluq təşkil edir.

-lğ, -luğ, -lik, -lük şəkilçiləri ilə düzələn sifətlər daha çox müşahidə olunur: kağanlıq bodun (kağanlıq; “xaqanlı/xaqanı olan xalq”, KltŞ. 9), kırğaqlıq kutay (kırğaqlıq; “kəsilməmiş/qırağı olan ipək”, Bilgə kağan şərafinə abidə, şimal tərəf, 11-ci x.), üç tuğlıq türk bodun (üç tuğlıq; “üç bayraqlı türk xalqı”, MçŞm.8), munluq (“dərqli”, Irkbitig abidəsi, XXII xətt), kutluq (“xoşbəxt”, Irkb.XXIII), küçlig alp kağan (küçlig; “güclü igid xaqan”, Ongin abidəsi,sağ tərəf, 12-ci x.), bəqlik urı oğlın (bəqlik; “bəy nəsilli oğlanların”, KltŞ.7), illig bodun (illig; “eli/dövləti olan xalq”, KltŞ.9), əkinlig isiqti (əkinlig; “əkinlik taxıl”, BxŞm.11), özlük at (özlük; “minik atı”, Irkb. XVII), külig kağan (külig; “səs” mənasında kü sözündən düzəlmişdir. “məşhur xaqan”, KltŞ.4), altun kanatlıq (kanatlıq; “altun qanadlı”, Irkb.3), kedimlig at (kedimlig; “geyimli at”, KltŞ.33). Orxon-Yenisey abidələrinin dilində olduqca intensiv işlənən şəkilçiyə orta türk dövrü abidələrində də tez-tez təsadüf edilir. Erik irini yağlıq, Ermegü başı kanlıq (“Divani-lüğət-it türk”; 6, s. 70;Çalışanın dodağı yağlı, ərinənin başı qanlı). Biliklig kişi kop bilür iş ödün (“Atəbətül-həqaiq”; 4, s. 14-51; Bilikli adam hər işin vaxtını bilər).

A.Kononov yazır ki, sondakı samitin düşməsi ilə şəkilçi müasir oğuz qrupu türk dillərində sifət düzəldən -lı, -li, -lu, -lü formantına çevrilmişdir (7, s. 106).

-sız, -siz: biligsiz kağan (“biliksiz xaqan”, KltŞ.5), içrə aşsız, taşa tonsız bodun (“içi/qarnı yeməksiz, çölu/üstü paltarsız xalq”, KltŞ.26), ögsiz ak (“yetim ağ at”; hərfən “anasız”, KltŞm.9), oksız kök türk (“oxsuz/bölgüsüz göy türk”, KltŞ.3);

-dakı, -dəki, -təki, -taku: köñültəki sabım (“ürəyimdəki sözüm”, KltC.12), tört bulundakı bodun (“dörd tərəfdəki xalq”, KltŞ.29-30), künbatsıkdakı bodun (“qərbdəki xalq”, KltŞm.12), teñridəki kün, yerdəki elim (“göydəki gün, yerdəki elim”, III Barlık, 3), manıstantaku kiçik dintar (“məbəddəki kiçik dindar”, Irkb. LXV);

-ğı, -ki şəkilçiləri ilə düzəlmiş sifətlərə çox az təsadüf edilir. Tabğaçğı bəqlər (“tabğaç bəyləri”, KltŞ.7), içrəki bədizçi (“saray naxışçısı”; KltC.12. Söz hərfən “içəriki” mənasını bildirsə də, semantik tutumu “saray” mənasına uyğun gəlir). İçrəki sözü başqa bir mətndə isimləşərək “məmur” anlamını ifadə edir: Küç Kıyağan içrəki (içrəki “saray işlərini idarə edən”, Ottuk Taş abidəsi).

-lək şəkilçisi yalnız öz təyini əvəzliyinə qoşulur. Özlək at (“cins at”, BxC.12).

Feildən düzələn sifətlər kəmiyyətə çox azdır.

-gə şəkilçisi bilgə sözünün tərkibində müşahidə olunur: bilgə kağan (“müdrək xaqan”, KltC.1; 5, s. 30). Dosent G.Vəliyeva şəkilçinin qeyri-məhsuldar olduğunu və abidələrin dilində keyfiyyət bildirən sifətlər əmələ gətirdiyini qeyd edir: bilgə “bilici”, ögə “ağıllı, düşüncəli” (3, s. 98).

-ig, -uk: bitig taş (“yazılı daş”, KltŞm.13), bödük (“böyük”, Ong. ön, 6);

-ağan şəkilçisinə xüsusi ismin tərkibində təsadüf edilir: Kapağan kağan (Kapağan “zəbt edən, alan”, Ton. I daş, Ş.51).

Sifətin dərəcə kateqoriyası əlamətin azlığını, çoxluğunu və xüsusilə çoxluğunu bildirən formaları əhatə edir. Dərəcə xüsusiyyətlərinin ifadəsində morfoloji üsul kəmiyyətə azlıq təşkil edir (1, s. 89). Azaltma dərəcəsini -sırak şəkilçisi əmələ gətirir: aksırak “ağımtıl” (Aksırak ordu örgin anta ititdim “Ağımtıl ordu düşərgəsini orada yerləşdirdim”, MçŞm.20). -sırak morfeminin geneoloji baxımdan sifətdüzəldən -sız, feilə aid -sıra, habelə -ırak, -rak əlamətləri ilə yaxınlığı mümkündür. Təsadüfi deyil ki, birinci iki əlamət yoxluq məzmununu ifadə etdiyi kimi, -ırak, -irek şəkilçisi də müasir türk dillərində keyfiyyət və əlamətin dolğun olmadığını, zəifliyini göstərir.-sığ şəkilçisi də həmin funksiyaları yerinə yetirir: kızılısığ sub (“qırmızıtəhər su”, Turfan, 15-16).

Türk run yazılarında çoxaltma dərəcəsini sifətdən əvvəl işlənən ayıq sözü əmələ gətirir. “Irk bitig” abidəsi üçün bu xüsusiyyət daha səciyyəvidir (1, s. 89). Ança bilin ayıq edgü ol (“Onu bilin, yaman/çox yaxşıdır o”, Irkb. XI). Ayıq yablak ol (“Yaman/çox pisdir o”, Irkb. XXII). Orta əsrlər türk yazılı abidələrində də bəzən ayıq sözü (“pis, yaxşı olmayan” mənasında) sifətdən qabaq işlənərək çoxaltma dərəcəsinin ifadəsinə və yaxud ən azı əlamətin adi haldan fərqli səviyyədə olduğunu bildirməyə xidmət edir. “Divani-lüğət-it türk”də: Ayıq edgü “nə yaxşı / necə gözəl / çox yaxşı”. Ayıq yawuz neq “çox pis şey” (6, s. 84).

Yaxın mənalı sifətlərin yanaşı işlənməsi şiddətləndirmə məzmununu ifadə edir. İçrə aşız, taşra tonsız yabız, yablak bodunka üzə olurtım (yabız, yablak – KltŞ. 26; Qarnı yeməksiz, üstü geyimsiz, pis vəziyyətdə olan bir xalqın üzərində xaqan oldum; 2, s. 80).

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Əliyev Y.V. Qədim türk (runik) yazılı abidələrinin dili: dərs vəsaiti. Bakı, Nurlan, 2004
2. Rəcəbov Ə., Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı: Yazıçı, 1993
3. Vəliyeva G. Qədim türk dili. Dərs vəsaiti. Bakı: “Elm və təhsil”, 2013
4. Yüqnəki Ə. Atəbətül-Həqaiq. A nüsxəsi// Qədim türk abidələrinə aid materiallar. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1993

Türk dilində

5. Alyılmaz C. Orhun yazıtlarının bugünkü durumu. Ankara: Kurmay yayınları. 2005
6. Divanü-lüğət-it türk tercümesi, cilt I, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1985

Rus dilində

7. Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв. Ленинград: Наука, 1980

XÜLASƏ

Qədim türk yazılı abidələrinin dilində sifətlər morfoloji və leksik-semantik funksionallığı ilə seçilir. Sifət rəng, əlamət, keyfiyyət mənalardan uzaqlaşaraq məcaziləşir: kara bodun “qara camaat”, kalın yağı “çoxlu düşmən”, ağır çoluğun “böyük ailəsi ilə” (ağır “böyük” mənasında). Rəng bildirən sifət sabitləşmiş ifadə yaradır: kök teñri “müqəddəs göylər”. İsimləşmiş sifət yeni söz kimi çıxış edir. Sadə sifətlər xüsusi ismin tərkib hissəsi olur: Karakum, Alp Turan. Adlardan düzələn sifətlər abidələrin dilində çoxluq təşkil edir. Feildən düzələn sifətlər kəmiyyətə çox azdır. Dərəcə xüsusiyyətlərinin ifadəsində morfoloji üsul kəmiyyətə azlıq təşkil edir.

Açar sözlər: qədim türk, sifət, məna, dərəcə, morfem

NABAT BEYDULLA qızı CƏFƏROVA

*Pedaqogika üzrə elmlər doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti*

ORFOQRAFİYANIN MORFOLOGİYA İLƏ İNTEQRASIYASINA DAİR

Müasir dövrümüzdə dünya yeni “inteqrasiya dalğası”nı yaşayır. Bu inteqrasiyanın əsas məqsədi isə cəmiyyətin öz gələcəyini təmin etmək üçün yeni nəslin daha yüksək səviyyədə hazırlığına nail olmaqdan ibarətdir. İnteqrasiya təhsil islahatının əsas prinsiplərindən biri olub, təbii əlaqələr şəraitində ümumiləşdirilmiş biliklərin verilməsi üçün əlverişli şərait yaradır[2, s.3].

İnteqrasiya latın dilində “integer” – bütöv, bütövləşmə, deməkdir, əslində sözün etimologiyası inteqrasiyanın məzmun və missiyasını daha aydın ifadə edir. “Integer” sözündən yaranan “integratio” sözü də latın dilində “bərpa”, “tam”, “tamamlanan” mənasını verir.

Belə deyə bilərik ki, inteqrasiya təhsilin həm strategiyası və həm də son nəticəsidir. Təbiətin və cəmiyyətin inkişafı haqqında tam və ya bütöv biliklərin verilməsi müasir məktəbin prioritet vəzifələrindən biridir.

Orfoqrafiyanın morfolojiya ilə inteqrasiyası da məhz biliklərin tamlığının dərk olunmasını, onların bir-biri ilə əlaqələndirilməsi zərurətini diktə edir. Orfoqrafiya, yazı qaydaları (q.yun. ὀρθογραφία, ὀρθός – “düzgün” və γράφω – “yazıram”) -yazıda nitqin qrammatik formaları və sözlərin həmahəng ifadəsidir. Həmçinin, bu həmahəngliyi təmin edən qaydalar toplusudur və bununla məşğul olan dilçiliyin sahəsidir[12].

Orfoqrafiyanın başlıca prinsiplərindən biri də morfoloji prinsipdir. Bu prinsipi yazıda tətbiq

etməyi şagirdlərə öyrətməklə, sözləri kök və şəkilçilərə ayırmaq, sözün morfoloji tərkibini onlara yaxşı mənimsətmək olar. Belə ki, Azərbaycan dilinin orfoqrafiyası üzrə verilən biliklər–şagirdlərə qrammatik qanunlar əsasında yazı qaydalarını öyrətmək, onların yazılı nitqini inkişaf etdirmək kimi praktik məqsəd kəsb edir. Savadlı yazı, xüsusilə morfoloji prinsip əsasən sözlərin düzgün yazılması şagirddən bu qaydaları yaxşı bilməyi, onu tez və düzgün tətbiq etməyi tələb edir.

Orfoqrafiyanın tədrisi orfoepiya, leksikologiya, morfolojiya ilə əlaqələndirilir, sintaksisin tədrisi üçün zəmin hazırlanır. Azərbaycan dili bölmələrinin inteqrasiyası dedikdə, hər bir bölmə üzrə keçmiş bilik və bacarıqlar yada salınmalı və yeni biliklərin verilməsi prosesində şüurlu surətdə möhkəmləndirilməlidir. Belə ki, orfoepiya və orfoqrafiya ilə bağlı məlumatlar verildikən, praktik işlər aparılarkən fonetikaya istinad olunmalıdır. Şözlərdə səstərtim, səsdüşümü, səsdəyişməsi hadisələrini-fonetik hadisə və qanunları yada salmadan orfoqrafiya və orfoepiya üzrə biliklərə yiyələnmək və onların morfolojiya ilə inteqrasiyasını təşkil etmək mümkün deyildir. Həmçinin qrammatik biliklərə yiyələnmədən düzgün yazı qaydalarına müvəffəq olmaq çətinləşər. Metodistlərdən: D.İ.Tixomirov və A.M.Peşkovski, N.S.Rojdestvenski düzgün yazmağı öyrənməkdə qrammatikanı əvəzsiz şərt hesab edirdilər.

Professor Ə.Əfəndizadə Azərbaycan dili orfoqrafiyasının qrammatika ilə əlaqəli tədrisinə dair başlıca amilləri aşağıdakı kimi izah etmişdir:

1. Düzgün yazı qaydalarının bir çoxu məhz qrammatikanın öyrədilməsi ilə qarşılıqlı olaraq mənimsədir. Məsələn, şagirdlər ismin hallanmasını (eləcə də əvəzliyin, sayın və s. isim kimi hallanmasını), yaxud feilin zaman və şəxsə görə dəyişməsinə öyrənməklə, eyni zamanda həmin qrammatik kateqoriyalarla əlaqədar şəkilçilərin düzgün yazılış qaydalarını da mənimsəyirlər.

2. Bir sıra orfoqrafik qaydaların dərk olunması prosesini qüvvətləndirməkdə, həmin qaydalar üzərində işin normal təşkilinə nail olmaqda qrammatika özünü vacib elementlərdən biri kimi göstərir.

Məlum olduğu üzrə, çoxaltma dərəcəsinə işlənən bir sıra sifətlərin yazılışında şagirdlər tez-tez səhvə yol verirlər: gömgöy, bomboş, tərtemiz və s. formaları mürəkkəb sözlər kimi defislə yazırlar (göm-göy, düm-düz, bom-boş, tər-təmiz). Bunun əsas səbəbi ondan irəli gəlir ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz sifətlərin yazılışı kağız-kuğuz, şey-mey, çör-çöp və s. kimi mürəkkəb isimlərin orfoqrafiyası ilə qarışdırılır. Demək, qrammatikaya əsaslanmadan bu iki orfoqrafik hadisənin mahiyyətini və fərqli cəhətlərini dərk etdirmək nəinki çətin, hətta mümkün deyil desək, səhv etmərik.

3. Nəhayət, nəzərə almaq lazımdır ki, orfoqrafik qaydaların bir çoxu dilimizin qrammatik quruluşunun müəyyən xüsusiyyətlərinə istinad edir [5, 132-133].

Şagirdlər qrammatik qaydaları şüurlu olaraq mənimsədikdən sonra hər bir sözün nə üçün başqa cür deyil, belə yazıldığını başa düşür və öyrəndiyi hər bir qaydanı onlarla başqa sözlərə də tətbiq edirlər. Məhz bu, qrammatik məlumatın orfoqrafiya üçün nə dərəcədə əhəmiyyət kəsb etdiyini aydın göstərir.

K.D.Uşinski yazırdı: “Savadlılıq üçün insanın qrammatik qaydaları bilməsi kifayət deyil, o qaydaları ani bir tərzdə icra etməyə adət etməsi də lazımdır. Adətlər, xüsusən belə xırda və mürəkkəb adətlər ancaq ən erkən yaşlarda müvəffəqiyyətlə əldə edilir və kök salır” [9, 204].

Orfoqrafiyanın tədrisində fonetika, orfoepiya, leksika, morfolojiya, sintaksis və üslubiyyatın inteqrasiyasının yaradılmaması bu vaxtadək ciddi nöqsan olaraq qalmaqdadır. İbtidai siniflərdə imla, ifadə, inşa, esse yazılarda müxtəlif növ orfoqrafik-morfoloji səhvlərə yol verilir. Belə səhvlərə sözlərin sətirdən-sətrə kök və şəkilçiyə görə keçirilməsi, bir çox düzəltmə və mürəkkəb isim, sifət, say, feil və başqa nitq hissələrinin orfoqrafiyasına aid kobud orfoqrafik səhvlər və s. daxildir. Morfoloji səhvlərin aradan qaldırılmasında daha çox orfoqrafik və morfoloji qaydaları bilməyə, onları tez və düzgün tətbiq etməyə, ümumiləşdirməyə, orfoqrafik və morfoloji təhlilə, sözlərin məna təhlilini aparmağa, tutuşdurma və müqayisələrə və s. əsaslanmaq lazım gəlir. Bu yolları daha konkret şəkildə göstərə bilərik:

1. Orfoqrafiyanın tədrisində sözlərin fonetik təhlilindən yeri gəldikcə bütün siniflərdə istifadə etmək lazımdır.

2. Müəllim şagirdlərin nitqində rast gəldiyi orfoqrafik səhvləri diqqətlə hesaba almalı,

qruplaşdırılmalı, onların xarakteri ilə tanış olmalı, hər bir mövzunu keçərkən şagirdlərə hansı səhvlərin aradan qaldırılması üzrə çalışmalar verəcəyini müəyyənləşdirməli, şagirdlərin bilik səviyyəsinə uyğun misallar seçməlidir.

3. Məndən eyniköklü sözlərin seçilməsi və bu məqsədlə xüsusi cədvəllərdən istifadə edilməsi. Bu zaman şagirdlər səhv yazdıqları sözü eyniköklü, lakin düzgün işlətdikləri başqa sözlərlə yoxlayır, onlardakı oxşar cəhətləri öyrənir və eyniköklü başqa sözlər tapırlar. Bu assosiasiya orfoqrafik səhvlərin aradan qaldırılmasına da kömək edir.

4. Hər bir qrammatik qayda ilə əlaqədar şagirdlərin düzgün yaza bilməyəcəkləri güman edilən sözlərin orfoqrafik-orfoepik cədvəlini hazırlayıb divardan asmaq və onun üzərində çalışmalar aparmaq faydalıdır.

5. Müəyyən qrammatik qaydanın tətbiqi ilə əlaqədar nitq inkişafı dərslərində, yazı işlərinin təhlili zamanı orfoqrafik - qrammatik təhlilə geniş yer vermək zəruridir.

6. Şagirdlərin orfoqrafiyaya, qrammatikaya aid bilikləri möhkəm və şüurlu öyrənmələrinə, onlara aid müstəqil misal tapa bilmələrinə, yazı zamanı bu qaydalardan cəld və asanlıqla istifadə edə bilmələrinə nail olmaq lazımdır.

Orfoqrafik-morfoloji çalışmalardan orfoqrafiyaya aid bütün mövzuların tədrisində istifadə etmək olar, çünki orfoqrafiyaya aid hər bir dərstdə morfologiya ilə inteqrasiya imkanları vardır.

Belə ki, “Sözün tərkibi” mövzusunun keçərkən bir cür, iki cür, dörd cür yazılan şəkildə, mürəkkəb sözlərə aid biliklərin mənimsədilməsi prosesində morfoloji-orfoqrafik çalışmalara geniş yer vermək lazımdır.

“Sözün tərkibi” mövzusunun tədrisilə əlaqədar başlanan iş sonralar ayrı-ayrı nitq hissələrinin tədrisində daha da genişləndirilir. Müəllim “Sözün tərkibi” mövzusunun keçərkən şagirdlərə kök, şəkildə, şəkildənin növləri haqqında geniş məlumat verir və sözün quruluşuna görə təhlili üzrə iş aparmaqla, şagirdlərdə verilmiş sözün hansı nitq hissəsinə aid olduğunu bilmək vərdişi yaradır. O, leksik, morfoloji və sintaktik yolla söz yaradıcılığını izah edərkən elə misallar üzərində iş aparmalıdır ki, bunlar bir tərəfdən şagirdlərin lüğət ehtiyatını zənginləşdirsin, digər tərəfdən onlarda düzgün orfoqrafik vərdişlər yaratsın.

Müşahidələr göstərir ki, söz yaradıcılığı üzrə düzgün iş aparılmadıqda şagirdlər bir sıra kobud orfoqrafik səhvlərə yol verirlər. Məsələn, sözləri sətirdən-sətrə hecalarla deyil, kök və şəkildə görə keçirirlər. Məsələn, qır-ıntı, yığ-ıntı, gey-indi, otur-du, yat-aq, sağ-ıç, sür-ücü və s.

Şagirdlər nəinki düzəltmə sözləri və sözdəyişdirici şəkildə olan sadə sözləri, hətta bir sıra mürəkkəb sözləri də sətirdən-sətrə keçirərkən kobud səhvlər buraxırlar. Məsələn, daşyon-an, vintbur-an, günəbax-an və s.

Sözlərin kök və şəkildə ayrılmasına aid orfoqrafik-morfoloji çalışmalar, söz köklərinin (nitq hissələrinin) və şəkildələrin təbiətinin öyrənilməsinə asanlaşdırır. Prof. S.Cəfərov yazırdı: “Azərbaycan dilinin şəkildələr sistemi olduqca zəngin və rəngarəng xüsusiyyətlərə malikdir”, “şəkildələr bir tərəfdən dilimizin söz yaradıcılığı prosesini təmin edir, digər tərəfdən isə onun qrammatik sistemində daxil olan qayda və qanunların formal əlamətləri kimi çıxış edir” [1 **Ошибка! Источник ссылки не найден.**, 86].

Metodik ədəbiyyatda orfoqrafiya ilə morfologiyanın əlaqəli tədrisində dair tədqiqat aparmış müəlliflərdən Ə.Əfəndizadə [5], M.Həsənov [70], H.Hüseynov [100] və b. bəzi şəkildələrin yazılışında qarşıya çıxan çətinliklərdən və onların aradan qaldırılması yollarından bəhs etmişlər.

Prof.Ə.Əfəndizadə yazırdı: “...Şəkildələrin yazılışı haqqında şagirdlərdə düzgün təsəvvür yaratmaq üçün təlim prosesində onların diqqətini aşağıdakı iki cəhətə xüsusi olaraq cəlb etmək lazımdır.

1. Şəkildələrin yazılış variantları yalnız onların tərkibindəki saitlərə görə müəyyən edilir; çünki həmin variantların meydana gəlməsi məhz saitlərin ahəngindən irəli gəlir.

2. Saitlə bitən sözlərə saitlə başlanan şəkildələr artırıldıqda iki sait arasına bir bitişdirici samit əlavə olunur. Azərbaycan dilində belə bitişdirici samitlər üçdür: n, y, s. ...n, y, s samitləri, əslində, şəkildələrin fonetik tərkibinə daxil olmayıb, bitişdiricilik vəzifəsi daşıyır.

...Beləliklə, aydın olur ki, şəkildələrin şəkildə çoxvariantlılığı yalnız bir ümumi prinsipə – saitlərin ahəngi qanununa tabe olması prinsipinə görə müəyyən edilir” [50, 145-146].

Orfoqrafik qaydaların morfoloji anlayışların mənimsənilməsi ilə əlaqələndirilməsi şagirdlərin düzgün və savadlı yazı vərdişlərinə yiyələnməsinə səbəb olur. Sözlün tərkibinə görə təhlili sözdə orfoqramların düzgün yazılış qaydasını mənimsəməyə imkan verir. İbtidai siniflərdə sözlərin nitq hissələrinə görə müəyyənləşməsi, cümlədə işlədilməsi, cümlə üzvü kimi funksiyası müvafiq çalışmalar, iş vərəqləri, testlər vasitəsilə öyrədilir. Belə iş növləri aşağıdakı tapşırıqların yerinə yetirilməsi tələbini qarşıya qoyur:

- 1) sözlün tərkibinə görə təhlili;
- 2) sözlün tərkibində çətin orfoqramların müəyyənləşdirilməsi;
- 3) sözlərin nitq hissələrinə görə qruplaşması;
- 4) cümlələrin qurulması və cümlə üzvünə görə təhlil.

İbtidai sinif şagirdləri bəzən sözlərin quruluşunu yaxşı bilmədikləri üçün yazıda çox zaman hərf buraxırlar. Məsələn: geyndi, sıçrayış, yuxardakı, aşağıdakı və s.

Belə səhvləri aradan qaldırmaq üçün həmin sözləri kök və şəkilçiyə ayırmaqla (gey-mək, sıçra-maq, yuxarı, aşağı - kök; - in, - di, - ı, - dakı şəkilçidir) buraxılmış həflərə aid səhvləri şagirdlərin özlərinə tapdırmaq olar.

Sözlün tərkibi, kök və şəkilçinin tədrisi ilə əlaqədar aşağıdakı şəkildə morfoloji-orfoqrafik çalışmalar aparmaq olar:

1. -la, -lə, -lıq, -lik, -luq, -lük, -çı, -çi, -çu, -çü şəkilçiləri vasitəsilə yeni sözlər düzəldin, şəkilçilərin altından xətt çəkin.

Nümunə: başla, dişlə.

2. -lar (-lər), -da (-də), -dan (-dən), -acaq (-əcək), -ar (-ər), -ma (-mə), -maq (-mək) şəkilçilərini sözlərə artırmaqla, bunların hərəsinə aid bir misal yazın. Həmin şəkilçilərin neçə cür yazıldığını izah edin.

Nümunə: alma-almalar, şagird-şagirdlər.

3. -lı, -li, -lu, -lü, -sız, -siz, -suz, -süz, -laş, -ləş şəkilçiləri vasitəsilə yeni sözlər düzəldin. Söz köklərinin altından xətt çəkin.

Nümunə: daşlı, dilli.

4. Kitab, qələm, yaz, bina, məktəb sözlərinə mümkün olan dörd cür yazılan sözdəyişdirici şəkilçi artırıb yazın.

Nümunə: kitab-kitabın, kitabı, kitabım, kitabımız.

Şagirdlər həmçinin bitişik yazılan bir sıra mürəkkəb sözlərin orfoqrafiyasında səhvlərə yol verirlər. Belə ki, həmin sözləri bitişik yazmaq əvəzinə ayrı yazırlar, məsələn, radio qəbul edici, toz soran, qara toyuq, iki mərtəbəli, əl üstü, dost yana, bir başa, ayaq qabı, üç bucaqlı, Murad əli, toxum səpən, paltar asan və s. Belə mürəkkəb sözlərin orfoqrafiyasına aid səhvləri aradan qaldırmaq üçün onların əmələ gəlməsi, tərəflərin mənaca bir-birinə bağlanması, iki və ya üç sözlün birləşərək bir məna bildirməsi, birinci tərəfin öz vurğusunu itirməsi və hər bir bitişik yazılan mürəkkəb sözün bir vurğu ilə deyilməsi, ayrı yazılan mürəkkəb sözün isə tərəflərinin müstəqil vurğu ilə deyilməsinə aid müqayisə xarakterli şifahi və yazılı çalışmalar üzərində iş aparılmalıdır.

Orfoqrafiyanın morfolojiya ilə inteqrasiyası mühüm təlim əhəmiyyətli prinsipdir. Təlimin bu istiqamətdə qurulması şagirdlərin morfoloji və orfoqrafik bilik və bacarıqlarının artmasına səbəb olur.

Nitq hissələrinin tədrisi prosesində aparılan orfoqrafik işlər şagirdlərin morfolojiyadan əldə etdikləri bilikləri möhkəmləndirməklə bərabər, onların orfoqrafik vərdişlərini də inkişaf etdirir. Şagirdlər bu cür çalışmalar üzərində işləyərkən həm morfolojiyadan əldə etdikləri bilikləri tətbiq etməyə imkan tapır, həm də üzərində əməliyyat apardıqları sözlərin morfoloji xüsusiyyətlərini öyrənməklə yanaşı, onların yazılışına aid müəyyən vərdişlər qazanırlar. İsimin tədrisi prosesində xüsusi və ümumi isimlər, mürəkkəb isimlər, mürəkkəb xüsusi isimlərin öyrədilməsi, ismin hallanması, q-nin ğ-ya, k-nin y-ya keçməsi və s. orfoqrafiya ilə əlaqələndirilməlidir.

"Sifət" mövzusu ilə əlaqədar mürəkkəb sifətlər, sifətin dərəcələri, mürəkkəb saylar, saylarla sıralama qaydaları, mürəkkəb feillər, məsdərin hallanması, köməkçi feil hissələri, mürəkkəb zərflər, şəxs əvəzliliklərinin hallanması və cəmlənməsi, köməkçi nitq hissələrinin tədrisi ilə bağlı orfoqrafik işlərin aparılması, morfolojiya və orfoqrafiyanın əlaqələndirilməsi labüddür. Şübhəsiz, bunların

hamısı ibtidai sinifdə öyrədilmir, lakin ibtidai siniflərdə morfologiyanın tədrisi hər zaman dilin digər sahələri ilə, o cümlədən orfoqrafiya ilə sıx əlaqəli şəkildə həyata keçirilməlidir. Belə ki, xüsusi və ümumi isimləri keçərkən həmin bölmə üzrə olan sırf orfoqrafik hadisələrdən başqa ümumi isimlərin xüsusi isimlərə çevrilməsi (məsələn, Xallı, Alagöz, Məstan və s.) misallarla şagirdlərə çatdırılmalıdır. Xüsusi isimlərdən ümumi isimlərin düzəldilməsi hadisəsinə də diqqət etmək lazımdır: Lalə - lalə, Nərgiz - nərgiz və s.

Bununla əlaqədar olaraq, həmin isimlərin bir halda böyük, digər halda kiçik hərflə yazılmasının səbəbini şagirdlərə izah etməklə, verilmiş bilikləri möhkəmləndirmək üçün müntəzəm iş aparılmalıdır.

Üçüncü sinif şagirdləri xüsusi isimlər və onların orfoqrafiyası ilə tanış olarkən aparılan yoxlama yazıların təhlili göstərdi ki, Üçüncü sinif şagirdləri xüsusi isimləri fərqləndirə bilir, bu cür isimlərin xüsusi ad bildirdiyini göstərir və böyük hərflə yazırlar. Tək-tək hallarda şagirdlər xüsusi isimləri kiçik hərflə yazırlar. Bunu ən çox həm xüsusi, həm də ümumi isim kimi işlənən sözlərin yazılışında müşahidə etmək olur: məsələn, yazı işlərini nəzərdən keçirərkən bəzi şagirdlərin: Lalə, Kəklik kimi qız adlarını kiçik hərflə yazdıqlarını müşahidə etdik. Həmin şagirdlərlə müsahibə zamanı məlum oldu ki, onlar bu sözləri adam adı kimi dərk etməmiş, ona görə də kiçik hərflə yazmışlar.

Şagirdlərin yazılarında xüsusi isimlərdən düzəldilən ümumi isimləri böyük hərflə yazmaq hallarına da rast gəlinir. Müşahidələr göstərir ki, bəzi şagirdlər bu cür sözlərdəki ümumiliyi müəyyənləşdirə bilmirlər. Onlar bu cür sözləri eyniköklü söz kimi deyil, eyni söz kimi anlayır və böyük hərflə başlayırlar. Adətən, xüsusi və ümumi isimləri fərqləndirə bilmək şagirdlərin zəruri biliyə yiyələndiklərini, bu sahədə düzgün anlayışa malik olduqlarını göstərir. Formaca oxşar bu cür sözləri fərqləndirən şagirdlər düzgün qrammatik ümumiləşdirməyə yiyələndiklərini büruzə verirlər.

Təcrübə göstərir ki, müəllimlər çox vaxt praktik əhəmiyyətə malik olan belə məsələlərə fikir vermir, belə sözləri müqayisəli şəkildə təhlil etdirmirlər. Dərslərdə də həmin məsələ kifayət qədər nəzərə alınmamışdır. Çalışmalarda belə sözləri fərqləndirməyə yol verilmədiyindən şagirdlərin bu sahədə düzgün yazı vərdişlərinə yiyələnmələri də çətinləşmiş olur. Müəllim həmin xarakterdə olan isimləri nəzərdən qaçırmamalı, onlardan yeri gəldikcə çalışmalarda istifadə etməlidir.

Dördüncü sinifdə "İsimlərin hallanması" mövzusunun tədrisi zamanı sonu q və k ilə bitən çoxhecalı isimlərin hallanarkən yiyəlik, yönlük və təsirlik hallarında q-nın ğ-ya, k-nın y-ya keçməsinin birbaşa orfoqrafiya ilə inteqrasiyası imkanı müəllimlərin nəzərindən qaçmamalıdır.

Feillərin tədrisi üzrə iş prosesində et, get feilləri indiki və gələcək zaman şəkilçiləri qəbul edərkən t samitinin d samiti ilə əvəz olunması, həmçinin gələcək zaman şəkilçilərindən sonra I şəxsin sonluqları əlavə olunduqda q-nın ğ-ya, k-nın y-ya keçməsi şagirdlərin nəzərinə çatdırılmalıdır. Burada onların əvvəllər öyrəndikləri bir qanunauyğunluğu –iki sait arasında q-nın ğ-ya, k-nın y-ya keçməsinə xatırlatmaq lazımdır. Qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçilərinin yazılışı ilə əlaqədar yeni bir qanunauyğunluq öyrədilməlidir. Şagirdlərə başa salınmalıdır ki, yoxla, işlə kimi sonu saitle bitən düzəltmə feillərə -ar, -ər şəkilçilərini artırmaq üçün sözlə şəkilçisinin arasına bitişdirici y samiti əlavə edilməlidir: yoxlayar, işləyər.

Feillərin qrammatik formasının dəyişməsi ilə əlaqədar qaydalardan biri də et, get təkhecalı feil köklərinin eləcə də sonu t ilə bitən çoxhecalı düzəltmə feillərin sonuna saitle başlayan şəkilçilər artırıldıqda t-nın d-ya keçməsi qaydasıdır. Məsələn, et-edir-edər; get-gedir-gedər və s. Bu qayda aşağıdakı xarakterik cəhətlərə malikdir:

- a) kar samitin cingiltili samitə keçməsi və ya cingiltiləşməsi hadisəsi ilə əlaqədar yazımızda qəbul olunmuş yeganə qaydadır;
- b) yalnız feillərə aiddir;
- c) tələffüzə əsasən çox asanlıqla müəyyənləşir [6, 142].

Bu qayda ilə şagirdlər praktik olaraq birinci sinifdə tanış olur, sonrakı siniflərdə nəzəri şəkildə öyrənirlər. Sonu t ilə bitən çoxhecalı feillərin (məsələn, oxut-oxudur, oxudar, oxudacaq və s.) sonu d ilə yazılıb müəyyən qrammatik vəziyyətlərdə t kimi tələffüz olunan isimlərlə müqayisəli öyrədilməsi faydalıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Cəfərov S.Ə. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı: APİ-nin nəşri, 1960, 203 s.
  2. Cəfərova N. Təlim prosesində inteqrasiyanın təşkili. Bakı: ADPU, 2018, 66 s.
  3. Cəfərova N. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı: ADPU, 2019, 430 s.
  4. Dəmirçizadə Ə.M. Müasir Azərbaycan dili. 4 hissəli, I hissə (Fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya), Bakı: Maarif, 1984, 312 s.
  5. Əfəndizadə Ə.R. Düzgün yazı təliminin elmi əsasları. Bakı: Maarif, 1975, 176 s.
  6. Əfəndizadə Ə.R. Azərbaycan dili orfoqrafiyasının elmi əsasları. Bakı: Maarif, 1968, 16 s.
  7. Həsənov M.S. Qrammatikanın (morfologiyanın) tədrisi prosesində orfoqrafiya üzrə aparılan işlər. Bakı: Azərb. SSR Maarif Nazirliyi, 1973, 22 s.
  8. Qurbanov V.T. Azərbaycan dili təlimində fəndaxili ələqələr. Bakı: Müəllim, 2008, 181 s.
  9. Uşinski K.D. Seçilmiş pədaqoji əsərləri. Bakı: Azərnəşr, 1953, 311 s.
- Rus dilində
10. Гусейнов Г.Т. Пути обучения орфографическим правилам на занятиях морфологии: Автореф. дис. ...канд.пед. наук. Баку, 1966, 18 с.
  11. Рождественски Н.С. и др. Методика грамматики и орфографии в начальных классах / Под.ред. Н.С.Рождественского. М.: Просвещение, 1975, 239 с.
  12. Пешковски А.М. Русский синтаксис в научном освещении. М.: Госучпедиздат, 1934, 452 с.
  13. <https://az.wikipedia.org/wiki/Orfoqrafiya>

XÜLASƏ

Məqalədə orfoqrafiyanın morfolojiya ilə inteqrasiyası məsələlərindən bəhs edilir. İnteqrasiya təhsil islahatının əsas prinsiplərindən biri olub, biliklərin təbii əlaqələr şəraitində verilməsi üçün əlverişli şərait yaradır. Orfoqrafiya təliminin morfoloji prinsipinin olmasının özü də bu inteqrativ tədrisi zəruri edir.

Azərbaycan dilinin orfoqrafiyası üzrə verilən biliklər–şagirdlərə qrammatik qanunlar əsasında yazı qaydalarını öyrətmək, onların yazılı nitqini inkişaf etdirmək məqsədini güdür. Orfoqrafiyanın morfolojiya ilə inteqrasiyası prosesində şagirdlər savadlı yazı vərdişlərinə daha tez və düzgün yiyələnirlər.

Açar sözlər: orfoqrafiya, inteqrasiya, morfolojiya, bilik, təlim

İSLAM DİNİ oğlu VƏLİYEV

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Dövlət Universiteti

"HEKAYƏTİ-PADIŞAHİ-NİZAM" MƏSNƏVİSİNİN FONETİK VƏ LEKSİK SƏCİYYƏSİ

Orta əsrlərdəki qələmə alınmış "Hekayəti-padişahi-Nizam" məsnəvisi Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülü və ilkin inkişafı dövrünün dil mənzərəsini öyrənmək üçün qiymətli qaynaqdır. Dilin müxtəlif bölmələrinin - Azərbaycan ədəbi dilinin, onun dialekt əsasının, fonetik sisteminin və lüğət tərkibinin, eləcə də qrammatik quruluşunun tədqiqi baxımından bu məsnəvidə kifayət qədər material mövcuddur. Məsnəvinin dilinin hərtərəfli araşdırılması nəticəsində tarixi fonetika, tarixi leksikologiya, ədəbi dilin tarixi və inkişafı, həm də müxtəlif qrammatik kateqoriyalarının sonrakı dövrlərdə dəqiqləşməsi və normalaşması haqqında aydın təsəvvür yaranır.

Son dövrlərdə tədqiqə cəlb olunmamış „Hekayəti-padişahi-Nizam“ adlı məsnəvi məhz öz maraqlı dil xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir və Azərbaycan dilinin tarixi inkişafının tarixi dialektologiyanın tədqiqi üçün qiymətli material verir.

"Hekayəti- padişahi- Nizam" poeməsindəki hadisələrin mərkəzində iki gəncin Nizam ilə Vəfanın həyatı ilə bağlı məsələlər, onların sevgisi, əhdə, ilqara sonsuz sədaqət, bu yolda çəkilən əziyyət, bir-birinə vəfalı olmaları və.s. durur. Sadə və aydın dillə qələmə alınmış bu poema orta əsrlərdə Şərqi Ədəbiyyatındakı klassik aşiqanə dastanları üçün səciyyəvi olan məsnəvilərin əvvəllərində verilən ənənəvi dibaçədən, əsərin yazılma səbəblərindən, dəbdəbəli ibarələrdən və s. uzaqdır.

Xalq danışığı dili ilə bağlı normaların gözlənilmədiyi bu əlyazmada klassik poeziya janrına xas qeyri-kütləvi ərəb və fars sözlərinin, silsiləvi izafət birləşmələrinin bolluğu hiss olunmur, alınma leksik-semantik baxımdan milli xarakter daşıyır. Xalq danışığı dili elementləri ilə zəngin olan məsnəvi mənzum hekayə xüsusiyyətlərinə uyğun şəkildə qələmə alınmışdır. Hadisələr nağıl-təhkiyyə formasında söylənilir: "Var idi bir padişah, adı Nizam, Əzbər etmişdi „Quran“ı ol təmam."(1) ;" Qaşları yay, kipriyi oxdur anın, Qəmzəsi çox, gözləri oxdur anın."(78*) və s.

Məlum olduğu kimi, sadəliyi ilə diqqəti çəkən təhkiyyə üsulunda yazılmış əsərdə dərin fəlsəfi fikirlərə, şah misra və beytlərə, demək olar ki, təsadüf olunmur.

Əlyazma nüsxəsi 108 beytdən ibarətdir. Əsər öz poliqrəfiq və kalliqrafik xüsusiyyətlərinə görə XVIII-XIX əsrlərdə üzvi köçürülmüş abidələri xatırladır. Lakin müxtəlif dil səviyyələrini təmsil edən spesifik xüsusiyyətlərə əsaslanaraq, bu yazılı abidənin XV əsrə aid olduğunu söyləmək mümkündür. Belə ki, əlyazması dil və üslubca XV əsrdə qələmə alınmış digər yazılı mənbələrlə səsleşir.

„Hekayəti-padişahi-Nizam“ məsnəvisinin dilində Orta əsrlər Azərbaycan yazılı abidələrinin dilinə xas olan bəzi fonetik və leksik -semantik xüsusiyyətlər müşahidə edilsə də əsər bütövlükdə folklor danışığı üslubunda yazılmışdır. Bu yazıda ancaq "Hekayəti-padişahi-Nizam" məsnəvisinin dilində müşahidə olunan fonetik və leksik xüsusiyyətlərdən bəhs olunacaqdır.

I. "Hekayəti-padişahi-Nizam" məsnəvisinin fonetik xüsusiyyətləri:

Məsnəvinin dilində müasir Azərbaycan dilindən fərqli müəyyən fonetik xüsusiyyətlərin olması qanunauyğundur. Hazırkı Azərbaycan dilinin vəziyyətini nəzərə alsaq görərik ki, abidənin dilində nəzərə çarpan fonetik xüsusiyyətlərlə müasir Azərbaycan ədəbi dilinin fonetik xüsusiyyətləri arasında oxşarlıqla bərabər, bəzi fərqli cəhətlərə rast gəlinir. Mütəxəssislər belə fərqlərin mövcudluğunu erkən anadilli poeziyamızın, eləcə də "Hekayəti-padişahi-Nizam" məsnəvisinin dilinin təşəkkül dövrü ilə bağlılığı kimi qəbul edirlər. Məsnəvidə dövrün fonetik xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən bu məsnəvi XV əsr Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasını öyrənmək baxımından əhəmiyyətə malikdir. Dövrün dilində müşahidə olunan fonetik xüsusiyyətlərin müəyyənləşdirilməsi ilə Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasi, ayrı-ayrı sözlərin tələffüzü ilə bağlı müsbət nəticələr əldə etmək olur. Belə ki, XV əsrdə yazılmış ilk anadilli abidələrimizdə istər sait, istərsə də samit əvəzlənmələri daha çox maraqlı doğurur. Bu məsnəvidə XV əsr Azərbaycan ədəbi-bədii dilinin fonetik sistemi, əlyazmadakı səslərin tarixi inkişaf yolu, habelə fonetik hadisələr və orfoqrafik xüsusiyyətlərin izlənməsi üçün çoxlu dil materialı vardır:

1) Müxtəlif kök və şəkilçi morfemlərdə canlı danışığı dilinə- şivələrimizə məxsus sait və samit əvəzlənmələrinə təsadüf olunur :

a)"ı" saitinin "u" saiti ilə əvəzlənməsi: Qız aydur ki, necə yayaq varavuz, Olmıya kim, yolda azub qalavuz.(33); Gördü oğlan bir imarət yapulu, Dört yanı bağdur alabaş qapulu.(12); Bir adam göndərdi bəg ol qaruya, Bir dəxi bizim saruya varuya (84).

b)"i" saitinin "ü" saiti ilə əvəzlənməsi: Qız aydur: Ey sevgilü yarım mənüm, Bülbülüm, yüzündə gülzarüm mənüm(61); Nagəhan çiskün ilə dutdi duman, Yol görünməz, qaldı zari-natəvan (9).

c) a>ı ; e>i; ü>i əvəzlənmələri : oxlıyub, durmıyuban, gördi, öldirə, yüzi, didi, virdi və. s Kimsə sataşmış ana, cənnət dimiş (13); Varmış idübən bağa seyran etməyə (23); Olmıya kim, yolda azub qalavuz(33).

Samit əvəzlənmələri: a) **t>s** Həm sənün xatunını issədilər, Bir zəman seyrənə gəlsün dedilər(90); b) **d>t**: Dana dəkin durmıyuban gettilər, Dan atanda bir su üstə yettilər (39). c) **ç>ş** Aşdı gördi div andə yazulu, Div virür can ol kitab ki pozulu(29).

2) Abidənin dilindəki müxtəlif sözlərdə sait və samit düşümü müşahidə olunur: Binayat (<biinayət): Oğlan aydur: vardur atum həm mənüm, Çəkmə ğəm ey binayatım həm mənüm (34); Qılıc (<qılinc): Səgirdüb oğlan yügürdü dişğəri, Diyəd mahruya qılıcım al bəri (59); Otumuş (<oturmuş): Gedə-gedə bir sarayə girdilər; Bir igid anda otumuş gördilər (93); Qoxmaz (<qorxmaz): Bir qəra qul var idi adı Rəcəb, Kim anın yüzün görsə qoxmaz əcəb(102).

3) Bəzi milli lüğət vahidləri qədim tələffüz variantlarında işlənmişdir: gög (>göy, səma); dört; qarabaş (>qaravaş); igit; imdi; öginə (>önünə), səgirtmək (>səyirtmək); yüz (>üz, sima).

Gög= Göğ yuzi açıldı seyrəldi duman,

Gördi bir xoş mürği-zar abi-rəvan (11);

Dört= Dört ağac yol qovmuş idi ol cəvan

Bir ox ilə oxlıyıb yıxdı rəvan(8);

Qarabaş= Mən daxi bir padişah qızıydım

Bu qarabaşın sənin, Mehri adım(22);

İgit= Ol igit durdi ayaq üstə rəvan,

Dedi ki xoş gəldiniz, ey mehriban (94);

İmdi= Qız aydur ki, imdi eşit, ey şəha

Bu yerin yiyəsi bir div əjdaha (21);

Ögünə= Dedi: Hər kimsə ögündən ov çıxər

Qovsun anadəkin anı, ta yıxə (5);

Səgirtmək= Səgirdüb oğlan yügürdü dişğaru,

Diyəd mahruyə qılıcım al bəri (59);

Yüz= Durdı vardı, baxdı gördi ol qızı

Kim anın ay mələk bədr olmuş yuzi (81)

4) Bir sıra sözlər Orta əsrlər yazılı abidələrində geniş yayılmış variantda müşahidə olunur: ol (o), andan, anda (onda, orada), bunda (burada), xanda (harada), xansı (hansı), dutdı, munda, muni, qaranqu, yiyə.

Bunda= Sana layiq bunda bir qız vardurur,

Sanasan hüsni anın gülzardurur (77);

Xansı, xanda= Oğlan aydur: Ol div imdi xandadır,

Varayım ardınca xansı yandədur (45);

Qaranqu=Bəg qayıttı dedi: zəngi pəlid,

Bir qaranqu damə sal, eylə kilid (107);

Abidənin dilində „məş`əl" lüğət vahidi "maşal“, "dönmək" məsdəri isə cənub (Təbriz) şivələrinin təsiri ilə „dönmaq“ şəklində yazılmışdır:

Gözləri maşal kimi yanmaqdadur, Div gəzərkən əjdahaya dönmaqdadur (104);

II. "Hekayəti-padişahi-Nizam" məsnəvisinin dilində müşahidə olunan bəzi lüğət vahidləri:

"Hekayəti-padişahi-Nizam" məsnəvisinin lüğət tərkibinin araşdırılması da dil tariximizin öyrənilməsi baxımından çox vacibdir. Belə ki, hər hansı bir dilin lüğət tərkibi uzun tarixi inkişaf prosesinin məhsulu kimi, həmin dilin formalaşmağa başladığı dövrdən, o dilin ünsiyyət şəklinə uyğun yaranmışdır.

Məsnəvinin dilindəki leksik və semantik arxaizmlər həm ədəbi dil tarixi, həm də xalq danışığı dili baxımından maraqlıdır. Təbii ki, abidənin dilində müşahidə olunan bəzi arxaik sözlər digər yazılı abidələrdən məlumdur:

Ayıtmaq (demək) – Döndü qız aydır ana, ey nuri-pak,

Ol divi neyçün edər adəm həlak?(32);

Ağac (məsafə ölçüsü) –Dört ağac yol qovmuş idi ol cəvan,

Bir ox ilə oxlıyıb yıxdı rəvan (8);

Alabaş (darvaza) – Gördi oğlan bir imarət yapulu,

Dört yanı bağdur alabaş qapulu (12);

- Dan (sübh çağı, sübh, erkən) -Gün var ikən dur bu çayı keçəlim,
Dana dəkin durmıyalı qaçalı (36);
- Ətmək (çörək), yan (tərəf)- Qarı aydur ki, düşün bu xanəyə,
Ətməgə varmanız hiç bir yanəyə (69);
- Danla (sabah, sabahı)- Vədə qılmışlər ki, danla gedələr,
Durumla getmək yərəğin edələr (79);
- İlətmək (aparmaq, yetirmək)- Bir gün ilətdi səmənd ol şəhsuvar,
Dağdan daşdan ötükbü qıldı şıkar(3);
- İrmək (çatmaq, yetmək), şimdi (indi) –Sana bir söz söyləyim mən ey qəmər,
Şimdi həm divlərə irdi bu xəbər(63);
- Xatun (qadın, xanım) - Həm sənün xatunını issədilər,
Bir zəman seyranə qəlsün dedilər (90);
- Yayaq (piyada)- Qız aydur ki, necə yayaq varəvuz,
Olmıya kim yoldə azub qaləvuz (33);
- Yavuq (yaxın)- Durdilər sübh idi yolə düşdilər,
Bir şəhər yavuğına yetişdilər (65);
- Eşig (burada: qapı) - Getdilər ol şəhrə bunlər girdilər,
Bir qarının eşigində durdilər (66);
- Dışğərü (çöl,bayır) - Səgirdüb oğlan yügürdü dışğərü,
Diyəd məhruyə qılıcım al bərü (59);
- Şol (o,bu) - Mehri verdi şol kitabı oğlana,
Necə bir eşq ilə bağrım dağlana (28);
- Yapulu (qurulmuş,tikilmiş) - Gördi oğlan bir imarət yapulu,
Dört yanı bağdur alabaş qapulu (12);
- Sataşmaq (rast gəlmək) - Kərpicin biri qızıl, biri gümüş,
Kimsə sataşmış ana cənnət dimiş(13);
- Qapmaq (aparmaq, götürmək) - Div gəzərkən nəgəhan tapdı bizi,
Alıban qaçdı rəvan qapdı bizi (24);
- Bağır (28)- ürək, varmaq (48,49) -getmək, ün (53) – səs səda.

Bunlardan başqa abidənin leksikonunu xususişdirən spesifik vahidlərə də rast gəlinir. Belə ki „Oğuznamə“ və Q.Bürhanəddinin „Divanı" nda qeydə alınmış "şara" sözü (kənd, şəhər, yaşayış məskəni mənasında)tədqiq olunan əlyazmanın dilində də işlənmişdir: Varmış idük bağa seyran etməgə, Kim qayıtduq ol şaraya getməgə (23).

"Almaq" feilinin "gətirmək" mənə çalarında işlənməsi də yazılı mənbələrdə çox məhduddur (ancaq „Kitabi Dədə Qorqud“da və Nəsiminin dilində müşahidə olunmuşdur). Bu məsnəvinin dilində „almaq“ sözünün həmin semantik çaları öz ifadəsini tapmışdır: Səgirdüb oğlan yügürdü dışğərü, Diyəd məhruyə qılıcım al bərü (59).

Abidənin dilində müşahidə olunan iki lüğəvi vahid "duruş" (dözüm, səbir mənasında) sözünün fonetik variantı olan "durum" və "qapı" anlayışını bildirən "qapan" sözü də dilimizin lüğət tərkibində gedən tarixi arxaikləşmə prosesi baxımından maraqlıdır: Vədə qılmışlər ki, danla gedələr, Durumla getmək yərəğin edələr. (79); Oğlan ol qaru saruyə göz eyelədi, Duruban qapanı bağla söylədi (96).

„ Hekayəti-padişahi-Nizam“ məsnəvisinin lüğət tərkibində arxaik ilkin köklər də dilimizin tarixi leksikologiyası üçün əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki işarə və III şəxs əvəzliyinin „an“ variantı, „cadu“ sözünün kökü olan „cad“ və "axça" sözünün kökü „ağ“ belə nümunələrdəndir. Həmin sözləri konteksdə nəzərdən keçirək: İşı-gücü cad etməkdurur anın, Caduçisi ol idi ol ölkənin (86); Bəg aydur: apar məni ta görəyim, Almaq olsa həm qızıl, ağ verəyim(88);

Göründüyü kimi, "ağ" sözü burada axça (gümüş, gümüş pul) anlayışını ifadə etmişdir.

XV əsrdə qələmə alınmış "Hekayəti-padişahi-Nizam" məsnəvisi anadilli poeziyamızın ilk təşəkkül dövründə canlı xalq danışığı dilinə aid cəhətləri özündə əks etdirən əlyazması kimi xüsusi dəyərə malikdir. Odur ki, Orta əsrlərə aid "Hekayəti-padişahi-Nizam" məsnəvisinin tədqiqi ədəbi-

bədii dilimizin, onun lüğət tərkibinin, eləcə də fonetik və qrammatik xüsusiyyətlərinin hərtərəfli tədqiqi üçün zəngin materiala malikdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

*Mötərizədəki rəqəmlər "Hekayəti-padişahi-Nizam" məsnəvisinin dilindən seçilmiş beytlərin sıra sayını göstərir.

1. "Hekayəti-padişahi-Nizam" məsnəvisi. Əbülfəz (Rəhimov) Mərdəkaninin şəxsi kitabxanasında qorunan əlyazması

XÜLASƏ

XV əsrdə sadə və aydın dildə qələmə alınmış "Hekayəti-padişahi-Nizam" məsnəvisi 108 beytdən ibarətdir. Yazılı abidənin spesifik xüsusiyyətlərinə əsaslanaraq onun XV əsrə aid olması qənaətinə gəlinir. Məsnəvidə Orta əsrlər Azərbaycan yazılı abidələrinin dilinə xas bir sıra fonetik və leksik xüsusiyyətlər öz əksini tapmışdır. "Hekayəti-padişahi-Nizam" məsnəvisində həm fonetik, həm də leksik xüsusiyyətlərə aid çoxlu nümunələr toplanıb tədqiqata cəlb olunmuşdur. Beləliklə, məsnəvinin araşdırılması Azərbaycan ədəbi-bədii dili, onun rəngarəng fonetik xüsusiyyətləri, lüğət tərkibi haqqında müəyyən təsəvvür yarada bilər.

Açar sözlər: XV əsr, "Hekayəti-padişahi-Nizam", məsnəvi, fonetik, leksik xüsusiyyətlər.

RƏHİLƏ İLDIRIM qızı QULİYEVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Dövlət Universiteti

MORFOLOGİYANIN TƏDRİSİNDƏ QARŞIYA ÇIXAN BƏZİ ÇƏTİNLİKLƏR

Demək ki, mədəniyyətə iki ayağımızla birdən yürümək istərsək, dilimizin sərfi olmalıdır.

BƏKİR ÇOBANZADƏ

Xalqımızın milli sərvəti olan, qədim tarixə malik Azərbaycan dilinin inkişaf perspektivləri və tədrisi metodikası XX əsrdən başlayaraq daha da genişlənmiş, leksik tərkibi zənginləşmiş, mükəmməl qrammatik quruluşu formalaşmışdır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin görkəmli lideri M.Ə.Rəsulzadə yazırdı ki, "bir millətin vücudə gəlməsi üçün çox şeylər lazımdır. Fəqət dil bunların ən mühümüdür. Dil bir millətin ən qiymətli sərvətidir. Bir milləti dildən yaxşı təmsil edən olmaz".

Azərbaycan öz müstəqilliyini yenidən bərpa etdikdən sonra (1991) dilin ictimai amil kimi rolunu artırmaq məqsədilə dövlət səviyyəsində bir sıra mühüm tədbirlər həyata keçirilmişdir. Bu sıradə "Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanunu xüsusi yer tutur. Qanunda göstərilir: "Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin dövlət dili olaraq işlədilməsini öz müstəqil dövlətçiliyinin başlıca əlamətlərindən biri sayır, onun tətbiqi, qorunması və inkişaf etdirilməsi qayğısına qalır, dünya azərbaycanlılarının Azərbaycan dili ilə bağlı milli-mədəni özünüifadə ehtiyaclarının ödənilməsi üçün zəmin yaradır" (11).

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" Fərmanı Azərbaycan dilinin inkişaf etdirilməsi, həmçinin istifadə sahələrinin genişləndirilməsi üçün stimulyar yaratdı. Dilimizə göstərilən sonsuz qayğı Azərbaycan dilinin tədrisi keyfiyyətinin yüksəldilməsi, dilin tədrisində yeni metod və prinsiplərin işlənilib-hazırlanması, müxtəlif üsullardan istifadə edilməsi zərurətini yaradır.

Ulu öndər Heydər Əliyev məktəbinin ləyaqətli yetirməsi, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin "Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında" 23 may 2012-ci il tarixli Sərəncamı dilçilik elminin yeni mərhələdə inkişafı və bu istiqamətdə yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanması sahəsində ali təhsil müəssisələri qarşısında mühüm vəzifələr qoymuşdur. Ölkə rəhbərinin 09 aprel 2013-cü il tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Dövlət Proqramı"nın

icrasına dair tədbirlər planında göstərilmiş müddəalardan birində belə qeyd olunur: “Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasının təhsilin bütün pilləri üzrə yeni standartlarının hazırlanması” (12). Deməli, proqramda nəzərdə tutulan ən vacib problemlərdən biri də Azərbaycan dilinin təlimi, Azərbaycan dilinin bütün sahələrinin orta və ali təhsil müəssisələrində geniş şəkildə tədrisidir.

Müasir təhsil sistemi cəmiyyətin inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir, ictimai münasibətlər sistemində təhsilin struktur və məzmununun şərtləndirilməsində, toplumun inkişaf mərhələsində müəyyən məsələlərin həlli üçün adekvat cavab tələb edir. Bu vəzifələrin yerinə yetirilməsi yüksək səviyyəli tədris mexaniziminin reallaşdırılmasını zəruriləşdirir.

Azərbaycan dili fənninin səmərəli tədrisi işinin mahiyyəti dərslərdə ənənəvi və müasir təlim metodları, tədris texnologiyalarından istifadənin qanunauyğunluqları ilə bağlıdır. Məktəblərdə, ali təhsil müəssisələrində Azərbaycan dili təliminin bir çox didaktik vəzifələri vardır. Bunlar konkret və ümumi vəzifələrdir. Azərbaycan dili təliminin *konkret didaktik vəzifələri* bunlardır: dilin fonetik, leksik, qrammatik vasitələrini mənimsətmək, şagirdlərin şifahi və yazılı nitqlərini inkişaf etdirmək, onlarda nitq mədəniyyəti formalaşdırmaq, rəhbərli nitqlərini inkişaf etdirmək. *Ümumi didaktik vəzifələr* isə cəmiyyət üçün mükəmməl biliyə, savada malik insanlar yetişdirmək, şagirdləri vətənpərvər, humanist, demokratik ruhda tərbiyə etməkdən ibarətdir.

Azərbaycan dili təlimi insanların ədəbi dildə ünsiyyət saxlamasını təmin etməlidir. Məlumdur ki, ədəbi dil fonetik, leksik, qrammatik və üslubi cəhətdən normalaşdırılmış, cilalandırılmış, seçmə və əvəz etmə yolu ilə formalaşan dildir. Azərbaycan ədəbi dilinin fonetik, leksik, qrammatik normaları tədris prosesində sistemli şəkildə öyrədilir. Ancaq bu sistemdə qrammatika - qrammatik normalar (morfoloji və sintaktik normalar) daha geniş dairədə tədris edilməlidir. Çünki hər hansı bir dili öyrənmək üçün bu dildə sərbəst düşünmək, ünsiyyət saxlamaq üçün ilk növbədə, o dilin qrammatikasını, qrammatik quruluşunu, kateqoriyalar sistemini mükəmməl mənimsəmək lazımdır.

Aydındır ki, qrammatika təfəkkürün uzun müddətli inkişafının məhsuludur. Görkəmli türkoloq alim Bəkir Çobanzadənin təbircə desək, “*Sərf icad ediləməz, nasıl ki Amerika yaradılamaz; ikisi də kəşf oluna bilir. Dilin tabe olduğu qaydalar insanların məntiqindən deyil, bəlkə sövqi-təbiisindən, zəhnindən, ruhundan çıxar. Bunun üçün sərf qaydalarını sərf kitabı yazanlar uyduramazlar, onlar yalnız qeyd edə bilirlər. Yalnız şurasını da unutmamalı ki, sərfi olmayan bir dil düşüncə aləti, vasitəsi olamaz və kəndi dilinin sərfini yazmamış bir millət mədəniyyətə xidmət etməz və mədəni sayılmaz. Demək ki, mədəniyyətə iki ayağımızla birdən yürümək istərsək, dilimizin sərfi olmalıdır*” (1, s. 174-175). Bu mənada, qrammatikanın tədrisi qrammatik qaydaları, ünsürləri, əlamətləri mexaniki şəkildə əzbərləmək yolu ilə getməli, məntiqi təfəkkürə əsaslanmalıdır. Qrammatikanın tədrisi ona görə zəruridir ki, nitqi təşkil edən sözlər və cümlələr arasında əlaqələrin düzgün qurulması qrammatik normalar tərəfindən tənzimlənir. Bütün dil vahidləri qrammatikanın ixtiyarına keçəndən sonra ünsiyyət, nitq formalaşır. Tanınmış dilçi-metodist Y.Kərimov yazır: “*Dilimizin qrammatikası onun ümumi qanunauyğunluqlarının sistemini təşkil edir. Qrammatik qaydalar dilin faktları əsasında yaranaraq onları ümumiləşdirir*” (3, s. 268).

Qrammatikanın tədrisi, qrammatik biliklər orfoepik və orfoqrafik normaların mənimsənilməsinə, dilin əsas elementlərinə şüurlu münasibət bəsləməyə kömək edir. Ədəbi tələffüzün əsasları qrammatika vasitəsilə mənimsənilir.

Məşhur rus alimlərinin qrammatikanın dilin, nitq və ünsiyyətin əsas özəyi olması haqqındakı fikirləri maraqlıdır. M.V.Lomonosov yazırdı: “*Qrammatikasız oratoriya kütdür, poeziya pəltəkdir, fəlsəfə əsassızdır, tarix xoşagəlməzdir, hüquqşünaslıq şübhəlidir*” (6, s. 4).

Qrammatik qanunlar dilin özündən çıxarılır və yenidən özünə tətbiq edilir, ona görə də qrammatik biliklər canlı nitq üzərində müşahidələr əsasında öyrədilməlidir. Bu barədə Q.Belinski haqlı olaraq yazırdı: “*Qrammatika olmadan da dili öyrənmək mümkündür. Ulu babalarımız qrammatikanı öyrənmədən, bilmədən dili nəsilərdən-nəsilərə ötürmüşlər, lakin qrammatikanı bilmək dili öyrənməyi birə üç qat sürətləndirir. ...Qrammatika dil qanunları vermir, lakin ondan qanunlar çıxarır. Bu qanunları bilməmək, başqa sözlə, qrammatikanı bilməmək xalqın dilini qeyri-müəyyən etməklə ona zərər yetirir. Hər kəs öz istədiyi kimi danışır və yazır. Dilin normalarında vahidlik olmalıdır*” (8, s. 232).

Ana dili ilə yanaşı xarici dillərin də öyrənilməsi qrammatika vasitəsilə həyata keçirilir. Ədəbi dilin morfoloji norması bir çox məsələləri əhatə edir. Buraya nitq hissələri, onların quruluşu, qrammatik kateqoriyalar və s. daxildir.

Morfologiyada nitq hissələri problemi kifayət qədər tədqiq edilmiş, onların təsnifi prinsipləri, meyarları göstərilmişdir. Azərbaycan dilçiliyində də nitq hissələri geniş tədqiqat obyektinə olmuş və dilin lüğət tərkibindəki sözlər müəyyən prinsiplər – leksik, qrammatik və sintaktik prinsiplər əsasında təsnif edilmişdir. Prof. Y.Seyidov nitq hissələrini sözlərin bölgüsü hesab edərək yazır: “*Nitq hissələri sözlərin dil strukturundakı mövqeyini nümayiş etdirir, sözlərin dil sistemindəki yerlərinin mənzərəsini əks etdirir. Dilçilik nitq hissələri əsasında dilin qrammatik quruluşunun əsas həlqələrini öyrənir. Nitq hissələrinin qrammatikanın – morfologiyanın obyektinə olmasının səbəbi də elə budur*” (6, s. 60). Müəllif göstərir ki, nitq hissələri dildə olan sözlərin bölgüsüdür və onlar dilin lüğət tərkibindəki sözlərin heç birini bu bölgüdən kənar qoymur. Həmçinin o da qeyd olunur ki, nitq hissələri dildə olan sözlərin dəqiqləşmiş ünvanıdır, bir söz bir neçə nitq hissəsinə aid ola bilməz. Morfologiyanın tədrisində qarşıya çıxan çətinliklərdən biri də məhz budur: bəzi sözlərin müxtəlif nitq hissələri kimi təqdim edilməsi.

E.S.Maqsudovun “Azərbaycan dilinin tədqiqi və tədrisi” adlı metodik vəsaitində oxuyuruq: “... *Ana dilimizin leksikası o qədər zəngin, rəngarəng, tarixi köklərə bağlıdır ki, onun daim tədqiqi, öyrənilməsi işinə hər vaxt ciddi ehtiyac duyulur*” (4, s. 62). Müəllif dilimizin lüğət tərkibindəki təkrar hecaların birləşməsi ilə əmələ gələn bir qrup sözlərin qrammatik və məna xüsusiyyətləri haqqında söz açır, belə sözlərə ümumi ad verməyi məsləhət görür. Onların (məsələn: *ba-ba, nə-nə, da-da, bi-bi, lə-lə, bül-bül* və s.) **həmheca sözlər** adlandırılması fikrini irəli sürərək göstərir ki, bu cür leksemlər nə *repriz*, nə *alliterasiya*, nə də *assonansla* qarışdırıla bilməz. **Repriz** – səslərin, sözlərin, birləşmələrin təkrarı ilə nitqə bədiilik, gözəllik gətirmək üçün istifadə olunur. Alliterasiya ifadəni təşkil edən sözlərin əvvəlində, ortasındakı samit səslərin, səs qruplarının eyni yaxud yaxın olması, assonans isə sıralanmış sözlərin tərkibindəki yaxın, yaxud eyni saıtlərin bir-birini izləməsidirsə, həmheca sözlər təkrar hecaların birləşməsindən əmələ gələn leksik vahidlərdir. Fikrimizcə, belə sözləri həmheca sözlər adlandırmaq məqsədə müvafiq hesab edilsə də, müəllifin bu tipli sözləri assonans və alliterasiya ilə müqayisə etməsi yersiz görünür. Belə ki, həmheca sözlər adlandırılan dil vahidləri leksemlərdir, assonans və alliterasiya isə fonetik hadisə və ya fonetik qanunlardır. Müəllif bu qisim sözləri “heconim” adlandırmağı təklif edir, lakin “heconim”lərin də heca adları mənasında işlənməsini nəzərə alaraq həmheca sözlər terminini münasib hesab edir.

Beləliklə, bu tip sözlər dilimizin lüğət tərkibində leksik vahidlər kimi mövcuddur və kəmiyyətə də çoxdur. Məqsədimiz həmheca sözlərin nitq hissələri kimi mövqeyinə və dilçilik ədəbiyyatında hansı terminlərlə adlandırılmasına diqqət yetirməkdir. Azərbaycan dilinin qrammatikasına dair yazılan kitablarda belə sözlər müxtəlif aspektdə, müxtəlif adlarla təqdim edilib: “İmperativ sözlər”, “Uşaq sözləri”, “Ritmik sözlər”, “Təqlidi sözlər”, “Vokativ sözlər” və s.

E.Maqsudov *həmheca sözlər* termini ilə adlandırdığı sözlərin böyük bir qisminin, əsasən isim qrupunda birləşdiyini qeyd edir və onları ifadə etdiyi məna, həmçinin işlənmə dairəsinə görə müxtəlif qruplara bölür:

1. Qohumluq əlaməti bildirən həmheca sözlər. Belə sözlər ədəbi dilimizlə yanaşı dialektlərdə də çoxdur: *baba, nənə, dada, bibi*; dialektlərdə: *cici, mama* və s.

2. İnsan adları, ləqəb, ayama bildirən həmheca isimlər: *Tutu, Naznaz, Lələ, Ququ* və s.

3. Müxtəlif əşya, sənət bildirənlər: *mərmər, xaşxaş, bərbər, barbar* və s.

4. Müəyyən xüsusi yer adları bildirənlər: *Tərtər, Xalxal, Zəmzəm* və s.

Müəllif bu sırada uşaq leksikasında *qaqa, pəpə, çiçi, bəbə* kimi bir qrup həmheca sözlərin işləndiyini söyləyir və göstərir ki, belə sözlər ayrıca bir tədqiqat obyektinə ola bilər.

Dilin lüğət tərkibi çox zəngindir və buradakı sözlər morfologiyada leksik və qrammatik mənalarına görə əsas və köməkçi nitq hissələri olmaqla iki qrupa ayrılmışdır. Bəzi qrammatika kitablarında, morfologiyaya aid dərsləklərdə imperativ sözlər, vokativ sözlər, ritmik sözlər və s. söz qruplarını təqdim etmək çətinlik yaradır, söz və nitq hissəsi anlayışlarının qarışdırılmasına səbəb olur.

İmperativ sözlər çağırış, müraciət, əmr bildirən sözlərə deyilir. Məs.: *alo, hey, piş-piş, dü-dü, ədə, əzizim* və s. “Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. II hissə” dərslində imperativ sözlər iki qrupa bölünür: 1. Vokativ sözlər; Diffuz sözlər. Burada *oxucum, sevdiciyim* kimi xitablar vokativ sözlər, *hmm, şiş* və s. kimi bəzi səs kompleksləri diffuz sözlər adlanır (5, s. 446).

Uşaq sözləri. Kiçik yaşlı uşaqların nitqində işlənən *çiçə, tıq-tıq, pəpə, bəbə* və s. sözlər *uşaq sözləri* adlandırılır. Uşaqların səsləri böyükələr tərəfindən təqlid yolu yaradılan sözlərdən fərqləndirilir. Dərsləkdə A.N.Qvozdıyovun fikrinə istinadən *nənə, bibi, bəbə, dədə, mama, lələ* sözləri uşaq sözləri adlandırılır (5, s. 503). E.Maqsudov isə bu tip sözləri həmheca sözlər adlandırır.

Dərsləyin 505-ci səhifəsində bəzi oyunlarda, şifahi xalq ədəbiyyatında qafiyə xatirinə təkrarlanan mənasız səs kompleksləri *ritmik sözlər* adlanır. Bizim fikrimizcə, bu termin düz deyil, çünki söz mənə və formanın vəhdətindən yaranan dil vahididir. Belə sözlərdə forma var, mənə yoxdur. Dərsləkdə verilən “Ay uyuğu, uyuğu, Saqqalı it quyuğu”, “Hop, hop, hopbanı”, “A gülüm, nanay, ay nanay...” kimi nümunələrdə işlədilmiş, ritmik sözlər adlanan dil vahidlərinin leksik mənası yoxdur.

Haqqında danışdığımız dil vahidləri dərsləkdə nitq hissələri adlandırılmır. Onlar imperativ sözlər, ritmik sözlər, vokativ sözlər, uşaq sözləri terminləri ilə adlandırılarsa da, morfologiya dərslində yer alması məqsədə müvafiq deyil. Lakin belə sözlərin necə yaranması və hansı nitq hissələrinə daxil edilməsi məsələsi bir başqa mövzudur. E.Maqsudov həmheca adlandırdığı sözlərdən bəzilərinin ən qədimdən yaranması, hansı mənələrdə işlənməsi haqqında məlumat vermişdir: “Bülbül” sözündəki *bül* hecası nə orfoqrafiya, nə də izahlı lüğətlərimizdə yoxdur. Lakin XI əsrdə yazılmış M.Kaşğarının “Divanü-lüğət-it türk” əsərində “bül” sözünün bir neçə mənada - ayağında, bədəninə ağılıq olan çəkil at; köhnəlmiş taxıl mənələrində işləndiyi göstərilib. *Bülbül* leksemının *bül* sözünün təkrarından əmələ gəlməsi ehtimalı var, bu, *bülbül* adlandırdığımız quşun sinəsində, bədəninə ağı və digər rənglərin olması ilə bağlıdır”.

“Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində” isə “bülbülotu” sözünün mənası taxıllar qrupundan olan yem bitkisi kimi izah edilmişdir (I cild, s. 336). Bu sözdə də M.Kaşğarlı lüğətindəki ikinci mənə öz əksini tapır.

Bu problemə görkəmli dilçi alim, professor Y.Seyidovun da münasibəti birmənalı və maraqlıdır: “Fikrimiz belədir: “təqlidi sözlər” (və ya yamsılamalar) adl ilə söz qrupu – nitq hissəsi ayırmaq mümkündür. “Müasir Azərbaycan dili” (II cild, 1980) kitabında “İmperativ sözlər”, “Uşaq sözləri”, “Ritmik sözlər” adları ilə də söz qrupları verilmişdir (həmin hissələri də M.Adilov yazmışdır)”. Y.Seyidov imperativ və vokativ sözləri qəbul etmir və göstərir ki, ümumən, nitq prosesində meydana gələn və dil faktı kimi sabitləşməyən, dilin lüğət “anbarına” daxil olmayan hər bir səslənməni söz adı ilə təqdim etmək, onları bir yerə yığıb bir nitq hissəsi kimi vermək doğru olmazdı (6, s. 133).

Uşaq nitqi, uşaq nitqində işlədilən söz və ifadələr haqqında əsərlər yazılıb və bundan sonra da yazıla da bilər. Lakin buna əsaslanıb qrammatika kitabında nitq hissələri sırasında əlahiddə söz qrupu – nitq hissəsi ayırmaq həqiqətə uyğun deyil.

Ritmik sözlər. “Əslində ... onlar ya mənadan məhrum olan səs kompleksləridir, ya da dildə olan sözlərin ritmik ifadəsi üçün istifadə olunmasıdır. Deməli, belə leksik-qrammatik söz qrupu, yəni nitq hissəsi yoxdur” (6, s. 135-136).

Qrammatik təhlil zamanı haqqında danışdığımız dil vahidlərinin hansı nitq hissəsi olması və leksik mənası olmayan vahidlərin söz adlanması məsələləri çətinlik yaradır. Bu suallara prof. Y.Seyidovun açıqlaması aydınlıq gətirdi. Fikrimizcə, ritmik sözlər istisna olmaqla digərləri – leksik və qrammatik mənə bildirən təqlidi sözlər nitq hissələri üzrə qruplaşdırılır, digərlərini isə nitqdə obrazlılıq, emosionallıq, ekspressivlik yaradan dil vahidləri kimi təqdim etmək olar. O ki qaldı, E.Maqsudovun həmheca sözlər adlandırdığı dil vahidlərinə, belə sözlər nitq hissələridir, təqlid, yaxud sözün təkrarı yolu ilə yaranan leksik-qrammatik vahidlərdir, isimlər, sifətlər, feillərdir. Onların həmheca sözlər adlanmasına ehtiyac yoxdur.

Kamal Hacıyevin “Azərbaycan dilində xüsusi nitq hissələri” (Bakı: Çarşıoğlu, 1999) adlı kitabında “Xüsusi nitq hissələri” adlı bölmə vardır. Burada nidalar, təqlidi sözlər, vokativ sözlər, modal sözlər nəzərdə tutulur, bunlar ayrı-ayrılıqda təhlil edilir. Artıq orta məktəb dərsləklərində

nidalar xüsusi nitq hissəsi kimi deyil, köməkçi nitq hissələri içərisində təqdim edilir. Bu kitabda “Təqlidi sözlərin söz yaradıcılığında rolu” bölməsi təqlidi sözlər haqqında fikirlərin ən düzgünüdür. Müəllif yazır ki, təqlidi sözlərdən zərf və sifətlər də yaranır: *xırpadan səsinə kəsdi, şappadan yerə sərildi, mızımızı adam* və s. (2, s. 113). Lakin prof. Y.Seyidov xüsusi nitq hissələri adı ilə fərqli qrup ayırmağı düzgün hesab etmir və xüsusi nitq hissələri üçün ayrıca meyar olmadığını, vokativ sözləri nitq hissəsi kimi ayırmağa ehtiyac duyulmadığını söyləyir (7, s. 155).

E.Maqsudov birhecalı sözlərin təkrarı ilə əmələ gələn *beş-beş, tay-tay; ba, bə, ha, a* bitişdirici ünsürlərinin iştirakı ilə yaranan *dalbadal, anbaan, vurhavur, qaçaqaç* tipli sözləri və birinci, yaxud ikinci hecasına sait səs artırmaqla formalaşan *birəbir, zümzümə*, eyni zamanda *qur-qur, fis-fis* kimi təqlidi sözləri də həmheca sözlərin bir forması hesab edir. Ancaq birhecalı köklərin təkrarı ilə əmələ gələn sözləri – *tez-tez, az-az, üç-üç* kimi defislə yazılan leksemləri quruluşca mürəkkəb təyin və zərflik adlandırır (4, s.65). Müəllifin həmheca adlandırdığı sözlər isim, sifət və zərflərdir.

Müəllif yazısının sonunda həmheca sözlər haqqında dediklərini öz şəxsi mülahizəsi hesab edir və dilin leksikasında bitişik yazılan həmheca sözlər haqqında dilçi alimlərin məsələyə münasibət bildirməsini təklif edir. Bizim fikrimizcə, belə sözlər təqlid və təkrar yolu ilə yaranıb, dilin lüğət tərkibində mövcud olan sözlərdir – leksik vahidlərdir, morfolojiyada isə nitq hissələri - isim, sifət və zərf kimi qruplaşdırılmışdır. Belə leksik vahidlərin yeni adla təqdim edilməsinə ehtiyac yoxdur. Lakin belə sözlərin etimologiyasını araşdırmaq, onları semantik cəhətdən qruplaşdırmaq – şəxs, əşya, qohumluq münasibətləri, yer adları bildirməsi kimi məna növlərini göstərmək və belə sözlərin lüğətini tərtib etmək dilçilik üçün maraqlı olardı.

Morfologiyada nitq hissələrinin bölgüsü zamanı bir sözün iki nitq hissəsi kimi təqdim edilməsi məsələsi də tədrisdə çətinlik yaradır. Belə ki, eyni sözlər – *axşam, səhər, gecə, gündüz* kimi leksik vahidlər bir məqamda isim, başqa bir mövqedə zərf; *yaxşı, pis, gözəl* sözləri sifət və zərf; *az, çox, xeyli, bir az, bir qədər* sözləri say və zərf kimi təqdim olunur. Tədris prosesində istər morfoloji, istər sintaktik təhlil zamanı şagirdləri, eləcə də tələbələri inandırmaq olmur ki, bir söz yalnız bir nitq hissəsi ola bilər, ikinci, üçüncü nitq hissəsi ola bilməz. Nitq hissələri də sözdür, söz də nitq hissəsidir. Sözlər əşya, əlamət, kəmiyyət, hərəkət və sairələri adlandırır. Həmin sözlərin nitqə daxil olduqdan sonra mövqeləri nitqin hissəsinə çevrilməkdir, nitq axınında müəyyən bir funksiya daşımaqdır – sözlər leksik məna, morfoloji əlamət, forma və sintaktik funksiya daşıyaraq nitq hissəsi olurlar. Yenə də Azərbaycan dili qrammatikasının görkəmli tədqiqatçısı, professor Y.Seyidovun bu məsələ haqqındakı fikirlərinə istinad edirik: “Söz nitq hissəsi üzrə bölgüdə öz leksik təbiətini dəyişmir, ifadə etdiyi məfhumla əlaqəsi əvvəlki kimi qalır” (6, s. 82).

Məşhur rus dilçisi N.K.Dmitriyev başqırd dilinin qrammatikası haqqında danışarkən “Yaxşı uşaq yaxşı oxuyur” cümləsi fonunda fikrini belə izah edir: “Heç bir əsas yoxdur ki, birinci “yaxşı”-ni sifət, ikinci “yaxşı”-ni zərf hesab edəsən, hansı sintaktik funksiyada çıxış etməsindən asılı olmayaraq, başqırd dilində *yaxşı* sifətdir və sifət olaraq qalır” (9, s. 85).

Lakin bir çox türkoloqlar, dilçilər funksional aspekti əsas götürərək eyni sözün yerinə sifət, isim, yaxud sifət, zərf kimi təqdim edirlər. Məsələn, N.A.Baskakov *altun, dəmir, daş* isimlərini təyin vəzifəsində işlənərkən sifət adlandırdı. Bir sözün bir nitq hissəsi ola bilməsi fikrini qəti şəkildə izah edən dilçi alimlər öz əsərlərində məsələni düzgün ifadə edirlər. Nitq hissələri və cümlə üzvləri problemini araşdıran, onlar arasında paralellər olduğunu göstərən İ.İ.Meşşaninov yazırdı: “Bir nitq hissəsinə məxsus qrammatik kateqoriyaları mühafizə edən söz özünəməxsus olmayan mövqedə də çıxış edəndə həmin kateqoriyanı qoruyub saxlayır” (10, s. 247).

Azərbaycan dilçiliyində də bu məsələ mübahisəli qalmışdır. Ə.Dəmirçizadə, M.Hüseynzadənin, həmçinin AMEA-nın nəşri olan qrammatika kitablarında bir söz bir neçə nitq hissəsi kimi təqdim edilir: *yaxşı, pis* – sifət, zərf; *səhər, axşam* – isim, zərf; *az, çox* – say, zərf; *ora, bura* - əvəzlik, zərf; *əvvəl, sonra* – zərf, qoşma; *demək, deməli* – feil, modal söz.

Türkologiyada və rus dilçiliyində bu məsələləri dərinlən tədqiq edən Y.Seyidov Azərbaycan dilçiliyində həmin problem haqqında yekun fikir söyləmişdir: “Güclü nəzəri fikir bir sözün bir neçə nitq hissəsinə aid olması haqqında müddəanı inkar edir və belə bir cəhətə üstünlük verir ki, eyni söz ancaq bir nitq hissəsinə daxil ola bilər” (6, s.114).

Biz də bu fikrin tərəfdarıyıq. Təhlil zamanı cümlədəki sözlərin mövqeyindən, sintaktik funksiyasından asılı olmayaraq, bir sözün bir nitq hissəsi olması fikrinə şagirdləri inandırmaq lazımdır:

1. *Səhər açıldı. Səhər səni gözləyəcəyəm.* - cümlələrinin hər ikisində *səhər* isimdir, çünki konkret zaman kəsiyinin adını bildirir, lakin birinci cümlədə mübtədə, ikinci cümlədə zərflik vəzifəsində işlənmişdir.

2. *Gözəl qız diqqətimi cəlb etdi. Müğənni gözəl oxuyur.* Hər iki cümlədə *gözəl* sözü sifətdir. Birincidə təyin, ikincidə zərflikdir.

3. *Məclisdə çox adam var. O, məclisdə çox danışdı.* – cümlələrində *çox* leksemi say olub, birinci cümlədə təyin, ikincidə zərflik funksiyasında işlənmişdir. Bu dolaşılıq hələlik orta məktəb kursunda öz həllini tapmayıb. Gələcəkdə hazırlanacaq proqram (kurikulum) və dərsliklərdə metodistlər, dərslük müəllifləri morfolojiyanın tədrisində mövcud olan belə çətinliklərə aydınlıq gətirməlidirlər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri: 5 cildə, II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007
2. Hacıyev K. Azərbaycan dilində xüsusi nitq hissələri. Bakı: Çapaşoğlu, 1999
3. Kərimov Y. Azərbaycan dilinin metodikası. Bakı: “Nasir” nəşriyyatı, 2014
4. Maqsudov E. Azərbaycan dilinin tədqiqi və tədrisi məsələləri. Bakı: Elm və təhsil, 1992
5. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. II cild. Bakı: Elm, 1980
6. Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya. Bakı: Bakı Universiteti, 2006
7. Seyidov Y., Mərdanova S. Azərbaycan dilçiliyində qrammatika problemləri. Bakı: Bakı Universiteti, 2008
8. Белинский Г. Полное собрание сочинений. Т. IX, Москва, изд-во АН СССР, 1955
9. Дмитриев Н.Р. Грамматика башкирского языка. М-Л, 1948
10. Мешшанинов И.И. Члены предложения и части речи. Ленинград, 1978
11. Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanun / <http://www.e-qanun.az/framework/1865> (17.05.2020)
12. Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı / <https://president.az/articles/7744>

XÜLASƏ

Məqalədə morfolojiyanın tədrisi zamanı ortaya çətinliklər və onların aradan qaldırılması üsullarından bəhs olunur. Burada qrammatikanın tədrisinin əhəmiyyəti göstərilmiş, bu barədə görkəmli alimlərin fikirləri təhlil edilmişdir. Araşdırmada nitq hissələrinin təsnifi, onların qruplaşdırılması, müəyyən söz qruplarının nitq hissələri kimi təqdim edilməsi, o cümlədən həmheca sözlər məsələsinə münasibət bildirilmişdir. Morfolojiyanın tədrisində bir sözün bir neçə nitq hissəsi bilməsi nəzəriyyəsinin çətinlik törətməsinə diqqət yetirilmiş və fikir bildirilmişdir. Mövzu üzrə müasir dövrün müvafiq elmi ədəbiyyatlarına istinad olunmuşdur.

Açar sözlər: *qrammatika, morfolojiya, tədris üsulları, metodika, həmheca sözlər, nitq hissələri.*

ƏHƏD HƏSƏN oğlu CAVADOV
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Dövlət Universiteti

AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ FƏNLƏRARASI İNTEQRASİYADAN İSTİFADƏ İMKANLARI

Dünya təhsil sistemində inteqrasiyanın gücləndiyi hazırkı dövrdə təlimin inteqrativliyi, inteqrasiya modellərindən yerli-yerində istifadə təhsilçilərə hətərəfli bilik və bacarıqların

verilməsini şərtləndirən əsas amillərdəndir. Ulu öndər H.Ə.Əliyev təhsilin gələcəyini yeni texnologiyaların tətbiqində görürdü. Onun siyasi-mədəni kursunun layiqli davamçısı olan prezidentimiz cənab İ.H.Əliyev imzaladığı son fərman və sərəncamlarla “Təhsil Azərbaycanın davamlı inkişaf strategiyasının ən öncül istiqamətlərindən biridir” konsepsiyasını uğurla həyata keçirir. Dünyamızı COVID-19 virusunun təhlükəsi bürüdüüyü indiki dövrdə H.Ə.Əliyevin siyasi-mədəni kursuna sadıq olan insanlar bir daha sübut etdilər ki, onlar daim Azərbaycan xalqının yanındadırlar, vətəndaşlarımızın qayğı və ehtiyaclarının ödənilməsi onlar üçün prioritet istiqamətlərdən biridir. Bu, eyni zamanda cəmiyyətin təhsil ehtiyaclarına da aiddir.

XX-XXI əsrləri “Heydər Əliyev əsrləri” adlandıran prof. Y. Seyidov öz məqalələrinin birində yazırdı: “...dili taleyin ümidinə buraxmaq olmaz, onun qayğısına qalmaq, ona kömək etmək, onu inkişaf etdirmək lazımdır. Bu işdə ziyalıların, yazıçıların, dili tədqiq edib öyrənənlərin, onu tədris edənlərin rolu olduqca böyükdür”(7, 55). Müasir dövrdə təlimin, o cümlədən onun tərkib hissəsi olan dərslərin qarşısında bir sıra mühüm tələblər qoyulur. Bu tələblərdən ən vacibi və ya vaciblərindən biri *fəndaxili və fənlərarası inteqrasiyanın(şaquli və üfüqi formalarda)* təmin edilməsidir. A.Qəhrəmanov təlimin təşkilinə verilən tələblərdən danışarkən yazır:” Dərslərdə mümkün olan fəndaxili və fənlərarası inteqrasiyadan geniş istifadə olunmalı, yeni materialın öyrədilməsi inteqrativ formada aparılmalıdır” (4,40).

Kurikuluma dair metodik ədəbiyyatda inteqrasiyanın daha çox iki növündən danışılır: fənlərarası və fəndaxili. Fənlərarası inteqrasiya haqqında belə şərh verilir: “Fənlərarası inteqrasiya iki və ya daha artıq fənnin əhatə etdiyi anlayış, bilik, bacarıq və prinsiplərin sintezidir... Müxtəlif fənlərə aid oxşar və ya bir-birini tamamlayan mövzular elə planlaşdırılır və iş elə təşkil olunur ki, müəyyən bir çərçivə yaranır” (6,90). Deməli, hər hansı bir fənnə dair mövzu tədris olunarkən ona yaxın, lakin digər fənnin materialı olan bəhslə oxşar cəhətlər yada salınır, xatırladılır. Təlim prosesini təkmilləşdirən, fənlər arasında qarşılıqlı əlaqəni, asılığını dərinləşdirən inteqrasiyanın köməyi ilə şagirdlər müxtəlif fənlər arasındakı əlaqələri daha dərindən başa düşür və həmin inteqrativ təlimin nəticələrindən şəxsi və ictimai problemlərinin həllində də istifadə edirlər.

Azərbaycan dilinin tədrisi üçün tərtib olunmuş müəllim üçün metodik vəsaitlərdə fənlərarası inteqrasiya xüsusi bir səviyyə kimi təqdim olunur: “ İnteqrativ təlimin təşkili zamanı fənlərarası inteqrasiyaya xüsusi əhəmiyyət verilir. Fənlərarası inteqrasiya təlim materiallarının digər fənlərin imkanları hesabına məzmun etibarilə genişlənməsinə, məsələlərin dərin təhlilinə və ümumiləşdirilməsinə xidmət edir”(2,35).

Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasına dair qanunauyğunluqlardan biri də *dil tədrisi metodikası elminin digər elmlərlə əlaqədə inkişaf etməsidir*. Prof. H.Balıyev bu barədə yazır:”Azərbaycan dili tədrisi metodikası elmi *ədəbiyyatşünaslıq* (dil tarixinin tədqiqi, ədəbi dil, üslubiyyat məsələləri, bədii mətnlərin linqvistik təhlili) və *ədəbiyyatın tədrisi metodikası* (inşa yazıların aparılması, ədəbi tələffüz üzrə aparılan işlər, interaktiv-təlim texnikaları) elmləri ilə sıx əlaqədədir” (1, 17). Buradan belə bir nəticə hasil olur ki, dil tədrisi zamanı ədəbiyyatın və deməli, ədəbiyyatşünaslığın ayrı-ayrı sahələri ilə inteqrativ əlaqə yaradılmalı, dilçiliyin hər hansı bir şöbə və ya bəhsinin digər elmlərlə (o cümlədən anlayış və hadisələrlə) bağlılığının vacibliyi diqqətdən yayınmamalıdır. Bu, bir tərəfdən pedaqoji prosesin tamlığını təmin edir, dərslərin ideya-siyasi səviyyəsini qaldırır (Şagirdlərdə azərbaycançılıq ruhu tərbiyə edir, onlara milli-mənəvi dəyərlərə qürur hissi ilə yanaşmağı öyrədir), digər tərəfdən, dil və ədəbiyyatın ortaq vəzifəsinin (şagirdlərdə nitq inkişafı) həyata keçirilməsinə stimül yaradır.

Azərbaycan dili tədrisi metodikası elminin 4-cü qanunauyğunluğu (*dil tədrisi metodikası elminin digər elmlərlə əlaqədə inkişaf etməsi*) bu elmin təkcə ədəbiyyatla yox, digər elm sahələri--tarix, coğrafiya, fizika, informatika-riyaziyyat, fiziologiya (əsəb sistemi, hiss və danışmaq orqanları) ilə əlaqələri olduğunu və beləliklə, metodik ədəbiyyatda “sərbəst inteqrasiya” adlanan fənlərarası inteqrasiyanın meydana çıxıldığını göstərir.

Fonetikanın tədrisi səslərin öyrədilməsi ilə başlayır. Səit və samitlərin bölgüsü danışmaq orqanlarının vəziyyətinə əsaslanır: səitlərin bir qismi dodaqların iştirakı ilə formalaşır; üç samitin (m, b,p) tələffüzü zamanı dodaqlar bir-birinə dəymir. Bu zaman ədəbiyyat fənni ilə inteqrasiya yaradılır və müəllim aşıq ədəbiyyatında maraqlı bir janr olan *dodaqdəymə*dən bir parçanı şagirdlərin

diqqətinə çatdırır. Şagirdlər bu şeir növündə dodaqlanan saitlərin və qoşadodaq samitlərinin işlənmədiyini müəyyənləşdirirlər:

*Qışda dağlar ağ geyinər, yaz qara,
Sağ dəstənlə ağ kağıza yaz qara.
Əsər yellər, qəhr eyləyər yaz qara,
Daşar çaylar, gələr daşlar çata-çat (Aşıq Ələsgər).*

Ahəng qanunu tədris olunarkən ədəbiyyat, musiqi və təsviri incəsənət fənləri ilə inteqrasiya mümkündür. İlk növbədə “ahəng” sözünün mənasına diqqət yetirmək, şagirdlərin diqqətini ahəngin tək cə şeirdə, danışmada yox, yaşadığımız həyatda da olmasına cəlb etmək lazımdır. Müəllim bir musiqi parçası səsləndirməklə, bir rəsm əsərindən reproduksiya göstərməklə ahəngin nə olduğunu başa sala bilər. Türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində “dəmir qanun” kimi qəbul edilən bu qanun tək cə nəzmi qaydaya salmır, onun daxili məzmununu, ifadə etdiyi hiss-həyəcanları da özündə əks etdirir. Gözəl folklor nümunələri sayılan bayatılarımız müxtəlif məzmunlu olur; onlarda həm qəm, kədər, acı-ağrı, həm də sevinc, məhəbbət duyğuları ifadə oluna bilər. Prof. T.İ.Hacıyevin müşahidələrinə görə birincilərdə qalın, ikincilərdə incə saitlər üstünlük təşkil edir (3,46); məs.:

*Əzizim, yasdı dağlar,   Əzizim, gül üşüdü,
Qar üstün basdı, dağlar   Şeh düşdü, gül üşüdü.
Üç ay toylu, bayramlı   Güldün, əqlim apardın,
Doqquz ay yasdı dağlar   Bu necə gülüş idi?!*

Verilən nümunələrin səs sistemində diqqətlə nəzər salsaq, onların birincisində qalın, ikincisində isə incə saitlərin üstünlüyünü aydın şəkildə görürük. Birinci bayatı qəmli, kədərli duyğuları, ikinci isə zərif, incə hisləri ifadə edir. Belə çıxır ki, bu “xalq möcüzəsi” yaranarkən qanunauyğunluq qorunub saxlanmışdır.

Sözün çoxmənalılığı və omonimliyi onun məcazi mənə kəsb etməsi ilə bağlıdır. Məhz buna görə də dilimizdəki sözlərin bir qismi həqiqi mənada işlənmir və fikrin obrazlı ifadəsinə xidmət göstərir. “Qanadlı ifadələr”in, atalar sözləri və zərbi-məsəllərin də meydana çıxmasının səbəbi də budur. Digər tərəfdən, sənətkar öz əsərini gözəlləşdirmək, oxucunun bədii zövqünü tərbiyə etmək üçün məcazlaşmadan bir vasitə kimi istifadə edərək, bir çox bədii təsvir və ifadə vasitələri ilə əsərdə emosionallıq yaradır.

Müəllim ədəbiyyat fənni ilə əlaqə yaradaraq, sözün məcazlaşması ilə dilimizdə bir çox *epitet*, *təşbeh*, *metafora*, *metonimiya*, *simvol* kimi bədii təsvir vasitələrinin, eləcə də əsərdə emosionallığın gücləndirilməsinə, təsvir, tərənnüm və ya təcəssüm olunan hadisənin oxucuya daha effektiv çatdırılmasına xidmət edən və bədii dilin əsas tərkib hissələrindən sayılan bədii ifadə vasitələrinin-- *bədii sual*, *bədii təkrir*, *bədii təzad*, *kinayə*, *mübaligə*, *inversiyanın* meydana çıxmasına şagirdlərin diqqətini cəlb etməlidir. Bütün bunlar dilimizdə məcazlaşmanın geniş yayılmasına, deyilən söz və ifadənin başqa cür anlaşılmasında üçün “türkün sözü” adlı bir ifadənin yaranmasına səbəb olmuşdur; məs.:

*Bu qara gün keçicidir, bir gün bitər, inləmə,
Bağımızda sarı bülbül yənə ötər, inləmə (A. İldırım);
Yaxama quş kimi qonur bənövşə (S.Vurğun).*

Verilən nümunələrdən birində “qara” sözü öz həqiqi mənasında--rəng bildirən sifət kimi yox, bədbəxtlik, faciə bildirən söz kimi işlənir. Şair bu sözü “gün” sözünün təyini kimi işlətməklə “içindəki bülbül”ü inandırmağa çalışır ki, pis günün ömrü az olar, yaxşı günlər, xoş günlər hələ qabaqdadır. İkinci nümunədə isə müqayisə əsasdır, buradakı “quş kimi” ifadəsi bənzətmə əlaməti rolunda çıxış edir, gözəl bir peyzaj yaradır. Mükəmməl təşbehlərdə isə qarşılaşdırılan əşya və hadisələr “bənzəyən-bənzədilən” sıralanması ilə düzəlir, sözün məcazlaşmasında bərabərlik yaranır; məs.:

*Yazın lələsidir al yanaqların,
Yaquət kənarıdır gül dodaqların(S.Vurğun).*

Bənzətmədə müqayisə, oxşatma əsasdır, lakin bu nümunələrdə qarşılaşdırılan predmetlər bərabərləşdirilir və bu hökm şəkildə ifadə olunur; “gül” sözü isə bədii təyin kimi çıxış edir, ismin

təyin rolunun təsdiqi kimi səslənir. Deməli, ayrı-ayrı nitq hissələrinə daxil olan bu və ya digər söz qrammatik vahid olur, lakin o, bədii dildə daha geniş sferada fəaliyyət göstərir.

Bir əşya və hadisənin adı çəkilmədən onun əlamətinin digər əşya və hadisə üzərinə köçürülməsi zamanı qrammatik vahidin məna tutumu genişlənir, söz və ifadə isə canlanır; məs. :

Qış günəşi uzaqdan yorğun-yorğun baxırdı yamaclara (O.Sarıvəlli);

Dəmir sətirlərim, odlu sözlərim Adın çəkildə durur ayağa(S.Rüstəm).

“Qış günəşi” adi informasiyadır, amma onun yorğun-yorğun yamaclara baxması bir insan taleyini göz önünə gətirir: Yaşlı, ahıl bir insan odlu-alovlu günlərini yada salır, vaxtilə at çapdığı yamaclara uzaqdan baxır. Dəmir sətirlər və odlu sözlərin bir əsgər kimi ayağa durması söylənilən ifadədə güclü bir canlanma yaradır, qarşımızda qısqıvraq bir igid obrazı canlanır.

Sintaksisin tədrisi zamanı poetik sintaksisin imkanlarından geniş istifadə etmək mümkündür. Bədii təsvir vasitələrində olduğu kimi, adi söz bədii ifadə vasitələri kimi işlənərək, dilin potensial gücündən daha səmərəli istifadəni əyani şəkildə göstərir. “Cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növləri” öyrədilən zaman sual cümlələrinin bir qisminin cavab tələb etmədiyini vurğulayan müəllim bədii dilin çox mühüm tərkib hissəsi olan *bədii sual* ön plana çəkir. Öyrədilir ki, adi sualdan fərqli olaraq, *ritorik sual cümlələrində* fikrin ifadəsi sual şəklində qurulur; eyni bir ifadə həm sualı, həm də cavabı özündə birləşdirir; məs.:

Nədir o mənalı, dərin baxışlar,

Nədir gözlərindən yağan yağışlar,

Nədir qəlbindəki payızlar, qışlar?! (S.Rüstəm).

Şair gözlərdəki dərin baxışlardan xəbər tutmaq istəyir, gözlərdən yağış yağmasını istəmir, qəlbə isə payızın, qışın yox, baharın məskən tutmasını arzulayır.

Azərbaycan dili dərslərinin digər fənlərlə, o cümlədən ədəbiyyat fənni ilə bu cür əlaqələndirilməsi dərsi dar çərçivədən çıxardır, onun əhatəlilik dairəsini genişləndirir. Pedqoji proses dərininə doğru inkişaf edir, şagirdlər qloballaşan dünyamızın sirlərinə get-gedə daha dərinləndən bələd olurlar. Təlim materialı adi bilik yox, bacarıq və vərdislərə çevrilir. Bu isə interaktiv təlimin son və başlıca məqsədidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Baliyev H.B., Baliyev A. H. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası (dərslük). Bakı: “Qismət”, 2014, 384 səh.
2. Cavadova S. Azərbaycan dili. Ümumtəhsil məktəblərinin 9-cu sinfi üçün “Azərbaycan dili”(tədris dili kimi) fənni üzrə müəllim üçün metodik vəsait. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2016, 200 səh.
3. Hacıyev T.İ., Cəfərov N. Q., Xudiyev N.M. Azərbaycan dili. Ümumtəhsil məktəblərinin 10-cu sinfi üçün dərslük. Bakı: “Aspoliqraf”, 2009, 144 səh.
4. Qəhrəmanov A. “Ümumi orta təhsil səviyyəsinin yeni fənn kurikulumlarının tətbiqi üzrə” təlim kursunun iştirakçıları üçün təlim materialı. Bakı: Xəzər universiteti nəşriyyatı, 2012, 68 səh.
5. Mikayılov Ş.A., Bəkirova A.M., Əliyeva Ş.X. Ədəbiyyat dərslərində inteqrasiyadan istifadə imkanları (metodik vəsait). Bakı: Şirvanəşr, 2006, 86 səh.
6. Rəsulova S. Ümumi təhsil kurikulumunun əsasları (dərslük vəsaiti). Bakı: “Elm və təhsil”, 2016, 249 səh.
7. Seyidov Y. Demokratiyanın uzun yolu (birinci kitab). Bakı: Bakı universiteti nəşriyyatı, 2001, 315 səh.

XÜLASƏ

Məqalədə müasir dövrümüzdə tədrisin, o cümlədən Azərbaycan dili tədrisinin inteqrativ mahiyyət daşımasından, metodik ədəbiyyatda inteqrasiya problemindən, onun növlərindən danışılır. Azərbaycan dili dərslərində inteqrasiyadan istifadə imkanlarını əsas hədəf seçən tədqiqatçı bu fənnin ədəbiyyat dərsləri ilə mümkün olan əlaqələrindən söz açır.

Tədqiqat nəticəsində müəyyənləşdirilir ki, bəzi folklor nümunələrindəki ahəngdarlıq dilimizin zəngin səs sistemi ilə bağlıdır. Sözüün məcazlaşması ədəbi-bədii nümunələrdə bir sıra zəngin bədii təsvir vasitələri və sintaktik fiqurların meydana gəlməsinə səbəb olur. Bu da öz növbəsində sözüün semantikasını əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirir.

Açar sözlər: *integrativ təlim, integrasiya modelləri, fənlərarası integrasiya, ahəng qanunun poetik imkanları, sözüün çoxmənalılığı və məcazlar*

FİKRƏT ABUZƏR oğlu ŞİRİYEV
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Dövlət Universiteti

DİL TƏFƏKKÜRÜN GÖSTƏRİCİSİ KİMİ

Başqa ifadə formaları (musiqi, rəsm, riyazi formullar və s.) olsa da, təfəkkür dillə daha möhkəm tellərlə bağlıdır və əsasən, onun vasitəsilə gerçəkləşdirilir. Ona görə də, dil təfəkkürün aləti, nitq isə onun əsas ifadə vasitəsidir. Bu qənaətə gəldikdən sonra, “Aydın düşünən aydın da danışar” deyimi ilə razılaşmaq olarmı? Parlaq təfəkkür fikrin aydın açıqlanması üçün zəruri şərt olsa da, bunun üçün tam kifayətdirmi? Yaxşı düşünən, təəssüf ki, heç də həmişə aydın danışa bilmir, fikrini tam açıqlamağı bacarmır (bunun əksi - dərin təfəkkürü olmayanların da bəlağətli nitqi ola bilər). Fikir danışığına çevirilənə kimi çox mürəkkəb bir yol keçir (bu çoxşaxəli prosesləri neyrofiziologiya, neyrolinqvistika, psixolinqvistika, koqnitiv elmlər araşdırır). Bu məsələyə nitq mədəniyyəti prizmasından baxarkən nəzərə almaq lazımdır ki, fikirlə onun ifadə olunması (deyim) bir-biri ilə sıx bağlı olsa da, fikir öz ifadə olunması ilə uyğun gəlməyə də bilər, çünki, fikrin deyimə çevrilməsi yolunda olan dəqiq kursdan sapımlar mümkündür. Nəticədə, insan bir şeyi demək istəyir, lakin tamamilə başqa şey alınır. Məsələn, bir reklam çarxında deyilir ki, “Bizim şirkət 100 faiz çəkinin azaldılmasına zəmanət verir”. Bir qəzet yazısında isə oxuyuruq: “Bu mübarizə “insan hüquqlarına qarşı” devizi altında aparılır” və yaxud: “Antik əşyalar mağazasında qiymətli *taxtadan* hazırlanmış *taxta* stol satırdılar.” Məgər o reklamın mətnini yazanlar çəkini 100 faiz azaldıb sifira endirməyimi nəzərdə tutmuşdular, yoxsa qəzətdə insan hüquqlarını qarşısını almağını düşünmüşdülər? Növbəti yazıda “*taxtadan* hazırlanmış *taxta* stol” isə taftalogiyadan başqa bir şey deyil. Əlbəttə, bu yazıların müəllifləri başqa fikri-çəkinin azaldılmasına 100 faiz zəmanəti, mübarizənin insan hüquqları uğrunda aparıldığını və qiymətli *taxtadan* hazırlanmış stolun satıldığını bildirmək istəmişdilər, ancaq nəzərdə tutduqları ilə yazdıqları uyğun gəlməyib.

Əlbəttə, deyimə aparan yolda fikir heç də həmişə belə deformasiyalara məruz qalmır. Lakin fikrin düzgün ifadə edilməsinə nəzarət həm danışanın (yazanın) özü, həm də mətnə cavabdeh olan redaktor üçün zəruridir. Fikir aşkar olmayanda məsələ bir az da mürəkkəbləşir, çünki nəzarət etmək çətinləşir. Məsələn, “**Oxu.az**” saytının 24 yanvar 2020-ci il tarixində səyyah Vüqar Quliyevlə apardığı müsahibədə bir cümləyə fikir verək: “Baxmayaraq ki, böcək yeyirlər, onlar ancaq təmiz suda olur”.(3, s.4)Cümlədən belə çıxır ki, onlar kimdirsə, ya nədirsə, böcək yeyirlər, ancaq təmiz suda olurlar. “Suda böcək olmaz” məntiqi bu fikri alt-üst edir, ancaq daha dərinə gedək. “Böcək yeyir” yox, “yeyirlər” yazılmağı bunu insanla bağlayır, ancaq insan suda yaşamaz ki?! Cümlənin ikinci hissəsində “onlar ancaq təmiz suda olur”(“olurlar” yox!) yazılması vəziyyəti bir az aydınlaşdırır, deməli obyekt insan deyil. Bəs niyə birinci hissədə cəm şəkilçisi var idi? Təmiz su ilə böcəyin nə bağlılığı? Təmiz suda olan böcək yeyə bilməz? Müsahibədə bu cümlədən əvvəlki və sonrakı cümlələr də heç bir aydınlıq gətirmir: Əvvəlki: “Mən bunu bilmirdim, orada öyrəndim.” Sonrakı: “İnsanların çoxu iyrenir.” Cümlənin klassik tərifli olan “bitmiş bir fikri bildirmək” xüsusiyyətinin yoxluğu, yarımçıqlıq yalnız bu cümlələrdə yox, müsahibədəki bir çox cümlələrdə də özünü göstərir: “Söhbət əgər iyrenməkdən gedirsə”, “Yeməyi də düşünürəm”, “Şərqi başqadı, cənubu başqa”, “Ona görə də gələn dəfə etmədim” və s. Bunlar öz yerində, həmin cümləyə qayıdaq. Bir qədər oxuduqdan sonra məlum olur ki, burada söhbət qurbağalardan gedirmiş və müsahib təmiz suda olmağıyla qurbağanın yeməli olduğuna bəraət qazandırmaq istəyirmiş. Demək istəyirmiş ki,

qurbağanın böcəklə qidalanmasına baxmayaraq, təmiz suda yaşayır, buna görə də onu yemək olar. Zövq və ağız dadı məsələsini müsahibin ixtiyarına buraxaraq filoloji dəqiqləşdirmə aparmaq istəyirəm: Cümlədən belə nəticə çıxarmaq olar ki, qurbağanı menyumuza daxil etməyə mane olan amil böcəkdir. Və yaxud qurbağanın təmiz suda yaşaması onu yemək üçün əsas yaradır? Əlbəttə, yox! Bu fikirləri bir tərəfə qoysaq, cümlə qrammatik quruluşuna görə belə omalıdır: Böcək yeməklərinə baxmayaraq, qurbağalar təmiz suda yaşayır. Semantik(məna) baxımdan isə cümlə bir qədər də aydın olmalıdır: Böcəklə qidalansa da, qurbağa təmizliyi xoşlayan canlıdır və yalnız təmiz suda yaşayır. Bu nümunə, düşüncə və deyim baxımından nitqin (məqalə, müsahibə və s.) mənasına nəzarətin, həm də redaktənin vacibliyinin nümayişidir. Doğru deyilmişdir ki, dil (nitq) təfəkkürün silahıdır. Dillə (nitq ilə) başdansıvdu davranmaq elə başdansıvdu – qeyri-dəqiq, təxmini, yanlış düşünmək deməkdir. Şifahi, xüsusən ekspromt deyimlərə nəzarət çox çətin olsa da, nitq mədəniyyəti vərdislərinə yiyələnərək belə nəzarət vərdislərini formalaşdırmaq mümkündür və bu, çox önəmlidir.

Qeyd edilənlərdən belə nəticə çıxarmaq olar: “Aydın düşünən aydın da danışır” tezisi aşağıdakı kimi dəqiqləşdirilməlidir:”Kim ki, aydın düşünür – aydın da danışır, lakin nə demək istədiyinə və nəticədə nə alınacağına nəzarət etmək şərtilə”.

Təfəkkür aləti qisminə, dil işarələr (sözlər, ifadələr, onların əlaqələri) sistemi kimi ətraf aləmi əks etdirir, sözlə dünyanın obrazını yaradır. Hər bir dilin öz milli mədəniyyəti, ənənələri, mentaliteti ilə səciyyələnən özəl görüntüsü olur. Doğru deyilmişdir ki, hər bir xalq ən dolğun şəkildə özünü dili ilə ifadə edir.(6,s.16) Bir az cəsarətlə desək, musiqi və incəsənətin digər növləri, mətbəxdən adət-ənənələrədək heç nə xalqı dili qədər səciyyələndirə bilməz. Xalq və dil bir-birindən ayrı təqdim oluna bilməz. Akademik Nizami Cəfərov yazır : “Demək olar ki, bütün xalqlarda, cəmiyyətlərdə ümumxalq dili ilə yanaşı, aristokratiyanın, yaxud yüksək təbəqənin geniş xalq kütlələri üçün ya tamamilə, ya da qismən yad elə bir özünəməxsus ünsiyyət vasitəsi olmuşdur ki, çox hallarda həmin xalqların, cəmiyyətlərin klassik bədii, elmi, rəsmi-işgüzar və s. mədəniyyət tarixini məhz bu özünəməxsus ünsiyyət vasitəsindən istifadə miqyası (və məharəti!) müəyyən edir.” (2,s.5)

Dünyanın dil görüntüsü, ilk növbədə, dilin nominativ funksiyası sayəsində yaradılır. Bu, gerçəkliyin predmet və hadisələrinin adlandırılması, onlara özü haqqında təsəvvürün əks etdirildiyi dil vahidi, işarəsi statusunun verilməsidir. Dilin bu funksiyanı necə yerinə yetirdiyini istənilən lüğət özündə əks etdirir.

Qeyd etmək lazımdır ki, gerçəkliyi adlandıran və bu yolla onu dünyanın dil görüntüsünə daxil edən vahid kimi, söz və ya söz birləşməsi yalnız ona ictimai tələbat yarandıqda meydana çıxır. Fikrin tərtibinin və gerçəkliyin əks etdirilməsinin əsas vasitəsi olmaqla, dil insan zəkasının bütün digər vəzifələrinin icrası üçün təməl yaradır. Məsələn, kommunikasiyanı təmin edir, insanlar arasında həm ictimai, həm peşəkar, həm də özəl qarşılıqlı nitq əlaqəsi yaradır.

Dilin və nitqin kommunikativ funksiyaları qısaca desək, “xəbər, ünsiyyət, təsir” triadası üzərində qurulur və elmi, işgüzar, publisistik, məişət və bədii funksional üslublar ilə ifadə edilir.

Əgər bu, işlərin durumu, faktlar haqqında məlumatların ötürülməsi, onların intellektual qiymətləndirilməsi, təhlili, nəticələr, hadisələrin təsnifi olarsa, bu zaman nitq xəbər funksiyasını yerinə yetirir. Belə bir nitqə dair nümunə: İyulun 24-də saat 22.00 radələrində plana uyğun olaraq gecə vaxtı təlim-məşq uçuşları keçirən Azərbaycan Hərbi Hava Qüvvələrinin MiQ-29 təyyarəsi ilə qəflətən rabitə əlaqəsi kəsilib və aviasiya vasitəsi radarlardan itib. Müdafiə Nazirliyinin məlumatında deyilir ki, aviasiya qəzası nəticəsində hərbi təyyarə Xəzər dənizinə düşüb. Qəza nəticəsində Xəzər dənizinə düşdüyü ehtimal edilən təyyarənin pilotu, polkovnik-leytenant Rəşad Atakişiyev hazırda itkin düşmüş sayılır. (1, s.1)

İnformativ funksiya istənilən kommunikativ durumda gerçəkləşdirilir və ən çeşidli məlumatların şifahi, yaxud yazılı şəkildə ötürülməsi funksiyası daşıyır. İşgüzar məktub, təlimat, tərcümeyi-hal, xülasə kimi janrlarda isə çox vaxt bircə nüsxə olur.

Kommunikasiyada ünsiyyət funksiyası və ya dilin əlaqəyaratma funksiyası (fatik funksiya) heç də az önəmli deyil. O, adamın qarşısında həmsöhbətlə (yaxud tanış olmaq istədiyini şəxslə) və ya işgüzar tərəfdaşla təmas yaratmaq və onu davam etdirmək, ünsiyyət üçün psixoloji və məqbul

şərait yaratmaq məqsədi qoyduqda reallaşır. Məsələn, tanışınızdan ayaqüstü – “nə var, nə yox?” soruşarkən Siz yəqin ki, müsahibinizdən sağlamlıq, iş və ailədə olan problemlərlə bağlı salnamə gözləmirsiniz. Əslində, sualın məqsədini başqa yerdə-təmas yaradılmasında axtarmaq lazımdır. Siz sanki həmin sualla müsahibinizə “Səni görürəm, sənə hörmətim var, sənənlə təmas qurmaq mənim üçün xoşdur”, deyirsiniz. Müsahibiniz də bunu məhz elə bu şəkildə başa düşərək, öz növbəsində “çox sağ ol, salamatlıqdır”,- cavab verir, bu da əslində “Sən də mənə xoş gəlirsən, məmnunam”, - deməkdir.

İşgüzar dairələrdə fatik nitq məişətdəkindən heç də az önəmli deyil. O, həmkarların gündəlik təmasını tənzimləməklə yanaşı, dövlətlər və sosial institutların qarşılıqlı münasibətlərinin çox önəmli hissəsinə çevrilir. Orada həyatın bütün məqamlarını əhatə edən janrlar sistemi formalaşmışdır: salamlamalar, təbriklər, başsağlıqları və i.a. Belə bir nümunə:

Bakı, 11 noyabr 2018. Azərbaycan Respublikasının Müdafiə naziri general-polkovnik Zakir Həsənovun Türkiyənin Milli Müdafiə naziri Hulusi Akara və Baş Qərargah rəisi ordu generalı Yaşar Gülerə ünvanladığı başsağlığı:

“Qardaş Türkiyə Respublikasının Hakkari bölgəsində silah anbarında baş vermiş partlayış nəticəsində hərbi qulluqçuların həlak olması və xəsarət alması haqqında xəbər məni dərinləndirdi.

Sizin acınız bizim də acımızdır.

Həlak olanlara rəhmət diləyir, onların yaxınlarının dərdlərinə şərik olur, ailələrinə dərin hüznə başsağlığı verirəm. Bütün yaralılara Tanrıdan şəfa diləyirəm.

Allah rəhmət eləsin”(4,s.1)

Fatik funksiyanın gerçəkləşməsində nitq etiketi– ünsiyyətin və nitq davranışının sabit formulları sistemi çox önəmli rol oynayır (Məsələn, təyyarə bələdçisinin standart sözləri:”Salam; Zəhmət olmasa, yerlərinizi tutun; Xahiş edirəm, keçidləri boşaldın və bir-birinizə qarşı nəzakətli olun” və s.).

Hədəfə təsir – nitqin üçüncü ən vacib kommunikativ funksiyasıdır. O, qarşısına hədəfin şüurunu, ilk növbədə, emosional təsir vasitəsilə dəyişmək məqsədi qoyur. İşgüzar çərçivədə nitqin bu təsir funksiyasını töhmətlər, təşəkkürlər, təltiflər, tərifin və ya qınağın digər növləri də yerinə yetirə bilər. Burada nitqin emosional çalarlı istənilən fraqmenti, həm də insanların şüuruna, ağına deyil, hissələrinə ünvanlanan və ritorikada “beyinə hədəflənmiş dəlillər” adlandırılan sloqanlar təsiredici effektdə malik olur. “Beyinə hədəflənmiş dəlillərdən” bütün reklam növlərində-həm istehlak, həm də siyasi səpkili reklamlarda istifadə səciyyəvidir. Məsələn, “Koka-kola” şirkəti “Hiss et! Həzz al!” sloqanı ilə dünya qazlı su bazarını fəth edə bilir, buna isə, əslində faydalı olmayan bir içkini insanların şüurunda həzz almağı hiss etmək istəyi yaratmaqla nail olur. Və yaxud, 2019-cu ildə İstanbul Bələdiyyə sədrliyinə seçkilərdə Əkrəm İmamoğlu bütün mesajlarında sevgi, qucaqlaşma, hamının rəhbəri olmağa hesablanmış cümlələr nəticəsində rəğbət əldə etdi. Türkiyədə mənfi ruhlu ritorikalardan yorulan insanlara hədəflənən ancaq və ancaq pozitiv mesajlar göndərdi, “hər şey çox gözəl olacaq” sloqanı ilə cəmiyyətə sevildi... və qələbə qazandı.

Bir daha qeyd etmək lazımdır ki, təfəkkür, əsasən, dil(nitq) formasında təzahür edir. Dil - gerçəkliyin, araşdırmaların, yaradıcılığın elmi və sosial baxımdan dərk edilməsinin, həmçinin belə nəticələrin mətn şəklində əks etdirilməsinin əsas vasitəsidir. Dil, xüsusilə, tarixi perspektivdə əyani şəkildə təzahür edən idraki funksiyanı yerinə yetirir. Zaman keçdikcə insanların hər şey barədə təsəvvürləri dəyişir. Bu, elmə də, sosial mühitə də, şəxsi həyata da aiddir. Əlbəttə, bu bir qanunauyğunluqdur. Məsələn, mifoloji şüur tarixinə malik dünya xalqlarının çoxunda olduğu kimi Azərbaycan mifologiyasında da əjdaha obrazı var. Əslində olmayan əjdaha bütövlükdə insanın qorxuqlarının məcmusu kimi ortaya çıxıb. Hətta Nizaminin yaradıcılığında, Azərbaycan xalçaçılığında da əjdaha obrazı mövcuddur. Ancaq zaman-zaman insanın əjdaha haqqında təsəvvürləri dəyişib, o, gözə görünmədikcə, mifik qaldıqca şəx qüvvənin simvolu olmaqdan təcridən gücün, qüdrətin, yenilməzliyin simvoluna çevrilib. Bu prosesdə yalnız psixologiyayı, mifologiyayı, sosiologiyayı və digər elmləri yox, həm də filologiyayı, xüsusən dilçiliyi dəyərləndirmək lazımdır. Çünki məhz dilçiliyin sahələrində-söz yaradıcılığında, söz mənalarında, frazeologiyada və digər məqamlarda “əjdaha” sözü bir növ təkamül prosesi yaşamış, müsbət mənə kəsb etməyə

başlamışdır. Bu gün hansısa işin əsasında duran, yaxud özünə yüksək nüfuz qazanmış insanları “elm/iqtisadiyyat/siyasət əjdahaları” adlandırırlar. Belə misalların sayı isə külli miqdardadır.

Beləliklə, dili sivilisasiyanın yaddaşı adlandırmaq olar. O, bilikləri və mədəni dəyərləri özündə birləşdirir, təmərküzləşdirir və qoruyub saxlayır, onların yeni nəsillərə ötürülməsi kanalı qismində çıxış edir. Xəlil Rza Ulutürk dil haqda yazdığı məşhur şeirlərinin birində qeyd edir ki, “Mən bilmirəm işçisən, həkimsən, ya dilçisən. Bircə budur bildiyim: Xalqımın sərvətini, fikrimin qüdrətini əsrlərin ardından əsrimizə gətirən müqəddəs bir elçisən...”(5, s.66) Bu sözləri dil haqda deyilən dəqiq ifadələrdən biri hesab etmək olar.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. “Modern.az”saytı, 29 iyul 2019
2. Nizami Cəfərov. “Ədəbiyyat” qəzeti 17 noyabr 2018, səh.5
3. “Oxu.az” saytı 24 yanvar 2020-ci il
4. “Sputnik Azərbaycan” 11 noyabr 2018
5. Xəlil Rza Ulutürk. Seçilmiş əsərləri.Bakı 2014,
6. Введенская Л.А., Павлова Л.Г. Деловая риторика <https://www.litres.ru> səh.16

XÜLASƏ

Məqalədə təfəkkürlə dilin(nitqin) bilavasitə bağlılığı haqda məlum fikirlər bir qədər başqa baxımdan araşdırılır. Bütün aydın düşüncələrin fikrini aydın ifadə etmək bacarıqları yoxdur. Göstərilir ki, bugünkü mətbuatda, reklam çarxlarında belə qüsurlar mövcuddur. Məqalədə həmçinin dilin və nitqin “xəbər, ünsiyyət, təsir” triadası üzərində qurulan kommunikativ funksiyaları haqda qısa məlumat verilir, misallar göstərilir. Burada dilin tarixi perspektivdə əyani şəkildə təzahür edən idraki funksiyaları yerinə yetirməsi barədə, tarixən sözlərin təkamül prosesi yaşaması haqda mülahizələr də yer tapmışdır.

Açar sözlər: *Aydın düşüncə, təfəkkür aləti, xalq və dil, informativ, xəbər funksiyası, fatik, nitq etiketi, sivilisasiyanın yaddaşı*

FİKRƏT FİRUZ oğlu ƏLİZADƏ

*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Dövlət Universiteti*

FUNKSIONAL SINTAKSİSDƏ SEMANTİK SƏVİYYƏ

2300 il ərzində dilçilikdə Ərəstu ənənəsi, düşüncəsi, yəni hər şeyə formal məntiq axarında yanaşmağa üstünlük verilmişdir. Odur ki dilçilikdəsözə,cümləyə öncə, bir növ, qabıq, yəni forma kimi baxılmış, yalnız bundan sonra iç tərəfi təşkil edən məna - semantika diqqəti özünə çəkmişdir.Halbuki formallığı ikinci planda saxlayan canlı danışmaq dili - nitq mənanın ilkin olduğuna bariz nümunədir.Həqiqətən, danışan üçün cümlədə hansı nitq hissələrinin,cümlə üzvlərinin, onların sırasının heç bir əhəmiyyəti yoxdur.Təki fikir çatdırılsın.Danışmaq əsnasında qrammatik qaydalar belə, pozula bilər. Lakin dinləyən hər şeyi anlayar.

İnsan düşüncəsi üç aləm ilə bağlıdır:

gerçək aləm;

xəyali (virtual) aləm;

daxili (insanın öz aləmi) aləm.

Adresant fikrini hər üç planda belə çatdırı bilər:

Real aləm:

Göyün üzünü qızarmışdı.

Televizorda “Arşın mal alan” filminin rəngli variantı göstərilirdi.

Xəyali aləm:

Yayda Yaponiyaya səyahət etmək istərdim.

Qarşıma ayı çıxsın, bağrım çatlayar.

Daxili aləm:

Mənə elə gəlir ki, o, müəllimdir.

Onun səsi yadımdan çıxmır.

Funksional sintaksis üçün konkret üç fərqli tələb vardır:

- semantik quruluş və onların tərkib elementlərinin təsvirin əsasını yaratmaq (semantik kateqoriyalar);

- qurulmuş semantik quruluş və kateqoriyanı ifadə edərkən “x” dilində (və ya “x” və “y” dillərdə) istifadə edilə bilən dil vasitələrinin təsviri;

- dil vasitələrinin istifadəsində mümkün məhdudiyyətlərin müəyyən edilməsi.

Ümumilikdə fikrin digər tərəfə çatdırılması ünsiyyət varlığı olan insan üçün olduqca önəmlidir. Kommunikasiya sevən insan digər tərəfin düşüncələrini açmağa, mənalandırmağa çalışır.

Belə olduqda fikrin formal – üst qat quruluşu əmələ gəlir. Yaranmış cümlənin səth quruluşu artıq min illər boyu tərərütü ilə öyrənilmiş təbəqəni təşkil edir. Bu, cümlənin alt – dərin səthində yerləşən fikrin mənası hesabına yaranır. Beləliklə, fikir özünün formal - semantik tərəfi ilə peyda olur.

Formal təqdimatda cümləyə cansız material kimi yanaşılaraq, sanki fikrin özünə o qədər deyil, “qabığına” diqqət yetirilir, quruluşuna görə hissə-hissə təhlil edilərək, semantikasını birtərəfli – bitmiş bir fikir kimi qəbul edilir. Halbuki məsələ bununla bitmir.

Məlumdur ki, cümlə ünsiyyətin ilk və əsas vahididir. Cümlə vasitəsi ilə fikir formalaşır, ifadə olunur, başqasına ötürülür. Struktur, semantik və kommunikativ cəhətlər cümlədə bir-birilə qarşılıqlı əlaqə və münasibətdə olur. Cümlənin quruluşunda kommunikativ cəhət çox mühüm yer tutur və məhz kommunikasiya ehtiyacı cümlənin semantikasını və quruluşunu müəyyənləşdirir. Buna görə də cümlə problemi sintaksisin əsas məsələlərindəndir. Cümlə fikrin formalaşması, ifadəsi, başqasına ötürülməsi üçün əsas vasitə olduğundan özünün çoxcəhətliliyi ilə səciyyələnir. Cümlə fikir mübadiləsi və ən mühüm ünsiyyət vasitəsidir. Cümlə hər bir dilin qanunları əsasında qrammatik cəhətdən formalaşan və bitmiş fikir ifadə edən nitq vahididir.

Son dövrlərdə dilin sintaktik quruluşu iki səviyyədə öyrənilir. Birinci səviyyədə dilin sintaktik quruluşu öyrənilir ki, bu məsələlərlə ənənəvi (potensial) sintaksis məşğul olur. İkinci səviyyədə isə aktual sintaksis nitqin sintaktik quruluşunu öyrənir. Potensial sintaksisin əsas vahidi cümlə, aktual sintaksisin əsas vahidi söyləmdir. Söyləm müxtəlif fikir ifadə edən ünsiyyət vahididir. Söyləm əksərən cümləyə uyğun gəlsə də, bəzən cümlə çərçivəsindən kənara çıxır, dil sisteminin müstəqil vahidi sayılır və cümlədən fərqləndirilir. Belə ki, bir cümlə kommunikativ funksiyasından asılı olaraq bir neçə söyləmin ifadəsinə xidmət edə bilər.

Yeri gəldikdə, eyni bir cümlə çox fərqli informasiyalara tuş ola bilər. Məs., funksional sintaksis üçün vacib göstəricilərdən biri olan aktual üzvlənməyə görə üç sözdən ibarət cümlə 5 məlumat mənbəyi kimi çıxış edə bilər.

Məsələn:

Orxan kitab oxuyur.

Orxan NƏ EDİR?

- kitab oxuyur.

Orxan NƏ oxuyur? - kitab

Orxan kitab OXUYURMU? (Orxanın KİTABA MÜNASİBƏTİ NECƏDİR?)

- oxuyur.

NƏ BAŞ VERİR? - Orxan kitab oxuyur.

KİM kitab oxuyur? - Orxan.

Göründüyü kimi, cümlə səthində – eyni formada olan cümlələrin hamısı alt qatda semantik cəhətdən fərqlidir. Yəni burada forma ilə semantika üst-üstə düşməyib.

Ümumiyyətlə, sonrakı nümunədən də məlum olurki, adətən cümlənin formal və semantik tərəfləri arasında uyğunsuzluqlar olur:

İşdə hamı Arifə hörmət edir.

Hamı işdə Arifə hörmət edir.

Arifə işdə hamı hörmət edir.

Arifə hamı işdə hörmət edir.

İşdə Arifə hamının hörməti var.

Arifə işdə hamının hörməti var.

İşdəkilərin/işçilərin hamısı Arifə hörmət edir.

İşdəkilər/ işçilər Arifə bir nəfər kimi hörmət edir.

Hamının Arifə işdə (böyük) hörməti var.

Hamının işdə Arifə hörməti var.

İşdə elə adam yoxdur ki, Arifə hörmət etməsin.

İşdə elə adam tapılmaz ki, Arifə hörmət etməsin.

Göstərilən cümlələr formal cəhətdən - cümlə üzvlərinin və ya söz sırasının dəyişməsi nəticəsində 12 cür variant yaratdı. Lakin bunların hamısı eyni semantik quruluşa aiddir. Burada Arifə olan münasibət onun xeyrinə olduğu üçün o, funksional sintaksis meyarına görə həmişə Resipiyent (yəni xeyrinə iş görülən şəxs) kimi, hamı isə Agens (yəni iş görən, işə nəzarət edən) kimi qəbul edilir.

Bu nümunələrdə cümlələrin səthi, yəni formal quruluşu müxtəlif olduğu halda, alt qatda yerləşən semantik quruluşu eynidir.

Bu iki nümunə sübut edir ki, cümlələrin formal və semantik quruluşları arasında uyğunsuzluqlara - asimmetriyaya heç də az rast gəlinmir.

Funksional sintaksis çərçivəsində dildə təsvir prinsipini izah edən daha iki nümunəyə diqqət yetirək.

Aşağıdakı söyləm/cümlələrdə səbəb-nəticə əlaqəsi ifadə olunur.

1-ci cümlə ("*Tələsməyim hesabı ödəməyi unutmağımla nəticələndi*") eyni məna tipinin formal ifadəvasitiləri ilə bağlıdır:

"Tələsərək hesabı ödəməyi unutdum"

"Tələsib hesabı ödəməyi unutdum."

"Tələsdiyim üçün hesabı ödəməyi unutdum."

"Tələsdim, hesabı ödəməyi unutdum"

"Tələsdiyimdən hesabı ödəməyi unutdum."

"Tələsirdim və hesabı ödəməyi unutdum"

"Tələsirdim və buna görə də hesabı ödəməyi unutdum"

"Tələsirdim, ona görə də hesabı ödəməyi unutdum"

"Hesabı ödəməyi unutduğuma səbəb tələsməyim oldu"

"Tələsməyim hesabı ödəməyi unutmağıma səbəb oldu"

və nəhayət, "Tələsməyim hesabı ödəməyi unutmağımla nəticələndi".

Göründüyü kimi, ifadələr bir-birlərindən formalarına görə (mürəkkəb cümlələr,bağlayıcılar, feillər və s. baxımından) fərqli olsalar da, ümumi prinsipə əsasən funksional sintaksisin Səbəb - Nəticə fəslində təsvir edilir.

2-ci cümlə də funksional sintaksisdə fikir mənbəyinin nə cür tərzdə ifadə olunduğuna nümunədir:

"Müdirə görə,

"Müdir inanır ki,

"Müdir düşünür ki,

"Müdirin nöqtəyi-nəzərinə görə,

"Müdirin zənnincə,

"Müdirə elə gəlir ki, cavan müttəxəssisin parlaq gələcəyi var.

Bu cümlələrin önündə işlənən hissələr leksik-sintaktik təqdimatına görə nə qədər fərqli olsalar da, hamısı eyni semantik quruluşu təşkil edərək, funksional sintaksisin Avtorizasiya bölgüsünə daxildir.

Göründüyü kimi, funksional sintaksisdə əsas məqsəd müəyyən kateqoriyalara xas mənalar yaradan quruluşları təsvir etməkdir. Semantik səviyyənin gerçəkliyə və dil səviyyəsinə münasibətinə diqqət yetirdikdə aydın olur ki, semantik səviyyə, bir tərəfdən, gerçəklik, digər tərəfdənsə, dil səviyyəsi ilə əlaqədardır. Bunlar bir-birinə qarşılıqlı surətdə bağlıdırlar.

Gerçəkliyin bir parçası olan situasiya nitq zamanı danışan üçün başlanğıc – çıxış nöqtəsi rolu oynayır. Ancaq situasiya adresantın adresata çatdırmaq istədiyi məlumat üçün yalnız bir vasitədir. Çünki danışan adətən gerçəkliyin bu məqamını fərdi kommunikativ tələbatlarına uyğunlaşdırılmış şəkildə önə çəkir, əslində izah-şərhi ilə situasiyanın çalarlarını öz xeyrinə məhdudlaşdırır. Belə olduqda çatdırılan gerçəklik materialında, bir növ, məlumat-təfəsilat baxımından arınma baş verir ki, bunu ilkin – 1-ci arınma (1-ci filtr) kimi adlandırmaq olar.

Belə bir vəziyyətdə semantik quruluşun əsasını təşkil edən işlərin vəziyyəti yaranır. Bundan savayı, adresant, bir qayda olaraq, ifadəsinə subyektiv elementlər qatır. O nəinki işlərin vəziyyəti barədə məlumat verir, həm də münasibətini bildirərək onu şərh edir.

Söyləmin söz forması-cildinə gəldikdə isə, ümumiyyətlə, danışanın nə məqsədlə ünsiyyətə girib-iştirak etməsi də əhəmiyyət kəsb edir.

Bütöblükdə semantik səviyyə danışanın funksional sintaksis çərçivəsində ifadə etmək istədiyini qabarıq şəkildə müəyyənləşdirir.

Növbəti mərhələdə danışan kommunikativ məqsəddə uyğun olaraq, bu semantik quruluş üçün səs-ton ifadəsi seçir. Bu zaman verilən dilin imkanları və ünsiyyət kontekstinə bağlı şərait nəzərə alınır. Bu zaman 2-ci arınma (2-ci filtr) baş verir.

Gündəlik təcrübəmizdən bildiyimiz kimi, çox vaxt ifadə etmək istədiyimizi tam əks etdirməyən dil ifadələri ilə kifayətlənməli oluruq. Fikirlərimiz üçün dəqiq söz tapa bilməyəndə deyirik: “söz tapmaqda çətinlik çəkirəm,” daha dəqiq necə demək olar/dı,” bunun üçün uyğun söz tapa bilmirəm”. Bəzən danışana elə gəlir ki, çatdırılması fikrin ifadəsi üçün dildə kifayət qədər dəqiq vasitələr – söz, ifadələr yoxdur.

Nitqin anlaşılan səviyyədə ən kiçik vahidi olan cümləyə nəyin ekvivalent olduğuna diqqət yetirilərsə, belə bir nəticə çıxarmaq mümkündür ki, cümlənin semantik quruluşu deyil, onun mənası əsasdır.

Ancaq funksional sintaksisdə semantik quruluş ilkin, vacib sayılır və cümlənin mənası yardımçı rol oynayaraq, ehtiyac duyulduqda cümlənin semantik quruluşunun mənasını dəqiqləşdirməyə xidmət edir.

Bildiyimiz kimi, ənənəvi sintaksisdə cümlələr ayrılıqda götürülərək, məna baxımındansa tipik quruluş – formal sxemlərinə görə nəzərdən keçirilib təhlil edilir. Funksional sintaksisdə də ümdə məqsəd cümlənin məna vahidləri deyil, onların arxasında duran tipik semantik sxemləri təsvir etməkdir.

Məlumdur ki, insan həyat gerçəkliyinin məhsulu olaraq, bilavasitə ona bağlı varlıqdır. Onun həyata baxışı da bu gerçəklikdən keçir. Gerçəkliyi müxtəlif situasiyalar təşkil edir ki, onların tərkibi aktual və qeyri-aktual olaylara bağlıdır. Bunlar isə təyinatına görə fərqli işlərin gedişatını, vəziyyətini təşkil edir.

Bir sözlə, funksional sintaksisdə ənənəvi, formal sintaksisdəki kimi cümlənin mənası köməkçi vasitədir. Əsas onun quruluşudur. Ənənəvi sintaksis üçün qrammatik, formal quruluş vacib olduğu halda, funksional sintaksis üçün semantik quruluşdur.

Funksional sintaksisdə cümlənin semantikasi əsas oynamadığına görə onun üçün xüsusi işarələr, izahı üçün “süni” dil yaratmağa ehtiyac qalmır.

Lakin semantik quruluşa gəldikdə isə, təbii dildəki vasitələrlə semantik quruluşdakı hərəkət, vəziyyət, münasibət və s. əks etdirmək üçün həmin mövqelərdən çıxış edərək, dilimizə doğma olmasa da, semantik mövqeni düzgün işıqlandıran cümlələr yazası oluruq.

Bir neçə cümlənin üst – səth qatında verilən məlumatların mahiyyətinə diqqət yetirək:

Məna soyuqdur.

Uşaq qrip tutub.

Qız qızdırmalıdır.

Bu cümlələrin hamısında fizioloji cəhətdən öz üzərində təsir duyan, yəni funksional sintaksisdə *Eksperiyenser* adlanan aktantın hansı vəziyyətdə olduğu göstərilir. Aydın olur ki, bu cümlələr dərin semantik quruluş daxilində *Fizioloji vəziyyət* predikatına uyğun gəlir. Odur ki həmin vəziyyəti düzgün əks etdirdikdə “süni-qurama” cümlə yaradıb, belə bir mənzərə ilə qarşılaşırıq:

Mən soyuq vəziyyətdəyəm.

Uşaq qrip vəziyyətdədir.

Qız qızdırma vəziyyətdədir.

Göründüyü kimi, funksional sintaksis baxımından cümlənin mənasına onun semantik təsnifatını əks etdirən forma ilə vermək lazım gəlir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1.Əlizadə F.F. Funksional sintaksisdə aktantların rolu // Türkölogiya jurnalı, № 3-Bakı, s.65-72

2.Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, Elm və təhsil, 2000

Rus dilində

3.Бондарко А.В. (отв. ред.). Теорияфункциональнойграмматики. Субъектность. Объектность. Коммуникативнаяперспективавысказывания. Определенность/неопределенность. СПб, 1992

4.Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса. М., 2005

5.Матезиус В. Отак называемом актуальном членении предложения

// Пражский лингвистический кружок: Сборникстатей.М.: Прогресс, 1967

6.Хэллидей М.А.Место функциональной перспективы предложения (ФПП) в системе лингвистического описания // Новое в зарубежной лингвистике. М., 1978. Вып. VIII

XÜLASƏ

Məqalədə göstərilir ki, cümlə forma və semantikasına görə iki cür təzahür edir. Buna görə də o, cümlədə üst və alt qatlar yaradır.

Üst – səth qatda cümlə ənənəvi formal sintaksis üçün donuq təhlil materialına çevrilir. Funksional sintaksisdə isə əsasən semantik quruluşlara diqqət yetirilir. Bunun əsasında cümlə daxilindəki münasibət, vəziyyət və s. özəlliklər üzə çıxır.

Müəllif bir sıra faktlarla göstərir ki, cümlələrin forma və semantikasını arasında uyğunsuzluqlar ayətərincə rast gəlinir. Bir sıra hallarda eyni formada olan cümlə müxtəlif semantik quruluşlar yaradır. Lakin əksinə olan hallar da mövcuddur, yəni müxtəlif quruluşlu cümlələr eyni semantik quruluşlara xidmət edir.

Buradan da nəticə çıxarmaq olur ki, passiv qrammatika ilə aktiv qrammatika mövcuddur və buna səbəb adresant və adresatların, yəni danışan yazan, (aktiv) və oxuyan, dinləyənin mövqeləridir.

Açar sözlər: *cümlə, semantika, ənənəvi formal sintaksis, funksional sintaksis, formal quruluş, semantik quruluş, formal-semantik uyğunsuzluq*

ŞƏHLA XANKİŞİ QIZI ƏLİYEVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Dövlət Universiteti

AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ ƏCNƏBİ TƏLƏBƏLƏRİN LÜĞƏT EHTİYATININ ZƏNGİNLƏŞDİRİLMƏSİ YOLLARI

Xalqların bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsi, anlaşması, milli ənənələrin və münasibətlərin inkişafı şəraitində milli dillərin öyrənilməsinə marağın artdığı bir vaxtda Bakı Dövlət Universitetinin

Hazırlıq şöbəsində təhsil alan əcnəbi tələbələrə Azərbaycan Respublikasının rəsmi dövlət dili olan Azərbaycan dilinin tədrisi, xarici tələbələrin dilimizin şifahi və yazılı formalarını mükəmməl şəkildə mənimsəmələri məsələsi müasir təhsil sistemində qarşıya qoyulan ən mühüm vəzifələrdəndir. Xalqların ictimai-siyasi, elmi-mədəni sahələrdəki nailiyyətlərini öyrənmək, illərdən bəri xalqlar arasında mövcud olan iqtisadi, mədəni, ədəbi əlaqələri davam etdirmək, elm, texnika sahəsində yeniliklərdən xəbərdar olmaq, ümumiyyətlə, qloballaşma şəraitində xalqların bir-birinə inteqrasiyası kimi vacib məsələlərin həlli üçün də dil öyrənmənin mühüm əhəmiyyəti vardır.

Hazırlıq şöbələrində Azərbaycan dilinin tədris olunmasının əsas məqsədi əcnəbi tələbələrə Azərbaycan dilinin fonetik sistemini, leksik və frazeoloji vahidlərini, orfoepiya və orfoqrafiyasını, qrammatikasını, üslubiyatını, Azərbaycan tarixini, xalqımızın mədəni irsini öyrətmək, həmçinin Azərbaycan ədəbiyyatının klassikləri ilə xarici tələbələri tanış etməkdən ibarətdir.

Ümumiyyətlə, dünya mədəniyyəti xəzinəsinə yiyələnmək, müxtəlif xalqların elmi, ədəbi əsərlərindən xəbərdar olmaq üçün Azərbaycan dilini xarici tələbələrə, həmçinin xarici dilləri azərbaycanlı tələbələrə mükəmməl şəkildə tədris etmək prioritet məsələlərdən biridir. “Azərbaycan dilinin elektron məkanda daha geniş istifadəsinin təmin edilməsi ilə bağlı bir sıra tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 17 iyul 2018-ci il tarixli Sərəncamı bu baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir: *“Azərbaycan Respublikasında hər il yüzlərlə əcnəbi təhsil alır. Ölkəmizi əcnəbi tələbələrə daha yaxından tanımaq, onların Azərbaycan cəmiyyətinə inteqrasiyasını asanlaşdırmaq və ölkəmizlə mənəvi bağlarını daha da möhkəmlətmək üçün əcnəbilərin, o cümlədən ölkəmizdə təhsil alan xarici ölkə vətəndaşlarının Azərbaycan dilini öyrənməsinə imkan yaradılması əhəmiyyətli məsələlərdən biridir”* (1). Bu mənada, Azərbaycan dili yüksək səviyyədə tədris edilməlidir ki, əcnəbi tələbələr Azərbaycan dilində müstəqil fikir yürütmək, tərcümələr etmək bacarıqlarına yiyələnə bilsinlər. Bu məqsədlərə nail olmaq üçün Azərbaycan dili üzrə tədris olunan materiallar müqayisəli şəkildə izah edilməli, nəzəri məsələlər konkret əşya, hadisə və dil faktları ilə əsaslandırılmalıdır. Tələbələr dil vahidlərini – fonem, leksem və sintaqmaları mexaniki şəkildə deyil, mətn daxilində düşünərək, sərbəst nitq formasında öyrənməlidirlər.

Tələbələrin şifahi nitqini inkişaf etdirmək üçün birinci növbədə, onların lüğət ehtiyatlarını zənginləşdirmək lazımdır. Bu məqsədlə bədii ədəbiyyatdan, maraqlı qəzet və jurnal materiallarından istifadə edilməli, dialoqlara, bədii qiraət dərslərinə geniş yer verilməlidir.

Lüğət ehtiyatının genişlənməsinə, zənginləşməsinə, fəallaşmasına kömək edən amillərdən biri də ixtisas üzrə, həmçinin ədəbi və publisistik mətnlərin tərcümə edilməsidir. Tərcümə zamanı mətnlərdəki çətin sözlərin, ifadə və birləşmələrin izah edilməsi tələbələrin lüğət ehtiyatını zənginləşdirir. Mətnlərdəki çətin sözlərin, qrammatikaya aid nümunələrin lövhədə yazılması, yaxud proyektorlar vasitəsilə göstərilməsi görmə yaddaşı ilə mövzunun tələbələr tərəfindən yaxşı qavranılmasına kömək edir. Qeyd etmək lazımdır ki, Hazırlıq şöbəsində təhsil alan əcnəbi tələbə kontingenti dil bilmə səviyyəsinə görə çox xaotikdir. Belə ki, əcnəbi tələbələrdən bəziləri (məsələn, türkiyəli tələbələr) Azərbaycan dilini minimum dərəcədə bildikləri halda, bəziləri, məsələn, Çin, Koreya, Vyetnam və ərəb ölkələrindən gələn tələbələr tamamilə bilmirlər, ümumən, onların bu dil haqqında təsəvvürləri olmur. Ona görə də müəllim tələbələrə fərdi yanaşmalı, onları auditoriyanın ümumi səviyyəsinə yaxınlaşdırmağı bacarmalıdır.

Hazırlıq şöbəsini başa vuran tələbələr müxtəlif ixtisaslar üzrə fakültələrdə təhsillərini davam etdirirlər. Artıq bir neçə ildir ki, ali məktəblərin bütün fakültələrində “Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti” fənni tədris edilir.

Bir məsələyə də diqqət yetirmək lazımdır ki, Azərbaycan dili bütün fakültələrdə eyni səviyyədə tədris oluna bilməz, hər fakültənin spesifikasiyası tədris zamanı nəzərə alınmalıdır. Belə ki, Azərbaycan dili humanitar fakültələrdə texniki – dəqiq elmlərə nisbətən fərqli şəkildə tədris edilməlidir.

Humanitar fakültələrdə tələbələrin lüğət ehtiyatı ədəbi-bədii, tarixi əsərlərin əsasında zənginləşdirilsə, texniki fakültələrdə bunlarla bərabər, tələbələrin lüğət ehtiyatı dəqiq elmlərə aid leksik vahidlərlə - peşə və ixtisasa uyğun terminlərlə zənginləşdirilməli, dil materialları öyrədilərkən hər bir ixtisasın spesifikasiyası nəzərə alınmalıdır. Hər bir ixtisasın xarakterik xüsusiyyətlərinə uyğun mətnlərin seçilməsi, onların öyrədilməsi, oxu materialları üzərində iş

tələbələrin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsinə, müstəqil cümlə qurma qabiliyyətinin inkişafına, rabitəli nitq vərdişlərinin yaranmasına xidmət edir.

Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyevin “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” 2001-ci ildə imzaladığı tarixi Fərman Azərbaycan dilinin inkişafı və istifadə sahələrinin genişləndirilməsi üçün yeni imkanlar açmışdır. Bu fərman Azərbaycan dilinin tədrisini yaxşılaşdırmaq istiqamətində dilçi alimlər, metodistlər, müəllimlər qarşısında ciddi vəzifələr qoydu. Bu vəzifələr belə ümumiləşdirilir: “*Hər bir Azərbaycan vətəndaşı, hər bir azərbaycanlı öz ana dilini – Azərbaycan dilini, dövlət dilini mükəmməl bilməlidir*” (3). Bu tələbin uğurla yerinə yetirilməsi konkret işlərin görülməsini zəruri etmişdir. Əcnəbi tələbələrə Azərbaycan dilinin mükəmməl öyrədilməsi üçün metodik sistemin işlənilib-hazırlanması həmin işlərdən biridir. Bu sistemdə müəllimin əcnəbi tələbələrlə planlı şəkildə səmərəli metodik fəaliyyəti, ilk növbədə, dil vahidi kimi söz üzərində işlə bağlı olmalıdır. Çünki danışanın və yaxud yazanın öz hissələrini, duyğu və fikirlərini başqasına aydın şəkildə çatdırmasında, müəyyən informasiyaların verilməsində sözün rolu böyükdür. Ətraf-ələmdə əşya və hadisələri adlandırmaq, onları müşahidə və müqayisə etmək, onlar haqqında nəticə çıxarmaq, məlumat vermək söz vasitəsilə mümkün olur. Bu mənada, əcnəbi tələbələrin söz ehtiyatının zənginləşdirilməsi ilə onlarda nitq vərdişlərini formalaşdırmaq mümkündür.

Tədris prosesində lüğət üzrə işlər, təbii ki, əcnəbi tələbələrin söz ehtiyatını artırır, qaydaya salır, rabitəli nitq vərdişlərinin inkişafına zəmin hazırlayır. Sözsüz ki, dərslər prosesində tələbələrin nitqinin zənginləşdirilməsi sözün düzgün tələffüzü, yazılışı, sözün mənası, məna çalarlarının izah edilməsi və sözün rabitəli nitqdə işlədilməsi ilə tamamlanır. Üslubundan asılı olmayaraq, sözlərin mətndəki, cümlədəki mənaları tələbələrə izah olunmalıdır. Məsələn: *Daş qəlblə insanları neylərdin, ilahı?! –* nümunəsində *daş* sözünün tikinti materialı mənasında işlənmədiyi nəzərə çatdırılmalıdır. Mətn daxilində rast gəlinən *əba, çuxa, pristav, darğa* sözlərinin artıq arxaik sözlər olduğu vurğulanmalıdır. Əgər bu məsələlərə diqqət yetirilməzsə, dil öyrənilərdə çaşqınlıq yaranar. Mətnədəki çətin sözlərin mənaları üzərində düzgün iş aparılırsa, tələbələr mətnin məzmununu daha dərindən mənimsəyərlər. Sözün mənasının, işlənmə dairəsinin izah edilməsi sözün qavranılmasına, bu işə tələbələrin lüğət ehtiyatının zənginləşməsinə real şərait yaradır. Fikrimizcə, dil tədrisinin bu aspekti metodikada az öyrənilmişdir. Dil öyrətmə prosesində bu məsələ öz aktuallığını daim saxlamalıdır. Ümumiyyətlə, əcnəbi tələbələrin lüğət ehtiyatını zənginləşdirməyin didaktik imkanları müəyyənləşdirilməli, bu işin metodik sistemi optimal qurulmalıdır. Sözlərin bütün cəhətlərinin mənimsədilməsi lüğət ehtiyatını zənginləşdirir, nəticədə tələbələrin nitq fəaliyyətini təmin və inkişaf etdirir.

Tələbələrin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsində, nitqin inkişafı üzrə aparılan işlərin ümumi sistemində leksik vasitələr üzrə işlər xüsusi yer tutur, çünki burada öyrənilən obyekt sözdür. Leksik vasitələri elmi əsaslarla öyrətmədən dili mənimsətmək olmaz. Söz hər zaman idrak obyektinə olmaqla həm leksik, həm qrammatik mənaya malikdir.

Tələbələrə sözün işlənmə dairəsi, yəni fəal və qeyri-fəal lüğətə daxil olması, mənşəyi, semantik qrupları, eyni zamanda frazemlər dərindən öyrədilsə, dilin qrammatikasını, qrammatik quruluşunu da mənimsəməkdə çətinlik çəkməzlər. Tələbələrin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi söz üzərində işlə həyata keçirilir. Birinci növbədə, sözün leksik mənası ilə yanaşı, qrammatik mənaları da öyrədilməlidir. Leksik mənaya malik olan hər bir söz qrammatik cəhətdən qaydaya salınır, yəni müəyyən şəkillərə, formalara düşür. Qrammatik məna da bəzən leksik mənadan asılı olur. Məsələn, feilin leksik mənası ismi müxtəlif şəkillərə salır, onun hal kateqoriyasını müəyyənləşdirir. Məsələn, *Kitabı oxuyuram. Kitaba baxıram. Kitabdan öyrənirəm*. Müəllim leksik məna ilə qrammatik mənənin vəhdətdə olduğunu öyrətməlidir.

Akademik V.Vinoqradov göstərir ki, leksik məna sözün aid olduğu nitq hissəsinin, qrammatik kateqoriyanın xüsusiyyətindən, ...yaxın mənalı sözlərlə semantik münasibətindən, ekspressiv-üslubi rəngindən asılı olur (6, s. 5).

Hər bir sözün leksik mənasının əsasında anlayış durur, lakin heç bir sözün mənası təcrid olunmuş halda deyil, kontekstdə, yəni qrammatik mənası ilə izah olunmalıdır. Bəzən sözün leksik mənası asanlıqla qavranılmadığı halda, qrammatik məna dərk edilmir. Ona görə də bu mənalar

qarşılıqlı vəhdətdə - mətn, cümlə daxilində izah edilməlidir. Sözün leksik mənası bir çox hallarda ona verilən adlara sıx bağlı olur. Hər hansı əşya və ya hadisə onu digər əşya və hadisələrdən fərqləndirmək üçün xarakterik əlamətlərə - forma, rəng, funksiya və s. görə adlanır. Məsələn, rus mənşəli sözlərə diqqət edək: *vertolyot* – *вертикаль летать* – *üfüqi uçmaq*, *pulemyot* – *пуля* – *güllə*, *mematb* – *atmaq* kimi sözlər icra etdikləri mənaya görə, dilimizdə işlənən *qarğa* sözü isə onun səsinə görə (təqlid əsasında) belə adlandırılır.

Sözlerin tək və çoxmənalılığının, həqiqi və məcazi mənaların, şəkil və məzmunca fərqlənən söz qruplarının: omonim, sinonim və antonimlərin tədrisi zamanı öyrədilən nəzəri biliklərə aid verilən nümunələr vasitəsilə tələbələrin lüğət ehtiyatı kifayət qədər zənginləşir.

Sözlerin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri çoxmənalılığa malik olmasıdır. Dildəki sözlərin az qismi tək-mənalıdır və belə sözlərin çoxu elmi-texniki ixtisaslarla bağlı terminlərdir: *xlor*, *azot*, *optika*, *metafor* və s. Çoxmənalılıq – sözün həqiqi mənasının məcazi mənada işlənməsi deməkdir. Tədris prosesində əcnəbi tələbələrə *boğaz*, *ayaq*, *göz*, *qol* və s. kimi sözlərin bir neçə əşya, əlamət, proseslər ifadə edə bilməsi öyrədilərsə, onların lüğət ehtiyatı sözün mənə cəhətinin dərk edilməsi yolu ilə zənginləşər. Məsələn: *düşmək* feili – *yuxarıdan enmək* mənəsindən başqa, *başə düşmək* (anlamaq), *işə düşmək* (çətinliklə qarşılaşmaq) mənalarında da işlənir. Deməli, bir söz müxtəlif hadisələri, əşya və anlayışları adlandırır.

Leksik və qrammatik omonimlər, sinonim və antonimlərin tədrisi zamanı müəllim dildə mövcud olan bu söz qruplarının spesifik xüsusiyyətlərini öyrətməklə yanaşı, tələbələrin lüğət ehtiyatının həmin dil vahidləri ilə zənginləşməsinə xüsusi diqqət göstərməlidir. Tələbə dilimizdə işlənən *qəhrəman* sözü ilə yanaşı, *cəsur*, *cəsarətli*, *qoçaq*, *mərd*, *igid*, *qorxmaz*, *mətin*, *fədakar* kimi sözləri də öyrənməli və başə düşməlidir ki, bu sözlər “heç nədən qoxrmayan” mənəsində – vahid, ümumiləşmiş mənə əsasında mərkəzləşir. Lakin eyni zamanda belə sözlərin yaxın və eyni mənə ətrafında mərkəzləşməsi hər məqamda, hər şəraitdə bir-birini əvəz etməsi anlamına gəlməməlidir. Deməli, sinonimlər müəyyən mənə çalarlığına və üslubi rəngarəngliyinə görə bir-birindən fərqlənir. Bir məqamda *qəhrəman insan*, *cəsur insan*, *fədakar insan* ifadələri məqbul sayılırsa, *müharibə qəhrəmanı* əvəzinə *müharibə fədakarı*, *müharibə cəsuru* ifadəsi məqbul hesab olunmur.

Real varlığın müəyyən cəhətlərinin əks mənaları antonimlərdə ifadə olunduğu üçün dilin lüğət tərkibi bu qrup sözlərlə zəngindir. Ona görə də tələbələrin lüğət ehtiyatını az vaxt içərisində antonimlər vasitəsilə zənginləşdirmək mümkündür. Lakin burada da bir cəhət nəzərdən yayınmamalıdır. Tələbəyə anlatmaq lazımdır ki, *gəcə-gündüz*, *isti-soyuq*, *müharibə-sülh* antonimlərini başqa cür işlətmək mümkün deyil. Nitqdə *sağlam* – *zəif*, *xəstə* – *sağlam*, *sağlam* – *halsız*, *avam* – *gözüaçıq*, *avam* – *savadlı*, *avam* – *dünyagörüşlü* tipli antonimləri işlətmək mümkündür. Deməli, ziddiyyətin nisbiliyi məsələsi də diqqətə çatdırılmalıdır.

Tələbələrin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsində “Söz yaradıcılığı” bəhsinin tədrisi də önəmli rol oynayır. Belə ki, leksik işlərin linqvodidaktik əsaslarından bəhs edərkən söz yaradıcılığı üzərində dayanmaq vacibdir. “Söz yaradıcılığı morfolojiyaya sıx yaxınlaşır, eyni zamanda, o, leksikadan ayrılmazdır” (2, s. 40).

Lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsinin mənbələri çoxdur, bu işi yalnız tədris prosesi ilə məhdudlaşdırmaq düzgün deyil. Təbiətdə mövcud olan əşya və hadisələr, canlı və cansız varlıqlar, müxtəlif mərasimlər, əyləncəli tədbirlər, ictimai məsələlər, insanların əmək fəaliyyəti, ekskursiyalar və s. lüğət ehtiyatını zənginləşdirən başlıca mənbələrdir. Lakin lüğət ehtiyatının zənginləşməsi həm də təlim prosesində həyata keçirilir ki, bu prosesdə Azərbaycan dili və ədəbiyyat dərsləri əsas yer tutur.

Məşhur dilçi-metodist alim Y.Kərimov şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsindən bəhs edərkən yazırdı: “*Lüğət üzrə işi psixoloji biliklərdən təcrid olunmuş şəkildə aparmaq mümkün deyil. Obyektiv varlıq insanın dilində deyil, şüurunda anlayış və mühakimə şəklində əks olunur. Anlayış dildə söz və söz birləşməsi vasitəsilə ifadə olunur. Nitq ilə təfəkkür qırılmaz vəhdətdədir. Beynimizdə yaranan hər hansı fikir dilimiz vasitəsilə, dil materialı əsasında başqalarına çatdırılır. Deməli, lüğətin zənginləşdirilməsi fikrin məzmunununun zənginləşdirilməsi ilə əlaqədərdir*” (4, s. 436).

Görkəmli psixoloq F.Ə.İbrahimbəyov qeyd edirdi ki, “*insanlar özləri yaxşı başa düşmədiklərini ifadə edərkən söz tapa bilmirlər. Ona görə də şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi ilə onların təfəkkürünün inkişafı üzrə iş paralel getməlidir*” (5, s. 16-23).

Azərbaycan dili dərslərində əcnəbi tələbələrin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi işi quru, sxematik şəkildə, əzbərçilik yolu ilə deyil, şüurlu şəkildə aparılmalıdır.

Azərbaycan dili əcnəbi tələbələrə ikinci dil kimi tədris edildiyi üçün təlim prosesində bir sıra tələblərə riayət olunmalıdır:

- ❖ tələbələrin Azərbaycan dilində mütaliəsi təşkil edilməlidir;
- ❖ tələbələrin tələffüzünə qarşı diqqətli olmalı, orfoepik səhvlər düzəldilməlidir;
- ❖ Azərbaycan dilinin tələbələrin ana dilləri ilə oxşar və fərqli cəhətləri üzə çıxarılmalı, müqayisələr aparılmalıdır;
- ❖ Nəzəri məsələlərin praktik tətbiqinə geniş yer verilməlidir;
- ❖ Dilin qrammatik cəhətdən öyrənilməsi təmin edilməlidir;
- ❖ Tələbələrin rəbitəli nitqini inkişaf etdirmək əsas vəzifə kimi qarşıya qoyulmalıdır;
- ❖ Azərbaycan dilində esselər, referat, məruzələr və s. yazdırılmalı, ixtisasa dair lüğətlər tərtib edilməlidir;
- ❖ Terminlərin mənası aydınlaşdırılmalı, dialoqlara geniş yer verilməlidir və s.

Azərbaycan dili təlimində fəndaxili və fənlərarası inteqrasiyadan, o cümlədən informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadə edilməli, motivasiya yaradılmalıdır. Azərbaycan dili təlimi elmi və praktik xarakter daşılmalı, nəzəri və təcrübi məlumatlar sistemli, rəbitəli şəkildə mənimsədilməli, tələbələrin lüğət ehtiyatı yeni-yeni söz və ifadələrlə zənginləşdirilməlidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. “Azərbaycan dilinin elektron məkanda daha geniş istifadəsinin təmin edilməsi ilə bağlı bir sıra tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı / <https://president.az/articles/29492> (17.05.20)
2. Cəfərov S. Azərbaycan dilinin leksik-semantik sistemi. Bakı: Elm, 1984
3. “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı / <http://www.e-qanun.az/framework/3568> (17.05.2020)
4. Kərimov Y. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Nasir, 2014
5. Ибрагимбеков Ф.А. Психологические основы обучения учащихся второму языку // «Русский язык в киргизской школе», №3, 1963.
6. Виноградов В. Основные типы лексических значений слов // «Вопросы языкознания», Москва, 1953, № 5.

XÜLASƏ

Məqalədə əcnəbi tələbələrə Azərbaycan dilinin öyrədilməsinin günün prioriteti məsələsi olduğu göstərilir. Araşdırmada qloballaşma şəraitində xalqların bir-biri ilə inteqrasiyası üçün dil öyrənmənin əhəmiyyəti vurğulanır. Azərbaycan dilinin fonetik sisteminin, leksik vahidlərinin, qrammatikasının öyrədilməsinin məqsədləri açıqlanır. Azərbaycan dilində əcnəbi tələbələrin rəbitəli nitqə yiyələnmələri, ünsiyyət saxlamaları üçün tələbələrin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi yollarından bəhs edilir. Azərbaycan dilinin təlimi prosesində dili mənimsətmək üçün bir sıra tədbirlər göstərilir və bu tələblərə riayət etmək məsləhət görülür.

Açar sözlər: *Azərbaycan dili, əcnəbi tələbələr, lüğət ehtiyatı, dil təlimi.*

УЛЬФАТ ЗАКИР оглу ИБРАГИМ

*Доктор философии по филологии, доцент,
Азербайджанский университет языков*

ИМРАН ЭЛЬХАН оглу ГУЛИЕВ

*Докторант Азербайджанского университета
языков*

О ПОНЯТИИ ИРОНИИ И САРКАЗМА ВО ФРАНЦУЗСКОЙ ПЕРИОДИЧЕСКОЙ ПРЕССЕ

Язык и общество представляют собой неразрывное диалогическое единство, и все события, происходящие в данном языковом обществе, находят свое отражение в языке. Язык политики существует для того, чтобы выражать профессиональные мысли государственных деятелей.

Современный политический дискурс — явление сложное и многообразное, которое постоянно подвергается изменениям. С одной стороны, основной его целью является воздействие на сознание и настроение общества, навязывание определенной точки зрения. Речь политиков, как правило, отличается экспрессивным характером, эмоциональностью. Как справедливо замечает В.И. Шаховский, «...народу важен не столько смысл сказанного, сколько эмоции, рожденные сказанным...» [3, с. 265]. Поскольку часто политический дискурс осуществляется на фоне крайне нервной напряженности, в эмоционально стрессовом состоянии, он содержит множество экспрессивных единиц, нередко выражающих негативную оценку оппонента.

Язык газетных статей часто эмоционально насыщен, в отличие от нейтрального языка, что приближает его к языку художественной литературы. Мы встречаем в нем образные сравнения, метафоры, идиомы, элементы юмора, сарказма, иронии и т. д.

Помимо всего этого газетная статья обычно имеет определенную политическую направленность. Вместе с тем газетный текст обладает рядом характерных лексико-синтаксических черт, отличающих его от научно-технического текста.

В нашем исследовании предпринята попытка лингвистического изучения феномена иронии и сарказма в политическом дискурсе на материале французских ежедневных газет. Как известно к началу XXI века политический дискурс стал одной из ключевых форм существования современного языкознания. Неудивительно, что различные его аспекты в последние годы привлекают столь пристальное внимание исследователей, причем не только лингвистов, но и политологов, социологов, психологов. Ведь именно язык играет ключевую роль в публичных выступлениях политических лидеров, в парламентских дебатах, в дипломатических переговорах, в газетных и журнальных аналитических статьях политического характера. Современные технологии речевого воздействия позволяют оказывать реальное влияние на сознание и поведение целевой аудитории, создавать определенный имидж тех или иных политических деятелей или партий, влиять на результаты выборов.

Все существующие в современной зарубежной литературе высказывания об иронии и сарказме свидетельствуют об отсутствии единого подхода к разграничению этих двух понятий. Одни исследователи считают, что ирония и сарказм мало отличаются друг от друга, что эти понятия по сути одно и то же, и часто используют их как взаимозаменяемые. Другие полагают, что это два значительно отличающихся явления. В лингвистике сарказм традиционно рассматривается как разновидность иронии, и большое внимание уделяется лингвостилистическому аспекту этих явлений. По своему происхождению слово *сарказм* восходит к греческому *sarkasmos*, образованному от глагола *sarkazein*, что означает «рвать мясо». Корень *sark-*, *sarx* в переводе с древнегреческого значит «плоть», т. е. буквально *sarkasmos* – что-либо, вонзающееся в тело.

Одной из характерных черт политического дискурса является использование иронических выражений. Понятия «юмор, ирония, сатира, и сарказм» в прессе – это разные степени и формы проявления комического. Эффект комизма возникает в силу двойственного освещения основной сюжетной ситуации.

Слово *ирония* по своему происхождению восходит к греческому слову *eirōneia*, означавшему «притворство». Впервые оно было упомянуто в диалоге Платона «Государство» при описании особого способа ведения беседы Сократом. Данный способ получил название «сократовской иронии» и заключается в том, что говорящий притворяется незнающим, несмотря на свое знание, и, делая вид, что учится у других, сам их поучает. Во французском языке слово *ирония* вошло в XVI в., а к началу XVIII в. стало общеупотребительным. В античном театре выделяли также так называемую драматическую, или трагическую, иронию, когда герой уверен в себе и не ведает (в отличие от зрителя), что именно его поступки подготавливают его собственную гибель.

Ирония – это скрытая насмешка, в которой слово положительного значения обретает противоположный смысл. Основа иронии – ощущение превосходства говорящего над тем, о чем или о ком он говорит. Являясь градациями комических приемов, ирония и сарказм существовали еще в эпоху античной литературы. Как было уже упомянуто сам термин «ирония» имеет греческие корни и означает насмешку, притворство. Таким образом, подчеркивается умышленное употребление слова или выражения в значении, противоположном реальному, с осознанной целью открытой насмешки.

Будучи одной из форм проявления комического, ирония представляет собой результат специфического восприятия и осмысления действительности человеком. Поэтому она как нельзя лучше вписывается в круг проблем, ориентированных на характеристику внутреннего мира человека и анализ вербальных средств выражения его отношения к миру и себе в этом мире.

С момента своего возникновения в VI-V веках до н. э. ирония уже неоднократно становилась объектом научного рассмотрения. Первый опыт ее анализа, связанный с именами Платона, Фр. Шлегеля и С. Киркегора, состоялся в рамках философско-эстетической традиции. Здесь иронию интерпретировали в связи с проблемой выявления и самовыявления смысла, изучая ее в комплексе с различными атрибутами человека: мышлением, волеизъявлением, свободой, смехом, творчеством, игрой. В результате было установлено, что ирония представляет собой тонкий и глубокий феномен, основанный на расхождении между выражаемыми идеями и выражающими их средствами.

Постараемся определить основные функции иронии в политическом дискурсе. Они разнообразны: одна из них — сделать политический текст более ярким, броским, привлекательным и интересным, чтобы эффективнее воздействовать на адресата; другая функция — реализация самовыражения политического деятеля или аналитического обозревателя [3, с. 262]. Ирония и юмор служат в качестве эффективного инструмента во время предвыборных кампаний, а также используются для выхода агрессии, снятия напряженности.

Одним из дискуссионных вопросов при изучении иронии является преднамеренность ее использования говорящим. Согласно традиционной точке зрения говорящий, производя ироническое высказывание, делает это специально. Возможность отсутствия интенции у говорящего опровергается на основе его восприятия слушающим: если слушающий может воспринять высказывание как ироническое, то, значит, оно и было создано с такой интенцией. Гиббс ввел понятие «непреднамеренная ирония» [8, с. 57]. По его мнению, адресат может увидеть в тексте иронию, но при этом понимать, что передать иронию не было интенцией говорящего.

Исходя из интенций говорящего, американский исследователь Хайман [8, с. 80] разграничил понятия иронии и сарказма. По мнению Хаймана, сарказм всегда преднамерен, что необязательно для иронии. Чтобы быть ироничным, говорящему необязательно осознавать, что его слова "ложны", вполне достаточно того, что его собеседник понимает

это. Хайман также отмечает, что ирония может быть ситуационной, что нехарактерно для сарказма.

Как известно ирония представляют собой эффективные средства воздействия на сознание адресата, что, в свою очередь, является конечной целью политической коммуникации. В результате проведенного исследования сделаны следующие выводы; 1)ирония играет важную роль в политическом дискурсе с точки зрения структурирования текста; 2)использование иронии позволяет автору выразить свою позицию по тому или иному вопросу, избегая при этом излишней категоричности и прямолинейности; 3)поскольку ирония допускает различные варианты трактовки значения, для успешного декодирования интенции автора необходимо знание широкого контекста (макроконтекста), а также вербальных и невербальных средств выражения иронии; 4)ирония - языковое явление, основанное на противоречии между буквальным и подразумеваемым значением. Ее характерными чертами являются оценочность, экспрессивность и способность оказывать эмоциональное воздействие на адресата; 5)использование иронии в текстах политического дискурса, зачастую ориентированных на массовую аудиторию, значительно усиливает прагматический потенциал отдельного высказывания статьи.

Отдельные исследователи также полагают, что ирония может быть средством выражения удивления. Что касается сарказма, то в отличие от иронии, сарказм всегда выражает отрицательные эмоции и отношение к объекту. Говорящие саркастически зачастую воспринимаются как злые, раздраженные и презрительные люди. Сарказм представляет собой сложное явление, на сегодняшний день не до конца изученное и требующее дальнейшего исследования. В связи с тем, что нелегко провести четкую грань между иронией и сарказмом, исследование сарказма как отдельного явления представляется достаточно сложным на настоящем этапе развития лингвистики. Однако, несомненно, что для более глубокого понимания механизмов вербализации данного явления в контексте и его лингвостилистических функций требуется использовать современные методы культурологии, когнитивистики и прагматики.

Использованная литература

- 1.Робен Р. Анализ дискурса на стыке лингвистических и гуманитарных наук: вечное недоразумение // Квадратура смысла: Французская школа анализа дискурса. М., 1999.
- 2.Серио П. Как читают тексты во Франции // Квадратура смысла. Французская школа анализа дискурса. М., 1999.
- 3.Шаховский Лингвистическая теория эмоций , Монография, Москва, Гнозис 2008.
- 4.Шейгал Е. И. Семиотика политического дискурса. Дис. док. филол. наук. Волгоград, 2000.
- 5.Шаронов И.А. Приемы речевой агрессии: насмешка и ирония // Агрессия в языке и речи. Сборник научных статей / Под ред. И.А. Шаронова. М.: РГГУ, 2004. С. 38—53.
- 6.Berrendonner A. Elements de pragmatique linguistique. Paris: Minuity, 1982.
- 7.Pecheux M., Fuchs C. Mises au point et perspectives a propos de l'analyse automatique de discours. Langages, 2005. - N37.
8. Encyclopedia of Language and Linguistics / Ed. by K. Brown. – 2006. – Vol. 6. – 746 p.

XÜLASƏ

XXI-ci əsrin əvvəllərindən siyasi diskurs müasir dilçiliyin əsas formalarından biri hesab edilir. Elmi məqalədə müəlliflər Fransa gündəlik qəzetlərinin materialları əsasında, siyasi diskursun ironiya və sarkazm fenomenini öyrənməyə cəhd etmişdilər. Bu sahə son illər müxtəlif istiqamətlər üzrə araşdırma aparən tədqiqatçıların, dilçilərin, eyni zamanda politoloqların, sosioloqların və psixoloqların maraq dairəsindədir. Məqalədə müasir xarici ədəbiyyatda, ironiya və sarkazm

məfhumlarını fərqləndirmək üçün vahid bir yanaşmanın olmaması bildirilir. Məqalə müəllifləri ironiya və sarkazm məfhumlarını funksiyalarını araşdıraraq, eyni zamanda bu dil hadisələrinin aydın sərhədlərini müəyyən etməyə çalışırlar.

Açar sözlər: siyasi diskurs, mətbuat, qəzet, ironiya, sarkazm

SAİDƏ ŞİRZAD qızı MUSTAFAYEVA

*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Dövlət Universiteti*

TƏLİM FUNKSIYALARININ AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ TƏTBİQİ İMKANLARI

Elmi dünyagörüşün formalaşmasının əsas və mühüm şərti təhsildir. Məlumdur ki, elmi dünyagörüş insanda təbiətin və cəmiyyətin inkişaf qanunları, öz həyatının məqsədi və mənası haqqında aydın təsəvvür yaradır. Deməli, təlim prosesi şagirdlərin dünyagörüşünün inkişafı probleminə istiqamətlənir və onlarda «şəxsiyyət azadlığı» kimi önəmli bir keyfiyyəti formalaşdırır. Sözsüz ki, çox mürəkkəb olan təlim prosesinin layihələşdirilməsi və həyata keçirilməsi yaradıcı fəaliyyətdir. Bu prosesə baxışlarda da müxtəlif, fərqli münasibətlər var. Məsələn, Krayevski təlimə pedaqoji mahiyyətinə görə öyrətmə və öyrənmə fəaliyyətlərinin vəhdəti, bir-birini nizamlaması, tamamlaması, şərtləndirməsi vasitəsi kimi yanaşır. Umumtəhsil məktəblərində təlim prosesi müəllim və şagirdlərin ehtiva xüsusi təşkil olunan fəaliyyətidir ki, təhsil, tərbiyə və inkişaf vəzifələrinin həllinə yönəldilir (9). Göründüyü kimi, müəllif təhsil, tərbiyə və inkişaf kimi üç vəzifənin bir-birindən ayrılmaqla, onların birlikdə təlim prosesinin çox vacib bir cəhəti olduğunu nəzərə çatdırır.

Həqiqətən də təhsil, tərbiyə və inkişaf vəzifələri daxili vəhdət şəklində təlim prosesi dövründə yerinə yetirilir. Əslində, təlim prosesinin özü təhsiləmə, tərbiyə və inkişaf proseslərinin daxili əlaqəsində mövcuddur və bu əlaqədə də cərəyan edir. Məlumdur ki, həmin vəzifələr öz funksiyasını fənlərin tədrisi prosesində yerinə yetirir.

Nəzərə alsaq ki, «Azərbaycan dili məktəbdə tədris olunan digər fənlərin əslində onun vasitəsilə öyrənilməsi spesifikasiyasına görə fərqlənir. Şagirdlər bütün fənlər üzrə bilikləri də bu dil vasitəsilə ifadə etməli, bu dil vasitəsilə başa düşməlidirlər» (1, səh.35) Deməli, bu mənada, təlim prosesində Azərbaycan dilinin bir fənn kimi rolunun müəyyənəşdirilməsi aktual məsələlərdən biridir.

Nəhayət, «Bilik haqqında nə bilirik?» məqaləsinin müəllifləri M.S.Əkbərov və N.P.Cəfərov həmin məqalələrində qeyd edirlər ki, təlim ehtiva iki tərəfli prosesdir ki, bu şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdişləri mənimsəməsi, həm də bu fəaliyyətə, tədrisə müəllimin rəhbərliyini əhatə edir (3).

Əslində, təlim prosesində xüsusi yer tutan bilik, bacarıq və vərdişlər təlim funksiyalarının bir növüdür. Ümumilikdə, təlim prosesi gəşəşidəki funksiyaları yerinə yetirir:

1. Təhsilləndirici funksiya;
2. Tərbiyəedici funksiya;
3. İnkişafedirici funksiya.

Bu funksiyalar bütün fənlərin tədrisi prosesində kompleks şəklində çıxış edirlər. Amma praktiki fəaliyyəti müvəffəqiyyətlə təşkil etmək üçün onları ayrı-ayrılıqda araşdırmaq lazımdır. Təlimin təhsilləndirici funksiyası ilk növbədə bilik, bacarıq, vərdişlərin formalaşdırılmasına yönəldilir. Nəzərə alsaq ki, Metodika da pedaqogikanın didaktika (təlim nəzəriyyəsi) bölməsi ilə bağlıdır. Təlimin vəzifəsi də insana yeni biliklər verməkdir. Təlimin məzmununa isə, *a) müəllim; b) şagird (tələbə, dinləyici); c) təlim materialı; ç) təlim prinsipləri; d) təlim üsul və vasitələri* daxildir.

Sözsüz ki, həmin biliklərin içərisində ən önəmlisi yeri ana dilinin, yəni Azərbaycan dilinin tədrisi tutur. Çünki Azərbaycan dili bir fənn kimi tədris olunmaqla yanaşı, həm də milli mənəvi dəyərlərimizin daşıyıcıdır. Həmin xüsusiyyətin Azərbaycan dilinin təlimi zamanı nəzərə alınması

çox vacibdir. Deməli, dərslərin didaktik əsaslarının, hesaba alınması, yəni təlimin dərslərdə həyata keçirilməsi Azərbaycan dili fənninin tədrisi prosesində də bu üç əsas funksiyasının icrasını nəzərdə tutur.

Metodist alim Y. Kərimovun «Təlim metodları» kitabında qarşılaşdığımız məlu-mata görə məşhur rus pedaqoqu Q.İ.Şukina metodların dörd funksiyadan ibarət oldu-ğunu qeyd etmişdir. Funksiyalar haqqında məlumatı özünün «Методы обучения как компонент учебного процесса» adlı kitabında verən Q.Şukina təlim metodları haq-qında belə bir fikir irəli sürmüşdür: «Təlim metodu elə bir xassəyə malik olmalıdır ki, şagirdlərin ehtiyacına istinad etsin, onların marağını hərəkətə gətirsin və müəyyən vəzifənin həllinə yönəlsin, onlarda biliyə münasibəti möhkəmləndirsin» (7, səh.232).

Aydındır ki, təlim ilk olaraq, şagirdləri elmlərin əsasları ilə, yəni, Azərbaycan dili fənninin tədrisi zamanı Azərbaycan dilçiliyinin bölmələrinə (şöbələrinə) aid elmi məlumatlarla dərindən silahlandırmağa, əqli və praktik fəaliyyətləri üçün bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnmələrinə xidmət edir. Bilik, bacarıq və vərdislər təhsilin əsas komponentləridir. Bunların içərisində isə bilik təlimin başlıca və aparıcı komponenti hesab olunur. Onda bəşəriyyətin ümumiləşdirilmiş təcrübəsi, həyatın müxtəlif sahələrindən elmə məxsus olan faktların, qayda və nəticələrin, qanunauyğunluqların, nəzəriyyələrin əksi ifadə edilmişdir

Bilik bir komponent kimi – elmin təbiət, cəmiyyət və təfəkkürə aid fakt, məlumat, anlayış, qanun, qayda, nəzəriyyələrin anlanmasına, hafizədə saxlanmasına və yenidən təsvirinə deyilir. Bu funksiyanın həyata keçirilməsi biliklərin tamlığını sistemliliyini və dərk edilməsini təmin edir. Ümumtəhsil məktəblərində Azərbaycan dilinin əsas didaktik vəzifəsi şagirdlərin şifahi və yazılı nitq vərdislərini inkişaf etdirməkdir. Bu səbəbdən də ilk növbədə fonetika, leksika, söz yaradıcılığı, morfolojiya, sintaksisdən proqrama daxil edilərək öyrədilən dil qaydalarına aid biliklərin nitq inkişafı üçün praktik əhəmiyyəti nəzərə alınmalı, mətn üzrə işlərdə əsas məqsəddən uzaqlaşmamaq şərtilə mövzunun tədrisinə ayrılan vaxtdan səmərəli istifadə edilməlidir. Biliklərin mənimsədilməsində müəllimin həlledici rol oynadığını nəzərə alsaq görərik ki, IV məzmun xəttinə uyğun olaraq, dil qaydaları üzrə biliklərin mənimsədilməsi zamanı o, əsas məqsəd kimi şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi, ədəbi tələffüz, orfoqrafik yazı, cümlə qurmaq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsini və digər bu istiqamətdə aparılacaq işlərin düzgün təşkilini təmin etməlidir. Azərbaycan dili üzrə biliklərin verilməsi zamanı ayrı-ayrı mövzuların tədrisindəki məqsədi anlamaq təlimdəki həlledici amillərdən biridir(1, səh.9).

Bu funksiya həmçinin onu nəzərdə tutur ki, təlim tək-cə biliklərin alınmasına deyil, həm də bacarıq və vərdislərin formalaşmasına istiqamətləndirilir. Komponentlərdən ikincisi olan bacarıq isə yaradıcı fəaliyyətdir. Məsələn, riyaziyyatdan – loqarifmik xətkəş, hesablayıcı maşınlarla, müxtəlif tipli modellərlə iş; fizika və kimyadan laborator təcrübələrin aparılması, coğrafiyadan – xəritə ilə iş və d. xüsusi, ümumi bacarıq və vərdislərə isə, oxu və yazı vərdişi, dərsləklərlə işləmək bacarığı və d. daxildir.

Bacarıq və vərdislər ümumi və xüsusiyyə bölünür. Bunlardan xüsusi bacarıq və vərdislərə müvafiq tədris fənni üçün spesifik olan praktik bacarıq və vərdislərdir. Şagird və tələbələrə bütün fənlər üzrə biliklər Azərbaycan dili vasitəsilə ötürülür, deməli, onlara «verilən bilik və bacarıqlar ana dili yaddaş süğəcindən keçməyəcəksə onun daimiliyindən, əbədiliyindən danışmağa dəyməz» (1, səh.35). Bu onu deməyə əsas verir ki, Azərbaycan dili fənninin tədrisi nəticəsində qazanılacaq bilik və bacarıqların dəqiq müəyyənləşdirilməsi çox önəmlidir. Bunu nəzərə alaraq, hətta, Azərbaycan dili üzrə müəllim üçün metodik vəsaitdə standartlara uyğun qiymətləndirmə rubrikələrində sözün mənasını izah etmək, dinləmə və danışma, yazı bacarıqlarının hər birinə aid holistik rubrikə və danışma bacarığına (Özünüqiymətləndirmə) uğun nümunə şəklində qiymətləndirmə meyarları təqdim edilir (6, səh.30-33)

Nəzərə alsaq ki, Azərbaycan dili fənninin tədrisinin son məqsədi yalnız dilçilik elminin əsaslarını mənimsətmək deyil, eyni zamanda, şagirdin cəmiyyətdəki ünsiyyət rahatlığını da təmin etməkdir. Deməli bu fənnin məqsədi şagirdlərin verilmiş bilikləri əzbərləməsi deyil, mürəkkəb mətnləri oxuyub qavradığını nümayiş etdirmək, səlis, maraqlı danışmaq, dil normalarına müvafiq

yaza bilmək, anladıqları barədə təfərrüatı ilə fikrini çatdırmaq bacarıqları kimi formalaşan intellekt göstəricilərinə də nail olmaqdır (1, səh.34). Sözsüz ki, təlim fəaliyyətlərinin düzgün seçilməsi (10, səh.151) düşünülmüş metodika üzərində qurulan mütaliə insanın dünyagörüşünü, nitq mədəniyyətini inkişaf etdirərək kamilləşdirir. Dinləmə bacarığı da insanın intellektuallıq göstəricilərindən biridir. Çünki, müsir təlimdə tərəfdaşı müstəqil fikir mübadiləsi qane edir. Tələbə və şagirdlərdə intelaktuallıq göstəricilərindən və özünü ifadə imkanlarından biri də hüsnxətt və orfoqrafiya normalarına riayət etməklə əldə edilmiş məlumatı öz sözü ilə yazılı ifadə etmək bacarığıdır. Yəni, bacarıq - biliklərə əsaslanaraq hər hansı əməliyyatları yerinə yetirmək qabiliyyəti deyildir, həm də bacarıq biliklərin tətbiq edilməsi deməkdir. Deməli, bacarıq elə fəaliyyətdir ki, burada əqli və praktik fəaliyyət uzlaşdırılaraq aydın dərk olunmuş məqsədə doğru yönəldilir. Sözsüz ki, hər üç funksiya əvvəllər əldə edilmiş olan bilik, bacarıq və vərdişlərin kök salıb bərkiməsi əsasında təkmilləşdirilir» (8, s.122). Nəticə olaraq da, bacarıqlar qarşıya qoyulmuş vəzifə və şəraitlə əlaqədar mənimsənilmiş biliklər əsasında şagirdlər tərəfindən yerinə yetirilən kompleks təsirlər kimi özünü göstərir.

Şagirdlər üçün önəmli olan həyati bacarıqlardan biri də müxtəlif xarakterli mətn qura bilməkdir. Bu standartda hər hansı bir əşyanı, hadisəni, vəziyyəti təsvir etmək, verilmiş süjet üzrə rəhbərlik mətn qurmaq, hər hansı bir fərziyyə ətrafında fikir yürütmək, arqumentlər gətirmək, fikirlərini əsaslandırmaq bacarıqları öz əksini tapır. 3.1.1. standartını reallaşdırmaq üçün əvvəlcə şagirdlər müxtəlif yazı tiplərinin xüsusiyyətləri ilə tanış olur, bu xüsusiyyətlərə uyğun mətn qurub yazırlar. Azərbaycan dili dərslərində verilən mətnlər elə tərtib edilmişdir ki, həmin mətnlərdəki fikir və mülahizələrə münasibət bildirmək şagirdə mühakimə yürütmə, əsaslandırma və nəql etmə bacarığı formalaşdırmağa xidmət edir. Şagird oxuduğu mətndəki əsas fikri müəyyənləşdirir, təhlil edir və münasibət bildirir. Fikri əsaslandırma iki şəkildə aparıla bilər:

1. Mətndəki faktlara istinad edərək çıxardığı nəticələri əsaslandırır.
2. Öz mülahizələrinə istinad edərək obraz və hadisələrə münasibət bildirir.

Bu alt-standardla bağlı müəyyənləşdirilən təlim nəticələri şagirdə hər iki istiqamətdə iş aparmağa imkan verir.

Bundan əlavə, aşağıda təqdim edilən üsullar da oxu bacarığının inkişafına xidmət edir.

Onlardan biri sürətli oxudur. Sürətli oxu şagirdlərdə sürətlə şüurlu oxu bacarığının formalaşmasına xidmət edir. Bu üsulun tətbiqi zamanı müəllim şagirdlərin mətni oxuması üçün müəyyən vaxt təyin edir. Vaxtın müəyyənləşdirilməsi mətnin böyüklüyündən və informasiya yükündən asılıdır. Müəyyən edilmiş zaman çərçivəsində şagirdlər mətni elə oxumalıdırlar ki, mətn əsasında qarşılaşacaqları faktoloji suallarına cavab verə bilsinlər.

Mətnləri fərqli formalarda oxu şagirdlərə oxuduqları mətnlərdəki maraqlı və təsirli məqamları müəyyən etməyi öyrədir. Şagird mətndən onu sevindirən, kədərləndirən, təəccübləndirən və s. hislər doğuran parçaları seçir və onlara şərh yazır. Növbəti dərstdə bir neçə şagirdin seçdiyi hissə müzakirə edilərək digər şagirdlər tərəfindən şərh olunur. Bu zaman müəllim də yeri gəldikcə öz fikrini söyləyə bilər. (2, səh.30-33)

Sözsüz ki, mühüm yazı bacarıqlarından biri dinlədiyi mətni orfoqrafik baxımdan düzgün yazmaqdır. Müasir təlimdə bu bacarıq daha çox dil qaydalarına aid olan standartlarda öz əksini tapır. İmla şagirdin yalnız orfoqrafik qaydalara uyğun yazı bacarığını yoxlamaq üçün vasitə olduğundan, burada «4.1.4. Səit və samitlərin, mürəkkəb sözlərin yazılış qaydalarına əməl edir» (6, səh.17) standartını tətbiq etmək üçün həmin yazı növündən istifadə edə bilərlər.

Tədrisdə bacarıqların mənimsədilməsi və inkişaf etirilməsi də siniflər üzrə müəyyənləşdirilir. Məsələn, Azərbaycan dili fənni zərər V sinifdə şagirdlərin inşa, ifadə, hekayə, sadə əməli yazı nümunələri (əlan, məktub) yazmaq, elektron təqdimat, yazılı məruzə hazırlamaq kimi bacarıqları inkişaf etdirilir (6, səh.14). Bu da, mətni düzgün tərtib etmək, mətnin hissələrini əlaqələndirmək kimi bacarıq və vərdişlərin formalaşması ilə nəticələnir.

Şüurlu fəaliyyətin avtomatlaşdırılmış komponenti olan vərdiş isə elə bir fəaliyyətdir ki, onu dəfələrlə təkrar etmək sayəsində bilik və bacarıqlar səhsiz və dürüst yerinə yetirilir. Yəni, yazı, oxu, hesablama, əmək işləri, zehni və praktik məsələlərin izahı və digər bu kimi fəaliyyətlərin

təkrarlanması vərdiş halına çevrilir. Vərdiş, həm də bacarığın komponenti kimi çalışmalar zəminində avtomatlaşdırılmış hərəkətdir.

Həmin məqsədlə də, Azərbaycan dili dərslərində və müəllim üçün metodik vəsaitdə yazılı təqdimat (prezentasiya), məruzə hazırlamaq və müxtəlif formalı yazılar (inşa, ifadə, hekayə) yazmaq kimi tapşırıqlara geniş yer verilir.

Digər bir funksiyası isə təlimin tərbiyəediciliyidir. Bir vəzifə olaraq Təlimin tərbiyəedici funksiyası sosial prosesin təbiətindən irəli gəlir. Təlim prosesində şagirdlərin həm baxışları, elmi dünyagörüşü, əxlaqi və estetik təsəvvürləri, həm də şəxsiyyətin tələbatları, fəaliyyətinin motivləri, dəyərləri formalaşır. Təlimin tərbiyəedici vəzifəsinin dərəcə təbii şagirdlərin elmi dünyagörüşünün, insan şəxsiyyəti üçün zəruri olan bir sıra əxlaqi, mənəvi keyfiyyətlərin və insani münasibətlərin formalaşdırılması xarakterini daşıyır. Dərslərdə verilmiş mətnlər də birbaşa həmin məqsədlərə xidmət edir. Dərslərdə verilmiş mətnlərin oxşarını qurmaq və digər bu kimi tapşırıqların hazırlanması istiqamətində işin aparılması şagirdlərin həyatı öyrənmə və tanıma baxımından da maraqlıdır. Məsələn, IX sinif dərslərinə daxil edilmiş, fiziki qüsurlu insanlara həsr edilmiş «Ətrafsız həyat», qadına, anaya hörmət hissi aşılaman «Ana qucağı», «Sizi təbrik edirəm, qızlar», vətənimiz üçün əvəzsiz xidmətləri olan fədakar Azərbaycan qadını Sara Aşurbəyova haqqında «Bakı tarixinin ilk tədqiqatçısı», milli qürur hissimiz olan şəhidlərimizdən bəhs edən «Bir şahidin beş şəhidi» milli-mənəvi dəyərlərimizi, soykökümüzü tanıdan «Azərbaycanlıların qədim yaşayış məskəni»; «Amalım millətimi səadətə qovuşdurmaqdır»; «İçərişəhər məhv edilməkdən necə xilas oldu?» (4) və digər bu kimi mətnlər vasitəsilə şagirdlərdə elmi dünyagörüşü, bir sıra əxlaqi, mənəvi keyfiyyətlər və insani münasibətlər formalaşdırılır

Təlimin tərbiyəediciliyi hər bir dövrdə, hər bir şəraitdə özünü göstərən obyektiv qanunauyğunluqdur və təlimin mahiyyətindən irəli gələn vəzifədir. Öyrətmək – həm də tərbiyə etmək deməkdir. Yəni, təlim həm də tərbiyə edir. Ümumiyyətlə, bu prosesdə şagirdlərin idrak fəallığı izlənilir, nəaliyyətləri təhlil edilir, bilik, bacarıq və vərdişlərinin inkişaf səviyyəsi tənzimlənir (11, səh.218).. Bu səbəbdən də, təlimin bu vəzifəsi müəllimlərin, əsasən də Azərbaycan dili və ədəbiyyatı fənlərini tədris edən müəllimlərin qarşısında duran çox mühüm və önəmli bir vəzifədir. Müəllimlər bu vəzifənin reallaşdırılmasına mütləq şəkildə səy göstərməlidirlər.

Məlumdur ki, təlim prosesində bilik, bacarıq və vərdişlərin mənimsənilməsi ilə bərabər onların inkişafı prosesi də baş verir. Təlimin inkişafetdiriciliyi nitq, təfəkkür, diqqət, hafizə, emosional-iradi keyfiyyətlər, fəallıq, təşəbbüskarlıq və digər bu kimi istiqamətlərdə cərəyan edir. Təlimin bu funksiyası, Azərbaycan dili dərslərində nəinki IV məzmun xəttinin tələbinə uyğun olaraq dil qaydalarına uyğun biliklərin mənimsənilməsini, eyni zamanda şagirdlərin əqli qabiliyyətlərinin inkişafının idarə edilməsini də ön plana çəkir. Ümumiyyətlə İnkişafetdirici funksiya Azərbaycan dili fəninin tədrisi zamanı özünü daha qabarıq şəkildə göstərir.

Təlimin inkişafetdirici funksiyası başlıca olaraq aşağıdakıların yerinə yetiril-məsini nəzərdə tutur:

- 1) tədrisin yüksək, lakin şagirdlərin didaktik materialın mənimsənilməsi üçün gücütəyan çətinlik səviyyəsində qurulması;
- 2) şagirdlərin inkişaf səviyyəsi nəzərə alınmaqla kurs materialının yüksək tempdə öyrədilməsi;
- 3) şagirdlərin öyrənmə prosesinin mahiyyətini dərk etməsi. Təlimin inkişafetdirici vəzifəsini tam həyata keçirmək üçün ilk növbədə şagirdlərin təfəkkürünün işləməsinə nail olmaq lazımdır (12).

Göründüyü kimi, Azərbaycan dili dərslərində təlimin təhsilləndirici tərbiyələndirici və inkişafetdirici funksiyalarının yüksək səviyyədə həyata keçiril-məsi şagirdlərin yaradıcı fəaliyyətinin, müstəqil işlərinin kifayət qədər olmasına, onlarda öyrənmək, biliyi təcrübədə tətbiq etmək və özünü təhsil, özünü tərbiyə və özünü təkmilləşdirmə və digər bu kimi bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılmasına təkan verir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Balıyev H.B. Balıyev A.H. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, Qismət, 2014, 384 s.
2. Cavadova S. Azərbaycan dili fənni üzrə MMV, IX sinif, Bakı, Şərq-Qərb, 2019, 200 s.
3. Əkbərov M.S., Cəfərov N.P. Bilik haqqında nə bilirik? məq. «Azərbaycan müəllimi», Bakı, 20.05.1983
4. Hacıyev T., Bektaşi S., Hüseynova Y. Azərbaycan dili. IX sinif, Bakı, Şərq-Qərb, 2019, 200 s.
5. İsmayılov R., Cəfərova D., Xudiyeva G., Qasıмова X. Azərbaycan dili, V sinif, Bakı, Altun kitab, 2019, 200 s.
6. İsmayılov R., Rüstəмова A, Cəfərova D. Azərbaycan dili fənni üzrə MMV, V sinif, Bakı, Altun kitab, 2019, 200 s.
7. Kərimov Y. Təlim metodları: Dərs vəsaiti. Bakı: Təhsil Problemləri İnstitutu, 2009, 279 s.
8. Kurikulumlar. Təhsil Problemləri İnstitutunun Təhsil Texnologiyaları Mərkəzi, Bakı, 2015, 216 s.
9. Mehrabov A. Azərbaycan təliminin müasir problemləri. Bakı, Mütərcim, 2007, 448 s.
10. Süleymanova A. Təhsilin əsasları. Bakı, Təhsil, 2014, 400 s.
11. Yaqubi Ə. Seçilmiş əsərləri. Azərbaycanda təlim-tərbiyə mədəniyyəti, təlim və pedaqoji fikir tarixi. Bakı, Nurlan, 2005, 628 s.
12. <http://azkurs.org/azerbaycan-respublikasi-tehsil-nazirliyi-azerbaycan-muellimler.html?page=38>

XÜLASƏ

Məqalədə aktual mövzulardan biri olan təlim funksiyalarının Azərbaycan dili dərslərində tətbiqi imkanlarından bəhs olunur. Ümumtəhsil məktəblərində Azərbaycan dilinin əsas didaktik vəzifəsi şagirdlərin şifahi və yazılı nitq vərdişlərini inkişaf etdirməkdir. Bu məqsədlə də, təlim prosesində xüsusi yer tutan təhsilləndirici, tərbiyəedici və inkişafetdirici funksiyaların Azərbaycan dili dərslərində şagirdlərin yaradıcı fəaliyyətinin formalaşması, müstəqil işlərinin təşkili prosesində necə bir əhəmiyyət daşıdığı nəzərdən keçirilir. Onlarda Azərbaycan dili fənni üzrə verilmiş materialları öyrənmək, biliyi təcrübədə tətbiq etmək və özünütəhsil, özünütərbiyə və özünütəkmilləşdirmə və digər bu kimi bacarıq və vərdişlərin necə formalalaşdırılması izah olunur. Təlim funksiyalarının nitq, təfəkkür, diqət, fəallıq, təşəbbüskarlıq və digər bu kimi istiqamətlərdə cərəyan etdiyi və Azərbaycan dili dərslərinin də həmin işlərin təşkilində önəmli oyer tutduğu xüsusi şəkildə vurğulanır.

Məqalədə, eyni zamanda, metodistlərin təlim funksiyalarının dərslərdə tətbiqi imkanlarından bəhs edən fikirləri də təhlil edilir.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, tədris, təlim funksiyaları, təhsilləndirici, tərbiyəedici, inkişafetdirici

SEVİNC YUSİF qızı MƏMMƏDOVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

MƏTBUAT DİLİNİN LEKSİKASI

Azərbaycanın müstəqilliyi bərpa etməsi ölkənin iqtisadi, siyasi və sosial həyatında əhəmiyyətli dəyişmələrə, yeniləşmələrə səbəb olmuşdur. Bu proses ana dilimizin inkişafında yeni dönüş nöqtəsidir. Yeni dil mühitində Azərbaycan dili rus dilinin təsirindən azad olmuş, Azərbaycan dilinin tarixinin sovet dövrü başa çatmış, dilin yeni müstəqil inkişaf tarixi başlamışdır.

Dilə təsir cəmiyyət həyatının müəyyən mərhələlərində baş verir. İctimai-siyasi həyatda meydana gələn dəyişmələr dildə təzahür tapdığından informasiyanın hazırlanıb yayılmasında yeni anlayışlardan, ifadə və sözlərdən istifadə ön plana keçir. Informasiyanın ötürülməsində kütləvi informasiya vasitələrinin rolu böyükdür və bu rol get-gedə artır. KİV meydana çıxan dəyişmələrə

çevik reaksiya verir və bu reaksiya yayılan informasiyanın həm xarakterində, həm də deyim tərzində özünü göstərir.

Dilin leksikası özünü mühafizə qabiliyyətinə malik açıq sistemdir. Bura yeni sözlər daxil olur, sözlərin mənalarında da müəyyən dəyişmələr baş verir. Yeni dövr dilin leksik sistemində bir çox dəyişikliklərlə xarakterizə olunur 1) əvvəlki dövrə məxsus bir sıra anlayışları ifadə edən sözlərin aktuallığını itirməsi ilə bağlı dildən çıxması; 2) əvvəlki dövr üçün köhnəlmiş və ya arxaikləşmiş bir sıra sözlərin yenidən aktiv lüğət fonduna keçməsi; 3) yeni dövrə məxsus anlayışları bildirən sözlərin yaranması; 4) söz yaradıcılığına meylin artması; 5) yeni yaranan sözlərin normalaşma prosesini keçməsi.

Müstəqillik dövründə Azərbaycan dilinin leksik sistemində baş verən dəyişmələr, Azərbaycan dili ilə bağlı gedən proseslərdə həm pozitiv, həm də neqativ meyillər meydana çıxarmışdır.

Bu gün kütləvi informasiya vasitələri, onların mahiyyəti, strukturu, sosial rolu, qarşılıqlı fəaliyyəti haqqında əsaslı tədqiqatlar aparılır. KİV-lərin linqvistik tədqiqi isə daha çox diqqətdədir.

Tədqiqatda qəzet dilinin yeni konsepsiyasını təklif etmişik. Bu konsepsiyaya görə qəzet dilinin özəlliyini dil vasitələrindən sosial-dəyərləndirmə aspektində istifadə edilməsidir. Nitqin tipikləşdirilməsi, üslubda ümumi və xüsusi, funksional üslubi norma, vahid üslubun və onun janr differensiyası və s. kəskin diskussiyalar doğuran məsələlərə dair özəl həll variantı təklif olunur.

Qəzet dili bir tərəfdən kütləvi kommunikasiya vasitəsidir, digər tərəfdən qəzet-publisistik üsluba daxildir və Azərbaycan ədəbi dilinin funksional üslubları arasında müəyyən yer tutur.

Müasir leksikologiya və semasiologiyanın inkişafının əsas istiqaməti leksikanın sistemli tədqiqidir. Leksikanın sistemli tədqiqinin yolları və prinsipləri dilçilərin böyük bir qrupunun tədqiqatında işlənmişdir (L.B.Şerba, B.B.Vinoqradov, V.İ.Koduxov, Q.Y.Solqanik, V.Qak, A.A.Braqina, Y.A.Sorokin, C.Məmmədli, İ.O.Məmmədli, S.Həbibova b.).

Mətbuatın sistemli təşkilinin ilkin şərtləri funksional üslubları sistemli xarakterə malik olmasının qəbul edilməsidir. Vinoqradov “Sistemlərin sistemi” ifadəsilə dili “ümumi sistem” adlandırır. Dilin üslubu ümumi sistemə daxil olan xüsusi sistemlərdən biridir. Funksional üslubların leksikasının ardıcıl sistemli öyrənilməsi ədəbi dilin leksikasının sistemli təhlilini aramağın mümkün yollarından biridir.

Qəzet-publisistik üslubun sistemli tədqiqi linqvistika üçün yeni vəzifədir. Çoxsaylı leksikoloji araşdırmalara baxmayaraq, ədəbiyyatdan hər hansı bir funksional üslubun leksikasının xüsusi şəkildə (üslubdaxili amillər və qanunauyğunluqlara müvafiq olaraq) sistem qismində təsviri yoxdur.

Qəzet-publisistik üslubun leksikasının tədqiqi zamanı söz, ilk növbədə, təbliğatı-kommunikativ funksiyada təhlil obyektinə çevrilir və bu da leksikanın təhlilinə, təsnifinə xüsusi yanaşma tələb edir. Bu istənilən funksional üslub üçün doğrudur.

Mətbuat üslubun leksikasının sistemli tədqiqinin vəzifəsi, ilk növbədə, bu üslubunun funksiyalarına müvafiq olan və məcmu halında özünəməxsus sistem təşkil edən leksik qrup və dərəcələrin fərqləndirilməsidir.

Tədqiqatımızın vəzifələri sırasına leksikanın qəzet-publisistik üslub çərçivəsində semantik-üslubi inkişafının xarakteri və yollarının müəyyənləşdirilməsi daxildir. Sözün inkişafı boşluqda baş vermir. Sözün təkamülü, onun semantikasının, üslubi çalarının dəyişməsi prosesinin cərəyan etdiyi real mühit funksional üslublardır.

Hazırda qəzet dilinin tədqiqində iki əsas istiqamət yaranmışdır: qəzetlərin dilinin savadlılığının, jurnalistlərin sənətkarlığının dil mədəniyyətinin səviyyəsinin yüksəldilməsini nəzərdə tutan normativ üslubi istiqamət və qəzet dilinin ona xas olan bütün xüsusiyyətlərilə birlikdə xüsusi obyekt kimi dərk etməyə can atan funksional-üslubi istiqamət.

Qəzet dilinin funksional-üslubi istiqamətdə öyrənilməsində frazeoloji vahidlər əsas rol oynayır. Məsələn, heyran olmaq, ürəyi sıxılmaq, qanlı olay, “Elbaro” restoranında müştərilər arasında qanlı olay baş verdi (“Gündəm” qəz.09.02.13)

“Mətbuat-ədəbi dilinin üslublarının differensiallaşmasında, qrammatik normalaşmada, lüğət tərkibinin, xüsusilə terminoloji vasitələrin zənginləşməsində böyük rol oynayır” [1, s. 46].

“Qəzet dili, yeni terminlərin, metaforaların, xalq dili ifadələrinin, üslubi neologizmlərin, dialektizmlərin, arxaizmlərin, tarixizmlərin və işlədilməsi baxımından ədəbi dilin inkişafında mühüm rol oynayır” [3, s.45]

“Mətbuat dili ilk yazılı mənbə kimi texniki, elmi və ictimai tərəqqi ilə əlaqədar yaranan yeni sözləri qeydə alır ədəbi dilə gətirir. Azərbaycan dilinin öz daxili imkanları hesabına da ədəbi dilimizin lüğət tərkibini zənginləşdirir” [4, s.73]

“İctimai həyatın bütün sahələrini əhatə edən mətbuatın leksikası cəmiyyətin inkişafına uyğun dəyişir, formalaşır, təkmilləşir, terminoloji sistem daha da zənginləşir”[1, s. 21].

Qəzet leksikasının sistemli təşkilinin aydınlaşdırılması üçün qəzet dilinin “Tezlik lüğəti”nin məlumatları maraqlıdır.

E.A.Şteynfeldtidin, M.M.Mahmudovun müasir ədəbi dildə Tezlik lüğətləri qəzet dilinə həsr olunub.

Qəzet leksikasının formalaşmasının ən mühüm mənbələrindən biri xüsusi leksikadır.

Xüsusi leksika qəzetlərdə iki əsas istiqamətdə istifadə edilir: 1) birbaşa mənada, 2) məcazi mənada

Qəzetdə işlədilən elmi terminlər (sözün həqiqi mənasında) verilir. Qəzetlərdə tez-tez xüsusilə mütəxəssislər üçün nəzərdə tutulan məqalələrdə çoxsaylı terminlər izahsız olur. İkinci aspekt məcazi mənadır. Bu mənada bir çox alınma sözlərin mənasının dəyişməsinə gətirib çıxarır.

Xüsusi leksika ilə yanaşı, qəzet leksikasında sözlərin formalaşmasında kitab leksikası da mühüm rol oynayır. Publisistika üçün kitab leksikası təbii üzv tərkib hissəsidir. Bu leksika qəzetə yaxın olsa da, onun üçün səciyyəvilik təşkil etmir.

Kitab leksikasının xüsusi leksikadan əsas fərqi onun birbaşa (mənanın məcaziləşdirilməsi olmadan) istifadəsidir. Bu leksika müxtəlif siyasi, diplomatik, işgüzar sənədlərin dili üçün xarakterikdir. Mətn necə yazılıbsa, aparıcı da elə oxumalıdır. Danışiq leksikası qəzetdə təsvir vasitəsi, ekspressiv-qiyətmə vermə vasitəsi, nitq xarakterikası yaratma vasitəsi (xarakteroloji funksiya), qəzet leksikasının tamamlanması mənbəyi qismində istifadə edilir.

Qəzet dilinin leksikasının spesifik cəhətlərindən biri terminlərdir. Bu terminlərin mühüm hissəsi daxili imkanlar hesabına əmələ gəlmiş, müstəqillik illərində dünyaya inteqrasiya gücləndiyi üçün çoxlu beynəlxalq terminlər də dilimizə keçmişdir. Məsələn, “Barselona” yeni Modriçi transfer etdi (“Ədalət”qəz.01.03.14); Etnik və dini tolerantlıq ölkəmizin əldə etdiyi ən yüksək nailiyyətlərindəndir (“Respublika” qəz.25.12.13); Filmdə Qarabağla bağlı elektron kitab resurslarından istifadə etməklə elektron kitabxana fəaliyyət göstərdiyi diqqətə çatdırılır.(“Xalq” qəz.17.12.13).Avtobuslara pos-terminal qoyulur. (Xəzər TV, “Xəzər-Xəbər”, 10.05.12, 21.25).

Həyatın müxtəlif sahələri ilə bağlı leksika aşağıdakı sahələr üzrə təhlil edilmişdir:

1. **İctimai-siyasi leksika:** Bu leksika vəziyyətlə, cəmiyyətdə gedən keyfiyyət dəyişiklikləri ilə bağlıdır: spiker, lisenziya, polis yurddaş, fermer təsərrüfatı, dotasiya, kommersant, soyqırım, özəlləşdirmə, uluslararası, korupsiya, reket, dönerli valyuta.

2. **Müharibə şəraiti ilə bağlı leksika:** snayper, blokada, tağım (vzod), sınır (sərhəd), savaşıq, motoatıcı diviziya.

3. **Sosial-iqtisadi leksika:** aqrar islahat, auditor, audit.

4. **Yeni təhsil konsepsiyası ilə bağlı:** lisey, bilgisayar, kurrikulum, fasiləsiz təhsil sistemi, distansion təhsil, kollec, özəl universitet, boloniya sistemi, kredit sistemi, magistr, bakalavr, test, pretest

5. **Yeni hərbi terminologiya;** hərbi leksika artıq milliləşmiş və mətbuatda işiq üzü görməyə başladı, yaraq, süngü, gizir, çavuş. Bunlar artıq, tariximizə çevrilmişdi. Müstəqillik dövründə həyata yenidən vəsiqə aldı, əvvəlki mənalərini bərpa etdi, yeni semantik çalarlar qazandı.

6. **İnformatika, kompüterləşmə sahələri ilə bağlı leksika;** internet, sayt, printer, klaviatur, format, prosessor.

7. **Onomastik leksika:**www.rambler.ruwww.milli.az domenlər-sayt adları, Apple, Microsoft.

8. **Emosional leksika:** soyuq müharibə, gərgin vəziyyət, siyasi iqlim, qara bazar.

9. **İdman leksikası:** İdmana münasibət qayğı müstəqillik illərindən başlayaraq daha da artdı. Ölkə başçımız təşəbbüsü ilə ayrı-ayrı bölgələrdə olimpiya mərkəzləri yaradıldı. KİV-də idmanla bağlı yeni ifadələr işlədilməyə başlandı. Məsələn, bayk, skuter, pley-off, bodibilder, kikkokser və s.

Kütləvi informasiya vasitələrində tərəfdar, azarkeş, fanat sözləri çox işlədilir. Qəzetlərdə meydanşa, qazon, arena sözlərinə də rast gəlinir. Pas-ötürmə sinonim kimi işlənir. Televiziya dilində “pas” terminin işləkliyi qəzetlərə nisbətən fəaldır. Antonim sözlər də idman leksikasında var: məğlubiyyət və qələbə, hücum-müdafiə. Mətbuat dilində metaforikləşmiş idman terminləri də geniş işlənir. “Ağ-göyləri”in “transfer bazarı”ndakı passivliyi sərgilənən futbola təsirsiz ötüş bilmədi. (“Futbol” qəz. 4.09.13) “Ağ-göy” - “inter” futbol komandası nəzərdə tutulur.

10. **Alınma leksika:** Mətbuat səhifələrində, teleradio verilişlərində jurnalistlərin leksikonunda alınma sözlərə çox rast gəlinir. Məsələn, alternativ, demblok, konsensus, koalisiya, konseptual və s. mənası çətin anlaşılan sözlər son illərdə Avropa dillərindən Azərbaycan dilində keçərək mediada aktiv işlənən yeni alınmalar - alyans, alternativ, vauçer, dicey, haker, bukmeyker, ipoteka və s. vaxtilə dilimizin leksik fonduna daxil olmuş, müəyyən dövrdə passiv qalmış, lakin indiki-yeni ictimai-siyasi və texnoloji şəraitdə işləkliyini artırmış sözlər: monopoliya, muxtariyyət, dopler, mafiya, amnistiya.

İşlək qarşılığı olan alınmalar: abstrakt-mücərrəd, absurd – cəfəngiyyət, ajiotaj – süni həyəcan, makler –dəllal, neqativ – mənfi, kontakt -əlaqə, ünsiyyət, kontrakt – müqavilə.

Türk dilindən alınmalar: sayğı (hörmət), dönəm (mərhlə), helikopter, görən, durum, önəm, cizgi filmi, olay-hadisə. Qarşımda **görəvim** var (“Şərq” qəz.09.11.13); Efirimi **ertələdim** (ANS, “Səhər”, 02.04.13); Çox **kaliteli** müəllifdir (“Gündəm” qəz.30.07.13); Doğum gününüz **qutlu** olsun (“Şərq” qəz. 06.11.12), **Ekibimiz** çəkiliş yerindədir (Xəzər TV, “Xəzər Xəbər”, 22.02.12)

Nəhayət, belə qərara gəlmək olar ki, qəzet leksikasının formalaşması üçün əsas material, mənbə-ümumədəbi leksikadır.

Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, publisistik dilin leksik layına birbaşa ekstralingvistik faktların təsiri danılmazdır. İctimai-siyasi proseslərin dərinləşməsi, yeni hadisələrin və anlayışların meydana gəlməsi dilin leksikasında öz ifadəsini tapır, yeni söz termin və termin birləşmələr formalaşır və qəzet üslubuna daxil olur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

- 1.Adilov M. Əsərləri, 1-ci cild, -Bakı: “Elm və təhsil”, -2010. – 308 səh.
- 2.XudiyevN. Radio, televiziya və ədəbi dil. -Bakı: “Elm”, -2001. - 660 səh.
- 3.Məmmədli İ.O. Qəzet dilinin leksikası. Bakı: “Elm və təhsil”, -2009. - 192 səh.
- 4.Məmmədova S.Y.Kütləvi informasiya vasitələrinin dili. -Bakı:”Elm və təhsil”, -2008. - 128 səh.
- 5.Məhərrəmli Q. Televiziya dili. Spesifika: funksiya və struktur. -Bakı: “Elm”, -2002. - 304 səh.
- 6.Караулов Ю.Н. Язык СМИ. -М.: - 2001.
- 7.Заславский Д.О. О газетном языке. «Литература и жизнь». -1979.

XÜLASƏ

Məqalədə müstəqillik illərində Azərbaycan dilinin lüğət ehtiyatında baş verən dəyişikliklər müzakirə olunur. Burada həm də medianın lingvistik təhlili ilə əlaqədar araşdırmalara dair ümumi məlumat verilir. Sonda qeyd olunur ki, ekstralingvistik faktların bilavasitə mətbuat dilinin leksik qatına təsiri danılmazdır. Dərinləşən ictimai-siyasi proseslər, yeni anlayışların meydana çıxması dilin lüğət ehtiyatında öz ifadəsini tapır.

Açar sözlər: leksika, mətbuat, dilçilik, publisistika, kitab leksikası, xüsusi leksika

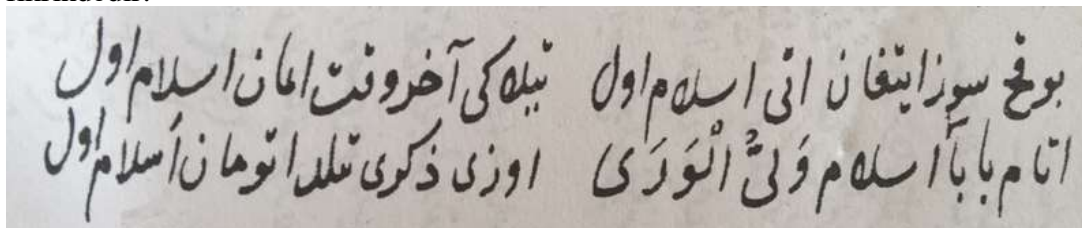
İSLAMIN “MUINÜL-MÜRİD” ƏSƏRİNDƏ TÜRK MƏNŞƏLİ DİNİ TERMİNLƏR

Orta əsrlərdə əlimizə gəlib çatan ilk türk yazılı abidələri İslamiyyət dönməsinə aid olduğu üçün, bəzən bu dövrü türk-islam ədəbiyyatı dövrü də adlandırırlar. Bu əsərlərdə əsasən islam dinini yeni qəbul etmiş və ya hələ qəbul etməmiş olan türklərə dinin qayda-qanunlarını, incəliklərini, Quran ayələrini anlatmaq üçün, dini və əxlaqi öyüd-nəsihətlər, Peyğəmbərin həyatı haqqında hədislər və s. bu kimi mövzulara yer verilmişdir. Ümumiyyətlə, islamı yayılmasının ilk dövrlərində kiçik topluluqlar halında müsəlman olan türklər islamı kütlələr halında IX əsrdən qəbul etməyə başlamışlar və elə bu dövrdən başlayaraq müxtəlif ərazilərdə türk-islam dövlətləri qurulmuşdur.

XI əsrdə türk-islam dövlətlərindən biri də paytaxtı Gürgənç / Ürgənç (indiki Köhnə Ürgənç şəhəri - Türkmənistanın Daşoğuz vilayəti) şəhəri olan Xarəzmşahlar dövləti (1097-1231) idi. Ümumiyyətlə, bir çox dövlətlər hökmranlıqlarının müəyyən dövrlərində Xarəzmi özlərinə tabe etmişlər. XI əsrin əvvəllərində Səlcuq İmperiyasının vassalı olan Xarəzm bölgəsinə türk valilərinin təyin edilməsi ilə bu ərazinin türkcələşməsi sürətlənmişdir. Xarəzmşahlar dövləti Orta Asiya və Şimali İranda ən güclü dövlət olmuş və Mavənnəhr, Xorasan, Mazandaran, Kərmən, İraq, Azərbaycan, Sicistan, Qəznə kimi ölkə və bölgələri də öz ərazisinə daxil etmişdir (5;3).

XI-XII əsrlərdə Xarəzm bölgəsində oturaq həyata keçən oğuz, qıpçaq, qanlı tayfa dillərinin təsiri ilə Qaraxanlı türkcəsi əsasında yaranan yazı dilinə elmi ədəbiyyatda Xarəzm türkcəsi adı verilmişdir (15;133). Deməli, bölgədəki müxtəlif türk tayfa dilləri bu ərazidə meydana gələn dilə öz təsirini göstərmiş və bölgə xalqının etnik quruluşu kimi, yaranan dili də qarışıq bir şəkil almışdır. Bu baxımdan, elm və mədəniyyət ocağına çevrilmiş Xarəzm bölgəsində ərsəyə gəlmiş əsərlərin tədqiqi dil tariximizin öyrənilməsi üçün maraqlı və çox əhəmiyyətlidir. Belə əsərlərdən biri də hicri 713/ miladi 1313-cü ildə dini-təsəvvüfi mövzuda yazılmış “Muinül-mürid”dir ki, mənası “müridin köməkçisi” deməkdir. Sadə dildə yazılan əsərin məqsədi insanlara dini mövzuları asan, anlaşılqılı yolla anlatmaqdır. Yeganə nüsxəsi Bursa yazma və basma əski əsərlər kitabxanasının Orxan Qazi kitablığında (№ 1605) saxlanılmaqdadır. Nüsxə on səkkiz risalədən ibarətdir və qeyd olunan əsər də 186-211 səhifələri arasında yer almaqdadır.

Əsərin müəllifinin adı haqqında müxtəlif fikirlər vardır. Bəzi tədqiqatçılar Əbulqazi Bahadır xanın “Şəcərəyi-tərkimə”sində “Muinül-mürid”in Şeyx Şərəf (Şərif) adlı bir Xarəzm alim və şeyxi tərəfindən yazıldığını qeyd etməsinə istinad edərək əsərin Şeyx Şərif tərəfindən yazıldığını söyləyirlər (20;316). Lakin abidənin sonunda müəllif adının İslam, atasının adının Baba İslam olduğunu yazdığı üçün bir çoxları “Muinül-mürid”in İslam adlı şəxs tərəfindən yazıldığı fikrindədir:

(16;187)

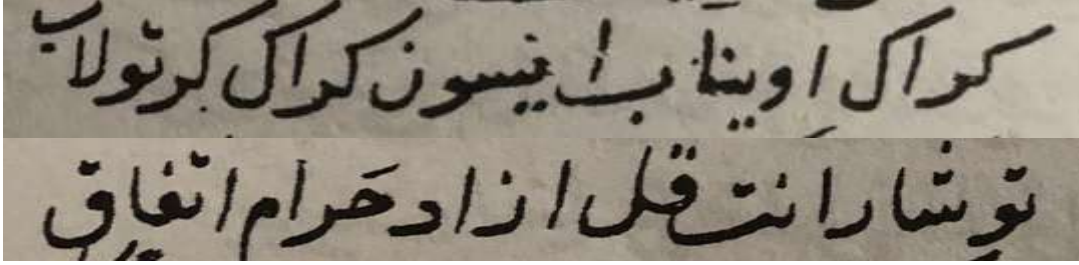
bu qaç söz ayıtqan atı islam ol
 tileki axır vəqt iman islam ol
 atam baba islam vəliyyül-vera
 özi zikri tildə tümən islam ol

“Bu (bir) neçə sözü söyləyənin adı İslamdır.
 (Onun) arzusu son nəfəsində islam imanidir.
 Atam yaradılmışların vəlisi Baba İslamdır.
 Özü, zikri dildə minlərcə islamdır.

Quruluşu dini dördlüklərdən (407 dördlük) ibarət olan “Muinül-mürid”in məqsədi islam dininin əsas, təməl qaydalarını, ibadətlərini türklərə öyrətmək, Quranı başa salmaq, cənnət və cəhənnəm, iman, zikr və başqa bu kimi dini mövzuları xalqın anlama biləcəyi sadə bir dillə ifadə etmək idi. Əlbəttə islam dininin özü ilə gətirdiyi ərəb və fars dini terminlərini türklərə izah etmək

üçün onların türkcə qarşılığına ehtiyac vardı. Tarixən bu ehtiyacı qarşılamaq üçün əsasən üç yoldan istifadə edilmişdi: 1.Qədim türkcədə tanrıçılıqla bağlı terminlərin islam dininə uyğunlaşdırılaraq istifadəsi (uçmaq = cənnət, tamuq / tamu = cəhənnəm); 2.Yeni sözlərin yaranması (yunuq “dəstəmaz”); 3.Leksemlərin semantikasının genişlənməsi (məsələn, *idi/izi* “sahib; Tanrı”). Daha sonralar bəzi sözlər yerlərini tamamilə ərəb və fars kəlmələrinə təhvil vermişlər. Beləliklə, “Muinül-mürid”də işlənmiş din ilə bağlı olan türkcə sözlərə diqqət yetirək:

Ant “nigah sözləşməsi”

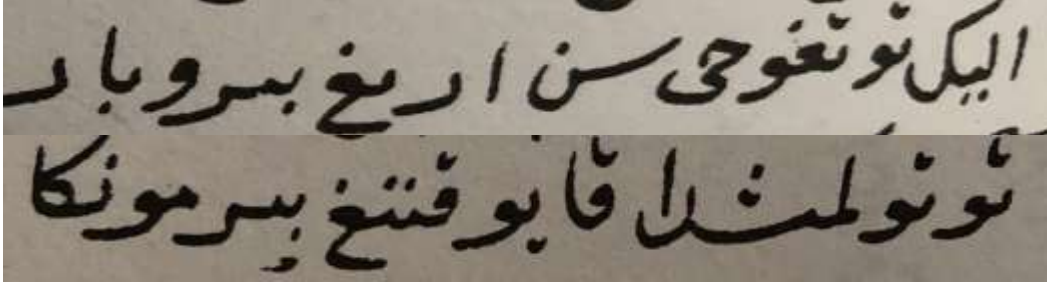

kerek oynap aysun kerek kirtülep

tüşer ant kül azad haram ittifaq (1055)*

Qədim türkcədən “and” mənasında işlənən (uyğur mətnlərində “and” (6;17), DLT-də “and” (13;I, 116), “Müqəddimətül-ədəb”də (19;35), “Orta Asiya Təfsiri”ndə (4;51), Əbu Həyyanda (8;22), “Qisəsül-ənbiya”da (10;334), “Nəhcül-fəradis”də (2;17) və s.) leksik vahidin bu əsərdə semantikasını genişləndərək “nigah sözləşməsi” anlamında istifadə olunduğunu görürük.

Bir ü bar “Allah”

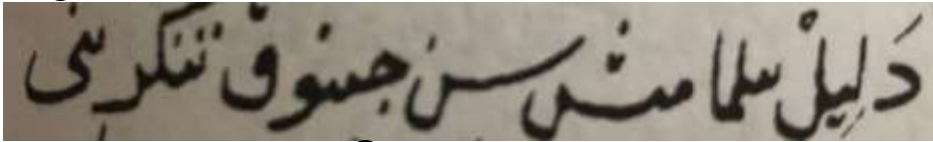
elig tutğuçı sen arıg bir ü bar

tutulmuşda qayı qatıg bir munga (3-4)

Bir ü bar “bir və var” (bir “tək olan” və bar “var olan”): Yaradanın təkliyinə və varlığına işarə edərək “Allah” mənasında işlədilmişdir.

Ümumiyyətlə, qədim türklərdə işlənən tanrı adları hələ orta əsr abidələrində *Allah* sözünün sinonimi kimi işlənmişdir. Yəni dinin strukturu dəyişsə də, inancın mahiyyəti olduğu kimi qalmışdır. Məhz buna görə *Tanrı* sözü müasir dövrümüzdə qədər *Allah* kəlməsinin sinonimi kimi işlədilməkdədir. Qədim türkcədən gələn və “Muinül-mürid”də rast gəlinən *Tengri*, *İdi*, *Uqan* leksemləri də yuxarıdakı söylədiklərimizə misaldır:

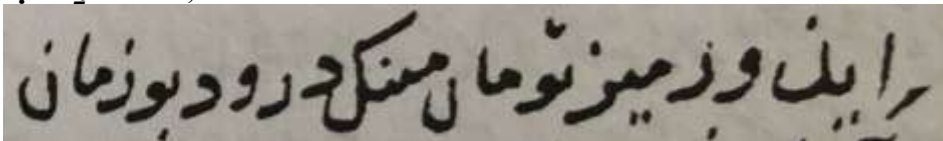
Tengri “Tanrı, Allah”

delil bilmemiş sen çınoq tengerini (168)

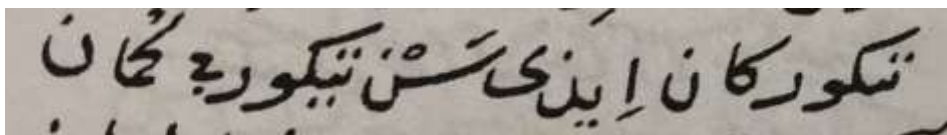
Tanrı kəlməsi qədim türkcədən müasir dövrümüzdə qədər işlənən sözlərimizdəndir.

İdi / izi “Tanrı, sahib”

* Əsərin transkripsiyası Şeyh Şəref Hivəcə Mu‘inü’l-Mürîd (Transkripsiyonlu metin. Dizin-tıpkıbasım). Hazırlayan: Ali Fehmi Karamanlıoğlu. İstanbul: Beşir Yayinevi, 2006-cı il nəşrindən alınmışdır.

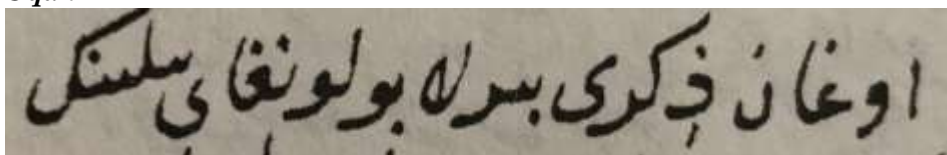
ıdurmız tümen ming dürud bu zaman
tigürgen ıdı sen tigür bi-güman (33-34)

İlk əvvəl onu qeyd etmək lazımdır ki, ərəb əlifbasındakı *zəl* hərfi (ذ) dışarası {z / d} səsini ifadə etdiyi üçün (müqyisə et: ingilis dilindəki th {ð}) transkripsiyalarda müxtəlif işarələrlə - d, d, z formalarında - göstərilir.

Mahmud Kaşğari *idi* ləkseminin mənasını “ağa, sahib” kimi verdikdən sonra, sözün “Tanrı” semantikasında da işləndiyini qeyd etmişdir (13;I:152). Orxon abidələrində “sahib, əfəndi” (18;51), uyğur mətnlərində “sahib; bəy” (6;89) mənalarında işlənən bu söz XI əsrdən əlimizə gəlib çatan əsərlərdə “Tanrı” anlamında da işləndiyini güürük. Belə ki, *ıdı / ızı* ləksemi “Qutadğı bilig”də “sahib, Tanrı” (7;23), “Müqəddimətül-ədəb”də “Tanrı” (19;74), “Qisəsül-ənbiya”da “sahib; Tanrı” (10;262), “Nəhcül-fəradis”də “sahib, yiyə; Allah” (2;182), İbn Mühənnada “sahib, yiyə; Yaradan, Tanrı” (17;98), Orta Asiya Təfsirində “sahib; Yaradan, Allah” (4;122) və s. mənalarında verilmişdir. Göründüyü kimi, qədim türkcədə yalnız “sahib, ağa” mənalarını ifadə edən söz islam dininin qəbulundan sonra yazılmış əsərlərdə “Tanrı, Allah” mənasında qarşımıza çıxmaqdadır.

Əbu Həyyan lüğətində sözün mənasını “Tanrı” olaraq vermiş, daha sonra isə belə bir məlumat yazmışdır: “Türk dillərində *zəl* hərfi yoxdur, yalnız bulqar türklərinin dilində var.. Digər türk dillərində *zəl* hərfi *ye* hərfinə çevrilir və *azak* (adək) yerinə *ayaq* işlənir” (8;14). Müasir Azərbaycan dilində işlənən “sahib” mənasındakı *yyə* ləksemi sözü gedən *idi* kəlməsindən yaranmışdır.

Uqan “Tanrı”

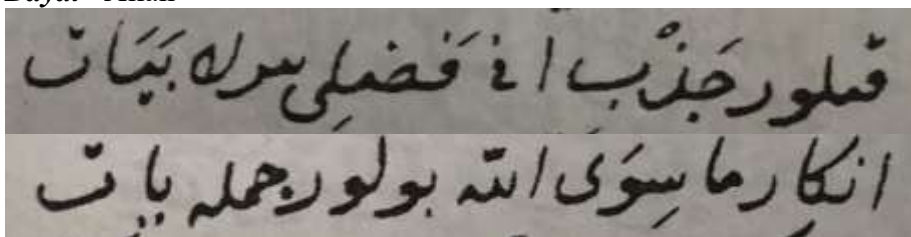

uqan zikri birle bulungay tiling (159)

Uqan ləksemi uyğur mətnlərində “Tanrı” (6;263), “Ətəbətül-həqayiq”də “kadir, Tanrı” (1;79), “Qisəsül-ənbiya”da “Allah, qadir” (10;666), “Bəda'i əl-lüğət”də “Allah” (3;100), Əbu Həyyanda “Tanrı” (8;17), “Orta Asiya Təfsiri”ndə “qüdrətli; Allah” (4;321) mənalarında qarşımıza çıxmaqdadır. Rəşid Rəhməti Arat araşdırdığı “Ətəbətül-həqayiq” kitabında *uqan* sözünün mənasını “müqtədir olan, qadir” olaraq göstərmiş və bu leksik vahid haqqında belə yazmışdır: “uyğur mətnlərində eyni mənada işlənmiş olduğunu gördüyümüz bu söz, türklər islamiyyəti qəbul etdikdən sonra, Allahın isimlərindən biri olan “əl Qədr”in türkcə qarşılığı olaraq işlədilməyə başlamışdır” (1;120).

“Tanrı, Allah” mənasını ifadə edən sölərdən biri də *Bayat* leksik vahididir.

Bayat “Allah”

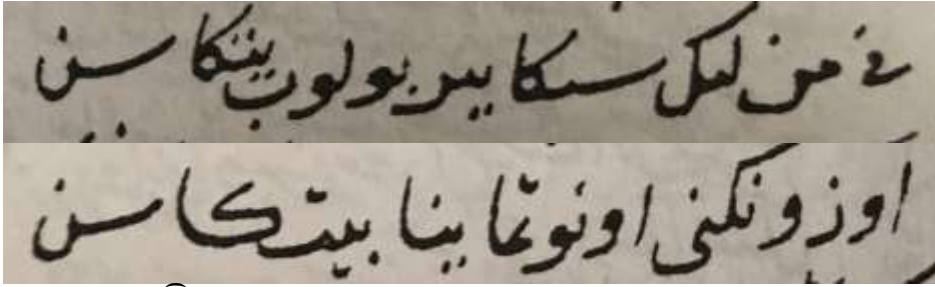

kılur cezb anı fazlı birle bayat
anğar ma-siva'llah bolur cümle yat (1221-1222)

Orxon-Yenisey və uyğur mətnlərində *bayat* sözü işlənməmişdir. Mahmud Kaşğari bu ləksemin qarşısında arğuca “ulu tanrının adı” mənasını ifadə etdiyini yazmışdır (13;III,168). Orta əsr abidələrindən “Qutadğı bilig” (7;79), Ətibətül-həqayiq (1;42), Orta Asiya Təfsirində (4;88) isə işlək ləksemlərdəndir. XII əsrin türk alimlərindən Fəxrəddin Mübarəkşah “Şəcərəyi-Ənsab” əsərində bu dövrdə türk mənşəli *Allah* adlarının ərəb və fars dillərindəkinə nisbətən mənə fərqləri

göstərdiyini yazmışdır. Mübarəkşaha görə, türklər arasında işlənən *Allah* adları ərəb və fars dillərində aşağıdakı mənaları verməkdədir: Tenqri – Allah, Ulu Tenqri – Xudavənd, İdi – Xudavənd, Bayat – İzid (12, 252).

Bit- “öldükdən sonra dirilmək”

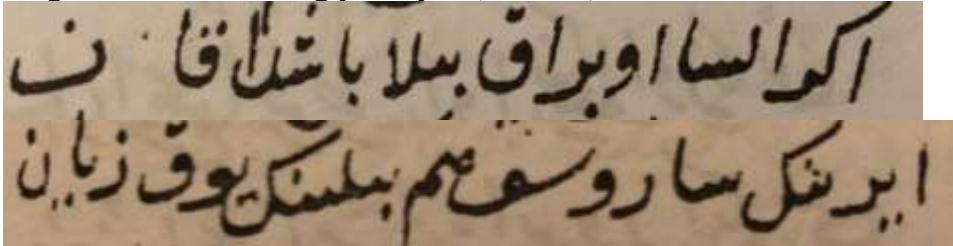

ni menlik sanğa yir bulup yitke sen
özünge unutma yana bitke sen (201-202)

Bit- / **büt-** feilinin yazılı abidələrimizdə həm “bitmək, sona gəlmək”, həm də “bitmək, yaranmaq” mənalarında işləndiyini görürük. Məsələn, uyğur mətnlərində “sona gəlmək, tamamlanmaq” (6;57), “Altın yaruk”da “tamamlanmaq, sona gəlmək” (14;91), anlamlarında qarşımıza çıxmaqdadır. Mahmud Kaşğaridə isə *büt-* feilinin bir neçə mənası vardır. Onlardan birinin qıpçaqca olduğu və aşağıdakı mənani ifadə etdiyi qeyd olunmuşdur: “oğlan bütti= uşaq doğuldu. Hər hansı bir şey bitsə, doğulsa, yaradılsa, yenə belə deyilir” (13;II,290). Ola bilsin ki, “Muinül-mürid”də sözün abidələrdə işlənən hər iki mənası birləşdirilərək yuxarıdakı anlamda işlədilmişdir.

Obrak “həcəmət aləti”

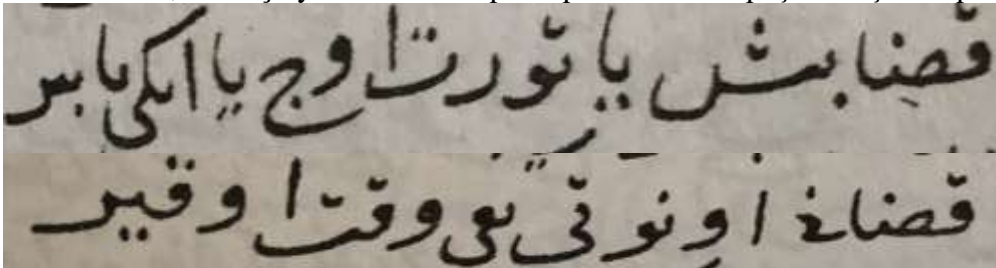
eger alsa obrak bile başda qan
iring saru suw hem biling yok ziyan (313-314)

Obrak sözünün islamda əsas müalicə metodlarından olan qanalma prosesində istifadə edilən alət adını ifadə etməsi ehtimal olunsa da, digər yazılı abidələrdə sözün qeyd olunan mənasına rast gəlmədik. Mahmud Kaşğaridə *obrak* “yıpranmış, köhnəlmiş” mənasındadır (13;I,178).

Okı- “namaz qılmaq”

Okı- / **oku-** feili qədim türkcədən iki mənada işlənmişdir: 1) oxumaq; 2) çağırmaq, dəvət etmək (18;159), (7;359), (6;140), (13;III:359), (4;235) və s. “Muinül-mürid”də hər iki mənada işlənməklə bərabər, bir neçə yerdə “namaz qılmaq” mənasında qarşımıza çıxmaqdadır:

qaza biş ya tört üç ya ikki ya bir
qazanı unıttı taqı vakt oqır (637-638)

Sin “məzar”

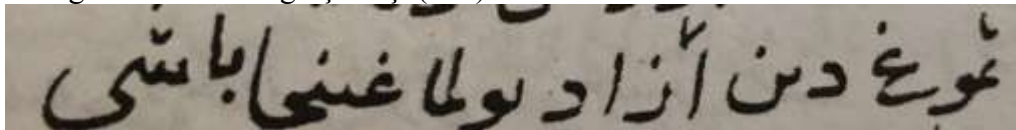
Açılğay sanğa sin kaçan ölse sen (252)

Müasir dövrdə arxaikləşən bu söz, demək olar ki, bütün dövrlərdə işlək olmuşdur.

Tamuğ “cəhənnəm”

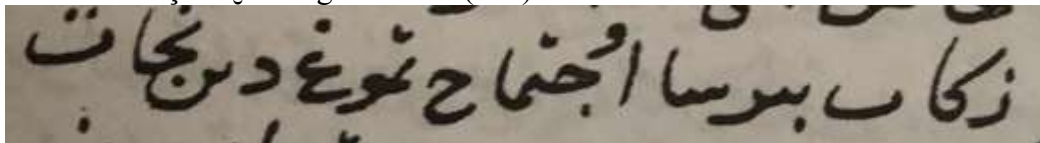
tamuğın azad bolmağınca başı (180)

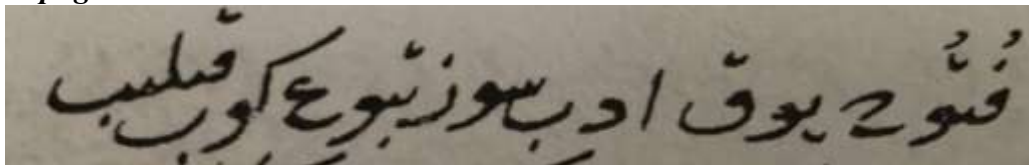
Qədim türkcədə işlək olan soqd mənşəli *tamu* / *tamuq* (11;125) və *uçtmağ* / *uştmağ* leksemli islam dinində də “cəhənnəm” və “cənnət” mənalarını ifadə etmişlər.

Uçtmağ / **uştmağ** “cənnət”

zekat birse uçtmağ tamuğdan necat (848)

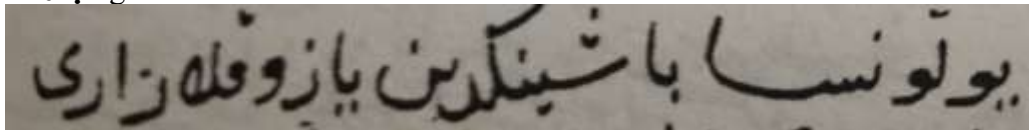

Tapuğ “ibadət”

fütuh yox edebsüz tapuğ köp kılıp (1178)

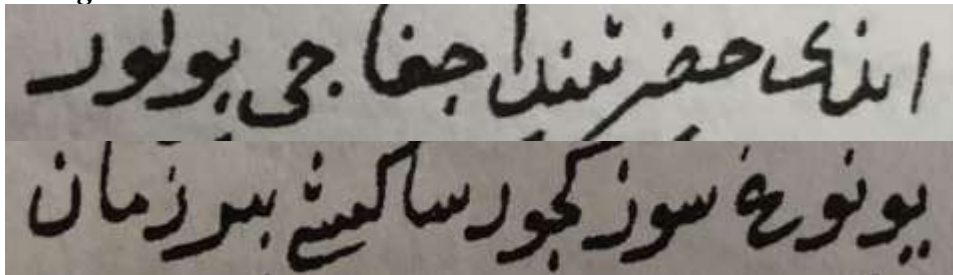
Yazuğ “günah”

yolunsa başıngdın yazuğlar arı (156)

Qədim türkcədə *yaz-* “səhv etmək, günah etmək”dir (18;310), (6;292), (7;250). Təbii ki, qədim türklərin səhv, günah anlayışı ilə islami günahlar arasında bəlli bir fərqlər vardır, lakin yenə də yeni bir din gəldiyi zaman, əski sözlər quruluşca eyni qalmış, mənası isə islam dininin qayd-qanunlarına uyğun olaraq işlədilmişdir.

Yunuğ “dəstəmaz”

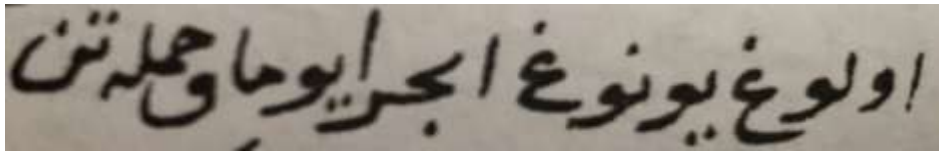

İdi hazretində cefaçı bolur

yunuğsuz keçürse kişi bir zaman (339-340)

Burada *yu-* feilindən *yun-* (müqayisə et: Azərbaycan dilində *yuyunmaq*), ondan da “dəstəmaz” mənasını ifadə edən *yunuq* sözü düzəldilmişdir. Mahmud Kaşğari *yun-* feilinin “yuyunmaq” mənası ilə birlikdə oğuzca “dəstəmaz almaq” anlamında işləndiyini göstərmişdir (13;III,64). “Müinül-mürid”də maraqlı sözlərdən biri də boy dəstəmazı almaq üçün işlədilən *uluq yunuq* ifadəsidir:

uluğ yunuğ “qüsl, boy dəstəmazı”

uluğ yunuğ içre yumağ cümle ten (345)

“Muinül-mürid”dən misal çəkdiyimiz bu sözlər digər orta əsr türk yazılı abidələrimizdə də qarşımıza çıxmaqdadır. Göründüyü kimi, islamiyyətin yayılmasının ilk dövrlərində tanrıçılıqdan qalan bir çox dini terminlər, müəyyən bir müddət ərəb və fars mənşəli sözlərlə paralel olaraq işlənmişlər. Çünki, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, din dəyişsə də, məfhumlar qalmaqdaydı və xalqa dini daha yaxşı başa salmaq üçün məhz xalqın anlaya biləcəyi sözlərə ehtiyac vardı. Bəzi hallarda isə yeni türkcə sözlər yaranırdı (*yunuq*, *uluq yunuq* kimi). Lakin nümunə gətirdiyimiz sözlərin bir çoxu zamanla arxaikləşərək dildən tamamilə çıxmışdılar.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Arat R.R. Edib Ahmed b. Mahmud Yükneci. Atebetü'l-Hakayık, 2. bs., Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992.
2. Ata A. Nehcü'l-Feradis. Uşmağlarınġ Açuġ Yolu / Cennetlerin Açık Yolu, III Dizin-Sözlük, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1998.
3. Боровков А. К. «Бада'и' ал-лугат» словарь Тали' Имани Гератского к сочинениям Алишера Навои. Москва: Издательство Восточной Литературы, 1961.
4. Боровков А.К. Лексика среднеазиатского тefсира XII-XIII вв. Москва: Издательство Восточной Литературы, 1963.
5. Буниятов З.М. Государство Хорезмшахов-Ануштегинидов 1097-1231. Москва: «Наука», 1986.
6. Caferoġlu A. Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1968.
7. Древнетюркский словарь. Ленинград: «Наука», 1969.
8. Əsirəddin Əbu Nəyyan əl-Əndəlusî. Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak (Türk dillərini dərkətmə kitabı). Tərcümə edən: Ziya Bünyadov Bakı: “Azərnəşr”, 1992.
9. Изысканный дар тюркскому языку (Грамматический трактат XIV в. на арабском языке). Введение, лексико-грамматический очерк, перевод, глоссарий, грамматический указатель Э.И.Фазылова и М.Т.Зияевой. Ташкент: «Фан», 1978.
10. Kısas-ı Enbiya (Metin, Sözlük-Dizin, Notlar), haz. Emine Yılmaz, Nurettin Demir ve Murat Küçük, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2013.
11. Кляшторный С.Г. Мифологические сюжеты в древнетюркских памятниках. - Тюркологический сборник 1977, стр. 117-138. Москва: «Наука», 1981.
12. Köprülü F. Türk Edebiyatı Tarihi. İstanbul, 1926. – www.academia.edu
13. Mahmud Kaşğari. Divanü Lüğat-it-Türk. Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: Ramiz Əskər. I-IV cild, Bakı: Ozan, 2006.
14. Ölmez M. Altun Yaruk. III kitab (5-ci bölüm), Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, 1991.
15. VIII-XIII. yüzyıllar türk edebiyatı. Aysu Ata. Unite 6. Harezm-Altın Ordu Türkçesi ve edebiyatı. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayını, 2011.
16. Şeyh Şeref Hıvāce Mu‘īnü'l-Mürīd (Transkripsiyonlu metin. Dizin-tıpkıbasım). Hazırlayan: Ali Fehmi Karamanlıoġlu. İstanbul: Beşir Yayınevi, 2006.
17. Seyid Əhməd Cəmaləddin İbn Mühənnə. Hilyətül-insan və həlbətül-lisan. Lüğəti tərcümə edən, nəşrə hazırlayan, qeyd və şərhlərin müəllifi Tofiq Hacıyev. Bakı: “Bakı Slavyan Universiteti”, 2008.
18. Tekin T. Orhon Yazıtları, 4. bs., Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2010.
19. Yüce N. Ebu'l-Kâsım Cârullâh Mahmud bin ‘Omar bin Muhmmmed bin Ahmed ez-Zamağşari, el-Hıvârizmi Mukaddimetü'l-Edeb. Hıvârizm Türkçesi ile Tercümeli Şuşter Nüşhası. Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1993.

XÜLASƏ

İslamiyyətin qəbulundan sonra əlimizə gəlib çatan türk yazılı abidələrində din və dinin xalqa izah edilməsi kimi mövzular üstünlük təşkil edir. Əsas məqsəd islam dinini yeni qəbul etmiş və ya hələ qəbul etməmiş türklərə islamiyyəti başa salmaq idi. Buna görə də bəzi ərəb və fars dini terminlərinin türkcə qarşılığına ehtiyac vardı. Tarixən bu ehtiyacı qarşılamaq üçün əsasən üç yoldan istifadə edilmişdi: 1.Qədim türkcədə tanrıçılıqla bağlı terminlərin islam dininə uyğunlaşdırılaraq istifadəsi (uçmaq = cənnət, tamuq/tamu=cəhənnəm); 2.Yeni türk mənşəli sözlərin yaranması (yunuq “dəstəməz”); 3.Leksemlərin semantikasının genişlənməsi (məsələn, idi/izi “sahib; Tanrı”). “Müinül-mürid” əsərinin də əsas məqsədi yeni gələn dinin təməl qaydalarını, ibadətlərini türklərə öyrətmək, Quranı başa salmaq, cənnət və cəhənnəm, iman, zikir və başqa bu kimi mövzuları xalqın anlama biləcəyi sadə bir dillə ifadə etmək idi. Bunun üçün əsərdə qədim türkcədən gələn, inanclarla bağlı sözlərin islam dininə uyğunlaşdırılaraq istifadə edilməsinə rast gəlmək mümkündür. Məqalədə “Müinül-mürid”də işlədilən bu tip leksemlər seçilərək digər türk yazılı abidələri ilə semantik baxımdan müqayisə edilmişdir.

Açar sözlər: İslam, “Müinül-mürid”, türk abidələri, dini terminlər, türk mənşəli sözlər

MEHRİBAN SAMƏT qızı ƏLİZADƏ

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent əvəzi

Bakı Dövlət Universiteti

MÜASİR AUDIOVİZUAL NİTQDƏ ÜSLUBİ NORMA PROBLEMİ

Müstəqillik dönməndə yeni sosiolinqvistik tələblər əsasında formalaşan müasir Azərbaycan ədəbi dilini yüksək inkişaf dinamikası, forma və məzmun, norma və üslub rəngarəngliyi xarakterizə edir. Struktur və sistem komponentlərinin, şifahi və yazılı formaların təkmilləşməsi bu dövrün ədəbi dilinin inkişaf istiqamətlərini müəyyən edir. Çağdaş ədəbi dil standartlarının dəqiqləşdirilməsi, norma və kodifikasiya, üslublararası inteqrasiya və diferensiasiya məsələlərinin elmi-nəzəri müstəvidə təqdim və təhlil olunması kontekstində audiovizual nitqin xüsusi çəkisi daha qabarıq şəkildə ortaya çıxır.

Müasir şifahi ədəbi dilin mühüm qolu hesab edilən televiziya və radio dili “ədəbi dilimizi nitq mədəniyyəti cəhətdən inkişaf etdirdiyi kimi, onu tamamilə yeni formalarla da zənginləşdirir” (1, 81). Kütləvi nitq tribunası olmaq etibarilə, müasir dövrdə televiziya və radionun ədəbi dil normasını təbliğ və təşviq etmə imkanları müqayisəolunmaz dərəcədə genişdir. Təəssüf doğuran haldır ki, məhz audiovizual nitq bir sıra hallarda ədəbi dil normalarının pozulması mənbəyi kimi çıxış edir. Müşahidələr göstərir ki, norma pozulması bütün səviyyələr üzrə getsə də, üslubi normaya riayət olunmaması nəticəsində fikrin təhrif olunması daha çox baş verir. “Danışq dili elementlərinin intensiv olaraq fəşlaşması, şifahi ədəbi dili sıxışdırmaq və onun imtiyazlarına yiyələnmək cəhdi” (5, 244) üslubi normaya həmişə əməl olunmaması ilə nəticələnir, audiovizual nitqin ilkin informativ və kommunikativ funksiyasının icra olunmasında nöqsanlar yaranır.

Üslub - dil vasitələrindən məqsədəuyğun şəkildə istifadə deməkdir. Bu istifadə məqsədəmüvafiq olmadıqda, norma pozuntusu kimi qiymətləndirilir. Üslubları öyrənən elm sahəsi olan üslubiyyat dilçiliyin digər şöbələrinin fəvqündə durur. Onun öz vahidi olmasa da, bazisli dil səviyyələrinin vahidləri - fonemlər, leksemlər, morfemlər və sintaqmların üslubi imkanları üslubiyyatın xüsusi bir sahə kimi fəaliyyətini təmin edir. Fikrimizcə, üslubi norma müəyyən mənada, Y.Stepanovun işlətdiyi “normadaxili norma” anlayışı ilə üst-üstə düşür: “Norma iki yerə ayrılır: həqiqi norma və ondan yaranmış norma – fonem, morfem, söz və cümlənin düzgün realiizasiyası – bu, həqiqi normanın nitqdəki təzahürü kimi qəbul oluna bilər” (2, 46). Deməli,

“normadaxili norma” elə üslubi normanın özüdür. Dolayısı ilə, bütün səviyyələr üzrə dil normalarının pozulması, nəticə etibarilə, üslubi normanı da pozur. Üslubi normanın pozulmasının səbəbi kimi aparıcıların nitqində rastlanan sözcülük, fikir və söz təkrarları, şablon ifadələr, sözlərin kontekstə uyğun işlədilməməsi, yersiz məcazlar, söz oyunu, xarici dillərdən mexaniki tərcümə, dildəki məlum leksik-grammatik modellərin təhrif edilməsi və s. çıxış edir.

Üslubi normanın düzgün tətbiq edilməsi daha çox aparıcının (müxbirin, dikturun) nitq mədəniyyətinə güclü təsir göstərən faktorlardan - onun intellektual səviyyəsi, ümumi dünyagörüşü, fərdi peşəkarlıq xüsusiyyətlərindən asılıdır. Səmimi ünsiyyət yaratmaq bacarığı, təbii və məqsədmüvafiq (verilişin janrından və ünsiyyət şəraitindən asılı olaraq) səs tonu, danışmaq manerası ilə yanaşı, konkret üsluba uyğun dil vasitələrinin seçilib tətbiq olunması aparıcıların nitqi üçün vacib tələblər olmalıdır. Bu tələbə əməl olunmaması nəticəsində yaranan üslubi norma pozuntuları və nitq xətalərini televiziya verilişlərinin dili üzərində apardığımız müşahidələr zamanı qeydə aldığımız konkret nümunələr əsasında izah etməyə çalışacağıq (Nümunələr müəllifin Milli Televiziya və Radio Şurasının sifarişi ilə “Azərbaycan teleradio məkanında ədəbi dilin qorunması” layihəsi çərçivəsində apardığı monitoring zamanı qeydə alınmışdır (3)).

Audiovizual nitqdə üslubi normanın pozulma səbəblərindən ən çox rastlanıran yersiz təkrarlardır. Ekran nitqində təkrarın iki növü ilə qarşılaşırıq: fikir formal baxımdan fərqli, məzmun planında eyni olan leksemlərlə ifadə olunur. Bu hadisə üslubiyyatda “pleonazm” da adlanır. Televiziya dilində qeydə aldığımız *böyük meqapolis, inkişafın təkamül tendensiyası, diqqətlə incələmək* kimi ifadələr məntiqsiz səslənir, çünki birləşmələrin yanaşı gələn iki komponentinin birinin mənası digərini də ehtiva edir; meqapolisin kiçik olma ehtimalı yoxdur, çünki meqapolis sözü yunan mənşəli olub, meqas - böyük, polis - şəhər sözlərinin birləşməsindən yaranıb, “bir çox şəhərlərin və iri yaşayış məntəqələrinin birləşməsi və sürətli inkişafı nəticəsinə yaranan müasir nəhəng şəhər” kimi izah olunur. İnkişaf elə təkamül deməkdir, incələmək isə onsuz da diqqət tələb edir, çünki detallarına, ayrıntılarına varmaq məzmununu ifadə edir, bu isə diqqətsiz mümkün deyil. Digər nümunələrə nəzər salaq:

Lider TV (“Xoş ovqat”) - İndi bizim bugünkü dövrdə oxuyan müğənnilərimiz var. “Müğənni” kəlməsi semantik baxımdan mahnı oxuyan şəxsi bildirdiyindən “oxuyan” sözü ilə yanaşı işlədilməsi yalnız mənasız təkrar yaradır. Oxumayan müğənni olmadığından, “oxuyan müğənni” ifadəsi məzmunca qüsurlu səslənir.

ARB TV (“Yaşamaq gözəldir”) - Bugünkü müzakirənin son yekun nəticəsi olaraq onu deyə bilərik ki, əziz qadınlar, həyatınızda olan kişiləri çalışın qoruyun... Aparıcı, əslində, sinonim cərgəyə daxil olan sözləri ard-arda düzüb, birləşmə şəklində işlətməklə məzmun planında zəngin yox, qüsurlu nitq nümayiş etdirir. Artıq sözlərin işlədilməsi nitqin yığcamlıq tələbini pozur. Eyni zamanda, düzgünlük və dəqiqlik prinsiplərinə də riayət olunmur.

Bəzi hallarda isə təkrarın digər növü – eyniköklü sözlərin, bir növ, mexaniki təkrarlanması faktı olan taftologiya ilə rastlaşırıq. Aparıcı nitqində söz və ifadələrin, bəzən isə fikrin təkrarlanması xüsusi bədii effekt yaratma ((təkrar (ədəbiyyatşünaslıqda təkrir) fiqurunu nəzərdə tuturuq)) məqsədi güdmürsə, nitqin yığcamlığına xələl gətirir, danışığı yorucu və yeknəsəq edir.

Lider TV (“Tezdən oyan”) - Səidə xanım həm rəssamdır, həm müəllimədir, 4 və 12 (4-12) yaş arası olan uşaqları hazırlıqlara hazırlayır. Daxili obyektli feil olmadığı halda, eyniköklü “isim+feil” modeli əsasında söz təkrarına yol verilmişdir. İfadə üslubi baxımdan qüsurlu səsləndiyi qədər, məntiqi baxımdan da absurddur; “hazırlığa hazırlamaq” o deməkdir ki, hazırlıq keçəndən sonra uşaq hazırlığa gedəcək, halbuki “hazırlıq keçir” olmalı idi.

Lider TV (“Fortuna”) - Artıq, belə deyək də, müştərilərin sayı məhdud saydadır. Doğru formada ifadə “müştərilərin sayı məhduddur”, yaxud “müştərilər məhdud saydadır” şəklində işlədilməli idi. Bu halda məntiqsizlik yaradan təkrardan qaçmaqla, cümləni həm formal, həm də məntiqi baxımdan düzgün şəkllə salmaq olardı.

Eyni sözün və ya ifadənin, bəzən isə bütöv cümlələrin nitqdə məqsədsiz şəkildə təkrarlanması faktı ilə də tez-tez qarşılaşırıq. Taftologiya və pleonazmdan fərqli olaraq, bu nitq vahidləri sərbəst şəkildə təkrarlanaraq, cümlənin müxtəlif mövqelərində, bəzən isə ardıcıl cümlələrdə işlədilir. Heç bir üslubi funksiya daşımayan belə təkrarlar danışanın söz kasadlığından,

dilin lüğət ehtiyatına bələd olmamasından, müxtəlif mənalı sözlərin paradiqmatik və sintaqmatik sistemdəki mövqeyini nəzərə ala bilməməsindən irəli gəlir. Bu isə, öz növbəsində, sözcülüyə, məzmunca bəsit, formaca qüsurlu cümlələrin işlədilməsinə səbəb olur. Təkrar olunan sözlər informasiya axınında maneə kimi çıxış edir, yeni fikir ifadə edə bilmədiyindən ötürülən məlumatın qəbul edilməsində ləngimələrə səbəb olur.

Xəzər TV ("Evin olsun") - Baku Nar Residencenin əsas əhəmiyyəti Azadlıq prospekti və Gənclik metrostansiyalarına yaxın məsafədə yerləşməsi, yaxınlıqda yerləşən bir neçə məktəb və uşaq bağçalarına, çoxsaylı idman və ticarət və iaşə obyektlərinə, parklar və əyləncə mərkəzlərinə yaxın ərazidə yerləşməsidir. Eyni ifadə bir cümlədə üç dəfə təkrarlanır.

ARB TV ("Yaşamaq gözəldir") - Bu gün biz nədən danışacağıq. Bu gün danışacağıq biz damarların problemindən. Biz damarların problemindən danışanda dəfələrlə studiyamızda mütəxəssislərimiz olub. Söz və ifadələr gərəksiz yerə dəfələrlə təkrarlanır.

Standart və şablon ifadələrə, basmaqəlib cümlələrə meyil qeyri-peşəkarlığın ifadəsi olub, aparıcıların nitqini orijinallıqdan uzaqlaşdırır. Televiziyada yayımlanan hər bir verilişin öz ruhu, xüsusi atmosferi və aurası olmalıdır. Bu fikir, ilk növbədə, müəllif proqramlarına aid edilə bilər. Lakin bəzi veriliş müəllifləri "fərdi üslub" yaratmaq naminə ibarəpərdazlıq edir, yersiz məcazlar, söz oyunu, dolaşq cümlələr, mürəkkəb konstruksiyalarla dili ağırlaşdırır və yorucu edir. Fikrin ifadə planında orijinallıq və bənzərsizliyə nail olmaq istəyini başa düşmək olar, lakin bu istək məzmunun təhrif olunması və ümumiyyətlə anlaşılması hesabına əldə olunursa, qətiyyəən yolverilməzdir. Aşağıda təqdim etdiyimiz nümunələr mənasız söz oyunu ilə tamaşaçıda lüzumsuz gərginlik yaradır:

ARB TV ("Pəncərə") - Hər vaxtınız xeyir olsun, pəncərəni xeyirliyə açılın. Aparıcının işlətdiyi bu ifadənin orijinal variantı "sabahınız xeyirli açılın", yaxud "Qapınız // süfrəniz xeyirliyə açılın" şəklində olan deyimlərdir. Birinci ifadənin əsasında "sabahın xeyir" şəklində formalaşmış salamlama etiketi durduğu halda, ikinci ifadə kiminsə evinə gəlmənin, onun süfrəsində oturmağın xeyir iş və xoş günlər məqsədilə olması arzusunun ifadə edən nitq etiketi ilə bağlıdır. Məlum qəlib əsasında qurulan "Pəncərənin xeyirliyə açılması" ifadəsinin verdiyi məna isə anlaşılır. Müəllif-aparıcının verilişin adı ilə bağlı yaratmaq istədiyi məcaz yalnız "söz xətrinə deyilmiş söz" təsiri bağışlayır.

ARB TV ("Pəncərə") - Hələlik isə bu günə başlayırıq, pəncərəni açıq saxlayın. Kalambur kimi səslənən belə yersiz məcazlar fikrin anlaşılmasına mane olur.

Televiziya nitqində üslubi normanın pozulmasının digər mənbəyi aparıcının işlətdiyi sözün yerinə düşməməsi, uğurlu seçilməməsidir. Dilin əsas və mərkəzi vahidi olan sözə həssas münasibət bəsləmək, sözün məna çalarlarını və işlədilmə sahəsini dəqiq şəkildə fərqləndirmək, sözü daxili və xarici cəhətdən - məzmunla formanın vəhdəti olaraq dəyərləndirmək aparıcı və jurnaldən tələb olunan mühüm keyfiyyətlərdir. Mətnin ümumi məzmununun anlaşılması və düzgün qavranılması məhz aparıcının söz seçimindən, sözün semantik sahəsini (lüğət tərkibinin hansı elementləri ilə əlaqəyə girə biləcəyini) düzgün təyin edə bilməsindən, sözlərin məna incəliklərindən və üslubi imkanlarından faydalanma bacarığından asılıdır. Ədəbi dilin leksik norması lüğət tərkibindən doğru-dürüst istifadəni tənzimləyir, dilimizin gözəlliyini, orijinallığını və funksionallığını təmin edir. Bu normaya etinasız yanaşıldıqda dialektizmlər, jarqon elementləri, loru və vulqar sözlər, yersiz alınmalar, varvarizmlər ekran dilinə yol açır. Leksik norma ilə üzvi vəhdətdə olan üslubi norma isə sözü yerində işlətməyi tələb edir. Əks halda, televiziya dilinin həm kommunikativ (kütləvi ünsiyyət vasitəsi olmaq) funksiyası, həm də təbliğat (ədəbi dilimizi nümunəvi şəkildə təqdim etmək) missiyası məhdudlaşır.:

ARB ("Çıxış yolu") - Aytənin etiraflarına qarşı tərəf nə cavab verdi. Etirafa cavab verilməz, reaksiya verilir.

ARB TV ("Pəncərə") - Siz də, Murad, həvəsdən düşməyin, 3 ay olmasın, 6 ay olsun, nə olar, bir az da güc verin, alınacaq sizdə. "Güc verin" birləşməsi qətiyyəən yerinə düşmür, çünki gücənmək mənasını verir. "Səy edin", "çalışın" sözləri ilə əvəz edilə bilərdi.

ARB TV ("Biz birlik") - Uşaq serebral iflici diaqnozuna sahibdir. "Diaqnozu qoyulub" birləşməsi işlədilə bilərdi, çünki nəyəsə sahib olmaq müsbət çalar daşıyır, xəstəlik diaqnozuna

münasibətdə işlədilməsi uyğunsuzdur.

ARB TV ("Yaşamaq gözəldir") - Ölkənin ən rahat ailə-sağlamlıq proqramı həftənin sonuncu buraxılışının canlı yayımına başlayır. Söz işləndiyi mühitə mənaca uyğun gəlmir, proqram rahat olanda necə olur ki? O zaman, məntiqə görə, narahat proqramlar da olmalıdır.

Xəzər TV ("Könül dünyamız") - Qoy bu andan etibarən sizli-bizli hər birimizi, qəlbimizi yalnız və yalnız bizi əhatə edən qəlblərin harayı, səsi, küyü, havası, havacatı yaxşı mənada işıqlandırsın. Haray kömək üçün çağırışdır, burda yaxşı nə ola bilər ki? İkincisi, sadalananlar səsle bağlı sözlərdir, işıqlandırma isə görüntü ilə əlaqəlidir; səsin yaxşı mənada işıqlandırması nə deməkdir? Demək, pis mənada da işıqlandıra bilərmiş.

Mənaca uyğunsuz sözlərin birləşmə şəklində işlədilməsi də üslubi normanın təhrif olunması ilə nəticələnir. Məsələn: *ARB TV ("Turist") - Bax, gənc müğənnilərdən maddiyyat tələb eləyən insanları başa düşürəm; sən niyə ona kömək eləməməlisən? Bəlkə bu insan sabahsı günü sənə sayəndə hansısa əli bir çörəyə çatacaq, sən savaba düşəcəksən?* Dilimizdə "savaba çatmaq" ifadəsi var, "savaba düşmək" yox. Digər tərəfdən, hər bir frazeoloji ifadə kimi, "savaba çatmaq" da xalq müdrikliyinin təzahürü olaraq, savab iş görməyin ucalıq, ülviyyət mərtəbəsi olduğunu, yüksəkdə durduğunu və insan övladının bu zirvəyə ancaq qalxaraq, adilliklər üzərində yüksələrək "çata" biləcəyini ifadə edir. Aparıcı isə "düşmək" sözünü işlətməklə bu aliliyi yox edir.

Aparıcılıq professional vərdişlər tələb edən xüsusi ixtisas sahəsidir. Jurnalistliyi həyatının işi hesab edən, ömrünü bu sahəyə həsr etmiş peşəkarlarımız kifayət qədərdir. Buna baxmayaraq, bəzən verilişin mövzu istiqamətinin nəzərə alınmaması üzündən hətta peşəkarların nitqində də elə söz və ifadələrə rast gəlirik ki, tamaşaçıda qıcıq, yaxud sadəcə, anlaşılmazlıq yaradır. Qeyri-peşəkar "aparıcıların" nitqindən danışmaq belə artıqdır:

Xəzər TV ("Xəzər səhər") - Günün sualı da, mənca, elə bununla bağlıdır: uzun tətildən sonra isə necə adaptasiya olunursunuz? Sualımız çox qatidir, çox aydındır və səmimiyyət tələb eləyirik. Çox sərt və yersiz səslənir, bunu tələb etmək mümkün deyil. Aparıcı isə sanki tamaşaçıların rəyini yox, ifadəsini alır.

Lider TV ("Klip+") - Dediğiniz Məhərrəm Astaralı ilə münasibətiniz hardan və necə yaranıb? Aparıcı verilişin mövzu istiqamətini tuta bilmir. Müğənni səsləndirdiyi hər iki mahnının musiqisinin və sözlərinin M.Astaralıya aid olduğunu deyir. Qarşılığında aparıcının bu sualı verməsi elə təəssürat yaradır ki, elə bil aparıcı müstəntiqdir, veriliş isə kriminal mövzusuna həsr olunub.

Nitqin yığcamlığı tələbinin gözlənilməməsinə səbəb olan artıq sözlərin işlədilməsi də tez-tez rast gəlinən üslubi pozuntulardandır:

ARB TV ("Çıxış yolu") - Hər insan demir ki, keçmişdə etdiyim səhvlərə görə mən günahkaram. Lakoniklik nitqə verilən əsas tələblərdən biridir. Aparıcı fikrini "Hər insan səhvlərini etiraf etmir" şəklində beş sözlə vermək imkanı olduğu halda, on sözdən ibarət cümlə qurur.

Xəzər TV ("İncə şarm") - Buyurun gəlib, siz də müraciət edin. "Buyurun", "gəlin", "müraciət edin" sözlərindən biri kifayət edərdi, artıq sözlərin işlədilməsi nitqin yığcamlığı tələbinə ziddir.

ARB TV ("Günə doğru") - İndi gəlin yazın görək... Ədatın ehtiyac olmadan işlədilməsi hesabına cümlənin bu qədər qəlizləşdirilməsi (üç feil əsası yanaşı gəlir) nitqin aydınlıq və sadəlik tələbini pozur.

Lider TV ("Sizin səhhət") - Təbii ki, qonağımız kimdir? "Təbii ki" bu cümlədə tamamilə artıqdır, çünki dəvət edilmiş edilmiş qonaq haqqında hələ heç bir məlumat verilməyib.

Televiziya verilişlərinin dilində məntiqi uyğunsuzluğun müşahidə olunması da üslubi normanın tələbləri çərçivəsindən çıxır. Bəzən cümlənin, mətnin başlanğıcı (birinci hissəsi) ilə davamı fikir və onun ifadəsi baxımından əlaqəli olmur, bir- birini təkzib, yaxud təhrif edir:

ARB TV ("Pəncərə") - Rus dili öyrənməli dildir, çünki ətrafımızda çox ehtiyac olur. Bir dil haqqında "öyrənməli dildir" ifadəsini işlətdikdə, o dilin zənginliyi, beynəlxalq səviyyədə təmsil olunması, həmin dildə yaranmış bədii-elmi irsin əhəmiyyəti və s. xüsusiyyətlər rəhbər tutulmalıdır, amma "ətrafımızda ehtiyac olur" ifadəsi məsələnin mahiyyətini çox cılızlaşdırır və məişət səviyyəsinə endirir.

Lider TV ("Gecənin sehrində") - (Müsahibi sualının cavabında 3-cü kursa keçdiyini

deyəndən sonra) - *Sabah bilik günüdür. Artıq siz də Universitetə gedəcəksiz. İlk dərs ilidir. Sizi də təbrik edirəm.* Üçüncü kurs tələbəsinə müraciətlə “Artıq siz də universitetə gedəcəksiz. İlk dərs ilidir” ifadələrinin işlədilməsi hansı məntiqə sığır?

ARB TV (“Turist”) - Bulvarda da konsert təşkil olunub, Gənclər günü ilə bağlı, nə isə belə mütəmadi olaraq silsilə 3-4 günlük konsert idi. Aparıcının fikrini ifadə etmək üçün işlətdiyi sözlər məzmunca bir-birinə uyğun gəlmir; “mütəmadi” vaxtaşırı təkrarlanan deməkdir, aparıcı isə konkret tarixdə - Gənclər günü ilə bağlı keçirilən konsertdən danışır.

Söz sırasına riayət edilməməsi nitqdə qrammatik normanın pozulmasına səbəb olduğu kimi, həm də əhəmiyyətli fikir yanlışlığına da gətirib çıxara bilər. Məsələn, Lider TV (“Xeyri var”) - *İnanıram ki, dərs ilinin əvvəlidir və artıq abituryent olmağa hazırlaşan analar axtarışa keçir, övladlarının təhsilinin gələcəyini təmin olunması üçün etibarlı məkan axtarır.* Doğru formada cümlədəki söz sırası belə olmalı idi: Dərs ilinin əvvəlidir və inanıram ki, artıq abituryent olmağa hazırlaşan analar axtarışa keçir, övladlarının təhsilinin, gələcəyinin təmin olunması üçün etibarlı məkan axtarır. Aparıcının işlətdiyi formada isə cümlənin ifadə etdiyi məna belə anlaşılır: Aparıcı dərs ilinin əvvəli olmasına inanır. Obyektiv fakta sybyektiv münasibət ifadə edən bu fraza məntiqsiz səslənir, çünki bizim inanıb-inanmamağımızdan asılı olmayaraq, həqiqətən də, verilişin efirə getdiyi vaxt dərs ilinin əvvəlidir .

Lider TV (“Gecənin seyrində”) - Gözəl vokal sənətinin, doğrudan da, sənətçisi və mən indi bildim ki, Ağalar müəllimin də tələbəsi olub. Söz sırası yanlışdır. Aparıcının dediyindən elə çıxır ki, o, vokal sənətinin gözəlliyi haqqında danışır, halbuki “vokal sənətinin gözəl ifaçısı” demək istəyir, yəni qonağını təqdim edir.

Lider TV (“Adını sən söylə”) - Hər birinizin çox sevdiyi Azərbaycanın xalq artisti Nurəddin Mehdixanlı gəlir. Söz sırası pozulub: Azərbaycanın hər birinizin çox sevdiyi xalq artisti Nurəddin Mehdixanlı gəlir.

Üslubi normanın pozulması cümlədə artıq sözlərin işlədilməsindən yarandığı kimi, söz əskikliyinə üzündən də baş verir:

Lider TV (“Xeyri var”) - İnanıram ki, dərs ilinin əvvəlidir və artıq abituryent olmağa hazırlaşan analar axtarışa keçir, övladlarının təhsilinin gələcəyini təmin olunması üçün etibarlı məkan axtarır. “Övladları” sözü ötürüldüyü üçün elə çıxır ki, analar abituriyent olmağa hazırlaşır. İfadə “Övladları abituriyent olmağa hazırlaşan analar” şəklində olmalı idi.

Nümunələrdən də görüldüyü kimi, üslubi normanın tələbi dilin bütün normalarına əməl edilməsindən ibarətdir. Ədəbi dilin istənilən sahəsində norma pozuntusunun baş verməsi üslubi nöqşanların ortaya çıxması ilə nəticələnir. Fonetik səviyyədə heca vurğusunu və məntiqi vurğunu yerində işlətmədikdə, sintaqm bölgülərinə və intonasiyaya əməl etmədikdə, morfoloji səviyyədə şəkilçi artıqlığı, yaxud lazımi şəkilçilərin çatışmazlığı yarandıqda, morfoloji kateqoriyaların xüsusiyyətləri düzgün tətbiq edilmədikdə , sintaktik səviyyədə söz sırasına əməl edilmədikdə, uzlaşma pozulduqda üslubi normaya da xələl gəlir. Lakin üslubi normanın qorunması daha çox leksik normaya riayət olunmaması ilə bağlıdır, çünki uğursuz işlədilən söz əhatəsini də təsiri altına salır, cümlədə və bütünlükdə mətndə fikir yanlışlığı və üslubi xətalər yaradır. Bu baxımdan, televiziya dilində üslubi normaya əməl olunması mədəni nitqə verilən tələbləri - aydınlıq, yığcamlıq, düzgünlük, təmizlik, zənginlik, sadəlik, münasibliyi təminləndən başlıca faktor kimi çıxış edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Axundov A. Dil və mədəniyyət. Bakı, 1992, 190 s.
2. “Актуальные проблемы культуры речи” . Москва, 1970, 404 s.
3. Əlizadə M., İsmayılova T. “Azərbaycan teleradio məkanında ədəbi dilin qorunması” layihəsi əsasında aparılmış monitorinqin nəticələri. Bakı, 2018, 480 s.
4. Quliyev N. Nitq mədəniyyəti və ədəbi dilin normaları (KİV materiallarının dili əsasında). Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə dok. dis. avtoref., Bakı, 2012, 25 s.
5. Xudiyev N. Radio, televiziya və ədəbi dil. Bakı, 2001, 660 s.

XÜLASƏ

Məqalədə müasir Azərbaycan ədəbi dilinin şifahi qolunu təmsil edən audiovizual nitqdə norma məsələsinə toxunulur. Ədəbi dil normalarının pozulması halları və bu sırada, üslubi norma pozulmaları konkret nümunələr əsasında şərh olunur. Üslubi normanın təhrif olunmasının səbəbləri - aparıcıların nitqində rastlanan sözcülük, fikir və kəlmə təkrarları, şablon ifadələr, sözlərin kontekstə uyğun işlədilməməsi, yersiz məcazlar, söz oyunu, xarici dillərdən mexaniki tərcümə, dildəki məlum leksik-qrammatik modellərin təhrif edilməsi və s. təhlil edilir. Həç bir üslubi funksiya daşımayan belə faktların danışanın söz kasadlığından, dilin lüğət ehtiyatına bələd olmamasından, müxtəlif mənalı sözlərin paradigmatik və sintaqmatik sistemdəki mövqeyini nəzərə ala bilməməsindən irəli gəlməsi, məzmunca bəsit, formaca qüsurlu nitq nümayiş etdirilməsi ilə nəticələnməsi əsaslandırılır.

Açar sözlər: *audiovizual nitq, üslubi norma, televiziya dili, pleonazm, söz sırası*

BÖYÜKXANIM İBRAHİM qızı EMİNLİ

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Sumqayıt Dövlət Universiteti

DİALOJİ TƏKRAR

Dialoq ontoloji cəhətdən ilkin nitq forması kimi iki ünsiyyətçi tərəfindən həyata keçirilir, müntəzəmlik, reproduksiya əlamətləri, rəsmi, məlumatverici və xüsusi quruluş qanunları ilə öz ünsiyyət vahidlərinə malikdir.

Dialoq ünsiyyətinin minimal vahidi, öz niyyəti olan müraciət edənin və ya adresatın kommunikativ dizaynını həyata keçirən kommunikativ addımdır. Kommunikativ addımın başlanğıc ifadəsi və reaksiya kimi öz tipologiyası var.

Kommunikativ addımdan daha böyük bir vahid, kommunikativ niyyət ilə birbaşa əlaqədə olan kommunikativ gedişdir. Kommunikativ gedişi təşkil edən addımlar kommunikativ dizaynın bilərəkdən həyata keçirilməsidir. Dialoq prosesində iştirakçılardan birinin istifadə etdiyi kommunikativ kursun da öz təşəbbüs və reaksiya tipologiyası var. Kommunikativ kursun cəmi və həcmnin formalaşmasında kommunikativ mühit böyük rol oynayır ki, bunda xarakterik niyyətləri ilə müvafiq addımlar ardıcılıqla yerləşdirilir.

Dialoq ünsiyyətinin makro vahidi dialoq birliyi - kommunikativ bütövlüyü və tamlığı olan və iki ünsiyyətçi tərəfindən yaradılan monotemik vahiddir. Dialoqi vahid məntiqi-semantik uyğunluq, qrammatik (tam və ya qismən), leksik, prosodik (tam və ya qismən) bütövlüyü ilə xarakterizə olunur.

Tədqiqatçılar müasir kommunikativ məkanda baş verən bir çox dəyişikliklər arasında dialoqun əhatə dairəsinin genişləndiyini qeyd edirlər. Dialoq ünsiyyətinin müsbət nəticəsinin ən vacib şərti müraciət edən və ünvanlananın mövqələrinin qarşılıqlı yönəldilməsidir. Nitqlə əlaqənin tənzimlənməsinə yönəlmiş ifadələrin rolu dialoq iştirakçıları üçün görünməz olaraq qalır, lakin bu, dialoq ünsiyyətinin müvəffəqiyyətini təmin etmək üçün onu bu cür nitq parçalarının əhəmiyyətindən məhrum etmir. O, diskursun mənalı inkişafı baxımından lazımlı olmaya bilər, lakin nitq qarşılıqlılığını əlaqələndirmək və tənzimləmək üçün tələb olunur.

Danışq ünsiyyətinin öyrənilməsində yeni yanaşmalar adresatın mövqeyini nəzərə almağa əsaslanır. Xüsusi aktualıq dinləyicinin ünsiyyət vasitələrinin təsviri, natiqin nitq hərəkətlərinə "operativ reaksiya" verən və dialoqda "geriyə əlaqə" təmin edən ünsiyyətlərdir ki, bu da təkrarlara məxsusdur. Dialoqi ünsiyyəti ahəngdarlaşdırma vasitəsi kimi öyrənilməsinin aktualığı, dialoq qarşılıqlı əlaqəsinin getdikcə artan rolu, kollokvallaşma meyli ilə əlaqədardır. Dialoqi təkrarın kommunikativ koordinasiya vasitəsi kimi araşdırılması, ünsiyyət ahəngdarlığı, doğma dillərin

ünsiyyət qabiliyyətlərini optimallaşdırmaq üçün praktiki tövsiyələrin hazırlanmasına kömək edəcəkdir.

Həm təklif, həm də məqsədli məzmun ötürə bilən nitq vahidləri ilə yanaşı, dialoq nitqində məqsədli məzmunun ötürülməsində ixtisaslaşan bölmələr fərqlənir. "Xüsusi" bölmələrə ünsiyyət niyyətləri və yüksək dərəcədə pragmatizm ilə xarakterizə olunan dialoqlu təkrarlama daxildir.

Bir dialoq təkrarını meydana gətirən bir işarə, dinləyicinin "başqasının" nitq materialını özünün "ünsiyyətçi damğası" ilə istifadə etməsi, yəni həmsöhbətin nitqinə müəyyən bir tənzimləmə niyyəti və ya zehni / emosional münasibətini ifadə etmək məqsədi ilə istifadə etməsidir. Müəyyən edilir ki, dialoqun təkrarlanması aydın diferensial struktur-semantik xüsusiyyətlərə malik deyil, funksional iki istiqamətliyi nümayiş etdirir.

Dialoji təkrarlama (DT) bir dialoq diskursunun təşkili prosesi və tərəfdaşların kommunikativ qarşılıqlı fəaliyyətinin nəticəsi kimi mühüm rol oynayır. Bu, DT-nin iki tərəfli istiqamətlənməsindən irəli gəlir, ünsiyyətin inkişafına təsir göstərən diskursiv xarakteri, diskurs quruluşunun təşkili və tənzimləmə, şəxsiyyətlərarası münasibətlərin tənzimlənməsi ilə əlaqədardır.

Həmsöhbətin sözlərinə sürətli bir kortəbii reaksiya kimi dialoq təkrarlamasının universallığı, onun müxtəlif ünsiyyət funksiyalarını yerinə yetirə bilməsi ilə əlaqədardır. Dialoji təkrarlanmanın inkişaf etmiş kommunikativ-funksional təsnifatı çərçivəsində dörd növü fərqləndirilir:

- DT ünsiyyət dəstəyi vasitəsi;
- DT ünsiyyətdə kommunikativ çətinliklərin göstəricisi kimi;
- DT şifahi özünütdədim vasitəsi kimi;
- DP emosional-qiymətləndirici reaksiya olaraq.

Dialoji təkrarlama yalnız şifahi nitqdə deyil, eyni zamanda yazılı formada da fəaliyyət göstərir (məsələn, internet diskursu). Funksional yükün xüsusiyyətləri və dialoji təkrarın tezliyi ünsiyyət dairəsi və mühiti ilə müəyyən edilir.

Əksər alimlər dialoqun bir sıra subyektiv və obyektiv amillərin təsiri altında öz qanunlarına uyğun inkişaf etdiyini qəbul edir və qeyd edirlər ki, hər iki ünsiyyətçi nitq ünsiyyətinin axınına bərabər dərəcədə təsir göstərir. Əlbəttə ki, fəal və səmimi maraqlanan dinləyici kooperativ ünsiyyətin yaranmasında çox vacib rol oynayır. O, həmsöhbətin əlaqəsi, cari mövcud diskursiv prosesin müvəffəqiyyəti və ya uğursuzluğu barədə həmsöhbətinə signal verir. Dialoq reaksiyaları (başda DT daxil olmaqla) başqasının nitqini tənzimləmək üçün istifadə olunur, bir növ həmsöhbət nəzarətinin olmaması danışanın nitqinə və hərəkətlərinə qulaq asmaq kommunikativ narazılığa, anlaşılmazlığa, həmsöhbətlərin emosional pozğunluğuna səbəb ola bilər.

N. Şvedovanın 1960-cı ildə verdiyi tərifin bu fenomenin tədqiqatçıları tərəfindən də qəbul edilməsi əhəmiyyətlidir. "Təkrarlama, nitq qaydalarına uyğun qurulur, mürəkkəb bir formaya (dialoq birliyi) daxil olur və buna görə də ilk replikanın şifahi tərkibinin əsas elementləri olan və formasına tabe olan sintaktik cəhətdən müstəqil ikinci replikadır" [3, s.283]

Təkrarlama anlayışı ilə yanaşı, "sitat" və "leksik təkrarlama" anlayışlarından da istifadə olunur. İnanırıq ki, araşdırmamızda qəbul edilən "dialoji təkrarlama" termini monoloji diskurslarda və ya natiqin özünün nitqində təkrarlanmaqdan fərqli bir hadisənin spesifikliyini daha dəqiq əks etdirir.

Tədqiqatçılar nitqin vahidi kimi təkrarlanmanın statusu, onun digər nitq ünsiyyəti ilə əlaqəsi məsələsini birmənalı şəkildə həll edirlər.

Bəzi alimlər hesab edirlər ki, həmsöhbətin söylədiklərini təkrar etmək bir bəyanat hesab edilməməlidir, yalnız köməkçi kommunikativ addımdır.

S.V. Andreeva DT-ni şifahi ünsiyyət vahidi hesab edir, lakin müstəqil deyil, köməkçi kimi qəbul edir, çünki o, diskussiyada müstəqil əhəmiyyət daşıyır. [1, s.34]

Əksər tədqiqatçıların diqqəti replikanın təkrarlanması formasına yönəldilir və onların kommunikativ funksiyaları və intonasiya dizaynı yalnız yol boyu qeyd olunur. Hazırda təkrarlanan struktur tiplərinin bir neçə təsnifatı mövcuddur. [Şvedova 1960, Tarasenkova 1973, Bırdina 1992, Kuliniç 1984]

Təhlil etdiyimiz elmi ədəbiyyatda tədqiqatçılar aşağıdakı təkrarlama funksiyalarından bəhs edirlər: 1) təkrarlama- emosional reaksiya, həmsöhbətin mesajına modal qiymətvermə vasitəsi, 2) təkrarlama- dialoq birliyini təşkil edən əsas vasitələrdən biri, danışıq dialoqunda replikalarla əlaqə qurma vasitəsi kimi, 3) təkrarlama- sözü tamamlamaq üçün vaxt qazanmaqdan ötrü təkrarlama (tərəddüd edilən fasilələr üçün yer), 4) təkrarlama- həmsöhbətin nitq fəaliyyətinin təşviqi, diqqət və maraq signalı olaraq təkrarlanması, həmsöhbətlə razılaşma, 5) təkrarlama- təkrar-mübahisə

Beləliklə, elmi nitqdə bu nitq fenomeninin yalnız müəyyən məqamlarının əks olunduğu aşkar edilir. Hazırda DT-nin statusu göstərilir, müasir elmi bilik səviyyəsinə cavab verən DT-nin tərifı yoxdur. DT-nin dil təbiətinin ümumiləşdirilməsi, fəaliyyətinin psixolinqvistik və sosiolinqvistik qanunları yoxdur. Əsasən, dinləyicinin mövqeyindən diskurs vahidlərini nəzərdən keçirmə meylinin nəticəsi olan bu hadisənin dialoq, ünsiyyət tərəfi əksər hallarda nəzərə alınmır. Bu fenomenin mövcud təsnifatları, fikrimizcə, quruluşu olmadığından tam olmayan uyğunsuzluqla xarakterizə olunur. Bu nitq fenomenini bu tədqiqatlar prosesində qazanılan uğurları nəzərə alaraq öyrənmək lazımdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. С.В.Андреева Типология конструктивно-синтаксических единиц в русской речи // Вопросы языкознания. 2004. № 5. С. 32-45.
2. Борисова И.Н. Русский разговорный диалог, структура и динамика. М.: Изд-во КД «ЛИБРОКОМ» 2009, 320 с.
3. Шведова Н.Ю. Очерки по синтаксису русской разговорной речи. М.: Изд- АН СССР, 1960, 377с.
4. Шведова Н.Ю. К изучению русской диалогической речи. Реплики-повторы // Вопросы языкознания. 1956, № 2, с. 67-83.
5. Якубинский Л.П. О диалогической речи // Избранные работы: Язык и его функционирование. М.,1986, с.17-58.
<http://cheloveknauka.com/dialogicheskiy-povtor-kak-sredstvo-organizatsii-rechevogo-vzaimodeystviya#ixzz6MXO5CW7B>

XÜLASƏ

Tədqiqatın obyektı bir ünsiyyətçinin digərinin ifadəsinə istiqamətlənən nitq reaksiyasından ibarət olan bir dialoq təkrarıdır. Tədqiqat mövzusu dialoq təkrarlamasının bir nitq vahidi kimi leksik-qrammatik və kommunikativ-praqmatik xüsusiyyətləri, şifahi və yazılı nitqin müxtəlif növlərində fəaliyyətinin xüsusiyyətləridir. Tədqiqatın elmi yeniliyi, mütəmadi (XX əsrin 50-ci illərindən başlayaraq) dilçilərin baxış sahəsinə düşən dialoq təkrarlamasının hələ sistemativ əhatəli təsvir almaması ilə əlaqədardır. Dialoji təkrarlama bir proses və tərəfdaşların kommunikativ qarşılıqlı fəaliyyətinin nəticəsi olaraq dialoq diskursunun təşkilində mühüm rol oynayır. Bu, dialoji təkrarlamanın iki istiqamətli yönəlməsindən irəli gəlir.

Açar sözlər: kommunikasiya, nitq, diskurs, dialoq, təkrar, replika

LALƏ RASİM qızı ƏFƏNDİYEVA
*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Bakı Dövlət Universiteti*

FRAZEOLÖJİ İFADƏLƏR İKİDİLLİLİK ŞƏRAİTİNDƏ

Məlumdur ki, yazıçı və ya şairin üslubunun, poetikasının, dünyagörüşünün öyrənilməsi həmin dilin incəliklərinə bələd olmadan mümkün deyil. Konkret milli ədəbi dilin üslublar sisteminin, bədii əsərlərinin dilinin, həmin dildə yazıb-yaradan müəllifin fərdi xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi

üslubiyatın ümumi nəzəri məsələlərini həll etmək üçün müəyyən material verir. Dil və onun üslubları müxtəlif aspektlərdən tədqiq edilir. Dilin leksik tərkibi araşdırılır, leksik vahidlərin daxili üslubi imkanları müəyyən edilir, müxtəlif sözlərin emosional-ekspressiv xüsusiyyətləri izah edilir, müxtəlif nitq hissələrinin istifadə edilmə imkanlarına diqqət yetirilir. Bu cəhətdən hər bir dilin frazeoloji vahidləri bədii ifadəlilik cəhətdən xüsusi yer tutur, dilin özünəməxsus zəngin bir qatını təşkil edir. Frazeologizmlər hər bir dilin təkrarolunmaz bədii ifadəliliyini, milli özünəməxsusluğunu əks etdirən unikal ifadə vasitələridir. Bunlar dilin semantik sisteminin mühüm qatı olaraq, leksik vahidlərin daha yüksək səviyyədə metaforik dərkedilməsi nəticəsində yaranır. Frazeoloji birləşmələrdə eyni zamanda onları yaratmış xalqın kollektiv təcrübəsi, psixologiyası, əsrlər boyu formalaşmış mənəvi mədəniyyəti, onun adətləri, mentaliteti, əxlaqi dəyərləri də əks olunur. Frazeoloji ifadələr dedikdə, vahid mənə daşıyan ekspressiv mahiyyətli sabit dil vahidləri nəzərdə tutulur. Məlumdur ki, frazeologizmlərin araşdırılmasının əsas aspektini onlarda komponentlərin mənası deyil, frazeologizmlərin bütöv bir dil vahidi kimi nitqdə işlənmə xüsusiyyətləri və müəyyən mənə daşması təşkil edir. «Sabit söz birləşmələri – frazeoloji vahidlər, atalar sözləri, zərb-məsəllər və s. bədii üslubun mənbəyində dayanaraq, həmişə onu saflaşdıran tükənməz dil sərvətidir. Canlı məişət ünsiyyət dilinin ilkinliyi, deyim tərzinin təbiiliyi bu kristallaşmış ifadələrdə öz tərəvətini daim hiss etdirir... Kolorit etibarilə zəngin olan bu dil xəzinəsindən gen-bol istifadə nəticəsində söz sənətkarları məişət ünsiyyətinə nüfuz etməyə meyllənir və beləliklə də, mətnin aydın və sadə, mənəca tutumlu əsaslarını yarada bilirlər» (2, s.15).

Müasir dövrdə milli dil, mədəniyyət və etnos problemlərinə maraq xeyli artdığı üçün bu və ya digər bir xalqın dilinin vəziyyəti ilə bağlı araşdırmalar da artmışdır. Bu mənada daxili quruluşu və ya tarixi-coğrafi yaxınlıq baxımından müxtəlif xalqların dillərinin də müqayisəli araşdırılması maraq doğurur.

Frazeologizmlər də dil materialı kimi, xalqın milli mədəniyyətinin öyrənilməsi üçün zəngin material verən xəzinədir. Bədii əsərlərdə işlənmiş frazeologizmlərin təhlili, adətən, bu və ya digər müəllifin istifadə etdiyi frazeoloji vahidlərin tərkibini, onların haradan qaynaqlandığını, müəllifin bunlardan nə dərəcədə yaradıcılıqla istifadə etdiyini müəyyənləşdirmək məqsədi güdür. Frazeologizmlərin üslubi funksiyalarının təhlili yazıçının yaradıcılıq metodunu daha dərindən dərk etməyə, onun yaddaqalan obrazlar yaratmaq üçün bədii ifadə vasitələrindən istifadə etmək üsullarını aşkar etməyə imkan verir. Bəzən müəllifin özünün də frazeoloji vahidlərə yaradıcılıqla yanaşması, sonralar onun yaratdığı variantların da qəlibləşməsinə şərait yaradır. Müəllifin istifadə etdiyi vahidlərin qaynaqlarını müəyyən etmək, bir tərəfdən, onun yaradıcılığının özünəməxsus xüsusiyyətlərini aşkar etməyə, digər tərəfdən, bu vasitələrin dilin hansı üslubi qatından alındığını araşdırmağa imkan verir. Bədii əsərlərdə frazeologizmlərin təhlili bütövlükdə yazıçının bütün yaradıcılığı və obrazlar sisteminə işlənmiş hər bir frazeoloji vahidin mahiyyətini açmaq üçün şərait yaratmış olur. Qeyd edildiyi kimi, frazeoloji vahidlərdə hər bir dil daşıyıcısının milli xarakteri daha qabarıq əks olunur və buna görə də digər leksik vahidlər, bədii ifadə vasitələri və sərbəst söz birləşmələrinə nisbətən xeyli çətin tərcümə olunur. Tərcümə zamanı daha çox deformasiyaya uğrayan hissələr də məhz frazeoloji ifadələrlə bağlı olur. «Frazeologiya məsələləri... çox zaman ciddi praktik çətinliklər yaradır və nəzəri maraq doğurur, çünki eyni maddi mənə daşıyan sözlərin müxtəlif dillərdəki mənə və üslubi funksiyaları fərqlidir və belə sözlərin qoşulduqları birləşmələr də müxtəlif dillərdə bir-birinə uyğun gəlmir. Hətta deyə bilərik ki, hər hansı bir dilə xas olan birləşmələrin səciyyəvi cəhətləri məhz tərcümə zamanı üzə çıxır». (10, s.180)

Multikulturalizm və milli mədəniyyətlərin qarşılıqlı əlaqəsinə böyük önəm verildiyi müasir dövrdə frazeoloji vahidlərin tərcümə əsərlərində əks olunması problemi yenidən aktualıq qazanmağa başlamışdır. Bu cəhətdən Azərbaycan və rus dilləri və ədəbiyyatları arasında müqayisəli araşdırmalar maraq doğurur və bu cəhətdən frazeoloji vahidlərin tərcüməsi hər iki dilin üslubi imkanlarını araşdırmaq baxımından maraqlı dil materialı kimi nəzərdən keçirilə bilər.

Frazeologizmlərin rus dilindən Azərbaycan dilinə çevrilməsi zamanı yaranan çətinliklər müəyyən amillərlə bağlıdır. İlk növbədə, qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif dillərin leksik vahidlərinin müqayisəli təhlili göstərir ki, bir dilin sabit söz birləşmələrinin başqa bir dildə tam ekvivalenti ya yoxdur, ya da ekspressivliyi, işlənmə tezliyi, üslubi xüsusiyyətlərinə görə bir-

birindən xeyli fərqlidir. Bu da frazeologizmlərin nitq prosesində yaranmaması, dildə hazır şəkildə olması ilə bağlıdır. Buna görə də əsərdə obrazlar yalnız həmin ifadənin hansı dil sistemi, maddi və mənəvi mədəniyyət materialı kontekstində formalaşmasından asılı olaraq dərk edilə bilər.

Frazeologizmlərin tərcüməsində çətinlik yaranan ikinci amil əksər sabit birləşmələrin obrazlılığı ilə bağlıdır. Bu, tərcümə zamanı həmin ifadələrin sərbəst söz birləşməsi ilə qarışıq salınması və ya obrazın xarakterindən çıxış edərək onun fikirlərinin düzgün anlaşılmasında nəticəsində baş verir. Sabit birləşmələrin əsas xarakterik cəhəti onlardakı ekspressiya, üslubi özünəməxsusluqla bağlıdır ki, bu da öz növbəsində, tərcüməçinin işini ağırlaşdırır, çünki belə ifadələrin tam qarşılığını tapmaq asan iş deyil, halbuki birləşmələrdəki ekspressiya və üslubi cəhətin düzgün əks olunması mühüm rol oynayır. Eyni frazeoloji birləşmə və atalar sözlərinin müxtəlif bədii əsərlərdə nəzərdən keçirilməsi, bir qayda olaraq, bu problemlərin qarşıya çıxdığını aydın əks etdirir.

Əsərlərində frazeoloji birləşmələrdən geniş istifadə etmiş XIX əsr rus dramaturqu Aleksandr Nikolayeviç Ostrovskinin yaradıcılığı bu gün Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında diqqətdən kənar qalsa da, XX əsrin ortalarında onun əsərlərinə böyük maraq göstərilmiş və pyeslərinin bir çoxu Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir. Hətta vaxtilə Ə.Sultanlı, M.Arif, Ş.Qurbanov kimi görkəmli ədəbiyyatşünaslar onun yaradıcılığını ədəbi əlaqələr kontekstində nəzərdən keçirmişlər. Frazeoloji vahidlərin həm orijinalının, həm də tərcüməsinin məhz dil materialı kimi maraqlı olduğunu nəzərə alaraq, Azərbaycan dilində onun istifadə etdiyi frazeologizmlərin tərcümələrini araşdırmağı məqsədəuyğun hesab edirik.

A.N.Ostrovskinin pyeslərində işlənmiş frazeoloji vahidləri nəzərdən keçirdikdə bu dil vasitələrinin üslubi yükü, onların strukturu və qrammatik xüsusiyyətləri diqqəti çəkir. Xüsusən də həmin vasitələrin Azərbaycan dilində bir neçə tərcüməçi tərəfindən müxtəlif əsərlərdə tərcümədə verilməsi daha çox maraq doğurur. İlk növbədə, həm Azərbaycan, həm də rus dilində leksik tərkibinə görə bir-birinə uyğun olan frazeoloji ifadələr – atalar sözlərinin tərcüməsi maraqlı həll yolları ilə verilmişdir. Burada daha çox atalar sözlərinin tərcümə olunan dildə həmin ifadə ilə tam üst-üstə düşən variantının seçilməsi və ya kalka üsulu özünü göstərir. Məsələn:

Нашла коса на камень – Daş qayaya rast gəlib («Quduz pullar» – tərc.M.İbrahimov). Müqayisə üçün: *Віщақ сүмүйә дирәнib* (9, s.144);

Нить в жизни потерял – Kələfin ucunu itirmişdir («Günahsız müqəssirlər» – tərc.R.Təhmasib);

Гора с плеч – Üstümdən dağ götürüldü («Tufan» – tərc.Ə.Məmmədخانlı; «Ağıllı da səhv edir» – tərc. M.Əfəndiyev; «Müdrək olan hər kəsə kifayətdir sadəlik» – tərc. M.İbrahimov);

Утопающий хватается за соломинку – Suda boğulan saman çöpündən yapışar («Quduz pullar» – tərc.M.İbrahimov; «Meşə» – tərc.M.Mərdanov);

Цыплят по осени считают – Cücəni payızda sayarlar («Son qurban» – tərc. M.Hüseyn və İ.Əfəndiyev);

Что за птица? – Hansı yuvanın quşu? («Qurdlar və qoyunlar» – tərc. Ə.Ağayev).

Nümunələrdən görüldüyü kimi, bu ifadələr hər iki dildə eyni mənada işlənir və eyni leksik tərkibə malikdir, hətta bir çox hallarda bunların hansı dilin öz orijinal variantı olmasını da müəyyən etmək çətinlik yaradır və onların paralel olaraq yaranması ehtimal edilə bilər.

Digər hallarda isə, tərcüməçilər orijinalda işlədilən frazeologizmlərin əvəzlənməsində məhz tərcümə yolu ilə getmişlər. Burada dilimizdə həmin mənaları tam əks etdirən sabit ifadələr tapmadıqda onların tərcüməsini konkret məcazi ifadələrlə tərcümə etmişlər və bunlar heç bir təhrifə yol vermədən, bədiiyi saxlamaqla maraqlı tapıntı kimi qəbul edilə bilər:

Гора с горой не сходится – Dağ dağa rast gəlmir («Quduz pullar» – tərc.M.İbrahimov)

Видно сокола с полету – Tərlanı uçuşundan tanıyarlar («Cəhizsiz qız» – tərc. Ə.Məmmədخانlı)

Лежачего не бьют – Yıxılanı döyməzlər («Öz adamlarımızdır – düzəlişərik» – tərc.Y.Əzimzadə).

Bu, dilimizdə *qaçanı qovmazlar* kimi formalaşsa da, tərcüməçinin uğurlu variantı kimi qəbul edilə bilər.

Yuxarıda nümunələrin məhz A.Ostrovskinin yaradıcılığından götürülməsinin səbəbini onun əsərlərinin Azərbaycan dilinə çox tərcümə edilməsi və canlı xalq dilindən alınmış eyni ifadələrin bir çox əsərlərində işlənməsi ilə əsaslandırmışdıq. Maraqlıdır ki, dramaturqun bir neçə əsərində

dəfələrlə təkrar edilən eyni bədii ifadə vasitələri müxtəlif tərcüməçilər tərəfindən, demək olar ki, eyni şəkildə tərcümə edilmiş və tez-tez işləndiyinə görə Azərbaycan dilində də qəlib şəklini almışdır. Məsələn, *Я с вами и в огонь, и в воду полезь* ifadəsi *Mən özümü sizinlə oda da, suya da ataram* («Özgə atına minən tez düşər» – tərc. M.Mirkişiyev), *Oda da, suya da girərəm* («Öz adamlarımızdır – düzəlişərik» – tərc.Y.Əzimzadə), *Sənin üçün özümü ölümə də verərəm* («Cehizsiz qız» – tərc. Ə.Məmmədخانlı) şəkillərində verilmişdir. Ancaq Ə.Ağayev dramaturqun «Qurdlar və qoyunlar» pyesinin tərcüməsində həmin fikri əks etdirən tamamilə fərqli variant seçmiş və *Они неведимо и огонь, и воду проходят* ifadəsini Azərbaycan dilində daha geniş yayılmış *Dəyirmanın o başından ölü salsan, bu başından diri çıxar* şəklində tərcümə etmişdir. Göründüyü kimi, Ə.Ağayevin tərcüməsi leksik cəhətdən orijinalda olduğundan daha geniş verilsə də, obrazın istehzal sözlərinin mahiyyəti düzgün çatdırılmışdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu variantların hər biri yerinə görə obrazların xarakterinə uyğun alınmış, müəllifin obraza olan münasibətini əks etdirə bilmişdir.

Frazeoloji ifadələrin – atalar sözlərinin digər tərcümə üsulu adekvat ifadələrlə əvəz etmədir. Tərcümə dilində öz mənasına görə orijinala yaxın olan ifadə müvafiq atalar sözü ilə əvəz edilir, ifadəliliyinə görə orijinala tam uyğun gəlir. Bu üsulun da müəyyən məqamlarda öz çətinlikləri meydana çıxır. Məsələn, *Седьмая вода на киселе* ifadəsinin *Yeddi arxa dönəni ilə körpüdən keçəndə qabaq-qabağa gəliblər* («Son qurban» – tərc. M.Hüseyn və İ.Əfəndiyev) şəklində tərcüməsi özünü tam doğrultduğu halda, *Uzaqdan-uzağa olsa da, hər halda mənə qohumsan* («Ağıllı da səhv edir» – tərc. M.Əfəndiyev), *Sən bizim süfrədə kəllə suyu olsan da, hər halda qohumsan* («Müdrək olan hər kəsə kifayətdir sadəlik» – tərc. M.İbrahimov) kimi tərcümələr özlərini o qədər də doğrultmur. A.Ostrovskinin tərcümə olunmuş daha iki əsərində işlədilən *Любо нам, любо нронан* («Özgə atına minən tez düşər» və «Qurdlar və qoyunlar») ifadəsinin *Tutar qatıq, tutmaz ayran* («Özgə atına minən tez düşər» – tərc. M.Mirkişiyev) və *Tutsa dirildim, tutmasa batdım* («Qurdlar və qoyunlar» – tərc. Ə.Ağayev) şəklində tərcümələrindən birinci nümunədə fikir düzgün əks etdiril məmiş, ikincidə isə bədiilik tamamilə itirilmişdir.

Beləliklə, yuxarıda deyilənləri ümumiləşdirərək belə bir qənaətə gəlmək olar ki, rus dilindəki frazeoloji ifadələr – atalar sözlərinin Azərbaycan dilində həmişə hazır müvafiq variantını tapmaq, hətta oxşar frazeoloji vahid mövcud olduğu zaman da, bəzən müəllifin obraza verdiyi xüsusiyyətləri tam əks etdirmək mümkün olmur. Bu zaman frazeoloji ifadələrdə bədiilik itə də, təsvir üsulundan istifadə edilir və tərcüməçilər bəzən bunun müqabilində əlavə obrazlı ifadələrə müraciət edirlər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, Maarif,1978.
2. Hüseynov M. Poetik frazeologiya (1960-1980-ci illər Azərbaycan poeziyasının materialları əsasında) Bakı, “Elm və təhsil”, 2013.
3. Ostrovski A.N. Pyeslər. Bakı, Azərnəşr, 1948.
4. Ostrovski A.N. Pyeslər. Bakı, Azərnəşr, 1973.
5. Ostrovski A.N. Quduz pullar. – “Azərbaycan” jurnalı, 1972, № 12, s.142- 202.
6. Ostrovski A.N. Müdrək olan hər kəsə kifayətdir sadəlik”. – “Azərbaycan” jurnalı, 1973, № 4, s.38-91.
7. Ostrovski A.N. Son qurban”. – “İnqilab və mədəniyyət” jurnalı, 1948, № 4, s.48-94.

Rus dilində

8. Островский А.Н. Полное собрание сочинений в 12-ти томах. Москва, 1973-1980.
9. Тагиев М.Т. Русско-азербайджанский фразеологический словарь. Баку, Maarif, 1974.
10. Федоров А.В. Основы общей теории перевода (лингвистические проблемы). Москва, 2002.

XÜLASƏ

Frazeologizmlər hər bir dilin təkrarolunmaz bədiiliyini, milli özünəməxsusluğunu əks etdirən unikal ifadə vasitələridir. Frazeoloji birləşmələrdə eyni zamanda onları yaratmış xalqın kollektiv təcrübəsi, psixologiyası, əsrlər boyu formalaşmış mənəvi mədəniyyəti, onun adətləri, mentaliteti, əxlaqi dəyərləri də əks olunur. Frazeoloji vahidlərin tərcümə əsərlərində əks olunması problemi də aktual məsələdir və onların tərcüməsi Azərbaycan və rus dillərinin üslubi imkanlarını araşdırmaq baxımından maraqlı dil materialı kimi nəzərdən keçirilə bilər. Məqalədə frazeoloji ifadələrin rus dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə problemləri XIX əsr rus dramaturqu A.N.Ostrovskinin əsərlərindən verilmiş nümunələr əsasında araşdırılır, tərcümədə çətinlik yaradan amillər göstərilir.

Açar sözlər: frazeologizmlər, atalar sözü, tərcümə, üslubi xüsusiyyətlər, obrazlılıq

SEVİNC QƏMBƏRLİ
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Gəncə Dövlət Universiteti

TÜRKİYƏ TÜRKÇƏSİNDƏ GEDƏN ÖZLƏŞMƏ PROSESİNİN TÜRKLƏR ÜÇÜN ORTAQ ÜNSİYYƏT DİLİ MƏSƏLƏSİNƏ TƏSİRİ

XIX əsrin ortalarından XX əsrin əvvəllərinə qədər davam edən mərhələ Osmanlı Türkçəsinin Yeniləşmə dövrü adlanır. Bu zaman kəsiyində istifadə edilən dil 1839-cu ildəki Tənzimat hərəkatından sonra ortaya çıxmış yeniləşən ədəbiyyatın dilidir. Belə ki, artıq XIX əsrin II yarısından başlayaraq Türkiyə ədəbiyyatı divan ədəbiyyatının çərçivəsindən çıxaraq qərbyönlü bir xarakter almağa başlamışdır.

Yüzlilliklər boyunca islam mədəniyyətinin təsiri altında olan türk toplumu artıq Qərbdən gələn bir çox yeni dəyərlərlə tanış olaraq bəhrələnməyə başlamışdır. Cəmiyyətə yol açan bu yeni fikir axınları özünüifadə üçün yeni forma və vasitələr tələb edirdi. O zaman istifadə edilən rəsmi dil isə bu fikirlərin rahatlıqla aydın şəkildə ifadəsinə yol vermirdi. Bunun üçün də artıq yazı dilinin xalqın danışdığı dilə yaxınlaşdırılması zərurəti yaranmışdır. Həmin dövrdə fəaliyyət göstərən söz və fikir adamlarının səyi türk dilinin sadələşdirilməsinə, mətbuat dilinin yaranmasına, yazı dilinin xalqın anlaya biləcəyi bir hala gətirilməsinə yol açmışdır.

1867-ci ildə Əli Suavi: “Qəzetləri İstanbul əhalisinin işlətdiyi türkçə ilə yazmaq”; 1871-ci ildə Əhməd Midhat: “Gəlin xalqımızın işlətdiyi dili millət dili edək” kimi şüarlarla çıxış edərək ətraflarına bir çox tərəfdaşlar yığmışdılar. Bu dövrdə Ziya Paşa, Nəcib Asim, Rza Tofiq, Şəmsəddin Sami, Süleyman Paşa kimi ziyalılar dildə sadələşmənin olduqca gərəkli olduğunu əks etdirən çoxsaylı yazılarla çıxış edirdilər.

Tənzimatçılardan sonra gələn nəsillər “Sərvəti Fünun” dərgisinin ətrafında toplaşan yazarlar oldu. “Ədəbiyyat-ı Cədidə” nəslinin nümayəndələrinin dil anlayışları fərqli oldu, elə ona görə də bu mərhələ dilin sadələşdirilməsi prosesinin ləngiməsinə səbəb oldu. Fransız ədəbiyyatına yaxından bələd olan “Sərvəti Fünun”un dövrü yazarları bu ədəbiyyatın məhsullarını örnək olaraq dili insanın duyğu və düşüncələrini, geniş təsəvvürlərini bütün incəliyi və dərinliyi ilə ifadə edə biləcək bir vasitə kimi görürdülər. Onlar ehtiyac duyduqları ifadələri lüğətlərdən (xalqın dilindən yox!) götürüb işlədirdilər. Bu mərhələdə türk dilinə həm ərəb və farscadan, həm də fransızcadan bir çox kəlmə və deyimlər, fransız dilinin cümlə quruluşu olduğu kimi gətirildi.

Türk dilinin bu mərhələsində ikitirəlilik özünü göstərirdi. Dilin sadələşməsinə labüd hesab edən Tənzimatçılarla buna qarşı çıxan Sərvəti Fünunçular arasında bir qarşıdurma hiss olunurdu və bundan da zərər çəkib geri düşən yenə də dil olmuşdur. 1911-ci ildə yaranan “Yeni lisan” hərəkatı tərəfdaşları dildə olan bu çəkişməyə son qoydular. Beləliklə də, Osmanlı türkçəsi dövrü başa çatıb yerini qərb türkçəsinə daxil olan bugünkü Türkiyə türkçəsinə verdi.

Dilin sadələşdirilməsi prinsipləri ilk dəfə olaraq 1911-ci ildə Ziya Göyöl, Ömər Seyfəddin, Əli Canib və həmfikirləri tərəfindən çıxarılan “Gənc qələmlər” dərgisində sistemli bir şəkildə ortaya

qoyuldu. Onlar milli bir ədəbiyyatın ancaq milli bir dillə yarana biləcəyini irəli sürən “Yeni lisan” hərəkatını başladılar. Həmin hərəkatın təməl prinsipləri aşağıdakılar oldu:

1. Yazı dilini danışmaq dilinə yaxınlaşdırmaq, mümkün olduğu qədər İstanbul əhalisinin danışdığı kimi yazmaq;
2. Dilimizdəki ərəb və fars dilinə məxsus qrammatik qaydaları və bu yolla yaranan söz birləşmələrini istifadədən çıxarmaq (bəzi istisnalar olmaqla);
3. Tərkib hissələri ərəb və fars sözlərindən ibarət olacaq söz birləşmələrini belə türk dilinin qaydalarına uyğun şəkildə yaradaraq istifadə etmək;
4. Dilimizə keçmiş olan ərəb və fars sözlərini tələffüz edildiyi kimi yazmaq. Dili bütün alınma sözlərdən arındırmağa gərək yoxdur, elmi üslubda ərəbcədən gəlmiş olan terminlərdən istifadə edilməsinə davam etmək;
5. Başqa türk dillərindən söz almamaq;
6. Bu prinsiplərdən çıxış edərək milli bir dil və milli bir ədəbiyyat meydana gətirmək (4, s.42).

“Başqa türk dillərindən söz almamaq” fikrini haqlı hesab etmirik. Çünki digər türk dillərindən alınan sözlər həm milli mənşəli olub dildə türk leksik qatını genişləndirib mühafizə edərdi, həm də türklərin qarşılıqlı olaraq daha yaxşı anlaşmasını təmin edə bilirdi. Hətta, sözlərin və sözyaratma prosesindən əvvəl dilin qədim türk leksik qatını özündə əks etdirən şivələrinə (ağızlarına) müraciət etmək çox daha məqsədəuyğun olardı. Elbrus Əzizov “Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası: Dialekt sisteminin təşəkkülü və inkişafı” kitabında yazmışdır: “Ədəbi dilin lüğət tərkibi ilə müqayisədə dialekt leksikası daha mühafizəkardır. Dilin qədim leksik qatına aid olan sözlər şivələrin lüğət tərkibində daha çox qorunub saxlanılır. Müasir Azərbaycan ədəbi dilindən fərqli olaraq, qədim türk leksikasının mühüm bir hissəsi şivələrin lüğət tərkibində qalmışdır (1, 222). Bu sahədə olan bütün son yenilikləri əks etdirib müasir tələblərə cavab verən “Azərbaycan dialektologiyası (2019)” dərsliyinin müəllifi Məhərrəm Məmmədov bu prosesi belə səciyyələndirmişdir: “Dialekt sözləri zaman-zaman ədəbi dilə keçmiş, norma səviyyəsinə yüksəlmiş, ədəbi dil leksikasını zənginləşdirən əsas mənbə olmuşdur...Ədəbi dillə ortaq leksika dialektlərdən ədəbi dilə keçmiş və norma hüququ qazanmış dialektizmlərdən ibarətdir; camış, kəl, kəlçə, dügə, yorğa, dolu, gülşad və s. (3, s.87)”

8 may 2020-ci il tarixində BDU-nun Filologiya fakültəsinin Tələbə Elmi Cəmiyyətinin nəzdində fəaliyyət göstərən Türkoloji Dərnək tərəfindən təşkil olunmuş “Türklər üçün ortaq ünsiyyət dili” adlı virtual konfransa ABS-dan qatılan Miçiyan Dövlət Universitetinin professoru Timur Kocaoğlu məruzəsində belə bir fikri vurğuladı: “Digər türk dillərində müəllim sözünü qarşılığı olaraq dikici ifadəsi işlənir. Türkiyə Türkcəsində yeni süni söz yaratmaq yerinə bu ifadəni götürüb istifadə etsə idilər daha məqsədəuyğun olardı və bütün türk dillərində də anlaşılardı”.

Şükrü Haluk Akalın “Türkçənin bugünkü problemləri” məqaləsində haqlı olaraq türk dilində olan bəzi qüsurlu məqamları qeyd etmişdir: “Yeni anlayış və məhsullara dilimizin mənbələrindən yararlanaraq qarşılıq tapmaq lazımdır. Bu həm dilimizin lüğət tərkibini zənginləşdirir, həm də dilin elmi üslubunun inkişafına müsbət təsirini göstərir. ...show, konsensus, efir tipli sözlər türk dilində qarşılığının olmasına baxmayaraq, yenə də işlənməkdədir. Necə ki əvvəlki dövrlərdə günəş sözü varkən ərəbcədən şəms, farscadan xurşid, afitab sözləri alınaraq istifadə edilmişdir. Türk dilində dəyişim, dönüşüm sözləri varkən transformasyon sözü işlənilir və müxtəlif şəkillərdə tələffüz olunur (5).”

Tofiq Hacıyev “Türklər üçün ortaq ünsiyyət dili” kitabında yazmışdır: “Bir-birini tanımaq, bir-birinə yardım göstərmək bir-birini anlamaqdan, dil ünsiyyətindən başlayır. Dil ünsiyyəti, dil əlaqəsi təkcə iqtisadi, mədəni, siyasi münasibətləri sahmana salmaq üçün yox, həm də türkün “varımı olmaq” və “yoxmu olmaq” suallarına cavab verməkdir (2, s. 225)”. Bu gün dünya türklərinin sərbəst şəkildə bir-biri ilə ünsiyyət saxlaya bilməsi, türk alimlərinin bir araya gələrək fikir mübadiləsi edə bilməsi çox sevindirici bir haldır. Artıq türk sevdalıları özlərini türk dünyasının ayrılmaz bir hissəsi hesab edə bilərlər. Biz bu anların dəyərini bilib əl-ələ verməyi, birlikdə doğru nəticələrə gəlməyi bacarmalıyıq. Çünki “Tarixi unudanlar onu bir daha yaşamağa məhkumdurlar”-deyiblər.

Bir əsrdən çoxdur ki türklər üçün ortaq ünsiyyət dili məsələsi öz aktuallığını saxlamaqdadır. Bu problem nəinki türkoloq, filoloq, dilçi-alimlərin, həm də digər sahələrdən olan insanların diqqət mərkəzinə gəlməkdədir. Elə məsələyə də əgər dövlət səviyyəsində baxılırsa, siyasi xadimlər qarışıb öz mənəvi və maddi dəstəklərini əsirgəməzlərsə onun müsbət şəkildə öz həllini tapacağını gözləmək olar.

Tofiq Hacıyev və onun bu sahədəki bütün fikirlərini dəstəkləyən türkoloq-alimlər nəslə hesab edirlər ki, türklər üçün ortaq ünsiyyət dili mövqeyində Türkiyə türkçəsi çıxış edə bilər. Çünki bu dilin arxasında olan Türkiyə Respublikasının mövqeyi həm iqtisadi qüdrətinə, həm də əhalisinin sayına görə buna imkan verir. Türkiyədə keçirilən dil bayramı və qurultayları, simpozium və konfransları dilə olan qayğı və diqqəti ifadə edərək bu prosesə də böyük dəstək vermiş olur.

Ancaq hesab edirik ki, bugünkü gün türk dilçi-alimləri əvvəlcə özlərinə yardımçı olmağı bacarmalıdırlar ki, daha sonra bu sahədə digər türk xalqlarına əl uzada bilsinlər. Məsələn, ağ sözünü “bəyaz”la, qara sözünü “siyah”la, günaydın sözünü “hayırlı sabahlar”la və s. əvəz etməyə heç bir ehtiyac olmadığını düşünürük. Tofiq Hacıyevin də qeyd etdiyi ki, biz “rozetsiz, randevusuz, direksiz” türk dilinin ortaq ünsiyyət dili mövqeyinə gəlməsini istəyir və dəstəkləyirik.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası: Dialekt sisteminin təşəkkülü və inkişafı. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1999, 354 səh.
  2. Hacıyev T. Türklər üçün ortaq ünsiyyət dili. Bakı, “Təhsil”, 2013, 248 səh.
  3. Məmmədli M. Azərbaycan dialektologiyasına dair mühazirələr (metodik vəsait). “Zərdabi LTD” MMC, Bakı 2011, 104 səh.
- Türk dilində
4. Mustafa Özkan. Türk dilinin gelişme alanları ve eski Anadolu türkçesi. İstanbul, Filiz kitabevi, 1995, 749 səh.
  5. Şükrü Haluk Akalın. Türkçenin güncel sorunları. Makale, Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Merkezi, 2019.

XÜLASƏ

Məqalədə Türkiyə türkçəsindəki purizm (özləşmə) siyasətinin başlanılması prosesini yetişdirən tarixi şəraitdən və bu hərəkatın ilkin şərtlərindən bəhs olunur. Uzun illərdir dilçi-alimləri, türkoloqları düşündürüb məşğul edən “türklər üçün ortaq ünsiyyət dili” məsələsi bu gün də gündəmədədir. Bu rolda ən çox Türkiyə türkçəsinin olması səsləndirilir. Buradan da çıxış olunaraq müasir türk dilini çoxsaylı süni sözlərlə yükləyən purizm (özləşmə) siyasətinin nəticələrini təhlil etməmək qaçılmaz hala gəlir. Artıq bir əsrdən çoxdur ki dildə başlanılan siyasətin bir çox üstünlükləri olduğu kimi, çatışmazlıqları da vardır.

Açar sözlər: dil, türk, ortaq, özləşmə, ünsiyyət, leksik qat

SƏBİNƏ XANSUVAR qızı VƏLİYEVƏ
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, müəllim
Bakı Dövlət Univeristeti

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ MÜRƏKKƏB QURULUŞLU VAHİDLƏR (ŞƏKİLÇİLƏR)

Zəngin semantik özəlliklərə malik olan Azərbaycan dili struktur baxımından da müxtəlifliyi ilə səciyyəlidir. Bir-birindən fərqlənən bu keyfiyyətlər dilin müxtəlif səviyyələrində, laylarında öz əksini tapmışdır. Belə keyfiyyətlərdən biri də mürəkkəb quruluşlu vahidlərin dildə mövcud olması faktıdır.

Mürəkkəblük və ya mürəkkəb quruluş anlayışı yalnız sözün strukturuna aid olmayıb, eyni zamanda da sözün quruluş elementi olan şəkilçilərə, söz və söz birləşmələrinə, eyni zamanda onlardan daha böyük olan dil və nitq vahidi-cümlənin quruluşuna da aid olan bir termdir.

Dildə şəkilçi formantlara görə mövcud olan mürəkkəblük anlayışını sadələşən və sadələşməyən mürəkkəblük termini kimi iki yerə bölmək olar:

1. **Sadələşən mürəkkəblük** - bu elə bir mürəkkəblükdür ki, burada komponentləri təşkil edən vahidlər parçalandığı zaman söz şəkilçi ilə birgə müəyyən semantika-struktura malik olur. Belə vahidlərdə mürəkkəblük zəif şəkildədir.

2. **Sadələşməyən mürəkkəblük** - içindəki parçaların hər hansı birinin çıxarılması vəziyyətində funksiyasını itirən sistemləri təyin etməkdə istifadə edilən bir termin kimi izah etmək olar.

Şəkilçi dedikdə, «sözün ayrılıqda işlənməyən, müstəqil mənaya malik olmayan və söz köklərinə bitişdikdə onların ya şəklini, ya da şekli ilə birlikdə məzmununu dəyişən hissəsi» nəzərdə tutulur (1, 6).

Müasir Azərbaycan türkcəsində işlənən şəkilçilər funksiya baxımından

1. Leksik şəkilçilər (sözdüzəldici şəkilçilər).

2. Qrammatik şəkilçilər (sözdəyişdirici şəkilçilər) kimi iki əsas böyük qrupa ayrılır.

Dilimizdə mövcud olan bu iki tip şəkilçilər struktur-semantik münasibətlərə görə də bir-birindən fərqlənir.

Quruluş cəhətdən dilimizdəki köməkçi morfemlər iki böyük qrupa ayırmaq olar:

1. Quruluşca sadə olan leksik və qrammatik şəkilçilər

2. Quruluşca mürəkkəb olan leksik və qrammatik şəkilçilər

Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşunun mühafizəkarlığı, sözün morfoloji komponentlərinin birləşmə imkanı, söz kökünün müstəqilliyi, söz köklərindən sonra leksik və qrammatik şəkilçilərin sıralanması müəyyən qanunauyğunluq əsasında baş verir.

Bəzi türkoloqların fikrinə görə, türk dillərində işlənən şəkilçilər söz köklərinə mexaniki şəkildə qoşulur. Məhz bu cəhətdən də sözdə olan şəkilçiləri çox asanlıqla tərkibə ayırmaq mümkündür. Bu prinsipdən çıxış edən N.A.Baskakov yazır: «Bütün sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilər söz kökünə mexaniki şəkildə qoşulur, sanki qovuşmuş şəkildə çıxış edir. Məhz bunun sayəsində də, aqlyutinativ dillərdə allyutinasiya mexanizmini təhlil etmək və həmçinin söz kökünə qoşulan sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçiləri izləmək, bununla yanaşı sözyaradıcılığı prosesinin xüsusiyyətlərini, o cümlədən kökə qoşulan şəkilçilərin mənasını aydınlaşdırmaq olur» (7, 106).

Məhz bu cəhətdən də, Azərbaycan dilinin söz strukturunu təşkil edən kök və şəkilçi sərhədi, həmçinin leksik və qrammatik şəkilçilərin söz kökünə qoşulması müəyyən ardıcılıqla baş verir. Bir söz eyni zamanda bir neçə şəkilçi qəbul edə bilər: **yaz + ı + çı + lıq**. Bu zaman ardıcıl olaraq əvvəlki söz sonrakı düzəltmə söz üçün əsas olur.

Lakin bəzi sözlərin morfoloji quruluşunu müəyyən etmək, sözü hissələrə parçalamaq, hər bir morfemin daşdığı mənanı izah etmək o qədər də asan olmur. Məs.: **-çılıq⁴** və **-ləş², -lən², -lət²** şəkilçilərindən əmələ gələn **asudəçilik, mehribançılıq, sözləşmək, qatılanmaq, qatılmaq, qatılmaq** kimi sözlərdə izlənilir.

Müasir dilimizdə **-çı⁴** və **-lıq⁴** leksik şəkilçilərinin ardıcıl işlənməsi faktı vardır; daha doğrusu, **-çı⁴** ilə işlənən sözlər sonradan **-lıq⁴** şəkilçisini də qəbul edir: **dəmir+çı+lik**. Lakin sonradan bu şəkilçilərin qovuşması faktı baş verir: **-çılıq⁴**. Belə ki, iki şəkilçinin ardıcıl işlənməsinə analogi olaraq **peşmançılıq, mehribançılıq** tipli düzəltmə sözlər meydana çıxmışdır ki, onlarda şəkilçiləri ayırmaq mümkün deyil.

F.A.Cəlilov göstərir ki, «Burada **-çilik** şəkilçisinin analogiya ilə işlənməsi **-çı** morfemini asemantikləşdirmişdir» (2, 91). Onu da qeyd etmək ki, bu sözlərin **-çı** şəkilçisi olmayan variantı da var: **peşmanlıq, mehribanlıq**. Bu özü də bir daha söz göstərir ki, buradakı söz yaradıcılığı sadəcə analogiya nəticəsidir.

«**Sözləşmək**» sözü isə üç vahidin **söz-ləş-mək** birləşməsindən formalaşmışdır. Bunlardan ikinci komponent əslində iki morfemin birləşməsindən **-lə** addan fel düzəldən şəkilçi ilə, **-ş** felin qarşılıq – müştərək məna növünün şəkil əlamətindən ibarətdir. Burada **-lə** şəkilçisi **-ş** şəkilçisi ilə vəhdətdə söz

kökünə qoşula bilmişdir. İkinci şəkilçi birinci şəkilçini öz semantik əhatəsinə almışdır. Azərbaycan dilində bir leksik vahid kimi «sözlə» feli yoxdur. Hər iki şəkilçi birləşərək dildə yeni quruluş yaradır.

«Sözləşmək» sözü haqqında söylədiyimiz fikirlər eyni ilə **qatılmaq, qatılanmaq, qatılmaq** sözləri haqqında da demək olar. Bu sözlərdə mövcud olan **-la -n; -t; -ş** morfevləri ilə birləşərək dildə yeni mürəkkəb şəkilçilər formalaşdırmaqdadır. Bu tip sözlərdən sonra felin növ şəkilçilərini artırmaq mümkündür. Leksik və qrammatik şəkilçilərin birləşməsindən əmələ gələn bu tip morfevlərdə II tərəfin semantik yükü daha güclüdür. Müqayisə et: **ağ-la-ş(maq); qucaq-la-ş(maq), qarşı-la-n(maq); qarşı-la-t(maq)**.

Dildə olan şəkilçilərin mənşəyini, əmələ gəlmə yollarını, bir sözlə, onların etimologiyasını aydınlaşdırmaq, araşdırmaq bəzən heç mümkün olmur. Bu, ilk növbədə, onların uzun bir tarixi inkişaf keçməsi ilə əlaqədardır.

S.Cəfərovun qeyd etdiyi kimi, «Müasir ədəbi dilini söz yaradıcılığında iştirak edən şəkilçilər öz mənşələri etibarilə çox mürəkkəb bir sistemə malikdir. Bununla belə, bu mürəkkəb sistemin müqayisə yolları ilə tədqiqi onların mənşəyi və qruplaşdırılması haqqında müəyyən bir fikir söyləmək üçün imkan yaradır» (1, 35).

Şəkilçilərin törəmə yollarından məhz biri dildə əvvəlcədən mövcud olan ayrı-ayrı şəkilçilərlə birləşərək artıq bir mənə funksiyası daşıyan şəkilçi yerinə keçməsilə əmələ gəlmişdir.

Bundan başqa şəkilçilərin mənşəyindən bəhs edən dilçilər göstərilir ki, «Şəkilçilərin əksəriyyəti ümumtürk mənşəli olub qədim tarixə malikdir. Morfonoloji araşdırmalar göstərir ki, türk dillərində şəkilçilər üç yolla törəyir: sözün şəkilçiləşməsi (**iraq>-raq, qaru>-qarı/-arı, çag>-çağ**), iki şəkilçinin qovuşması (**-la+-ar>lar**) və allomorfların diferensiallaşması (**-la>-da**) ilə yeni şəkilçilər yaranır» (8, 102).

Müasir dilimizdə mövcud olan şəkilçilərin bir qismi məhz müəyyən inkişaf nəticəsində bir-birinə inteqrasiya edərək qovuşmuşdur. Dilçilikdə bu tip şəkilçilər əsasən, mürəkkəb şəkilçi (slojniy affiks) adı altında öyrənilir. Ş.Hüseynov bu tip şəkilçiləri – şəkilçi inteqrasiyası və ya mürəkkəb şəkilçilər adlandırır (4, 168).

Dildə şəkilçi qovuşması ilə bağlı fikirlərə A.N.Kononovda da rast gəlinir. Belə ki, müəllif türk dillərində mövcud olan şəkilçi birikməsinin iki mühüm cəhətini qeyd edir və yazır:

1. Funksiyaca yaxın və ya sinonim olan iki və ya daha çox şəkilçinin qovuşması. Məs.: -lak//luk; m-da-k~m-tı-k; im-tu-l~im+ti-r və s.

2. Funksiyaca bir-birindən fərqlənən, yəni müxtəlif şəkilçilərin qovuşması -dık/-dik, -duk/-dük; -tık; -muş/-müş, -muş/müş və s. (8, 117).

Müəllif, burada mürəkkəb şəkilçilərin funksional cəhətinə daha çox diqqət yetirmişdir.

N.A.Baskakov, şəkilçilərdən bəhs edərkən, sözlər kimi şəkilçiləri də quruluşca iki yerə ayırır: sadə və mürəkkəb affikslər. Sadə affikslər bir formadan ibarət olduğu halda, mürəkkəb affikslər iki və ya bir neçə affiksin birləşməsindən ibarət olur. Mürəkkəb affikslər təşkil oluna bilər:

a) müəyyən mənaya malik olan məhsuldar şəkilçilərin qovuşması. Məs.: dayy (awyldayy – naxodəhiyə v aule).

b) iki və ya üç mürəkkəb şəkilçidən birincisinin ölü və yaxud qeyri–məhsuldar olması əsasında, ikinci şəkilçi isə məhsuldar. Məs.: –niki.

c) iki və ya daha çox şəkilçidən birincisinin müstəqil qrammatik mənası olmaqla, ikincisinin qeyri–müstəqil olması ilə qovuşması. Məs.: im+süre (kulumsire – ulubatsə).

d) müstəqil işlənmə qabiliyyətinə malik olmayan iki və ya daha çox şəkilçinin birləşməsi əsasında (7, 106-108).

Həm A.N.Kononov, həm də N.A.Baskakovun verdikləri təsniflər nisbi xarakter daşıyır. Belə ki, «hər hansı dil faktı tədqiq olunarkən müəyyən zaman kəsiyində nəzərdən keçilir, onun bugünkü vəziyyətindən çıxış edib tarixi inkişaf yoluna nəzərə salınır» (8, 171).

Göstərilən mənbələrdən bir daha aydın oldu ki, türk dillərində, eləcə də Azərbaycan türkcəsində şəkilçilərin əmələ gəlmə yollarından biri, məhz şəkilçilərin mürəkkəbləşməsidir. Müasir dildə geniş şəkildə müşahidə olunan şəkilçilərdə mürəkkəblilik faktının əsas səbəbi, bircə, dildə yeni sözlər yaratmaqla yanaşı, söz kökünə ardıcılıqla artırılan birinci şəkilçinin funksiyasını itirməsi ilə,

daha doğrusu, yeni söz yarada bilməməsi ilə bağlıdır. Məs.: mehriban-çı-lıq sözündə olduğu kimi.

Mürəkkəb şəkilçilərin formalaşmasında fonetik hadisələr mühüm rol oynayır. Lakin bunu əsas amil kimi götürmək olmaz. Ümumiyyətlə, dildə mövcud olan fonetik hadisələr (xüsusi ilə eliziya – səsdüşümü) struktur sadələşməyə xidmət edir. Fonetik hadisələrin şəkilçi qovuşmasına təsirindən bəhs edən Ş.Hüseynova görə, «bəzi fonetik hadisələr şəkilçi qovuşmaları üçün stimula ola bilər. Məs.: inkarda oxuyar, gedər sözlərində ar² şəkilçisində «r~z» çevrilməsi buna misal ola bilər. Ola bilsin ki, dilin gələcək inkişafında bu qovuşma faktoru verə bilsin. Adətən, fonetik proseslər qovuşma prosesini struktur sadələşdirmək istiqamətində daha da aktivdir. Ancaq dildə qovuşma prosesi üçün fonetik amillər həlledici faktor ola bilməz. Çünki şəkilçilərin qovuşması formal bir şey deyil, onun möhkəm semantik əsası vardır. Bu formal vahidlərdə morfosemantika habelə funksiya ilə çox bağlıdır. Məs.: ma² feli ad şəkilçisi ma² və fellərdən ad yaradan –q şəkilçisi eyni nöqtədə kəşifir və bunun əsasında –maq² şəkilçisi formalaşır» (4, 176).

Şəkilçilərin mürəkkəb quruluşda olması bir prosesdir. Dildə bu şəkilçilərin sıralanması adi şəkilçilərin sıralanmasından fərqlidir.

Dildə mürəkkəb şəkilçilərin formalaşması, onların vahid bir quruluş kimi çıxış etməsi üçün «iki və ya bir neçə şəkilçi birləşib bir məna funksiyasına xidmət edən yeni bir şəkilçi o zaman əmələ gətirə bilər ki, onlar ya ümumiyyətlə və ya bir qrup sözlərdə təklidə yeni mənalı söz əmələ gətirmək funksiyasını itirmiş olsun» (3, 40).

Həqiqətən də, bir neçə şəkilçinin birləşərək mürəkkəb şəkilçiyə çevrilməsi üçün, həmin qovuşmuş şəkilçilərin ya hamısı, ya da biri öz ilkin funksional yükədən uzaqlaşmalıdır və birləşərək vahid qrammatik funksiya formalaşdırılmalıdır.

Müasir dilimizdə mövcud olan mürəkkəb şəkilçilərin böyük bir qismi daha öncəki dövrlərin məhsulu olduğundan, onları parçaladıqda bu şəkilçiləri əmələ gətirən sadə şəkilçilərin ilkin formasını müəyyənləşdirmək bəzən çətin olur. Çünki, qovuşan şəkilçilərdən biri və ya ikisi öz ilk fonetik tərkibini tamamilə dəyişir. Məs.: –dır⁴, –cıq⁴, –dıq⁴, –cı⁴ və s.

Bu şəkilçilərdən bəziləri birləşmə tərkibində öz fonetik bütövlüyünü qismilə dəyişib, başqa bir formaya transfer etmişdir. Məs.: A.N.Kononov türk dillərində işlənən –ıç⁴ şəkilçisi haqqında bəhs edərkən bildirir ki, «–ıç⁴» şəkilçisi – feldən ad düzəldən –ı⁴ və addan ad düzəldən –çı⁴ şəkilçisinin birləşməsindən yaranmış və bir tərkib halında birləşmişdir» (8, 211). Göründüyü kimi, burada səsdəyişməsi baş vermişdir. Belə ki, [ç] səsi iki sait arasına düşdüyündən burada fonetik dəyişmə baş vermiş ç<c səsine keçmişdir.

Dilimizdə olan mürəkkəb şəkilçilərin bir qismində isə birləşməni formalaşdıran şəkilçiləri ayırmaq olur. Belə ki, bu tip şəkilçilər öz ilkin quruluşunu nisbətən mühafizə etmişdir. Məs.: –çılıq⁴; –malı²; –arkən²; –dıqca⁴; –dıqda⁴; –madan²; –anda² və s. bu kimi şəkilçilər. Bu şəkilçilər dilin inkişafının sonrakı mərhələlərinə aiddir.

Bu tip şəkilçilərdən bəhs edərkən, ilk növbədə, Azərbaycan türkcəsinə aid olan şəkilçiləri diqqətə almışıq. Çünki dilimizdə mövcud olan gəlmə (alınma) şəkilçilər dilə hazır şəkildə keçir.

Müasir dilimizdəki mürəkkəb şəkilçilər bir–birindən birləşmə səviyyələrinə görə də fərqlənir. Yəni, «**Birikmə səviyyəsinə** görə şəkilçilər iki yerə ayrılır:

1. Sabit qovuşmalar.
2. Zəif qovuşmalar.

1. **Sabit qovuşmalar** tərkib hissələrinə parçalanmır. Onların yalnız diaxron tədqiqat nəticəsində müəyyənləşdirmək olur. Məs.: –ası²; –ıç⁴; –acaq², –anda² və s. Onların mənacə sintez olunma tarixi çox əvvəllərə gedib çıxır. Bəzən isə onların tərkibləri tam müəyyənləşə bilmir, müxtəlif mübahisələr yaranır (Məs.: da+aş).

2. **Zəif qovuşmalar.** Müasir dil baxımından tərkib hissələri məlumdur. Şərti olaraq onları parçalamaq mümkündür. Sinxron planda onların tərkib hissələri təhlil oluna bilər. Məs.: –dakı² (da+kı); inə (i+(n)-ə); casına² (ca+(s)ı+(n)+a) və s. Bu şəkilçilər təşəkkül tarixinə görə, sabit qovuşmalara nisbətən sonrakı dövrü əhatə edir və tərkibləri arasında qaynayıb qovuşma hələ zəifdir, fonetik dəyişmələrə hələ də ciddi məruz qalmayıb, struktur baxımdan əksərən çoxhəcalıdır» (4, 185).

Mürəkkəb quruluşlu vahidlərin araşdırılması dildə bu cür baş verən struktur dəyişmələri

öyrənmək üçün əhəmiyyətlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Cəfərov S. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı: ADU, 1960, 204 s.
2. Cəlilov F.A. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı: Maarif, 1988, 285 s.
3. Əhmədov B.B. Morfoloji sadələşmə və tarixi söz yaradıcılığı (qeydlər) / Türk dillərinin tarixi morfoloqiyasına dair araşdırmalar. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1990, s. 40-43.
4. Hüseynov Ş.Q. Azərbaycan dilində qrammatik vahidlərin inkişafı (şəkilçilər). Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2003, 222 s.
5. Lamiyə Vaqifqızı. Türk və Azərbaycan dilində sadələşmə. Bakı: Nurlan, 2006, 108 s.
6. Baskakov N.A. İstoriko-tipoloqičeskə morfologiqə törkskix əzıkov (struktura slova i mexanizm aqqlötinaüii). M.:Nauka,1979,274 s.
7. Baskakov N.A. Struktura slova i sloqa / Sravnitelğno-istoričeskə qrammatika törkskix əzıkov. Fonetika. M.: Nauka, 1984, 411 s.
8. Kononov A.N. O fuzii törkskix əzıkax / Struktura i istorie törkskix əzıkov. M.: Nauka, 1971, s. 108-121.

SUMMARY

The development of a language structure leads to the appearance of new language units or the enrichment of existing units. Thus, depending on the structure of the language, there are different ways of forming linguistic units, one of which is the process of unification or unification of independent suffixes into complex suffixes (forms).

Thus, in our language, suffixes have the same function in words. Here the first suffix can either preserve its formal form by adding a suffix with a word, to which it is attached, or a suffix with a suffix, which goes after it for a certain period of time to form one suffix.

Keywords: *complex structure, linguistic units, structural-semantic, persistent connection, weak connection*

AYNUR SABİR qızı MƏMMƏDOVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, kiçik elmi işçi
Bakı Dövlət Universiteti

«KİTABI-DƏDƏ QORQUD» DASTNLARININ DİLİNDƏ QOŞA SÖZLƏRİN YERİ

«Kitabi-Dədə Qorqud» eposu söz birləşməsindən tutmuş kontekstə qədər hər bir mətn vahidinin əlaqələnməsini aydınlaşdırmaqda tədqiqatçının əlindən tuta biləcək mühüm ədəbi-bədii sənət materialı, həm ayrı-ayrı boylar, həm də bu boyların birləşməsi nəticəsində yaranan bir tam, bir mətndir. Süjetin, motivlərin, sözlərin, cümlə və abzasların aşkar və gizli qovuşması, qaynayıb-qarışması nəticəsində yaranmış bu əsər dildən istifadə kamilliyinin zirvəsidir. KDQ bütöv poetik sistemdir. Bu sistemdə ədəbi dil və nitq materialı olduğu kimi, nəsr və nəzm də vardır. «Dastan»ın nəsrinə də nəzm kimi səslənir. «Abidənin dilində bədiilik elə yüksəkdir ki, elə bil üslubi nəzarətdən kənarında heç bir söz, heç bir cümlə yoxdur. Sanki hər sözün, hər səsin üslubi məqsədi var»(7, 80). Niyə bir yerdə şahbaz atlar, digər yerdə tavla-tavla şahbaz atlar istifadə olunur. Nə üçün qızıl dəvələr və qatar-qatar qızıl dəvələr? Niyə qurd üçün çap-çap yudan, it üçün çap-çap içən? Oxşar sualların sayını kifayət qədər artırmaq mümkündür. Göründüyü kimi, təhkiyə formalarındakı fərqlər janrdan deyil, üslubdan və poetikadan doğur. Fikrin emosional-ekspressiv ifadəsində linqvistik elementlər iştirak edir, hansı sözlərin, hansı ardıcılıqla işlənməsi əhəmiyyət kəsb edir, üslubi relevant səciyyə alır.

«Kitab»ın poetik xüsusiyyətlərindən biri kimi ilkin olaraq qoşa sözlərin yaratdığı ahəngdarlıqdan bəhs etmək lazım gəlir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, KDQ motivli müasir bədii əsərlərdə də bu üslubi dil hadisəsindən istifadə edilmişdir.

A.Axundov göstərir ki, «Dədə Qorqudun dilində gözə dəyən ən mühüm özəlliklərdən biri də dil vahidlərinin təkrarıdır(1,12). Fonetik səviyyədə alliterasiya bədii vasitəsi kimi özünü göstərən təkrarlar, leksik və qrammatik səviyyələrdə zəngin semantik çalarlar yaratmağa, çox hallarda dilin bədii təsirinin gücləndirilməsinə xidmət edir: *Tavla-tavla şahbaz atların kafər binmiş, Qatar-qatar qızıl dəvələrin kafər yetmiş, Altun-aqça bul xəzinəni kafər almış!..* (5, s. 45); *Souq-souq suları sana içət olsun* (5, s.66); *Qara-qara tağlardan xəbər aş, Qanlı-qanlı sülaldən hənir keçə...* (5, s. 89); *Tolamaj-tolamac yolları olur...* (5, s. 86). Qeyd etdiyimiz kimi, bu xüsusiyyətlər çağdaş nümunələrdə də qorunub saxlanmış, hətta qoşa sözlərin miqdarı müasir əsərlərdə daha da artmışdır. Nəbi Xəzrinin dilində qoşa sözlərin işlənməsi, yeni qoşa sözlərin yaradılması isə diqqəti xüsusilə cəlb edir.

Dastanda «çığnam-çığnam axan su», «**tavla-tavla** şahbaz at», «**qatar-qatar** qızıl dəvə» kimi sözlərin təkrar edilməsindən yaranan üslubi məqam və dil hadisəsi diqqəti cəlb edir. N.Xəzri yaradıcı sənətkar kimi bu üslubi məqamdan poemasında istifadə etmişdir: «**tövlə-tövlə** qonur atlar», «**şırıl-şırıl** daşan suyum», «qızıl-qızıl dəvələrim» birləşmələrində və ümumiyyətlə, *qurtum-qurtum, karvan-karvan, topa-topa, bəyaz-bəyaz*, çəmən-çəmən, çıraq-çıraq, gilə-gilə, dərman-dərman, çətir-çətir, xısın-xısın, puçur-puçur, oğrun-oğrun, yorğun-yorğun, duman-duman, zaman-zaman, pırıl-pırıl, şırıl-şırıl və s. kimi qoşa sözlər üslubi məqam səviyyəsində poemada sıx şəbəkə təşkil edir. Qoşa sözlərin poemada qafiyə mövqeyində işlədilməsi poetik dilin axıcılığını və ritmini gücləndirir.

Qaçır qoşun

Oğrun-oğrun

Durur çoban

Yorğun-yorğun (8, 81).

Şöklü Məlik

Nəfəs alır, ağır-ağır,

Göydən elə daş yağışı

yağır-yağır...(8, 103)

Öz canından keçə-keçə,

Gəlir yurdun neçə-neçə

Hünər oğlu, qüdrət oğlu (8, 103).

Şair bəzi məqamlarda semantikasına görə yaxın olan qoşa sözləri yaxın ətrafda, bəzən yanaşı işlətməklə sanki mənənin dayanıqlığını təmin edir, hadisənin mahiyyətini, məğzini açmağa nail olur.

Süd içdirir Poladgücə

Damla-damla,

qurtum-qurtum (8, 82).

Bu parçada yaralı Poladgücün ürəyinə qut olsun deyə Qaraca Çoban ona süd içirir. Lakin ağır yaralanan Poladgücün süd belə içməyə təqəti yoxdur. Qaraca Çoban ona südü damla-damla, qurtum-qurtum içirdir. Damla da azlığı, cüziliyi ifadə edir, qurtum yaxın semantik mənaya malikdir. Bir qurtum və bir damla arasındakı paralellik, damla-damla, qurtum-qurtum arasındakı paralellikdə fərq vardır. Qoşa sözlər daha emosional mənərə yaradır. Onların işlənməsi oxucunun Poladgüclə bağlı həyəcan və təşvişini daha da gücləndirir. Əslində şairin məqsədi də budur. Belə bir təfərrüatın açılmasına məhz istifadə olunmuş qoşa sözlər, onların semantikasi və üslubi yükü kömək edir.

Qoşa sözlər eyni sözün təkrarı, tam və nisbi sinonimlərin, antonimlərin, yaxın mənəli sözlərin birləşməsi ilə əmələ gəlir. KDQ dilində qoşa sözlərin bu növləri işləkdir. Qoşa sözlərin şeir parçalarında istifadə edilməsi KDQ dili üçün daha səciyyəvidir. Bu cəhət KDQ motivli çağdaş ədəbi əsərlərdə də özünü göstərir.

KDQ dilində söz müvaziliyi aydın nəzərə çarpır. Ə.Dəmirçizadə söz müvaziliyinin iki növ təzahürünün müşahidə olunmasını qeyd etmişdir. Birinci növ müvazilik Azərbaycan mənşəli sözlərin alınmalarla, ikinci növ isə Azərbaycan mənşəli sözlərin başqa türk dillərindən olan sözlərlə

müvazi işlənməsidir (4, s. 27). Belə müvaziliyin səbəbini sözün mənasını açmaqla bağlamaq düzgün deyildir. Təhlil göstərir ki, həm müvazilik, həm də qoşa sözlərin işlənməsi üslubdan irəli gəlir, ifadə olunan məna və məzmunu xidmət edir, əsərin dilinin poetikliyini zənginləşdirir, onun bədii təsir gücünü artırır.

KDQ motivli çağdaş əsərlərdə işlənən qoşa sözləri bəzi qruplar üzrə təhlilə cəlb etmək maraqlıdır.

Eyni sözlərin təkrarı ilə yaranan qoşa sözlər KDQ motivli əsərlərdə çoxluq təşkil edir. Məsələn, yaxşı-yaxşı, şan-şan, soyuq-soyuq, qatar-qatar, axın-axın, tövlə-tövlə, dadlı-dadlı, kisə-kisə, salxım-salxım, qara-qara, böyük-böyük, uzaq-uzaq, şirin-şirin, oyuq-oyuq, ağır-ağır, əngin-əngin, dərin-dərin, çılğın-çılğın, misra-misra, dərə-dərə, çəmən-çəmən, yastı-yastı, təpə-təpə, qoca-qoca, qaynar-qaynar və s.

Bu tipli qoşa sözlərin mətndəki üslubi xüsusiyyətlərini konkret nümunələr əsasında araşdırmağa çalışaq:

*Qazanın ev-eşiyin
Dağıtdıq, yəğmaladıq,
Tövlə-tövlə atların
Biz mindik, biz taladıq
Qatar-qatar dəvəsin
Qarıcıq olan nənəsin
Bütün dövlətin-malın
Qız-gəlinin, halalın
Yesir qıldıq, apardıq
Qiyamətin qopardıq (9, 171)*

Səhənddən götürülmüş parçada *ev-eşik, tövlə-tövlə, qatar-qatar, dövlət-mal, qız-gəlin* qoşa sözləri işlənmişdir. Bunlardan *tövlə-tövlə, qatar-qatar* eyni sözün təkrarı ilə əmələ gəlmiş qoşa sözlərdir. Bu sözlər KDQ-də və KDQ motivli başqa əsərlərdə də qeydə alınır.

Maraqlıdır ki, KDQ-də həm «tavla-tavla şahbaz atlar», həm də şahbaz-şahbaz atlar, həm «qatar-qatar dəvələr», həm «qatar-qatar qızıl dəvələr», həm də «qızıl-qızıl dəvələr» ifadələri vardır və onlar müxtəlif kontekstlərdə istifadə olunur.

«Şahbaz» fars dilindən alınmadır. «Tərən, şahin quşu» mənasındadır. Qıvrıq, sürətli at növünü bildirir. İnsanın təyini kimi işləndikdə qəhrəman, cəsur mənalarını ifadə edir.

«Tövlə-tövlə atlar» və «tövlə-tövlə şahbaz atlar» ifadələrindən ikincisində həm də atların təyini verilmişdir. Söhbət məhz şahbaz atlardan gedir. Bu atlar daha qiymətli olduğundan dastanda çox zaman «şahbaz» təyini işlənir.

Tövlə mal-qara, qoyun-quzu və atların saxlandığı tikilinin adıdır. Tövlədə bir deyil, çoxlu sayda heyvan saxlanılır. Bir tövlə atın miqdarı bəlli olmasa da, burada birdən çox atın olması şəksizdir. Tövlə-tövlə atlar dedikdə isə mahiyyətə böyük çoxluq nəzərə alınır. Deməli, tövlə-tövlə qoşa sözünün işlənməsi cümlədə miqdarı artırmaq məqsədi daşıyır. Üslubi baxımdan həm KDQ, həm də KDQ motivli əsərlərdə tövlə-tövlə atların aparılması Qazana məxsus bütün şahbaz atların ələ keçirilməsi məzmununu yaradır.

Dəvələr haqqında söhbət getdikdə «tövlə» anlayışından istifadə edilmir. Bu zaman qatar-qatar qoşa sözü işlənir. KDQ-nin izahlı lüğətində qatar-qatar «var-dövlət» kimi şərh olunur (6, s. 560). Azərbaycan dilinin izahlı lüğətindən məlum olur ki, «Qatar-1.Bir-birinin ardınca sırpalanmış heyvanlar düzümüdür. Qatar-qatar-qatar halında bir-birinin ardınca sıralanmış halda; dəstə-dəstə, cərgə-cərgə, sıra-sıra deməkdir (3, s. 448). Dəstə, sıra, qatar kimi sözlərdə çoxluq, topluluq, cəm mənası vardır. Onların təkrar edilməsi yolu ilə yaranan qoşa söz bu mənanı daha da gücləndirir. Bu baxımdan tövlə-tövlə atların aparılması, qatar-qatar dəvələrin aparılması ilə kəmiyyətə görə eynilik təşkil edir.

A.Axundov KDQ-də qoşa sözlərin eyni və fərqli leksemlər əsasında formalaşması məsələsinə münasibət bildirərək göstərir ki, «Eyni sözlərin təkrarı, demək olar ki, bütünlüklə bir nitq hissəsi-sifətlə məhdudlaşır, dərəcə qrammatik mənası ilə bərabər, bədii ifadə vasitəsi, daha çox epitet (bənzətmə) kimi işlədilir. *Qunt-qunt* biləklərin solmasaydı; *Apul-apul* yürütindən (5, s. 62);

Yüksək-yüksək qara tağlarım (5, s. 82); *Qızıl-qızıl* dəvələr qarıyıbdur köşək verməz (5, s. 49); *Asılan-asılan* qayalardan (5, s. 72); *Salqum-salqum* tan yelləri əsdigində (5, s. 34).

KDQ-də və KDQ motivli əsərlərdə fərqli komponentlərin birləşməsi əsasında formalaşan qoşa sözlər işləkdir. Bu sözlər kontekst daxilində konkret mənə daşdığı kimi, üslubi əhəmiyyət də kəsb edir. Fərqli sözlərin birləşməsindən yaranan qoşa sözlərlə bağlı üç əsas cəhəti qeyd etmək lazımdır: 1) Sinonimlər əsasında formalaşma; 2) antonim sözlər əsasında formalaşma; 3) yaxın mənalı sözlər əsasında formalaşma. Bu halların hər birinin öz xüsusiyyətləri və üslubi özəllikləri vardır. Onların konkret nümunələr üzrə təhlili linqvistik və linqvopoetik maraq doğurur.

Sinonimlər əsasında və yaxın mənalı sözlər əsasında qoşa sözlərin əmələ gəlməsində oxşar cəhətlər çoxdur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, qoşa sözlər yaxın mənalı deyil, eyni leksik-semantik qrupda birləşən sözlər əsasında da əmələ gələ bilər. Məsələn, *boyun-qulaq* (9, s. 185), *altun-aqça*, *qarğa-quzğun* (9, s.162), *qız-gəlin*, *el-oba* (9, s.192) və s. Bu tipli qoşa sözlərdəki leksemlər müəyyən meyar əsasında birləşdirilmiş leksik-semantik söz qruplarına daxildir.

Qarğa-quzğun. Qoşa söz eyni leksik semantik qrupa aid iki sözün birləşməsi əsasında formalaşmışdır. Leksik-semantik qrupa daxil olan sözlərin təyini üçün quşlar sinfinə aidlik meyar seçilə bilər. Qoşa söz KDQ-də və onun motivi üzrə yazılmış əsərlərdə yer alır.

Göylərdə yurd saldıq qaranquş kimi,

Qarğa-quzğun olub leşə qonmadıq (9, s. 162).

Şair iki misrada «qarğa» və «quzğun» arasındakı bir yaxınlığı və şübhəsiz ki, onların birləşib qoşa söz əmələ gətirməsində həlledici olan yaxınlığı qələmə almışdır. Sənətkar qaranquşu bu quşlardan ayırır. Elə bu cəhətə əsaslanıb demək olar ki, qoşa söz məhz şairin göstərdiyi cəhətə görə qoşa söz əmələ gətirir. Müqayisə üçün dilimizdə *qarğa-göyərçin*, *qaranquş-qarğa* kimi qoşa sözlər yoxdur. Bunun müqabilində *xoruz-toyuq*, *toyuq-cücə*, *toyuq-fərə* kimi sözlərin mövcudluğu faktıdır (10, s. 10-11).

Qarğa-quzğun qoşa sözü leş əti yeyən quşları bildirir. Burada quşların yalnız qarğa və quzğun olması vacib deyildir. Qoşa söz leşə qonan bütün quşları əhatə etməklə yanaşı müəyyən mənada uçmayan leş yeyənlərə də aid edilə bilər. Qarğa-quzğunun dastandakı üslubi funksiyası da vardır. Onların toplaşması artıq hərəkətsizlikdən, ölümdən xəbər verir. Marahılıq məqam odur ki, qarğa-quzğun enib-qalxır. «Baqsa görsə bir dərənin içinə qarğa-quzğun enər-çıxar (5, s. 38). Anar bu məqamı daha geniş təsvir etmişdir. Dağın ardından qarğa-quzğun havalanıb qalxır, sonra yenə aşağı enirdi, yenə uçurdu, yenə qonurdu. Dədə Qorqud Burla Xatuna bunu göstərdi: - Xanım, -dedi, - ağlama, oğlun salamatdır, gedin dağın güneyinə» (2, 90).

Əgər qarğa-quzğun enib qalxmasaydı, onda məsələ məlum olurdu. Yəni Dirsənin oğlunun ölməsi aydınlışırdı. Oğlan huşsuzdur. Qarğa-quzğun yaxın buraxmayan onun itləri (KDQ və Səhənddə), atıdır (Anarda).

Səhənd «Dirsə xan oğlu Buğac» poemasında *qarğa-quzğun* qoşa sözündən də, *təkcə quzğun* sözündən də istifadə etmişdir.

Bir dərənin üzərində

Quzğunları uçar gördü

Qarğa-quzğun qan görübən

Yaralını qavmarlayır.

Kəlbəciklər pırıldayıb

Dövrəsinə dolanırlar.

Quzğunları qovalayıb

Qonmaqlığa qoymayırlar (9, 109)

Səhəndin dilində bir sıra sözlərin cənub dialekti variantları işlədilir: qovalamaq (Azərbaycan dilində qovub), qonmaqlığa (qonmağ)

Göy-boz. Bu qoşa söz KDQ-də qeydə alınmamışdır. Dastanda «Boz atlı Xızır mana gəldi» (5, s. 39) cümləsi olduğu halda Səhənddə hadisə belə təsvir olunur:

Ana, nə qorx, nə də ağla,

Göy-boz atlı Xızır-İlyas

Başım üstə gəldi mənim (9, 111)

Qoşa sözün komponentləri rəng meyarı ilə eyni leksik-semantik qrupa daxil olur. Bu sözlər arasında başqa məna yaxınlığı yoxdur.

Aparılan tədqiqat işi göstərir ki, kamil ədəbi dil incisi olan KDQ-nin xarakterik xüsusiyyətlərindən olan qoşa sözlər poetikliyi gücləndirən ən əsas vasitələrdən biri hesab oluna bilər, eposda və çağdaş əsərlərdə işlənməsi üslubdan irəli gəlir, ifadə olunan məna və məzmununa xidmət edir, əsərin dilinin poetikliyini zənginləşdirir, onun bədii təsir gücünü artırır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Axundov A. Dil və ədəbiyyat. Bakı: Gənclik, 2003, 660 s.
2. Anar. Dədə Qorqud.(povest və pyes). Bakı: Gənclik, 1983, 168 s.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 4 cildə, II c. Bakı: Elm, 1980, 576 s.
4. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. Bakı: Azərtədrisnəşr, 1962, 211 s.
5. «Kitabi-Dədə Qorqud» / Tərtib, transkripsiya, sadələşdirilmiş variant və müqəddimə F.Zeynalov və S.Əlizadəninidir. Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.
6. «Kitabi-Dədə Qorqud»un izahlı lüğəti / Redaktoru A.Axundov. Bakı: Elm, 1999, 204 s.
7. T.Hacıyev. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, 1976, s.80.
8. N.Xəzri. Seçilmiş əsərləri. Əfsanəli yuxular (qəhrəmanlıq dastanı) / Dörd cildə, IV c., Poemalar və tərcümələr. Bakı: Yazıçı, 1984, s. 51-105
9. Səhənd. Sazımın sözü. Bakı: Yazıçı, 1984, 254 s.
10. Рамазанов К.Т. Семантические принципы порядка компонентов парных слов в тюркских языках юго-западной группы: Автореф. дис. ... канд. фил. наук, 1984, 39 с.

XÜLASƏ

Məqalədə "Kitabi- Dədə Qorqud"dastanlarında və eyni motivlər əsasında yazılmış müasir əsərlərdə işlənən qoşa sözlərin üslubi relevant işlənmə xüsusiyyətləri araşdırılır. Tədqiqat müqayisəli aspektə əsaslanır. Məqalədə dastandan və çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatının nümunələrindən istifadə olunur. Araşdırmada qoşa sözlərin stilistik funksiyaları, xüsusiyyətləri tədqiqata cəlb olunur. Tədqiqat işinin əsas məqsədi qədim türk eposunun dil materialının müqayisəli şəkildə həllini tapmağa yönəlmişdir.Həmçinin məqalədə tarixi inkişaf prosesində Azərbaycan dilinin müxtəlif səviyyələrində baş verən dəyişikliklərin səbəblərini izah etməyə əsaslanır.

Açar sözlər: Poetika, üslub, ədəbi dil, relevant, dialekt, lüğət fondu, leksika, çağdaş bədii dil, semantika

ANAR TOFİQ oğlu FƏRƏCOV

Müəllim

Bakı Dövlət Universiteti

AFAD QURBANOVUN TƏDQIQATLARINDA DİL VƏ CƏMIYYƏT MƏSƏLƏLƏRİ

XX əsr Azərbaycan dilçilik elminin inkişafında A.Qurbanovun xüsusi xidmətləri olmuşdur. Belə ki, görkəmli dilçi alim dilçiliyin müxtəlif sahələri ilə məşğul olmuş, bəzi sahələrin inkişafı isə birbaşa adı bağlı olmuşdur. A.Qurbanovun yaradıcılığında onomastika məsələləri xüsusi yer tutur. Bu sahə üzrə fundamental tədqiqatları ilə tanınır. Çoxşaxəli elmi fəaliyyəti dilçiliyimiz üçün yeni üfüqlər yaradıb. Təbii ki, alimin hər bir araşdırması xüsusi maraq kəsb edir və tədqiqatları ilə bağlı onlarla elmi əsərlər yazmaq mümkündür. Tədqiqatımızda daha çox dilçinin dil və cəmiyyətlə bağlı fikirlərinə nəzərə salınıb..

Bildiyimiz kimi, dil insan və cəmiyyətdən ayrı təsəvvür edilmir. O, elm, sənət, texnika və s. sahələrdə çalışan fərdlərin duyğu və düşüncələrini birləşdirən, onların bir yerdə yaşamalarını təmin

edən vasitədir [5,11]. "Dil yaranışında əsas funksiyalarında sosialdır"[2, 39]. Dil proseslərinin linqvistik mahiyyəti bilavasitə onların sosial təbiəti ilə bağlıdır [5,25]. Sosioloji dilçilik üçün də dilin məhz bu və ya digər tərəfləri aktualdır. Sosioloji dilçiliyin əhatə dairəsi ilə bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur.

Məlumdur ki, dil və cəmiyyət probleminin araşdırılması təkcə dilçilərin diqqətini cəlb etməmiş, ümumilikdə, filosofların, sosioloqların da tədqiqatlarında xüsusi yer tutur. A.Qurbanov bu məsələni belə izah edir: "Dilçilikdə dil və cəmiyyət problemi olduqca çoxşaxəlidir. Bunun məzmunu bir-birilə bağlı olan aşağıdakı məsələləri təşkil edir: dilin əmələ gəlməsi, onun ictimai təbiəti, dillərin sosial tipləri, dillərin inkişafının cəmiyyətin inkişafı ilə bağlı olması, dil və ictimai formasiyalar, dilin təkamülündə dilə məxsus və dildən kənar olan amillər, dillərin diferensiasiyası və onun qanunauyğunluğu, ədəbi dillərin formalaşması, onların funksional üslubları, cəmiyyətin inkişafına dilin təsiri, dillərin qarşılıqlı təsiri, ikidillik, çoxdillik və s"[1, 255]. Göründüyü kimi, dilçinin bu məsələyə geniş aspektdə yanaşması göstərir ki, kifayət qədər mövzuya geniş dairədə yanaşır və problemin həlli üçün mövzunun sərhədlərini müəyyənləşdirib. Dilçi "Ümumi dilçilik" dərslində bu məsələdən bəhs edərək qeyd edir ki, problemi bir ümumi başlıqda vermək qeyri mümkündür və ona görə də dörd əsas istiqamətdən – dil və cəmiyyətin əlaqəsindən, dil və cəmiyyətin qarşılıqlı inkişafından, dillərin sosial tiplərindən və ictimai formasiyalarda dilin mövqeyi məsələsindən bəhs edir.

Məlumdur ki, dil və cəmiyyət əlaqəsinə hələ antik dövrdən münasibət vardır. Qədim Roma dilçiliyi, hind dilçiliyi, Çin dilçiliyində bu məsələyə az da olsa toxunulmuşdur. Təbii ki, problemə elmi münasibət XX əsrdən başlayaraq daha əhatəli olmuşdur. F.dö Sössürün "Ümumi dilçilik kursu" əsəri ilə sosioloji dilçiliyin əsas nəzəri bazası yaranmağa başladı və dilçilikdə yeni bir istiqamət kimi inkişaf etdi. Dünya dilçiliyində sosioloji dilçilik nəzəri bazasını praktik materiallarla zənginləşdirdi. XX əsrin 60-cı illərində Amerika dilçiliyində U.Labovun tədqiqatı sosiolinqvistika elminin həm nəzəri, həm metodoloji istiqamətlərini ortaya qoydu. A.Qurbanov da bu məsələyə toxunaraq qeyd edir ki, sosiolinqvistikanın əsas sahələri aşağıdakılardır: ümumi sosiolinqvistika, xüsusi sosiolinqvistika, nəzəri sosiolinqvistika, tətbiqi sosiolinqvistika[1, 256].

Dilçi dil və cəmiyyət əlaqələrindən bəhs edərkən bu əlaqədə xalqın tarixinin də xüsusi rola malik olduğunu bildirir. Xalqın keçmişi, digər xalqlarla əlaqəsi ekstralinqvistik faktorların dilə təsir imkanlarını daha da artırır. Bu cəhətdən A. Qurbanov yazır: "Dilin və xalqın tarixi vəhdət təşkil edir. Elə buna görədir ki, xalqın tarixində baş verən hadisələr dildə əks olunur. Məsələn fars dilinə nəzər yetirək. Tarixin müəyyən dövründə islam dini və ərəb mədəniyyətinin farslara güclü təsiri nəticəsində fars dilinin lüğət tərkibində yüzlərlə dini anlayışı bildirən söz və ifadə daxil olmuşdur" [1, 257]. Bu təsir xalqın ictimai zəiflənməsi ilə də azala bilər.

Dilin ictimai inkişafı mühüm problemlərdən biridir. Ədəbi dilin yayılması buna təsir edən əsas amillərdəndir. İctimai faktorlar, xüsusən məktəb, ali təhsil, mədəniyyət, ədəbiyyat xüsusi yer tutur. Dilçi alim məsələni öz tədqiqatlarında önə çəkir. Onun fikrincə, cəmiyyət dilə iki yolla öz təsirini göstərə bilər:

- a) Dilin inkişafına cəmiyyətin stixi yolla təsiri. Bu yolla inkişaf hər hansı bir dilin qeyri-ədəbi danışmaq formasında dialekt və şivələrində müşahidə olunur.
- b) Dilin inkişafına cəmiyyətin şüurlu və daimi yolla təsiri. Dilə şüurlu təsir prosesində sosial tələblər əsas vasitə rolunu oynayır. Bu yolla ümumxalq dilinin ədəbi formasına təsir göstərir.[1, 259].

A.Qurbanov tədqiqatında dillərin sosial tiplərinə də münasibət bildirmişdir. Ümumiyyətlə, dil həmişə eyni funksiyada olmur. Xalqlar inkişaf etdikcə istifadə etdikləri dillər də inkişaf edir. Təbii ki, bu, həmin dildən istifadə edənlərin sayının çoxluğu ilə bağlı deyil, xalqın mədəni, siyasi və digər inkişaf səviyyəsi ilə bağlıdır. Bunları nəzərə alaraq, ənənəvi bölgüyə sadıq qalan dilçi dilləri 4 inkişaf səviyyəsinə ayırır: qəbilə, tayfa, xalq və millət dilləri. Onun bölgüsündə Azərbaycan dilinin milli dil olması xüsusi qeyd olunur və göstərir ki, bu dil XIX əsrin ikinci yarısından formalaşmışdır. Milli dil məsələsinin daha bir cəhətinə toxunan dilçi qeyd edir ki, dünyada bir milli dildən bir neçə millətin istifadə etməsi təcrübəsi də vardır [1, 263]. Fikrimizcə, bu dillərin sırasına Azərbaycan dilini də daxil edə bilərik.

Dilçi alim dil və ictimai formasiyaların qarşılıqlı əlaqəsi məsələsinə də xüsusi toxunur. Onun fikrincə, dil və cəmiyyət probleminin həlli üçün bu məsələnin öyrənilməsi sosiolinqvistikaya vacibdir. Formasiyanın nəticəsinin yeni bir dilin yaranmasına dəlalət etmədiyini qeyd edir: “İctimai quruluşun dəyişməsi dilə köklü surətdə təsir göstərmir. Yəni yeni ictimai quruluş yeni dil yaratmır, o ancaq dildə müəyyən zənginləşmə prosesinə səbəb olur” [1, 264]. Hər bir ictimai quruluşun dilini xüsusi təhlil edir və qeyd edir ki, bu quruluşların dilə təsiri fərqli olub. Onun fikrincə, ibtiai icma quruluşunda insanlar qohumluq əlamətinə görə birləşərək qəbilə-tayfa icmaları halında yaşayırdılar. Buna uyğun olaraq bir-birindən az fərqlənən müxtəlif qəbilə-tayfa dilləri meydana gəlirdi. Həmçinin qeyd edir ki, bu dövrdə qəbilə və tayfa dialektləri geniş yayılmışdır. Quldarlıq dövrünün dil xüsusiyyətlərinə özünməxsus yanaşması vardır. Onun fikrincə, bu dövrdə dildə bir xəlqilik meydana çıxır: “Bu dövrdə mövcud olan dillər sosial tipinə görə tayfa və xalq dilləri qrupuna daxildir. Həmin dillər qul və quldarlara ayrılıqda deyil, ümumilikdə xidmət edirdi [1,266]. Feodalizm dövründə də dillərin istifadəsində müəyyən fərqlər müşahidə olunurdu. Dilçi alim bu dövrə münasibət bildirərkən qeyd edir ki, “... feodalizm cəmiyyətində dillərin qarşılıqlı təsiri prosesi başlamışdır. Bu təsir o dərəcədə güclənirdi ki, hətta bir dil başqasına qalib gələrək hakim dilə çevrilirdi. Bu dövrdə ədəbi dil rolunda əcnəbi dildən istifadə olunması təcrübəsi özünü göstərdi” [1, 267]. Buna misal olaraq, latın dili, ərəb dilini göstərə bilərik. Bu dövrdə dillərin bir çoxun sosial tiplərə görə xalq dilinə aid edir. Kapitalizm dövründən bəhs edərkən isə qeyd edir ki, bu dövrdə milli dillər geniş şəkildə yaranmağa başladı.

A.Qurbanovun tədqiqatında dil və siyasət məsələsinə də toxunur. Dil və siyasət məsələsi də sosiolinqvistikanın tədqiqat obyektlərindən biridir. Lakin bəzi tədqiqatçılara görə buna paletolinqvistikadır. Fikrimizcə, bu doğru deyildir. Dilçi alim bu bölmədə dil quruculuğu və dil siyasəti məsələsinə xüsusi toxunur. Dil quruculuğundan danışarkən qeyd edir ki, burada dilin inkişafı, tərəqqi etməsi kimi məsələlər öz yeri tutur. Dil quruculuğunu iki istiqamətə ayırır:

- a) ədəbi dili normalarının formalaşdırılması;
- b) cəmiyyətin dilin vəzifələrinin müəyyənləşdirilməsi. [1, 271].

Ədəbi dilin normalarının müəyyənləşdirilməsi dilçilik üçün həmişə aktual problem olmuşdur. Xüsusən, normanın müəyyənləşdirilməsi, onun tətbiqi əsas məsələlərdəndir. Dil quruculuğu məsələsinin həlli üçün alim aşağıdakı problemləri ortaya qoyur: “Hər bir ədəbi dilin dayaq dialektlərini müəyyənləşdirmək, lüğət tərkibinin sürətlə inkişaf etmə yollarını aydınlaşdırmaq, terminləri dəqiqləşdirmək, əlifba və orfoqrafiyanı təkmilləşdirmək, nitq mədəniyyətini inkişaf etdirmək və s.” [1, 271]. Hesab edirik ki, A.Qurbanov öz elmi fəaliyyətində də Azərbaycanda dil quruculuğu prosesində, xüsusən yeni əlifbanın qəbulu məsələsindəki mövqeyi, problemlərin həlli yollarının axtarılması və tətbiqi məsələlərində rolu olmuşdur. Onun fikrincə, dil quruculuğunda dilçilər, ədəbiyyatçılar, filosoflar, sosioloqlar xüsusi rola malik olmalıdır.

A.Qurbanov dil siyasəti məsələsinə də xüsusi toxunur. Onun fikrincə, dil siyasəti dedikdə, buraya cəmiyyətin məqsədli şəkildə kənardan dilin inkişafının təmizlənməsinə, nizama salınması daxildir. Dilçiliyə görə dil siyasəti linqvistik siyasətin iki əsas cəhətini müəyyənləşdirmişdir:

- 1) Dil siyasəti dövlətin məqsəd və mənafeyinə xidmət edir.
- 2) Dil siyasəti prosesində dil inkişaf edir, daha yararlı ünsiyyət vasitəsinə çevrilir [1, 272].

Böyük dilçi tədqiqatında dövlətlərin dil siyasəti məsələlərinə toxunur. Məlumdur ki, dili qoruyan ən vacib amillərdən biri, bəlkə də ən vacibi dövlətdir. Amma dövlətlərin də dil siyasəti müxtəlif məqsədlərə xidmət edə bilər. A.Qurbanova görə bu məqsəd əsas iki istiqaməti əhatə edir: milli dilləri inkişaf etdirmək siyasəti, azsaylı xalqların dillərini sıxışdırmaq siyasəti [1, 277].

A.Qurbanovun tədqiqatında bilinqvizm və onun xüsusiyyətləri ilə bağlı da müəyyən məlumatlar verilir. Onun fikrincə, bilinqvizm təbii dil hadisəsi olaraq çoxmillətli ölkələrdə fəaliyyət göstərən obyektiv prosesdir. Dilçiyə görə bilinqvizmi yaradan səbəblər aşağıdakılardır:

- a) qarışıq ailələrdə qeyri-millət nümayəndəsi olduğuna görə övladlar iki dildə danışsınlar;
- b) əmək kollektivlərinin milli tərkibinin müxtəlifliyi əsasında ikidillilik meydana çıxır;
- c) təhsildə, ictimai təşkilatlarda başqa dildən istifadə etməklə bağlı ikidillilik yaranır;
- ç) elmi və mədəni əlaqələr aparılarkən çoxdillilik formalaşır. [1, 283]

Bildiyimiz kimi, ikidillilik yalnız nitqdə mövcuddur. Ona görə də bu prosesi araşdırmaq üçün mütləq şəkildə canlı dilə müraciət etmək lazımdır. A.Qurbanovun tədqiqatında bilinçvizm prinsiplərindən də bəhs olunur. Həmin prinsipləri iki qrupa ayırır:

1. Humanist prinsip. Bu prinsip ana dilin inkişaf etdirilməsinə xidmət edir.
2. Antihumanist prinsip. Burada ana dilin sıxışdırılması müşahidə olunur.

Onun tədqiqində monolinçvizm, polilinçvizm məsələlərinə də toxunulur.

Dilçi bilinçvizmlə yanaşı diqlossiyaya da münasibət bildirir. Diqlossiya hadisəsinin bir neçə formada özünü göstərdiyini qeyd edir. Bunlardan başqa, görkəmli dilçi dillərin kontaktı məsələsinə tədqiqatlarında xüsusi toxunur. Əsərində qeyd edir ki, dillərin kontaktı bir neçə istiqamətdə özünü göstərir: dillərin çarpazlaşması, dil ittifaqlarının yaranması, hibrid dillərin meydana gəlməsi, dillərin qarşılıqlı təsiri. Bu istiqamətlərin hər birini ayrıca izah edir, bu proseslərin nəticələrini müxtəlif misallarla aydınlaşdırır.

Beləliklə, Afad Qurbanovun dilçilik araşdırmalarında dil və cəmiyyət məsələlərinin xüsusi yeri vardır. Demək olar ki, sosiolinçvistikanın tədqiqat obyektı olan əsas məsələlərin hər birinə toxunmuş və mülahizələrini irəli sürmüşdür. Bu da onu göstərir ki, dilçi bu sahəyə xüsusi maraq göstərmiş və ümumi dilçiliyin bir istiqaməti kimi vacib saymışdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Qurbanov A. Ümumi dilçilik. II cild (2 cildə). Bakı: Nurlan, 2004, 532 s.
2. Rüstəmov A. Sosial linçvistikanın fəlsəfi problemləri. Bakı: Adiloğlu, 2005, 200 s.31, 39
3. Sadıqova S. Dilçilik elmində Afad Qurbanov irsi. İstanbul: İmak, 2019, 200 s.
4. Seydəliyev N. Afad Qurbanov və Ümumi dilçilik. İstanbul: İmak, 2019, 424 s.
5. Aksan Doğan. Her yönüyle Dil ana Çizgileriyle Dilbilim, I cild. Ankara: Türk Dil Kurumu yayımları, 1998, 244 s.

Anar Farajov

LANGUAGE AND SOCIAL ISSUES IN AFAD GURBANOV'S RESEARCHES

Resume

Afad Gurbanov's researches on sociolinguistics are involved to the research in this article. His views about different aspects of contacts of language and society are quite interesting. As we know, sociolinguistics studies the issues of the mutual influence of language and society relations. The linguistic scientist's attitude this area shows that sociolinguistics covers the most actual problems of the modern times. Main research objects of sociolinguistics is bilinçvizm, diglosy, contacts of language and other issues shows that studing of the issues of language and society is actual all of tehe time. This and others problems in scientist's views have had looking and have commented in this article.

Key words: language, society, sociolinguistics

Анар Фараджов

ЯЗЫК И СОЦИАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ В ИССЛЕДОВАНИЯХ АФАД ГУРБАНОВ

Резюме

Исследования Афада Гурбанова по социолингвистике привлекаются к исследованию в этой статье. Его взгляды на различные аспекты контактов языка и общества весьма интересны. Как известно, социолингвистика изучает вопросы взаимовлияния языковых и общественных отношений. Позиция ученого-лингвиста в этой области показывает, что социолингвистика охватывает самые актуальные проблемы современности. Основными объектами исследования социолингвистики являются билингвизм, диглозия, языковые контакты и другие вопросы, показывающие, что изучение вопросов языка и общества актуально все время. Эта и другие проблемы во взглядах ученого были рассмотрены и прокомментированы в этой статье.

Ключевые слова: язык, общество, социолингвистика.

ГЮЛЬТЕКИН АЛИЯР гызы **ГАРАБАГЛЫ**

*Ст. преподаватель кафедры русского языка
для естественных факультетов БГУ*

БЕСЕДА КАК ОДНА ИЗ ФОРМ РАЗВИТИЯ РЕЧИ НА УРОКАХ РКИ

Интерес лингвистов к изучению языковых явлений все более расширяется, работы в данной области не теряют своей актуальности. За последние десятилетия появились довольно интересные с практической точки зрения исследования, показывающие, что язык и культура являются взаимосвязанными элементами социальной жизни.

Каждый урок иностранного языка – это практическое столкновение с иной культурой, прежде всего через ее основной носитель – язык. Каждое иноязычное слово отражает иностранную культуру, за каждым словом стоит обусловленное только данной языковой культурой, своеобразное впечатление об окружающем мире.

Так как иностранные языки (в том числе и русский) и их преподавание сегодня очень востребованы, возникает потребность использовать языковые знания в повседневной жизни. Это, безусловно, оказывает влияние и на методы преподавания. Ранее использовавшиеся методы, теперь утратили свою практическую значимость и требуют обновления. Спрос на преподавание иностранных языков, диктует и свои условия. Современные условия жизни требуют от изучения иностранного языка, прежде всего функциональности. Теперь язык хотят не только знать, важно использовать его как средство реального общения.

Основная задача преподавания русского языка в вузовской аудитории – это практическое его применение. Решение этой задачи возможно при условии создания прочной фундаментальной теоретической базы. Для ее создания необходимо, прежде всего, теоретически осмыслить и обобщить огромный практический опыт преподавателей русского языка как иностранного.

При традиционном подходе к изучению русского языка, главное внимание в преподавании уделяется чтению текстов на изучаемом языке. И это касается не только школьного уровня образования, но и вузовского. Темы для повседневного общения представлены в текстах и добросовестно изучаются студентами, однако мало кому из них это реально помогает адекватно вести себя в реальной ситуации, которая требует применения практических знаний. Пересказ студентами заданного содержания (прежде прочитанного) не является проявлением реального общения. Что касается обсуждения этого содержания или обмена мнениями о нем на русском языке, то студентам азербайджанского сектора по силам лишь отдельные элементы такого вида работы.

Из четырех навыков владения языком (чтение, говорение, письмо и понимание на слух) в практическом плане на уроках чаще всего реализуется самая пассивная форма – чтение. Подобное пассивное преподавание языка на основе письменных текстов сводится к тому, чтобы понимать, а не создавать собственный лингвистический текст. Настало время несколько изменить взгляд на преподавание русского языка в азербайджанской аудитории и уделять больше внимания межкультурной коммуникации. Преподаватель должен научить студентов использовать имеющийся в запасе лингвистический материал практически.

Максимальное развитие коммуникативных способностей — одна из основных, нелегких задач, стоящих перед преподавателем языка в вузе. Для ее решения необходимы новые методы преподавания, направленные на развитие всех четырех видов владения языком. В первую очередь, необходимо создание принципиально новых учебных материалов, с помощью которых студенты могли бы научиться общаться на другом языке более свободно. При этом, не надо отказываться от старых методик: из них надо отобрать лучшее, прошедшее проверку практикой преподавания.

Знание значения слов и грамматических правил совсем недостаточно для того, чтобы считать, что студент владеет языком. Теоретические знания языка должны дополняться

практическими умениями. Важно понимать, *что, когда, и как* можно сказать в конкретной ситуации, как можно использовать данное значение слова в конкретном контексте.

. На сегодняшний день преподавание языка, даже в стенах вуза, не всегда отражает реальные потребности студентов в знании русского языка. Программы по практике устной и письменной речи включают в себя лишь общие руководства для формирования коммуникативной компетенции, они не обозначают конкретных степеней и методик овладения языковыми навыками. Подбор учебного материала должен осуществляться преподавателем, подобранные учебные пособия должны помогать формированию коммуникативных умений в речевом общении.

При отборе лексики обязательно надо учитывать принцип функциональности, он не должен вступать в противоречие с принципом частотности, хотя в отдельных случаях этого трудно избежать. Отобранная по отдельно взятой теме лексика, не может быть введена одновременно, вся сразу. Делать это нужно небольшими, строго дозированными порциями. В рамках каждой темы реализуется приток новой, коммуникативно-мотивированной информации, что дает возможность повторять знакомую лексику, расширять тему, усложнять ее, используя новую лексику.

Проведение групповых бесед в рамках каждой культурно-бытовой темы предполагает овладение определенным набором речевых умений. Например, ответить на вопросы и самому расспросить участников беседы по данной теме, умение рассказать о своем отношении к избранной специальности.

Реальная коммуникативная ситуация возникает на занятии во время беседы о повседневной жизни студентов. Такая беседа подразумевает умение логически последовательно расспросить собеседника о фактах, представляющих интерес, умение быстро и логично реагировать на встречные вопросы, давать развернутые ответы, реагировать на высказывание собеседника согласием или высказываем своего мнения. Важно также уметь инициативно начать беседу и переключаться с темы на тему.

Для беседы по теме "Моя учеба" студентам предлагаются словосочетания *«слушать лекции, готовиться к занятиям, учить правила (слова), рассказывать текст, выполнять задания, решать задачи, ставить опыты, выполнять лабораторные работы»* и др.

Для рассказа о любимом предмете студентов потребуется ввести новые словосочетания: *«научное открытие, изучать научные факты, явления; предложить идею, доказать теорию, сравнить факты»* и др.

Для результативного проведения информативной беседы следует уделить особое внимание каждой из форм общения. Монолог будет иметь подготовительный характер по отношению к последующей групповой беседе т.к. это наиболее естественная и часто встречающаяся форма общения. В то же время было бы ошибкой представлять групповую беседу как простое чередование сменяющих друг друга монологов. Беседа может предваряться подготовительной работой в содержательном и языковом плане или же может быть подготовлена непосредственно на уроке перед ее проведением.

Так, например, предложенная для беседы тема *«Твой близкий друг (подруга)»* предполагает ответы на следующие вопросы: *как зовут твоего друга; сколько ему/ей лет; где он/она учится; где живет; как вы познакомились; какой у него/у нее характер и т.д.*

Беседу на тему *«Чтение книг»* можно предварить условием: *«Задайте возможно большее количество вопросов» (отношение к чтению, как часто ты читаешь, какие книги тебе нравятся, кто твой любимый писатель, как называлась последняя прочитанная книга, какая твоя любимая книга и т.д.*

Подобным образом можно научить студентов последовательно, вопрос за вопросом узнавать содержание незнакомой книги или фильма, новости из университетской жизни, увлечениях своих товарищей и т.п.

Обучать студентов давать развернутые ответы следует с момента введения в практику вопросно-ответных упражнений. Работа проводится таким образом: после прочтения информативного тематического текста студентам предлагается устно ответить на вопросы по

тексту. При этом ставится условие, что каждый ответ должен содержать не менее двух логически связанных предложений. Образец такого ответа может быть приведен в учебнике. Позже на основе этого упражнения студенты составляют собственный диалог с развернутыми ответами. Впоследствии количество предложений в развернутых ответах на вопросы по тематическим текстам можно постепенно увеличивать.

Например, по теме «Кино» нужно умение поинтересоваться отношением собеседника к кино – *Ты любишь ходить в кино? Ты часто ходишь в кино?*; умение расспросить и рассказать о том, какой именно фильм он видел в последний раз; умение рассказать, в какой кинотеатр и с кем ходил. *В какой кинотеатр ты ходил? С кем ты ходил в кино?* Хорошо, если студент умеет кратко, в двух-трех фразах рассказать о чем (о ком) фильм; может дать оценку просмотренному фильму с кратким ее обоснованием (*хороший, интересный, смешной, драматичный*); сказать и расспросить о том, какие фильмы нравятся, назвать свой любимый фильм. – *Я люблю фильмы о ... Мой любимый фильм ....*

Каждый из приведенных примеров показывает умение решать определенное речевое задание. Такие задания можно назвать узловыми речевыми заданиями по теме. Каждая тема может быть разделена на части, последовательно готовящих студентов к общению. В каждую часть входят подготовительные упражнения к речевому заданию по данной теме. Повторяя это задания, последовательно вводя в них новые элементы, преподаватель обеспечивает повторение необходимого языкового и речевого материала. Делением каждой культурно-бытовой темы на ряд последовательно реализуемых речевых заданий преподаватель может добиться поставленной цели – научить студентов вести беседу.

Таким образом, выработка перечисленных умений позволяет проводить информативные беседы и обеспечивает разносторонние речевые контакты студентов. Чтобы проведение таких бесед на уроке стало привычным, следует совершенствовать умения студентов в диалогической и монологической речи, развивать инициативную речь, добиваться большей языковой самостоятельности студентов.

Использованная литература

1. Головин Б.Н. Основы культуры речи. М., 1980
2. Головин Б.Н. Как говорить правильно. М., 1988
3. Леонтьев А.А. Педагогическое общение. М., Знание, 2001
4. Прохоров Ю.Е., Стернин И.А. Русское коммуникативное поведение. М.20011

РЕЗЮМЕ

Беседа - наиболее часто встречающаяся форма общения. Она предоставляет студентам необходимый лексический материал. Беседа способствует формированию коммуникативных навыков, учит быстро и логично реагировать на вопросы и давать развернутые ответы. Это позволяет дополнять теоретические знания практическими умениями и максимально использовать языковые знания в реальном общении.

Ключевые слова: коммуникативная цель, функциональная речь, информативная беседа, речевое задание, форма общения

XÜLASƏ

Söhbət ünsiyyət vasitələrindən biridir və məzmunundan asılı olaraq tələbələrə lazımı leksik materialı toplamağa kömək edir. O, kommunikativ vərdişlərin formalaşmasına, verilən suallara tez, məntiqli və ətraflı cavab verməyə imkan verir. Söhbət nəzəri bilikləri praktiki bacarıqlarla tamamlamaq və dil biliklərini real həyatda işlətməyə imkan yaradır.

Açar sözlər: kommunikativ məqsəd, funksional nitq, informative söhbət, nitq tapşırığı, ünsiyyət formaları

ЯЗЫК ПЕРИОДИЧЕСКОЙ ПЕЧАТИ В ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКОМ АСПЕКТЕ

В последние десятилетия под влиянием интенсивных процессов глобализации активно создается новая технология, способная удовлетворить потребности людей в получении необходимой информации. В этих условиях более мобильными становятся и средства массовой информации, в том числе и периодическая печать. Дело в том, что люди всегда испытывают огромное желание узнать, какие события происходят в разных уголках земного шара и даже в космическом пространстве. Известно, что часть этой информации в своеобразной форме передаётся органами периодической печати, а именно посредством газет. На протяжении многих веков формировался газетный стиль как разновидность публицистического стиля, тесно связанного с информацией из области общественно-политической деятельности. Что касается назначения периодической печати, то следует отметить, что её общим экстралингвистическим признаком является выполнение двух функций в единстве: функции убеждения и функции информационно-содержательной. Стремление в кратчайший срок сообщить о свежих новостях не может не найти отражения и в характере коммуникативных задач, и в речевом их воплощении. Однако эта исторически изначальная функция газеты постепенно оттесняется другой – агитационно-пропагандистской – или иначе – воздействующей.

В наше время, когда массовый читатель обладает высоким уровнем образования и культуры, сами средства и характер выразительности оказываются иными, чем несколько десятков лет назад. В том и состоит стилистическое мастерство пишущего, чтобы, исходя из требований конкретной коммуникации, выбрать наилучшие в данном контексте языковые средства воздействия на читателя. Это значит, что говорящий (пишущий) прибегает к этому стилю тогда, когда он имеет целью, с одной стороны, передать какую-то информацию, причем передать возможно более быстро и доходчиво, а с другой, – вызвать у адресата (массового читателя или слушателя) определённое отношение к сообщаемому. Поэтому автор не просто передаёт факты, но и в явной форме выражает к ним своё отношение, стремясь убедить адресата в своей правоте. Отсюда общее свойство газетно-публицистического стиля – его яркая эмоциональная окрашенность, не характерная ни для научного, ни для официально-делового стиля (4, с. 150-151).

Обслуживая повседневные потребности массовой коммуникации, газетный материал раньше других источников отражает в себе перемены в языковых вкусах современников, изменения в социальной, политической, экономической, научно-технической сферах жизни. «Только изменяясь и прогрессируя, язык в состоянии обслуживать постепенно возрастающие потребности общества в новых номинациях, выполнять свои общественные функции» (9, с. 358). Поэтому «без материалов, извлечённых из газет, сейчас становится всё более невозможным изучение языка в целом, определение его общих норм и актуальных стилистических разветвлений» (3, с. 267).

Анализируя язык СМИ, в том числе и периодической печати, следует иметь в виду, что он является составной частью «вечно юного и вечно подвижного языка» (В. Гумбольдт). Важно также помнить, что газетный материал оформляется с участием многих лиц, а именно журналистов-профессионалов, обычных людей, представителей многих профессий и социальных прослоек. Именно в силу этого обстоятельства язык газет может быть представлен как коллективный язык современников. В то же время каждая статья и любой газетный материал в известной степени отражает лексико-стилистическое своеобразие авторской речи. И это вполне закономерно, так как «за каждым текстом стоит языковая личность, владеющая системой языка» (2, с. 27). В этом можно убедиться, ознакомившись с

разнообразием материалов на газетной полосе, которое обусловлено тем, что «в разные эпохи интеллектуально-духовной деятельности людей на первый план выдвигаются различные базисные категории, в значительной мере определяющие стиль мышления своего времени» (7, с. 3).

Анализ многочисленных газетных статей и их заголовков позволяет убедиться в том, что в этой сфере слова как наименования явлений окружающей действительности имеют возможность реализовать свои различные значения и оттенки значения. При этом, по словам В.В.Виноградова, «в одном и том же значении обобщается и объединяется общественное понимание разных предметов или явлений, действий, качеств» (1, с. 163). В то же время мы становимся свидетелями того, что наряду с узуальным значением некоторые слова обнаруживают и частные смысловые оттенки.

Аналогичное явление встречается также в структурных моделях газетных заголовков. В связи с этим среди них можно выделить несколько типов:

1. Однословные заголовки: Парадокс // Касп. 15.02.2020, с. 14; Примитив // Касп. 22.02.2020, с. 15; Досуг // Касп. 15.02.2020, с. 15.

2. Заголовки с лексическими повторами: Уходя уходи // Касп. 20.08.2019, с. 5; В нужный момент, в нужном месте // Касп. 15.02.2020, с. 13; Раскрытое общество в раскрытом зеркале // Комс.пр., 22.04.1993, с. 4; Год тревог, год надежд // Лит. газ., 28.12.1988; Мифы поэзии и поэзия мифов // Лит. газ., 21.12.1988, с. 5.

3. Заголовки, созданные по модели различных типов словосочетаний:

1) с главным субстантивным компонентом: Электронный учебник // Касп. 18.02.2020, с. 11; Мюнхенское разоблачение // Касп. 18.02.2020, с. 4; В политической ловушке // Касп. 15.02.2020, с. 6; Обратная связь // Азерб. Известия, 19.11.2015, с. 3.

2) с двумя субстативными компонентами: Прорицатели от политики // Касп. 15.02.2020, с. 4; Триумф стратегии // Касп. 13.12.2019, с. 9; Знак качества // Касп. 13.12.2019, с. 11; Возвращение традиций // Касп. 22.02.2020, с. 1; Справедливость к Ходжалы // Касп. 18.02.2020, с. 3; За помощью в редакцию // Касп. 20.08.2019, с. 6; Человек с ножницами // Изв. 03.09.1999, с. 7.

3) с тремя компонентами: Миссия народного писателя // Касп. 15.02.2020, с. 8-9; Год Азербайджана в Италии // Касп. 22.02.2020, с. 1, 3; Человек высокой простоты // Касп. 07.09.2019, с. 13-15.

4. соотносительные с различными типами простых предложений:

1) с простыми повествовательными предложениями: Небоскрёб очистит небо // Касп. 22.02.2020, с. 16; В Риме состоялся азербайджано-итальянский бизнес-форум // Бак.раб. 22.02.2020, с. 3; Он четверть века провожал в космос корабли // Вышка, 14.02.2003, с. 5; Они были патриотами своей отчизны // Вышка, 29.09.2006, с. 9; Она с любовью писала историю Баку // Вышка, 03.02.2006, с. 1.

2) с простыми вопросительными предложениями: Как это было? Чем ответит Ереван Мюнхену? // Касп. 20.02.2020, с. 4; Нужно ли России Министерство науки? // Незав.газ., 24.02.2000, с. 3; Как организовать досуг молодёжи? // Вышка, 25.07.2003, с. 15; Телевидение – благо или беда? // Вышка, 14.02.2003.

3) с простыми побудительными предложениями: Ищите золотую середину // Касп. 12.09.2019, с. 8-9; Зри в корень // Касп. 29.08.2019, с. 4; Ждите ответа // Изв., 23.03.1989, с.6; Забудьте слово «рейтинг» // Ежедн.нов., 12.11.1999, с. 27.

4) с простыми предложениями, осложнёнными причастными оборотами: В кабинете Министров состоялось совещание, посвященное регулированию трудовых отношений // Бак.рабоч., 18.01.2020, с. 1; Орнаменты, знакомые с детства // Касп. 29.02.2020, с. 13; Нуру паша – победоносный командующий, покоривший сердце азербайджанского народа // Бак.рабоч., 17.09.2019, с. 10; Человек, отыскавший воду // Азерб. Известия, 18.07.2019, с. 3.

5. Заголовки, построенные по модели сложных предложений:

1) сложносочиненных: Мэр протягивает руку, а моссовет не замечает // Изв., 13.10.1992, с. 2; Киев добился победы, но зрители откровенно скучали // Спорт-экспресс, 24.01.2000, с. 3.

- 2) сложноподчинённых: Лучше ужасный конец, чем ужас без конца // Неделя, 23.06.2000, с. 17; Здесь всё восстановлено так, как было при его жизни // Азерб. Известия, 19.11.2015, с. 3; Слово, которое создаёт человека // Касп. 22.02.2020, с. 8-9; Кто не рискует, тот не зарабатывает // Зеркало, 18.03.2000, с.9.
6. В качестве заголовка встречаются также деепричастные обороты:
Заметно опередив конкурентов // Каспий, 18.02.2020, с. 15; Пропагандируя патриотизм // Касп., 20.02.2020, с. 3; Интенфицируя переговоры // Касп., 20.02.2020, с. 2; Поощряя молодёжное движение // Касп., 28.02.2020, с. 3.
7. Заголовки с однородными членами:
День скорби, гнева и гордости // Бак.рабоч., 18.01.2020, с. 4; Феномен человека, учёного, личности // Касп., 20.08.2019, с. 6-7; Баку и немцы // Вышка, 10.05.2006, с. 9; Мехрибан Алиева о семье, ценностях, о счастье // Бак.рабоч., 27.08.2019, с. 4.
8. Заголовки с прямой речью:
Мехрибан Алиева, первый вице-президент Азербайджана: «Отношения Москвы и Баку носят образцовый характер» // Азерб. Известия, 26.11.2019, с.1-2; Владимир Путин о России: «Мы – номер один» // Бак.рабоч., 27.12.2019, с. 9; Хошбахт Юсифзаде: «Контракт века» был создан на моих глазах // Бак. рабоч., 19.09.2019, с. 3.
9. Заголовки с аббревиатурами:
В ФАО наступающий год посвящают защите растений // Бак.рабоч., 27.12.2019, с. 8; Тонкости ОМС // Касп., 22.02.2010, с. 13; ФВА подвела итоги // Бак.рабоч., 27.12.2019, с. 7.
10. Заголовки с антонимами, омонимами и каламбурами:
Купить можно, носить нельзя // Азерб. Известия, 26.11.2019, с. 3; Был советским, станет светским // Комс.пр., 29.03.1993; Нет отдачи от дачи // Комс.пр., 03.06.1993, с. 6; Почему в Тамбове есть что есть // Известия, 16.04.1982, с. 2; Не в гостях, а дома // Касп., 28.02.2020, с. 15.
11. Заголовки с устойчивыми сочетаниями и фразеологизмами:
Золотой орешек // Касп., 20.02.2020, с. 10; Быть или не быть войне // Касп., 25.02.2020, с. 5-6; Игра на нервах // Известия, 13.11.1992; Всё возвращается на круги своя // Известия, 08.07.1991, с. 5; С больной головы на здоровую // Касп., 01.02.2020, с. 1; А судьи кто? // Касп., 01.02.2020, с. 3.
12. Заголовки, содержащие слова с переносным значением:
Энергетический мост региона // Азерб. Известия, 26.11.2019, с. 1; «Лёгкие планеты» - под угрозой // Азерб. Известия, 26.11.2019, с. 2; Белоснежная улыбка // Касп., 05.03.2020, с. 11.
- Итак, из приведенного перечня различных типов заголовков газетной статьи видно, что они являются важным атрибутом периодической печати и средством сжатой передачи сообщения на газетной полосе. Формулировка газетного заголовка оказывается весьма сложным явлением из-за неоднородности задач публицистического стиля и особенностей экстралингвистической основы в целом.

Использованная литература

1. Виноградов В.В. Основные типы лексических значений слова // Избранные труды. Лексикология и лексикография. М.: Наука, 1977, с. 163.
2. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. М.: Наука, 1987, с. 264
3. Костомаров В.Г. . Русский язык на газетной полосе. М.: Изд-во МГУ, 1971.
4. Крылова О.А. Основы функциональной стилистики русского языка. М.: Русский язык, 1979, 224 с.
5. Мамедова Т.М. Газетно-публицистический стиль современного русского литературного языка: лексико-фразеологические особенности. Баку, 2004, 51 с.
6. Петрова Л.Д. Заголовок передовой газетной статьи как структурная единица и элемент строения текста // Язык и массовая коммуникация. Социоллингвистическое исследование. М., 1984, с. 178-184.

7. Постовалова В.И. Язык как деятельность. Опыт интерпретации концепции В.Гумбольдта. М.: Наука, 1982.
8. Солганик Г.Я. Лексика современной газеты // Язык и стиль массовой информации и пропаганды. М., 1980.
9. Тихонов А.Н. Синхрония и диахрония в словообразовании // Актуальные проблемы русского словообразования. Вып. 1. Самарканд, 1972.

РЕЗЮМЕ

Заголовки газетных статей являются их важным атрибутом. Они отличаются большим структурно-содержательным разнообразием. Это обусловлено неоднородностью передаваемой информации. Формально они соотносятся со словами, словосочетаниями и предложениями. Заголовки газетных статей служат выполнению главных функций периодической печати – агитационно-пропагандистской и информационной. Обе функции направлены на решение важных общественно-политических задач.

Ключевые слова: язык периодической печати, заголовок газетной статьи, лингвокультурологический аспект, средства массовой информации.

DÖVRI MƏTBUATIN DİLİ LİNGVOKULTUROLOJİ ASPEKTDƏ Xülasə

Qəzet məqalələrinin sərlövhələri onların vacib atributudur. Onlar öz struktur və mənalari ilə fərqlənir. Bu da ifadə olunan informasiyanın xüsusiyyətləri ilə şərtlənir. Şərlövhələr quruluşca söz, söz birləşmələri və cümlələrə bənzəyir. Qəzet məqalələrinin sərlövhələri dövrü mətbuatın əsas funksiyası olan informasiya və təbliğ-təşviqat funksiyalarının reallaşdırmasına xidmət edir. Bu funksiyaların hər ikisi vacib ictimai-siyasi vəzifələrin həllinə yönəldilir.

Açar sözlər: dövrü mətbuatın dili, qəzet məqaləsinin sərlövhəsi, lingvokulturoloji aspekt, kütləvi informasiya vasitələri.

НАИЛЯ МИР-БАБАЕВА
Старший преподаватель БГУ

ИЗ НАБЛЮДЕНИЙ НАД СМЫСЛОВЫМ СОДЕРЖАНИЕМ И СОЧЕТАЕМОСТЬЮ СЛОВ

В настоящее время в лингвистических исследованиях большое внимание уделяется изучению смысловой структуры и сочетаемости слов. При этом данная проблема чаще всего рассматривается на фоне общеязыковых системных отношений. Благодаря такому подходу исследователям удалось выявить ряд важных в сфере лексико-семантической и сочетаемостной характеристики отдельных разрядов лексики. В то же время многие учёные признаются в том, что лексико-семантические явления отличаются чрезвычайной сложностью и многоаспектностью. Это обстоятельство усугубляется и тем, что в языке каждое слово сохраняет свою индивидуальность, качественную определённую, которая отличает его от других слов в сложной и многогранной системе языковых отношений. Поэтому детальное исследование отдельных лексических единиц способствует правильному пониманию системных отношений между ними, особенно семантических отношений лексем, так как семантическая структура слова обусловлена, как подчёркивал В.В.Виноградов, в известной мере лексико-семантической системой языка: слово «как единая система внутренне связанных значений понимается лишь в контексте всей системы данного языка. Внутреннее единство слова обеспечивается не только единством его фонетического и грамматического состава, но и семантическим единством системы его значений, которое, в

свою очередь, определяется закономерностями семантической системы языка в целом» (3, с.17).

К тому же «в функциональном отношении слово занимает промежуточную позицию, что связано с его двойственной природой. С одной стороны, оно разлагается на фонематические единицы низшего уровня, с другой – входит как значащая единица вместе с другими значащими единицами в единицу высшего уровня» (2, с. 133). Эта единица высшего уровня – предложение.

Важно обратить внимание на то, что в потоке речи происходят существенные изменения в содержательной стороне слова. Оно «не обязательно выступает в предложении в том же самом смысле, который оно имеет как самостоятельная единица» (2, с. 133). Это имеет прямое отношение к так называемым образным словам, которые, как правило, вызывают наглядные представления о внеязыковых явлениях действительности. Образные слова играют большую роль в художественном тексте, но встречаются и в научном тексте, и в публицистических произведениях, и в специальных текстах. Ср.: магнитное *поле*, *шагающий* экскаватор, звуковые *волны*, *окно* в космос, *фундамент* успеха и т.д.

Действительно, нет веских оснований сомневаться в том, что значение слова обусловлено очень многими факторами и зависит не только от соответствующего понятия, общекатегориального значения, от контекстов употребления, но и от конкретных связей с другими словами.

Определяя значение знаменательного слова, исследователи отмечают: «Общеизвестно, что слово является не только названием предмета или предметов, но и выражением значения, а иногда и целой системы значений. В одном и том же значении обобщается и объединяется общественное понимание разных предметов или явлений, действий, качеств ... Обозначая явление, предмет, слово вместе с тем передает его связи и отношения в динамическом целом, в исторической действительности. Оно отражает понимание «кусочка действительности» и его отношений к другим элементам той же действительности, как они осознавались или осознаются обществом, народом в известную эпоху ...» (3, с. 163).

Более того, изучая смысловое содержание различных разрядов лексических единиц исследователи выделяют в семантике производного слова так называемые явные и скрытые значения (6, с. 3). К примеру, слово «*уголь*» имеет определенное объективное значение. Это чёрный предмет древесного происхождения, результат обжига деревьев, имеющий определённый химический состав, в основе которого лежит элемент углерод (с). Однако смысл слова «*уголь*» может быть совершенно различным для разных людей и в разных ситуациях. Для хозяйки слово *уголь* обозначает то, чем разжигают самовар или что нужно, чтобы растопить печь. Для учёного уголь – предмет изучения, и он выделяет интересующую его сторону этого значения слова – строение угля, его свойства. Для художника – это инструмент, которым можно сделать эскиз, предварительный набросок картины. А для девушки, которая испачкала белое платье углем, слово *уголь* имеет неприятный смысл (1, с. 7-8).

Следовательно, одно и то же слово имеет значение, которое объективно сложилось в истории и которое потенциально сохраняется у разных людей, отражая вещи с различной полнотой и глубиной. Однако наряду со значением каждое слово имеет смысл, который связан с данной ситуацией.

Комментируя смысловой потенциал лексических единиц В.И.Шляхов пишет, что «слова обладают как собственно лексическим значением, так и определённым смыслом в конкретном речевом событии, что даёт возможность собеседникам обдумать и понять их. Не все скрытые смыслы легкодоступны для понимания. Почти во всех текстах содержится информация, не выраженная словесно, т.е. метасмысл» (8, с. 27). Фактически в понятие метасмысл учёный вкладывает так называемую экстралингвистическую информацию, помогающую осмыслить словесные тексты, содержащие метафорические сочетания типа *медвежья услуга*, *друзей водой не разольёшь*, *сыпать соль на раны*, *светлая голова*,

ветренный человек, в составе которых метафоры позволяют судить о своеобразии русского языка и русского мышления.

Своеобразие русского языка и его лексико-семантической системы проявляется также в различных смысловых связях лексических единиц, в особенностях их группировок, в характере взаимодействия друг с другом, а также в условиях и формах лексико-семантического варьирования. Изучение этих явлений дает возможность показать семантические особенности слов и их отношения с другими лексическими единицами в системе словарного состава русского языка.

Методика выявления семантических особенностей базируется на установлении взаимоотношений лексико-семантических вариантов отдельных слов, на анализе синонимических и антонимических, а также парадигматических и синтагматических отношений слов в лексико-семантической системе русского языка. Думается, что изложенные принципы и методика анализа семантических особенностей слов могут быть использованы в учебном процессе.

В настоящей работе рассматривается проблема соответствия смыслового потенциала слова и его лексической сочетаемости. Предварительные наблюдения показывают, что диапазон лексической сочетаемости любого слова – это объективный показатель его смыслового потенциала. Иными словами, характер лексического окружения любого слова предопределяется особенностями его смыслового содержания, степенью сложности его семантической структуры. Так, например, у слова *ветер* можно выделить многоаспектное и многословное лексическое окружение, выявляемое на основе логико-семантической сочетаемости данного слова. Изучение многочисленных конструкций со словом *ветер* показывает, что по линии разных оттенков значений у данного слова образуются своеобразные позиционно закреплённые лексические окружения. Специфика каждого такого окружения предопределяется тем, с какой стороны оно характеризует обозначаемое явление или какой признак этого явления оно выражает. Так, например, у слова *ветер* в широком контексте может иметь сочетаемость с адъективной лексикой (сильный, холодный, слабый, северный - ветер) с субстантивной лексикой (направление, сила, порыв, скорость, усиление, сопротивление, энергия - *ветра*), с глагольной лексикой (бояться, опасаться *ветра*, укрыться от *ветра*, идти против *ветра*, бороться с *ветром* и т.д.)

При детальном изучении сочетаемостных возможностей слова *ветер* можно установить потенциальный набор слов в каждом из конкретных лексических окружений. По нашим наблюдениям, лексический состав приведённых окружений не одинаков. В количественном отношении доминирует группа признаков слов, т.е. адъективная лексика.

Опираясь на данные «Словаря эпитетов русского литературного языка», в словарной статье слова *ветер* можно выделить четыре группы эпитетов (признаковых слов), которые обозначают различные аспекты качественной характеристики такого природного явления, как ветер.

В соответствии с принципами лингводидактического подхода к языковым явлениям, следует дифференцировать рассматриваемые прилагательные с точки зрения частотности их употребления и коммуникативной ценности. Исходя из этого в первой группе эпитетов-определений к слову ветер, следует выдвинуть на первый план слова, содержащие информацию «о силе, быстроте, плотности, звучаний» (всего - 69): *бешеный, бурный, быстрый, вольный, звонкий, лёгкий, мощный, резвый, свирепый, свистящий, сильный, тихий, тиховойный, ураганный, хлёсткий, шквальный*. Приведем несколько примеров употребления данных слов в языке художественной литературы: Визжит ветер, мечется, как *бешеный* (Тургенев. Голуби); Похолоданье, ветер *бурный* (Инбер. Весна); Ветры *вольные* ... бушевали по степям (Лажечников. Последний ...); И вдруг, как ветер *тиховейный* ... (Полежаев. Черкес. роман); *Хлёсткий* ветер ... Катит яблоки (Есенин. Ночь в поле); Гуляют *шалые* ветра (Казакова. По этим просекам).

Вторая группа определений к слову *ветер* состоит из эпитетов, передающих информацию «о температуре, степени влажности» ветра. Ср.: *влажный, горячий, жаркий,*

жгучий, знойный, ледяной, мокрый, освежающий, пронзительный, пронизывающий, прохладный, свежий, сухой, тёплый, холодный (всего - 34). Обратимся к примерам употребления данных слов в языке художественной литературы: После *жарких, сухих* ветров ... (Гайдар. Даль); Январский ветер *ледяной* (Брюсов. Зерно); По улице *мокрый* и *студёный* ветер (А.Толстой. Сёстры); *Свежий* ветер чуть-чуть навевал с Днепра (Гоголь. Страшная месть); Дул *холодный, колкий* ветер (Федин. Города и годы).

Третья группа адъективной лексики, относящейся к лексическому окружению слова *ветер*, включает прилагательные, связанные с выражением понятия о впечатлении, психологическом восприятии, о физическом воздействии: *ароматный, благоуханный, душистый, жёсткий, злобный, ласковый, лютый, нежный, приятный, сердитый, суровый, угрюмый* и т.д. (всего 46). В качестве иллюстративного материала могут служить следующие примеры: Ветер *благоуханный* (Есенин. Воздух ...); *Душный* ветер ... (Паустовский. Аннушка); Они идут сквозь ветер, *злой* и *жесткий* (Дудин. Дорога гвардии); *Ласковый* ветер с моря (М.Горький. Мальва); *Пахучий тёплый* ветер (Д.Бедный).

Наконец, последний блок признаков слов состоит из редких эпитетов типа: *кудрявый, лохматый, лучистый, сонный, сумрочный, язвительный* (всего - 25). Приведём несколько примеров применения данных слов в художественных произведениях: Весенний ветер, *ароматный, кудрявый* (Вс.Иванов. Встреча ...); На крыльях *лохматого* ветра (В.Соколов. Осенью); *Сонный* ветер гладит траву (Исаковский. Осень).

Итак, зависимость смыслового потенциала любого слова от его лексического окружения служит подтверждением некоторых общих положений, которые касаются вопросов взаимосвязи между словом и контекстом. Более того, анализ смысловой стороны языковых единиц показывают, что в них реализуется связь явлений внеязыковой реальности. Образные слова воплощают в сжатом виде индивидуальный смысл, который становится понятным из контекста. У каждого слова индивидуальный смысловой потенциал реализуется в конкретных типах лексических окружений, которые должны быть усвоены на занятиях РКИ.

Использованная литература

1. Аникина А.Б. Образное слово в тексте. М.: Изд-во Моск.ун-та, 1985, 75 с.
2. Бенвенист Э. Общая лингвистика. М., 1974.
3. Виноградов В.В. Русский язык (грамматическое учение о слове) М.: Высш. школа, 1972, с. 614 с.
4. Горбачевич К.С. Словарь эпитетов русского литературного языка. Л.: Наука, 1976, с. 567.
5. Колшанский Г.В. Контекстная семантика. М.: Наука, 1980, с. 149.
6. Кудрявцева В.А. Соотношение явных и скрытых значений в семантике производного слова. Алма-Ата. Гылым, 1991, 152 с.
7. Словарь сочетаемости слов русского языка. Под ред. П.Н.Денисова, В.В. Морковкина. Изд-во 2-е. М.: Рус.яз., 1983, 686 с.
8. Шляхов В.И. Лингвистика глубинных структур языка и методика РКИ // Русский язык за рубежом, № 6, 2017, с. 26-33.
9. Шмелёв Д.Н. Проблемы семантического анализа лексики. М.: Наука, 1973, 280 с.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается проблема соотносительности смыслового содержания слов с их лексической сочетаемостью. Отмечается, что смысловое содержание многих слов в русском языке отличается сложностью, что отражается в их лексическом окружении. Это влияет и на сочетаемость данных слов. В качестве конкретного примера анализируется состав и характер эпитетов к слову *ветер*, обладающего рядом оттенков значения.

Ключевые слова: смысловой потенциал, сочетаемость, лексическое окружение, образное слово, эпитеты к слову *ветер*.

SÖZLƏRİN MƏNA TUTUMU VƏ BİRLƏŞMƏ QABİLİYYƏTİ ARASINDA OLAN NİSBƏTİN ÜZƏRİNDƏ APARILAN MÜŞAHİDƏLƏRDƏN

Xülasə

Məqalədə sözlərin məna və birləşmə qabiliyyəti arasında olan nisbətə dair problem araşdırılır. Qeyd olunur ki, rus dilində çox saylı sözlərin məna tutumu mürəkkəbliyi ilə fərqlənir. Bu da həmin sözlərin birləşmə qabiliyyətinə təsir göstərir. Konkret misal kimi bir sıra məna çalarlarına malik olan *ветер* sözünə dair epitetlərin tərkibi və xarakteri təhlil edilir.

Açar sözlər: *məna potensialı, birləşmə, leksik əhatə, məcazi məna, külək sözünün epitetləri*

НАТАВАН АЗИЗ ГЫЗЫ АСАДОВА

Старший преподаватель БГУ

ТРЕНИРОВОЧНЫЕ МЕТОДЫ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА

Методы речевой тренировки служат для выработки умений и навыков речи на данном языке. Отношение к этим умениям и навыкам является основой для выделения имитационного (подражательного), оперативного и продуктивно – творческого методов, применяемых в речевой практике.

В отличие от произвольных и целенаправленных умений, навыки предполагают непроизвольные действия, которые обычно не осознаются. Метод речевой имитации направлен на формирование и отработку автоматизированных речевых навыков. При имитации обучаемый старается точно воспроизвести в устной речи или на письме то, что он только что услышал или увидел. К соответствующим подражательным приёмам относится повторение чего – либо за учителем или за записью, переписывание текста без каких – либо операций над единицами языка, без решения языковых или речевых задач.

Оперативным методом, напротив, выполняются упражнения, в которых какие – либо речевые действия обучаемых связаны с решением тех или иных задач, с какими – либо операциями над единицами языка. В таких упражнениях требуется что – либо подчеркнуть, выделить, вставить, дополнить, изменить, исключить и т. д. Основное назначение оперативного метода – формирование частноречевых² умений и через них соответствующих навыков. По существу, собственно оперативным методом выполняются сами задания, а остальная часть текста нередко просто имитируется. Приёмами, соответствующими оперативному методу, являются инструктирование со стороны учителя и выполнение аналитических или конструктивных заданий со стороны учащихся.

Продуктивно – творческий метод направлен на осознание и самостоятельное образование единиц общения (предложений), а также целых сообщений и связных текстов. Назначение коммуникативного метода – формирование умения, осознавать связную речь и выражать в связной форме свои мысли. И все речевые навыки в этих случаях формируются через посредство этого умения.

В рамках продуктивно – творческого метода находятся такие виды работ, как конструирование предложений, пересказы, изложения, сочинения, рецензии, самостоятельное составление и продуцирование диалогов и т. д. Этому методу соответствуют приёмы проведения и выполнения работ творческого характера.

²Частноречевым является умение распознать и сознательно употреблять какой-либо элемент речевого высказывания (единицу языка, форму, конструкцию).

Метод речевой имитации находит довольно широкое применение на уроках русского языка в национальной школе.

Подражательные (имитационные) действия сравнительно мало связаны с сознательной деятельностью обучаемого. Участие сознания при имитации чужой речи обычно ограничивается пониманием установки на подражание. Этим определяются достоинства и недостатки данного метода.

Достоинством имитационного метода является относительная лёгкость, доступность и простота подражательных действий. Они, как правило, нетрудны даже для детей дошкольного возраста. Чем меньше возраст и чем ниже уровень его речи на данном языке, тем труднее ему сознательно усваивать и применять в речи те или иные языковые обобщения.

Поэтому удельный вес метода имитации в начальной школе больше, чем в восьмилетней, а при обучении второму языку больше, чем при изучении родного.

Есть у имитационного метода и существенные минусы. Мало связанная с работой мышления, простая имитация не обеспечивает прочности приобретенных навыков. Опыт многих учителей русского языка в национальной школе показал, что, хотя ученик может легко повторить что – либо правильно за учителем, через несколько минут в его речи может быть допущена ошибка в употреблении этих же звуков, форм или конструкций. Поэтому для формирования прочных навыков и умений подражательных действий во многих случаях недостаточно. Они предваряются или ещё чаще подкрепляются другими упражнениями, основанными на осознанности и произвольности речевых действий. Только в отдельных случаях имитационные действия сохраняют независимый и самостоятельный характер. В каких же случаях особенно необходим метод речевой имитации? Прежде всего, при введении в речь чего – либо без посредства правил и конструкций.

Особенно много таких явлений в области произношения. Так, информации о том, что одни согласные в русском языке являются твёрдыми, а другие мягкими, явно недостаточно. Самое полезное в таких случаях – послушать, как произносит учитель эти согласные в слогах, словах и фразах, и воспроизвести услышанное.

Звуковая имитация приходит на помощь и тогда, когда проявляется неумение обучаемого применять ту или иную орфоэпическую инструкцию. Например, учитель напоминает правило редукции послеударных гласных, а ученик, понимая правило, тем не менее произносит гласный полного образования. Тогда учитель сам несколько раз воспроизводит слова со звуками в данной произносительной позиции, а обучающийся имитирует произношение образца.

Очень полезен приём звуковой имитации в работе над интонационной выразительностью русской речи. В этом случае полезно показать учащимся практически, на конкретных примерах, как нужно повышать и понижать голос, где делать логическое ударение, где выдерживать паузу и т. д. Совершенно иное отношение должно быть к имитации письменной речи в форме механического переписывания предложений и связных текстов. В современной методике давно уже установлено, что механическое списывание может иметь какой – то смысл только на первых этапах обучения русскому языку в начальной школе. В классах среднего звена (в том числе и в национальной школе) этот приём, как правило, ведёт к непроизводительным затратам учебного времени и на уроках, и вне уроков.

К имитационному методу примыкает приём послогового проговаривания слова в соответствии с его написанием: го – ло - ва, си – не – ва – тый. Применительно к обучению орфографии этот приём рекомендовали и пропагандировали некоторые методисты 50 – 60 – х годов (Н. Н. Китаев, Г. П. Фирсов). Но даже в условиях изучения русского языка как родного этот приём имеет очень ограниченное применение. Он не эффективен, например, по отношению к большинству удвоенных согласных: пресс, хоккей, процесс. А в условиях национальной школы такое орфографическое проговаривание опасно потому, что оно может

закрепить неправильное произношение звуков. Использовать этот приём можно лишь в том случае, когда написание и произношение гласных совпадают: колос, книга и др.

Свою определенную специфику имеет оперативный метод.

Оперативные действия учащихся выражаются в сознательном определении, выборе, группировке или употреблении каких – либо слов, форм, оборотов, словосочетаний и других единиц, входящих в состав предложения. Совершая оперативные действия по заданию учителя или учебного пособия, учащийся выполняет определенное упражнение. Общепринятая форма упражнений наилучшим образом соответствует оперативному методу речевой тренировки.

В методике обучения языкам распространены различные классификации упражнений. Широко известно разделение упражнений на лексические, фонетические, грамматические, орфографические в зависимости от тех умений, которые формируются при их выполнении и которые, в свою очередь, зависят от содержания языкового материала.

В методике преподавания иностранных языков принято выделять также подготовительные (языковые, предречевые, некоммунитивные) и речевые (коммуникативные) упражнения. В соответствии с этой классификацией находится последовательность речевых действий. Получается, что собственно речевым упражнениям должны обязательно предшествовать упражнения на отработку частноречевых умений. Но на самом деле эта последовательность совсем не обязательна.

Более последовательным и практически целесообразным следует считать известное деление упражнений на аналитические и конструктивные.

При аналитическом задании учащийся должен что – либо пронаблюдать, выявить, классифицировать, выбрать, подчеркнуть, выписать и т. д. Основной текст упражнения, при этом не изменяется.

Конструктивные упражнения, напротив, предполагают, что учащимся нужно в тексте что – то изменить, вставить, перестроить, образовать. Задания аналитического типа даются в основном для закрепления знаний, полученных на уроках русского языка. Аналитические действия, оказывают прямое влияние на умения и навыки пассивной речевой деятельности (восприятие речи) и косвенное – на умения активной речи (говорение и письмо).

В условиях обучения второму, русскому, языку получаемая информация, как правило, имеет определенную речевую направленность, а формирование и развитие активной речи здесь ещё более значимо и необходимо, чем на уроках родного языка. Поэтому аналитические задания на уроках русского языка в национальной школе имеют несколько меньший удельный вес, а конструктивные – больший, чем при изучении русского языка как родного.

В условиях национальной школы (V – XI классы) аналитические упражнения полезны в следующих случаях:

1. При закреплении языковых знаний, имеющих особо важное значение для формирования речевых умений и навыков. Например, даются задания определить род имени существительного, распределить существительные по родам, выписать существительные по родам, выписать существительные какого – либо рода для последующего согласования в роде с ними прилагательных и других определений.

2. При обобщении и повторении каких – то знаний о языке. В этом отношении важен, так называемый языковой разбор (фонетический, лексический, грамматический), который имеет более широкое применение на уроках родного языка. Конструктивные упражнения, как уже говорилось, направлены непосредственно на формирование частью – речевых умений и навыков активной речи. По своему характеру конструктивные задания на различные вставки, включения, исключения меньше, чем аналитические, связаны с изучением определенной темы. Так, вставка слов может производиться в связи со словарной работой, с изучением частей речи, с различными синтаксическими темами (обращения, вводные слова и др.).

К упражнениям конструктивного типа относится большинство разновидностей тренировочных упражнений по речевым моделям и образцам. В методике обучения

неродным языкам к таким упражнениям самое различное отношение. Одни методисты (например, сторонники так называемого прямого метода) чрезмерно преувеличивают значимость этого приёма, другие, наоборот, в принципе отрицают его.

Что собой представляет тренировка по речевым моделям и образцам? Это речевое наполнение какой – либо грамматической схемы (работа по моделям) либо замена одного речевого наполнения другим (работа по речевым образцам). В первом случае учащимся предлагается какая – либо грамматическая модель (схема), например такая: именительный падеж существительного мужского рода + глагол прошедшего времени + существительное в предложном падеже со значением места действия. Учащиеся должны наполнить эту схему словами, т. е. образовать по ней предложение.³ Во втором случае даётся образец предложения, например: Мы вышли из леса. В нем нужно полностью или частично заменить все слова или какую – нибудь одну словоформу. Например:

1) при полной замене: Ребята вышли из клуба. Колхозники выехали из села. Девочка выбежала из дома;

2) при частичной замене: Мы вышли из сада (из комнаты, из дома, из театра и т. д.

Повторение однотипных речевых действий, безусловно, содействует формированию соответствующих умений и навыков. Поэтому полезность таких упражнений в принципе не вызывает сомнений. Однако применять их следует лишь при соблюдении определенных условий.

1. Тренировка по речевым моделям и образцам должна происходить на базе сознательного усвоения соответствующих форм и конструкций. Прежде чем производить, в частности, замену обстоятельств типа из леса, ученик должен по меньшей мере осознать, что такие словоформы в родительном падеже употребляются с предлогом из в значении места, изнутри которого направлено действие, и что в этом случае следует ставить вопрос откуда?

2. Все преобразовательные действия должны производиться на основе достаточно употребительных, частотных моделей и форм.

3. При такой тренировке особенно важно соблюдать принцип доступности учебного материала. Тренировка по речевым и образцам по меньшей мере бесполезна, если данные формы и конструкции не соответствуют уровню общего и речевого развития обучаемого.

Решающее значение для овладения русским языком в условиях национальной школы имеет продуктивно – творческий метод.

Речевая коммуникация начинается с образования наименьших единиц речевого общения – предложений. Поэтому образование предложений по речевым моделям и образцам является как бы переходной формой от оперативной к коммуникативной деятельности обучающихся.

Формировать умение устно и письменно изъясняться по – русски можно самыми различными путями и средствами. Самые испытанные и эффективные из них – это подготовка и проведение устных и письменных работ творческого характера: составление отдельных предложений; различные разновидности пересказов, изложений, сочинений; составление речевых диалогов по заданной ситуации или по картине; творческие работы по картине для формирования навыков монологической речи; творческие диктанты; перевод связного текста с родного языка; отзывы и рецензии различного типа и т. д.

Проводить такие работы на уроках русского языка в национальной школе – очень нелёгкое дело. Процесс продуцирования речи, сам по себе сложный и многоаспектный, для нерусских учащихся осложняется интерференцией родного языка, ограниченным числом языковых единиц в долговременной памяти учащихся, недостаточным развитием у учащихся умений и навыков активной речи. Поэтому специфика проведения творческих работ, и в особенности письменных, на уроках русского языка в национальных школах заключается во всесторонней речевой подготовке к этим работам даже в том случае, если они являются

³ Если схемы – модели записываются под диктовку в форме предложений, такое упражнение называется графическим диктантом.

контрольными. Тщательная подготовка самостоятельной связной речи нерусских учащихся в значительной мере стирает грань между их подготовленной и неподготовленной речью.

Какую бы роль ни играла общая подготовка свободной самостоятельной речи, сама по себе она не может гарантировать успеха в проведении данной творческой работы. Необходимы специальные средства, которые активизируют процесс учебного творчества. Среди этих средств выделяются приёмы и задания, совершенствующие содержание творческих работ, активизирующие их языковую форму, воздействующие как на содержание, так и на форму учебного творчества.

К наиболее распространённым средствам, усиливающим содержательность творческой работы, относится формулировка её темы, составление плана, предварительное коллективное конструирование текста, текстовая основа для пересказа или изложения, картинная наглядность, диафильм, описание ситуации диалога, готовое начало продуцируемого текста, инструкции на родном языке, текст для перевода и т. д.

Чтобы по – настоящему активизировать словесное творчества в условиях школы, каждое из этих средств должно отвечать определённым дидактическим и методическим требованиям. Например, темы творческих работ призваны, с одной стороны, соответствовать воспитательным и познавательным целям, а с другой – отвечать уровню знаний, жизненному опыту и возрастным особенностям учащегося. А вопросы планов к изложениям и сочинениям должны определяться содержанием работы, быть соразмерным с её частями и правильными в логическом и языковом отношении.

Активизация языковой (обычно грамматической) формы высказываний методически целесообразна и практически возможна на материале отдельных предложений, миниатюрных текстов или диалогов. В этих случаях даются специальные задания, предполагающие произвольное употребление нужных словоформ или конструкций, например: Образуйте предложение с однородными обстоятельствами места. Опытные учителя, не удовлетворяясь такими однозначными действиями, создают ситуации, которые предполагают непреднамеренное употребление в речи учащихся данных форм или конструкций. Например, учащему предлагают рассказать, как он думает провести свой выходной день. В таком рассказе неизбежно появятся глаголы в форме будущего времени.

Подобные задания активизируют речь учащихся в школе её содержания, и в плане её языковой формы.

Чтобы обеспечить произвольное употребление определённых словоформ и конструкций, некоторые учителя дают дополнительное задание – употребить в творческой работе эти формы или конструкции.

Полезны ли грамматические задания? Допустимы ли они по отношению к таким творческим работам, как изложение и сочинение?

На эти вопросы методисты отвечают по – разному. Одни безоговорочно отстаивают подобные задания, другие так же решительно отвергают, третьи признают с некоторыми оговорками.

В условиях национальной школы, где умения и навыки русской речи часто неустойчивы и несовершенны, такие задания могут послужить дополнительным препятствием для речевого общения на русском языке.

Слабо владеющему языком, и без того нелегко строить высказывания и свободно выражать свои мысли. Задание обязательно употребить определённые формы существительных, прилагательных, глаголов ещё больше усложнит эту задачу.

Лучше всего прямую связь грамматики и словесного творчества осуществлять не одновременно, а до написания сочинения или после а в процессе анализа творческой работы.

При подготовке к сочинениям по возможности использовать приёмы скрытой активизации каких – то явлений языка, в частности грамматики. К таким приёмам относится прежде всего выбор темы и содержания, наталкивающих на невольное употребление нужных словоформ, категорий, оборотов, конструкций. Например, при описании своего режима дня

учащийся неизбежно употребит много числительных; использованию повелительной формы глагола содействуют такие темы, как «Занимайтесь спортом!», «Выполняйте правила дорожного движения» и др.

Помочь применению тех или иных грамматических форм может также и готовое начало сочинения. Например, чтобы учащиеся употребили настоящее время глагола в значении прошедшего, даётся такое начало творческой работы на тему «Навстречу заре», «Прекрасная картина летнего утра! Просыпаешься на рассвете. Захватив с собой удочки, спускаешься к реке...»

Помощь в увязывании грамматики со словесным творчеством может оказать подбор таких опорных вопросов для плана сочинения, которые иногда подсказывают не только содержание, но и форму некоторых высказываний. Так, вопрос почему? Наводит на мысль об использовании сложноподчинённых предложений с придаточными причины, а вопрос – зачем? – с придаточным цели.

Открытые грамматические задания, нежелательные в сочинениях, более допустимы, а иногда даже полезны в изложениях и ситуативных диалогах.

В изложениях эти задания не мешают продуцированию речи, если даются в соответствии с возможностями текста и касаются однотипных и доступных учащимся изменений языковых форм.

Например, в тексте даны глаголы в прошедшем времени, а в изложении их нужно заменить формами настоящего времени. В диалогической речи грамматические задания допустимы потому, что учебные диалоги обычно невелики по размерам и состоят всего из нескольких реплик. Однако и здесь такие задания должны быть усиленными, позволяющими естественно включать в реплики ту или иную словоформу или конструкцию.

Ещё удобнее для учащихся выполнять частные грамматические задания одновременно с продуцированием диалога, а на материале готового образца. На ранних этапах словесного творчества на русском языке учащимся национальной школы учителю иногда приходится быть в этом творчестве их «соавтором».

Чтобы помочь ученикам, слабо владеющим русским языком, составлять небольшие рассказы или сочинения, учитель заранее записывает на доске или проецирует на таблографопроектора лаконичные суждения, представляющие смысловые ориентиры. В процессе работы учащиеся должны распространить их, дополнить, связать с предшествующими суждениями и т. д.

По ходу выполнения задания учитель семантизирует непонятные слова, отвечает на вопросы, подсказывает возможные варианты действий и т. д.

Понятно, что на дальнейших этапах обучения соавторство учителя в творческой работе уменьшается, а самостоятельность учащихся возрастает.

РЕЗЮМЕ

К тренировочным методам, проводимым на уроках русского языка относятся: имитационный (подражательный), оперативный и продуктивно-творческий методы. Метод речевой имитации направлен на формирование и отработку автоматизированных речевых навыков. При имитации обучаемый старается точно воспроизвести в устной речи или на письме то, что он только что услышал или увидел. Оперативным методом, напротив, выполняются упражнения, в которых какие-либо речевые действия обучаемых связаны с решением тех или иных задач, с какими-либо операциями над единицами языка. В таких упражнениях требуется что-либо подчеркнуть, выделить, вставить, дополнить, изменить, исключить и т. д.

Ключевое слово: Метод имитационный (подражательный), оперативный, продуктивно-творческий

АЙТЕН ГАСЫМ гызы **МУРАДОВА**
 Преподаватель кафедры русского языкознания
 Бакинский государственный университет

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКОЕ МИКРОПОЛЕ «ПЕРЛАМУТР» В ВОСТОЧНОСЛАВЯНСКИХ ЯЗЫКАХ

Как известно, драгоценные камни всегда вызывали интерес у людей и привлекало их не только сияние и великолепие самоцветов, но и их ценность. Драгоценные камни известны с глубокой древности и получили они свои названия на основе различных признаков. Древнейшие названия самоцветов происходят из различных языков: арабского (алмаз), китайского (жемчуг), греческого (аметист) и латинского (рубин) и др. Иногда при рассмотрении древнейших названий драгоценных камней невозможно распознать наименование камня, так как на протяжении долгого времени оно видоизменялось и полностью теряло свой смысл.

С древнейших времен драгоценные камни привлекали внимание человечества, различные народы использовали их как талисманы против злых духов, врагов, также наделяли их целебными и магическими свойствами. Драгоценные камни выполняли своеобразные функции при религиозных ритуалах, на них писались заклинания и молитвы. Языческие религиозные тотемы украшались драгоценными камнями, печати на драгоценных камнях заменяли подпись.

В настоящей статье на материале трех родственных языков – русского, украинского и белорусского – рассматривается микрополе «перламутр», включающее: цветолексику и метафоризацию.

Как известно, перламутр – это «твёрдый внутренний слой раковин некоторых моллюсков ценное вещество с переливчатой радужной окраской» [4;5]. Этимологически слово заимствовано из немецкого языка *perlemutter* (путем сложения *perle* «жемчуг» + *mutte* «мать» т.е. «мать жемчуга») путем калькирования из латинского *materperlarum*.

Прилагательное *перламутровый* было заимствовано восточнославянскими языками к концу XIX века и было зафиксировано лишь в относительном значении. Однако не все восточнославянские языки имеют полный набор его значений и форм. Так, в русском и украинском языках цветовая семантика прилагательного *перламутровый* сформировалась относительно недавно к началу XX века и очень быстро обрела достаточно высокую употребительность. Тем не менее в белорусском языке прилагательное *перламутровый* не обозначает цветовую семантику, а фиксируется в относительном значении.

Цвет перламутра одним словом определить невозможно, так как он состоит из переливов белого, пурпурного, изумрудного, синего цветов. При попадании света на камень он удивительно переливается. Перламутровый – это «переливчатый, серебристо-розовый, напоминающий окраску перламутра» [1, т.3, с. 110; 2, т.6, с. 327; 3]. Рассмотрим конкретные примеры:

В русском языке: На *перламутровый* челнок Натягивая шелка нити (О. Мандельштам); Вся она [стрекоза] была серая, *перламутрового* цвета; одна лишь внутренняя сторона ее крылышек алела нежной алостью распускающейся розы (И. С. Тургенев, «Посещение»); И вспыхнул закат *перламутрово-алый*, За горы склонялся задумчивый день, (К. Бальмонт, «Колеблются стебли зеленой долины...»); Пахнут рамы свежим клеем, на стекле *перламутровый* и хрупкий вьется иinea цветок. (В. Набоков, «Зима»).

В украинском языке: Кривим ножом, своїм товаришем вірним, одколупував [Джузеппе] скойки від скель, висисав перламутрову слизь і зажмурював од вдоволення очі. (М. Коцюбинський, - букв. Своим товарищем верным, кривым ножом, отковыривал [Джузеппе] скоки от скал, высасывал перламутровую слизь и зажмуривал глаза от удовлетворения.); Рыбина борсається на траві, вилискуючи на сонці перламутровим черевом (Л. Смілянський, «Сад», - букв. Рыбина барахтается на траве, блестя на солнце

перламутровым брюхом); Скоро розквітнуть в моєму місті Цвітом перламутровим сади. (М. Коцюбинський, - букв. Скоро расцветут в моем городе Цветом перламутровым сады).

Также следует отметить, что перламутровый цвет широко используется в косметической терминологии, например, в красках для волос: *светло-русый перламутровый; перламутровый блонд; перламутровый каштан; карамельно-перламутровый; пепельно-перламутровый; кремово-перламутровый.*

Во всех трех языках *перламутр* - укр. *перламутр* - блр. *перламутр* употребляется в переносном значении «напоминающий перламутр своим блеском, нежностью окраски» [1, т.3, с. 110; 2, т.6, с. 327;3]: *перламутровый блеск, перламутровая бледность лица, утренняя перламутровая вода*; В глубокой тишине, таинственно сверкая, Как мелкий *перламутр*, беззвучно моль плывет. (И. А. Бунин, «В гостиную, сквозь сад и пыльные гардины...»); Солнце, улыбаясь в светлой дымке, *Перламутром* розовым слепило. (И. А. Бунин, «Венеция»); Вся она [стрекоза] была серая, *перламутрового* цвета; одна лишь внутренняя сторона ее крылышек адела нежной аlostью распускающейся розы (И. С. Тургенев, «Деревня»); И вспыхнул закат *перламутрово-алый*, За горы склонялся задумчивый день, (К. Д. Бальмонт); По тонкой шелковинке тебя я поведу. Кусочек *перламутра* – лампадочка моя. (К. Д. Бальмонт); Когда, обрызгана душистою росой, Сверкала роца *перламутром*. (Д. Бедный); Кривим ножом, своїм товаришем вірним, одколупував [Джузеппе] скойки від скель, висисав *перламутрову* слизь і зажмурював од вдоволення очі (М. Коцюбинський, «На острові», - букв. Кривым ножом, своим товарищем верным, отковыривал [Джузеппе] скобки от скал, высасывал перламутровую слизь и зажмурил от удовольствия глаза); Рибина борсається на траві, вилискуючи на сонці *перламутровим* черевом (Л. Смілянський, «Сад», - букв. Рыбина барахтается в траве, блестя на солнце перламутровым брюхом); Капуста в дяді Борі була найсмачнішою. Туга, аж рипіла, з запахом яблук, соковита, з *перламутровим* блиском — вона не мала собі рівних (П. Загребельний, «День», - букв. Капуста у дяди Бори была самой вкусной. Аж скрипела, с запахом яблук, сочная, с перламутровым блеском — она не имела себе равных); Палали і мінились *перламутром* під першим промінням сонця кольорові вікна магнатських палаців. (З. Тулуб, «Королівська грамота», - букв. Пылали и менялись перламутром под первым лучом солнца цветные окна магнатских дворцов.); перламутравы бляск.

Следует отметить, что в украинском языке, в отличие от русского и белорусского языков, имеется глагол *перламутритися* «мінитися, переливатися різними барвами, як перламутр» [2, т. 6, с. 327] (Изменяться, переливаться разными красками, как перламутр), например: *Перламутритися* лєнінградські ночі (О. Вишня, - букв. Переливались ленинградские ночи).

Таким образом, названия драгоценных камней, в том числе и перламутр, представляют большой интерес не только в лингвокультурологическом аспекте. Их анализ позволяет выявить национально – культурные особенности функционирования исследуемых единиц в сравниваемых языках.

Использованная литература

1. Словарь русского языка: в 4-х т. / Под ред. А.П. Евгеньевой. М.: Рус. яз., 1981-1984, т. 1 – 698 с., т. 2 – 736 с., т.3 – 752 с., т. 4 – 794 с.
2. Словник української мови в 11 томах / Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР. Київ: Наукова думка, 1970—1980, <http://sum.in.ua/>
3. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы. Мінск: Беларус. навука 1977-1984 гг./ <http://www.skarnik.by/tsbm>
4. Крылов Г.А. Этимологический словарь русского языка / Г.А. Крылов. - СПб.: Виктория+, 2009, 432 с.
5. Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка. В 4 т. Т.4. Т –Ящур. М.: АСТ, 2009, 864 с.

РЕЗЮМЕ

В статье на материале трех языков – русского, украинского и белорусского – рассматривается микрополе «перламутр», включающее метафоры, цветообозначения (колоронимы). Делается экскурс в историю перламутра, этимологию названия.

В статье также приводятся примеры метафорического использования слов «перламутр» и «перламутровый» в русской, украинской и белорусской литературе. Безусловно, по мере освоения различных характеристик драгоценных камней человек пристально присматривался к ним, изучал их свойства и создал сложную символику характеристик драгоценных камней, в результате чего названия металлов и их производные вошли в систему цветообозначения и заняли особое место в языковой картине мира.

Ключевые слова: драгоценные камни, перламутр, перламутровый, история, метафоры, колоронимы

НАИЛЯ БАДАЛ гызы **БАХРИ**
Старший преподаватель
Национальной Академии Aviации

ИЗ ОПЫТА ИЗУЧЕНИЯ ПРОИЗВОДНЫХ СЛОВ В КОНЦЕПТУАЛЬНОМ АСПЕКТЕ

В лингвистических работах последних десятилетий изучению производных слов уделяется большое внимание. И это не случайно, так как мотивированные слова составляют значительную часть русского лексического фонда. По подсчётам А.Н.Тихонова, в современном русском языке 144808 слов. Из них на долю производных слов приходится 126690 слов. Следовательно, первообразных, непроизводных слов всего – 18118 (8, с. 4).

Обзор лингвистической литературы показывает, что производные слова рассматриваются в различных аспектах – лингводидактическом, лингвокультурологическом, деривационном, лексико-семантическом, диахроническом и т.д.

В центре внимания исследователей находится также вопрос об отражении в грамматике существующих отношений между предметами и явлениями окружающей действительности. Свои комментарии учёные иллюстрируют интересными примерами. Так, если ложка упала со стола, то, согласно русской примете, в дом должна прийти женщина, потому что в русском языке *ложка* – слово ж.р., в немецком *der Loffen* – м.р. (1, с. 99).

Таким образом, понятия и отношения, фундаментальные для данной культуры, находят своё выражение не только в лексиконе, но и в грамматике языка этой культуры (1, с. 100).

В современных лингвистических исследованиях всё больше внимания уделяется и процессам концептуального познания действительности и языкового мышления. В связи с этим термин *концепт* стал весьма популярным. «Под *концептом* подразумевается совокупность всех значений и понятий, возникающих при произнесении и осмыслении данного слова в сознании индивидуальной личности, а также система представлений, образов и ассоциаций, рождающихся при сознательном или бессознательном механизме восприятия и ассоциирования» (9, с. 3).

Широко обсуждается также вопрос об определении сути концептов и вопрос о так называемом коммуникативном сознании и коммуникативной категории. По мнению Т.В.Нестеровой, «особую актуальность на сегодняшний день приобретает поиск глобальных коммуникативных категорий как специфических ментальных единиц русского языкового сознания, описание их структуры и содержания» (5, с. 104).

В связи с тематикой настоящей работы считаем необходимым сказать несколько слов о значении исследования З.А.Мирошниковой, которая провела концептуальный анализ имён действия, но из-за многочисленности этих слов не смогла подробно проанализировать каждое из них в отдельности. В то же время она высказала ценную мысль о том, что «имена действия проявляют себя в языке и мышлении как наиболее активные ментальные «агенты» образования необходимых смысловых (концептуальных) единиц, на основе которых объединяются частности, репрезентируемые, как правило, в единицах других частей речи» (4, с. 37). Указанные свойства имён действия отчётливо проявляются в их взаимодействии с соответствующими мотивирующими. Ср.: бить – *биение*; *битва*, *бой*; мыслить – *мышление*; водить – *вождение*; напрячь – *напряжение*; двигать – *движение*.

В словах данной группы общее значение «носитель процессуального признака» конкретизируется как «субъект действия» (обычно лицо).

По мнению З.А.Мирошниковой, «имена действия как концептуализированные агенты мышления в широком высказывании с очевидностью демонстрируют одно из противоположных стремлений языка и сознания, а именно: движения в сторону всеобщности, в направлении от узкого к широкому, от меньшего к большему, свойственное именно генерализации как основе мировоззренческих ... потенций сознания в его языковой материализации; а также важность понятия концепта для понимания глубинных смысловых потенций языковых единиц (в данном случае отглагольных существительных) реализуемых в речевой коммуникации или тексте ...» (4, с.37-38).

В настоящей работе на примере слова *полёт* рассматривается вопрос об особенностях изучения имен действия в концептуальном аспекте. Думается, что прежде всего необходимо анализировать данное слово на фоне однокоренных слов типа *вылет*, *залёт*, *налёт*, *облёт*, *влёт*, *подлёт*, *перелёт*, *разлёт*, *взлёт*, *излёт*, *прилёт*, *пролёт*, *слёт*, *отлёт*, *улёт*, которые образованы путём нулевой суффиксации от следующих исходных глаголов *вылететь*, *залететь*, *налететь*, *облететь*, *влететь*, *подлететь*, *перелететь*, *разлететь*, *взлететь*, *излететь*, *прилететь*, *пролететь*, *слететь*, *отлететь*, *улететь*. Нетрудно заметить, что некоторые из данных глаголов, а также производные от них имена действия обнаруживают между собой определенные системные отношения, а именно отношения семантической противоположности, т.е. соотносятся как антонимы. Ср.: *вылететь* (вылет) – *влететь* (влёт), *вылететь* (вылет) – *залететь* (залёт), *подлететь* (подлёт) – *отлететь* (отлёт), *прилететь* (прилёт) – *улететь* (улёт). Здесь особой оговорки требуют отдельные многозначные глаголы. Так, например, глагол *слететь* во втором значении – «Взлететь, покинуть какое-л. место» (Воробьи мигом *слетели* с липовых ветвей)» воспринимается как синоним глагола *улететь*, хотя в первом значении – «Летя, опуститься куда-л.» он становится синонимом глагола *прилететь* (Какая-то черноглазая птичка беззвучно *слетела* на ветку. Бунин). В синонимических отношениях находятся также слова *вылететь* (вылет) – *излететь* (излёт) в переносном значении. Среди предложных словосочетаний для отглагольного существительного *полёт* характерны модели с предлогом *на*, *в* и существительным в винительном падеже с пространственным значением: *полёт* (куда?) в космос, на Луну, на Марс.

Характерным для сочетаний, со словом *полёт* является участие в них предложно-падежных форм с пространственным или временным значением. Зависимые компоненты в этом случае могут быть в форме предложного падежа с предлогами *в* и *на* (*полёт* в космосе, *полёт* на 10 дней, а также в форме творительного падежа с предлогами *над*, *под*, *между* (*полёт над /под/, между облаками*) и с предлонами *вдоль*, *вокруг*, *около* с формой родительного падежа (*полёт вдоль границы, полёт вокруг земного шара*).

Наряду с приведенными выше сочетаниями со стержневым словом *полёт* в языке встречаются также модели синтаксических конструкций, в которых рассматриваемое слово выступает в роли зависимого компонента. Ср.: готовить *полёт*, готовиться к *полёту*, находиться в *полёте*, вернуться с *полёта*, следить за *полётом*, отказаться от *полёта* и т.д. (10, с. 550).

Соответственно логико-смысловое содержание концепта *полёт* может быть раскрыто в результате его рассмотрения на фоне максимально выделяемых контекстных окружений. В связи с этим следует подробно изучить основные блоки синтаксических реализаций концепта *полёт*.

Блок 1: полёт (где?) + в воздухе, в космосе, над океаном, над озером, над морем, над городом, над лесом, над/под облаками.

Блок 2: полёт (куда?) + в Москву, в Баку, на Луну, на Марс.

Блок 3: полёт (кого?) + космонавта, пилота, птицы.

Блок 4: полёт (чего?) + самолёта, вертолёта, ракеты, спутника.

Блок 5: полёт (какой?) + дальний, первый, последний, трудный.

Следует отметить также, что одновременное присоединение к стержневому слову нескольких зависимых слов делает модель сложной, многочленной, например: *полёт любого спутника; полёт спутника в космосе; полёт вертолёта вдоль границы* и др.

Взаимосвязь языка и мышления, а также специфика языковой картины мира позволяют сознанию моделировать окружающую действительность на основе понятийно-смыслового содержания лексических единиц. Это происходит в соответствии с процессом познания реальных явлений, предметов и их признаков. Благодаря этой закономерности в сознании людей формируются разнообразные концепты, за которыми стоят конкретные представления о свойствах вещей и явлений действительности.

Что касается анализируемого нами концепта *полёт*, то он подразумевает наличие нескольких последовательных этапов реализации данного способа передвижения, а именно *взлёт, вылет, полёт, прилёт, приземление, посадка*. Кстати, различие этих этапов передвижения по воздуху имеет важное значение как в лингвокультурологическом отношении, так и познавательном. Это относится и к смежной информации о том, что самолётом управляет пилот (лётчик) и что самолёт приземляется на посадочную полосу и т.д.

Для имени существительного *полёт* типично распространение его зависимыми прилагательными, причастиями, местоимениями-прилагательными, порядковыми числительными, например: *дальний полёт, успешный полёт, космический полёт, решающий полёт, каждый полёт, этот полёт, первый полёт* и т.д.

Отглагольное существительное *полёт* образует словосочетания, в которых зависимое существительное, выражено родительным беспредложным падежом с широким определительным значением (так называемым родительным определительным) (2, с. 152), внутри которого выделяются различные оттенки (принадлежности, качественной характеристики, определительно-субъектные и т.д.). Ср.: *полёт самолёта, ракеты, вертолёта, спутника, снаряда; полёт человека, космонавта, птицы*.

В заключение отметим, что в результате концептуального анализа производного слова *полёт* выявлено, что оно имеет широкие ассоциативные связи в системе разнообразных контекстных окружений и обладает также значительными способностями распространяться зависимыми словами, в том числе и в рамках различного типа предложно-падежных конструкций. Богатый конструктивный потенциал у отглагольного существительного *полёт* обусловлен в известной степени его генетическими (т.е. глагольными) свойствами.

Использованная литература

1. Бердичевский А.Л. Отражает ли русская грамматика русскую ментальность // Рус.яз. за рубежом, № 3, 2016, с. 99-105.
2. Виноградов В.В. Русский язык (грамматическое учение о слове). 2-е изд. М.: Высшая шк., 1972, 614 с.
3. Кубрякова Е.С. Типы языковых значений. Семантика производного слова. М.: Наука, 1981.

4. Мирошникова З.А. Опыт концептуального анализа имён действия // НДВШ, филологические науки, № 3, 2003, с. 30-38. .
5. Нестерова Т.В. Актуальные проблемы коммуникативной лингвистики // Рус.яз. за рубежом, № 1, с. 103-109.
6. Прокопович Н.Н. Словосочетание в современном русском литературном языке. М.: Просвещение, 1966, 400 с.
7. Стернин И.А. О национальном коммуникативном сознании // Лингвистический вестник, вып. 4, Ижевск, 2002.
8. Тихонов А.Н. Словообразовательный словарь русского языка. В 2-х т. Т. 1. М.: Русский язык, 1985.
9. Удалых Г.Д. Расположение как культурный концепт в русском языке //Рус.язик и литература в Азербайджане, № 3, 2005, с.3.
10. Учебный словарь русского языка /под ред. Ф.Г.Гусейнова. Баку: Мутарджим, 2007, 1000 с.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена изучению концептуальных свойств такого производного слова, как *полёт*. Отмечается, что производных слов в русском языке значительно больше, чем непродерванных (простых). К тому же производные слова обладают более широкими ассоциативными связями. У слова *полёт* отчетливо заметна генетическая связь с глаголом. В то же время оно находится в разнообразных ассоциативных отношениях с контекстными окружениями и однокоренными словами.

Ключевые слова: производное слово, концепт, лексическое значение, понятие, имена действия, *полёт*.

TÖRƏMƏ SÖZLƏRİN KONSEPTUAL ASPEKTDƏ ÖYRƏNİLMƏSİ TƏCRÜBƏSİNDƏN Xülasə

Məqalə *polət* (uçuş) sözünün bir törəmə söz kimi öyrənilməsinə həsr olunmuşdur. Qeyd edilir ki, rus dilində törəmə sözlər sadə sözlərdən xeyli çoxdur. Həmçinin törəmə sözlər daha geniş assosiativ əlaqələrə malikdir. Məsələn, *polət* sözünün *лететь* sözü ilə genetik əlaqəsi aydın görünür. Həmin sözün kontekst dairəsi və qohum sözlərlə müxtəlif assosiativ əlaqələri mövcuddur.

Açar sözlər: *törəmə söz, konsept, leksik məna, anlayış, hərəkət adları, polət (uçuş).*

GÜNAY RÜSTƏM qızı XUDUYEVA

Müəllim

Bakı Dövlət Universiteti

MƏTNDƏ NİTQ SİTUASIYASININ STRUKTUR ELEMENTLƏRİNİN DƏYİŞMƏ VEKTORLARI

Nitq situasiyası və ya kommunikativ situasiya ünsiyyətin tərkib hissələrindən biri olub şifahi və yazılı nitqdə fərqli şəkillərdə təcəssümünü tapır. Situasiya çoxkomponentli strukturu və onun təşkilədiciləri bir-biri ilə müxtəlif əlaqələr sistemi əmələ gətirir. Ünsiyyət prosesi tərəflərin nitq aktlarını, onların qarşılıqlı təsirini də nəzərdə tutduğuna görə, nitq situasiyası real gerçəklikdəki şəraitdən daha mürəkkəbdir. Yaxşılıq və küləkli havada müəyyən açıq məkan təsəvvür etsək, situasiya yağışın yağması və küləyin əsməsini, həmçinin açıq məkan amilini əhatə edir. Yağış yağır, yer islanır, külək yağış damcılarının ətrafa səpələyir. Mövsüm amilidə nəzərə alınrsa və təsvir olunan şərait qışa aid mənzərə olarsa, havanın soyuqluğu da aktuallaşır. Bir qədər də konkretləşdirmə aparıb belə havada iki şəxsin üz bəüz dayanmasını qəbul etsək situasiya

haqqında əlavə biliklər qazanmış oluruq. Xalis məntiqi yozum bu iki şəxsin islanması və üşüməsini təsdiq edir. Onlar bir-biri ilə söhbət edərsə, onda real gerçəklik hadisəsi mürəkkəbləşir, nitq situasiyasına çevrilir. Yağışın yağması, küləyin əsməsi, məkanın açıqlığı, havanın soyuqluğu nitqdən və dil vasitələrindən asılı olmayıb ekstralingvistik hadisələrdir. Ünsiyyət prosesi bu ekstralingvistik amillərə təsir göstərmir. Yəni yağışın yağması, küləyin əsməsi, havanın soyuqluğu iki şəxsin bir-biri ilə danışmasından asılı deyildir. Ünsiyyət onun iştirakçılarını islanmaqdan, üşüməkdən qoruya, yağışı dayandıra, küləyin qarşısını ala bilməz. Lakin islanmaq, üşümək kommunikanların nitqinə müxtəlif aspektli təsirlər göstərə bilər. Sırf fizioloji baxımdan üşümə prosesi insanın danışq üzvlərinə, artikulyasiya aparatına təsir edib səsi dəyişmək tələffüzü pisləşdirmək imkanına malikdir. Danışanlar ünsiyyət prosesində daldalanmaq üçün yer axtarmaq, tez ayrılmaq, söhbəti tez başa çatdırmaq haqqında düşünə bilərlər. Deməli bu məqamda insanın təfəkkür mexanizmi iki bu istiqamətdə də fəaliyyət göstərəcəkdir: Birincisi, əlverişli olmayan görüş məkanını dəyişmək, ikincisi, ünsiyyət mövzusunda söhbəti davam etdirmək. Əgər danışanlardan birini A, digərini B ilə işarə edib onların arasında aşağıdakı dialoqu qəbul etsək, tərəflərin kommunikativ niyyətləri haqqında müəyyən mülahizələr irəli sürə bilərik:

A: - Keçən dəfə sənə verdiyim bağlamı o adama çatdırdımı?

B: - Yadıma düşdü, buradan 20-25 metr o tərəfdə binanın altında zirzəmidə çayxana var. Orada adam az olur. Bəlkə ora gedək.

Birinci iştirakçının verdiyi suala ikinci kommunikan cavab verir. Onun söylədiyi qeyri-dəqiq nitq aktıdır. Yəni B sualı cavablandırmır, tamamilə fərqli bir mövzuda danışır. Yuxarıda nitq situasiyanı təsvir etdiyimizə görə, aydın olur ki, ikinci kommunikan, yəni B nitq situasiyasını, bilavasitə ekstralingvistik amillərlə bağlı situasiyanı dəyişmək haqqında fikirləşirmiş. Bunu onun nitq aktında işlənmiş "yadıma düşdü" ifadəsi də təsdiq edir. Deməli, kommunikasiya şəraiti nitq və qeyri-nitq şərtlərini əhatə edir, bu şərtlər arasında müəyyən əlaqələr hökm sürür. Nitq situasiyasını təyin edən parametrlər müxtəlif və çoxsaylıdır. Onların əsas hissəsini aşağıdakılar təşkil edir: 1) iştirakçılar; 2) nitq mövzusu; 3) ünsiyyətin məqsədi; 4) ünsiyyət sahəsi; 5) ekstralingvistik şərait (yer, vaxt); 6) nitq forması (şifahi, yazılı, distant, kontakt); 7) nitq janrı; 8) kod; 9) iştirakçılar arasındakı münasibət; 10) iştirakçıların sosial statusu və s. Qeyd edilən parametrlər də subparametrlərə bölünə bilər. Məsələn, iştirakçıların sayı iki (adresant və adresat) ola bildiyi kimi, çox da ola bilər. İkinci halda adresant bir nəfər, adresatlar isə bir dən çox olur. Adresatlar aktiv və ya passiv ola bilər. Bu halda da fərqli situasiyalar müşahidə olunur. Məsələn, A söhbətə B-nin tanımadığı dostunu da gətirib, yaxud əksinə. Üçüncü şəxs A-nın və ya B-nin dostu deyil, tanışdır, qohumudur və s. Üçüncü şəxs təsadüfi adamdır bə başqa məqsədlə danışanlara yanaşmışdır.

Hər bir ünsiyyət müəyyən sosial şəraitdə baş verir, onun fəaliyyət tərəfi nitqin yaranması, davam etməsi və bitməsini əhatə edir. N.İ. Formanovskaya sosial situasiyanı, fəaliyyət situasiyasından ayırır [7, s. 40]. Onun fərqləndirdiyi fəaliyyət tərəfi kommunikativ situasiyanı təşkil edir. Əslində, kommunikativ situasiya hər iki tərəfi özündə birləşdirir. Yuxarıdakı nümunədən görünür ki, sosial situasiya fəaliyyət prosesinə təsir göstərir. Təbii ki, fəaliyyət situasiyası əsas şəraiti, iştirakçıların intensiyasını, onların stimullarını və s. təyin edir. Buradan belə bir nəticə çıxır ki, kommunikativ situasiya ünsiyyətin xarici şəraitini və iştirakçıların daxili vəziyyətini özündə birləşdirən mürəkkəb kompleksdir. Bu kompleks ünsiyyət prosesində formalaşan nitq məhsulu olub həm nitqi törədir, həm də bu nitqdə əksini tapır.

Kommunikasiya yazılı və şifahi formalarda baş verə bilər. Şifahi nitqlə gedən ünsiyyətdə kommunikativ rollar dəyişir. Belə ünsiyyət dialoqi nitqə uyğun gəlir [3, s.7]. Şifahi nitq prosesində, adətən, kommunikanlar təmaslı əlaqədə olurlar, onlar bir-birini görürlər. Görmə iştirakçıya digər iştirakçının daxili vəziyyəti, hadisələrə, mövzuya münasibəti haqqında mimika, jest və intonasiyaya görə müəyyən məlumatlar əldə edir. Yazılı nitqdə isə tərəflərin zahiri əlamətlərinə aid informasiya yalnız müəllifin mətnə daxil etdiyi məlumatlardan doğur. Bu cəhətlər yazılı və şifahi nitq situasiyasında əsaslı fərqlərin olduğunu təsdiq edir.

Kommunikativ situasiyanın onun əsas parametrləri əsasında təhlili məlumatın məzmununu, onun məqsədini dərk etməyə imkan verir, bu sözləmlər və başqa hadisələr arasındakı münasibəti aşkara çıxarmağa kömək edir. Nitq situasiyasının tipi (rəsmi/qeyri-rəsmi, məişət/işgüzar və s.),

nitqin məqsəd və vəzifələri danışıqın müəyyən qaydalar üzrə aparılmasını, məzmunun ifadə olunması üçün xüsusi formaların seçilməsini tələb edir. Dil vasitələrinin seçilməsinə müsahibələrin sosial statusu, sosial və psixoloji rolları da öz təsirini göstərir. Effektiv ünsiyyət üçün dil vasitələrinin düzgün seçilməsi, onların müvafiq situasiyaya uyğunluğu əhəmiyyət daşıyır.

Nitq situasiyası kommunikasiyanın məzmunu üçün əhəmiyyətli olan çoxlu amillərə malikdir [6, s.4]. Həmin amillər əsasında nitq situasiyasının strukturlaşdırılması mümkündür. Bu zaman ayrılan komponentlərin keyfiyyət və kəmiyyət tərkibi müəllifdən asılı olur.

Nitq situasiyasının ümumi və xüsusi cəhətləri vardır. Ümumi cəhətlər bütün növlərdən olan ünsiyyət üçün eyni səciyyə daşıyır. Xüsusi cəhətlər konkret hadisələr, konkret situasiyalarla bağlıdır. Nitq aktlarının növləri konkret situasiyaları səciyyələndirir. Bura salamlama, üzrxahlıq, minnətdarlıq, təbrik, məzəmmət və s. nitq situasiyaları aiddir.

Müasir linqvistik praqmatikada nitq situasiyası, nitq aktları anlayışları mərkəzi mövqe tutur. Kommunikasiya iştirakçılarının rolu ünsiyyət prosesində, təbii ki, daha önəmlidir. Nitq davranışı stereotip nitq situasiyalarının repertuarı və çərçivəsi, həmçinin sözlərin qurulması, onların sosial təsir vasitəsi kimi istifadə edilməsi baxımından məhdud səciyyə daşıyır. Hər bir nitq situasiyası ünsiyyətin sabit nitq qəlibləri də vardır. Onlar fərdi struktur cəhətdən xüsusiləşə bilir, yaxud fərd mümkün qəlib formalarından bəzilərini seçib işlətməyə üstünlük verir.

Danışq prosesində nitq situasiyasının ekstralingvistik amilləri, əsasən, aşkar, implisit şəkildə olur. Yazılı nitqdə nitq situasiyasının ekstralingvistik amilləri ünsiyyət prosesində yeri gəldikcə və lazım olduqca aşkarlanır. Nitq situasiyası yazılı mətndə daha mürəkkəb quruluşda təzahür edir. Mürəkkəbli bədii mətnlərdə yüksək səviyyədə olur. Bu ondan irəli gəlir ki, bədii mətn müəllifin yaratdığı, təsir etdiyi nitq situasiyalarının müəyyən ardıcılıqla düzülüşüdür. Bədii əsər kommunikasiya vasitəsi rolunda çıxış etdikdə ünsiyyət oxucu ilə əsərin oxucuda yaratdığı hisslər şəklində baş verir. Bu, yazılı mətnin mümkün ünsiyyət xətlərindən biridir və əsərin oxunması prosesində baş verir. Bədii əsərdə müəyyən hadisələri təsvir və ya nəql edir, yaratdığı personajlar arasında müəyyən nitq situasiyaları qurmaqla onların öz iştirakı ilə təqdim edir. Bu cəhətdən mətn səviyyəsində nitq situasiyalarının təhlili çoxaspektlidir. Hələlik real həyatda baş verə biləcək hadisələrin cərəyan etdiyi nitq situasiyalarında strukturlaşma məsələlərinə diqqətli cəmlənmək istəyik.

"Sonra usta Zeynal bir qədər fikirləşib üzünü tutdu Qurbana:

- Qurban, bir şey yadıma düşdü: tez dur ayağa. Dur, oturma. Get bizdə bir ləyən var, küpə var, onları və bir parç da götür gəl.

Qurban "ya allah" deyib durdu ayağa və ətəklərinin gəcini silkib başmaqlarını geydi və yavaş-yavaş üz qoydu getməyə. Muğdusi Akop, Usta Zeynala dedi ki:

-“Bu şeylərin cəmişi burada var. Daha nə lazım zəhmət çəkmək və vaxtı itirmək?”

Usta Zeynal əvvəl bilmədi ki, nə cavab versin və əlindəki papirosu akoşkanın küncünə basıb keçirdib dedi:

-“Xozeyin, heç eybi yoxdu, nə eybi var? Bu saat Qurban şeyləri gətirər. Nə eybi var?”

Bu sözləri deyəndən sonra Usta Zeynal akoşkanın içinə əyilib, başladı diqqətlə həyəətə baxmağa və Muğdusidən soruşdu:

-“Xozeyin, həyətdə axar su var?”

Muğdusi Akop cavab verdi ki:

-“Həman görəkən arxın suyu həmişə axır.” [1, s.99]

Verilmiş mətn parçasında iştirakçıların sayı üçdür: Muğdusi (xozeyin), Usta Zeynal, Qurban (ustanın şeyirdi). Məkan erməni Muğdusi Akopun evidir. Real zaman hekayədə əhəmiyyətli amil deyil. Lakin ustanın işə başlaması ilə onu bitirməsi üçün qoyulan zaman məhduddur. İşin görülməsinə cəmi bir gün vaxt ayrılıb. Həmin vaxt ərzində iş tamamlanmazsa əhəmiyyətini itirir. Muğdusi Akopun erməni olmasına müəllif hekayənin birinci cümləsində yazmışdır. Nümunə hekayənin içindən götürüldüyünə görə nitq situasiyasına aydınlıq gətirən bəzi məqamları, prozosisyanı aydınlaşdırmaq lazım gəlir.

Usta Zeynalın Qurbana ünvanladığı imperativ nitq aktı oxucu üçün əvvəl başqa anlam daşıyır. Yəni usta işləmək üçün lazım olan avadanlıqların gətirilməsini istəyir. Onun nitq davranışında iri

imtensivləşdirmə vasitələrindən istifadə olunmuşdur: 1) tez dur ayağa; 2) dur, oturma; 3) get ... götür gəl. Hər üç vasitə Usta Zeynalın Qurbanı tələsdirməsini ifadə etməyə xidmət edir.

Bunun müqabilində Qurbanın "ya Allah" deyib qalxması, "ətəklərinin gəcini silkib başmaqlarını geyməsi, yavaş-yavaş getməsi" zaman itkisindən, lənglikdən xəbər verir. Nitq situasiyası Muğdisi Akop üçün ürəkəçici deyil, o, zaman itkisini hiss edir, reaksiya verir və hətta "vaxtı itirməyin" lazım olmadığını aktuallaşdırır. Onun təəccüb ifadə edən sual aktında "vaxtı itirmək" cümlənin sonuna gətirilmişdir və remanı ifadə edir. Usta Zeynalın cavab verməkdə çətinlik çəkməsi, eyni zamanda hər şeyin olduğu halda onların başqa yerdən gətirilməsi, Zeynalın papirosunu pəncərənin küncünə basıb söndürməsi oxucunu düşündürür. Kommunikasiya iştirakçılarında biri (usta Zeynal) özündən çıxmaqda olan digərini sakitləşdirir. Suala tam dəqiq cavab vermir. Səbəbi açmır. Sonrakı cümlələrdə də müəllif Usta Zeynalın hərəkətlərini təsvir edərkən elə forma və leksik vasitələr seçir ki, oxucu vaxt itkisini aşkar hiss edir.

Usta Zeynalın növbəti sualı, Qurbanın ləyən, küpə, parç üçün hansı səbəbdən göndərildiyi aydınlaşır. Lakin aydınlaşma müəllif nitqi ilə səbəbin eksplisit verilməsi yolu ilə baş vermir. Bu, nitq situasiyasının ekstralinqvistik parametrləri ilə əlaqədə üzə çıxır. Usta Zeynal "həyətdə axar su var?" sualını verəndə məlum olur ki, situasiyada din amili də iştirak edir. Qeyd olunduğu kimi, hekayədə birinci cümlədə əsas personajlardan birinin erməni olması barədə məlumat keçir: "Muğdisi Akop adlı erməniyə böyük oğlundan teleqraf gəldi ki,..."

Nitq situasiyasının parametrlərindən biri kommunikasiya iştirakçılarının sosial statusudur. Bu hekayədə sosial statusları fərqli olan iki iştirakçı bir-biri ilə ünsiyyətdə olur. Muğdisi tacirdir, onun parça mağazası, altı otaqlı həyət-baxçalı evi-əşiyi vardır. Zeynal ustadır, muzdla işləyir. Muğdisi ermənidir, Usta Zeynal azərbaycanlıdır. Burada iki ayrı din məsələsi meydana çıxır. İslama görə axar su pakdır. Və murdar sayıla bilən hər bir şeyi pak etmək üçün onun üstündən su axıtmaq lazımdır. Usta Zeynalın axar su axtarması, Qurbanı öz evinə alət dalınca göndərməsi səbəbi də bununla bağlıdır. Erməni evinin ləyəni, parçı, hətta axar olmayan suyu belə murdardır. Ona görə də hekayədə nitq situasiyasında implisit şəkildə dini mənsubluq amili öz rolunu oynayır. Hekayədə hadisələrin bu struktur vektoru üzrə inkişafı güclüdür. Usta Zeynalla şagirdi arasındakı danışiq, əsasən, dini mövzudadır. Nitq situasiyasında din amilinin təsirini Muğdisi də hiss edir, buna əhəmiyyət vermək istəməsə də işin ləng getdiyini görəndə bu amilə istinadla sözünü deyir: "A kişi, bir mənə de görüm, sən bura mollalığa ki, gəlmişən?" [1, s.104].

Nitq situasiyası ünsiyyətin uğurlu və ya uğursuz davam etməsinə təsir göstərir. Hekayədə nitq situasiyasının bu cəhətinin Muğdisi Akop və Usta Zeynal tərəfləri vardır. Muğdisi ünsiyyətin din amili üzrə gərginləşməsini hiss edir, lakin evindəki təmirin başa çatdırılmasını vacib saydığına görə nitq konfliktini yaratmır, ünsiyyəti pozmur. Onun ünsiyyətdən qaşmaq səbəbi də ekstralinqvistik amillərlə bağlıdır. Ev sahibinin nitq situasiyasındakı gərginliyə dözməsi onun arvadı ilə söhbətində başqa şəkildə özünü göstərir. Məsələn, "Arvadı bundan soruşdu ki: "- Ustalar nə işlədirlər? Cavab verdi ki, ustalardan gozum su içmir. çünki çox yavaş işləyirlər." [1, s. 99].

A. Məmmədov göstərir ki, "mətnin real zamanda deyilməsi və ya yazılması və yaxud onun əksi, eləcə də şifahi və yaxud yazılı olmaı onun planlaşdırılmış və əksinə spontan şəkildə yaranmasına da bilavasitə təsir edir. Real zaman ilə əlaqəsi olmayan yazılı mətndən fərqli olaraq real zamanda deyilən şifahi mətn adətən planlaşdırılmır və mürəkkəbliyi ilə seçilir" [2, s.442]. Lakin bədii mətndə personajlar arasındakı dialoqlar da müəllif yaradıcılığının məhsuludur və spontan şəkildə yaranmır. Bununla belə, müəllif nəql etdiyi bədii əsər daxilində baş verən hadisələri real gerçəkliyə uyğunlaşdırır. O, personajları danışdırmaqla yanaşı, onların ünsiyyətinin yarandığı mühiti və nitq situasiyasını da özü formalaşdırır. Yuxarıdakı hekayədə tez-tez ustalarına baş çəkən ev sahibinin məqsədi işləyənləri tələsdirməkdir. Ancaq o, hər dəfə ustanın yanına keçəndə onun oturub danışmasını görür. Belə nitq situasiyasını müəllif yaradır. Təbii kommunikasiyada müsahibə yalnız bir dəfə müraciət etməklə qarşıya qoyulmuş məqsədi reallaşdırmağın mümkünlüyünü çətin təsəvvür etmək olar. Nitq davranışı variativliyə malikdir. İştirakçılar yaranmış situasiyadan asılı olaraq, öz fəaliyyətlərini dəqiqləşdirirlər [5, s.54].

Nitq situasiyasının strukturunda dəyişənliyi ilə diqqəti cəlb edən iki amili qeyd etmək lazım gəlir. Bunlardan birincisi və əsası iştirakçıların sayının azalması ilə nitq situasiyasının

dəyişməsidir. Usta Zeynal hekayəsində əsas dialoqlar usta ilə onun şagirdi arasındadır. İkinci dialoji nitq istiqaməti usta ilə ev sahibi arasındadır. Müəllif hekayəni elə gələmə almışdır ki, burada ev sahibi ilə ustanın şagirdi arasında bir dəfə də olsun nitq mübadiləsi getmir.

Ev sahibi ilə usta arasındakı ünsiyyətə meyilli tərəf, kommunikasiyanı qurmaq istəyən Usta Zeynaldır. O, adətən söhbəti sual cümlələri ilə başlayır. Ümumiyyətlə, sual cümlələri nitq situasinyaı mövzu ilə idarə etməkdə əhəmiyyətli rol oynayır. Nitq situasinyaının mövzu vektoru sual cümləsinin köməyi ilə dəyişdirilir. Məsələn, "Xozeyin, oğlun neçə il dərs oxuyub?" "Xozeyin, niyə sizin padşahuuz yoxdu?", "Ay xozeyin, səni and verirəm İncilə, bir mənə de görüm, o zəhrimarda nə ləzzət görübsünüz ki, yeyirsiz?". Bu sual cümlələrinin hamısı Usta Zeynalın nitqindən götürülmüşdür. Onların hamısı ev sahibinə ünvanlanmışdır və hər dəfə yeni mövzunu daxil etməklə əsas nitq situasinyaı dəyişdirir. Beləliklə, nitq iştirakçıları arasındakı ünsiyyət yeni mövzu istiqaməti alır. Lakin kommunikantlardan biri, daha doğrusu azresat bəzi hallarda bu mövzuya qoşulmur. Çünki onun kamunikativ məqsədi müsahibini görülməli olan işin vacibliyini dərk etməyə çağırır.

Dinləyənin kamunikativ funksiyası danışanın nitq davranışını təyin etməyə imkan verir və bununla da ünsiyyətin nitq situasinyaı şərtlərinə uyğunluğuna təsir göstərir. Adresatın adresanta təsir ölçüsü onların arasındakı əlaqələrin xüsusiyyətlərindən asılıdır. Danışiq dili ilə reallaşan şəxsi kamunikasiyada dinləyən bilavasitə danışanın yanında olduğu üçün onun nitq aktına reaksiyası müəyyən dərəcədə aşkar olur. [4, s.70].

Aşkarlıq səviyyəsinin tam deyil, yalnız müəyyən səviyyədə olması kamunikasiya iştirakçısının ünsiyyətə köklənməsi və kamunikasiya məqsədindən asılılığa malikdir. Yuxarıda fraqmentlərinə istinad etdiyimiz mətndə Usta Zeynalın ünsiyyət mövzusundan daha çox bu ünsiyyətin qurulması səbəbinə biganə münasibəti ilə əlaqələnin. Məlum olmur ki, özünü usta hesab edən və işi vaxtından əvvəl başa çatdıracağına vəd verən şəxs dediyinə hansı dərəcədə əmindir, yaxud bu məsələni daxilən özü üçün aydınlaşdırmaq istəyir. Hər halda onun nitq aktları və nitq davranış bu barədə kifayət qədər informasiya daşımır. Bu fikir, əslində, hekayənin ikinci yarısında formalaşır. Usta Zeynal şagirdinə deyir: "Qardaş, bir az tez gedək, o kişinin işini qurtaraq, çünki işdi əgər qurtarmasaq xəcalətlik çəkərik" [1, s.103]. Ustanın dilindən səslənən bu fikir hekayədə iki nəfər arasında işlə bağlı müzakirə nitq situasinyaında səslənir. Maraqlı cəhət odur ki, Usta Zeynal işi qurtarmağın vacibliyini vurğulamaqla yanaşı, onu qurtarmamağın mümkünlüyü ehtimalını (işdi, əgər qurtarmasaq) da dilə gətirir. Məsələyə oxşar yanaşma Qurbanın nitq aktında da müşahidə olunur: "Axı, ay usta, mən demirəm ki, qurtarmayacaqsan; ancaq deyirəm ki, işdi qurtarmasan?" [1, s. 103]. Göründüyü kimi nitq situasinyaının müxtəlif strukturlar üzrə inkişaf və dəyişmə vektorları hadisələrin gedişində mümkün hallar haqqında fərqli informasiyalar verir. Mətnin əvvəlindən başlayaraq vaxt darlığı məsələsinin qoyulması, diqqətin tez-tez işin eyni getməsinə yönəldilməsi və üstəgəl işin qurtarıb-qurtarmamasının mübahisə obyektinə çevrilməsi, müxtəlif nitq situasinyaalarını, demək olar ki, eyni mövzu ətrafında cəmləyir.

Nitq situasinyaı çoxparametrlı kompleks dəyişən olduğuna görə onun müxtəlif formaları üzə çıxır, bu formalar mətndən mətne dəyişir. Elə nitq situasinyaaları vardır ki, onlarda kommunikantların nitq aktları üçün formal qəliblər yoxdur (məsələn, "Usta Zeynal" hekayəsindəki nitq situasinyaaları). Başqa qisim nitq situasinyaaları isə daha dəqiq struktur sxemlərinə malik olur (məsələn, salamlama, üzrxahlıq, minnətdarlıq və s.). Kamunikasiya nəzəriyyəsi belə nitq situasinyaalarını öyrənməklə dil vasitələrinin konkret halda işlənmə xüsusiyyətlərini öyrənir. Mürəkkəb nitq situasinyaaları isə linqvistik praqmatika və koqnitiv dilçilik prizmasından təhlilə cəlb olunur.

Nəticə. Nitq situasinyaı mürəkkəb struktur quruluşa malik olub vektor komponentlərə ayrılır. Mətndə belə bir vektor komponentlərin inkişaf xüsusiyyətləri açılır. Nitq situasinyaaları mövzu və kamunikasiyaların kamunikativ niyyətlərindən asılı olaraq daha çox dəyişir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Məmmədquluzadə C. Usta Zenal//C. Məmmədquluzadə. Ə. Haqverdiyev. Seçilmiş bədii əsərləri. Bakı, Gənclik, 1982, s. 96-107

2. Məmmədov A. Dilçiliyin müasir probleməri. Bakı, ADU nəşriyyatı, 2008, 91 s.
3. Богданов В.В. Коммуниканты // Человек и речевая деятельность. Вестник Харьковского Университета. Харьков, ХГУ, 1989, №339, С.7-10
4. Винокур Т.Г. Говорящий и слушающий: Варианты речевого поведения. Москва, ЛКИ, 2007, 176 с.
5. Иссерс О.С. Коммуникативные стратегия и тактика русской речи. Москва, УРСС, 2002, 284 с.
6. Колшанский Г.В. Паралингвистика. Москва: КомКнига, 2005, 224 с.
7. Формановская Н.И. Речевое общение: коммуникативно-прагматический подход. Москва, Русский язык, 2002, 284 с.

XÜLASƏ

Məqalədə nitq situasiyası anlayışı təyin edilir, onun strukturları müəyyənləşdirilir. Bədii mətnədə nitq situasiyasının dəyişmə mexanizmləri araşdırılır. Nitq situasiyasının mətn daxilində struktur vahidləri üzrə inkişafı öyrənilir. Bununla göstərir ki, nitq situasiyası mövzudan və iştirakçıların kommunikativ məqsədindən asılı olaraq daha çox dəyişir.

Açar sözlər: nitq situasiyası, nitq aktı, ünsiyyət, adresant, adresat

GÜLƏR FİZULİ qızı SADIQOVA
Gəncə Dövlət Universitetinin baş müəllimi
BDU-nun dissertantı

İNGİLİS DİLİNDƏ REKLAM MƏTNLƏRİNİN LİŊVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Reklam əsas cizgisi rəqabət olan müasir kapitalist istehlak cəmiyyətinin zəruri hissəsidir. Reklamın məqsədi yadda qalan və cəlbedici olmaqdır. Reklamçılar dildən tamamilə fərqli istifadə edirlər. Burada sadə və asan anlaşılan dildən istifadə edərək insanlarla ünsiyyət qurmaqla yanaşı həmçinin də qeyri-adi yolla qərribə və ziddiyyətli çıxışların da üstünlüyü vardır. Reklamçılar sözlərlə oynamaqda, onların mənasını təhrif edib manipulyasiya etməkdə çox məşğurdurlar. Onlar daha təsirli olmaq üçün dil qaydalarını poza bilirlər, sözləri kontektdən kənar da işlədə bilirlər və hətta yeni sözlər də yarada bilirlər. Ən sadə mənada reklam sözü “nəyəsə diqqət çəkmək”, və ya “kimisə, nəyisə məlumatlandırmaq, xəbər vermək” deməkdir. Kuk haqlı olaraq qeyd edir ki, reklam mətnləri əyləndirməyə, hətta narahat etməyə və xəbərdarlıq etməyə də xidmət edə bilər. (3, s.5).

Reklam mətnlərini prototipik mətnlər hesab etmək olar. Yadda saxlamaq lazımdır ki, reklam dilində dəyişkənlik və kreativlik xüsusilə mühim rol oynayır. Nəhəng yaradıcılıq potensialı reklam dilinin ümumilikdə fundamental xüsusiyyətlərindən biri olsa da, sadə sintaktik quruluş, alıcılara birbaşa müraciət, yüksək təkrarlanma dərəcəsi və s. kimi digər əsas xüsusiyyətlər kreativlik dəyişkənliyinə məruz qalırlar.

Reklam dilinin xarakteri özünün əsas funksiyalarına görə təyin edilə bilər. Apelyativ (müraciət) funksiya reklam dilinin ilk və qabaqcıl funksiyasıdır. Bu insanların diqqətini çəkmək və onları təqdim edilən məhsulu almağa və ya xidmətdən istifadə etməyə inandırmaq deməkdir. Bu funksiya heç də həmişə aydın olmur. Apelyativlik çox vaxt gizli olur və təsviri(deskriptiv), nəql etmə (narrativ), ekspressiv, poetik, estetik kimi digər funksiyalarla müşayiət edilir.

Reklamlarda təsviri dilə daha tez-tez məhsulun təsvirində rast gəlinir. Lakin reklam mətnlərinin təsviri funksiyası çox az hallarda tam yerinə yetirilmiş olur. Nəql etmə elementləri xarakteristika reklamları üçün vacibdir. Burada saxta istifadəçilər məhsuldan istifadə təcrübəsi barədə məlumat verirlər.

Reklam dili öz ekspressivlik funksiyasını mesaj göndərən, yəni öz məhsulunu və ya xidmətini reklam edən şirkətin öz tarixi, iş fəlsəfəsi və görüşləri haqqında bəyanatlar verməsində özünü göstərir.

Reklam dili poetik dil üçün səciyyəvi olan söz oyunu, metafor, metonimiya, alliterasiya, assonans və ya qafiyə kimi üslubi vasitələrdən tez-tez istifadə edir. Bu reklam mətnlərinin dilində kreativliyə şəhadət verməklə eyni zamanda alıcıları əyləndirmək kimi ikinci dərəcəli bir funksiya da daşıyır. C. Liç reklam dilini yüklənmiş dil (loaded language) adlandıraraq onun niyyətinin alıcıların iradə və münasibətlərinə təsir etməklə onları dəyişmək olduğunu qeyd edir. (7, s.23). D. Bolinger isə hətta reklama aid bir kitabını “Dil: Dolu silah” (“Language :The Loaded weapon”) adlandırmışdır. Hyu isə reklam dilini linqvistik kapitalizm adlandırır. (6, s.159).

C. Liçə görə uğurlu reklamın 4 əsas funksiyası var və onların hər birinin hədəflərinə çatmaq üçün istifadə olunan dilə öz təsirləri var: (7, s.123)

1. Diqqət dəyəri.

Reklamalarda diqqəti cəlb etmək və maraq oyatmaq lazımdır. Linqvistik səviyyədə buna dilin konvensiyalarını pozmaqla, dili qeyri-adi və ya uyğun olmayan kontekstlərdə işlətməklə, səhv yazılışlardan, neologizm, söz oyunu, qrammatik təklik, qafiyə və semantik yayınlardan istifadə etməklə nail olunur.

2. Oxunaqlılıq.

Reklam diqqəti çəkməyə o vaxt nail olur ki, tez və asan məlumat axtaran oxucu istədiyini orada tapa bilsin. Ona görə də reklamların üslubu əsasən sadə və tanış sözlərdən istifadə etməklə danışq dilinə yaxın olur. C. Liç bunu *ictimai danışq dili* adlandırır. Qeyri rəsmi üslub oxucu ilə reklamçı arasında qılıqlı sosial münasibətlər təklif edir. Bu aşağıdakı cəhətlərlə xarakterizə edilir: qeyri-rəsmi müraciət, oxucuya bir başa, əsasən ikinci şəxs əvəzliyi ilə (you) müraciət, gündəlik danışq ifadələri, nəzakətlik markerlərinin nisbətən azlığı və s. (8, s.24).

Reklam mətnlərində hətta yazılı ədəbi dil də şifahi dilin bir çox xüsusiyyətlərini əks etdirir. (5, s.41) İlk öncə reklam dili paralelizm və təkrarların çoxluğu və yüksək ixtisar səviyyəsi ilə səciyyələnir. Üstəlik burada istifadəçiyə ekzoforik referent kimi istinad edən və ya təsvir kimi endoforik deiktiklərə tez-tez rast gəlinir. This, that, those, it, here, there kimi sözlər reklam mətnlərində çox istifadə edilir. Reklamlar üçün xarakterik olan elliptik cümlələr də danışq dilinin digər əlamətlərindən biridir. Həmçinin frazeoloji feillər, idiomlar, qisaltmalar da danışq dilinə şəhadət verməklə reklamların xarakterik xüsusiyyətlərindən hesab olunurlar.

3. Yaddaqalanlıq.

Reklam mətninin alıcı tərəfindən yadda saxlanması və tanış kimi xatırlanması lazımdır. Yaddaqalanlığı artırmaq üçün təkrarlar reklam mətnlərində istifadə olunan üsullardan biridir. Linqvistik nöqtəyi nəzərdən bir neçə üslubi vasitələrlə buna nail olmaq olar: alliterasiya, qafiyə, semantik və sintaktik təkrarlar və s. semantik təkrarlar eyni söz ailəsinə aid müxtəlif sözlərin istifadəsini nəzərdə tutur.

5. Satış gücü.

Bütün reklamlar nəsə satmaq istəyir. Buna insanları düzgün seçim etməyə yönəldən çağırışlar və aydın təlimatlarla nail olmaq olar. Bu cəhətdən intonasiyasına görə əmr cümlələri çox effektivdir, çünki bu tip cümlələr insanlara nə etmək lazım olduğunu deyir.

Bundan başqa reklam mətnləri pozitiv olmağa da can atırlar. Buna görə də reklamçılar reklam mətnlərində qadağa və inkar formalarının istifadəsindən çəkinirlər. Pozitiv formalardan istifadə strategiyası leksik səviyyədə də özünü göstərir, xüsusilə də müsbət mənəli sifətlər reklam dilində mühim rol oynayır.(4, s.154). C. Liç ən çox işlənən sifətlər sırasında aşağıdakıları göstərir: new(təzə), good (yaxşı), better (daha yaxşı), best (ən yaxşı), delicious (dadlı), fresh (təzə), nice (qəşəng), free (pulsuz) və s. (7, 57). Con Keyplz reklamçılara belə məsləhət verir: “Mümkün olduqca təsvirin mənfi və ya kədərli tərəfini göstərən başlıqlardan çəkinin. Şən və pozitiv bucaqdan baxın.” (2, s.31)

Reklam mətnlərində tez-tez poetik mətnlər üçün xarakterik olan üsullardan da istifadə edilir:

1. Qafiyə - sözlər və ya şeirin sətrləri arasında sondan axırıncı vurğulu saitə qədər olan səslərin eyniliyidir. Qafiyə yazılışa deyil, səslənməyə əsaslanır. Bu əsasən şüar, və başlıqlarda rast gəlinəndir. Məsələn:

“Eukonuba gives their teeth the strength they need.”

2. Ritm.

Reklamın məqsədi asan yaddaqalan olmaqdır. Buna nail olmaq üçün isə intonasiya, ritm, leksik vurğu kimi prozodik cəhətlərdən istifadə olunur, çünki onların böyük emosional və mnemonik təsiri var. Reklam tərtibçiləri tez-tez ritmik tənzimləmələrdən də istifadə edirlər. Bu cür tənzimləmələri dinləyici və oxucu hiss edə bilməsə də, onları şüuraltı olaraq qavrayır. Nəticədə isə mətn yaddaqalan və linqvistik cəhətdən tutarlı olur.

Əgər ritmdə müntəzəmlik varsa, bu metr adlanır. Metr vurğulu və vurğusuz hecaların oxşar və ya eyni modellərdən ibarət olan ritmik qruplarıdır. (7, s.186). İngilis poeziyasında müxtəlif metrik uzunluqlar var: iamb (bir vurğusuz və bir vurğulu heca), trok (bir vurğulu və bir vurğusuz heca) , daktıl (bir vurğulu və iki vurğusuz heca), sponde (iki vurğulu heca), pirri (iki vurğusuz heca) və anapest (iki vurğusuz və bir vurğulu heca). Məsələn:

Flatter your figure with Dietrum.

Bu şüar üç daktildən təşkil olunub.

3. Alliterasiya – ardıcıl sözlərdə əsasən vurğulu hecaların eyni samit səs və ya hərflə başlamasıdır. Məsələn:

e.g. “*Performance. Prestige. Passion for Innovation.*”

4. Assonans – ardıcıl vurğulu hecalarda eyni saitlərin sait harmoniyası yaratmasıdır. Məsələn: “*How much reality can you handle?*”

5. Akronimlər də reklam mətnlərində rast gəlinəndir. Burada abreviaturanın hərfləri sözlərin ilk hərflərini yaradır. Məsələn:

“*XTROVERT. XPLOSIVE. LOVE THE COLOUR. COLOR XXL*”

6. Transliterasiya.

Bu üslubi vasitə reklam mətnlərində o qədər də tez-tez istifadə olunmasa da, bəzi reklamlarda buna rast gəlmək olar. Bu, xarici dildəki sözün ingilis dilinə transformasiyası yolu ilə düzəlir. Alınma sözün yazılışı fərqli olsa da, tələffüz bu halda ingilis dilindəki ilə eyni olur. Məsələn:

“*BE COINTREAUVERSIAL.*” (COINTREAU fransız spirtli içkisinin adıdır.)

Beləliklə, yuxarıda təsvir edilən funksional tələbatlar ekzoforik təyinedicilərin əlaqəsi ilə müəyyənləşən reklam üslubunun yaranmasına yol açır. Reklam diskurslarına nəzər saldıqda bir daha aydın olur ki, reklamın mətn xüsusiyyətləri bu mətn növünün işləndiyi situasiyaya istinad etmədən təsvir edilə bilməz. Belə ki, məsələn , *you* əvəzliyinin apelyativ xarakteri reklam mətnindən təcrid edilmiş şəkildə nəzərə çarpmaya bilər. Baxmayaraq ki, hər bir alıcı bilir ki, *you* əslində böyük auditoriyaya istinad edir, amma bununla belə onlar yenə də bununla şəxsən onlara müracət edildiyinə inanmağa meyillidirlər.

Bundan başqa pozitiv qrammatik forma və leksik vahidlərin üstünlüyü həmçinin reklam mətnlərinin praqmatik təbiətinin göstəricisidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Bolinger, D. (1980), *Language: The Loaded Weapon*, London, Longman.
2. Caples, J. (1994): *Tested Advertising Methods*, Englewood , Prentice-Hall.
3. Cook, G. (1992): *Discourse of Advertising*, London, Routledge.
4. Gieszinger, S. (2001): *The History of Advertising Language*, Frankfurt / Main, Lang.
5. Goddard, A. (1998): *The Language of Advertising*, London, Routledge.
6. Hughes, G. (1987), *Words in time*, London, Blackwell.
7. Leech, Geoffrey (1966), *English in Advertising*, London, Longman.
8. Shortis, T. (2001) *The Language of ICT*, London, Routledge.
9. Concise Oxford English Dictionary 2004
10. www.eukanuba-eu.com
11. www.becointreauversial.com
12. www.vitabiotics.com/dietrim
13. www.wikipedia.org
14. www.clevelandjewishnews.com/pdf/MANN_Jewelers.pdf
15. www.samsung.com

XÜLASƏ

Son illərdə reklam mətnlərinin tədqiqi daha geniş vüsət almışdır. Reklam dili inandırıcı olmaqla auditoriya və reklamçı arasında ünsiyyətin necə olduğunu aşkar edir. Reklam dili innovativ xüsusiyyətə malikdir. O, müxtəlif dil qrupları arasında dil bölgüsünün bir vasitəsi kimi çıxış edir. Digər tərəfdən isə reklam mətnlərinin dili mövcud olan dil normaları və dil stereotiplərini də özündə ehtiva edir. Reklam dilinin linqvistik xüsusiyyətləri onun praqmatik, semantik, sintaktik, fonoloji, morfoloji və leksik, həmçinin də qrafik cəhətlərində öz əksini tapır.

Açar sözlər: reklam, dil, ünsiyyət, linqvistik xüsusiyyət, üslubi vasitələr, funksiya, mətn.

АМИНА ТАБАГЮЛЬ ГЫЗЫ МУСАЕВА
Старший преподаватель
Сумгаитский государственный университет

ИЗ ОПЫТА РАБОТЫ С АУДИОТЕКСТАМИ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО

Одним из важнейших аспектов при обучении русскому языку как иностранному является аудирование. Распознавание устной речи, или аудирования, в плане обучения этому виду речевой деятельности представляет собой сложную и далеко еще не решенную проблему. Для решения этой проблемы необходимо обучать студентов аудированию на различных этапах обучения.

В методике преподавания иностранных языков термин «аудирование» обозначает не просто «слушание». Аудирование – это процесс восприятия и понимания звучащей речи, где восприятие характеризуется анализом и синтезом языковых средств (фонем, морфем, слов, предложений, текста и т.д.), а понимание является результатом анализа и синтеза смысловых значений этих языковых средств. Без аудирования, т.е. слушания и понимания, невозможно общение (1, с. 191).

Из четырех видов речевой деятельности (говорения, аудирования, чтения и письма) методисты считают наиболее трудным для овладения аудирование. Установлено, что даже люди, достаточно свободно владеющие языком, в том числе и говорением, испытывают затруднения при слушании естественной речи носителей языка. Это объясняется целым рядом специфических особенностей этого вида речевой деятельности:

- слуховая память гораздо хуже зрительной: пропускная способность слухового канала в шесть раз меньше пропускной способности зрительного канала;
- объем слуховой памяти человека не превышает 12-15 слогов;
- вследствие линейного, последовательного поступления информации в мозг слушающего, в отличие от читающего или смотрящего, слушающий ничего не может изменить в этом речевом потоке.

Указанные различия касаются родного языка. В иностранном же языке способность удерживать информацию в памяти при восприятии речи на слух (звучащей речи) понижается почти в два раза.

Главными трудностями при обучении аудированию являются:

- одноразовость предъявления информации;
- кратковременность звучания;
- необратимость однократного предъявления;
- темп речи;
- необходимость удерживать в памяти линейно поступающую информацию;
- потеря начальной фазы поступающей информации;
- отсутствие навыков восприятия речи на иностранном языке и т.д. (2, с. 154).

На начальном этапе, когда формируются основные умения аудирования, методисты предъявляют к аудиотекстам следующие требования: тексты следует строить на знакомом языковом материале; количество незнакомых слов должно составлять не более 3 % от всех слов в тексте.

Новые слова в тексте не должны быть ключевыми, т.е. теми, которые несут основную информацию. Что же касается грамматического материала, то в тексты для аудирования можно включать те неизученные грамматические конструкции, о значении которых можно догадаться по контексту или по аналогии с уже изученными формами и моделями.

Для обучения аудированию подбираются специальные аудиотексты, т.е. устные сообщения, даваемые в записи или произносимые преподавателем.

Аудиотекст должен соответствовать естественному темпу речи. Это приблизительно 3-4 слова в секунду. Аудиотекст должен быть правильно интонирован. Объем звучащего текста на начальном этапе составляет 3-5 минут. Важно отметить, что в аудиотексте должно быть определенное соотношение информативных и избыточных элементов. Избыточная информация (повторы, риторические вопросы, синонимы и др.) помогает слушающему лучше осмысливать текст.

Смысловое содержание должно быть интересным для учащегося: невозможно заставить человека внимательно слушать, если содержание сообщения ему знакомо, неинтересно или непонятно. Именно желание понять смысл заставляет слушателя мобилизовать внимание, память и всю психическую деятельность. Многие методисты считают, что целесообразно сразу приучать учащегося к естественным условиям функционирования языка и уже в начале обучения предъявлять тексты только один раз. Хотя практика показывает, что повторное прослушивание текста (иногда до трех раз) широко используется преподавателями в целях облегчения понимания и запоминания содержания текста. Особое внимание следует уделить темпу чтения. Быстрый темп предъявления информации всегда вызывает большие затруднения. Преодоление этой трудности аудирования может быть осуществлено и при сохранении среднего темпа естественной иноязычной речи, но при условии, что на начальном этапе допускается некоторое замедление темпа речи за счет пауз между фразами. Такие паузы дают возможность слушающему ликвидировать отставание во внутреннем проговаривании.

В процессе обучения аудированию преподаватель должен и развить у учащихся следующие навыки:

- интонационного и фонетического слуха;
- слуховой памяти;
- прогнозирования.

А учащийся должен научиться:

- распознавать и воспринимать языковые формы;
- извлекать содержание из звучащего текста;
- добиваться понимания с помощью переспроса, просьбы повторить, пояснить, сказать иначе.

Для обучения аудированию подбираются специальные аудиотексты, т.е. устные сообщения, произносимые преподавателем или представляемые в записи. Текст должен быть интересен для слушающих: невозможно заставить слушать неинтересный текст или текст, содержащий большое количество незнакомой лексики. Преподаватель на разных этапах обучения предъявляет тексты различных жанров, степени адаптированности, монологи и диалоги. В качестве текстов можно также использовать фрагменты из радио- и телепередач, фильмов.

Работа над каждым аудиотекстом включает предтекстовую стадию, собственно аудирование и послетекстовую стадию. На стадии предтекстовой работы снимаются лексико-грамматические трудности, развивается языковая догадка. Преподаватель должен стремиться к максимальной активизации внимания учащихся. Сам текст предъявляется, как правило, один

раз, но на начальном этапе возможно двукратное прослушивание текста с постепенным переходом на однократное прослушивание. Послетекстовая работа состоит в проверке понимания основной идеи текста, также проводится работа по усвоению содержания текста и закреплению лексических и грамматических навыков.

Предлагаемая ниже модель работы над аудиотекстом «Кофе» (современная притча) может быть использована на занятиях русского языка. Даны текст, блок предтекстовых и послетекстовых заданий. При работе над текстом преподаватель может выбирать необходимый материал, ориентируясь на уровень подготовки конкретной студенческой группы.

Предтекстовые задания:

1. Ответьте на вопрос: *Что такое притча? Как вы понимаете выражение «современная притча»?*

2. Переведите слова и выражения: *Жаловаться, прийти в гости, трудности, яркий, кофейник.*

3. Как вы понимаете выражение «разобрать все чашки»?

КОФЕ

(современная притча)

Группа учеников пришла в гости к своему старому профессору. Вскоре она начали говорить о работе – ученики жаловались на трудности и проблемы. Профессор приготовил гостям кофе, пошел на кухню и вернулся с кофейником и самыми разными чашками – дорогими и дешевыми, простыми и яркими.

Когда ученики взяли чашки, профессор сказал: «Посмотрите, вы разобрали все дорогие чашки. Никто не выбрал чашки простые и дешевые. Желание иметь для себя только лучшее – это причина ваших проблем в жизни. Поймите, что чашка не делает кофе вкуснее. Иногда она просто дороже, а иногда даже не дает нам увидеть то, что мы пьем. Ведь вы выбирали кофе, а выбрали чашку. И все вы выбрали только самые красивые чашки. А затем смотрели, у кого какая чашка.

А теперь подумайте: жизнь – это кофе, а работа, деньги, вещи – это чашки. Это всего лишь инструменты для Жизни. То, какая у нас чашка, не делает нашу жизнь лучше или хуже. Когда мы думаем только о чашке, мы забываем о вкусе самого кофе. Но чтобы ваша жизнь была счастливой, нужно обязательно думать о «кофе», а не о «чашке»!»

Послетекстовые задания:

Задание 1. Закончите предложения:

Группа учеников пришла в гости к... . Ученики жаловались на... . Ученики выбрали чашки, а затем... . Когда мы думаем только о чашке, ... Нужно обязательно думать о... .

Задание 2. Найдите фразу, в которой выражена главная мысль текста.

Задание 3. Измените предложения так, чтобы они соответствовали содержанию текста:

1. Ученики пришли к своему другу. 2. Ученики рассказывали о своих успехах.

3. Профессор угостил учеников чаем. 4. Когда ученики выбирали чашки, они не обращали внимания на их цвет и форму. 5. В красивой чашке вкус кофе всегда лучше.

Задание 4. Ответьте на вопросы:

Кто пришел в гости к старому профессору? О чем разговаривали с профессором его гости? Зачем профессор пошел на кухню? Какие чашки выбрали ученики? Что, по мнению профессора, является причиной проблем в жизни? С чем профессор сравнил жизнь? Что в конце разговора профессор посоветовал своим ученикам?

Задание 5. Выберите правильный вариант:

Ученики пришли в гости .....

а) до профессора б) к профессору в) с профессором

Профессор пошел .....

а) на кухню б) до кухни в) к кухне

Ученики жаловались .....

а) о проблемах б) на проблемы в) с проблемами
Иногда чашка не дает нам увидеть то, что мы
а) поём б) пьём в) выпьем

Задание 6. Составьте пары синонимов:

гость	обычный
дорогой	препятствие
разговор	пожилой
простой	посетитель
инструмент	аппетитный
старый	беседа
проблема	ценный
вкусный	орудие

Задание 7. Подберите антонимы к словам:

простой, старый, вкусный, обычный, аппетитный

Задание 8. Объясните смысл данных пословиц о счастье. Найдите их эквиваленты в родном языке. Вспомните другие пословицы о счастье:

Всяк человек своего счастья кузнец.

Не было бы счастья, да несчастье помогло.

Не в деньгах счастье.

На чужом несчастье счастья не построишь.

Счастье не ищут, а делают.

Прослушивание аудиотекста, выполнение заданий способствует лучшему усвоению лексического состава языка и грамматической структуры. Желательно, чтобы аудирование было постоянным элементом урока.

Научная новизна : Современная методика обучения русскому языку, как иностранному находится в постоянном развитии и творческом поиске. Задача преподавателя - найти оптимальные методы и приемы обучения, на базе которых формируется речевая способность обучаемых.

Практическое значение: Аудирование как средство обучения стимулирует учебную и коммуникативную деятельность студентов. Представленная модель работы над аудиотекстом может быть использована на занятиях русского языка.

Использованная литература

1. Аверко-Антонович Е.В. Аудирование в изучении русского языка иностранными студентами // Вестник Каз. технологического университета, №23, 2013, с.190-192.
2. Лебединский С.И., Гербики П.Ф. Методика преподавания русского языка как иностранного. Минск: БГЭУ, 2014, 309 с.
3. Костомаров В.Г., Митрофанова О.Д. Методическое руководство для преподавания русского языка иностранцам. М.: Русский язык, 1984, 137 с.
4. Капитонова Т.И., Москвин Л.В. Методика обучения русскому языку как иностранному на этапе предвузовской подготовки. СПб.: Русский язык, 2006, 312 с.

РЕЗЮМЕ

В статье отмечается важность использования текстов для аудирования при обучении иностранному языку. Особое внимание следует уделять смысловому содержанию текста. Работа над аудиотекстом предполагает несколько стадий. В статье показана модель работы над текстом. Преподаватель должен подбирать материал, ориентируясь на уровень подготовки обучающихся.

Ключевые слова: аудирование, слуховая память, лексико-грамматические трудности, аудиотекст, предтекстовые и посттекстовые задания.

BƏKİR ÇOBANZADƏNİN DİL TƏDQIQATLARINDA FEİLƏ MƏXSUS QRAMMATİK KATEQORİYALARIN ŞƏRHİ

"Əgər bir çox isimlərin və sifətlərin feil damarlarından yapıldığını nəzəri-etibara alırsaq, türk dilinə "feil dili" demək mümkündür".

Bəkir Çobanzadə

Görkəmli türkoloq professor Bəkir Çobanzadənin dil tədqiqatlarında Azərbaycan dilinin morfoloji quruluşu və onun inkişaf tarixinin öyrənilməsi ilə bağlı bu gün də müasir araşdırmalarda öz əskini tapan, aktuallığını saxlayan məsələlərə toxunulmuşdur. Onun Azərbaycan dilinin morfoloji quruluşu ilə bağlı tədqiqlərində əsas yer tutan məsələlərdən biri feilə məxsus qrammatik şəkilçilərin öyrənilməsidir.

B.Çobanzadənin fikrincə, Azərbaycan dilində (ümumən türk dillərində - E.P.) ən zəngin mənə və işlənmə imkanlarına malik olan sözlər feillərdir. Feillər istər qrammatik funksiyaları, istərsə də leksik-semantik mənaları baxımından ən aktiv dil vahidləridir: "Feillərinin dürlülüüyü və zənginliyi etibarilə türk dili bütün lisançuların diqqətini cəlb edə bilmişdir. Əgər bir çox isimlərin və sifətlərin feil damarlarından yapıldığını nəzəri-etibara alırsaq, türk dilinə "feil dili" demək mümkündür" [3, c.5, s.146].

B.Çobanzadə feilə məxsus qrammatik şəkilçiləri üç istiqamətdə təhlil etmişdir: birinci qrup morfemləri qeyri-sözdəyişdirici şəkilçilər adlandırmış, ikinci qrup şəkilçiləri "silə siğələri" – rabitə şəkilçiləri kimi qeyd etmiş, üçüncü qrup şəkilçiləri isə feillərin təsrifi adı altında qruplaşdırmışdır. Qeyri-sözdəyişdirici şəkilçilər deyilərkən qeyd olunur ki, bu morfemlər feillərə əlavə olunaraq isimlər əmələ gətirir, hal və mənsubiyyət şəkilçiləri qəbul edir. Müəllif buraya **məsdər və feili sifət** şəkilçilərini aid edir. Maraqlıdır ki, alim bu şəkilçiləri qeyri-sözdəyişdirici şəkilçilər adlandırır. Niyə onlara sözdüzəldici şəkilçilər demir? AXI araşdırmaları boyu o, şəkilçiləri sözyapıcı (leksik) və sözdəyişdirici şəkilçilər adı ilə qruplaşdırır. Ancaq burada *sözyapıcı şəkilçilər* terminini işlətmir, *qeyri-sözdəyişdirici şəkilçi* terminindən istifadə edir. Demək ki, dilçi alim buraya aid etdiyi məsdər və feili sifət şəkilçilərinin məzmunundakı ikili xarakteri nəzərə almışdır. Sadəcə, onları hansı formada təqdim etməkdə, görünür ki, müəllif tərəddüd etmişdir. S.Cəfərovun şəkilçilərin təsnifatında leksik və qrammatik şəkilçilərlə yanaşı, leksik-qrammatik və qrammatik-leksik şəkilçilər qrupunu da ayırması [2, s.139] bir sıra şəkilçilərin, həmçinin feilə aid bu morfemlərin (o cümlədən *məsdər və feili sifət şəkilçiləri*) məzmunundakı ikili xüsusiyyətlə bağlıdır. Deməli, B.Çobanzadə qeyri-sözdəyişdirici şəkilçilər terminini işlətməklə bu məqamı nəzərdən qaçırmamışdır. Tədqiqatçı qeyri-sözdəyişdirici şəkilçilər adlandırdığı morfemlərin bəzilərini (-maq², -ası², -ma²) feildən isim düzəldən, digərlərini (-dıq⁴, -mış⁴, -acaq²) bu nitq hissəsinə aid həm leksik, həm də qrammatik şəkilçi hesab etmişdir. Bu şəkilçilər haqqında müəllifin bəzi qeydlərinə baxmaq istərdik.

-maq² şəkilçisi feildən isim əmələ gətirir və cəm şəkilçisindən başqa həmən bütün hal şəkilçilərini qəbul edir: yatmaq, yazmağa, yazmaqdan. (3, c.5, s.141). Tədqiqatçı qeyd edir ki, -maq² şəkilçisindən sonra -lıq⁴, -çı⁴ leksik şəkilçiləri də əlavə oluna bilər: *getməklilik, varmaqlığı, bilməklilik...* -çı⁴ şəkilçisi xüsusilə başqa ləhcələrdə, məsələn Qazan tatarcasında bu şəkilçidən sonra əlavə oluna bilər: *varmaqçı, yazmaqçı...* [3, c.5, s.142].

E.Əzizov yazır ki, məsdər şəkilçilərindən sonra sözdüzəldici şəkilçilərin (əsasən -lıq, -lik) işlənməsinin Azərbaycan dilində tarixən mövcud olduğu XIV-XV əsrlərin ədəbi dil nümunələri ilə təsdiqlənir. Və hazırda bu xüsusiyyət Lerik rayonunun bəzi kənd şivələrində müşahidə edilir: *ağlənəqliş, gülməqliş, getməqliş* [7, s.198].

Həmçinin **-ma²** leksik şəkilçisindən danışarkən B.Çobanzadə onu qrammatik omonimləri olan inkarlıq və məsdər şəkilçilərindən fərqləndirir və yazır ki "onun yazması, söyləməsi, başlaması

kibi tərkiblərdə hərəkət-ış ifadə edər” [3, c.5, s.120]. Demək ki, müəllif hərəkət-ış deyərəkən məsdər şəkilçisinin ikili xarakterini nəzərdən qaçırmamışdır. Ancaq onu əlavə edək ki, $-ma^2$ şəkilçili məsdərlər kəmiyyət kateqoriyasının əlamətlərini qəbul edir (onların *görmələri*, onların *danışmaları*).

B.Çobanzadə qeyri-sözdəyişdirici şəkilçilərə $-asi^2$, $-dıq^4$ +mənsubiyyət şəkilçisi, $-acaq^2$, $-ar^2$, $-an^2$, $-miş^4$, $-malı^2$ şəkilçilərini də aid edir. Müəllif bunları feildən sifət yaradan şəkilçilər kimi göstərir. Dilçi alim $-acaq^2$ leksik şəkilçisindən bəhs edərəkən onu gələcək zaman və feili sifət şəkilçiləri kimi fərqləndirir [3, c.5, s.122].

B.Çobanzadə məsdər və feili sifətlərdən fərqli olaraq, feili bağlama şəkilçilərini “silə siğələri”, onların qoşulduğu feilləri isə **rabitə feilləri** adlandırır: “Digər bir qisim şəkilçilər daha vardır ki, bunlar da feil damarlarına əlavə olunur və bunlardan dürlü mənanı ifadə edən şəkillər, sözlər meydana gətirirlər. Bunların birincilərdən (*məsdər və feili sifətdən*) ayrılığı birincilər kimi zəmir və hal şəkilçiləri ala bilməməsidir... Bizcə, imdilik “rabitə” təbiri işlətmək mümkündür” [3, c.5, s.143]. Tədqiqatçının təqdim etdiyi şəkilçilərdən bir daha belə qənaət hasil olur ki, burada söhbət feili bağlamalardan gedir: $-ib^4$ ($-yıp^4$), $-alı^2$, $-madan^2$, $-ınca^4$, $-araq^2$, $-dıqca^4$ və s.

B.Çobanzadə $-ib^4$ şəkilçisinin həm də “müstəqil feil şəkli” kimi işləndiyini göstərir. Yəni bu morfemli zaman əlaməti olaraq $-miş^4$ şəkilçisinin sinonimi kimi izah edir. Beləliklə, müəllif keçmiş zaman şəkilçisi ilə feili bağlama şəkilçisinin qrammatik funksiyasını fərqləndirir [3, c.5, s.144].

B.Çobanzadə *gələrkən*, *yazarkən* sözlərindəki $-kən$ morfemini feili bağlama şəkilçisi kimi göstərir, $-alı^2$ şəkilçili feillərdən sonra **bəri** “yarımsözü”nün - qoşmasının (*yazılalıdan bəri*, *varalıdan bəri*) işləndiyini qeyd edir, eləcə də $-ınca^4$ şəkilçisi ilə bağlı maraqlı dil faktlarına toxunur.

B.Çobanzadə qeyd edir ki, feili sifət və məsdər şəkilçilərindən fərqli olaraq, feilin rabitə formaları hal şəkilçiləri ilə işlənmir. Aydın olur ki, alim feili bağlamalardakı ikili məzmunun sintaktik funksiyasını bir-birindən ayırmışdır: “Bu formalar öz ətrafına müxtəlif hallı sözləri toplayır. Amma bu şəkilçi nadir məqamda yönlük hal şəkilçisini qəbul edir. Bu şəkilçi, ümumiyyətlə, hal şəkilçisini qəbul etməz. Lakin *qədər* sözü ilə birlikdə işləndiyi zaman məful ileyh (*dativus*) şəklini alır: *gəlinçəyə qədər*, *ölünçəyə qədər*, *böyüyüncəyə qədər* və s.” [3, c.5, s.144]. Türkoloq alim burada maraqlı bir məqama toxunur ki, o da “Səni **ölünçəyə qədər** gözləyəcəm” cümləsində feili bağlama şəkilçisinin yönlük halla işlənməsidir. Ancaq deyə bilərik ki, müasir türk dilinin təsiri ilə özünü göstərən bu formanın hazırda dilimizdə (*ölənə kimi*, *ölənə qədər*) işlənmə tezliyi aşağıdır.

B.Çobanzadə feilə aid digər qrammatik şəkilçilərdən feilin təsrifi adı altında bəhs edir. Müəllif təsrif deyərəkən burada feillərin şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişməsinə nəzərdə tutur. “Feillərin təsrifi digər nitq hissələri ilə müqayisədə daha genişdir” (burada da nitq hissələrinin təsrifi deyərəkən qrammatik kateqoriyaların çoxluğu nəzərə tutulmuşdur), -deyən müəllif yazır: “Yalnız feillər deyil, sifətlər və isimlər də təsrif oluna bilər. Bu sonuncularda yalnız mazi (*keçmiş*) və hal şəkilçiləri buluna bilər, yəni isimlər və sifətlər qismən təsrif olunur” [3, c.5, s.145]. İsimlərin təsrifi deyərəkən alim burada onların şəxs-xəbərlilik şəkilçiləri qəbul etməsinə nəzərdə tutur. Təbii ki, informativ funksiya daşıyan, rema kimi çıxış edən feillərin təsrifi daha əhatəlidir.

B.Çobanzadənin feilin təsriflənən formaları haqqındakı araşdırmaları, demək olar ki, müasir elmi fikirlərlə səsleşir. O, feilin təsriflənən şəkillərinə feilin zaman şəkilçilərini, yəni, xəbər şəklini, şərt, arzu, vacib, əmr formalarını daxil etmişdir.

Feilin zamanlarının müstəqil kateqoriya kimi, yoxsa xəbər şəklinin içərisində öyrənilməsi məsələsi bu gün də mübahisəlidir. Ancaq ümumi mənzərədən çıxış edərək deyə bilərik ki, türkoloqun feilin zamanlarından bəhs etməsi elə xəbər şəkli haqqında təsəvvürlərini də ifadə edir. Çünki o, zamanlardan danışarkən feillərin şəxslər üzrə dəyişilməsi məsələsinə toxunur. B.Çobanzadə indiki kimi feilin 3 zamanını göstərir: keçmiş, indiki və gələcək zaman. Müəllif zaman şəkilçilərini belə qruplaşdırır:

a) $-ır^4$, $-ar^2$, $-r$ şəkilçiləridir ki, azəri ləhcəsində hal mənasını ifadə edən feil şəkillərinin istehsalında işlədilir: *gəl-ir*, *sür-ür*, *yaz-ır*... Alim bildirir ki, buradakı $-ar^2$ istiqbal, yəni gələcək mənasını verir. “Eyni zamanda azəri ləhcəsində $-yor$ şəkilçisi işlədilməz” [3, c.5, s.144].

-*r* şəkilçisi ilə işlənmiş feillərin zaman çaları bir qədər fərqlidir. N.Dəmir bu formanı türk dilində feilin geniş zamanı adıyla təqdim edir [5, s. 237]. -*r* zaman forması Azərbaycan dilinin tarixində saillə bitən bəzi feillərə artırılaraq indiki-gələcək zaman məzmununu ifadə etmişdir (*oxur, tanır, ağlar* və s.). Məsələn, Kişvəri əsərlərinin dilində də işlənən bu şəkilçi indiki-gələcək zaman əmələ gətirmişdir. -*r* formantı ilə işlənən sözün indiki, yaxud gələcək zamanda olması isə mətnin məzmunundan aydınlaşır: *İstəram yar səni, tapmən nişanın, ey könül; Gül yüzün dövründə xəttin kim oxur qul Kişvəri* və s. [6, s.118].

b) -*di*⁴, -*ti*⁴ şəkilçiləri keçmiş zaman, “mazi mənasını verən feil şəkilləri” meydana gətirməyə xidmət edir [3, c.5, s.145]. Bu şəkilçinin fonetik tərkibi ilə bağlı İslam Vəliyev yazır: “Azərbaycan dilinin qədim dövrlərinə aid materialları nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, şühudi keçmiş zamanı əmələ gətirən -*di*⁴ şəkilçisi sabit səs tərkibinə malik olmuş və əsasən, müasir ədəbi dilimizdə olduğu kimi işlənmişdir” [9, s. 49]. Güman ki, B.Çobanzadənin bu şəkilçini karlaşmış fonetik tərkibdə verməsi (*kəsti, töktü, astı*) samitlər ahənginin tələbinə uyğunlaşdırması ilə bağlıdır.

-*miş*⁴ şəkilçiləri də əsas etibarilə mazi olmaqla bərabər, onun mənacə başqa bir növünü ifadə edir. Burada müəllif feili sifət şəkilçisini nəzərdə tutur.

c) -*acaq*² şəkilçisi də gələcək – müstəqbel zaman bildirmək üçün işlədilir: *gələcək, varacaq, başlayacaq, deyəcək* və s. [3, c.5, s.146].

Feilin əmr forması. B.Çobanzadə qeyd edir ki, feilin əmr şəklinin II şəxsinin təkinin şəkilçisi yoxdur. Maraqlı bir fikir ondan ibarətdir ki, müəllif bütün feillərin şəkilçisiz halda (*yaz, oxu, danış, gör*) feilin əmr formasının II şəxsinin təkində olması qənaətinədir: “Hər feil damarının sözdəyişdirici şəkilçi almadan əvvəl bulunduğu bəsit damar halı ikinci şəxs əmr siğəsidir. Zətən feil damarının başqa sözlərdən mənacə ayrıca fərqi də buradadır” [3, c.5, s. 147].

Bütün bu şəkillərdən danışarkən B.Çobanzadə onların inkarlıq formasından – “mənfi hal”ından da bəhs edir.

Feilin iltizam (arzu) forması. -*a*², -*ya*² “feili-iltizami” adı verilən feil şəkillərini meydana gətirir: *yazayım (yazam), yazasan, yazalım (yazaq), yazasınız, yazalar*. B.Çobanzadə düzgün qeyd edir ki, arzu şəklinin və əmr şəklinin I şəxsin cəm formaları bir-birinə bənzəyir və “hənzər şimal və şərq ləhcələrinin bir çoxlarında işlədilməkdədir” [3, c.5, s. 146]. Məsələn, **yazaq** sözünün feilin əmr, yaxud arzu şəklində olduğunu yalnız kontekstdə müəyyən etmək olar.

B.Çobanzadə arzu şəklinin arxaikləşmiş -*ğay, ğa, -qay, -qa, -göy, -gə* formalarının özbək türkcəsində işləndiyini qeyd edir: *barğaymin, barğay, kılğay...* Qeyd edək ki, -*ay, -qay* formaları xakas və tuva türkcələrində də işlənməkdədir [1, s.136; 210]. Həmçinin göstərilir ki, türk dillərində arzu şəklində I şəxsin cəm formasının üç tipinə rast gəlinir: 1) var+alım; 2) var+ak 3) var+alık... Müəllifə görə, ilk iki forma mənşə etibarilə sonuncudan meydana gəlmişdir: “Heç şühbəsiz, üçüncü şəkil əsas olub, əski türk lisanı abidələrinin, əsərlərinin şəhadətinə görə, birinci və ikinci şəkil bundan meydana gəlmişdir. Buna görə də *baralık-varalım-varak*. Bəzi ləhcələrdə *varak* yerinə *varayık* şəkli işlədilir” [3, c.5, s. 147].

Ə.Rəcəbli yazır ki, qədim yazılı abidələrin dilində feilin arzu şəkli I şəxsin təkində -*ayın, -əyin*, cəmdə -*alım, -əlim* şəkilçiləridir. -*alım, -əlim* şəkilçisi XI əsrdən XX əsrin əvvəllərinə qədər Azərbaycan dilində işlənmiş, lakin müasir Azərbaycan dilindən çıxmışdır [8, s.359; 364].

Feilin vacib forması. Tədqiqatçı yazır ki, “vücub feil deyilən şəkilləri -*malı*² şəkilçiləri ilə yapılır”: *oxu+malı, get+məli* və s.

Feilin şərt forması. -*sa, -sə* şərt mənası verən feil şəkillərini meydana gətirir. Müəllif göstərir ki, feilin şərt şəkli, əsasən, bəzi tabeli mürəkkəb cümlələrin komponentlərini əlaqələndirməyə xidmət edir: “Tabə cümlələr eyni zamanda -*sa, -sə* şəkilçiləri ilə yapılan feil şəkilçiləri ilə meydana gətirilir: Mən getsəm, sən qalırsan. Nə desəm, yalan olur” [3, c.5, s. 174].

Qeyd edək ki, tədqiqatçının feilin şəkilləri barəsində söylədiyi fikirlər, demək olar ki, bu gün də dilçilər tərəfindən eynilə qəbul edilir. Yalnız sadə feillərin şəxslər üzrə dəyişməsində bir neçə variantlılığa rast gəlmək olar. B.Çobanzadə III şəxsin təkində gələcək zamanın inkar formasındakı feillərdə (*gəlməyəcək, qalmayacaq*) morfonoloji hadisəyə belə münasibət bildirir: “Azəri ləhcəsində “gəlməyəcək, qalmıyacaq” şəkilləri daha ziyadə işlənməklə bərabər, biz cədvəldə ahəngə, səslər uyuşması qanununa daha uyğun şəkli əsas götürdük” [3, c.5, s.149]. Doğrudan da, B.Çobanzadə

dilimizin qrammatikasını yazarkən çalışmışdır ki, ədəbi dilimizin normaları zədələnməsin. Bu məsələdə də müəllif dillə ehtiyatla davranmışdır. Belə variantlılığın təkcə dialekt və şivələrimizlə deyil, həm də türk dilləri ilə bağlılığı var. Məsələn, *qalaq//qalalım*, *oxuyaq//oxuyalım*, *gəlirik//gəliriz* və s.

B.Çobanzadə feilin mürəkkəb şəkillərini – “*mürəkkəb feil şəkilləri*”ni onun sadə şəkillərindən fərqləndirərək onları 3 yerə ayırır: hekayə, rəvayət, şərt (gəzəcək idim, qalar imiş, qalmalı isə) [3, c.5, s. 155]. Müəllif bu şəkillərin şəkilçiləşmiş forması ilə feilin keçmiş zamanı və şərt şəklinin şəkilçiləri arasındakı fərqli məqamları da düzgün izah edir. Maraqlıdır ki, B.Çobanzadə köməkçi feillər (*yardımçı feil şəkilləri*) haqqında danışarkən *idi*, *imiş*, *isə* morfemlərini də buraya daxil edir. Bildirir ki, bu hissəciklər ismi xəbər kimi işləyəndə feillərdən fərqli olaraq inkarlıq əlaməti kimi *deyil* ədatından istifadə olunur: “Bəzi feillər müstəqil rollarını və mənalarını qeyd edərək, yardımçı xidmətini görməkdədirlər. Bunlardan birincisi “i” cizrindən təşəkkül edən *imək* feilidir. Bu feilin yalnız maziyə aid şəkilləri bulunur: *idi*, *imiş*, *ikən*, *isə*. Bunun mənfi şəkli başqa feillərinki kibi –ma, -mə şəkilçiləri ilə yapılmayıb, *deyil* yarım sözü ilə əldə edilir: *Xəstə deyil idim*” [3, c.5, s. 148].

Feilin növləri və ya növ kateqoriyası. Müasir dilçilikdə bu anlayış ya feilin qrammatik mənə növləri, ya da feilin növ kateqoriyası ilə ifadə olunur. Təbii ki, məsələ ilə bağlı mübahisəli məqamlar bu gün də var. Problemin əsas tərəfi isə buraya aid edilən şəkilçilərin sözdüzəldici, yoxsa sözdəyişdirici şəkilçi olması ilə bağlıdır. Hətta bu morfemləri qrammatik-leksik şəkilçi adlandıranlar da vardır [2, s.139]. Hər bir halda bu müxtəlif fikirləri səsləndirənlərin öz yanaşmaları və onları əsaslandırmaq üçün ortaya qoyduqları faktları vardır. B.Çobanzadənin elmi yaradıcılığı üzərində aparılan araşdırmadan görünür ki, müəllif bütün hallarda bu şəkilçilərdən söz yaradıcılığı prosesində (feildən feil yaradan şəkilçilər sırasında) bəhs edir. Yalnız “Kırım-tatar elmi sərifi”ndə bu şəkilçiləri ard-arda qeyd edərək onların söz yaradıcılığında iştirakı ilə yanaşı, qrammatik funksiyasını da göstərir: yəni bu şəkilçilərin feillərdə yaratdığı qrammatik funksiyaları da izah edir. Demək ki, dilçi alim onlardakı ikili (qrammatik-leksik) xüsusiyyətin fərqi varmışdır. Beləliklə, B.Çobanzadə feilin 4 qrammatik mənə növünü və onların qrammatik məzmununu xarakterizə edən terminləri belə qeyd edir:

1. Qayıdış növ (*mütəvat mənəli*) feillərin –*in*⁴ və bəzən də –*an* şəkilçisi ilə yarandığını bildirilir: *geyin*, *bəzən*, *söylən* (*deyinmək*), *yollanmaq* və s.

2. Məchul növ (*məchul mənəli*) feillərin –*in*⁴, –*il*⁴ şəkilçiləri yaranır: *görül*, *tapıl*, *sarı*, *yarı*, *oxun*, *yollan* və s.

3. Qarşılıq-birgəlik növ (*qarşılıq mənəsi ifadə edən*) feillərin –*ış*⁴, –*aş*² şəkilçiləri ilə meydana gəldiyi göstərilir: *atış*, *anlaş*, *söyləş*, *gülüş*, *vuruş* və s.

4. İcbar (*mütəaddi mənəli*) növ feillər “işin neçə əl və yaxud vasitədən keçdiyini göstərir”: *yapdırmaq*, *durğuzdurmaq* və s. [4, s.56].

Bəkir Çobanzadə qrammatik kateqoriyalardan danışarkən onu da qeyd edir ki, Avropa dillərindən fərqli olaraq türk dillərində bir sıra kateqoriyalar mövcud deyildir. Türk dillərində bir sıra dillərin təsiri ilə qrammatik normadan kənar özünü göstərən bəzi məqamlarla rastlaşsaq da, artıq bu əcnəbi ünsürlər dilimizdən çıxmaqdadır. Belə formalardan biri kimi dilçi alim cins kateqoriyasını göstərir. O bildirir ki, türk dillərində cins kateqoriyası yoxdur. Ancaq ərəb-fars dillərindən keçən bəzi sözlərdə mənə dilin izlərini görmək mümkündür: “Türkcə sözlərdə cins (erkəklik, dişilik) göstərilmədiyindən cümlədəki sözlər arasında cinsi mütaqibət bulunmaz. Yalnız ərəb və fars qaydası üzrə yapılan tərkiblərdə buna diqqət olunur: *faciəyi-müəllimə*, *ümuri-cariyə*, *məsələyi-mühimmə*, *əhvali-qəribə* və s. Bu cür tərkiblərin son zamanlar dilimizdən çıxarılması nəticəsində artıq bir az sonra türkcə söyləyən və yazan bu tərkiblərə rast gəlməyəcəkdir” [3, c.5, s.175]. Bu gün də dilimizdə *müəllim* – *müəllimə*, *şair* – *şairə*, *mərhum* – *mərhumə* və s. kimi sözlərin işlədilməsi əslində dilimizin qrammatik quruluşuna ziddir. Çünki qrammatik kateqoriya qrammatik şəkilçilər fonunda təzahür edir və aid olduğu sinfin, demək olar ki, bütün sözlərini əhatə edir. Məsələn, ismin hal və feilin inkarlıq kateqoriyaları kimi. Ancaq qeyd etdiyimiz sözlərdə cins anlayışı fərqləndirici əlamət kimi dilimizin imkanları vasitəsilə yaranmamışdır. *Müəllim* və *müəllimə*, *şair* və *şairə* sözləri ərəb-fars dillərindən həmin formalarda keçdiyindən bunlardakı cins

anlayışı dilimizin quruluşunu xarakterizə etmir. Və bu qrupdan olan sözlərin dilimizdə işlənməsinin qarşısı isə mütləq alınmalıdır. Obrazlı da olsa, bir məqamı qeyd etməyi münasib hesab edirik. Belə ki, dahi Nizami Gəncəvinin Nüşabənin dilindən İsgəndərə deyilmiş məşhur “Mən də bir aslanam, düşünsən bir az, Aslanın erkəyi, dişisi olmaz” aforizmi təkcə türklərin xarakterini ifadə etmir. Dil millətin ruhudur, onun psixologiyasının göstəricisidir fikrinə əsaslanaraq deyə bilərik ki, məhz bu mənada türk dillərində cins anlayışı mövcud olmamışdır.

Beləliklə, bütün bu tədqiqatlar onu göstərir ki, B.Çobanzadənin Azərbaycan dilinin morfoloji quruluşu, onun türk dillərindən biri kimi iltisqi əlaməti, qrammatik şəkilçilərin funksiyaları və sözün morfem tərkibinin tarixi inkişafı ilə bağlı araşdırmaları təkcə dil faktlarının üzə çıxarılması baxımından deyil, həm də Azərbaycan dilçiliyinin nəzəri istiqamətdə inkişafı üçün zəngin material verir. Bu tədqiqatlardakı elmi fikirlərin böyük hissəsi bu gün də türkoloqlar tərəfindən qəbul edilir və türk dillərinin morfoloji quruluşunun öyrənilməsi istiqamətində görkəmli alimin yaradıcılığının araşdırılması ayrıca bir tədqiqat mövzudur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Buran A., Alkaya E., Özerken M. Çağdaş Türk Lehçeleri. Ankara: Akçağ yayınları, 2013
2. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili (leksika). Bakı: Şərq-Qərb, 2007
3. Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri: 5 cildə, V c., Bakı: Şərq-Qərb, 2007
4. Çobanzadə B. Kırım Tatar İlm-i Sarfı (Hazırlayan: Nariman Seyityahya). Ankara: Türk Dil Kurumu, 2009
5. Demir N., Aydoğdu Ö. Giresun İli ve Yöresi Ağızları. 2. Baskı. Giresun: Yeşilgiresun Matbaacılık-Gazetecilik Ltd, 2016, 704 s.
6. Eyvazova R. Orta əsr ədəbi dil əlaqələrinin Kişvəri əsərlərində təzahürü. Bakı: Elm, 1999, 293 s.
7. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 348 s.
8. Rəcəbli Ə. Göytürk dilinin morfolojiyası. Bakı: BDU, 2002, 475 s.
9. Vəliyev İ. Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində keçmiş zamanın ifadə formaları. Bakı: Elm və təhsil, 2009, 213 s.

XÜLASƏ

Bəkir Çobanzadənin dilçilik araşdırmalarında geniş əks olunmuş məsələlərdən biri də müxtəlif nitq hissələrinə məxsus qrammatik kateqoriyaların şərhidir. Azərbaycan dilində ayrı-ayrı nitq hissələrinə aid qrammatik şəkilçilərdən bəhs edən alimin elmi yaradıcılığında feilə məxsus sözdəyişdirici şəkilçilərin öyrənilməsi də mühüm yer tutur. B.Çobanzadə feilə məxsus qrammatik şəkilçiləri üç istiqamətdə təhlil edir: birinci qrup morfemləri qeyri-sözdəyişdirici şəkilçilər adlandırır, ikinci qrup şəkilçiləri “silə siğələri” – rabitə şəkilçiləri kimi qeyd edir, üçüncü qrup şəkilçiləri isə feillərin təsrifi adı altında qruplaşdırır. O, məsdər və feili sifətlərdən fərqli olaraq, feili bağlama şəkilçilərini “silə siğələri”, onların qoşulduğu feilləri isə *rabitə feilləri* adlandırır. B.Çobanzadənin feilin təsriflənən formaları haqqındakı araşdırmaları, demək olar ki, müasir elmi fikirlərlə səsleşir. O, feilin təsriflənən şəkillərinə feilin zaman şəkilçilərini, yəni, xəbər şəklini, şərt, arzu, vacib, əmr formalarını daxil etmişdir. Həmçinin dilçi alim feilin növ kateqoriyasına aid şəkilçilərdən söz yaradıcılığı prosesində (feildən feil yaradan şəkilçilər sırasında) bəhs etmiş və feilin dörd qrammatik mənə növünü göstərmişdir. Bu və digər məsələlər haqqında məqalədə ətraflı məlumat veriləcək.

Açar sözlər: *B.Çobanzadə, qrammatik kateqoriyalar, feil, feilin şəkilləri, feilin növ kateqoriyası.*

TÜRKMƏN DİLİNİN LEKSİK SİSTEMİNDƏ FRAZEOLoji VAHİDLƏR

(Azərbaycan dili ilə müqayisəli)

Dil xalqın milli koloritinin, ruhunun, etnik təfəkkürünün, yaddaşının ifadəçisi olmaqla bərabər, həm də onların yaşadıcısıdır. Ona görə belə bir deyim var ki, “bir xalqı məhv etmək üçün onun dilini əlindən almaq kifayətdir”. Yəni dil xalqın həyatında mühüm bir göstəricidir, onun varlığının, keçmişinin və bu gününün sübutudur, güzgüsüdür.

Türk xalqlarının ayrılmaz tərkib hissəsi olan türkmən xalqının tarixi keçmişini, onun varlığını, qədim və zəngin mədəniyyətə sahib olduğunu, tarix səhnəsindəki şücaətini göstərən faktlardan biri və məhz elə birincisi onun dilidir. Dil, qeyd olunduğu kimi, xalqın tarixi ilə sıx bağlı olan faktor kimi onun tarixi təkamül prosesinə sanki bir güzgü tutur. Bu baxımdan türkmən dilindən və onun frazeoloji qatını Azərbaycan dilinin dil faktları ilə müqayisəsindən bəhs açmadan öncə türkmən xalqının tarixinə və onun dilinin tarixi taleyinə qısaca nəzər salaq.

Qeyd edək ki, Türkmən etnik adına ilk dəfə Mahmud Kaşğarlıın məşhur “Divani-lüğət-it-türk”ündə rast gəlinir. O, türkmən etnik adını, bildiyimiz kimi, oğuz etnik adı ilə eyni anlamda işlədir. Başqa sözlə, “Türkmən xalqı mənşəyi baxımından türk xalqlarının ən qədimləri içərisində yer alır. Türkmənlərin ataları oğuzlardır. Oğuz adına Orta Asiya qaynaqlarında VI yüzildən etibarən rastlanmaqdadır. Bu tarixdən etibarən türkmənlər bir sıra imperatorluqlar quraraq tarixdə dərin iz buraxmışdılar.

Orta Asiyadan Balkanlara qədər ərazidə yaşayan türkdilli xalqlar həm özləri, həm də başqaları tərəfindən türkmən adlandırılırdılar. İndi onların arasından yalnız Anadolu kəndlərində yaşayanların bir qismi, İraqda yaşayan türkmənlər, bir də təbii ki, Türkmənistanda yaşayanlar özlərinə türkmən deyir. Azərbaycanda bu söz Tərəkəmə şəklində qalıb. “Tərəkimə” ərəb sözüdür, “türkmənlər” deməkdir.

Bugünkü Türkmənistan Respublikasının yerli türk əhalisi olan türkmənlər əsas etibarilə VIII əsrdən sonra tarix səhnəsinə çıxan qınıq, salur, qayı, bayat, bəydili boylarının birləşməsi ilə meydana gələn Oğuz qövmlərindəndirlər. Oğuz-Türkmən mədəniyyətinin formalaşmasında bu bölgədə yaşamış olan qədim Türk alanların və xəzərlərin də mühüm rolu olmuşdur.

“Türkmən” etnik adı tarixi mənbələrə görə, V əsrdən bəlli olsa da, bu ad X əsrdə özüne pasport qazanmışdır. Qərb tarixçiləri türkmənləri saf qanlı türk adlandırdıqları kimi, bəzi müəlliflər də türkmənləri türk xalqlarının kökü olaraq qəbul edirlər. Çünki Türkmənistan böyük tarixi Türküstanın ən qədim insan yaşayan bölgələrindən biridir. Burada aparılan arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, Türkmənistan ərazisində 300 min il bundan əvvəl insanlar yaşamışlar” (3, s. 6).

Türkmən dilinə aid sözlərə və ya dil faktlarına ilk olaraq Mahmud Kaşğarlıın “Divani-lüğət-it-türk” əsərində, XV əsrəqədərki dövr ərəb dilçilərinin hazırladıqları bir sıra lüğətlərdə və orta əsr türk tarixçi və təzkirəçilərinin yazılarında rast gəlinir. Türkmənlər XV-XVII əsrlərdə öz yazılarında, əsasən, Orta Asiya türklərinin ortaq yazı dili olan çağataycadan istifadə etmişdilər. Lakin XVIII əsrdə yazıb-yaradan türkmən xalq şairi Məhdimqulu Fəraqi öz şeirlərini çağatay türkcəsi ilə deyil, məhz türkmən dilində qələmə almışdır. XIX əsrdə də bir çox türkmən şairləri əsərlərini türkmən dilində yazsalar da, türkmən dili yalnız XX əsrin 20-ci illərində müstəqil bir dil kimi formalaşa bilmişdir. Türkmənlər öz yazılarında 1923-cü ilə kimi ərəb əlifbasından, 1923-1929-cu illərdə ərəb əlifbasının əsasında hazırlanmış türkmən əlifbasından, 1929-1940-cı illərdə latın əlifbasından, 1940-cı ildən 1993-cü ilə kimi kiril əlifbasından istifadə etmişdilər. 1993-cü ildən bəri isə yenidən latın əlifbasından istifadə edirlər.

Türkmən və Azərbaycan dilləri oğuz qrupu türk dillərinə aiddir. Bu dillərin kökü eyni olsa da, bəlli zamana qədər fərqlənməyən ortaq xüsusiyyətlər öz sabitliyini qoruyub saxlasa da, XVII-XVIII əsrlərdən başlayan fərqliləşmə, diferensiasiya, müstəqil inkişaf sonrakı dövrlərdə daha da

sürətlənmiş və hal-hazırda da davam etməkdədir. Yəni bu dillər eyni kök üzərində ucalaraq sonradan bir neçə budaqları əmələ gələn bir ağacın bir-birinə yaxın və həm də bir-birinə bənzər dörd qolundan ikisini təşkil edir. Göründüyü kimi, tarixən eyni kökdən törəyən sonradan sosial, mədəni, siyasi və s. baxımdan nisbətən fərqli xüsusiyyətlər qazandıqları kimi dil baxımından da fərqli keyfiyyətlərə malik olmuşdular. Buna görə də hər iki dilin leksik sistemində oxşar xüsusiyyətlərlə bərabər, fərqli xüsusiyyətlər də özünü göstərməkdədir. Eyni etnik təfəkkürə, yaddaşa malik olan bu xalqların milli xüsusiyyətlərini özündə yaşadan, milli koloritini ifadə edən leksik vahidlər, xüsusilə frazeoloji vahidlər daha çox diqqət çəkir. Ona görə ki, frazeologiya hər bir dilin birbaşa milli qatını təşkil edir. Samət Əlizadənin təbirincə desək, “Frazeologizm dil və təfəkkürün əlaqəli abstraksiyasının məhsulu olmasaydı, dilin müdrikliyinin və milli təbiətinin, xalqın etnik psixologiyasının təmsalına çevrilməzdi. Frazeoloji vahidlər ümumxalq dilinin lüğət tərkibi və qrammatik quruluşu məhəvərində nitq və təfəkkür vərdişləri, sınaqları nəticəsində formalaşan, xalqın psixologiyasının, təsəvvür və dərrakəsinin, qənaət və zövqünün, ümumiləşdirmə bacarığının əlamətlərini birləşdirdiyinə görə millidir” (4, s. 6). Deməli, Azərbaycan və türkmən dillərinin kökü eyni olduğundan onların hər ikisinə aid milliliyi özündə ehtiva edən məhz bu dillərin leksik sistemində mövcud olan frazeoloji vahidlərdir.

Qeyd edək ki, frazeoloji birləşmələrin tarixi inkişafında, onların məhz frazeoloji vahidlər kimi təşəkkül tapıb formalaşmasında məcazlaşma və sabitlik mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Yəni dildə “elə ifadələr var ki, dilin tarixi inkişaf prosesində tədricən sabitləşərək müəyyən mənəni bildirmək üçün leksik vahidə çevrilir. Bu prosesdə ifadənin tərkibindəki sözlər öz ilkin leksik mənasını itirərək məcazlaşır və qoşulduğu sözlə birlikdə tamamilə yeni mənə yaradır: naxışı gətirmək (işı uğurlu olmaq), ağzına su almaq (susmaq), gözü kəlləsinə çıxmaq (heyrlənmək) və s. Frazeologizm (frazem, idiomatik ifadə, paremiya və s.) adlanan bu ifadələr xalqın həyat tərzini, dünyagörüşünü, məişətini, mədəniyyətini, təfəkkür tərzini və s. -ni özündə əks etdirməklə yanaşı, dilin lüğət tərkibini zənginləşdirir, daha da rəngarəng edir” (2, s. 3).

Qarşılaşdırılan dillərdə frazeoloji vahidlərin əksəriyyəti həm leksik tərkib, həm də mənə baxımından oxşar olsalar da, onların bəziləri leksik tərkib baxımından fərqli, mənə baxımından eyni, bəziləri isə leksik tərkib baxımından bənzər, mənə baxımından fərqli xüsusiyyətlərə sahib olmuşlar. Məhəbbət Mirzəliyevanın da qeyd etdiyi kimi, “Oğuz qrupu türk dillərində frazeoloji vahidlərin əksəriyyətinin üst-üstə düşməsi, bəzən isə çox cüzi dəyişikliklərlə mövcud olması həmin türk dillərinin kök birliyi və bu xalqların özünün tarixən eyni soydan olması fikrini bir daha təsdiq edir” (4, s. 27). Bu baxımdan, Azərbaycan və türkmən dillərinin materialları əsasında müqayisəli tədqiq edilən frazeoloji vahidləri aşağıdakı şəkildə sistemləşdirməyi məqsəduyğun hesab edirik:

1. Leksik tərkibinə və mənasına görə hər iki dildə eyni olanlar:

Qeyd edək ki, türkmən dili ilə Azərbaycan dilinin sözlərinin fonetik tərkibində bir sıra fərqlərin olması təbii bir haldır. Ona görə ki, bu dillərin yazısında istifadə olunan əlifba eyni – latın əlifbası olsa da, bəzi səsləri ifadə edən qrafik işarələr müxtəlifdir. Bu, söz və ifadələrin imlasında diqqəti çəkir, lakin biz belə hallarda həmin sözləri eyni leksik vahid kimi götürməyin tərəfdarıyıq. Çünki sözün leksik tərkibi ifadəsi ilə fonetik tərkibi fərqli ifadələrdir. Hər hansı bir səsə fərqli qrafik işarə - hərflə göstərilməsi sözün və ya hər hansı bir leksik vahidin leksik-semantik baxımından fərqliliyinə dəlalət etmir. Sadəcə, fonetik tərkibi müəyyən qrafik işarənin hansı dildə hansı səsi təyin etməsindən asılı olaraq fərqli görənir. Məsələn, “göz-gözə gəlmək”, gözdən düşmək (Azərb.), qözden düşmək (türkm.) hər iki dildə də leksik tərkibinə və mənasına görə eynidir. Digər nümunələrə nəzər salaq:

Azərbaycan türkcəsində		Türkmən türkcəsində	
<i>quyruğunu bulmaq</i>	<i>yaltaqlanmaq</i>	<i>guyruğunu bulaylamak</i>	<i>yaltaqlanmaq</i>
<i>ürəyi bulanmaq</i>	<i>özünü pis hiss etmək, iyrənmək</i>	<i>yüregi bulanmaq</i>	<i>özünü pis hiss etmək, iyrənmək</i>
<i>baş qoşmaq</i>	<i>maraqlanmaq, meşğul olmaq</i>	<i>baş goşmak</i>	<i>maraqlanmaq, meşğul olmaq</i>

Burnunu tutsan (sıxsan), canı çıxar	<i>çox zəif, gücsüz</i>	burnuny syksaň jany çykjak	<i>çox zəif, gücsüz</i>
aldən çıxarmaq	<i>qaçırmaq, qaçmağına imkan vermək</i>	elden çykarmak	<i>qaçırmaq, fürsəti qaçırmaq</i>
gözünü çıxartmaq	<i>1) birinin paxıllığına səbəb omaq; 2) danlamaq, tənbeh etmək</i>	gözünü çykarmak	<i>1) cəza vermək, cəzalandırmaq; 2) həddini aşmaq</i>
yaxasını cırmaq (yirtmaq)	<i>1) canfəşanlıqla nəyi isə sübut etmək; 2) ağlamaq, fəğan etmək</i>	ýaka ýyrtmak	<i>fəryad etmək, inləmək, sızlamaq</i>
ürəyi ağzına gəlmək	<i>1) iyrənmək; 2) bərk qorxmaq, qorxu</i>	ýüregi agzyna gel	<i>1) qorxmaq, ürkmək, əndişəyə qarılmaq; 2) əsəbiləşmək</i>

Qeyd edilən kateqoriyaya aid nümunə gətirdiyimiz frazeoloji vahidlərin əksəriyyətinin bütün ifadə etdiyi mənalar hər iki dildə də eynidir. Lakin görüldüyü kimi, bəzilərinə eyni mənə ifadə edilməklə bərabər, fərqli məqamlarla da rastlaşırıq. Məsələn, “ürəyi ağzına gəlmək” ifadəsinin Azərbaycan dilində fərqli olaraq *iyrənmək* mənası olduğu halda türkmən dilində bu yoxdur və ya türkmən dilində olan *əsəbiləşmək* mənası Azərbaycan dilində işlənmişdir. Belə nümunələrin sayını daha da artırmaq olar. Amma biz bu bölgədə bu tipli nümunələri verməyimizin səbəbi onların oxşar mənalarının olmasıdır.

2. Leksik tərkibinə görə oxşar, mənasına görə fərqlənənlər:

Azərbaycan türkcəsində		Türkmən türkcəsində	
can alıb, can vermək	<i>məftunedici bir gözəlliyə işarə</i>	jan alyp jan bermak	<i>vuruşmaq, qan tökmək, ölümü göz önünə alıb savaşımaq</i>
dil çıxarmaq	<i>1) xahiş etmək, yalvarıb-yaxarmaq 2) dözməyib dilə gəlmək, etiraz etmək</i>	dil çykarmak Qeyd: Azərbaycan dilində bu ifadə “ <i>dil açmaq</i> ”dır.	<i>dillənmək, danışmağa başlamaq (uşaqlar üçün)</i>
dilinə düşmək	<i>hansısa bir sözü qeyri-ixtiyari olaraq işlətmək, alışıdığı bir sözü dilindən tərgidə bilməmək</i>	diline düşmek	<i>dilindən anlamaq, bir şeyin bütün özəlliklərinə vaqif olmaq</i>
söz atmaq	<i>1) hər hansı məsələ ilə bağlı rəy öyrənmək üçün üstüörtülü şəkildə söz demək, nəyi isə eşitdirmək; 2) sataşmaq</i>	söz atmak	<i>söhbətə qatılmaq, bir şey haqqında danışmaq, birinə bir şey demək</i>
söz almaq	<i>birindən sirr olan məlumatı öyrənməyə çalışmaq</i>	söz almak	<i>tövsiyəyə uymaq, öyüdə qulaq asmaq</i>

3. Leksik tərkibinə görə fərqli, mənasına görə eyni olanlar:

Azərbaycan dilində müraciət xarakterli frazeoloji vahid olan “baş üstə” etiketi türkmən dilində “baş üstünə” şəklində ifadə olunur.

Azərbaycan türkcəsində	Türkmən türkcəsində
------------------------	---------------------

<i>gözlərim dumanlandı</i>	<i>bərk əsəbiləşmək</i>	<i>gözüm bulaşdı</i>	<i>bərk əsəbiləşmək</i>
<i>canı rahat olmaq</i>	<i>rahatlaşmaq</i>	<i>canı aram tapmaq</i>	<i>rahatlaşmaq</i>
<i>başını bağlamaq</i>	<i>evləndirmək</i>	<i>ağagyny bağlamak</i>	<i>evləndirmək</i>
<i>ürəyini ələ almaq</i> (<i>ürəyinə yol tapmaq,</i> <i>ürəyinə girmək,</i> <i>qəlbinə yol tapmaq,</i> <i>razı salmaq və s.)</i>	<i>xoş sözlərlə dilə</i> <i>tutmaq, şirin sözlərlə</i> <i>razı salmağa çalışmaq</i>	<i>yəregini eretmək</i>	<i>şirin və xoş sözlər</i> <i>söyləyərək bir</i> <i>insanın könlünü, bir</i> <i>şeyə razı etmək,</i> <i>sakitləşdirmək</i>
<i>onun başından bir tük</i> <i>də əksik olmasın</i>		<i>onun</i> <i>kellesindən ekeyə (qılı)</i> <i>xem qaçaymasın</i>	

4. Türkmən dilinə məxsus olub, Azərbaycan dilində istifadə edilməyənlər:

başyñ dik bolmaq - canı sağ olmaq, sağlam bir həyat yaşamaq (5, s. 50)

başyña çykmək – həddini çox aşmaq, heç kimi dinləməmək, heç kəsi diqqətə almamaq, önəm verməmək, yoldan çıxmaq, azmaq (5, s. 50). Azərbaycan dilində bu ifadəyə yaxın hesab edilə bilən “başını dik tutmaq” - alnıaçıq olmaq, gördüyü bir işlə fəxr etmək (2, s. 45) və “başı uca olmaq” – yüksəlmək, böyümək, nüfuz qazanmaq (1, s. 234) kimi frazeoloji vahidlər mövcuddur.

gözün gitmək - yaxşılıq və gözəlliklərə heyran qalmaq, çox xoşuna gəlmək, bəğənmək (5, s. 119-120)

içi içine sygmaşlyk – çox əsəbiləşmək, çox sinirlənmək, hirslənmək, qızmaq (5, s. 219)

üstündən dökülmək – danışarkən birini anmaq, birinin sözünü, qeybətini etmək və ya dediqodusunu etməyə başlamaq. 2. Qəbahət bir iş görmək. 3. (Bir durum və ya hadisə ilə) qarşılaşmaq, rastlaşmaq (5, s. 332)

Qeyd edilənlərdən başqa, Türkmən dilində istifadə olunan və frazeoloji vahidlərə daxil edilə bilən bir sıra nitq etiketləri və ya daşlaşmış ifadələr də mövcuddur. Onların bəzilərinə nəzər salaq: “Başyñ dik bolsun”, “İki dünyāñ abat bolsun”, “Eliñ-gözün dert görməsin”, “Gözün aydyñ”, “Nesip etsin”, “Gutly bolsun”, “Oñ bolsun”, “ak pata almak”, “ağagy düşmək”, “mähek daşy yaly”, “altyn başym dik bolsa, dana başym dok bolar”, “gyzy baryñ özi bar, ogly baryñ zzy bar”, “agzybire tañry biyr, agzalany gañrybiyr”, “Saglyk bolsa, beglik bolar” (8, s. 7).

Bir məsələni də qeyd etmək yerinə düşər. Araşdırma zamanı maraqlı bir faktla da qarşılaşdıq. Deməli, tarixən başqa mənalar ifadə edən bəzi sözlər hal-hazırda əvvəlki mənasında işlənmişdir. Lakin belə ifadələr eyni kökdən olan hər hansı bir dilin ya öz daxili dialektlərində, yaxud da ümumi kökdən qaynaqlanan dillərin birində işlənir digərində yox. Məsələn, “başə düşmək” frazeoloji birləşməsinin tərkibində mövcud olan “düş” feili tarixən “anlamaq” mənasını ifadə etsə də, hazırda həmin feil tamamilə başqa anlamdadır. Bu istiqamətdə M.Mirzəliyevanın tədqiqatında maraqlı bir faktla rastlaşdıq. Alim yazır ki, “XI-XIV əsr türkmən dilinin tarixinə dair tədqiqatlar”ın müəllifi Z.B.Muxammedovanın qeyd etdiyi bir fakt bu baxımdan olduqca maraqlıdır. Müəllif belə bir zərb-məsəli qeydə almışdır: «Qızım, sana diyeyin, qelnim, sen düş» 1. Düş= felinin bu mənası müasir dilimizdəki başə düş= frazeoloji vahidində və düşün= qayıdış felində qalmışdır” (4, s. 23). Göründüyü kimi, adı çəkilən əsərdə təqdim edilən “Qızım, sana diyeyin, qelnim, sen düş” (9, s. 39) türkmən məsəli məhz əvvəlki semantikasını qoruyub saxlamaqdadır. Buradan belə qənaət hasil olur ki, həm Azərbaycan, həm də türkmən dilində işlədilən “başə düşmək” ifadəsindəki düş feili müasir dilçilik baxımından fərqli mənada işlədilsə də, bəzi ifadələrin (xüsusilə də türkmən dilində) tərkibində tarixi mənasını qoruyub saxlamışdır.

Nəhayət, qeyd edək ki, xalqın milli təfəkkürünün istehsalı olan frazeoloji vahidlər məcazi mənə və ya çoxmənalılıq hesabına formalaşmış sabitləşən bir dilçilik sahəsidir. Azərbaycan və türkmən xalqları da eyni etnosdan törəyib təşəkkül tapdıqları kimi onların dillərində, xüsusilə bu dillərin frazioloji qatında oxşarlıqlar kifayət qədərdir. Lakin sonradan bu xalqların müstəqil inkişafı

nəticəsində yaranmış fərqliliklər başqa sahələrdə olduğu kimi dilçilikdə, əsasən də dilin leksik sistemini təşkil edən söz və ifadələrdə (frazeoloji vahidlərdə) özünü göstərməkdədir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə. I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 744 s.
2. Məhərrəmli Q., İsmayılov R. Azərbaycan dilinin frazeologiya lüğəti. Bakı: Altun kitab, 2015, 288 s.
3. Məmmədli B., Çingizoğlu Ə. Oğuz-türkmən tayfaları orta əsr qaynaqlarında. Bakı, 2012, 115 s.
4. Mirzəliyeva M. Türk dillərinin frazeologiyası. I c. Bakı: Nurlan, 2009, 216 s.
5. Altaýev S., Açılowa G., Günçükow S. Türkmen dilinin frazeologik sözlüğü, Aşgabat: Türkmenistan SSR Ylymlar Akademiyasy Magtymguly Adyndaky Dil we Edebiyat İnstituty, Ylym Neşriyaty.1976
6. Mustafa CENGİZ. Türkmen Türkçesi ile Türkiye Türkçesindeki Deyimlerde Görülen Yalancı Eş Değerler / http://www.ijhe.org/Published/201610_004_2_008.pdf
7. Talat Tekin, Mehmed Ölmez, Emine Ceylan, Zuhul Ölmez, Suer Eker. Turkmençe-Türkçe Sözlük / 0002-4-Turkmençe-Türkçe_Sözlük-Talat_Tekin-Mehmed_Olmez-Emine_Ceylan-Zuhul_Olmez-Suer_Eker-1995-727s
8. Türkmen dilinin düşündürüşlü sözlüğü. İki tomluk. I tom. A-Ž – Aşgabat: Ylym, 2016 ý. – 658 sah.
9. Мухамедова З.Б. Исследование по истории туркмен-ского языка XI-XIV вв. Ашгабат, 1969

XÜLASƏ

Məqalə Azərbaycan dili ilə bərabər, oğuz qrupu türk dillərinə aid olan türkmən dilinin leksik sistemində - frazeoloji vahidlərinə həsr olunub. Türkmən dilinin leksik sistemində mövcud olan frazeoloji vahidlər Azərbaycan dilinin frazeoloji vahidləri ilə müqayisəli şəkildə təhlil olunur. Bu dillərin frazeologiyasının qədimliyi və onların zəngin bir tarixi inkişafa malik olduğu vurğulanır. Frazeoloji vahidlər dildə birdən-birə yaranıb mövcud olmur. Belə dil vahidləri müəyyən tarixi təkamül prosesi keçirir. Belə ki, istənilən bir dil vahidi, o cümlədən də frazeoloji vahidlər əvvəlcə nitq prosesində yaranır, mərhələlərdən keçir, məcazi mənalar hesabına daşlaşır, sabitləşir və nəhayət, elə hesab edilir ki, sanki dildə elə hazır şəkildədir. Göründüyü kimi, frazeoloji vahidlər əvvəlcə nitqdə yaranır, dili zənginləşdirir və elə nitqdə də yaşayır, ifadə olunur. Yəni dildə istənilən dil vahidinin yaranma prosesi nitqdə baş verir.

Tədqiqata cəlb edilən frazeoloji vahidlər “leksik tərkibinə və mənasına görə hər iki dildə eyni olanlar”, “leksik tərkibinə görə oxşar, mənasına görə fərqlənənlər”, “leksik tərkibinə görə fərqli, mənasına görə eyni olanlar”, “türkmən dilinə məxsus olub, Azərbaycan dilində istifadə edilməyənlər” şəklində sistemləşdirilmiş və nümunələrlə əsaslandırılmışdır.

Açar sözlər: türkmən dili, leksik sistem, frazeoloji vahidlər, etnik təfəkkür, milli kimlik

KÖNÜL ARZU qızı TAĞIYEVA

Baş müəllim

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

PERİFERİK ONOMASTİK VAHİDLƏRİN LİNGVOKULTUROLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ (GƏNCƏ ERQONİMLƏRİ ƏSASINDA)

Mədəniyyətlərarası və dillərarası əlaqələrin fəallaşması onomastikanın mədəniyyətlə qarşılıqlı əlaqə aspektində öyrənilməsinin zəruriliyini üzə çıxarmışdır. Bu problemə həsr olunmuş bir çox əsərlərdə onimlər lingvoölkəşünaslıq, lingvokulturologiya və mədəniyyətlərarası

kommunikasiya zəminində nəzərdən keçirilir. Həmin tədqiqatlarda onimin strukturunda milli-mədəni spesifikanın təqdim edilmə formalarının müəyyən edilməsi diqqət mərkəzində durur.

Onimlər ölkənin mədəniyyəti və tarixi haqqında müxtəlif informasiya daşıyır. Onlar maddi və mənəvi dəyərlər, təbii realilər barədə bilikləri özündə toplayır. Xüsusi adların bir növü kimi erqonimlərin tədqiqinin aktuallığı bununla şərtlənir. Belə ki, onların təhlili zamanı təkcə ənənəvi semantik və sözdüzəldici vasitələr yox, həm də müəyyən tarixi mərhələdə regionun linqvokulturoloji spesifikasi, xalqın mədəni prioritetləri üzə çıxır.

Hər bir şəhərin onomastik leksikası böyük linqvokulturoloji potensiala malikdir. Bu məqalənin mövzusu Gəncə erqonimiyasının milli linqvomədəniyyət aspektində öyrənilməsi ilə bağlıdır.

Tədqiqatın məqsədi Gəncə erqonimlərinin linqvokultur aspektdə təhlilidir. Bu məqsədin həyata keçirilməsi üçün aşağıdakı vəzifələr irəli sürülmüşdür:

- 1)Erqonim və linqvokulturologiya anlayışlarını dəqiqləşdirmək;
- 2)Erqonimlərin müxtəlif əlamətlər üzrə təsnifatını hazırlamaq;
- 3)Erqonimlərin yaranma strukturunu müəyyən etmək;
- 4)Nominasiya prosesinin xüsusiyyətlərini aşkar etmək.

Tədqiqatın obyektı Gəncədəki müxtəlif obyektlərin adlarıdır. Araşdırma zamanı təsviri, müşahidə, ümumiləşdirmə və sistemləşdirmə metodlarından istifadə edilmişdir.

1.Dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsi

Dil dünyanın milli mənzərəsini əks etdirir, onda dəyərlər sistemi cəmləşir, onun əsas funksiyası mədəniyyətin və ənənələrin nəsilədən nəslə ötürülməsidir.

Dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsi olan linqvokulturologiyanı müasir dilçilikdə müstəqil bir istiqamət hesab etmək olar. “Milli dil vasitəsilə formalaşmış dünyagörüşünü” tədqiq edən linqvokulturologiyanın predmeti “bir-biri ilə dialoqda, qarşılıqlı əlaqədə olan həm dil, həm də mədəniyyətdir” (4, s.9). O, dilin “mədəniyyət hadisəsi kimi öyrənilməsinə” (5, s.19), “dilə aid və dildənkənar (mədəni) məzmunun vəhdət halında sistem metodlarla tədqiqinə və müasir prioritetlər, habelə normalar və ümumbəşəri mədəni göstərişlər sistemi aspektində araşdırılmasına istiqamətlənmişdir” (6, s.36-37). Bundan əlavə, linqvokulturologiya “mədəniyyətin dildə və diskursda təzahürünü, inikasını və təsbitini öyrənən fənn” (3, s.12) kimi, eyni zamanda, “aydın ifadə olunmuş fənlərarası xarakterə malikdir, humanitar təbiətli müxtəlif elmləri birləşdirir. Müasir dilçilik üçün fənlərarası araşdırmalar daha səciyyəvidir və lazımlıdır” (2). Linqvokulturoloji istiqamətin inkişafı mədəniyyət fenomeninin insan və cəmiyyətin dünyada mövcudluğunun spesifik forması kimi qavranılmasına cəhdlə şərtlənir. Bu sahə xalqın mədəniyyətinin dildə öz əksini tapan və təsbit olunan təzahürlərini öyrənir.

Dilin xüsusi təbəqəsi olan onimlər milli özünüdərkini spesifikasiyasını əks etdirir. Məlumdur ki, xüsusi adlar, o cümlədən erqonimlər geniş leksik fona malikdir. Bu fon milli mədəniyyətlə assosiasiyaların məcmusu kimi müəyyənləşir. Adları əhatə edən sosiokultur fon bu vahidlərin başa düşülməsində çox əhəmiyyətlidir. Xüsusi adlar xalqın mədəniyyətində xüsusi yer tutur. Adda məzmun və forma tərəfləri eyni dərəcədə əhəmiyyətlidir.

Xüsusi adlar, o cümlədən erqonimlər dilin leksikasının elə mühüm təbəqəsidir ki, ümumi isimlərdən öz spesifik xüsusiyyətləri ilə fərqlənir və xüsusi onomastik qanunauyğunluqlarla səciyyələnir. Onlar subyektiv-assosiativ xarakterli mənə ilə zənginləşir.

2.Erqonimlərin milli-mədəni xüsusiyyətləri

Xüsusi adların tədqiqində sahə yanaşması geniş yayılmış üsullardandır. Bu araşdırmalarda, adətən, antroponim və toponimlərdən başqa, digər onomastik vahidlər periferik sayılır. Bunlardan biri də erqonimlərdir. Erqonimlər – “insanların işgüzar birliklərinin xüsusi adları” [1: 146] – artıq müasir dünyada xalqın mədəniyyətinin bir hissəsinə, dil situasiyasının və konkret ölkənin dilinin funksional imkanlarının indikatoruna çevrilib. Erqonimlərin milli-mədəni spesifikasi bəndə üzə çıxır ki, onlar beynəlxalq xarakter daşdığına baxmayaraq, milli mədəniyyəti əks etdirir, çünki xalqın milli-mədəni ənənələri ilə şərtlənir. Bu, erqonimlərin milli mədəniyyət konseptləri ilə uyğunlaşdırılması zamanı tam şəkildə aydınlaşır.

Erqonimlər ənənəvi olaraq bu və ya digər linqvomədəniyyətin onimlər sisteminin bir hissəsi kimi nəzərdən keçirilir. Məlumdur ki, erqonimlərin və onların istifadə olunduğu tipik kontekstlərin məcmusu erqonimik məkan əmələ gətirir. Bu məkan, bircə, bəzi universal parametrlərə malikdir, bu da işarə edilən obyektlərin oxşar xüsusiyyətləri ilə şərtlənir. Bu zaman hər erqonim erqonimik məkanın elementi kimi və məkanın özü konkret linqvomədəniyyətin determinləşdirdiyi əlamətlərə malikdir. Bundan başqa, erqonimlər sistemi bu və ya digər linqvomədəniyyətin regional təsvirləri ilə müəyyənləşir.

Qədim mədəniyyətin beşiyi olan Gəncə şəhəri Azərbaycanın sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni həyatının inkişafında əvəzedilməz rol oynamışdır. Şəhərin tarixi haqqında danışarkən onun sosial-iqtisadi və mədəniyyət mərkəzi olduğunu qısaca bir neçə nümunə ilə qeyd etmək olar. Gəncə Azərbaycanın digər şəhərləri (Qəbələ, Naxçıvan, Şəki, Şamaxı) kimi gözəl coğrafi mənzərəyə sahib yaşayış məskəni olub, tədrisən şəhər kimi formalaşmışdır. Aran xanlığının mərkəzi olan Bərdədən sonra Gəncə beynəlxalq ticarətdə mühüm rollardan birini oynamış və karvanların tez-tez keçdiyi və qaldığı yerlərdən biri olmuşdur. IX-X əsrlərdə Şəddadilərin paytaxt şəhəri olmuşdur. XII-XIII əsrlərin əvvəllərində Atabəylər dövlətinin paytaxtı kimi Gəncə istehsal etdiyi məhsullarla nəinki ölkə daxilində, həm də ölkə xaricində böyük şöhrət qazanmışdı. XX əsrdə Gəncə şəhəri qısa bir zaman müddətinə 1918-ci ildə yaradılmış müstəqil Azərbaycanın müvəqqəti paytaxtı olmuşdur. Gəncə şəhəri 2016-cı ildə "Avropa Gənclər Paytaxtı", 2017-ci ildə Müstəqil Dövlətlər Birliyinin "Mədəniyyət Paytaxtı" seçilmişdir. Hal-hazırda Gəncə Azərbaycanın ikinci böyük şəhəridir.

Gəncə erqonimiyası, əsasən, nominatorun mədəniyyətini, fon informasiyasını əks etdirən assosiativ-obrazlı vahidlərdən ibarətdir. Bu adlar arasında insanla və yerləşmə mövqeyi ilə əlaqəsinə görə verilən onimlər də var.

Obyektlərə erqonimlərin verilməsi müxtəlif prinsiplər üzrə həyata keçirilir:

1)obyektlərin fəaliyyətinin xarakteri – Gəncə Dram Teatrı, "London CoffeeShop", "Chicago Karaoke Kafe" və s.;

2)obyektlərin lokalizasiyası (toponimdən erqonimin yaranması prinsipi) – "Təbriz market" (Təbriz küçəsində yerləşir);

3)adlandırılan obyektin insanla əlaqəsinə görə (antroponimdən erqonimin yaranması prinsipi) – "Həsən Kiosk" (ticarət mərkəzi), "Alibaba Lounge" (çayxana), "Elnur İnternet Klub" (internet-kafe) və s.

Gəncə oykonimi şəhərdəki bir çox erqonimin tərkib hissəsi kimi rast gəlinir: "Gəncə Mall", "Gəncə Telekom", "Gəncə Kosmetik", Gəncə Müalicə-Diaqnostika Mərkəzi, "Yeni Gəncə" Tibb Mərkəzi, Gəncə Humanitar Kolleci, Gəncə Dövlət Kukla Teatrı və s.

Nomenklatur termin iştirak edən, yaxud obyektin fəaliyyət sahəsini göstərən erqonimlər bütün sahələrdə var: Gəncə Dövlət Universiteti, Gəncə şəhər Endokrinoloji Xəstəxanası, Gəncə Regional Elm Mərkəzi, Gəncə Şəhər Təhsil İdarəsi, Gəncə Dövlət Filarmoniyası, Gəncə Regional Mədəniyyət İdarəsi, Gəncə Ağır Cinayətlər Məhkəməsi, "Gəncə-Qənnadı" Açıq Səhmdar Cəmiyyəti və s.

Ad seçiminə məsuliyyətlə yanaşmaq çox vacib məsələdir. Ənənəvilik, mədəniyyət abidələrinin qorunması erqonimlərin seçimi prosesinə təsir göstərir. Dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvi Şərq ədəbiyyatında, türk-müsəlman dünyasında "Xəmsə" ("Beşlik") adlanan poemalar silsiləsinin əsasını qoymuşdur. Böyük ustad sənətkardan sonra "Xəmsə" yaratmaq Şərq ədəbiyyatında ənənəyə çevrilmiş, bir çox xalqların şairləri "Beşlik" poemalar yaratmışlar. Sənətkarın bütün həyatı və zəngin ədəbi fəaliyyəti həmin dövrdə də, ondan sonrakı dövrdə də təkcə Azərbaycanın və Qafqazın ən iri şəhərlərindən biri deyil, eyni zamanda, Yaxın və Orta Şərqlin mühüm mədəniyyət mərkəzi kimi tanınmış Gəncə ilə bağlıdır. "Xəmsə" – dünya ədəbiyyatı xəzinəsinin nadir incilərindən biri kimi şəhərdəki obyekt adlarında öz əksini tapmışdır, məsələn: "Xəmsə Mall", "Xəmsə Park" (ticarət obyektləri) və s.

Lokal toponimlər də erqonimlərin tərkibində əks olunur. Gəncədəki "Məhsəti Bağı" iki erqonimlə əlaqədardır: 1)Məhsəti Gəncəvi Mərkəzi (mədəniyyət mərkəzi); 2)"Məhsəti Bağı" kafesi. Qeyd edilən onomastik vahidlər XI əsrin sonları – XII əsrin əvvəllərində yaşamış ilk

məşhur Azərbaycan şairəsi, ilk şahmatçı qadın, ilk görkəmli qadın musiqiçi və çox ehtimal ki, ilk qadın bəstəkarı Məhsəti Gəncəvinin adı ilə bağlıdır. Məhsəti Gəncəvi Mərkəzinin qarşısında onun adını daşıyan bağ, bağda isə “Məhsəti Bağı” kafesi vardır.

“Göygöl” restoranı isə başqa bir toponimlə - Göygöllə bağlıdır. Yarandığı gündən Göygölün adı şeirlərdə, mahnılarda gözəllik rəmzi kimi çəkilir. Bu hidronim, eyni zamanda, transonimləşmə yolu ilə müxtəlif onomastik sahələrdə, o cümlədən erqonimiyada işlənir.

Gəncənin ən məşhur və böyük parkı Xan bağıdır. Xan bağı 1700-cü ildə salınmışdır. Ümumi sahəsi 6 hektardır. Tarixən xanların istirahət guşəsi kimi mövcud olmuş Xan Bağı Gəncə hökmdarı Ziyad xanın adı ilə bağlıdır. Bu bağın adı “Xan bağı” kafesinin adında əks olunub.

Öyrənilən vahidlərin bir hissəsi obyektin lokalizasiyasını bildirir, yəni onların yerləşdiyi küçəni, nominatora nisbətə onların mövqeyini göstərir, habelə başqa toponimə işarə edir, məsələn: “Şah İsmayıl Xətai Mağaza 95”. Səfəvilər dövlətinin banisi, Azərbaycan türkcəsini dövlət dilinə çevirmiş, ölkənin siyasi, ictimai, iqtisadi və mədəni inkişafı üçün böyük işlər görmüş Şah İsmayıl Xətəinin adı ilə Azərbaycanda bir çox obyekt vardır. Gəncədəki bu erqonim də onun adının verildiyi küçədə yerləşir və qeyri-adi strukturu ilə fərqlənir.

Gəncə erqonimləri üçün Avropa dillərinə məxsus sözlərin aktiv işlənməsi xarakterikdir: “Filter Store”, “Super Sport” (ticarət mərkəzləri), “Mini world” (uşaq mebeli mağazası), “Le bijou” (bijuteriya mağazası) və s. Onların əsasında, çox vaxt milli dillə kombinasiyada yüksək ekspressivliklə fərqlənən neologizmlər meydana çıxır.

Erqonimləri kommunikativ və erqonimik məkanın elementləri kimi beynəlmiləl (“Samsung”), milli (“Qruzinskiy dvorik”, “Tantuni”) və regional (“Şərq şirniyyatı”) növlərə bölmək olar. Linqvomədəniyyətin regional təsvirlərində yer tutan erqonimlər semantikanın əlavə konnotativ komponentlərini əldə edə bilir.

Təqdim edilən məhsul və ya xidmətləri göstərən erqonimlər daha işləkdir və çox rast gəlinir. Bunlar assosiativ-obrazlı vahidlərdir, çünki onlar insanların hissələrinə, emosiyalarına təsir göstərir, müəyyən assosiasiyalar doğurur, məsələn: “Güvən Təhlükəsizlik Sistemləri”, aptek “Şəfa”, “Atlet.az” (idman geyimləri mağazası) və s.

Regionda obrazlılıq elementləri olmayan, birbaşa məhsul və xidmətlərin növləri haqqında məlumat verən erqonimlər də qeydə alınıb: “Kitab Klubu”, “RadioTexnika”, “AvtoYağ Dünyası” (mağazalar) və s.

Digər mədəniyyətlərin etnik xüsusiyyətləri də Gəncə erqonimlərində təsbit olunub. Başqa xalqların milli koloriti, mətbəxi restoran adlarında özünü göstərir: “İstanbul Restoran”, “Americana SF” və s.

Hər xüsusi ad kimi erqonim də fərdin dil şüurunun fəaliyyətinin məhsuludur. O, kütlə tərəfindən oxunur, qavranır, nominasiyaların çoxsaylı adresatları üçün əhəmiyyətli olan sosiokultur fon biliklərini tələb edir. Adverənin yaradıcı dil fəaliyyətinin məhsulu olan erqonimlər onun dil daşıyıcısı kimi fərdi xüsusiyyətlərini üzə çıxarır ki, həmin xüsusiyyətlər də linqvomədəni kompetensiyalarla şərtlənir.

Erqonimiyaratma müasir şəhərin kommunikativ məkanında böyük əhəmiyyət daşıyır. Erqonimiyaratma üçün presedent onimlərin, milli-mədəni semantik komponentləri olan adların işlənməsi hər zaman aktualdır.

Erqonimiyanın linqvokulturoloji və regional aspektlərdə öyrənilməsi adiyaratmada ümumi tendensiyaları aşkar etməyə, şəhər onomastikonunun fərdi cəhətlərini xarakterizə etməyə imkan verir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Adilov, M. İzahlı dilçilik terminləri lüğəti / M. Adilov, Z. Verdiyeva, F. Ağayeva. – Bakı: Elm və Təhsil, 2020. – 656 s.
2. Белозерова, А.В. Лингвокультурология как лингвистическая дисциплина / А.В. Белозерова, Н.М. Локтионова // Современные проблемы науки и образования, – 2013. № 1. [Электронный ресурс]. URL: <http://www.science-education.ru/ru/article/view?id=7681>

3. Красных, В.В. Этнопсихоллингвистика и лингвокультурология: Лекционный курс / В.В.Красных. – Москва: Гнозис, – 2002. – 284 с. [Электронный ресурс]. <https://www.twirpx.com/file/213813/>
4. Маслова, В.А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / В.А.Маслова. – Москва: Академия, – 2001. – 183 с. [Электронный ресурс]. <https://www.twirpx.com/file/2211117/>
- 5.Rəhimov, M.N. Müasir Azərbaycan dilinə tərcümədə linqvokulturoloji fərqlilik faktoru (amerikanizm-frazeologizmlərin dilimizdəki semantik adekvatlıq probleminə dair) // Bakı Universitetinin Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, – 2015. № 1, – s.19-24
- 6.Воробьев, В.В. Лингвокультурология: теория и методы / В.В.Воробьев. – Москва: Российский ун-т дружбы народов, – 1997. – 332 с. [Электронный ресурс]. <https://www.twirpx.com/file/1377206/>

XÜLASƏ

Məqalədə Gəncə şəhərinin erqonimləri linqvokulturoloji aspektdə nəzərdən keçirilir. Məlumdur ki, linqvokulturologiya dil və mədəniyyətin əlaqəsini izləməyə imkan verən aktual bir dilçilik istiqamətidir. Mədəniyyətlərarası və dillərarası əlaqələrin fəallaşması onomastikanın mədəniyyətlə qarşılıqlı əlaqə aspektində öyrənilməsinin zəruriliyini üzə çıxarmışdır. Dilin xüsusi təbəqəsi olan onomastik vahidlər milli özünüdərkini spesifikasını əks etdirir. Məqalədə əsas fikir budur ki, erqonimiyənin linqvokulturoloji aspektdə öyrənilməsi adyاراتmada ümumi tendensiyaları aşkar etməyə, şəhər onomastikonunun fərdi cəhətlərini xarakterizə etməyə imkan verir.

Açar sözlər: onomastika, linqvokulturologiya, erqonim, adyاراتma, şəhər onomastikonu

GÜLƏNBƏR RZA qızı ABBASOVA

Müəllim

Bakı Dövlət Universiteti

İNGİLİS DİLİNİN LEKSİK SİSTEMİNDƏ FRANSIZ MƏNŞƏLİ SÖZLƏRİN ÜSLUBİ FƏRQLƏRİ

Fransız və ingilis dilləri müxtəlif dil qrupuna daxil olsalar da, çoxlu linqvistik oxşarlıqları bölüşürlər. Qeyd etməliyik ki, bu iki dil Hind-Avropa dillərinin müxtəlif alt qruplarına daxildir. Müxtəlif dil qruplarına daxil olan və müxtəlif ərazilərdə yaşayan bu iki dil arasında olan eynilik təəccübə səbəb olur. Orta əsrlər dövründə fransız dili İngiltərədə dominant və rəsmi dövlət dil olduğuna görə ingilis dili fransız dilinin təsirinə uğramışdır. Bu dövrdə baş verən norman işğalları fransız dilinin ingilis dilinə təsirinin açıq-aydın nümunəsidir. Norman işğalları təkcə ingilis dilinə deyil, bu ölkənin bütün sahələrinə, mədəniyyətinə təsir etmişdir. [1, s. 98] Bu zaman bir çox fransız sözləri ingilis dilinə yol tapmışdır və fransız dili yüksək siniflərin danışdığı dilinə çevrilmişdir.

Fransız və ingilis dillərinin lüğət tərkiblərinə daxil olan çoxsaylı sözlər bir-biri ilə uyğunluq təşkil edir və eyni mənalara malikdirlər. Bu sözlər, əsasən, akademik və texniki sözlərə aiddir. Həm də ingilis və fransız dillərində leksik oxşarlıqlar mədəniyyətə aid sahələrdə çoxluq təşkil edir.

Ümumiyyətlə, fransız sözləri ingilis dilinin aşağıdakı sahələrinə nüfuz etmişdir: idarəçilik, hərbi, din, memarlıq, incəsənət, əyləncə, mətbəx, vəzifə adları, geyim adları, müraciət formaları, təhsil və s. Bu sahələrə daxil olan fransız sözləri ingilis dilində bu günə qədər işlənməkdədir.

“İngilis dilində XVI-XVII əsrlərdəki fransız dilindən alınmalar (klassik və müasir ingilis ədəbiyyatı materialları əsasında)” araşdırmasının müəllifi M.İ.Mixeyeva sözlərin mənşəyi haqqında qeyri-dəqiqlikdən yayınmamışdır. Belə ki, onun fransız alınmaları kimi təqdim etdiyi leksemlər arasında *baggage*, *cravat*, *flannel* və s kimi qeyri-fransız mənşəli sözlər də mövcuddur. Dəqiqliklə desək, məsələn, ingilis dilinin etimoloji lüğətlərində qeyd edildiyi kimi, “*appear*” sözü qədim fransızca “*aparoir*”, müasir fransızca “*apparoir*” fonetik cildində təzahür edir. Lakin ingilis dilində “gözə görünmək” mənasını ifadə edən bu

söz, əslində qədim latıncadakı “ad-“ prefiksi və parere “qabağa getmək, görünmək” felinin birləşməsindən törənmişdir. (ad+parera=app).

Yenə də M.İ.Mixeyevaya görə fransız alınması olan başqa bir leksemə diqqət yetirək. Arnoldun haqlı olaraq latınizm kimi dəyərləndirdiyi və ingilis dilində etimoloji dubletə malik olan “chateau” (etimoloji dubleti: castle) leksemi etimoloji lüğətlərin təqdim etdiyi məlumata görə, fransız dilinin özündə yalnız XII əsrdən etibarən işləklilik qazanmışdır.

Norman işğalları nəticəsində fransız dili ingilis dilinin lüğətində müxtəlif dəyişikliklərə səbəb olur:

1. İlk növbədə, lüğətə külli miqdarda yeni sözlər daxil olur, yeni əşya və anlayışları ifadə etmək üçün meydana gələn adlar çoxalır.

2. Çoxlu ingilis mənşəli sözlər fransız ekvivalentləri ilə əvəz edilir:

<i>Qədim ingilis sözləri</i>	<i>Fransız mənşəli sözlər</i>
swīþe	Very
Ēa	River
friþ-dünya	peace-sülh
ēaþe	Easy
here-ordu	army-ordu
earm-kasıb	poor-kasıb
fōn-tutmaq	catch-tutmaq

Cədvəl 15. İngilis mənşəli sözlərin fransız ekvivalentləri ilə əvəz edilməsi.

3. Amma bu hadisə həmişə eyni olmurdu. İngilis mənşəli sözlə sinonim olan alınma söz həmişə sözdəyişməyə aparmırdı. Belə ki, alınma və yerli mənşəli sözlərin yanaşı işlənməsi çox zaman onların fərqliliyi ilə nəticələnirdi. Hər iki söz lüğət tərkibində qalırdı, çünki onlar üslubuna, şivəsinə və məna çalarlarına görə fərqlənirdilər. Belə ki, neytral üslub kimi ingilis sözləri danışmada istifadə edilir, eyni mənalı fransız sözləri isə “rəsmi” və ya “kitab” üslubu üçün istifadə edilirdi. Lüğətə təsirin bu üsulu dilə daxil olan yeni innovativ sözlərdən fərqli olaraq, demək olar ki, daha çox ingilis lüğətini zənginləşdirdi. Fransız sözlərinin, daha sonra isə latın alınmalarının ingilis dilinə axını müasir ingilis dili dövründə sinonimlərin zənginliyinin ən başlıca tarixi səbəblərindən biridir. Yerli və alınma sözlər arasında fərq adətən onların üslubi əlavə məna çalarındadır. Fransız alınma sözləri, xüsusilə son orta dövr ingilis dilində alınan sözlər daha çox ədəbi-bədii xüsusiyyətini qoruyub saxlayır. Aşağıdakı cədvəldə eyni mənalı, lakin üslubi fərqlərə malik fransız və ingilis mənşəli sözlər təsvir edilmişdir [4, s.152]:

<i>İngilis mənşəli</i>	<i>Fransız alınma sözü</i>	<i>Mənası</i>
to begin	to commence	Başlamaq
to come	to arrive	gəlmək
to do	to act	etmək
to wish	to desire	Arzulamaq
to hide	to conceal	gizlətmək
to hinder	to prevent	mane olmaq
to look for	to search	Axtarmaq
Smell	odour	Qoxu
Speech	discourse	Nitq
Harm	Injury	zərər
Help	Aid	kömək

Cədvəl 16. Eyni mənalı üslubi fərqlərə malik fransız və ingilis mənşəli sözlər.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, İngiltərə normanların əsarəti altında olduğu dövrdə ingilis dilinin lüğət fondu zənginləşmişdir. Bildiyimiz kimi, dilə daxil olan alınma sözlər, adətən həmin dildə olmayan yeni anlayışları bildirir. Digər tərəfdən, əgər alınan söz həmin dil üçün yeni anlayış ifadə etmirsə, bu zaman yerli mənşəli söz alınma ekvivalenti tərəfindən əvəz edilir. Həmçinin biz elə hallarla rastlaşa bilərik ki, həm yerli mənşəli, həm də alınma söz lüğət tərkibində qalsın. Bu zaman həmin sözlər bir-biri ilə çox nadir hallarda tam sinonimlik təşkil edə bilər, əksər hallarda biz yerli mənşəli və alınma sözlərin üslubi cəhətdən fərqləndiyini görə bilərik. Belə ki, yerli və alınma sözlər arasında fərq, adətən, onların əlavə üslubi mənə çalarındadır. Aşağıdakı sözlərin zahirən eynimənəli göründüyünə baxmayaraq, mənalarında və işlənmə yerlərində fərqlər müşahidə edilir:

Yerli mənşəli söz “beginnen” danışıq dilində daha çox istifadə edilməyə başlanır, eyni zamanda fransız sözü “commencen” rəsmi termin kimi, əsasən, sənədlərdə istifadə edilir.

Bir çox hallarda yerli mənşəli söz konkret mənaya malik, fransız mənşəli sinonimi isə mücərrəd mənə daşıyırdı. Məsələn, ingilis mənşəli “deep” və fransız sinonimi “profound” sözlərinin mənası “dərini” kimi tərcümə olunur. “Deep” həm konkret mənəli sözlərlə: deep well, deep river, həm də mücərrəd mənəli sözlərlə işləyə bilər: deep knowledge, deep sorrow. “Profound” isə yalnız mücərrəd mənəli sözlərlə işləyə bilər: profound knowledge. Work-labour, life-existence sözləri də bu qəbildəndir.

Yerli mənşəli “drink” və fransız mənşəli “beverage” sözlərinin tədqiqi nəticəsində məlum olmuşdur ki, “beverage” sudan başqa, demək olar ki, bütün içkilərə şamil oluna bilər, məsələn, çay, qəhvə, süd, spirtli içkilər. Bu söz qədim fransız mənşəli beivre-içmək sözündən alınmışdır. “Beverage” sözü, adətən, ticarətdə işlədilir. Belə ki, spirtsiz içkilər, çay, qəhvə istehsalçıları öz məhsullarına “beverage” kimi istinad edirlər. Məsələn, “The meal includes dessert as well as beverage” və ya “What is your favorite beverage?” Lakin gündəlik danışıqda biz “beverage” sözünün istifadəsi ilə çox da qarşılaşmırıq. Beləliklə, “beverage” ilə “drink” sözlərinin fərqləri ondan ibarətdir ki, “beverage” sudan əlavə, demək olar ki, bütün içkilərə aid edilir, “drink” isə ümumişlək xarakteri daşıyır və gündəlik olaraq istifadə edilir.

“Weep” və “cry” sözlərinin mənaları ilk baxışdan ağılamaq kimi anlaşılır. Lakin “cry” sözündən fərqli olaraq, “weep” sözünü cansız əşyalara da aid edə bilərik, məsələn, “The wall is weeping water from the leaky pipe behind it” və ya “the container is weeping chemicals”. Bundan əlavə, “weep” daha çox formal xarakter daşıyır, “cry” isə ümumi gündəlik məqsədlər üçün istifadə oluna bilər. “Weep”, adətən səssiz, “cry” isə yüksək səslə müşahidə olunur. Daha qəmli və ciddi hadisələr baş verdikdə, “weep” istifadə edilir. Məsələn, uşaqların ağlamasına “weep” işlədə bilərik. “Weep” sözündən, əsasən, böyük itki və ya kədər, qüssə zamanı istifadə edilir, məsələn, “People were weeping at the news of his death – Adamlar onun ölüm xəbərinə hönkür-hönkür ağlayırdılar”. “Cry” sözündən isə hər hansı çətinlik, ağrı, zərər, fiziki zədələr zamanı istifadə edilir, məsələn, “The little boy was crying because he lost his pencil – Balaca oğlan qələmini itirdiyinə görə ağlayırdı”. Nümunələrə əsasən, deyə bilərik ki, cry sözü fransız mənşəli olmasına baxmayaraq, ümumişlək söz hesab olunur, “weep” sözü isə əksinə olaraq daha az istifadə olunur [6].

“Start”, “begin”, “commence” kimi hər üç sözün mənası “başlamaq” olsa da, bu sözlər arasında fərqlər mövcuddur. Yerli mənşəli “begin” və “start” sözləri, əsasən, danışıq dilində istifadə olunur, məsələn, “I was beginning/starting to feel lonely” cümləsində hər iki sinonimi işlədə bilsək də, “commence” sözünü bu cümləyə daxil edə bilmərik. “begin” daha çox hər hansı bir fəaliyyətin, prosesin, gedişin başlanmasında istifadə edilir, məsələn, “They began the evaluation – Onlar qiymətləndirməni başladılar”. Yerli mənşəli “start” sözü daha dəqiq hesab olunur, məsələn, “They started the journey at 4pm – Onlar səyahətə saat 4-də başladılar”. Bundan əlavə, “start” hər hansı bir mexanika və ya aparatın işə salınmasını bildirir, məsələn, “to start a motor – motoru işə salmaq”. “Commence” isə daha formal xüsusiyyətə malikdir və əsasən, sənədlərdə istifadə olunur. Məsələn, rəsmi toya dəvət zamanı dəvətnamədə “The ceremony will commence at noon – mərasim günorta başlayacaq” qeyd edilir. Beləliklə, fransız mənşəli “commence” ümumişlək olan “start” və “begin” sözlərindən fərqli olaraq, formal mənə daşıyır.

“Wish” və “desire” ingilis dilində mənalarına görə fərqləri olan digər sözləri təşkil edir. Bu sözlərin ilk baxışdan oxşar mənalarının olduğu hesab olunsa da, bəzi fərqli xüsusiyyətlərə

malikdirlər. “Wish” sözü, əsasən, kiməsə xoşbəxtlik arzulayanda, diləyəndə istifadə edilir, məsələn, “I wish I would dance – Mən çox istərdim ki, rəqs edə bilim”. Bundan fərqli olaraq, fransız mənşəli “desire” sözü nəyinsə həsrətində olmaq və ya nəyisə ürəkdən istəmək mənasında istifadə edilir. Məsələn, “I have a desire to live in France – Mənim Fransada yaşamaq arzum var”. Buna baxmayaraq, yerli mənşəli “wish” sözünün mənasında çox arzu etmək, can atmaq mənası yoxdur[6].

Hər iki dilə məxsus üslubi fərqlər inkişaf edirdi və nəticədə hər iki eynimənalı söz öz istifadəsinə davam edirdi. Aşağıdakı mətn məşhur klassik yazıçısı Şekspirin “As you like it” komediyasından gətirilmiş misalda bunu görə bilərik. Komediyaçıdan çıxarılmış aşağıdakı hissəsində zarafatçı Taçston kəndli Vilyamı lağa qoyur:

“Therefore, you clown, abandon, - which is in the vulgar leave, - the society, - which in the boorish is company, - of this female, - which in the common is, woman; which together is, abandon the society of this female, or, clown, thou perishest; or, to thy better understanding, diest.”

“Society-company” sözlərindən başqa, bütün hallarda yuxarıda adı çəkilən “boorish” ingilis sözü fransız dilində sinonimi ilə əvəz edilmişdir. [2, s.32].

Digər hallarda isə fransız alınma sözləri hətta gündəlik olaraq işlədilən yerli mənşəli sözləri sıxışdırıb aradan çıxarır. Buna misal olaraq, fransız mənşəli söz “rivière” yerli mənşəli “ēa”-river sözünü əvəz edir, fransız sözü “montagne” yerli mənşəli beorç-mountain sözünü, fransız sözü “paix” yerli mənşəli friþ-peace sözünü sıxışdırıb aradan çıxartdı. Bəzi xüsusi hallarda digər mənşəli sözün dilə daxil olmasına yardım edən şərtlər vardır. Məsələn, qədim ingilis sözü ēa-river orta əsrlərdə “ē” sözünə çevrildi və fonetik olaraq zəif söz hesab olunurdu. Bu da fransız mənşəli “rivière” sözünün dilə daxil olmasına səbəb olur. Deyə bilərik ki, məhz həmin sözün fonetik cəhətdən zəif söz hesab olunması onun yoxa çıxmasını sürətləndirir.

Nadir hallarda ingilis sözünün nəzakətli nitqdə, fransız alınmasının isə gündəlik danışmada istifadə olunduğunu müşahidə edə bilərik. Məsələn, fransız alınması “valley” və ingilis mənşəli “dale” sözlərini müqayisə etdikdə onların eyni mənaya malik olduqlarını görə bilərik. Belə ki, hər iki sözün mənası vadi, dərə deməkdir, amma ingilis mənşəli “dale” sözü, demək olar ki, yalnız bədii üslubla məhdudlaşır.

Bəzən isə fransız mənşəli söz ingilis dilinə daxil olaraq onun başqa mənə çaları əldə etməsinə səbəb olur. Məsələn, qədim ingilis sözü “hærfest” fransız mənşəli “autumn” sözü tərəfindən sıxışdırılıb aradan çıxardılır. Amma buna baxmayaraq, “harvest” sözü ingilis dilində məhsul yığımı mənasında bu günədək istifadə edilməkdədir. Həm də “autumn” və “harvest” sözləri arasında semantik mənə bağlılığı kifayət qədər aydındır.

Eyni hadisə qədim ingilis “zebed” sözü və fransız mənşəli “preire” sözləri ilə də baş verir. Qədim ingilis sözü “zebed” “preire” sözü tərəfindən sıxışdırılıb aradan çıxarılır. Buna baxmayaraq, yerli mənşəli söz beads-təsbeh mənasında lüğətdəki istifadəsinə davam edir. İlk mənə “dua” olan bu söz sonradan oxunulan duaların sayı təsbes vasitəsilə hesablanırdı. Məsələn, “five beads could mean the same as five prayers”, yəni təsbehin beş muncuğu beş dua demək idi [4, s.153].

İngilis dilinə paris dialektindən daxil olan sözlər zamanı elə hallar olurdu ki, alman sözlər artıq anqlo-norman variantında bu dilə çoxdan daxil olmuş sayılırdı. Bu halda ingilis dili eyni mənəli sözün iki variantı ilə qarşılaşırdı. Buna baxmayaraq, sonda anqlo-norman variantı paris dialekti tərəfindən əvəz edilir. Məsələn, Çoserin yaradıcılığında anqlo-norman viage-səyahət sözü tez-tez işlənir, lakin sonralar bu söz paris dialektindən olan “voyage” sozü ilə əvəz edilir. Bəzi hallarda isə eyni mənəli sözlərin dubletləri müasir dövrə qədər qorunub saxlanılırdı. Məsələn, fransız mənşəli “catch” və “chase” sözlərinin hər ikisi latın “capitare” sözündən alınmışdır. Bu halda isə ingilis dilində mənələrin ayrılma prosesi baş verir. Belə ki, catch-tutmaq, chase-ova çıxmaq mənələrini əldə edir.

Beləliklə, alınma və yerli mənşəli sözlərin sinonimlik təşkil etdiklərinə baxmayaraq, bu sözlər üslubi cəhətdən fərqləndiyinə görə bir-birini əvəz edə bilmirlər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Albert C. Baugh & Thomas Cable. A history of the English language, London, "Routledge", 2005.
2. Аракин Владимир. Очерки по истории английского языка. Москва: Государственное Учебно-Педагогическое издательство Министерство просвещения РСФСР. 1955, 345 стр.
3. Dictionary and Thesaurus Merriam Webster <http://www.merriam-webster.com>
4. Rastorguyeva T.A. A history of English. Moscow, 1983, 346 p.
5. The Legacy of Anglo-French. <http://www.anglo-norman.net/articlesA/fauxamis.xml?session=SNWK8965T1454045108>
6. What are the similarities between the French and English languages? <https://www.quora.com/What-are-the-similarities-between-the-French-and-English-languages>

ARZU SƏDULLA qızı ASLANI

"Azərbaycan dilinin tətbiqi məsələləri" ETL-nin əməkdaşı
Bakı Dövlət Universiteti

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ İSMİN TƏSİRLİK HALININ QRAMMATİK-SEMANTİK SƏCİYYƏSİ

Hal kateqoriyasının təbiəti haqqında məsələ dilçilikdə müxtəlif dövrlərdə mübahisə predemti olmuşdur. Müxtəlif qrammatik quruluşa malik olan dillərdə hal münasibətinin öyrənilməsi tarixi hal kateqoriyasının mürəkkəb xarakterə malik olduğunu göstərir.

Ümumiyyətlə, bu kateqoriyanın öyrənilməsi zəruridir, çünki hal kateqoriyasının öyrənilməsində tətbiq edilən müxtəlif yanaşmalar ümumilinqvistik planda öyrənilməmiş bir sıra məsələləri ortaya çıxarır. Məsələn, "hal" anlayışına nəyin daxil olması, hal münasibətinin ifadə vasitələri, analitik halların mövcudluğu və s. məsələlər ümumilikdə kifayət qədər öyrənilməmiş qalmışdır.

Azərbaycan dilçiliyində hal kateqoriyasına dair kifayət qədər araşdırmalar aparılmış və nəticədə həmin araşdırmalar qrammatika kitablarında öz əksini tapmışdır. Lakin, hal kateqoriyasının ümumi və ya xüsusi qrammatik kateqoriya sırasına aid olması, halların qrammatik və ya məkani olmaqla iki qrupa bölünməsi, belə təsnifatın aparılmasına lingvistik əsasın olub-olmaması və s. məsələlər hələ də Azərbaycan dilçiliyində tam axıra kimi həllini tapa bilməmişdir. İstər bütövlükdə hal kateqoriyasının, istərsə də qrammatik hallar kimi səciyyələndirilən adlıq, yiyəlik və təsirlik halların da təkcə isim deyil, hallana bilən başqa nitq hissələrinin timsalında verdiyi materiallar əsasında öyrənilməsi bu kateqoriyanın təbiətini üzə çıxarmağa, qrammatik kateqoriya sistemində yerini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Hal kateqoriyasının təbiətini üzə çıxarmağa imkan verəcək başqa bir yanaşma halların ifadə etdikləri sintaktik vəzifə və cümlə üzvlərinin aktual üzvlənməsi, söz yaradıcılığı aspektindən araşdırılmasıdır.

Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşunda hal kateqoriyası formalaşmış sistemə malikdir. İlk baxışda sadə nəzərə çarpan hal kateqoriyasının əlamətləri əslində mürəkkəb morfoloji xüsusiyyətlərə malikdir. Belə mürəkkəbliyə səbəb hal şəkilçilərinin qrammatik semantikasına və eyni morfemin müxtəlif funksiya daşması ilə bağlıdır.

İsmnin təsirlik halında olan sözlər və birləşmələr üzərində iş, hal, hərəkət icra olunan və hərəkətin təsirinə məruz qalan əşyanı, obyekt bildirir. Məs.:

Şair, bu *yerləri* yaxından tanı,

Təbiət quranda *Azərbaycanı*,

Onu sığallamış qüdrətin əli. (S.V.)

Rüstəm yaşarmış *gözünü* yana çəksə də, *trubkanı* aldı, *dostunun əlini* sıxdı. (M.İ.) Hər yerdə *mal-qaranı*, *qoyun-quzunu*, *atı-dəvəni* hesaba alırdılar. (İ.Ə.) Sən *dərdi* görürsən, *dərd* axtarırsan hər şeydə, amma mən bax o *dağları* da görürəm, bu *otları*, *çiçəkləri* də görürəm, səndə nə

yaxşı var, **onu** da görürəm. (Elçin) Bu misallarda **yərləri, Azərbaycanı, onu, gözünü, trubkanı, dostunun əlini, mal-qaranı, qoyun-quzunu, atı-dəvəni, dərdi, dərd, dağları, otları, çiçəkləri, onu** sözləri və birləşmələri ismin təsirlik halında olub, işin icrası üçün vacib olan obyektləri bildirir. Obyekt bildirən həmin sözlər və birləşmələr təsirli fellərlə – **tanımaq, qurmaq, sığallamaq, çəkmək, almaq, sıxmaq, hesaba almaq, görmək, axtarmaq** felləri ilə bağlıdır. Həmin fellərin ifadə etdiyi işin o fellərin ifadə etdiyi işlə bağlı olan obyektə müəyyən təsiri vardır. Misallarda hərəkətin obyektə təsiri aydın görünməkdədir: **yərləri tanımaq, Azərbaycanı qurmaq, onu (Azərbaycanı) sığallamaq, gözlərini yana çəkmək, trubkanı almaq, əlini sıxmaq**. Odur ki bu cür fellər **təsirli fellər** (təsiri olan, obyektə təsir edən, onu və ya onun vəziyyətini az-çox dəyişən), təsirlik halda olan sözlər və birləşmələr isə hərəkətin təsirinə məruz qalan obyektə bildirən sözlər və birləşmələr, yəni vasitəsiz tamamlıq adlandırılır. **Azərbaycanı qurmaq, əlini sıxmaq** kimi birləşmələrdən bu da aydın olur ki, iş birbaşa (bilavasitə, heç bir vasitə olmadan) obyektin üzərində icra olunur, odur ki təsirlik halda olan sözlərə və birləşmələrə sintaksisdə **vasitəsiz tamamlıq** deyilir. Bu cür sözlər cümlədə başqa sintaktik vəzifədə işlənə bilmir, hətta universal üzv olan xəbər vəzifəsində də çıxış edə bilmir, təsirli fellər təsirlik halda olan sözlərə qoşmaların qoşulmasına da imkan vermir. Deməli, təsirlik halda olan söz təsirli feli xəbərli cümlələrdə işlənir. Sofi **barmaqlarını** ovxalaya-ovxalaya **əlini** elə-eləcə ocağa tutmuşdu. (Elçin) **Emiliyanı döyməklə cinayət törətmisən** (T.K.)– cümlələrindən görüldüyü kimi, təsirlik halda olan söz (**barmaqlarını, Emiliyanı**) təsirli feli xəbərli cümlələrdə tərkib daxili lində də işlənir: **Barmaqlarını ovxalaya-ovxalaya tutmuşdu, Emiliyanı döyməklə törətmisən**.

Təsirlik halda olan sözlər və birləşmələr cümlə daxilində şəxslə deyil, feli sifət, feli bağlama və ya məsdərlə bu cür bağlı olduqda ismi xəbərli cümlədə də işlənə bilər. Məs.: **Məktubu gətirən Səlimdir** – cümləsində təsirlik halda olan **məktubu** sözü **gətirən** feli sifəti ilə bağlı olduğundan ismi xəbərli cümlədə (**Səlimdir**) işlənə bilmişdir.

Təsirlik halda olan söz – vasitəsiz tamamlıq az hallarda təsirsiz fellərlə də əlaqələnir; məs.:

Müəllimlik – bu bir incə sənətdir,

Bu **yolu** hər **gedən** olmalı incə. (S.V.)

Bu hal göstərir ki, fellərin təsirli və ya təsirsiz olduğunu hər cür mətn şəraitində yoxlamaq lazımdır.

İsmi yiyəlik halı kimi, təsirlik hal da iki cür olur:

1. **Müəyyənlik bildirən təsirlik hal;**

2. **Qeyri-müəyyənlik bildirən təsirlik hal.**

Müəyyənlik bildirən təsirlik halda olan sözlər müəyyən, konkret əşya bildirir. Yiyəlik hal kimi, müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik bildirən təsirlik hal da iki cəhətdən – həm formaca, həm də məzmunca fərqlənir. Forma fərqi ondan ibarətdir ki, müəyyənlik bildirən təsirlik halda olan sözlər - **ı,-i,-u,-ü** şəkilçisinin iştirakı ilə düzəlir (söz saitlə bitdikdə **n** bitişdiricisindən istifadə olunur: **quzunu, Əlini, əmini, bacını, sürünü**). Qeyri-müəyyənlik bildirən təsirlik halın şəkilçisi yoxdur. Məs.: **Ay çoban Kərəm, nə dondurursan o qonağı soyuğun-ayazın altında, gətir içəri, bir çay içək**. (M.İ.)

Bu misalda **qonağı** və **çay** sözləri təsirlik haldadır, birinci söz **-ı** şəkilçisini qəbul etmişdir, ikinci sözdə şəkilçi yoxdur. Bu cür sözlər mənaca da fərqlənir: şəkilçili təsirlik hal müəyyən, konkret obyektə, hal şəkilçisi olmayan söz qeyri-müəyyən, ümumi obyekt bildirir.

Təsirlik halın şəkilçisini qəbul edən sözlər iş, hal, hərəkətin təsirinə məruz qalan müəyyən, konkret əşyanı bildirdiyindən bu cür sözlərdən əvvəl təyinedici, müəyyənləşdirici **o, bu, həmin** işarə əvəzlilikləri də işlənə bilər; məs.: **Kitabı gətir – O kitabı gətir. Lampanı yandır – O (bu) lampanı yandır. Əti doğra – Həmin əti doğra. Atı saxla – Bu atı saxla**.

Qeyri – müəyyənlik bildirən təsirlik halda olan sözlər ümumi və qeyri-müəyyən obyekt bildir; məs.:

Şah bilər ölkədə **hər nə** götürər, **hər nə** qoyar,

Gah **cibin**, gah **dərisin** hər kimin istərsə soyar,

Baş kəsər, **ev** dağidar, **can** çıxarar, **göz** də oyar,

Min də çıxsa göyə əfğanları iranlıların.(S.)

Qeyri-müəyyənlik bildirən təsirlik halda olan sözlər müəyyənləşdirici sözlərlə işlənə bilmir, daha çox qeyri-müəyyənlik bildirən «*bir*» ədatını tələb edir: *Bir boşqab gətir, Bir lampa yandır, Bir meyvə doğra, Bir kitab oxu, Mənə bir kitab ver* və s.

Müəyyənlik bildirən təsirlik halda olan sözlər *kimi? nəyi? haranı?*, qeyri-müəyyənlik bildirənlər *nə?* sualına cavab verir.

Qeyri-müəyyənlik bildirən təsirlik halın *nə?* sualını adlıq halın *nə?* sualı ilə eyniləşdirmək olmaz. Adlıq halın sualı dəyişmir, qeyri-müəyyənlik bildirən təsirlik halın *nə?* sualını sözlə birlikdə *nəyi?* şəklinə salmaq olar.

Müəyyənlik bildirən təsirlik halın şəkilçisi (-*ı,-i,-u,-ü*) III şəxs təkin mənsubiyyət şəkilçisi ilə (-*ı,-i,-u,-ü*) oxşar formalıdır; məs.:

maşını gətir – onun maşını

çəmənini seyr et – dağın çəmənini

unu ələyin – təhnənən unu

südü bişirin – inəyin südü

Təsirlik halın şəkilçisi ilə 3-cü şəxs mənsubiyyət şəkilçisini aşağıdakı qayda ilə fərqləndirmək olar:

1. Təsirlik halda olan söz üzərində iş icra olunan obyekt bildirir; məs.:

Gəlsin yoldaş mühəndis,

Bu *yeri* də gəzək biz. (S.V.)

Burada – bu misalda *yer* sözü üzərində iş icra olunan obyekt bildirir: *yeri gəzək*.

Mənsubiyyət şəkilçili söz isə bir şəxsə, əşyaya mənsub olan əşyanı bildirir; məs.:

Qayaların çatıq *qaş*

Başım üstə kölgə salsın. (S.V.)

Şərin bu misralarında *qaş* sözündəki *-ı* mənsubiyyət şəkilçisidir və *qaş*ın qayalara məxsus olduğunu bildirir.

2. Söz saitlə qurtardıqda təsirlik halın şəkilçisindən əvvəl *n*, mənsubiyyət şəkilçisindən əvvəl *s* bitişdiricisindən istifadə olunur:

Atanı dinləmək – onun *atası*

quzunu gətirmək – onun *quzusu*

yuxunu yozmaq – onun *yuxusu*

ütünü qızdırmaq – onun *ütüsü*

Atanı dinləmək birləşməsində *atanı* sözündəki *-nı* mətndən asılı olaraq həm tək cə hal şəkilçisi, həm də mənsubiyyət və hal şəkilçisinin birliyindən ibarət ola bilər. Əgər birləşmə *sənin atanı dinləmək* şəklində təsəvvür olunursa və *ata* sözü *sən* sözü ilə bağlıdırsa, o zaman *sənin atanı* birləşməsindəki *-n* mənsubiyyət şəkilçisi, *-ı* hal şəkilçisidir: *sənin ata-n-ı*. *Telli nənəmi ürəyim istəyir* (M.İ.) – cümləsindəki *nənə-m-i* sözündə də bu cür mənsubiyyət və hal şəkilçisi birlikdə işlənmişdir. Əgər *ata* sözünün bu və ya digər bir şəxsə mənsubluğu yoxdursa, o zaman *n* bitişdirici sammit, *-ı* təsirlik halın şəkilçisidir: *ata-(n)ı dinləmək*.

3. Eyni bir sözdə həm mənsubiyyət, həm də hal şəkilçisi ola bilər. Bu cür hallarda, qeyd etdiyimiz kimi, əvvəl mənsubiyyət şəkilçisi, sonra hal şəkilçisi işlənmiş olur; məs.: *Səlim şəhər məktəbini bitirmişdir* - cümləsində *məktəb* sözünə əvvəlcə mənsubiyyət (*şəhər məktəbi*), sonra hal şəkilçisi (*şəhər məktəb-i-(n)i*) artırılmışdır (*n* bitişdiricidir).

4. Müəyyən təsirlik halda olan sözlər qoşma ilə işlənmədiyi, xəbər ola bilmədiyi halda, mənsubiyyət şəkilçili sözlər xəbər vəzifəsində işlənir və qoşma qəbul edir; məs.: Bunlar *onun uşaqlarıdır*. *Onun uşaqları üçün* kitab almışam.

Təsirlik halın şəkilçisi mənsubiyyət şəkilçisinə oxşadığı kimi, qeyri müəyyənlik bildirən təsirlik haldakı sözlər də zahiri formasına görə adlıq halda olan sözlərdən fərqlənmir; məs.: Havalar yaxşı keçdiyi zaman *çiyid* sahə boyu və nizamla cücərir, *kollar* qoza ilə dolur, ipək kimi ağ *pambıq* saçaqlayır, *zəhmət* az, *məhsul* bol olur. (M.İ.) Güllü *don* tikərəm, alıb geyərsən, Sən də şirin-şirin *qoğal* yeyərsən (S.V.) Bu misallardan birincisində işlənmiş *çiyid, kollar, pambıq, zəhmət, məhsul* sözləri ilə ikinci misaldakı *don, qoğal* sözləri arasında zahiri forma fərqi yoxdur. Lakin bunlar ismin müxtəlif hallarındadır. Birinci misaldakı sözlər (*çiyid, kollar, pambıq, zəhmət, məhsul*) adlıq halda,

mübtədə vəzifəsindədir, ikinci qrup sözlər (*don, qoğal*) qeyri-müəyyənlik bildirən təsirlik haldadır və vasitəsiz tamamlıq vəzifəsindədir. Birinci misalda adlıq halda olan sözlər *cücərir, dolur, saçaqlayır, az olur, bol olur* tipli təsirsiz fellərlə, ikinci misaldakı sözlər *geyərsən, yeyərsən* tipli təsirli fellərlə əlaqəlidir. Adlıq halda olan söz təsirli fellə də əlaqələnmə bilər: *Rüstəm kişi* bu sözləri deyə-deyə *Şərəfoğlunu süzürdü*. (M.İ.)

Adlıq halda olan sözlərlə qeyri-müəyyənlik bildirən təsirlik halda olan sözləri aşağıdakı kimi fərqləndirmək olar:

1. Adlıq halda olan sözlər həm təsirli, həm də təsirsiz fellərlə əlaqələnmə bilər; məs.: *Rəna kitab oxuyur. Rəna daranır* – cümlələrindən birincisində adlıq halda olan *Rəna* sözü təsirli fellə (*oxuyur*), ikincisində təsirsiz fellə (*daranır*) bağlıdır. Təsirlik halda olan sözlər isə yalnız təsirli fellərlə əlaqələnmə bilər; məs.: Raqib *əllərini* stolun üstünə *qoydu*.(T.K.) Kələntərli axşamlar *sürücünü azad edər, maşını* özü *idarə edərdi* (T.K.) – cümlələrində təsirlik halda olan *əllərini, sürücünü, maşını* sözləri təsirli fellərlə (*qoydu, azad edər. idarə edərdi*) bağlıdır.

2. Adlıq halda olan söz şəxsi feli – feli xəbəri özünə tabe edir, qeyri-müəyyənlik bildirən təsirlik halda olan sözlər xəbərə tabe olur. Başqa sözlə, feli xəbər adlıq halda olan sözlə uzlaşma əlaqəsində olur, yəni xəbər onunla uzlaşır. Qeyri-müəyyənlik bildirən təsirlik halda olan sözlər isə təsirli feli xəbərlə yanaşma əlaqəsində olur: uzlaşma *Rəna kitab oxuyur* yanaşma

3. Adlıq və təsirlik halda olan sözlər sintaktik vəzifəcə də fərqlənirlər: birincisi mübtədə, ikincisi vasitəsiz tamamlıq vəzifəsində işlənir; məs.: Təkcə *Azər* əkib-becərib oğlanlarına *çörək* yedirdirdi, inəyə qulluq edib oğlanlarına *süd* içirirdi və buna görə də *Əli* də, *Həsən* də, *Hüseyn* də, *Zeynalabdin* də sağlam böyüyürdü. (Elçin) Sonra *qarı* dağlara gedib bir ətək *çiçək* gətirdi (İ.Ə.) – cümlələrindən birincisində *Azər, Əli, Həsən, Hüseyn, Zeynalabdin*, ikinci cümlədə adlıq halda olan *qarı* sözləri mübtədə vəzifəsində işlənmişdir. Həmin cümlələrdə təsirlik halda olan *çörək, süd, çiçək* sözləri vasitəsiz tamamlıqdır.

4. Adlıq halda olan sözə təsirlik halın şəkilçisini artırıqda cümlənin mənası pozulur və ya dəyişir. Məsələn: *Ovçu* tülkü gördü – *Ovçunu* tülkü gördü cümləsindən məna dəyişmişdir.

Qeyri-müəyyənlik bildirən təsirlik hala təsirlik halın şəkilçisini artırıqda məna konkretləşir, obyekt daha da dəqiqləşir:

Rəna kitab oxuyur - Rəna kitabı oxuyur; . Ovçu tülkü gördü - Ovçu tülkünü gördü

5. Təsirlik hal şəkilçili sözlə mübtədanın yerini dəyişmək olar və məna dəyişməz: *Rəna kitabı oxuyur – Kitabı Rəna oxuyur. Ovçu tülkünü gördü – Tülkünü ovçu gördü.*

Qeyri-müəyyənlik bildirən təsirlik halda olan sözlə adlıq halda olan sözün yerini dəyişsək, məna dəyişər və ya pozular: *Ovçu tülkü gördü – Tülkü ovçu gördü.*

Qeyd etdiyimiz kimi, təsirlik halda olan söz xəbər vəzifəsində işlənir və qoşma qəbul etmir. Təsirlik halda olan sözlər cümlədə yalnız vasitəsiz tamamlıq vəzifəsində işlənir. Hətta *hara?* sualına cavab verdikdə də tamamlıq olur. Məs.: *Dolandım dağları, meşəlikləri* – cümləsində *dağları, meşəlikləri* sözləri vasitəsiz tamamlıqdır. Adlıq halda olan sözlər qoşma qəbul edir və cümlədə xəbər vəzifəsində işlənir: *Uşaq üçün kitab aldım. Səlim hələ çox uşaqdır.*

Nəticə olaraq onu deyə bilərik ki, təsirlik halda olan sözlər və birləşmələr cümlə daxilində şəxsi fellə deyil, feli sifət, feli bağlama və ya məsdərlə bu cür bağlı olduqda ismi xəbərlə cümlədə də işlənmə bilər. Təsirlik halda olan sözlər isə yalnız təsirli fellərlə əlaqələnmə bilər; bu halda olan söz xəbər vəzifəsində işlənir və qoşma qəbul etmir. Təsirlik halda olan sözlər cümlədə yalnız vasitəsiz tamamlıq vəzifəsində işlənir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. III hissə, Bakı: Şərq- Qərb, 2007, 279 s.
2. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı: Elm və Təhsil, 2010, 398s.
3. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. II cild, Bakı: Elm, 1980, 510 s.
4. Seyidov Y.M. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya. Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2002, 371 s.

XÜLASƏ

İsmin hal dəyişmələri çox qədim tarixi olan prosesdir. Hal şəkilçiləri bu günə qədər çox uzun inkişaf yolu keçmişdir. Bəzən ismin hal sistemini bütövlükdə dəqiq müəyyənləşdirmək mümkün olmamışdır. Hallar üzrə dəyişmə isimlərin xarakter morfoloji xüsusiyyətidir. Təsirlik halda olan sözlər yalnız təsirli fellərlə əlaqələnmə bilər; bu halda olan söz xəbər vəzifəsində işlənmir və qoşma qəbul etmir. Təsirlik halda olan sözlər cümlədə yalnız vasitəsiz tamamlıq vəzifəsində işlənilir.

Açar sözlər: isim, hal kateqoriyası, təsirlik hal, morfoloji quruluş, qrammatik hal

SƏNƏM AZAD qızı FƏRƏCOVA

Doktorant

Bakı Dövlət Universiteti

“EV” KONSEPTİ “QİYMƏTLƏNDİRMƏ” KONSEPTİNİN TƏRKİB HİSSƏSİ KİMİ

Yer kürəsinin hər bir yerində insanlar yaşayır və hər birinin özünəməxsus dili, dini, şüuru və mədəniyyəti vardır. Hər bir insan müəyyən stereotiplərə malik olub yaşadığı məkana həmin əlaqələrlə bağlı olur. Bu əlaqələrin şüurda mənzərəsi mədəni, mənəvi, etnik, dini, əxlaqi cəhətdən əks olunur. Dil vasitəsilə insanlar bir-birilə əlaqə yaradıb ünsiyyətə girir, lakin həmin ünsiyyət yaradan anlayışlar insan şüurunda müəyyən ifadəlilik yaradır. Bu ifadəlilik konsept adlanır. Dil insanın şəxsi keyfiyyətlərini, konsept isə şəxsiyyətin malik olduğu dəyərləri özündə cəmləşdirir. Hər bir cəmiyyətin şüuru onun mental dəyərləri ilə ölçülür.

Məhz buna görə də “Ev” konseptini özündə cəmləşdirən anamlara yanaşdıqda onların insan üçün dəyəri ön planda olmalıdır. Buna görə də anamlara leksik-semantik cəhətdən yanaşmaqla yanaşı, həm də həmin xalqın, etnosun, dövlətin malik olduğu stereotiplər və anlama yanaşma emosiyaları da nəzərə alınmalıdır. Çünki konseptin insan şüurunda əksi təkə elmi anamlarla deyil, şəxsi keyfiyyətlərlə daha çox bağlıdır. Konsept mədəniyyətin bir qolu olmaqla yanaşı, həm də bədii yaradıcılığın, incəsənətin mərkəz nöqtəsidir. Məhz onun sayəsində ən möhtəşəm əsərlər dərk olunur və şüurda müəyyən mənzərə yaradır.

Dünya dil mənzərəsində “ev” anlayışı müəyyən yaşayış yeri anlamını ifadə edərək insan şüurunda ifadə tərzinə görə konseptə çevrilir. Öncə “ev” anlamının leksik-qrammatik mənasını müəyyənləşdirmək lazımdır. Sonra onun obrazlılıq səviyyəsində ifadə etdiyi məna çalarını və digər anlamların bu məna çaları ilə birləşməsinə və daha sonra şüurda vahid konsept altında birləşməsinə araşdıraq. Məhz bu məqaləmizdə məqsəd insan şüurundakı “Ev” konseptini əks etdirən qiymətləndirici anlamları araşdırıb “Qiymətləndirmə” konseptinə daxil etməkdir.

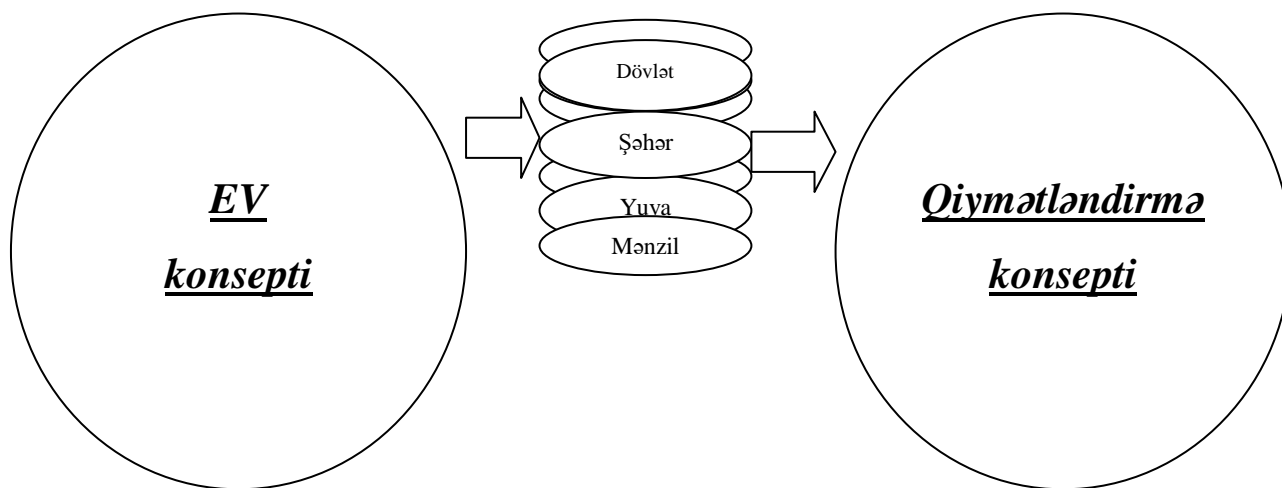
“Ev” konseptinin ifadəliliyinin istiqamətlərini müəyyən edərkən dilə məhz dünya dil mənzərəsi prizmasından yanaşacağıq. Dünya dil mənzərəsi dedikdə insanın ətraf aləmlə əlaqəsi zamanı dərk edilən məhsulun şüurda əksi nəzərdə tutulur. Bu zaman anlayış öz həqqi məna çərçivəsindən çıxaraq daha çox obrazlılığa malik olur. Bu zaman konsept öz ətrafına anlayışların düşünülməyən deyil, dərk olunan anlamlarını toplayır. Hər bir konsept təkə sözlərin ifadə etdikləri mənalara özündə cəmləşdirmir, həm də abstrakt fikirləri və insan fəaliyyətini mental strukturda birləşdirərək müəyyən mənzərənin yaranmasını təmin edir.

Konsept insan şüurunun inikasıdır. Konsept öncə məcazi məna obrazına sonra hissi obraza, sonda isə təfəkkür obrazına çevrilir. Bu dünya mənzərəsindən insan şüurunun obrazlılığını göstərir. “Konsept - insanın mədəni dünyasında mədəniyyətin əsas nöqtəsidir və şüurda əksətdirmə, anlayış, bilik, assosiasiya, yaşanmış kimi mövcuddur...Konseptdə çətin fikri qavrayışlar dərk edilir və ondan anlayışlı, obrazlı, qiymətləndirici komponentlər ayrılır. Hər bir konsept çətin mental kompleks kimi özündə fikri anlayışlarla yanaşı insana yaşamaqda əks olunan obyekt və digər komponentləri qiymətləndirir ” [4, 21].

“Ev” konseptini qiymətləndirən əsas anlayış “ev”dir. Bunun səbəbi həmin anlamın şüurda birbaşa ifadə etdiyi leksik-semantik mənanın “Ev” konsepti ilə eyniliyidir. Lakin digər anlamlar da var ki, onlar “ev” anlamı ilə vahid qrammatik quruluş ətrafında birləşməsinə baxmayaraq, şüurda onların təfəkkür tərəfindən qavranılması eyni nöqtədə, yəni “Ev” konseptində birləşir. ““Ev”- məkanın elə bir yeridir ki, insan doğulub, assimilyasiya edib, yaxud uzun müddət yaşayıb, bu həmin yerdi ki, o yaşayır, rahat var olması üçün şərtlər yaradır, özünü yaxınları, sevimli adamları ilə əhatə edir. Ev bütün dünya dillərində səliqənin, kosmik ritmin və bərabərliyin simvolu, təhlükəsizliyin, daimiliyin, sığınacağı, həm də nəslin təcəssümüdür” [3, 10-11].

Bunu nəzərə alaraq deyə bilərik ki, “Ev” konseptini qiymətləndirən aşağıdakı anlamlar “Qiymətləndirmə” konseptinin tərkib hissəsini təşkil edir. Çünki “Qiymətləndirmə” konsepti mövzu və əhatə dairəsi baxımından daha genişdir və konseptlərə yaratmaq qabiliyyətinə malikdir. Nəinki “Ev” konsepti digər konseptləri şüurda əks etdirən anlamlar “Qiymətləndirmə” konseptinin tərkibinə daxildir. Çünki hər bir konseptin özünəməxsus qiymətləndirici anlamları vardır. “Konsept bizə dil, şüur və mədəniyyətin əlaqəsini öyrənməyə imkan verir” [4, 103]. Məhz həmin anlamlar müxtəlif konseptləri qiymətləndirdiyinə görə “Qiymətləndirmə” konseptinə daxil olur. “Ev” konseptini qiymətləndirən anlamlar yalnız onun əhatəsində cəmləşir və ona məxsus olur, amma müxtəlif konseptləri qiymətləndirən anlamlar isə hamısı “Qiymətləndirmə” konseptinin tərkib hissəsidir. Bunu aşağıdakı şəkildə görə bilərik:

Sxemdən də məlum olur ki, insan şüurunda müxtəlif anlayışlar “Ev” konseptini təcəssüm etdirir. Deməli, “Ev” konseptini qiymətləndirən və şüurda onun semantikasına ekvivalent olan qiymətləndirici sözlər də vardır: “ailə”, “mənzil”, “yuva”, “vətən”, “şəhər”, “ölkə”, “dünya”, “dövlət” və s.

“Ev” konseptini qiymətləndirən anlamların əsas xüsusiyyətləri onların ad bildirməsidir, yəni qrammatik quruluşuna görə sadə isimlərdir. Heç bir dəyişikliyə məruz qalmadan sözün kökü öz funksiyasını daşıyır. Bu konsepti qiymətləndirən anlamların çoxu xarakterinə görə universaldır. Lakin onların arasında terminlərə də rast gəlmək olar. Bu terminlər məkan xarakteri daşmasına baxmayaraq, ümumi dünya gerçəkliyindən, öz həqiqi mənasından uzaqlaşmış insan şüurunda obrazlılığa çevrilir.

Məkan dedikdə təkcə yer anlamı anlayışlar deyil, dünyanın var olduğu və dörd istiqamət üzərində qurulduğu şimal, cənub, şərq, qərb anlayışları da nəzərdə tutulur. “Məkan dünyanın istənilən etnosunun dil mənzərəsinə daxildir” [5, 44]. Bu anlayışlar ad bildirən terminlərdir və hər birinin coğrafi cəhətdən tərifləri vardır. Məsələn, “şərq” anlayışı gün çıxan yer mənasını ifadə edir və müəyyən bir ərazini əhatə edir ki, həmin məkanda Günəş doğur və digər istiqamətə doğru hərəkət edərək şərqdən əks istiqamətdə batır. O məkan da qərb adlanır. “Şərqdən qərbə qədər məsafə coğrafi cəhətdən məkan adlandırılır. Lakin şüurda bu terminlər obrazlılıq xarakterinə malik olaraq təkcə dünyanı özündə əks etdirmir. Leksik – semantik mənasına görə müəyyən yaşayış yerini, ifadə

və obrazlılıq baxımından isə insan şüurunda təbiəti, mədəniyyəti, dini inancları, adət- ənənələri, insan fəlsəfəsini daşıyan dünya dil mənzərəsidir” [5, 46].

“Ev” anlayışı dörd divarı olan “yaşayış yeri” leksik mənasını ifadə edir. Geniş mənada “ev”- insanın doğulub boya-başa çatdığı, yaxud müəyyən vaxt ərzində yaşadığı, emosiya və hislərlə bağlandığı, yeri gəldikdə canından belə keçməyə hazır olduğu, hətta həyatının mərkəz nöqtəsi olan, yad və doğmalarla əhatə olunan, müxtəlif hadisələrin baş verdiyi yerdir. Dünya dil mənzərəsindən yanaşdıqda Azərbaycan atalar sözlərində “Ev” konseptini qiymətləndirən anlayışlar onun mədəniyyətinin tarixiliyinin qədimliyindən işarə verir. Aşağıdakı anlayışların ifadə etdikləri leksik-semantik mənalara fikir verək:

1) “Yurd” anlayışı: Evdən yaxşı yurd yoxdur; Yurdu yurd edən kişidi; Yurddan sürülən yurdına varınca ağlar; Yurd yersiz qalanda donuz təpəyə çıxar;

2) “Ocaq” anlayışı: Evin bəzəyi ocaqdır; Ocaq içindən tutuşar; Ocaq külündən məlum olar; Ocaq anamızdır, müqəddəsdir;

3) “Ailə” anlayışı: İnsanın geri döndüyü yerdir ailə;

4) “yuva”, “hin” anlayışı: Hər quş öz yuvasının ağasıdır. Hər xoruz öz hinində banlar. Qərrib quşun yuvası olmaz; Köçən yurdun qədrini, düşən yurdda bilirlər; Hər quşa öz yuvası doğmadır.

“Hər bir xalqın universal anlayışları onun şəxsi və insanlığın bütünlükdə məkanda var olmasının göstəricisidir” [5, 44]. Belə universallardan biri də “vətən” anlayışıdır. “Vətən” sözü lüğəvi mənasına görə insanın anadan olduğu, dədə-babaların, qohum-əqrəbalarının yaşadığı, soykökü ilə bağlı olduğu yeri bildirir. Azərbaycan dilinin atalar sözlərində “vətən” anlayışı öz həqiqi mənasına uyğun “Vətən” konseptini qiymətləndirir, lakin Azərbaycan xalqının milli dəyərlərini nəzərə alsaq, vətən anlayışı “Ev” konseptini qiymətləndirir: Ana kimi yar olmaz, vətən kimi diyar; Bülbülü qızıl qəfəsə salmışlar, “vay, vətən” demiş; Bülbül gülü sevir, insan vətəni; Hər quşa öz yuvası, hər kəsə öz vətəni; Vətən elin evidi; Vətənsiz olan, kəfənsiz qalar; Vətən mülkü doğmadı, özgə diyar ögey. Atalar sözlərindən göründüyü kimi vətən anlayışı insanın doğma evidir. Axı evimiz elə vətənimizdə yerləşir və Vətənimizin sərhədlərini evimiz olduğu üçün qoruyuruq.

“Vətən” anlayış baxımından konkret məkanı bildirə bilər, amma “Ev” konseptinin tərkib hissəsi kimi çıxış etdikdə isə obrazlaşaraq şüurda həmin məkanın təbiətini, mədəniyyətini, dinini, inam və inanclarını, adət və ənənələrini, insanların fəlsəfi düşüncələrini, yaşam tərzlərini qiymətləndirir. “Vətən” sözü “ev” sözü ilə qrammatik cəhətdən sinonim olmaya bilər, amma semantik baxımından şüurda ifadə etdikləri obrazlılıq sinonimlik xüsusiyyətinə malikdir.

“Qiymətləndirmə” konseptinə daxil olan "dünya" anlayışı da “Ev” konseptini qiymətləndirir. “Dünya” anlayışı dilin aktiv strukturuna daxildir: Dünya-qazan, biz-çömçə; Dünya bir pəncərədir, gələn baxar, gedər; Dünya çalışanların əlindədir; Dünya dediyin bir bağdı, hər gələn bir ağac əkib gedər; Dünya bir qərarda qalmaz. “Dünya” anlayışı məkan və obrazlılıq baxımından digər qiymətləndirici anlayışlardan daha genişdir. Buna səbəb digər anlayışlar şüurda müəyyən konkret məkan çərçivəsində obrazlaşır. “Dünya” anlayışında isə digər anlayışları da dərk etmək mümkün olur.

“Dövlət” qiymətləndirici sözü termin kimi müəyyən ərəzidə yaşayan əhalini idarə etmək üçün yaranan bir idarə formasıdır. Dilimizdə “dövlət” sözü ilə “ölkə” sözü sinonimlik təşkil edərək öz həqiqi mənalarını qiymətləndirirlər: Dövlət sirrini dövlət bilər; Dövlətsizə kimsə dövlət olmaz; Ölkə sahibsiz olmaz; Ölkə yansa, canı yanmaz. “Dövlət” sözünə stereotip cəhətdən yanaşdıqda türkdilli müsahiblərin şəxsi istifadəsində bu sözün sinonimləri müşahidə edilir və “ölkə” sözünün mənası ilə eyniləşir” [4, 22]. “Dövlət”, “ölkə” anlayışları həqiqi mənə cəhətdən bir-birilə qrammatik və leksik cəhətdən uyğunlaşmasa da, leksik və morfoloji platformada kəsişməsələr də, konsept daxilində eyni nöqtədə birləşirlər. Hətta sinonimik cərgə belə yarada bilirlər. Bunun əsas səbəbi hər iki anlayışın insan şüurunda yaratmış olduğu mənənin “ev” anlayışının şüurda yaratdığı mənzərə ilə eyniləşməsidir.

Hər bir insan getdiyi yerə özünü deyil, yaşadığı yerin mədəniyyət, incəsənət və ruhunu daşıyır. Bu əvvəlcə “ailə” sonra isə semantik cəhətdən daha başqa anlayışlarla ifadə olunur. Hər bir insan özü ilə evini daşıyır. Bir neçə anlayışın eyni konseptin qiymətləndirici sözü olması üçün mütləq deyil ki, həmin anlayışlar eyni bir leksik-semantik quruluşa malik olsunlar. Qrammatik

cəhətdən bu konsept sferasında öz əhəmiyyətini itirir. Hətta semantik sinonimliyə belə malik olmurlar. Bunu “Ev” konseptini qiymətləndirən qiymətləndirici anlayışlarda daha aydın görə bildik. Şərti olaraq anlamın həcmi şüurda yarada biləcəyi mənzərənin kiçik vahidini “ailə”, daha geniş semantika mənzərəsində “dünya” qəbul edək. “Ev” konseptini “ailə” anlayışı “dövlət” anlamı daxilində qiymətləndirir. Lakin “dünya” anlamı daxilində isə “Ev” konseptini “dövlət” anlayışı qiymətləndirir. Burdan görürük ki, “Ev” konsepti sferası ətrafında birləşən qiymətləndirici sözlər əvvəl anlayış formasında mövcud olur, sonra isə anlama çevrilir və müəyyən bir konseptin daxilində cəmləşir.

Bu proses sözlərin şüurda ifadə imkanlarının həm mənzərəsinin, həm də genişliyinin ifadə imkanlarıdır. Məhz buna görə də insanın formalaşmasında konseptin ifadə imkanları daha genişdir. Bunun başlıca səbəbi dilin leksik-semantik, qrammatik quruluşu ilə yanaşı insanın malik olduğu milli dəyərlərindən, mədəniyyətindən, əxlaqından və yaşam səviyyəsindən aslıdır, məsələn: ailə-dövlət-dünya. Bu anlayışların hər birinin dilimizdə öz qanunauyğunluqları var. Amma şüurda onlar obrazlaşaraq ifadəliliyə malik olub eyniləşə bilir və “Ev” konseptini qiymətləndirir, yəni bir-birilə sinonimlik yaradırlar.

“Ev” konseptini qiymətləndirən qiymətləndirici sözlər həm də şəxsiyyətin inkişaf mərhələləri ilə bağlıdır. Elmi baxımından isə bu anlayışların hər birinin öz funksiyası, quruluşu və semantikasi var. Dilçilikdə bina, mənzil, otaq, ailə, vətən, yurd, şimal, cənub, şərq, qərb, dövlət sözləri quruluşuna görə ad bildirən sadə isimlərdir və leksik- semantik cəhətdən bir-birilə zəncirvari əlaqə yaratmır. Lakin şüurda onlar bir nöqtədə “Ev” konseptinin qiymətləndirmə sferasında birləşirlər və şüurda yaratdığı mənzərəyə görə eyniləşirlər.

“Qiymətləndirmə” konseptinin tərkibinə daxil olan “Ev” konseptinin qiymətləndirici anlayışları psixoloji cəhətdən beynimizdə əks olunan vahid nöqtədir. Bu nöqtəni bir mərkəz fikirləşək. Xarici mühitdən o nöqtəyə istiqamətlənən müxtəlif anlamlı dil anlayışları bir nöqtədə birləşir. Burdan belə bir mənzərə ortaya çıxır ki, müxtəlif anlayışlar bir konseptdə birləşir. Mənzərə etibarlı ilə eyni, leksik- semantik cəhətdən müxtəlif olan anlayışlar bir konsept ətrafında birləşir.

Deməli, Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə daxil olan sözləri şərti olaraq qrammatik cəhətdən sistemləşdiririk. Çünki insan şüurunda yaranan mənzərə bəzən həmin qrammatik qaydaları özündə saxlasa da, bəzən bütün sərhədləri aşır və sadəcə şəxsiyyətin varlığının dərk etmə səviyyəsinə görə sistemləşir. Təbii ki, burada artıq mərkəz olaraq məkan, dəyər olaraq milli şüur, ifadə tərziləri olaraq isə obrazlılıq nəzərə alınır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Atalar sözləri. Tərtib edən: Mətanət Yaqubqızı. Bakı: "Nurlan", 2013, 476 səh.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə. Bakı: Şərq-Qərb, 2006
3. Базылова Л. А. Микрополе “Родина” как фрагмент концептуального поля “Дом” // “Молодой учёный” № 5(16), Том II, “Издательство Молодой учёный”, 2010, с. 9 – 13
4. Джамбаева Ж. А. Концепт “государство” в языковом сознании представителей тюркоязычных социумов // “Молодой учёный” № 5(16), Том II, “Издательство Молодой учёный”, 2010, с. 21- 24
5. Мацкевич С. М. Концепт и слово “Восток” в языке произведений Бунина: к вопросу об основаниях художественной концептуализации // “Вестник МГОУ. Серия: Русская филология” № 5, 2014, с. 43- 48
6. Сурина В. Н. Понятие концепта и концептосферы // “Молодой учёный” № 5(16), Том II, “Издательство Молодой учёный”, 2010, с. 43-46
7. Veysəlli F.Y. Koqnitiv dilçilik: əsas anlayışları və prespektivləri. Bakı: Müntərcim, 2015, 119 səh.

Farajova S.A.

THE "HOME" CONCEPT AS A PART OF THE "EVALUATION" CONCEPT

Resume

The “Home” concept and its evaluation words are learning in this article. We see many different words are not close meanings concentrating around the “Home” concept. Researches are showed that all evaluation words comes to the “Evaluation” concept. The evaluation words of the “Home” concept have approached from lexic-semantic aspects and the stereotypes and emotions of that people, ethnos, state are also taken into account. Here space is already taken into account as the center, national consciousness as value, and figurativeness as a style of expression. Although the concept is related with semantics of the word, but their end aims are not the same. Therefore, the words that evaluate the human concept that are the product of consciousness. All such details have been investigated in the article.

Key words: *concept, evaluation concept, home concept, semantics, space*

Фараджова С.А.

КОНЦЕПЦИЯ «ДОМ» КАК ЧАСТЬ КОНЦЕПЦИИ «ОЦЕНКА»

Резюме

Концепция “Дом” и ее оценочные слова изучаются в этой статье. Мы видим, что много разных слов не являются близкими значениями, концентрирующимися вокруг концепции “Дом”а. Исследования показывают, что все слова оценки относятся к концепции “Оценки”. Оценочные слова концепции “Дом” подошли с лексико-семантической точки зрения, а также были приняты во внимание стереотипы и эмоции людей, этноса, государства. Здесь пространство уже принимается во внимание как центр, национальное сознание - как ценность, а образность - как стиль выражения. Хотя понятие семантики связано со словом, но их конечные цели не совпадают. Поэтому слова, которые оценивают человеческое понятие, являются продуктом сознания. Все такие детали были исследованы в статье.

Ключевые слова: *концепт, концепция оценивания, концепция дома, семантика, пространство*

МЯЛЕЙКЯ ЧИНГИЗ ГЫЗЫ АГАЗАДЕ

Диссертант

Азербайджанского государственного университета языков

ЛЕКСИЧЕСКАЯ ЭКСПЛИКАЦИЯ КОНЦЕПТА «КРАСОТА» В СОВРЕМЕННОЙ ФРАНЦУЗСКОЙ РЕКЛАМЕ

Концепт «красота» является одним из ключевых концептов в современной французской рекламе парфюмерно-косметической продукции. Цель данной статьи – выяснить, какими способами концепт «красота» представлен в рекламных текстах.

Материалом для исследования послужили рекламные тексты, в которых используются лексемы «красивый», «красота». Выбор реклам парфюмерно-косметической продукции в качестве материала для исследования связан с тем, что в отличие от рекламы других товарных категорий, реклама косметики содержит большую текстовую часть, что предоставило богатые возможности для анализа концептов.

Согласно определению Энциклопедического словаря Ларусс, существенным признаком красоты выступает ее способность «доставлять удовольствие», в этом смысле, красота может выражаться как чувственно, так и эстетически. («Le beau est communément défini comme la caractéristique d'une chose qui au travers d'une expérience sensorielle (perception) procure une sensation de plaisir ou un sentiment de satisfaction ; en ce sens, la beauté provient par exemple de manifestations telles que la forme, l'aspect visuel, le mouvement, le son »). 1

Словарь Le Petit Robert выделяет еще один важный компонент концепта «красота»: красивая, привлекательная наружность, а также приводит примеры таких синонимов, как «сияние» и «величие» (qualité d'une pesonne; majesté, splendeur).[1:c.172]

Таким образом, анализ французских словарей показал, что данный концепт рассматривается, прежде всего, с позиций созерцателя (дарит удовольствие, является качеством человека). Однако авторы рекламных текстов рассматривают этот концепт с другой позиции, а именно с позиции деятеля, создателя красоты. Так, рекламные тексты призывают не

отчаиваться, если человек не получил красоту при рождении, ведь ее легко можно получить с помощью рекламируемых косметических средств. Авторы рекламных текстов обращают внимание потенциальных покупателей на то, что красота требует заботу и уход:

L'Oréal Paris prend soin des peaux sèches grâce à des soins visage actifs et des démaquillants aux textures soyeuses. La peau est parfaitement hydratée et retrouve confort et douceur. (L'Oréal Paris, 2019)²

L'Oréal Paris заботится о сухой коже, благодаря активным процедурам для лица и очищающим средствам с шелковистой текстурой. Кожа идеально увлажнена, обретает мягкость и чувство комфорта.

Таким образом, современная реклама призывает к попыткам улучшить свою внешность. Ее задачей является – убедить, что красивым может быть любой человек.

Одним из способов актуализации концепта красоты в рекламном дискурсе является использование ключевых слов. Часто они являются существительными и прилагательными. Концепт «красота» в данном случае не является исключением. Употребление существительного «красота» является одним из наиболее распространенных способов репрезентации данного концепта. Так, например, реализуется концепт в текстах реклам некоторых производителей косметики:

«Révélez votre beauté depuis chez vous. Simplement. Efficacement». (Néolyst Cosmétique, 2019)³

Пробудите Вашу красоту, не выходя из дома. Просто. Эффективно.

Soulignez votre beauté. (Guerlain, 2018)⁴

Подчеркните Вашу красоту.

Изготовители парфюмерии прибегают к тому же способу. Реклама для них – это создание визуального образа красоты или определенной чувственности:

Olivier Polge vous offre son plus beau bouquet floral incarné par l'actrice Marion Robbie. Dans la peau de Gabrielle CHANEL, l'icône s'entoure d'un voile solaire et floral virevoltant au coeur des fleurs blanches. Une création lumineuse, orientale et florale où le jasmin, l'ylang-ylang et la fleur d'oranger s'entremêlent à la tubéreuse de Grasse pour ne faire qu'un sillage charnel et soyeux.⁵

Оливье Полж предлагает вам свой самый красивый цветочный букет в исполнении актрисы Марион Робби. Звезда, в роли Габриэль ШАНЕЛЬ окружена солнечной и цветочной завесой, вращающейся среди белых цветов. Яркое, восточное и цветочное творение, в котором жасмин, иланг-иланг и апельсиновое дерево переплетаются с туберозой Грасса, оставляя за собой только чувственный и мягкий след.

Ключевые слова характеризуют объект рекламы, адресат и его действия. Так, для рекламы косметических средств, ключевыми словами часто являются: здоровье, забота, красота: «Le soin du corps passe à la vitesse supérieure!»⁶(«Мгновенная забота о коже тела») (Neutrogena, 2019); «La santé passe aussi par la peau»⁷ («Здоровье касается также и кожи») (Vichy, 2019); для рекламы парфюмерии - аромат, энергия, гармония: «La Mignonnerie réconforte et harmonise les énergies entre le corps et l'esprit»⁸ («Аромат «La Mignonnerie» создает ощущение комфорта, сочетает энергию и гармонию между телом и духом») (Roger et Galet, 2019); «De l'Art de la Danse à l'Art du parfum il n'y a qu'un pas »⁹ («От искусства танца до искусства парфюма всего лишь один шаг») (Repetto, 2019).

С целью выражения в рекламе концепта «красота» используется также прилагательное «красивый», а также целый ряд эпитетов, заменяющих эту лексему:

Jolies mains! Des mains douces tout l'hiver. 10 (Clarins, Crème Jeunesse des Mains, 2019)

Красивые руки! Мягкая кожа рук всю зиму.

Un regard parfait jusqu'au bout des cils.11 (Clarins Regard Parfait, 2016)

Совершенный взгляд вплоть до кончиков ресниц.

Vichy. Votre peau idéale. (Vichy, 2014)12

Vichy. Ваша идеальная кожа.

Vous avez le teint terne ? Il est temps d'adopter les soins visage L'Oréal Paris qui purifient et détoxifient instantanément pour une peau éclatante !13 (L'Oréal Paris, 2020)

У вас тусклый цвет лица? Пришло время применить уход для лица от L'Oréal Paris, который мгновенно очищает, избавляет от вредных веществ и делает кожу сияющей!

Таким образом, концепт «красота» в рекламных текстах может быть реализован также посредством синонимичной лексемы.

Заметим, что концепт «красота» в рекламе понимается как природная (не искусственная) красота. Данное значение реализуется посредством лексем естественный, натуральность, натуральные ингредиенты, экологичность, безопасность:

Timotei sans paraben. La beauté naturelle à prix doux. (Timotei, 2019)14

“Timotei” без парабенов. Естественная красота по выгодной цене;

Coloration permanente SCHWARZKOPF. Récouvrant totalement la chevelure, elle colore parfaitement sans abimer les cheveux.

(Schwarzkopf, 2019)15

Краска для волос SCHWARZKOPF. Полностью окрашивает волосы без вреда для них;

Les shampoings Centifolia sont formulés avec une base lavante douce et sans sulfate pour ne pas agresser le cuir chevelu. Enrichis en actifs naturels efficaces, ces shampoings bio sont adaptés aux différents types de cheveux. (Centifolia, 2019)16 Шампуни Centifolia созданы на мягкой безсульфатной основе, чтобы не вредить коже головы. Обогащенные натуральными компонентами, эти бишампуни подходят любому типу волос.

Концепт красоты в рекламах парфюмерной продукции во многом зависит от целевой аудитории. Он является ключевым для реклам, где целевая аудитория – женщины:

Là commence la beauté (Chanel, 2018). Там, где начинается красота.

О мужской красоте или о мужском положении, можно сказать с помощью синонимов либо с помощью других концептов. Так, в рекламных слоганах мужской парфюмерной продукции широко представлен концепт «сила». В слогане «Pour l'animal qui dort en vous» из рекламы Guerlain, зверь, олицетворяет силу, поэтому, этот же слоган переведен как «Пробуди в себе зверя». (Guerlain, 2019)

Таким образом, проведенное исследование позволяет сделать выводы о том, что концепт «красота» очень широко представлен в рекламных текстах парфюмерно-косметической продукции. Одним из наиболее распространенных способов репрезентации данного концепта является употребление ключевых слов. Ключевыми словами в рекламах часто являются лексемы «здоровье», «забота», «красота», т.е. можно говорить о связи концепта «красота» с другими концептами.

Использованная литература

1. Аниськина, Н. В., Зарубалова, О. А. Особенности средств воздействия в рекламе косметики: гендерный аспект [Текст] / Н. В. Аниськина, О. А. Зарубалова // Ярославский педагогический вестник. – 2014.

2. Dictionnaire Alphabétique & analogique de la langue française par Paul Robert ; rédaction dirigée par A. REY et J. REY-DEBOVE. Paris, 1977

Интернет-ресурсы:

1. https://www.larousse.fr/index/dictionnaires/ang_esp/a/2

2. <https://www.loreal-paris.fr/>

3. <https://www.roger-gallet.com/fr-fr/>

4. <https://www.repetto.fr/>

5. <https://www.clarins.fr/>

6. <https://www.guerlain.com/fr/fr-fr/parfums>
7. <https://www.vichy.fr/> 8. <https://www.timotei.com/fr/>
9. <https://www.schwarzkopf-professional.fr>
10. <https://centifoliabio.fr/fr/> 11. https://www.chanel.com/fr_FR/

MÜASİR FRANSIZ REKLAMINDA "GÖZƏLLİK" KONSEPTİNİN LEKSİK İFADƏSİ Xülasə

Məqalə, fransız reklam mətnlərində "gözəllik" konseptinin leksik ifadə vasitələrinin təhlilinə həsr edilmişdir. Məqalədə "gözəllik" və "gözəl" leksemalarının leksik xüsusiyyətləri təhlil edilmişdir. "Gözəllik" konseptinin digər konseptlərlə qarşılıqlı təsiri təsvir edilmişdir. Bu konseptin fransız parfümeriya və kosmetika məhsullarının reklam mətnlərində tez-tez rast olunması səbəbindən, tədqiqat üçün məhz bu tip material seçilmişdir. Məqalədə reklam mətnlərində gözəllik konseptini ifadə edən açar sözləri təhlil edilir, bu konseptin tərkibindəki yeni elementlər araşdırılır.

Açar sözlər: reklam mətni, fransız dili, gözəllik anlayışı, konsept, parfümeriya

NURLANA QABİL qızı BABAYEVA

Dissertant

Bakı Slavyan Universiteti

QƏZET MƏTNLƏRİNDƏ METAFORALARIN ÜSLUBİ İMKANLARI

Hər bir mətn müəllif tərəfindən yaradılır, müəllif də hansısa cəmiyyətə məxsus fərddir, onun fərqi-psixoloji imkanları, özünəməxsus duyum tərzini, həyatı vardır. Publisistik mətnlərdə müəllifin subyektiv modallığı müxtəlif üslublarda təzahür edir. Burada subyektiv modallıq anlayışının əsasında müəllifin mövqeyi və onun dilin potensialından yetərincə istifadə edərək xüsusi deyim tərzinin formalaşması durur. Əvvəlki başlıqda qeyd etdiyimiz kimi, müəllif mövqeyi qiymətləndirmə-dəyərləndirmə ilə bağlıdır, həmin anlamın linqvistik ifadə vasitəsi dil səviyyələri arsenalından istifadənin effekti, xüsusən də leksik səviyyənin imkanlarından yaradıcı şəkildə istifadə mühüm rol oynayır [6]. Bu xüsusiyyət mətni hazırlayarkən leksik vahidlərin seçməsində, onun nəzərdə tutulan anlayışla düzgün əlaqələndirmə əməliyyatında müşahidə olunur. Məs.: Tolerantlıq kələfinin içində dolaşq düşünlər: *“Belə gərgin iqtisadi problemlər yaşayan Avropanın bütün problemlərə ikili standartdan yanaşmasında hesabdən silmək olmaz. İstəsək də, istəməsək də Avropanın tez-tez toxunduğu tolerantlıq kələfinin içində dolaşq düşünlər var və bu düşünlər onların xarici siyasətində Azərbaycana səmimi yanaşmasına imkan vermir. Bu belə olmasa, xristian dünyasının şər və şeytan yuvası olan Ermənistan XXI əsrdə müsəlman Azərbaycanının torpaqlarının 20 faizini işğal altında saxlaması və dünyanın gözü qarşısında 1 milyondan artıq qaçqın hüquqlarının kobud sürətdə pozulması mümkün olardı?! Sualımın daha gerçək cavabı üçün dünyanın müharibə, terror və savaq meydanına çevrilmiş ölkələrinə nəzər salmaq kifayətdir”* (“Sosial-iqtisadi inkişafın 20 ili dəyişməyən strateji xətt”, “Xalq qəzeti”, 26 dekabr 2013).

Məqalə müəllifi Avropa siyasətçilərinin - xristian dünyasının tolerantlıq adı altında məkrli niyyətlərini qeyd olunan metaforik konstruksiyada (tolerantlıq kələfinin içində dolaşq düşünlər) çox uğurla ifadə edə bilib. Həmin konstruksiyanın düsturlaşması müəllifin leksik vahidlərdən yaradıcı ifadəsi, onları üslubi məcraya yönəltməsi ilə bağlıdır. Orada işlənən leksemələrə nəzər salaq: Tolerantlıq, kələf içi, dolaşq, düşün verilən dil vahidlərindən “dolaşq”, “düşün”, “kələf”, nisbətən yaxın semantik sahələrə aiddir; bura “iç” lekseməni də nisbi olaraq yaxınlığını qəbul edə bilirik və onlar kompleks şəkildə “tolerantlıq” anlayışının ifadə etdiyi mənə ilə ziddiyyətli şəkildə əlaqələnir; bu üslubi mühit müəllifin Ermənistan da daxil olmaqla xristian dünyasının tolerantlıq anlayışı adı altındakı mənfi niyyətləri dəqiqliyi ilə verə bilər. Deməli, bu aspektdə həm məqalə müəllifinin məsələlərə verdiyi dəyər, onun mövqeyi və bir-biri ilə çulğuşmuş şəkildə təzahür edir.

Göründüyü kimi, dil vahidlərinin mətndə üslubi mühitə salınması mətn müəllifinin həmin hadisələrin dərinliyinə nüfuz edə bilməsi, mahiyyətini dərk etməsi əsasında dəyərin verilməsi kontekstində baş verir. Başqa bir misal: *“Acı reallıq” - Təbii ki, Qərb cəmiyyətinin özü heç də bu gün ideal deyil. Bu cəmiyyətin bizim problemlərimizi canıyananlıqla həll etmək istəyi ilə alışıb yandığını düşünməyimiz tam sadəlövhlükdür. Çünki onun öz problemləri kifayət qədərdir. Əksinə, bu gün Qərbin öz problemlərinin həllində bizə bir vasitə kimi baxdığı zamanımızın gerçək bir faktına çevrilib. Burada Maltus dönməndən sonra ilk dəfə olaraq əhalinin çoxluğu acı bir reallıq kimi bir tərəfdən miqrasiya axınının, ekoloji vəziyyətin, hazırda isə iqtisadiyyatın böhran həddində olması digər tərəfdən demokratik Qərbin səbrini tarıma çəkməkdə davam edir. Gen ayağa yaşamağa adət etmiş avropalı indiki problemlərə nəinki dözmür, əksinə meydanlara çıxıb bir-birinin ardınca hökumətlərin istefasında söz sahibi olduğunu açıq nümayiş etdirir (“Xalq qəzeti”, Yenə orada). “Acı bir reallıq”, “səbrini tarıma çəkmək”, “gen ayağa yaşamaq” metaforaları müəllifin haqqında danışılan hadisələrə münasibətini nümayiş etdirir; “Acı reallıq” nə qədər çətin, acı olsa da, reallıqdır, qəbul olunmalıdır, məzmunu daşıyır; mətnə arqumentsayağı şəkildə hadisələrə işarə edir; müəllifin mövqeyi də həmin metaforik ifadənin yaratdığı üslubi çərçivədə daha emosional-ekspressiv səslənir, məqalənin ümumi məzmununda həmin üslubi vasitənin yeri müəyyənləşir [5, s.109].*

Təbii ki, bu işdə professionalizm mühüm rol oynayır. Müasir dövrdə jurnalist real situasiyalarda effektiv təsir qabiliyyətinə malik olmalıdır; bu da onun ümumi elm səviyyəsi, praktik müşahidə qabiliyyəti, təhlil bacarığı, dil sərəştəsi və s. məsələlərlə sıx bağlıdır [7].

Deməli, jurnalistin fəaliyyəti ictimai həyatla bağlıdır; o, jurnalistin iç dünyasından genişdir, jurnalist onu dərk etməyə çalışır, onun ifadəsi zamanı dil resursları hərəkətə gəlir və seçilir. “Səbrini tarıma çəkmək” metaforik ifadəsi də həmin prosesin nəticəsində yaranır. Müəllif həmin metaforik ifadənin yerinə dözümsüzlük məzmunu verən leksemlərdən istifadə edə bilərdi, lakin qeyd olunan mətnə nəzərdə tutulan effekti həmin üslubi məqam yerinə yetirir. Frazeoloji xarakter daşıyan bu metafora dözümsüzlük anlayışının ən təsirli və effektiv ifadəediciyidir.

Jurnalistik fəaliyyət ideologiya dövlət siyasəti və siyasətlə sıx bağlıdır. Ona görə də qəzet mətnlərində müəllif mövqeyindən asılı olaraq dil arsenalından istifadə imkanları azaddır; dünyagörüşündən, əqidəsindən asılı olmayaraq jurnalist hansısa hadisələrdən bəhs edərkən öz mövqeyinin düzgün ifadəsinə şərait yaradan dil vasitələrinə - məcazlar sisteminə müraciət edir; onların işlənməsi, lazımi anlayışın dəqiq ifadəsi üçün mümkün üslubi mühiti yaradır [3, s.21]. Məs.: “Elektron məkanı”. *“Azərbaycan Xalq Yaradıcılığı paytaxtları” layihəsi regionlarda böyük əks-səda doğurub. Artıq bununla bağlı regionlar arasında rəqabət hiss olunur. Layihə tədricən beynəlxalq səviyyəyə çıxır. Qonşu ölkələrdə bu layihəyə maraq göstərilir. Bu istiqamətdə görülən işlərin məzmunu da yeniləşməli, müasirləşməli, yeni texnologiyalar tətbiq olunmalıdır. Azərbaycan mədəniyyəti dünya elektron məkanına nəinki paytaxtın mərkəzi mədəniyyət müəssisələri çərçivəsində, həmçinin kənd klubu, kitabxanası vasitəsilə də çıxmağı bacarmalıdır. Bütün mədəniyyət və turizm obyektləri bu prosesə fəal şəkildə qoşulmalıdır* (“Xalq qəzeti”, 14 yanvar 2013). Azərbaycan mədəniyyətin inkişafı baxımından da regionun lideridir. Elektron məkanı metaforik ifadədir; məkan anlayışının ritorik-üslubi cəhətdən mətnə yenidən semantik dəyərləndirilməsidir. Üslubi cəhətdən yüklənmiş belə metaforalar konseptual xarakter daşıyır; elektron məkan məfhumu mənaya malikdir. Qeyd olunan məkanda, onun üslubi effekti ona sinonim olan ifadələrlə müqayisədə üzə çıxır; mətnə daşdığı funksional mənaya görə müəyyənləşir.

Cümlə xarakterli metaforalar konseptual metaforalardan fərqli olaraq, daha mürəkkəb assosiasiyalara əsaslanır və frazeoloji səciyyəsi ilə təsirli üslubi gücə malik olur: *“Bu strategiya tarix üçün çox qısa bir zamanda Azərbaycanın iqtisadi-siyasi simasını ağıla gəlməyən dərəcədə dəyişdi; kaos və anarxiyadan iflic olmuş dövlətçiliyi hərəkətə gətirdi və ölkənin donmuş orqanizminin həyat fəaliyyətini özünə qaytardı. Azərbaycanın XX əsr müstəqillik tarixinin az qala qorxunc ənənəsinə çevrilə biləcək hakimiyyətin zorla ələ keçirilməsi və ya dövlət çevrilişləri xronikasına son verildi. Başlıcası isə odur ki, xalq dövlət müstəqilliyinin əbədiləşməsinin və möhkəm dövlətçiliyin onun varlığında müstəsna rol oynadığının zəruriliyini dərk etmişdi. Zaman isə xalqın bu seçimində yanılmadığını hər addımda təsdiqlədi və bu yol ona qarant olan strateji inkişaf*

xəttinə çevrildi” (“Sosial iqtisadi inkişafın 20 ili. Dəyişməyən strateji xətt”, “Xalq qəzeti”, 26 dekabr 2013). “İflic olmuş dövlətçiliyi hərəkətə gətirdi”, “Ölkənin donmuş orqanizminin həyat fəaliyyətini özünə qaytardı” metaforik cümlələri iflic insanı-dövlət; donmuş orqanizm-dövlət assosiasiyaları əsasında formalaşmışdır. Müəllif qeyd olunan metaforaların yerinə digər müvafiq ifadələr (söhbət neytral mənələrdən gedir) işlədə bilərdi, lakin müəllif mövqeyinə xidmət edən həmin emosional effekti almaq olmasdı. Həmin metaforik cümlələr müəllifin dəyərləndirmə mövqeyinə müvafiq olaraq seçilmiş mətndə onların mükəmməl üslubi mühitini yaratmışdır. Belə ifadələr real informasiyaya aydın elmi təhlil əsasında formalaşır; müəllif intuisiyası isə nitqin törəməsi prosesində qeyd olunan üslubi metaforalarda təzahür edir [8].

Metaforalar qəzet mətnlərində siyasi və iqtisadi mövzular da diqqəti cəlb edəndir. Bütün hallarda ölkənin siyasi və iqtisadi durumu mürəkkəbləşdiyi metaforalara müraciət olunur; yeni metaforalar yaradılır [1, s.72]. Bunda da əsas məqsəd qeyd olunan sektorlarda reallığı daha effektiv və ekspressiv verməkdən ibarətdir. Bununla belə, Azərbaycanda iqtisadiyyatın davamlı inkişafı, xalqın maddi rifah halının yüksəlməsi, beynəlxalq aləmdə siyasi uğurlar bir sıra müəllif metaforalarının yaranmasına səbəb olmuşdur. İnsanların metaforik qabiliyyəti onların şüurundakı müqayisə faktorundan irəli gəlir. O, insanların həyat təcrübəsinə əqli idraki potensialına əsaslanır; onların dildə istifadəsi müəllif intuisiyasından irəli gələn üslubi məqamlarla zəngindir. Bu aspektdə iqtisadiyyatla bağlı bir sıra metaforaların üslubi xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirək. *“R.Aslanlı bu baxımdan makroiqtisadi sabitliyin, hökumətin əlverişli biznes mühitinin yaradılmasına dəstəyinin və insan kapitalının inkişaf etdirilməsinin önəmini qeyd etmişdir. Bunun üçün beynəlxalq təcrübədən faydalanmalı, ardıcıl, məqsədyönlü tədbirlər həyata keçirilməli, qanunun aliliyi təmin olunmalıdır*” (“Azərbaycanın gələcəyinə baxış: yeni iqtisadiyyata doğru”, “Xalq qəzeti”, 9 aprel 2013). Bu iqtisadi məzmunlu mətndə “biznes mühiti”, “insan kapitalı” metaforik anlayışlardır. Onların üslubi yüklənməsini müşahidə etmək üçün aşağıdakı cür müqayisələr aparaq:

1. Biznes mühiti: Biznes üçün yaradılan şərait; Biznes-hidrometrik anlayış olan mühit sözünün assosiasiyası. Metaforik ifadədə yaradılan mühitin ölkə iqtisadiyyatı üçün nə qədər əhəmiyyətli olduğu üslubi tərzdə o ifadəyə yüklənib; onu bu əlaməti yuxarıda göstərdiyimiz adekvat ifadəsi ilə müqayisəsində aydın görünür. Deməli, “biznes mühiti” ilə “biznes üçün yaranan şərait” arasında üslubi fərq var; mətn semantikasında onlar özünəməxsus funksiyaya malik olur. “İnsan kapitalı”- işçi qüvvəsi, işçi qüvvəsi ehtiyatı ifadələrində metaforik anlayış daha geniş spektrlidir, güclü emosional effektdə malikdir. İnsan ehtiyatının yeni iqtisadi dövrdə nə qədər güclü kapital olduğuna işarə edən müəllif yenidənqurma dövründə dilimizə gələn bu metaforanı çox təsirli üslubi mühitdə işlətməklə ona xüsusi dəyər verir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz ona adekvat olan söz birləşmələrindən bu cəhətinə görə fərqlənir. Başqa bir misala nəzər salaq: *“Bakı-Tbilisi-Ceyhan kəmərinin istifadəyə verilməsinin ardından regionda daha yeni bir nəhəng trans kommunikasiya marşrutunun yaradılması üçün qüvvətli addım atdı. Bu Azərbaycanı dünyaya bağlayacaq strateji dəhlizi olan Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu xətti idi*” (“Praqmatik siyasi kursun təntənəsi”, “İki sahil” qəzeti, 10 dekabr 2013). “Nəqliyyat dəhlizi” nəqliyyat-ev assosiasiyası əsasında yaradılmışdır və “yol” mənasını bildirir. Lakin həmin birləşmədə “yol” və “dəhliz” sözlərinin mətndəki təsir dairəsi eyni deyil. Qeyd olunan metaforik birləşmədə dəhliz evin ayrılmaz komponenti olduğu kimi, müasir iqtisadi-siyasi inkişaf dövründə haqqında danışılan nəqliyyat yolu da Azərbaycanın nəqliyyat həyatının ayrılmaz hissəsi kimi çox vacibdir. Burada bir incə məqamı da qeyd etmək lazımdır; o da hər bir azərbaycanlının şüurunda mövcud olan dəhliz etnokulturoloji anlamı ilə bağlıdır. Bu xüsusiyyət metafora nəzəriyyəsilə məşğul olan mütəxəssislər tərəfindən dönə-dönə qeyd olunub [4, s.66].

Metaforalar yaranarkən hər hansısa bir xalqın milli mentalitetinə əsasən yaranır; çünki metafora yaradıcısının əqli-idraki fəaliyyəti bu bazaya söykənir; onlardakı üslubi məqam da müəllif intuisiyasından asılı olaraq həmin bazadan götürülmüş anlayışların müsbət və ya mənfi çalarlarla assosiasiya olunması ilə əlaqədardır. Əslində həmin leksemlərdə yaranan çalarlar sözlərin semantik işlənməsi yolunda bir stimuldur; üslubi çalar funksionaldır və yüksək estetik effektdə malikdir, birbaşa dəyərləndirici mahiyyət daşıyır [2, s.93]. Metaforalar siyasi mətnlərdə də mühüm üslubi rola malikdir. Onlar ümumişlək və yazıçının fərdi yaradıcılığına aid şəkildə təzahür edir. Mahiyyət

etibarı ilə onlar arasında üslubi baxımdan prinsiplial fərq olmasa da, effektiv gücünə görə müəyyən fərqlər ortaya çıxır. Çünki uzun müddət dildə geniş şəkildə işlənən metaforalar sanki dildə adıləşir və yavaş-yavaş obrazlılığını itirməyə başlayır. Məs.: “*sosial müdafiə*”, “*köklü problemlər*”, “*siyasətin mərkəzi*”, “*regionların tarazlığı*” və s. Eyni zamanda güclü iqtisadiyyat əlbəttə ki, siyasi məsələlərin həllinə də kömək göstərir. Azərbaycan bu sahədə də ardıcıl siyasət aparır. Mən dəfələrlə demişəm, bir daha demək istəyirəm ki, bizim siyasətimizin mərkəzində Azərbaycan vətəndaşı dayanır. Ona görə güclü sosial siyasət bizim əsas istiqamətimizdir. 2013-cü ildə maaşlar, pensiyalar qaldırılmışdır, Sovet vaxtlarından qalmış əmanətlər tam olaraq əhaliyə kompensasiya şəklində verilmişdir. Digər sosial proqramlar uğurla icra edilir. Əminəm ki, sosial sahədə siyasətimiz növbəti illərdə davam etdiriləcəkdir. Bunu deməyə əsas verən bizim güclü iqtisadi potensialımızdır. İqtisadi müstəqillik olmadan heç bir ölkə özünü tam azad müstəqil hesab edə bilməz. Ona görə hesab edirəm ki, iqtisadi sahədə müstəqilliyin əldə olunması bizim ən böyük nailiyyətimizdir (“Prezident İlham Əliyev: “Qarşımızda duran bütün məsələlər öz həllini tapmış və ölkəmizin hərtərəfli inkişafı davam etmişdir”, “Azərbaycan” qəzeti, 9 yanvar 2014). “Siyasətimizin mərkəzi” metaforası artıq tək-cə siyasi mətnlərdə deyil, həm də ümumxalq danışığı dilində də işlənir; deməli, o, nisbətən çərçivəyə salınmış məhdud mühitdən daha geniş sferaya daxil olmuşdur. Buna da səbəb haqqında danışılan metaforanın obrazlılığını itirməyə başlaması ilə əlaqədardır. Məsələ ondadır ki, həmin metafora emosional-ekspressiv dəyərini saxlamaqla mətndə çox mühüm üslubi yükə malik olur. Onu nəzərdən keçirək. Bildiyimiz kimi, qeyd olunan metaforanın strukturca ikinci hissəsi əsas məkan anlayışla bağlıdır; həm də məkanın mərkəzini bildirir; mərkəz bu kontekstdə hər yerə çıxış, hər yerə başlanğıcdır, yəni məkan anlayışın əsasında bu durur. Ona görə də mərkəz xüsusi statusa malikdir. Qeyd olunan metafora da bu semantika ilə yüklənməklə siyasi arenada Azərbaycan vətəndaşına, onun mənafeyinə işarə edir. Nəticədə siyasi mətndə metafora əlavə üslubi yüklə yüklənir; mətnin praqmatikasının bir sıra parametrlərinə aydınlıq gətirir. Yeni yaranan metaforalar siyasi mətnlərdə oxucu tərəfindən çox maraqla qarşılır; yüksək effektə malik olur. Onlarda həm obrazlılıq, həm də müəllif intuisiyasının dəqiq ifadəsi öz əksini tapır. Məs.: “Yüksək əməkdaşlıq telləri”. “Azərbaycanla ABŞ arasında bir çox sahələrdə uğurlu əməkdaşlıq münasibətləri qurulub. 1993-cü ildən etibarən bu münasibətlər yüksələn xətlə inkişaf edib və strateji tərəfdaşlıq səviyyəsinə çatıb. Hazırda Azərbaycanla ABŞ arasında enerji təhlükəsizliyi, beynəlxalq terrorizmlə mübarizə kimi bütün dünya ictimaiyyətini düşündürən aktual məsələlər ətrafında yüksək əməkdaşlıq telləri mövcuddur. ABŞ rəsmiləri dəfələrlə elan ediblər ki, Azərbaycan Birləşmiş Ştatların strateji tərəfdaşıdır” (“ABŞ Prezident İlham Əliyevə davamlı olaraq dəstəyini bəyan etdi. Dövlət katibi Con Kerri: Azərbaycan dünya enerji resurslarının yeni mənbəyinə çevrilir”, “Azərbaycan” qəzeti, 9 yanvar 2014).

Mətndə işlədilən “əməkdaşlıq telləri” iki dövlət arasında güclü əməkdaşlıq əlaqələrini ifadə edən üslubi vasitədir: onun məzmunundakı emosional çalar yaradılan assosiasiyanın əsasında meydana çıxır. Ona görə də siyasi mətnlərdə yaradılan yeni metaforalar oxucunun diqqətini tez cəlb edir, yeni yaranan assosiasiya əgər bir tərəfdən mətnin məzmununu daha təsirli qavramağa xidmət edərsə, digər tərəfdən leksik vahidin semantik cəhətcə struktur genişlənməsinə şərait yaradır. Məs.: “İnsan kapitalı”, “nəqliyyat dəhlizi” və s. göstərilən misallarda “kapital”, “dəhliz” sözləri metaforikləşmə hesabına yeni semantik çalar qazanmışdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Adilov M.İ. Qəzet dili. Bakı, ADU-nun nəşri, 1973, 116 s.
  2. Cəfərov S.Ə. Müasir Azərbaycan dili (Leksika). Bakı, Maarif, 1982, 215 s.
  3. Həbibova S.Y. Mətbuatda gedən dil prosesləri - leksika. Nam. diss., Bakı, 1993, 147 s.
  4. Корнилов О.А Языковые картины мира как производные национальных менталитетов. М. Черо. 2003, с. 349
  5. Матвеева Т.В О некоторых способах выражения субъективной модальности газетно-публицистического текста. Воронеж., 1988, с.109
- Internet resursları

- 6.Топтычина Е.Н. О субъективной модальности газетно- публицистического текста: www.vestnik-mgou.ru//Articles/Doc/2963.
7. otherreeferats.allbest.ru/jurnalism/00200292_ o.html
8. http://www.superinf.ru/view_helpst-ud/php?id=5118

Qəzet materialı
“Xalq qəzeti”
“Azərbaycan”
“ İki sahil”

XÜLASƏ

Məqalədə metaforaların qəzet materiallarında üslubi imkanlarından bəhs olunur. Məqalədə müəllif üslubunun formalaşmasında metaforaların roluna diqqət çəkilir. Metaforalar üslubi və ritorik vahidlərdir; əgər üslubiyyatda onları yazıçı novatorluğu kontekstində öyrənilirsə, ritorikada nitqin gözəl, cəlbedici və təsirli qurulması nəzərdən keçirilmişdir. Ona görə də metaforaların publisistik mətnlər üzrə koqnitiv dəyərinin öyrənilməsi onların ritorik yükünü müəyyənləşdirmək cəhətdən aktualdır.

Açar sözlər: *metafora, qəzet materialı, üslub, mətn, müəllif üslubu.*

QİSMƏT QALİB oğlu CƏFƏROV
II kurs magistrant
Bakı Dövlət Universiteti

AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNDƏ “ETNOLİNGVİSTİKA” ANLAYIŞININ İNTERPRETASIYASI

Müasir dilçiliyin multidissiplinar paradıqmalarından biri də etnolingvistikadır. Etnolingvistika dil və etnosun əlaqələrindən bəhs edən dilçilik cərəyanıdır.

Etnolingvistika cərəyanı XX əsrdə ABŞ-da təşəkkül tapsa da, dünyanın müxtəlif mənşəli dilçilərinin bu sahə ilə bağlı maraqlı tədqiqatları meydana çıxmışdır. Azərbaycan dilçiliyində bu dilçilik cərəyanı xüsusi tədqiqat obyektinə olmasa da, dilçilərimizin araşdırmalarında bu və ya digər dərəcə də tədqiq olunmuşdur.

N.Cəfərov “Etnoloji etüdlər” kitabında etnolingvistikadan etnosşünaslığın predmetlərindən biri kimi bəhs edir. Dilçi yazır: “Etnosşünaslığın müasir problemlərini çeşidləyə və ya sistemləşdirirərkən ilk növbədə aşağıdakı mövzular, yaxud bu və ya digər dərəcədə müstəqil problemlər üzərində dayanmaq lazım gəlir: 1) etnogenez problemi; 2) etnocoğrafiya və ya etnobiosfera; 3) etnoqrafiya; 4) etnolingvistika; 5) etnokulturologiya; 6) etnodinşünaslıq; 7) etnopsixologiya; 8) etnososiologiya; 9) etnopolitologiya; 10) etnik əlaqələr problemi” (3,s.12).

Göründüyü kimi, dilçi etnolingvistika anlayışından etnosşünaslığın müasir problemi kimi bəhs etmişdir.

Ə.Rəcəblinin “Dilçilik tarixi” kitabında etnolingvistika anlayışı belə izah olunur: “XX yüzilliyin dilçilik cərəyanlarından olan etnolingvistika dilin mədəniyyət, adət-ənənə, əxlaq, davranış və bütövlükdə xalqla əlaqələrini öyrənir” (10,s.155).

Düzdür, etnolingvistika bir cərəyan kimi XX əsrdə formalaşsa da, onun rüşeymləri XIX əsrə aiddir. Bununla bağlı Ə.Rəcəbli yazır ki, Humboldtun “xalq ruhu” anlayışı müasir etnolingvistikanın əsaslarını təşkil edir. Bu dilçilik cərəyanının müddəalarına görə dil xüsusi etnik görüşünü və dil dühasını təşkil edir (10,s.38).

V.fon Humboldtun yaradıcılığında mühüm yer tutan “xalq ruhu” anlayışı haqqında dilçilər müxtəlif fikirdədir. Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, xalqa aid maddi və mənəvi xüsusiyyətlərin cəmi “xalq ruhu”nu təşkil edir. Fikrimizcə, dahi dilçi-mütəfəkkirin “xalq ruhu” anlayışı kifayət qədər yaygın təsir bağışlayır. Amma o, şübhəsizdir ki, etnolingvistika öz əsaslarını dahi dilçi-mütəfəkkir

V.fon Humboldtun ideyalarından alır. Bununla bağlı “V.fon Humboldt (Məqalələr və fraqmentlər)” kitabının “Ön söz” hissəsində deyilir: “Hətta XX əsrin əvvəllərində dilçiliyin dili hər cür fəlsəfi vüsətdən kənarada adi həyat hadisələrinin üzvi tərkib hissəsi kimi izah edən ikinci dahisi Ferdinand de Sösssür də öz “dərslər”ini əvvəla Vilhelm fon Humboldtla uzaqdan-uzağa (adını belə çəkmədən!) polemikada deyir, ikincisi isə, onun dilə baxış miqyasını əhatə edə bilmədiyi (və dilçiliyi ənənəvi fəlsəfi təfəkkür üçün hər cəhətdən yad semiotikanın tərkibinə daxil eləməyə cəhd göstərdiyi) üçün çox keçmədən – XX əsrin ortalarından etibarən müxtəlif dilçilik təlimlərinin – etnolinqvistika, psixolinqvistika, neohumboldtçuluq və s. yenidən Humboldtçuluğa müraciət etməsinə səbəb olur” (7,s.6).

Göründüyü kimi, etnolinqvistika daha çox V.f.Humboldtun dilçilik kon-sepsiyasına əsaslanır.

A.Axundovun “Ümumi dilçilik” dərsliyində etnolinqvistika haqqında yazılır: “Dilin mədəniyyətlə, xalq adət və ənənələri ilə, ümumiyyətlə, xalqla əlaqəsinə həsr olunmuş xüsusi dilçilik məktəbi də vardır. Amerika dilçiləri E.Səpir və B.Uorfun adı ilə bağlı olan həmin məktəb şərti olaraq etnolinqvistika dilçilik məktəbi adlanır. Etnolinqvistika dil və xalq arasında olan əlaqələri, dilin fəaliyyətində və inkişafında linqvistik və etnik amillərin qarşılıqlı təsirini öyrənir” (1,s.123).

Etnolinqvistika dilin tarixi ilə xalqın tarixi arasında olan sıx əlaqələrdən bəhs edir. Bəzi tədqiqatlarda yanlış olaraq bu iki anlayış eyniləşdirilir. Amma onu qeyd etməliyik ki, bu mövqə doğru deyil. Çünki burada söhbət ondan gedir ki, xalqın tarixində baş vermiş istənilən bir hadisə dilin tarixində özünü göstərir. V. fon Humboldt təsadüfən demirdi ki, “dil xalqın ruhudur, xalqın ruhu da onun dilidir”...

A.Qurbanovun “Ümumi dilçilik” kitabında deyilir: “E.Sepir dilə mədə-niyyətşünaslıq aspektindən də yanaşmışdır. O, dillə mədəniyyətin münasibəti, əlaqəsi məsələsinə dair Səpirin mülahizələri Amerika dilçiliyində dillə mədəniyyətin, adət və ənənənin əlaqəsini öyrənən etnolinqvistikanın əsasını qoymuşdur. Etnolinqvistika sahəsində Səpirin ideyaları Benjamen Uorf tərəfindən davam (və inkişaf-Q.C) etdirilmişdir” (8,s.134).

Doğrudur, E.Sepir etnolinqvistika cərəyanının yaradıcılarından biridir. Amma E.Sepirdən əvvəl F.Boasın ideyaları əsasında etnolinqvistika təşəkkül tapmışdır. F.Boasın tədqiqat obyektini Amerikada yaşayan hindu xalqlarının dilləridir. Hindular da yazısı olmayan xalqlar olduğundan onların dillərini tarixi (diaxron) aspektdə öyrənmək mümkün deyildir. Belə ki, hindu dillərini (50-ə yaxın dildir) onların mədəniyyəti, əxlaq-davranışı, adət-ənənəsi və s. ilə əlaqədə öyrənirdilər. Etnolinqvistika cərəyanı Amerikada məhz bu cür təşəkkül tapmışdır.

Deyilənləri belə ümumiləşdirə bilərik ki, etnolinqvistikada dilin **a) mədəniyyət; b) adət-ənənə; c) əxlaq-davranış; v) etnos (xalq)** əlaqələrindən bəhs etmək lazımdır.

a) Dil və mədəniyyət. Etnolinqvistika mədəniyyəti öyrənən digər elmlərlə sıx bağlıdır. Bununla bağlı Ə.Rəcəbli yazır ki, müstəqil cərəyan kimi etnolinqvistika XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində ABŞ-da “mədəni antropologiya” adlanan və etnoqrafik, linqvistik, arxeoloji və digər metodlarla mədəniyyəti hərtərəfli öyrənən elmlər kompleksinin çərçivəsində yaranmışdır (10,s.155).

Məlum olduğu kimi, mədəniyyət və dil qarşılıqlı şəkildə biri digərini şərtləndirir. Dil mədəniyyəti ümumi mədəniyyətin tərkib hissəsidir. Eyni zamanda linqvistika da daha çox mədəniyyətlə bağlıdır. Bu fikri etnolinqvistikaya da aid etmək olar. Bununla bağlı “Etnoloji etüdlər”də deyilir: “Etnolinqvistika etnosşünaslığın tərkib hissəsi kimi, görünür, daha çox etnokulturologiya ilə bağlıdır ki, burada dilin etnosdaxili ünsiyyət vasitəsi olması ilə yanaşı, ən mühüm mədəniyyət amili və material olaraq istifadə edilməsi nəzərdə tutulur (3,s.17).

Azərbaycan dilçiləri daha çox mədəniyyətin dilə təsirindən danışırlar. Amma dünya dilçiliyində bu məsələyə yanaşma bir az fərqlidir. Belə ki, etnolinqvistik etüdlərdə də dilin mədəniyyətə təsirindən danışırlar. Həqiqətən də, dilin mədəniyyəti şərtləndirməsindən danışmaq olduqca məntiqlidir. Sadəcə onu demək kifayətdir ki, bütün xalqlar öz mədəniyyətlərini birbirlərinə dil fenomeni vasitəsi ilə təbliğ edir, tanıdırlar. O da məlumdur ki, dil mədəniyyəti formalaşdırır və tənzimləyir.

Etnolinqvistika cərəyanının yaradıcılarından olan E.Sepirin yaradıcılığında mühüm yer tutan məsələlərdən biri də dil və mədəniyyət idi. E.Sepirin “Dil” məqaləsində dilin mədəniyyətə

təsirindən bəhs edilirdi. O, məqaləsində yazırdı ki, mədəniyyətin qazanılmasında və onun tarixi varisliyində dilin rolu aydın və olduqca əhəmiyyətlidir. Bu, mədəniyyətin yüksək səviyyələrinə aid olduğu kimi, onun primitiv formalarına da aiddir (12,s.255).

Göründüyü kimi, E.Sepir tək dilin mədəniyyətin yüksək səviyyələrindəki rolundan deyil, həm də dilin primitiv cəmiyyətin mədəni fondunun mühafizəsində oynadığı tarixi roldan bəhs edirdi. E.Sepir bununla bağlı yazırdı: “Atalar sözləri, müalicə ovsunları, standartlaşmış dualar, xalq rəvayətləri, mahnılar, şəcərələr – bunlar dilin mədəniyyəti mühafizə etmək üçün vasitələr olaraq istifadə etdiyi zahiri formaların ancaq bəziləridir” (12,s.255).

“Biz dilə mədəniyyətin simvol bələdçisi kimi baxa bilərik” deyən E.Sepir “Dil”də yazırdı ki, dilin mədəniyyəti təyin və ifadə etməsi, ötürməsi şübhə doğurmur. Dil elementlərinin, onların forma və məzmununun mədəniyyətin daha dərinindən dərkindəki rolu aydındır (12,s.269).

Lakin məqalə müəllifi onu da göstərirdi ki, dilin forması ilə ona xidmət edən mədəniyyətin forması arasında belə nəticə çıxmasın ki, sadə uyğunluq mövcuddur. Mədəni tiplə dil strukturu arasında heç bir ümumi korrelyasiya yoxdur (12,s.269).

Bu, o deməkdir ki, bəzi dilçilərin flektiv dil tipinə üstünlük verməklə bu dil tipinə mənsub xalqları inkişafın ən yüksək pilləsində hesab etmələri subyektiv fikirdən başqa bir şey deyildir. E.Sepir yazırdı ki, cəziri, aqlütinativ, yaxud flektiv dil quruluşu sivilizasiyanın istənilən səviyyəsində mümkündür. Eynilə bu cür, hər hansı dildə, məsələn, qrammatik cinsin olub-olmaması müvafiq xalqın sosial quruluşunun, dilinin və ya folklorunun dərk olunmasına heç bir dəxli yoxdur. Əgər hərdən güman edildiyi kimi, belə bir paralelizm mövcud olsaydı, idxal və ixrac edən xalqlar arasında dərin dil fərqlərinin varlığına baxmayaraq, mədəniyyətin yayılması sürətini anlamaq olmazdı (12,s. 269).

E.Sepirin etnolinqvistik ideyaları tələbəsi B.Uorf (ixtisasca dilçi deyildir, E.Sepirin mühazirələrində azad dinləyici kimi iştirak etmiş və onun təsiri ilə dilçiliyə gəlmişdir – Q.C) tərəfindən daha da inkişaf etdirilmişdir. O ideyalar ki, dilin sosial gerçəkliyi üzərində, eləcə də mədəniyyət və s. üzərindəki mühüm rolundan bəhs edirdi.

Ümumi dilçiliyin banisi V.fon Humboldt da dilin mədəniyyətə təsirindən bəhs etmişdir. Mədəniyyətin göstəricilərindən biri də ədəbiyyatdır. Təsadüfi deyil ki, dahi dilçi-mütəfəkkirin 1821-ci ildə nəşr olunmuş məqaləsinin adı “Dillərin müxtəlif xarakterinin ədəbiyyata və mənəvi inkişafa təsiri haqqında” adlanır.

Bundan başqa, V.fon Humboldtun ideya davamçıları olan yeni humboldçular da dilin sosial gerçəklikdəki, eləcə də mədəniyyətin formalaşmasındakı rəhbər rolundan bəhs edirdilər. Amma onlar dilin rolunu (hətta alman dilinin rolunu) o dərəcə də şişirdirdilər ki, bu da subyektivlik təsiri bağışlayırdı. “Ümumi dilçilik” dərslisinin müəllifi N.Cəfərov yazırdı ki, V.f.Humboldtun “dil xalqın ruhudur” təlimini inkişaf etdirməyə çalışan “neohumboldtçu” filosoflar-Erist Kassirer, İost Trir, xüsusilə Leo Vaysgerber dildə “xüsusi milli dünyagörüş” görməyə qədər “dərinə” getdiklərinə görə həqiqi elmin hüdudlarından kənara çıxdılar (4,s.125).

b) Dil və adət-ənənə. Dilin xalqın adət-ənənəsi ilə əlaqəsi ideyasını ilk dəfə İ.Q.Herder irəli sürmüşdür. Ə.Rəcəbli yazır ki, Herder xalqın adət-ənənəsinə, dilinə, mədəniyyətinə də romantizm mövqeyindən yanaşırdı (11,s.5).

Bundan əlavə, İ.Q.Herderdən sonra dilin adət-ənənə ilə bağlılıqlarından bəhs edən dilçi V.fon Humboldt idi. Düzdür, bu mütəfəkkirlərdən əvvəl də bu və ya digər dərəcədə bu anlayışların əlaqələrindən bəhs edilib. Amma burada söhbət ondan gedir ki, dilin xalqın adət-ənənəsi ilə bağlılığı ideyasını dil problematikası ilə əlaqələndirsin ki, bu da böyük dilçi-mütəfəkkir V.fon Humboldtun adı ilə bağlıdır.

Etnolinqvistlərin fikrincə, xalqın adət-ənənəsini, vərdislər sistemini və s. öyrənməklə o xalqın dilini öyrənmək mümkündür. Amma, fikrimizcə, xalq (etnos) və dil arasında qırılmaz əlaqələr olduğundan qeyd etdiyimiz cəhətləri öyrənməklə elə etnosun mənşəyi barədə də fikir yürütmək mümkündür. N.Cəfərovun fikrincə, adət-ənənə, vərdislər sistemi (B.Uorfun vərdislərlə bağlı nəzəriyyəsi var-Q.C) hər bir xalqın həm maddi, həm də mənəvi dünyasının göstəricisidir. Elə bir kontekstdir ki, orada etnosun kimliyi barədə əsas suallara cavab tapmaq mümkündür (2,s36).

Göründüyü kimi, etnosşünaslığın əsas anlayışlarından olan etnosun müəyyənləşməsində adət-ənənənin böyük rolu vardır.

c) Dil və əxlaq-davranış. Dilin əxlaq-davranış ilə də əlaqəsi vardır. Belə ki, dil əxlaqı,davranışı formalaşdırır. Təsadüfi deyil ki, L.Blumfild dili insan davranışının açarı hesab edirdi. Bundan əlavə, L.Vaysgerberin araşdırmaların-da da dilin insan davranışına təsirlərindən bəhs edilir.

Həqiqətən də, dil insanın əxlaq-davranış normalarını tənzimləyir.V.fon Humboldt yazırdı: “Dil işıq deyilsə nədir ki, ona insanın bütün mənəvi və cismani təbiəti can atır,bütün qeyri-müəyyənliklər və tərəddüdlər onda forma qa-zanır”(7,s.67).

v) Dil və etnos(xalq). Dil və xalq arasında sıx əlaqələr mövcuddur. Çünki N.Cəfərovun dediyi kimi, hər bir xalq üçün onun dili sadəcə “sərbəst işarələr sistemi”, yaxud adi “ünsiyyət vasitəsi” olaraq qalmır, həm də xalqın(etnosun) ümumi xarakterini özünəməxsus prinsiplərlə ehtiva edərək əks etdirir (4,s.123).

Etnosu müəyyən etmək baxımından dilə daha çox önəm verilməsi təsadüfi deyil. Çünki etnosun mənşəyini müəyyənləşdirilməsində dil faktından, yaxud materialından etibarlı bir mənbə təsəvvür eləmək mümkün deyil.

Ümumi dilçiliyin banisi Vilhelm Humboldt yazırdı: “Dil ayrıca bir insanın sərbəst yaradıcılığı deyil, həmişə bütöv xalqa mənsubdur; sonrakı nəsil onu əvvəlkindən alır. Bunun da nəticəsində onda bütün yaşların, hər bir cinsin, zümrənin təsəvvür üsulları, bu və ya digər tayfanın xarakteri və mənəvi fərqlilikləri qarışır”(7,s.52).

“Xalqın dili onun ruhu, ruhu isə dilidir” deyən V.fon Humboldt Çin dilinin timsalında onu da göstərirdi ki, hər bir dil mənsub olduğu xalqın ətrafında dairə çəkir, bu dairədən yalnız başqa bir dairəyə daxil olarkən çıxmaq olar (6,s.126).

Etnoloji ədəbiyyatlarda “xalq” anlayışına nisbətən “etnos” anlayışı daha çox işlənir. Bu anlayışları nisbi sinonim götürmək olar. “Türkologiya” kitabında deyilir: “Etnos” qədim yunan sözü olub, “xalq” mənasında işlənmiş, etnologiya və ya etnosşünaslıq elminin təşəkkül tapıb inkişaf etməsilə onun əsas anlayışına çevrilmişdir (5,s.6).

Etnologiya elminin obyektı etnosla dilçilik elminin obyektı dil arasındakı əlaqələr üzəndən deyil. “Türk dili”, “türk ləhcələri” və “türk dilləri” anlayış-larının genotipologiyası” müəllifinin dediyi kimi, etnosu bütün dövrlərdə müəyyən edəcək yeganə “lakmus kağızı” varsa, oda dildir...Dil etnosun doğurduğu elə bir fenomendir ki, onun özündən də güclü olub mahiyyətini təyin etmək iddiasındadır (9,s.15).

Diaxron, yaxud xarici dilçiliyin əsas sahələrindən biri olan etnolinqvistika cərəyanını hər bir xalq (eləcə də dilçilik məktəbi) bir cür başa düşdüyündən bu anlayışın adlandırılmasında, müxtəlif aspektlərdən (sinxron və diaxron) öyrənilməsində fərqliliklər müşahidə olunur.

Etnosla (xalqla) onun dili arasındakı münasibətlərin araşdırılması ciddi aktualıq kəsb edir. Çünki hər hansı bir dil(eləcə də insan) müəyyən bir etnosa mənsubdur və “dil mənsub olduğu xalqın ətrafında dairə çəkir”(V.fon Humboldt) ki, dildən etnoloji hadisə kimi bəhs etməklə bu anlayışların qarşılıqlı əlaqələrini, eləcə də təbiətini öyrənmək mümkündür.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

- 1.Axundov A. Ümumi dilçilik, Bakı, “Şərq-Qərb”, 2006, 280 s.
- 2.Cəfərov N. Azərbaycanşünaslığın etnoqrafik əsasları, Bakı, “Elm və təhsil” 2015, 216 s.
- 3.Cəfərov N. Etnoloji etüdlər, Bakı, “Elm və təhsil”, 2016, 132 s.
- 4.Cəfərov N. Ümumi dilçilik, Bakı, “Təhsil” nəş., 2020, 144 s.
- 5.Cəfərov N, Qəribli A, Qəribli E. Türkologiya, “STV-TRANS” Bakı, 2018, 272 s.
- 6.V.f.Humboldt. Bəşər dilləri quruluşun müxtəlifliyi və bunun bəşəriyyətin mənəvi inkişafına təsiri haqqında, Bakı, “Nurlan”, 2008, 416 s.
- 7.V.f.Humboldt. Məqalələr və fraqmentlər, Bakı, “Elm və təhsil”, 2019, 132s.
- 8.Qurbanov A. Ümumi dilçilik, II cild, Bakı, 2019, 272 s.
- 9.Qəribli A. “Türk dili”, “türk ləhcələri” və “türk dilləri” anlayışlarının geno-tipologiyası, Bakı, “Elm və təhsil”, 2018, 168 s.

- 10.Rəcəbli Ə. Dilçilik tarixi (2 cildə), II cild, Bakı, "Nurlan", 2006, 616 s.
- 11.Rəcəbli Ə. Müqayisəli-tarixi dilçilik, Bakı, "Nurlan", 2017, 342 s.
- 12.Ümumi dilçilik müntəxəbatı, Bakı, "Elm və təhsil", 2020, 320 s.

XÜLASƏ

Etnolinqvistika cərəyanını hər bir xalq, yaxud dilçilik məktəbi bir cür başa düşür. Bu cərəyanın problemlərinin həllində alimlərin bir neçə dəfə elmi konfransı olsa da, ortaqlıq bir məxrəcə gəlmək mümkün olmamışdır. Etnolinqvistikanın etnologiyada yeri araşdırılmalıdır. Eləcə də etnosşünaslığın müstəqil problemləri (etnogenez, etnoqrafiya, etnokulturologiya və s.) ilə əlaqələri öyrənilməlidir. Araşdırmada etnolinqvistika cərəyanının təşəkkülü haqqında məlumat verilsə də, bu cərəyanın sərhədlərinin, predmetinin, komponentlərinin, eləcə də digər elmlərlə əlaqələrinin, tədqiqat metodlarının və etnosla dilin əlaqələrinin araşdırılması ciddi aktualıq kəsb edir.

Açar sözlər: dil, etnolinqvistika, etnos, mədəniyyət, cərəyan.

QİSMƏT QALIB oğlu CƏFƏROV

II kurs magistrant

Bakı Dövlət Universiteti

AKADEMİK NİZAMİ CƏFƏROVUN ETNOLOJİ ARAŞDIRMALARI

Müxtəlif etnoslar haqqındakı axtarışların, mülahizələrin tarixi əski dövrlərdən başlasa da, etnosları öyrənən etnosşünaslığın, yaxud etnologiyanın avtonom bir elm kimi təşəkkülü XIX əsrin ortalarına aiddir.

Etnologiya elminin müstəqil bir elm kimi formalaşdığı dövrdən müxtəlif mənşəli etnoloqların etnosşünaslığı zənginləşdirən tədqiqatları meydana çıxdı ki, bu tədqiqatlar bu günümüzdə qədər davam edir.

Azərbaycanda etnologiya elmi ilə bağlı sistemli tədqiqat aparan alimlərdən biri də N.Cəfərovdur. Alimin etnoloji araşdırmalarının zəngin elmi-metodoloji mənbələri vardır ki, şübhəsiz ki, bu mənbələri təhlil etmədən etnosşünaslığın ən kardinal sualı olan "etnos nədir"ə cavab tamaq mümkün deyil.

N.Cəfərov araşdırmalarında etnologiya və ya etnosşünaslıq elminin əsas anlayışı olan "etnos"la bağlı görkəmli etnoqraf-etnoloqların tədqiqatlarına nəzər yetirmişdir. Belə ki, alim görkəmli etnoqraf-etnoloq Y.V.Bromleyin "Etnos nəzəriyyəsinin öçerkləri" kitabına istinadən "etnos", "etnik qrup", "etnik xüsusiyyətlər", "etnik əlamətlər" anlayışları ilə bağlı P.Topınarın, A.Bastianın, J.Denikerin, S.M.Şirokoqorovun... təriflərini təqdim edir. Dilçi belə bir strateji nəticəyə gəlir ki, ilk etnosşünasların əsas vəzifələrindən biri mümkün qədər zəngin etnoloji material toplamaq, digəri "etnos nədir" sualına aydın cavab vermək idi (6,s.6).

Dilçi "etnos" anlayışının daha aydın dərki üçün L.N.Qumilyovun etnosun mənşəyi (etnogenezi) nəzəriyyəsinə istinad edir. Və belə bir nəticə təqdim edir ki, etnos etnogenetik prosesin yekunu olduğuna görə hər hansı xalqın etnik mənşəyinin düzgün metodologiya ilə araşdırılması üçün "etnogenez"dən "etnos"a yox, "etnos"dan "etnogenez"ə doğru prinsipi, başqa sözlə retrospektiv prinsip əsas götürülməlidir (6,s.9).

Dilçi görkəmli etnoloqlar Y.V.Bromleyin, L.N.Qumilyovun etnosşünaslıq (etnologiya) ilə bağlı araşdırmalarını təhlil etdikdən sonra "etnos" anlayışına tərif verir. Alimin fikrincə, etnos eyni təbii mənşəyə malik elə bir insan topluluğudur ki, onun üzvləri özlərini həmin topluluğun bilavasitə tərkib hissəsi saymaqla mövcud vərdiş texnologiyalarına ən əzi təhtəlsüür olaraq əməl edirlər (6,s.10).

Alimin etnoloji araşdırmalarının, fikrimizcə, üstünlüklərindən biri ondan ibarətdir ki, o, etnosları öyrənən etnologiya elminin fundamental (kardinal) tematikasının, eləcə də problematikasının elmi-nəzəri arsenalını müəyyənləşdirə bilir. Dilçi bu problemləri, mövzuları belə

qruplaşdırır: 1) etnosun mənşəyinin müəyyənəşdirilməsi; 2) etnosun mentaliteti, etnik-mədəni xarakteri barədə aydın təsəvvür yaradılması; 3) etnosun diferensiasiyası və ya müxtəlif tayfalara, xalqlara, millətlərə bölünməsi prosesinin mümkün qədər dəqiq sxemləşdirilməsi və ya modelləşdirilməsi; 4) bu və ya digər etnosun diferensiasiyasının təzahürü olan (eyni etnik mənşədə birləşən) müstəqil xalqların münasibətləri (etnik diferensiasiya ilə inteqrasiyanın qarşılıqlı əlaqələri) (1,s.3).

“Etnos – insan cəmiyyətinin elə bir təbii təzahür formasıdır ki, özünün fundamental universal xüsusiyyətləri ilə meydana çıxıb həmin xüsusiyyətləri genetik (potensial) olaraq bütün tarix boyu daşımaqda davam edir” deyən N.Cəfərovun etnologiya elminin bu dörd mühüm probleminin həlli yolları barədə də müəyyən fikirləri vardır. Alimin fikrincə, etnologiya elmi bu fundamental problemlərin həlli üçün ənənəvi (və universal) elmlərin – arxeologiya, etnoqrafiya, dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq, tarixşünaslıq, siyasətşünaslıq və s. araşdırmalarına çox hallarda isə həmin elmlərin əməkdaşlığına əsaslanmalıdır (6,s.16).

N.Cəfərovun etnoloji araşdırmalarında dil faktoruna daha çox önəm verilməsi təsadüfi sayıla bilməz. Alimin fikrincə, hər hansı etnosun etnoqrafik müəyyənliyini göstərən, nümayiş etdirən ən mühüm əlamət onun ümumüsiyyət vasitəsi olan dilidir. “Xalqın ruhu” (V.fon Humboldt) sayılan dil etnosu formalaşdıran elə bir hadisədir ki, çox böyük etnik-mənəvi enerjiyə malikdir və etnos müəyyən coğrafi ərazi ilə yanaşı həm də müəyyən “dil məkanı”nda mövcud olur (3,s.105).

Məlum olduğu kimi, dil etnoqrafiya, etnopsixologiya və etnokulturologiya ilə bilavsiyə bağlıdır. Dil hər hansı bir etnosun (xalqın) etnik (milli) mənəvi aləminin ən mühüm göstəricisidir.

Etnoşünaslığın (etnologiyanın) komponentləri içərisində etnolinqvistika və etnokulturologiyanın əlaqələri barədə də N.Cəfərovun müəyyən fikirləri vardır. Dilçinin fikrincə, etnolinqvistika etnoşünaslığın tərkib hissəsi kimi, görünür, daha çox etnokulturologiya ilə bağlıdır ki, burada dilin etnosdaxili üsiyyət vasitəsi olması ilə yanaşı, ən mühüm mədəniyyət amili və ya materialı olaraq istifadə edilməsi nəzərdə tutulur (6,s.13).

Dil etnosun (eləcə də etnos üzvlərinin) milli mənsubiyyətini təyin edə biləcək ən mühüm və ən etibarlı faktordur. “Dil özünün işarələr sisteminin bütün şərtiyyətlə yanaşı, mənsub olduğu etnosa o qədər yapışmış, onun xarakterilə o qədər motivlənmişdir ki, analitik təhlil səviyyəsində dildən etnoloji fenomen bəhs edilməsə, etnos nəzəriyyəsi heç vaxt mükəmməl sayıla bilməz” deyən N.Cəfərov dilin etnosun (xalqın), eləcə də fərdin taleyindəki mühüm rolu barədə “Ümumi dilçilik” dərslində yazır: “ Dil, ilk növbədə, hər hansı bir etnosa (xalqa) mənsub olub onun mənəvi-kommunikativ bütövlüyünü təmin edən elə bir fenomendir ki, fərd öz etnososial kimliyini, hər şeydən əvvəl, onunla müəyyənəşdirir. Və eyni zamanda fərdin, bir tərəfdən, mənsub olduğu etnos daxilində müxtəlif coğrafi ərazilərə (dialektlərə), ictimai təbəqələrə, zümrələrə, qruplara (sosial dialektlərə), peşə-fəaliyyət sahələrinə (funksional üslublara) və s. mənsubiyyəti, digər tərəfdən, doğma etnosdan bu və ya digər səbəblə ya daimi, ya da müvəqqəti olaraq kənara çıxmaları dil amilinin fəal iştirakı ilə baş verir” (4,s.125).

Göründüyü kimi, dil, bir tərəfdən, etnosun (xalqın) doğurduğu və ona mənsub olan bir hadisədirsə, digər tərəfdən, dil xalqın (etnosun) mənsubiyyətini təyin edə biləcək ən mühüm hadisədir.

N.Cəfərovun etnolinqvistikanın əhatə dairəsinə daxil etdiyi mövzulardan biri də “dinlərin dilləridir”. Əvvəlcə onu qeyd edək ki, etnoşünaslığın, yaxud etnologiyanın tərkib hissələrindən biri də etnoreligiya adlanır ki, burada etnosun təşəkkülündə dinin rolundan bəhs edilir. Etnolinqvistikada isə din yaratmış dillərin statusundan bəhs edilir. Dilçi yazır ki, dinin dili bizim “insanlar arasında ən mühüm üsiyyət vasitəsi” kimi tanıdığımız adi dildən xeyli fərqlənir. Və əsas fərq də ondan ibarətdir ki, bu dil ali üslubi xarakteri (və strukturu) etibarilə fəvqəladə (eyni zamanda heç bir polemikaya gəlməyən) müqəddəs metafizik izharın dili olub bir-biri ilə sıx bağlı zəngin simvolik-obrazlı mühakimələr sistemindən ibarətdir (5,s.62).

Dilçi onu da qeyd edir ki, ilk dinlər, tamamilə təbiidir ki, ilk inkişaf etmiş dillərin formalaşdığı məkan (və zaman)larda meydana gəlmişdir. Bu isə o deməkdir ki, müqəddəs metafizik izhar üçün eyni səviyyədə dil materialı tələb olunur. Və dini təfəkkürün təcrübəsindən, yaxud ifadə sınağından

bu və ya digər dərəcə də çıxmış dillər, heç şübhə yoxdur ki, dünyanın ən mükəmməl dilləri olmuşdur(5,s.62).

Göründüyü kimi, dillərin tarixində dinlərin rolu olduğu kimi, dinlərin də tarixində dillərin rolu olmuşdur. Birincinin rolu ondan ibarətdir ki, o dillər ki, ilahi izharın(dinin) dili olub o dillər tarixin fəvqünə qalxa bilib.Belə ki, din populyar, kütləvi təsisat olduğundan “dinin dili” statusuna malik dillər də populyarlıq, kütləvilik qazanıb.Yəni bu, o deməkdir ki, ərəb dilinin mükəmməl, populyar dil olmasının əsas səbəbi odur ki, bu dil “Quran”ın dilidir.Həqiqətən də, islam dini ərəb dilinə tarixi nüfuz gətirmişdir.Bu faktı digər səmavi kitabların nümunəsində də göstərmək olar.Belə ki, qədim yəhudi dilinin (ivritin) tarixində “Tövrat”ın, sanskritin tarixində “Veda”ların və s. böyük rolu olmuşdur.

İkincinin , yəni dinlərin tarixində dillərin rolundan dilçi ona görə bəhs edir ki, dini də yaradan dildir, yaxud dil materialıdır.Eyni zamanda onu da qeyd edək ki, dinin yayılması, yaxud təbliğ olunması dil faktoru vasitəsilə reallaşır.

Beləliklə, alimin “din yaradan dillərin xüsusi tarixi statusu vardır” tezi, eləcə də “dillərin tarixində dinlərin rolu təsəvvür edildiyindən daha miqyaslı, daha kütləvi, daha ardıcıl olmuşdur” mülahizəsi heç bir şübhə doğurmur.

Həqiqətən də, dini mətnlər dilləri tək populyarlaşdırmır, eləcə də ədəbi dillərin tarixi əsasında dayanır. Belə ki, belə bir fikir şübhə doğurmur ki, ədəbi dilin ilk mətnləri də məhz dini mətnlər olmuşdur.

N.Cəfərovun etnoloji araşdırmalarının xüsusi bir hissəsini də alimin türk etnosu ilə bağlı tədqiqatları təşkil edir. Dilçi türkologiyadan etnoloji (etnosları öyrənən) elm kimi bəhs edir.O, “Türkologiyaya giriş”in elmi-nəzəri arsenalı barədə yazır: “Türkologiyaya giriş” əsas diqqəti aşağıdakı problemlər üzərində cəmləşdirir: 1) türklərin mənşəyi; 2) müasir türk xalqlarının ortaq əcdadları olan qədim türklərin etnoqrafiyası, ictimai-siyasi quruluşu, dünyagörüşü, dili, ədəbiyyatı, mədəniyyəti və s.; 3) türklərin diferensiasiyası prosesinin nəticəsi olaraq türk xalqlarının təşəkkülü, həmin xalqların ortaq və fərqli xüsusiyyətləri; 4) müasir türk dünyası: diferensiasiya və inteqrasiya” (1,s.7).

Göründüyü kimi, N.Cəfərov araşdırmasında türkologiyadan türk etnosunu öyrənən etnoloji elm kimi bəhs etməklə “türkologiya” anlayışına klassik anlamda yanaşır.

Məlum olduğu kimi, bu anlayış XIX və XX əsrlərdə fərqli-fərqli mənələrdə işlənirdi.Belə ki, XIX əsr türkologiyası (klassik türkologiya) müasir dövrdəki kimi yalnız türk xalqlarının dillərindən deyil, eləcə də mədəniyyətindən, etnoqrafiyasından, tarixindən, ədəbiyyatından və s. bəhs edirdi. N.Cəfərov da türkologiyaya klassik mənada yanaşır və onu yalnız dil məsələləri ilə məhdudlaşdırmır.Bununla bağlı olaraq dilçi “Türkologiyanın müasir problemləri” kitabında yazır: “Romanistika, germanistika, slavistika, iranistika, ərəbşünaslıq və s. kimi türkologiya da bir elm olaraq daha çox dil (dilçilik) məsələləri əsasında formalaşmışdır.Və bugün də türkoloq dedikdə etnoqraf, tarixçi, ədəbiyyatşünas...yox əsasən dilçi başa düşülür ki, fikrimizcə, bu, o qədər də düzgün deyil.Elmi-intellektual məntiq (elmin tarixi) tələb edir ki, hər hansı etnik birlik bütün tərəfləri ilə öyrənilsin.Çünki yalnız bu yolla daha mükəmməl (və obyektiv) nəticələrə gəlmək, daha əsaslı ümumiləşdirmələr aparmaq mümkündür(2,s.20).

N.Cəfərovun etnoloji araşdırmalarının bir hissəsini də türklərin mənşəyi (etnogenezisi) ilə bağlı tədqiqatları təşkil edir. Türklərin mənşəyi məsələsinə (probleminə) ümumi bəşəriyyətin etnogenezisi (etnoslara bölünməsi) prosesinin üzvü tərkib hissəsi kimi yanaşan müəllif etnogenezis təliminin nəzəri və praktik tərəflərini nəzərə alaraq türk etnosunun formalaşması barədə müəyyən fikirlərə gəlmişdir. Alimə görə, türklər bir neçə minillik diferensiasiya prosesindən sonra e.ə III minillikdə Altay (türk, monqol və tunqus-mancur) etnik birliyindən ayrılaraq müstəqil etnos (xalq) olaraq təşəkkül tapmışdır. Altaylar kimi türklərin də ata yurdu (pravətəni) Altay dağlarının ətəkləri olmuşdur ki, buradan da Qərbə yayılaraq tədricən ata yurdu hüdudlarını Xəzər dənizinə qədər genişləndirmişlər (bu coğrafiya “Türküstan” adlanır) (1,s.52).

Dilçinin türkləri diferensiasiyası (bölünməsi), eləcə də bu prosesin nəticəsi kimi təzahür edən türk xalqlarının təşəkkülü ilə bağlı da fikirləri vardır. Alimin araşdırmalarına görə, e.ə I minilliyin

ortalarından başlayan, I minilliyin sonlarına doğru güclənən diferensiasiya prosesi II minilliyin ortalarında – türk xalqlarının təşəkkül ilə başa çatmışdır (1,s.118).

N.Cəfərovun etnoloji araşdırmaları yalnız etnolinqvistika ilə məhdudlaşmayıb, etnogenez, etnoqrafiya, etnokulturologiya, etnodinşünaslıq və s. sahələri də əhatə etməklə kompleks və sistemli xarakter daşıyır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

- 1.Cəfərov N. Türkologiyaya giriş, Bakı, “Elm və təhsil” nəş., 2016, 248 s.
- 2.Cəfərov N. Türkologiyanın müasir problemləri, Bakı, “Elm və təhsil” nəş., 2017, 204 s.
- 3.Cəfərov N. Azərbaycanşünaslığın etnoqrafik əsasları, Bakı, “Elm və təhsil” 2015, 216 s.
- 4.Cəfərov N. Ümumi dilçilik, Bakı, “Təhsil” nəş., 2020, 144 s.
- 5.Cəfərov N. Ədəbiyyat söhbətləri, Bakı, “Elm və təhsil” nəş., 2018, 388 s.
- 6.Cəfərov N., Qəribli A., Qəribli E., Türkologiya, “STV – TRANS”, Bakı, 2018, 272 s.

XÜLASƏ

N.Cəfərovun etnoloji araşdırmalarının çox zəngin elmi-metodoloji mənbələri vardır. Alimin etnoloji tədqiqatları etnologiyanın digər elmlərlə əlaqəsini, tədqiqat metodlarını, predmetini və s. öyrənmək baxımından çox əhəmiyyətlidir. Alimin araşdırmaları yalnız dil məsələləri (materialları) ilə məhdudlaşmır. Belə ki, etnoloji araşdırmalarda etnoqrafiya, etnodinşünaslıq, etnokulturologiya və s. kimi istiqamətlərin də nailiyyətlərinə əsaslanılır. Etnologiyanın predmeti, yaxud obyektini etnosa yeni tərif verilir.

Açar sözlər: etnos, dilçilik, N.Cəfərov, etnoloq, etnolinqvistika

РОВШАНА БАРАТ ГЫЗЫ МАМЕДОВА

*магистрант, II курс
Бакинский Государственный Университет*

ЧИСЛИТЕЛЬНЫЕ “ТРИ”, “ЧЕТЫРЕ”, “ПЯТЬ” КАК КОМПОНЕНТЫ ТЕРМИНОВ

Объектом исследования в настоящей статье являются имена числительные как компоненты терминов и терминологических сочетаний. Цель исследования — определить роль и значение имени числительного в русском терминообразовании. Данное исследование проводится на материале терминологических и толковых словарей русского языка.

Культура научного исследования, эффективность полученных результатов в немалой степени определяются используемой исследователем терминологией. Как известно, термин — одно из важнейших слагаемых исследования, призванный не только предельно точно выразить научное понятие, но и служить своеобразным инструментом познания, выявления нового в той отрасли научного знания, которую он обслуживает.

“Термины — это не особые слова, а только слова в особой функции” (1, с. 102).

“Терминология — это часть словарного состава языка, теснейшим образом связанная с ним, и развивается по тем же законам, что и весь словарный состав” (8, с.380).

В последнее десятилетие ученые активно обращаются к актуальным вопросам культуры речи в связи с развитием терминологии, языка науки, “интеллектуализации” общелитературного языка (2, с. 146).

Терминология и терминотворчество по-прежнему остаются такими областями языка, в которых живо проявляются и остро сталкиваются вкусы и интересы профессионалов-специалистов, языковедов-исследователей и рядовых ревнителей чистоты и точности словоупотребления (7, с. 218).

Немало разного рода недоумений и вопросов возникает, например, в результате такого процесса современной речи, как межфункционально-стилевая омонимия (4, с.204). В более широком плане можно говорить о том, что “интеллектуализация языка вызывает к жизни процесс детерминологизации, происходящий в сфере обиходного общения, в которое вплетаются расширительно понимаемые научно-технические термины” (3, с. 78).

Числительные — это слова, структура значения которых, вероятнее всего, изменилась от структуры полнозначного слова к структуре, близкой к структуре терминологического слова (6, с. 246).

В настоящей статье систематизируются и рассматриваются термины, образованные при участии числительных *три, четыре, пять* в фонетических вариантах (*тре-, трех-, трое-; четырех-, четвер-; пяти-, пят-*).

Рассмотрим конкретные примеры.

Три

В химии:

Третник — сплав, содержащий две трети олова и треть свинца

Триазины — шестичленные гетероциклические соединения, содержащие три атома азота в цикле

Трисахариды — углеводы, состоящие из трех остатков моносахаридов, связанных гликозидными связями

Триметалл — металлический материал в виде плит и листов, состоящих из трех слоев разнородных металлов или сплавов

Тримолекулярные реакции — химические реакции, в каждом элементарном акте которых участвуют 3 молекулы или атома

Триозы — диоксикарбонильные соединения, содержащие 3 атома углерода

Триод — электронная лампа, имеющая 3 электрода

Тритий — радиоактивный изотоп водорода с массовым числом три

В биологии:

Трехпалый дятел — птица семейства дятловых

Трехперстки — семейство птиц отряда журавлеобразных

Трехреберник — род одно-, двулетних непахучих трав семейства сложноцветных

Трилистник — народное название некоторых растений, чаще всего вахты и нескольких видов клевера

Трисомия — наличие в хромосомном наборе диплоидного организма одной или нескольких лишних хромосом

Триониксы — трехкоготные черепахи, семейство пресмыкающихся отряда мелких черепах

Тройничный нерв — пятая пара черепно-мозговых нервов.

Трицепс — мускул, начинающийся в 3 частями (головками)

В истории:

Тринадцатилетняя война 1456–66 — война между Тевтонским орденом и Польским королевством

Тридцатилетняя война — первая общеевропейская война между двумя большими группировками держав

Тридцатитысячники — передовые работники промышленных предприятий, министерств, ведомств, учебных заведений

В физике:

Третье начало термодинамики — тепловой закон Нернста, согласно которому S любой системы стремится к конечному для нее пределу, не зависящему от давления, плотности или фазы, при стремлении температуры к абсолютному нулю

Тройник — отрезок радиоволновода, имеющий ответвления в одном или нескольких направлениях

Третья космическая скорость — наименьшая скорость, которую нужно сообщить телу у поверхности Земли, чтобы оно, преодолев действие земного притяжения, а затем действие притяжения Солнца, навсегда покинуло бы пределы Солнечной системы

Трех тел задача — задача о движении трех тел, взаимно притягивающихся по закону тяготения Ньютона и рассматриваемых как материальные точки

Трехфазная цепь — совокупность трех однофазных электрических цепей переменного тока

Тройные системы — физико-химические системы, состоящие из трех компонентов

В литературе и политике:

Треножник — литературное содружество трех турецких поэтов — Орхана Вели Канька, Октая Рифата Хорозджу и Мелиха Джевдета Андая, положившее начало демократическому направлению в турецкой поэзии 40-х гг.

Третий мир — термин, встречающийся в общественно-политической и научной литературе; под этим термином подразумевают развивающиеся страны

Трехстишие — стихотворение или строфа из трех стихов

Трехстопный — состоящий из трех стихотворных стоп

В геометрии:

Трехгранный угол — часть пространства, ограниченная бесконечной треугольной пирамидой

Трисекция угла — задача о разделении угла на три равные части

В музыке:

Трезвучие — аккорд, звуки которого расположены или могут быть расположены по терциям

Трио — музыкальный ансамбль из трех исполнителей, а также музыкальные произведения для этого ансамбля

В архитектуре:

Триглиф — прямоугольная, несколько вытянутая по вертикали плита с двумя целыми, а по краям половинными желобками(5, с. 523 — 705)

Четыре

В истории:

Четверное согласие — блок Великобритании, Франции, России и Италии. Сложился в результате присоединения в 1915 Италии, входившей ранее в Тройственный союз

Четверной союз — блок Германии, Австро-Венгрии, Турции и Болгарии, противостоявшего в 1-й мировой войне 1914— 1918 странам Четверного согласия и их союзникам

Четвертая Республика — буржуазная Республика во Франции, утвердившаяся фактически с 1944, после освобождения страны от немецко—фашистской оккупации, и существовавшая до 1958

В биологии:

Четверорукие — то же, что обезьяны

Четырехглазки — род живородящих рыб сем. четырехглазковых отряда карпозубообразных

Четырехзубы — скалозубовые, иглобрюхи, семейство рыб отряда сростночелюстных

Четырехлучевые губки — отряд морских губок класса обыкновенных губок

Четырехлучевые кораллы — подкласс вымерших кишечнополостных класса коралловых полипов, то же, что ругозы

Четырехногая антилопа — жвачное млекопитающее семейства полорогих

Четырехногий бычок — четырехрогий подкаменщик, четырехрогая рогатка, рыба семейства подкаменщиков

В физике:

Четырехполюсник — электрическая цепь с четырьмя полюсами, к которым могут подключаться другие цепи

Четырехтактный двигатель — двигатель внутреннего сгорания, цикл работы которого состоит из четырех тактов, происходящих за два оборота коленчатого вала двигателя

В химии:

Четыреххлористый углерод — бесцветная жидкость со сладковатым запахом, практически нерастворима в воде(5, с. 348 — 370)

Пять

В истории:

Пятиалтынный — монета в пятнадцать копеек

Пятая колонна — наименование агентства генерала Франко, действовавшей в Испанской республике во время Национальной революции

Пятая республика — политический режим во Франции, установленный по конституции 1958

В биологии:

Пятиустки — своеобразный класс паразитических беспозвоночных

Пяткоход — сумчатый медоед, млекопитающее отряда сумчатых

В спорте:

Пятиборье — спортивные комплексные соревнования, включают верховую езду с преодолением препятствий — конкур, фехтование на шпагах, скоростную стрельбу из малокалиберного пистолета, плавание, кросс

В геометрии:

Пятигранник — геометрическое тело, ограниченное пятью гранями

В географии:

Пятиверстка — географическая карта, имеющая масштаб пять верст в дюйме (5, с. 835 — 860)

Таким образом, как видно из вышерассмотренных примеров, компоненты числительных в составе терминов наиболее продуктивны в химии, биологии и истории, физике, математике и менее продуктивны в других областях и сферах (музыке, архитектуре, спорте).

Использованная литература

1. Винокур Г. О. “История русского литературного языка” — М., 2010—102с.
2. Даниленко В. П. “Проблематика определений терминов в словарях разных типов” — СПб., 2009 — 146 с.
3. Денисов П. Н. “Очерки по русской лексикологии и учебной лексикографии” — М., 2011 — 78 с.
4. Коготкова Т. С. “Проблематика определений терминов в словарях разных типов” — Л., 1976 — 204 с.
5. Прохоров А.М. “Большая советская энциклопедия” Т. 21 (523— 705 с), Т. 25 — 26 (348— 370 с.), Т. 28— 29 (835— 860 с.) — М., Советская энциклопедия, 1978
6. Реформатский А.А. “Мысли о терминологии. Современные проблемы русской терминологии” — М.: 1986 — 246 с.
7. Скворцов Л. И., “Исследования по русской терминологии” — М., 1999 — 218 с.
8. Сороколетов Ф. П. “Избранные труды” — СПб., Наука, 2011 — 380 с.

РЕЗЮМЕ

В статье на материале терминологических и толковых словарей русского языка систематизируются и рассматриваются термины и терминологические сочетания, образованные с участием числительных “три”, “четыре”, “пять” в русском языке. Исследуемый материал распределён по следующим группам: термины биологии, математики, геометрии, истории, химии, физики, астрономии, философии, логики, социологии, филологии. В статье также даётся обзор научных концепций и взглядов учёных на проблемы терминообразования. В конце статьи дается краткая статистическая характеристика.

Ключевые слова: числительное, три, четыре, пять, терминология, термин, русский язык, области науки

**THE NUMERAL “THREE”, “FOUR”, “FIVE” IN THE RUSSIAN TERM— FORMATION
Summary**

The article deals with the terms and term-combinations formed by means of the numeral “three, four, five” in Russian. Such terminological units are systematized and researched on the basis of the material of the terminological and explanatory dictionaries. The studied material is distributed on the following groups: terms of biology, mathematics, geometry, history, chemistry, physics, astronomy, philosophy, logic, sociology, philology. The article also contains the review of the scientists’ conceptions and views of the problems of term-formation. The brief statistical description is given at the end of the article.

Keywords: numeral, three, four, five, terminology, term, Russian, scientific fields

RABIYƏ BAHADUR qızı NAMAZOVA

*II kurs magistrant
Bakı Dövlət Universiteti*

FONOLOGİYANIN ÖYRƏNİLMƏ TARİXİ

İnsanlar arasında zəruri ünsiyyət vasitəsi olan dil dilçilik elminin obyektidir. Dil cəmiyyətə xidmət edən ən əsas ünsiyyət vasitəsidir. Dil ictimai hadisə olduğu üçün qədim zamanlardan insanlara xidmət etmişdir. Qədim dilçilik tarixində danışq səslərini öyrənən fonetika bölməsi ilə geniş maraqlanmışlar. Dilçilikdə fonetika sahəsinin yaranma və inkişaf tarixi çox qədimdir. Hələ eramızdan əvvəl hind dilçiliyində “fonetika” termininə rast gəlmək mümkündür. Lakin fonetika sahəsi nə qədər geniş araşdırılsa da, dil və nitq səsləri bir-birindən fərqləndirilməmişdir. XIX əsrin ikinci yarısında ilk dəfə Boduen de Kurtene dil səsləri ilə nitq səslərini fərqləndirir və beləliklə, fonologiyayı fonetikaya qarşı qoyur. Fonologiya bir elm sahəsi kimi XIX əsrin ikinci yarısında formalaşmışdır. Dilin fonoloji sistemi ilə məşğul olur. Fonologiya yunan sözü olub dil səsləri haqqında elm deməkdir. Fonologiyanın vahidi fonemdir. Dilçilik məfhum olan fonem dilin ən kiçik bölünməyən vahiddir. “Fonem” terminini ilk dəfə 1874-cü ildə fransız dilçisi Ave işlətməmiş olsa da, dilçilikdə fonem nəzəriyyəsinin yaranması Qazan dilçilik məktəbinin banisi Boduen de Kurtene adıyla bağlıdır. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində dil sistemi anlayışı daha da mürəkkəbləşdirir və dilin fonoloji sistemini daxil edir. Boduen de Kurtene səslərlə (korrelyativ və korrespondentlər) eyniləşdirmək mümkün olmayan fonetik vahidləri fonem adlandırır. O, fonemi “dil səsinin ekvivalenti” kimi müəyyənləşdirir. Boduen de Kurtene 1893-cü ildə yazdığı “Fonetik alternasiya nəzəriyyəsi tərcübəsi” ilə dilçilikdə morfonologiyanın əsasını qoyur. Müəllif morfoloji cəhətdən qohum olan morfemləri fonetik fərqi fonetik alternasiya adlandırır. Belə hesab edir ki, fonemlərin tarixi mənşəcə ümumi mənəbdən olması, eyni bir dil daxilində etimoloji qohumluğun olması böyük əhəmiyyətlidir. Boduen de Kurtene fonemi belə təsəvvür edir:

- 1) o, mürəkkəb vahiddir;
- 2) o, bəsit vahidlərdən ibarətdir;
- 3) bu bəsit vahidlərin məcmusu dildə bölünməz vahid kimi fəaliyyət göstərir;
- 4) sadə ünsürlərdən təşkil olunan fonemlər dil sistemində qarşılıqlı əlaqələrin üzvü kimi çıxış edir;
- 5) fonem – bu, mücərrəlləşdirmədir, dil ümumiləşdirməsinin nəticəsidir, nitqdə səslərin təzahürünün real çıxışının linqvistik mücərrədləşdirməsinin nəticəsidir;
- 6) bu real təzahürlər antropofnik təbiətin təzahürünün mahiyyətidir(7, s.385).

Fonologiya müasir dilçilik məktəblərinin yaranması üçün zəmin təşkil etdi. Bu sahənin inkişafında N.S.Trubetskoy, R.O.Yakobson, F.de Sössür, S.O.Kartsevski, V.Matezius, B.Trnka, Y.Vaxek, B.Havranek görkəmli dilçilərin rolu böyük olmuşdur. B.de Kurtenedən sonrakı dilçilər demək olar ki, onun fikirlərini inkişaf etdirirlər.

Fonem probleminin həllində funksional dilçilik məktəbinin xidməti vardır. Funksional dilçilik məktəbinin nümayəndəsi N.S.Trubetskoy fonologiyanın nəzəri müddəalarını işləyib hazırlamışdır. 1939-cu ildə “Grundzüge der Phonologie” (“Fonologiyanın əsasları”) adlı əsər nəşr etdirdi. Bu əsərdə müəllif fonetika və fonologiyayı qarşı-qarşıya qoyaraq onlar arasındakı fərqi belə izah edir: “Danışiq səsləri haqqındakı elmi biz fonetika, dil səsləri haqqındakı elmi isə fonologiya adlandıracağıq”(9, s.7). Beləliklə, N.S.Trubetskoy səs haqqındakı iki elmi bir-birindən tamamilə fərqləndirir. Müəllif fonemin mənə fərqləndirici əlamətinə böyük üstünlük verir və fonemin mənə fərqləndirici əlamətlərini qeyd edir:

1. İki səs eyni mövqedə işlənirsə və bir-birini əvəz edirsə, fonemin fakültativ variantları hesab olunur;
2. Müxtəlif fonemlərin realizasiyası- eyni mövqedə iki səs işlənirsə, mənəni dəyişmədən və bir-birini əvəz edə bilirsə, bunlar iki müxtəlif fonem hesab olunur;
3. Eyni mövqedə iki akustik qohum səs işlənirsə, bu səslər eyni bir fonemin kombinator variantlarıdır;
4. Üçüncü qaydadakı bütün tələblərə cavab verən iki səs bir dildə səs birləşməsinin üzvləri kimi bir-birinin dalıca gələ bilirsə, həmin vəziyyətdə onlardan biri digərinin müşayiəti olmadan işlənirsə, onda bu iki səs eyni bir fonemin variantları hesab etmək olar(9, s.58-63).

Trubetskoyun fonoloji nəzəriyyəsində fonemin fonoloji məzmunu onun bütün zəruri əlamətlərinin məcmusudur, yəni bir fonemi başqa fonemlərdən ayıran- fərqləndirən zəruri əlamətlərinin məcmusudur. Fonologiyada əsas məsələ mənəfərqləndirici oppozisiyalardadır. Oppozisiya anlayışını dilçiliyə N.S.Trubetskoy gətirmişdir. Fonoloji oppozisiyalar söz fərqləndirən(leksik), cümlə fərqləndirən(sintaktik) olur. Müəllif fonoloji oppozisiyaların müxtəlif növlərini göstərir:

1. Təkməyarlı və çoxməyarlı, proporsional (mütənasib) və təcrid edilmiş;
2. Privat, dərəcəli (pilləli) və ekvipolent;
3. Neytrallaşan və sabit oppozisiyalar (9, s.113).

N.S.Trubetskoy fonoloji nəzəriyyəsində fonem haqqında geniş araşdırmalar aparmış və onun geniş təhlilini vermişdi. Müəllifin fonoloji təlimi dilçilik elmində böyük əhəmiyyət kəsb edir. N.S.Trubetskoyun “Fonologiyanın əsasları” kitabı 2001-ci ildə Ana dilimizə tərcümə olunub.

Azərbaycan dilçiliyində fonem məsələsi ilə XX əsrin 50-60-cı illərində məşğul olunur və fonologiya bir elm sahəsi kimi formalaşmağa başlayır. B.Çobanzadə, F.Kazımov, Q.Ələkbərli, Ə.Dəmirçizadə, Ə.Əfəndizadə, M.Hüseynzadə və digər dilçilər fonetika və fonologiya ilə məşğul olmuşlar. Dilimizin fonetik sistemi ilə yanaşı, fonetik hadisə və qanunlar, ədəbi tələffüz normaları geniş şəkildə araşdırılırdı.

1952-ci ildə F.Kazımov “Azərbaycan dilinin sait fonemlər sistemi” adlı əsərində fonemdən bəhs etmiş, fonemə tərif vermişdir.

Ə.Dəmirçizadənin “Müasir Azərbaycan dilinin fonetikasi” adlı kitabı ona qədər olan Azərbaycan dilinin fonetikasi məsələlərinin araşdırılmasına həsr edilmiş tədqiqat işlərinin nəticələrini özündə birləşdirən mükəmməl əsərdir. Kitabda müasir Azərbaycan dilinin fonetikasi təsvir edilir, fonetik transkripsiyanın əhəmiyyətinə, dil səslərinin akustik və artikulyator təsvirini verir və müəyyən qədər fonem probleminə də toxunur. Azərbaycan dilçiliyində fonemə ilk tərif verən Ə.Dəmirçizadə olub. Müəllif 1984 –ci ildə nəşr etdirdiyi “Müasir Azərbaycan dilinin fonetikasi” adlı kitabında fonemi belə təsvir edir: “Fonemlər bu və ya digər dildə olan sözlərin maddi qabığını təşkil edən və bir sözü başqasından nitq vahidi kimi fərqləndirən səslərdir”(4, s.35). Müəllif fonemlərin əlamətdar xüsusiyyətlərini bu cür göstərir:

1. Fonem dil sisteminin müstəqil bir həlqəsidir;
2. Fonem sözdən ayrı deyil, ancaq söz daxilində ola bilən mənəli vahiddir;
3. Fonem dilin mənə fərqi yarada bilən ən kiçik vahididir;
4. Fonemlər sistemi hər bir dilin məxsusi əlamətlərinə görə müəyyənləşir;
5. Bir fonem bir səsdən, iki səsdən, hətta üç səsdən ibarət ola bilər;
6. Sözdən, ifadədən və daha bir sıra başqa şəraitdən asılı olaraq bir fonem digər bir fonem çalarlığında işlənildikdə, yeni fonem formalaşması və ya fonem variantı formalaşması mümkündür;

7.Fonemlər silsiləsi qarşılıqlı cütlükdən ibarət olur(4, s.35-36).

Müəllifin beşinci bölgüdə verdiyi üç səsdən ibarət olan fonem Azərbaycan dili üçün yaddır.

Müasir Azərbaycan dilində A.Axundova qədər fonologiya haqqında müxtəlif fikirlər söylənmişdir. Lakin Azərbaycan dilçiliyində fonologiyanın yaranması Ağamusa Axundovun adı ilə bağlıdır. O, 1964-cü ildə “Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi” adlı doktorluq dissertasiyasını müdafiə etmiş və 1973-cü ildə dissertasiyanı təkmilləşdirərək “Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi” adlı monumental tədqiqat əsərini nəşr etdirir. Görkəmli fonoloq A.Axundov tədqiqatlarında ilk növbədə Moskva, Leningrad və Bakı şəhərlərində hazırladığı tərcübi materiallara əsaslanmış və özünə qədərki faktlarla müqayisə edərək bir sıra məsələlərin izahını verir. Müəllif müasir Azərbaycan dilində 44 fonem olduğunu göstərir, bunlardan 18-i sait və 26-sı samit fonemidir. Lakin 11 il sonra nəşr olunan “Azərbaycan dilinin fonetikasi” kitabında müəllif müasir Azərbaycan dilində 40 müstəqil fonem (15-i sait, 25-i samit) olduğunu qeyd edir. Müəllif birinci kitabda 44 fonem verərkən oraya “ou”, “öü”, “açıq sait”, “qapalı sait” və “qarışıq samit” kimi fonemləri də daxil edir, lakin ikinci dəfə həmin fonemlərin verməməsinin səbəbi həmin fonemlərin müstəqil səs cildinin olmamasıdır. Azərbaycan dilində fonemi müəyyənləşdirmək üçün sait və samit fonemlərinin hər birinin ayrı-ayrılıqda güclü mövqeyini aydınlaşdırmağı əsas götürür. Daha sonra sait və samit fonemləri üçün hər birinə aid müəyyən xüsusiyyətlər göstərmişdir.

Görkəmli fonoloq fonemlərin əvəzlənməsini belə təsvir edir: “Səslər bir-biri ilə möhkəm əlaqədə olur, bir-birinə təsir edir, müxtəli dəyişikliyə məruz qalması ilə dildə baş verən dəyişikliklərə fonemlərin əvəzlənmələri deyilir”(1, s.290). Müəllif fonem əvəzlənmələrindən bəhs edərkən onların iki xüsusiyyətini qeyd edir - fonematik və fonetik əvəzlənmə - “Fonemlər bir-birini əvəz etdikdə müəyyən məna dəyişikliyi əmələ gətirirsə, belə əvəzlənmələrə fonematik əvəzlənmə, heç bir məna fərqi səbəb olmur, onlara fonetik əvəzlənmə deyəcəyik”. Lakin araşdırmaların sonunda fonoloq fonematik əvəzlənmənin dilimiz üçün xarakterik olmadığını sübut edərək göstərir ki, fonematik əvəzlənmə daha çox flektiv dillərə aiddir. Dilimizə məxsus olan fonetik əvəzlənmələri sait əvəzlənmələri və samit əvəzlənmələri olmaqla iki yerə bölür. A.Axundov fonemlərin təsvirini verərkən həm sinxron, həm də diaxron materiallar əsasında araşdırmış. Fonem haqqında fikirlərini daha çox sinxron planda versə də, fonemin əvəzlənməsini tarixi materiallar əsasında vermişdir.

Beləliklə, görkəmli fonoloq fonemi geniş şəkildə araşdıraraq Azərbaycan dilçiliyində fonem nəzəriyyəsinin əsasını qoyur. A.Axundovdan sonra Azərbaycan dilinin fonetika sahəsində araşdırmalar aparan bütün dilçilər fonologiya mövzusunda toxunurlar. H.Həsənov 1999-cu ildə nəşr etdirdiyi “Azərbaycan dilinin fonetikasi” adlı kitabında fonem məsələsinə toxunur. Müəllif qeyd edir ki, fonem dilin səs sistemində ayrı-ayrı müstəqil vahid kimi dilin söz və formalarını fərqləndirir. Belə bir nəticə çıxara bilərik ki, söz və söz formaları fonemlərə görə fərqlənir, ya da bir-birinə qarşı qoyulur. H.Həsənov nitq səsləri ilə fonem arasındakı müəyyən uyğunluqlardan bəhs etsə də, onlar arasındakı fərqi belə verir:

1. hər bir dildə nitq səslərinin kəmiyyəti çox, fonemlərin kəmiyyəti isə məhduddur;
2. nitq səslər artikulyasiya-akustik və artikulyasiya-fizioloji, fonemlər isə sosial vahiddir;
3. fonetika səsləri bir fiziki hadisə, fonologiya fonemləri, bir ictimai hadisə kimi öyrənir;
4. nitq səsləri fizioloji və akustik fonetikanın, fonemlər sosioloji fonetikanın obyektidir;
5. fonetika və fonologiyanın bir-birindən ayrılması F.de Sössürün irəli sürdüyü nitq-dil fərqlənməsinə əsaslanır(5, s.46).

Fonemi müəyyənləşdirmək üçün əsas iki üsul göstərir:

1.dəyişmə və ya əvəzetmə üsulu (al-el-əl, dağ-bağ-tağ; dəniz+in, ağac+ın, odun+un, üzük(y)+ün və s.);

2.sözə bir səsin əlavəsi və ya sözdən bir səsin atılması üsulu (qal→qal+a→qala+q; oyun→o-yun→y-un və s.) (5, s.56).

A.Axundovun fonologiya sahəsində etdiyi yenilikdən sonra Azərbaycan dilçiliyində fonetika sahəsini araşdıran dilçilər bu istiqamətlə gedirlər və fonemə müxtəlif təriflər verirlər. B.Xəlilovun “Müasir Azərbaycan dili”kitabı Azərbaycan dilinin fonetikasına həsr olunsa da, fonem probleminə toxunmuş, fonemin xüsusiyyətlərini vermişdir. A.Axundovdan sonra fonem problemini geniş şəkildə F.Veysəlli “Struktur dilçiliyin əsasları”, “Müasir Azərbaycan dilinin fonetikasi”

kitablarında vermişdir. Müxtəlif vaxtlarda fonemə fərqli yanaşılmış, müxtəlif təriflər verilmişdir. Ümumiyyətlə, belə bir nəticə çıxara bilərik ki, fonem dildə həm leksik, həm də qrammatik mənə fərqi yarada bilən dilin ən kiçik mənalı hissəsidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Axundov A.A. Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi. Bakı: Maarif, 1973, 302 s.
2. Axundov A.A. Azərbaycan dilinin fonetikasını. Bakı: Maarif, 1984, 392 s.
3. Axundov A.A. Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasını. Bakı;ADU, 1973, 108 s.
4. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dilinin fonetikasını. I cild. Bakı;Maarif, 1984, 307s.
5. Həsərat H. Azərbaycan dilinin fonetikasını. Bakı: Bakı Universiteti, 1999, 270s.
6. Rəcəbli Ə.Ə. Azərbaycan dilçiliyi. Bakı: Nurlan, 2007, 415 s.
7. Rəcəbli Ə.Ə. Dilçilik tarixi. I cild. Bakı: Nurlan, 2007, 527s.
8. Rəcəbli Ə.Ə. Dilçilik tarixi. II cild. Bakı: Nurlan, 2007, 615s.
9. Trubetskoy N.S. Fonologiyanın əsasları. Bakı: 2001, 380s.

XÜLASƏ

XIX əsrdə bütün elmlər ilə yanaşı fonetika sahəsi də sürətlə inkişaf edir. Dilə yeni baxışların yaranması nəticəsində dil və nitqi qarşı-qarşıya qoyaraq dilçilikdə yeni bir sahənin fonologiyasının yaranmasına səbəb oldu. Fonologiyasının yaranması qısa tarixə malik olsa da, geniş şəkildə araşdırılmış, bu problem müxtəlif dilçilər tərəfindən müxtəlif şəkildə izah olunmuşdur. Müasir dilçilik məktəblərinin yaranması üçün fonologiya zəmin rolunu oynadı. Qısa zaman ərzində fonologiya geniş izah olunsa da, bu gündə mövzu öz aktuallığını qorumaqdadır.

Açar sözlər: fonem, sait, samit, dil vahidi, danışiq səsi

Rəyçi: A.T.Fərəcov

ЛИ ЦИНЦИН

магистрант, II курс

Бакинский Государственный Университет

МЕТАФОРИЗАЦИЯ ЗООНИМОВ (НА МАТЕРИАЛЕ РУССКОГО ЯЗЫКА)

Животные всегда играли и играют важную роль в жизни человека. Ещё древние занятия человека вырабатывали в нем необходимость наблюдать за животными. Языковое сознание для выражения стандартов качеств человека прибегает к номинациям домашних, диких, экзотических животных, общим наименованиям и названиям частей тела (4, с.40).

Зооморфная метафора регулярно попадает в поле зрения исследователей. Е.М.Вольф выделяет их оценочную функцию: “Четкие и постоянные оценочные коннотации несут метафоры типа животное – человек. Цель этих метафор — приписать человеку некоторые признаки, которые всегда или почти всегда имеют оценочный смысл, так как перенос на человека признаков животных подразумевает оценочные коннотации.” (2, с.59).

В. В. Богданов выделяет следующие лексико-семантические группы зооморфных метафор: 1) социально-культурный статус; 2) биолого-физиологические данные; 3) психологический тип; 4) текущее психологическое состояние; 5) степень знакомства коммуникантов, 6) внешний вид (одежда, манеры) и др (1, с.28-29).

На основании группировки В.В.Богданова в данной статье зоометафоры рассматриваются в следующих группах:

I Животные

Животные, характеризующие внешние черты человека, например: “лошадиное лицо”, “лошадиные зубы”, “лошадиная грива”; “глаза собаки” или “бычьи глаза”; “глаза овцы”;

“свиные” или “пороссячы глазки”; “нос как у мопса”; “козлиная борода”; “курчавый как баран” или “завиться барашком”; “кудрявый как пудель”; “заячья губа”; “куриная грудь”; “верблюжий горб”; “волоокая красавица”; “усы как у кота”; выражение лица, как у сытого кота”; “телячье выражение”; “ослиные уши”. “Вол” выступает как образ нещадно трудящегося человека, “кляча”— изнуренного, физически слабого человека. Помимо этого, “макака/мартышка/обезьяна” описывают гримасничанье. “Жабы глаза”, “совиные глаза”, “глаза, как у филина”, “глаза, как у вареного рака” выражают большие и выпуклые глаза; “мышьиные/крысиные глазки”—маленькие, а “змеиные глаза”— злобные. Для красивых эмоциональных и голубых глаз — “газельи глаза”.

Наряду с этим, употребляются и следующие выражения: “жабий рот”; “лягушачий рот”; “усы, как у моржа/барсука”; “волосы ежом”; “львиная грива”; “тигриная походка”; “жираф”; “руки, как у гориллы/орангутанга”; “серая мышка”; “сила как у медведя/медвежья сила”; “соболиные/собольи брови”; “крысиная мордочка”.

2) Животные, обозначающие внутренние характеристики человека:

“Собака” является образом злого, грубого, сварливого человека: “пес”, “пес смердящий”, “барбос”, “злой как собака”; или наоборот, образом верного человека: “собачья преданность/привязанность”, “верный как пес”, “как верная собачонка”. “Собака” также является образом физически истощенного, голодного человека: “устал как собака”, “голодный как собака”. “Свинья/свинтус/хавронья/чушка/свиненок/поросенок/хрюша” характеризует грязного, нечистоплотного, неряшливого человека, например: “грязный, как свинья”, “свинская жизнь”, “свинство”.

Образом глупого и упрямого человека является “осел/ишак”. В отношении тождества с данным образом вступают культурно маркированные единицы “баран”, “бык”, например: “упрям как бык”; “уперся, как баран”. “Овца/овечка”— о робком, безответном человеке. “Верблюд” — нагруженный чем-либо человек. “Заяц”—образ трусливого человека или безбилетника, например: “ехать зайцем”. “Агнец(овечка)” — кроткий, послушный человек, например: “кроток/смиранный как агнец”, “прикинуться агнцем”. “Еж” как образ неуживчивого человека. “Живуч, как кошка”— о том, кто может приспособиться к лишениям, выжить в любых условиях. “Гиена”— о жадном человеке, например: “с жадностью гиены”. “Вол/лошадь”— о трудолюбивом человеке: “лошадиный труд”, “ломовая лошадь”. “Конь”— опытный человек: “старый конь борозды не испортит”. “Боров” из выражения “Ленивый как боров” характеризует ленивого человека. В этом же значении выступает “байбак”: “лежать как байбак”.

“Улитка” и “черепаха” означают медлительного, нерасторопного человека. “Хомяк”— о нерасторопном, неповоротливом человеке. “Ловкий, как обезьяна”, “лазить/прыгать/карабкаться как обезьяна”; или “обезьяна”— о том, кто рабски, слепо подражает другим. “Зубр”— о человеке, который упорно держится своих отсталых взглядов. “Волк”— образ жестокого бессердечного человека: “волчья натура”, “волк в овечьей шкуре”. Однако “волк” также имеет и положительную коннотацию. Образ “волка” кладется в основу стандарта нелюдимого, сильного, опытного человека: “глядеть бирюком/волком”; “старый/травленный волк”; “не за то волка бьют, что сер, а за то, что овцу съел”; “несподручно волку с лисой промышлять”. “Медведь” — эталон малокультурного неуклюжего человека: “не дал Бог медведю волчьей смелости, а волку медвежьей силы”.

Хитрость “лисы”: “лиса все хвостом прикроет”; “лиса хвостом замыкает”; “лисичка всегда сетей волка бывает”; “близ норы лисица на промысла не ходит”— становится образом для репрезентации лукавого человека, лстеца. “Крыса” является эталоном неприятного, вредного человека; злую женщину называли “крысухой”. Кроме этого, “крыса/мышь”— образ бедного человека: “церковная мышь/крыса”. “Лев”— о храбром человеке: “храбрый как лев”, “драться/сражаться как лев”. “Крокодил”, “шакал”, “змея”— образы жестоких, бессердечных людей; однако, “змея” также означает умного человека: “змеиная мудрость”. “Росомаха” о рассеянном или неряшливом, беспечном человеке. “Страус”— образ

трусливого человека, а “уж”— коварного, хитрого, изворотливого: “пронырливый уж”. “Енот-полоскун”— о чисто плотном человеке. “Червяк” становится образом жалкого, ничтожного человека.

3) Животные, обозначающие социально-культурный статус человека (социальную принадлежность, профессию, обращение):

“Котенок и “щенок” характеризуют неопытных людей в обществе, например: “тыкаться как слепой котенок/щенок”, а “конь”— опытного: “старый конь борозды не испортит”, или устойчивое словосочетание “собаку съест” — о знающем, ловком, искусном в каком-либо деле человека.

Отношения между людьми также выражаются такими образами, как: “как кошка с собакой живет”; “как собаки грызутся/лаются”; “паршивая овца всё стадо портит”; “два медведя в одной берлоге не живут”.

“Крыса” и “хомяк” являются продуктивными эталонами служащих людей, например: “канцелярская крыса”, “архивная крыса”, “бухгалтерская крыса”, “библиотечная крыса”, “штабная крыса”, “тыловая крыса”, “офисный хомячок”; “ищейка” и “легавый”— служащие в полиции (о сыщиках, полицейских шпионах). Для характеристики многоопытного человека употребляется “травленный/старый волк” или “стреляный зверь”. “Лев” характеризует человека, пользующегося особым успехом в светском обществе.

II Птицы

1) Птицы, характеризующие внешние черты человека:

“Гадкий утенок”— о ком-нибудь, чьи красота, достоинства пока не видны, но раскроются в будущем. “Пигалица”— о низкорослой, невзрачной женщине; “вырядиться как петух”, “индейский петух” и “вырядиться как попугай/курица” имеют значение “нелепо одеваться”. Наряду с этим, употребляются и следующие выражения: “гусиный шаг” (гусиная походка); “утиная походка” (ходить как утка); “идти пава павой”; “гусиная кожа”, “утиный носик” и т. д. Эталон приятного голоса— “канарейка” или “соловей”.

“Сокол/соколик” и “орел” служат образами молодых способных мужчин: “ясный сокол”, “орел парень”, “орел-орлом”. “Орлиные глаза/взгляд/взор”, “соколиные очи”— о зорких глазах. “Лебедь/лебедушка”, или “ласточка”, “голубка” и “перепелочка” дают представление о красивых молодых и грациозных женщинах. Образ “ворона” описывает черные волосы человека, “волосы цвета вороного крыла”. “Воробей”— о заурядном мужчине. Образами высоких, длинноногих людей являются “цапля”, “аист”, “журавль” и “страус”.

Кроме вышеприведенных примеров, в русском языке существуют еще такие выражения, как: “совиное лицо”; “совиные глаза”; “сорочьи глаза”; “смотреть коршуном”; “совиные брови”; “воробьиный нос”, “птичий нос”, “ястребиный/орлиный нос”; “ярко, вызывающе одетый, как павлин/фазан/канарейка”.

2) Птицы, характеризующие внутренний мир человека (характер, личность, темперамент, физическое и психологическое состояние):

“Слепая курица”— образ близорукого, плохо видящего человека: “Слепой курице все пшеница”; “мокрая курица”— образ неуверенного трусливого нерешительного человека. “Петух”— о задорном, заносчивом человеке, забияке. “Гусь/гусак”— образ плута и пройдохи, злого человека: “гусь лапчатый”, “чванливый гусак”, “как с гуся вода”.

“Голубиная душа”— о добром человеке. Признаки слабости, незащитности неопытности репрезентируются посредством образа “птенец”. Люди, которые рано встают, рано принимаются за работу или выполняют что-либо, вербализуются посредством образа “ранняя пташка”. Человек, который не имеет собственного мнения, повторяет чужие слова, поведение, воплощается в образе “попугай”: “попугайчи ухватки (шутовские поступки)”; попугайничать. Нескладный, медлительный и непонятливый человек воплощается в образе “тетеря”, например: “сонная тетеря”; “глухая тетеря”; “ленивая тетеря”; “топчется на одном месте, как тетерев на току”; “тетереву вся зима одна ночь”. Образ “индюк” характеризует глупого, заносчивого, надменного человека: “надулся как индюк”.

“Ворон/воронье”— о человеке, приносящем беду, использующем чужое несчастье в своих целях: “старый ворон мимо не каркнет”; “как ворон крови ждет”. “Ворона” является образом нерасторопного, неловкого человека, ротозея, простофили; “белая ворона”. “Сорока”— болтливый, шумный человек, сплетник: “всякая сорока от своего язычка погибает”; “сорока на хвосте весть принесла”; “знать сороку по язычку”. В синонимическом значении выступает “соловей”: “соловей поет, а сам не знает о чем”. “Сыч”— о мрачном, нелюдимом, угрюмом человеке. “Пингвин/ павлин”— о чванливом, спесивом человеке: “распустил хвост, как павлин”, “павлинья важность”; “самодовольный пингвин”.

“Стервятник”— об алчном, жадном, кровожадном человеке: “жадный как стервятник”. “Бабочка”— живая, бойкая девушка, “орел”— о храбром, сильном, мужественном человеке: “С такими орлами и я орел!”. “Жаворонок/сова”— о человеке, рано/поздно встающем или рано/поздно принимающемся за работу.

3) Птицы, обозначающие социальные характеристики

“Птица” является образом человека, обладающего теми или иными качествами, занимающего какое-либо общественное или служебное положение: “важная птица”, “мелкая птица”, “вольная птица”. “Стреляный воробей”, “старый воробей”— об опытном человеке. “Птенец”, “цыпленок” употребляются для характеристики неопытного молодого человека: “неоперившийся птенец”; “наивный цыпленок”.

В русском языке для обозначения верной супружеской любви используются птицы “голубь” или “лебедь”, например: “как два голубка”; “лебединая верность”. “Глухарь” выступает как образ нелюдимого человека. “Баклан” является образом солдата, поступающего на военную службу осенью, “щегол”— образ новобранца, “курский соловей”— образ специального певца, “ночная бабочка”— распутная женщина. “Кукушка” является образом женщины, которая бросает своего ребенка, например: “кукушкины дети”— подкидыши.

III Рыбы

1) Рыбы, выступающие в качестве физических характеристик человека, например: “рыбьи глаза”; “ершистые брови”; “ершистые волосы/стоять ершом”; “акуля пасть”, “щучья пасть” (большой рот) и др. “Селедка”, “килька” и “вобла” являются эталонами тощих, худых людей. “Малявка”—человек низкого роста. “Камбала” описывает человека с неправильным ртом.

2) Рыбы, обозначающие характер, личность, темперамент, физическое и психологическое состояние человека :

“Ихтиозавр”— о человеке крайне отсталых взглядов. “Угорь”— о ненадежном оборотливом человеке: “скользкий как угорь”, “витья угрем”. “Акула”— образ жадного человека. “Пескарь”— о трусливом мещанине: “премудрый пескарь”(М.Е.Салтыков-Щедрин).

3) Отношения между людьми в обществе выражаются в следующих примерах: “акуля схватка”; “рыбешка/рыба”(образ неизвестного человека в обществе); “киты” о человеке, на котором держится все дело: “киты науки”.

IV Насекомые

1)Насекомые, характеризующие внешность человека:

“Головастик” — о большеголовых людях. “Глиста/глист, комар” дает представление о тощем человеке. “Бледная моль”, “тараканьи усы” и “осиная талия— характеризуют облик человека. “Клоп/малец/жучок/блоха/козявка/букашка/цыпленок” — о низкорослом человеке или о ребенке; “букашка/мошка/муравей”— о слабом человеке.

2)Насекомые, обозначающие деятельностные характеристики человека (характер, личность, темперамент, психологическое состояние)

“Комара не зашибет/мухи не обидит”—образ доброго человека. “Хамелеон” — о человеке, легко и быстро меняющем свои взгляды. “Паук”— о жестоком, коварном человеке, эксплуатирующем чужой труд, вымогающем у другого последнее достояние. “Слизняк”— о

безвольном, бесхарактерном ничтожном человеке. “Скорпион” — о злобном человеке. “Гнида”— о ничтожном, мерзком человеке. Образ трудолюбивого человека— “пчела”, “муравей”: “Работящая как пчела; и на себя, и на людей, и на бога трудится”; “муравей не велик, а горы копает”. Образ назойливого человека— “муха/клевц”. “Трутень”, “пиявка” и “паразит” служат для характеристики человека, живущего за чужой счет. “Стрекоза”— о живой подвижной девочке. “Жук”— образ ловкого человека, плута, пройдохи.

3) Насекомые, обозначающие профессию, социальную принадлежность:

“Офисный планктон”— о служащем в офисе. “Осиное гнездо”, “змеюшник”, “гадюшник”, “как пауки в банке”—о собравшихся вместе злых, враждующих друг с другом людях.

Таким образом, исследование, проведенное в данной статье, позволяет прийти к выводу, что используемые в качестве средства экспрессивно-оценочной характеристики зоометафоры в большей степени актуализируют отрицательную оценку человеком признаков животных.

Использованная литература

- 1.Богданов В.В. Речевое общение. Прагматические и семантические аспекты.—Л. 1990.
- 2.Вольф Е.М. Метафора и оценка//Метафора в языке и тексте. —М.: Наука, 1988.
- 3.Ожегов С.И. Словарь русского языка. —М.: Советская энциклопедия, 1970.
- 4.Токарев Г.В. Человек: стереотипы русской лингвокультуры. —Тула: С-Принт, 2013.

РЕЗЮМЕ

В настоящей статье на основе конкретных примеров и фактов, взятых из словарей и художественной литературы, систематизируется и рассматривается метафоризация названий животных в русском языке. В процессе исследования приводятся подробные примеры, рассматривающиеся по различным тематическим группировкам, выступающие активными выразителями национально-культурной специфики русского языка.

Ключевые слова: фауна, животное, рыба, птица, насекомое.

GÜNAY KAMAL qızı İSMAYILOVA

II kurs magistrant

Bakı Dövlət Universiteti

FONETİKANIN TƏDRİSİNDƏ FƏNDAXİLİ VƏ FƏNLƏRARASI ƏLAQƏ

Bu gün şəxsiyyətin formalaşmasında Azərbaycan məktəbinin qarşısında ciddi vəzifələr durur. Bu vəzifələrin uğurla həyata keçirilməsi üçün ilkin və zəruri mənbələr–proqram və dərsliklər milli təhsil strategiyasının tələblərinə uyğunlaşdırılmalıdır. Dil təfəkkürlə bağlı olduğundan bütün elmlərlə əlaqədardır. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası elminin də müəyyən inkişaf qanunauyğunluqları vardır. Bunlardan biri metodika elminin daha qohum elmlərlə əlaqədə inkişaf etməsidir(1, s. 17).

Fənlərarası və fəndaxili əlaqələrin üzə çıxarılması, mövzunun, bəhsin, fənnin əlaqəli tədrisi, sistemli, ardıcıl təlim şagirdlərin dünyagörüşünü formalaşdırır, fəallığı, müstəqil düşünməni təmin edir. Təsadüfi deyil ki, “Azərbaycan dili” dərsliklərinin tərtibində başqa prinsiplərlə yanaşı fənlərarası əlaqə prinsipi də gözlənilir. Orta məktəbdə tədris edilən Azərbaycan dili fənni ilə digər fənlər arasında əlaqə yaratmaq, fənlərarası əlaqənin mahiyyətini dəqiqləşdirmək başlıca vəzifələrdəndir. Bu əlaqə məhz güclü elmi, tətbiqi, nəzəri və praktik bazaya əsaslanmalıdır.

Azərbaycan dili üzrə məzmun standartlarından (1.dinləyib-anlama və danışma, 2.oxu, 3.yazı, 4.dil qaydaları)bəzilərinin dərkətmə, digərlərinin tətbiqətmə mərhələsinə aid olması bir çox hallarda fəndaxili inteqrasiyayayol açır.

Fəndaxili inteqrasiya hər hansı bir fənnin aşılacağı bilik, anlayış və bacarıqların əlaqələndirilməsi, fənn daxilindəki nizamsız faktların sistemləşdirilməsidir. Bu inteqrasiya tipindən Azərbaycan dili fənninin aşağı siniflər üzrə tədrisində daha çox istifadə olunur. Fəndaxili inteqrasiyada öz növbəsində iki yerə ayrılır: üfüqi və şaquli inteqrasiya.

Üfüqi inteqrasiya - fənn üzrə məzmun xətlərini əlaqələndirməklə, müvafiq məzmun standartlarının müəyyən tədris vahidlərində ifadə olunmasını təmin edir. Məsələn, verilmiş mətndə bəzi sözlər (daha çox feillər) buraxılır və kontekstdən çıxış edərək onların qrammatik formasını müəyyənləşdirməktə tapşırırlar ki, bu da oxu və dil qaydaları məzmun xətləri arasında üfüqi inteqrasiya yaradır.

Şaquli inteqrasiya sinifdən-sinfə tədricən dərinləşən və genişlənən məzmun xətləri arasında varisliyi təmin edir. Bəzən ibtidai siniflərdə reallaşdırılmış məzmun standartlarına müraciət olunur (şaquli inteqrasiya); məsələn, dərslərin şərhində qoyulan “mətnin davamını təxmin et” 4-cü sinfə aid məzmun standartıdır. Fəndaxili inteqrasiya zamanı inteqrasiya olunan məzmun standartı bəzən təlim məqsədi kimi göstərilir. Bu, həmin standartın dərslərdəki çəkisindən asılıdır.

İbtidai siniflərdə ana dili əsas və zəruri fəndir. Ana dili bir fənn kimi yalnız ibtidai siniflərə məxsus olub savad təlimi, hüsn-xət, oxu təlimi (ifadəli və izahlı), sinifdən xaric oxu, fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya, qrammatika (morfolojiya, sintaksis), orfoqrafiya, söz yaradıcılığı, leksika, frazeologiya, üslubiyyat və s. sahələri əhatə edir (2, s. 4).

Azərbaycan dili dərsləri və MMV-də (müəllim üçün metodik vəsait) verilmiş istənilən tapşırığın məqsədi Azərbaycan dili fənni üzrə müəyyən məzmun standartını reallaşdırmaqdır. Lakin bu məqsədi həyata keçirmək üçün bəzən başqa fənnin məzmun standartı əsas vasitə kimi çıxış edir və həmin zaman digər fənlərə inteqrasiya olunur.

Fənlərarası inteqrasiya bir neçə fənnin əhatə etdiyi ortaq anlayış, bilik və bacarıqların sintezidir. Bir fənnə aid anlayışların və metodların digər bir fənnin öyrənilməsində istifadəsini nəzərdə tutur. İnteqrasiyanın bu növü müxtəlif fənlər arasında məntiqi əlaqələrin qurulmasına xidmət edir. Azərbaycan dilinin tədrisində fənlərarası inteqrasiya bu şəkildə aparıla bilər; məsələn, Şəhriyarın “Heydərbabaya salam” şeirini təhlil edərkən “Oxuyaydım: “Çoban qaytar quzunu” mısrası təhlil olunur və bu cümlənin məşhur xalq mahnısı “Sarı gəlin”dən olduğu müəyyən edilir. Müəllimin köməyi ilə şagirdlər mahnının sözlərini və musiqisini xatırlayırlar və oxuyurlar. Beləliklə, musiqi fənni ilə inteqrasiya yaradılır.

Dil qaydaları nitq vərdişlərinin inkişafına kömək edir. Dərslərdəki komplekslərdə dil qaydaları ilə bağlı alt-standartlar nitq (xüsusən yazı) bacarıqları ilə üzvi bağlılıqda reallaşdırılmışdır. Dilçilik özü də daim inkişafda olan bir elmdir və digər elmlər kimi onun da əsasları orta məktəbdə tədris olunur. Ancaq əvvəlki tədris proqramlarında ana dilinin tədrisində dilçilik əsas hesab edilirdi, nitq vərdişləri arxa planda qalırdı. Milli kurikulumuna görə, dil qaydaları real nitqdən təcrid edilmiş şəkildə əzbərlənməməli, şifahi və yazılı nitqdə müvafiq situasiyalarda tətbiq olunmaq üçün öyrənilməlidir. İbtidai siniflərdə şagirdlər bir sıra dil qaydaları və linqvistik terminlərlə tanış olmuşlar. Fonetika üzrə tədris edilən terminlər bunlardır: səs, hərf, sait, samit, qalın, incə, dodaqlanan, dodaqlanmayan saitlər, kar, cingiltili samitlər, hərfələrin əlifba sırası, heca.

Ümumiyyətlə, dilçiliyin “Fonetika” bölməsində danışmaq səsələrinin əmələ gəlməsi, onların bir-birinə münasibəti və fiziologiyası, keyfiyyət və kəmiyyəti, nitq prosesindəki funksiyası və s. bu kimi bir çox əlamətlərin qanunauyğunluqları öyrənilir.

V sinif Azərbaycan dili dərslərində hər bir bölmədə məzmun standartlarının mövzular üzrə reallaşdırılması öz əksini tapır. Dinləmə, danışma, oxu və yazı üzrə hər bir alt-standart bütün bölmələrdə reallaşdırılmışdır. Dil qaydaları üzrə standartlar isə bir qədər fərqli şəkildə öz əksini tapır. Belə ki, hər bölmədə dilçiliyin müəyyən sahəsinə (fonetika, leksika, söz yaradıcılığı, morfolojiya) daha geniş yer verildiyindən dərslərdə daha çox müvafiq standarta uyğun təlim məqsədləri qoyulmuşdur. Hər bir dərslər bir neçə alt-standartın həyata keçirilməsinə xidmət edir. Dərslərdə qoyulan təlim məqsədləri (gözlənilən şagird nailiyyətləri) məzmun standartlarına doğru aparan addımlardır.

Dil qaydaları ilə bağlı standartlar və bunları həyata keçirmək üçün dərslərdə qoyulan təlim məqsədləri üzrə V sinif şagirdi:

4.1. Dil qaydalarını mənimsədiyini nümayiş etdirir.

4.1.1. Cümləni məqsəd və intonasiyaya görə növlərinə ayırır.

4.1.2. Sözün səs tərkibini, semantik xüsusiyyətlərini, tərkibini, yaranma üsullarını və qrammatik mənasını izah edir.4.1.2standartı dilçiliyin bir neçə sahəsini (fonetika, leksika, söz yaradıcılığı, morfolojiya) əhatə edir. Fonetika bölməsi üzrə:

Sözün səs tərkibini izah edir: Tələffüzü və yazılışı fərqlənən sözlərin səs tərkibini müəyyənləşdirir. Sait və samit səsləri fərqləndirir. Sözdən asılı olaraq “k” hərfinin hansı səsi ifadə etdiyini müəyyənləşdirir. Sözdəki saitləri növlərinə görə fərqləndirir. Sözün ahəng qanununa tabe olub-olmadığını müəyyən edir. Sözün səs tərkibini onun tələffüzünə görə müəyyən edir. Qoşasaitli və uzunsaitli sözlərin səs və hərf tərkibini izah edir. Sözdəki kar və cingiltili samitləri müəyyən edir.

4.1.3. Cümlənin sonunda və dialoqlarda durğu işarələrindən məqsədyönlü istifadə edir.

4.1.4. Sait və samitlərin, mürəkkəb sözlərin yazılış qaydalarına əməl edir:

Qoşasaitli sözlərin yazılış qaydalarına riayət edir. Sözlərdəki uzun tələffüz olunan saitlərlə eynicinsli qoşa saitləri yazıda fərqləndirir. Sözlərdə yazılışı və tələffüzü fərqlənən samitlərin yazılış qaydalarına əməl edir. Defislə və bitişik yazılan mürəkkəb sözlərin yazılış qaydalarına riayət edir. Mürəkkəb sözlərin sətirdənsətrə keçirilmə qaydalarına riayət edir. Sonu “q” və “k” ilə bitən tək və çoxhəcalı sözlərin yazılış qaydalarına riayət edir

V sinif Azərbaycan dili dərsləri 6 bölmədən ibarətdir. 1-ci bölmə “Ailə və məktəb” adlanır və fonetika bəhsinə üzrə dil qaydalarını əhatə edir. Burada müvafiq mətnlər üzrə saitlərin növləri, samitlərin növləri, ahəng qanunu, “o” saitinin “a” kimi tələffüzü, söz sonunda cingiltili samitlərin tələffüzü, qoşa samitlə bitən təkəhəcalı sözlər, qoşasamitli sözlərin tələffüzü, heca və vurğu, sözün səs tərkibinə görə təhlili tədris edilir.

“Mükafat” mətnində şagirdlərə mətni oxuyarkən mənasını bilmədikləri sözləri qeyd etmək tapşırılır, axırda mətndəki deyilişi və yazılışı fərqlənən sözlərin orfoepik normalara uyğun tələffüzü üzrə (2.2.1) iş aparılır. Müəllim şagirdlərin tələffüz qaydalarına riayət etmələrinə nəzarət edir və tələffüz normaları pozulan sözləri qeyd edir. Mətn daxilində verilən suallar şagirdlər tərəfindən cavablandırılır, tapşırıqlar yerinə yetirilir. Mətn daxilində verilən “Aysunun yerində olsanız nə edərdiniz?” sualı vasitəsilə “1.2.1. Deyəcəyi fikrə müvafiq ifadə forması seçir” məzmun standartı ilə fəndaxili (üfüqi) inteqrasiya yaradılır. Şagirdin danışma yolu ilə özünüifadə bacarığı (“Mən olsam, belə edərdim...”) inkişaf etdirilir. Mətdaxili 3-cü sual (Sizcə, Aysu atasını aldada biləcəkmiz? Hadisələrin davamı ilə bağlı öz versiyalarınızı söyləyin) vasitəsilə fəndaxili (şaquli) inteqrasiya yaradılır. Şagirdlərdə aşağı siniflərdə formalaşdırılan “Mətni öz təxəyyülünə uyğun davam etdirmək” bacarığının inkişaf etdirilməsinə kömək edir. Şagirdin bədii təxəyyülünü inkişaf etdirir.

4-cü tapşırıqda şagirdlərə mətni hissələrə bölmək və sonluğu istədikləri formada yazmaq tapşırılır. Burada “2.2.2. Mətnin tərkib hissələrini fərqləndirir” (oxu) və “3.1.3. Mətnin tərkib hissələrini (giriş, əsas hissə və nəticə) əlaqələndirir” (yazı) standartları arasında fəndaxili üfüqi inteqrasiya yaradılır (4, s. 37).

Əlavə tapşırıqda şagirdlərə mətnin məzmununa uyğun gələn atalar sözlərini seçmək tapşırılır və bu zaman ədəbiyyat fənninin şifahi xalq ədəbiyyatı bölməsi ilə fənlərarası inteqrasiya yaradılır. Bu zaman atalar sözləri haqqında əlavə məlumat verilə bilər.

Adətən, V sinif şagirdləri vurğununun yerini müəyyən etməkdə çətinlik çəkirlər. Digər tərəfdən “Dil qaydaları” məzmun xəttində vurğu məsələsi ilə bağlı xüsusi standart yoxdur. Bu mövzu 2.2.1 standartının (Tələffüz qaydalarını gözləməklə mətni düzgün oxuyur) reallaşdırılmasında xüsusi yer tutur. Ona görə vurğunun yerini müəyyən etmək bacarığı şagirdlərdə empirik yolla formalaşdırılır. İlk olaraq, vurğusu dəyişməklə mənası dəyişən sözlərə aid nümunələr üzərində işlənir. Bölmənin sonunda isə heca vurğusu haqqında məlumat verilir.

Bununla bağlı, təlim nəticələri yüksək olan şagirdlər üçün “xülasə” sözü ilə bağlı 7-ci tapşırıq (test tipli) verilmişdir (3, s. 11). Tapşırıqın həlli zamanı fəndaxili və fənlərarası inteqrasiyadan istifadə olunur və şagirdlər aşağıdakıları yerinə yetirirlər:

1. Şagirdlər xatırladıqları bir əsərin 5-6 cümlədən ibarət xülasəsini yazırlar. Bu zaman ədəbiyyat fənni ilə inteqrasiya yaradıla bilər.

2. Şagirdlərə testin cavab variantlarının ucadan oxunması tapşırılır. “A” variantında verilmiş “xülasə” sözünün tələffüzü zamanı fərqli vurğu şagirdlərin nəzərinə çatdırılır. Şagirdlərə suallar verilir və inteqrasiyadan istifadə edilir. Məsələn: Bu sözü hansı sözlərlə əvəz etmək olar? (müxtəsər, bir sözlə). Belə sözlər qrammatikada necə adlanır? (köməkçi nitq hissələri). Bu sualların cavabları əsasında dilçiliyin morfolojiya bölməsi ilə fəndaxili inteqrasiya yaradılır. Köməkçi nitq hissələri (xüsusən də modal sözlər haqqında) qısa məlumat verilir.

3. IV sinifdə keçilən omonimlər və çoxmənalı sözlərlə bağlı biliklər şagirdlərin yadına salınır. Verilən nümunələr əsasında onlar arasındakı fərqi izah etmək tapşırılır. Nəticədə Azərbaycan dil fonetika (vurğu) və leksikologiya (omonimlər, çoxmənalı sözlər) bölmələri arasında fəndaxili əlaqə yaradılır.

4. Şagirdlərə – “xülasə” sözünü omonim hesab etmək olarmı?- sualı verilir. Daha sonra omonim sözlərin deyilişi ilə yazılışı eyni, mənasının fərqli olması onların diqqətinə çatdırılır. “Xülasə” sözünün isim və köməkçi nitq hissəsi kimi deyilişi fərqli olması (birində vurğunun üçüncü hecədə, digərində birinci hecədə olması) izah edilir. Buradan aydın olur ki, bu söz omonim deyil. Çoxmənalı söz də deyil, çünki müxtəlif mənələrdə müxtəlif nitq hissələrinə aid olur. Beləliklə, “nərə”, bəzən”, şaxta”, sözləri kimi, “xülasə” sözü də nə omonim, nə də çoxmənalı sözdür. Nəticə olaraq, heca vurğusu öyrədilərkən leksikologiyanın çoxmənalı sözlər, omonimlər, morfolojiyanın isim, köməkçi nitq hissələri mövzuları ilə fəndaxili (üfüqi) əlaqə yaradılır.

Danışma məzmun xəttinin 1.2.2 standartı üzrə müzakirə aparılır. “İnternet kitabı əvəz edə bilirmi? – sualı verilərək informatika fənni ilə fənlərarası əlaqə yaradılır. Daha sonra “Bədii əsərlər oxumağın (mütaliənin) vacib hesab etdiyiniz faydalarını sadalayın” şəklində sual verilir. Mütaliə dünyagörüşünü genişləndirir, söz ehtiyatını artırır, əsəri təhlil etmək bacarığını inkişaf etdirir və s. Deməli, bu zaman ədəbiyyat fənni ilə fənlərarası əlaqə qurulur.

Dərslərdə verilmiş nəzəri material şagirdlər tərəfindən mənimsənilir. 13-cü tapşırıqda Aşıq Ələsgərin dodaqdəyməz tənisi verilmişdir(3, s. 12). Bu tapşırığı yerinə yetirərkən şagirdlər şeir parçasında dodaqlanan saitlərin işlənmədiyini müəyyənləşdirməlidirlər. Müəllim ədəbiyyat fənni ilə inteqrasiya yaradaraq dodaqdəyməz tənisi janrı haqqında məlumat verə bilər.

Nəticə olaraq, fonetikanın tədrisi zamanı dilçiliyin orfoqrafiya, orfoepiya, leksikologiya, morfolojiya bölmələri ilə fəndaxili (şaquli) əlaqə, oxu və yazı, dinləyib-anlama və oxu, oxu və dil qaydaları və b. məzmun xətləri arasında isə fəndaxili (üfüqi) əlaqə yaradılır. Fənlərarası əlaqə yaratmaq üçün ədəbiyyat, fizika, biologiya, musiqi fənlərinə müraciət edilir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, inteqrativlik formal xarakter daşımamalı, biliklərin dərinləşdirilməsinə, dəqiqləşdirilməsinə xidmət etməlidir. Materialın tam mənimsədilməsi ilk növbədə inteqrasiyanın sisteli şəkildə həyata keçirilməsindən çox asılıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Balıyev A.H., Balıyev H.B. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı: “Qismət”, 2014
2. Kərimov Y.Ş. “Ana dili tədrisi metodikası”, “Nasir”, Bakı, 2003, 520 s.
3. Ümumtəhsil məktəblərinin 5-ci sinfi üçün “Azərbaycan dili” (tədris dili kimi) fənni üzrə dərslük. “Altun kitab”, Bakı- 2018.
4. Ümumtəhsil məktəblərinin 5-ci sinfi üçün “Azərbaycan dili” (tədris dili kimi) fənni üzrə müəllim üçün metodik vəsait. Bakı: “Altun kitab”, 2016. 200 səh.

XÜLASƏ

Məqalədə göstərilir ki, fəndaxili və fənlərarası əlaqə ənənəvi və müasir təlim prosesində tədrisin obyektiv gerçəkliklərindən biridir. İnteqrasiya müasir təlimin ən vacib komponentidir. Ayrı-ayrı fənlərin tədrisində fəndaxili və fənlərarası inteqrasiya əldə edilmiş biliklərin uzlaşmasına, uyğunlaşdırılmasına xidmət etməklə bir-birinə bağlı, əlaqəli inteqrativ təlim prosesini aktuallaşdırır.

Belə ki, tədricən genişlənən mövzuları əlaqəli şəkildə tədris etmək təlimin keyfiyyətini yüksəldir. Həmçinin, şagirdlərin qazandıqları biliklərdən məqamında istifadə etmək bacarıqlarını inkişaf etdirir.

Açar sözlər: Fonetika, danışıq səsləri, ahəng qanunu, vurğu, integrasiya

Rəyçi: dos. R.İ.Quliyeva

ŞƏHANƏ HƏBİB qızı YAQUBLU

II kurs magistrant

Bakı Dövlət Universiteti

MÖVLUD SÜLEYMANLININ DİLİNDƏ DİALEKTİZMLƏR

Dilin lüğət tərkibi bir çox yollarla zənginləşir, dəyişir və inkişaf edir. Bu hadisə həm dilin daxili imkanları, həm də alınmalar hesabına baş verir. Ədəbi dilin leksikasının artmasında dialekt sözlər əsas mənbələrdən biridir. Dialekt sözlər məhdud dairədə işlənən, ayrı-ayrı bölgələrin əhalisinin dilində istifadə olunan sözlərdir. Lakin bu məhdudluq, sərhəd tam deyil. Belə ki, ədəbi dildə bəzi anlayışları adlandırmaq üçün dialekt sözlərdən də istifadə olunur.

Dialektlər hər bir xalqın dilinin etnoqrafiyasını, kökünü, tarixini göstərən əlamətlərdəndir. Azərbaycan xalqının tarixi, onun adət və ənənələri, başqa xalqlarla əlaqələrini göstərən bütün amillər dialekt və şivələrimizdə öz əksini tapmışdır. Belə ki, dialekt və şivələr qədim dil xüsusiyyətlərinin qorunub saxlanılmasında olduqca mühafizəkardır. Dil tarixinin öyrənilməsində də şivələr canlı və etibarlı mənbə kimi çıxış edir. Ona görə də ədəbi dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində alınma sözlərdən çox dialektlərdən istifadə olunması daha məqsədəuyğun hesab olunur. S.Cəfərov qeyd edir ki, ədəbi dilə onun şivələrindən ancaq qarşılıqlı olmayan sözlər daxil edilməlidir. Qarşılıqlı olan dialektizmlərin ədəbi dildə işlənməsi dili ağırlaşdırıb korlaya bilər (3, s.72).

Dilimizin tərkib hissəsi olan dialektlər dilin bütün inkişaf mərhələlərində ədəbi dil ilə qarşılıqlı əlaqədə olmuşdur. Hər bir dövrdə dialekt üsürlərinə bədii ədəbiyyatda rast gəlinmişdir. Ümumiyyətlə bədii ədəbiyyat kütləvililiyi, geniş oxucu dairəsini əhatə etməsi ilə dilin bütün səviyyələrində özünü göstərmə imkanına malikdir. Yazıçı mövzu, obraz seçimində sərbəst olduğu üçün dilin bütün imkanları da burada asanlıqla istifadə olunur. Bu imkanlar dialekt sözlərinin də bədii əsərlərdə iştirakına şərait yaradır. Bu da dialektlərin həm leksik- semantik, həm qrammatik cəhətlərinin aşkara çıxarılmasında mühüm rol oynayır. Buna görə də bədii ədəbiyyatlardan dialektlərin toplanılması, tədqiqi, ədəbi dillə dialektlərin arasında əlaqələrin öyrənilməsində mühüm rol oynayır.

Dilçilikdə dialekt sözlər, dialektizm terminləri işlədilir. Bədii əsərlərin dilində və ədəbi dil normalarına müvafiq nitqdə özünü göstərən dialekt xüsusiyyətləri *dialektizm* termini ilə, dialekt leksikasından bəhs edilərkən şivələrin lüğət tərkibinə aid olan spesifik leksik vahidləri *dialekt sözləri* termini ilə ifadə etmək daha məqsədəuyğundur (4, s.6).

Fərqli – fərqli bölgələrdən olan yazıçı və şairlər əsərlərində bəzən elə dialektlər işlədirlər ki, bu dialektlər heç bir dialektoloji lüğətdə öz əksini tapmayıb. Beləliklə bədii əsərlər, bədii ədəbiyyat dialektlərin ədəbi dilə keçməsi üçün keçid, körpü rolunu oynayır.

Onu da qeyd edək ki, dialektizmlərə nəzm əsərlərindən çox nəsr əsərlərində rast gəlinir. Bunun səbəbi odur ki, nəzm əsərlərində çox zaman şair tərənnüm edən zaman hislərini öz dili ilə ifadə edir. Yazıçı isə fikirlərini obrazların dili ilə dialoqlarda ifadə edir. Bu zaman dialektlərin işlənməsi üçün şərait yaranmış olur. Yazıçılar bədii ədəbiyyatda dialektlərdən obrazın nitqini fərdiləşdirmək, hadisəni daha real, canlı əks etdirmək, ən əsası yerli kolorit yaratmaq üçün istifadə edirlər. A. Qurbanov qeyd edir ki, bədii əsərin dilində dialektizmlərin işlədilməsi yazıçıdan olduqca böyük sənətkarlıq tələb edir. Çünki həddindən artıq dialekt sözü işlətdikdə yazıçının dili qəlizləşir və anlaşılmazlıq yaradır. Bu isə əsərin bədii effektini azaldır, onun təsir gücünü zəiflədir (6, s. 259).

Dialekt leksikası ədəbiyyatımızda xüsusi mövqeyi, orjinal dəstxətti olan, dilimizə yaxşı bələd olan sənətkarların dilində işlənir. Bu sənətkarlardan biri də görkəmli nasir Mövlud Süleymanlıdır.

Xalqımızın maddi və mənəvi keçmişinə soykökünə hər zaman həssaslıqla yanaşmış əsərlərində bu məsələlərə çox toxunmuşdur. Folklor nümunələrinin, bir çox dialektlərin unudulmaqda olması yazıçını narahat etmişdir, buna görə də bədii əsərlərdə bu nümunələri qorumağa çalışmışdır. Dilimizə, sözüməzə də biganə qalmamışdır. “Sözlə işləmək, onu duymaq, yaşatmaq, canlandırmaq Mövlud Süleymanlının yaradıcılığında çox fərqlidir, yəni onun nəsr, bu yöndən müasirləri, sələfləri və xələflərindən seçilir. Bütün ruhuyla xalq mənəviyyatına köklənmiş istedadlı yazıçının elə bir povesti romanı, hekayəsi yoxdur ki, onun süjetxətdində dialekt nümunələrinə, milli ünsürlərə yer verilməsin. Dilimizə atılan bütün böhtanlar, ağız büzmələrinə rəğmən onun “Köç”, “Ceviz qurdu”, “Dəyirman”, “Səs”, “Şeytan” və s əsərlərinin dili təmiz, duru türkcədir”(10, s.5).

Mövlud Süleymanlının əsərlərində istifadə olunan dialektizmlərin əksəriyyəti yazıçının mənsub olduğu Qərbi Azərbaycan, Kalinino, Çəmbərək, Qarakilsə, şivələridir. Yazıçının əsərlərində həm fonetik, həm morfoloji, qrammatik, həm leksik, leksik- semantik dialektizmlərə yer verilmişdir.

Fonetik dialektizmlər: İstifadə olunan fonetik dialektizmlərdə səsartımı, səsdeşümü, səs əvəzlənməsi, qalınlaşma, metateza hadisəsini görmək mümkündür.

Qalınlaşma hadisəsi- *a > aəvəzlənməsi*: Əri ola- ola, dul qaldı, *baxtıqara*(9, s. 117); Sən bu gün varsan, sabah yox, aranı qızıdırıb *xataya* salma bizi (8, s.206); Ağlını başınıza yığın, daha o *zamana döyül* (8, s.213); *ü > u əvəzlənməsi*: İndən sonra *umudu* nə olacaqdisa onun işığıydı (8, s.231); *e > ö əvəzlənməsi*: Nə təhər olmasa, bura düşmən *öyüdü* (8, s.216); Sən bizim *Əsmər döyülsənmi* a bala? (8, 191); Hamısına *nöyüttöküb* yandıraram (8, s.232) və s. əvəzlənmələr özünü göstərir.

Samit əvəzlənmələrindən *l > d samit əvəzlənməsi*: Bu odun, bu istinin içindən *atdanıb*, *partdayıb* çıxmaq istəyirdilər (8, s.202); Gorum *çatdiyacaq* mənim (8, s.212); Bəlkə o taya *addiyannarı* üçün oxuyur?! (8, s.234); *n > l əvəzlənməsi* : Dedim *qızıovsunnasın*(8, s.243); *b > f – Qalxıf*, - dedi alığı *aşır* jambu *xırçanın!* (8, s.381); *q > x əvəzlənməsi*: Görürsənmi, *xalxınar* vadını (9, s.113) və s.

Səs düşümü hadisəsinə də rast gəlinir: Yüyəni *gəti!* (8, s.197); *Günü* axşamacan *əsniyəcəksiz*(8, s.257); Anana nə *smarıcın* var, qızım, bəlkə o tərəflərə getdim? (8, s.282); *Bəniyə* belə olmusan? (8, s.191) ; Sən də orda *otu* (9, s.41); Toplan, *gəgörüm*, *gəgörüm!* (9, s.73)

Metateza hadisəsinə də az da olsa təsadüf olunur: Təzədən *kiprikləri* qapanır, *kiprikləri* ilə bir yerdə elə bil *tükləri* də qapanırdı (8, s.201); lakin *kirpik* varinatından da istifadə olunmuşdur.

Morfoloji dialektizmlər: Mövlud Süleymanlının əsərlərində bir sıra morfoloji dialektizmlərə təsadüf olunur:

Mənsubiyyət şəkilçisi ədəbi dildən fərqli olaraq -ın⁴ şəkilçisi kimi deyil, -ıy⁴ formasında işlənir: Əlini *gözüyün* üstünə qoymuşdun (8, s.229); Bəlkə ağalarla bir əlaqəsi var *adıyın?* (8, s.255); Əlin açıq olsun, nolar, *özüyünkünnən* kəs (9, s.86) və s.

Çıxışlıq hal şəkilçisi -dan, -dən ədəbi dildən fərqli olaraq -nan, -nən şəklində işlənir: Bu oyunun ardı pis gəldiyi üçün oynayanlar tez *meydannan* çıxdılar (8, s.221); *Xannan* qorxumuz yox (8, s.225); *Cevizağacınnan* plan vermirik ki...(8, s.183); *Dədənnən* də yaxşı oxuyursan (9, s.126).

Feilin bacarıq şəklinin inkarı -ammə, -əmmə şəkilçisi ilə ifadə olunur: Lazım gələndə gecikə bilər, vaxtında *dırmaşammaz*(8, s.183); Qurdu onsuz da *vurammazsan* (8, s.184); Burda da *qalammaram*(8, s.225); Ay sədr, bağışla, *gətirəmmədim*(8, s.241); Elə hesab *eliyəmmirəmdaa...*(8, s.244); Həmidin ardınca at sürüblər, *çatammayıblar*. (9, s.110); Deynən saxla uşağı, qoy *gözünü açammasın*(9, s.114) və s.

Ədəbi dildə *qoca* sifəti çoxaltma dərəcəsinə daha çox *qosqoca* formasında işlənir, dilətdə isə *qopqocavariantına* rast gəlinir: *Qopqoca* qurd idi (8, s.184). Azaltma dərəcəsinin ədəbi dildən fərqli formalarına rast gəlirik: Əsmərin atası *arığanaq*, bərkə- boşa düşmüş adamdı (8, s.195);

Obrazların dilində sual əvəzliliklərinin müxtəlif fonetik formalarına rast gəlinir: Bunnarın bir nənəsi olub *havaxtsa..*(9, s. 113); Görək bu təzə direktor *neyniyəcək?* (8, s.182); *Nolubbelə?* (8, s.199); Bundan qabaq kim *neynəyibbizə* dəxliyoxdu (9, s.210); Əşşi, *neynimmən?* (8, s.220); *Neynək*, Ağ olmasın, Qara olsun (8, s.256); *-hancarı*, a bala, *nə təhər?* (9, s.112)

Zaman zərflərinin müxtəlif formaları işlənmişdir - *İnnən* belə də başı aşağı dolanın (8, s.216); Obaş, obaşdan- sübhədən tezdən: *Obaşdan* idi (8, s.203).

Mövlud Süleymanlının əsərlərində leksik və leksik- semantik dialektizmlərdən də geniş istifadə olunmuşdur. Leksik dialektizmlər ədəbi dildə qarşılıqlı olan dialektizmlərdir. Ədəbi dildəki sözlərlə sinonimlik təşkil edir. Leksik- semantik dialektizmlərin isə ədəbi dildə sinonimi yoxdur. Müəyyən dialektə danışanların məişətini, yaşayış tərzini, adət- ənənələrini əks elətdirir. M. Süleymanlının əsərlərində işlənən leksik dialektizmləri hərəkət və ad bildirən dialektlər şəklində qruplaşdırmaq olar:

Hərəkət bildirən leksik dialektizmlər: *Qaynaşmaq*- qarışıqlıq olmaq: Elə bil şüşələrdə *qaynaşan* qurdların çığırtısını eşitdi (8, s.185); *Çözəlmək*- açmaq: Kəndin içi yumaq kimi *çözələnib* çöllərə tökülmüşdü (8, s.200); *Çidarlamaq*-bağlamaq: Atın ayağını *çidarlayıb*, ağzına məngənə verdilər (8, s.201); *Hüdələməx'* – çox tez- tez və boş- boş danışmaq- Sərçələr *hüdələyə- hüdələyə* səslərini çeynəyib tökürdülər (8, s.204); *Böyələklənmək*- qızıışmaq, özündən çıxmaq, atılıb- düşmək (7, s.33): Aparıb nəyimi əlimnən alacaqsan ki, belənçiböyələklənibsən? (9, s.382); Yalnız toy evinin həyətində *öləzimiş* bir işıq qalmışdı (8, s.241) - *öləzimak*: sönmək sözünün sinonimi kimi işlənir. Lakin fərqli çalara da malikdir. Belə ki, alovun sönməyə, közərməyə başlaması, işarmaq, közərmək, zəifləmək, azalmaq mənasında işlənir. E. Əzizov qeyd edir ki, təzə söz və qüvvətli ifadə vasitəsi axtaran yazıçılar öz əsərlərində *öləzimak* sözünə yer verməklə bədii dilin ekspressivliyini daha da artırmış olarlar(4, s.10).

Ad bildirən leksik dialektizmlər: *Ceviz*- qoz deməkdir. Ağcəbədi, Naxçıvan, Ordubad, Şərurda daha çox cəviz variantı işlənir. Vedidəcəviz forması işlədilir: Amma *ceviz*qurdunun oyanan vaxtı idi(8, s.183); *Hikkə*- hirs, inad: Öz *hikkəsinə* bükülüb gözləyirdi (8, s.183); *İdim*-Görkəm, forma, zahiri görünüş: *İdim*indüzəlməz sənin(8, s.197); *Kərənti*- dəryaz, ot biçmək üçün alət: Biçinçilər *kərəntilərini* atıb ata sarı yüyüdürlər (8, s.203); *İtix'* – itmiş əşya: Gedin *itinyinizi* başqa yerdə axtarın (8, s.265); *qırım*- görkəm: Aşığın *qırımından* gizlin sözü olduğunu duyub pıçıldırdılar (8, s.237); *Gap*- söhbət: Sözdən- *gapdaneliyə*- eliyə öküzünü sür (8, s.249); *Köntöy*-tərs, kobud: Aradabir yəndəmsiz, *köntöy* səsinlə zümzümə eləyərdin (8, s.197); *Qənşər*- ön qabaq: Qoydular Telli arvadın evinin *qənşərinə* (9, s.46).

Leksik- semantik dialektizmlər:

Məişətdə istifadə olunan əşyaların adları:*Kilim*- Qəzil və ya yun qarışığından toxunmuş palaz: Evin ortasındakı *kilimin* üstündə o yan- bu yana yumalanan bir yaş yarımliq uşaq qarının öldüyünü hamıdan tez duydu (8, s.210); *Yüyürük*- beşik: Dörd- beş yaşlarında bir qız uşağı evin eyvanında *yüyürük* yelləyirdi (8, s.181); *Hədik*- *Hədix'* xörək növü- qarğıdalı, lobya və buğda qarışığından hazırlanır: Qızımız diş çıxardıb, *hədik* bişirirəm (8, s.199); *Daldey*- Gizli məxfi yer və ya külək yağış gün tutmayan yerlərdir: Komaların *daldeyinə* qısıldı (8, s.185); Təsərrüfat, heyvandarlıqla bağlı leksik- semantik dialektlər:*Çər*- At xəstəliyi, atın soyuqlaması: Neyniyək, *çər* dəysəydi onnanyaxsıdı (8, s.200); gazal- qoz və ya findığın yaşıl qabığı: *Cevizgəzəlindən* tutub qalmaq üçün qurdun ayaqları azlıq eləyirdi (8, s.188); *Düyə*- üçillik diş iribuynuzlu heyvan: Sarı *düyə* doğa bilmirdi (8, s.192); *Örüş*- mal- qara otarılan yer, əkin sahəsi, çöl: Qonum- qonşunun atları da yedəyində *örüşdən* gəlirdi (8, s.196); *Qulun* -at balası: Çaxmağın parıltısında siçovulu görüb *qulun* kimi qışqırdı (8, s.245); *Buğarsax*- Qarakilsədialektində aid olan bu söz diş it dalınca düşən erkək it dəstəsi deməkdir (2, s.75); *Buğarsağa* yığılıblar it xılı kimi (9, s.381).

Geyimlə bağlı leksik- semantik dialektlər: *Patava*- ayağa dolanan əski, ayaqqabı növü, uzunboğaz çəkmə: *Patavası* kirli (8, s.191); *Çəkələx'*- çəkələt variantı da var, yüngül ev ayaqqabısı: O biri otaqda kimsə ayağını sürüdü, *çəkələx* səsi gəlirdi (8, s.296); *Bafta*- rəngli və zərli parça adı: Qarıların çoxu allı- güllü *baftadan* toy paltarı geyinsələr də, qara rəngdə görünürdülər (8, s.222); *Sırıqlı*- sırımış qalın paltar: Əyninə iri *sırıqlı* geymişdi (9, s.21) və s.

Bədii ədəbiyyatda olan dialektizmlər işlənməsinə, yayılmasına görə fərqlənirlər. H. Həsənov dialektizmləri işlənmə dairəsinə görə iki qrupa ayırır: 1) bir dialekt, şivə və ya ləhcə ilə məhdudlaşan dialektizmlər, 2) bir neçə dialektə işlədilən dialektizmlər (5, s.285). Bədii ədəbiyyatda geniş dairədə işlənən dialekt sözlərin işlənməsi daha məqsəduşuyundur. Çünki bədii əsərlər hər kəs üçün yazılır və hər kəsin əsəri anlaması üçün istifadə olunan dialektizmlərin geniş dairədə işlənən dialektizmlər olması daha doğrudur və bu dialektlərin ədəbi dilə keçməsi daha

asandır. Məhdud dairədə işlənən dialektlərdən istifadə olunmasının da üstün cəhəti var ki, o da sözlərin bədii əsərlərin dilində qalması və unudulmamasıdır. Mövlud Süleymanlı da əsərlərində həm məhdud dairədə işlənən, həm də geniş dairədə işlənən dialektlərdən istifadə etmişdir. Məhdud dairədə işlənən dialektlərdən müəllif elə üslubi formada istifadə edir ki, oxucuda anlaşılmaz heç nə qalmır. Bu cür dialektlərin mənası cümlənin məzmunundan anlaşılır və ya müəllif, həmin dialektlə birlikdə onun sinonimini də işlədir.

Geniş dairədə işlənən dialektlər: *qaramat, daraşmaq, qanrılmaq, xışmalamaq höyüş, obaşdan, kətə, arxac, tar, mağar, yanşaq, qaşqa. Qaşqa-* alın və ya heyvanların alnında olan ağ ləkə: Yox, müəllim, bax, *qaşqasına* “A” yazılıb (8, s.182). *Qaşqa* sözü Balakən, Qazax, Şəki, Tovuz, Zaqatala, Şəmkir, Mingəçevir, Xaçmaz kimi bir çox dialektlərdə işlənir. *Höyüş-* yaş, nəm: Qurunun oduna *höyüş* yanmasın (8, s.224.) Ağdam, Gəncə, Kürdəmir, Qazax, Qəbələ, Mingəçevir, Oğuz, Şəki, Şəmkir, Tovuzda bu dialekt işlənir (1, s.211); *Kətə-* qutab, pəncərə- yeyilən göyərtili: Önlüyünün arasına yığdığı dovğa, *kətə pəncərini* acıqla göyə sovurdu (8, s.304); *Kətə* dialekti Basarkeçər, Biləsuvar, Cəbrayıl, Cəlilabad, Culfa, Füzuli, Gəncə, Xanlar, Tərtər, Ordubad və s. rayonlarda istifadə olunur. *Arxac-* ilin isti fəsilələrində sürü və naxırların açıq havada yatdığı müəyyən yer; arxaj variantı Başkeçid, Borçalıda, arxaç Çəmbərək, Vedi, Zəngibasar, arxaş variantı isə Naxçıvan, Babək, Sədərək, Şahbuzda işlənir: *Arxac* yerlərini harda görmüşdü, anlaya bilmirdi (8, s.50); *Tar-* toyuqların axtarılan üstündə yatdığı ağac: Toyuqlar qanad vura- vura *tardan* enir (8, s.204). *Qaramat-* qəm, dərd, qüssə: Kül qız başına, - deyib əllərini qoşalayıb *qaramat* atdı (8, s.231); *Mağar-* toy məclisi və ya toy məclisi keçirmək üçün qurulmuş alaçıq; *Mağara* hay düşdü (8, s.226) və s. Dialektlərdən bir çox bölgələrdə istifadə olunur.

Məhdud dairədə işlənən dialektlər: *qır vermək, hənir, sərinc, soğulmaq, yağır* və s. *Qır vermək-* nazlanmaq, naz etmək: Bə indi nə *qır verirsən?* (8, s.192). *Hənir-* zəif gələn, zəif çıxan səs: Qoz ağacı toğluların, suyun, sərçələrin, toyuq- cücələrin, qarışqaların səsinin içindən qurdun *hənirini* duydu (8, s.187); *Sərnici-* əli *sərnici arvadlar* bir vaxtlar necə gözləmişdilsə, eləcə, axşam sağının gözləyirdilər (8, s.190); *Sərnici* iki qulplu saxsı qabdır, başlıca ağartı qabı olub ev məişətində işlənən maye qabları arasında xüsusi yer tuturdu. İçərisinə su, süd, yaxud ərinmiş yağ tökülürdü. *Yağır-* yara: Bunları o qədər demisən qulağımız *yağır* olub (8, s.237) və s. Bu sözlər sırf Qərbi Azərbaycan dialektinə mənsub olan sözlərdir.

M. Süleymanlının əsərlərində istifadə olunan dialektizmlər Azərbaycan dilinin tarixi və etnolingvistikası baxımından zəngin material verir. Həmçinin bu sözlər ədəbi dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsi üçün mənbə rolunu oynayır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 568 s.
2. Bayramov İ. M. Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası. Bakı, Elm və təhsil, 2011, 440 s.
3. Cəfərov S. Ə. Müasir Azərbaycan dili. II hissə, Leksika. Bakı, Şərq- Qərb, 2007,
4. Əzizov E. İ Dialektizm anlayışı və bəzi dialektizmlər haqqında. Bakı Universiteti xəbərləri, humanitar elmlər ser. №2, 2005
5. Həsənov H. Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, Nurlan, 2005, 452 s.
6. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili, I c., Bakı, Elm və təhsil, 2010, 452 s.
7. Quliyeva K. Bədii ədəbiyyatda dialektizmlər. Bakı, Elm və təhsil, 2019, 288 s.
8. Süleymanlı M. Üç roman: Köç, Ceviz qurdu, Səs. Bakı, Azərbaycan, 2004, 584 s.
9. Süleymanlı M. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Şərq- Qərb, 2006, 480 s.
10. Süleymanlı M. Söz içində söz. Bakı, Ağrıdağ, 2006. 88 s.

XÜLASƏ

Məqalədə dilin lüğət tərkibinin zənginləşmə yollarından biri olan dialektlərin bədii ədəbiyyatda işlənməsindən bəhs olunur. Bədii ədəbiyyatda işlənən dialektlərin əhəmiyyətindən bəhs olunmuşdur. Əsas məqsəd Mövlud Süleymanlının əsərlərinin dilində olan fonetik, leksik,

leksik – semantik, morfoloji dialektizmlərin toplanması olmuşdur. Toplanan nümunələrin üslubi xüsusiyyətləri qeyd olunmuşdur. Həmçinin Mövlud Süleymanlının istifadə etdiyi dialektlərin geniş və ya məhdud dairədə işlənən dialektlər olduğu nümunələrlə müəyyən olunmuşdur.

Açar sözlər: dialektizm, bədii, dil, üslub, bölgü

Rəyçi: prof. Z.Ə.Şahbazova

RÜBABƏ SADIQ qızı MİRİYEVA

II kurs magistrant

Bakı Dövlət Universiteti

AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ FƏNDAXİLİ İNTEQRASIYA

Təlim prosesində müxtəlif inteqrasiya üsullarından istifadə etmədən heç bir fənnin tədrisində istənilən nəticəni əldə etmək mümkün deyil. Belə ki, təlimin stimullaşdırılmasında, şagird fəallığının və təxəyyülünün inkişafının təmin edilməsində, nəzərdə tutulan məzmunun şüurlu və ətraflı mənimsədilməsi və şagirdlərin elmi dünyagörüşünün formalaşdırılmasında inteqrasiyanın rolu əvəzolunmazdır.

Müxtəlif fənlər üzrə aparılan inteqrasiya məzmun baxımından uyğun gələn standartlar üzrə aparılmalıdır. Müəllim inteqrasiyanı mövzuya uyğun seçməlidir. Bu, dəqiq düşünülmüş şəkildə olmalıdır. Seçilən inteqrasiya yeni mövzunun mənimsədilməsində əhəmiyyət kəsb etməlidir. İnteqrasiya olunan mövzu sanki şagirdə nəyi isə xatırlatmalıdır ki, o yeni dərsi öyrənərkən bundan faydalansın. Əgər hər dərslər və ya mövzu yeni olsa, hər dəfə yeni informasiyaların öyrənilməsi nəticəsində şagirdin mənimsəmə qabiliyyəti zəifləyər. Buna görə də inteqrasiya köhnə biliklərə əsaslanmalı, yeni biliklər köhnə bilik arasında əlaqə yaratmalıdır(4, 79).

Təlim prosesində inteqrasiya zamanı əsas rolu oynayan şəxs müəllimdir. Burada müəllimin üzərinə xüsusi öhdəliklər düşür. Müəllim cəmiyyətdə keçmişdən günümüzdə qədər sayılıb-seçilən insanlardan olub. Bu gün müəllimlər cəmiyyətdə özlərinə layiq yerlərini alıblar. Müəllimlər öz vəzifələrinin çətinliyini, məsuliyyətini, müqəddəsliyini dərk edir və gələcək nəslin cavabdehliyini çiyinləri üstündə daşımağa imza ataraq bu yolda heç bir çətinlikdən qorxmayan, zəhməti, fədakarlığı hesabına özünə inanan insanlardır.

İnteqrasiyanın tətbiq olunduğu fənlərdən biri də orta məktəbdə tədris olunan *Azərbaycan dili* fənnidir. Azərbaycan dili fənni daha çox ibtidai siniflərdə inteqrativ fənn kimi nəzərdə tutulur. Fənnin istinad etdiyi bədii və elmi- kütləvi mətnlər şagirdlərin nitq bacarıqlarının inkişafına, dünyagörüşlərinin zənginləşməsinə, dilin daxili quruluşunu əks etdirən sadə qaydalara yiyələnməyə, xalqımızın tarixinin ən önəmli səhifələrini, əxlaqi mənəvi dəyərlərini, adət-ənənələrini öyrənməyə xidmət edir. Buna görə də ibtidai siniflər üçün hazırlanmış Azərbaycan dili dərslərlərində mətn nümunələri üzərində iş, mətnləri təhlil etmək həm də dilə aid fakt və hadisələrin mənimsənilməsi işinə yardım edir. Mətnin məzmun və ideyası üzərində aparılan təhlil onun quruluş elementlərini təşkil edən abzas, cümlə və söz üzərində işlə tamamlanır. Şagirdin düzgün, axıcı, şüurlu və ifadəli oxu bacarıqları mətni təşkil edən dil vahidlərinin məntiqi və qrammatik əlaqəsinin dərk yolu ilə möhkəmlənərək formalaşır. Fikrimizcə, bu da öz növbəsində, daha çətin sayılan yazı bacarığı və linqvistik təfəkkürün inkişaf etdirilməsi üçün zəmin yaradır.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan dili dərslərlərinə qoyulan əsas şərtlərdən biri də budur: mətnlər mövzuya uyğun olaraq elə seçilməlidir ki, təbiət və cəmiyyətə aid ən aktual məsələləri özündə əks etdirərək şagirdlərin bədii-estetik zövqünün inkişafı və ətraf aləm haqqında məlumatlarının genişlənməsinə nail olunsun. Bu da əslində, dolay yolla inteqrasiyaya gətirib çıxarır(3, 24).

Azərbaycan dili təlimində dərslər verilən tələblərlə bağlı müəllimlərin qarşısında bir sıra mühüm vəzifələr durur. Müəllimlər Azərbaycan dilinin tədrisi zamanı metodların təkmilləşdirilməsi və dərslər verilən tələblərin həyata keçirilməsi üçün bütün üsullardan və imkanlardan istifadə etməlidirlər. Onlar Azərbaycan dilinin dərindən və hərtərəfli mənimsənilməsinə xüsusi diqqət yetirməli, təlimin ən uyğun metod və üsullarından yaradıcı şəkildə istifadə edərək qarşıda duran əsas məqsədə çatmağa nail olmalıdırlar. Həmin məqsədə çatmaq üçün isə şagirdin yaradıcı

təxəyyülünün inkişafı və fəaliyyəti üçün müxtəlif metodlardan istifadə edilir. Müasir təlim prosesində tətbiq olunan bu metodlardan biri də **inteqrasiya**dır.

Azərbaycan dili dərslərində inteqrasiyanın *iki* formasından istifadə etmək zəruri hesab olunur:

1) *fəndaxili inteqrasiya (fəndaxili əlaqə)*

2) *fənlərarası inteqrasiya (fənlərarası əlaqə)*

Bildiyimiz kimi, fəndaxili inteqrasiya eyni fənn daxilində müxtəlif mövzuların (yeni mövzunun keçmiş mövzu ilə) əlaqələndirilməsidir. Fəndaxili inteqrasiyada həm eyni sinifdə bir dərslə ili müddətində keçilən, həm də müxtəlif siniflərdə - əvvəlki illərdə də öyrənilən mövzular əlaqələndirilir. Buna mövzulararası inteqrasiya demək olar. Mövzulararası inteqrasiya şagirdin keçmiş biliklərini xatırlamasına, onları yeni biliklə əlaqələndirərək möhkəmləndirməsinə, yeni biliyi daha tez və asan mənimsəməsinə və gələcəkdə öyrənəcəyi mövzularla əlaqədar olaraq yaradıcı təfəkkürünü inkişaf etdirməsinə gətirib çıxarır. Buna görə də orta məktəbdə Azərbaycan dili fənninin tədrisində inteqrasiya məsələsinə xüsusi yer ayrılır. Xüsusən, Azərbaycan dili fənninin tədrisini fəndaxili inteqrasiyasız təsəvvür etmək mümkün deyil.

Orta məktəbdə Azərbaycan dili proqramı aşağıdakı kimi müəyyən olunmuşdur:

- V sinif – fonetika, leksikologiya, söz yaradıcılığı
- VI-VII siniflər – morfologiya
- VIII-IX siniflər – sintaksis
- X sinif – nitq mədəniyyəti
- XI sinif – üslubiyyat

Müxtəlif siniflərdə öyrənilən bu dil faktlarının bir-biri ilə əlaqələndirilməsi baxımından fəndaxili inteqrasiya böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan dili tədrisinin metodikası sahəsində öz elmi araşdırmaları ilə tanınan görkəmli dilçi və metodistlərdən A.Abdullayev, Ə.Əfəndizadə, Y.Kərimov, B.Əhmədov, H.Balıyev və başqaları tədqiqatlarında fəndaxili inteqrasiyaya dair bir sıra məsələlərdən bəhs etmişlər. Onların araşdırmaları daha çox fəndaxili inteqrasiyanın müxtəlif bölmə və mövzuların tədrisində tətbiq olunma formaları haqqındadır.

Milli kurikulumda fəndaxili və fənlərarası inteqrasiyaya xüsusi önəm verilir və bu problem Metodika elminin də əsas diqqətə aldığı məsələlərdən biridir. Fəndaxili əlaqə, demək olar ki, bütün fənlərə aid ola bildiyi üçün bu bərdə çox elmi araşdırmalar aparılmışdır.

Dilçi alim, professor Ağaməmməd Abdullayev “*Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası*” kitabında fəndaxili əlaqənin izahını verir. Kitabın “*Azərbaycan dili dərslərinə verilən müasir tələblər*” adlı bölməsinin tərkibində fəndaxili əlaqə haqqında geniş məlumat verir. Metodist alim müasir dərslə verilən tələbləri aşağıdakı kimi qruplaşdırır:

- 1) Azərbaycan dili dərslərinin ideya-elmi səviyyəsini yüksəltmək;
- 2) Fənlərarası əlaqəyə diqqəti artırmaq;
- 3) Fəndaxili əlaqədən istifadə etməyə dair;
- 4) Dərslə şagirdlərin idrak fəaliyyətini və müstəqilliyini artırmaq (1, 84).

Müəllif bütün bu tələbləri geniş izah edərək məsələyə açıqlıq gətirir. O qeyd edir ki, müəllimlərin qarşısında duran ən əsas vəzifələrdən biri də fəndaxili əlaqə yaratmaqdır. A.Abdullayev belə əlaqənin iki formada olduğunu qeyd edir:

- a) *mövzulararası əlaqə*
- b) *bəhslərarası əlaqə*

Metodistin bu tədqiqatı keçən əsrin ikinci yarısına aiddir, lakin o, öz aktuallığını indi də qoruyub saxlayır. Müasir dövrimizdə yazılan metodika ilə bağlı əsərlərdə də alimin fikirlərinə istinad edilir və bu fikirlər əsasında yeni metodiki əsərlər yazılır.

Digər metodist, professor Həsən Balıyev də “*Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası*” adlı metodik əsərində A.Abdullayevin fikirlərinə istinad etmişdir. Həsən Balıyev “*Müasir dövrdə Azərbaycan dili dərslərinə verilən başlıca tələblər*” kitabında fəndaxili əlaqə haqqında danışır. A.Abdullayevin müasir dərslə verilən tələblərlə bağlı bölgüsünü təkmilləşdirərək buraya iki mühüm tələb əlavə edir. Bu tələblər aşağıdakılardır:

- 1) *Azərbaycan dili dərslərində elmlilik prinsipinin gözlənilməsi, dərslin yüksək elmiliyinin təmin olunması;*

2) Azərbaycan dili dərslərində əyani və texniki vasitələrin imkanlarından geniş istifadəyə nail olmaq.

Müəllif elmlilik prinsipinin tələblərindən biri kimi fəndaxili əlaqədən istifadə etməyi məsləhət görmüşdür. “Elmlilik prinsipinin gözlənilməsinə kömək edən tələblərdən biri də fəndaxili əlaqənin bütün imkanlarından dərstdə məharətlə istifadə etməkdir. Fəndaxili əlaqənin təmin edilməsi, bir tərəfdən, elmlilik tələbini tamamlayır, digər tərəfdən, şagirdin biliyini sistemləşdirir, bütövləşdirir. Eyni zamanda, hər hansı mövzunun daha şüurlu və yaradıcılıqla mənimsənilməsinə təmin edir” (2, 28).

Bundan başqa, müəllif fəndaxili əlaqə haqqında yanlış bilinənə aydınlıq gətirir ki, fəndaxili əlaqəni bugünkü dərslə dünənki dərslərin əlaqəsi kimi başa düşürlər, amma bu həmişə belə olmur. “Əlaqə dedikdə müəyyən oxşarlığı olan mövzuların qarşılaşdırılması, tutuşdurulması nəzərdə tutulmalıdır. Müəllim keçəcəyi mövzunu hansı mövzu ilə əlaqələndirməli olacağını əvvəlcədən müəyyənləşdirdiyi kimi, hansı mövzu üçün zəmin yaradacağını da əvvəlcədən müəyyənləşdirməlidir” (2, 28).

Fəndaxili əlaqə mövzusu başqa tədqiqatçılar tərəfindən də araşdırılaraq müxtəlif və əhatəli sərhətlər verilmişdir. Lakiniki müəllifin – A.Abdullayev və H.Balıyevin fikirləri fəndaxili inteqrasiya məsələsində təməl rol oynayır. Hal-hazırda da bu mövzu ətrafında araşdırmalar aparılır.

Fəndaxili inteqrasiya bir çox elm sahəsində tətbiq olunsada, Azərbaycan dili dərslərində qrammatik qaydalardan asılı olaraq daha çox əlaqələndirmələr aparılır. Şagirdlərin hər öyrəndiyi yeni bilik köhnə biliklərlə, əvvəlki mövzularla bu və ya digər dərəcədə uzlaşdırılır. Bu da təlim prosesində biliklərin qavranılması üçün həm asanlaşdırır, həm möhkəm əsas yaradır. Hər bir müəllim dərslərində inteqrasiyaya, xüsusilə də, fəndaxili növünə mütləq yer verməlidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abdullayev A. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Maarif, 1978, 280 s.
2. Balıyev H. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı: ADPU, 2003, 426 s.
3. Hacıyev A. Ümumtəhsil məktəblərində Azərbaycan dili təliminin məzmunca işlənilmə məsələləri. Bakı: Kurikulum jurnalı. 2014, №3, 152 s.
4. Məcidova L. Dərslərimdə inteqrasiyanı necə yaradıram. Bakı: Kurikulum jurnalı. 2010, №3, 151 s.

XÜLASƏ

Məqalədə təlim prosesində inteqrasiyadan istifadə yolları araşdırılır. Məqalədə deyilir ki, fəndaxili inteqrasiya şagirdin keçmiş biliklərini xatırlamasına, onları yeni biliklə əlaqələndirərək möhkəmləndirməsinə, yeni biliyi daha tez və asan mənimsəməsinə kömək edən metodiki üsuldur. Məqalədə Azərbaycan dili dərslərində istifadə olunan fəndaxili inteqrasiyadan bəhs edilir, inteqrasiyanın növləri göstərilir, bu barədə müxtəlif metodistlərin fikirləri verilir.

Açar sözlər: inteqrasiya, təlim, müəllim, fəndaxili inteqrasiya, fənlərarası inteqrasiya, orta məktəb dərsləkləri, idraki fəaliyyət, şagirdin fəallığı

Rəyçi: prof.M.Ə.Abdullayeva

ГАО КЕСИНЫ

магистрант, II курс

Бакинский Государственный Университет

СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫЕ С ДРЕВНЕЙ ОСНОВОЙ НА СОГЛАСНЫЙ В БЕРЕСТЯНЫХ ГРАМОТАХ

“К склонению с основой на согласный относились слова всех трех родов — мужского, женского и среднего, причем в именительном падеже единственного числа здесь выступали

разные окончания. Во-первых, слова мужского рода, относившиеся к данному типу склонения, имели окончание [ы]: камы („камень“), ремы („ремень“), пламы („пламень“); однако сюда же принадлежали и слова днь, корень. Во-вторых, в этот тип склонения входили два слова женского рода с окончанием в имен. пад. ед. ч. [и]: мати, дъчи. В-третьих, слова среднего рода этого типа могли оканчиваться на [о], например: слово, тѣло, чудо, небо, око, оухо, и на [’а] (из [ä] < [ę]), например: има, время, сѣма или тела, осьла, козла.”(2, с. 246)

Существительные с древней основой на согласные делятся на четыре подтипа в зависимости от согласного: *s, *n, *ti *r. Среди вышеуказанных существительных тѣло, чудо, небо, слово, око, оухо относятся к классу существительных с древней основой на *s, входивший в суффикс -ес-; камы, ремы, пламы, има, время, сѣма – на *n, входивший в суффикс -ен-; тела, осьла, козла – на *t, входивший в суффикс -ят- (ę). В индоевропейском языке суффикс основы *-ter объединял слова, обозначающие лиц, находящихся в близком родстве. В древнерусском языке с этим суффиксом выступают только два слова — мати и дъчи.

Рассмотрим конкретные примеры в берестяных грамотах, относящиеся к группе слов, которые в древнерусском языке склонялись по типу склонения существительных с древней основой на согласный.

1. Подтип *s.

Грамота No.10 **небомъ**(ср.р. т.п. ед.ч.). Грамота No.518 **небесъ**(м.р. р.п. мн.ч.). Грамота No.930 **небесъ**(м.р. и.п. дв.ч.)

Грамота No.14/243, 17 **слово** (ср.р. и.п. ед.ч.), **слова** (ср.р. р.п. ед.ч.).

В современном русском языке следы древних образований на *-s можно найти в прилагательном “словесный” и существительном “словесность”.

Грамота No.246 чьстьное **дрѣво**(ср.р. и.п. ед.ч. словосочетание “честное древо” обозначало “крест”). Остатком суффикса -ес- могут служить современные русские слова “древесный” и “древесина”.

Грамота No.752 **оцью**(ср.р. р.п. мн.ч., т.е. глаз.)

В современном языке во множественном числе судьба слов на согласный *s оказалась различной. Некоторые из них сохранили суффикс -ес- (например, небеса, чудеса, колёса), а другие утратили его так же, как в единственном числе (слова, тела, деревья).

“Вообще, как видно, формы косвенных падежей от слов данного типа с суффиксом [-ес-] не были свойственны живому русскому языку, а являлись принадлежностью лишь письменной книжной речи, в развитии которой большую роль играл старославянский язык. Не случаен ведь тот факт, что производные от слов с древней основой на *s, характерные для живого языка, образованы от форм этих слов без суффикса -ес- (ср., например, поговорка, дословный от слово, тельце, нательный от тело, чудак, чудной от чудо) и, наоборот, производные от форм с суффиксом -ес- носят явно книжный характер, например словесный, словесность, телесный, чудесный, небесный и т. д.”(3, с.39)

2. Подтип *n.

Грамота No.17 **сѣмана**(ср.р. и.п. мн.ч., т.е. семена.)

Грамота No.42/692/1078 **има** (ср.р. и.п. ед.ч.)

Грамота No.134ко **Илинудни** (м.р. д.п. ед.ч.). Грамота No.496 **дъне**(м.р. р.п.ед.ч.).Грамота No.962 **дъни**(м.р. в.п. мн.ч.). Грамота No.1003 **дънь** (м.р. и.п. ед.ч.). Слово дънь – единственное существительное, для которого не восстанавливается форма и.п.ед.ч. без *n.

Грамота No.187 **вѣремани**(ср.р. р.п. ед.ч., т.е. времени.). Грамота No.652 **врѣма** (ср.р. и.п. ед.ч.)

Грамота No.384 **камснь**(м.р. р.п. мн.ч.)

Грамота No.417с **племѣньмъ**(ср.р. т.п. ед.ч., т.е. с племенем.)

Грамота No.930 **пламанъ**(ср.р. р.п. ед.ч.)

Грамота No.700, 779, 1023 **сѣмни**(ср.р. р.п. ед.ч.)

Грамота No.1054 два **бєрємене**(ср.р. и.п. дв.ч.) кож,**бєрємь**(и.п. ед.ч., то же, что: беремь, бремя.

Грамота No.1102 **рємна**(м.р. р.п. ед.ч. т.е. ремня.)

3.Подтип *t.

Грамота No.Мос. 3 **жєрєбатъ**(м.р. и.п. ед.ч.)

Грамота No.687 **дитати**(ср.р. д.п. ед.ч.)

Грамота No.948 **выжла**(м.р. в.п. ед.ч. т.е. гончего щенка.)

Грамота No.1067 **щєна**(м.р. и.п. ед.ч. т.е. щенок.)

4.Подтип *r.

“Так, по-видимому, можно полагать, что суффикс основы *-ter объединял слова, обозначающие лиц, находящихся в близком родстве. Если в древнерусском языке с этим суффиксом выступают только два слова — мати и дъчи, то исконно, как видно, сюда входило большее количество слов. Этот суффикс легко восстанавливается не только в *mater, *dukter, но и в словах сестра (ср. нем. Schwester и брат (ср. лат. frater, нем. Bruder, ст.-слав. брать), а также в лат. слове pater — „отец“. ”(2, с.31)

Грамота No. Ст. Р. 40 **доци**(ж.р. и.п. ед.ч., т.е. дочи, в отличие от винит. дочь).
Грамота No.531 **доцєре** (ж.р. р.п. ед.ч.). В Новгороде ц и ч свободно заменяют друг друга.
Цоканье — давно известная черта древненовгородского диалекта.

Грамота No. Ст. Р. 46 к **матьрь**(ж.р. д.п. ед.ч.). Грамота No.Торж. 10/Грамота No.384/442 ко **матєри**(ж.р. д.п. ед.ч.). Грамота No.Твер. 2/Грамота No.424/670/733 **матєри, матєре** (ж.р. р.п. ед.ч.). Грамота No.1025/1091 **мати** (ж.р. и.п. ед.ч.).

5.Подтип. разносклоняемые существительные.

В данную группу входят существительные с суффиксами -тел’-ь, -ар’-ь, -’ан-ин-ь, которые в единственном числе изменялись как существительные с основой на *ǫ, а во множественном — как этимологические основы на согласный.

Грамота No.Ст. Р. 10 **рушань**(м.р. и.п. мн.ч., т.е. рушане, жители Русы.)

Грамота No.69 **оуглицанє**(м.р. и.п. мн.ч. т.е. угличане, жители Углича.)

Грамота No.157 **черєн Ч ани**(м.р. и.п. мн.ч. т.е. черенщане, жители села Черенское.)

Грамота No.246 **новъгрожанина**(м.р. р.п. ед.ч. т.е. новгородца.)

Грамота No.248 **лопарь** (м.р. и.п. ед.ч.)

Грамота No.249 **севилакшанѣ**(м.р. и.п. мн.ч. т.е. севилакшане.)

Грамота No.260 **поручитель**(м.р. и.п. ед.ч.)

Грамота No.5/289, Грамота No.4/12/531/Ст. Р. 10 **дворанину**(м.р. д.п. ед.ч., т.е. дворянину), **дворанъ**(м.р. р.п. мн.ч., т.е. дворян.)

Грамота No.157, 307, 310, 540 **крєстьяни**(м.р. и.п. мн.ч., т.е. крестьяне.)

Грамота No.502 **полоцанин**(м.р. р.п. мн.ч., т.е. полочанин.)

Грамота No.540 **дублани**(м.р. и.п. мн.ч. т.е. дубляне.)

Грамота No.600 **хотынанє** (м.р. и.п. мн.ч., т.е. хотыняне, жители местности при реке Хотынке.)

Грамота No.640 оу **которанъ** (м.р. р.п. мн.ч., т.е. у которян, жителей Которского погоста.)

Грамота No.652 **зижителю** (м.р. д.п. ед.ч., т.е. книжн. устар. творец, создатель, основатель.)

Грамота No.704 **городьцанъ** (м.р. р.п. мн.ч., т.е. городчан, жителей г. Голодец.)

Грамота No.739 **волочаномъ** (м.р. д.п. мн.ч., устар. то же, что волоколамец, житель или уроженец Волоколамска.)

Грамота No. Ст. Р. 37 **съкыанином** (м.р. т.п. ед.ч., т.е. киевлянином), Грамота No.745 **кыланина**(р.п. ед.ч., т.е. киевлянина.)

Грамота No.757 **губланє**(м.р. и.п. мн.ч., т.е. жители деревни Губа или Губино.)

Грамота No.819 **къселаномъ**(м.р.д.п. мн.ч.)

Грамота No.1065 **лучанина**(м.р. р.п. ед.ч.)

Таким образом, в данной статье проанализировано **72** грамоты. Среди выявленных примеров **4** слова (небо, слово, дръво, око) относятся к типу с древней основой на *s, **10** слов (сѣма, има, днь, время, олень, камы, плема, пламы, бремя, ремы) — к типу склонения с древней основой на *n, **4** слова (жеребѣ, дита, выжла, щена) — к типу склонения с древней основой на *t, **2** существительных (мати, дъчи) — к типу склонения с древней основой на *r, и, наконец, остальные — разносклоняемые существительные с суффиксами -тел'ь-, -ар'ь-, -'ан-ин-ъ.

Следует отметить, что постепенно в именительном падеже единственного числа последний согласный древней основы был утрачен под воздействием тенденции построения звуков по восходящей звучности. Уже в праславянском языке склонение с древней основой на согласный начало разрушаться под влиянием других, более продуктивных склонений. (Слова женского рода: *a, *i — продуктивные; слова мужского рода: *o — продуктивное; слова среднего рода: *o — продуктивное)

Постепенная перегруппировка типов склонения происходила согласно новому принципу, который учитывал род существительных. Например: М.р.: И.п. ед.ч. мой столъ (*ǫ), мой сынъ (*ŷ), мой гость (*i), мои камы (на согласный) и Р.п. ед.ч. моего стола, моего сыноу, моего гости, моего камене. Наличие подобных форм постепенно привело к сближению существительных разных типов склонения, относящихся к одному роду. Таким образом, «История существительных заключается в том, что вместо шести типов склонения установились три типа склонения. Основой такого объединения стали продуктивные склонения.»(1, с.45)

Использованная литература

1. Л.Я. Костючук. Историческая грамматика русского языка. Псков, 2003.
2. В.В. Иванов. Историческая грамматика русского языка. М., 1964.
3. О.Q. Heqlova. İstoriçeskae qrammatika rusскоqо эzika. Novosibirsk, 2013.
4. Сайт: <http://gramoty.ru> –Древнерусские берестяные грамоты. Рукописные памятники Древней Руси.

РЕЗЮМЕ

В настоящей статье на основе конкретных фактов и примеров дается характеристика имен существительных с основой на согласный в древнерусском языке; прослеживается их отражение как в новгородских, так и в найденных в других городах берестяных грамотах. В частности, рассматриваются особенности склонения древнерусских существительных в сравнении с современным русским языком, сравниваются диалектные падежные формы древних существительных с литературными. Выявленные имена существительные распределяются по подтипам склонения, т.е. по характеру согласного основы. В статье также указывается грамматическая форма каждого проанализированного существительного, т.е. род, число, падеж; подчеркивается значимость берестяных грамот в изучении исторической грамматики русского языка.

Ключевые слова: древнерусский язык, современный русский язык, существительные, склонение, согласный, берестяные грамоты, грамматическая форма.

Кәуәсі: *prof.L.N.Quliyeva*

RUS DİLİNDƏ CİNS KATEQORİYASININ KOQNİTİV-LİNQVOKULTUROLOJİ TƏHLİLİ

İsmin qrammatik kateqoriyaları arasında leksik-qrammatik kateqoriya kimi cins kateqoriyası xüsusi yer tutur. Hər hansı bir cinsə aid olan isimlər bir-birindən leksik-semantik xüsusiyyətlərinə, söz yaradıcılığı strukturuna, hallanma paradigmasına, digər sözlərlə sintaktik olaraq birləşməsinə görə fərqlənir.

Müasir rus dilində qrammatik cins kommunikativ cəhətdən əhəmiyyətli kateqoriya kimi nəzərdən keçirilir ki, bu da onun obrazlı, anlayışlı və dəyərli spesifikasiyası ilə, həmçinin onun paradigmatik və sintaqmatik əlaqələrə əsaslanan dil təşkili ilə bağlıdır.

Qrammatik cins anlayışının özünün tərifli ilə bağlı məsələ mübahisə doğuran və tez-tez diskussiya obyektinə çevrilən məsələlərdəndir. Cins kateqoriyasının bir çox tərifləri arasında bir-birinə əks qütbə olan iki baxış mövcuddur: 1) cins "real cins fərqlərini" əks etdirir, 2) cins kateqoriyasında (dilnin digər kateqoriyalarında olduğu kimi) "şuursuzluq doqması" müşahidə olunur.

Əsas nəzəri problem cins kateqoriyası çərçivəsində mövcud olan iki qütbün - sırf formal şəkildə cinsə aidlik (cansız və şəxssiz isimlərdə cins) və cins anlayışına əsaslanan semantik motivləşmiş cins mənsubluğu (canlı və şəxslı isimlər) qütbləri mövcuddur.

Antroposentrik yanaşma baxımından rus dilində cins kateqoriyasının öyrənilməsi ilk növbədə həmin kateqoriyanın mənşəyi tarixinə müraciət olunmasını nəzərdə tutur. Sözlərin müəyyən cinsə aid edilməsi nəzəriyyəsi ilə yanaşı çox vaxt belə bir sual meydana çıxır: nəyə görə, məsələn, rus dilində ветер-külək kişi cinsinə, вода-su qadın cinsinə, дом-ev kişi cinsinə, изба-daxma qadın cinsinə aid olan sözlərdir.

Dildə cins kateqoriyasının meydana çıxması və işlədilməsinin səbəbləri haqqında fərziyyələrdən biri simvolik(rəmzi)-semantik fərziyyə hesab olunur. Bu nəzəriyyə sexus təbiət-bioloji kateqoriyası ilə genus qrammatik kateqoriya arasındakı korrelyasiyaya əsaslanır.

Simvolik(rəmzi)-semantik fərziyyəyə görə, qrammatik cins müxtəlif cinsli adamların olmasının təsirindən meydana çıxmışdır. Belə ki, çaylar kişi adları qazanır, dəniz və okeanlar isə qadın adları ilə adlandırılır, çünki çaylar dənizlərə və göllərə tökülür. Günəşi kişi cinsində, günəşdən işıq alan ay isə qadın cinsində adlandırılırdılar.

Təbiətin kortəbii qüvvələrini bildirən sözlər (od, su, hava, külək) antik nəzəriyyədə əsas yer tutur, çünki bütün varlığın ibarət olduğu ilk ünsürlər bu stixiyalardır. Bu sözlər cansız əşya bildirən isimlərdir və onlar cinslər arasında bölünərək heç bir məzmun oppozisiyası yaratmır. Lakin bu isimlər metaforikləşmə zamanı cins əlaməti qazanır, onlar canlanırlar; kortəbii qüvvələrin hərəkətlərində böyük magik qüvvə yaranır.

Güclü kortəbii qüvvələrdən biri küləkdir. Bu söz kişi cinsli isimlərə aiddir. Cins kateqoriyası üçün dilxarici motivləşdirmə xasdır ki, bu da sözün izahında dəyərləndirmənin olmasını şərtləndirir. Belə ki, külək (kişi cinsinə aid olan şəxs kimi) güc, qüvvət, fəallılıq, enerjililik semantikasına malikdir.

Qədim slavyanların büt-pərəst təsəvvürlərində külək hissiyata, fikirlərə malik canlı varlıq kimi düşünülürdü. Onun insan siması var idi, ağıla, iradəyə sahib idi.

Rus nağılları, nəğmələri, ovsunları canlı varlıq kimi küləyə bəladan qurtarmağa kömək xahişi ilə müraciətlərlə zəngindir. Məsələn, A.S.Puşkində Yelisey küləyə müraciət edir:

Ветер, ветер! Ты могуч,
Ты гоняешь стаи туч,
Ты волнуешь сине море,
Всюду веешь на просторе,
Не боишься никого,
Кроме бога одного (8).

Beləliklə, cansız isim bəre-p-külək şəxsləndirilmə, metaforikləşdirilmə prosesində cins əlaməti qazanır.

M.V.Laskova hesab edir ki, cinsin semantikliyi (motivləşdirilməsi) şəxsləndirmənin xarakteri ilə şərtlənir. Bundan başqa dilçinin fikrincə, metaforikləşdirmə “grammatik cinsin dil daşıyıcılarının mədəni ənənələri ilə əlaqəsini, rəhbərliyini təmin edir” (2, s. 7).

Məhz antroposentrik paradigma mövqelərindən insan mədəniyyətdə cəlb olunur, çünki o, özünü idrak yolu ilə dünyanı dərk edir. “Dilçilik elmi mədəni-tarixi məzmunla zəngindir, çünki onun predmeti olan dil mədəniyyətin əsas şərti, əsası və məhsuludur” (3, s. 8).

İsmlərin üslubi istifadəsinə əsaslanan obrazlı şəxsləndirmə müxtəlif ifadə məqsədlərinə xidmət edə bilər. Məsələn, şairə V.Tuşnova (6) küləyi təsvir edərək, ona igid, cəsur kişiyyə xas olan xüsusiyyətlər verir: inadkar, xoruldayan sinəsi ilə nəfəs alan, qabağa keçən, qanadlarını ağır tərpedən.

Digər müəllifdə, M.İsakovskidə isə, əksinə, külək dəcəl uşaq obrazında təqdim olunur ki, o, pəncərəni döyür, damın üstündə gəzir, bir az ağacların budaqları ilə oynayır, sərçə tanışlarına nəyə görə səğirə lag edir (7). A.İ.Kuprinin “Olesya” əsərində isə külək ümumiyyətlə dəhşətli qəhrəmanlarla: lüt şeytanla, dəhşətli qonaqla və s. müqayisə olunur (9). Qeyd etmək lazımdır ki, külək növlərinin adı da kişi cinsinə aiddir: бриз, фён, муссон, тайфун, ураган, смерч. Bu küləklərdən hər biri böyük kortəbii qüvvəyə malikdir ki, öz gücü, qüvvəsi ilə bütün ətrafdakıları silib-süpürə bilər.

Dağıdıcı gücə malik olan digər kortəbii qüvvə oddur. Lakin küləkdən fərqli olaraq od ilk növbədə ailə ocağının, rahatlığının rəmzidir.

Belə ki, qədim slavyanlar yerdəki və göydəki oda sitayiş edirdilər. Onlar oda canlıq varlıq kimi baxırdılar: doğulur, yaşayır, çoxalır, qocalır və ölür. Onun dili var ki, onun köməyi ilə soba daşlarını yalayır. O içir, yuyunur, onu söndürəndə yatır, torpağın üstü ilə gəzir, danışır, qəzəblənir və onunla hörmətlə davranmayan qisas alaraq yanğın törədir. Bəzən hətta odu cinsə görə - kişi və qadın olmaqla fərqləndirir və insan adları veririrdilər (4, s. 196-197).

Slavyanlar odu Svarojiç, göyün oğlunu isə Svaroqa adlandırırdılar. Oda evin bolluğunu, nəslin bütün üzvlərinin dincliyini və xoşbəxtliyini qoruyan Allah kimi sitayiş edirdilər; onun ətrafında ailə həyatı yaradılırdı. Mümkündür ki, slavyanlarda odun kişi cinsi kimi təqdim olunması bu sözün kişi cinsinə aid edilməsi üçün əsas yaratmışdı.

N.Nacminin şeirində odun böyüklüyü, insanın ona ehtiyacı, gücü təsvir olunmuşdur:

Огонь – поток тепла и света!
Огонь! В тебе добро и зло.
Тобою жизнь была согрета,
Тобою столько сожжено!
Мы нахлебались зла без меры...
Но и под вражеским огнем
Огонь добра и чистой веры
Мы в сердце сберегли своем (10).

Odun müqəddəsliyinin dərin semantikasi, onun ilahiləşdirilməsi rus dil ənənəsində, inanclarda, davranışın tabulaşdırılmış qaydalarında izlənilir. Belə ki, kiminsə ocağında od söndürsə, bu, hər cür bədbəxtliyə işarə kimi qəbul olunurdu. Od qalayanda söyüş söymək günah hesab olunurdu. Rus adamları müqəddəsləşdirilmiş oda böyük əhəmiyyət verirdilər. Kilsədən çıxarılmış bu od xüsusi gücə malik idi və bərəkət, bolluq, firavanlıq gətirirdi (4, s. 196-197).

Rus dilində od açar sözü ilə olan bir çox atalar sözləri, məsəllər, tapmacalar vardır. Oda aid atalar sözləri və məsəllərə misalları nəzərdən keçirək: Из огня да в полымя; Дыма без огня не бывает; Не играй (шутя) с огнем (13).

Kişi cinsli огонь-od ismi eyni zamanda tapmacalarda həm kişi cinsində, həm də qadın cinsində verilmişdir. Məsələn: Наш дед Ермолай съест всё, что ни дай; Дрожит свинка – золотая щетинка; В камне спал, по железу встал, по дереву пошел, как сокол полетел; Ещё коня не запрягли, а он уже хвост поднял. (Огонь и дым); Отец не родился, а сын уж в лес ходит. (Огонь и дым) (14).

Göründüyü kimi, tapmacalarda огонь-od isminə canlı əşyaları səciyyələndirən əlamətlər

şamil olunmuşdur. Tapmacalar, atalar sözləri və məsəllər dildə antroposentriзмin gerçəkləşdirilməsinin göstəricisi kimi çıxış edir, rus xalqının mədəniyyətini, məişətini, tarixini, ruhunu əks etdirir.

Cins qrammatik kateqoriyasının öyrənilməsinə məhz antroposentrik yanaşma sözə “dil-insan-mədəniyyət” üçlüyü prizmasından baxmağa imkan verir.

Qrammatik cins dilxarici amillərlə motivlənmişdir ki, bu da onunla ifadə olunur ki, qrammatik cinsin əsasında mifoloji təfəkkürün animizm və antropomorfizm kimi xüsusiyyətləri durur. Antroposentriзм nəzəriyyəsinə görə, insan özünü nəzəri və predmet fəaliyyəti ilə dərk edərək dünyanı dərk edir.

Beləliklə, dünyanın dil mənzərəsi formalaşır ki, onun yaradılmasında şəxsləndirilmə mühüm rol oynayır. Onun semantik-qrammatik xüsusiyyətləri canlı və cansız isimlərin ambivalentliyi ilə şərtlənmişdir ki, bu da qrammatik cəhətdən canlı isimlərin semantik cəhətdən canlı və cansız olan obyektlərlə üst-üstə düşməməsində təzahür edir.

İsimlərin cinsinin qrammatik canlandırılması cansız isimlərin şəxsləndirilməsini – cansız əşyaların canlandırılmasını, kişi və ya qadın şəxslərin xüsusiyyətlərini daşıyan antropomorfikləşmiş obyektin “cinsləndirilməsi”ni bildirir. Məsələn: ...Есть близнецы – для земнородных два божества, – то Смерть и Сон...» [Тютчев] (12).

...Захворала осинка. Пригорюнилась, свесила листы, и чуть ветерок – задрожит, затрепещет вся... [Фомин]; Собственно, у эгоизма не бывает соперничества, нет конкурентов. Но он снисходителен и иногда приемлет знаки внимания со стороны... [Петрушевская, Сообщество читателей...] (11).

Canlandırılma üsulu cins əlamətinin keçici adlandırılmasının xüsusi tipidir (1, s. 57). Canlandırılma cins kateqoriyasını dilxarici imkanlarla təmin edir ki, onlar da əsasən bədii nitqdə gerçəkləşir.

Belə ki, məsələn, yaz fəslinin rus şair və yazıçılarının müxtəlif əsərlərində müxtəlif izahı maraqlı məqamlardan xəbər verir: Ах, и весна, воспетая не мной / В румянах тусклых дряхлая кокетка... (Ходасевич); ...весна в окно стучится... прекрасное дитя... (Тютчев); В цветах любви весна-царевна / По роще косы расплела... (Есенин); Пришла весна – добрая и бестолковая, как недозревшая девка (Шукшин); Скоро ль будет гостья дорогая... (Пушкин); Идёт Весна по городу! / Весна Мартовна Подснежника, / Весна Апрельвна Скворешникова, / Весна Маевна Черешникова! (Мориц) [Стихи про весну].

Cins kateqoriyası əlavə üslubi vəzifə, anlam əldə edir, dilxarici olaraq motivləşir. Şəxsləndirilmə zamanı dil vahidində obrazlılıq, semantik korrelyativlik, qiymət və ekspressiv bolluq əlamətləri təzahür edir. Bədii nitqdə sözün cinsi mənsubluğu obrazın xarakterini əvvəlcədən müəyyənləşdirir. Belə hallarda əsasən kişi cinsli sözlər kişi cinsi personajlarını, qadın cinsinin sözləri qadın cinsi personajlarını təmsil edir.

Beləliklə, “cins kateqoriyasının qrammatik canlandırılması ekspressiyanın, ifadəliliyin, obrazlılığın və emosionallığın parlaq vasitəsi kimi, şübhəsiz, insanın təfəkkürü, onun dünyagörüşü, psixoloji xüsusiyyətləri ilə bağlıdır ki, bu da cins kateqoriyasını morfoloji kateqoriya kimi deyil, məntiqi, fikri kateqoriya kimi nəzərdən keçirməyə imkan verir” (5, s. 192).

Şəxsləndirmə üsulu poetik ekspressiya vasitəsi kimi qəbul olunur. Şəxsləndirmə üsulu metaforun bir növü kimi cins əlamətinin adlandırılmasının xüsusi tipi kimi başa düşülür. Şəxsləndirmə gerçəkliyin antroposentrik təşkilinin əks olunması vasitəsidir. Bu vasitə əyani olaraq müasir bədii-publisistik mətnə özünü büruzə verir.

Rus dilində cins kateqoriyasının dilxarici imkanları cinsin və bioloji cinsin mürəkkəb koqnitiv əlaqələrini özündə ehtiva edir. Cinsin qrammatik şəxsləndirilməsi təbiətə, ətraf əlamə emosional münasibətdən xəbər verir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Гин Я.И. Поэтика грамматического рода. Петрозаводск: Карельский государственный педагогический институт, 1992. 168 с.

2. Ласкова М. В. Грамматическая категория рода в аспекте гендерной лингвистики: монография. Ростов н/д: Изд-во Рост. гос. эк. ун-та, 2001. 301 с.
3. Маслова В. А. Лингвокультурология: учеб. пособие. М.: Академия, 2001. 208 с.
4. Муллагалиева Л.К. Концепты русской культуры в межкультурной коммуникации. Словарь: электив. курс для 10-11 кл. школ гум. профиля. М.: Ладомир, 2006. 234 с.
5. Нуруллина Г.М., Юсупова З.Ф. Антропоцентрический подход к изучению категории рода русского языка // Филологические науки. Вопросы теории и практики. 2016. № 9. Ч. 1. С. 192–194.
6. <http://rupoem.ru/tushnova/all.aspx>.
7. <http://rupoem.ru/isakovskij/all.aspx>.
8. Пушкин А. С. Сказка о мертвой царевне и о семи богатырях [Электронный ресурс] // Русская виртуальная библиотека. URL: <http://rvb.ru/pushkin/01text/03fables/01fables/0800.htm>.
9. <http://lib.ru/LITRA/KUPRIN/olesya.txt>
10. Назар Наджми. Творчество. Поэзия [Электронный ресурс]. URL: <http://www.nazar-nadjmi.ru/home/ru/creation/poetry/>
11. Петрушевская Людмила. Сообщество почитателей творчества Людмилы Стефановны Петрушевской. URL: <https://vk.com/l.petrushevskaya>.
12. Тютчев Ф.И. Близнецы. URL: <http://www.fedortutchev.ru/poezia82.html>
13. Поговорки об огне [Электронный ресурс] // Славянин. URL: <http://www.slavianin.ru/mudrost/pogovorki/pogovorki-obogne.html>.
14. Загадки про огонь [Электронный ресурс] // Загадки с ответами. Mir-zagadki.ru. URL: <http://mir-zagadki.ru/index.php/zagadki-o-prirode/zagadki-pro-ogon>.

XÜLASƏ

Məqalədə təbiətin kortəbii qüvvələrini adlandıran sözlərin timsalında rus dilində cins kateqoriyasının koqnitiv və linqvokulturoloji aspektləri nəzərdən keçirilir. Göstərilir ki, cins anlayışının qrammatik baxımdan ifadəsi cansız isimlərin şəxsləndirilməsi, yəni kişi və ya qadın cinsinə məxsus əlamətlərlə əlaqələndirilməsi nəticəsində formalaşır. Məqalədə rus dilində şeir parçaları, atalar sözləri, deyimlər, tapmacalardan seçilmiş misallar əsasında cansız isimlərin metaforlaşması prosesi təhlil edilir. Müəllif bu qərara gəlir ki, rus dilində olan folklor nümunələri, nəsr və nəzm parçalarında cansız əşyaların, təbiət hadisələrinin şəxsləndirilməsi geniş yayılmış bir haldır.

Açar sözlər: cins kateqoriyası, cansız isimlər, dünyanın dil mənzərəsi, metafora, qrammatik şəxsləndirilmə.

Rəyçi: dos.C.X.Muradov

ARZU KAMİL qızı ŞİXƏLİZADƏ

*II kurs magistrant
Bakı Dövlət Universiteti*

V-VII SİNİFLƏRDƏ AZƏRBAYCAN DİLİ DƏSRLƏRİNDƏ İSTİFADƏ OLUNAN MÜASİR TƏLİM ÜSULLARI

Azərbaycan dili təliminin keyfiyyətə yeni mərhələyə qaldırılmasında ən mühüm amillərdən biri yeni pedaqoji təfəkkürün formalaşdırılmasıdır. Keçmiş sovet təhsil sisteminin ən ciddi qüsurlarından biri bundan ibarət idi ki, şagird təlim-tərbiyə prosesinin bərabərhüquqlu subyekt deyil, yalnız bir obyekt kimi qəbul edilir, şagirdlərin müstəqil düşüncə və fikir yürütmə qabiliyyətlərinin inkişafına diqqət yetirilmir, standart nəticələr sxolastik şəkildə onların beyninə yeridilirdi. Şagirdlərin oxuyub eşitdiyi ilə üst-üstə düşməyən həyat görüntüləri onu qarışdırır, mahiyyəti dərk edilməyən nəticələrə gətirib çıxarırdı.

Köklü islahat və dəyişikliklərlə müşayiət olunan müasir təhsil konsepsiyasının üstünlüyü məhz ondadır ki, bu konsepsiya şəxsiyyətin formalaşdırılmasını təhsil sisteminin başlıca vəzifəsi kimi dəyərləndirir. Əlbəttə, belə bir yanaşma tərzi cəmiyyət üçün təqdirəlayiqdir və bunun əsasında həyatımız üçün dəyərli və ləyaqətli şəxsiyyətlər yetişir. Bu prosesdə təlimin struktur dəyişmələri də meydana çıxır, hafizə unudulmamaq şərti ilə idrak prosesləri dərinləşdirilir, şagirdlərdə müstəqil düşüncə və mühakimə yürütmə vərdişləri, əqli nəticə çıxarma bacarıqları formalaşdırılır. Bu təlim-tərbiyə isə yeni pedaqoji təfəkkürün təzahür formaları kimi meydana çıxır (2, s. 87).

Şagird üçün ən maraqlı dərslər bilavasitə onun özünün aktiv iştirak etdiyi, onun təfəkkür imkanlarına əsaslanan tədris məşğələsidir. Əsl dərslər odur ki, uşağı məktəbə həvəslə gətirməyə vadar etsin, elmi bilikləri onun üçün zövq mənbəyinə çevirsin. Həyatın daimi inkişafda olduğunu nəzərə alsaq, ənənəvi təlim metodlarının müasir təlim metodları ilə əvəz olunması günümüzün əsas tələblərindən biri kimi qarşıya çıxır. Bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, yeni pedaqoji təfəkkürün təzahür forması kimi meydana çıxan interaktiv təlim metodlarının köməyi ilə şagirdlərin təfəkkürünü inkişaf etdirmək, onların idrak fəaliyyətini daha səmərəli təşkil etmək mümkündür. Ağıl və hissin vəhdəti şəraitində həyata keçirilən bu təlim metodları şagirdlərin bir şəxsiyyət kimi formalaşması üçün böyük imkanlar açır, onlar üçün xüsusi məna kəsb edir.

Bu gün tədris prosesinin bütün mərhələlərində hər bir müəllim, eləcə də ibtidai sinif müəllimləri müasir dərslərin tələblərinə - interaktiv metod və üsullardan istifadəyə əsaslanmalıdır. Qarşılıqlı əlaqəyə əsaslanan, şagirdlərin daha fəal, müəllimin isə istiqamətləndirici olduğu interaktiv təlim metod və üsullarının tətbiqi tədris prosesini xeyli intensivləşdirir, onu hər bir şagird üçün daha əhəmiyyətli və maraqlı fəaliyyət sahəsinə çevirir, dərslərdə, məşğələlərdə fəallığın maksimum artmasına zəmin yaradır və bununla da təlimin inkişafetdirici aspektini nəzərəcərpacaq dərəcədə gücləndirir. İnteraktiv təlim metodlarının tətbiqi şagirdlərdə müstəqil düşünmək, sərbəst rəy söyləmək, hər hansı problem barədə başqasının fikrinə münasibət bildirmək, digər fərqli nöqtəyi-nəzəri təsdiq və yaxud inkar etmək, çoxluğun qərarını qəbul etmək, öz qərarının üstündə durmaq və s. xüsusiyyətlərin formalaşmasına bilavasitə kömək göstərməklə təfəkkürün tənqidiliyi, müstəqilliyi və çevikliyini zəmin yaradır.

İnteraktivlik əslində pedaqoji üsul kimi müəllimlərin iştirakı ilə şagirdlərin bir-biri ilə ünsiyyət prosesində yeni biliklərin əldə edilməsinə imkan verən bütün təlim üsullarının məcmusundan ibarətdir. Tədris prosesində fəal (interaktiv) təlim metodlarının seçilməsinin bir sıra ümdə şərtləri vardır ki, bunları aşağıdakı kimi xarakterizə edə bilərik:

- şagirdlərin aktiv fəaliyyəti;
- müəllimin şagirdlə və şagirdlərin bir-biri ilə əməkdaşlığı;
- bütün şagirdlərin tədris prosesinə fəal cəlb olunması;
- didaktik oyunlardan istifadə olunması;
- şagirdlərin sinifdə qeyri-ənənəvi yerləşdirilməsi (1, s.22.).

İnteraktiv təlim metodlarından istifadə şagirdlərdə:

- müstəqil düşünməyi, sərbəst rəy söyləməyi;
- şəxsiyyəti qiymətləndirməyi;
- başqaları ilə əməkdaşlıq etməyi;
- başqalarını dinləməyi;
- başqa fikirlərə qarşı dözümlü olmağı;
- öz fikirlərini argument və faktlarla dəqiq izah etməyi;
- tənqidi təfəkkürü;
- kompromis variantın tapılmasını;
- nətiqlik qabiliyyətini və s. formalaşdırır.

İnteraktiv təlim metodları və üsullarının tətbiqi tədris prosesini xeyli intensivləşdirir, onu hər bir şagird üçün daha əhəmiyyətli və maraqlı fəaliyyət sahəsinə çevirir, dərslərdə, məşğələlərdə fəallığın maksimum artmasına zəmin yaradır, bununla da təlimin inkişafetdirici aspektini nəzərə cərpən dərəcədə gücləndirir.

Pedaqoji təcrübələrimizin materiallarından da göründüyü kimi, dərslər zamanı nitq prosesinə dinamiklik, mənimsəməyə intensivlik verən motiv aktının seçilməsi çox vacibdir.

Şagirdlərdə sevinc, kədər, sevgi, məhəbbət, nifrət, ehtiram, hörmət, inam, etibar, xoşbəxtlik, bədbəxtlik, xeyirxahlıq anlayışları üzrə elə əhval-ruhiyyə yaradılmalıdır ki, dil və ya ədəbi materialı mənimsəməyə onlarda güclü maraq oyansın, nümunələr əsasında bu fikri inkişaf etdirmək üçün obyektiv şərait meydana gəlsin.

Motivasiya prosesində problem situasiyasının təhlili problemin müəyyənləşdirilməsi və ziddiyyətin həlli həm də biliklərin möhkəm mənimsənilməsinə kömək edir, şagirdlərdə kommunikativ prinsiplərə uyğun olaraq mühakimə yürütmək, dəlil gətirmək, elmi mübahisəyə girişmək bacarıqları formalaşdırır (3, s. 69).

Canlı nitq ünsiyyətində olmaq, əməkdaşlıq imkanlarını genişləndirmək, nitqin inkişaf etdirilməsinə, müvafiq bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılmasına şərait yaratmaq məktəblərdə Azərbaycan dilindən yeni bilik öyrədən dərslərin səmərəliliyini artırır. Bu müddəanı bir daha sübut etmək üçün pedaqoji eksperiment apardıq.

Mövzu: VII sinifdə “Dərman bitkiləri” mətni.

Metodlar: “Əqli hücum”; Qurularla iş; İNSERT; “Şaxələndirmə”.

Məqsəd:

- şagirdlərin Azərbaycan dilində söz ehtiyatını artırmaq;
- dərman bitkiləri, o cümlədən itburnu bitkisi haqqında şagirdlərin biliklərini genişləndirmək;
- şagirdlərin şifahi nitq qabiliyyətini inkişaf etdirmək;
- şagirdlərdə fəal oxu vərdişləri yaratmaq.

Təchizat:

- dərslük;
- dərman bitkiləri ilə müalicəyə
- dərman bitkilərinə aid şəkillər;
- itburnu bitkisinin şekli;
- itburnu bitkisinin meyvəsi.

İnteraktiv təlim metodları əsasında dərslərin planlaşdırılması.

Yeni təlim metodları təlim prosesinin daha səmərəli olmasına kömək edir və bu proses azad demokratik cəmiyyətdə öz yerini tapacaq, sərbəst düşüncəli şəxsiyyətin formalaşmasını istiqamətləndirəcək.

Aydındır ki, tənqidi düşünmək qabiliyyəti müvafiq tədris mühitində formalaşmalıdır. Buna görə də məktəbi dəyişməyə cəhd göstərmək, onu daha çevik etmək və müasirləşdirmək lazımdır. Müəllimin öz dərslinə yaradıcılıqla yanaşması şagirdlərin təlim prosesinə münasibətini və onu qavramasını dəyişmiş olar.

Yeni təlim prosesi üç ardıcıl mərhələni özündə ehtiva edir: düşünməyə yönəltmə, dərkətmə, düşünmə.

Düşünməyə yönəltmə mərhələsində “əqli hücum”dan istifadə edilir. Şagirdlərə tapşırılır ki, “itburnu” bitkisi haqqında bildikləri məlumatları yazsınlar. Bir neçə dəqiqədən sonra şagirdlər yazdıqlarını iki-iki müzakirə edirlər. Bundan sonra bütün sinif itburnu bitkisi haqqında təsəvvürlərinin müzakirəsinə başlayır. Verilən bütün məlumatlar təkrara yol verilmədən lövhəyə yazılır və bu zaman fikirlərin səhv - düzgünlüyünə fikir verilmir. Lakin müəllim əlavə suallar verməklə müzakirədə toxunulmayan məsələləri aydınlaşdırmağa bilər. Bu mərhələdə daha çox şagirdləri danışdırmaq və yalnız fikirlərini istiqamətləndirmək lazımdır.

Beləliklə, şagirdlərə izah edilir ki, onlar mütaliə prosesində mətnə 4 tip işarə qoyacaqlar. İşarələr lövhədə göstərilir və izah edilir. Şagirdlərə izah etmək lazımdır ki, hər şərtin, yaxud hər fikrin qarşısında işarələr qoymaq vacib deyil. Sadəcə, məlumata ümumi münasibət bildirmək lazımdır. Qeyd etmək yerinə düşər ki, şagirdlərin yaşından və hazırlıq səviyyəsindən asılı olaraq işlədilən işarələrdə müxtəlif ola bilər.

Bundan sonra uşaqlara “Dərman bitkiləri” mətnini oxumaq təklif edilir. İtburnu bitkisi haqqında ensiklopediyadan məlumatlar verilir. İtburnu bitkisinin şekli və yaxud özü göstərilir.

Oxuduqca, yuxanda qeyd olunan işarələr qoyulur. Mətni oxuyub qurtardıqdan sonra bir qədər

fasilə verilir, nə oxunubsa, yada salmır. Hansı məlumat düz çıxdı? Bildiklərindən hansı səhvdir? Hansı yeni məlumata rast gəldilər? Hansı sualları soruşmaq və öyrənmək istərdilər? Yazdıqlarına bir də baxmaq, materialı bir də oxumaq, işarələrə fikir vermək məsləhət görülür.

İşarələr başa çatdıqdan sonra diqqət mətnin qrup müzakirəsi zamanı iri kağızda və ya lövhədə yazılmış ilk təsəvvürlərə yönəldilir.

- 1) Hansı məsələ ilə hamı razılaşıb və ya razılaşmayıb?
- 2) Hansı fikir düzgün çıxıb?
- 3) Başqa mənbələr lazımdır mı?

Suallar və fikir müxtəlifliyi yaxşı mükəllimə aparmağa imkan verir.

Düşünmə mərhələsi. Şagirdlər məhz bu mərhələdə yeni biliyi möhkəmləndirir, təzə anlayışları özlərinin məlum bilik sxeminə köçürürlər. Bu mərhələdə onlar yeni biliyi mənimsəyirlər. Düşünmə mərhələsində bir neçə iş yerinə yetirilir. Şagirdlərdən xahiş olunur ki, rast gəldikləri fikirləri öz sözləri ilə ifadə etsinlər. Bu dərslərin düşünmə mərhələsi üçün qruplarda şaxələndirmə üsulunu məsləhət bilirik. Bunun üçün şagirdlər 4 qrupa bölünür. Hər qrup müxtəlif səpgili tapşırıqlar alır:

I qrup - İtburnu bitkisi harada bitir? II qrup - İtburnunun çiçəkləri hansı rəngdə olur? III qrup - İtburnu meyvəsinin insan sağlamlığı üçün xeyri nədir? IV qrup - Hansı aylarda itburnu çiçək açır və meyvəsi yığılır? Nəzərdə tutulmuş tapşırıq səhifənin ortasında yazılır.

Şagirdlərin məlumatları peyklər şəklində əsas ifadənin ətrafında yazılır. Çalışmaq lazımdır ki, mümkün qədər çox ifadə işlədilsin. İş başa çatdıqdan sonra hər qrupdan bir nəfər məruzəçi qrupun işini təqdim edir. Bu dərslərdə Azərbaycan dilini öyrənməklə bərabər uşaqlar itburnu bitkisi haqqında bir sıra maraqlı məlumatlar da almış olurlar.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Fəal təlim və məktəb rəhbərliyi: "Fəal təlim məktəbləri şəbəkəsinin yaradılması" mövzusunda keçirilmiş seminarın materialları.- Bakı, YUNİSEF, 2001, 12s.

2. Kərimov Y.S. Ana dilinin tədrisi metodikasının nəzəri problemləri- Bakı, "Nasir", 2005, 273 s.

3. Veysova Z. Ümumi orta təhsil səviyyəsi üzrə fənn kurikulumlarının tətbiqi. Bakı, "İnkişaf elm mərkəzi", 2013, 137s.

XÜLASƏ

İnteraktiv təlim metodları və üsullarının tətbiqi tədris prosesini xeyli intensivləşdirir, on hər bir şagird üçün daha əhəmiyyətli və maraqlı fəaliyyət sahəsinə çevirir, dərslərdə, məşğələdə fəallığın maksimum artmasına zəmin yaradır, bununla da təlimin inkişafetdirici aspektini nəzərə çarpan dərəcədə gücləndirir. İnteraktiv metod hər hansı mövzu ilə əlaqədar fənlərarası mövzulardan və real həyatda baş verən hadisələrdən müqayisəli şəkildə geniş istifadə etməyi tələb edir. Bu əlaqələndirmə şagirdlərin mövzu haqqında yiyələndikləri bilikləri genişləndirməyə və möhkəmləndirməyə xidmət etməlidir. Əlaqələndirilmə elə aparılmalıdır ki, fikirlər arasındakı ardıcılıq pozulmasın, bir-birini tamamlasın. Bu zaman müəllimin mövzuları və hadisələri inteqrasiya etmək bacarığı mühüm rol oynayır. Bu işə müəllimdən hərtərəfli bilik, ustalıq, yüksək metodik səriştə tələb edir. Odur ki, müşahidə və yazılı çalışmaları icrası, müqayisə və ümumiləşdirmələrlə yanaşı, şagirdlərin öyrəndiklərini praktik cəhətdən tətbiq etmələri də mühüm amillərdəndir.

Açar sözlər: *müasir dərslər, təlim metodları, tədrisin mərhələləri, pedaqoji fəaliyyət, əməkdaşlıq.*

Rəyçi: *dos. R.D.Mahmudova*

AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLƏRİNİN PLANLAŞDIRILMASI

Orta məktəblərdə tədris prosesi zamanı müasir təlim texnologiyalarının tətbiqi, dünya təhsil sisteminə birbaşa inteqrasiya məsələlərinə ciddi yanaşılır. Təhsilin keyfiyyəti əsas şərt deyil, həmçinin də vacib bir prosesdir. Keyfiyyətli təhsil prosesinin vacib tərkib hissəsi məhz dərslərin təşkil edilməsidir: tədrisin mərhələləri, təlimin üsul, forma və metodlarıdır; tədris prosesinin qurulması optimal düzgün həllinin yaradılmasıdır.

Müasir dərslər prosesində müəllim bütün şagirdləri görür, hər bir şagirdin potensialından maksimum yararlanır. Müasir dərslər zamanı bütün şagirdlərin qarşılıqlı əlaqəsi əsasında canlı ünsiyyətdir. Dərslər prosesi nəinki müəllimin, həm də şagirdin yaradıcılığının nəticəsində həyata keçirilir.

Dərslərin səmərəliliyini artırmaq məqsədi ilə ən vacib şərtlərdən biri isə dərslərin planlaşdırılmasıdır. Fəal dərslərin yaradıcı səviyyəsinə baxmayaraq, planlaşdırmanın uğuru dərslərin bütün mərhələlərinin əvvəlcədən "ölçülüb-biçilməsi" sindən ibarətdir. Planlaşdırma tədris prosesində təlim məqsədlərinin müəyyənləşməsindən yaranır.

Tədris prosesi zamanı təlim məqsədlərinin bir neçə təsnifatı var:

1. Müəllim fəaliyyətinin xarakteri üzrə: inkişafedici, öyrədici və tərbiyəedici;
2. İdrak prosesində əldə edilən nəticələrinin səviyyəsi üzrə;
3. İdrak prosesinin səviyyəsi üzrə təfəkkürün və hafizənin müxtəlif formaları (tənqidedic, məntiqi və yaradıcı)

Müəllimlərin əksəriyyəti çox vaxt təlimin məqsədlərinin müəyyən olunmasını əhəmiyyətli hesab etmirlər və bunu bacarmırlar. Onlar yalnız təlimin məqsədi kimi öyrədici məqsədlərə daha çox önəm verirlər. Ancaq tərbiyəedici və inkişafedici məqsədlər isə kənar qalır və müəllim fəaliyyətini istiqamətləndirə bilmir. Təlim məqsədlərini aydınlaşdırarkən müəllim tədris materiallarının xüsusiyyətinə, dərslər zamanı keçirilən mövzu üzrə dərslər silsiləsindəki yerinə və sinfin hazırlıq səviyyəsinə diqqət etməlidir.

Müəllim planlaşdırma zamanı 4 vacib suala cavab verməlidir:

1. Nə öyrədilməli?
2. Necə öyrədilməli?
3. Hansı şəraitdə?
4. Nəticələri necə qiymətləndirmək lazımdır?(3, s. 25)

Bütün verilən suallara cavab məqsədli təlim tərbiyə prosesinin quruluşu şərti olaraq aşağıdakı tərkib hissələrindən ibarət sistem kimi göstərilir:

- 1.Nə öyrədilməli? -Tədris plan və proqramları və ya təlimin məzmunu
- 2.Necə öyrədilməli? -Təlim metodlarının köməyi ilə
- 3.Hansı şəraitdə? –Dərslər prosesinin təşkili zamanı

4.Nəticələri necə qiymətləndirmək olar? – Dərslər prosesi zamanı şagirdlərin nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi.

Fəal təlim prosesi zamanı bu komponentlərin əsasən də , bu sistemin təlim-tərbiyə prosesinin təşkili kimi vacib tərkib hissəsinə bəzən olduqca az əhəmiyyət verilir. Ona görə ki təlimin təşkilinin yalnız formal cəhətləri nəzərdə tutulur. Müəllim dərslər prosesi zamanı şagirdə çatdırmalı olduğu dərslərin məzmununa , yəni hansı biliyi öyrədilməli olduğuna üstün verir. Ancaq bu səbəblə müəllim dərslər prosesinin əsas tərkib hissəsinin ancaq birini nəzərdə tutur və dərslər proseslərində vacib hesab edilən digər amilləri diqqətdən kənar saxlayır.

Bu cür nöqsanları aradan götürmək məqsədi ilə əsas təlim modeli formalaşdırılmalıdır. Təlim modelinin 4 əsas komponenti var:

1. Məqsədlər
2. Məzmun

3. Öyrədici mühit

4. Qiymətləndirmə

Yuxarıda sadalanan komponentlər arasında əlaqə yaradan ünsürlər təlim prosesinin 2 zəruri istiqamətini müəyyənləşdirir:

1.Şagirdlərin idrak prosesinin, yəni diqqət, hafizə, təfəkkür, təxəyyül proseslərinin və bununla bağlı vacib bilik bacarıq və vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi.

2.Şagird şəxsiyyətinin inkişafı, yəni şagirdin emosional-iradi , sosial-psixoloji inkişafı (1, s. 146) .

Yuxarıda sadaladığımız amillərdərs prosesinin uğurunun vacib və zəruri meyarı hesab edilməli və bu prosesin yaradılmasının istiqamətini aydınlaşdırmalıdır. Fəal dərsin planlaşdırılmasında məzmun xəttinin əsas standart və alt standartların seçilməsi də zəruri məsələdir. Dərsi planlaşdıraran müəllim ilk növbədə dərsin hansı növə aid olduğunu da aydınlaşdırır.

Fəal (interaktiv) dərsin əsas induktiv və deduktiv olmaqla 2 növə ayrılır. İnduktiv dərs xüsusi biliklərə əsaslanan ümumi biliklərə doğru yönəlir , deduktiv dərs isə ümumi biliklərə əsaslanıb xüsusi biliklərə istiqamətlənir. İnduktiv dərs çox zaman yeni mövzunun keçirilməsi zamanı həyata keçirilir.

Deduktiv dərs daha çox isə mövzunun daha da dərinləşdirilməsi və möhkəmləndirilməsi üçün istifadə edilir.

Qurulan dərsin tipini, dərsin məqsədlərini müəyyən etdikdən sonra müəllim daha fəal təlimin quruluşuna əsasən dərsi mərhələlər üzrə planlaşdırır.

Müəllimin dərsə yaxşı hazırlaşmasıdərs prosesinin səmərəliliyini artırır. Müəllim dərs prosesi zamanı qarşısınaqoyduğu məqsədin həyata keçirməsi, tərbiyələndirici, inkişafetdiricivə təhsilləndirici vəzifələrinin həyata keçirilməsi üçün məsuliyyətliolmalı, neçə illik iş təcrübəsinə sahib olmasınənəzərə almadan, hər bir mövzu üzrə əvvəlcədən dərsi planlaşdırmalı və hazırlaşmalıdır. Müəllimin dərsə hazırlaşmasınışağıdakı şəkildə qurmaq mümkündür.

Əvvəla tədris proqramı ilə yaxından tanış olmaq lazımdır. Bu işə, adətən tədris ili ərəfəsində başlanır. Bu zaman bütövlükdə tədris fənninin əsas məqsəd və vəzifələrinə və hər bir tədris mövzusunun məzmununa, öyrənilmə ardıcılığına, hər bir mövzu öyrənilərkən hansı metodikanın tətbiq olunacağına, hansı vasitələrdən istifadə ediləcəyinə diqqət olunmalıdır. Verilmiş bu və ya digər mövzunun məzmunu ilə tanış olan müəllim dərs materialını vaxtilə tanış olduqları materialla, həmçinin sonradan tanış olacaqları materialla məntiqi qarşılıqlı əlaqədə qurmağı bacarmalıdır. Bu prosedərs materialının bütün məqsədlərinin daha da dərindən və dəqiq mənimsədilməsinə şərait yaradır. Müəllim dərslərə hazırlıq prosesi zamanı metodik ədəbiyyatla, başqa müəllimlərin təcrübəsi ilə yaxından tanış olur və müsbət cəhətləri öz dərsinə tətbiq edir. Müəllim sonrakı dərsə hazırlaşarkən əvvəlki dərslərin nəticələrinə nəzərə etməli, şagirdlərin nəyi necə mənimsədiklərini nəzərə almalı ,hansı dərsin təkrar olunacağını, hansının öyrəniləcəyini özü üçün müəyyənləşdirir. Dərsə hazırlaşaran müəllim plan tərtib edir və dərsin vacib təhsil vəzifələrini müəyyənləşdirir. Dərs prosesi zamanı vacib vəzifələr aydınlaşdıqdan sonra ilk öncə əsas hissə, sonra giriş və nəticə hissələr üçün materiallar əsas götürülür. Material seçən zaman bölgülər, yəni təkrarların sayı, tapşırıqlara sərf edilən vaxt və s. nəzərə alınmalıdır. Bu proses həm şagirdlərin yüklənməsinin qarşısını alır, həm də hərəki bacarıq və vərdişlərin formalaşması üçün vacib hesab edilir. Planda, həm də cari hesaba dair məsələlər, yəni hansı növ tapşırıqlar və necə həyata keçiriləcək, şagirdlərdən kimlər yoxlanılacaq və evə veriləcək tapşırıqlar müəyyən edilir. Tapşırıqların həyata keçirilməsi metodikasına bağlı olan məsələlərə hazırlıq zamanı xüsusi diqqətə yönəldilir.

Metodik ədəbiyyatın öyrənilməsi. Müəllim verilmiş mövzu ilə bağlı məzmunla tanış olaraq, dərsləyin ayrı-ayrı bölmələrini, metodik jurnallardakı məqalələr ilə tanış olur. Daha sonra müəllim mövzunun öyrənilməsinin ümumi planı üçün material yığır.Buna temantik planlaşdırma deyilir. Tematik plan yığcam olmalıdır. Temantik planda dahavacib və zəruri hesab edilənlər, dərslər üzrə dərs materialının müəyyənləşdirilməsi, materialların məntiqi qarşılıqlı əlaqəsi, dərslərin həyata keçirilməsinin həftələr üzrə təqvim müddəti öz əksini tapmış olur.

Dərslıkdəki mövzu üzrə materialın tədris edilməsi. Müəllim dərslıkdə verilən materiallarla tanış olarkən şagirdlərin inkişafının səviyyəsi və hazırlıq səviyyəsi ilə dərslıkdə verilən materialının məntiqini və xarakterini özündə əlaqələndirir. Müəllimdərs materialının səmərəli olub-olmamasına diqqət edir, dərslıkdə verilmiş mövzuların asan və əlverişli şəkildə əks olunmasını diqqət mərkəzində saxlayır. Sonra işəşagirdlərə tapşırır ki, tədris edilən materialı öyrənsinlər.

Keçirilən mövzuya dair məktəbdə mövcud olan təlim vasitələrinin müəyyən edilməsi. Müəllim vəsaitlərlə, tədris kinofilmlərlə və diafilmləri bərabər televiziya verilişlərinin annotasiyalarına bələd olur, səs vəsaitlərini dinləyir. Laborator işləri və tədris demonstrasiya da diqqətdə saxlanılmalıdır.

Dərsin planının hazırlanması. Müəllimin hazırlıq işinin yekun nəticəsi dərsin planı hesab edilir. Bir çox müəllimlər belə fikirdədirlər ki, dərs prosesi zamanı plana əsaslanmaq, ona müraciət etməşagirdlərin yanında müəllimin nüfuzunu aşağı sala bilər. Bu belə adlanır ki, müəllim öz dərs nümunəsi ilə şagirdlərinə plan üzrə işləməyi mənimsədir, öyrədir. Qurulan hər bir dərs müəllimin şah əsəri hesab edilirdiyi üçün, onun planı mütləqdir ki qurulmalıdır. Dərs prosesinə rəhbərlik rolunuplan oynayır. Müəllim işə lazım gəldikdə dərsin səmərəliliyini artırmaq məqsədi ilə nəzərə aldığı plandan kənara çıxma bilər.

Tematik plan əsasında dərsin planı qurulur. Dərs planında aşağıdakı məsələlər öz əksini tapır:

- 1) tədrisin mövzusu;
- 2) tədrisin məqsədləri və vəzifələri;
- 3) tədrisin quruluşu – dərs materialının şərhı və şagirdlərin müstəqil işinin keçirilməsi zamanı tədris situasiyalarının ardıcılığı;
- 4) tədrisin hər bir mərhələsinə verilən vaxt;
- 5) tədrisin həyata keçirilməsi üçün lazım olan tədris vəsaitləri və avadanlıq;
- 6) tədris nümayişlərinin yeri və siyahısı (2, s. 63).

Müəllim dərsin planını hazırlayarkən nəzərdə tutduğu məzmunun şagirdlər tərəfindən şüurlu mənimsənilməsinə, tədris fəaliyyətinin yerinə yetirilməsinə hazırlıq səviyyələri diqqətdə saxlamalıdır.

Müəllimin dərsə hazırlaşması bir-biri ilə əlaqəli olan iki mərhələyə ayrılır:

- 1) mövzuya aid dərslərin sistemli şəkildə planlaşdırılması;
- 2) hazırlanmış planlaşdırmanın hər bir dərsə nəzərəndəqiqləşdirilməsi, ayrı-ayrı dərslərin planlarının yaradılması, formalaşdırılması və tərtibi.

Dərsə hazırlaşan müəllim proqram materialını iki cür planlaşdırılır:

- 1) perspektiv planlaşdırma;
- 2) cari, yəni gündəlik planlaşdırma.

Perspektiv planlaşdırma özü də öz növbəsində iki yerə bölünür: tematik planlaşdırma və illik planlaşdırma.

Müəllimin dərsə hazırlaşması tematik planın tərtibi ilə əlaqəli olur. Tematik planlaşdırmada müəllim müvafiq mövzu vədərslər, yaxud da tədris proqramının bölməsinə dair sinifdən xaric məşğələlər sistemində dərs prosesinin inkişafetdirici, təhsilləndirici və tərbiyəvi funksiyalarının yerinə yetirilməsinin səmərəli yollarının müəyyən edilməsi üçün nəzərdə tutulur. Qeyd etdiyimiz sistemə təhsil məqsədindən asılı olaraq, fərqli üsullu dərslər, həm də sinifdən xaric məşğələnin təşkilinin fərqli formaları daxil edilir. Tematik planlaşdırmanın uğuru əsas etibarilə, şagirdin nəyi daha dərindən mənimsəməli olduğunu müəllimin bilməsidir. Buna görə də , tematik planlaşdırma müəllimin fənn üzrə dərs proqramını, təhsil standartlarını daha da dərindən öyrənməsinə, əsas tərbiyəvi vəzifələri və məktəblilərin inkişaf etdirilməsi məqsədlərini müəyyən edilməsinə vacib məsələyə çevirir.

Tədris ili boyu keçiriləcək dərslər kompleksində hər bir dərsin yerini müəyyən etməyə xidmət göstərən planlaşdırma illik planlaşdırma adlanır. Dərslıkdəki verilmiş mövzular saatlar üzrə bölünür, istifadə olunacaq forma, metodlar və vasitələr öz əksini tapır. İllik plan əsasında tematik plan tərtib edilir.

Tematik plan fənn üzrə dərsin təşkilinin bütün formalarının qarşılıqlı əlaqəsinin, vahidliyini əks etdirilməsinə həyata keçirir. Müəllim verilmiş bölmə, yaxud mövzunun materialının şagirdlər

tərəfindən mənimsənilməsinə, uğurun qazanılmasına şərait yaradan inkişafetdirici məqsədlər və vacib tərbiyəvi məqsədləri diqqətə yönəldir.

Şagirdlərintərbiyəsi, inkişafı bu və ya digər dərslər tədris edildikdən sonra təzahür etməsə, sadalanan vəzifələr daha uzun vaxta, yəni ümumilikdə kurs üzrə, yəni proqramla nə müəyyənləşdirilibsə onu və verilən mövzu, yaxud verilmiş bölmə üzrə planlaşdırılır.

Verilmiş dərslər üzrə planlaşdırma aparılarkən bu məqsəd daha konkret səciyyə daşıyır. Planın tərtib edilməsi və dərslərin icmalının hazırlanmasında dərslərin əsas məzmunu və istiqaməti müəyyən edildikdən sonra şagirdlərin mənimsəməli olduğu proqram materialı seçilir. Dərslər prosesində hazırlanmış sistem diqqətə alınır və bu vaxt onların öyrənilmə ardıcılığı diqqət mərkəzində durur. Bundan əlavə, illüstrativ material da seçilir. Ümumi plan hazırlandıqdan sonra isə müəllim qarşıda dayanan əsas didaktik məqsədləri həyat keçirmək üçün metodları, daha sonra dərslərin ümumi strukturunu, təxmini zamanı müəyyən edir. Sorğu planlaşdırıldıqda, şagirdlərə yönəldiləcək suallar ətrafında fikirləşirlər, həmçinin dərslərini danışmağa çağırılması vacib olan şagirdlərin adları müəyyən edilir, verilmiş yazılı ev işinin yoxlanılması mərhələsi nəzərə alınır.

Müəllimin dərslərini hazırlaması iki yerə ayrılır: ilkin hazırlıq və bilavasitə hazırlıq.

Dərslər ilkin hazırlıq xüsusi pedaqoji və metodik ədəbiyyatın öyrənilməsinə, dərslərlik və dərslər vəsaitlərini, fənn üzrə müntəxəbatı, digər müəllimlərin iş təcrübəsinin öyrənilməsinə, fənn üzrə tədris proqramının və onun izahat vərəqəsinin, didaktik materialları, müəllimlərin öz təcrübəsinə təhlil etməsinə, dərslər sistemində verilmiş dərslərin yerini müəyyən etməsi dərslərin ilkin hazırlıq mərhələsinə aid edilir.

Dərslərin ilkin hazırlığında müəllim proqramda hər bir dərslər materialına ayrılan saatların miqdarını, tədris planında fənnə verilən həftəlik saatların sayını və dərslər məşğələlərinin cədvəlini diqqət mərkəzində saxlamaqla, uyğun təqvim vaxtını müəyyən edərək, tədris proqramının bütün mövzuların öyrənmə müddətini bölüşdürür. Müəllim dərslər müddətini tematik planlaşdırmalıdır. Dərslərin ardıcılığı, dərslərdə yerinə yetirilən işin vacib hissələri və növləri, fəndaxili və fənlərarası əlaqələr, yeni innovasiyaların tətbiqi informasiya, kommunikasiya texnologiyalarının, Tematik planda hər bir dərslər üçün təchizat qeyd edilir. Bütün müəllimlər üçün vahid və vacib olan bilən tematik plan forması müəyyən edilir, ona görə ki bu, Azərbaycan dili fənninin və hər bir müəllimin işinin xüsusiyyətləri ilə bağlı olur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Y.Kərimov. Təlim metodları. Bakı, "Poliqraf" nəşriyyatı, 2007, 232 s.
2. Veysova Z. Ümumi orta təhsil səviyyəsi üzrə fənn kurikulumlarının tətbiqi. Bakı, "İnkişaf elm mərkəzi", 2013, 137s.
3. Zeynalov Z. Yeni pedaqoji texnologiyalar və müasir dərslər. Bakı, Azərbaycan müəllimi qəzeti, 2002, 128 s.

XÜLASƏ

Dərslərin məzmunu müəyyən edərək fənn üzrə tədris proqramının tələbləri nəzərə alınır, onun ideya tərəfinə, elmi-nəzəri və dünyagörüş istiqamətinə, məntiqi ardıcılığına diqqət edilir ki, dərslər çoxluğu ilə yüklənməsin, şagirdlərin zəruri bilik, bacarıq və vərdisləri mənimsəmələri təmin olunsun. Dərslər birbaşa hazırlıq mərhələsinin məqsədi, dərslərin növünün və dərslərin hər bir mərhələsi üçün təlimə verilən metod, priyom və vasitələrinin, məktəblilərin idraki fəaliyyətinin xarakterinin aydınlaşdırılması, dərslər prosesində fərdi, qrup, frontal işin uyğunlaşdırılması, didaktik materialın, texniki, əyani və digər vasitələrin seçilməsi və hazırlanması aiddir.

Dərslərin uğurlu olması və onun nəticələri heç də ancaq müəllimin hazırlığından aslı deyil, həmçinin də şagirdlərin hazırlığı ilə bağlıdır. Bəzi müəllimlər, səbəbsizcə öz praktik fəaliyyətlərində sadalanan vacib məsələlərə lazımı qədər diqqət göstərmirlər. Habelə şagirdlərin dərslər hazırlıqlı olmaları müəllimlərdə müsbət psixoloji əhval, yüksək idraki maraq yaradır.

Açar sözlər: müasir dərs, tədris proqramı, tədrisin mərhələləri, dərslərin planlaşdırılması, dərslərin səmərəliliyi.

Rəyçi: dos.R.D.Mahmudova

ƏSMƏR ABDUL VAHİD qızı YUSUBOVA

Magistrant

Sumqayıt Dövlət Universiteti

UŞAQ ƏDƏBİYYATINDA TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏR

Azərbaycan dili Azərbaycan Respublikasının dövlət dilidir və xalqımızın da milli dilidir. Azərbaycan dili zəngin söz ehtiyatına malikdir. Biz bu dilin daşıyıcısı olaraq, özümüzü dərk etdiyimiz andan dilin lüğət tərkibini mənimsəməyə başlayır, məhz dil vasitəsilə həyat haqqında ilk təsəvvürləri alırıq. Eyni zamanda kiçik yaşlardan uşaq ədəbiyyatı nümunələri ilə rastlaşırıq. Analarımızdan, nənələrimizdən eşitdiyimiz laylalar, oxşamalar buna bariz nümunələrdir.

Uşaq ədəbiyyatı nümunələri uşaqların zövqünə və ruhuna ithaf edilməlidir. Və ən əsası da tərbiyələndirici xarakterə malik olmalıdır. Tərbiyələndirici olması dedikdə nə başa düşülür? Bu nümunələr onlara həyatın düzgün istiqamətlərini göstərməlidir. Bütün neqativliklər, həyatın mənfi epizodları tənqid edilməlidir. Uşaq da bununla maariflənməli, özünə nəticələr çıxarmalıdır. Kiçik yaşlı uşaqlara həm vətənpərvərlik hissi aşılanmalı, həm təbiət gözəlliklərini sevməyi öyrətməli, həm ailə, dost sevgisi aşılacaq nümunələr verilməlidir. Həmçinin bu nümunələrlə tarixi şəxsiyyətlərimizlə də tanış olurlar. Əməyə hörmət və məhəbbət hissləri də uşaq ədəbiyyatının başlıca mövzularından biridir.

Uşaq ədəbiyyatı nümunələrində işlənmiş cümlələr uşaqların yaş səviyyəsinə görə aydın, anlaşılıq, sadə olur. Bu cümlələrin arasında tabeli mürəkkəb cümlələr də var. Burada mürəkkəb cümlələrin iki forması olan tabeli və tabesiz mürəkkəb cümlələrdən geniş şəkildə istifadə edilmişdir.

Bilirik ki, tabeli mürəkkəb cümlələrdə ya baş cümlə birinci gəlir, ya da budaq cümlə. Bu cümlələr bir-birinə bağlayıcısı və intonasiya vasitəsilə bağlanır. Məsələn,

Müəllim göstərir ki,
Nə düzdür, nə əyridir.
O bizə ləyaqətlə
Yaşamağı öyrədir. [1, s 20]

Bu şeirin ilk iki misrası tabeli mürəkkəb cümlə şəklində qurulmuşdur. Tamamıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir. Və biz bu cümlədə baş cümləyə sual verə bilərik. Müəllim göstərir (nəyi?). Cümləni sadələşdirə də bilərik: Müəllim nəyin düz, nəyin əyri olduğunu göstərir.

Bundan başqa ikinci sinif dərslərində verilən digər bir nümunəyə diqqət yetirək.

Tülkü uzaqdan görüb bu haləti,
Bildi ki, yox heç birinin taqəti.
Gəldi, gördü ovu, etdi fərar,
Həsət ilə baxdı dalınca onlar.[1, s 84]

Bu təmsildə də tabeli mürəkkəb cümlənin tamamıq budaq cümlə növünə aid misra vardır. “*Bildi ki, yox heç birinin taqəti*”.

Bu cümlədə heç bir əvəzlik-qəlibdən istifadə edilməmişdir. Amma biz o əvəzlik-qəlibi təsəvvür edə bilərik. Əgər bu cümləni əvəzlik-qəliblə işlətsəydik, cümlə bu şəkildə olacaqdı: Onu da bildi ki, yox heç birinin taqəti. Burada işlədiyimiz *onu* sözü qəlib hesab olunur.

Daha bir tamamıq budaq cümlə nümunəsinə baxaq. Bu nümunə üçüncü sinif dərslərində verilmişdir.

El bilir ki, sən mənimsən,
Yurdum, yuvam, məskənimsən.[2, s 128]

Bu vətən sevgisi ilə dolu bir bəndin ilk misrası da tamamlıq budaq cümləyə aid bir nümunədir. Bu cümlədə heç bir qəlibdən istifadə olunmadan yazılmış bir mürəkkəb cümlədir. Feili xəbərle əlaqəyə girmişdir. Və vasitəsiz tamamlıqlı mürəkkəb cümlədir.

Mən bir uşaq, sən bir ana

Odur ki, bağlıyam sana,
Hankı səmtə, hankı yana
Hey uçsam da, yuvam sənsən,
Elim, günüm, obam sənsən.[2,s 128]

Bu şeir parçasında verilmiş mürəkkəb cümləmizdən biri ikinci misrada verilmişdir. *Odur ki, bağlıyam sana*. Bu misra xəbər budaq cümlə şəklində qurulmuş bir cümlədir. Cümlədə işlədilən əvəzlik-qəlib vasitəsilə biz görürük ki, bizim cümləmiz xəbər budaq cümlədir. *Odur* sözü əvəzlik-qəlibdir.

Qırat mənim iki gözüm,
Belə dərdə necə dözüüm?
Həmzə, sənə budur sözüüm
Oğul, incitmə Qırat! [3, s 56]

Bu şeir parçasının son iki misrası tabeli mürəkkəb cümlənin xəbər budaq cümlə növünə aiddir. Cümlələri bir-birinə bağlayan vasitə yalnız intonasiyadır. Heç bir bağlayıcıdan istifadə olunmamışdır. Budaq cümlənin növünü taparkən cümlədə verilən əvəzlik-qəlibə diqqət yetiririk. Əvəzlik-qəlib cümləmizin xəbər budaq cümlə olduğunu təsdiq edir.

Elə bilirdi ki, sehr
Qələmin feilindədir.
Demirdi ki, bəs qələm
Gör kimin əlindədir? [2, s 33]

İlk iki misra tabeli mürəkkəb cümlə formasında qurulmuşdur. Baş cümlədə verilən *elə* əvəzlik-qəlib bizə göstərir ki, bu cümlə zərflilik budaq cümləsidir.

Sonrakı iki misrasını da müəllif tabeli mürəkkəb cümlə formasında qurmuşdur. O isə tamamlıq budaq cümlədir. *Nəyi demirdi? Qələmin kimin əlində olduğunu demirdi*.

Başqa bir nümunəyə nəzər salaq:

Payızı çox sevirəm,
Havalar gözəl olur.
Qızıl rəngli yarpaqlar
Tökülür xəzəl olur. [2, s 81]

Bu misraları bir-birinə bağlayan bağlayıcıdan istifadə olunmamışdır. Sadəcə intonasiyadan istifadə olunmuşdur. Amma biz o cümlələri bir-birinə bağlayan bağlayıcını təsəvvür edə bilirik. *Payızı çox sevirəm, çünki havalar gözəl olur*. Təsəvvür etməsək belə bu cümləyə sual verək. *Payızı çox sevirəm (niyə?, nə üçün?, nə səbəbə?) havalar gözəl olduğu üçün*.

Başqa bir yol ilə də budaq cümlənin növünü tapa bilərik. Cümləni sadələşdirdiyimiz zaman *dıq+mənsubiyyət* şəkilçisi varsa, bu zaman səbəb budaq cümlə olmuş olur. *Havalar gözəl olduğu üçün payızı sevirəm*.

Mən yenə də "hə" deməyə hazırlaşdım ki, birdən anamın sözləri yadıma düşdü.[2, s 24]. Bu cümlə zaman budaq cümləsidir.

Dərsliklərdəki nümunələrdə qarışıq tipli mürəkkəb cümlələr də vardır. Bu tip cümlələrdə tərəflərdən ya biri, ya da hər ikisi mürəkkəb quruluşlu olur. Mürəkkəb quruluşlu olan cümlə ya tabeli, ya da tabesiz mürəkkəb cümlələrdən təşkil oluna bilər. Gəlin üçüncü sinif dərsliyində verilən Cəlil Məmmədquluzadənin eyniadlı əsəri əsasında yazılmış "İki alma" mətninə baxaq. Orada belə bir cümlə vardır.

Oğlumu vaqonların birinə qaldırdım və özüm də mindim ki, gedək evimizə. [2, s 26]

Bu cümlə qarışıq tipli mürəkkəb cümlədir. Ümumilikdə bu cümlə məqsəd budaq cümlədir. Baş cümləmiz isə tabesiz mürəkkəb cümlələrdən təşkil olunmuşdur. Ardıcılıq əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlədir. Tabesiz mürəkkəb cümlələri isə bir-birinə bağlayan və bağlayıcısıdır.

Kim deyir ki, çəpgözəm,

Inanmayın bu sözə...
Kök yeyirəm, kökəlim,
Kök yeyirəm, yekəlim [3, s 184]

Bu bəndin ilk misrası tamamlıq budaq cümləyə, son iki misrası isə məqsəd budaq cümləyə aid nümunələrdir. Məqsəd budaq cümləyə aid verilən nümunədə heç bir bağlayıcıdan istifadə olunmamışdır. Sırf intonasiya ilə bir-birinə bağlanmışdır. *Kök yeyirəm* baş cümlə, *kökəlim* isə budaq cümlədir. Eyni qayda ilə dördüncü misra da elədir. *Kök yeyirəm* baş cümlə, *yekəlim* budaq cümlədir. Biz bu cümlələrdə *ki* bağlayıcısını təsəvvür edə bilirik. Həm bu səbəbdən, həm də sualın *kök yeyirəm* hissəsindən yaranması nəticəsində hansı cümlənin baş, hansı cümlənin budaq olduğunu ayırd edə bilirik. *Kök yeyirəm* (niyə?, nə məqsədlə?) *yekəlmək üçün*. Burada işlətdiyimiz *-maq²* məsdər şəkilçisi də cümləmizin məqsəd budaq cümlə olduğunu sübut etmiş oldu.

Səməd Vurğunun “Azərbaycan” şeirində belə bir bənd var.

Mən bir uşaq, sən bir ana
Odur ki, bağliyam sana,
Hankı səmtə, hankı yana
Hey uçsam da, yuvam sənsən,
Elim, günüm, obam sənsən.[2, s 128]

Hey uçsam da, yuvam sənsən. Bu misrada baş və budaq cümlələr bir-birinə *-sa²* şəkilçisi və *da²* ədatı ilə bağlanmışdır. Eyni zamanda intonasiyadan da istifadə olunmuşdur. Burada hər iki sadə cümlələr məzmunca bir-birinə qarşılaşdırılıb. Qarşılaşdırma budaq cümləsi yaranmışdır. Aşağıdakı cümlə də eyni qaydadadır.

Kamil bir palançı olsa da insan,
Yaxşıdır yarımçıq papaqçılıqdan.[2, s 47]

Daha çox rast gəlinən cümlə növlərindən biri də şərt budaq cümlələridir.

Kim toxunsa, döyərəm.
Nə vaxt kefim istəsə,
Yarısını saxlaram,
Yarısını yeyərəm. [3,s 191]

Birinci cümlə *Kim toxunsa, döyərəm* cümləsidir. Bu cümlədə *-sa²* şəkilçisindən istifadə olunmuşdur. Eyni qayda ikinci cümləyə də aiddir. Və hər iki cümlənin də xəbəri təsdiq feillərlə işlənmişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan dili 2-ci sinif, dərslik, “Altun kitab”, Bakı: 2018
2. Azərbaycan dili 3-ci sinif, dərslik, “Altun kitab”, Bakı: 2018
3. Azərbaycan dili 4-ci sinif, dərslik, “Altun kitab”, Bakı: 2018
4. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. “Şərq- Qərb”, Bakı: 2007
5. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. “ Adiloğlu”, Bakı: 2017

XÜLASƏ

Bu məqalədə tabeli mürəkkəb cümlələrin uşaq ədəbiyyatında hansı formada işlənməsi ilə bağlı məsələlər tədqiq olunmuşdur. Və belə bir nəticəyə gəlinmişdir ki, araşdırdığımız uşaq ədəbiyyatında ən çox istifadə olunan budaq cümlələr tamamlıq, səbəb, məqsəd, şərt, qarşılaşdırma, xəbər budaq cümlələridir. Və bu araşdırmamız da ümumtəhsil məktəblərində tədris olunan sinif dərslikləri üzərində aparılmışdır. Əsasən, ibtidai təhsilin ikinci, üçüncü və dördüncü sinif Azərbaycan dili dərslikləri tədqiqatə cəlb edilmişdir. Bu dərsliklərlə yanaşı digər dilçi alimlərimizin də ədəbiyyatlarından istifadə olunmuşdur.

Açar sözlər: sintaksis, tabeli mürəkkəb cümlə, baş cümlə, budaq cümlə, bağlayıcı vasitələr, uşaq ədəbiyyatı

CÜMLƏNİN AKTUAL ÜZVLƏNMƏSİ

XX əsrdən etibarən Azərbaycanda dilçilik elmi sürətlə inkişaf etmiş, tədqiqata cəlb olunan mövzuların sayı artmışdır. Sintaksis sahəsində aparılan tədqiqatlar və yazılan elmi əsərlər müasir dövrdə dilçilərimizin Azərbaycan dili sintaktik quruluşunu dərinlən qavramağa və yeni mövzuların tədqiqi üçün zəmin yaratmışdır. Son illərdə dilçilik elminin qarşısına mühüm tələblər qoyulur. Bu tələblərdən biri sintaksisin öyrənilməsində yeni mövzuların tədqiqata cəlb olunmasıdır. Kamal Abdullanın da qeyd etdiyi kimi: “Azərbaycan dili sintaksisinin tamlığı, bütövlüyü naminə onun yeni istiqamətlərini ortaya çıxarmaq, sintaktik vahidlər arasında bəzi sərhədləri dəqiq müəyyənləşdirmək”, – bizim vəzifəmizdir [3, s. 6]. Belə mövzulara mətn sintaksisi, sözləm və onun cümlədəki rolu, mətnlərin struktur-semantikasi, mürəkkəb sintaktik bütövlər, aktual üzvlənmə və digər məsələləri aid etmək olar. Bu məqalədə aktual üzvlənmə və onun Azərbaycan dili sintaktik sistemində yeri mövzusunda bəhs edəcəyik.

Bir dil vahidi kimi cümlə sözlərin və söz birləşmələrinin əlaqələnməsi vasitəsilə yaranır. Cümləni təşkil edən söz və söz birləşmələri ayrı-ayrılıqda işləndikdə hər hansı bir fikri bitkin şəkildə ifadə edə bilmir. “Sözlər və söz birləşmələri yalnız qrammatikanın ixtiyarına keçdikdə, struktur və mənə cəhətdən birləşdikdə, qrammatik qaydalar əsasında bir-biri ilə bağlandıqda, predikativliyə və bitmə intonasiyasına malik olduqda fikirlərimizin ifadəsinə xidmət edir” [1, s. 6]. Sintaksisdə cümlə konkret tərkib hissələrinə malik olur və bu tərkib hissələri həmin cümlənin analiz olunmasına, onun quruluşunun öyrənilməsinə kömək edir. Belə tərkib hissələri cümlə üzvləri adlandırılır. Dilçilikdə cümlənin qrammatik, yəni sintaktik üzvlənməsi və aktual üzvlənməsinin öyrənilməsi məsələləri ön plana çəkilməmişdir. Bəzi əsərlərdə, ümumiyyətlə, cümlənin aktual üzvlənmə məsələsi tədqiqatdan kənar qalmış, bəzi əsərlərdə isə bu mövzuya geniş izahatlar verilmişdir.

Cümlənin qrammatik üzvlənməsində müstəqil mənə ifadə edən, cümlədəki digər söz və söz birləşmələri ilə mənə və qrammatik cəhətdən əlaqəyə girib sintaktik vəzifə daşıyan söz və söz birləşmələri beş cümlə üzvü ola bilər. Bunlara baş üzvləri – mübtəda, xəbər və ikinci dərəcəli üzvlər – təyin, tamamlıq, zərfliliyi aid edirlər. Lakin cümləni təşkil edən komponentlər yalnız müstəqil mənəyə malik cümlə üzvləridirmi? Bəs yerdə qalan, yəni cümlə üzvləri ola bilməyən cümlə komponentləri necə olacaq? Bu komponentlər cümlədə heç bir funksiya daşımırmı, informativliyə xidmət etmirmi? Fikrimizcə, cümlənin tərkibində yalnız sintaktik cəhətdən bitkin üzvlərin ayrılması, digərlərinin bu bölgüdə kənar qalması o qədər də düzgün deyildir. Məhz bu anda cümlənin aktual üzvlənməsi öz sözünü deyərək cümlədəki bütün komponentlərlə birlikdə fikrin ifadəsinin mümkünlüyünü və həmin komponentlərin cümlə üzvlərinə bölünməsinə xidmət edir. “Cümlənin aktual üzvlənməsi onun mümkün olan bütün digər üzvlənmələrindən öz funksional mahiyyəti və yönü ilə fərqlənir” [4, s. 111]. Aktual üzvlənməni tam mənada sintaktik üzvlənmə adlandırmaq doğru olmazdı. “Sözləm kommunikativ – sintaktik vahid olduğu üçün xüsusi üzvlərlə – cümlənin aktual üzvləri ilə səciyyələnir” [2, s. 8]. Bu üzvlənmə məntiqi-psixoloji və funksional-kommunikativ imkanlar nəzərə alınmaqla məntiqi-sintaktik üzvlənmədir. Aktual üzvlənmə hər zaman özünü göstərməyə bilər. Belə ki, müəyyən bir nitq prosesində və ya mətn daxilində cümlədə müəyyən bir fikrin aktuallaşdırılması, yəni daha çox diqqətə çatdırılması aktual üzvlənməni doğurur.

Dil daşıyıcısı nitqini qurarkən cümlələrdən istifadə edir. Fikrin ifadəsi zamanı cümlədə üzvlərin qarşılıqlı əlaqəsi nitqin daha dolğun qurulmasına imkan yaradır. Məntiqi-psixoloji faktların təsiri ilə cümlənin müəyyən hissəsi qabarıq şəkildə çatdırılır, aktuallaşdırılır. Bu informasiya verənin məqsədindən asılıdır. Beləliklə, nitqdə daha təkmilləşmiş cümlələr istifadə edilir. Belə hadisə “ona görə məntiqidir ki, bu hadisənin məntiqi bazası – cümlə semantikasi vardır, onun üzvlərində semantik əməliyyat, məntiqi cəhətdən o strukturda semantik əsasda yeni üzvlənmə baş

verir. Ona görə psixolojidir ki, bu proses insanın koqnitiv sistemində baş verən ciddi təhlilin nəticəsi kimi ortaya çıxır” [5, s. 13]. Bu prosesdə cümlənin məntiqi qatına doğru ciddi irəliləyiş müşahidə olunur. “Cümlə üzvlərinə görə aparılan sintaktik (qrammatik) təhlil məntiqi qrammatik səviyyədə subyekt-predikativ üzvlənməsindən fərqlənir” [3, s. 112].

Alimlər mətnin üç əsas hissədən ibarət olduğunu qeyd edirlər. Bunlar “başlanğıc (tema), orta (inkişaf), sonluq (nəticə)”dir [1, s. 397]. Bəzən sual və nida cümlələri ilə ifadə edilən başlanğıc inkışaf etdirilib yekunlaşır. Yaxud danəqli cümlələrin intonasiya tipləri nəticəsində mətni təşkilədən cümlələr ardıcıl sıralanır. Bu halda mətni təşkil edən cümlələr ikinci funksiya qazanır. Cümlələr bir-biri ilə əlaqəli olduğu üçün əvvəldə işlədilən cümlələr daha sonra gələn cümlələr üçün zəmin yaradır. Ənənəvi üzvlənmə cümlənin informativ yükünü açma bilmir. Aktual üzvlənmədə informasiyanın yeniliyi baxımından cümlə iki üzvə bölünür. Birinci tema adlanır, bu cümlədə məlum olanı bildirir. İkinci isə rema adlanır, rema yeni informasiyanı bildirir. “Nitq səviyyəsində hökmün subyekt faktiki olaraq, söyləmin teması ilə, hökmün predikatı isə söyləmin reması ilə eynidir” [3, s. 118]. Nitq prosesi zamanı insan yaddaşı çətin və yeni məlum olan hissəni fikrin sonuna saxlamağa meyillidir. Odur ki, cümlənin qurarkən informasiya verən əvvəlcə məlum olanı, yəni temanı, daha sonra isə yeni məlumatı bildirir. Nitq axımında cümlələrin bütün fikri əhatə edə bilməməsi nəticəsində qırıqlıqlar yaranır və digər cümlədə yeni informasiyanın davamı verilir. Bu halda “birinci cümlənin reması (yeni fikri) ikinci cümlənin teması kimi, üçüncü cümlənin teması ikinci cümlənin reması kimi... çıxış edərək mətni təşkil edir” [1, s. 400]. Temahəm informasiya verənin, həm də informasiyanı qəbul edənin ümumi bilik bazasıdır, rema isə informasiyanın əsas nüvəsini, canını təşkil edir. Söyləmədəki yeni informasiya nitq prosesi zamanı xüsusi şəkildə nəzərə çarpdırılır. Bu proses aktuallaşma adlandırılır. “Cümlənin aktul üzvlənməsi tam ifadəsini yalnız konkret nitq kontekstində tapır, buna görə də bəzən cümlənin *kontekstual* üzvlənməsi adlanır” [8. s. 245].

“Mətnə sintaktik bütövün aktual üzvlənməsi həm əlaqəlilik, həm də semantik bağlılıq hesabına başa gəlir. Hər ikisi sintaktik bütövlə aktual olmayan informasiyanın–temanın, yeni olan məlumatın–remanın dinləyici və oxucuya çatdırılmasına xidmət edir” [7. s. 89]. Lakin tema və rema sintaktik cümlə üzvləri ilə üst-üstə düşmür, onların tərkibi eyni deyil, həmişə eyni üzvlə ifadə olunmur. Başqa sözlə tema həmişə mübtədə, rema həmişə xəbər olmur. Cümlənin sintaktik üzvləri ayrı-ayrılıqda hər biri aktuallaşma (bax: 3, s.128-137) və ya cümlənin iki və daha artıq komponentlərindən biri (mürəkkəb cümlələrdə) aktuallaşma bilər. Cümlə aktuallaşmış və aktuallaşmamış üzvlərin bir-birinə qarşılıqlı təsiri nəticəsində meydana gəlir. Türkoloqlar türk dillərində xəbərin mövqeyinin cümlənin sonu olduğunu qeyd edirlər. Xəbərin cümlənin ortalarına doğru irəliləməsi, cümlə sonu mövqeyi digər üzvə ötürməsi formal sintaktik qatda aktuallaşma imkanlarının nəticəsidir. Məsələn:

Göytəpə kəndinin ucqarında, xır yolunun üstündə üç otaqlı bir bina var idi. El arasında buna “Zayec” deyirdilər. (İsmayıl Şıxlı)

Misal kimi verdiyimiz bu mətnə romanın əvvəlində yazıçı Göytəpə kəndi barədə məlumat verdiyi üçün ilk cümlənin əvvəli remaya zəmin yaradır, yəni temanı təşkil edir. Həmin yolda üç otaqlı bir binanın olması artıq bu cümlədəki remadır. Digər cümlədə *el arasında buna* ifadəsi işlədilir ki, bu əvvəlki cümlənin remasına işarə edir. Görürük ki, əvvəlki cümlənin reması olan bina sonrakı cümlənin temasıdır.

Dilimizin cümlə quruluşu ilə bağlı olaraq aktuallaşmanın bu üsulları göstərilir: “Söz sırası vasitəsilə aktuallaşma; Formal qrammatik vasitələrin köməyi ilə aktuallaşma; Prosodik aktuallaşma” [3. s. 123].

Söz sırası anlayışı ilə **cümlə üzvlərinin sırası** anlayışı bir-birindən fərqlənir. Cümlə üzvlərinin sırası dedikdə cümlənin beş üzvünün sırası anlayışı nəzərdə tutulur. Söz sırasına isə cümlədə işlənən üzvlərlə yanaşı, ara sözlərin, xitabların, qoşmaların, bağlayıcıların, ədat və nidaların da cümlədə yeri aid edilir. Azərbaycan dilində cümlə üzvünün aktuallaşması yazılı dildə əsasən söz sırasının hesabına həyata keçirilir. İnformasiya ötürülməsi zamanı tema-remə üzvlənməsinin tələbi ilə və kommunikativ aktın tələbinə uyğun olaraq yeni olan–rema şüurlu surətdə cümlənin sonuna yerləşdirilir. Azərbaycan dili cümlə strukturunun möhkəm söz sırasına

malik olması aktuallaşmanı rahatlıqla söz sırası vasitəsilə ifadə etməyə imkan verir. Kamal Abdulla Azərbaycan dilində güclü aktuallaşma mövqeyini cümlə sonu olaraq qeyd edir. Xəbərdən əvvəlki mövqeyi isə zəif aktuallaşma mövqeyi kimi göstərir. Lakin R.S. Amirov qazax dilində həm də xəbərdən əvvəlki mövqeyi güclü aktuallaşma mövqeyi hesab edir. Türk dillərində məntiqi vurğulu sözün xəbərdən əvvəlki mövqedə işlənməsi də aktual üzvlənmənin təsiridir. Bu o deməkdir ki, məntiqi vurğu da aktuallaşmaya xidmət edən vasitələrdəndir. “Məntiqi vurğu nəqli sözlərdə hara düşürsə, aktual üzv də həmin söz hesab edilir, söz sırası bu fərqli məqamları formalaşdırır” [2. s. 15]. Kamal Abdulla “intonasiya, temp, vurğu, ahəng və başqa fonetik ünsürlər”in də prosodik aktuallaşmanı həyata keçirdiyini qeyd edir [3. s. 148]. N.Hacıyeva da bu barədə yazır: “İntonasiya və söz sırası aktual üzvlənmənin formal ifadə vasitəsi olub, qarşılıqlı surətdə biri digərini şərtləndirir” [6. s. 15].

Aktuallaşmaya xidmət edən digər vasitələr də formal qrammatik vasitələr, başqa adla desək, aktualizatorlar adlanır. Bunlara **da/də, özü, özü də, belə, fəqət, ancaq, yalnız, qədər, kimi, əlbəttə** kimi aktualizatorlar və **reduplikasiya(cümlə üzvünün cümlə daxilində təkrarı)** aid edilir [3. s. 138-148]. Məsələn, “*Turan gəldi*” və “*Turan da gəldi*” cümlələri arasında fərq müşahidə olunur. Birinci cümlədə şəxsin gəlməsi daha çox diqqətimizə çatırsa, ikinci cümlədə gələnin Turan olduğuna daha çox diqqət edirik.

Kamal Abdulla bir termini də izah edir. Bu deaktualizator terminidir. Deaktualizator aktualizatorun əksi olub cümlə üzvünü aktuallaşdırmamağa xidmət edir. Bu vasitə remanı təmizdən fərqləndirməyə, daha çox temaya işarə etməyə xidmət edir. Bu vasitələrə deytik, yəni əvəzliliklə ifadə olunmuş elementləri aid edir. **Bu, o, həmən** elementlər deytik elementlərdir. Deytik elementlər cümlənin temasının əvvəlində işlənir. Məsələn:

Bu uşaq o qədər ağıllı idi ki, hamı ona heyran qalırdı.

Sadə cümlənin aktuallaşdırma imkanları üzvlərin sırası, intonasiya, aktualizatorlar vasitəsilə reallaşsın, mürəkkəb cümlədə bunlarla yanaşı, komponentlərin–tərkib hissələrinin sırası da mühüm amildir. Bundan başqa, mürəkkəb cümlədə deaktualizatorlar fəal şəkildə işlənilir. Dildə emosional cəhətdən zəif olan cümlələrdə, adətən, birinci tərkib hissəsi məlum olan temanı, ikinci tərkib hissəsi isə yeni olan remanı bildirir. Tabeli mürəkkəb cümlədə baş cümlə tema, budaq cümlə rema kimi işarə olunur. Emosionallıq artdıqda budaq cümlə və ya tabesiz mürəkkəb cümlələrdə rematik komponent əvvəl mövqeyə keçə bilər. “Budaq cümlələr bir çox hallarda baş cümlədən sonra gəlməklə “yeni”ni bildirməsi, rema kimi çıxış etməsi ilə aparıcı semantik gücə malik olsa da, quruluşca tema–baş cümlədən asılı olur” [4. s. 303].

Yekun olaraq bu nəticəyə gəlmək olar ki, cümlənin aktual üzvlənməsi sintaktik üzvlənmədən fərqlənir, lakin ondan tam qopa da bilmir. Aktual üzvlənmə söyləmin daha yaxşı qavranılmasına və mürəkkəb sintaktik bütöv olan mətnin öyrənilməsinə xidmət edir. Aktual üzvlənmənin öyrənilməsi sintaktik tədqiqatlarda yeni perspektivlər yaradır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Ə.Abdullayev, Y.Seyidov, A.Həsənov. “Müasir Azərbaycan dili. IV hissə. Sintaksis”. Bakı. “Şərq-Qərb”. 2007, 424 səh.
2. H.S.Aktaş. “Çağdaş türkcələrdə söyləmə” (Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı). Bakı – 2016, 27 səh.
3. K.Abdulla. “Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri”. Bakı. MTM-Innovation. 2016, 360 səh.
4. Q.Ş.Kazımov. “Müasir Azərbaycan dili.Sintaksis”. Bakı, “Təhsil”. 2007, 496 səh.
5. N.H.Hacıyeva. “Müstəqillik dövrləri azərbaycan ədəbi mətnlərinin struktur-semantik xüsusiyyətləri (aktual üzvlənmə)” (məqalə). Bakı Universitetinin xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. 2013. No 3.
6. N.Hacıyeva “Nağıl dialoqunda aktual üzvlənmə”. Türkologiya. No.4, 2015, səh. 14-26.

7. V.Kərimli “Mir Cəlal Paşayevin bədii nəsrində sintaktik bütövdə məntiqi-semantik əlaqə tipləri”. İPƏK YOLU, No.4, 2019, səh.89-94.

8. Блох М. Я. “Теоретическая грамматика английского языка: Учебник. Для студентов филол. фак. ун-тов и фак. англ. яз. Педвузов”. — М.:Высш. школа, 1983.— с. 383 В пер.: 1 р.

XÜLASƏ

Cümlənin aktual üzvlənməsi məsələsi dilçilik elminə yeni daxil olan mövzulardan biridir. Məqalədə aktual üzvlənmə və onun dildəki əhəmiyyətindən bəhs olunmuşdur, aktual üzvlənmə və sintaktik üzvlənmənin fərqi açıqlanmışdır. Tema və rema anlayışları izah olunmuşdur. Aktuallaşdırmanı əmələ gətirən üsullar sadalanmışdır. Azərbaycan dili cümlə quruluşunda aktual üzvlənmənin mövqeyindən bəhs olunmuşdur.

Açar sözlər: sintaksis, aktual üzvlənmə, tema, rema, aktualizasiya

GÜNƏŞ NOVRUZ qızı İLTİFATLI

I kurs magistrant

Bakı Dövlət Universiteti

“ALTUN YARUK” ABİDƏSİNDƏ HAL-VƏZİYYƏT BİLDİRƏN FEİLLƏR

Feil iş, hərəkət, hal və vəziyyət bildirən nitq hissəsidir. Zəngin kateqoriyalar sisteminə malikdir və bu cəhətdən heç bir nitq hissəsini onunla müqayisə etmək olmaz. Dilin milli orijinallığının qorunmasında fəal mövqeyi ilə seçilir. Bütün türk dilləri kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dili də feillə zəngindir. Bəzən elə düşünülür ki, nitq hissəsinin zənginliyi həmin nitq hissəsinə daxil olan sözlərin miqdarı ilə ölçülür. Bu fikir əsla düz deyildir. Nitq hissəsinin zənginliyi ona daxil olan sözlərin miqdarı ilə deyil, onların rəngarəng məqamda işlənməsi ilə, çoxlu məna xüsusiyyətləri ifadə edə bilməsi ilə ölçülür. Qədim türk yazısı abidələri dilinin feil sistemi öz inkişafına görə müasir türk dillərindən heç də geri qalmır. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənən feillər bir sıra xüsusiyyətlərinə görə müasir türk dillərindən üstündür. Bu mənada demək olar ki, abidələrin dilinin feil sistemi türk dillərinin feil sisteminə nisbətən daha çox inkişaf etmişdir. Belə abidələrdən biri də “Altun yaruk”dur. “Altun yaruk” buddizmin təməllərini, fəlsəfəsini əks etdirən qədim uyğur abidələri arasında həcminə görə ən böyüyüdür.

Feilləri başqa nitq hissələrindən fərqləndirən ən mühüm əlamətlərindən biri onun mənasıdır. Hər bir feil konkret lüğəvi mənasına görə bir iş, hərəkət bildirdiyi kimi, ümumiləşmiş qrammatik mənasına görə də iş, hal, hərəkət bildirir. Feillərdə iş, hal, hərəkət mənası qarışıq olur, lakin bu mənələrdən biri həmişə üstünlük təşkil edir. Hal-vəziyyət feilləri şəxsən, əşyanın hal-vəziyyətini bildirir. Hal-vəziyyət feilləri, əslində, təfəkkür feillərinin bir hissəsini təşkil edir. Belə feillər ilk öncə dərk etmə ilə başlayan zehni prosesin ikinci mərhələsinin formalaşması üçün zəmin rolunu oynayır. Birinci mərhələdə dərk edilənlər sayəsində insanda bir qıcıq formalaşır və bu qıcıq sayəsində insanda psixoloji və fizioloji vəziyyət yaranır və bu vəziyyətin sözlərlə feil şəklində ifadəsi hal-vəziyyət feillərini ortaya çıxarır.

Açın. Feil abidədə 2 fərqli mənələrdə işlənmişdir. Bunlardan biri “çıxarmaq”, digəri isə “etiraf etmək”, “günahlarını qəbul etmək”dir. Bu feilə abidədə 27 dəfə rast gəlinir: *Ökünürm(e)n, bilinürm(e)n, açınurm(e)n/ Ortaya qoyar, peşmalığını bildirər, etiraf edər... (5, 121)*

Amra. “sevmək” mənasını ifadə edən bu feilə abidədə 6 dəfə rast gəlinir: *Amrayurlar severler. (5, 299)* Qeyd etmək lazımdır ki, abidənin dilində “sevinmək” və “sevmək” mənələrini ifadə edən başqa feillər də işlənmişdir. Bəzi mənbələrdə “sevmək”lə yanaşı, “aşiq olmaq”, “sevdalanmaq” mənələrini də ifadə edən bu feilin kökünü “amur” sözü ilə əlaqələndirirlər. Bu feil əski uyğur mənbələrindən sonra digər mənbələrdə təsbit edilməyib. Müasir türk dillərində isə

“sakitləşmək”, “rahatlanmaq” mənalarında işlənir: Altay dilində “amra”, xakas, oyrot, tuva dillərində “amıra”. Müasir dilimizdə istifadə etdiyimiz “imrənmək” sözü “amra” feilinin müxtəlif fonetik dəyişikliyə uğramış forması olması ilə bağlı fikirlər də vardır.

Ayıqla. “pisləmək” mənasını ifadə edən bu feilə abidədə 5 dəfə rast gəlinir: *Ayıqladım tantım. (5, 121)* Bu feilə Yusif Balasaqunlunun “Qutadğu biliq” əsərində də rast gəlik və burada da “pisləmək” mənasında işlənib: *Münüm bu meni yalnuk irsel teyü, ayıqlap yorırlar kişike ayu/ Qüsürüm varsa, budur: insanlar öz aralarında məni dönük deyərək pisləyirlər. (10, 39)*

Ayman. “çəkinmək”, “qorxmaq”, “ürkmək” mənalarını ifadə edən bu feilə abidədə 1 dəfə rast gəlinir: *Öz kılmiş kılınçlarına ertingü uyatsar, aymansar/ Özlərinin etdikləri davranışlardan ötrü utansalar, qorxsalar... (7, 34)* Həmçinin, abidədə bu mənaları ifadə edən “belingle” və “kork” feilləri də işlənmişdir. Xəqaniyyə türkcəsində yazılan mətnlərdən yalnız “Qaraxanlı türkcəsi-sətiraltı Quran tərcüməsi Türk və İslam əsərləri muzeyi №73”-də “ayman” feili işlənib: *Yād kılğıl iđiđni özüñ içinde yalvaru qorku aymanu ün berü ündemekte kuđırađ sözdin/ Sabah akşam demeden, kendi içinden, korkarak ve yalvararak, alçak sesle yaratıcını an ve gafillerden olma (8, 81)*

Belingle. “qorxmaq” mənasını ifadə edən bu feilə abidədə 7 dəfə rast gəlinir: *Atukrak korksar, belingleseler/ Artıqlaması ilə dəhşətə gəlsələr, qorxsalar... (7, 34)* Mahmud Kaşğari bu sözün mənasını “qorxudan sıçramaq” kimi izah edir. “Qutadqu biliq” əsərində də bu söz işlənib: *Belinlep odundu kötürdi başın qara zengı kılmiş yüzini ışın/ Birdən silkələnərək yenidən oyandı, başını qaldırdı, duman göy üzünü qara zənciyə çevirmişdi.* Bu söz müasir türk dillərdən yalnız teleüt türklərinin dilində “peliñde” formasında “xəyali bir xəstəlik ucbatından əziyyət çəkmək” mənasında varlığını qorumuşdur.

Burçintur. “incitmək”, “dərd vermək” mənalarını ifadə edən bu feilə abidədə 1 dəfə rast gəlinir: *kongüllerin karınların irintürdüm burçinturdum örletdim/ Qəlblərini, könüllərini qırdım, incitdim. (7, 30)* Bu feil Xəqaniyyə türkcəsində də “incitmək”, “əziyyət çəkdirmək” mənalarında işlənib.

Inan. “güvənmək”, “inanmaq” mənalarını ifadə edən bu feilə abidədə 8 dəfə rast gəlinir, həmçinin bu feil kökündən törəyən “ınaç” sözü də 10 dəfə abidədə işlənmişdir: *Amtı m(e)n isig özümüzün berü inanurbiz/ İndi biz isti canımızdan ötrü inanırıq. (7, 48)*

İrinçke. “yazığı gəlmək”, “mərhəmət etmək” mənalarını ifadə edən bu feilə abidədə 29 dəfə rast gəlinir: *Tolp yirintiçüg irinçkep/ Bütün dünyaya mərhəmət edib. (7, 25)*

Kork. “qorxmaq” mənasını ifadə edən bu feilə abidədə 13 dəfə rast gəlinir, həmçinin bu feildən törəyən “korkunç”, “korkunçığ”, “korkunçsız” sözlərinə rast gəlinir: *Artukrak korksar belingleser/ artıqlaması ilə qorxsalar, dəhşətə qapılısalar... (7, 34)*

Künile. “qısqaqmaq”, “həsəd aparmaq” mənalarını ifadə edən bu feilə abidədə 3 dəfə rast gəlinir: *Özümte yiglerig körüp künilədim erser özümte yavızlarığ körüp uçuzladım/ Özümdə yaxşı şeyləri görüb həsəd apardımsa, özümdə pis şeyləri görüb küçümsədim. (7, 30)* Klausona görə, bu feil “həsəd” mənasını ifadə edən “küni” ismindən törəyib.

Küse. “istəmək”, “diləmək” mənalarını ifadə edən bu feilə abidədə 117 dəfə rast gəlinir: *Burkan kutın küseserler/ Budda müqəddəsliyini diləsələr... (7, 54)* Bu feilin Xəqaniyyə türkcəsində yazılmış əsərlərin hamısında işlənməsinin şahidi oluruq. Məsələn, “Divani-lüğət-it türk”də “*Ol anı körməkin küsədi/ O, onunla görüşməyi arzuladı*” şəklində işlənmişdir. Söz müasir türk dillərindən qırğız dilində “küso”, özbək dilində “kusa”, noqay dilində “küse” şəklində işlənir. Xəqaniyyə türkcəsi dövründə “küse” feili həm “istəmək”, “arzulamaq”, həm də “darıxmaq” mənalarında işlənmişdir.

Mungad. “təəccüblənmək” mənasını ifadə edən bu feilə abidədə 14 dəfə rast gəlinir: *Ertिंगü tangladılar mungaddılar. (7, 70)*

Ökün. “peşman olmaq”, “tövbə etmək”, “təəssüf etmək” və “etiraf etmək” mənalarını ifadə edən bu feilə abidədə 25 dəfə rast gəlinir: *Kılınçların neteg yarığın ökünser kşanti kalsalar ol ayığ kılınçları arıyur/ Davranışlarını hansı şəkildə etiraf etsələr, peşman olsalar, o pis davranışları silinərmi? (7, 24)* Bu feilə həmçinin, Orxon abidələrinin dilində rast gəlinir. Xəqaniyyə türkcəsində yazılmış mətnlərin demək olar ki, hamısında bu feilə rast gəlinir: *Ökün küregünin üçün/*

İtaətsizliyindən ötrü peşman ol. “Divani-lügət-it türk”də “Ol yāzūqıña ökündi” şəklində işlənmişdir və tərcüməsi belədir: *O, etdiyi səhvədən ötrü peşman oldu.*

Ögir. “sevinmək” mənasını ifadə edən bu feilə abidədə 45 dəfə rast gəlinib: *Kılı turmuşlarığ körüp iyin ögirdim sevintim/ Etdiklərini gördüyüm üçün sevindim.* (7, 48)

Sev. “Altun yaruk” abidəsinin dilində müasir dilimizdə işlənən bir çox feillər işlənmişdir. Belə feillərə “korkmaq”, “ımanmaq”, “sevmək” feillərini nümunə göstərə bilərik. “Sev” feilinə abidədə 22 dəfə rast gəlinib. Həmçinin bu feildən törəyən “sevin”, “sevgüsüz”, “seviglig”, “seviqsiz”, “sevinç”, “sevinçsiz”, “sevinçlig” sözləri də abidədə işlənmişdir: *Edgü kılınçlarına edgülig evrişleringe iyin ögirser sevinser/ Yaxşı davranışlarından, yaxşı rəftarlarından dolayı sevinşələr.* (7, 42)

Tangla. “təəccüblənmək” mənasını ifadə edən bu feilə abidədə 7 dəfə rast gəlinir: *Tirin kuvrag arkası ertingü tangldılar.* (7, 70)

Tepre. “sarsılmaq”, “hərəkət etmək”, “titrəmək” mənalarını ifadə edən bu feilə abidədə 29 dəfə rast gəlinir, həmçinin bu feildən törəyən və “sarsılmaz”, “davamlı”, “məhkəm” mənalarını ifadə edən “teprencsiz” sifətinə də abidədə 17 dəfə rast gəlinir: *Yir suv yomkı tepredi/ yer-su bütünlüklə titrədi.* (7, 67)

Toda. “pis hesab etmək”, “dəyərsiz saymaq”, “alçaltmaq” mənalarını ifadə edən bu feilə abidədə 2 dəfə rast gəlinir: *Yoridaçularığ körüp söküp sarsıp todap uçuzlap/ davrananları görüb, söyüb, alçaldıb, küçümsəyib...* (7, 30)

Uyat. “utanmaq” mənasını ifadə edən bu feilə abidədə 1 dəfə rast gəlinir: *Ertिंगü uyatsar, aymansar.* (7, 34) Xəqaniyyə türkçəsində yazılmış mətnlərin demək olar ki, hamısında bu feilə rast gəlinir. “Divani-lügət-it türk”də “*Ol mindin uyattı*” formasında işlənib və mənası “*O, məndən utandı*”dır. “Qutadğu bilig” əsərində “*Köñlin çıxarsa ayada urup yorısa uyadmasa yalñuk körüp*” şəklində rast gəlinir və tərcüməsi “*İnsan qəlbini çıxarıb ovucuna qoyaraq, başşqaları qarşısında utanmadan gəzə bilməlidir*”. Utanma hissi səbəsiz yaranan bir hiss deyildir. “Divani-lügət-it türk”də verilən cümlədə utanma hissəsinin səbəbi açıq şəkildə verilməsə də bu hissə bir adamın səbəb olduğunu vurğulamışdır (*mindin/məndən*).

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Caferoğlu A. Eski uyğur türkçəsi sözlüğü. İstanbul, 1968, 320 s.
2. Xudiyev N. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, 2015, 296 s.
3. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası. II hissə. Bakı, 2016, 352 s.
4. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Morfolojiya. Bakı, Elm və təhsil, 2010, 359 s.
5. Kaya C. Uyğurca Altun yaruk. Ankara, 1994, 911 s.
6. Rəcəbli Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, Nurlan, 2006, 648 s.
7. Ölmez M. Altun yaruk. Ankara, Beytepe, 1991, 199 s.
8. Ünlü S. Karahanlı türkçəsi sözlüğü, Konya, 1047 s.
9. <http://www.openaccess.hacettepe.edu.tr>
10. <https://oguzhanbasibuyuk.files.wordpress.com/2015/08/kutadgubilig.pdf>

XÜLASƏ

Uyğurca adı qısaca "Altun Yaruk" olaraq tanınan bu əsər Buddizmin ideyalarını təbliğ edir. Bu abidə qədim uyğur ədəbi dilini araşdırmaq baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir. Əsər XI əsirin əvvəllərində sanskrit dilindən uyğur dilinə Senqu Seli Tudun tərəfindən tərcümə olunmuşdur. Bu məqalədə hal-vəziyyət bildirən feillər, onların mənşəyi və cari vəziyyətinə diqqət yetirilmişdir.

Açar sözlər: *Altun Yaruk, buddizm, qədim uyğur ədəbiyyatı, qədim uyğur dili, hal-vəziyyət bildirən feillər*

“IRK BİTİG” ABİDƏSİNDƏ İŞLƏNƏN FEİLLƏR

Dilimizin leksik qatında önəmli yer tutan feilin nitq hissəsi kimi öyrənilməsi həmişə vacib olmuş və tükoloji ədəbiyyatlarda özünəməxsus yer tutmuşdur. Feil iş, hərəkət, hal və vəziyyət bildirir. Feil həm dilimizin orijinallığının qorunmasında, həm də milli xüsusiyyətləri əks etdirməkdə digər nitq hissələrinə nisbətən üstün mövqeydə dayanır. Bütün türk dilləri kimi, qədim türk yazılı abidələrinin dili də feillərlə zəngindir. Məlumdur ki, dil daim inkişaf edən, dəyişən sistemdir. Müxtəlif tarixi formasiyaların dəyişməsi ilə dilin fonetik, leksik, grammatik qatlarında fərqliliklər yaranır. Müəyyən bir xronoloji zaman kəsiyində aktiv işlənən feil ya fonetik formasında müəyyən dəyişiklik baş verməklə dildə mövcudluğunu davam etdirir, ya leksik qatlarında fərqlər yaranır, hətta başqa bir mənə kəsb edir, ya da tamamilə dildən çıxır və ya mürəkkəb sözlərin tərkibində ilişib qalır. Bu cəhətdən qədim uyğur abidələrindən biri olan “İrk bitig”(Fəlnamə) abidəsində işlənən feilləri nəzərdən keçirmək və onların keçdiyi tarixi inkişaf yolunu izləmək, həm qədim türk dilinin feil qatını, həm də abidədəki feillərin sonrakı inkişafını öyrənmək üçün əhəmiyyətlidir.

“İrk bitig”, həm də Fəlnamə adı ilə tükoloji ədəbiyyatlarda adı keçən bu kitab göytürk əlifbası qədim uyğur dilində kağız üzərində yazılmışdır. 1907-ci ildə Aurel Steyn tərəfindən Şərqi Tüküstanda Tun-huanq budda monastrında tapılmışdır. Abidənin yazılma tarixini Əbülfəz Rəcəbli VIII əsrin sonu IX əsrin əvvəllərinə, Talat Təkin isə IX əsrə aid olduğunu qeyd edir. Əsər 1912-ci ildə V. Tomsen tərəfindən ilk dəfə ingilis dilinə, Azərbaycan dilinə Ə.Şükürlü və Ə.Rəcəbli və digər tədqiqatçılar tərəfindən tərcümə olunmuş, bu məqalədə də Ə.Rəcəbli tərcüməsindən istifadə olunmuşdur.

Az. Abidədə üç dəfə işlənən bu feili Ə.Rəcəbli, T.Təkin “azmaq, yolundan çıxmaq”, Ə.Şükürlü isə “yoxa çıxmaq” kimi tərcümə edir. “*kuş oğlu uça aztı, kiyik oğlu yükürü aztı*”(7,385). Azmaq feili Ongin abidəsində də “azmalım”(7,253) eyni mənada işlənir. Qədim uyğur yazısı ilə yazılmış abidələrdə isə “azağ” şəklində rast gəlinir. Daha sonrakı abidələrdən “Divanü lüğət-it-türk”də və İbn Mühənnə lüğətlərində də azmaq kimi qeyd olunan bu feil türk dili leksikasının aktiv fondunda hələ də işlənəməkdədir.

Ar. Abidədə “arıp” və “armış” şəklində 3 dəfə rast gəlinən bu feili Ə.Rəcəbli bir məqamda “arıqlamaq”(25-ci sətir), digərində isə “xəstələnmək”(52-ci sətir) kimi, Ə.Şükürlü isə “arıqlamaq” və “yorulmaq” kimi tərcümə etmişdir. “Kül tigin” abidəsinin cənub üzünün səkkizinci sətirində rast gəlinən armaq feili aldatmaq, yoldan çıxarmaq mənasını ifadə edir. “*Süçik sabın, yumşak ağin arıp...*”(7, 279). “Divanü lüğət-it-türk”də iki müstəqil vahid kimi “yorulmaq” və “aldatmaq”, İbn Mühənnə lüğətində isə “yorulmaq” mənasında işlənmişdir. Tarixən arılmaq feil də olmuşdur ki, bu söz yorğun-argın sözünün tərkibində qalmışdır.

Ayin. “qorxmaq, çəkinmək”. “*Korkma, edgüti ötün, ayınma edgüti yalbar*”/“*Qorxma yaxşıca dua et, çəkinmə yaxşıca yalvar*”. Ə.Şükürlü isə ayın feilini “həyacan keçirmək kimi tərcümə edir” (8, 290). “Divanü lüğət-it-türk” və İbn Mühənnə lüğətlərində rast gəlinməyən bu söz qədim uyğur yazısı ilə yazılmış abidələrdə “ayun”, yəni “qorxma, çəkinmə” mənasını ifadə edir.

Atan. Bu feilə göytürk yazısı ilə yazılmış abidələr arasında “İrk bitig”də bir dəfə rast gəlinir. “ad çıxarmaq, şöhrətlənmək” mənəsindədir. “*Ebiyəriü kəlsər, özi atanmış...*”/“*Evinə tərəf gəlsə, özü ad qazanmış*” Uyğur türkcəsi sözlüyündə “atamak”, həm də “atanmaq” kimi keçən feil Mahmud Kaşğaridə də “atan” formasında özünü göstərsə də, “axtalanmış dəvə” mənasını ifadə edir.

Artat. “pozmaq, zəiflətmək, xarab etmək, məhv etmək”. “*Yulka təgmişik yıdıtmayın, ayka təgmişig artatmayın*”. Abidədə bir dəfə rast gəlinən bu feilə “Kül tigin” abidəsində 22-ci sətirdə bir dəfə rast gəlinir “...türk bodun, ilin, törün kim artatı...”. “Divanü lüğət-it-türk”də də keçməkdədir.

Bar. Abidədə 20 dəfə rast gəlinən bu feil “getmək, “çatmaq” mənalarını ifadə edir. Qədim türk yazılı abidələrində tez-tez rast gəlinir. Əhməd Yəsəvinin “Divan-i hikmət”ində barmaq feili “bar”

şəklində, “olmaq” mənasında işlənmişdir. *“Bahillerniñ boynında otlug zencir kişen bar”/“Cimrilein boynunda ateşden kelepçe var”*. Bu feil müəyyən tarixi inkişaf yolu keçərək varmaq şəklində Türkiyə türkcəsində müstəqil şəkildə, Azərbaycan dilində isə var-gəl etmək mürəkkəb feilinin tərkibində qalmaqdadır.

Butula. “balalamaq”. Abidədə bir dəfə rast gəlinir. “...örün(g) inkəni butulamış”. (7, 384) Bu feilə “Divanü lüğət-it-türk” və İbn Mühənnə lüğətlərində rast gəlinmir.

Ba. Abidədə beş dəfə rast gəlinir. “bağlamaq” mənasını bildirən bu sözə “Tonyukuk” abidəsində, “Divanü lüğət-it-türk”də rast gəlinir. “Kuzğunuğ ığaça bamış” (7, 385)

Bul. “tapmaq, qazanmaq”. *“Kəkük təzkin bultı”/“qu quşu lələyi tapdı”*. Abidədə üç dəfə işlənir. “Kül Tigin” və “Tonyukuk” abidələrində də rast gəlinən bu feil “Divanü lüğət-it-türk” və İbn Mühənnə lüğətində keçməkdədir. Müstəqil şəkildə Türkiyə türkcəsində də qalmaqdadır.

Bol. “olmaq”. Abidədə 14 dəfə işlənir. Qədim türk dili leksikasında intensiv işlənmə tezliyi ilə seçilən bu feil “Kül Tigin”, “Ongin”, “Bilgə Kağan”, “Divanü lüğət-it-türk” və s. abidələrdə də keçməkdə və masir dövrdə “olmaq” şəklində işlənməkdədir. “Qutadğu bilik”də: *“Bolur ötrü işler bütün hem bışığ”*

Bədizlə. “bəzəmək, bəzək vurmaq”. Abidədə bir dəfə işlənmişdir. *“...tort buluytaku edgüsi uyarı tirilipən məñiləyur, bədizləyür, -tir”/“Dörd tərəfindəki yaxşısı, ağılları toplaşib zövq alır, süsləyir, - deyir”*. Daha sonrakı dövrdə bu sözü “bədizlik əv”/ “bəzəkli ev” kimi “Divanü lüğət-it-türk”də rast gəlik. “Qutadğu bilik”də bu şəkildə işlənmişdir: *“Yaşıl kök bezediñ tümen yulduzun”*

Əmsi. “əmmək”, yalnız bir dəfə rast gəlinir. *“Bay ər koyı ürküpən barmış, bōrikə sokuşmuş, bōri ağızı əmsimış”* (8, 285) “Varlı kişinin qoyunu qorxub qaçmış, canavara rast gəlmiş, qurd südünü əmmiş”. Əmsi feili “Divanü lüğət-it-türk”də yoxdur, lakin ona çox bənzəyən “əmsə” “əmmək istəmək” feili var.

Əñlə. “ovlamaq” Yalnız bir dəfə rast gəlinir. *“Bars kişik əñləyü məñləyü barmış”/ “Barsheyvan ov ovlamağa getmiş”*. “Divanü lüğət-it-türk”də bu feil qeyd olunmur.

İt. Ə.Rəcəbli “İlig itmiş mən” (7, 388) “el düzəltmişəm”, lakin Ə.Şükürlü isə bu sözü “dövlət qurmaq” kimi tərcümə edir. Həmçinin digər göy türk abidələrindən “Kül Tigin”, “Bilgə Xağan”, “Tonyukuk” abidələrində də intensiv işlənmişdir. Yalnız bir dəfə rast gəlinir. “Divanü lüğət-it-türk”də bu söz “it” şəklində, lakin itmək mənasında işlənir.

İçgin. “dağılmaq, ayrılmaq, tərək etmək” mənalarını ifadə edən bu feilə “İrk Bitig”də bir dəfə, “Ongin” və “Kül Tigin” abidələrində isə bir neçə məqamda rast gəlinir. “İrk bitig”in dilimizə tərcümə olunmuş bir nəşrində isə bu söz “itmək” kimi tərcümə olunur. (3, 101) *“Uzuntonluğ küzünüzün kölgə içginmiş”/ “Uzundonlu güzgüsünü gölə düşürmüş”*. “Divanü lüğət-it-türk”də “itirilmək, yox edilmək” mənasında qeyd olunmuşdur.

İd. “göndərmək, atmaq, yola salmaq” “İrk bitig”də sadəcə bir dəfə rast gəlinən bu feil “Ongin”, “Kül Tigin”, “Bilgə Xağan”, “Tonyukuk” və s. abidələrdə də rast gəlinir.

Kulunla. “qulunlamaq, balalamaq, doğmaq” Abidədə yalnız bir yerdə rast gəlinir. *“...ak bisi kulunlamış”/ “ağ maydanı balalamış”*. A. Caferoğlunun “Eski uyğur türkcəsi sözlüğü” və “Karahanlı türkcəsi sözlüğü”ndə rast gəlmədiyimiz bu söz “Divanü lüğət-it-türk”də “kulunla”, yəni “madyanın doğması” kimi, İbn Mühənnə lüğətində “kulun”/ “kiçik at yavrusu” qeyd edilmiş, lakin günümüzə qədər gəlib çatmamışdır.

Kəñrən. Abidədə rast gəlinən maraqlı feillərdən biri olan bu söz yalnız bir dəfə 34-cü sətirdə keçir. Ə.Rəcəbli bu sözü “xəfif səs çıxarmaq” kimi tərcümə edir. *“...kiçəkən rəyür”/ “gəcə sıtqıya-sıtqıya ağlayır”*. Lakin Ə.Şükürlü sözün tərcüməsini “hönkürmək” verir. “İrk bitig”in dilimizə tərcümə olunmuş başqa bir nüsxəsində bu feil “sızıldamaq” (3, 104) kimi verilir. Daha sonra bu sözə rast gəlinmir.

Kon. “qonmaq, məskunlaşmaq” mənasını bildirən bu feil türk dili leksikasının ən qədim qatlarında yer alan, müasir dövrdə isə Azərbaycan dilində “qonaq” sözünün tərkibində, Türkiyə türkcəsində “konak”, “gece kondı” sözlərində yaşamağa davam edən bu feil “İrk bitig” də iki dəfə, *“Turuyaya kuş tüşnəkinə konmuş”/ “Durna quşu düşərgəsinə qonmuş”* (7, 396) işlənmişdir. Qədim

türk yazılı abidələrindən “Kül Tigin”, “Bilgə Xağan” və “Tonyukuk” da rast gəldiyimiz bu feili Mahmud Kaşğari və İbn Mühənnə da lüğətlərinə daxil etmişdir.

Mənjülə.“nəşəlmək, zövq almaq” mənalarını ifadə edən bu feil abidədə 4 yerdə işlənir. “Yarın-yirkə altun örgin üzə olurıpan mən(q)ləyir mən”/” Gecə-gündüz qızıl taxtın üstündə oturub zövq alıram”. Lakin digər göy türk abidələrində və “Divanü lüğət-it-türk”də bu feilə rast gəlinmir.

On. Abidədə yalnız bir dəfə rast gəlinən bu feil “rəngi solmaq, ağarmaq” mənalarında işlənmiş və daha sonra “Divanü lüğət-it-türk” də “onq”/ “solmaq”, “onquk” / “solmaq, rəngi atmaq”, İbn Mühənnə lüğətinə isə “onmaq” / “bir rütbe və paye sahibi olmaq” kimi daxil edilmişdir. Görünür feil sonradan işləkliyi itirmiş və passif fonda keçmişdir.

Oz. Abidədə 3 yerdə rast gəldiyimiz bu feil “xilas olmaq, qurtulmaq” mənalarında həm də “Bilgə Xağan” abidəsində, “dağıtmaq” mənasında isə “Kül tigin” və “Bilgə Xağan” abidələrində rast gəlinir. “Divanü lüğət-it-türk”ə daxil edilməyən bu sözün İbn Mühənnə lüğətində keçən mənası da fərqlidir; “ozmaq” / “önce gelmek, ireli keçmek” (4, 55). Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Fuad Köprülü “ozan” sözünün İbn Mühənnə lüğətində işlənən “ozmaq” feilindən yarandığı fikrini irəli sürmüşdür. Lakin bu feilin həmin sözün kökü olduğu mübahisəlidir.

Öt/Öd.“Öyüd vermək, nəsihət vermək” mənasında işlənən bu sözü daha sonra “Divanü lüğət-it-türk” də “ötlük” / “öyüd”, “övyüt” / “öyüd” formalarında görürük. “Eski uyğur türkcəsi sözlüğü” ndə də bu söz “öt” / “nasihat” mənasında işlənmişdir. Ə.Rəcəbli bu sözü 29-cu misrada “dua etmək”, 90-cı misrada isə “nəsihət vermək” kimi tərcümə edir.

Ögir.“sevinmək, məmnun olmaq”.8 dəfə abidədə işlənir. “Eski uğur sözlüğü” nə daxil edilən bu sözün “Divanü lüğət-it-türk” də və İbn Mühənnə lüğətində qarşılığı yoxdur. “Bilgə Xağan” abidəsində rast əlinir. “*Olurtukıma öltəçiçə sakınığma terk bəglər, bodun, ögürrip, sebinip toktamış közü yögərü körti*” / “*Mən oturduqda, öləcəyinə kədərənən türk bəyləri, xalqı öyünüb sevinib toxtamış gözü ilə yuxarı baxdı*”.

Sokuş. Bu feil “İrk bitig” abidəsində müstəqil feil kimi müxtəlif məqamlarda iki fərqli mənada işlənir.1. “qarşılaşmaq”, 2. “savaşmaq, vuruş”. “*Utru eki aylıq kişi oğlın sokuşmuş*”/ “*Qarşıda iki aylıq insan oğlu ilə qarşılaşmış*”. Lakin Ə.Şükürlü Ə.Rəcəblinin savaşmaq məqamında verdiyi sokuş feilini də “qarşılaşmaq” kimi tərcümə edir. A. Caferoğlunun “Eski uyğur türkcəsi sözlüğü” ndə də bu feil iki mənə ifadə edir. 1. “saplanmaq”, “karşılaşmaq”. “Divanü lüğət-it-türk” əsərində isə Kaşğari bu feili tam fərqli mənada “döyərək xırdalamaq işində köməkləşmək və yarışmaq” kimi göstərir.

Suçulun.“açılmaq, çıxmaq, düşmək”. Abidədə sadəcə bir dəfə rast gəlinir. “*Toğan kuş teñridin kodı tabışğan tipən kapmış, toğan kuş turnakı suçulınmış*” / “*Doğan quş(şahinin) caynağı (dovşana) batıb yuxarı qalxmış, dovşanın dərisi yırtılıb qaçaraq getmiş*”. “Eski uyğur türkcəsi sözlüğü” nə “suçulmaq/çekilmək”, “suçulunmaq/soyunmaq” kimi daxil edilmişdir. “Divanü lüğət-it-türk”də bu söz yoxdur, lakin ona çox bənzəyən başqa bir feil işlənir “suçul/ çiçək açılması, çıxmaq, soyunmaq”.

Tərit.“tərləmək deməkdir. Abidədə yalnız bir dəfə 77-ci sətirdə rast gəlinir. “*Tığ at kudrukın tükün tikrət yazığ kodı yadrat tookuz kat üçügrüp, topı uluğ ança tərirtün*”/ “*Kürən atın quyruğunu düyüb yel kimi yazı boyu çapdır, doqquz qat kimi bağla, böyük eləcə tərləsin*”

Ula. Abidədə yalnız bir yerdə 73-cü sətirdə işlənmişdir. “bağlamaq, qoşmaq” kimi tərcümə olunmuşdur. “*Sınukının səpərmən, üzükünün ulayur mən*” / “*Sınıqları birləşdirərəm, üzümüşləri calaşdıraram*”. Orta əsr abidələrindən “Divanü lüğət-it-türk” də qeyd olunan “ula” “ulaşmaq, calamaq, tapışmaq” mənası ifadə edir. “Eski türkce sözlüg”ə daxil edilməmişdir.

Urılan.“oğlan doğmaq, nəsil vermək”. Abidədə yalnız 1 dəfə işlənir. “*Üçünç kunçuy urılanmış*” / “*Üçüncü xanımı nəsil vermiş*”. Maraqlısı odur ki, abidədə nəsil vermək mənasında iki müstəqil feil işlənir: “butula”, “urılan”. Butula heyvana məxsus, urılan isə insane məxsusdur. Bu isə qədim türk yazılı abidələrinin leksikasının çox zəngin olduğunu bildirir. Mahmud Kaşğaridə “urılan” feili olmasa da, bu feilin şəkildəyişmiş forması “urı”/“oğul övlad” işlənmişdir.

Ur. Abidədə bir neçə yerdə rast gəlinən ur feilinin müasir türkcədə qarşılığı “vurmaq, həkk etmək, yazmaq”dır. Bu feil həm oğuz abidələrində- “Kül Tigin”, “Bilgə Xağan”, həm də daha

sonrakı türk dillərinin yazılı abidələrində (“Divanü lüğət-it-türk”, İbn Mühənnə) və lüğət fondunda aktiv işlənmişdir.

Yağra. Bir dəfə işlənmişdir. “*Uzuntonluğ küzünüzün kölgə içgünmüş, yarın yanrayur*”/ “*Uzundonlu güzgüsünü gölə düşürmüş, gündüz yana-yana ağlayır*”. Bu sözü Ə. Şükürlüdə ağlamaq kimi tərcümə etmişdir. “Divanü lüğət-it-türk” əsərində isə “yanqra” “gizli şeyi açıqlamaq, söyləmək” mənasında qeyd olunmuşdur.

Yaru. “*Tan tanlardı, udu yir yarudu, udu kün toğdı...*”/ “*Dan söküldü ardınca yer işıqlandı*”. “ışıqlanmaq, parlamaq”. Abidədə sadəcə iki sətirdə rast gəlinən bu feil “Divanü lüğət-it-türk”ə də daxil edilmişdir. “Qutadğu bilik” də də var: “*Kara tün yaruttuq yaruk kündüzün*”.

Yadrat. Abidədəyalnız bir dəfə 77-ci sətirdə keçən bu sözü dilimizə edilən tərcümələrdəki mənalar üst-üstə düşür. Ə.Rəcəbli “yerə salmaq, əldən buraxmaq” kimi tərcümə etmişdir. “*Tığ at kudruukın tükün tikət yazıq kodı yadrat tookuz kat üçügrüp, topı uluğ ança tərirtün*”/ “*Kürən atın quyruğunu düyüb yel kimi yazı boyu çapdır, doqquz qat kimi bağla, böyük eləcə tərləsin*”. Ə.Şükürlünün tərcüməsi: “*Boz, dəcəl atın quyruğuna düyün vur və onu qaldırmağa imkan ver. Tənbəl atın quyruğunu aşağı burax*”. İrk Bitigin dilimizə kollektiv tərcümə nəşrində bu feilin tərcüməsi “yerə yaymaq, yerə sərmək” kimi qeyd olunmuşdur. Eski türkce sözlüyə daxil edilməmişdir.

Yıdıt. “iyənmək, çürümək” Abidədə sadəcə bir dəfə 91-ci sətirdə rast gəlinir: “*Yılka təgmişig yıdıtmayın...*”/ “*İlinə çatmışı(yaşı çatmışı, qocalmışı) yürütməyim*”. Ə.Şükürlü isə bu sətiri “*Yaşa çatmışı öldürmürəm*” kimi tərcümə edir. “Eski uyğur türkcəsi”ndə bu sözün tərcüməsi “kokmaq” kimi göstərilmişdir. “Divanü lüğət-it-türk”də “yıdıhla” və “yıdıhlan” sözlərinə rast gəlik ki, bunlar da “qoxlamaq” və “qoxmaq” kimi tərcümə olunur.

Yorı. Qədim türk yazılı abidələrinin leksik qatında feil kimi aktiv işlənmə tezliyinə sahib olan bu söz “İrk Bitig” abidəsində 7 dəfə, eyni zamanda “Ongin”, “Kül Tigin”, “Bilgə Xaqan”, “Tonyukuk” və s. abidələrdə işlənmişdir. “yürüyüş etmək, getmək” mənalarını ifadə edən yorı feilini Mahmud Kaşğari “Divanü lüğət-it-türk” ə də daxil etmişdir. “*...yatıqlıq turğuru yorıyur mən*”/ “*yatanları durğuzaraq qaçıram*”(7, 392). “Qutadğu bilik” də: “Yorımaz ne yatmaz udımaz oduq”

Yuxarda qeyd etdiyimiz feillərdən başqa abidədə “al”(almaq), “bil”(bilmək) “eşid”(eşitmək), “iç”(içmək), “kal”(qalmaq), “kap”(qapmaq), “ötün”(müraciət etmək), “sın”(sınmaq), “sebin”(sevinmək), “saç”(saçmaq), “sanç”(sancmaq), “təg”(dəymək), “ti”(demək), “tiril”(dirilmək), “tükə”(tükənmək), “tur”(durmaq), “tut”(tutmaq), “türt”(dürtmək), “ton”(donmaq), “tiñlə”(dinləmək), “ut”(udmaq), “ürkit”(ürkətmək), “yi”(yemək), “yar”(yarmaq), “yara”(yaramaq), “yarıl”(yarılmaq), “yağ”(yağmaq) feilləri də işlənmişdir. Lakin bunlar həm qədim türk dilinin leksikasında, həm də daha sonrakı dövrlərdə aktiv işlənilib günümüzdə qədər gəlib çatdığı üçün xüsusi olaraq qeyd edilməmişdir. Və belə nəticəyə gəlik ki, abidənin lüğət tərkibində yer alan feillər özünəməxsusluğu ilə fərqlənir. Burada həm qədim dövr türk yazılı abidələrində və orta əsr abidələrində yer alan feillər, həm də bu abidə üçün spesifik hesab edə biləcəyimiz “artat”, “butula”, “əñlə”, “kulunla”, mənə, “sokuş”, “ula”, “yağra”, “yadrat”, “yıdıt” feillər var.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Bayat F, Aliyeva E. M “Eski türkce sözlük”, İstanbul, 2008, 255 səh.
2. Caferoğlu A. “Eski uğur türkcəsi sözlüğü”, İstanbul, 1968, 320 səh.
3. “İrk Bitig”, kollektiv kitab, Bakı, 2013, 120 səh.
4. İbnü-Mühənnə lugati, İstanbul, 1934, 105 səh.
5. Kaşğari M. “Divanü lüğət-it-türk”, Bakı, 2006 I-IV cildlər
6. Rəcəbov Ə. “Uyğurlar”, Bakı, 1996, 83 s.
7. Rəcəbov Ə. “Qədim türk yazısı abidələrinin dili”, Bakı, 2006, 479 səh.
8. Şükürlü Ə. “Qədim türk yazılı abidələrinin dili”, Bakı, 1993, 330 səh
9. Tekin T. “The book of omens”, Wiesbaden, 1993, 133 səh
10. Ünlü S. “Karahanlı türkcəsi sözlüğü”, Konya, 2012, 1047 səh”

XÜLASƏ

“İrk Bitig” göy türk əlifbası ilə qədim uyğur dilində yazılmış fal kitabıdır. Abidənin leksikasının feil qatı olduqca zəngindir. Burada qədim uyğur dilinin leksik qatında yer alan sözlər vardır ki, bu sözləri digər türk yazılı abidələrinin mətnlərində, daha sonra orta əsr abidələrində və müasir dövr türk dillərinin leksikasında öz məzmun və formasını qoruyub saxlamışdır. Bununla belə, abidədə bir qisim feillər var ki, bunlar yalnız “İrk Bitig”də işlənir. Abidədə işlənən bu cür feillər müəyyənləşdirilmiş və müqayisəyə cəlb olunmuşdur.

Açar sözlər: İrk Bitig, göy türk yazılı abidələri, qədim uyğur dili, feillər, müqayisə.

NƏRGİZ ƏFQAN qızı TALIBZADƏ

*I kurs magistrant
Bakı Dövlət Universiteti*

TƏRZİ-HƏRƏKƏT ZƏRFLƏRİNİN FƏNDAXİLİ ƏLAQƏLƏR ƏSASINDA TƏDRİSİ

“Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”na uyğun olaraq, təlim ənənəvi üsul və vasitələrlə deyil, müasir təhsil islahatına uyğun şəkildə qurulmalıdır. Təhsil islahatının əsas prinsiplərindən biri olan *i n t e q r a s i y a* pedaqoji prosesin birtərəfli, bilikyönlü aparılmasını yox, onun tamlığını, şəxsiyyətyönlümlülüyünü tələb edir. İntegrativlik müasir kurikulumun əsas prinsiplərindən biri kimi qəbul edilir. O, “təhsilin məzmun komponentlərinin bir-biri ilə və həyatla sistemli şəkildə əlaqələndirilməsidir” (6,23).

İnteqrasiya modelləri fəndaxili (üfqi və şaquli) və fənlərarası əlaqələr şəklində mövcud olur. O, təlim prosesini təkmilləşdirilməsi, fənlər arasında qarşılıqlı əlaqə və asılılığın dərinləşdirilməsi məqsədi daşıyır. Şagirdlər məhz inteqrasiyanın köməyi ilə biliklər arasındakı qarşılıqlı əlaqəni daha yaxşı başa düşürlər. İnteqrasiya yollarından biri də *bir fənn çərçivəsində inteqrasiya*dır. Müasir metodik ədəbiyyatda fəndaxili əlaqə belə şərh olunur: “Fəndaxili inteqrasiya anlayışların qarşılıqlı şəkildə əlaqəli olmasına xidmət edir. Bununla da fənni şagirdlər üçün daha maraqlı olmasını təmin etmək asanlaşır” (1, 35).

Fəndaxili inteqrasiya dilin ayrı-ayrı şöbələrini dildaxili bağlılıqlar əsasında qurmağı, bu və ya digər mövzunun bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə öyrətməyi nəzərdə tutur. Bu, morfolojiya bəhsinə də xüsusilə aiddir. Məsələn, nitq hissələri öyrədilərkən eyni qrammatik kateqoriyanın bir neçə nitq hissəsini əhatə etməsi meydana çıxır; yəni hal, mənsubiyyət, cəm və xəbərlilik kateqoriyası ismə aid olduğu kimi sifətə, saya, əvəzliyə, məsdərə, feili sifətə, hətta zərfə də aiddir. Bir nitq hissəsinə daxil olan söz sintaktik mövqə baxımından digər nitq hissəsinin yerinə keçir və ya eyni söz həm əlamətə, həm də hərəkətə aid olur. Bu baxımdan **zərf** və onun **məna növləri** xüsusilə fəallıq göstərir. Prof. Y.Seyidov yazır: “Zərflər hərəkətin əlamətini bildirən sözlər olmaqla, dilin inkişafının nisbətən sonrakı dövrlərinə aiddir. İnsanlar əşya, əşyanın əlaməti, hərəkəti haqqında anlayışları dərk etdikdən sonra hərəkətin əlamətini dərk etməyə başlamışlar. Bu halda dildə əvvəldən yaranaraq, başqa nitq hissələrinin tərkibinə daxil olan sözlərdən hərəkətin əlamətini bildirmək məqsədi ilə də istifadə edilmişdir” (9, 364). Məhz buna görə də zərf özündən əvvəlki nitq hissələri ilə, o cümlədən isim, sifət, sayla şox geniş diapazonda omonimliyə malikdir. Bu vəziyyət “bir söz yalnız bir nitq hissəsi” prinsipini əsas tutan dilçi-alimlərlə sözü sintaktik mövqeyindən asılı olaraq, nitq hissələrinə daxil edən dilçilər arasında mübahisələrə səbəb olmuşdur. Məsələn, nitq hissələrini cümlə üzvlərinin məna vəzifələrinə görə müəyyənləşdirməyi əsas prinsip hesab edən prof. Ə. Dəmirçizadədən (2,8) fərqli olaraq, prof. Y.Seyidov “nitq hissələrini cümlədən asılı olmayaraq yaşayan” söz bölgüləri hesab edir (9, 76). “Bir söz bir nitq hissəsi” tezi ilk baxışdan cəlbedici görünsə də, elmi- metodik baxımdan özünü doğrultmur; məs.:

Şair nə gözəl deyib (Mir Cəlal);

Gözəl qız, sən işiqsan... (Ə.Kərim)

Müqayisə edilən “gözəl” sözlərindən biri hərəkətin, o biri isə əşyanın əlamətini bildirir. Görəsən, bunları eyni nitq hissəsi hesab etmək olarmı? Əgər hər ikisi sifətdirsə, sifət hərəkətin əlamətini bildirirmi? Və yaxud burada belə bir mücərrəd fikir irəli sürmək olarmı: “Şair nə gözəl (sözlər) deyib”?

Fikrimizcə, zərfin ayrı-ayrı məna növləri ilə qrammatik omonimlik təşkil edən bir sıra sözlərin ikili xarakteri-- onların həm sifət, həm zərf, həm isim, həm də zərf, həm say, həm də zərf olmasını qəbul etmək problemi həll etməyin ən düzgün yoludur. Zərfin bir nitq hissəsi kimi sonradan formalaşdığını nəzərə alsaq, görürük ki, o, dilin inkişaf tempinə uyğun olaraq, yeni-yeni sözlər, söz birləşmələri və hətta idiomatik ifadələr hesabına zənginləşir, zərfdən əvvəlki morfoloji vahidlər öz leksik-qrammatik mənalərini bu və ya digər dərəcədə itirərək zərfləşir. Ona görə də zərfin ayrı-ayrı məna növlərindən danışarkən isim, sifət və sayla bağlı keçilmişlər yada salınmalı, oxşar leksik-qrammatik vahidlər müqayisə edilməlidir. Elmi ədəbiyyatda zərfin öyrənilməsinə də bu prinsipdən yanaşılır: “Türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində zərf kateqoriyası, adətən, sözün cümlə daxilində daşdığı sintaktik vəzifəsinə, semantikasına və ya semantik-morfoloji xüsusiyyətlərinə əsaslanmaqla öyrənilir, tədqiq edilir” (8,387). L.Mirzəyeva morfolojiya bölməsinin tədrisi zamanı fəndaxili əlaqənin tətbiqindən danışarkən yazır: “Zərf bəhsini keçərkən keçmiş biliklər yada salınır, təkrarlanır, daha da möhkəmlənir, yeni biliklərin tədrisi keyfiyyətli olur və gələcəkdə keçiləcək bəzi mövzular üçün də zəmin hazırlanır”(7, 124).

Tərzi-hərəkət zərfləri tədris olunarkən onların “icra tərzi və ya vəziyyət” bildirməsinə diqqət yetirmək lazımdır. Məlumdur ki, bu baxımdan zərf “əlamət və keyfiyyət” bildirən sifətlərlə yaxınlaşır. Bu daha çox sadə zərflərdə özünü göstərir; *düz, cəld, tək, dik, bərk, pis, yaxşı, gözəl* tipli sözlər həm əşya, həm də hərəkət bildirən sözləri izah edə bilər və bu zaman onlar həm sifət, həm də zərf adlandırıla bilər. Prof. M.Hüseynzadə bu cür sözlərin ikili xüsusiyyətindən bəhs edərək yazır: “Sadə tərzi-hərəkət zərfləri öz forma və məzmunlarına görə sadə sifətlərdən fərqlənir. Oudur ki, belə sözləri sifət-zərf adlandırmaq olar. Bu sözlər əşyaya aid olduqları zaman sifət, iş-hərəkətə aid olduqda zərf hesab olunur”(3,201). Deməli, həm zərf, həm də sifət ola bilən sözləri mənimsətmək üçün fəndaxili (şaquli) inteqrasiyanın vacibliyi meydana çıxır. Bu onunla bağlıdır ki, “Sifət” bəhsi haqqında ilkin məlumatlar V sinifdə verildiyi halda(4, 125-130), zərf haqqında dil qaydaları VI sinfin sonunda verilir (5,138-152). Sonuncu dərslərdə “Zərf və digər nitq hissələri” başlığı altında *axşam, gözəl, az* sözləri nümunə kimi gətirilərək, onların yerindən asılı olaraq, isim və zərf, sifət və zərf, say və zərf ola bilməsi haqqında dil qaydası verilir (5,151). Buradan belə bir nəticə çıxır ki, eyni formalı söz sintaktik mövqeyindən asılı olaraq həm sifət, həm də zərf kimi işləyə bilər; məs.:

Y a x ş ı iş üz ağardar (Atalar sözü~ *Şər y a x ş ı bilirdi yolu uzaqdır* (N.Gəncəvi); *Könül, d o ğ r u yoldan gəl olma kənar*(Aşıq Ələsgər)~*Hamıdan d o ğ r u danışmaq tələb olunur*; *G ö z ə l adam gəl allahı seversən, Daldalanma, bir də göstər yara üz* (Aşıq Abbas Tufarqanlı)~ *G ö z ə l durub, g ö z ə l gəzib, g ö z ə l bax* (Vaqif).

Bu müqayisələrin sayını xeyli artırmaq olar; birincilər əşya məzmunlu, ikincilər isə hərəkət bildirən sözlərə aid olduğundan onlar ayrı-ayrı nitq hissələrinə aid edilir. Müqayisə edilən bu sözlərin semantikasındakı da müəyyən fərqlər özünü göstərir: hərəkətə aid olan “yaxşı” sözü “yaxşıca”, “dərindən”, “dürüst” sözləri ilə məna cəhətdən bağlıdır, eləcə də “doğru yol” və “doğru danışmaq” ifadələrində də məna çalarları bir-birindən ciddi şəkildə fərqlənir. Sonuncu nümunədə hərəkətə aid olan “gözəl” sözü zahiri yox, daxili məna kəsb edir.

Düzəlmə tərzi-hərəkət zərflərinin tədrisi zamanı daha çox qrammatik omonimliyə diqqət yetirilməlidir. Bu onunla bağlıdır ki, sözün tərkibində iştirak edən şəkilçilər həm sifət, həm də zərf düzəldir, bəzi hallarda isə birində leksik, o birində qrammatik şəkilçi rolunu oynayır. Bu zaman təkcə sifətlə deyil, isimlə də inteqrasiya üçün imkan yaranır. Məsələn, *birdən, bərkdən, ucadan, təzədən, hündürdən* tipli sözləri müqayisə edərkən -dan,-dən şəkilçisinin həm leksik, həm də qrammatik funksiyaya daşdığı məlum olur; məs.:

Dəyirmandakılar əvvəl yavaş-yavaş güldülər, sonra b ə r k d ə n (M.Süleymanlı); *Feyzulla b i r d ə n düzünü dedi*; ... *aktrisaya nə isə pıçıldayıb b ə r k d ə n güldü* (Anar); *İmran b i r d ə n gülümsündü*(Ə.Vəliyev).

Verilən nümunələrdə işlənən “bərkdən” və “birdən” sözləri sadə sifət və saylara -dan, -dən şəkilçisi artırmaqla düzəlmişdir və bir leksik vahid kimi hərəkətin tərzini bildirir, necə?, nə cür? suallarından birinə cavab verir. Bu sözləri “Birdən iki çıxmaq olmaz”, “Bərkdən-boşdan çıxmaq lazımdır” cümlələrində işlətsək, onların isimləşmiş say və sifət olduğu aydın şəkildə görünür. Buradakı şəkilçi qrammatik vahidin tərkibindədir və sualda da iştirak edir: *nədən?*

Düzəltmə zərflərin bir qismi -ıq4 və -qın4(-ğın4) şəkilçiləri vasitəsilə düzəlir və bu baxımdan eyni şəkilçi ilə əmələ gələn sifətlərlə qrammatik-leksik omonimlik yaradır. Bu şəkilçilərin -dan, -dən şəkilçilərindən fərqi odur ki, onlar hər iki vəziyyətdə (sifət və zərf) leksik vahid kimi çıxış edir; məs.:

*Məni q ə m g i n görsə əgər,
Düşmənlər, dost qəm yeyər...(M.Araz);*

İndi bütün varlığı çıxarılıb bir kənarə atılmış paltar kimi ə z i k, bü r ü ş ü k, aciz və y o r ğ u n göründü; Kəbirlinski daha da özünü itirdi, t ə l ə s i k dəsmalını cibinə qoydu...(Anar).

Verilən nümunələr cümlə daxilində hərəkətə aid olsa da, zərf hesab edilsə də, onların daxili semantikasında əşyanın əlaməti aydın şəkildə görünür; yəni “qəmgin”, “yorğun” ifadələri daha çox adama, “əzik”, “bürüşük” əşyaya, “tələsik” iş prosesinə aid edilir. Deməli, bu sözlər zərf kimi funksionallaşmadan öncə əşyanın əlamətini bildirmişlər.

Bəzi hallarda daha çox sifət üçün xarakterik şəkilçi olan -sız, -siz, -suz, -süz və -lı, -li, -lu, -lü şəkilçiləri ilə düzələn sözlər mətn daxilində zərf kimi çıxış edir; məs.:

*Bir müddət s ə s s i z addımladılar(Anar);
Dil büdrədi, əl titrədi, qələm yazdı,
O n s u z mənə qara daş da yovumazdı (M.Araz);*

*Ovçuların deməyinə görə yazbaşı bura q o r x u l u olur Mir Cəlal);
Mən onu heç vaxt a c ı q l ı, əsəbi və yaxud q a ş- q a b a q l ı görməmişdim (M.İbrahimov).*

Bu növ zərflər hərəkətin deyil, ya obyektin, ya da subyektin hal- vəziyyətini bildirir. Tərzi-hərəkət zərflərinin, eləcə də zərfin digər növlərinin tədrisi zamanı onların digər adlarla--isim, sifət, say və başqaları ilə semantik-qrammatik əlaqələrinə diqqət yetirmək, müxtəlif integrativ üsul və vasitələrdən istifadə etmək zəruridir. Yalnız bu yolla morfoloji, eləcə də qrammatik biliklərin sistemli və əlaqəli mənimsənilməsinə nail olmaq olar.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Cavadova S. Azərbaycan dili. Ümumtəhsil məktəblərinin 9-cu sinfi üçün Azərbaycan dili fənni üzrə müəllim üçün metodik vəsait. Bakı: “Şərq-Qərb”,2016-199 səh.
2. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. Cümlə üzvləri.Bakı: Azərənşr, 1947--86 səh.
3. Hüseyinzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2007--280 səh.
4. İsmayılov R. və başqaları. Azərbaycan dili. Ümumtəhsil məktəblərinin 5-ci sinfi üçün Azərbaycan dili fənni üzrə dərslik. Bakı: “Altun kitab”,2018-199 səh.
5. İsmayılov R. və başqaları. Azərbaycan dili. Ümumtəhsil məktəblərinin 6-cı sinfi üçün Azərbaycan dili fənni üzrə dərslik. Bakı: “Altun kitab”,2019-191 səh.
6. Qəhrəmanov A. Ümumi orta təhsil səviyyəsinin yeni fənn kurikulumlarının tətbiqi üzrə təlim kursunun iştirakçıları üçün təlim materialı. Bakı: Xəzər universiteti,2012- 69 səh.
7. Mirzəyeva L. Orta ümumtəhsil məktəblərinin V-IX siniflərində Azərbaycan dili dərslərində fəndaxili əlaqənin məzmun və formaları. Namizədlik dissertasiyası. Bakı, 2005--141 səh.
8. Müasir Azərbaycan dili (II cild).Morfologiya. Bakı: “Elm”, 1980--506 səh.
9. Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2000-403 səh.

XÜLASƏ

Məqalədə müasir interaktiv təlimdə əsas prinsiplərdən biri olan integrasiyanın rolundan danışılır. Təlimdə integrativlik biliklərin hərtərəfli, sistemli və bir-biri ilə əlaqəli təqdim olunması deməkdir. Pedaqoji prosesin tamlığı məhz fəndaxili və fənlərarası əlaqələr əsasında təmin olunur.

Araşdırma nəticəsində müəyyənləşdirilir ki, Azərbaycan dilinin bütün şöbələrinin, o cümlədən morfolojiyanın tədrisi zamanı inteqrasiya üçün geniş imkanlar vardır. Zərfin məna növlərinin bu prinsip əsasında tədrisi həm fənnə dair əvvəlki mövzuları təkrar etməyə şərait yaradır, həm də gələcək mövzuların mənimsənilməsini asanlaşdırır.

Açar sözlər: *inteqrativ təlim, inteqrasiya, fəndaxili əlaqə, zərfin məna növləri, tərzi-hərəkət zərfləri*

Rəyçi: *dos. Ə.H. Cavadov*

МАМЕДОВА ЗЮМРЮД РАГИМОВНА

Магистрант I курса

Бакинский государственный университет

НАЗВАНИЯ ЖЕНСКИХ ГОЛОВНЫХ УБОРОВ (НА МАТЕРИАЛЕ РУССКОГО ЯЗЫКА)

Испокон веков и до настоящего времени головные уборы являлись необходимым элементом внешнего облика как мужчин, так и женщин. Несмотря на различное множество видов головных уборов все они выполняют две основные функции: защита от какого-либо воздействия окружающей среды и декоративное дополнение образа. Каждый вид головного убора имеет особое назначение, более того, определённый убор мог использоваться, например, только представителями того или иного сословия или же, только замужними женщинами или незамужними девушками. Каждому из множества видов головных уборов присуще своё название. В русском языке имеют место как исконно русские слова, обозначающие головные уборы, так и заимствованная лексика.

В настоящей статье будет проведён этимологический анализ слов тематической группы «головные уборы», которые являлись наиболее распространёнными среди девушек и женщин в различные периоды времени.

Головные уборы на Руси классифицировались по двум видам:

- I. девичьи головные уборы (платок, повязка, обруч);
- II. головные уборы замужних женщин (повойник, кичка (рогатая, лапатообразная, копытообразная), кокошник).

Рассмотрим на материалах этимологических словарей происхождение слов первой лексико-тематической группы:

1. *Обруч* - По мнению Н. М. Шанского, слово «обруч» образовалось в праславянский период. Префиксально-производное от исчезнувшего ручь- «рука» (ср. словен. roč "ручка"); kj > ч. Первоначально - «украшение, облегающее руку». [5, с.721].

2. *Платок* - По этимологическому словарю Цыганенко: «квадратный кусок ткани или вязаного изделия». Корень лексемы «платок» является общеславянским. Современное слово развилось из др.рус. платъкъ «небольшой кусок ткани» вследствие прояснения ъ > о в сильной позиции и утраты слабого конечного. Древнерусское слово платъкъ образовано при помощи уменьшительного суффикса -ъкъ-ъ (как кусок) от платъ «часть, кусок полотна, ткани», заимствованного из старославянского языка и восходящего к праславянскому корню *platb «ткань». [4; с.303].

3. *Повязка*: М. Фасмер даёт этимологию слова таким образом: происходит от глагола повязать, из по- + вязать, далее из праслав. *vęzati, от которого в числе прочего произошли: др.-русс. вязати, ст.-слав. възати (др.-греч. δεῖν, δεσμεῖν); русск. вязать [3,с.294].

Во второй лексико-тематической группе рассматриваются головные уборы замужних женщин:

1. *Повойник*: По мнению М. Фасмера - «произошло от корня -повой-: то, что повито. Связано чередованием гласных с *вить*». Слово повойник является родственным со словом

повитуха [3, с. 294]. Корень *viti связан с рождением человека и созданием новой семьи. Повивать в значении «надевать повойник» и повойник - «принимать роды» в какой-то степени связаны между собой. Так, повивание невесты являлось символом ее «рождения» в новом социальном статусе. Брак девушки с мифологической точки зрения объясняется как «смерть» на определённом этапе её жизни и с «рождением» в новой семье.

2. *Кичка* – кика "женский головной убор в виде кокошника", кичка «холщевый остов кокошника» Вероятно, лексема была образована от др.-русского слова «кыка» (волосы). По мнению Н.М. Шанского, первоначально под кичкой подразумевались «собранные на макушке волосы, пучок, собранная прядь волос», затем начали рассматривать как «вид женской прически» или «головной убор в форме рогов» [<http://endic.ru/rusethy/Kichka-1025.html>]. По многим поверьям рогатая кичка в виде луны показывала связь женщины с славянской языческой Мокошью (богиней судьбы). Кичка, в отличие от девичьего «венца», полностью скрывала волосы и стала атрибутом наряда новобрачной и замужней женщины.

3. *Кокошник* - это «вид женского головного убора», производное от кокошь (курица и петух). Названо так по сходству с гребнем на голове птицы. Некоторые ученые считают, что лексема «кокошник» образована от звукоподражательного слова «ко-ко» [3, с. 284].

4. *Сорока* - По этимологическому словарю М. Фасмера: женский головной убор, новгор., тверск., костром., владим., орл., ряз., воронежск. (Даль). От соро́ка I из-за сходства с сорочьим хвостом и расцветкой перьев [3, с. 723]

Вслед за модой, из Франции, в русской среде и языке появилось огромное количество номинаций новых головных уборов, которые дополняли образы девушек и женщин. Основная часть слов лексико-тематической группы «головные уборы» была заимствована в XVIII-XIX вв.

В Европе в период XV и XVI веков широкое распространение среди женских головных уборов имел *берет*. В русском же обществе этот элемент одежды появился в XIX веке и имел большую популярность. По этимологическому словарю М. Фасмера *берет* - «головной убор без козырька», заимствовано из французского языка *béret* «баскская шапка», также восходит к латинскому *birrus* «красный». [3, с. 156]. По мнению Н. М. Шанского слово «берет» заимствовано в Петровскую эпоху из французского языка, где *béret* «баскская шапочка» — из др.-провансальского *berret* «шапка, колпак», восходящего как суффиксально производное к латинскому *birrum* «плащ с капюшоном». Метонимические переносы названий одежды являются очень частыми. [5, с. 156]. В первой половине века был только женским головным убором, притом только замужних дам.

В период монголо-татарского ига русскими был заимствован головной убор тюрбан (чалма), но в этот период он в основном, носил практическое значение. Как модный элемент образа тюрбан стали носить в Западной Европе лишь в XVIII веке, в России же появление тюрбана ознаменовано приездом из Франции 1812 году писательницы Жермены де Сталь, которая появилась на балу в красном, большом экзотическом головном уборе. По этимологическому словарю Фасмера, слово «тюрбан» перешло в русский язык из французского *turban* от турецкого *tülbend* из персидского *dulbend*, что обозначает «ткань из крапивы» [3, с. 136].

Наиболее распространённым видом головного убора всех времён была шляпа. Особой популярностью пользовалась шляпа в XX веке. В этимологическом словаре А. В. Семенова указано: слово «шляпа» было заимствовано из немецкого языка. В Германии словом *Slappe* обозначали не головные уборы вообще, отличающиеся от других круглой тульей и широкими полями, а только определенный мягкий головной убор. Слово *Slappe* происходит от глагола *slappen* – «виснуть, свисать, висеть». В славянских языках отсутствует. [2, с.546]

Традиционная форма шляпы была трансформирована в разнообразные фасоны, которые остаются популярными и являются актуальными в наши дни. Одной из таких разновидностей шляпы является *панам*. По мнению Г.А. Крылова, это слово проникло в русский язык недавно — в XX в. Оно восходит к географическому названию Панама, откуда распространился и этот головной убор. [1, с.271].

На конец XX в. пришелся пик популярности нового вида шляпы, который назывался «таблетка». Существует несколько версий происхождения данного вида головного убора. По одной из версий, шляпка-таблетка была создана Сальвадором Дали и Эльзой Скиапарелли. Ими была создана коллекция необычных головных уборов, в числе которых была и шляпка-таблетка. Другая версия появления данного фасона шляпы связана с именем актрисы Греты Гарбо, для которой была придумана «таблетка». По этой версии прообразом такого вида шляпы явился головной убор игроков в поло. Данный вид шляпы получил название по своей приплюснутой форме, напоминающей форму таблетки, пилюли.

Название шляпки-таблетки является заимствованным в XIX в. из французского языка, где *tablette* «плитка, лепешка» — уменьшительно-ласкательное от *table* - латинского *tabula* «доска» [5, с.854]. По мнению А. К. Шапошникова, слово «таблетка» известно в русском языке с конца XIX века, отмечено впервые в словаре Даля. Собственно-русское производное с суффиксом *-ка* от французского *tablette* «плитка (шоколада)», «плоская пилюля». Первоисточник: латинское *tabula* «доска, плоскость». [6, с. 401].

Большинство головных уборов, которые появились в ранние века, не потеряли своей актуальности и не вышли из употребления в русском языке и в нынешнее время. Происходит лишь незначительное изменение в фасоне того или иного головного убора или же изменение варианта ношения. Рассмотрим некоторые из них (несмотря на то, что нижеприведённые номинации головных уборов появились в более ранний период, сейчас они являются наиболее популярными)

1. *Бандана* – перешло в русский язык из английского языка, в котором данное слово было заимствовано из санскрита *badhnati* "повязывать" [<https://www.etymonline.com/word/bandanna>];

2. *Кепи* – произошло от французского *képi*, заимствованного из немецкого языка, где *Käppi* — уменьшительно-ласкательное от *Kappe* «колпак, берет», восходящего к латинскому *sarra* «плащ с капюшоном». [5, с.487]

3. *Кепка* - по версии Г.А. Крылова - образовано с помощью уменьшительного суффикса от *кепи*, заимствованного из французского, где *keri* — «военная фуражка» [1, с. 179].

4. *Котелок* - по этимологическому словарю Г. А. Крылова котёл имеет общеславянское происхождение, которое было заимствовано из германских языков (в готском находим *katils*), которые в свою очередь заимствовали из латыни, где находим *catinus* — "чашка" [1, с.198]

5. *Ободок* – слово образовано присоединением к корню *обода* суффикса *-ок*. Слово *обода* – это «круговой широкий ремень конской шлеи по бокам лошади» [3, с. 104];

В результате этимологического анализа лексико-тематической группы «женские головные уборы» был получен материал, который позволил выделить следующую частотную парадигму лексем:

1. Из рассмотренных лексем восемь из них имеют праславянские корни: обруч, платок, повязка, повойник, сорока, кичка, кокошник, котелок, ободок;

2. Четыре номинации заимствованы из французского языка: берет, шляпка-таблетка, кепи, кепка;

3. Одно слово заимствовано из персидского языка: тюрбан;

4. Одна лексема немецкого происхождения: шляпа;

5. Одно слово из санскрита: бандана.

Кроме того, можно сделать следующие заключения, что среди рассмотренных в данной статье названий женских головных уборов:

1. Некоторые из них являются отглагольными образованиями (повойник, повязка, шляпа, бандана);

2. Большинство получили свое название по сходству с ранее известными предметами (обруч, кичка, сорока, берет, шляпка-таблетка, котелок, ободок);

3. Часть названа по материалу изготовления (платок, тюрбан);

4. Одна лексема образована по звукоподражательному принципу (кокошник);

5. Одно слово появилось в языке по названию страны, в которой возник головной убор (панамы)

Список использованной литературы

1. Г.А. Крылов Этимологический словарь русского языка СПб., 2005. 432 с.
2. А.В. Семёнов Этимологический словарь русского языка М., 2003. 701 с.
3. М. Фасмер Этимологический словарь русского языка в 4 томах М., 1989.
4. Г. П. Цыганенко Этимологический словарь русского языка Киев, 1989. 511 с.
5. Н. М. Шанский Этимологический словарь русского языка М., 1975. 1418 с.
6. А. К. Шапошников Этимологический словарь современного русского языка 2010. 582

интернет-ресурс:

7. <https://lexicography.online/>
8. <http://www.slovorod.ru/etym-vasmer/index.html>
9. <https://gufo.me/dict/shansky>
10. <https://vasmer.slovaronline.com/>
11. <http://www.ocostume.ru/category/entsiklopediya/zhenskie-golovnye-ubory?page=2>
12. https://shapka.me/istorija_golovnyh_uborov
13. <https://www.culture.ru/materials/56381/delo-v-shlyapke>

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются названия женских головных уборов на материале русского языка. Исследованное поле рассматривается в структурно-семантическом и лингвокультурологическом аспектах. Цель настоящей статьи – системное описание языковых средств объективации женских головных уборов в этимологическом аспекте современного русского языка. Анализируемые единицы систематизируются и классифицируются по конкретным структурно-семантическим группам. Одновременно в процессе исследования делаются исторические экскурсы, проводится этимологический анализ апеллятивов.

Ключевые слова: девичьи головные уборы, головные уборы замужних женщин, берет, чалма, этимология, заимствованная лексика, исконно русская лексика

SARIYƏ RAFİQ qızı BAĞIZADƏ

Magistrant

Sumqayıt Dövlət Universiteti

DİDAKTİK OYUNLARIN ƏHƏMİYYƏTİ VƏ AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ YERİ

“Didaktika” termini yunan dilində “didaktikos”–öyrədən və “didasko”–öyrənən sözlərdən ibarətdir. Bu anlayış elmi dövriyyəyə ilk dəfə alman pedaqoqu Volfqanq Ratke tərəfindən 1613-cü ildə təlim incəsənətinin ifadəsi üçün daxil edilmişdir.

Didaktik oyunlar uzun əsrlər boyu mövcuddur. Didaktik oyunların ilk yaradıcıları xalq hesab olunur. İlk dəfə uşaqların əqli cəhətdən inkişafını məhz oyunda kəşf ediblər. Bəşəriyyətin yarandığı gündən etibarən insanların yaratdığı ən mühüm vasitələrdən biri də oyundur. Oyunun bir çox xüsusiyyətləri var. Oyunun fəlsəfi cəhətinə nəzər yetirsək görərik ki, insanlar oyunlarda özlərini təsəvvür etdikləri mərtəbədə görürlər. Psixoloji cəhətdən oyunlar isə insanların psixi cəhətdən, təzyiqlərdən azad olmalarına şərait yaradır. Oyunlar pedaqoji prinsiplərə bağlı olaraq öyrətmək, öyrənmək prinsipi ilə hərəkət edir. Bioloji tərəfdən də oyunlara aydınlıq gətirsək görərik ki,

oyunlar insanların sağlam bir fərd kimi böyümələrinə təsir edir. “Oyun” sözünün kökü qədim türk dillərindən yaranıb, “ağıl”, “fikir”, “düşüncə” mənasına gəlmişdir.

Oyunlar mənşəyinə, təbiyyətinə, məzmununa görə ictimai xarakter daşıyır. Arxeoloji qazıntılar zamanı tapılan əşyalar, oyuncaqlar, qayaüstü təsvirlər bunu göstərir ki, hələ qədim zamanlarda insanlar müxtəlif xarakterli, formalı, təsvirli oyunlar oynamışlar. Məsələn: Qədim Mayalar kauçuk bitkisindən yaratdıqları kürə bənzəri toplarla oynayırdı və bu topları havada asılı duran halqalardan keçirməli idilər. Əks halda toplar yere düşərsə həmin oyunçunun boyunu vurulmalı idi. Cənubi Qafqazda, Yaxın Şərqdə, Qədim Türk kurqanlarında aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı müxtəlif tipli oyuncaqlar tapılmışdır. Qədim Pompey şəhərinin üzərində aparılan qazıntılar zamanı şəhərin küllərinin içindən uşaq oyuncaqları da tapılmışdır.

Bütün bunları nəzərdən keçirən E.A.Arkin belə bir qənaətə gələrək yazır ki, oyun və oyuncaqlar hər zaman, hər bir xalqın uşaqlığını xarakterizə edən ümumilikdir. O.F.Şiller, Q.Spenser və V.Bund da oyunlara aid bir sıra mülahizələr yürütmüşlər. Məsələn: V.Bundt oyunu uşaq əməyi olaraq yazır: “Elə bir oyun yoxdur ki, özündə ciddi əmək formasının prototipini əks etdirməsin”.

Müasir tədqiqatçılardan D.B.Elkonı, L.A.Venger D.D.Poddyakov və b. oyunları uşaqların tərbiyyəsinin formalaşmasında ən təsiredici vasitə olduğunu bildirmişlər.

Hər bir ölkənin didaktik oyunları var və bu oyunlar həmin ölkənin mədəniyyətinin bir növü hesab olunur. Didaktik oyunların və oyuncaqların tarixi xüsusiyyətləri, milli xarakteri, təbiyyətin əməyi kimi xarakterləşib. Didaktik oyunlar uşaqların təlim – tərbiyyəsini, psixi və fiziki inkişafına, eyni zamanda yaş səviyyəsinə müsbət təsir göstərir. Bir çox xalqlar oyuna müxtəlif cəhətdən yanaşmışlar. Qədim yunanlara görə oyun - uşaqlara xas olan hərəkət, yəhudilər üçün -zarafat, gülüş, romalılar üçün – sevinc, şənlik, almanlar üçün – ürəyə yatan hərəkətdir.

Klassik rus pedaqogikasında didaktik oyunlara bunları misal göstərə bilərik: “Quli-Quli”, “Laduşki”, “Banya”, “Fanti”, “Kraski”, və s.

Təlim və oyun – bu kimi element didaktik oyunlarda birləşir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, oyun ən mühüm tərbiyə vasitəsidir. Oyunun düzgün təşkili başlıca amillərdən biridir, çünki uşaqlarda psixi proseslərin, fiziki inkişafın və bir sıra nəcib keyfiyyətlərin yaranmasında müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

Didaktik oyunlar öyrədici və tərbiyəvi keyfiyyətlərdən ibarətdir. Didaktik oyun üçün başlıca şərtlərdən biri də qaydadır. Oyunun məzmunun keçirilməsinə qaydaların yerinə yetirilməsi şərait yaradır. Didaktik oyunların ən başlıca keyfiyyətlərindən biri də təlim – tədris prosesində şagirdlərin diqqətinin dərəcə daha da cəlb edilməsinin, dərslərin maraqlı, əyləncəli keçməsinə səbəb olur. Niyyətli olmasının didaktik oyunun ən mühüm cəhəti kimi qeyd edə bilərik. Oyundakı niyyət zamanı uşaqlarda canlı marağın daha da artmasına və fəaliyyətlərinin güclənməsinə gətirib çıxardır. Elə oyunlar vardır ki, niyyəti adında əks olunur. Məsələn: “Torpaqda nə var?” və s.

Didaktik oyunun sonda qənaətə gəldiyi nəticə final adlanır. Hər bir oyunun özünəməxsus qaydaları və vəzifələri var. Hər bir oyunun özündə tapşırıqlar, tapmacalar, müxtəlif çalışmalar olur ki, bunlarda oyunun gedişini təşkil edir. Hər bir oyunun nəticəsi uşaqların uğurlarının göstəricisidir. Didaktik oyuna yalnız oyun kimi baxmaq lazım deyil, çünki bu tip oyunlar uşaqların tərbiyyəsinin, onlar arasındakı qarşılıqlı münasibətin formalaşmasında başlıca amildir. Didaktik oyunların əksəriyyətində oyunlar fiziki və zehni əmək tələb edir. Burada uşaqların bir növ əldə etdikləri biliklər ortaya çıxır. Bu da didaktik oyunların rolunun şagirdlərin inkişafında böyük rol oynadığını göstərir.

Qeyd etmək lazımdır ki, tədris prosesində uşaqların fəaliyyətləri eyni deyil, yəni biri aktiv, biri passiv rola malikdir. Ancaq bu kimi çətinliklərin ortadan qaldırılmasında didaktik oyunlar mühüm vasitələrdən biridir. Oyun zamanı uşaq hər hansı bir əşyanın əlamətlərini, növlərini, digər əşyalardan fərqləndirən xüsusiyyətlərini ayırır. Başqa sözlə uşaq təhlil edir, ümumiləşdirmələr aparır.

Didaktik oyunlar zamanı atalar sözlərindən, tapmacalardan, məsəllərdən, ağılardan, nağıllardan, bayatılardan, dastanlardan, nəsiyətlərdən, aşıq yaradıcılığından istifadə etmək olar. Didaktik oyunlardan nəinki dərslər zamanı, həm də sinifdən kənar tədbirlər zamanı, ailə daxilində də istifadə etmək mümkündür. Dərslər zamanı aparılan oyunlar şagirdlərdə əvvəlki dərslərdə

öyrəndiklərini bir daha xatırlamağa, sərbəst işləməyə, fikirləşməyə, ümumiləşdirmələr aparmağa, nəticələr çıxarmağa imkan yaradır, hətta uşaqlarda əqli yorğunluğun da qarşısını alır.

Müasir dövrdə elm və texnikanın inkişaf etdiyi bir zamanda təhsildə yeni konsepsiyaların, metodların, istifadəsi labüddür. Bu səbəbdən tədrisdə didaktik oyunların təşkilinə geniş yer verilir.

Didaktik oyunlar zamanı müxtəlif vasitələrdən də istifadə etmək mümkündür. Məsələn: şaradalar, kartoçkalar, sxemlər, qrafiklər, krasvordlar, rubuslar və başqalarını misal göstərə bilərik.

Müasir dövrümüzdə təlim prosesində uşaqların yaradıcı təfəkkürünü yüksək səviyyədə inkişaf etdirmək üçün müxtəlif təlim metodları və üsullarından istifadə edilir. Bu vasitələr içərisində öz səmərəliyi ilə seçilən didaktik oyunları xüsusi ilə qeyd etmək lazımdır. Didaktik oyunları bütün fənnlərin tədrisi zamanı və eləcə də bütün yaş dövrlərində tətbiq etmək mümkündür. Bunu da qeyd etməliyik ki, didaktik oyunlara bəzən əyləncə kimi baxırlar, lakin bu yanaşma düzgün deyil, tədrisi oyunla qarışdırmaq olmaz. Mənimsənilən bilikləri ümumiləşdirmək, yoxlamaq, möhkəmləndirmək məqsədilə də didaktik oyunlardan hər zaman istifadə etmək mümkündür.

Hər bir dərslərin başlıca xüsusiyyəti onun didaktik əsaslara cavab verməsidir. Başqa sözlə qeyd etsək, hər bir dərslə didaktik tələblərə cavab verməlidir. Dərslə prosesində didaktik əsasların gözlənilməsi, ona əməl edilməsi dərslə daha canlı qurulmasına, sonda nəticənin daha effektiv olmasına səbəb olur. Didaktik oyunlar şagirdlərin diqqət və yaddaşlarının inkişafında əvəzedilməz vasitədir. Didaktik oyunların tətbiqində əsas məqsəd təkəcə şagirdləri oyuna cəlb etməkdən, düşündürməkdən ibarət deyil, eləcədə onlarda müstəqilliyini, təfəkkürünü inkişaf etdirməkdən ibarət olmalıdır. Dərslə zamanı şagirdlərdə zehni yorğunluğun, diqqət yayınmasının qarşısını almaq üçün oyun texnologiyalarından istifadəni ən səmərəli üsul kimi qeyd edə bilərik. Bu zaman ən tənəbəl, dərslə marağı olmayan, diqqətsiz uşaq da fəallaşaraq dərslə maraq göstərir. Təlim prosesi elə təşkil olunmalıdır ki, şagird dərslə prosesində öz fəaliyyətini başa düşsün, məqsədinin yalnız əyləncə və oyundan ibarət olmadığını dərk etsin. Şagird də didaktik oyun zamanı sonda nəticə çıxarmaq, oyunun ona nə qazandırdığını, hansı biliklərə yiyələndiyini dərk etmək qabiliyyətlərini də inkişaf etdirir.

Didaktik oyunlardan təlim prosesində istifadə şagirdlərdə dünyagörüşün genişlənməsi, mənimsədikləri biliklərin təcrübədə tətbiq etmə bacarığı, düşünmə, dərk etmə qabiliyyətinin inkişafı, həyatı və əmək bacarıqlarının inkişafı və s. bu kimi didaktik məqsədlərin reallaşmasına şərait yaradır.

Bu gün ən aktual məsələlərdən biri kimi bunu da qeyd edə bilərik ki, didaktik oyunlar şagirdlərin oxuyub- anlama bacarıqlarının inkişafında və formalaşmasında kömək edən vasitədir.

Tədris prosesində Azərbaycan dili fənni aparıcı mövqeyə malikdir, çünki bu fənn şagirdlərdə nitq mədəniyyətinin formalaşmasına təsir göstərir. Ana dili təliminin ən başlıca məqsədi şagirdlərin intellektual səviyyəsinin inkişafına yardım etməkdir. Eyni zamanda bu fənnin əsas vəzifələrindən biri də şagirdlərdə linqvistik (həm təfəkkür, həm də nitq) inkişafa təsir göstərməkdir. Bu vəzifə ilkin olaraq fonetika, leksika, morfolojiya, sintaksis üzrə konkretləşsə də, lakin sonradan hər bölmə daxilində özü yenidən təhlil olunur.

Ana dili təliminin yuxarıda qeyd etdiyimiz xüsusiyyətlərini didaktik, əyləncəli- qrammatik, intellektual oyunlar şəklində orta ümum təhsil məktəblərinin ibtidai sinflərində tədrisi zamanı bu biliklərin şagirdlər tərəfindən möhkəm, asan qavranılmasına gətirib çıxardır. Didaktik oyunlar sinfin yaş səviyyəsinə uyğun olaraq tətbiq edilməlidir ki, istənilən nəticə versin. Bir sıra didaktik oyunlar var ki, onlar uşaqların lüğət ehtiyatlarının zənginləşməsində əsas rol oynayır. Bu kimi oyunlara "Cüt şəkillər", "Söz- loto", "Kubiklər", "Xanaqraf" və "Doqquzdaş" və s. oyunlarını misal göstərə bilərik.

Bəzi pedaqoji ədəbiyyatlarda oyunları qaydalı oyunlar və açıq qaydalı oyunlar olaraq iki qrupa ayırırlar. Didaktik oyunları birinci qrupa, ikinci qrupa isə rollu oyunları aid edirlər. Dərslə prosesində müəllim dərslə daha effektiv olması üçün didaktik oyunlarla bərabər rəngarəng oyun pauzalarından da istifadə etməsi daha məqsədə uyğundur. Bu tip oyunların şagirdə təsiri böyükdür. Bunlardan bir neçəsini göstərək:

Komplimentlər oyunu- bu oyunu zamanı sinif hər biri 5 şagirddən ibarət qruplara bölünür. Qrup iştirakçıları bir-birlərinin arxasında dururlar. Hər bir oyunçu fikirləşməlidir ki, onun arxasında

dayanan qrup üzvünə hansı kompliment deyə bilər. Cərgədə birinci duran şagird növbəti şagirdə üzünü çevirib onun qulağına yaxşı sözlər pıçıldaır, məsələn: "Məncə, sən çox nəzakətliyə". İkinci şagird həmin komplimenti üçüncü şagirdə çatdırır və öz komplimentini də əlavə edir: "Məncə sən çox nəzakətli və səbirlisən" və s. Hər bir oyunçu eşitdiyi komplimentləri təkrar deyir və öz komplimentini də əlavə edir. Sonuncu oyunçu birinciyə yaxınlaşıb bütün komplimentləri öz komplimenti ilə birgə ona söyləyir.

Bu oyun hörmət və xeyirxahlıq hisslərinin inkişafına kömək edir.

Əlli oyunu- Bu oyunun gedişatı belədir ki, komanda üzvləri çevrə düzəldib, 1-dən 50- yə qədər sayırlar. Əgər oyunçuya 5-ə bölünən(5,10,15...) rəqəm söyləmək lazımdırsa, o, bunun əvəzinə əl çalaraq deyir: "Əla". Əgər oyunçu bu qaydanı unudaraq rəqəmi deyirsə, onda komanda oyunu yenidən başlayır. Oyun o zaman sona yetir ki, oyunçulardan biri 50 rəqəmini səsləndirsin. Bu oyun zamanı şagirdlər 5-ə vurma cədvəlini yaddaşlarında möhkəmləndirirlər, həmçinin əməkdaşlığa, qarşılıqlı dəstək və kömək vermiş edirlər.[1.səh.58]

Bu kimi oyunlar zamanı şagirdlər özlərini sərbəst hiss edir, eyni zamanda aralarında ünsiyyət və rəqabət yaranır. Bu oyundan həm ibtidai siniflərin Azərbaycan dili dərslərində "Saylar" mövzusunda, həm də riyaziyyat dərslərində istifadə etmək olar.

Ümumtəhsil məktəblərin ibtidai siniflərdə müəllim dərslərində şagirdlərə daha da maraqlı olması üçün bir sıra didaktik oyunlardan istifadə edir. Müəllim didaktik oyunlar zamanı şagirdlərə bir sıra xeyirxahlıq və ədalət, dostluq və yoldaşlıq, nizam-intizam, səbr və s. bu kimi mənəvi keyfiyyətlər aşılayır. Təhsilin ilk pilləsində uşaqların psixoloji vəziyyətinin, düşüncə tərzlərinin tam formalaşmadığını nəzərə alaraq aşağıdakı oyunları daha məqsədəuyğun hesab edirik . Bu oyunlara nəzər yetirək:

Bu oyunlardan ilk olaraq "**Ən...ən...ən...**" oyununu qeyd etmək istərdim. Bu oyun şagirdlərin ən çox sevdikləri oyunlardan biridir. Gəlin oyunun keçirilmə qaydasına nəzər yetirək:

Bu oyun müəllim keçirən zaman şagirdləri iki qrupa bölür. Hər qrupa fərqlənmək üçün ad qoyur. Sonra müəllim hər qrupa ayrı- ayrı suallar verir. Müəllim sualları əvvəlcədən hazırlayaraq bir qutuya qoyur və ordan sualları çıxardaraq şagirdlərə ünvanlayır:

-Əlifbamızın sonuncu hərfi hansıdır?

-Bizim Vətənimiz haradır?

-Bayrağımız hansı rənglərdən ibarətdir?

-Himnimizin sözləri kimə aiddir?

-Ən kiçik ikirəqəmli ədəd neçədir? və s.

Oyunun əsas şərti ondan ibarətdir ki, verilən suallara tez cavab verilsin, əks halda gec cavab verən qrup xal qazanmır. Müəllim oyunu izah edərkən həm özü mərkədə dayanmalıdır, həm də şagirdləri elə düzməlidir ki, onlar müəllimi yaxşı görsün və dediklərini aydın şəkildə başa düşsünlər. Bu oyunun keçirilməsində əsas məqsəd şagirdləri idrakı fəallığına, tez düşünməyə və çevikliyə vermiş etməkdir.

"Təkrar biliyin anasıdır"

Bu oyunda şagirdlərin maraqla oynadıqları oyunlardan biridir. Oyunun keçirilmə qaydası belədir ki, müəllim sinifdəki şagirdlərin sayını nəzərə alaraq onların hər birini 4 nəfərdən ibarət olmaqla 3 qrupa bölür. Müəllim arasında 7 sait olmaqla lövhəyə 20 hərf yazır. 7 dəqiqə ərzində şagirdlər 20 hərf arasından qalın və incə saitləri seçməlidir. Tez yazan qrup qalib hesab olunur. Müəllim bu oyunu keçirən zaman şagirdlərin qalın və incə saitləri bir daha təkrar etdirmiş olur.

Beləliklə, yuxarıda qeyd etdiyimiz misallarda didaktik oyunların şagirdlərin inkişafında nə kimi rola malik olduğunu bir daha təsdiq etmiş olduq.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. S.M.Axundov "Azərbaycan uşaq oyunları", Bakı: Gənclik, 1980,s.55
2. M.Əbdülov "Azərbaycan dilindən didaktik oyunlar", Bakı: Maarif,1992, s.224
- 3.A.Həsənov "Məktəbəqədər pedaqogika", Bakı:Nasir, 2011
4. A.Məmmədova, S.Kərimova, "Məktəbəqədər yaşlı uşaqların oyunları", Bakı: Avropa,2018, s.201

5. Ə.X.Paşayev, F.A.Rüstəmov "Ali məktəblər üçün pedaqogika", Bakı: Çapaşloğlu,2002, s.510
6. "Uşaqqlar üçün metodik qaydaql oyunlar", metodik vəsait,Bakı:Çapaşloğlu, 2009 s.118

XÜLASƏ

Məqalədə didaktik oyunların əhəmiyyətindən, uşaqqlar üçün nə dərəcədə əhəmiyyət kəsb etdiyindən, xüsusilə də Azərbaycan dili dərslərindəki əhəmiyyətə toxunulmuşdur. Didaktik oyunlar qədim dövrdən günümüzə qədər, uzun bir inkişaf yolu keçmişdir. Müxtəlif illərdə unudulsada, sonrakı dövrlərdə xatırlanıb yaddaşlara həkk olunmuşdur. Didaktik oyunlar təhsilin bir parçası olub, şagirdlərin potensial imkanlarını, istedad və qabiliyyətlərini göstərməyə şərait yaradır. Didaktik oyundan istifadə etməklə şagirdlərdə mənəvi şüur və hisslər formalaşır. Yekun olaraq deyə bilərik ki, didaktik oyunlar hər zaman hər yerdə aktualdır, çünki onlar şagird və tələbələrin dərəcə olan marağını və bunun nəticəsində onların dərəcə prosesində fəaliyyətini daha da artırır.

Açar sözlər: didaktika, əqli inkişaf, mənəvi keyfiyyət, fikir, oyun

PƏRİŞAN ÜZEYİR qızı YOLÇUZADƏ

Magistrant

Sumqayıt Dövlət Universiteti

NİTQ İNKİŞAFI AKTUAL PROBLEMLƏRDƏN BİRİ KİMİ

Nitq cəmiyyətdə mövcud olub, şəxsiyyətin inkişafını təmin edir. Bəşəriyyətin ən önəmli mədəniyyəti də nitq mədəniyyətidir. Gözəl nitqə malik olmaq, anlaşıqlı ünsiyyətə, fikrini düzgün ifadə etməklə, cəmiyyətdə özünə layiqli yer tutmağa, insanın "mən"inin formalaşmasına yardım edən başlıca vasitədir. Nitq inkişafı, uzun müddət davam edən bir proses olmaqla yanaşı, həm də olduqca mürəkkəbdir. Nitq inkişafı təfəkkürün inkişafı ilə vəhdət təşkil edir. Psixoloq L.S.Viqotskin qeyd edirdi ki, sözlər nitqə aid olduğu kimi, təfəkkürə də aiddir. Nitqi bəzən təfəkkürün ifadə forması da adlandırılır.

Nitqin gözəl olması ilk növbədə aşağıdakılar tələb olunur:

1. Dilin səlisliyi və ifadə imkanları;
2. Bu dildən istifadə edənlərin hazırlığı.

Nəzərə alsaq ki, Azərbaycan dili səlistlik, orjinallıq, obrazlılıq, lüğət fondu, ifadə imkanları baxımından olduqca zəngindir, deməli əsas diqqət, bu dildən istifadə edənlərin hazırlığına ayrılmalıdır. Gözəl və anlaşıqlı nitq üçün təlim və tədrisin də böyük rolu və əhəmiyyəti vardır. Belə ki, dilin ifadəliliyindən və səlisliyindən istifadə edənlərin hazırlığı məhz nitq inkişafı üzrə işin düzgün təlimindən və tədrisindən aslıdır.

Görkəmli professor B.Əhmədov nitq inkişafını izah edərkən qeyd edirdi ki, nitq inkişafı bir tərəfdən ifadə ediləcək fikrin, elmin müasir inkişafı, digər tərəfdən isə həmin mənimsənilmiş məzmunun ədəbi dil nöqtəyi-nəzərdən düzgün ifadə edilməsi deməkdir.

Nitqə verilən başlıca tələblər bunlardır: aydınlıq, düzgünlük, sadəlik, dəqiqlik, yığcamlıq, zənginlik, təmizlik, münasiblik, ifadəlilik, orjinallıq, səmimilik.

Bəs bu tələbləri özündə ehtiva edən gözəl nitqə malik olmaq üçün nələrə diqqət edilməlidir? Onu qeyd edək ki, nitq inkişafı üzrə iş özündə dörd mərhələni birləşdirir. Bunlardan birincisi nitqin səs mədəniyyəti üzərində aparılan işlərdir. Bu mərhələ bir çox elmi ədəbiyyatlarda ədəbi tələffüz və qiraət vərdişlərinin formalaşdırılması mərhələsi də adlanır. Sözsüz ki ünsiyyətə xidmət edən xarici nitq üçün səslərin düzgün tələffüzü olduqca əhəmiyyətlidir. Dilimizdə mövcud olan paronimlər kimi sözlər qrupunun mövcudluğu, tələffüzün nitq üçün nə qədər vacib olduğunun göstəricisidir.

Nitqin inkişaf etdirilməsinin ikinci mərhələsi, lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi mərhələsidir. Hər hansısa bir dilin lüğət fonduna yiyələnmədən o dildə nitqə malik olmaq da

mümkünsüzdür. Lüğət ehtiyatını zənginləşdirmək məqsədilə bədii qıraətlə məşğul olmaq, kitab oxumaq məqsəduyğun hesab olunur.

Nitq inkişafının üçüncü mərhələsi cümlə qurmaq vərdişlərinin inkişaf etdirilməsidir. Hər bir dil cümlə quruluşuna, cümlə üzvlərinin yerlərinə görə bir-birindən fərqlidir. Buna görə də gözəl və anlaşıqlı nitq üçün cümlə qurmaq bacarıqlarının formalaşdırılması mərhələsi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Nitq inkişafı üzrə işin son mərhələsi rabitəli nitq vərdişlərinin formalaşdırılması mərhələsidir. Rabitəli nitq, ədəbi dilin normalarına uyğun, ardıcıl, qrammatik cəhətdən düzgün qurulmuş, fikrin səlis, məntiqi qurulmasını tələb edən ünsiyyət aktıdır. Rabitəli nitq nitq inkişafı üzrə işin yekun, nəticə mərhələsidir.

Göründüyü kimi, nitq inkişafı üzrə iş iyerarxiya, sadədən mürəkkəbə prinsipi ilə aparılır. Səslər, sözlər, cümlə və nitq ardıcılığı nitq inkişafı üzrə işin əsasını təşkil edir.

Nitq mədəniyyəti, gözəl rabitəli nitqə malik olmaq üzrə işlərin təşkili, həm də Azərbaycan dili təliminin əsas prinsiplərindən və məqsədlərindən biridir. Təsadüfi deyil ki bu gün istər orta təhsil müəssisələrində, istərsə də ali təhsil müəssisələrində nitq inkişafına yer ayrılır, məktəblərdə həm ibtidai həm də yuxarı təhsil pilləsində, nitq inkişafı üzrə işlər təşkil olunur, əsas vasitələr olan yaradıcı yazılardan istifadə olunur, ali təhsil müəssisələrində isə nitq mədəniyyəti fənni tədris olunur. Nitq inkişafına orta təhsil müəssisələrinin ibtidai siniflərindən başlamaq səmərəli nəticə verməyə imkan yaradır. Ancaq, nitq inkişafı üzrə işə düzgün vaxt ayrılırmı? Aparılan tədqiqat və təcrübələr göstərir ki, nitq inkişafı üzrə işlərə daha çox diqqətin ayrılmasına ehtiyac var. Belə ki artıq adını çəkdimiz, nitq inkişafı üzrə işin ən əsas vasitələri olan yaradıcı yazılar, inşa və esselərə tədris prosesində çox az yer ayrılır, daha çox dil qaydalarının tədrisinə müraciət olunur. Bu da nitq inkişafında bir çox nöqsanlara yol açır. İnşa, esse, mətn kimi yaradıcı yazılar, rabitəli yazı bacarıqlarını formalaşdırır, təfəkkürünün inkişafına təkan verir, müstəqil düşünməyə, sərbəst şəkildə fikir və düşüncələri ifadə etməyə imkan yaradır. Nitqin hər iki forması, həm yazılı, həm də şifahi formasının inkişafına diqqət yetirmək lazımdır. Şifahi nitqin tələblərinə düzgün orfoepiya və nitq etiketlərindən, mimika və jestlərdən yerində istifadə edilməsi daxildir. Yazılı nitq isə qrammatik və yazı qaydalarını mənimsəmək, söz ehtiyatını daha da zənginləşdirmək kimi qaydaları tələb edir.

Nitq mədəniyyəti dilçiliyin praktik sahəsidir. Nitqi inkişaf etdirmək üçün də praktikadan istifadə edilməsi vacibdir. Nitq mədəniyyəti dilin qayda-qanunlarına, qrammatikasına, üslub normalarına, etik normalarına yiyələnməyi tələb edir və nəzəri axtarışlar və təcrübə tədbirlər kompleksidir.

Nitq inkişafı üçün aşağıdakı tələblərin nəzərə alınması vacibdir:

1. Azərbaycan dili dərslərinin bütün sahələrində nitq inkişafı üzrə işə yer ayrılmalıdır.
2. Eyni zamanda nitq inkişafı üzrə iş bütün fənnlərin tədrisi ilə, o cümlədən sinifdən xaric işlərlə əlaqələndirilməlidir.
3. Nitqin yazılı və şifahi formaları nəzərə alınmaqla orfoqrafik, orfoepik üslubi qüsurlar dərhal aradan qaldırılmalıdır.
4. Nitq inkişafı üzrə iş prosesində səmərəli iş növlərindən, faydalı vasitə və priyomlardan istifadə edilməlidir.
5. Nitq inkişafı üzrə iş düzgün sistem üzərində qurulmalıdır.
6. Hər hansısa bir mövzunun tədrisi zamanı nitq inkişafı üzrə iş elə təşkil olunmalıdır ki, həm mövzu mənimsənilsin, həm nitq bacarıqlarının inkişafına səbəb olsun.

Nitq mədəniyyəti, nitq inkişafı üzrə işlər aparılsa da hələ də müəyyən nitq qüsurlarına rast gəlinir:

1. Nitqdə orfoepiya qaydalarına düzgün riayət olunmaması;
2. Dialekt və şivələrdən istifadə edilməklə, ədəbi dil normalarının pozulması;
3. Alınma sözlərdən istifadə və dilimizin lüğət fondundan az istifadə edilməsi;
4. Yaradıcı yazıların yazılmasında şablon fikirlərə müraciət olunması və yaradıcı təfəkkürün inkişafının ləngiməsi.

Nitq bacarıqlarının formalaşdırılması üçün təhsilin bütün mərhələlərində müvafiq işlər aparılır ki, bunlardan, dinləmə mətnləri üzərində işi, yaradıcı yazılardan istifadə olunmasını,

müxtəlif tipli mətnlərin hazırlanması üzrə yazı bacarıqlarının inkişaf etdirilməsini nümunə göstərə bilərik. Nitqin inkişaf etdirilməsi üzrə işlərin aparılması hər dövr üçün aktualdır. Yeniləşməkdə olan cəmiyyət, təhsildə yeni təlim texnologiyalarının mövcudluğu, tədrisdə yeni əyani və texniki vasitələrin istifadə olunması və bu kimi yeniliklər və dəyişmələr bütün sahələrə, o cümlədən də nitq inkişafı sahəsinə də sirayət edir və öz təsirlərini göstərir. Bu yeniliklər özlüyündə nitq inkişafı üzrə işlərin aparılmasına da yeni yaşamlar gətirir. Azərbaycanın təhsil sistemi, dünya təhsil sistemi ilə inteqrasiya olunmuşdur və hal-hazırda dünyanın bir çox ölkələrinin tədris təcrübəsi, milli kurikulumumuz ilə birlikdə tədris prosesinə tətbiq olunur. Məktəbdaxili və ya ümumrespublika üzrə təşkil olunan inşa və esse müsabiqələri, imtahanlara salınan yazı tapşırıqları, yazı bacarıqlarının formalaşdırılması üzrə nəzərdə tutulmuş əsas və alt standartlar, təlim məqsədləri, onu göstərir ki yazı bacarığının formalaşdırılması bu gün təhsilin qarşısında duran əsas vəzifələrdəndir. Xüsusilə də, Azərbaycan dili fənninin qarşısında duran əsas məqsədlərdən biri, nitq mədəniyyətinin formalaşdırılmasıdır. Bu məqsədlə atılan addımlar, dərslərdə seçilən mətnlərin rabitəli olmasına ayrılan xüsusi diqqət, yazı tipləri və formaları arasındakı fərqlərin açıq və aydın şəkildə çatdırılması və istər şifahi istərsə də yazılı nitq inkişafı üzrə aparılan işlər, gözəl nitq mədəniyyətinə, müstəqil düşünmə qabiliyyətinə malik Azərbaycan gənci yetişdirilməsinə yönəlmiş işlərdir. Müəyyən qüsurlar və nöqsanlara baxmayaraq, aparılan işlərin yaxın gələcəkdə yüksək nəticə verəcəyini söyləyə bilərik.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abdullayev.N. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, 2013
2. Cəfərova.N.B. Nitq inkişafı üzrə işin metodikası.Bakı, 2018
3. Əhmədov.V.A. Nitq inkişafı üçün çalışmalar məcmuəsi. Bakı, 1967
4. Hacıyev.A. Yazı bacarıqlarının yaradılması və inkişafı ümumtəhsil məktəblərində Azərbaycan dili təliminin əsas istiqamətlərindən biri kimi//Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi, 2015
5. Hüseynov. S.S. Nitq mədəniyyəti(dərslük). Bakı, 2010

XÜLASƏ

İnsanlar arasında ünsiyyət vasitəsi olan nitq, şəxsiyyətin formalaşmasının əsas tərkib hissəsi, psixo-fizioloji proses, insan psixologiyasının yaradıcı funksiyası, əqli fəaliyyətinin iştirakçısıdır. Xüsusilə, ümumtəhsil məktəblərində aparılan tədqiqat və təcrübələr göstərir ki, rabitəli nitq inkişafı üzrə aparılan işlərdə müəyyən problem və nöqsanlar hələ də qalmaqdadır. Nitq, cəmiyyətin və şəxsiyyətin mövcudluğu üçün ən mühüm vasitədir. Nitq inkişafı üzrə işdə təhsil müəssisələrinin rolu böyükdür. Rabitəli nitq bacarıqlarının formalaşdırılması və bu prosesdə ən mühüm vasitələr olan yaradıcı yazılardan istifadə üzrə işlərə aid tədqiqatlar daha da genişləndirilməlidir. Rabitəli nitq vərdişlərinin inkişafına tədris və təlim prosesində düzgün vaxt ayırmaq da vacib məsələlərdəndir

Açar sözlər: nitq, nitq inkişafı, tələffüz, lüğət fondu, rabitəli nitq

AYNUR ARIF qızı İBRAHİMOVA

Magistrant

Sumqayıt Dövlət Universiteti

AZƏRBAYCAN DİLİNİN TƏDRİSİ PROSESİNDƏ FƏNDAXİLİ ƏLAQƏ ANLAYIŞI

Fəndaxili əlaqə də fənlərarası əlaqə kimi inteqrasiya fəlsəfəsinə xidmət edir. inteqrasiya kainatın bölünməz olduğuna, vəhdət təşkil etdiyinə sübut və bu fikrə gətirib çıxarmaq üçün seçilən yoldur.

Dilçilikdə fəndaxili əlaqə ierarxik quruluş əlamətləri kimi qeyd olunur. Daxili bağlılıqların simmetriyalı kəşifləri V.M.Solnsteven araşdırmaları vasitəsilə monoqrafiyalara çevrilib və həmin

əsərlərdə dilin ontoloji şəkli müəyyənləşib, bir sıra problem məsələlərə dair aydın şərhlər, dəqiq təriflər verilmiş, eyni zamanda dil və nitq kimi nəzəri linqvistika yeni baxışlarla zənginləşmişdir. [3, s 11-62]

Dilçi-metodist və ya didakt üçün bu sahədə yeni söz demək, təbiidir ki, dil vahidlərinin kombinator proseslərindən aydın şəkildə baş çıxararkən və linqvistik hadisələrin izahını verərkən əhəmiyyətli görünməyə bilməz. Nitqlə dilin, dillə təfəkkürün bilavasitə yaradıcı, keçirici və ötürücü əlaqələri haqqında filoloq müəllimin mükəmməl biliyə yiyələnməsi onun məntiqli hökmlərində, sübutlu mühakimələrində daha əsaslı olduğunu və ana dilimizin nəzəri məsələlərinə şagirdlərdə dərin tədqiqatçı marağı oyada bildiyini göstərir. Eyni ilə ilk dəfə müəlliminin dilindən riyazi linqvistika, coğrafi linqvistika və yaxud da digər terminlərin adlarını eşidən şagirddə hər bir sözdə yeni məna axtarmaq, cümlədəki mənaları fərqləndirə bilmək həvəsi baş qaldırır. Dilin qanunlarını təfəkkürün qanunları ilə əlaqədə dərk etmək müəllimin alim düşüncəli olduğunu göstərir.

Bir sözlə, elmdaxili yaxud da, fəndaxili əlaqəni bilmək Azərbaycan dilini tədris edən müəllimlərin nəzəri hazırlığı və öz təcrübələrində tətbiq etməsi üçün çox vacibdir.

Fəndaxili əlaqədən danışmaq məqsədilə bizim dilçilik elminə müraciət etməyimiz təsadüfi deyil; çünki Azərbaycan dilinin tədrisi sistemində müşahidə olunanlar ümumi dilçilikdə də müşahidə olunur və bizə elə gəlir ki, Azərbaycan dilinin tədrisində fəndaxili əlaqənin mövcud xəritəsi və ya konturları üzrə bizim verəcəyimiz təkliflər digər dillərin tədrisi üçün də əhəmiyyətli təkliflər kimi qəbul edilə bilər. Odur ki, nəzəri dilçiliyi bir daha öyrənməyimiz, dərsliklərin fəndaxili əlaqə baxımından, imkanlarını təhlil etməyimiz, linqvometodika sahəsində mövcud ədəbiyyatdan əxz edərək müəyyənləşdirdiyimiz müddəaları həmkarlarımızla bölüşməyimiz aşağıdakılarla əlaqədardır:

1. Fəndaxili əlaqə proqramlarda lazımcına nəzərə alınmalı, izahat vərəqlərində geniş şərh olunmalıdır. Şerhlərdə deyilməlidir ki, dilin struktur-semantik sistem kimi dərk olunması təlimdə metodik istiqamətlərlə müəyyənləşir. Belə ki, yazı və oxu proseslərinin tənzimləyiciləri olan orfoepik və orfoqrafik normalar həmin daxili əlaqə və münasibətlər əsasında meydana çıxır. Orfoqrafiyanın fonetik prinsipi bu dediklərimizə ən düzgün və tutarlı nümunədir.

2. Fəndaxili əlaqədən istifadə etməkdən ötrü daha potensial mövzular haqqında, bölmə və şöbələrarası keçid mərhələləri barədə nəzəri cəhətdən şərh və ya təhlil nümunələri verilməlidir.

3. Fəndaxili əlaqənin mövzulararası, kurslararası, bölmələrdaxili əlaqə imkanları xüsusi olaraq tədqiqata çevrilməli, təcrübədə meydana çıxan nümunələrin ümumiləşdirilməsi aparılmalı, metodik tövsiyələrlə müəllimlərə bu barədə istiqamətlər verilməlidir.

4. Fəndaxili əlaqənin dil təlimində qanun, prinsip, metod, forma və ya vasitə olması barədə sistemli şərhlər olmalıdır.

5. Bu sahədə Azərbaycan dilinin tədrisi ilə bağlı mövcud təcrübələr də ümumiləşdirilməmişdir. Bütün bunlar bu mövzuda tədqiqat aparmağın aktual, mövzunun isə ciddi problemlər doğurduğunu göstərir. [1, s 39-46].

Deməli, tədqiqatın mahiyyəti Azərbaycan dilinin fəndaxili əlaqədə tədrisinin nəzəriyyəsi və təcrübəsi; habelə sistemə qurulan dərslər, fəndaxili əlaqə, onun formaları, mənimsəməyə təsiri, pedaqoji-psixoloji amillərin gözlənilməsi ilə qabaqcıl təcrübədən alınan optimal nəticələrdən ibarətdir.

Eyni zamanda fəndaxili əlaqə probleminə müəllimlər dərindən bələd olarsa və tətbiq edilən üsullarla mənimsəmə mexanizmi optimal qurularsa, mövzular, bölmələr, şöbələrarası əlaqə sferası ilə gedən proses intensiv nitq inkişafı mexanizminə çevrilərsə, ayrı-ayrı normalar üzrə bacarıq və vərdişlər rabitəli nitqə inteqrasiya olunarsa şagirdlər Azərbaycan dilini indikindən daha yüksək səviyyədə mənimsəyər ki, bu da onların nitq mədəniyyəti vərdişlərində özünü qabarıq şəkildə göstərmiş olar.

Bu mövzunun didaktik mahiyyətinin formalaşdırılmasında dil tədrisi sahəsində metodoloq saydığımız alimlərin aparıcı fikirlərindən istifadə edilmişdir. Həmin fikirlər də konkret olaraq aşağıdakılardan ibarətdir.

1. Dil təliminin mövzular daxili əlaqədə qurulması mənimsəmə əmsalını yüksəldər.

2. Dil təliminin fəndaxili əlaqə zəminində qurulması məlum biliklərin möhkəmləndirilməsi, yeni biliyin daha əsaslı mənimsənilməsi ilə nəticələnər və bu da öz növbəsində qabaqlayıcı funksiyanı hərəkətə gətirməlidir.

3. Dil təlimində fəndaxili əlaqə prinsipinə riayət edilməsi dişli çarxı, ötürücü mexanizmi xatırlatmalı, bilik, bacarıq və vərdişlərin də bir-birindən güc almasını təmin etməli olar.

4. Fəndaxili əlaqə zəminində qurulan dərslər nitq mədəniyyəti vərdişlərinin formalaşdırılması ilə nəticələnərsə, belə dərslərdə praktik istiqamət daha güclü təsir bağışlayar.

5. Fəndaxili əlaqə metodik ədəbiyyatda öz mahiyyətinə görə müxtəlif adlarla qeyd oluna bilər; misal üçün, morfolojiyanın sintaktik zəmində öyrədilməsi, sintaksisin morfoloji əsasda nəzərə alınaraq tədrisi, leksik anlayışların sintaktik funksiyasının nəzərə alınaraq şərh üsulları, mətnin formalaşmasında söz və söz birləşməsi və cümlə sintaksisinin rolu, cümlə təhlilində morfoloqizmlərin rolu, sintaksizm və morfoloqizm sübutlu vərdişlərin formalaşdırılmasında möhkəm bilik, bacarıq amilləri aşılamağın zəruriliyi, induktiv şərh üsulundan dedaktiv şərh üsuluna dair əlamətlərin əsas tutulması və s.

6. Fəndaxili əlaqədə qurulan dərslər müəllimin elmi səviyyəsini yüksəldə bilər. Eyni zamanda o, bu üsulla qurduğu dərslərdə dilçilik elminin simmetrik və asimmetrik bağlılıqlarını şagirdlərə də əyani şəkildə müşahidə etdirə bilər.

Öyrədilən hər bir mövzu özündən əvvəlki dərslərə əsaslanır, özündən sonrakı dərslər üçün isə baza yaradır. Azərbaycan dili dərslərində fəndaxili əlaqə məhz göstərilən iki cəhətin sıx birləşməsi zəminində tədrisin əsas məqsədini həyata keçirmək məzmununu onun məqsəd və vəzifələrini təmin edir. Azərbaycan dili tədrisində fəndaxili əlaqənin məqsədlərini aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

- Keçiləni əvvəl qazanılmış biliklərə istinadla şagirdlərin mənimsəyəcəyi şəkildə başa salmağa nail olmaq;

- Əvvəl keçilmiş dərslərdəki əsas məsələləri yada salmaq və əldə edilmiş biliklərin möhkəmləndirilməsinə nail olmaq;

- Azərbaycan dilinin çətin başa düşülən, çətin qavranılan, başqa anlayışlarla qarışıq salınan anlayışlarını müqayisə zəminində təkrar yada salmaq, onların lazımı səviyyədə mənimsənilməsini təmin etmək;

- Keçilən dərslə gələcək dərslər arasında əlaqə yaratmaqla şagirdlərdə sonrakı mövzularla bağlı təsəvvür yaratmaq;

- Şagirdlərdə müxtəlif anlayışlar arasında əlaqə yaratmaq bacarığı formalaşdırmaq.

Azərbaycan dili dərslərində fəndaxili əlaqə aşağıdakı formalarda həyata keçirilə bilər.

1) Anlayışlararası əlaqə

2) Bəhslərarası əlaqə

3) Şöbələrarası əlaqə

4) Bölmələrarası əlaqə

Aydındır ki, Azərbaycan dilində fəndaxili əlaqə əsasən mövzular arasında olur. Bu ondan irəli gəlir ki, hər bir anlayış özü də müəyyən mövzuya aiddir. Mövzular bəhsdə, şöbədə və bölmədə birləşir. Məsələn, isim morfolojiya şöbəsinin bəhsi olmaqla yanaşı, qrammatika bölməsinə daxildir. İsim nitq hissələri bəhsi üçün mövzu sayıla bilər. İsim anlayışı, ismin quruluşca növləri, ismin hallanması mövzularına onları bir topluda birləşdirmək nöqtəyi-nəzərindən yanaşsaq, isim bəhs kimi götürülməlidir. Bu anlaşılmazlığı aradan qaldırmaq məqsədi ilə mövzulararası əlaqəni ardıcıl keçilən dərslər arasındakı əlaqə kimi qəbul etmək mümkündür. Tədqiqat Azərbaycan dilinin tədrisi ilə bağlı olduğundan və tədrisin dərsləri şəkildə planlaşdırılmasını nəzərə alaraq dərslərarası əlaqə termini də təklif oluna bilər.

Azərbaycan dilinin tədrisində fəndaxili əlaqənin tətbiqi dərslərarası əlaqənin daha 3 formasını fərqləndirməyə ehtiyac yaradır. Elmi ədəbiyyatda dünən keçilmiş və bu gün keçilən dərslər, əvvəlki, sonrakı ifadələri işlənir. Göstərilən ifadələr diqqətin bir-birinin ardınca keçirilən dərslərə yönəldilməsi məqsədini güdür. Əgər müəllim 10-cu dərsləri keçirsə, təbii ki, ondan əvvəl 9-cu dərsləri keçmişdir. Növbəti dərslər isə 11-ci dərslər olacaqdır. Sadəlik üçün bu ardıcılıq əvvəlki dərslər, keçilən dərslər, sonrakı dərslər adlandırılır. Hər bir keçilən dərslərdə müəllim əvvəlki və sonrakı dərslə əlaqə

yaratmalıdır. Bu fəndaxili əlaqənin bütün tədris prosesi ərzində təkrarlanan forması olub, birbaşa əlaqədir. Azərbaycan dilindən proqram materiallarının təxminən planlaşdırılması zamanı bəzi mövzulara iki və daha çox saat vaxtı ayrılır. Məsələn, V sinifdə ismin hallanmasına dair bilik və bacarıqların sistemə salınmasına 2 saat verilir.

Azərbaycan dili təliminin səmərəliliyinə o zaman nail olmaq mümkündür ki, fəndaxili əlaqənin yuxarıda sadaladığımız formalarından təlim prosesində müəllim tərəfindən istifadə olunması imkanları üzərində müəyyən iş aparılsın. Təlimin məzmununun bu modelə uyğun sistemləşdirilməsi şagirdlərin təfəkküründə dünyanın bütöv və bölünməz obrazının yaradılması ilə yanaşı həm də ümumelmi anlayışlar, kateqoriyalar və yanaşmalarla xarakterizə olunan yeni tip biliklərin formalaşdırılmasına təkan verir. Müxtəlif fənlərə aid oxşar və bir- birini tamamlayan mövzular elə planlaşdırılır və tədris olunur ki, onlar üçün müəyyən bir çərçivə yaranır və bunlar eyni vaxtda öyrənilir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Qurbanov V.T, Əmirli A. Azərbaycan dili tədrisinin aktual problemləri. Bakı:Müəllim, 2005,162 s.
2. Qurbanov V.T. Azərbaycan dili təlimində fəndaxili əlaqələr. Bakı: Müəllim, 2008 181 s.
3. Текучев А.М. Методика преподавания русского языка. М.:Просвещение, 1980,261 с.

XÜLASƏ

Məhz bu tezisə Azərbaycan dili dərslərinin tədrisində fəndaxili əlaqənin nəzəriyyəsi və təcrübəsindən, fəndaxili əlaqə anlayışı və onun formalarından, şagirdlərin mənimsəmə prosesinə təsiri xüsusiyyətlərindən bəhs edilmişdir. Təlim prosesinin bu sistemə uyğun qurulması, şagirdlərin təfəkküründə dünyanın vahid və bölünməz obrazını yaradır. Fəndaxili əlaqə səmərəli şəkildə təşkil olunduqda, şagirdlərin əldə etdikləri bilikləri ümumiləşdirmə bacarığı artır. Fəndaxili əlaqə tədrisin elmi səviyyəsinin yüksəldir, şagirdlərin təfəkkürünü, nitqini inkişaf etdirir. Ona görə də hər bir müəllim çalışmalıdır ki, fəndaxili əlaqəni daha yaxşı həyata keçirsin, bu problemə daha dərinləndirən bələd olsun və fəndaxili əlaqədən dərs prosesində necə istifadə etməyi üzə çıxarmağı bacara bilsin.

Açar sözlər: fəndaxili əlaqə, dilçilik elmi, dil, nitq, təfəkkür, didaktika, nitq inkişafı.

AYTƏN CABİR qızı ŞAMİLOVA

IV kurs bakalavriat

Bakı Dövlət Universiteti

“CÜMLƏ ÜZVLƏRİ” MƏSƏLƏSİ

“Cümlə üzvü” termininə ümumi bir tərif vermədən, bu terminin mahiyyətini izah etməzdən əvvəl cümlə üzvü dedikdə təsəvvürdə yaranan ilk anlayışları sadalayaq: cümlənin struktur və kommunikativ tərkibinə daxil olan, özünün müstəqil leksik mənası olan, müstəqil şəkildə müəyyən suallara cavab verən, digər üzvlərlə də istər qrammatik(sintaktik), istər məna baxımından əlaqəyə girən, tək bir sözlə və ya söz birləşməsi, istisna hallarda cümlə ilə ifadə olunan komponent.

Məsələyə hansı aspektdən yanaşmağımızdan asılı olaraq bu təsəvvürləri xeyli genişləndirmək mümkündür. Yuxarıda sadaladığımız cümlənin sintaktik üzvlənməsi baxımından yaranır. Lakin cümlə hər nə qədər sintaktik vahid olsa da, hər dil səviyyəsinin bu və ya digər ünsürlərini özündə toplamaqla formalaşır. Yəni sözlər, ifadələr dilin sintaktik səviyyəsinə gələndə qədər leksik və morfoloji səviyyədə yaranır, sonra isə sintaktik səviyyədə əlaqələnməklə lazımı donu bürünür. Bu baxımdan prof. K. Abdullayevin fikirləri bizim üçün olduqca maraqlıdır: “Bütövlükdə cümlə konstituentləri hər dil səviyyəsinin məhsulunun ümumiləşdirilmiş məcmuyu kimi götürülə bilər.

Sintaktik səviyyədə bu cümlə üzvləridir, leksik səviyyədə cümlə vahidləridir, morfoloji səviyyədə cümlə elementləri”(2, s. 29).

Əksər tədqiqatlarda cümlə üzvlərinə verilən təriflər yanlış olmasa da olduqca konkret, bəzi hallarda bəsitdir və məsələnin dərinliyinə, mahiyyətinə varmağa mane olan ilk addım da buradan yaranır. Struktur və mahiyyət etibarilə bir-birinə çox da uzaq olmayan bu tərifləri ümumiləşdirib belə verməyi məqsədəuyğun bildik: Cümlə üzvü – mənə və qrammatik cəhətdən bir-biri ilə bağlı olub, müstəqil sintaktik vəzifə daşıyan söz və söz birləşmələridir.

Prof. Ə. Abdullayev cümlə üzvlərindən danışarkən belə bir tərif də verir: “Lüğəvi mənaya və qrammatik şəkllə malik olan hər bir söz və ya söz birləşməsi cümlə üzvü ola bilər”(1, s. 104).

Yuxarıda dilin leksik və morfoloji səviyyədə üzvlənməsindən bəhs etdik, lakin bu o demək deyil ki, istənilən müstəqil lüğəvi mənəsi olan söz, qrammatik tamlığını da tapıb cümlə üzvü ola bilər. Eləysə, xitablar, ara söz məqamında işlənən sözlər necə? Xitablar da müstəqil leksik mənaya malik olan sözlərlə ifadə olunur, lakin onları cümlə üzvü adlandırmaq mübahisəlidir. Çünki cümlə üzvü sərbəst şəkildə digər üzvlərlə də qrammatik baxımdan əlaqələnməlidir. Halbuki xitablar bu və ya digər cümlə üzvü ilə nəinki qrammatik baxımdan, bəlkə sırf mənə baxımından da əlaqələnmir, yaxud zəif əlaqələndir. Deməli, müstəqil leksik mənəsi olan hər söz cümlə üzvü yox, cümlənin leksik vahidi olur və ya cümlədaxili vahid hesab olunur.

Digər bir məsələ cümlə üzvü adlandırdığımız bu anlayışın elə adından yaranır. “Cümlə üzvü”, yəni cümlənin üzvü, cümlənin komponenti. “Bu komponent struktur baxımdan cümlə üzvüdür”, – desək daha doğru olar. Çünki hər bir cümlə üzvünün sintaktik funksiyasını bir kənara qoyub, kommunikasiyaya xidmət etdiyini nəzərə alsaq, cümlə üzvü anlayışı ilə yanaşı, daha ümumi mənada “nitq vahidi, nitqin hissəsi” anlayışlarını da işlədə bilərik.

Bütün bu yazdıqlarımıza əsaslanaraq cümlə üzvlərinə belə bir tərif verə bilərik: cümlənin struktur və kommunikativ tərkibinə daxil olub müstəqil leksik mənəsi olan, ayrı-ayrılıqda, yaxud birlikdə sintaktik və kommunikativ vəzifə daşıyan, müstəqil şəkildə müəyyən suallara cavab verən, digər üzvlərlə də mənə-semantik və qrammatik baxımdan əlaqələndirən sözlərə və söz birləşmələrinə cümlə üzvü deyilir. Bu tərifdə “nitq vahidi” deyil, “cümlə üzvü” ifadəsini işlətməməzimiz əsas səbəbi “nitq vahidi” dedikdə daha ümumi anlayışların nəzərdə tutulmasıdır. Nitq vahidi dedikdə kommunikasiyaya xidmət edən istənilən vahid nəzərdə tutula bilər. O zaman nəinki tərifdə qeyd olunan xüsusiyyətləri daşıyan sözlər, eyni zamanda xitab, ara söz, köməkçi sözlər də cümlədaxili üzv hesab oluna bilər.

İkinci problem isə cümlə üzvlərinin bölünmə prinsiplərində yaranır. Əslində, bu problemi doğuran məsələyə tədqiqatçıların fərqli baxış bucaqlarıdır. Bir çox tədqiqatçılar ənənəvi qayda ilə gedərək cümlə üzvlərini iki qrupa – baş və ikinci dərəcəli üzvlərə ayırırlar. Əlbəttə, biz bu bölgünü inkar etmirik, lakin məsələyə müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Hər nə qədər müzakirəli və qəbul edilməz olsa da, əlavə üzvləri də fərqləndirən tədqiqatçılar var. Cümlə üzvlərinin bölünməsindən bəhs edən tədqiqatçılar bu məsələyə, əsasən, sintaktik baxımdan yanaşdıqları üçün bu məqamda qrammatik və ya sintaktik üzvlənmədən söz açmaq daha doğru olar. Lakin cümlə aktual baxımdan da üzvlənə bilər. Qrammatik, yaxud sintaktik üzvlənmə cümlə üzvlərinin bölünməsinə ənənəvi yanaşır, istər məktəb, istər bir çox ali məktəb qrammatikalarından öyrəndiyimiz üzvlənmə məhz sintaktik üzvlənmədir. Aktual üzvlənmə isə məntiqi-psixoloji, kommunikativ baxımdan üzvlənmədir, yaxud məntiqi-sintaktik üzvlənmədir. Biz burada məsələnin sintaktik üzvlənmə baxımdan bəzi mübahisəyə cəlb ediləcək yönünə yanaşmağa üstünlük veririk. Qeyd etdiyimiz kimi, ənənəvi olaraq dilçilər cümlə üzvlərini baş və ikinci dərəcəli olmaqla iki qrupa ayırmışlar. Baş üzvlər sırasına mübtəda və xəbər, ikinci dərəcəli üzvlər sırasına isə təyin, tamamlıq və zərfliliyi daxil etmişlər. Sintaktik baxımdan bu üzvlər nəyə əsasən belə qruplaşdırılır? Məlumdur ki, cümlənin istər struktur, istər kommunikativ baxımdan qurulmasında hər üzv eyni dərəcədə iştirak etmir. Bir qism üzvlərin işlənməsi fikrin ifadəsi baxımından mütləqdirsə, onlar olmadan cümlə formalaşma bilmirsə, bəzi üzvlərin iştirakı mütləq deyil, sadəcə mühimdir. Yəni onlar fikrin ifadəsində əsas yox, köməkçi vasitədir, məlumatın kommunikativ(informativ) tamlığına xidmət edir. Əlavə olaraq, cümlədə predikativlik baş üzvlər vasitəsilə özünü sərgiləyir. İkinci dərəcəli üzvlər cümlənin predikativ və ya qrammatik əsasınının formalaşmasına birbaşa təsir etmir. Həmçinin bu üzvlər baş üzvlərdən də bu

və ya digər dərəcədə asılı olur, iki baş üzv qütbündən birinə daxil olurlar. Halbuki bu qütbləri (mübtədə qütbü, xəbər qütbü) yaradan da, ikinci dərəcəli üzvləri öz ətrafına toplayan da baş üzvlərdir. Yəni cümlənin müstəqil üzvləridir. Bəs baş üzvlərdən hansı daha əsasdır, daha müstəqildir – mübtədə, yoxsa xəbər?

Yenə prof. Kamal Abdullayevə istinad edərək belə bir faktı diqqətə çatdırmaq istəyirik: “Bu və ya o biri baş üzvün daha üstün mövqeyi məsələsi ilə bağlı mübahisələri üç nöqtəyi-nəzərdən birləşdirmək və ayırmaq mümkündür. Birinci nöqtəyi-nəzər dominant baş üzv kimi cümlənin heç hansı baş üzvünü ayırmamaq prinsipi üzərində qurulur. Bu prinsipin tərəfdarları mübtədə və xəbəri bir-birinə qarşılıqlı tabe olan üzvlər kimi nəzərdən keçirirlər...”

Bu qlobal məsələdə ikinci mövqə xəbərin tam dominant, aparıcı baş üzv olması fikrini irəli sürüb müdafiə edənlərin mövqeyidir. Bu tədqiqatçıların fikrinə görə, xəbər cümlədə tabeədən özəkdir, təşkil edən mərkəzdir, cümlənin o biri baş üzvünün – mübtədanın əlamətlərini də özündə saxlaya bilən xüsusi vacib strukturun tərkib hissəsidir...

Üçüncü mövqə tərəfdarları baş üzvlər arasında dominant, aparıcı üzv kimi mübtədanı qəbul edirlər.” (2, s. 38-41)

Biz də bu məsələyə ikinci mövqə tərəfdarları kimi yanaşırıq. Bizə görə də, xəbər mübtədadan daha dominant üzvdür. Bu fikrin dilçiliyimizdə daha ardıcıl tərəfdarı prof. Ə. Dəmirçizadə olmuş, “Müasır Azərbaycan dili. Cümlə üzvləri” kitabında məsələyə xüsusi diqqət göstərmişdir.

Ə. Dəmirçizadə bu məsələyə Azərbaycan dilçilərinin mövqeyindən yanaşmamışdır. Daha dəqiq desək, xəbərin rolunu həddindən artıq şişirdən müəllif, mübtədanın rolunu azaltmış, hətta onu baş üzv sırasından çıxarmışdır. I dərəcəli müəyyənləşdirici üzv olaraq mübtədanı tamamlıqla yanaşı qoymuş, II dərəcəli üzv kimi yalnız təyini göstərmişdir (6, s. 64).

Lakin Ə. Abdullayev belə hesab edir ki, heç Ə. Dəmirçizadənin özü də nəticə etibarilə Azərbaycan dilinin cümlə üzvləri məsələsini düzgün həll etməyə müvəffəq ola bilməmişdir. Müəllif bu əsərin ən böyük nöqsanlı cəhətləri kimi zərflinin cümlə üzvləri sırasından çıxarılmasını, mübtədanın baş üzv sayılmamasını və xitab, ara söz, nida və bağlayıcıların cümlə üzvü hesab edilməsini göstərir.

Biz isə fikrimizi isbat etmək üçün bir sıra arqumentlər irəli sürürük. Lakin bu arqumentlər məsələyə struktur baxımından yanaşdıqda özünü daha doğğun əsalandırır. Kommunikativ baxımdan yanaşdıqda mübtədanın daha əsas olmasını, fikir özülü olmasını, hətta cümlədə ifadə olunan fikrin mərkəzində durmaqla yanaşı ona başlayan və onu tamamlayan üzv olması fikrini də inkar etmirik. Necə ki, yazırlar: “Mübtədə cümlədə ən əsas fikir özülüdür”. Bəli, sadəcə fikir özülü. Məsələni struktur aspektindən nəzərdən keçirək. Belə bir cümlə yazırıq:

Çaya tamaşa etdik çansızıcı idi.

Bildiyimiz kimi, cümlə üzvlərini sintaktik baxımdan təhlil edib qruplaşdırarkən ilk sual xəbərə verilir və təhlilə xəbərdən başlanılır. Düzdür, bu gün bu öz möhkəmliyini tam qorumasa da, həm təhlilin rahatlığı, həm ümumi qayda etibarilə belədir. Yəni xəbər müəyyənləşdikdən sonra digər üzvlərin də müəyyənləşməsi, təhlili üçün daha əlverişli şərait yaranır. Yalnız xəbərə sual verdikdən sonra mübtədə da xəbərə əsasən, deyə bilərik ki, birbaşa müəyyənləşir. Lakin sualı birbaşa mübtədaya verdikdə eyni nəticə əldə olunmur. Yenidən xəbəri müəyyənləşdirmək tələb olunur. Zənnimizcə, burada müəyyən mənada mübtədanın xəbərdən asılılığı nəzərə çarpır.

Əksər qrammatikalarda da qeyd olunduğu kimi, mübtədanın bütün morfoloji əlamətləri xəbərdə əks olunur. Yəni xəbər qrammatik baxımdan mübtədadan asılıdır. Lakin bu məsələyə əks qütbədən yanaşsaq, bu dəfə də mübtədanın xəbərdən nisbətən asılı olduğunu düşünə bilərik. Xəbər mübtədanın morfoloji göstəricilərini özündə saxladığına görə sadə cümlələr sırf xəbər əsasında formalaşa bilər. Təktərəkibli cümlənin növlərindən bəhs edən tədqiqatçılar onları mübtədə və xəbər əsasında formalaşan təktərəkibli sadə cümlələr olmaqla iki qrup ayırırlar. Mübtədə əsasında formalaşan sadə cümlələr hansılardır? Yalnız adlıq cümlələr. Xəbər əsasında formalaşan təktərəkibli sadə cümlələr isə qeyri-müəyyən şəxslə, ümumi şəxslə, şəxssiz cümlələrdir. Deməli, xəbər əsasında daha çox cümlə formalaşır. Və bu sırf struktur aspektindən yanaşmaqla əldə edilən qənaətdir. Lakin elə burası da doğrudur ki, təktərəkibli cümlələrdə əksərən fikir özülü də elə xəbərin özü olur, yaxud tamamlıq bu rolda çıxış edir.

Belə bir yanaşma da irəli sürə bilər ki, buraxılan üzv daha sərbəstdir. Əgər mübtədə buraxıla bilirsə, deməli xəbərlə müqayisədə daha sərbəst üzvdür, yəni daha əsasdır. Lakin, xeyr. Xəbər cümləyə təhkim olunmuş üzv olduğundan, həmçinin öz funksiyası ilə bərabər mübtədanın da göstəricilərini daşdığından, ona işarə etdiyindən cümləni xəbərsiz təsəvvür etmək qeyri-mümkün görünür. Deməli, buraxılan üzv (mübtədə) nə qədər sərbəst olsa da, cümlə öz funksiyasını onsuz da yerinə yetirə bilər. Və bu o deməkdir ki, bəzi hallarda (xəbər əsasında formalaşan təktərkiibli cümlələrdə) nəinki struktur, hətta kommunikativ baxımdan da mübtədə xəbərdən daha əsas deyildir. Adlıq cümlələr isə daha çox bədiiliyə xidmət etdiyindən, gündəlik ünsiyyətə nisbətən yad olduğundan, onlara daha çox istisna kimi yanaşmağı düzgün sayırıq. Tərifə baxaq:

“Mübtədə cümləni təktərkiibli cümlənin elə bir baş üzvdür ki, qrammatik cəhətdən cümlənin digər üzvlərindən asılı olmayıb, adlıq halda olub, əlaməti (hərəkət, hal-vəziyyət, xassə, keyfiyyət) xəbərdə müəyyənləşən əşyanı bildirir” (1, s. 105).

Niyə əlaməti xəbərdə müəyyənləşən əşya? Əgər mübtədə doğrudan da xəbərdən asılı deyilsə, niyə əlamətləri xəbərdə müəyyənləşir?

Belə bir arqument də gətirə bilər ki, mübtədanın əlamətləri xəbərdə müəyyənləşdiyinə görə xəbər mübtədadan asılıdır, yəni onun əlamətlərinin daşıyıcısı olduğuna görə. Bu yanaşmanı da inkar edə bilmərik. Qarşılıqlı yanaşmaya əsasən, deyə bilərik ki, mübtədə əsasında xəbəri bərpa etmək olar. Məsələn: *Mən gəlirəm, oxuyuram, baxıram və s.*

Mən öz morfoloji əlamətləri ilə xəbəri müəyyənləşdirdi. Bir də belə bir nümunəyə baxaq:

Gəlirəm, oxuyuram, baxıram. Kim? Mən gəlirəm və s.

Hansı daha dəqiqdir? Xəbər əsasında mübtədə tam və aydın şəkildə müəyyənləşdi. **Oxuyurlar** desək, söhbətin üçüncü şəxsin cəmindən getdiyi məlum olur, **oxudu** desək, üçüncü şəxsin təkindən. Yəni xəbər əsasında mübtədə bütün əlamətləri ilə birgə müəyyən olunur. Eyni funksiyanı mübtədə yerinə yetirə bilirmi? Bizcə, xeyr. Yuxarıdakı nümunədə mübtədanın ifadə olduğu şəxs xəbərin də şəxs şəkilçilərini müəyyənləşdirir, daha doğrusu, mübtədaya aid morfoloji əlamətləri. Bəs feilin şəkli əlamətləri? Zamanı, qrammatik məna növləri və digər kateqoriyaları? Bunları mübtədə əsasında müəyyənləşdirmək mümkün deyil. Deməli, qarşılıqlı yanaşmamız da doğru deyildir. Hətta belə demək doğru olar ki, xəbər mübtədadan daha əsasdır, daha başdır.

Həmçinin cümlənin informativ yükü də xəbərin üstündədir. Xəbər cümləni informativ cəhətdən genişləndirə bilən üzvdür. Məsələn: *Mən gəldim. Gəldi – kim? (mübtədə); Hara? necə? nə zaman? niyə? kim ilə? gəldi (zərflik, tamamlıq).* Deməli, cümlənin informativ baxımdan da əsas üzvü xəbərdir.

Dilçiliyimizdə müzakirəli məsələlərdən biri də tamamlığın baş üzv olmasıdır. Ənənəvi dilçiliyə görə, ikinci dərəcəli üzvlər sırasına təyin, tamamlıq və zərflilər daxildir. Bu üzvlərin hər biri cümlədə bu və ya digər funksiyaları yerinə yetirməklə müəyyən əhəmiyyətə malikdir. Elə bu əhəmiyyətə görə, deyə bilərik ki, ikinci dərəcəli üzvlərdən biri digərlərindən seçilir, daha üstün mövqedə durur. Bu isə tamamlıqdır. Tamamlığın cümlədəki rolu, sözsüz ki, inkaredilməzdir. Lakin bu rol onu baş üzv adlandırmağa icazə verirmi? – müzakirəli olan məsələ budur.

Cümlədə obyekt bildirən tamamlıq – üzərində iş icra olunan əşya. Bir yerdə ki, əşya məfhumu var, zənnimizcə, onu adi bir anlayış hesab etmək doğru olmaz. O cümlədən tamamlığı da. Məsələn, belə bir cümləyə nəzər yetirək: *Qız kitabı götürdü.*

Xəbər artıq məlumdur – götürdü. Götürən, yəni mübtədə da bizə məlumdur – qız. Üzərində iş icra olunan əşya kitabdır. Əgər bu cümlə **Qız götürdü** şəklində qurulsaydı, qrammatik tamlıq olsa da, kommunikativ tamlıq olmayacaqdır. “Qız nəyi götürdü?”, – sualı yaranacaqdır. Yaxud, **Oğlunu səslədi** cümləsində, mübtədə buraxılmış olsa da, mənaya zərər gəlməmişdir, çünki xəbərə əsasən mübtədanı bərpa etmək mümkündür. Lakin bu cümlədə də **oğlunu** sözünü, yəni tamamlığı çıxarsaq, yenə bir qeyri-müəyyənlik, bitməmişlik yaranacaq. **Səslədi. O səslədi.** Kimi? Cümlə öz kommunikasiya funksiyasını tam yerinə yetirmədiyindən qarşı tərəfdə sual yaranır. Göstərdiyimiz bu nümunələrin hər birində tamamlıq vasitəsizdir. Buna səbəb vasitəsiz tamamlığın təsirli feillərlə əlaqəyə girməsi, təsirli feilinsə təsirlik hal şəkilçili söz tələb etməsi ilə izah oluna bilər. Lakin bu vasitəli tamamlığın cümlədəki rolunu inkar etməyə əsas vermir. **Qız oturub.** Bitmiş fikir varsa da, kommunikativ bitkinlik yoxdur. Harada, yaxud nədə? **Qız stulda oturub. Qız divanda oturub,**

skamiyada oturub. Bu skamiyanın, stulun, divanın harada olması, yaxud əlaməti isə bizi elə də maraqlandırmır. Qız stulda oturub - artıq bizə vəziyyəti tam, aydın çatdırır. Bu baxımdan yanaşdıqda, tamamlığı, həqiqətən də, cümlənin baş üzvü hesab etmək olar. Yəni kommunikativ baxımdan baş üzvlər dedikdə, mübtəda, xəbər, tamamlığı qeyd etmək daha doğru görünür. Beləliklə, məsələyə yeni bir aspektdən yanaşdıqda, cümlə üzvlərinin bir-birləri ilə yalnız qrammatik deyil, sintaktik baxımdan da əlaqələnməsini nəzərə aldıqda cümlənin baş və ikinci dərəcəli üzvləri anlayışının heç də mütləq bir termin olmadığını görürük. Qrammatik baxımdan mübtəda və xəbər baş üzv kimi qəbul olunursa, kommunikativ baxımdan bu siyahıya tamamlıq da daxil edilə bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə. Seyidov Y. Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: “Şərq-Qərb”. 2007. 422 səh.
2. Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: “Maarif nəşriyyatı”. 1999. 281 səh.
3. Azərbaycan dilinin qrammatikası II hissə. Bakı: “Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı”. 1959. 403 səh.
4. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. Cümlə üzvləri. Bakı 1947. 253 səh.
5. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: “Elm və təhsil”. 2010. 498 səh.
6. S. Telli. Professor Ə. Z. Abdullayev və Azərbaycan dilçiliyi. Bakı: “Elm və təhsil”. 2017. 142 səh.

XÜLASƏ

Məqalədə cümlə üzvləri ilə bağlı bəzi problemlə məsələlərə yeni baxış bucağından yanaşmağa çalışılmışdır. “Cümlə üzvü” termini bir anlayış kimi sintaktik və qrammatik baxımdan izah olunmuş, cümlə üzvlərinin bölünmə prinsipində olan çatışmazlıqlar nəzərə çatdırılmışdır. Mübtəda və xəbər uzlaşmasında hansı üzvün daha dominant olması məsələsi də yeni bir aspektdən izah olunmuşdur. Bu haqda müxtəlif tədqiqatçılardan gətirilən sitatlarla məsələyə iki tərəfli – həm yenilikçi, həm də ənənəvi baxış ortaya qoyulmuşdur. Müəllif qaldırdığı hər bir məsələ ilə bağlı müxtəlif arqumentlər gətirməklə fikirlərini əsaslandırmışdır.

Açar sözlər: cümlə üzvləri, baş üzvlər, ikinci dərəcəli üzvlər, xəbər, mübtəda, tamamlıq.

MƏLEYKƏ AZƏR qızı MİRZƏLİ
III kurs bakalavriat
Bakı Dövlət Universiteti

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏNİN “DANABAŞ KƏNDİNİN ƏHVALATLARI” POVESTİNDƏ DİALEKTİZMLƏR

Məhdud işlənmə arealına mənsub sözlər – dialekt və şivələr bədii əsərin dilinə daxil olduğu zaman dialektizm adını qazanır. Dilçilik ədəbiyyatlarında dialektizm ilə yanaşı, provinsionalizm terminindən də istifadə olunur. Yazıçı yerli koloriti, adət-ənənələri, insanların həyat tərzini, təsərrüfatını, milli məfhumlarla bağlı fikirləri daha aydın əks etdirmək üçün əsərə məhəlli danışq dilini gətirir. Şübhəsiz, bədii əsərin dilinə daxil olan sözlər üslubi keyfiyyətlər qazanır.

Bəzi ədəbiyyatlarda *dialektizm* termini adı altında dialekt və şivələrə xas sözlərdən bəhs edilir. E. Əzizov dilçilikdə dialektizm anlayışının iki cür izahı olduğunu göstərir: 1) bədii ədəbiyyatın dilində işlənən məhəlli xarakterli sözlər; 2) dialektlərə məxsus spesifik sözlər.

E. Əzizov haqlı olaraq qeyd edir: “Fikrimcə, bədii əsərlərin dilində və ədəbi dil normalarına müvafiq nitqdə özünü göstərən dialekt xüsusiyyətləri *dialektizm* termini ilə, dialekt leksikasından bəhs edilərkən şivələrin lüğət tərkibinə aid olan spesifik leksik vahidləri *dialekt sözləri* termini ilə

ifadə etmək daha məqsədəuyğundur” (5, s. 5-6). Həm dilçilər, həm də ədəbiyyatçılar arasında dialektizmlərin işlənməsi ilə bağlı fərqli fikirlər mövcuddur. Bir qisim alimlər (C. Xəndan, Mir Cəlil, P. Xəlilov, A. Ə. Aslanov və b.) müəllifin təhkiyəsində dialekt xüsusiyyətlərini qüsur saydığı halda, bir qisim tədqiqatçılar (M. Arif, M. Adilov, və b.) həm surətlərin dilində, həm də müəllifin təhkiyəsində məqbul hesab edir. Həmin mövqedən çıxış edən Y. Seyidov qeyd edir: “Dialektizmlər bədii dildə olmamalıdır. Müxtəlif rayonların canlı dilində bəzi kəlmə və ifadələr müxtəlif şəkildə işlənir (gedeyrəm, gedədi). Bunları da ancaq tiplərin dilində vermək olar. Ədibin dilində şeir və ya təhkiyəsində buna yol vermək olmaz. Bədii əsər oxucularını yalnız mənəvi və fiziki cəhətdən deyil, həm də danışığı, dil cəhətdən tərbiyə edir. Sözü ləhcə ilə deyənlər bədii əsərdən doğru tələffüz öyrənir, ifadələrini düzəldirlər” (12, s. 463). Digər tərəfdən Ə. Dəmirçizadə qeyd edir: “Şivə sözlərinə həddindən artıq meydan vermək olmaz, çünki beləliklə, ədəbi dil öz mahiyyətini itirmiş olar, yazıçının yazdıqlarını hamı yox, ancaq bu və ya digər şivə sözlərini bilənlər başa düşər” (3, s. 89). Qeyd edək ki, istər surətlərin dilində, istərsə də müəllifin təhkiyəsində işlənən dialektizmlər, həm üslubi cəhətdən, həm də onların ədəbi dilə keçməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Bir sıra dialekt sözləri bədii əsərdə işlənərək ümumişləklilik qazanır, dilin lüğət tərkibinə daxil olur.

Belə üslubi imkandan istifadənin yaxşı nümunələrinə xüsusən C. Məmmədquluzadə, M. Ə. Sabir, C. Cabbarlı, S. Vurğun, S. Rəhimov, S. Rəhman, İ. Şıxlı və daha başqa yazıçılarımızın əsərlərində kifayət qədər rast gəlmək mümkündür (3, s.89).

Bədii əsərlərin dilində müxtəlif səciyyəli dialektizmlərlə qarşılaşırıq. Müxtəlif dilçilik ədəbiyyatlarında fərqli təsniflər irəli sürülür. Fikrimizcə, ən məqsədəuyğun təsnif prof. M. Məmmədliyə məxsusdur, o, dialektizmlərin dörd növünü göstərmişdir: fonetik, morfoloji, leksik, semantik (8, s. 285). Biz C. Məmmədquluzadənin “Danabaş kəndinin əhvalatları” povestində istifadə olunan dialektizmlərdən bəhs edəcəyik. Təbii ki, bəzi müəlliflər haqlı olaraq, “sintaktik dialektizmlər” deyə bölgü göstərməmişlər. Çünki “dialektizm” kəlməsi sözü əhatə etdiyi halda, “sintaktik dialekt fərqləri” qrammatik əlaqələri, söz birləşmələri və cümləni əhatə edir. Lakin şərti olaraq, həmin bölgünü də qeyd edəcəyik.

Ədəbi dilimizin zənginləşməsində mühüm mövqeyə malik dahi sənətkar – şair, nasir, dramaturq, publisist Cəlil Məmmədquluzadənin leksikonunun əhəmiyyətli bir qismini dialektizmlər təşkil edir. Yazıçının əsərlərində dialekt və şivə xüsusiyyətlərindən istifadə etməsi təsadüfi xarakter daşımır. Ədəbiyyatda iz salmış hər bir sənətkar fərdi üslubi keyfiyyətləri ilə fərqlənir. Bu baxımdan deyə bilərik ki, xalqın dərdinə yanan, xalqın problemlərini qabartmaq naminə, cahilliyi, qaragüruhçülüğu, geri düşüncəliliyi xalqın özünə göstərmək üçün C. Məmmədquluzadə “xalqın” dili ilə də yazıb və beləliklə, öz üslubunu yaradıb. C. Məmmədquluzadənin əsərlərindəki dialektizmlər qəti şəkildə oxucuları narahat etmir, əksinə daha münbit, əhval-ruhiyyəli bir mənərə yaradır ki, bu da oxucularda xoş təəssürat oyadır. Bu dialekt xüsusiyyətləri həm geniş arealda, həm də məhdud dairədə işlənən dialektləri əhatə edir.

C. Məmmədquluzadənin “Danabaş kəndinin əhvalatları” povestində digər əsərlərində olduğu kimi fonetik cəhətdən ədəbi dildən və digər dialektlərdən fərqlənən dialektizmlərə rast gəlirik. Əsərdə işlənən belə sözlər *fonetik dialektizmlər* adlanır. Fonetik dialektizmlər daha çox yazıçının doğulub boya-başa çatdığı rayonun, bölgənin danışığı ilə bağlı olur. Həm müəllif təhkiyəsində, həm də obrazların dilində işlənən fonetik dialektizmlər sözün daşıyıcısının, sanki, savadsız olduğu təəssüratını yaradır. Lakin bunu müəllifə aid etmək olmaz, müəllif əsəri oxunaqlı, “düzlu-məzəli” etmək üçün bu xüsusiyyətlərdən istifadə edib. Mirzə Cəlilin povestində istifadə etdiyi dialektizmləri fonetik hadisə və qanunlara uyğun olaraq, belə qruplaşdırma bilərik: *səs keçidi və ya əvəzlənməsi, səs düşümü, səs artımı, yerdəyişmə, ahəng qanununun pozulması, assimilyasiya, dissimilyasiya, qalınlaşma, incələşmə, samit qoşalaşması vasitəsilə yaranan fonetik dialektizmlər.*

Səs əvəzlənməsi həm saitlərdə, həm də samitlərdə özünü göstərir. Əsərdə işlənən sait keçidlərinin bu növlərini sadalaya bilərik: **qalın saitlərin incə saitə keçidi: a>ə: xəlçə** (7, s. 118) “xəlçə” ; **u>ü: güya** (7, s. 79) “guya”; **incə saitlərin qalın saitə keçidi: ə>a: haman** (7, s. 41) “həmin”, *xata* (7, s. 62) “xəta”; **i>ı: şahid** (7, s. 55) “şahid”; **dodaqlanmayan saitlərin dodaqlanan saitlərə keçidi: e>ö: çövärmək** (7, s. 79) “çevirmək”; **dodaqlanan saitlərin dodaqlanmayan saitlərə keçidi: u>i: binlar** (7, s. 111) “bunlar”; **u>ı: yavıq** (7, s. 52) “yavıq”; **açıq saitlərin qapalı**

saitlərə keçidi: o>u: *üzüquyly* (7, s. 65) “üzüqoyly” ; ö>ü: *güdək* (7, s. 62) “gödək”; **qapalı saitlərin açıq saitlərə keçidi:** i>ə: *spiçkə* (7, s. 76) “спички”; u>o: *oğunmaq* (7, s. 43) “uğunmaq”. **Samit keçidləri isə bu cür təzahür edir:** y>g: *genə* (7, s. 41) “yenə”; b>p: *pəs* (7, s. 45) “bəs”; k>ç: *çöçə* (7, s. 52) “kökə”; x>q: *qalça* (7, s. 55) “xalça”, *qalı* (7, s. 55) “xalı”; b>v: *çarşov* (7, s. 89) “çarşab”; q>ğ: *çarğat* (7, s. 73) “çarqat”; d>t: *mahut* (7, s. 117) “mahud”.

Səsartımı hadisəsi dialektlərdə həm saitlərdə, həm samitlərdə təzahür edir. Üç şəkildə özünü göstərir: söz əvvəlində, söz ortasında, söz sonunda. **Sait səslərin artımı:** *qədəri* (7, s. 84) “qədar”, *iştraf* (7, s.89) “штраф”. **Samit səslərin artımı:** *helə* “elə” (7, s. 103), *yendirmək* (7, s. 105) “əndirmək”.

Əsərdə şivələr üçün xas olan spesifik səs düşümü hadisəsi ilə yaranan fonetik dialektizmlərə rast gəlirik. Səs düşümü hadisəsi də həm saitlərin düşməsi, həm də samitlərin düşməsi ilə təzahür edir. Bəzən söz daxilində eyni zamanda **həm sait, həm də samit düşümünü** müşahidə edirik, məs.: *mətəl* (7, s. 92) “məttəl”. Səs düşümü hər üç mövqedə - söz əvvəlində, söz ortasında, söz sonunda özünü göstərir. **Sait düşümü:** *əmoğlu* (7, s. 45) “əmioğlu”, *ruzgar* (7, s. 83) “ruzigar”, *heyn* “heyni” (7, s. 52). Əsərdə l, n, r səsləri ilə bitən feil köklərinə qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçisi qoşulduqda I şəxs tək və cəmdə zaman şəkilçisindəki sait düşməsi hadisəsi ilə rastlaşırıq: *sındırram* (7, s. 82) “sındıraram”, *tapşırram* (7, s. 84) “tapşıraram” və s. **Samit düşümü:** *bə* (7, s. 80) “bəs”, *doşan* (7, s. 43) “dovşan”, *ürkmək* (7, s. 56) “hürkmək” və s. Səs düşümü hadisəsinin **qapologiya** adlanan növü də mövcuddur ki, sözdə ya heca, ya da iki səsin birlikdə düşməsi ilə özünü göstərir: *katda* (7, s. 50) “kətxuda”, *neylək* (7, s. 79) “neyləyək”, *boşaram* (7, s. 83) “boşayaram”, *gətdin* (7, s. 62) “gətirdin”, *otdu* (7, s. 74) “oturdu” və s.

Povestdə fonetik dialektizmlərin səslərin yerdəyişməsi hadisəsi ilə də yarandığını görürük. Sözlərdə yerdəyişmə iki cür təzahür edir: yanaşı olan yerdəyişmə və yanaşı olmayan yerdəyişmə. **Yanaşı olan yerdəyişmə:** *külfət* (7, s.47) “küflət”, *görsətmək* (7, s.51) “göstərmək” və s. **Yanaşı olmayan yerdəyişmə:** *nəhlət* (7, s. 79) “lənət”.

Əsərdə istifadə olunun fonetik dialektizmlərdə bəzən **ahəng qanununun pozulmasının** şahidi oluruq: *gilaylı* (7, s. 46) “gileyli”, *səlamət* (7, s. 57) “salamat”, *hələli* (7, s. 112) “halalı”.

Şivələr üçün xarakterik fonetik hadisələrdən olan **samit qoşalaşmasına** əsərdə rast gəlmək mümkündür: *höccət* (7, s. 72) “höcət”.

Assimilyasiya və dissimilyasiya vasitəsilə yaranan dialektizmlərə əsərdə rast gəlmək mümkündür. Lakin öncədən qeyd edək ki, assimilyasiya və dissimilyasiya hadisəsi ilə yaranan sözlər o zaman fonetik dialektizm hesab edilir ki, heç bir morfoloji göstərici qəbul etmədən sözdə dəyişiklik yaransın. **Assimilyasiya** hadisəsi ilə yaranan fonetik dialektizmlərə mb>mm: *həmmal* (7, s. 86) “həmbal” ; **dissimilyasiya** hadisəsi ilə yaranan fonetik dialektizmlərə isə r>n: *mündər* (7, s. 122) “murdar” sözlərini nümunə göstərə bilərik.

Şivələrdə bəzən söz daxilində saitlərin qalınlaşmasına və ya incələşməsinə rast gəlinir. Əsərdə **qalınlaşma** hadisəsini *haman*, *şahid*, *daxı*, *xata*, *baxt* və s. kimi sözlərdə, **incələşmə** hadisəsini isə *nəçəlnik*, *xəlçə* və s. kimi sözlərdə müşahidə edirik.

Cəlil Məmmədquluzadə əsərdə ədəbi dildə başqa sözlə ifadə olunan, dialekt leksikasının əsasını təşkil edən sözlərdən də istifadə edib. Belə sözlər **leksik dialektizmlər** adlanır. Deyə bilərik ki, müəllifin belə sözləri işlətməsi zərurətdən doğub. Oxucunu obrazın kənd mühiti yetişdirməsi olmasına, hadisələrin Naxçıvan ərazisində hər hansı bir kənd daxilində baş verdiyinə inandırmaq əsas səbəblərdəndir. Əsərsən, obrazların dilində işlənən belə sözlərin bəzisi yalnız Naxçıvan şivələr qrupunda, bəzisi isə Azərbaycan dilinin əksər dialektləri üçün işləkdir. Povestdə aşağıdakı leksik dialektizmlərlə qarşılaşırıq: **sind** – yaş (7, s. 41), **ayama** – ləqəb (7, s. 42), **gədə** – oğlan (7, s. 43), **dəsti** – tez, cəld, əlüstü (7, s. 50), **yavuş** – yaxın (7, s. 105), **heyn** “heyni” – vaxt, vədə (7, s. 52), **daraqqlamaq** “daraqqlamaq” – əllərini yanlarına açaraq yolu, ya qapını tutmaq, keçməyə mane olmaq (7, s. 53), **gözətdəmək** – gözləmək (7, s. 90), **ərov** – paltar yuduqdan sonra qalan çirkli sabunlu su (7, s. 54), **kəfə** – əlin içi (7, s. 79), **kəhildəmək** – çətinliklə, tövşüyə- tövşüyə nəfəs almaq; ləhləmək, tövşümək (7, s. 65), **mərəkə** – səs-küy, qışqırıqbağırmaq, qalmaqal, hay-küy, qovğa, qiyamət (7, s. 81), **dürmək** – arasına yağ və ya pendir qoyulmuş çörək, yuxa (7, s. 81), **nəf** – xeyir,

gəlir (7, s. 87), **fəqərə** – hadisə, əhvalat, qəziyyə, vəqia, hekayə (7, s. 87), **şökə** – nazik çubuq dəstəsi (7, s. 90), **qovzamaq** – qaldırmaq (7, s. 114), **cift** – cüt (7, s. 108) və s.

Bunlardan əlavə əsərdə işlənən bəzi termin səciyyəli sözləri aşağıdakı tematik bölgələrdə qruplaşdırma bilirik:

Xalçaçılıqla bağlı: *fərs* – döşəmə; *keçə* – yunu döyüb basmaqla hazırlanan sıx qalın material; *kilim* – yun və ya pambıqdan toxunan zolaqlı, xovsuz palaz növü; *palaz* – yundan və ya pambıqdan toxunma enli, uzun, qalın, xovsuz xalça növü; *qalçal/xalça* “xalça” – divara vurmaq və ya döşəməyə salmaq üçün müxtəlif rəngli yun və ya iplik saplardan toxunmuş naxışlı döşənəcək; *qalı* “xalı” – böyük xalça; *cecim* – arasına yorğan-döşək və s. yığmaq, döşəməyə salmaq, ya da xalça kimi divardan asmaq üçün müxtəlif rəngli iplərdən toxunan zolaqlı, yaxud naxışlı döşənəcək; *dəstərxan* “dəsdərxan” – süfrə.

Sənət-peşə ilə bağlı: *qoltuqçuluq* – qoltuğunda parça və xırdavat gəzdirib satmaq peşəsi; *çarvadarlıq* – yük heyvanı ilə muzzla yük daşımaq; *bəzzaz* – parça, arşınmalı satan tacir.

Geyim əşyaları: *geymə* – üst paltarın altından geyilən qısa arxalıq; *başmaq* – üzüörtülü, daban tərəfi və pəncənin yarısı açıq, nallı kişi və qadın ayaqqabısı; *börk* – papaq, baş geyimi; *şiləyi dizlik* – qırmızı rəngli çit parçadan tikilmiş qadınların üstədən geydiyi enli tuman; *çarşov* “çarşab” – çadra; *çarğat* “çarqat” – böyük baş yaylığı, *çarıq* – kəndlilərin geydiyi aşılınmış göndən tikilən ayaqqabı.

Parça materialları: *çit* – basma güllü və ya saya yüngül pambıq parça; *mahut* “mahud” – üz tərəfi keçə kimi basıq yun və ya yarımıyun parça; *yün* “yun”; *şilə* – qırmızı rəngli çit parça.

Qab-qacaq adları: *əngənək* – saxsı ləyən, laxan, paltar yumaq üçün təkne, tabaq; *bərnə* – içində piti bişirmək və s. üçün istifadə edilən saxsı qab; *çini qab* – keramik qab; *qov* – taxıl tökmək üçün içi ovulmuş taxta qutu; *qədək* – saxsı küpə; *sənək* – su daşımaq üçün misdən və ya gildən qayrılmış qulplu, qarınlı, darboğaz qab; *lüləyin* – mis su qabı; *çölmək* – piti bişirmək üçün gil qab; *sini* – misdən, bürüncdən və s.-dən qayrılmış böyük, dəyirmi, dayaz qab; *çanaq* – içi oyulmaqla ağacdən (taxtadan) hazırlanan qab növü; *məcməyi* – mis və ya başqa metaldən düzəldilmiş dairəvi yastı iri qab, iri sini; *duvaq* – üstündə xəmirədən çörək və un məmulatları hazırlanan dairəvi taxta alət.

Qohumluq əlaqələrini göstərən sözlər: *övrət* – arvad, zövcə, həyat yoldaşı; *dadaş* – kiçik qardaş və bacıların böyük qardaşa verdikləri ad, böyük qardaşa müraciət; *dədə* – ata; *günü* – birinci arvadın üstünə alınan ikinci və ya üçüncü arvad; *cici* – ana, nənə.

Tikililərlə bağlı: *akuşka* – pəncərə; *pərdi* – tavan; *səqf* – tavan, bağdatı; *tir* – ağac və ya dəmir şalban, dirək; *həmmal* “həmbal” – döşəmənin altına və ya evin səqfinə qoyulan tir; *sal* – plitə şəklində iri, bütöv yastı daş parçası; *kürsü* – çörək bişirmək üçün qazılıb düzəldilmiş və içərisi kərpiclə hörülmüş yer, təndir; *tağ* – taxça; *taxça* – şey qoymaq üçün divarda açılan oyuq.

Yer, sahə ilə bağlı: *pəyə* – tövlə; *xalvar* – bir xalvar toxum əkiləcək qədər sahə; *zəmi* – əkin yeri, tarla.

Atçılıqla bağlı: *alaşa* – arıq at, yabı; *dilğir* – tükü tökülmüş, qotur at. Maraqlıdır ki, bu sözlərin hər ikisi vulqarizm kimi işlənir. Səndən qorxurdum, *alaşa*, ya sənənin qohum-qardaşlarından? (7, s. 82) İki yüz mənim kimi *dilğir* adam incisin bizim kənddən,..(7, s. 42).

Ədəbi dildə olduğu kimi, dialektlərdə də alınma sözlərə rast gəlinir. Bu alınmaların bəzisi dilin lüğət tərkibinin üzvü sayılsa da, bir qismi yalnız dialektlərdə işlənməklə məhdudlaşır. Ərəb-fars dilindən keçən alınmalar (*dəqqülbab*, *pürbaha*, *nəqd*, *züvvar* və s.) dialektlərdə yadlıq yaratmır, nəinki rus dili və onun vasitəsilə digər dillərdən keçən sözlər. Rus dili və onun vasitəsilə digər dillərdən gələn sözlər nədənsə “gözə batır”, yəni diqqəti tez cəlb edir. Bəlkə də, buna görə dialektlərdə işlənən əksər rus mənşəli sözlərin fərqli fonetik variantına rast gəlinir. Rus və avropa mənşəli sözlərə C. Məmmədquluzadənin povestindən aşağıdakı nümunələri gətirə bilirik: *spiçka-spiçkə-ispicəkə*, *nəçəlnik-nəçərnik*, *iştraf*, *Rusiyyət*, *katda*, *akuşka*, *qlava*, *qaradavoy*, *padnos*, *samovar*, *zaloq*, *mirovoy*, *kandrobat*, *yasovul*, *balkon*, *uyezdi*, *maxorka*, *Prodski*. Belə ki, əsərdə işlənən bu sözlərin əksəriyyəti özləşdirməyə məruz qalmışdır. Bu kimi sözlər yeni əsr, yeni quruluş, yeni idarəetmə ilə əlaqədar dilimizə keçmişdir. Lakin ərəb-fars sözləri əsrlərdir, xalqın dilində özünə yer etmişdir, elə ona görə də özləşdirməyə daha çox rus mənşəli sözlər məruz qalmışdır. 19-

cu əsr üçün yeni olan bu sözlərin hələ xalqın dilinə tam uyğun olmaması fərqli fonetik variantlarının meydana çıxmasına səbəb olmuşdur.

Dialektologiya ədəbi dili zənginləşdirməklə yanaşı, eyni zamanda dil tarixi ilə daim sıx əlaqədədir. Belə ki, dialektlərdə özünü göstərən istər fonetik, istər leksik, istər qrammatik (morfolofi və sintaktik) xüsusiyyətlərdə dil tarixinin izlərini görmək mümkündür, yəni tarixən dil üçün xarakterik olan hər hansı bir xüsusiyyət bu gün dialektlərimizdə qorunub saxlanmaqdadır. Qorunmanın ən bariz nümunəsinə dialektlərin lüğət tərkibində rast gəlmək olar. Bu baxımdan T. Hacıyev qeyd edir: "... dialekt ədəbi dili zənginləşdirir, ədəbi dildə işləklikdən düşən faktlar dialektlərdə sığmacaq tapır, dialekt qatına düşür" (6, s.33). Yenə başqa müəllif qeyd edir: "dialektlər dil tarixinin canlı arxivi hesab olunur" (8, s.11). C. Məmmədquluzadənin povestdə dialekt səviyyəsində istifadə etdiyi köhnəlmiş sözlər son cümləni aydın şəkildə izah edir: *qayım, cift, övrət, bəzzaz, qoltuqçuluq, çarvadarlıq, başmaq, çarıq, çarğat, şiləyi*.

Dilin leksik qatını təşkil edən özləklərdən biri də frazeoloji birləşmələrdir. Frazeoloji birləşmələr eyni zamanda sabit söz birləşmələri də adlanır. Dildə hazır şəkildə mövcud olan bu birləşmələr dialekt və şivələrdə də özünü göstərir. C. Məmmədquluzadənin "Danabaş kəndinin əhvalatları" povestində istifadə etdiyi dialekt frazeoloji birləşmələr bunlardan ibarətdir: *başını girləmək, fikrə cummaq, gözlərini dirəmək, işi aşırmaq, fikri özgə yana dağıtmaq, işi sazlamaq, kitaba cummaq, təngə doymaq, acından ürəyi getmək, tədbir tökmək, dalı düşmək, qıl keçməz, üstünə qabarmaq, başına kül ələmək, başına daş salmaq, yaxanı kənara çəkmək, cızığından çıxmaq, səsini başına atmaq, hərbə-qadağa kəsmək, mələr qoymaq, felə gəlmək, şəkə salmaq, üz qoymaq, gözünü gözünə dirəmək, başdan sovudmaq*.

Dilçilik elminin ən geniş sahələrindən morfolojiya dialektlərdə də özünəməxsus fərqli çalarları ilə diqqəti cəlb edir. Dialekt fərqi yaradan morfoloji xüsusiyyətləri aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilirik:

- a) şəkilçi qəbul etməsi ilə sözdə yaranan fərqlilik;
- b) ədəbi dildən fərqli şəkilçilər;
- c) həm əsas, həm də köməkçi nitq hissələrinə məxsus dialekt sözləri.

Morfolojiya sahəsində özünü göstərən dialekt xüsusiyyətlərinə ədiblərin yaradıcılığında – bədii əsərlərin dilində də rast gəlinir. Bədii əsərlərin dilində istifadə olunan belə sözlər **morfoloji dialektizm** adlanır.

Sözə şəkilçi qoşulması ilə yaranan dəyişiklik, əsasən, özünü assimilyasiya, dissimilyasiya vasitəsilə göstərir. Əsərdə assimilyasiya və dissimilyasiya ilə yaranan morfoloji dialektizmlər aşağıdakılardır:

Kətdi "kəndli" – bu sözdə yarımçıq irəli assimilyasiya hadisəsini müşahidə edirik. Lakin qeyd edək ki, assimilyasiya hadisəsindən öncə sözdə "n" səsi düşmüş və d>t əvəzlənməsi baş vermişdir. Sonda isə **tl>td** "kətli>kətdi" variantında assimilyasiya hadisə baş vermişdir. *Ləzzətədi, sədaqətədi, gözətdəmək* kimi sözlərdə də **tl>td** "ləzzətli>ləzzətədi", "sədaqətli>sədaqətədi", "gözətləmək>gözətdəmək" variantında yarımçıq irəli assimilyasiya hadisəsini müşahidə edirik. *Ənnik* sözündə isə **nl>nn** "ənlik>ənnik" variantında (tam) irəli assimilyasiya hadisəsinə rast gəlirik.

Özünən-özümən sözünün birinci tərəfində **nd>nn** formasında (tam) irəli assimilyasiya, ikinci tərəfində isə **md>mn** formasında yarımçıq irəli assimilyasiya hadisəsini müşahidə edirik: özündən-özümdən>özünən-özümən. Gəl *özünən-özümən* danışaq (7, s. 51).

Açanmıram sözündə geri dissimilyasiya hadisəsinə rast gəlirik. Belə ki, "m" səsinin təsiri ilə özündən əvvəlki səs "n" səsinə çevrilmişdir: **m>n** "açanmıram>açanmıram".

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, morfoloji dialektizmlərin bir qismi də ədəbi dildən fərqlənən, müxtəlif dialektlərə xas şəkilçilər vasitəsilə yaranır. C. Məmmədquluzadənin povestində rastladığımız belə sözlər aşağıdakılardır:

Deynən, deyinən kimi sözlər feilin əmr şəklindədir. Saitlə bitən sözlərdə II şəxsə bəzən bu şəkildə ancaq şəxs şəkilçisi qəbul edir (8, s. 221). *Olseydi* sözü feilin şərt şəklindədir. Şərt şəklinin şivələrdə birvariantlı -se şəkilçisi ilə ifadə olunmasına rastlanılır. *Qaleydi* isə feilin arzu şəklindədir. Şivələrdə ədəbi dildən fərqli olaraq, arzu şəklinin birvariantlı -e şəkilçisi ilə düzəlməsinə rast gəlmək mümkündür. *Vermiyeydim* sözü feilin arzu şəklinin dialektlərdə işlənən formasındadır.

Dialektlərdə bəzən **ikiqat mənsubiyyət** şəkilçisinə rast gəlirik. Povestdə bəzi sözlərdə bu hadisəni müşahidə edirik: *birisi* (7, s. 49), *dalısında* (7, s. 57), *odabaşısı* (7, s. 62), *çoxusu* (7, s. 86) və s.

Əsərdə daha çox rast gəldiyimiz morfoloji dialektizmlərdən biri də məsdərdir. Belə ki, cənub ləhcəsini üçün xarakterik olan **-max, -məx' + -lix, -lix'** formasında qurulan məsdərlərdən daha çox istifadə edilmişdir: nağıl *eləməlik* (7, s. 46); eşşəyin *itməkliyi* (7, s. 46); ziyarətə *getməklik* (7, s. 48); *deməklik* (7, s. 49); *görüşməklik* (7, s. 49) və s. Demək olar ki, əsərdə işlənən məsdərlərin əksəriyyəti bu şəkildə qurulub. Bu xüsusiyyəti E. Əzizov "məsdərdən sonra sözdüzəldici şəkilçinin işlənməsi" adlandırmışdır (4, s. 200). Tarixi qrammatikadan bizə məlumdur ki, bu xüsusiyyəti orta əsr əlyazmalarında da görmək mümkündür. Bu formanı dialekt faktı kimi bədii dilə gətirən Cəlil Məmmədquluzadə olmuşdur.

Morfoloji dialektizmlərin bir qismi də ədəbi dildə rast gəlinməyən, şivələr üçün xarakterik olan sözlərdir. Əsərdən seçdiyimiz həmin sözləri nitq hissələri üzrə qruplaşdırma bilərik.

Sifətə aid olanlara *irəliki, rəhmətdə* sözlərini göstərə bilərik. *İrəliki* "əvvəlki", *rəhmətdə* isə "rəhmətlik" sözünü əvəz etmişdir: Atan *rəhmətdə* Kərbəlayı, zəhmət çək ulağı çıxart aparım (7, s. 103). Əvəzliyə aid olanlara *bunilə* "bununla", *havaxt, helə* "elə" sözlərini misal göstərə bilərik. Zərfə aid olanlara *oyz, buyz, təzəlikdə* "təzəlikcə", *bildir* "keçən il", *xəlvətçə, oğurluqca, xeylək, qabaqca, dalınca*. "Oyz", "buyz" sözləri yer zərfidir. "Ora", "bura" mənasında işlənir. *Oyza* çöndü, *buyza* çöndü və axırı bir mətləbdə gəldi dayandı (7, s. 84). "Xeylək" sözü haqqında "Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektoloji atlası"nda məlumata rast gəlirik. Xeyli miqdar zərfinin Naxçıvan ləhcəsində a) xeyli; b) xeyləx'/xeylax/xeylək; c) xeyləm; ç) xeylə variantlarında işləndiyi göstərilir (2, s. 33). "Qabaqca" sözü isə ədəbi dildə işləndiyindən fərqli mənada işlənir. Kərbəlayı Cəfər əmi *qabaqca* və Xudayar onun *dalınca* gedib girdilər bir xırda qaranlıq hücrəyə (7, s. 63). Fikrimizcə, öz antonimini ilə paralel formada yaranıb: "dalınca". Köməkçi nitq hissələrindən qoşmaya aid olanlar aşağıdakılardır: *əqdəm* "əvvəl", *yana* "ötrü", *savay, qədəri*. Ə.Şükürov "yana" qoşmasının orta əsr Azərbaycan ədəbi dilində ən az işlənmiş əsli qoşma olduğunu, yalnız XIV-XVIII əsrlərdə yazılmış bəzi sənədlərdə rast gəlindiyini (13, s.44). Ədatlara aid olanlar aşağıdakılardır: *di, bə, da, ta, artıcaq* "artıq", *həyə* "əgər". "Di", "da", "ta", "artıcaq" ədatları qüvvətləndirici ədat kimi işlənir. "Da" və "ta" ədəbi dildə işlənən "daha" ədatının variantlarıdır (2, s. 34). "Bə" isə sual ədatıdır, ədəbi dildə işlənən forması "bə"dir. Tarixən ədəbi dilimizdə işlək olan "ta" ədatı haqqında fikirlər müxtəlifdir. Belə ki, H. Mirzəzadə onu müxtəlif mənə əlaqələri yaradan bağlayıcı kimi (9, s. 364), Ə. Tanrıverdi səbəb bağlayıcısı kimi (14, s. 350), Y. Seyidov isə ədat olduğunu göstərmişdir (11, s. 176). Modal sözlərə aid olanlar bunlardır: *axır* "axırı", *heyf* "heyif", *həqiqətdə* "həqiqətən". Nidalara aid olan sözlər isə bunlardır: *aya, buy*.

Əsərdə rast gəldiyimiz maraqlı məqamlardan biri də "qoy" sözü ilə bağlıdır. Bəzi nümunələri nəzərdən keçirək: 1) Karapet ağa qəndi tərəzidən götürüb *qoydu* yerə (7, s. 61); 2) Cəhənnəm ol *qoy* get eşiyə (7, s.74); 3) Qasıməli əlüstü *üz qoydu* qapıya səmt və gedə-gedə dedi... (7, s. 82); 4) Məhəmməd həsən əmi katdanı yola salıb, oğlunun dalınca dilxor *qoydu* getdi evinə (7, s. 52). Aydın ki, birinci cümlədə işlənən "qoydu" ədəbi dildə işlənən "qoymaq" feilidir. İkinci cümlədə "qoy" ədatdır. Üçüncü cümlədə "üz qoymaq" frazeoloji birləşməsi işlənib ki, bu da ədəbi dildə işlənən "üz tutmaq" frazeoloji birləşməsinin dialekt qarşılığıdır. Dördüncü cümlədə işlənən "qoydu" sözü şübhə doğurur. İlk baxışdan ədat təəssüratı yaratsa da, şəxslərə görə dəyişdiyini görürük. Fikrimizcə, burada da "üz qoymaq" birləşməsi işlənmiş, lakin birinci tərəfi ixtisara uğramışdır. Ümumiyyətlə, C. Məmmədquluzadə "getmək" mənasında ya "üz qoymaq" birləşməsini, ya da "qoymaq + getmək" (qoydum getdim, qoyub gəldi və s.) qəlibini işlədir. İfadələrdə birinci tərəfi (üz) bərpa etdikdə, heç bir mənə dəyişikliyi yaranmır. Bu da həmin formanın "üz qoymaq" frazeoloji birləşməsinin ixtisarlı forması olduğuna heç bir şübhə yeri qoymur. Xüsusilə, qeyd edək ki, C. Məmmədquluzadə nəsrində bədii sinonimlərlə daha çox rastlaşırıq. Eyni mənəni ifadə edən "üz qoymaq" birləşməsi ilə "getmək" feilinin yanaşı işlənməsi də buna nümunədir. Hətta deyə bilərik ki, bu gün müasir dövrümüzdə belə Naxçıvan şivələr qrupunda *qoydum getdim, qoydu getdi* kimi ifadələrlə rastlaşmaq mümkündür. Bir cəhəti də qeyd

edək ki, “qoydu getdi” ifadəsində -ib⁴ feili bağlama şəkilçisi -dı⁴ şəkilçisi ilə əvəz edilmişdir ki bu da dialekt faktıdır.

Bədii ədəbiyyatda rast gəlinən dialektizmlərin bir növü də *semantik dialektizmdir*. Semantik dialektizmlər o zaman meydana çıxır ki, ədəbi dildəki söz fonetik tərkibini dəyişmədən dialektlərdə başqa mənalarda işlənir (8, s. 285). Povestdə istifadə olunun semantik dialektizmlər aşağıdakıları nümunə göstərə bilərik:

“**Dam**” sözünün ədəbi dildə ifadə etdiyi mənadan fərqli olaraq, “həbsxana” mənasında işləndiyini görürük. Xala, qlava Xudayar bəyin şikayətinə görə oğlun Vəliqulunu tutub qatdı *dama* (7, s. 76).

“**Hamı**” sözünün “bütün” mənasını verdiyini görürük. Zeynəb *hamı* gücünü yığıb və üzünü qırıdırıb cavab verdi (7, s.115).

Şivələrdə özünü göstərən dialekt sintaksisinin xüsusiyyətlərinə bədii əsərlərdə də rast gəlmək mümkündür. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, dialektizm leksikologiyaya aid termdir, sözləri əhatə edir, lakin sintaksis əlaqələr, söz birləşməsi və cümləni əhatə edir. Biz *dialekt sintaksisi* adı altında povestdə müşahidə etdiyimiz sintaktik əlaqələrdə, söz birləşmələri və cümlələrdə özünü göstərən dialekt xüsusiyyətlərindən bəhs edəcəyik.

Əsərdə *sintaktik əlaqələrdə* özünü göstərən faktlar bunlardır: *yönlük hal əvəzinə yerlik hal işlənməsi*: səni oğul yerində qoymur (7, s. 80); *“başlamaq” feili ədəbi dildə yönlük halla əlaqədə olduğu halda, dialektlərdə təsirlilik halla əlaqələnir*: başladım çəkməyi (7, s. 44), başlardım oxumağı (7, s. 45) və s.; *ədəbi dildə saylardan sonra gələn isim -lar² şəkilçisi qəbul etmədiyi halda, dialektlərdə qəbul edir*: bir günləri (7, s. 44).

Əsərdə *söz birləşmələrində* özünü göstərən dialekt faktları bunlardır: *birləşmələrdə komponentlərin yerdəyişməsi*: Xeyr, *hamı çox danışana* lağlağı demək olmaz (7, s. 44). Xeyr, *özgə mətləbi var Xudayar bəyin* (7, s. 53); *birinci növ təyini söz birləşməsinin ikinci komponentinin mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etməsi*: o günü (7, s. 43), o günləri (7, s. 44); *birləşmənin birinci komponentinin şəkilçisiz işlənməsi*: Şəhər gəlib *Danabaş kəndi* əvəzi olmaz (7, s. 60).

Dialekt sintaksisinin ən önəmli xüsusiyyətlərindən biri cümlədə *söz sırasının pozulması*dır. Əsərdə cümlələrə diqqətlə fikir versək, əksər cümlələrdə inversiya hadisəsini – cümlədə söz sırasının pozulmasını müşahidə etmiş olarıq. Povestdə inversiyanın aşağıdakı formalarını görmək mümkündür: *mübtəda cümlənin sonunda*: Otağın yuxarı başında qoyulub üç iri dəmir *sandıq* (7, s.55); *xəbər cümlənin əvvəlində*: Ver əlini mənə (7, s. 67). *Gəldilər* evə (7, s. 93); *vasitəsiz tamamlıq cümlənin sonunda*: Başına dönüm, qazı ağa, hər necə olmuş-olsa, gərək düzəldəsən bu işi (7, s.56); *vasitəli tamamlıq cümlənin sonunda*: Qənddir, gətirmişəm *qazı ağaya* (7, s. 54); *zaman zərfi sonda*: Ondən ötrü ki, sən ziyarəti eləmişən *bir ay, bəlkə ay yarım bundan qabaq* (7, s. 49); *tərzi-hərəkət zərfi cümlənin sonunda*: Xudayar bəy oturmuşdu yuxarı başda *diz üstə* (7, s. 99); *yer zərfi cümlənin sonunda*: Günortadan yarım saat keçirdi ki, Xudayar bəy yetişdi *şəhərə* (7, s.52); *cümlədə təyinin təyin olunandan sonra işlənməsi*: Qalıbdı bir oğlu Vəliqulu, *on yeddi yaşında*, iki də qızı: Fizzə *yeddi yaşında* və Ziba *dörd yaşında* (7, s. 67) və s.

Cənub ləhcəsi üçün spesifik xüsusiyyətlərdən biri də *sual cümlələrin intonasiya ilə düzəlməsi*dir. Povestdə bu xüsusiyyətə rast gəlirik: Gözlərin kordur, görmürsən mənə burada? (7, s.52) Qazı ağa evdədi? (7, s. 53) və s.

Son olaraq, qeyd edək ki, Mirzə Cəlilin digər əsərləri kimi, “Danabaş kəndinin əhvalatları” povesti də çox böyük ustalıqla yazılmış əsərdir. Əsərdə hadisələr Naxçıvanda yerləşən bir kənd çərçivəsində baş verir. Və yazıcının istifadə etdiyi şivə xüsusiyyətlərinin əksəriyyəti Cənub ləhcəsinin spesifik xüsusiyyətləridir. Beləliklə, bu harmoniya real mühit yaradır ki, bu da müsbət amildir. Povestdə fonetik, leksik, semantik, morfoloji dialektizmləri və dialekt sintaksisinin bir sıra xüsusiyyətlərini müşahidə etdik. Belə bir nəticəyə gəlirik ki, istər müəllif təhkiyəsində, istər obrazların dilində rast gəlinən bu dialekt faktları heç bir mənfi situasiya yaratmır. Sözsüz, yalnız C. Məmmədquluzadə kimi dahi söz sənətkarı öz əsərini belə qüsursuz şəkildə dialektizmlərlə bəzəyə bilərdi...

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2007, 568 s.
2. Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektoloji atlası. Bakı: “Elm və təhsil”, 2015, 308 s.
3. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyatı. Bakı: “Azərtədrisnəşr”, 1962, 270 s.
4. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı: “Elm və təhsil”, 2016, 348 s.
5. Əzizov E. Dialektizm anlayışı və bəzi dialektizmlər haqqında // Bakı Universitetinin xəbərləri, hum. elm. ser., Bakı, 2005, №2, s. 5-10
6. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə. Bakı: “Elm”, 2012, 476 s.
7. Məmmədquluzadə Əsərləri. Dörd cildə. I cild. Bakı: “Öndər nəşriyyatı”, 2004, 664 s.
8. Məmmədli M. Azərbaycan dialektologiyası. Bakı: “Zərdabi Nəşr” MMC, 2019, 352 s.
9. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyası. Bakı: “Azərtədrisnəşr”, 1962, 370s.
10. Naxçıvan dialekt və şivələrinin lüğəti. Naxçıvan: “Əcəmi”, 2017, 296 s.
11. Seyidov Y. Seçilmiş əsərləri. On beş cildə. III cild. Bakı: “Bakı Universiteti”, 2007, 566 s.
12. Seyidov Y. Seçilmiş əsərləri. On beş cildə. VI cild. Bakı: “Bakı Universiteti”, 2007, 573 s.
13. Şükürov Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı:” V. İ. Lenin ad. APİ”, 1981, 96s.
14. Tanrıverdi Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: “Elm və təhsil”, 2017, 538 s.

XÜLASƏ

Məqalədə Cəlil Məmmədquluzadənin “Danabaş kəndinin əhvalatları” povestində işlənmiş dialektizmlər araşdırılmışdır. Fonetik, leksik, semantik, morfoloji dialektizmlərdən əlavə, əsərdə müşahidə edilmiş dialekt sintaksisinin xüsusiyyətləri də tədqiq edilmişdir. Dialekt sözlərində baş verən fonetik hadisələr, sözlərin mənaları, əmələgəlmə üsulları göstərilmiş, bəzi dialekt sözləri tematik bölgülərə uyğunlaşdırılmışdır. Dialekt sintaksisinin bir sıra faktlarına əsərdən nümunələr göstərməklə aydınlıq gətirilmişdir. Sonda müəllif əsərdə dialekt xüsusiyyətlərinin işlənməsinin mənfi deyil, müsbət keyfiyyət olduğunu qeyd etmişdir.

Açar sözlər: dialektizm, Cəlil Məmmədquluzadə, povest, fonetik dialektizmlər, leksik dialektizmlər, semantik dialektizmlər, morfoloji dialektizmlər, dialekt sintaksisi.

Rəyçi: prof.M.Ə.Məmmədli

ESMİRA MİRƏLƏSGƏR qızı MUXTAROVA

*I kurs bakalavriat
Bakı Dövlət Universiteti*

AZƏRBAYCAN DİLİNİN İNTERNET-MEDİADA İFADƏ İMKANLARI

Ölkəmiz internetlə 1990-cı illərin sonlarında daha yaxından tanış olmağa başlamışdır. Təxminən 1996-1997-ci illərdən sonra ilk internet-media resursları yaranmışdır ki, bunlar da qəzetlərin elektron versiyaları idi. İndi də əksər populyar saytlar qəzet və informasiya agentliklərinə aiddir. Hazırda ölkədə, Azərbaycan İnternet Forumunun məlumatına görə, 100-ə yaxın internet-media resursu fəaliyyət göstərir, amma onlardan təxminən 50-ni internet-media üçün qəbul olunmuş parametrlərə uyğun hesab etmək olar (3, s. 85).

İnternet yarandıqdan sonra müxtəlif sosial şəbəkələr (*Facebook, Instagram, Twitter, Whatsapp* və s.) meydana çıxdı. Bu sosial şəbəkələrin fəaliyyəti sanki bir növ “sosial şəbəkə dili” də yaratdı. Bununla da, təəssüf ki, ədəbi dilə müsbət deyil, mənfi təsir etmiş oldu. Nəzərə alsaq ki, bu davamlı mənfi təsir dilimizin, mədəniyyətimizin və milli kimliyimizin də zərər görməsi anlamına gəlir. Bu halda millətin yaddaşı da ziyan görmüş olur. Hazırda internet-mediada belə bir vəziyyət yaşanır. Dilimiz gənclərin yazıb valideynlərinin anlamadığı bir dilə çevrilməkdədir (4).

İnternet-medianın həm media infrastrukturunda, həm cəmiyyətdə önəmli bir sahəyə çevrildiyi, əhalinin xeyli hissəsinin İnternet-media vasitəsilə informasiya əldə etdiyi bir dövrdə milli

İnternet məkanının dil məsələlərinə diqqət edilməsi zərurəti yaranmışdır. Bu baxımdan İnternet-media resurslarının dilinin araşdırılması vacib məsələlərdəndir.

Təhsil və təcrübəmizin (müəllif – E.M) verdiyi imkanlar daxilində dillə bağlı tətbiqi və praktik əhəmiyyətli bəzi məqamları diqqətinizə çatdırırıq:

1. İnternet-media resursları, eləcə də sosial media məkanlarında tez, çevik yazmaq, fikri bacardıqca tez ötürmək sosial tələb kimi görünür. Buna görə də ə” hərfinin – “e”; “ş” hərfinin – “s”, “sh”, “w”; “ğ” hərfinin – “g” və s; onların işləndiyi sözlərin isə “gəldim” yox, “geldim”, “şərh” yox, “werh” kimi səhv fonetik tərkibdə yazıldığı müşahidə edilir. Bu, ilk baxışda yazanın əlifbanı dəyişmək kimi məsuliyyətsizlik və sürətinə xələl gəlməsi və ya texniki imkansızlıq halı olaraq göstərilə də, əslində, çox ciddi sonuqlara səbəb olur. Təssüfləndirici haldır ki, *h ə r f - l ə r i n d ü z g ü n y a z ı l m a m a s ı* yanlış tələffüzə də yol açır.

2. Media məkanında orfoqrafik savadlılığa zərbə vuran hallar sırasında sözlərin tərkibində saitləri ixtisar edərək yazıldığını da göstərmək olar. Məsələn: “salam” əvəzinə “slm”, “təşəkkür” yerinə “twk” və s.

3. Sosial mediada *x ü s u s i i s i m l ə r i n* (xüsusilə coğrafi və şəxs adlarının) *b i r i n c i h ə r f i n i n k i ç i k h ə r f l ə y a z ı l m a s ı* da dilimizin orfoqrafiya qaydalarına ziddir. Məsələn: *leyla kitabı oxudu*. bakıya giriş qadağası hələ qüvvədədir və s.

4. Bəzən də, əksinə, cümlənin tərkibindəki *s ö z l ə r i n k i ç i k h ə r f l ə y a - z ı l m a s ı* lazım olduğu halda, böyük hərflə yazılır. Məsələn: *Sizin Elmi, Publisistik Məqaləniz Var Mı?* və s.

5. Mənası və açılışı geniş oxucu kütləsi üçün aydın olmayan, həmçinin canlı danışqda işlənən sözlərin uğursuz *i x t i s a r e d i l m i ş f o r m a l a r ı* da sosial mediada geniş istifadə edilir. Məsələn: *Facebook – fb, Whatsapp – wp, Instagram – insta*; “universitet” – “uni”, “mühazirə” – “müh” və s.

Həmçinin söz və ifadələrin sadəcə, baş hərfləri ilə yazılmasına da rast gəlinir. Məsələn: *ƏS – Əleyküm Salam* və s.

6. Sözlərdən ayrı yazılan bir çox bağlayıcı və ədatlar sözlərə bitişik yazılır ki, bu da *k ö m ə k ç i n i t q h i s s ə l ə r i n i n o r f o q r a f i y a s ı n a* ziddir. Məsələn: *Onlarda sizə salam deyir. Sözü nü vaxtında dedə* və s.

7. Eləcə də fikrin anlaşılması üçün vacib məqamlardan sayılan *s ö z l ə r i n a y r ı y a z ı l m a s ı n a* əhəmiyyət verilmir. Məsələn: *belə olmalıdı. işlərinibitir*. Bu zaman fikri dərk etmək üçün mütləq təkrar oxumağa ehtiyac olur.

Numerativ sözlərin saya bitişik yazılması na da çox təsadüf edilir. Məsələn: *İnəfər* və s.

8. Durğu işarələrinin düzgün işlənməsi ədəbi dilin yazılı qolunun problemi olaraq bu gün də qalır. Bunu yazılı medianın da həll etdiyini düşünmək hələ tezdir. İnternet-media resurslarında durğu işarələrinin düzgün işlənməsi, sosial mediada isə ümumiyyətlə, işlənməməsi məsələləri, fikrimizcə, ayrıca geniş bir araşdırma mövzudur. Bunun səbəbləri, əlbəttə, çoxdur. Xeylisi də orta məktəb təhsilindəki boşluqların olması səbəbindəndir. XIX əsrdə yazımızda peyda olan durğu işarələri hazırda internet məkanında, xüsusilə sosial mediada yoxa çıxmaq sınağını yaşayır desək, səhv etmərik.

Fonetik normanın pozulmasına aid yuxarıda sadaladığımız hallar, əlbəttə, ilk baxışdan diqqət çəkən və yayılmış elementlərdir.

9. Əcnəbi sözlərin dilə gətirilməsinin təbii üsullarından biri də onların mediada işlənməsidir. Əhalinin böyük hissəsi tərəfindən başa düşülən həmin sözlərin dildə qarşılığının olmaması alınmaların dildə işlənməsini məqbul sayır. İnternet-mediada işlənən əcnəbi sözlərin çoxusu haqqında bu fikirləri demək olmaz. Məsələn: *ok (yaxşı, oldu), sorry (bağışlayın) bay (xudahafiz/sağ olun), hello (salamlama etiketi)* və s. Diqqət etsək, sözlərin çoxusunun ünsiyyət-kommunikasiya təyinatlı olduğunu görmək olar. Bəs niyə ünsiyyəti də dilimizdə uyarlı sözlərimiz olduğu halda alınma sözlərlə edək?!

10. *Canlı danışq dilinin yazıda əks olunması*. Məsələn: “nöşün?”, “beyenmediün?” və s. (Əslində, bu dialektə görə dəyişir). Yuxarıda misal göstərdiklərim Bakı dialektinə aiddir. Əgər əvvəl kimsə belə yazı yazsa idi, onu qınayardıq, lakin indi bu bizə adi hal kimi gəlir. (4)

11. *Jarqon ifadələrdən, tabulardan, arqo və vulqarizmlərdən istifadə edilməsi*. Məsələn: göy (dollar), ilan və s.

12. *Azərbaycan dilinə qarışıq sözlü yeni cümlələrin daxil olması*. Məsələn: link at, follow et, comment at və s.

13. *Emojilər və smaliklərdən istifadə edilməsi*. Hisləri sadəcə bir emoji ilə ifadə etmək, yəqin ki, Azərbaycan dilinin söz ehtiyatına haqsızlıqdır.

14. *Cümlədə söz sırasına əməl olunmaması*. Məsələn: *gələcəyəm bu gün sizə* və s.

15. *Gülünc bir şeyə reaksiyanın müəyyən bir sözlə deyil, "random" vasitəsilə verilməsi*. Məsələn: asdgdugi, hahahaha və s.

16. *Ünümüylə, heç nə yazmadan məsələyə münasibət bildirilməsi*. Əgər razıdırsa, o fikrə müsbət yanaşırsa, həmin ismarıcın altına "+" qoyur, əks halda "-" qoyur.

Bəzən sosial mediada hərf səhvə yol verdikdən sonra hansı hərf səhv edilibsə, ulduz işarəsi qoyulur və düzgün hərf və ya bütün söz yazılır. Bəziləri isə bunun daha "müasir" olduğunu düşünür və heç bir düzəliş etmir.

Səhvlər ayrı-ayrı profil yazılarında deyil, kütləvi məlumat verən internet saytlarında da özünü göstərir. "Yeni Avaz" xəbər saytında belə bir xəbər ictimaiyyətə paylaşılib: "*Tibbi maska taxmayan şəxslərə cərimə tətbiq olunmur*" (Bu sözün düzgün variantı "tətbiq"dir).

İnsanlar bir-biri ilə yazışarkən və ya hər hansı bir sosial şəbəkədə bir şey paylaşarkən belə səhvlərə yol verir, amma onların bu səhvlərini cəmiyyət deyil, yalnız onun əhatəsində olanlar görür. Amma belə saytlarda paylaşılanlar cəmiyyət tərəfindən mənimsənir.

Qlobal informasiya məkanının ayrılmaz parçası olan Azərbaycanda da kommunikasiya vasitələri, o cümlədən internet, sosial şəbəkələr insanların gündəlik tələbatına çevrilmişdir. Ölkə əhalisinin 80%-dən çoxu internet istifadəçisi, onların da 82%-i sosial şəbəkə istifadəçisidir (5).

Bəzi internet səhifələrinin qoyduğu məhdudiyyətlərə görə insanlar özlərini 140 işarəlik bir yazıya "həbs edib", ifadə olunmağa çalışırlar. Bu da onların söz bazalarını daraldır, bəzi hərflərin (saitlərin), istifadə edilmədiyi qısaltmalara yol açır. Qurduqları cümlələr də, sadəcə, sözlərin baş hərflərindən ibarət olur. Bu qısaltmalar dilə elə yerləşir ki, artıq yazdıqları kimi danışirlar (1).

Son illər dillərin qorunması probleminin vacibliyinin qlobal səviyyədə dərk edilməsi nəticəsində bir sıra bəyanatlar və mühüm qərarlar qəbul olunmuşdur. Belə informasiya cəmiyyəti məsələləri üzrə Ümumdünya Sammitində (Cenevrə, 2003) qəbul olunan "Prinsiplər bəyannaməsi"ndə dil müxtəlifliyi və onun yayılmasının mühümlüyü qeyd edilmişdir. Dil problemlərinə böyük diqqət ayıran YUNESKO tərəfindən bir sıra əhəmiyyətli sənədlər hazırlanmışdır.

"The Independent" qəzetinin (Böyük Britaniya) yazdığına görə Canlı Dillər İnstitutunun ekspertləri Devid Harrison və Qreq Anderson belə bir nəticəyə gəliblər ki, orta hesabla hər 15 gündən bir mövcud dillərdən biri öz işləkliyini itirir və sıradan çıxır. Bu əsrin sonuna kimi mövcud dillərin 10%-nin qalması proqnozlaşdırılır. Yəni XXI əsrin sonuna kimi dünyada 700 dil qalacaqdır (6, s. 64).

Əvvəllər yazarkən, danışarkən ərəbcədən, farscadan nə qədər çox istifadə etmək "bacarıq" sayılmışsa, dilimiz də bir o qədər öz xüsusiyyətlərindən uzaqlaşmış, daha çox lüğət tərkibi yad, alınma sözlərlə dolmuşdur. İndi də bu vəziyyət yaşanır. Ana dilimizin bu qədər dəyərli olmasına baxmayaraq, insanların əvvəllər Şərq dillərinə olan meyli indi Qərb dillərinə yönəlməkdədir.

Yeniyetmə və gənclərlə dilimizin saflığının qorunması ilə bağlı aparılan işlər indidən aparılmalıdır. Çünki əl alışqanlıq, dil vərdişi və göz yaddaşı "formalaşdıqdan" sonra müdaxilə etmək çətin olur (2).

Konfutsidən soruşublar: "Əgər bir ölkədə rəhbər olsa idiniz, ilk olaraq nə etmək istəyerdiniz?" Konfutsi də: "Şübhəsiz, əvvəlcə dili düzəldərdim", – deyibmiş. Ancaq bu da bir gerçəkdir ki, dil rəhbər əli ilə düzəldilməz, rəhbərlər yol göstərənlərdir. Dili düzəldəcək olan bizlərik. Bunu da İnternet-mediada dili düzgün istifadə edən bir internet istifadəçisi olaraq bacara bilərik. Gəlin dilimizi qoruyaq! Əks təqdirdə danışib yazacağımız bir dilimiz olmayacaq!

Beləliklə, bu fikirdəyəm ki, internet-mediada dilimizin orfoqrafiya, ədəbi dil və üslub normalarını pozmadan da informasiya əldə edənlərin gözləntiləri olan sadə bir dil formalaşdırmaq

mümkündür. Bu iş dilimizin keşiyində duran ən kiçik əsgərindən, yəni biz filoloq tələbələrdən tutmuş, ən böyük generalları olan akademik-lərimizədək hamımızın vəzifəsidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. <http://aligultekinbinis.com/makale-ve-yazilari/sosyal-medyanin-dilimize-etkileri>
2. <http://ikisabil.com/post/sosial-mekanda-ana-dilinin-safliginin-qorunmasi-problemler-perspektivler>
3. İnternet.Sosial media.Blogerlik, Bakı-2013.
4. <https://www.guvenliweb.org.tr/blog-detay/internet-ve-sosyal-medyada-turkce-nin-dogru-kullanimi>
5. "Media savadlılığı niyə bu qədər aktualdır?"
6. Qurbanova Ə.M, "Virtual məkanda Azərbaycan dili:bəzi problemlər və həlli yolları", İnformasiya cəmiyyəti problemləri, №1, 2010.

XÜLASƏ

Məqalədə ənənəvi media ilə müqayisədə bir sıra üstünlüklərə malik KİV-in yeni növü olan İnternet-medianın dili araşdırılır. Onun ədəbi dilə edə biləcəyi mənfi təsirlərdən vaxtında yayınmaq üçün təkliflər irəli sürülür. Həmçinin İnternet-media istifadəçilərinə dilimizin geniş imkanlara malik olduğunu göstərən məlumat verilir.

İnternet-media istifadəçilərinin cəmiyyətin müxtəlif seqmentlərindən təşkil olunduğunu nəzərə alaraq xəbər dilinin daha kütləvi, çevik edilməsi üçün də bəzi üslubi məqamlara diqqət edilməsi zərurəti vurğulanır.

Açar sözlər: İnternet-media, ədəbi dil, normalar, orfoqrafiya, sosial media.

Rəyçi: T.S.İsmayılova

FİDAN VAHİD qızı HÜSEYNOVA

*I kurs bakalavriat
Bakı Dövlət Universiteti*

QASIM BƏY ZAKİR YARADICILIĞINDA FRAZELOGİZMLƏR

Qasım bəy Zakir Azərbaycan ədəbiyyatında realizmin görkəmli nümayəndəsi, maarifçi, realist satiranın banisidir. Ədəbiyyat tariximizdə xüsusi bir mərhələ təşkil edən Zakir satiraları feodalizm cəmiyyətinin qüsurlarını aşkara çıxaran, qamçılaman, zəhmətkeş xalqın hüquqlarını müdafiə edən sənət nümunələridir. Zakir klassik şərq ədəbiyyatının ən yaxşı cəhətlərini özünəməxsus satirik və lirik üslubda davam və inkişaf etdirərək qüdrətli söz ustası kimi şöhrət qazanmışdır.

Q. Zakir 1784-cü ildə Qarabağ mahalının Şuşa şəhərində tanınmış bəy ailəsində anadan olmuşdur. O, Şuşa ruhani məktəbində fars dilində mükəmməl təhsil almış, Firdovsi, Xəyyam, Xaqani, Nizami, Sədi, Cəlaləddin Rumi kimi böyük klassiklərin əsərlərindən bəhrələnmişdir. Haqq-ədalət tərəfdarı olan şair daim cəmiyyətdəki eybəcərlikləri tənqid etmiş, xalqın maariflənməsi üçün əlindən gələni əsirgəməmişdir. Görkəmli dövlət xadimi Nəriman Nərimanov Qasım bəy Zakir haqqında danışarkən bir həqiqəti demişdir: "Q. Zakir "zülmət səltənətində" xalqa bəlanın haradan və kimlərdən gəldiyini görürdü".

Zakirin yaradıcılığı yaşadığı dövrlə bağlı olduğu kimi Azərbaycan bədii və ictimai fikrinin qabaqcıl ənənələri ilə də möhkəm bağlıdır. Şifahi xalq yaradıcılığı və klassik şeir ənənələrindən məharətlə istifadə etməsi onun yaradıcılığını zənginləşdirmişdir. Bədii üslubun yeni janrlarının yaranması, xüsusilə də satirik janr ədəbi dilə yeni keyfiyyətlər-canlı xalq dilinin, xalq yaradıcılığının nəfəsini gətirmişdir. Sənətkarın şeirlərinin uzunömürlülüüyü, əsərlərinin ideya dərinliyini onların dilinin sadəliyi, aydınlığı və ifadə gözəlliyi ilə izah etmək olar. Q. Zakirin ictimai

satiralarının formalaşmasında, M.P.Vaqıfdən sonra Azərbaycan bədii dilinin zənginləşməsində əvəzsiz rolu olmuşdur.

Onun əsərlərində təsvir olunan hadisələrin bədii verilməsi baxımından frazeoloji ifadələr mühüm əhəmiyyət daşıyır. Şairin əsərlərində frazeoloji ifadələrin araşdırılması və tədqiqi linqvistikamız üçün çox lazımlı və aktual məsələlərdəndir. Q. Zakirin əsərlərindən toplanmış frazeoloji birləşmələr şairin özünə məxsus orijinal ifadələrdir.

Biz bilirik ki, dildə iki cür söz birləşməsi olur: sərbəst söz birləşməsi və sabit spz birləşməsi. Sabit söz birləşmələrinə frazeoloji ifadələr deyilir. Frazeoloji ifadələr bütövlükdə bir leksik mənə bildirir və məcazi mənada işlənir. Frazeoloji ifadələr bədii dilin elə mühüm tərkib hissəsidir ki, onları tədqiq etmədən yazıcının dil və üslubunu tam öyrənmək qeyri mümkündür. Ədəbi dilin lüğət tərkibinin inkişafını öyrənmək baxımından da yazıçı dilində dövrün səciyyəvi xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən frazeoloji ifadələrin tədqiqi olduqca zəruridir.

Qasım bəy Zakir şeirlərində, xüsusən satiralarında fikrin qüvvətli, təsirli və emosional ifadəsi üçün frazeoloji ifadə və idiomlardan istifadə etmişdir. O, çox vaxt öz əlavələri və ifadələrin ekspressivlik gücünü artırmağa nail olmuşdur. Q. Zakir əsərlərində təsvir olunan lirik və satirik qəhrəmanlar- kəndli, şəhərli, molla, kərbəlayi, məşədi, seyid, qazı, tacir, vaiz, baqqal, dağa, murov, təbib, knyaz, divanbəyi və s. kimi tiplərin dilində onların həyat tərzlərinə uyğun ifadə vasitələrini, öz təbəqələrinin mənafeyini əks etdirən atalar sözlərini və məsəlləri, aforizm və idiomatik ifadələri poetik tərkibləri ədəbiyyata gətirilməsinə səbəb olmuşdur. Bununla da ədəbi dilə adi danışq dili arasındakı əlaqəni qüvvətləndirmişlər. Ümumxalq dili və onun frazeologiyasının.Q.Zakirin əsərlərində geniş işlənməsi o dövrün ictimai təbəqələrinin dünyagörüşünü və məişətini öyrənməkdə bizə çox kömək edir.

Frazeoloji ifadələr, əlbəttə dildə birdən–birə yaranmamış, sabit söz birləşmələrinə çevrilənə kimi uzun yol keçmişdir. İlk əvvəllər dildə mövcud olan və ümumişlək xarakter daşıyan sözlər sonralar danışq prosesində bir-birinə yanaşan bütöv tərkiblər getdikcə xalq dilində sabitləşmiş şəkildə, bütöv bir söz bu formada işlənilib yeni bir əşyanı, hadisəni, hal-vəziyyəti, hərəkəti ifadə etməyə başlamışdır. Bu xüsusiyyəti nəzərə alan S. Cəfərov yazır: “Belə birləşmələrdə sözlər üzvü surətdə birləşərək vahid bir məfhum ifadə edən elə bir monolit söz qrupuna çevrilir ki, onları bir-birindən ayırmaq, birini başqası ilə əvəz etmək və hər sözü müstəqil mənada düşünmək olmur.

Zakir satiralarında frazeoloji ifadələr semantik mənə növlərinə görə müxtəlifdir. Qasım bəy Zakirin satiralarında sinonimlərlə yanaşı, frazeoloji sinonimlər də geniş yer tutmuşdur. Mənə çalarlığına, ekspressiv emosional xüsusiyyətlərinə görə böyük əhəmiyyəti vardır. [4,55]. Bu ümumi anlayış ətrafında toplanan bu ifadələrin üslubi xüsusiyyətləri mətn daxilində daha bariz şəkildə meydana çıxır. Məsələn, hicran dağı və firqət odu ifadələrini nəzərdən keçirək:

Nə gərək sevəydi ol bivəfanı,
Nə də belə hicran dağı görəydi [3,səh171]

Və

Firqət odu məni yandırır yaxar,
Sübhü şam didəmdən yanlı yaş axar; [3,səh222]

Bu misralardakı “hicran dağı” və “firqət odu” ifadəsində ümumi bir mənə mövcuddur ki, bu da ayrılıq əzabı mənasına uyğundur. Lakin bu ifadələrin hər birinin özünəməxsus xarakter xüsusiyyəti, incə mənə çalarlığı fərqi vardır ki, bu da həmin ifadələrin üslubi mahiyyətini və mənə fərqi müəyyənləşdirir. Əgər biz ikinci nümunəni dəyişdirib “Hicran dərdi məni yandırır- yaxır” etsək, burada əvvəlki tərəvət, sadəlik, dil baxımından əvvəlki gözəllik qalmaqacaq. Deməli, ifadənin emosional çalarlığında və obyektiv mənasında kiçik dəyişiklik etmədən hər hansı biri kontekstdə biri digərini əvəz edə bilən sözlərin əsl sinonimlərini tapa bilmərik. Beləliklə, əksər hallarda iki sözün hər cəhətdən qarşılığı ilə əvəz olunmasına təsdiq etmək çətindir.

Qasım bəy Zakirin “Gözüm yolda qaldı, könül intizar” şeirində də təsirli frazeoloji ifadələr işlənmişdir:

Gözüm yolda qaldı, könül intizar
Gəlmədi cavabi-namələr səndən.[3.səh30]
Və yaxud

Qoyma ki, qürbətdə gedələr zaya

Sayə salmaq təqazadır hüməyə.[3.səh 31]

Bu nümunələrdə işlənmiş “Gözüm yolda qaldı” və “Sayə salmaq” frazeologizmləri şeirin bədii təsir gücünü artırmışdır.

Qasım bəy Zakir əsərlərinin lüğət tərkibində mühüm yer tutan frazeoloji sinonimlər şeirlərə müxtəlif mənə rəngləri verən ifadəli dil materiallarındanıdır. Az bir qismi kitab dilindən gələn bu ifadələr təsvir edilən hadisə, şərait, surətlərini xarakteri və asılı olaraq müxtəlif üslub və məqsədlərlə mətndə işlədilmişdir. Q. Zakirin şeirlərində “ölmək”, “öldürmək” anlayışı ilə əlaqədar olaraq işlədilən feili frazeoloji ifadələr bu cəhətdən diqqətəlayiqdir. Canın almaq [3,182], canı çıxdı[3,192], can vermək [3,162], dara çəkmək[3,205], tələf oldu [3,208], ömür başa yetdi [3,193], canımı al[3,190], qanına susamaq(3,176), məmat olmaq [3,51], rəhmət olub [3,89], həqq alsın əlimdən[3,77] “ölüm” məfhumuna sinonim olan 11 frazeoloji ifadənin Zakir satiralarında işlənməsi sinonimlərin üslubi xüsusiyyətlərindən irəli gələn bir haldır.

Qasım bəy Zakirin əsərlərində ümumi anlayışların təzadlıq xüsusiyyətlərinin əks etdirən antonimlərə tez-tez təsadüf edirik. Şair müəyyən əşya, hadisə və ya əlamətlərin zidd cəhətlərini qarşılaşdırma yolu ilə oxucuda canlı təsəvvür oyadır, ona güclü təsir göstərir. Məsələn,

Gərək bu aləmdən eyləmək həzər,

Öz yerində deyil çünki xeyrü şər.[3.səh156]

Burada diqqəti cəlb edən “xeyrü şər” ifadəsidir. Qasım bəy Zakir təsvir edilən şəraiti qabarıq və obrazlı şəkildə vermək üçün həmin ifadələrə müraciət etmişdir. Bədii dilin ən qüvvətli ifadə vasitələrindən olan frazeoloji antonimlər yanaşı gəldikdə fikri daha kəskin və təsirli əks etdirir. Zidd məfhumların paralel işlədilməsi müəyyən bir əşya və hadisənin əks qütblərinin bütün təfərrüatı ilə qabarıq şəkildə təsvir edilməsi deməkdir. Frazeoloji antonimlər anlayışın müxtəlif tərəfləri haqqında oxucuya ilk baxışdan müəyyən rəy yaradır, onun müsbət və mənfi cəhətlərini tez və dəqiqliklə görməyə kömək edir. Bu cəhəti şairin, xüsusən, xalq dilindən götürdüyü atalar sözü və ifadələrdə daha çox görmək olur:

Qolumuzdan tutan yox, qıçımızdan qaldıran çoxdur,

Bizə qəhət oldu bu aləmdə bir müşkül-kütey knyaz.

Burada “qolumuzdan tutan”(kömək edən) və “qıçımızdan qaldıran”(mane olan) frazeoloji antonimləri qoşa işlətməklə,şair yaşadığı dövrün ziddiyyətli xarakterini açıb göstərmişdir. Şair öz dövrünün insanları arasındakı antiteza vasitəsilə qarşılaşdırmış, müqayisə etmişdir.

Qasım bəy Zakir xalq dilinə həssas tələblə yanaşmış, danışq dilinin əsas və gözəl xüsusiyyətlərini şeirimizə gətirməklə, bədii dilin forma və ifadə vasitələrini inkişaf etdirmişdir. Onun frazeologizmlərdən, atalar sözü və zərbi- məsəllərdən, aforizm və hikmətli sözlərdən, rəvayətli ifadələrdən külli miqdarda istifadəsi sahəsində şeirlərin daha anlaşqılı və oxunaqlı olmuş, xalq arasında geniş yayılmışdır. Əlbəttə, istedadın xarakteri və sənətkarlıq xüsusiyyəti ilə bağlı olan bu hal Zakir şeirinin hamısına eyni dərəcədə aid deyildir. Dövrünün bütün hadisələrini təfərrüatı ilə ən ülvi gözəlliklərdən tutmuş nifrət ediləcək çirkinlik və eybəcərliklərinə qədər təsvir edən satirik bəzən naturalizmə qapılmış, hətta vulqar söz və ifadələri şeir dilinə gətirərək işlətməkdən belə çəkinməmişdir. Məhz buna görə də onun şeir dili xalq danışq dilinə o qədər yaxınlaşmışdır ki, şifahi ədəbiyyat nümunələrindən çox vaxt seçilmir.

Tədqiqatçılardan birinin dediyi kimi onun “əsərlərində xalq poeziyası nəfəs almaqdadır”. [5,44]

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, 1968.
- 2.Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyatı, Bakı, 1962.
- 3.Qasım bəy Zakir “ Seçilmiş əsərləri “, Avrasiya Press, Bakı, 2005.
- 4.Məmmədov N. Müasir Azərbaycan dilində feillərin leksik sinonimliyi. Bakı, 1991.
- 5.Mustafayev M. Q.Zakirin şifahi xalq yaradıcılığından istifadə üsulu. ADU-nun Elmi Əsərləri. Dil və Ədəbiyyat seriyası. 1964.

6. Seyidov Y. Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri. Bakı, 1966.

XÜLASƏ

Klassik ədəbiyyatın layiqli varisi olan Qasım bəy Zakir XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin yeni keyfiyyətlərlə zənginləşməsində, inkişafında xüsusi rol oynamışdır. Bədii üslubun yeni janrlarının yaranması, xüsusilə də satirik janr ədəbi dilə yeni keyfiyyətlər-canlı xalq dilinin, xalq yaradıcılığının nəfəsini gətirmişdir. Şairin əsərlərində frazeoloji ifadələrin araşdırılması və tədqiqi linqvistikamız üçün çox lazımlı və aktual məsələlərdəndir. Q.Zakirin əsərlərindən toplanmış frazeoloji birləşmələr şairin özünə məxsus orijinal ifadələrdir. Qasım bəy Zakir şeirlərində, xüsusən satiralarında fikrin qüvvətli, təsirli və emosional ifadəsi üçün frazeoloji ifadə və idiomlardan istifadə etmişdir. Məqalədə sənətkarın yaradıcılığında istifadə etdiyi frazeologizmlər tədqiq olunmuşdur.

Açar sözlər: Qasım bəy Zakir, şeirləri, təhlili, məcazlar, frazeoloji birləşmələr
Rəyçi: T.S.İsmayılova

MÜNDƏRİCAT

I B Ö L M Ə. HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCAN FİLOLOGİYASI MƏSƏLƏLƏRİ

ƏSGƏROV H.A. DÖVLƏTÇİLİK VƏ DİL.....	4
ORUCOVA S.H. HEYDƏR ƏLİYEV SİYASƏTİNDƏ MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏR.....	9
ABDULLAYEVA S.Ə. HEYDƏR ƏLİYEV VƏ DİL MƏSƏLƏLƏRİ.....	12
ДЖАФАРОВ М.М. ГЕЙДАР АЛИЕВ И РУСИСТИКА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ.....	16
GƏRAYZADƏ L.Z. ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEVİN XALQ ŞAİRİNƏ VERDİYİ DƏYƏR: MƏMMƏD ARAZ.....	21
ФАРАДЖУЛЛАЕВА Э.Н. РОЛЬ ГЕЙДАР АЛИЕВА В РАЗВИТИИ АЗЕРБАЙДЖАНО - ФРАНЦУЗСКИХ ЛИТЕРАТУРНЫХ СВЯЗЕЙ.....	24
MİRZƏYEVA A.R., SƏLİMOVA Ü.B. HEYDƏR ƏLİYEV SİYASİ NATİQLİYİN GÖRKƏMLİ NÜMAYƏNDƏSİ KİMİ.....	28

II B Ö L M Ə. ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

XƏLİLOV N.Q. XALQ YARADICILIĞI, SƏNƏTKAR QÜDRƏTİ (Ə.HAQVERDİYEV – 150).....	32
ABDULLAYEVA M.Ə. NİZAMİ NƏ BARƏDƏ YAZIRDI?!.....	37
AĞAYEVA F.A. QAZAX XALQININ XİLASKARI.....	43
NƏBİYEVA Ü.A. NOVRUZ VƏ İSLAM MƏDƏNİYYƏTİ.....	47
SEYİDOVA S.M. ƏDƏBİ TƏNQİDDƏN ƏDƏBİYYAT TARİXÇİLİYİNƏ KİMİ.....	51
İSLAMZADƏ K.F. FOLKLORDA VƏ YAZILI ƏDƏBİYYATDA ƏNƏNƏVİ SÜJETLƏR.....	55
ABDIYEVA H.N. MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜ AZƏRBAYCAN POEZİYASINDA AĞRI, KƏDƏR MÖVZUSU.....	59
MƏMMƏDOV M.M. YUSİF BALASAQUNLUNUN “QUTADĞU BİLİG” ABİDƏSİNDƏ TÜRK BƏYİNİN ÖZƏLLİKLƏRİ.....	62
БАГИРОВА А.Н. СМЫСЛОВАЯ ЦВЕТОПИСЬ ПОЭЗИИ СЕРГЕЯ ЕСЕНИНА.....	67
RƏSULOVA S.H. UŞAQ ƏDƏBİYYATIMIZIN TƏDQIQI TARİXİNDƏN.....	72

ДУРСУНОВА Ф.А., ГУРБАНОВА М.Н. СОЦРЕАЛИСТИЧЕСКАЯ УТОПИЯ КАК ЯВЛЕНИЕ ЛИТЕРАТУРНОГО ПРОЦЕССА В ТЮРКСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ XX ВЕКА.....	77
CÜMƏNOV D.A. RƏSUL RZA ƏDƏBİ MƏKTƏBİNDƏ POETİK ASSOSİATİVLİK.....	82
HÜSEYNOVA S.D. M.F.AXUNDZADƏ YARADICILIĞINDA MAARİFÇİLİK İDEYALARI VƏ İCTİMAİ-SİYASİ GÖRÜŞLƏR.....	86
SƏMƏDOVA S.S. İSA HÜSEYNOVUN HEKAYƏLƏRİNDƏ İDEYA – BƏDİİ TƏKAMÜL....	90
PAŞAYEVA P.İ. AZƏRBAYCAN MƏTBUAT TARİXİNDƏ MİRZƏ ƏLƏKBƏR SABİRİN YERİ VƏ MÖVQEYİ.....	95
AXUNDOVA G.E. ÖZBƏK ŞAIRİ YOLDAŞ EŞBEKİN YARADICILIĞINDA MODERNİZM VƏ ƏNƏNƏVİLİK.....	98
ƏLİYEVA S.S. XANƏLİ KƏRİMLİNİN ELMİ YARADICILIĞINDA CƏNUBİ AZƏRBAYCAN MÖVZUSU.....	101
XALIQZADƏ D.M. POEZİYAMIZIN CƏNUB HƏSRƏTİ (SÜLEYMAN RÜSTƏM, SƏMƏD VURĞUN VƏ RƏSUL RZA YARADICILIĞINDA).....	106
MAHMUDBƏYLİ M.M. MİR CƏLALIN “AÇIQ KİTAB” ROMANINDA FOLKLOR NÜMUNƏLƏRİ.....	110
NƏSİBOVA V.R.FÜZULİ YARADICILIĞI MİRZƏ İBRAHİMOVUN ƏDƏBİ TƏHLİLİNDƏ...	113
XANLAROVA K.T. ELÇİN ƏFƏNDİYEVİN YARADICILIĞINDA QARABAĞ MÖVZUSU (“BAYRAQDAR” POVESTİ ƏSASINDA).....	115
İSMAYİLOVA Q.R. CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏNİN PYESLƏRİNDƏ KOMİK MONOLOQLAR.....	118
AXUNDOVA M.V. BƏXTİYAR VAHABZADƏ POEZİYASINDA MƏNƏVİ-ƏXLAQİ KAMİLLİK PROBLEMİ.....	122
AXUNDOVA M.V. BƏXTİYAR VAHABZADƏ POEZİYASINDA “TARİXDƏ İNSAN VƏ İNSANDA TARİX” MÖVZUSU.....	126
İSMAYILZADƏ N.K. BOSNİYA-HERSEQOVİNA ƏDƏBİYYATINA QISA BİR NƏZƏR.....	130
İSMAYILZADƏ N.K. BOŞNAKLARIN “MUSİQİLİ TARİXİ” - SEVDALİNKA.....	135
ALXAZOVA A.M. İMDAT AVŞAR VƏ AZƏRBAYCAN.....	139
ALXAZOVA A.M. İMDAT AVŞAR HEKAYƏLƏRİNDƏ ABDALLAR VƏ ABDAL MƏDƏNİYYƏTİ.....	143

MƏMMƏDOVA İ.B. Ə.HAQVERDİYEVİN “DAĞILAN TİFAQ” ƏSƏRİNDƏ QADIN OBRAZLARI.....	147
MƏMMƏDOVA İ.B. Ə.HAQVERDİYEVİN “PƏRİ CADU” ƏSƏRİNDƏ QADIN OBRAZLARI.....	150
FARZULLAYEVA F.A. TÜRK ƏDƏBİYYATINDA UŞAQ ŞEİRİNİN İNKİŞAF TARİXİ.....	153
ƏLİYEVA S.N. ƏDƏBİYYAT DƏRSLƏRİNDƏ MÖVZULARIN TARİXİ-SİYASİ HADİSƏLƏRLƏ ƏLAQƏLƏNDİRİLMƏSİ.....	156
BAĞİROVA F.B. SABİR ƏHMƏDLİNİN AZADLIQ CARÇISI – LAÇIN OBRAZI.....	159
YAHYAYEVA H.R. J.M.Q. LE KLEZİONUN YARADICILIĞINDA MİFİK DÜNYADUYUMU (“QIZILAXTARAN” ROMANI ƏSASINDA).....	162
YAHYAYEVA H.R. “SƏRGƏRDAN ULDUZ”UN SƏRGƏRDAN YAZARI.....	166
QASIMOVA G.M. NƏCİB FAZİL QISAKÜRƏYİN LİRİKASINDA İLAHİ EŞQ.....	170
QASIMOVA G.M. NƏCİB FAZİL QISAKÜRƏYİN “YUNUS ƏMRƏ” PYESİNDƏ SUFİZM.....	173
QULİYEVA G.Z. BƏXTİYAR VAHABZADƏNİN POEZİYASINDA İSTİQLALÇILIQ.....	176
QULİYEVA G.Z. BƏXTİYAR VAHABZADƏNİN YARADICILIĞINA TÜRK ROMANTİZMİNİN TƏSİRİ.....	180
AĞAYEVA L.Ə. HÜSEYN CAVİDİN DRAMATURGİYASINDA TÜRKÇÜLÜYÜN BƏDİİ TƏCƏSSÜMÜ.....	185
İMANOVA A.C. ƏHMƏD AĞAOĞLUNUN “SƏRBƏST FİRQƏ XATİRƏLƏRİ” SİYASİ MEMUAR JANRI KİMİ.....	189
İMANOVA A.C. MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏNİN “STALİNLƏ İXTİLAL XATİRƏLƏRİ”NİN MÖVZU, PROBLEM VƏ JANR ÖZƏLLİKLƏRİ.....	192
HÜSEYNZADƏ T.H. V SİNİF ƏDƏBİYYAT DƏRSLƏRİNDƏ FƏNDAXİLİ İNTEQRASİYADAN İSTİFADƏ İMKANLARI.....	195
HƏSƏNOVA R.E. A.RƏHİMOVUN “DƏLİNİN YADDAŞ XƏRİTƏSİ” – İNSANIN MƏNƏVİ-ƏXLAQİ KEYFİYYƏTLƏR “XƏRİTƏSİ” KİMİ.....	199
HƏSƏNOVA R.E. AĞARƏHİM RƏHİMOVUN ROMANLARINDA SOSIAL-ƏXLAQİ VƏ MƏNƏVİ PROBLEMLƏR (“GİRDAB”, “SƏFALƏT” VƏ “QİSAS” ROMANLARI ƏSASINDA).....	202
NOVRUZOVA A.P. RƏFİQ XALİD QARAYIN YARADICILIĞINDA “MƏMUR” OBRAZLARININ SƏCİYYƏSİ.....	205

NOVRUZOVA A.P. RƏFİQ XALİD QARAYIN “MƏMLƏKƏT HEKAYƏLƏRİ”NDƏ ANADOLU HƏYATININ TƏSVİRİ.....	207
QULUZADƏ A.Ə. “DƏDƏ QORQUD” MÖVZUSU POSTMODERNİST ROMAN DÜŞÜNCƏSİNDƏ.....	210
QULUZADƏ A.Ə. “DƏDƏ QORQUD” MÖVZUSU POETİK FİKİRDƏ.....	213
ABDULLAYEVA G.Q. ANARIN “OTEL OTAĞI” ROMANINDA QƏHRƏMANININ FACİƏSİNİ ŞƏRTLƏNDİRƏN AMİLLƏR.....	216
ABDULLAYEVA G.Q. ANARIN YARADICILIĞINDA ŞƏXSİYYƏT VƏ MÜHİT PROBLEMİ.....	220
RƏŞİDLİ R.Ə. RÜSTƏM BEHRUDİ POEZİYASINDA MİLLİ MOTİVLƏR.....	223
RƏŞİDLİ R.Ə. XX ƏSR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA TÜRKÇÜLÜK.....	227
MƏHƏRRƏMZADƏ T.Y. FİKRƏT SADIĞIN ELMİ-PUBLİSİSTİK MƏQALƏLƏRİ.....	230
MƏMMƏDBƏYLİ A.F. AZƏRBAYCAN MODERNİST POEZİYASININ ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	233
ABDULLAYEV M.C. NİZAMİNİN YARADICILIĞINDA ATƏŞPƏRƏSTLİYİN AYİN VƏ MƏRASİMLƏRİNİN TƏSVİRİ.....	235
ABDULLAYEV M.C. NİZAMİ YARADICILIĞINDA XEYİR VƏ ŞƏR MOTİVİ.....	240
ŞABİZADƏ V.Ə. AZƏRBAYCAN PUBLİSİSTİKASININ FORMALAŞMASI: ƏNƏNƏ VƏ YENİLİK.....	245
BAYRAMOVA S.A. “AŞIQ QƏRİB” DASTANINDA OBRAZLAR SİSTEMİ.....	247
ŞAMİLOVA A. C. PATRİK ZÜSKİND "ÖZ DÜNYASINA QAPANANLAR".....	250
ƏLİZADƏ B.S. “ƏSLİ VƏ KƏRƏM” DASTANINDA TƏSƏVVÜF İDEYALARININ ƏKSİ...255	
XƏLİLOVA S.Ə. TÜRK MİFOLOJİ DÜŞÜNCƏSİNDƏ SU KULTU.....	259
PƏNAHLI İ.Ü. KLASSİKLƏRİN YARADICILIĞINDA AĞAC VƏ MEYVƏLƏR MİFOPOETİK OBRAZ KİMİ.....	261

III B Ö L M Ə. DİLÇİLİK

ГУЛИЕВА Л.Г. К ВОПРОСУ ОБ ИЗУЧЕННОСТИ РУССКОГО ОСТРОВНОГО ГОВОРА АЗЕРБАЙДЖАНА.....	267
ДЖАФАРОВ М.М., ФЕЙЗИЕВА А.А. О ВОЗМОЖНОСТЯХ РЕАЛИЗАЦИИ СМЫСЛОВОГО ПОТЕНЦИАЛА МНОГОЗНАЧНОГО СЛОВА.....	271

МАГЕРРАМОВА С.А. ТЕМПОРАЛЬНАЯ СТРУКТУРА ТЕКСТА (РЕТРОСПЕКЦИЯ И ПРОСПЕКЦИЯ).....	275
ƏLİYEV Y.V. QƏDİM TÜRK RUNİK YAZILI ABİDƏLƏRİNDƏ SİFƏT.....	280
CƏFƏROVA N.B. ORFOQRAFİYANIN MORFOLOGİYA İLƏ İNTEQRASİYASINA DAİR.....	282
VƏLİYEV İ.D. "HEKAYƏTİ-PADİŞAHİ-NİZAM" MƏSNƏVİSİNİN FONETİK VƏ LEKSİK SƏCİYYƏSİ.....	287
QULİYEVA R.İ. MORFOLOGİYANIN TƏDRİSİNDƏ QARŞIYA ÇIXAN BƏZİ ÇƏTİNLİKLƏR.....	291
CAVADOV Ə.H. AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ FƏNLƏRARASI İNTEQRASİYADAN İSTİFADƏ İMKANLARI.....	296
ŞİRİYEV F.A. DİL TƏFƏKKÜRÜN GÖSTƏRİCİSİ KİMİ.....	300
ƏLİZADƏ F.F. FUNKSİONAL SİNTAKSİSDƏ SEMANTİK SƏVİYYƏ.....	303
ƏLİYEVA Ş.X. AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ ƏCNƏBİ TƏLƏBƏLƏRİN LÜĞƏT EHTİYATININ ZƏNGİNLƏŞDİRİLMƏSİ YOLLARI.....	307
ИБРАГИМ У.З., ГУЛИЕВ И.Э. О ПОНЯТИИ ИРОНИИ И САРКАЗМА ВО ФРАНЦУЗСКОЙ ПЕРИОДИЧЕСКОЙ ПРЕССЕ.....	312
MUSTAFAYEVA S.Ş. TƏLİM FUNKSİYALARININ AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ TƏTBİQİ İMKANLARI.....	315
MƏMMƏDOVA S.Y. MƏTBUAT DİLİNİN LEKSİKASI.....	319
MƏMMƏDOVA A.C. İSLAMIN “MUİNÜL-MÜRİD” ƏSƏRİNDƏ TÜRK MƏNŞƏLİ DİNİ TERMİNLƏR.....	323
ƏLİZADƏ M.S. MÜASİR AUDIOVİZUAL NİTQDƏ ÜSLUBİ NORMA PROBLEMİ.....	329
EMİNLİ B.İ. DİALOJİ TƏKRAR.....	334
ƏFƏNDİYEVA L.R. FRAZEOLJİ İFADƏLƏR İKİDİLLİLİK ŞƏRAİTİNDƏ.....	336
QƏMBƏRLİ S. TÜRKİYƏ TÜRKÇƏSİNDƏ GEDƏN ÖZLƏŞMƏ PROSESİNİN TÜRKLƏR ÜÇÜN ORTAQ ÜNSİYYƏT DİLİ MƏSƏLƏSİNƏ TƏSİRİ.....	340
VƏLİYEVA S.X. AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ MÜRƏKKƏB QURULUŞLU VAHİDLƏR (ŞƏKİLÇİLƏR).....	342
MƏMMƏDOVA A.S. «KİTABİ-DƏDƏ QORQUD» DASTANLARININ DİLİNDƏ QOŞA SÖZLƏRİN YERİ.....	346
FƏRƏCOV A.T. AFAD QURBANOVUN TƏDQİQATLARINDA DİL VƏ CƏMİYYƏT MƏSƏLƏLƏRİ.....	350

ГАРАБАГЛЫ Г.А. БЕСЕДА КАК ОДНА ИЗ ФОРМ РАЗВИТИЯ РЕЧИ НА УРОКАХ РКИ.....	354
МИР-БАБАЕВА Н. ЯЗЫК ПЕРИОДИЧЕСКОЙ ПЕЧАТИ В ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКОМ АСПЕКТЕ.....	357
МИР-БАБАЕВА Н. ИЗ НАБЛЮДЕНИЙ НАД СМЫСЛОВЫМ СОДЕРЖАНИЕМ И СОЧЕТАЕМОСТЬЮ СЛОВ.....	360
АСАДОВА Н.А. ТРЕНИРОВОЧНЫЕ МЕТОДЫ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА.....	364
МУРАДОВА А.Г. ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКОЕ МИКРОПОЛЕ «ПЕРЛАМУТР» В ВОСТОЧНОСЛАВЯНСКИХ ЯЗЫКАХ.....	370
БАХРИ Н.Б. ИЗ ОПЫТА ИЗУЧЕНИЯ ПРОИЗВОДНЫХ СЛОВ В КОНЦЕПТУАЛЬНОМ АСПЕКТЕ.....	372
XUDUYEVA G.R. MƏTNDƏ NİTQ SİTUASIYASININ STRUKTUR ELEMENTLƏRİNİN DƏYİŞMƏ VEKTORLARI.....	375
SADIQOVA G.F. İNGİLİS DİLİNDƏ REKLAM MƏTNLƏRİNİN LİŊVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	380
МУСАЕВА А.Т.ИЗ ОПЫТА РАБОТЫ С АУДИОТЕКСТАМИ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО.....	383
EYVAZOV P.E. BƏKİR ÇOBANZADƏNİN DİL TƏDQİQATLARINDA FEİLƏ MƏXSUS QRAMMATİK KATEQORİYALARIN ŞƏRHİ.....	387
BAYRAMOV R.Ə. TÜRKMƏN DİLİNİN LEKSİK SİSTEMİNDƏ FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏR (AZƏRBAYCAN DİLİ İLƏ MÜQAYİSƏLİ).....	392
TAĞIYEVA K.A. PERİFERİK ONOMASTİK VAHİDLƏRİN LİŊVOKULTUROLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ (GƏNCƏ ERQONİMLƏRİ ƏSASINDA).....	396
ABBASOVA G.R. İNGİLİS DİLİNİN LEKSİK SİSTEMİNDƏ FRANSIZ MƏNŞƏLİ SÖZLƏRİN ÜSLUBİ FƏRQLƏRİ.....	400
ASLANI A.S. AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ İSMİN TƏSİRLİK HALININ QRAMMATİK-SEMANTİK SƏCİYYƏSİ.....	404
FƏRƏCOVA S.A. “EV” KONSEPTİ “QİYMƏTLƏNDİRMƏ” KONSEPTİNİN TƏRKİB HİSSƏSİ KİMİ.....	408
АГАЗАДЕ М.С. ЛЕКСИЧЕСКАЯ ЭКСПЛИКАЦИЯ КОНЦЕПТА «КРАСОТА» В СОВРЕМЕННОЙ ФРАНЦУЗСКОЙ РЕКЛАМЕ.....	412
BABAYEVA N.Q. QƏZET MƏTNLƏRİNDƏ METAFORALARIN ÜSLUBİ İMKANLARI.....	415
CƏFƏROV Q.Q. AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNDƏ “ETNOLİŊVİSTİK” ANLAYIŞININ İNTERPRETASIYASI.....	419

CƏFƏROV Q.Q. AKADEMİK NİZAMİ CƏFƏROVUN ETNOLOJİ ARAŞDIRMALARI.....	423
МАМЕДОВА Р.Б. ЧИСЛИТЕЛЬНЫЕ “ТРИ”, “ЧЕТЫРЕ”, “ПЯТЬ” КАК КОМПОНЕНТЫ ТЕРМИНОВ.....	426
NAMAZOVA R.B. FONOLOGİYANIN ÖYRƏNİLMƏ TARİXİ.....	430
ЛИ ЦИНЦИН. МЕТАФОРИЗАЦИЯ ЗООНИМОВ (НА МАТЕРИАЛЕ РУССКОГО ЯЗЫКА).....	433
İSMAYILOVA G.K. FONETİKANIN TƏDRİSİNDƏ FƏNDAXİLİ VƏ FƏNLƏRARASI ƏLAQƏ.....	437
YAQUBLU Ş.H. MÖVLUD SÜLEYMANLININ DİLİNDƏ DİALEKTİZMLƏR.....	441
MİRİYEVA R. S. AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ FƏNDAXİLİ İNTEQRASIYA.....	445
ГАО КЕСИНЬ. СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫЕ С ДРЕВНЕЙ ОСНОВОЙ НА СОГЛАСНЫЙ В БЕРЕСТЯНЫХ ГРАМОТАХ.....	447
RZAYEVA A.İ. RUS DİLİNDƏ CİNS KATEQORİYASININ KOQNİTİV-LİNGVOKULTUROLOJİ TƏHLİLİ.....	451
ŞİXƏLİZADƏ A.K. V-VII SİNİFLƏRDƏ AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ İSTİFADƏ OLUNAN MÜASİR TƏLİM ÜSULLARI.....	454
ŞİXƏLİZADƏ A.K. AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLƏRİNİN PLANLAŞDIRILMASI.....	458
YUSUBOVA Ə.A. UŞAQ ƏDƏBİYYATINDA TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏR.....	462
İBRAHİMOVA Ü.R. CÜMLƏNİN AKTUAL ÜZVLƏNMƏSİ.....	465
İLTİFATLI G.N. “ALTUN YARUK” ABİDƏSİNDƏ HAL-VƏZİYYƏT BİLDİRƏN FEİLLƏR.....	468
MOLLAZADƏ A.T. “İRK BİTİG” ABİDƏSİNDƏ İŞLƏNƏN FEİLLƏR.....	471
TALIBZADƏ N.Ə. TƏRZİ-HƏRƏKƏT ZƏRFLƏRİNİN FƏNDAXİLİ ƏLAQƏLƏR ƏSASINDA TƏDRİSİ.....	475
МАМЕДОВА З.Р. НАЗВАНИЯ ЖЕНСКИХ ГОЛОВНЫХ УБОРОВ (НА МАТЕРИАЛЕ РУССКОГО ЯЗЫКА).....	478
BAĞIZADƏ S.R. DİDAKTİK OYUNLARIN ƏHƏMİYYƏTİ VƏ AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ YERİ.....	481
YOLÇUZADƏ P. Ü. NİTQ İNKİŞAFI AKTUAL PROBLEMLƏRDƏN BİRİ KİMİ.....	485
İBRAHİMOVA A.A. AZƏRBAYCAN DİLİNİN TƏDRİSİ PROSESİNDƏ FƏNDAXİLİ ƏLAQƏ ANLAYIŞI.....	487

ŞAMİLOVA A.C. “CÜMLƏ ÜZVLƏRİ” MƏSƏLƏSİ.....	490
MİRZƏLİ M.A. CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏNİN “DANABAŞ KƏNDİNİN ƏHVALATLARI” POVESTİNDƏ DİALEKTİZMLƏR.....	494
MUXTAROVA E.M. AZƏRBAYCAN DİLİNİN İNTERNET-MEDİADA İFADƏ İMKANLARI.....	501
HÜSEYNOVA F.V. QASIM BƏY ZAKİR YARADICILIĞINDA FRAZELOGİZMLƏR.....	504